

સ્મૃતિ અને સંસ્કૃતિ

રાજરત્ન
શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા
સ્મૃતિગ્રંથ

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान केन्द्र
तिथि.............
पु०सं०...........
भारती पुस्तकालय

રાજરત્ન શ્રી નાનજીભાઈ કાળિદાસ મહેતા

જન્મ:
વિ. સં. ૧૯૪૪

નિર્વાણ:
વિ. સં. ૨૦૨૫

સ્મૃતિ અને સંસ્કૃતિ

(રાજરત્ન શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા સ્મૃતિગ્રંથ)

પ્રથમ ખંડ

•

एतंद् देश–प्रसूतस्य
सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्
पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।
–मनुस्मृतिः

•

: પ્રકાશક :
રાજરત્ન શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા સ્મૃતિગ્રંથ સંપાદન સમિતિ
પોરબંદર

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

- સ્મૃતિ અને સંસ્કૃતિ :
  [રાજરત્ન શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા સ્મૃતિગ્રંથ]
- પ્રકાશક :
  રાજરત્ન શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા સ્મૃતિગ્રંથ સંપાદન સમિતિ,
  આર્યકન્યા ગુરુકુલ; પોસ્ટ બૉક્સ નં. ૧, પોરબંદર (ગુજરાત).
- મુદ્રક :
  શાંતિલાલ હરજીવન શાહ,
  નવજીવન મુદ્રણાલય,
  પોસ્ટ નવજીવન, અમદાવાદ–૧૪.
- સાંસ્કૃતિક વિભાગ–સુશોભના : શ્રી જગન્નાથ અહિવાસી.
- આવરણ–મુદ્રણ : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ–૧૪.
- ત્રિરંગી ચિત્રમુદ્રણ : શ્રી કુમાર કાર્યાલય, કુમાર પ્રિન્ટરી લિમિટેડ, અમદાવાદ.
- હાફટોન–બ્લૉક : જીવન અને પ્રવૃત્તિ વિભાગ–આનુષંગિક મુદ્રણ : કુમાર કાર્યાલય, કુમાર પ્રિન્ટરી, લિમિટેડ, અમદાવાદ.
- લેખાનુષંગી રેખાચિત્ર અને હાફટોન મુદ્રણ : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ–૧૪
- આવરણ–આયોજન : શ્રી બિહારીલાલ, કુમાર પ્રિન્ટરી, અમદાવાદ : સહાયક : શ્રી મધુ કોટિયા, પોરબંદર
- આચ્છાદન–વસ્ત્ર : શ્રી મહારાણા મિલ્સ, પોરબંદર

ગ્રંથ-પ્રાકટ્ય સમયે

સ્વ. પૂજ્ય બાપુજી અમારા સકલ પરિવારના પ્રાગ્વડ સમા હતા. એમની વત્સલ છાયામાં અમે સૌ ઊછર્યાં, સંસ્કાર પામ્યાં અને પોતપોતાની રીતે વિકાસ પામ્યાં. એમનાં અમે કેટલાં ગુણ–ઓશિંગણ છીએ, તેની વાસ્તવિક ખબર તો તેમના નિધન સમયે થઈ.

ખબર ન પડે તેમ, તેમણે એમના લાક્ષણિક વાત્સલ્યથી અમને સૌને છાયા કરી. એ પ્રેમ–અશ્વત્થનાં છાયા અને પ્રકાશે અમને પુલકિત કર્યાં. એમનાં નિષ્ઠા અને તપશ્ચર્યાએ કુટુંબને પ્રતિષ્ઠા આપી અને જીવનમાં આદર્શોની ઉચ્ચતાનું ભાન કરાવ્યું. સંસૃતિ અને સંસ્કૃતિ ઉભયને એકરૂપ કરવા તેઓ મથ્યા, અને એ મંથનનાં અમને સૌને સહભાગી બનાવ્યાં.

એમણે ખૂબ જ વહેલી વયે મહાસાગરો ખેડયા: આનંદવિનોદ માટે નહીં; નૈસર્ગિક પુરુષાર્થ વૃત્તિને વેગ આપવા; ઉદ્યોગો અને કૃષિ વિકસાવવા: સંસ્કાર અને સભ્યતાનાં નૂતન ધરતીમાં બીજ વાવવા. છેતાળીશ છેતાળીશ વાર સાગર–યાત્રાઓ ખેડી; અને પૂજ્ય કાકાસાહેબ કહે છે, તેમ 'સાગરવીર' બન્યા. એમના પુરુષાર્થથી યુગાન્ડા અને કેનિયાની ધરતી સાચા અર્થમાં વસુંધરા બની. અણપ્લાવિત ભૂમિને હૃદયનું હીર સીંચી પરિપ્લાવિત કરી અને નૂતન વસુઓ પ્રકટ્યા. જ્યાં સભ્યતાનું નામ નિશાન ન હતું, ત્યાં શ્રી આપાસાહેબ પંત કહે છે તેમ '"એક નૂતન પ્ર-ઔદ્યોગિક સભ્યતાનો યુગ પ્રકટાવ્યો.'

પૂ. બાપુજીએ પૂર્વ આફ્રિકાની ધરતીને અનન્ય ભાવથી આરાધી અને એ જ ધરતીને એમને એટલા જ અનન્ય ભાવથી અનંત હાથોએ આપ્યું. આપ્યું તેનો નિરવધિ સંગ્રહ ન કર્યો પણ માતૃભૂમિ અને કર્મદાત્રી ભૂમિના વિકાસ અર્થે મેળવ્યું તે વાપર્યું. યજ્ઞભાવનાનો આવો આરાધ ભાગ્યે જ અન્યત્ર પ્રગટ થયેલો હશે.

સાદગીના તો એ ઋષિજન હતા. સાદીભાષા, સાદો પહેરવેશ, સાદું લખાણ, સાદું ભોજનઃ અને ઉચ્ચ આચારવિચાર એમનાં જીવનનાં 'પંચશીલ' હતાં. ટાઢ ને તડકે, અંધારે ને અજવાળે પુણ્યમયી છાયા સમાં અમારાં પૂજ્ય બાને સથવારે, એમણે સંતપુરુષોને અર્ચ્યાં; રાષ્ટ્રપુરુષોનો સત્કાર કર્યો; રાજા મહારાજાઓ સાથે ફર્યાં, છતાં પોતે જે ગ્રામસમાજમાં ઊછર્યાં હતા, જેમની સાથે કિશોર–અવસ્થાનો નિર્મળ અને ઉચ્ચ આનંદ માણ્યો હતો, તે ગ્રામજનોને, ખેડૂતોને, સામાન્યજનને, તેઓ કદિ ન ભૂલ્યા. ઉત્સવમાં કે આપત્તિમાં, દુષ્કાળે કે સુકાળે, આનંદપર્વે કે જીવનને હલાવી નાખે એવા

દારુણ પ્રસંગોએ, તેઓએ તેમને હંમેશાં યાદ કર્યાં અને પોતાના હૃદયની મંજુષા એમને માટે ખુલ્લી મૂકી દીધી. પૂજ્ય બાપુજી સાથે અનેક વાર અમને સૌને તેમની જન્મભૂમિ ગોરાણા કે મોસાળની ભૂમિ વીસાવાડે જવાનું થતું, ત્યારે એમની અત્યંત પ્રૌઢ અને પાકટ વયે પણ "ઓરો આવ, બાપ ઓરો આવ"-કહેતાંકને પ્રેમાળ વૃદ્ધાઓ તેમનાં 'દુઃખણાં' લેવાને પડાપડી કરતી અને 'મારો નાનકો આઈ વિયો' એવા હેતાળ શબ્દોમાં જે ભાવ વ્યક્ત કરતી-એ દૃશ્ય તો આજેય હૈયામાં સંઘરાઈને સ્મરણીય બની જાય છે અને એમના નિધન સમયે જેમણે કેવળ એમનું નામ જ સાંભળ્યું હતું એવી સમવયસ્ક ગ્રામનારીઓ 'ધરમનો થાંભલો ખરી પડયો'-એમ કહેતાંવેંત ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડીને હૃદયવેધક ભાષામાં જે અંજલિ આપતી-એ સહુ સાંભળતાં આવા વહાલસોયા પિતાનાં સંતાન થયાનું ગૌરવ અનુભવતાં અને પૂ. બાપુજીના ત્યાગસભર જીવન-માર્ગ પર ચાલવાની અમને પ્રેરણા મળતી.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ ધર્મના તેઓ સંરક્ષક અને સુધારક હતા. મહર્ષિ દયાનંદ અને પૂજ્ય ગાંધીજીના જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈ હિંદુ સમાજ અને હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવામાં એમણે હૃદયપૂર્વક ભાગ ભજવ્યો; અને આપણી સાદી, અબૂઝ પણ પવિત્ર જીવન ગાળતી નારીઓના ઉત્થાન અર્થે પોતાની શક્તિનો ઉત્તમાંશ અર્પ્યો અને માતૃશક્તિનાં શિક્ષણ, ઉત્થાન અને સંરક્ષણના કાર્યમાં અનન્ય ભાવે તેઓ લાગી ગયા. ઉદ્યોગો વધતા ગયા; અર્થની છોળો ઉછળવા લાગી, પરન્તુ તેમણે સ્વીકારેલાં જીવનમૂલ્યો કે સેવાકાર્યમાંથી એ ન ચસ્યા! ઊલટી એમની કર્મવૃત્તિ અને દાનશીલતા ઉત્તરોત્તર પ્રબળ થતાં ગયાં. એમણે આર્યકન્યાગુરુકુલ અને મહિલા કૉલેજ જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપી અને ઉભયને આત્માનાં અમૃતથી ઉછેરી. કીર્તિમંદિર સર્જી પૂજ્ય ગાંધીજીને રાષ્ટ્રીય અર્ઘ્ય આપ્યો. 'તારામંદિર'ની રચના કરી વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગ યુગના પુરસ્કર્તા મહામાત્ય પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની સ્મૃતિને મૂર્ત કરી; ને ભારતમંદિરની સ્થાપના દ્વારા ભારતમાતા અને તેના વરેણ્ય સંતાનોએ-ઋષિકલ્પ પુરુષોએ અને સન્નારીઓએ જે સંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું તેને પુણ્ય વિનમ્ર પણ પ્રેરક અર્ઘ્ય આપ્યો. પૂર્વઆફ્રિકા અને હિંદની અનેક નાગરિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને એમણે હૃદયપૂર્વક આપ્યું અને સતત ઉપાર્જનશીલ છતાં અખંડ અર્પણશીલ જીવન કેવું હોઈ શકે તેનો મૂક પણ પ્રત્યક્ષ સંદેશ તેઓ અમારા હૃદયમાં અંકિત કરી ગયા.

એમના સ્મૃતિગ્રંથને સ્મૃતિગ્રંથ સમિતિએ સંસ્કૃતિગ્રંથ કહ્યો છે તે એક રીતે યથાર્થ છે. જે સંસ્કૃતિને તેઓ અનન્ય ભાવે ચાહતા હતા, અને તેને યથામતિ સમજવા નિરંતર મથતા હતા, તે જ સંસ્કૃતિનાં ભિન્ન ભિન્ન પાસાંઓ ઉપર ગ્રંથના સાંસ્કૃતિક વિભાગમાં ઊંડો વિચારવિનિમય થયેલો છે. એટલે જ આ સ્મૃતિગ્રંથ વાચકને માત્ર એમનાં જીવન, સંવેદન અને સંસ્મરણની પ્રેરક રૂપરેખા આપશે એટલું જ નહીં પરંતુ આપણી સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક ઉન્નત પાસાંઓ ઉપરનો ભિન્ન ભિન્ન મહાનુભાવોએ કરેલો વિચાર-વિનિમય પણ આપશે.

આ ગ્રંથને એનું યોજનાબદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકે એ માટે જે જે વડીલોએ, લોકનાયકોએ, રાષ્ટ્રપુરુષોએ, વિદ્વાનોએ, પૂજ્ય બાપુજીના સમવયસ્ક સ્નેહીઓએ અને મિત્રોએ જે ભાવ પ્રદર્શિત કરેલો છે, તે માટે તેમનો તથા ગ્રંથસમિતિનો આભાર માનીએ છીએ.

'નવજીવન ટ્રસ્ટ' – અમદાવાદ દ્વારા સંચાલિત નવજીવન મુદ્રણાલયના પ્રેમાળ અને સેવાભાવી સંચાલક શ્રી ધીરુભાઈ નાયક, તેમના સહકાર્યકર શ્રી રમણભાઈ પટેલ તથા 'કુમાર' કાર્યાલયના સંચાલક શ્રી બચુભાઈ રાવતે, મુદ્રણકાર્યની ભિન્ન ભિન્ન જવાબદારી સ્વીકારી જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે માટે તેમનો સૌનો આભાર માનીએ છીએ. વિશેષમાં અમારા કુટુંબના સ્નેહી અને પૂજ્ય બાપુજીના આપ્તજન શ્રી રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠકે સ્મૃતિ-ગ્રંથ માટે બાપુજીની જીવનકથાનો સંક્ષેપ કરી આપ્યો; વિખ્યાત ભારતીય કલાકાર શ્રી જગન્નાથ મુરલીધર અહિવાસીએ 'રેખાંજલિ'નાં ચિત્રો સાંસ્કૃતિક વિભાગના શોભન અર્થે ઉપયોગમાં લેવા અનુમતિ આપી; અને બનારસની અમેરિકન ઍકેડેમી, ઑફ આર્ટ્સે એક શિલ્પ લેખ માટે ફોટોચિત્રોના ખાસ હક્ક બાજુએ રાખીને, તેનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપી; તે સૌનો હૃદયપૂર્વક આભાર માટે માનીએ છીએ.

પૂજ્ય બાપુજીનાં, અમે સૌ બાળકો અને પારિવારિક જનો, આ સ્મૃતિગ્રંથ દ્વારા શુભેચ્છા અને સહાનુભૂતિની અતૂટ સ્નેહગ્રંથિથી સંકળાઈએ છીએ – અને એ પ્રેમ સંબંધ જ અમારે મન એક મોટી અસ્કયામત છે — એ માટે પુનઃ પુનઃ ઋણ વ્યક્ત કરીને વિરમીએ છીએ.

માર્ગશીર્ષ : ૨૦૨૮ : શુક્લ દ્વિતીયા, યુગાન્ડા રોડ, સ્વસ્તિક ભવન, પોરબંદર ● ● ●

પુરોવચન

વીસમી સદીનો આરંભ એ જગતના મહાજનોના પ્રાકટ્યનો કાળ ગણાયો છે. તે સમય દરમિયાન નવઉત્થાન પામતા પ્રત્યેક દેશમાં મહાજ્યોતિઓ પ્રકટ્યા અને તેમના પ્રકાશમાંથી પોતાની આત્મજ્યોતિને પ્રકટાવી અનેક ધન્યનામ પુરુષોએ આ ધરતીને સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ વસુથી સમૃદ્ધ બનાવવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા. એમાં અનેક રાજપુરુષો, કલાકારો, સંસ્કાર-સ્વામીઓ, લોકનેતાઓ, રાષ્ટ્રભક્તો, સમાજસુધારકો, ધર્મસંસ્કારકો, વૈજ્ઞાનિકો અને ઉદ્યોગપતિઓનો સમાવેશ થાય છે. એશિયા અને આફ્રિકાના દેશો પણ ત્યારે દીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગીને, પડખું ફેરવતા હતા અને એક નવો ઉષઃકાળ આ દેશોમાં જન્મવાને તત્પર થઈ રહ્યો હતો. ઓગણીસમી સદીના પુરાણા સંસ્કારો આ ઉદય પામતા યુગના નૂતન સંસ્કારો સાથે તાલ મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા અને સમસ્ત પૃથ્વી પર મંથન, સંઘર્ષ અને સમન્વયનો યુગ બેસી રહ્યો હતો.

ભારત તો ઠીક પણ સૌરાષ્ટ્ર જેવા, અનેક દેશી રાજ્યમાં વિભક્ત થયેલા, પ્રદેશમાં પણ એના ભણકારા સંભળાતા હતા. એક બાજુ વૈદિક આદર્શ અને વૈદિક સંસ્કારના પ્રથમ પ્રહરી તરીકે અર્વાચીનોમાં આદ્ય, ઋષિવર સમા સ્વામી, દયાનંદજીનો વેદ–ટંકાર સંભળાતો હતો, તો બીજી બાજુ પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી જેવી પરમ વિભૂતિના પ્રાકટ્યનું વિધાતા શુભ મુહૂર્ત લખી રહી હતી. ભારતની સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય પરાધીનતા અસ્તિત્વના છેલ્લે ત્રાજવે તોળાઈ હતી. સાર્વત્રિક જાગૃતિના આ ઉષઃકાળે શ્રી નાનજીભાઈએ પોતાનો પુરુષાર્થ આદર્યો અને પોતાના કર્મયોગથી, દાનશીલતાથી, તેમજ સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિની કરેલી સેવાથી તેઓ વ્યક્તિમાંથી વ્યક્તિવિશેષ, અને વ્યક્તિવિશેષમાંથી સમષ્ટિના માનાર્હ પુરુષ બની ગયા. એમાં પ્રાચીન સંસ્કારોએ જેટલો ભાગ ભજવ્યો, તેટલો ભાગ નવા યુગના વાતાવરણે પણ ભજવ્યો. પોતાનાં સાહસ, શૌર્ય, વિચક્ષણતા, અર્પણવૃત્તિ અને સેવાભાવનાથી તેઓ એક સફળ ઉદ્યોગપતિ અને સંસ્કૃતિસેવક બની ગયા અને સ્વકીય આત્મતેજથી આફ્રિકા અને ભારતનાં અનેક ક્ષેત્રોને તેમણે ભિન્ન ભિન્ન રીતે અજવાળ્યાં.

બ્યાસી વર્ષની લાંબી અવધ સુધી આ સર્વક્ષેત્રીય પુરુષાર્થ ચાલુ જ રહ્યો અને તે છેક તેમના નિધન પછી જ અટક્યો. આવા પુરુષાર્થી, સાહસશૂર અને સમાજહિતૈષી પુરુષના સ્મૃતિગ્રંથને ‘સ્મૃતિ અને સંસ્કૃતિ’નું નામ એટલા માટે આપેલું છે કે તેમાં તેમના પ્રેરક જીવનની સ્મૃતિઓ તો છે જ, પણ વિશેષમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ભાતીગળ પાસાંનું અને તેના વિદ્યાસંસ્કારોનું સાંસ્કૃતિક–વિભાગોમાં પ્રતિબિંબ છે. અમને શ્રદ્ધા છે કે વિદ્યા-

વિષયક આ વિભાગ વિદ્વદ્જનોનો આદર પામશે અને સ્મૃતિ–વિભાગ આ પુરુષને સમજવાની અને તેમનો યથાયોગ્ય આદર કરવાની સામગ્રી તેમ જ દષ્ટિ પૂરી પાડશે. આટલું થશે, તોયે ગ્રંથસંપાદન સમિતિ તેનો શ્રમ કૃતાર્થ થયો માનશે.

સમગ્ર ગ્રંથને છ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલ છે. પ્રથમ વિભાગ જીવન-વિભાગ છે અને તેમાં સ્મૃતિનાયકના જીવનનો પ્રેરક સંક્ષેપ આપેલો છે. બીજો વિભાગ સંવેદન-વિભાગ છે; જેમાં ચરિત્રનાયકના નિધન પ્રસંગે જે શોકોર્મિઓ વ્યક્ત થયેલી અને આપ્તજનોએ, સ્નેહીમિત્રોએ, સમવયસ્કોએ અને સમકાલીન પુરુષોએ વેદના અનુભવેલી તેના આલેખન રૂપે સંદેશાઓ, તારો, પત્રો તથા શોક પ્રસ્તાવોમાંથી પ્રતિનિધિ રૂપ ઊર્મિ-વિશેષોને સંકલન કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. બધા સંદેશાઓ સ્વાભાવિક રીતે એમાં સામેલ ન થઈ શકે; કારણ કે સમગ્ર ગ્રંથના આયોજનમાં વ્યાપની સમતુલા જાળવવી જોઈએ. ત્રીજો વિભાગ સંસ્મરણ-વિભાગનો છે. તેમાં ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રના પુરુષોનાં શ્રી નાનજીભાઈ વિષેનાં અનુભવ-સંસ્મરણો જાળવી રાખવા પ્રયાસ કરેલ છે. એ સંસ્મરણોમાંથી તેમના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા અને પુરુષાર્થપ્રિયતા, ઋજુતા, સિદ્ધિ અને તપશ્ચર્યાની જીવનવસુ ઊપસી આવે છે. સંસ્મરણ-વિભાગ પછી આવે છે બૃહદ સંસ્કૃતિ વિભાગ : જે અનેક ઉપવિભાગોમાં વિભક્ત થઈ સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્રકળા, નૃત્ય, નાટ્ય, સંગીત, સાહિત્ય, વિવેચન, પ્રકૃતિ, પ્રવાસ, આયુર્વેદ ઇત્યાદિમાં પથરાઈ, સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદા પાસાંઓને આલેખે છે. સંસ્કૃતિ-વિભાગ પછી 'સર્જન અને પ્રદાન'નો વિભાગ આવે છે. તેમાં શ્રી નાનજીભાઈએ સર્જેલી, પોષેલી અને પ્રેરેલી સંસ્થાઓનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ આવે છે; છેલ્લે 'ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ' વિભાગમાં તેમનાં જીવન-પ્રસંગોની સંપૂર્ણ સૂચિ આપી ગ્રંથ સમાપ્તિને પામે છે. આ કઠિન કાર્ય પાર પાડવામાં જે લોકનાયકોએ, વિદ્વાનોએ, નિષ્ણાતોએ, સાક્ષરોએ, અને પોતપોતાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રના અભ્યાસીઓએ સહકાર આપેલો છે, તેમના પ્રત્યે આ ગ્રંથ-સમિતિ પોતાનું ઋણ વ્યક્ત કરે છે અને આટલી બધી પ્રજ્ઞાઓ સાથે આ વિશાળ-કાર્ય હાથ ધરતાં જે સંપર્ક અને સમાગમ થયો તે માટે પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો આભાર માને છે.

આ ગ્રંથનાં ત્રિરંગી ચિત્રો શ્રી બચુભાઈ રાવત જેવી કલાપ્રેમી વ્યક્તિને આભારી છે. તેમણે શ્રી નાનજીભાઈના જીવન-પ્રસંગો અને પ્રવૃત્તિ સાથે સંલગ્ન એવી ઐતિહાસિક છબીઓનું હાફટોન મુદ્રણ તો કરી આપ્યું; પરંતુ તેના સંસ્કૃતિ-વિભાગને ત્રિરંગી ચિત્રોથી વિભૂષિત કરવા ગુજરાતના પ્રતિનિધિ ચિત્રકારોનાં ચિત્રોના બ્લૉક્સ સુપ્રાપ્ય કરી, ત્રિરંગી ચિત્રોનું મુદ્રણ કરી આપી, મિત્ર અને મુરબ્બી તરીકે 'કુમાર પ્રિન્ટરી' દ્વારા જે સહકાર આપેલો છે, તે માટે તેમનો આભાર માનીએ છીએ. ગ્રંથનું જૅકેટ 'કુમાર'ના કલાકાર ભાઈ શ્રી બિહારીલાલે તથા શ્રી મધુ કોટિયાએ કરી આપી, નવજીવન મુદ્રણાલયે છાપેલું છે, તેનો પણ ઉલ્લેખ અસ્થાને નહીં ગણાય; પરંતુ અધિકતર આભાર અમારે માનવાનો છે નવજીવન ટ્રસ્ટનો અને નવજીવન મુદ્રણાલયના સંચાલક શ્રી ધીરુભાઈ નાયક તથા તેમના સહાયક શ્રી રમણભાઈનો કારણ કે તેમણે આ ગ્રંથનું સમગ્રનું મુદ્રણ કાર્ય સ્વીકારી,

લેખાનુષંગિક હાફટોન અને રેખાંકનો કરી સમયસર પૂરું કરવાનું બીડું ઝડપ્યું ન હોત તો આ ગ્રંથ જે સ્વરૂપે છે તે સ્વરૂપે જલદી પ્રકટ થઈ શકયો ન હોત.

પૂજ્ય ગાંધીજીની સદ્‌ગત શ્રી નાનજીભાઈના પરિવાર પ્રત્યે જે ભાવના અને મમતા હતી, તેનું જ જાણે અનુસરણ કરીને નવજીવન ટ્રસ્ટે એના મુદ્રણાલય દ્વારા આ ગ્રંથનું મુદ્રણ-કાર્ય અનેક વ્યાવસાયિક કામ હોવા છતાં સ્વીકાર્યું તે માટે કયા શબ્દોમાં આભાર માનવો? વળી શ્રી જગન્નાથ મુરલીધર અહિવાસીજી સમા ભારતીય કલાના શ્રેષ્ઠ ધુરંધરોમાંના એકે પોતાની 'રેખાંજલિ'માંથી સંસ્કૃતિ-વિભાગના પ્રત્યેક ઉપવિભાગને અનુરૂપ ધ્વન્યાત્મક રેખા-ચિત્રો લેવાની છૂટ આપીને આ ગ્રંથની સાત્ત્વિક શોભન–કલા–સંપત્તિમાં અધિક ઉમેરો કરેલો છે. તેમના લેખ સાથેનાં ફોટો ચિત્રો અને શ્રી નંદબાબુનું ચિત્ર પણ એમની જ સહૃદયતાનું ફળ છે. ભાઈ શ્રી યજ્ઞેશ્વર કલ્યાણજી શુકલ જેવા સર્વદેશીય કલાકાર–સ્નેહીએ પૂર્વની કલા વિષે ખાસ સમીક્ષા–લેખ લખી આપીને તેને સચિત્ર બનાવવા ત્રણ સુંદર ફોટો-ચિત્રો આપેલાં છે તે માટે તેમનો આભાર માનીએ છીએ. પ્રખ્યાત પુરાતત્ત્વવિદ અને કલાવિવેચક શ્રી મધુસૂદનભાઈ ઢાંકીએ પોતાના શિલ્પવિષયક લેખને સમૃદ્ધ કરવા પોતે જ્યાં નિયત થયેલા છે તે અમેરિકન ઍકેડેમી ઑફ આર્ટ્સ, વારાણસી, દ્વારા અધિકૃત ફોટોચિત્રો આપવાની વ્યવસ્થા કરેલી છે તે માટે તેમના તથા ઍકેડેમીના ખૂબ જ આભારી છીએ. વિશેષમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકકલા ઉપરના પોતાના લેખ સાથે સુંદર વ્યંજનાત્મક રેખાંકનો દોરી આપવા માટે શ્રી ખોડીદાસ પરમારનો પણ આભાર માનીએ છીએ. છેવટે ગુજરાતના ખ્યાતનામ ફોટો-કલાકારોનો પરિચય આપવા અર્થે જે ફોટો-ચિત્રકારોનાં ભાઈ શ્રી બલવન્ત ભટ્ટે ફોટો-ચિત્રોની અસલ કલાત્મક પ્રતો અમારા ઉપયોગ માટે મેળવી આપી છે તે માટે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

સૌથી છેલ્લે અમારે આભાર માનવાનો રહે છે મુ૰ શ્રી નાનજીભાઈના સંસ્કૃતિપ્રિય પરિવારનો. તેઓએ પિતૃભક્તિથી પ્રેરાઈને, આ પ્રેરક સંસ્કૃતિકાર્ય કરવાનો મહત્ત્વનો સંકલ્પ કર્યો અને તેનું સંપાદન કરવાની આ ગ્રંથ-સમિતિને તક આપી; જો તેમ ન થયું હોત તો અમે સૌ આટલા બધા શબ્દસ્વામીઓ, કલાકારો અને મહાનુભાવોના સંપર્ક અને સમાગમમાં ક્યાંથી આવી શકયા હોત? 'સ્મૃતિ અને સંસ્કૃતિ' ગ્રંથ જેવો છે તેવો આટલા નિવેદન પછી વાચકોને કરકમલે ધરીએ છીએ.

પોરબંદર
માર્ગશીર્ષ, ૨૦૨૮
દ્વિતીયા, શુકલ પક્ષ
શનિવાર
તા. ૨૦–૧૧–૧૯૭૧

નિવેદકો,
રતિલાલ છાયા
રમણભાઈ ઉમરવાડિયા
રામનારાયણ ના. પાઠક
શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર
હરજીવન થાનકી
સ્મૃતિગ્રંથ સંપાદન સમિતિના સદસ્યો.

अनुक्रमणिका

ક્રમાંક	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧.	ગ્રંથ-પ્રાકટ્ય સમયે		३.
૨.	ગ્રંથ-સમિતિનું પુરોવચન		६.

३. : : जीवन : :

જીવનકથા : સંક્ષેપ	શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક	૧

४. : : संवेदन : :

શોકસંદેશ, પત્રો તારો અને પ્રસ્તાવો :– ૪૯

(૧) ઑનરેબલ શ્રી એ. એમ. ઓબોટે,
(૨) માનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ,
(૩) મહારાણા સાહેબ શ્રી નટવરસિંહજી, પોરબન્દર.
(૪) શ્રી એસ. કે. પાટિલ, (૫) બૃહદ ભારતીય સમાજ, મુંબઈ, (૬) શ્રી જયસુખલાલ ભાઈ હાથી, (૭) માનનીય શ્રી ગોરધનદાસ ચોખાવાલા, (૮) માનનીય શ્રી શ્રીમન્નનારાયણજી (૯) શ્રી એલ. લ્યુબોવા, (૧૦) સર અમર મૈની, (૧૧) શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર, (૧૨) શ્રી ઍડમિરલ નંદા, (૧૩) શ્રી જનરલ શાંતા શમશેર, (૧૪) શ્રી રીઅર ઍડમિરલ એમ. કે. હેબ્લે, (૧૫) શ્રી કોમોડોર જે. એસ. મહેરા, (૧૬) શ્રી ઉમાશંકર જોષી, (૧૭) શ્રીમતી સરલાદેવી સારાભાઈ, (૧૮) શ્રી એસ. એમ. દહાણુકર, (૧૯) માનનીય શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી મહીડા, (૨૦) માનનીય શ્રી વીરેન્દ્રકુમાર શાહ, (૨૧) શ્રી એસ. ડી. શેઠિયા, (૨૨) શ્રી લાલચંદ હીરાચંદ, (૨૩) શ્રી ચીમનલાલ બી. પરીખ, (૨૪) શ્રી ફઝલ એ. ફઝલભાઈ, (૨૫) શ્રી પી. જી. માવલંકર, (૨૬) શ્રી નૈની એ. પાલખીવાલા, (૨૭) શ્રી એમ. વાય. માથુર, (૨૮) શ્રી પી. સી. મહેતા, (૨૯) શ્રી એમ. એ. માસ્ટર, (૩૦) શ્રી શાંતિકુમાર ટી. રાજા (૩૧) શ્રીમતી પૂર્ણિમા પકવાસા, (૩૨) શ્રી સોલી બાટલીવાલા, (૩૩) શ્રી કે. પી. ઝુંઝીવાલા, (૩૪) શ્રી નવીન ટી. ખાંડવાલા, (૩૫) શ્રી કે. યુ. અંતાણી, (૩૬) શ્રી પેસી જહાંગીર, (૩૭) શ્રી સી. વી. મરીવાલા, (૩૮) શ્રી અરવિંદ એન. લાલભાઈ, (૩૯) શ્રી એચ. એ. એ. વિશ્રામ, (૪૦) શ્રી માધુર્યજિતસિંહજી, (૪૧) શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી, (૪૨) ડૉ. ઓધવજી સોમાણી, (૪૩) શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક, (૪૪) શ્રી કલ્યાણરાય ન. જોષી, (૪૫) શ્રી ઉષા ન્હાનાલાલ

કવિ, (૪૬) શ્રી જી. ડી. બિરલા, (૪૭) માનનીય શ્રી મનુભાઈ શાહ, (૪૮) માનનીય શ્રી જીવરાજભાઈ એન. મહેતા, (૪૯) શ્રીમતી શારદાદેવી બિરલા, (૫૦) શ્રીમતી રામેશ્વરીદેવી બિરલા, (૫૧) શ્રી રાધાકિષ્ણજી બિરલા, (૫૨) શ્રી એમ. પી. બિરલા, (૫૩) શ્રી મહારાજા સાહેબ, ભાવનગર, (૫૪) શ્રી રહીમ કરીમ મિસ્ત્રી, (૫૫) શ્રી લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી – કનૈયાલાલ મુનશી, (૫૬) શ્રી રામકૃષ્ણજી બજાજ, (૫૭) શ્રી ભવાનજી અરજણ ખીમજી, (૫૮) યુવરાજશ્રી પોરબંદર અને યુવરાજ્ઞી શ્રી, (૫૯) શ્રીમતી વિમલા રામકૃષ્ણ બજાજ, (૬૦) શ્રી બાબુભાઈ એમ. ચિનાઈ, (૬૧) શ્રીમતી સુમતીબહેન મોરારજી, (૬૨) શ્રી ધર્મસિંહ ખટાઉ, (૬૩) શ્રી જયંતીલાલ પ્રાણલાલ અને લલિતચંદ્ર, સી. ડી. ગાંધી, (૬૪) શ્રી રામનારાયણજી પોદ્દાર, (૬૫) શ્રી રોહિતભાઈ ચિનુભાઈ, (૬૬) શ્રી ઉછરંગરાયભાઈ ઢેબર, (૬૭) શ્રી ભાઈલાલ-ભાઈ પટેલ, (૬૮) શ્રી વજુભાઈ શાહ અને શ્રીમતી જયાબહેન શાહ, (૬૯) શ્રી રતુભાઈ અદાણી અને ડૉ. જનકરાય, (૭૦) શ્રીમતી ભારતીદેવી સારાભાઈ, (૭૧) શ્રી શ્રેણિકભાઈ કસ્તુરભાઈ અને શ્રીપાલ ચિનુભાઈ, (૭૨) શ્રી દેવી અને હર્ષવદન મંગલદાસ, (૭૩) શ્રી અરવિંદ મફતલાલ બ્રધર્સ ઍન્ડ ફૅમિલી, (૭૪) શ્રી મૂલજીભાઈ માધવાણી ઍન્ડ ફૅમિલી, (૭૫) શ્રીમતી પ્રેમલીલાબહેન ઠાકરસી, (૭૬) મહારાજા સાહેબ, ગોંડલ, (૭૭) શ્રી એચ. એમ. પટેલ, (૭૮) શ્રી કરમશી સૌમૈયા – પરિવાર, (૭૯) શ્રી ચિનુભાઈ ચીમનભાઈ, (૮૦) શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ હઠીસિંગ, (૮૧) શ્રી ગુણવંત ગાંધી – હિંમતલાલ ગાંધી, (૮૨) શ્રી ગોવિંદજીભાઈ કોટક, (૮૩) રાજમાતા શ્રી કમલાબા – જસદણ, (૮૪) શ્રી કવિ દુલાભાઈ'કાગ', (૮૫) શ્રી મનસુખરામભાઈ જોબનપુત્રા, (૮૬) શ્રીનારણદાસ-ભાઈ ગાંધી અને પુરુષોત્તમભાઈ ગાંધી, (૮૭) શ્રી કનુભાઈ ગાંધી અને શ્રીમતી આભા ગાંધી, (૮૮) શ્રી નાકિબિંગે – મૅયૉર ઑફ કમ્પાલા, (૮૯) શ્રી કાકુભાઈ રાડિયા ઇસ્ટ આફ્રિકા લોહાણા સુપ્રિમ કાઉન્સિલ, (૯૦) શ્રી રમાકાન્તભાઈ મહેતા – ગાંધી મૅમરિયલ સોસાયટી, પૂર્વ આફ્રિકા, (૯૧) શ્રીમતી સોન્ઢી – વિમૅન્સ એસોસિએશન, મોમ્બાસા, (૯૨) શ્રીમતી ભાનુબહેન કોટેચા – ઈન્ડિયન વિમૅન્સ એસોસિએશન, જીંજા, (૯૩) શ્રી મોહનભાઈ સાવાણી અને પરિવાર, (૯૪) શ્રી કાસિમ લાખા – પરિવાર, (૯૫) શ્રી રામજીભાઈ દલાલ, (૯૬) શ્રી પી. આઈ. પટેલ, (૯૭) શ્રી કાકુભાઈ કાલિદાસ – પરિવાર, (૯૮) શ્રી અબ્દુલકરીમ રાણાવાવવાલા, કરાંચી, (૯૯) શ્રીનારણદાસ રાજારામ મારફતિયા, (૧૦૦) શ્રી પ્રતાપસિંહ નેણસિંહ ચંદ્રસિંહ સંપટ, (૧૦૧) શેરિફ્સ પબ્લિક મીટિંગ – મુંબઈ : શોકપ્રસ્તાવ (૧૦૨) શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૦૩) શ્રી લોહાણા મહાપરિષદ, મુંબઈ : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૦૪) શ્રી પૂર્વ આફ્રિકા આર્ય પ્રતિનિધિ સભા – નૈરોબી: શોકપ્રસ્તાવ, (૧૦૫) શ્રી આર્યસમાજ – નૈરોબી : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૦૬) શ્રી લોહાણા મહાજન, જીંજા : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૦૭) શ્રી કાંગડી ગુરુકલવિશ્વ વિદ્યાલય : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૦૮) શ્રી આર્ય કન્યા મહાવદ્યાલય, બરોડા : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૦૯) મહર્ષિ દયાનંદ ટ્રસ્ટ – ટંકારા : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૧૦) શ્રી સનાતન ધર્મપ્રજા મહાબીર દલ હરદ્વાર : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૧૧) શ્રી મજૂર મહાજન, અમદાવાદ : શોકપ્રસ્તાવ (૧૧૨) શ્રી સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ – રાજકોટ : શોક પ્રસ્તાવ, (૧૧૩) જન્મભૂમિ ગ્રૂપ ઑફ ન્યૂસ – પેપર્સ મુંબઈ : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૧૪) શ્રી ઈન્ડિયન સૉલ્ટ મૅન્યુફૅક્ચરર્સ પૅસોસિએશન – મુંબઈ : શોકપ્રસ્તાવ, (૧૧૫) શ્રી નગરજનોની શ્રદ્ધાંજલિ : શોકપ્રસ્તાવ અને સંકલ્પ – પોરબંદર.

: ५. संस्मरण :

૧. ધર્મ અને અર્થના સમન્વયકાર	શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ	૯૩
૨. એકવચની પુરુષ	શ્રી મહારાણા શ્રી નટવરસિંહજી	૯૩
૩. રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેના સેતુ	શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબર	૯૪
4. Reminiscences	Hon'ble Shri Apa Saheb Pant	
૫. પુરુષાર્થની પ્રતિભા	શ્રીમતી પ્રેમલીલાબહેન ઠાકરશી	૯૭
૬. દેદીપ્યમાન સૂર્ય	શ્રીમતી જયાવતીબહેન પ્રા. દેવકરણ	૯૮
૭. યુગાન્ડાના નૂતન જીવનના સર્જક	મા. શ્રી એ. બી. પટેલ	૯૯
8. An Unforgettable Friend	Shri J. Tabuchi	
9. He Left His Mark on Uganda	Shri B. K. Kauma	
૧૦. પ્રખર તેજપુંજ	શ્રી પ્રવીણચંદ્રભાઈ ગાંધી	૧૦૪
11. A Patriot and a Good Friend	Shri Vadilal L. Mehta	
૧૨. બહુવિધ પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા	શ્રી બાબુભાઈ ચિનાઈ	૧૦૬
૧૩. ઋણાનુરાગી મહાજન	શ્રી તુલસીદાસ કિલાચંદ	૧૦૭
૧૪. આયુર્વેદના ઉપાસક	ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા	૧૦૯
૧૫. અનેક સંસ્થાઓના સર્જકપ્રેરક	શ્રી રતિલાલભાઈ નાણાવટી	૧૧૦
૧૬. કન્યાકેળવણીના શિલ્પી	શ્રી ગિરધરલાલભાઈ કોટક	૧૧૨
૧૭. વત્સલપિતા	શ્રીમતી પૂર્ણિમા પકવાસા	૧૧૩
18. A Brother in Spirit	Shri Hassen Kassim Lakha	
19. A Soaring Personality	Shri D. K. Marphatia	
૨૦. જીવનસુગંધની ધન્ય પળો	શ્રી કાકુભાઈ રાડિયા	૧૧૬
૨૧. સાચા અને સારા માનવબંધુ	શ્રી હરજીવનદાસ કા. મહેતા	૧૧૮
૨૨. અનુભવસમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ	શ્રી શાંતિકુમાર ટી. રાજા	૧૧૯
૨૩. અપૂર્વ શ્રોતા અને કર્મવીર	શ્રી ટી. જે. ઇનામદાર	૧૨૦
૨૪. ઓજસ્વી સંસ્કૃતિપ્રિય પુરુષ	શ્રી પંડિત આનંદપ્રિયજી	૧૨૧
૨૫. શ્રી નાનજીભાઈની શારદાગ્રામ પ્રત્યેની આત્મીયતા	શ્રી મનસુખરામભાઈ જોબનપુત્રા	૧૨૪
૨૬. લોકહૈયાને સિંહાસને	શ્રી મધુકર રાંદેરિયા	૧૩૦
૨૭. નમ્રતાના આરાધક	શ્રી ભોગીલાલભાઈ મ. શાહ	૧૩૨
૨૮. દૈવી સંપત્તિના સાધક	શ્રી ભોગીલાલ બાલાભાઈ શેઠ	૧૩૪
૨૯. આંતરપ્રેરણા અને અનુભવજન્ય વ્યક્તિત્વ	શ્રી જમનાદાસ લાદીવાળા	૧૩૬
૩૦. મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિરના સ્વપ્નદ્રષ્ટા અને સર્જક	શ્રી શ્યામજી વીરાણી	૧૩૭
૩૧. શ્રી, શક્તિ અને સંસ્કૃતિસંપન્ન ઉદ્યોગવીર	શ્રી વલ્લભભાઈ કારિયા	૧૪૦
૩૨. પરમ આદરણીય વિભૂતિ	શ્રી મોહનલાલ સોનપાલ	૧૪૩
३३. वे प्रेरक स्मृतियाँ	श्री शान्ताबहन वर्मा	१४६
३४. पूज्य बापुजीकी एक स्मृति	श्री सतीबहन भोजवाणी	१४७
३५. श्री बापुजीके सान्निध्यमें	श्री सुशीलाबहन पंडित	१४८
૩૬. થોડાંક નિકટનાં સંસ્મરણો	શ્રી મનસુખલાલ માણેક	૧૫૩
૩૭. સંતવાણીના આરાધક	શ્રી નંદલાલ મો. ઠક્કર	૧૫૪
૩૮. પ્રણામ અને અંજલિ	શ્રી ગોદાવરીબહેન પટેલ	૧૫૭

૬. : : संस्कृति : :

૧. મહાવડ (કાવ્ય)	શ્રી ઉમાશંકર જોષી	૧૬૨
2. Qualities of Indianness	Dr. S. Radhakrishnan	
૩. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ	શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર	૧૬૮
૪. શ્રી નાનજીભાઈ મહેતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ	શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી	૧૭૦
૫. મહાભારતનાં તેજસ્વી સ્ત્રીપાત્રો	શ્રી કરસનદાસ માણેક	૧૭૪
૬. નિયોજિત નચિકેતા	શ્રી સંતપ્રસાદ ભટ્ટ	૧૭૯
૭. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની જીવનસાધના	શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા	૧૮૧
૮. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ચલચિત્ર	શ્રી વિજય ભટ્ટ	૧૮૫
૯. સમન્વયની મહાસંસ્કૃતિ	શ્રી અમૃત વસંત પંડયા	૧૮૮
૧૦. સમાજસુધારણાના ગુજરાતી જ્યોતિર્ધરો	શ્રીમતી વિનોદિની નીલકંઠ	૧૯૪
૧૧. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિ	શ્રી અરુણ જોષી	૧૯૭
१२. हमारी संस्कृति और आधुनिकता	श्री रामधारिसिंह 'दिनकर'	२०१
१३. भारतीय संस्कृति तथा विश्वमैत्री	श्री नित्यानन्द पटेल	२०४
१४. दक्षिणपूर्व एशिया और आर्यसंस्कृति	डॉ. सीताराम सहगल	२०९
१५. संस्कारका स्वरूप	श्री रामशंकर भट्टाचार्य	२१६
१६. ऋग्वेदका उषासूक्त	डॉ. रामनाथ वेदालंकार	२२२
१७. भारतीय संस्कृति और श्री अरविन्द	श्री देवदत्तजी	२२७
१८. भारतके आंतरिक भयस्थान	श्री सन्तराम	२३०
१९. चार सींगोंवाला महान् वृषभ	श्री क्षितीश वेदालंकार	२३४

७. : : शिक्षण : :

૧. સર્વાંગીણ શિક્ષણના પુરસ્કર્તા : સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ	ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર	૨૩૯
૨. થિયૉસૉફી અને શિક્ષણ	શ્રી હરજીવનદાસ મહેતા	૨૪૩
૩. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું રાષ્ટ્રને પ્રદાન	શ્રી મોહનભાઈ પટેલ	૨૪૫
૪. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં દક્ષિણામૂર્તિનો ફાળો	શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી	૨૪૯
૫. શિક્ષકનું માન અને પ્રદાન	શ્રી પુરુષોત્તમ માવલંકર	૨૫૧
૬. ઉચ્ચશિક્ષણનો નવો અભિગમ	શ્રી હરસુખભાઈ સંઘવી	૩૫૬
૭. આધુનિક શિક્ષણ અને અંગ્રેજી ભાષા	શ્રી અમૃતલાલ યાજ્ઞિક	૨૫૯
૮. સાચી કેળવણી	શ્રી રમણ વકીલ	૨૬૪
૯. ફર્ગ્યુસન કૉલેજનું રાષ્ટ્રને પ્રદાન	શ્રી શશિન્ ઓઝા	૨૬૭
૧૦. આજના સ્ત્રીશિક્ષણની ઊણપો	કુ. વિભાબહેન પારેખ	૨૭૦
૧૧. એક નવી ક્રાંતિનાં પગરણ	શ્રી નલિનાક્ષ પંડયા	૨૭૩
१२. स्त्रीशिक्षाका वैदिक आदर्श	श्री धर्मदेव सिद्धान्तालंकार	२८२
१३. मनु और शिक्षाका आदर्श	श्री आचार्य प्रियव्रतजी	२८७
१४. प्राचीन भारतमें शिक्षणविधि	श्री उदयवीर शास्त्री	२९३
१५. श्री अरविन्दका शिक्षणदर्शन	कु. अनुबहन पुराणी	२९९
१६. श्री माताजीकी शिक्षणदृष्टि	श्री ऋषभचन्द	३०१
१७. गांधीजी और नारी जीवन	श्री कैलासचन्द भाटिया	३१०
१८. भारतके पुनरुत्थानमें महर्षि दयानन्दका योगदान	श्री सत्यकाम विद्यालंकार	३१७

१९. भारतका सांस्कृतिक समुत्थान और विश्वभारती	श्री रामबहाल तिवारी	३२१
२०. पूर्वीय भारतके दो प्राचीन विद्यापीठ	श्री सुभाषचन्द्र विद्यालंकार	३२७
२१. ताम्रलिप्तिका प्राचीन विद्यापीठ	कु. भारतीबहन देसाई	३३०
२२. महात्मा गांधी और काँगड़ी गुरुकुल	श्री सत्यदेव विद्यालंकार	३३३
२३. महाराष्ट्रमें राष्ट्रीय शिक्षणके प्रवर्तक आचार्य वीजापुरकर	श्री आदित्यरंजन विद्यालंकार	३३७
२४. दयानन्द ऍंग्लो वैदिक कॉलेजके आन्दोलन पर एक दृष्टि	श्री आत्मानन्द विद्यालंकार	३४०
२५. आचार्य और अन्तेवासी	श्री इन्द्र विद्यावाचस्पति	३४६
२६. भारतमें राष्ट्रीय शिक्षणका अरुणोदय और गुरुकुल काँगड़ी	श्री रामपाल विद्यालंकार	३४९

८. : : धर्म : :

૧. પરમહંસદેવની અનુભૂતિઓ	શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી	૩૬૧
૨. ઋગ્વેદનો વિશ્વામિત્ર-નદી-સંવાદ	ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી	૩૬૫
૩. જૈન ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ	શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા	૩૬૬
૪. પુનર્જાગરણના દેવતા : શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી	શ્રી સત્યવ્રતજી	૩૭૦
૫. આર્યસમાજ, ભુજ્યુની નૌકા	શ્રી દિનેશભાઈ ત્રિવેદી	૩૭૫
૬. પોરબંદરને પુષ્ટિમાર્ગનું પ્રદાન	શ્રી પ્રેમલાલ મેવચા	૩૭૭
૭. ધર્મસુધારણાના અર્વાચીન પ્રયત્નો	શ્રી દુષ્યંત પંડ્યા	૩૮૪
८. रवीन्द्रनाथकी धर्मचिन्ता	श्री मोहनलाल बाजपेयी	३८७
९. दिव्य जीवनके प्रेरणा स्रोत: वेद	श्री विनोदचन्द्र वेदालंकार	३९५
१०. वेदमें आर्यनारीका दर्शन	श्री प्रशान्तकुमार वेदालंकार	४०१
११. भारतीय आचारशास्त्र	श्री दत्तात्रेय वाबले	४०५
१२. वेद एवं मंत्रपाठ	श्री वीरसेन वेदश्रमी	४११
१३. वेदिकरण	श्री विद्यानन्द विदेह	४१६
१४. अहिंसक तपस्वी तथागत	श्री ब्रह्मदेवजी	४२०
१५. अर्वाचीन भारतीय जागृतिके प्रवर्तक: महर्षि दयानन्द सरस्वती	श्री अवनीन्द्रकुमार विद्यालंकार	४२३
१६. अमृतत्वकी अभीप्सा और मैत्रेयी	श्री धर्मदेव विद्यामार्तंड	४५४
१७. वैदिक देववाद	श्री सत्यकाम वर्मा	४५७
१८. महर्षि दयानन्द और वंगदेश	श्री दीनबन्धु वेदशास्त्री	४६७

९. : : तत्त्वज्ञान : :

1. Resettlement of Man	Hon'ble Shri Apa Saheb Pant	
2. Destiny and Free Will	Maharaja Shri Natwarsinhji	
૩. શ્રી શંકરાચાર્ય રચિત 'આત્મબોધ'	શ્રી રમેશ બેટાઈ	૪૮૭
૪. ભારતીય દર્શનોની કેટલીક સમાનતાઓ	ડૉ. જિતેન્દ્ર જેટલી	૪૯૮
૫. સમર્પણની ગતિ	શ્રી શાંતિલાલ જોષી	૫૦૨
६. सत् और असत्	डॉ. रामदत्त भरद्वाज	५०८
७. आत्माकी अभीप्सा और उपलब्धि	श्री भगवद्दत्त वेदालंकार	५१०
८. दर्शनकी यथार्थ भावना	डॉ. इन्द्रसेन	५१३
९. तत्त्वदर्शी श्री अरविन्द	श्री नारायणप्रसाद बिन्दु	५२०

१०. स्त्री-पुरुष सम्बन्धकी आधुनिक मर्यादा — श्री हरिभाऊ उपाध्याय — ५२६
११. शक्ति–स्वरूपा नारी — श्री अगरचन्द नाहटा — ५२९
१२. नारीके कार्यक्षेत्र — श्री बाबूलाल कोठारी — ५३६
१३. अन्तःकरणकी तीन मूल वृत्तियाँ — श्री आत्मानन्द विद्यालंकार — ५३९

१०. : : प्रकृतिदर्शन और प्रवास : :

૧. નળસરોવરની નિસર્ગ-સુષમાઓ — શ્રી વિજયશંકર કામદાર — ૫૪૯
૨. સૌરાષ્ટ્રની વિહંગ-સૃષ્ટિ — શ્રી પ્રદ્યુમ્નરાય દેસાઈ — ૫૬૫
૩. પક્ષી-તીર્થ પોરબંદર — શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્ય — ૫૭૧
૪. કેટલાંક પરિભ્રમણોનાં સંસ્મરણો — શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી — ૫૭૬
५. मेरी सोवियत यात्रा — श्री रमणभाई चतवाणी — ५८१
६. कालिदासकी बलाकाएँ — डॉ. चंपतस्वरूप गुप्त — ५८३

११. : : विज्ञान : :

૧. વૈજ્ઞાનિક દાર્શનિક : શ્રી બર્ટ્રાન્ડ રસેલ — શ્રી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ — ૫૮૯
૨. પ્રાચીન ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર — શ્રી છોટુભાઈ સુથાર — ૫૯૩
૩. વિજ્ઞાનીઓની પ્રભુતા — શ્રી મહેશભાઈ વૈષ્ણવ — ૫૯૭
४. विज्ञान : रवीन्द्रनाथकी दृष्टि — डॉ. शिवनाथजी — ६००
५. मुद्रणकलाके प्रवर्तक गुटेनवर्ग — श्री नरेन्द्रदेव विद्यालंकार — ६०३
६. भारतके प्राचीन साहित्यमें विमानरचना — श्रीमती सरोजकुमारी दीक्षा — ६११

युवा स्यात् साधु युवाध्यायकः
आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः ।
तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ।।
[तैत्तिरीय, २:८]

नौजवानको चाहिये कि वह साधुचरित, बहुत अभ्यासी, आशावान, दृढ़निश्चयी और बलसंपन्न बने । ऐसे नौजवानके लिए यह सारी पृथ्वी द्रव्यमय बन जाती है ।

[तैत्तिरीय उपनिषद्]

જીવનકથા

સંક્ષેપકાર

શ્રી રામનારાયણ ના૦ પાઠક

स जातो
येन जातेन
याति वंशः समुन्नतिम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ।

જીવન-કથા

જીવનદેવતાએ જેને અનેક હાથે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સંપત્તિનું પ્રદાન કરેલું હોય એવા ભાગ્યશાળી મહાજન શ્રેષ્ઠીઓમાંના એક શ્રી નાનજીભાઈ હતા. વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ એ જેમ એમને મન જીવનનાં સ્થૂળ ઉપાર્જનનાં સાધન હતાં, તેમ દાનવૃત્તિ અને સમાજસેવા એમનાં સૂક્ષ્મ વ્યક્તિત્વની દેણગી હતાં. સાધનહીન, સંપત્તિહીન આ પુરુષે તેર વર્ષની કિશોર વયે પારકા ખંડમાં, પારકી ભૂમિમાં અને પારકી સંસ્કૃતિ વચ્ચે પુરુષાર્થ કર્યો : અઢળક સંપત્તિને વર્યા અને કરોડો રૂપિયા યજ્ઞવૃત્તિથી દાનમાં આપ્યા. પોતાના બહુવિધ વ્યક્તિત્વથી અને અનર્ગળ સ્વદેશીય કર્મનિષ્ઠાથી તેઓ પૂર્વ આફ્રિકાના તો વરિષ્ઠ પુરુષ બન્યા, પરંતુ ભારતના મહાજનોમાં પણ ગણનાપાત્ર કીર્તિ વર્યા. એમના જીવનની આ આછી રૂપરેખા એક મહાપ્રાણ વ્યક્તિત્વની સમર્થ ઘટનાની પ્રતીતિ આપે છે. એમનો જ્વલન્ત પુરુષાર્થ, ચિરસ્મરણીય દાનવૃત્તિ અને નારીઉદ્ધાર અર્થેની અનેકદેશીય ઉષ્મા આપણા સમાજહિતૈષી પુરુષોમાં તેમને અગ્રિમ શ્રેણીમાં મૂકી દે છે. ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ અને ભારતીય પરંપરાના એ આજીવન પુરસ્કર્તા રહ્યા અને એ પરંપરાને પોતે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ દ્વારા તથા એમના વ્યાપક લોકહિતૈષી સમાજસંપર્ક દ્વારા સ્વપ્રતિભાથી અને પ્રતાપથી તેને સર્વત્ર વ્યાપ્ત કરવામાં સદા પ્રયત્નશીલ રહ્યા. પોતે આર્યસમાજના અનુયાયી હોવા છતાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને જીવનના પ્રશ્નો પ્રત્યે તેઓ નૈસર્ગિક ઉદારતાથી જોતા રહ્યા, વિચારતા રહ્યા અને તેનો ઉકેલ પણ શોધતા રહ્યા અને એક વિખ્યાત વ્યાપારવીર અને ઉદ્યોગપતિમાંથી ભારતીય સમાજના ઉત્થાનના તેઓ બૃહદ પ્રતિનિધિ બની ગયા. આપણા દેશના લોકનાયકો પ્રત્યેની તેમની ભક્તિ, પૃથગ્જન પ્રત્યેનો અસીમ આદર, લોકસાહિત્ય અને લોકજીવનની જાણકારી, તથા સમયનાં વહેણ પારખી પોતાની માન્યતાઓ અને સિદ્ધાન્તોને અકબંધ રાખીને ચાલવાની તેમની ગતિશીલતાએ તેમને દેશભક્ત, સમાજસુધારક, ધર્મસંરક્ષક અને ઉભય ખંડના– આફ્રિકા અને હિંદના– અગ્રિમ પુરુષોના પ્રિય પાત્ર બનાવી દીધા અને એ સર્વકાલ દરમિયાન અંજલિમાંથી પાણી સરી જાય એમ તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે હિંદ અને આફ્રિકાની ભૂમિને કરોડો રૂપિયા મુક્ત મને દાનમાં આપીને જીવનને યજ્ઞભાવનાથી કૃતાર્થ કર્યું. એ મહાજન શ્રેષ્ઠીની જીવનકથાની આછી રૂપરેખા જોઈએ.

સમગ્ર લોહાણા કોમના આદિ પુરુષ અને ઇષ્ટદેવ શ્રી રામચંદ્રજી ભગવાન અને શ્રી સીતામાતા. તેથી જ લોહાણા રઘુવંશી ક્ષત્રિય કહેવાય છે. અસલ વતન અયોધ્યા. પૂર્વજો ગંગાયમુના ને સરયૂના કિનારા પર વસતા. ત્યાંથી નાનીમોટી જાગીરો મેળવી છેક સિંધુના મુખ સુધી આગળ વધતા ગયા. સિંધના નારાયણ કોટના રાજા દાહિર રઘુવંશી હતા. દાહિરની રાજધાની જૂના વખતનું નારાયણ કોટ, તે જ આજનું સિંધ હૈદ્રાબાદ.

અલાઉદ્દીન અને મીર કલોડાની ધર્માંધતા અને ત્રાસથી અનેક લોહાણા ક્ષત્રિયો સિંધ છોડી કચ્છ ને સૌરાષ્ટ્ર તરફ આવી વસ્યા, જ્યાં ખેતી અને વેપાર હાથ ધર્યાં. આશરે હજાર વરસ પહેલાં અફઘાન સરહદેથી સિંધમાં આવ્યા. ચારસો વરસ ઉપર સિંધમાંથી કચ્છમાં આવ્યા ને ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે (કાઠિયાવાડ) સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા.

સમુદ્રમાં બેટ જેવી બનેલી હરસિદ્ધિ માતાની મનોરમ ટેકરીની સામે જ, ત્રણેક માઈલ દૂર રાવલ ગામ આવેલું છે. નદીનો કિનારો, સુંદર વૃક્ષરાજિ અને પાકથી લચી પડેલી વાડીઓ, હરિયાળી જમીન અને ઘટાદાર વૃક્ષોથી રાવલ ગામ બહુ રળિયામણું લાગે છે. જામનગર જિલ્લાના રાવલની બાજુમાં જ માતાની ગોદમાં બાળક રમતું હોય તેવું, પંખીના માળા જેવું–બે હજારની વસ્તીવાળું ગોરાણા નામનું નાનકડું ગામ આવેલું છે. રજપૂતાનાના મેરવાડા પ્રદેશમાંથી આવેલા મહેર ક્ષત્રિયોએ તે ગામ વસાવેલું. ત્યાંથી બરડો પ્રદેશ શરૂ થાય. એ જ શેઠ નાનજીભાઈની જન્મભૂમિ, એ જ એમનું વહાલું વતન.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈના પરદાદા વીરજી શેઠ સલાયામાં રહેતા. એ વખતે જામનગરની ગાદીએ જામ રણમલ હતા. રાજ્યના ભાગના ઇજારા અપાતા. દાદા વીરજી શેઠ કલ્યાણપર મહાલનો ઇજારો રાખતા. એને માટે તેઓ કલ્યાણપર મહાલના મુખ્ય ગામ રાવલ આવ્યા. તેમણે આગળ જતાં ગોરાણામાં વસવાટ કર્યો, ને ધીમે ધીમે ત્યાં જ વેપાર-રોજગાર ખીલવ્યો અને સ્થિર થયા.

વીરજી દાદાને બે પુત્રો — વિશ્રામ અને રાઘવજી. વિશ્રામદાદાને ચાર દીકરા — જીવરાજ, કાલિદાસ, માધવજી અને લાલજી.

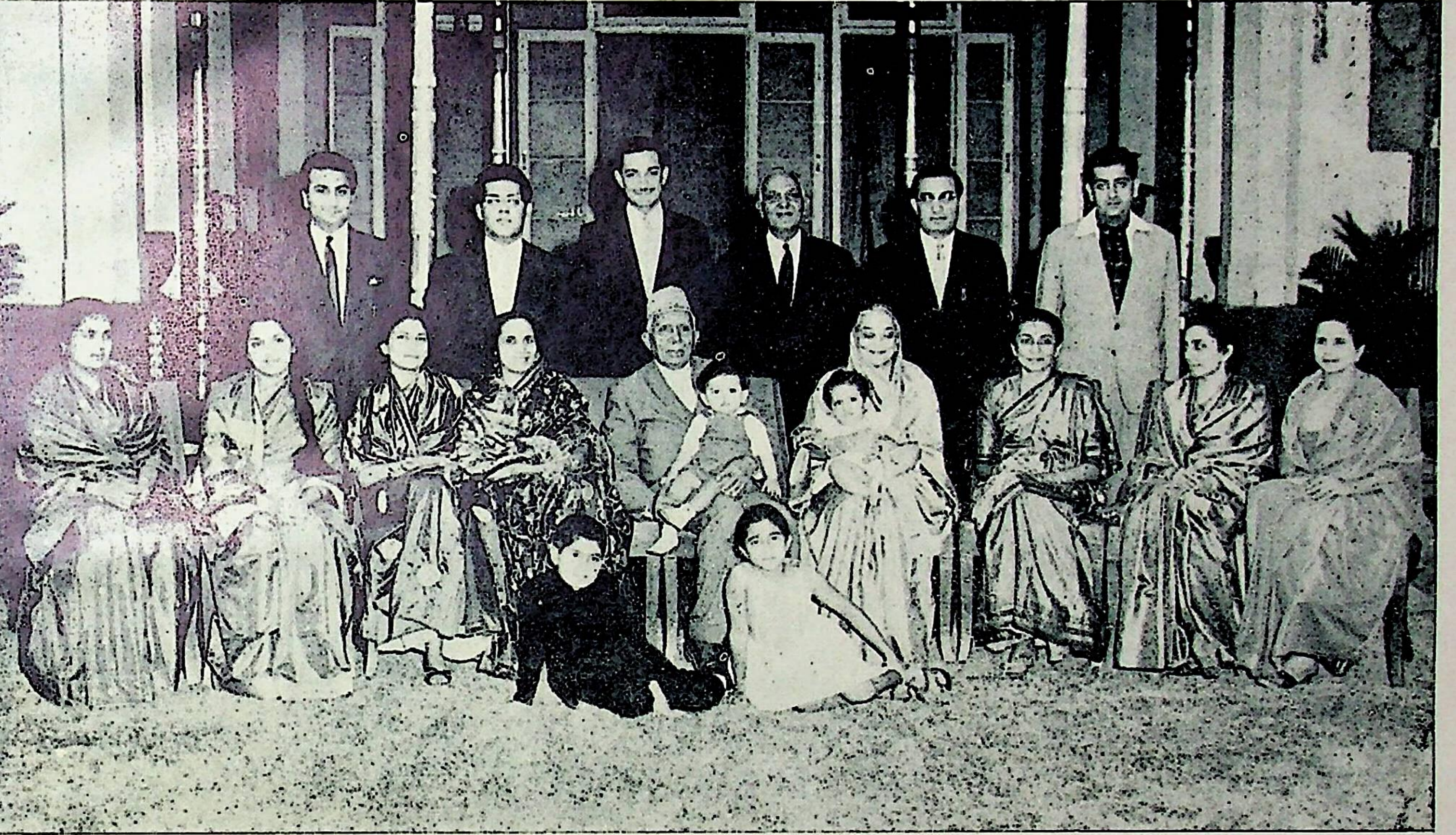
શેઠશ્રીનાં માતુશ્રી જમનાબાઈ રાજા કુટુંબનાં હતાં; તેમના નાના વેલજીબાપા વીસાવાડામાં રહેતા.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈને ચાર ભાંડુઓ. ત્રણ ભાઈ અને એક બહેન. મોટાભાઈ ગોરધનદાસ, નાના મથુરાદાસ અને વચલા શેઠશ્રી નાનજીભાઈ. દેવકીબહેન સૌથી નાનાં અને એકનાં એક બહેન. બીજાં બહેન નાનપણમાં ગુજરી ગયાં.

ગોરાણામાં રાજ્યના વજે ભાગના ઇજારા ઉપરાંત ધીરધારનો ધંધો પણ શરૂ કરેલો. રાજ્યનું મોદીખાતું તેમને ત્યાં હતું. તેલીબિયાં, અનાજ વગેરે પરચૂરણ માલની દુકાન પણ ચાલતી. રૂની ખરીદી અને વેચાણ, ગામડાંમાંથી કપાસની ખરીદી, કપાસ લોઢાવવો ને પોરબંદર જઈને રૂ વેચવું એમ ધંધો ચાલતો. તે વખતે પોરબંદર વેપારનું મોટું પીઠું ગણાતું. તેથી શેઠશ્રીનો વેપારી સંબંધ મોટેભાગે પોરબંદર સાથે હતો ને આજે પણ પોરબંદર સાથે જ છે.

વેપાર ઉપરાંત શેઠશ્રીના બાપદાદાએ થોડી જમીન પણ રાખેલી. ખેતરમાંથી ખાવા જેટલું અનાજ આવતું. ઘેર ગાયો-ભેંશોનાં દુઝાણાં હતાં. વેપારરોજગારના કામ માટે ઘોડા પણ રાખતા. વરસે બે હજાર કોરીની પેદાશ થતી, એટલામાં ખૂબ આનંદ અને સંતોષથી રહેતા.

એમના કાકા ગોકળદાસ ભાટિયા ગૃહસ્થોના વેપારની વાતો સલાયામાં સાંભળતા. બીજા કેટલાક ઓળખીતા પણ ત્યાં જઈ વસેલા, તેથી તેમને વિચાર આવ્યો અને તેઓ જંગબાર જઈ પહોંચ્યા.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા અને શ્રીમતી સંતોકબહેન મહેતા
બૃહદ પરિવાર સહ

પાંચ વરસે થોડાઘણા પૈસા લઈ દેશમાં આવ્યા. તેમને ઘેર પુત્રપુત્રીઓનું બહોળું કુટુંબ થયું. બે વર્ષ દેશમાં રોકાયા. ત્યાર બાદ ફરી સંવત્ ૧૯૪૮ના અરસામાં સફરે ઊપડ્યા. સીધા જંગબાર ગયા. જંગબાર થોડો સમય રોકાઈ ત્યાંથી માડાગાસ્કર ગયા. શરૂઆતમાં એક વોરા ગૃહસ્થને ત્યાં બે વર્ષ નોકરીમાં રહ્યા પછી તેમણે પોતાની સ્વતંત્ર દુકાન કરી.

શેઠશ્રીના નજીકના કુટુંબીઓમાં સૌથી પહેલા પરદેશ જનાર શ્રી ગોકળદાસભાઈ જ હતા. તેમને લીધે જ બીજા સૌને અને કુટુંબીજનોને પરદેશ જવાની પ્રેરણા મળી.

☆ ☆ ☆

બાળપણનાં સંભારણાં

શ્રી નાનજીભાઈનો જન્મ સંવત્ ૧૯૪૪ના માગશર સુદ બીજના રોજ થયો હતો. તેઓ સમજણા થયા ત્યારથી છેવટ સુધીની બધી વાતો તેમને બરાબર યાદ હતી. માજી સવારે વહેલા ઉઠાડે, ઘંટીનો મીઠો રણકાર કાને સંભળાતો હોય, માજીનાં ગીત સાથે ગવાતાં હોય; ઊઠવાનું મન ન થાય. દળણું દળી લે, છાશ ફેરવી લે, પછી માજી ફરી ઉઠાડે : 'નનકા, બચ્ચા ઊઠોને, મા.'"

માજીનો હેતાળ અવાજ સાંભળતાં તેઓ ઊઠી જતા. દાતણ કરી, હાથમોં ધોઈ ઘરમાં જાય. ત્યાં બાજરાનો રોટલો, તાજું માખણ, તાંસળી ભરીને દહીં અને સાથે અથાણું હોય. તે શિરાવીને શાળાએ જતા.

એ જમાનાની નિશાળોનું ભણતર આજના કરતાં ઘણું ઊંચું હતું. ગણિત પાકું, આંક મોઢે કરાવાતા, લેખન ચોખ્ખું, અક્ષર મોતીના દાણા જેવા; વિદ્યાર્થીને વારંવાર શીખવવા છતાં ધ્યાન ન આપે અથવા તોફાનમસ્તી કરે તો તેને શિક્ષા કરતા. ભૂલ થાય ત્યારે સોટી પણ મારતા. છતાં શિક્ષકો ઘણા માયાળુ હતા. પેટના દીકરા જેટલું હેત રાખતા. વિદ્યાર્થીઓ તેમના તરફ પિતા જેટલું માન ધરાવતા. આજે તો તેમાંનું કશું રહ્યું નથી.

નવ વર્ષની ઉંમરે ગુજરાતી બે ધોરણ પૂરાં કર્યાં. સમજણ વધવા લાગી. દુનિયાના વિચારો આવવા લાગ્યા. રાત્રે વાળુ કર્યા બાદ બહાર આંગણામાં ખાટલા ઢાળી સૂતા હોય ત્યારે આકાશમાં તારા દેખાય, એ વખતે મનમાં કંઈક તરંગો સ્ફૂરે. માજી પાસે ગીત ગવડાવે, વાર્તાઓ કરાવે, નવ સાડા નવ વાગ્યે સૂઈ જાય.

અજવાળી રાતો ખીલે ત્યારે ચાંદનીમાં સરખેસરખા છોકરાઓ ગામને પાદર રમવા નીકળી પડતા.–મહાજનના અને મહેરના; એમ સૌ સાથે મોડી રાત સુધી રમતા. અધરાત થવા આવે ત્યારે માજી બોલાવવા આવે; રમતમાં જીવ એવો પરોવાયેલો હોય કે માજી ધખે, મારે તોય તે ન માને. બીજે દિવસે માજી ખૂબ પીટે. માનો સ્વભાવ બહુ ગરમ હતો. તેમનો સ્વભાવ પણ સામો એટલો જ ગરમ. અઠવાડિયામાં એકબે વાર માર ન ખાય ત્યાં સુધી સંતોષ ન વળે.

વીસાવાડાથી શેઠશ્રીના મામા વારંવાર ગોરાણે આવતા. મા તેમને આ તોફાનની વાતો કરતાં. મામા ધમકી આપતા પણ નાનજીભાઈ તેમને ગાંઠતા નહીં. રોજ નદીએ

નાહવા જતા, ત્યાં દૂર સુધી તરવા જતા, મારામારી કરતા. રોજ સાંજે એકાદ ફરિયાદ તો ઘેર આવે જ. પિતાજી તો પરમાત્માના ભક્ત હતા. તેઓ એક શબ્દ પણ ન કહેતા. પિતાજી રોજ રાતે 'બસો બાવન વૈષ્ણવ' વાંચતા. રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી બધાં ભેગાં મળી કથાકીર્તન કરતાં, નાનાં છોકરાંઓ સાંભળવા બેસતાં.

પારેવાંને ચણ નાખવાનો અને ગાયોને કડબ નીરવાનો તેમના પિતાશ્રીનો એક અખંડિત નિત્ય નિયમ હતો. દુષ્કાળ ને આપત્તિના પ્રસંગે તો તેઓ શેઠશ્રી પાસેથી આફ્રિકા-થી પણ રકમ મંગાવતા. એવાં પુણ્યકામ માટે શેઠશ્રી બનતી બધી જ મદદ કરતા હતા. પિતા હયાત હતા ત્યાં સુધી મૂંગાં પ્રાણીની એમણે ખૂબ જ સેવા કરી હતી. પૂર્વજોનાં આવાં પુણ્યો જ આપત્તિમાં આડાં આવે છે ને માનવી કોઈ અકળિત રીતે અનેરી આફતોમાંથી બચી જાય છે.

શ્રી નાનજીભાઈએ નવમે વરસે બે ચોપડી પૂરી કરેલી, તેથી મામા તેમને વીસાવાડા તેડી ગયા.

☆ ☆ ☆

બાપાની સાથે વેપારમાં

શેઠશ્રી નાનજીભાઈના મોટા ભાઈ ૧૮૯૯ની સાલમાં તેમના કાકાના દીકરાઓ સાથે આફ્રિકા–માડાગાસ્કર ગયેલા, તેથી તેઓ બાપાની સાથે વેપારમાં જોડાયા.

વેપારીના દીકરા માટે પોતાના ઘરની દુકાન એ એક નિશાળ છે. જૂના જમાનામાં મોટે ભાગે દરેક જણ બાપદાદાનો વંશપરંપરાગત વારસામાં મળેલો ધંધો કરતો. નિશાળમાં જે ભણતર ન મળે તે એમને પોતાના પિતા પાસેથી મળી રહેતું. લોહીમાં જે સંસ્કાર ઊતર્યા હોય તે ધંધો તરત હાથ બેસી જતો. આ કુદરતી વસ્તુ હતી. પૂજ્ય મહાત્માજીએ નયી તાલીમની યોજના કરી તે આને મળતી છે.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈને પોતાની દુકાને કામ કરવામાં બહુ મઝા પડતી. બાપાની સૂચના પ્રમાણે કાપડ ભરી આપવું, તેલગોળ, ખાંડ વગેરે તેઓ કહે તે પ્રમાણે જોખી દેવાં વગેરે કામમાં બહુ આનંદ આવતો.

કલ્યાણપર મહાલનો દરબારી વજેભાગ તેમના પિતાશ્રીને ત્યાં આવતો. જકાતનો ઇજારો પણ તેમની પાસે હતો. કપાસ, તેલ, અનાજ એમ મોસમ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ લઈને પોરબંદર જવું પડતું. એ કામ નાનજીભાઈને ભાગે આવ્યું, એમાં તેમને ઘણી તાલીમ મળી.

દિવાળી પછી પોરબંદરનાં ગાડાં શરૂ થતાં. તે છેક વૈશાખ માસ સુધી ચાલુ રહેતાં. એક સાથે પંદર-વીશથી પાંત્રીસ-ચાળીશ ગાડાં પણ હોય. સાંજના પાંચ-છ વાગ્યે ગાડાં જૂતે. સૌથી છેલ્લા ગાડામાં નાનજીભાઈ રહેતા. માજીએ ગાડામાં સૂવા માટે એક ગાદી તથા ઓશીકું આપ્યાં હતાં. માજી દૂધનાં થેપલાં બનાવી આપતાં. સાથે ગોળ અને અથાણું આપતાં. સાંજના પાંચ–છ વાગ્યે ગોરાણાથી નીકળતા.

પોરબંદર જતાં રામવાવ નામની સુંદર જગ્યા છે ત્યાં રાતના નવેક વાગ્યે પહોંચી જતા. વાવમાં નિર્મળ નીર ભરેલું હોય ત્યાં ગાડાં છૂટે, બળદોને નીરણ નાખી સૌ ભાતાં-પોતાં ખાવા બેસતા. સવાર પડે ત્યાં પોરબંદરનું જ્યુબિલીનું જકાતનાકું આવી જાય. એક આનો જકાતનો 'ટોલ' આપવો પડતો. માલ આડતિયાને આપી દેતા ને બાપુજીની ચિઠ્ઠી પ્રમાણે ગોળ, કપાસિયા, તેલ, ખાંડ, ખજૂર, નાળિયેર વગેરે વસ્તુઓ ગાડામાં ભરી દેતા. માલ ભરવા બે ગાડાં રાખી બાકીનાં વહેલાં રવાના કરી દેતા.

ખીમો કરીને મેરનો એક છોકરો નાનજીભાઈનો પરમ બાલમિત્ર હતો. બન્ને સાથે ભણતા. એની પાસે જ દિલ ખોલીને વાત કરતા. એક દિવસ ખીમાને વાત કરી, 'ધ્રુવજીએ તપશ્ચર્યા કરી તેમ આપણે તપ કરી ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા છે.' બરડા ડુંગરમાં મહાદેવનું એક મંદિર છે ત્યાં જઈ તપ કરવાનું નક્કી કર્યું.

છાનામાના રાતોરાત કોઈને ખબર ન પડે તેમ ભાગી જવાનું નક્કી કર્યું. ડોકની મોહનમાળા, ચાંદીનાં હાથનાં કડાં, પગના તોડા, કાનનાં ચાપ્પાં, ઠોળિયાં, વીંટી એ બધું સાચવીને પેટીમાં મૂક્યું. પટારામાંથી પંદરેક રૂપિયા લીધા. મંદિરમાંથી ભગવાનની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ લીધી. સાથે એક દોરીલોટો, એક જોડી કપડાં. મધરાતના સુમારે ગામ છોડીને બંને ચાલી નીકળ્યા.

કોઈ સામું મળે તો ઓળખી જાય, માટે ખેતરનો રસ્તો લીધો. ખીમો ચૌદ વર્ષનો. નાનજીભાઈ તેર વર્ષના.

સવાર થયું ત્યાં સુધી ચાલ્યા જ કર્યું. સૂરજ ઊગ્યો ત્યાં ભોમિયાવદરના પાદરમાં પહોંચ્યા. ગામમાં ન જતાં સીધો ડુંગરનો મારગ પકડ્યો. ડુંગરની તળેટીમાં ભુવનેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. સુંદર નહેરું ચાલ્યું જાય. વડની ઘટા, શંકરની દહેરી, શાંત એકાંત સ્થળ જોતાં જ મન પ્રસન્ન થયું. મનમાં થયું, 'તપ કરવા માટે આ જગ્યા બહુ સરસ છે.' જઈને મંદિરને ઓટલે બેઠા.

બે દિવસ દૂધ પીને ચલાવ્યું. નાહીધોઈ પ્રાર્થના કરતા ને રાત્રે ભજન ગાતા. એક દિવસ લોટ લાવી ખાખરાના પાનમાં લોટ બાંધી અડાયા વીણી લાવી બાટી બનાવી. ગમે તે કષ્ટ પડે તે વેઠીને પ્રભુભક્તિ કરવાનો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. રાતે મંદિરના ઘુમ્મટ નીચે સૂઈ રહેતા. ડુંગરમાં દીપડા રહેતા પણ તેમને કશાનો ડર ન હતો.. ભગવાન રક્ષણ કરશે એવો વિશ્વાસ હતો.

તેઓ ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે એક ચિઠ્ઠી લખીને મૂકતા આવેલા; તેમાં લખ્યું હતું, "અમારી ગોત કરશો નહીં. ભગવાનની ભક્તિ કરવા જઈએ છીએ. ઘરેણાં કાઢીને પેટીમાં મૂક્યાં છે. પંદર રૂપિયા સાથે લઈ જઈએ છીએ."

સવારમાં ચિઠ્ઠી વાંચી ઘેર દોડાદોડી થઈ પડી. ગામના પટેલો ઘોડા લઈને છૂટયા. તપાસ કરતાં કરતાં આઠ દહાડા પછી ભાણવડને રસ્તે ઝારેરા આવ્યા. તેમને પકડયા. ખૂબ ઠપકો દીધો. બાવડે થોભી ઘોડા ઉપર નાખ્યા. તેઓ ખૂબ રોયા. મનમાં ગભરામણ થઈ કે કાર્ય સિદ્ધ ન થયું.

વડીલોએ વિચાર કર્યો કે આ છોકરો હવે હાથ નહીં રહે. જો એને નહીં પરણાવીએ તો જરૂર ભગત થઈ જશે. એટલામાં સમાચાર આવ્યા કે બાપાએ ફટાણામાં તેમનું સગપણ કર્યું. નાનજીભાઈની ઉમ્મર તેર વર્ષની અને કન્યાની બાર વર્ષની. વૈશાખ માસમાં લગ્ન લેવાયાં.

બનવા કાળ તે ૧૮૫૬ની સાલમાં દુકાળ પડ્યો. છપ્પનિયો દુકાળ બહુ ભારે પડેલો. ઉઘરાણી પતી નહીં. ઘેટાંબકરાંવાળા ભાગી ગયા. ભેંસોવાળા ડુંગરમાં ચાલ્યા ગયા. બહુ ભીડમાં આવી ગયા.

એ અરસામાં મોટાભાઈનો કાગળ આવ્યો, "હું અહીં એકલો છું. રસોઇયો મળતો નથી. 'નેટિવો'ના હાથનું કેમ ખવાય? નાનાભાઈને મોકલો તો સ્વતંત્ર દુકાન કરીએ."

મોટાભાઈનો પત્ર વાંચી બાપાનું મન કંઈક પીગળ્યું. માએ પણ સંમતિ આપી. મામાએ પણ રાજી થઈને હા પાડી.

કાકાના મોટા દીકરા કાનજીભાઈ આફ્રિકાથી દેશમાં આવેલા, તે પાછા જવાના હતા. તેમની સાથે જવાનું નક્કી કર્યું. થોડો માલ સાથે લઈ જવા બાપાએ અમુક રકમ આપી.

સંવત્ ૧૯૫૭ના પોષ માસમાં સને ૧૯૦૦ના ડિસેમ્બરમાં જવાનું નિરધાર્યું. નાનજીભાઈના આનંદનો પાર ન હતો. પરદેશ જવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

પહેલી સફર

☆ ☆ ☆

મુહૂર્ત નજીક આવવા લાગ્યું તેમ મનમાં અનેક જાતની કલ્પનાઓ રમવા લાગી. દરિયામાં વહાણ ચાલશે, દૂરના દેશો જોવા મળશે. મનમાં ખૂબ આનંદ થતો. ઘરમાં સૌ ઉદાસ બની ગયાં. તેમનાં બા અને ભાભીએ અઠવાડિયાથી ખાવાનું ઓછું કરી નાખ્યું. તેઓ રડ્યા કરતાં. પરદેશ જવા દેવા સાબાપનો જીવ કોઈ રીતે ચાલતો ન હતો. આજના જમાનાની જેમ હારતોરા લઈને વળાવવાનું ને કલાક સુધી ડેક ઉપરથી રૂમાલ ફરકાવવાનું ને હસતે મોઢે વિદાય આપવાનું તે વખતે ન હતું. એ વખતની સફરો એવી ભારે હતી કે દીકરાનું મોં ફરી ક્યારે જોવા મળશે એનો વિચાર થઈ પડતો.

આખરે શુભ મુહૂર્તનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. સારા ચોઘડિયે ગાડાં જોડાવ્યાં. અર્ધું ગામ વળાવવા આવ્યું. વડીલોને પગે લાગી સૌના આશીર્વાદ લઈ ચાલી નીકળ્યા. સાથે એવાં શુકન ભેગાં લીધેલાં, એક બાવો, એક વાળંદ, બે મહેર, પાંચ લોહાણા. આમ એમની પચરંગી મંડળી જામી. એમાં ભાઈ કાનજી ગોકળદાસ અને વલ્લભદાસ મૂલા પણ હતા.

પોરબંદર પહોંચ્યા. ત્યાંથી સ્ટીમરમાં મુંબઈ જવાનું હતું. બાપુજી પોરબંદર સુધી વળાવવા આવેલા. તેઓ ડગલે ને પગલે "શ્રી કૃષ્ણ શરણં મમ"નો જાપ જપતા હતા.

સ્ટીમર ઉપર જતાં તેમને પગે પડી વિદાય લેતાં આંખ ભીની થઈ. તેમણે પ્રેમથી શુભાશિષ આપી.

પોરબંદર છોડીને સ્ટીમર ચાલી ત્યારે ઘડીભર મન ઉદાસ થઈ ગયું. ગોરાણા, વીસાવાડા બધું નજરે તરવા માંડ્યું. ફરી બધાંને ક્યારે મળવાનું થશે એ વિચારે મન ઊંડું ઊતરી ગયું.

મુંબઈને કિનારે ઊતરતાં મુરતમાં જ કૌતુક થયું. કાનજીભાઈ અને વલ્લભદાસ રેલવે રસ્તે મુંબઈ ગયેલા. પણ તેઓ સૌ અજાણ્યા હતા. વલ્લભદાસના સસરાએ તેમને લેવા માણસ મોકલેલ. તેણે તેમનો સામાન ગાડામાં ભરાવ્યો. ગાડાવાળા ઘાટી હતા. ગાડાવાળાને મરાઠીમાં ભલામણ કરી. તેમણે કહ્યું, "તમને વિઠ્ઠલવાડીમાં જાનકી કૂવા પાસે ઉતારશે. ત્યાં તમારી જમવા-રહેવાની સગવડ કરી છે." આમ કહી તે ચાલ્યો ગયો.

તેમનો રેંકડો ઊપડ્યો. મુંબઈની મહેલાતો જોતા તેઓ તો ચાલ્યા. મુંબઈના ઠગની વાતો સાંભળેલી. 'અજાણી ગલીમાં લઈ જઈ લૂંટી લે અને મારી નાખે.' ગાડું વિઠ્ઠલવાડી પહોંચતાં બહુ વાર લાગી. તેમને શંકા પડી. તેઓ બધા ગામડાના જ રહીશ હતા. તેમને થયું આ લોકો આડીઅવળી ગલીમાં લઈ જઈ તેમને મારી નાખશે અને માલ વેચી નાખશે. તેથી તેમણે ગાડાવાળાને પૂછવાનું શરૂ કર્યું. પણ કોઈ એકબીજાની બોલી સમજતા ન હતા. બોલાચાલી વધતી ગઈ. ગાડાવાળાએ બળદને ઉતાવળા હાંકવા માંડ્યા, એટલે મેર જુવાનો નીચે કૂદી પડ્યા ને બળદની નાથો પકડી હાક મારીને પૂછ્યું, "તું અમને ક્યાં લઈ જા છ?"

ગાડાવાળામાંથી એક નીચે ઊતર્યો ને મેર જુવાનોને ધક્કા મારી બાજુએ ખસેડી નાખ્યા. એટલે મેરોએ લાકડી ઉપાડી ને થઈ પડી બરાબરની મારામારી. એક ઘાટીનું માથું ફૂટ્યું. મેર જુવાનોના બરડામાં ચાબુકના સોળ ઊઠ્યા. જોતજોતામાં પચાસ માણસો એકઠાં થઈ ગયાં. નજીકની ચોકીએથી પોલીસ દોડી આવ્યા. ગાડીવાળાને અને તેમને પોલીસ ચોકીએ લઈ ગયા. બીજાને સળિયાવાળા પાંજરામાં પૂર્યા. નાનજીભાઈને છોકરું ગણી બહાર બેસાડ્યા. તેમને મનમાં થયું કે આ તો ભારે થઈ, હવે શું થશે?

ઉતારે પહોંચતાં બહુ મોડું થયું એટલે તેમના કાકાના દીકરા વિક્ટોરિયામાં બેસી શોધવા નીકળ્યા. નાનજીભાઈએ દૂરથી જોયા ને તરત જ ઓળખી લીધા. ભાંગીતૂટી હિંદીમાં પોલીસ સામે જોઈ બૂમ મારી, "વો હમારા ભાઈ જાતા હૈ."

પોલીસે સીટી મારી ગાડી ઊભી રખાવી. નાનજીભાઈને જોઈને તેઓ તુરત નીચે ઊતર્યા. મરાઠી ભાષામાં પોલીસ સાથે સમજૂતી કરી સૌને છોડાવ્યા. પારકા પ્રદેશમાં તકરાર કરવા બદલ ઠપકો આપ્યો.

ગાડાવાળાને સમજાવી ગાડું વીશીમાં લાવ્યા. થાક ખૂબ લાગેલો. ભૂખ પણ એવી જ લાગી હતી. સીધા વીશીમાં લઈ ગયા. એ વખતે વીશીમાં માસિક સાડા ચાર રૂપિયા લેતા. ઘી, દૂધ, દહીં, પોતાનું. પંદર દિવસ રહેવાનું હતું એટલે વીશી બાંધી લીધી.

જમવા બેઠા. સાંજ પડવા આવી હતી. સવારના ભૂખ્યા હોઈ કકડીને ભૂખ લાગી હતી. સ્ટીમરમાં ભાતાં ખાધેલાં. અહીં ગરમાગરમ દાળ, શાક અને રોટલીનાં ફૂલકાં આવવા લાગ્યાં. ચાર ફૂલકાંનું એક બટકું થાય. પચાસ પચાસ રોટલી ખાધી તોય પેટ ન ભરાયું. વીશીવાળા ખિજાણા. રોટલી બંધ કરી. ખીચડી કરી આપી. માંડ માંડ પેટ ભર્યાં. ગાડાવાળા સાથેનો કજિયો તાજો હોઈ વધારે ન બોલ્યા. છાનામાના સૂઈ રહ્યા. મેર ભાઈઓ અંદરોઅંદર કહે, 'ભૂખે મરે ગ્યા.' વીશીવાળાએ રાતે જ તેમને કહી દીધું, "તમે તમારા લબાચા ઉપાડી જજો. અમારે આવી કમાણીની જરૂર નથી."

એ વખતે (તેમ જ આજે પણ) માડાગાસ્કર સીધી સ્ટીમરો જતી ન હતી. જંગબારથી બદલીને બીજી સ્ટીમરમાં જવાતું. જંગબારની સ્ટીમરને વાર હતી એટલે મુંઝાયા. આટલી હોંશથી તૈયારી કરીને નીકળેલા તે પાછા કેમ જવાય?

તપાસ કરતાં એક વહાણ જંગબાર થઈ માડાગાસ્કર સુધી જવાનું હતું. તેમાં બંદોબસ્ત કર્યો. સૌ રાજી થયા. સ્ટીમરનું ભાડું આકરું હતું. મુંબઈથી જંગબારના જણદીઠ પાંત્રીસ રૂપિયા અને જંગબારથી મજંગાના છ પાઉન્ડ. જ્યારે આ વહાણમાં મુંબઈથી ઠેઠ મજંગાના ફક્ત દશ રૂપિયા. વહાણમાં જવાનું બહુ સસ્તું પડયું.

વહાણમાં માલ ભરી લીધો. એક હજાર ગૂણી એટલે એકસો ટન ભાર ભર્યો. રસ્તામાં ખાવાપીવાની ચીજો પૂરતા પ્રમાણમાં લઈ લીધી. રસોઈ કરવાનાં વાસણો તથા બીજો સામાન લઈ લીધો. પંદરેક દિવસ સુખેદુઃખે મુંબઈમાં ગાળી ભગવાનનું નામ લઈ વહાણમાં ચડયા. માલમે વહાણ અરબી સમુદ્રમાં હંકાર્યું.

વહાણના ફાટક ઉપર સાદડાં બાંધ્યાં. ત્યાં બિસ્ત્રા પાથરી સૂવા-બેસવાનું કર્યું. માલમ આપે તેટલું પાણી વાપરવાનું. રાંધવા, ખાવા ને પીવા પૂરતું જોઈ વિચારીને કરકસરથી વાપરવું પડે. રસોઈ માટે ભંડકમાં લોઢાની ગરેડીવાળા લાંબા ચૂલા રાખ્યા હતા. તેમાં પૂરી, બટાટા અથવા ડુંગળીનું શાક, રોટલી, કોઈ વાર દાળભાત, શાક પણ થાય. સૌ જુદા રાંધતા. સાથે જમવામાં આભડછેટનું પાપ માનતા.

સાંજે નાસ્તા માટે હલવો, ગાંઠિયા, પેંડા વગેરે ચારેક મણ ભાર સાથે લીધેલો. તેમાંથી માપસર ખાવાનું મળતું; કારણ વહાણ કેટલા દિવસે મોંબાસા પહોંચશે તેની કશી ખબર ન હતી.

શરૂઆતમાં પવન અનુકૂળ હતો, પણ સમુદ્ર ગરમ થયો એટલે મોટાં મોજાં વહાણ સાથે અથડાવા લાગ્યાં. જેને ફેર ચડતો તેઓ ઊલટીઓ કરવા લાગ્યા. તેમને આંખો મીંચીને પથારીમાં પડયા રહેવું પડતું. નાનજીભાઈને બિલકુલ ફેર ચડતો નહીં. કહે છે કે જેણે નાનપણમાં ખૂબ હીંચકા ખાધા હોય તેને ફેર ન ચડે. વહાણ મધદરિયે ચાલ્યું. ઊંચે આભ ને નીચે પાણી. જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં ચોમેર પાણી જ પાણી!

રસોઈનાં કામ સૌને વહેંચી આપ્યાં હતાં. વાસણ ખારવા માંજી નાખતા. જમીને બે ઘડી આરામ કરતા. રામાયણ અને મહાભારત સાથે લીધેલાં. શ્રી વલ્લભદાસ મૂલા

બહુ મધુર કંઠે રામાયણ-મહાભારત વાંચતા. સમુદ્રમાં હવા તાજી ને ખુલ્લી હોવાથી ભૂખ ખૂબ લાગતી. બાએ બે મણ તલસાંકળી કરી દીધેલી. મણ દોઢ મણ ગોળપાપડી પણ આપેલી.

રોજ રાતે વાળુપાણી કરીને ભજનમંડળી જામતી. ખારવા સરસ ભજન બોલતા. તબલાં, મંજીરાં, કરતાલ સાથે લીધેલાં. ખારવાની મીઠી વાણીમાં હલકથી ગવાતાં ભજન કાનને અને મનને બહુ મધુર લાગતાં. નાનજીભાઈના સાથી વાળંદ અને બાવાજી પણ ભારે મીઠાં ભજન બોલતા. કોઈ વાર ભજનના રસમાં એવા એકતાર થઈ જતા કે મધરાત સુધી ધૂન મચતી.

રાતે વહાણ તારાની દિશા ઉપર ચાલતું, માલમ હોકાયંત્ર ઉપરથી દિશા પારખતો. મુંબઈથી કેટલા માઈલ ચાલ્યું, મોંબાસા કેટલા માઈલ રહ્યું વગેરે કહી દેતો. વહાણના માલમનું નામ મેઘો માલમ હતું. વહાણનું નામ ફૂલ ભાભી. મેઘો માલમ ત્રણ ચોપડી ભણેલો. સરળ, શાંત સ્વભાવનો, ઠરેલ આદમી હતો. મૂળ કચ્છનો રહીશ હતો, છતાં ગુજરાતી બોલી તેમ જ સમજી શકતો. મેઘા માલમનો દીકરો, નાનજીભાઈ જેવડો જ હતો, જેથી તેની સાથે સારી દોસ્તી બંધાઈ. એ પણ એના બાપા સાથે પહેલી જ વાર લાંબી સફરે નીકળ્યો હતો.

એમ કરતાં છવ્વીસમે દિવસે કિનારો દેખાયો. દૂર દૂર કાળી ભમ્મર કિનાર દેખાણી. જમીન જોતાં જ અમારા હરખનો પાર ન રહ્યો. સૌના જીવમાં જીવ આવ્યો, જાણે જમીન કદી જોઈ જ ન હોય! મેઘા માલમે જાહેરાત કરી કે મોમ્બાસા નજીક આવી પહોંચ્યા છીએ. આ સમાચારથી સૌ ઉલ્લાસમાં આવી ગયા.

☆ ☆ ☆

મોમ્બાસા અને જંગબાર

દૂરથી મોમ્બાસા બંદર દેખાયું. મોમ્બાસાનો દેખાવ અપૂર્વ છે. મોમ્બાસાનું મૂળ નામ 'કીસી–વાચા–વીટા' એટલે 'યુદ્ધનો ટાપુ.' પૂર્વ આફ્રિકા પર સત્તા જમાવવા આ ટાપુમાં વારંવાર યુદ્ધો થતાં. મોમ્બાસા પૂર્વ આફ્રિકાનું પ્રવેશદ્વાર છે. દર અઠવાડિયે હજારો હિંદીઓ મોમ્બાસા બંદરે ઊતરે છે અને આફ્રિકામાં સમાઈ જાય છે.

વળતે દિવસે શહેરમાં ગયા. થોડા ગુજરાતી યુવાનો મળ્યા. જોડિયાના પોપટ માસ્તર જેઓ આજે લક્ષાધિપતિ બન્યા છે તેમને ત્યાં લોહાણા જ્ઞાતિના સૌ જમવા જતા. તેમણે ખૂબ પ્રેમથી દાળ, ભાત, શાક, રોટલી વગેરે જમાડયાં.

એ જમાનામાં મોમ્બાસામાં હિંદુઓની વસ્તી ત્રણસો-ચારસોની હતી. તમામ કોમના મુસલમાન ભાઈઓ હજાર-બારસો હતા. આજનું મોમ્બાસા તો ઇંગ્લંડનું નાનકડું બચ્ચું હોય તેવું લાગે છે. વિશાળ ડબલ રસ્તાઓ, વચ્ચે વચ્ચે બગીચા ને ફૂલઝાડ, આલેશાન બંગલાઓ, મોટી હોટલો, કલબો, સ્કૂલો, કૉલેજો, ઠેકઠેકાણે મનોહર બગીચાઓ, બેઠકો ને ફુવારાઓ. આખું શહેર સુંદર સુશોભિત વૃક્ષોથી ઢંકાયેલું છે.

મોમ્બાસામાં અત્યારે બે લાખની વસ્તી છે. પૂર્વ આફ્રિકાનું એ બારું છે. સૌથી મોટું બંદર છે. એક સાથે બાર સ્ટીમર ડોકમાં આવીને ઊભી રહે એટલી સગવડ મોમ્બાસાના બારામાં છે. કરોડોનો માલ ચડે-ઊતરે છે. પચાસ વર્ષમાં મોમ્બાસા સાવ નવું જ બની ગયું છે. એક આને વાર જમીન મળતી. આજે એક વારના પાંચસોથી હજાર રૂપિયા થયા છે.

મુંબઈથી મોમ્બાસા ૨,૪૦૦ માઈલ થાય.

મોમ્બાસાથી જંગબાર ૧૨૦ માઈલ થાય.

જંગબારથી મજંગા ૧,૦૪૦ માઈલ થાય.

અનુકૂળ પવન હોવાથી વહાણુ બીજે જ દિવસે જંગબાર પહોંચી ગયું. વહાણે લંગર નાખ્યું. સૌ કિનારે ઊતર્યાં.

જંગબાર ટાપુ ૭૨૦ ચોરસ માઈલમાં પથરાયેલો છે. જોડાજોડ આવેલા જંગબાર અને પેમ્બાના બે ટાપુ મળીને આખી દુનિયાને મોટા ભાગનાં લવિંગ પૂરાં પાડે છે. લવિંગનું પ્રથમ વાવેતર જંગબારમાં સને ૧૭૯૦માં થયું. જંગબાર પંચરત્નની ખાણુ છે. લવિંગ, મચુંગા (મોસંબી), કેળાં, નાળિયેર અને કેરી; આ પાંચ મુખ્ય ચીજ સિવાય કાજુ, તજ અને સોપારી પણુ થાય છે. આફ્રિકાનો હાથીદાંત અને બીજો માલ જંગબાર થઈ માંડવી બંદરે ઊતરતો. એ વખતે જંગબાર ઉપર ચોરાસી બંદરનો વાવટો ફરકતો હતો. જંગબારનું બજાર કચ્છી ભાટિયાઓના હાથમાં હતું. હિંદી વેપારીઓની પ્રામાણિકતા, સચ્ચાઈ અને સાહસિકતા ઉપર સુલતાનને ભારે ઇતબાર હતો.

હિન્દુસ્તાનની સ્ટીમર દર પખવાડિયે આવતી. જંગબારથી લવિંગ, કોપરાં, મજીઠ, શંખલાં, છીપ, લાકડાં, ફળ ભરીને સ્ટીમરો દેશાવર જતી. એ વખતે જંગબારમાં સાતેક હજાર હિંદીઓની વસ્તી હતી. અત્યારે પચીસ હજારની છે.

દુનિયાના સુંદરમાં સુંદર ટાપુમાં જંગબારની ગણુતરી થાય છે. ૭૨૦ ચોરસ માઈલમાં એ આવેલો છે. જંગબાર અને પેમ્બાની મળીને પાંચ લાખ માણુસોની વસ્તી છે. તે વખતના ભાવે ચાર કરોડનાં (અત્યારના ભાવે પચ્ચીસથી ત્રીસ કરોડનાં) લવિંગ પરદેશ ચડે છે.

જંગબાર શહેરની બાંધણી જૂની ઢબની છે. ત્યાં ઊંચાં મકાનો અને સાંકડી બજારો છે. શહેર ફરતા મોટા બગીચાઓ છે. માઈલો સુધી સમુદ્રકિનારો આવેલો છે. એંસી ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે. કોઈ અલૌકિક ટાપુ છે. નંદનવન જોઈ લો. હવાપાણી ઉત્તમ છે.

અત્યારે જંગબાર ભાંગી પડ્યું છે. રાજધાની ચાલી ગઈ. વેપાર ભાંગી પડ્યા. મોટી મોટી હવેલીઓ તદ્દન ખંડિયેર જેવી ઊભી છે. કચ્છી ભાટિયાઓની ભારે જાહોજલાલી ચાલી ગઈ છે.

☆ ☆ ☆

આકરી કસોટી

જંગબારના ખાડામાંથી વહાણ બહાર નીકળીને માડાગાસ્કર તરફ વળ્યું. પૂરા ચોવીસ કલાક વીત્યા. મધદરિયે વહાણ ચાલ્યું જતું હતું. એમાં પવન ફર્યો. ભારે મોજાં ઊછળવા લાગ્યાં. પહાડ જેવડાં મોજાં ઊછળે, વહાણને ઊંચું ઊપાડી લે અને પાછું પછાડે. એ જગ્યાએ આટલાંટિક, પૅસિફિક અને હિંદી મહાસાગર ત્રણેના પ્રવાહો મળતા હતા. તોફાન આઠ દિવસ સુધી બંધ ન પડયું ત્યારે માલમે કહ્યું, "હવે આપણું વહાણ બચે તેમ લાગતું નથી. વહાણ હલકું કરવા માલ દરિયામાં ફેંકી દેવો પડશે." અડતાળીશ કલાક કાળો વાવટો ચડાવી રાખ્યો પણ કોઈ મદદે ન આવ્યું.

આખરે દોઢેક મહિના પછી દરિયાનો પ્રવાહ ફર્યો. તોફાન એકાએક બંધ પડયું. તેમને જમીનનાં દર્શન થયાં. દૂર દૂર કાળી કિનાર દેખાઈ. સૌના આનંદનો પાર ન રહ્યો. જમીન દેખાયા પછી સાતમે દિવસે કિનારે પહોંચ્યા. તંપાસ કરતાં ખબર પડી કે એ આઈલ-દ-માયોને નામનો ફ્રેંચ ટાપુ છે.

કિનારાની નજીકમાં જ નાનકડું ગામ હતું. ત્યાં ખાઈપીને નિરાંતે સૂતા. પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. પછી ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયા. એ ટાપુમાં ચોત્રીસ દહાડા કાઢયા. હરવાફરવાની અને ખાવાપીવાની ખૂબ મજા પડતી. સૌ તાજા થઈ ગયા. પાંત્રીસમે દિવસે વહાણ હંકાર્યું. મજંગા જતાં ત્રણ દિવસ લાગે છે પણ આ વહાણને પવન નડયો ને ચૌદ દિવસે મજંગા પહોંચ્યા.

લાંબી મુસાફરી, ભયંકર દરિયાઈ તોફાન અને દિવસોની જહેમત, થાક ને ઉજાગરાથી સૌની સિકલો ફરી ગઈ હતી. તેથી પોર્ટ ઑફિસરે કારણ આપ્યા સિવાય કે કોઈનો જવાબ સાંભળ્યા વિના સૌને એક માસની ક્વૉરેન્ટીન આપી. ત્યાં ખાવાપીવાની અને રહેવાની મજા હતી. તાજાં ફળ, ટીન્ડફ્રૂટ, દૂધના ડબ્બા, કેરીના કરંડિયા વગેરે ખાવાનું શહેરમાંથી ખૂબ આવતું. મછવો ભરીને ફળફળાદિ, મિષ્ટાન્ન વગેરે આવતું. ત્રણ ટંક પેટ ભરીને જમતા. ટાપુમાં ફરવાની મઝા હતી. રાતે દુહા, કથા, ભજન ચાલતાં. દરિયાનાં દુઃખ વીસરાયાં. ખાઈપીને સૌ તાજા થયા.

☆ ☆ ☆

માડાગાસ્કર

આફ્રિકામાં માડાગાસ્કર એ મોટામાં મોટો ટાપુ છે. આશરે સાડા ત્રણ લાખ ચોરસ માઈલમાં એ આવેલો છે. લગભગ સાઠ લાખની વસ્તી છે. ત્યાં ફ્રેંચ સરકારની હકૂમત હતી; પરંતુ અત્યારે સ્વતંત્ર થયેલો છે. હાલમાં ત્યાં દસેક હજાર હિંદીઓ વસે છે. આખો ટાપુ રસકસથી ભરેલો છે. પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. ફળઝાડ એટલાં બધાં છે કે ખરી જાય છતાં લેનાર કે ખાનાર કોઈ ન મળે. કાજુ, લવિંગ, રફિયો (ઘાસ), ચાવલ, ખાંડ, મગફળી, સૉયાબીન, સોનું, સીસમ, ઇમારતી લાકડું તથા પશુધન ખૂબ છે.

ત્યાંના મૂળ વતનીઓ ભલા, દેખાવડા, મિલનસાર અને સશક્ત હોય છે. તેમની ભાષા મલગાસ બહુ મીઠી છે. ફ્રેંચ ગવર્મેન્ટ સ્વચ્છતામાં બહુ જ કડક હોય છે. ગંદાં કપડાં

પહેરીને કોઈ બહાર નીકળે તો પકડીને જેલમાં પૂરી દે અથવા બાંધીને ફટકારે. ફ્રેંચ લોકોને અંગ્રેજની જેમ રંગભેદની સૂગ હોતી નથી.

☆ ☆ ☆

દેશાટન

આફ્રિકાથી આવ્યા પછી નાનજીભાઈનું મન કશા કામમાં લાગતું ન હતું. ક્યાં આફ્રિકાનો ધમધોકાર વેપાર અને ક્યાં દેશનું માંડ માંડ ચાલતું હટાણું! ક્યાંય ન ગમતું હોવાથી થોડા દિવસ મામાને ઘેર વીસાવાડા ગયા. ત્યાં મૂળ દ્વારકાના મંદિરમાં જઈને બેસતા. સેંકડો યાત્રાળુઓના સત્સંગનો લાભ મળતો. દેશાટનથી અનુભવ વધે, ઇતિહાસ-ભૂગોળનું જ્ઞાન મળે, દેશભક્તિ કેળવાય, સાહસ અને હિંમત આવે, શરીર ને મન ખડતલ થાય. આવા વિચારોથી દેશાટનનો નિર્ણય પાકો કર્યો. ગોરાણા આવી રામ-ભગવાનના સુંદર મંદિરે જઈ પ્રાર્થના કરી, "પરદેશ જઈ પૈસા કમાવા અથવા દેશાટન કરી અનુભવ લેવો" એવો નિશ્ચય કરી તેઓ ઘેર આવ્યા.

આ વખતે નાનજીભાઈની ઉંમર સોળ વર્ષની હતી. રાત પડી. સૌ સૂઈ ગયાં. તેમણે તૈયારી કરી. મોહનમાળા, સોનાનાં બટન, વીંટી, સોનાનું ઘડિયાળ તથા પચાસ રૂપિયા રોકડા લીધા. ભગવાનને પગે લાગી રાતોરાત એકલા ચાલી નીકળ્યા. પોરબંદરથી સવારની ટ્રેનમાં મુંબઈની ટિકિટ લઈ બેસી ગયા.

મુંબઈ પહોંચ્યા ને તપાસ કરી તો દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્ટીમરને બહુ વાર હતી. તપાસ કરતાં એક સ્ટીમર કરાંચી તરફ જતી હતી તેમાં ચડી ગયા.

એ વખતે કરાંચીની જાહોજલાલી ખૂબ હતી. મધ્ય એશિયા, એડન, અરબસ્તાન, ઇરાન વગેરે દેશો સાથે તેનો ધીકતો વેપાર ચાલતો. કરાંચી શહેર સ્વચ્છ અને સુંદર હતું. સાંજને વખતે કોઈ વાર બાગમાં જઈને બેસતા. ન પરદેશ જવાયું, ન માબાપ પાસે રહી શકાયું. મન મૂંઝાતાં યાત્રાનો રસ્તો લીધો.

હરદ્વાર, કાશી, મથુરા, વૃંદાવન, દિલ્હી, જયપુર, અજમેર, નાથદ્વારા, ઉદયપુર, ચિતોડ, આબુ વગેરે સ્થાનોમાં ફર્યા. કાશીવિશ્વનાથ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. મથુરા અને ગોકુળ જઈ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું લીલાસ્થાન જોયું.

ભારતની રાજધાની દિલ્હી જોયું. કૌરવ-પાંડવના સમયથી આજ સુધી આપણી એ જ રાજધાની રહી છે. દિલ્હી જોઈને જયપુર ગયા. જયપુરથી અજમેર થઈ ચિતોડ ગયા. ચિતોડથી નાથદ્વારા જતાં પહેલાં, એક મારવાડી વણિક મિત્રનો સંગાથ થતાં બન્ને માટે એક જ લોટામાં નદીકિનારે દાળભાત લાડુનો સ્વયંપાક બનાવ્યો.

શ્રીનાથદ્વારા એ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું મોટામાં મોટું તીર્થધામ. નાથદ્વારાથી ઉદયપુર થઈ આબુ ગયા. આબુમાં દેલવાડાનાં દહેરાં, અચિચળગઢ, દત્તાત્રય શિખર, વસિષ્ઠાશ્રમ, અદ્ધરદેવી વગેરે રમણીય સ્થાનો જોયાં.

આફ્રિકાની બીજી સફર

શ્રી નાનજીભાઈની આ બીજી સફર હતી. વહાણને અનુકૂળ પવન હતો. અનુકૂળ પવન હોય ત્યારે તે સ્ટીમર જેટલો વેગ પકડે છે. નિર્વિઘ્ને લામુ પહોંચ્યા. લામુમાં દરિયે નાહવા ગયા. ઓટ થયાની ખબર ન રહી ને તણાવા માંડ્યા. મનમાં થયું, "આજે સોએ વરસ પૂરાં થવાનાં." પણ ઈશ્વરની દયાથી કિનારે પડેલાં વહાણમાંથી કોઈની નજર જતાં હોડી લઈ ખારવા છૂટયા, જોતજોતામાં પહોંચી ગયા. હોડીમાં લઈ લીધા. રડવા જેવા થઈ ગયા. પ્રભુનો પાડ માન્યો.

કાકાને યુગાન્ડા પત્ર લખેલો. તેમણે શ્રી નાનજીભાઈને વાપરવા સારુ પચીસ રૂપિયા શેઠ કેશવજી આણંદજીની પેઢી પર મોકલી આપ્યા. પરંતુ તેમને પૈસાની જરૂર ન હતી. બહુ જ કરકસરથી રહેતા. કશું વ્યસન ન હતું. થોડી બચત થઈ હતી. કાકાના પૈસા મનીઑર્ડરથી પાછા મોકલી આપ્યા.

નાનપણથી શ્રી નાનજીભાઈને કરકસરથી રહેવાની ટેવ હતી. એ સદ્ગુણ તેમને વારસામાં મળ્યો હતો. ત્રેવડ ત્રીજો ભાઈ છે. આવક કરતાં ખર્ચ હંમેશાં થોડું રાખવું એ બધાં સોનેરી સૂત્રો તેઓ નાનપણમાં શીખેલા. સાદાઈ ને કરકસર ઘરમાં તથા વેપારમાં બહુ બરકત પૂરે છે. કરકસરથી જીવન ગાળનાર કોઈ દિવસ પાછો પડતો નથી. આગળ જતાં તેમની પાસે પ્રભુએ આપેલો પુષ્કળ પૈસો થયો છતાં તેમને કોઈ વ્યસન વળગ્યું નહીં. જરૂર પડી ત્યાં લાખો ખર્ચ્યા પણ પાઈનો દુરુપયોગ થવા ન દીધો.

આ રીતે તેમને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જવાની ઇચ્છા હતી પણ "મનુષ્ય જાણે હું કરું, હરિ કરે સો હોય."

એ અનુભવની વાણી પ્રમાણે દેશમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળેલા, પરંતુ ભાગ્ય તેમને પૂર્વ આફ્રિકા ભણી દોરી ગયું. જંગબારથી સ્ટીમરમાં મોમ્બાસા ગયા. મોમ્બાસાથી ટ્રેનમાં બેસી સીધા યુગાન્ડા જવા રવાના થયા.

કેનિયા-યુગાન્ડામાં વેપારની શરૂઆત

એ વખતે યુગાન્ડા રેલવે તાજી જ બંધાયેલી હતી. એ બાંધવામાં હિંદીઓનો મોટો ફાળો હતો. કેનિયા-યુગાન્ડા રેલવે, ત્યાંનો વેપાર, એ પ્રદેશનાં શહેરો ને ગામડાં — દરેક વસ્તુના વિકાસમાં હિંદી વેપારીઓ, ઇજનેરો, કારીગરો, મજૂરો — એમ સૌએ સાહસ ખેડીને ભાગ ભજવ્યો છે.

કેનિયા-યુગાન્ડા રેલવે બાંધવાની શરૂઆત મોમ્બાસાથી થઈ. આ રેલવે બાંધવામાં ત્યારે જોખમો ખેડવાનાં હતાં. આખો રસ્તો પહાડી અને જંગલોથી ભરપૂર હતો. તેમાં વસતા જંગલી લોકો વહેમ અને ઝનૂનથી ભરેલા હતા. જંગલનાં પ્રાણીઓ પણ તેવાં જ ભયંકર હતાં. કેનિયાના જંગલવાસીઓ તો એંજિનની સીટી સાંભળતાં જ દૂરના જંગલમાં નાસી જતા અને 'નાંદી' જાતિના લોકો રાતોરાત આવીને પાટા ઉખેડી નાખતા.

રેલવે લાઇન ઉપર કામ કરતા ઇજનેરો તથા મજૂરો જંગલભરમાં તંબૂ, રાવટીઓ નાંખી પડ્યા હોય. દિવસના કામ ચાલતું હોય કે રાતે તંબૂમાં સૂતા હોય, ગમે ત્યારે, ઓચિંતા જંગલમાંથી સિંહો. ગેંડા કે ચિત્તા આવી પહોંચે અને સિંહ એકએ મજૂરને ઉપાડી જાય. સંત્રી ભરીબંદૂકે પહેરો દેતો હોય, તોપણ પાછળથી તંબૂ ચીરીને ઘૂસી જાય. મજૂરોનાં દિલમાં ફડક રહેતી કે સવારની ગણતરી વખતે તેમનામાંના કોઈ એકને સિંહ ઉપાડી ગયો હશે. જંગલમાંથી કોઈ વાર પાંચસાત સિંહનું ટોળું એકદમ નીકળી આવતું. મજૂરોનાં રહેઠાણ ઉપર હુમલો કરી, તંબૂ ફાડી, ઊંઘતા મજૂરોને ખેંચી નજીકના જંગલમાં નાસી જઈ ટોળામાંનાં સિંહો નિરાંતે મજૂરોને ફાડી ખાતા.

મજૂરોએ કામ બંધ કર્યું; હડતાળ પાડી. સરકારને ખાસ જણાવ્યું, "અમે કામ કરવા આવ્યા છીએ, સિંહનો શિકાર બનવા નથી આવ્યા." સરકારે તેમના રક્ષણની પૂરી બાંહેધરી આપી, સમજાવીને પાછા કામે વળગાડ્યા.

આવી રીતે કેનિયા–યુગાન્ડા રેલવે લાઇને સેંકડો હિંદીઓના ભોગ લીધા છે. જૂના વખતમાં ત્યાં વસતા આપણા ભાઈઓ વાત કરે છે કે વોઇથી સિમ્બા સ્ટેશન સુધીના રેલના પાટા હિંદી મજૂરોનાં હાડકાં ઉપર પથરાયેલા છે. એ સો માઇલની લાઇનમાં વધારેમાં વધારે હિંદીઓ ખપી ગયા છે. એ સ્થાન સિંહનું ઘર ગણાય છે. સ્ટેશનનું નામ પણ સિમ્બા રાખેલું છે. સ્વાહિલી ભાષામાં સિંહને 'સિમ્બા' કહે છે. કેનિયા–યુગાન્ડાનો વેપાર ખીલવવામાં જે રેલવેએ મોટો ફાળો આપ્યો છે તે રેલવે બાંધવામાં અનેક હિંદીઓનાં કીમતી બલિદાન અપાયેલાં છે.

☆ ☆ ☆

કમલીમાં દુકાન

જિંજાથી પિસ્તાળીસ માઇલ દૂર કમલી નામનું ગામ આવેલું છે. એ જમાનામાં જિંજાથી કમલી પગપાળા જવું પડતું. આસપાસ ઝાડી અને જંગલ હતાં. ગામ સાવ નાનું, ઝૂંપડાંથી વસેલું હતું. ત્યાં બહેરામખાન નામના બલોચની એક દુકાન હતી. કાકાએ નાનજીભાઈ માટે ત્યાં નોકરી નક્કી કરેલી હતી. બેચાર દિવસ જિંજા રોકાઈ તેઓ કમલી ગયા.

કમલીમાં દુકાનનું કામ સંભાળી લીધું. શેઠ બહેરામખાન બહુ ભલા માણસ હતા. નાનજીભાઈ તેમને શેઠ કહેતા. તેઓ નાનજીભાઈને મહેતાજી કહીને બોલાવતા. નાનજીભાઈ કહે તે વાત શેઠ કબૂલ રાખતા. શેઠ હુકમ કરતા નહીં પણ હુકમ ઉઠાવતા, તેમ કહીએ તો ચાલે. કદી ઊંચે સાદે બોલાવતા નહીં. તેઓ મોટા શિકારી હતા. હાથીનો શિકાર કરી હાથીદાંત લઈ આવતા. રાતે તેમની ભાષામાં તંબૂરા ઉપર સુંદર ભજનો બોલતા. તેઓ પાંચ વખત નમાજ પડતા. બહુ ધર્મચુસ્ત હતા.

શેઠનો વેપાર ચામડું, હાથીદાંત, તલ, ઝીણી મરચી વગેરેનો હતો. આસપાસના પ્રદેશોમાંથી આ ચીજો ખરીદી જિંજા મોકલતા. માસિક હજાર-બે હજારનો વેપાર હતો. શ્રી નાનજીભાઈએ થોડા દિવસમાં જ વેપાર હાથ કર્યો. વેપાર વધવા લાગ્યો. દુકાન જામવા માંડી. શેઠને સંતોષ થયો. શેઠે નાનજીભાઈ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકચો. તેઓ

સવારથી સાંજ સુધી દુકાનના કામમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા. ઘરતી દુકાન હોય તેમ રાત-દિવસ કામ કરતા.

બેત્રણ મહિને એકાદ વાર જિંજા જવાનું થતું. એ વખતે રસ્તો બહુ વિકટ હતો. પહાડી રસ્તો, ખાડાટેકરા, નદીનાળાં વચ્ચે આવે. પિસ્તાળીશ માઈલ પગે ચાલીને જવાનું એટલે વહેલી સવારે પાંચ વાગ્યે તૈયાર થઈ જતા. ખાખી પોષાક, હોલ બૂટ. આગળ ચાલે તેમના હાથમાં ભાલાં હોય. ઘણે ભાગે સાંજના સાત વાગ્યે જિંજા પહોંચી જતા. ચડતું લોહી એટલે થાક ન જણાતો. કામકાજ પતાવી પાછા કમલી પહોંચી જતા. કાચા માલની ખરીદી માટે તેમને વારંવાર જંગલમાં જવું પડતું. એક વાર તૈયાર થઈને નીકળતા હતા તે વખતે શેઠે કહ્યું, "મહેતાજી, તમે સાચવજો. એ જંગલમાં ચોરીનો બહુ ભય છે. એ લોકો જાદુગર હોય છે, માટે સાવચેત રહેજો."

શેઠની ચેતવણી નાનજીભાઈએ ગણકારી નહીં. કમલીથી દૂર ભરજંગલમાં રાતના એક ગામડે તેઓ પહોંચ્યા. નેટિવ ચીફ (પટેલ)ને ઘેર મુકામ કર્યો. નાનજીભાઈ સાથે તેમનો મુકાદમ સૂતો. સાથે પાંચ પગાજી (મજૂર) હતા. તેઓ બાજુના ઝૂંપડામાં સૂતા. નાનજીભાઈ સાથે પેટીમાં કપડાં હતાં. ફોલ્ડીંગ ખાટલા ઉપર મચ્છરદાની નાખીને સૂતા હતા.

મધરાતના સુમારે ચોર આવ્યા. તેઓ થાક્યાપાક્યા ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા. ચોર લોકોએ કોઈક જાતના ઝાડના છોલનો ભૂકો છાંટ્યો, જેથી સૌ ઘેનમાં સપડાયા. બિસ્ત્રો, બ્લૅન્કેટ, પેટીઓ વગેરે તમામ સામાન લઈ ગયા. સૌને એવું ઘેન ચડી ગયું કે સવારના દસ વાગ્યા તોય કોઈની આંખ ન ખૂલે. આ જાતની ચોરીની રીત નાનજીભાઈ માટે નવી હતી તેથી તેમને પણ નવાઈ લાગી. મુકાદમને જગાડ્યો. એણે મજૂરોને ઉઠાડ્યા.

મુકાદમે નાનજીભાઈને સ્વાહિલીમાં કહ્યું, 'મુરબ્બી શેઠ, ચોર આપણું બધું ઉપાડી ગયા છે. આ પ્રદેશમાં ચોર બહુ હોય છે. નાનજીભાઈએ મુકાદમને મોકલી ત્યાંના મામી (સરદાર)ને બોલાવ્યો. નાનજીભાઈને જોઈ સરદાર ગભરાયો. હિંદીઓથી એ દબાતા સરદારને નાનજીભાઈએ ધમકાવ્યો ને કહ્યું "આ બાબતની ફરિયાદ હું કમિશનરને કરીશ. ચાર દિવસમાં ચોરાયેલો તમામ માલ હાજર નહીં કરે, તો તારા મોટા સરદાર પાસે ફરિયાદ કરીશ અને તારો પણ દંડ કરાવીશ."

આખા પ્રાંતનો મુખ્ય રાજા, જે લાખની વસતિનો સરદાર ગણાતો, તેને નાનજીભાઈએ ફરિયાદ કરી. સરદારે તરત પોલીસ મોકલ્યા. તાકીદ કરી, "શેઠનો બધો માલ મળી જવો જોઈએ; નહીંતર દશ ગાયો ને બસો માણસો લઈ તમે અહીં હાજર થાઓ. આમાં કસૂર કરશો તો જેલમાં પૂરશું."

આ હુકમ મળતાં જ નાનો સરદાર બસો મજૂર, શેઠનો ચોરાયેલ સામાન તથા ચોરને બાંધીને હાજર થયો. જેમણે ચોરી કરેલી તેમને સરદારે ફટકા મારવાનો હુકમ કર્યો. એ લોકોને ઊંધા સુવડાવી, ઉઘાડા કરી પચાસ ફટકા માર્યા; પછી જેલમાં પૂર્યા. મોટા સરદારને નાના સરદારે પાંચ ગાયો ભેટ આપી.

એકવાર શેઠે નાનજીભાઈને કહ્યું, "તમે જાતે ઇગાંગા જાઓ. ચારપાંચ વેપારી અને ત્યાંના નેટિવ ચીફને કહી, લેણુદેણુના સંબંધમાં એક દેણદારને તેને દેશ જતો રોકો." આ રીતે ચીફને રોકવાનો અધિકાર હોય છે.

શ્રી નાનજીભાઈ છ મજૂર સાથે પ્રથમ જિંજા ગયા. સાંજ પડવા આવી. ઇગાંગા હજી ત્રીસ માઈલ દૂર હતું. જિંજામાં વાળુપાણી કરી રાતોરાત ઇગાંગાનો રસ્તો લીધો. ખહેરામખાન શેઠની બંદૂક નાનજીભાઈએ સાથે રાખેલી. મજૂરો પાસે ભાલાં હતાં. એક મજૂર હાથમાં લાલટેન લઈને આગળ ચાલતો હતો. વચ્ચે ડોળી અને પાછળ ભાલાંવાળા મજૂરો ચાલતા હતા.

જિંજાથી વીસેક માઈલ ચાલ્યા. મધરાત વીતી ગઈ હતી. ક્યારેક જંગલી પશુઓની ત્રાડ સંભળાતી. એ જંગલમાં સિંહનો ભય હતો. એ દિવસોમાં એકલદોકલ મુસાફરને દિવસે પણ જાનવરો ફાડી ખાતાં.

તેઓ સૌ ઇગાંગાથી દશેક માઈલ દૂર હતા. મુકાદમ હાથમાં બે નંબરનું લાલટેન લઈને આગળ ચાલતો હતો. એવામાં એણે રસ્તા પર સિંહ અને સિંહણને ઊભેલાં જોયાં. બત્તી જોઈને સિંહણે ત્રાડ નાખી. અચાનક હુંકાર સાંભળીને મુકાદમ ચમક્યો. લાલટેન રસ્તા પર મૂકીને ભાગ્યો. ડોળીવાળા તો એવા બી ગયા કે નાનજીભાઈને ઊંચેથી પડતા જ મૂક્યા. કપાળમાં ડોળીનું લાકડું વાગ્યું. ઊંઘમાંથી ઝબકીને જોયું તો સિંહ સિંહણ સામે જ હુંકારા કરે. લાલટેન રસ્તાની વચ્ચે હોવાથી પાસે આવતાં ડરે અને ત્રાડો પાડે. વિચાર કરવાનો વખત ન હતો. દોડીને સામેના ઝાડ પર ચડવા ગયા પણ ઝાડ કાંટાળું હોઈ ઉપર ન ચડાયું. સિંહ અને સિંહણ રસ્તાની બંને બાજુ આમથી તેમ આંટા મારતાં ગર્જનાઓ કરતાં હતાં. 'પ્રભુની જેવી મરજી' એમ મનમાં વિચાર કરતા ને ઈશ્વરસ્મરણ કરતા શ્રી નાનજીભાઈ ત્યાં જ ઊભા રહ્યા. મજૂરો બાજુના જંગલમાં જઈ રાડો પાડવા લાગ્યા. તેઓ જુદા જુદા અવાજ કરવા લાગ્યા. સિંહ સિંહણ ધીમે ધીમે ઘાસમાં સામસામા અવાજ કરતાં દૂર દૂર ચાલ્યાં ગયાં, એટલે મજૂરો પાછા આવ્યા. મુકાદમ દોડી આવ્યો ને ફાનસ હાથમાં લીધું. નાનજીભાઈએ તેમને કશું ન કહ્યું. ચૂપચાપ ડોળીમાં બેસી ગયા. મજૂરો ડોળી ઊઠાવીને ઉતાવળા ચાલવા લાગ્યા. રાતના ત્રણેક વાગ્યે ઇગાંગા પહોંચ્યા.

રાણાવાવવાળા શેઠ વિઠ્ઠલદાસ હરિદાસ ઇગાંગામાં રહેતા હતા. તેમને એ વખતે ઉઠાડ્યા. બધી વાત કરી. સાહસ કરવા બદલ તેમણે ઠપકો આપ્યો: "આ જંગલમાં રાતના કોઈ નીકળતું નથી. તમે જોખમ ખેડ્યું." એ વખતે તેમણે ચા બનાવી. ચાપાણી પીને પરોઢિયું થવા આવ્યું ત્યારે સૂતા.

બહેરામ શેઠ આ સફરની વાત સાંભળીને તાજુબ બન્યા અને શાબાશી આપી. વળતી વખતે કમલી જવાનો બીજો રસ્તો લીધો. પચાસેક માઈલ થયા. રાતના દશેક વાગ્યે કમલી સુખરૂપ પહોંચી ગયા.

બહેરામખાન શેઠની દુકાને શ્રી નાનજીભાઈએ એક વર્ષ નોકરી કરી. સને ૧૯૦૪માં જોડાયા ને ૧૯૦૫માં છૂટા થયા. શેઠે ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ તેમની ઇચ્છા સ્વતંત્ર દુકાન કરવાની હતી. તેથી શેઠે રાજીખુશીથી રજા આપી, અને ૨૦૦ રૂપિયા બક્ષિસમાં આપ્યા.

*

સને ૧૯૦૫માં કમલીમાં સ્વતંત્ર દુકાન કરી સ્વતંત્ર વેપારના શ્રી ગણેશ માંડ્યા. ત્યાંની ભાષા આવડી ગઈ હતી. લોકોને ઓળખતા થયા હતા ને નાનામોટા વેપારીઓનો પરિચય થયો હતો. મનથી નક્કી કર્યું, "હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા."

દુકાનમાં બધું એકડે એકથી શરૂ કરવાનું હતું. મકાન જાતે બનાવવાનું હતું. પાતળી સોટીઓ બાંધી ઉપર માટીની થાપ કરી લીંપણ કર્યું. માથે પતરાંનું છાપરું નાખ્યું. પતરાના દરવાજા પણ હાથે બનાવ્યા. આ રીતે કામચલાઉ મકાન બનાવી લીધું. દુકાન ચાલુ કરી ૨૪૦ રૂપિયાની મૂડી અને આબરૂ પર વેપાર શરૂ કર્યો.

દેશમાં શું કે પરદેશમાં શું, આબરૂ – આંટ એ ખરી મૂડી છે. પૈસો એ ખરી મૂડી નથી, પણ પ્રતિષ્ઠા એ મૂડી છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આપેલો વિશ્વાસ કે વચન પાળી બતાવવાથી આંટ વધે છે, આબરૂ બંધાય છે ને આગળ વધી શકાય છે. એ વાત નાનપણથી અને શરૂઆતથી જ શ્રી નાનજીભાઈના હૃદયમાં દૃઢપણે વસી હતી.

☆ ☆ ☆

જંગલમાં વેપાર

કમલીની દુકાનને એક વર્ષ પૂરું થયું. વર્ષ આખરે સરવૈયું કાઢ્યું. સારો નફો દેખાયો. ૧૯૦૭માં દેશમાં પત્ર લખ્યો. એકસો રૂપિયા મોકલ્યા. એ જમાનામાં દેશમાં સો રૂપિયા હજાર જેવા ગણાતા. પૈસા સાથેના પત્રમાં લખ્યું હતું, "હું સુખી છું. ઘરની દુકાન કરી છે. વેપાર સારો ચાલે છે. મારી કશી ફિકર ન કરશો."

શ્રી જીવનકાકાને જિંજા કાગળ લખ્યો, "તમે અહીં આવી જાઓ. આપણે સાથે વેપાર કરીએ. હજાર-બે હજાર પેદા કરશું. તમારે કશી ઉપાધિ નહીં રહે." પરંતુ તેમનો જવાબ આવ્યો કે તેમની આફ્રિકામાં રહેવાની ઇચ્છા ન હતી. તેઓ દેશમાં ચાલ્યા ગયા. કાકાએ જ શ્રી નાનજીભાઈને રસ્તે ચડાવ્યા ને જાણીતા કર્યા. કાકાનો તેમના ઉપર ઘણો ઉપકાર હતો જે જિંદગીભર તેઓ ભૂલ્યા નહીં.

દુકાન જામવા લાગી. આંટ વધવા માંડી. સૌ બોલાવી બોલાવીને માલ આપવા માંડ્યા. પાંચ-દસ હજાર ઉધાર રાખવા લાગ્યા. જંગલમાંથી કાચો માલ ખરીદી લાવવો અને જિંજા મોકલવો એ બધા કામને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ બન્યું. તેથી ગોરાણાના લોહાણા ભાઈ જીવન શામજીને ખાવુંપીવું ને વરસના બસો રૂપિયા ઠરાવી સાથે રાખ્યા. દુકાનનું કામ તેમને સોંપી કાચા માલની ખરીદી માટે પોતે છૂટા રહ્યા.

જિંજામાં જે શેઠને શ્રી નાનજીભાઈ કાચો માલ આપતા તેમને વાત કરી કે, "અમારે બીજા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં જઈ વેપાર વધારવો છે. ત્યાં તલ, મરચી, હાથીદાંત વગેરે

પુષ્કળ મળે છે. એ મુલકમાં મોતી, કાપડ, પિત્તળના તાર વગેરે વસ્તુઓની ખપત છે."
આ વાત સાંભળી શેઠશ્રી કેશવજી આણંદજી દેવાણી બહુ રાજી થયા. તેમણે પંદર હજાર રૂપિયાનો માલ ધીર્યો. પંચોતેર જેટલા મજૂર અને બે મુકાદમ સાથે શ્રી નાનજીભાઈ કમલી પહોંચ્યા. કમલીથી જંગલમાં જવાની તૈયારી કરી. જંગલમાં દોઢસો બસો માઈલ જેટલે દૂર જવાનું હતું.

યુગાન્ડા એ કોઈ નાનો પ્રાંત નથી. સૌરાષ્ટ્રથી લગભગ ચારગણો મોટો, એક લાખ ચોરસ માઈલના વિસ્તારનો વિશાળ પ્રદેશ છે. આશરે સાઠ લાખની વસતિ છે. નાનામોટા અનેક જિલ્લાઓ આવેલા છે. બુસોગા જિલ્લો વિક્ટોરિયા સરોવરથી કિયોગા સરોવર સુધી ફેલાયેલો છે. કિયોગા સરોવરને સામે પાર ટેસો અને લાંગો ડિસ્ટ્રિક્ટ આવેલ છે. કમલીથી ટેસો સો માઈલ અને લાંગો દોઢસો માઈલ દૂર થાય. સુદાન અને કોંગોની હદ ત્યાં લાગેલી છે. એ જિલ્લાઓમાં શ્રી નાનજીભાઈને જવાનું હતું.

એ જમાનામાં વાહનની કશી સગવડ ન હતી. દરેક મજૂરને માથે બે મણના મજીકા (સામાનના કોથળા) મૂકેલા. તેમાં મોતી, કાપડ, પિત્તળના તાર, ચા, ખાંડ તથા અંગત વપરાશનો સામાન–ફોલ્ડીંગ ખાટલો, ગાદી, બ્લૅન્કેટ, બિસ્ત્રો, કપડાંની પેટી, ઓવરકોટ, રસોઈનાં વાસણો, સીધુંસામાન વગેરે હતું.

મુસાફરીમાં શ્રી નાનજીભાઈનો પોશાક ખાખી કપડાંનો રહેતો. ખાખી પાટલૂન, શર્ટ, કોટ, બ્રાંડીસ ને માથે હેટ. ડુડુથી બચવા પગમાં કાયમ હોલબૂટ, અંગુઠામાં પેસી જતા ડુડુનો એ જમાનામાં બહુ ત્રાસ હતો. આજે ડુડુનો મોટેભાગે નાશ થયો છે. તેમને જવાનું હતું તે ટેસો અને લાંગો ડિસ્ટ્રિક્ટ એ જમાનામાં તદ્દન અજ્ઞાન અને પછાત હતાં. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો કોઈ કપડાં પહેરતાં નહીં. સ્ત્રીઓ કેળનાં પાનનો કંદોરો કરી એક કટકો લટકાવતી. કોઈ કોઈ વલ્કલનો ઉપયોગ કરતા. ઘણાંખરાં નગ્ન ફરતાં. કુદરતી જીવન હોવાથી તેમને માટે એ સ્વાભાવિક હતું.

એ પ્રદેશના લોકો મોટેભાગે માંસાહારી હતા. કેળાં, મોગો વગેરે પણ ખાતા. પશુધન પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતું. બકરાં તથા ગાયો હજારોની સંખ્યામાં હતાં. ત્યાંના વેપારમાં સોએ સો ટકા કમાણી હતી. હિંદુઓ મોટેભાગે તલ, ઝીણી મરચી, ઘી, મધ, મીણ અને હાથીદાંતની ખરીદી કરતા.

પ્રભુનું નામ લઈ લાંબો ને જોખમી પ્રવાસ હિંમતથી શરૂ કર્યો. સૌથી આગળ મુકાદમ તથા ભાલાવાળા બે સિપાઈઓ, પછી મજૂરોનો કાફલો. તેની પાછળ શ્રી નાનજીભાઈની ડોળી (પાલખી). અને સૌની પછવાડે ભાલાવાળા ચાર મજૂરો. આમ વણઝાર ઊપડી. રોજના વીસ માઈલ ચાલવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. ત્યાંના ચીફોએ રસ્તામાં આરામ લેવા માટે 'રેસ્ટ હાઉસ' બનાવેલાં. ઘાસનાં સુંદર ઝૂંપડાં એ જંગલનાં રેસ્ટ હાઉસ!

ટેકરી ઉપર સહેજ ઊંચાણમાં રેસ્ટ હાઉસ આવેલું હતું. સફરનો પોશાક ઉતારી હાથ-પગ ધોઈ રાતનો પોશાક પહેર્યો. પાંચ શેર દૂધ મંગાવ્યું. બોય પાણી ને લાકડાં લઈ આવ્યો.

જાતે રસોઈ કરી. ખીચડીશાક બનાવ્યાં. ખીચડીમાં ચડતી વખતે જ અર્ધો શેર ઘી નાખી દીધું. પાંચ શેર દૂધ કઢીને બશેર રહ્યું ત્યારે ઉતાર્યું. ખીચડી, શાક, દૂધ નિરાંતે જમી લીધું. મજૂરોએ પોતાને માટે કેળાં બાફ્યાં.

રાતે જમ્યા પછી મજૂરોએ એકઠા મળી નાચગાન શરૂ કર્યાં. તેમને પહેરવા શેઠ તરફથી ચડ્ડી અને ખમીસ અપાયાં હતાં.

ચારેક માઈલ ચાલ્યા એટલામાં બે મજૂરોને તાવ ચડ્યો. તેમને બદલે ત્યાંના બે મજૂરો બોલાવી લીધા. તેઓ સામાન ઉપાડવા ટેવાયેલા નહીં તેથી ચારપાંચ માઈલ ચાલ્યા બાદ બોજો ફેંકી દઈને ભાગ્યા. મુકાદમે તેની પાછળ દોડીને તેમને પકડ્યા અને ખૂબ માર્યા. તેઓ ઉશ્કેરાયા. તેમણે મોઢા આડો હાથ રાખી એક પ્રકારનો ખાસ અવાજ કર્યો. જોતજોતામાં આસપાસના જંગલમાંથી પાંચસો જેટલા નેટિવ દોડી આવ્યા. તેમના હાથમાં ભાલાં અને તીરકામઠાં હતાં. તેઓ સૌ ફરતા ઘેરી વળ્યા.

પરંતુ શ્રી નાનજીભાઈએ જરા પણ ગભરાયા વિના તેમના મુકાદમને કહ્યું, "આ લોકોના મામી (ચીફ)ને બોલાવો."

મામી ઊંચો ને પડછંદ હતો. હાથમાં ભાલો, ખભે ચામડાની ઢાલ, મોટી ભયંકર આંખો, કેડે કેળનો કંદોરો ને ચામડું વીંટાળેલું. ઉશ્કેરાટથી તેનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો હતો. આસપાસ ઊભેલા જંગલી લોકો કિકિયારીઓ કરતા હતા. તેમની ભાષામાં "મારો, મારો" એવા અવાજો કરતા હતા. એ લોકોની ભાષા જુદી હતી. મુકાદમ બન્ને ભાષા જાણતો હતો. નાનજીભાઈએ મુકાદમને કહ્યું, "ચીફને સમજાવો કે તમારા મજૂરો ગુનેગાર છે. તમે અમને મારશો તો અમે સાંખી નહીં લઈએ. આ હિંદી કપડાં અને દાગીના લાવ્યો છે તે તમને અને તમારી સ્ત્રીઓને આપશે. તમે સામા થશો તો એ ગોરા યુરોપિયનોને બોલાવશે. તમારી ગાયો અને બકરાં લૂંટી લેશે. તમે બધા માર્યા જશો."

મજૂરો પોતાનો સામાન નીચે મૂકી તેની ઉપર બેસી ગયા હતા. સાથેનું ટોળું ઉશ્કેરાઈને બોલી ઊઠ્યું, "અમારે કપડાં ને ઘરેણાં જોઈતાં નથી. જેણે અમારા માણસોને માર્યા છે તેને અમે મારીશું."

દુભાષિયા મારફત ચીફને પૂછ્યું, "હવે આનું શું કરવું?"

ચીફ અને બીજા બેચાર આગેવાન જેવા સાથે મુકાદમે મસલત કરી. વાટાઘાટને અંતે નક્કી થયું કે, "જેમણે મજૂરોને માર્યા છે તેમનો બે ગાયો દંડ કરવામાં આવે છે."

પણ જંગલમાં ગાયો ક્યાંથી લાવી આપવી? ટોળાના માણસો બૂમબરાડા પાડતા હતા કે, "ગાયો લાવી આપો નહિતર લડાઈ કરો." એકસો મોતીની એક એવી સો સેરો, પિત્તળનો વાળો અને રંગીન કાપડના બે કકડા ચીફને આપ્યા. આગેવાનની સ્ત્રી સાથે હતી તેને બશેર ખાંડ આપી. જે મજૂરોને માર પડેલો તેમને મોતીની સેરો તથા વાળો આપ્યાં. આમ સૌને શાંત કર્યાં. મોતના પંજામાંથી છૂટ્યા. અંતે સૌ આનંદના પોકારો કરતા જંગલમાં ચાલ્યા ગયાં.

થોડે દૂર ગયા ત્યાં એક મોટો વોંકળો આવ્યો. તેમાં કેડ સમું પાણી હતું. વોંકળા-માં પડીને એક માઈલ કાપીને સામે પાર ઊતર્યાં. છ માઈલ ચાલ્યા ત્યાં સાંજ પડી ગઈ. ચીફનું ગામ આવ્યું. તેણે પાંચ ઝૂંપડાં ખાલી કરી આપ્યાં. દરેક મજૂરને દૂધ પાયું. દશ મણ દૂધ મંગાવ્યું. પોતે પણ કઢેલું દૂધ ને પૂરીશાક જમ્યા.

મજૂરો લહેરમાં રહેતા. એક મજૂરનો માસિક બે રૂપિયા પગાર હતો. માસિક ખોરાકના આઠ આના ખર્ચ થતો. ત્રણ મહિને એક સુરવાલ, એક ખમીસ અને ઓઢવામાં એક બ્લૅન્કેટ આપતા. આજે ખોરાક સાથે ૧૫૦ શિલિંગ આપવા છતાં કામ કરતા નથી.

આ સફર ચારેક મહિના ચાલી. હાથીદાંતના થોડા ટુકડા મળ્યા, તેમાંથી હજાર રૂપિયા પેદા કર્યા. કાપડ, મોતી, તાર વગેરે બધો માલ ખલાસ કર્યો. દશ હજારના માલ-માંથી પંદર હજારના તલ ખરીદ કર્યા.

અનાજ ખૂટી ગયું એટલે મજૂરોને જિંજા મોકલ્યા. પગરસ્તે જિંજા દોઢ સો માઈલ થાય. મજૂરો પાછા ન આવ્યા. રસ્તામાંથી નાસી ગયા. શકરિયાં ને દૂધ પુષ્કળ મળતાં તેથી હરકત ન આવી. બશેર દૂધ ગરમ કરી શેર રહે, ત્યાં સુધી ઉકાળીને લેતા. રોજનું બશેર દહીં જમવામાં વાપરતા. મહેનત ખૂબ કરતા તેથી ભૂખ પણ ખૂબ લાગતી. કલાકીથી બંદર બાર માઈલ દૂર થાય. અઠવાડિયે એક વખત ત્યાંથી નાનજીભાઈ જતા. સાંજે આઠ વાગ્યે પગે ચાલીને પાછા ફરતા. અગાઉની આવી વાતો સંભારવામાં પણ તેમને મજા આવતી. રાજકવિ કલાપીએ સાચું જ કહ્યું છે,

"માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું, એય છે એક લ્હાણું."

☆ ☆ ☆

કપાસનો વેપાર

સને ૧૯૦૮માં કમલીથી બાર માઈલ દૂર જંગલમાં બીજી દુકાન કરી. ભાઈ જીવન શામજીને એ દુકાન ઉપર મૂક્યા.

એક વાર દુકાન ઉપર બેઠા બેઠા એકાએક વિચાર આવ્યો, "સરકાર દેશમાં કપાસના વાવેતરના પ્રયોગ કરે છે તો આપણે શા માટે ન કરવા?" આવો વિચાર આવતાં દેશમાંથી દસ શેર કપાસિયા અને શાકભાજીનાં બી પણ મંગાવ્યાં.

દેશમાં પત્ર લખ્યો. બાપુજીને ચારસો રૂપિયા મોકલ્યા. વિશેષમાં લખ્યું, "જે નફો થશે તે અહીંનો વેપાર ખીલવવામાં રોકીશ. દર વરસે સો-બસો રૂપિયા હાથખરચી માટે મોકલતો રહીશ."

સરકારનો પ્રયોગ ચાલુ હતો. ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર શ્રી નાનજીભાઈને ત્યાં ગયા. તેઓ દર ત્રણ મહિને ફરવા નીકળતા. તેમને કપાસનો અખતરો બતાવ્યો. કમિશનર બહુ રાજી થયા. તેમણે કહ્યું, 'સરકાર ઇજીપ્શ્યન કોટનનો પ્રયોગ કરે છે.' શ્રી નાનજીભાઈએ કહ્યું, "અમને જો રજા આપવામાં આવે તો ખાનગી અખતરા વહેલા સફળ થાય.' પણ કમિશનરે નિખાલસતાથી જવાબ આપ્યો કે, "સરકાર પોતે પ્રયોગ કરે છે ત્યાં સુધી તમને બી

નહીં આપે." આમ છતાં હિંદી કપાસનો તેમનો પ્રયોગ ચાલુ જ હતો. સને ૧૯૦૯માં 'યુગાન્ડા કું. લિ.' નામની પેઢીની જિનરી થઈ. તેમાં યુરોપિયન, હિંદી અને નેટિવ સૌએ શૅર ભર્યા. મૅનેજીંગ ડિરેક્ટર યુરોપિયન હતા. કપાસની ખરીદી શરૂ કરી. કપાસ પીલીને રૂ ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવતું.

બુસોગા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં કપાસનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યું. એ પ્રદેશ નાઈલ નદીના કિનારાનો હોવાથી ઘણો ફળદ્રુપ હતો. કપાસનું વાવેતર થવાથી એ પ્રાંત સારી પેઠે વિકસ્યો. આજે યુગાન્ડામાં ચારથી પાંચ લાખ રૂની ગાંસડી થાય છે.

આજે કંપાલા બે લાખની વસતિવાળું યુગાન્ડાનું પાટનગર બન્યું છે. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનાં મોટાં મકાનો, બંગલાઓ, સરકારી કચેરીઓ, ઇસ્પિતાલો, શાળા-કૉલેજો, જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર સુંદર મકાનો બંધાયાં છે. ફરતા સુંદર મનોહર બગીચાઓ છે. પહોળા રોનકદાર રસ્તાઓથી કંપાલા શોભીતું શહેર બન્યું છે.

કપાસનું વાવેતર વધવાની સાથે જ કેટલીક યુરોપિયન પેઢીઓ અને હિન્દી વેપારીઓ કંપાલામાં આવી વસ્યાં. કપાસનો વેપાર શરૂ કર્યો, એટલે શ્રી નાનજીભાઈને કપાસની ખરીદી માટે વારંવાર ડિસ્ટ્રિક્ટમાં જવું પડતું. કામની ખેંચ પડતાં દેશમાં લખ્યું, "જો અત્યારે બેત્રણ જણ અહીં આવી જાઓ તો બહુ સારું." તેમનો પત્ર વાંચીને નાના ભાઈ મથુરાદાસ તથા બીજો એક માણસ રસોઈ માટે આવ્યા.

તેમના આવ્યા બાદ કમલી ગામમાં બીજી એક દુકાન શરૂ કરી. ત્યાં ચાર ચીજની મુખ્ય પેદાશ હતી: માખણ, તલ, મરચી અને કપાસ. માખણમાંથી ઘી બનાવી ડબ્બા ભરી દર અઠવાડિયે જિંજા મોકલતા ને ત્યાંથી જોઈએ તે માલ મંગાવતા.

☆ ☆ ☆

મિલનો વિચાર ને યાદગાર પ્રસંગો

જિંજાના સ્ટેશન માસ્તર સોમાભાઈ પટેલ શેઠશ્રી નાનજીભાઈથી ત્રણેક વરસ મોટા હતા. એક બીજાને જોયા વિના ચેન ન પડે એવો સંબંધ બંધાયો. તેઓ ખૂબ માયાળુ હતા. સને ૧૯૧૦ની સાલમાં સોમાભાઈ સાથે જિંજાથી દેશમાં આવવા શ્રી નાનજીભાઈ નીકળ્યા. મુંબઈ હીરાબાગમાં ઊતર્યા. એ વખતે મુંબઈના શેઠ ભગવાનદાસ માવજી સાથે વેપારી સંબંધ બાંધ્યો.

મુંબઈથી તેઓ બંને અમદાવાદ ગયા. ત્યાં સોમાભાઈના ભાઈ ભગુભાઈ તેલની મિલમાં નોકરી કરતા. તેમને સારો પગાર મળતો. બીજે દિવસે તેઓ કાપડની મિલ જોવા ગયા. ખૂબ રસથી બધું જોયું. મશીનરી ચાલે, સંચા ચાલે, મજૂરો દોડાદોડ કરે. એ જોઈ મનમાં ઉમળકા આવે. હૃદયમાં કોઈ ઊંડા ભાવો દબાણ કરી રહ્યા હોય તેમ લાગતું હતું.

મિલના ચોગાનમાં પીપળાનું એક સુંદર વૃક્ષ હતું. ફરતો મજાનો ઓટલો બાંધેલો. બારની વિસલ થઈ. નાનજીભાઈ ધ્યાનમગ્ન હતા. મજૂરો ત્યાંથી પસાર થવા લાગ્યા. ચીમની સામે જોઈ હૃદયમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળી પડયા: "જો ભગવાન પૈસા આપે તો આવી એક મિલ ઊભી કરું!" દશ-પંદર હજારની મૂડી પાસે ન હતી, છતાં મનમાં ભારે

મોટા મનસૂબા ઘડયા. સોમાભાઈએ બોલાવ્યા ત્યારે શ્રી નાનજીભાઈ વિચાર-સમાધિમાંથી જાગ્યા.

અમદાવાદમાં ત્રણ દિવસ રોકાઈ પોરબંદર થઈ ગોરાણા પહોંચ્યા. કુટુંબને મળ્યા. સૌને ખૂબ આનંદ થયો. થોડા દિવસો ગોરાણામાં શાંતિથી ગાળ્યા બાદ યાત્રા-પ્રવાસે ઊપડયા. પહેલાં આબુ ગયા. અગાઉ જોયેલાં સુંદર સ્થળો ફરીથી જોયાં. આબુથી સિંધની ભૂમિ જોવાની ઇચ્છા થઈ. ત્યાંથી પગરસ્તે સૂઈ ગામ ગયા. સૂઈ ગામથી થરપારકર પહોંચ્યા. થરપારકરથી હૈદરાબાદ ગયા. સિંધુની મોટી નહેરો જોઈ. માણસ ધારે તો મરુ-ભૂમિને નંદનવન બનાવી શકે છે. બુદ્ધિ-શક્તિનો સદુપયોગ થાય તો માણસજાત કેટલી સુખી થાય!

સિંધ હૈદરાબાદથી કરાંચી ગયા. છ વર્ષમાં કરાંચીની સિકલ બદલાઈ ગઈ હતી. સિંધથી મુલતાન થઈ લાહોર ગયા, ત્યાંથી રાવળપિંડી. સને ૧૯૨૬માં ત્યાં હિન્દુ-મુસલ-માનનું હુલ્લડ હતું. નૈરોબીવાળા શેઠ અલીભાઈ મુસા જીવણજીના સગા લુકમાનજી શેઠ રાવલપિંડીના જે. પી. હતા. તેમને ફોન કરીને ખબર આપ્યા એટલે તુરત જ શેઠના દીકરા મોટર લઈને તેડવા આવ્યા ને આખું ગામ ફરીને બતાવ્યું.

રાવળપિંડીથી તક્ષશિલા ગયા. ત્યાં પુરાણા કાળની સુપ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠનાં ખંડેરો જોયાં. ત્યાં દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ દૂરદૂરથી વિદ્યાભ્યાસ કરવા આવતા હતા. તક્ષશિલાથી પંદર દિવસ માટે પોરબંદરના ખેરાજભાઈ લાદીવાળા સાથે કાશ્મીર ફરવા ગયા. કાશ્મીરનો નંદનવન જેવો આ પ્રદેશ ભારતનું સ્વર્ગ ગણાય છે. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તો ત્યાં લાખો માણસો ફરવા જાય છે. દિલ્હીથી પ્લેનમાં બે કલાકમાં જઈ શકાય છે.

એકાદ માસ એ બાજુ ફરી મુંબઈ થોડું રોકાઈ રેશમી કાપડની ખરીદી માટે મદ્રાસ જવાનું થયું. મદ્રાસની મુખ્ય બજારમાં બાળબોધ લિપિમાં "ઉપાહાર ગૃહ" એવું પાટિયું વાંચ્યું. ત્યાં હિન્દી ભાષા સમજે તેવું કોઈ ન હતું. ઇશારતથી નાહવું અને જમવું છે તેમ સમજાવ્યું. પાટલા ઉપર બેઠા ત્યાં ઊંચો, જાડો ને કાળો રસોઇયો મચ્છી લાવ્યો ને ઝટ કરતો થાળીમાં પીરસવા ગયો. નાનજીભાઈ ચમકયા ને આડો હાથ ધર્યો. ત્યાં રસોઇયાનો મિજાજ સાતમે આસમાન ગયો. મારામારી થઈ પડી. નાનજીભાઈએ પાટલો ઉપાડી રસોઇયાને ઝીંકયો ને તેમને પણ દંડા પડયા. દંગલ જોઈ કૉન્સ્ટેબલ આવી પહોંચ્યો. તેને વાત કરી તો તે હસી પડ્યો. કહે, "આ તો ભાષાની ગેરસમજૂતીનું દંગલ." રસોઇયો કહે, "મને અભડાવ્યો. મારી બે રૂપિયાની મચ્છી બગાડી." તેને બે રૂપિયા આપી કૉન્સ્ટેબલ સાથે ગાડીમાં બેસી શાહુકાર પેઠ તરફ ગયા. ત્યાં કાઠિયાવાડી બ્રાહ્મણની વીશીમાં ઊતર્યા ને જમ્યા.

મદ્રાસથી પાછા મુંબઈ જઈ ત્યાંથી નાસિક ત્ર્યંબક દેવદર્શન કર્યાં. પંચવટીતીરે ગોદાવરીમાં સ્નાન કર્યું. નાસિકથી દેશમાં આવી આફ્રિકા જવાની તૈયારી કરી. આ વખતની સફરમાં કુટુંબીઓમાંથી ત્રણચાર ભાઈઓને તૈયાર કર્યા.

☆ ☆ ☆ **હિંદી વેપારીઓના હક્કની લડત**

યુગાન્ડાનો શ્રી નાનજીભાઈનો વેપાર વધતો જતો હતો. દર વર્ષે દશથી વીસ હજાર રૂપિયા પેદા થવા લાગ્યા. દેશમાંથી બીજા ચાર-પાંચ ભાઈઓને બોલાવ્યા. બુગેન્ડો ને સરોટી પ્રાન્તમાં પણ દુકાનો નાખી. દુકાનો વધતી ગઈ. વેપાર વધતો ગયો તેમ તેમ દેશમાંથી માણસો બોલાવતા ગયા.

યુગાન્ડામાં કપાસનું ઉત્પાદન વધતું ગયું તેમ તેમ એ વેપાર પણ હિન્દીઓ પોતાને હાથ કરતા ગયા. સરકારને બીક લાગી કે બીજા વેપારની જેમ કપાસનો વેપાર પણ હિંદીઓના હાથમાં ચાલ્યો જશે; તેથી સરકારે કાયદો કર્યો, "જિનરો સિવાય કોઈ કપાસ ખરીદી ન શકે."

કપાસના હિંદી વેપારીઓ એકઠા મળ્યા ને તેમનું મંડળ સ્થાપ્યું. એ મંડળ મારફત છેક વિલાયત સુધી અવાજ પહોંચાડ્યો. એક વકીલ રોકી તેને વિલાયત મોકલ્યો. તેણે હિંદી વેપારીઓનો કેસ કુશળતાપૂર્વક રજૂ કર્યો. ભારે લડત ઉપાડી. યુરોપિયન વેપારીઓ સમજી ગયા. સરકાર પણ સમજી ને વિમાસણમાં પડી. આખરે એ કેસમાં હિંદી વેપારીઓનો વિજય થયો. સૌથી મોટી ખરીદી બુસોગા ડિસ્ટ્રિક્ટની થતી. એ વખતે તેમની પાસે બે લાખની મૂડી થયેલી.

☆ ☆ ☆ **માંદગી અને વતનમાં આરામ**

વધેલા કામને પહોંચી વળવા ખૂબ દોડાદોડી કરવી પડતી. પરિણામે શરીર બગડ્યું. તેમનાં પત્નીને પણ ત્યાંનાં હવાપાણી માફક આવતાં ન હતાં. આમ થોડા વખત દેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો.

આ વખતે દેશમાં ચાર છ મહિના નિરાંતે રહેવાનો વિચાર હતો, તેથી કુટુંબમાં સૌ રાજી થયાં. ધારવાળી વાવે જ્યાં ડાંગરવડ, ખીરસરા, અડવાણા, ભેટકડી અને ગોરાણા એમ પાંચેય ગામનાં ઢોર પાણી પીવા આવતાં ત્યાં એક તળાવ ઊંડું ગળાવ્યું હતું. વાવ નવી શરૂ કરાવી હતી. એ કામને અંગે ત્યાં મુકામ રાખ્યો. મજૂરોની મોટી વસાહત થઈ.

રાતે વાળુપાણી કરી ભજનમંડળી જામતી. દેશની હવા, જનમભોમનું અમૃત જેવું પાણી ને માજીના હાથના રોટલા, ઘરની વાડીનું અનાજ, તાજાં ઘી, દૂધ, દહીં વગેરે વસ્તુથી તબિયત સુધરી. નવું લોહી આવ્યું. તાજગી આવી ને થાક બધો ઊતરી ગયો.

*

૧૯૧૪ના ઑગસ્ટમાં યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકા અને જર્મન ઈસ્ટ આફ્રિકા વચ્ચે લડાઈ સળગી. યુગાન્ડાથી તાર ઉપર તાર આવતા હતા: "માલ મોકલો. અમે સૌ સલામત છીએ. ફિકર ન કરશો." માલના ભાવ ખૂબ ચડી ગયેલા, છતાં બે લાખનો માલ ખરીદ્યો. વીમો ઉતરાવીને વહાણમાં માલ ચડાવ્યો. દોઢ મહિને માલ આફ્રિકા પહોંચ્યો.

આટલું સાહસ ખેડી માલ મોકલ્યો તો તેનો બદલો પૂરતો મળ્યો. સો ટકા નફો રહ્યો. એના ચાર લાખ થયા. તારથી ચાર લાખ રૂપિયા પાછા આવ્યા, એટલે અમે છ લાખનો માલ ખરીદ કર્યો. વહાણ તેમ જ સ્ટીમરમાં વીમો ઉતરાવીને રવાના કર્યો.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ ૧૯૧૪ના ડિસેમ્બરમાં મોમ્બાસા પહોંચ્યા. રસ્તામાં તેમને કપ્તાને રાડર દ્વારા સીસલ્સના ટાપુઓ બતાવ્યા. સીસલ્સના ટાપુઓ મોમ્બાસાથી ૯૦૦ માઈલ દૂર આવેલા છે. ૫૦થી ૬૦ નાના ટાપુઓનો સમૂહ છે. તેમાં એક ટાપુ બધાથી મોટો છે. વસ્તી ૩૦,૦૦૦ માણસોની છે જેમાં હિંદીઓ ૫૦૦ છે. બીજી પ્રજા ફ્રેંચ અને નેટિવોની મિશ્રિત હોઈને રંગે સફેદ છે.

ત્યાંની પેદાશમાં મનીલાની સીંગ છે. તે ૩૦થી ૪૦ રૂપિયે રતલ વેચાય છે. તેનો અર્ક કાઢવામાં આવે છે જે બહુ જ સુગંધીદાર હોય છે. જાયફળ અને જાવંત્રીની પેદાશ પણ ખૂબ થાય છે. નાળિયેર અને ગોવાનું (ખાતર) પુષ્કળ થાય છે. એ ખાતર ત્યાં જતાં સફેદ પક્ષીઓની ચરક છે. એ પક્ષીઓ માછલીઓ પુષ્કળ ખાય છે તેથી એ કીમતી ખાતરના દર વરસે ૧૫થી ૨૦ લાખ રૂપિયા આવે છે. ૧૮૭૦માં આ ટાપુ ફ્રેંચ લોકો પાસેથી અંગ્રેજોએ લઈ લીધો.

આર્યસમાજ તરફ શેઠશ્રી નાનજીભાઈનું આકર્ષણ ૧૯૦૪માં જંગબાર હતા ત્યારથી જ હતું. ત્યાર બાદ સને ૧૯૧૧માં ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’ વાંચેલું. તેમાંના ઘણાખરા સિદ્ધાન્તો તેમને ગમ્યા. તેમાં આર્ય સંસ્કૃતિના રક્ષણની ભાવના હતી.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મોમ્બાસા તો પહોંચ્યા પણ હવે તેમને જિંજા જવાની અધીરાઈ વધી. લડાઈ જોસભેર ચાલુ હતી, તેથી મિલિટરી ટ્રેનો યુગાન્ડા જતી હતી. યુગાન્ડાના એક ડૉક્ટર અને પોસ્ટ માસ્તર યુગાન્ડા જતા હતા. તેમની સાથે ખાખી પોશાક પહેરીને ટ્રેનમાં બેસી ગયા. યુગાન્ડા રેલવેના સ્ટેશન માસ્તરો ઓળખીતા હતા, તેથી રસ્તામાં કશી અડચણ ન પડી.

આવા સમયમાં આ રીતે શેઠશ્રી નાનજીભાઈ જિંજા પહોંચશે એવું કોઈએ ધાર્યું ન હતું. તેમને અચાનક આવેલા જોઈ સૌને ભારે નવાઈ લાગી. સફરની વાતો સાંભળી નિર્વિઘ્ને પહોંચવા બદલ પ્રભુનો પાડ માન્યો.

☆ ☆ ☆

અજોડ સાહસ

લડાઈને લીધે રૂના ભાવ વધતા જતા હતા. ઇન્કમટૅક્સ ન હતો તેથી નફો સારો થતો. સરકારે શ્રી નાનજીભાઈ શેઠને કપાસ ખરીદવા આગ્રહ કર્યો. બંદરકાંઠે માર્કેટમાં કપાસ ખરીદવાનું શરૂ થયું. ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર ત્યાં આવ્યા. તેમને શેઠશ્રીએ વિનંતી કરી, “મારા માણસોને માલ ઉતારવા મછવાની સગવડ આપવા નેટિવ ચીફને આપ ભલામણ કરો” ચીફ કમીશનરે ભલામણ કરી ને શેઠશ્રી બોયને રવાના કરી પોતે જમવા બેઠા.

રસ્તો કાચો ને માંડ ચારફૂટ પહોળો હતો. બન્ને બાજુ દશ દશ ફૂટ ઊંચું હાથી ઢંકાય તેવડું એલિફન્ટા ઘાસ ઊગેલું હતું. બૉયની સાઇકલને ચીલે ચીલે તેમણે જગ્યા પછી સાઇકલ મારી મૂકી. લગભગ અગિયાર વાગ્યે તેઓ ચીફના ઝૂંપડા પાસે પહોંચ્યા.

ખરે બપોરે પણ એ જગ્યા વિકરાળ લાગતી. જગ્યા જોતાં ધાસ્તી લાગે. બેત્રણ પંજાબી મિત્રોએ ચેતવણી આપેલી, "એ જગ્યાએ સાવચેત રહેજો. ત્યાં નરમાંસભક્ષી નેટિવો રહે છે. માણસનું માંસ એમને દાઢે લાગ્યું છે. ખાસ કરીને હિંદીઓનું માંસ એમને બહુ ભાવે છે."

શ્રી નાનજીભાઈએ ચોમેર નજર ફેરવી તો પોતાના બૉયને ક્યાંય ન દીઠો. તેમને દગાની ગંધ આવી. ચીફ પાસે આવ્યા. તેને પૂછ્યું, "કેમ મછવો તયાર છે કે? મારો બૉય ક્યાં છે?"

જવાબમાં ઠાવકું મોઢું રાખીને એ બોલ્યો: "બાના, તમારો બૉય અહીં આવ્યો નથી. મછવો સામે કિનારે ગયો છે. બપોરના બે ત્રણ વાગ્યે આવશે."

આવો ઉડાઉ જવાબ સાંભળી શેઠની શંકા દઢ થઈ. તેમના મનમાં થયું, "આમાં કંઈક ગંભીર કાવતરું છે." તેમની પાસે હથિયારમાં રિવૉલ્વર, ૫૦ કારતૂસ અને મોટી છરી હતાં. શેઠશ્રીએ સમય પારખી લીધો. દઢતાથી ચીફને કહ્યું, "મને જલદી મછવો મંગાવી આપ, નહિતર કમિશનરને ફરિયાદ કરીશ; એ તને બરતરફ કરશે." ફરીથી ચીફને મછવો આપવા કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો: "બાના, આજે તમે સામે કાંઠે નહીં જઈ શકો. તાપ સખત છે. શાંતિથી આપણા ઝૂંપડામાં સૂઈ જાઓ ને આરામ કરો." ચીફે શેઠશ્રીની બાઇસિકલ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો એટલે તરત પોતે ઊભા થઈ સાઇકલ લઈ લીધી અને ખિસ્સામાંથી રિવૉલ્વર કાઢી એના ઝૂંપડાંના દરવાજા ઉપર બાર કર્યો. ગોળીબાર થતાં જ એ ચમક્યો. એણે સિગ્નલ આપ્યો. ગોળી ઝૂંપડીમાંથી ગઈ તેવું જ ઝૂંપડું સળગ્યું. બીજો ફેર કર્યો, તેવા બે ભાલાંવાળા અંદરથી નીકળ્યા. ચીફે એમને કંઈક નિશાની કરી. રિવૉલ્વરના બાર ચાલુ જ રાખ્યા. ત્રીજો ફેર કર્યો એટલામાં ત્રણે જણ ઘાસમાં આડા પડી, ભાગ્યા.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ એક હાથે સાઇકલ દોરીને ચાલતા થયા. બીજે હાથે રિવૉલ્વરના બાર ચાલુ હતા. એકાદ માઈલ ગયા પછી સાઇકલ ઉપર બેઠા. સાઇકલ ઝપાટાબંધ મારી મૂકી. લેઈક કિયોગાને બંદરે પહોંચ્યા.

લેઈક કિયોગાના એ કિનારા ઉપર સરકારે નાનું 'ટેમ્પરરી' બંદર બંધાવેલું. એ બંદર ઉપર એક ગોવાનીઝ ક્લાર્ક, ચાર-પાંચ હથિયારબંધ પોલીસ અને માલ ચડાવવા-ઉતારવા પચાસ-સાઠ નેટિવ મજૂરો રહેતા. તેમણે શેઠની ફસાઈ પડવાની વાત સાંભળી ત્યારે કહ્યું: "એ લોકોએ ઘણા માણસો મારી ખાધા છે; તમે બચી શક્યા તે ભાગ્યશાળી."

શેઠશ્રીની આવી ચેતવણી તેમ જ અનુભવ છતાં કેશવ અને વિઠ્ઠલ નામના બે જુવાનો બીજે જ દિવસે એ રસ્તે નીકળ્યા. તેમને ક્લાર્કોએ ચેતવ્યા: "ભાઈ ખોટું સાહસ ન કરો. એ રસ્તે જવામાં જોખમ છે. મહેતા શેઠ માંડ બચ્યા છે. તમે ભલા થઈને ન જતા."

પણ એ ચડતા લોહીવાળા જુવાનો ન માન્યા. તેમણે કહ્યું, "જવાય ત્યાં સુધી જઈએ. પછી ભય જેવું જણાશે તો પાછા ફરશું."

જુવાનોએ ચીફને પૂછ્યું: "સામે કાંઠે જવા હોડી ક્યારે મળશે?"

ખંધા ને ક્રૂર ઠગ ચીફે બનાવટી જવાબ આપ્યો: "હોડી તૈયાર છે, બાના, હમણાં જ મળશે. તમે મારી સાથે ચાલો." આવી રીતે ફોસલાવીને બંનેને લઈ ગયો. બીજા હલેસાંવાળાને સાથે લીધા. બંને જુવાનોને બેસાડ્યા. અધવચ્ચે લઈ જઈ કાપી નાખ્યા.

આ બંને જુવાનો વખતસર પાછા ન ફર્યાં, તેથી તેમના ભાઈઓને ફિકર થઈ. તેમણે પોલીસને ખબર આપ્યા. ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનરને આ બધી હકીકત મળતાં તેમણે ચીફને બોલાવી નાના ચીફને હુકમ કર્યો કે: "એ લોકોને પકડી હાજર કરો."

ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર તથા ખાસ પોલીસ કમિશનરની નિમણૂક કરીને તપાસ હાથ ધરી.

એકાદ મહિના બાદ એવું બન્યું કે લૂંટનો માલ વહેંચવામાં તકરાર થઈ. એક જણને બે બૈરીઓ હતી. તેણે એક સ્ત્રીને કપડાં કરાવી આપ્યાં અને બીજીને કશું ન આપ્યું. એમાંથી ઝઘડો ઊભો થયો. એ સ્ત્રીએ જઈને મોટા નેટિવ ચીફને બધી હકીકત જણાવી દીધી.

એ ચીફે ખાસ નિમાયેલા કમિશનરને જાણ કરી. એ લોકોને ફરીથી પકડવામાં આવ્યા. સખત માર્યા. આ વખતે તેઓ બધું માની ગયા. પૈસા તેમણે કાઢી આપ્યા. બાઇસિકલો અને માણસોનાં હાડકાં દરિયામાં નાખી દીધેલાં, એમ ન્યાયાધીશ પાસે કબૂલ કર્યું. વધુમાં કહ્યું કે, "અમે સત્તર માણસો ખાધાં છે. તેમાં હિંદીઓ, આરબો અને નેટિવ હતા. એક પણ મજુંગુ – ગોરાને ખાધો નથી."

એમાં જે પાંચ મુખ્ય ગુનેગાર હતા તેમને દશ હજાર માણસની વચ્ચે, જાહેરમાં ફાંસી આપવામાં આવી. તેમની ગાયો તથા માલમિલકત જપ્ત કરવામાં આવ્યાં.

ત્યાર બાદ સરકારે એ રસ્તો બંધ કર્યો અને જગ્યા ઉજ્જડ કરી.

☆ ☆ ☆

જિનરીઓ નાખી

સને ૧૯૧૬માં જર્મન ઈસ્ટ આફ્રિકા બ્રિટિશોએ જીતી લીધું. તેથી વેપારમાં સ્થિરતા આવી. વેપાર ખીલવા લાગ્યા. કમાણી વધતી ગઈ. હિંદીઓ યુગાન્ડામાં આવવા લાગ્યા. દુકાનો માટે તથા રહેવા માટે સારી સગવડ કરી.

એ સાલમાં દેશમાંથી તેમનાં પત્નીને તેડાવી લીધાં. ૧૯૧૫માં મોટા પુત્રનો જન્મ થયો હતો. તેની સાથે તેમનાં પત્ની આફ્રિકા જઈ પહોંચ્યાં. હિંદી વેપારીઓએ પોતાનાં કુટુંબને દેશમાંથી તેડાવેલાં, એટલે સ્ત્રીઓને જરૂરી પાડોશ પણ હતો.

હવે વેપારમાં એક પગલું આગળ વધવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. શેઠ મોટી કલમનો કપાસ ખરીદતા; પરંતુ જિનરો પિલાઈના ભાવ વધારે લેતા, તેથી પોતાની માલિકીની જિનરીઓ કરવાનો વિચાર કર્યો.

પ્રથમ કમલીમાં બાર સંચા નાખી, જિનરી તૈયાર કરી. બુસંભાટિયા માટે બ્રિટિશ કોટન ગ્રેઈંગ કંપની પાસેથી સો જિન ઉછીનાં લીધાં અને જિનરી તૈયાર કરી.

શેઠશ્રીની જિનરીઓ ચાલુ થઈ. બન્નેમાં થઈને બે હજાર ગાંસડી રૂ એસોસિએશનને આપ્યું. તેમણે શેઠશ્રીને દશ લાખની મદદ કરેલી. બન્ને જિનરીમાં મળીને સાડા ત્રણ લાખનો નફો રહ્યો. બન્ને જિનરી બાંધવાનો ખર્ચ બે લાખ રૂપિયા થયો હતો. એક વર્ષમાં જ વળતર મળી ગયું.

સને ૧૯૧૭ની સાલમાં જિનરીઓમાં સાડા ત્રણ લાખ અને કાપડમાં બે લાખ રૂપિયા પેદા કર્યા.

યુગાન્ડામાં ઇન્ફ્લુએન્ઝાનો રોગ ફેલાયો. એ તાવમાં શેઠશ્રીનાં ત્રણ સ્વજનો સપડાયાં. ત્રેવીસ વર્ષના તેમના મામાના પુત્ર, પચીસ વર્ષના કાકાના દીકરા વિષ્ણુદાસ અને તેમનાં પત્ની. સારવાર કરવામાં કશું બાકી ન રાખ્યું. પણ એ ઝેરી તાવે એ ત્રણેનો કારમો ભોગ લીધો!

આ વહાલાં કુટુંબીજનોના અકાળ અવસાનથી શેઠશ્રીને ભારે આઘાત લાગ્યો. માનસિક વ્યથા ભોગવેલી તેથી શરીર ઉપર અસર થઈ ને પોતે પણ બિમાર પડ્યા. મોટા ભાઈને પણ ઇન્ફ્લુએન્ઝા થયો. ચિ. ખીમજીભાઈની ઉંમર માત્ર ત્રણ વર્ષની હતી. તેમને પરદેશમાં સાચવવાનું બને તેમ ન હતું. તેમને મૂકવા ને આરામ લેવા શેઠશ્રી દેશ આવવા ઊપડ્યા.

સને ૧૯૧૯માં શેઠશ્રીએ જિનરીઓ માટેના અગિયાર પ્લૉટો સરકાર પાસેથી લીઝ કર્યા. આટલી બધી જિનરીઓ તેમને બાંધવી ન હતી પણ થોડી પોતા માટે અને બીજી હિંદી ભાઈઓને આપવાની ગણતરીથી લીઝ ઉપર પ્લોટ્સ લીધા. હવે પછીથી લીઝ ઉપર દેવાનું સરકાર બંધ કરવાની હતી.

સારી સારી પેઢીઓને આફ્રિકામાં વેપાર કરવા કાગળો લખ્યા અને મુંબઈ જઈ રૂબરૂ આમંત્રણ આપ્યું. કેટલાક મોટા વેપારીઓ આવવા તૈયાર થયા. તેમાં સર હોમી મહેતા, સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ, શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ, શેઠ મફતલાલ ગગલભાઈ વગેરેએ સને ૧૯૨૦માં ભાગીદારીમાં જિનરીઓ કરી. પરિણામે હિંદી વેપારીઓ જિનરીમાં કરોડો રૂપિયા કમાયા.

☆ ☆ ☆

નવી ભાગીદારી

શેઠશ્રીના કુટુંબમાં ભાણવડના શ્રી ઝીણાભાઈ વકીલ હતા. તેમણે શ્રી નાનજીભાઈને પૂછ્યા વિના તેમના દીકરાની સાળી વેરે તેમનું સગપણ કરી નાખ્યું. આ બાબતનો શેઠશ્રીને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો. ઉમ્મરમાં તફાવત હતો. શેઠશ્રીની બત્રીસ વર્ષની ઉંમ અને તેમનાં પત્નીની સોળ વર્ષની. લગ્નજીવન સ્વીકારવાની મુદ્દલ તૈયારી ન હતી. સગપણની વાત સાંભળીને શેઠને ભારે આઘાત લાગ્યો. પંદર દિવસ રકઝક ચાલી. આખરે પિતાજીના દબાણથી વડીલોની ઇચ્છાને માન આપવું પડ્યું. પંદર દિવસમાં લગ્ન થઈ ગયાં.

માણસ ગમે તેટલી કોશિશ કરે, પણ પૂર્વનાં ઋણાનુબંધન છૂટતાં નથી. ઈશ્વરની લીલા અકળ છે. માનવીને તેની ખબર પડતી નથી.

લગ્ન કરીને તરત શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મુંબઈ ગયા.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મુંબઈના મથુરાદાસ ગોકળદાસ શેઠને મળ્યા. તેમણે બૅન્કમાં પૂછાવીને ખાતરી કરાવી લીધી. શેઠ મથુરાદાસ નાનજી કું. ને એક કરોડ સુધી ધીરધાર કરવાની નેશનલ બૅન્ક ઑફ ઇન્ડિયાની ક્રેડિટ ખોલાવી આપી. રૂપિયા પાંત્રીસ લાખનો પહેલો હપ્તો મોકલી આપ્યો.

અને તેટલી જિનરીઓ બાંધવાનો નિર્ણય કર્યો. મુંબઈમાં એક સો ચરખા લીધા હતા. આફ્રિકા જઈને હિંદી વેપારીઓ સાથે મળીને કપાસ ખરીદવો, જિનરીઓ ઊભી કરવી, યુગાન્ડાના યુરોપિયન વેપારીઓને બતાવી આપવું કે હિંદીઓ વેપાર કરી જાણે છે.

આવા વિચારો સ્ટીમરમાં કરતા શેઠશ્રી મોમ્બાસા ઊતર્યા. નેશનલ બૅન્કની શાખામાંથી ૩૫ લાખ રૂપિયા ટ્રેનમાં રવાના કર્યા. યુગાન્ડામાં એ વખતે એટલા કૅશ રૂપિયા બૅન્કો રાખતી નહીં. જિંજા જતાં નૈરોબી ઊતર્યા. મેસર્સ ગેલી ઍન્ડ રૅાબર્ટ મારફત આઠ એન્જિનના ઑર્ડરો મૂકયા. બીજે દિવસે જિંજા પહોંચ્યા.

શેઠશ્રીની કંપનીએ મોટા પાયા ઉપર ખરીદી શરૂ કરી. ૧૨૦૦ રૂપિયે ખાંડીના ભાવનું ૧૨,૦૦૦ ગાંસડી રૂ શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદાસની મિલોને આપ્યું. બીજે પણ વેચ્યું.

*

જિંજાથી કમ્પાલા પચાસ માઈલ દૂર છે. રસ્તામાં સુંદર ટેકરીઓ આવે છે. એ રસ્તેથી પસાર થતાં શેઠશ્રીના મનમાં થતું, અહીં એક મકાન બાંધ્યું હોય તો શનિ-રવિની રજામાં આરામથી રહેવાય. કુદરતી રીતે જ તેમનું મન ત્યાં ખેંચાતું હતું.

જમીન માટે તપાસ કરી. એક નેટિવ ચીફની માલિકીની બે હજાર એકર જેટલી જમીન ત્યાં હતી. હિંદીઓને એ જમીન લેવાની છૂટ હતી. એ વખતે જમીન ઘણી સસ્તી હતી. બે હજાર એકર ફ્રીહોલ્ડ ૩૬,૦૦૦ રૂપિયામાં વેચાતી લીધી. જમીન તેમની અંગત માલિકીની હતી.

☆ ☆ ☆

ટંગાનિકામાં સાહસ

માંઝા જર્મન ઈસ્ટ આફ્રિકાનું વિકટોરિયા સરોવરને કિનારે આવેલું સુંદર બંદર છે. માંઝાના ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર શેઠશ્રીના ઓળખીતા હતા. તેઓ પહેલાં યુગાન્ડામાં હતા. તેમને જોતાં જ સામા આવ્યા. 'હલ્લો મિ. મહેતા તમે ક્યાંથી?' એમ કહીને હાથ મેળવ્યા. શેઠશ્રીએ કહ્યું, 'તમે જો મદદ કરો તો તમારા પ્રાંતમાં જિનરીઓ નાખીએ.'

મિલકતના વેચાણ કરનારા કસ્ટોડિયન ઑફિસર મિ. હેગ અને મિ. મોઇનાક શેઠશ્રીના મિત્રો હતા. તેમણે સલાહ આપી કે જૂનની છઠ્ઠી તારીખથી અઠ્ઠાવીસમી સુધી લીલામ થવાનું હતું. લિંડી તરફ સારા પ્લાંટેશન છે. તમે જઈને જુઓ.'

દારેસલામથી લિંડી સુધી સ્ટીમર કિનારે કિનારે જ ચાલતી. આખરી સિઝન હોઈ દરિયામાં પવનનું જોર હતું. સ્ટીમર નાની હોવાથી તોફાનની વધારે અસર જણાતી. ત્રણ દિવસે સલામત પહોંચાડયા ખરા !

ભાટિયા તથા વાણિયાની દુકાને જઈ પ્લાંટેશન બાબત પૂછપરછ કરી. તેમણે માહિતી આપી. ત્રણ-ચાર સારાં પ્લાંટેશન છે. લિંડીથી પચીસ માઇલને અંતરે આવેલાં છે. શેઠશ્રી તે જોવા ગયા. સાથે ઈશ્વરભાઈ પટેલ પણ હતા. માઈલો સુધી કેતકીનાં આંખ ઠારે તેવાં લીલાંછમ વાવેતર હતાં.

લિંડીથી મિકિન્ડાની દરિયા કિનારે કિનારે જવાનું હતું. તેમણે ડોળીઓ કરી લીધી. ત્યાંના પ્લાંટેશન ખૂબ ગમ્યાં. તેમની પાસે સ્ટીમરની રિટર્ન ટિકિટ હોવા છતાં અને કૅપ્ટને વળતાં લિંડીથી તેમને દારેસલામ લઈ જવાનું વચન આપેલું છતાં સ્ટીમર સીધી દારેસલામ ઊપડી ગઈ.

મિકિન્ડાનીમાં તાર-ટેલિફોન કશું ન હતું. પગરસ્તે પાછા લિંડી જવા રવાના થયા. જે રસ્તે આવેલા તે જ રસ્તે બે દિવસમાં સાઠ માઇલ પાછા લિંડી પહોંચ્યા. લિંડી તો પહોંચ્યા પણ ત્યાંથી દારેસલામ શી રીતે જવું ? જંગલમાં જવું સલામત ન હતું. પગરસ્તે જવાની હિમ્મત કરે તોપણ વધારે દિવસો લાગતાં લીલામ પૂરું થઈ જાય.

રાતે ભાટિયા શેઠની દુકાને બેઠા હતા. તેમને પૂછ્યું : "અહીંથી દારેસલામ વહાણ જાય કે નહીં ?" ભાટિયા ગૃહસ્થે એક નાખુદાને બોલાવ્યો. તેને બધી વાત સમજાવી. એણે એકદમ ધડાકો કર્યો : "અરે મારા સાહેબ, જૂન મહિનો તો શું જુલાઈમાંય લઈ જાઉં."

લિંડીથી દરિયા-રસ્તે દારેસલામ ૨૪૦ માઇલ થાય. વહાણ બે દહાડા ને બે રાત ચાલ્યું. ત્રીજે દિવસે સાંજના પાંચ વાગ્યે દૂરથી દારેસલામનું લાઈટ હાઉસ દેખાયું. ત્રીસેક માઈલ દૂર હશે ત્યાં વહાણ નાંગર્યું. શેઠશ્રીએ નાખુદાને કહ્યું : "જો કાલ બપોરના બાર વાગ્યા પહેલાં બારામાં દાખલ કરી દઈશ, તો જ પૉર્ટ ઑફિસર મળી શકશે. અને તો જ કિનારે ઊતરી શકીશું." આમ કહી એને શાબાશી આપી. એ ખુશ થઈને બોલ્યો, 'હેવલા બાના, હાથાના ફિકિરી' (સાહેબ, હવે પહોંચી ગયા સમજો. ફિકર ન કરો.)

દારેસલામનું બારું બહુ સાંકડું છે. શેઠશ્રીને થયું, આજે વહાણમાંથી કિનારે નહીં ઉતરાય તો પોર્ટ ઑફિસર મળી શકશે નહીં. રવિવારે રજા હોય, સોમવારે સવારે સાડા નવે લીલામ હતું. દળી દળીને ઢાંકણીમાં ઉઘરાવવા જેવું થાય. શેઠશ્રીએ હૃદયથી પ્રભુને પ્રાર્થના કરી, 'તું સહાય કર તો થાય.' આંખ મીંચીને ઉઘાડી; સામે જોયું તો કિનારા ઉપર એક મોટર દોડી જાય. એ મોટરમાં જંગબારના જૂના દોસ્ત શેઠ મહમદ પીરભાઈ દેખાયા. મછવામાં ઊભા થઈ હાથ ઊંચો કર્યો અને સાદ પાડ્યા. એમણે બૂમ સાંભળી. શેઠશ્રીની હાલત જોઈ ઘડીભર તાજુબ બન્યા. ત્રણ દહાડાની હજામત ચડેલી. નાહેલા નહીં, કપડાં મેલાં, સામસામા હસીને સલામી લીધી. તેમણે કહ્યું, 'ગમે તેમ કરો, અમને જલદી કિનારે ઉતારો. પોર્ટ ઑફિસરને બોલાવી લાવો. પછી બધી વાત કરીશ. ત્રણ દહાડાના લિંડીથી નીકળ્યા છીએ. હું ખૂબ થાકયો છું."

ઓફિસ બંધ થવાની તૈયારી હતી. ઓફિસરને વાત કરી મોટરબોટ લઈને તાબડ-તોબ તેઓ સામે આવ્યા. મોટરબોટ સાવ નજીક લાવી શેઠશ્રી તથા ઈશ્વરભાઈને તેમાં લઈ લીધા. તેમનો વેશ જોઈ સૌ હસી પડ્યા. 'આ શું કર્યું?' કહી હેતથી ભેટી પડ્યા.

સહીસલામત ને વખતસર કિનારે ઊતર્યાં. નાખુદાને શાબાશી આપી અને ઇનામ આપી ખુશ કર્યાં. બી. આઈ.ની સ્ટીમરને તેમ જ શેઠ કાવસજીની સ્ટીમરને એક જ પેસેન્જર માટે દશ હજાર રૂપિયાની ઑફર કરેલી. ગમે તેમ પણ ખુદાએ મહેર કરી. જીવતા પહોંચી ગયા. મહેફિલમાં અનેક દોસ્તોને મળ્યા. સાંજ સુધી મિજલસ ચાલી. રાતના એક વાગ્યા સુધી આનંદ કર્યો.

બરોબર સાડા નવ વાગ્યે લિલામ શરૂ થયું. થોડીઘણી હરીફાઈ પછી શ્રી નાનજીભાઈ શેઠે સાઈસલ પ્લાન્ટેશન લીધાં. એક દારેસલામમાં અને ત્રણ લિંડીમાં. ઉપરાંત લિંડીમાં એક જિનરી, બે મકાન તથા ઠાંગામાં પ્લાન્ટેશન ખરીદ કર્યાં. ફેક્ટરીઓ સાથે ૨૦ હજાર એકર જમીન લીધી. બધી મળીને દશેક લાખની મિલકત રાખી.

☆ ☆ ☆

કૉન્ગ્રેસ અને શાંતિનિકેતન

૧૯૨૧ના ઑગસ્ટમાં શેઠશ્રી નાનજીભાઈ હિન્દ આવ્યા. ખાંડનાં કારખાનાં જોવા પ્રથમ કાનપુર ગયા. ગોળમાંથી ખાંડ બનતી તેમ જ શેરડીમાંથી સીધી ખાંડ બનતી. યુગાન્ડામાં ખાંડનું કારખાનું ચલાવવાની ઘણી શકયતા હતી. ત્યાં વરસાદ પુષ્કળ પડે છે. શેરડી માટે જમીન તથા પાણીને સારો મેળ છે.

બિહારથી પાછા ફરતાં તેઓએ એવા પવિત્ર સ્થળનાં દર્શન કર્યાં કે જ્યાં ભગવાન બુદ્ધને પરમજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. ગયાજીમાં શ્રાદ્ધ કર્યું. ગયાજીમાં હતા ત્યારે છાપાં દ્વારા ખબર પડ્યા કે કલકત્તામાં લાલા લાજપતરાયના પ્રમુખપદે કોંગ્રેસનું અધિવેશન મળવાનું હતું. સને ૧૯૧૫માં મુંબઈની કોંગ્રેસ જોયેલી તે યાદ આવ્યું.

કોંગ્રેસની ખુલ્લી બેઠક માટે ભવ્ય મંડપ બાંધ્યો હતો. આફ્રિકાથી તેઓ પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલા છે એવો તાર કોંગ્રેસના સેક્રેટરીને મળી ગયો હતો. તેમને આફ્રિકાના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રમુખશ્રીની નજીકમાં ખુરશી મળી. ટિકિટના સો સો રૂપિયા જુદા ભર્યા હતા.

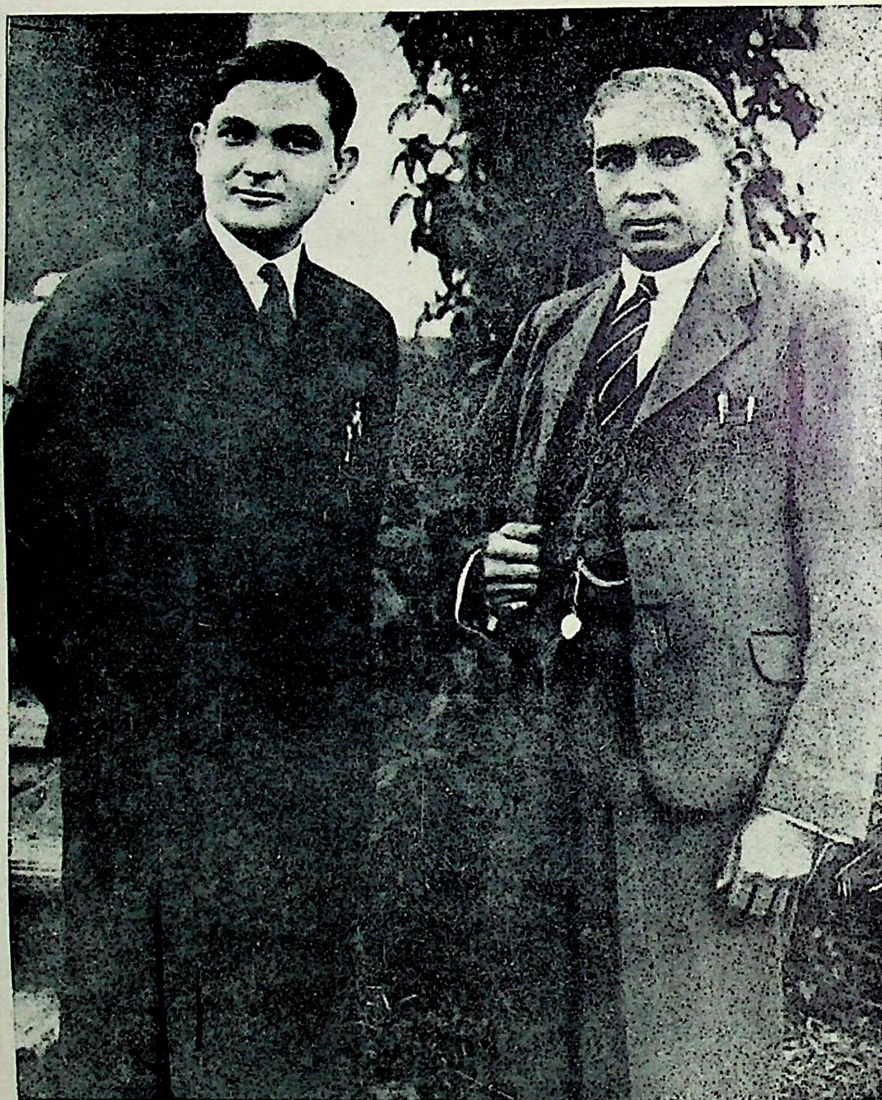
ગંગાકિનારે ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનો આશ્રમ જોયો. પૂજ્ય શારદામણિદેવી અને સ્વામી વિવેકાનંદજીની સમાધિઓનાં દર્શન કર્યાં. ચિત્તને પરમ શાંતિ આપનારું સુંદર મનોહર સ્થળ છે.

કલકત્તામાં શ્રી નાનજીભાઈને ખબર મળ્યા કે નરસિંહભાઈ પટેલ તથા ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબ શાંતિનિકેતનમાં છે, તેથી તેમને મળવા તેમ જ શાંતિનિકેતન જોવા તેઓ ગયા.

કલકત્તાથી સોએક માઈલ દૂર બોલપુર સ્ટેશન નજીક શાંત, મનોરમ જગ્યાએ ગુરુદેવ ટાગોરનો આશ્રમ આવેલો છે. બેઠા ઘાટનાં, ઘાસ છાયેલાં રૂપાળાં મકાનો, સપ્તપર્ણનાં ઘટાદાર વૃક્ષો, પ્રાચીન સમયનાં ગુરુકુળોની યાદ તાજી કરાવે એવો કવિશ્રીનો આશ્રમ હતો.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ યુવાવસ્થામાં

પ્રૌઢાવસ્થામાં શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા
તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી ખીમજીભાઈ મહેતા સાથે

શાંતિનિકેતનમાં બીજો અમૂલ્ય લાભ મળ્યો. કૉંગ્રેસમાં પધારેલા નેતાઓ, શાંતિનિકેતન પધારે છે, એવા અમને સમાચાર મળ્યા. તેમાં પૂજ્ય બાપુજી પણ હતા. પૂ. લાલાજી, આ. કૃપાલાનીજી વગેરે આગેવાનો પધાર્યાં. કૉંગ્રેસમાં ભાષણો સાંભળેલાં. અહીં નજીકથી દર્શનનો લાભ મળ્યો. પૂજ્ય બાપુજીને મળવા અનેક નેતાઓ પધાર્યાં. બસો જેટલા અતિથિઓથી આશ્રમ ઊભરાઈ ગયો. ઘણા દેશનેતાઓનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો. આવાં સ્થળોની યાત્રાથી જીવનમાં પવિત્રતા, ઉલ્લાસ, દેશભક્તિ વગેરે ભાવના કેળવાય છે, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો.

શાંતિનિકેતનમાં સત્તર દિવસ ગાળી નરસિંહભાઈ તેમ જ સ્નેહીઓની રજા લઈ કાશી ગયા. કાશીમાં પંડિત માલવીયજીએ સ્થાપેલી બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી જોઈ. પંડિતજીનો આત્મા આ મહાન સંસ્થામાં મૂર્તિમંત થયેલો જોયો. તેઓશ્રીના દર્શનનો લાભ મળ્યો. ચાર દિવસ કાશીમાં રહ્યા.

ખાંડનું કારખાનું કરવાના વિચારો હિન્દુસ્તાનમાં દૃઢ થયા હતા. પણ આ વર્ષે પાક નિષ્ફળ જતાં ભીડ આવી. ૧૯૨૨માં બે લાખ રૂપિયાની ખોટ મૂકી. એક વાર સાથીદારો વચ્ચે બેસી વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં મુંબઈથી તાર મળ્યો, 'શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદાસની કંપની ફેઈલ.'

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ રાતના દસ વાગ્યે મોટરમાં નીકળી ૧૭૫ માઈલ દૂર કિસુમુ પહોંચ્યા. કિસુમુથી ગાડી પકડી મોમ્બાસા પહોંચ્યા. મોમ્બાસાથી બીજે દિવસે સ્ટીમર ઉપડવાની હતી. ટ્રેન સવારે નવ વાગ્યે મોમ્બાસા પહોંચી. પોતાની ઑફિસે જઈ, જરૂરી સૂચનાઓ આપી, અગિયાર વાગતાં સ્ટીમર ઉપર પહોંચી ગયા. આટલી ઝડપથી સ્ટીમર પકડી શકાઈ તેથી મનને સંતોષ થયો. મુંબઈ જે હૂંડીઓ લખેલી તે પાછી ફરે તો આબરૂ જાય, તેથી સિકારી દેવા મોટાભાઈને તેમણે તાર કરી દીધો.

દશમે દિવસે મુંબઈ પહોંચ્યા. શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા મથુરાદાસ ગોકળદાસની ઑફિસે ગયા. જે ઑફિસમાં ત્રણ સો નોકરો કામ કરતા, તે સૂનકાર પડી હતી. જોતાં જ ભારે દુઃખ થયું. શેઠ મથુરાદાસ એટલે શૅરનો રાજા, રૂનો રાજા, મિલોનો રાજા, રેઈસનો રાજા ! સો વરસની જૂની પેઢી. શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદાસ માધવજી ત્રણ ખંડમાં પ્રખ્યાત હતા. મોટું કુટુંબ હતું.

શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદાસની પેઢીના અગિયાર લાખ રૂપિયા શ્રી નાનજીભાઈ પાસે લેણા નીકળતા હતા. એક ભાગીદાર મિત્ર તરીકે તેઓ પોતાની ફરજ સમજતા હતા.

મોટાભાઈને તેમણે દશ લાખ રૂપિયા આફ્રિકાથી મોકલ્યા હતા, તેમાંથી આ રકમ ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મોટાભાઈ પાસે પૈસા માગ્યા, ત્યારે જાણવા મળ્યું કે તેમણે રૂનો વેપાર કરેલો. તેમાં પાંચ લાખની ખોટ મૂકેલી. શેઠશ્રી નાનજીભાઈને આ વાતની કશી ખબર ન હતી. પાંચ લાખ બાકી હતા તે તથા છ લાખ રૂપિયા આફ્રિકાથી મંગાવી ભરપાઈ કર્યાં. વકીલો મારફત ફારગતી કરી આપી. એમના મુનીમે બંધાવેલી બે જિનરીઓ તેમને આપી દીધી. બાકીની મિલકત અને ઉઘરાણી શેઠશ્રી નાનજીભાઈને ભાગે આવી.

જાપાન સાથે શેઠશ્રી નાનજીભાઈને વ્યાપારી સંબંધ હતો. તેઓ જાપાનમાં રૂ મોકલતા, 'જાપાન કોટન કંપની', 'ટૉયો મેંકા કીશા', 'મિત્સુબિશિ ગોશો ટ્રેઇડિંગ કંપની' વગેરે પેઢીઓને તેઓ રૂ મોકલતા. શેઠશ્રીનાં નામ અને કામથી તેઓ પરિચિત હતા. તેમની સાથે એવો કરાર કર્યો કે 'મૂડી તમારી, જોખમદારી અમારી. એવી ગોઠવણ કરીએ, જેથી મૂડી સલામત રહે અને બંનેનો વેપાર સારી રીતે ચાલે.' શેઠશ્રીની દરખાસ્તથી તેમને સોનેરી તક સાંપડી. આફ્રિકામાં વેપાર વધારવાની તેમની ઇચ્છા હતી. તેઓ ખૂબ રાજી થયા. આ રીતે રૂની ખરીદીમાં જાપાનિઝ પેઢીને સારો લાભ મળ્યો. શેઠશ્રીને જિનરીઓમાં ૧૯૨૩માં દશ લાખ શિલિંગનો નફો થયો. ૧૯૨૪-'૨૫માં ઉપર પ્રમાણે દશ લાખ પેદા કર્યા.

આર્થિક સ્થિતિ સુધરતાં શેઠશ્રીએ શુગર ફૅક્ટરી તરફ ધ્યાન આપ્યું. લુગાઝીની જમીન વીશ રૂપિયે એકર લેખે ખરીદી હતી. એક સુંદર ટેકરી ઉપર મકાન તો બાંધ્યું જ હતું. હજારો એકર જમીન સાવ પડતર પડેલી. વરસાદ ખૂબ પડતો. એમાં શેરડીનું વાવેતર કરાવ્યું. આજે તે જમીનની એકરની કિંમત ચારપાંચ હજાર ગણાય. હવે તો કોઈ બહારનાને જમીન વેચી ન શકાય એવો કાયદો થઈ ગયો છે.

સને ૧૯૨૪ના ઑક્ટોબરના વિજયાદશમીના શુભ દિને યુગાન્ડાના નામદાર ગવર્નર સર જોફ્રી આર્થરના શુભહસ્તે ફૅક્ટરીની ઉદ્ઘાટનવિધિ થઈ. તે પ્રસંગે મોટો સમારંભ યોજવામાં આવ્યો. પચાસેક હજારની માનવમેદની મળેલી. આમંત્રિત મહેમાનોથી મંડપ ઊભરાઈ ગયો. એ પ્રસંગે એક શુભ સંકેત રૂપે શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈના જન્મનો શેઠશ્રીને તાર મળ્યો.

- શેઠશ્રીને હાથે બધી મળીને ૨૯ જિનરીઓ બંધાઈ. કોઈ પણ જિનરીમાં ખોટ ખાધી નથી. પછી શુગર ફૅક્ટરીના સાહસને કોઈ પણ ભોગે સફળ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આ કારણે તેમને વિચાર આવ્યો કે મોરીશિયસમાં શેરડી પુષ્કળ થાય છે અને ત્યાં મોટાં મોટાં ખાંડનાં કારખાનાં છે. એ જોવા તેમણે મોરીશિયસ જવાનું નક્કી કર્યું.

સને ૧૯૨૭ના જુલાઈ માસમાં 'મેસેઝીઝ મેરી' નામની ફ્રેંચ સ્ટીમરમાં મોરીશિયસ જવા મોમ્બાસા બંદરેથી રવાના થયા. સાથે શેઠશ્રીના મૅનેજર શ્રી રતિલાલ દોશી હતા.

મજંગાથી તેઓ નુસબે બીજે દિવસે પહોંચ્યા. નુસબે માડાગાસ્કરનું મોટામાં મોટું બંદર છે. નુસબેના ચીફ ઑફ કસ્ટમને ત્યાં તેમના ખાસ આમંત્રણથી જમવા ગયા. બીજે દિવસે શેઠશ્રીએ તેમને સ્ટીમર ઉપર લંચ લેવાનું આમંત્રણ આપ્યું. તાનાનારીવ સુધી રેલવે જાય છે. ત્યાં લવિંગ, મરી, તજ, જાયફળનો પુષ્કળ પાક થાય છે. ટોમેટાઈથી દિગોસ ગયા. દિગોસથી બે દિવસે મોરીશિયસ પહોંચ્યા.

મોરિશિયસ ૮૪૦ ચોરસ માઈલમાં આવેલો સુંદરમાં સુંદર ટાપુ છે. ત્યાં ૪૦ થી ૧૦૦ ઈંચ સુધી વરસાદ પડે છે. ત્યાં પંચાણુ ટકા શેરડીનું વાવેતર થાય છે. દર વરસે પાંચ લાખ ટન ખાંડનું ઉત્પાદન થાય છે. અઢાર સુગર ફૅક્ટરીઓ છે.

આશરે પાંચ લાખની વસ્તી છે જેમાં સાડા ત્રણ લાખ હિંદીઓ છે. એક લાખ નેટિવ, પચીસ હજાર ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ વગેરે યુરોપિયન, પંદરથી વીસ હજાર ચીના વગેરે વિવિધ પ્રજા ત્યાં વસે છે. હિંદી ભાઈઓને પોતાની માલિકીની જમીનો છે. સુખી છે. હિંદુ, મુસ્લિમ, ક્રિશ્ચિયન દરેક ધર્મના ભાઈઓ હળીમળીને રહે છે. એક બીજાનાં ધર્મસ્થાનોમાં તહેવારોને દિવસે પ્રાર્થના અને મેળાવડામાં સૌ હાજરી આપે છે. દરેક ધર્મનાં મંદિરો છે.

આવી એકતાનો સુંદર દાખલો શેઠશ્રીને આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાં દેશમાં કાલાવડમાં જોવા મળ્યો. નદીકાંઠે શીતળા માતાનું મંદિર છે. વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં ઘટાદાર વૃક્ષો છે. ત્યાં હિંદુ-મુસલમાન એક પંગતે બેસી જમે છે. આવી એકતા જોઈ શેઠશ્રી તાજ્જુબ બનેલા. તેમને મોરીશિયસમાં આવી એકતા જોવા મળી. આજે તો મોરીશિયસ સ્વતંત્ર બન્યું છે ને તેના વડા પ્રધાન રામગુલામ બે વાર ભારતની મુલાકાતે આવી ગયા છે.

મોરીશિયસથી પાછા આવી શેઠશ્રીએ સુગર ફૅક્ટરીમાં ઘણા સુધારા કર્યા. પરિણામે સને ૧૯૨૮માં પચાસ હજાર ગૂણી ખાંડ ઊતરી અને સને ૧૯૨૯માં પંચોતેર હજાર ગૂણી સુધી પહોંચ્યા.

આ દિવસોમાં શેઠશ્રી ઉપર કામનો બોજો વધારે હતો. તેઓ લગભગ અઢાર કલાક ફૅક્ટરીમાં કામ કરતા. ઊંઘ અને આરામ માટે બહુ ઓછો સમય મળતો. પરિણામે આંતરડાં બગડ્યાં, અંદર સોજો થયો. ખોરાક લેવાય નહીં, લેવાથી ઊલટી થાય. ડૉક્ટરની સલાહ મુજબ બર્લિનમાં સારવાર અને આરામ લીધાં.

યુરોપનાં હવાપાણી, નિષ્ણાત દાક્તરોની સારવાર, આનંદમય વાતાવરણ, મગજ ઉપર કશો બોજો નહીં, નવું નવું જોવા–જાણવાનું, આમ સાત માસમાં શરીર પહેલાં કરતાં સરસ થઈ ગયું. પંદર રતલ વજન વધ્યું.

યુગાન્ડા આવીને સુગર ફૅક્ટરીમાં મન પરોવ્યું. આજ સુધીમાં ઘણો અનુભવ મળ્યો હતો. સાધનો વધ્યાં હતાં. કુશળ માણસો મળવા લાગ્યા એટલે ફૅક્ટરીને સારા પાયા ઉપર મૂકવાની સંપૂર્ણ આશા હતી.

*

લુગાઝી સુગર ફૅક્ટરી ને વાર્ષિક છ લાખ ગૂણી કાઢે તેવી મોટા પાયા પર આજે ચાલી રહી છે. લુગાઝી સુગર ફૅક્ટરી પાસે બાવીસ હજાર એકર જમીન છે. સવા સો માઈલની રેલવે છે. સાતસો-આઠસો ટ્રક્સ છે. પંદર લોકોમોટિવ એન્જિનો છે. ત્રીસ ટ્રૅક્ટર છે, ત્રણ-ચાર યુરોપિયનો, સાડા ત્રણ સો હિંદીઓ ને દસ-બાર હજાર નેટિવો ત્યાં કામ કરે છે. કારખાનાના સ્ટાફ તથા મજૂરો માટે પાકાં મકાનો છે. એક સો વીસ ખાટલાવાળી હૉસ્પિટલ છે. સુંદર નિશાળો છે. શાળામાં પાંચસો બાળકો ભણે છે. ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડ, ક્લબો, પોલીસ સ્ટેશન, તાર-ટપાલ ઑફિસ વગેરે તમામ સગવડ લુગાઝી ટાઉનશિપમાં છે. સ્ટેશનનું નામ કાવલો છે. જિંજા અને કંપાલાના મધ્ય ભાગમાં મુખ્ય રસ્તા ઉપર લુગાઝી સુગર ફૅક્ટરી આવેલી છે.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈને બચપણથી જ દેશાટનનો ભારે શોખ હતો, અને તેમની જિંદગીમાં ઇશ્વરે તેમને ઘણા દેશો જોવાનો લાભ આપ્યો છે. યુરોપના પ્રવાસમાં તેમની નજર હમેશાં તેમના વ્યવસાયને લગતાં ક્ષેત્રો તરફ ખેંચાતી. જ્યાં જ્યાં તેઓ ફર્યા તે તે સ્થળોનાં વેપાર, હુન્નરઉદ્યોગ, ખેતી અને કારખાનાંઓએ તેમનું પ્રથમ લક્ષ ખેંચ્યું છે.

યુરોપની પ્રજાઓ પાસેથી આપણે શીખવાનું હોય તો તે સંપ, સ્વમાન, સૌજન્ય, વ્યવહારકૌશલ, શૌર્ય, સાહસ, દેશદાઝ, ચોકસાઈ, નિયમિતતા, પ્રમાદ કે આળસનો અભાવ, સ્વાશ્રય આદિ અનેક ઉચ્ચ લક્ષણો છે જે આપણે તેમની પાસેથી શીખીને આચરીએ તો તેમાં આપણને પારાવાર લાભ જ છે.

કેરો એ દુનિયાનું એક અતિ પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક નગર છે. કેરોની વસ્તી ૨૫ લાખ માણસોની છે. કેરોનું જગવિખ્યાત મ્યુઝિયમ જોવા ગયા. જગતના ગૌરવરૂપ મનાતા મિસરના પિરામિડો ૪૦૦ ફૂટ ઊંચા અને દરેક બાજુએ ૮૦૦ ફૂટ ચોરસ બાંધેલા છે. તેના ચણતર પાછળ ૩૦ વરસ જેટલો વખત લાગેલો. લાખો ગુલામોને તેના ચણતર કામમાં લગાડેલા. ઇજિપ્તમાં દર સાલ ૧૫થી ૨૦ લાખ ગાંસડી રૂ થાય છે. તે આખી દુનિયામાં પ્રથમ પંક્તિનું રૂ ગણાય છે. ઇજિપ્ત અથવા મિસર એ નાઈલના પાણીથી સોનું પેદા કરનાર નંદનવન જ છે.

સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળામાં રોમ આખા જગતનું મુગટમણિ છે. કલા, કારીગરી અને સંગીતમાં રોમ જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. રોમના પ્રખ્યાત 'ઍમ્ફી થિયેટર'માં સાઠ હજાર માણસો સમાઈ શકે તેવી સગવડ છે. દશ મિનિટમાં દાખલ થઈ શકે અને એટલા જ સમયમાં બહાર નીકળી શકે એવી એની રચના છે. રોમનું 'સેંટ પિટર'નું દેવાલય એ એક ભવ્ય ઇમારત છે. દેવળ ૨૪૦ ફૂટ લાંબું, ૧૮૦ ફૂટ પહોળું અને ૯૦ ફૂટ ઊંચું છે.

સ્વિટ્ઝર્લેંડનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય જગતભરના દેશોમાં અપૂર્વ છે. ત્યાંની કુદરતી રમણીયતા આપણા દેશમાં કાશ્મીર સાથે સરખાવવામાં આવે છે. બરફના ઊંચા ઊંચા પહાડો પર રેલવેઓ કાઢવામાં આવી છે. બારથી ચૌદ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ 'રોપ-રેલવે' દોડે છે. આ દેશનો ખાસ મોટો ઉદ્યોગ ઘડિયાળો બનાવવાનો છે. સ્વિસ ઘડિયાળો દુનિયાભરમાં વખણાય છે.

બાવેરિયાના રાજાનો મહેલ જોયો. એ મહેલમાં ૪૯૦ ઓરડા છે ને તેમાં કીંમતી ઊંચી કારીગરીનું ફર્નિચર છે. મ્યુનિચ છોડી જર્મનીના પાટનગર બર્લિનમાં ગયા. ક્રુપના કારખાનામાં અત્યારે પંચાસી હજાર માણસો કામ કરે છે. પગારના બે કરોડ શિલિંગ દર મહિને બે વખત ચૂકવાય છે. બધું કામ સરસ વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે. જર્મની વિજ્ઞાન બાબતમાં અગ્રસ્થાન ધરાવે છે. જર્મનીમાં હુન્નરઉદ્યોગ અપાર છે.

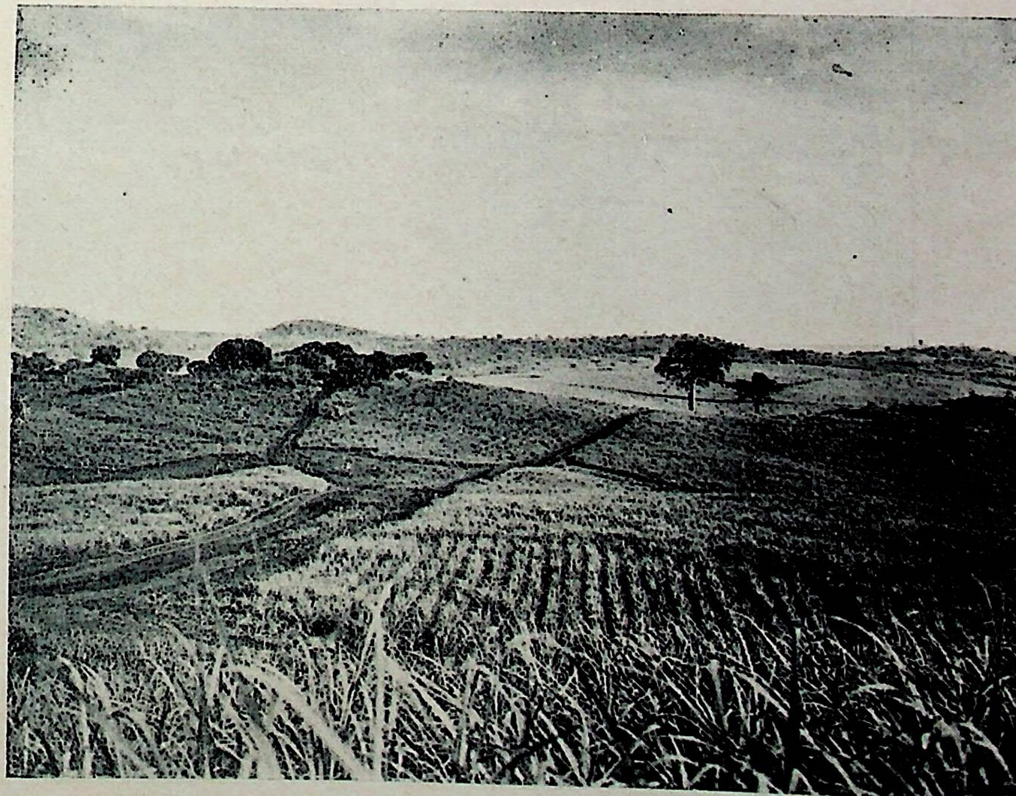
ડેન્માર્કમાં મફત શિક્ષણ મળે છે. ભણતર સાદું અને સસ્તું છે. પોલાન્ડ, નોર્વે અને સ્વીડનની પ્રજા મજબૂત અને ખંતીલી માલૂમ પડી. લીપઝીકમાં રંગનાં કારખાનાંઓ જોયાં.

શેઠશ્રીના મૂળવતન ગોરાણા ગામની પ્રાથમિક શાળા
(જ્યાં તેમણે શિક્ષણ લીધું હતું)

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા સ્વ. શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરાજી તથા
ગઢવીજી શ્રી મેરુભાભાઈ સાથે

લુગાઝી ફેક્ટરીનાં કાવલો હિલ્સ ઉપરનાં આરોહ-અવરોહના
સંગીતથી ઉલ્લસિત બનેલાં શેરડીનાં ખેતરો

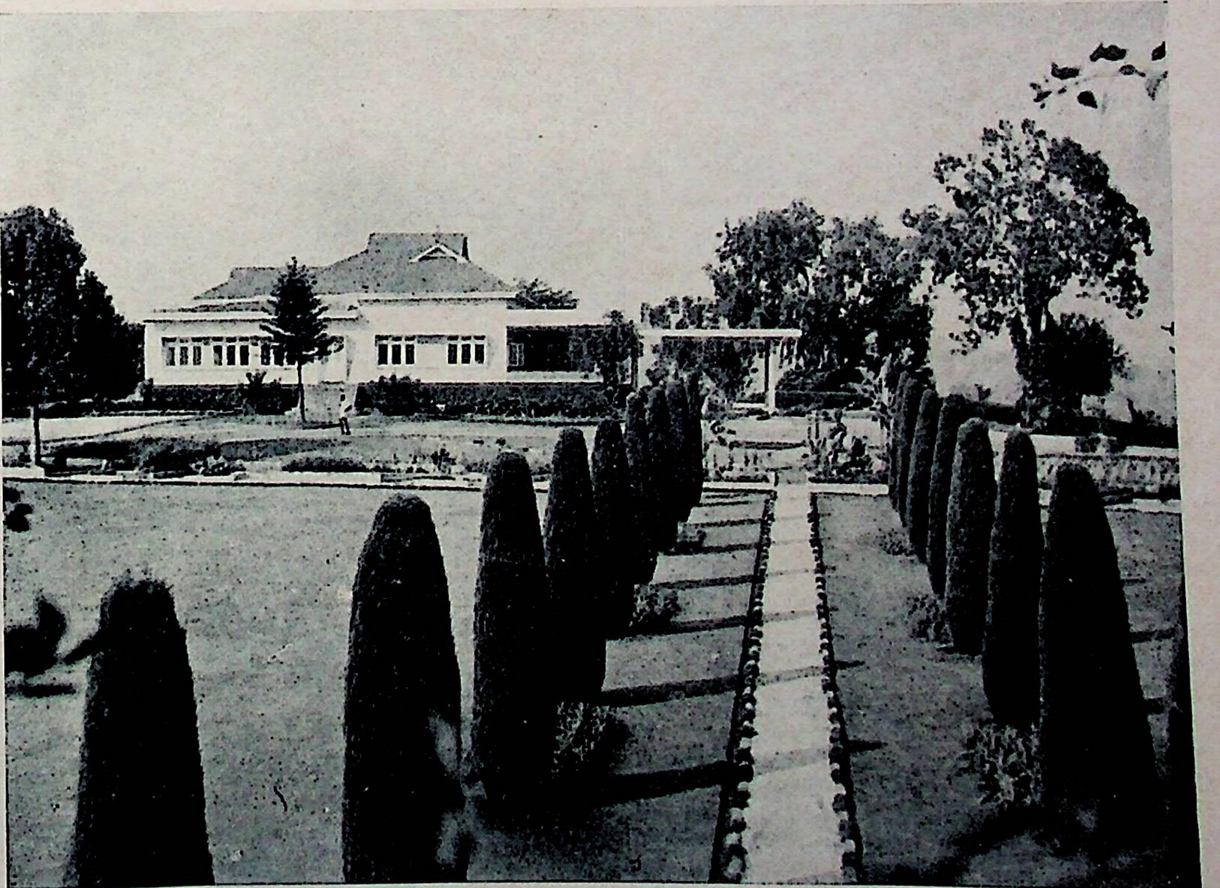
યુગાન્ડા સૂગર ફૅક્ટરી, તેની પ્રાકૃતિક સન્નિધિ અને મજૂર-આવાસોનું દૃશ્ય

લુગાઝીમાં યુગાન્ડા સૂગર ફૅક્ટરીના સામીપ્યમાં ટેકરી ઉપર બાંધેલો આકર્ષક બંગલો

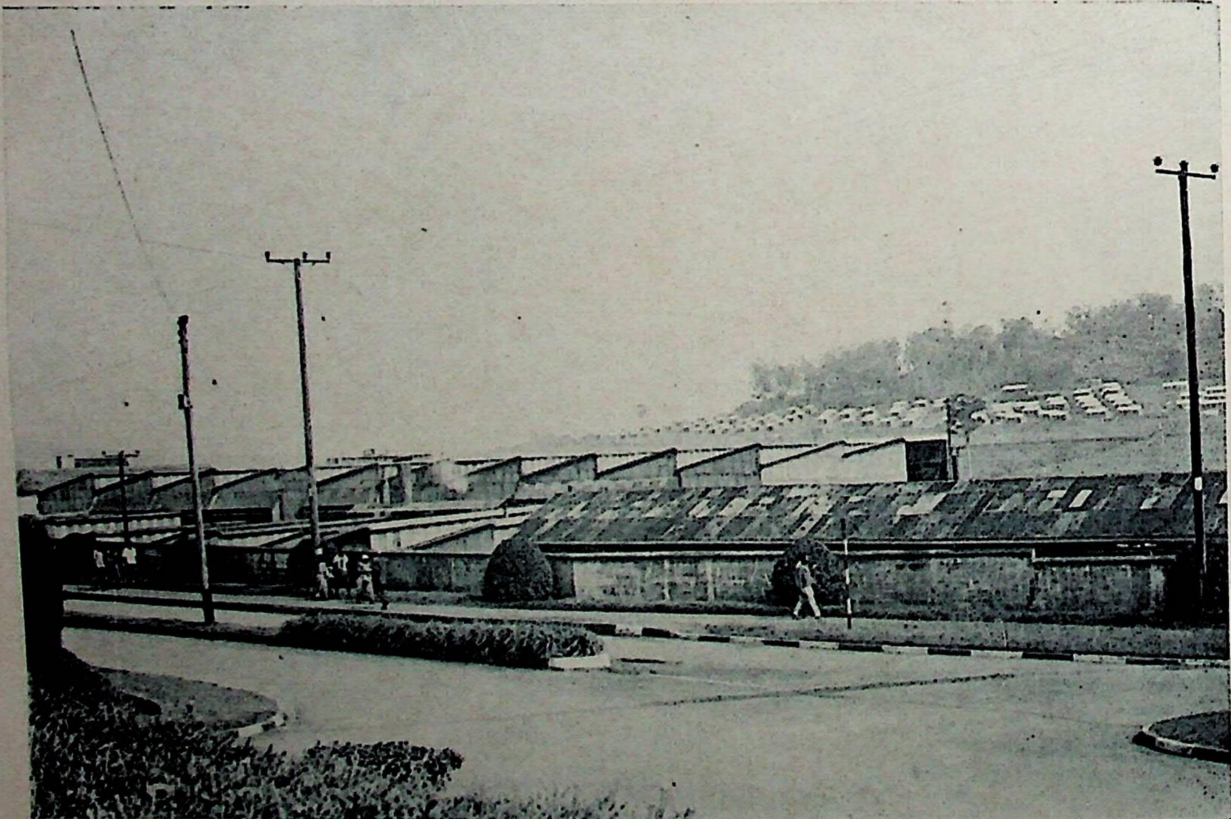
લુગાઝીની યુગાન્ડા સૂગર ફેક્ટરી અને તેની આસપાસની સન્નિધિ

યુગાન્ડા સૂગર ફેક્ટરીની સમીપે બાંધેલો ટેકરી ઉપરનો બીજો નિવાસ

લુગાઝીના સામીપ્યમાં આવેલી ચાહના વાવેતર નજદિકની ટી-ફેક્ટરી

લુગાઝીની યુગાન્ડા સૂગર ફેક્ટરી અને યુગમ સ્ટીલ ફાઉન્ડરીની
સંયુક્ત ઔદ્યોગિક વસાહતો

બ્રિટિશ સમ્રાટના પ્રિન્સ ઑફ વેઈલ્સ (અત્યારના ડ્યૂક ઑફ વિન્ડસર) અને શ્રી નાનજીભાઈ
લુગાઝી સૂગર ફેક્ટરીની ઑફિસમાં · ઈ. સ. ૧૯૨૮ (સાથે યુગાન્ડાના ગવર્નર શ્રી વિલિયમ ગોવર્સ)

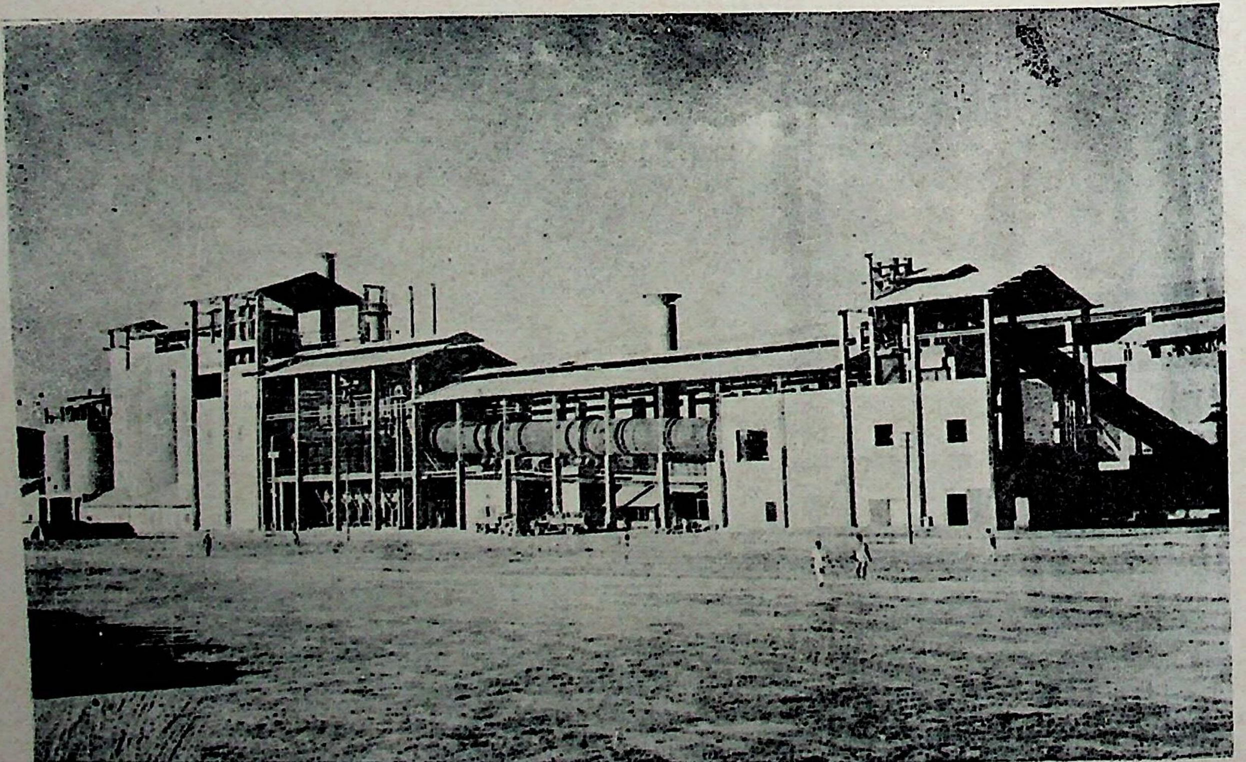
લુગાઝીની યુગાન્ડા સૂગર ફેક્ટરીના કર્મચારીઓ સાથે શેઠશ્રી નાનજીભાઈ · તા. ૧૩-૧૦-૨૮

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા ગુજરાત રાજ્યના
મુખ્ય પ્રધાન શ્રી જીવરાજભાઈ મહેતા સાથે

એમણે સ્થાપેલા સૌરાષ્ટ્ર સિમેન્ટ ઍન્ડ કેમિકલ્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પબ્લિક
લિમિટેડ (રાણાવાવ)ના ઉદ્‌ઘાટન-પ્રસંગે · ઈ. સ. ૧૯૬૧

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાલમાં ભારતમાં સૌરાષ્ટ્ર સિમેન્ટ ઍન્ડ કેમિકલ્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પબ્લિક
લિમિટેડ (રાણાવાવ)ની સ્થાપના · ઈ. સ. ૧૯૬૧

યુગાન્ડા સૂગર ફેકટરીની છેલ્લી મુલાકાત પ્રસંગે બાળકોની કુંકુમ-અર્ચા

ઈ. સ. ૧૯૬૧

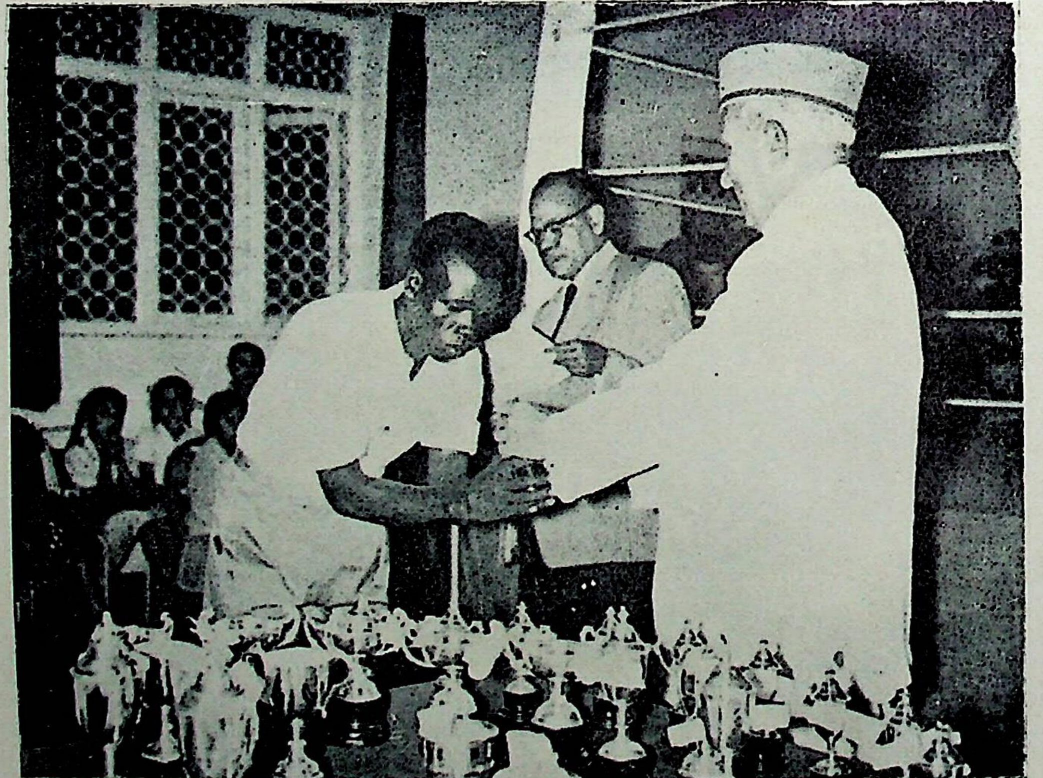
શેઠશ્રી નાનજીભાઈની સાથે તેમના મધ્યમ પુત્ર શ્રી મહેન્દ્રભાઈ મહેતા

લુગાઝીની છેલ્લી મુલાકાતના પ્રસંગે માતૃસમુદાય વતી
અંજલિ સ્વીકારતા શ્રી નાનજીભાઈ

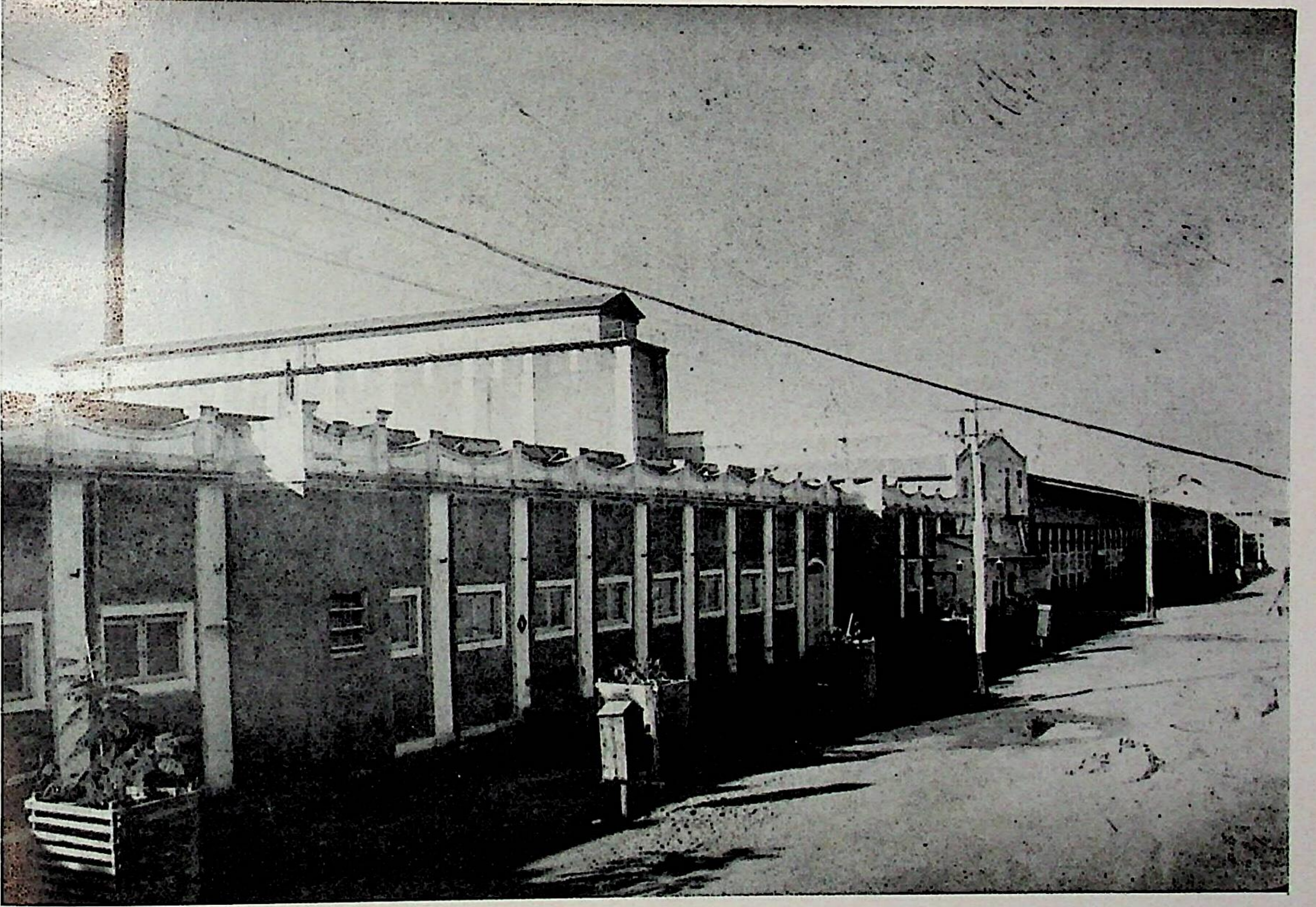

યુગાન્ડા સૂગર ફેક્ટરી (લુગાઝી) ની છેલ્લી મુલાકાત સમયે આફ્રિકાવાસીઓનું
ભાવપૂર્ણ સ્વાગત ઝીલતા શ્રી નાનજીભાઈ

છેલ્લી મુલાકાત પ્રસંગે યુગાન્ડા સૂગર ફેક્ટરીના આફ્રિકન કારીગરને
ક્રીડાસ્પર્ધાનું પારિતોષિક આપતા શ્રી નાનજીભાઈ

મહારાણા મિલ્સ : પોરબન્દર : સંસ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૩૪

અદ્યતન વસ્ત્રસર્જનનું ઔદ્યોગિક સાહસ

જર્મની રંગકામ માટે જગમશહૂર છે. રંગના કારખાનામાં ૩૫ લાખ માણસો કામ કરે છે.

શ્રી નાનજીભાઈ મહેતાની ઇંગ્લંડની આ સફર બીજી વારની હતી. અંગ્રેજ પ્રજા સ્વદેશાભિમાન, નિશ્ચયબળ, શિસ્ત, સહનશીલતા અને વિવેકથી ભરેલી છે. જર્મનીથી હોલાન્ડ અને બેલ્જિયમ થઈ તેઓ ઇંગ્લંડ પહોંચ્યા. બેલ્જિયમ કાચના કારખાના માટે જાણીતું છે. અરીસાઓ વગેરે કાચની વસ્તુઓ ત્યાં ઢગલા બંધ થાય છે, અને આખી દુનિયાને તે પૂરી પાડે છે.

ડેન્માર્કમાં યુરોપના બીજા બધા દેશો કરતાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધારે છે.

લંડનની પુલીસની ધીરજ, કુશળતા, નમ્રતા, હસતે મોઢે તમામ માહિતી આપવાની રીત વગેરે સદ્ગુણોથી છક થઈ જવાય છે. લંડનમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ અને લાયબ્રેરી, બકિંગહામ પેલેસ, પાર્લામેન્ટ હાઉસ, વેસ્ટમિન્સ્ટર એબી, ઇન્ડિઆ ઑફિસ, મેડમ ટુસોંનું એક્ઝિબિશન જોઈ પંદર દિવસ ગાળી ખાંડના કારખાનાંની મશીનરી જોવા હરબી ગયા. લુગાઝીની સુગર ફેક્ટરીની લગભગ ૨૦ લાખ રૂપિયાની મશીનરી એ પેઢીમાંથી જ ખરીદેલી છે. મેસર્સ જ્યૉર્જ ફ્લેચરની મોટર તેઓને લેવા લંડન ગઈ હતી. તેમાં બેસી લંડનથી ડરબી પહોંચ્યા. રસ્તામાં ઘેટાંનું ટોળું જોયું, જેને માત્ર બે કૂતરા જ આગળ પાછળ રહી સંભાળપૂર્વક દોરી જતા હતા.

☆ ☆ ☆

કૌટુમ્બિક આપત્તિ

સને ૧૯૩૧માં શેઠશ્રીના મોટાભાઈનું અવસાન થયું. આ સમાચારથી તેમને ભારે આઘાત લાગ્યો. કુટુમ્બ સહિત દેશમાં પહોંચ્યા. પૂ. માતુશ્રી તથા ભાભી ઘણાં દુઃખી હતાં. મોટાભાઈનું દુઃખ હજી હળવું થયું ન હતું તેવામાં કાકાના એકના એક પુત્ર, બાવીસ વર્ષના યુવાન ભાઈ ઓધવજીનું બ્લૅક વૉટર – કાળા તાવથી–આફ્રિકામાં અવસાન થયું. જે કાકાએ તેમને યુગાન્ડા બતાવ્યું, જેમણે સાથ આપી ભવિષ્યનો ઊજળો માર્ગ બતાવ્યો, વળી સદ્ગત ભાઈને પોતાની પાસે જ રાખેલા ને અભ્યાસ કરાવીને રસ્તે ચડાવેલા તેમનું આ રીતે અણધાર્યું મૃત્યુ થતાં ભારે આંચકો લાગ્યો.

આ વખતે કૌટુંબિક કારણે લાંબો વખત દેશમાં રહેવાનું થયું. તે અરસામાં સને ૧૯૩૨માં નાના પુત્ર શ્રી મહેન્દ્રભાઈનો જન્મ પોરબંદરમાં થયો.

☆ ☆ ☆

દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરી

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતાનાં અનેક કુટુંબીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસે છે. તેમની જામેલી પેઢીઓ ત્યાં છે. ઉપરાંત ત્યાગી ભાઈ સોરાબજી, ખાન બહાદુર કાસમ આદમ કાળા વગેરે મિત્રોની મુલાકાત થઈ. પોરબંદરના રહીશ, સજ્જનતાની મૂર્તિરૂપ શ્રી ઉમ્મરભાઈ ઝવેરીને મળવાનું વારંવાર બન્યું. તેમણે ઘેર પ્રેમપૂર્વક સૌને જમાડ્યા. શ્રી ઉમ્મરભાઈ પૂ. બાપુના સાથીદાર અને પ્રામાણિક વેપારી હતા. તેમની ઉપર બહુ મોટું કરજ થઈ

ગયેલું. તે ભરપાઈ ન થાય ત્યાં સુધી તેમણે ઉઘાડે પગે ચાલવાની, ઘી ન ખાવાની તેમ જ મોટરમાં ન બેસવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. દશ વરસે કરજ ચૂકવી આપ્યું અને પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈના મોટાભાઈ પાંચ વર્ષ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેલા. પૂ. મહાત્માજીની લડત ત્યાં ચાલતી, તેમાં તેમણે ભાગ લીધો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સાડા ત્રણ લાખ હિંદીઓ, દશેક લાખ મલાયન, ત્રીશ લાખ યુરોપિયન અને એક કરોડ જેટલા નેટિવની વસતિ છે. ત્યાં ઊન જથ્થાબંધ પેદા થાય છે. દુનિયાનું ચાળીશ ટકા સોનું, પાંસઠ ટકા હીરા, ત્રીસ ટકા તાંબુ ઉપરાંત ધનધાન્ય ફળફળાદિનો પાર નથી. હજી ઘણો મુલક અણખેડાયેલો જ પડ્યો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં શેઠશ્રી જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં સ્નેહી સંબંધીઓ મળ્યાં. સૌએ ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું. ઘણાં કુટુંબી હોવાથી ઘર જેવું જ લાગ્યું.

શ્રી સંતોકબેનના ભાઈઓ ત્યાં વરસોથી વસવાટ કરીને રહ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં હવાપાણી ઉત્તમ હોવાથી શ્રી નાનજીભાઈની તબિયત એકદમ સુધરી. નવું લોહી આવ્યું. તાઝગી આવી.

સને ૧૯૩૫માં વડોદરા આર્યકન્યા ગુરુકુળની વિદ્યાર્થિનીઓ તેમના સંચાલકો સાથે પૂર્વ તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રવાસે નીકળેલી. બંને જગ્યાએ તેમણે સુંદર છાપ પાડી. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ અમેરિકા હતા. તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં સમાચાર વાંચી ત્યાંથી ધન્યવાદ પાઠવ્યા. આ પ્રવાસમાં ગુરુકુળમાં અભ્યાસ કરતાં નાનજીભાઈનાં પુત્રી સવિતાબહેન પણ હતાં. જિંજાની એક સભામાં વ્યાખ્યાન થયું તેમાં શ્રી નાનજીભાઈએ જાહેર કર્યું, 'કાઠિયાવાડમાં આર્યકન્યા ગુરુકુળ સ્થપાય તો મારે રૂપિયા બે લાખ આપવા.' ચિ. સવિતાબહેને તથા તેમનાં એક બહેનપણી ચિ. મંજુલાબહેને આવી સંસ્થા થાય તો તેમાં પોતાની સેવા આપવાની ખાતરી આપી. આ રીતે 'પોરબંદર આર્યકન્યા ગુરુકુલ'ના વિચારનું બીજ જિંજાની સભામાં રોપાયું.

દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા લૉર્ડ હૉફમેયર સેટલમેન્ટના કામ અંગે હિંદ આવેલા ત્યારે ના. મહારાણા સાહેબના આગ્રહથી પોરબંદર આવ્યા હતા. તેમણે પૂ. બાપુનું જન્મસ્થાન જોઈ, ત્યાં સ્મારક રચવાનો વિચાર રજૂ કર્યો. શ્રી નાનજીભાઈના મનમાં એવી ભાવના પ્રથમથી હતી, તેને આ વિચારથી બળ મળ્યું.

☆ ☆ ☆

આર્યકન્યા ગુરુકુળ

સને ૧૯૩૯માં આર્યકન્યા ગુરુકુલનું ખાત મુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું. રાજવાડી બગીચા પાસે આવેલી વિશાળ જગ્યા ઉપર ગુરુકુલનાં મકાનો બાંધવાની શરૂઆત કરી. છાત્રનિવાસ, વિદ્યાલય, પાકગૃહ, સરસ્વતી મંદિર, શિક્ષકનિવાસ, પુસ્તકાલય, ઔષધાલય, સ્નાનગૃહ એમ એક પછી એક સુંદર, સુઘડ અને સંપૂર્ણ સગવડવાળાં મકાનો બનવા લાગ્યાં. ૧૯૪૦ની સાલમાં કુ. સવિતાબહેન પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી આવી ગયાં. તેમણે કરેલા

નિર્ણય અનુસાર ગુરુકુલને જીવન અર્પણ કર્યું. બે સ્નાતિકા બહેનો તેમની મદદમાં આવ્યાં. ૫૦ લાખ રૂપિયાનાં ટ્રસ્ટો કરી સંસ્થાને અર્પણ કર્યાં. સંસ્થા કોઈનું દાન લેતી નથી. સરકારી ગ્રાંટ પણ લેતી નથી. શેઠશ્રીના કુટુંબને માટે ગુરુકુલ તીર્થ સમાન અને વિશાળ ઘર જેવું બન્યું છે. પોતાનાં બાળકોને જોઈને જે આનંદ થાય તેવું તેમનું ગુરુકુલને વિષે બન્યું છે.

સને ૧૯૨૪માં હિંદમાં કાપડની મિલ કરવા વિચાર આવ્યો. સદ્‌ગત પૂ. પટ્ટણી સાહેબે આગ્રહ કરેલો, 'ભાવનગરમાં મિલ કરો.' એ વાત નામદાર મહારાણા સાહેબ પાસે જતાં તેમણે કહ્યું, 'તમે પોરબંદરમાં જ મિલ કરો. જોઈતી સગવડ આપીશ.' સને ૧૯૨૫માં મિલના મકાનનું કામ શરૂ થયું. જૂના સાથી એન્જિનિયર ભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલને કામ સોંપ્યું. ૧૯૨૭માં પૂ. ઠક્કરબાપાના પ્રમુખપદે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની ચોથી બેઠક પોરબંદરમાં મળી હતી. પૂજ્ય બાપુની હાજરીમાં પરિષદ ભરાઈ. મિલનું મકાન તૈયાર હતું, એટલે પરિષદના મંડપ તરીકે તેનો ઉપયોગ કર્યો. તપસ્વીઓનાં પગલાં થયાં એ શ્રી. નાનજીભાઈને મન તેમનું સાહસ સફળ થવાની નિશાની હતી.

નામદાર મહારાણા સાહેબ, તે વખતના દિવાન તાઝિમી સરદાર શ્રી ત્રિભોવનદાસ જે. રાજા વગેરેએ સારી મદદ કરી. અમદાવાદની રોહિત મિલવાળા શેઠ વાડીલાલભાઈ તથા તેમના મોટાભાઈ શ્રી ચુનીલાલભાઈ સાથે શેઠશ્રીને સ્નેહસંબંધ હતો. શેઠ ભોગીભાઈ તો મિલ-ઉદ્યોગના નિષ્ણાત ગણાય. તેમણે પણ ખૂબ મદદ કરી.

જાપાનની સફરનો નિર્ણય થતાં જ તેમની સાથે જનાર મંડળ તૈયાર થયું. શેઠશ્રી વાડીભાઈએ કહ્યું, 'બાપાજીને તમારી સાથે લઈ જાઓ. તેમની તબિયત ઠીક રહેતી નથી. તમે છો તેથી જ મોકલું છું.' આમ શ્રી વાડીભાઈના પિતાજી શેઠ લલ્લુભાઈ, ચતુર્ભુજ-ભાઈ દોશી, શ્રી ભોગીભાઈના ચિ. બકુભાઈ તથા એમના મામા શ્રી પોપટભાઈ કોટક સહકુટુંબ તૈયાર થયા. શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના નાના ભાઈ શ્રી અમુભાઈ, જેઓ એક બાહોશ મૅનેજર તથા વીવિંગ માસ્ટર હતા તેઓ મશીનરીના જાણકાર તરીકે શેઠ લલ્લુભાઈ સાથે આવ્યા. રોહિત મિલના મૅનેજર ભગવતીભાઈ પણ સાથે હતા. શ્રી નાનજીભાઈ પણ કુટુમ્બસહિત જવા તૈયાર થયા. આમ ૩૫-૪૦ જણની મંડળી તૈયાર થઈ.

સને ૧૯૧૦માં ફક્ત પંદર હજારની પૂંજી હતી ત્યારે શેખચલ્લી જેવા વિચારો કરેલા. પ્રભુએ ૩૪ વરસે એ કેવી રીતે પાર પાડ્યા! જે મિલના વૃક્ષના ઓટા ઉપર બેસીને ઇચ્છાઓ કરેલી એ જ મશીનરી મહારાણા મિલમાં ૩૪ વરસે જાદુની માફક કેમ આવી ગઈ એ ન સમજાયું. આનું નામ પ્રભુની દયા.

☆ ☆ ☆

જાપાનની સફર

મુંબઈથી વિક્ટોરિયા સ્ટીમરમાં જાપાન જવા રવાના થયા. મિત્રોએ શુભ વિદાય આપી. ત્રીજે દિવસે સિલોન આવ્યું. સિંગાપોર એ પૂર્વનું બારું ગણાય છે. મહારાણા મિલ્સનો તેમ જ અમદાવાદની મિલોનો માલ ત્યાં જતો. એટલે ઘણા હિંદી વેપારી મિત્રો હતા.

પાંચ લાખની વસતીવાળું સુંદર શહેર છે. ત્રીજે દિવસે સિંગાપોરથી રવાના થયા. સિંગાપોરથી મલાયા શહેરની રાજધાની પિનાંગ જવાય છે. સિંગાપોરથી ફિલિપાઈન ગયા અને મનીલા ઊતર્યા; મનીલાથી ઊપડીને હોંગકોંગ પહોંચ્યા. ત્યાં બે દિવસ રોકાયા. હોંગકોંગ એશિયાનું સુંદરમાં સુંદર શહેર છે. હોંગકોંગમાં પચરંગી પ્રજા વસે છે. હજારો બંદરોના વાવટા હોંગકોંગના બારામાં ફરકે છે. હોંગકોંગમાં ઘણા શીખો વસે છે; જમીનદાર છે અને ત્યાંના વતની થઈ ગયા છે.

નાગાસાકી એ જાપાનનું એક મુખ્ય બંદર છે. હીરોશીમા થઈ ને તેઓ બીજે દિવસે કોબે પહોંચ્યા. સવારે નવ વાગ્યે જાપાનના કિનારે પગ મૂક્યો. હિન્દી અને જાપાનીઝ મિત્રો સામે લેવા આવ્યા હતા.

સુઘડતા, સ્વચ્છતા, નમ્રતા, પ્રામાણિકતા અને મિતભાષીપણું આ પાંચ જાપાનના મહાગુણો છે. ચોરી, જૂઠ કે બીકને તો ત્યાંના લોકો ઓળખતા નથી. જેના ઘરમાં નોકરી કરે તેના પરમ સેવક બનીને રહે. તેમની ઊંચી ભાવના જોઈ ને આપણે પ્રેમથી ગદ્‌ગદ થઈ જઈએ. કોબેમાં વસતાં હજારેક હિંદી કુટુંબોમાં જાપાનીઝ સ્ત્રીઓ રસોયણ તથા આયા તરીકે કામ કરે છે. એ સ્ત્રીઓ આપણાં બાળકોને જે રીતે ઉછેરે છે તે જોઈ ને છક્ક થઈ જઈએ. જાપાનીઝ આયામાં પ્રેમાળતા ખૂબ હોય છે. આપણાં બાળકો તેને જ 'મા' કહે છે, તેની ઉપર મા કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમ રાખે છે.

જાપાનીઝ મિત્રોએ શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતાના જાપાન જવાના સમાચાર જાપાનીઝ પ્રજાને છાપાં દ્વારા આપ્યા. તેમાં તેમનો પરિચય આપતાં લખ્યું: "શ્રી નાનજીભાઈ મહેતા, જાપાનમાં સૌથી પહેલા આફ્રિકાનું રૂ મોકલનાર, અમને આફ્રિકા લઈ જનાર, રૂનો વેપાર કરતી જાપાનીઝ કંપનીઓના માર્ગદર્શક, જાપાનના કાપડના વેપારીઓને સગવડ આપનાર, જાપાનના મિત્ર અને યુગાન્ડાના કપાસના મોટા વેપારી છે. જાપાન દેશ ઉપર એમનો ઘણો મોટો ઉપકાર છે. તેઓ જાપાનમાં આવ્યા છે. જે હોટેલમાં, કારખાનામાં અથવા રેલવેમાં જાય ત્યાં તેમને દરેક સ્થળે સંપૂર્ણ સગવડ આપવી એવી અમારી ભલામણ છે. શ્રી મહેતા જાપાનના પરમ મિત્ર છે." આ રીતે દરેક વર્તમાનપત્રમાં છપાવ્યું અને પોતાની એજન્સીઓમાં પણ લખી નાખ્યું.

જાપાનમાં સૌ સરકારી કાયદાથી બહુ ડરે. કોઈ પણ માણસ ગમે તેવો મોટો હોય પણ ગુનામાં હોય તો એને સખત સજા થાય.

આપણા દેશમાં એક પુરુષ મજૂર ૧૨થી ૧૬ ઑટોમેટિક લુમ ચલાવે છે. જ્યારે જાપાનમાં એક મજૂર ૪૦થી ૬૦ લુમ ચલાવે છે. પુરુષો વીશ ટકા અને સ્ત્રીઓ એંશી ટકા મિલોમાં અને ફેક્ટરીઓમાં કામ કરે છે. જાપાનની પ્રજા મિતભાષી છે. વગર જોઈતું કોઈની સાથે બોલે નહીં. બજારમાં પણ અવાજ અને ઘોંઘાટ નહીં. એક મિલ જોઈ, બધી સાળ તપાસી પણ કોઈ બહેને અમારી સામે ન જોયું, પોતાના કામમાં દરેક મશગૂલ હતી.

જાપાનમાં ત્રણ મહિના ગાળ્યા. થોડા દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે મિત્રોએ વિદાય-સમારંભો યોજ્યા.

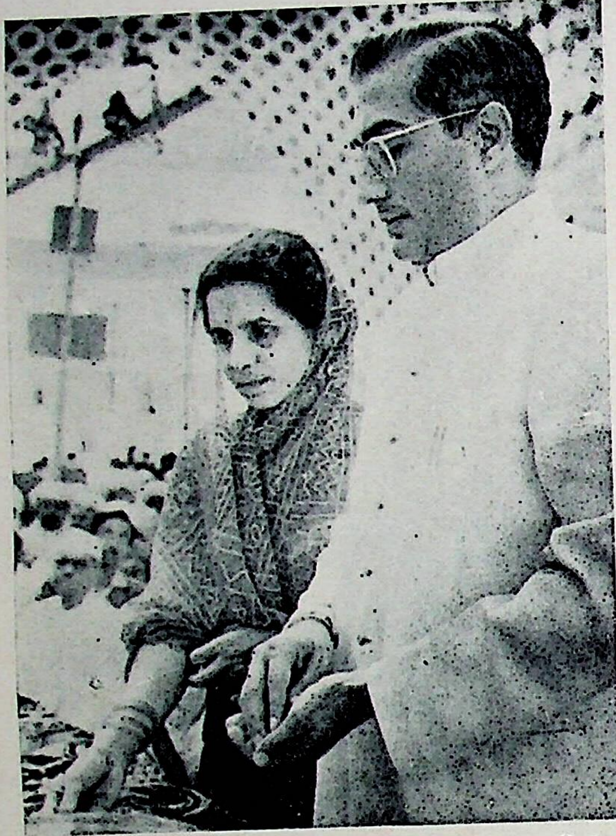
આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલય (વડોદરા)નાં બહેનો દીક્ષાન્ત સમારોહમાં
ગુરુકુલની 'ભારતી' પદવીધારિણી બહેનોનું સ્વાગત કરતાં

પૂ. શ્રી કૃષ્ણશંકરજી શાસ્ત્રીની ગુરુકુલમાં રામાયણ-કથા

અ. સૌ. મેધાવિનીબહેન અને શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈ મહેતા

રામાયણ કથાસમારોહ પ્રસંગેની 'આરતી'-વિધિ

પૂ. કૃષ્ણશંકરજી શાસ્ત્રી સાથે માનનીય શ્રી મંગલદાસ પકવાસા અને શ્રી નાનજીભાઈ ભારતમંદિરની ઉદ્યાનવીથિમાં

શોભાયાત્રામાં અભિવાદન ઝીલતા શ્રી નાનજીભાઈ મહેતા

સમસ્ત પરિવારનાં અભિનંદન સ્વીકારતા શ્રી નાનજીભાઈ

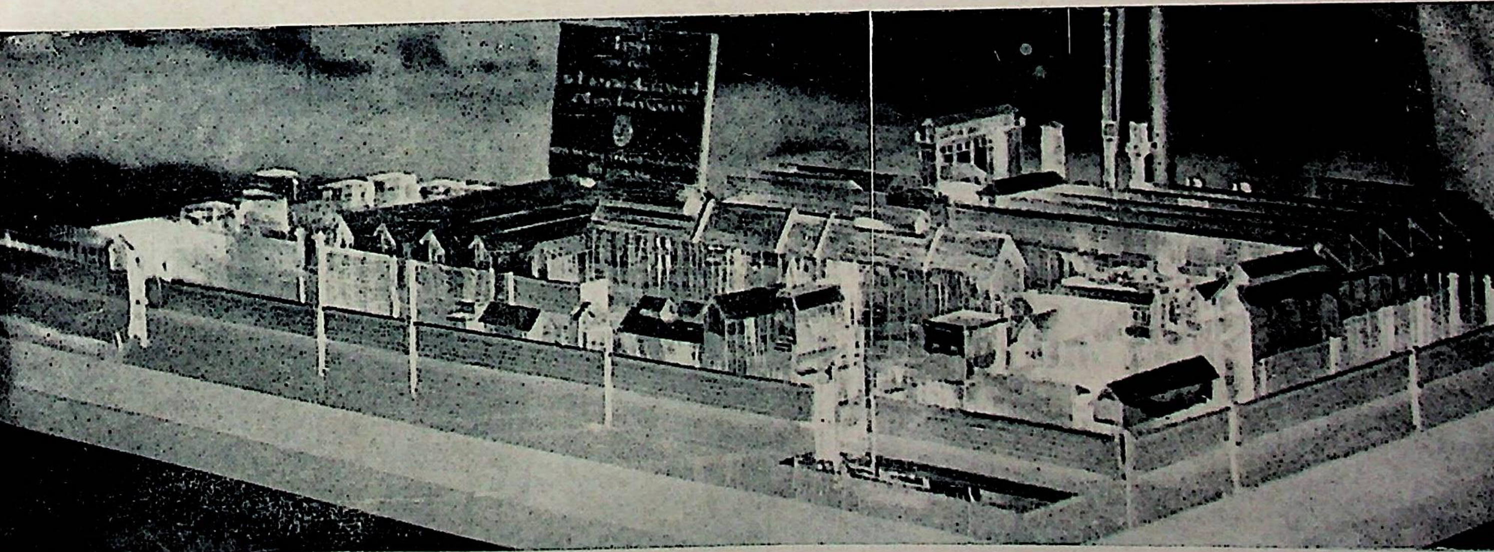
શ્રી નાનજીભાઈના એક્યાસીમા જન્મોત્સવ પ્રસંગેનો યજ્ઞવિધિ

આર્યકન્યા ગુરુકુલની બહેનોનું એક્યાસીમા જન્મસમારોહમાં
અભિવાદન-અર્ધ્ય સ્વીકારતા શ્રી નાનજીભાઈ

શેઠશ્રી નાનજીભાઈના એક્યાસીમા જન્મોત્સવ-પ્રસંગે મહારાણા મિલ સમસ્ત તરફથી ભવ્ય અભિવાદન

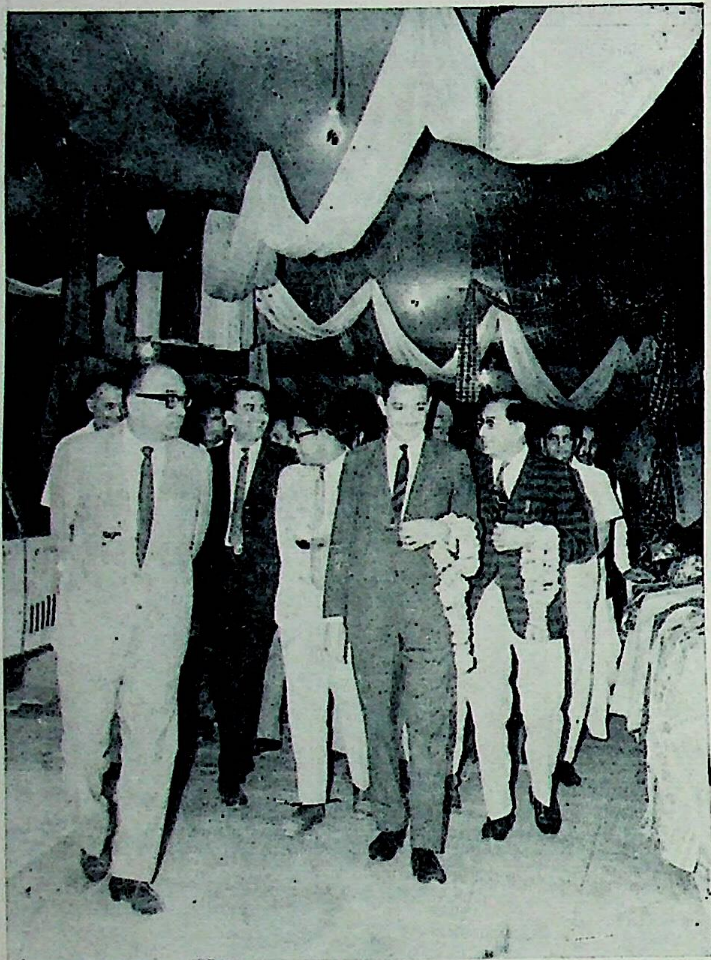
મહારાણા મિલ પોરબન્દરની બૃહદ પ્રતીકાત્મક રાપ્ય આકૃતિ

શેઠશ્રી નાનજીભાઈના એક્યાસીમા જન્મોત્સવ પ્રસંગે મિલના કર્મચારીઓ તથા કારીગરો તરફથી ભાવપૂર્ણ ભેટ

શેઠશ્રીના એકયાસીમા જન્મોત્સવ પ્રસંગે મહાલક્ષ્મી
મિલના કલાત્મક વસ્ત્રપ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે

શ્રી મહેશભાઈ ઉમરવાડીઆ · શ્રી મહેન્દ્રભાઈ મહેતા
શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈ મહેતા

શેઠશ્રીના એકયાસીમા જન્મોત્સવના સમારંભ પ્રસંગે
વયોવૃદ્ધ કારીગરને પારિતોષિક પ્રદાન

જાપાનના જેવી કલાકારીગરી ભારતમાં કે યુરોપમાં નથી જોઈ. દરેક વસ્તુ અત્યંત કલામય છતાં સસ્તી.

સને ૧૯૩૭માં શેઠશ્રી નાનજીભાઈનાં બાળકો જાપાનના પ્રવાસે ગયેલાં. એક વાર કોબેના એક બગીચામાં સૌ બેઠાં હતાં. પાકીટ બહાર કાઢેલું તે ભૂલથી બાંકડા ઉપર પડ્યું રહ્યું. તેઓ હોટેલમાં ચાલ્યાં ગયાં. પાછળથી બાગના રખેવાળને પાકીટ હાથ આવ્યું. રખેવાળે પોલીસને ટેલિફોન કર્યો: 'કોઈનું પાકીટ બાગમાં પડી રહ્યું છે. તેની અંદર ઘણી મોટી રકમ છે.' પાકીટમાં નામઠામ વગેરે હતું. બીજે દિવસે સવારે છોકરાંઓ ઊઠયાં, ચા પીવા બેઠા ત્યાં વેઈટરે પૂછ્યું, 'આપનું પાકીટ કયાં? જરા ખિસ્સાં તપાસી જુઓ.' છોકરાઓએ ખિસ્સાં જોયાં પાકીટ ન હતું. ફાળ પડી. પાકીટમાં પાંત્રીશ હજાર યેન, થોમસ કૂકના ચેકો, રિટર્ન ટિકિટો અને નોટો હતાં. પોલીસે સામેથી પુછાવ્યું, 'એ ગૃહસ્થ અહીં આવીને લઈ જશે કે પોલીસની સાથે મોકલું?' 'અહીં આવીને આપી જાય તો ઉપકાર' પોલીસ પાકીટ લઈને આવ્યો. છોકરાઓ રાજી થઈ ૧૦૦ યેન આપવા લાગ્યા ત્યારે પોલીસે કહ્યું 'આપનો આભાર. બક્ષિસ લેવાથી મારા દેશનું અપમાન થાય છે. સેવા એ ધર્મ છે, ફરજ છે. અમારે ત્યાં કોઈને તકલીફ પડી એમ ન લાગવું જોઈએ,' આમ કહી નમન કરી પોલીસ ચાલ્યો ગયો.

☆ ☆ ☆

હિમાલય યાત્રા (બદરીકેદાર – ઉત્તરકાશી)

હિમાલય ભારતવાસીઓને માટે આત્માની શાંતિનું સ્થળ છે. દરેક ભારતવાસીના હૃદયમાં હિમાલય વસેલો છે. હિમાલયનાં સર્વ તીર્થસ્થળોમાં શ્રી બદરીનાથનું ધામ સૌથી મોટું અને પવિત્ર મનાય છે. પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ કુટુમ્બ સમક્ષ રજૂ કરી છતાં ભાવિક યાત્રાળુઓની પેઠે સૌ, ગમે તેવી અગવડ વેઠવા તૈયાર થયાં. અ. સૌ. સંતોકબહેન, પુત્રો શ્રી ધીરેન્દ્ર તથા શ્રી મહેન્દ્રભાઈ તથા પુત્રીઓ સવિતાબહેન, નિર્મળાબહેન પ્રવાસમાં આવવા તૈયાર થયાં. 'શારદા' માસિકના તંત્રી રાયચુરાજી તથા છત્રાવાના રહીશ ગઢવી મેરુભા પણ જોડાયા.

હરદ્વારથી ચૌદ માઈલ મોટર રસ્તે હૃષીકેશ પહોંચ્યા. હૃષીકેશમાં સ્વર્ગાશ્રમ અને 'કાલી કમલીવાલા' એ નામ પ્રસિદ્ધ છે. હિમાલયના પ્રદેશમાં 'કાલી કમલીવાલા'ની સેવા જાણીતી છે. તેમનાં સદાવ્રતો, ધર્મશાળાઓ, ઔષધાલયો, પિયાવાઓ વગેરેની પ્રવૃત્તિથી એ નામ સારાએ ભારતમાં જાણીતું છે.

હૃષીકેશથી દેવપ્રયાગ, કીર્તિનગર થઈને સૌ આગળ વધ્યાં. જેમ જેમ કેદારનાથ તરફ જતા ગયા તેમ તેમ હિમાલયનાં બરફઢાંક્યાં સુંદર શિખરો દૂરદૂરથી દેખાતાં ગયાં. ગૌરીકુંડથી સાત માઈલનો રસ્તો બરફના ઢગલાઓથી ઢંકાયેલો હતો. સાંજે ચાર વાગ્યે ગંગાને કિનારે પોણા બસો માઈલનું અંતર કાપીને ૧૧,૭૬૦ ફૂટની ઊંચાઈએ કેદારનાથમાં જઈ પહોંચ્યા.

અલકનંદા નદીને સામે કાંઠે બાણાસુરનો કિલ્લો ખંડેર હાલતમાં ઊભો છે. શોણિતપુર હજી ભાંગેલી હાલતમાં છે. થોડાં ઝૂંપડાં છે. ઓખી મઠથી જોશી મઠ અને ત્યાંથી

બદરીનાથ તરફ પ્રયાણ કર્યું. એક પહાડ તો એવો આવ્યો કે જેની પાસે જતાં સેંકડો જાતનાં અત્તરો એક સામટાં મહેકતાં હોય, અત્તરના જાણે ફુવારા ઊડતા હોય એવી સુગંધ ફેલાઈ રહી હતી. તપાસ કરતાં જણાયું કે આ પહાડનાં જંગલોમાં કસ્તૂરી મૃગો વસે છે અને ત્યાં એવી વનસ્પતિ છે કે જેમાંથી અહોરાત સુવાસ નીકળ્યા કરે છે.

મનુ ભગવાનનો આશ્રમ અહીં જ હતો. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ આશ્રમે આવ્યાની હકીકત મહાભારતમાં છે. પાંડવો વનવાસ વખતે અહીં આવ્યા હતા. પાણિનિ મુનિનું વ્યાકરણ આ સ્થળે રચાયેલું. વ્યાસ ભગવાન બદ્રિકાશ્રમમાં જ રહેલા. મહર્ષિ વસિષ્ઠે અહીં તપ કરેલું. બદરીનાથમાં પદ્માસન વાળેલી વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિ છે. મંદિર બહુ પુરાણું નથી. બે હજાર વર્ષનું જૂનું હશે. હજારો યાત્રાળુઓ માટે આ મંદિર સાંકડું લાગે.

શેઠશ્રી નાનજીભાઈના હૃદયોદ્ગાર નીકળ્યા : 'મારા જીવનમાં તપોભૂમિ બદરીકેદારની યાત્રા સદાયને માટે યાદગાર બની છે. મને જ્યારે જ્યારે તક મળે છે, ત્યારે ત્યારે ચિત્તની શાંતિ અર્થે હું હિમાલયની ગોદમાં પહોંચી જાઉં છું.' સને ૧૯૫૨ના ઑક્ટોબર માસમાં આફ્રિકાની સફરેથી આવીને ફરી વાર, તેઓ હિમાલયની યાત્રાએ ગયા. એ વખતે શેઠશ્રીની સાથે ભાણવડના બાલપંડિત ચંદ્રમૌલીશ્વર, તેમના પિતા તથા કાકા અને લોહાણા મહાપરિષદના મહામંત્રી શ્રી છગનભાઈ પારેખ તેમ જ ભાઈ કેશવજી વિઠલાણી હરદ્વારમાં મળ્યા હતા.

☆ ☆ ☆

મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિર

સને ૧૯૩૫માં શેઠશ્રી નાનજીભાઈ દેશમાં આવેલા, ત્યારે પૂ. બાપુને મળવા સેવાગ્રામ ગયા હતા. અ. સૌ. સંતોકબેન પણ સાથે હતાં. તેઓ શેઠશ્રી જમનાલાલજીને ઘેર ઊતરેલાં. પૂ. વિજયાલક્ષ્મી પંડિત પણ ત્યાં હતાં. તેઓ મળવા ગયાં તે દિવસે બાપુજીને મૌન હતું. પ્રણામ કરી બેઠા. બાપુએ ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું, 'રોકાશો ને?' તેમણે હા પાડી કહ્યું, 'અમે આપનાં દર્શને આવ્યાં છીએ,' બાપુ હસ્યા. રોજ સાંજે પ્રાર્થના થતી, તેમાં તેઓ જતાં. અ. સૌ. સંતોકબેન પૂ. કસ્તૂરબાને રસોડામાં મદદ કરતાં. આ દિવસો તેમના જીવનમાં યાદગાર બન્યા. ત્યાર બાદ શેઠશ્રી નાનજીભાઈને દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનું થયું. ત્યાં લૉર્ડ હોફમેયરની તેમને મુલાકાત થએલી. તેઓ સેટલમેન્ટ માટે હિંદ આવેલા. ત્યારે ના. મહારાણા સાહેબના આગ્રહથી પોરબંદરમાં પૂ. બાપુનું જન્મસ્થાન જોઈ તેમને હર્ષ અને શોક બંને થયાં. તેમણે કહ્યું, 'તમને આ મહાપુરુષની મહત્તાની કિંમત નથી. બીજો કોઈ દેશ હોત તો અહીં કરોડો રૂપિયા ખર્ચી નાખ્યા હોત; તમારા દેશને એમણે શું આપ્યું છે અને શું આપી રહ્યા છે તેની કિંમત નથી. આ સ્થળે સુંદર ચિરંજીવ સ્મારક થવું જોઈએ.' આ સાંભળી શેઠશ્રીના મનમાં બહુ લાગી આવ્યું. તેમણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે પૂ. બાપુ રજા આપે તો સ્મારક કરવું.

પંચગનીમાં શેઠશ્રીના પુત્રો ભણતા. એ મકાન પૂ. બાપુ માટે ખાલી કરાવ્યું. તેઓશ્રી પોતાની મંડળી સાથે આવી પહોંચ્યા. એ વખતે તેમને પૂ. બાપુની સેવાનો અણમૂલો લાભ

મળ્યો. પૂ. બાપુ ખુશખુશાલ રહેતા. આનંદના ફુવારા ઊડતા. વહેલી સવારે ચાલીને ફરવા જતા. સવારસાંજ પ્રાર્થનામાં તેઓશ્રીનાં પ્રવચન સાંભળવા મળતાં. આપણા દેશમાં જેમ પર્વતરાજ હિમાલય જગતમાં અજોડ છે, એવી જ રીતે આપણા મહાપુરુષો પણ અજોડ છે.

સને ૧૯૪૭માં ભારત સ્વતંત્ર થયું. છ મહિના પછી સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થયું, એટલે કીર્તિમંદિરની વાતને ફરી વેગ મળ્યો. સૌરાષ્ટ્ર કૉંગ્રેસના પ્રમુખ પૂ. દરબારશ્રી ગોપાળદાસભાઈના હાથે શિલારોપણવિધિ કરાવી.

પૂ. બાપુનો દેહાન્ત થતાં કીર્તિમંદિરનો વિચાર પાછો આગળ વધ્યો. પૂ. સરદારસાહેબે નકશો પાસ કર્યો. બાપુ જેટલાં વર્ષ જીવ્યા તેટલા ફૂટ (૭૯) ઊંચું શિખર બાંધ્યું. પૂ. બાપુને પ્રિય એવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે તેવી યોજના કરી. પૂ. સરદારસાહેબ એના ઉદ્ઘાટન માટે નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં પધાર્યા. માનનીય વડા પ્રધાન, શ્રી ઢેબરભાઈ, અન્ય પ્રધાનો, ના. મહારાણા સાહેબ, ના. રાજપ્રમુખ, સૌરાષ્ટ્રના સંભાવિત ગૃહસ્થો એ પ્રસંગે હાજર રહ્યા. લાખોની માનવમેદની સમક્ષ પૂ. સરદારસાહેબે કીર્તિમંદિરનું ઉદ્ઘાટન કર્યું.

☆ ☆ ☆

સંતોનાં દર્શને

દક્ષિણ ભારતમાં આપણા ત્રણ મહાન સંતો વસતા હતા. શ્રી રમણ મહર્ષિ, શ્રી અરવિંદબાબુ અને સ્વામી રામદાસજી. તેમનાં દર્શને જવાનો શેઠશ્રીનો વિચાર ઘણા સમયથી હતો. મુંબઈથી વિમાનમાં બેંગલોર પહોંચ્યા. બેંગલોરથી મોટરમાં ભગવાન શ્રી રમણ મહર્ષિના આશ્રમે ગયા. પોરબંદરના એન્જીનિયર શ્રી મણિભાઈ જીવરાજાનીના પુત્ર યુવાન વયથી ત્યાં રહેલા હતા. યુરોપિયનો, ગુજરાતીઓ, સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ ત્યાં પર્ણકુટિઓ બાંધી રહ્યા છે.

ત્યાંથી તેઓ પોંડિચેરી ગયા. મહર્ષિ અરવિંદબાબુ અમુક નક્કી કરેલા દિવસે જ દર્શન આપતા. તેથી તેમનાં દર્શનનો લાભ ન મળ્યો. શ્રીમાતાજીનાં દર્શન થયાં.

મહર્ષિ રામદાસ સ્વામીનું નામ સૌરાષ્ટ્રમાં જાણીતું છે. તેમનાં દર્શન અનેક ભક્તોએ કર્યાં છે. પોરબંદરના ના. મહારાણા સાહેબ તેમના પરમ ભક્ત. સ્વામી રામદાસજીએ ભારે સંકટો વેઠી તપશ્ચર્યા કરી છે.

કન્હડગઢ ઊતરી ગામમાં ગયાં. ગામથી ત્રણ માઈલ દૂર ઊંચી ટેકરી ઉપર આશ્રમ આવેલો છે. શાંત મનોરમ સ્થાન છે. પૂ. સ્વામીજીનાં દર્શને ગયા. તેમણે હસીને કહ્યું, 'તમારો ભૂલા પડયાનો તાર મળ્યો તેથી બીજાઓને દિલગીરી થઈ, પણ મને ખાતરી હતી કે તમે આજે આવશો.' રાત્રે સહુ ભજનમાં જોડાયા. ભજન સાંભળી અપૂર્વ આનંદ થયો. ગૌશાળા અને આશ્રમનો બાગ સરસ છે. આશ્રમનાં માતાજી પૂ. કૃષ્ણાબાઈ સૌની સંભાળ રાખે છે. સાંજસવાર ભજન અને રામધૂન ચાલે છે.

મેંગલોરથી મહીસૂર થઈ બેંગલોર પહોંચ્યા. હોટેલમાં ભોજન લઈ એક વાગ્યે વિમાનમાં ચડયા. સાંજે પાંચ વાગ્યે મુંબઈ પહોંચ્યાં. આમ દક્ષિણની યાત્રા પૂરી થઈ.

આસામનો પ્રવાસ

☆ ☆ ☆

શેઠશ્રી નાનજીભાઈના પરમ મિત્ર શેઠ શિવજીભાઈ શેઠિયા અને લોહાણા મહા પરિષદના ઉપપ્રમુખ શેઠ ખટાઉભાઈ શેઠિયા સાથે કચ્છના પ્રવાસ દરમિયાન આસામના પ્રવાસનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો. તે અનુસાર શેઠશ્રી કલકત્તા પહોંચ્યા. ત્રણ દિવસ મિત્રોની મહેમાનગતી માણી આસામ ઊપડ્યા.

સહુ પ્રથમ દિબ્રૂગઢ ગયા. હિંદમાં ચાની મોટામાં મોટી કંપની ઍન્ડ્રુસ ઍન્ડ કું. ના મૅનેજરે તેમને બધું બતાવ્યું. ચાનું વાવેતર જોઈને શેઠશ્રીને આફ્રિકામાં સુધારોવધારો કરવાનું મન થયું.

દિબ્રૂગઢથી ગોહત્તી વિમાન દ્વારા જઈ શકાય છે. વિમાન દિવસમાં પાંચ વાર જાય-આવે છે. ગોહત્તીમાં કામાક્ષી દેવીના મંદિરમાં દર્શને ગયા. દરિયાઈ સપાટીથી શિલોંગ ૫,૫૦૦ ફૂટ ઊંચું છે. સરકારી હોટેલ બહુ સરસ. સવાસો કુટુંબ રહી શકે એટલી સગવડ હતી.

આસામની રાજધાની શિલોંગ યુરોપના કોઈ સુધરેલા શહેર જેવી લાગે. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ વર્ષોથી ત્યાં પગદંડો જમાવ્યો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો ખૂબ છે. ત્રણથી અઢાર વર્ષની ઉંમર સુધી જીવનમાં સ્વચ્છતા, સુઘડતા, વ્યવસ્થા, નિયમિતતા, પ્રામાણિકતા, નિર્ભયતા તેમ જ સત્ય અને ધર્મના પાયા ઉપરની સંસ્કૃતિની તાલીમ ઉપર ભાર મૂકવાની ખાસ જરૂર પડે છે. શેઠશ્રી નાનજીભાઈએ જગત આખાનો પ્રવાસ કરી સ્વાનુભવે તારવેલું આ સત્ય છે.

શેઠશ્રીને મણિપુરનું નૃત્ય જોવું હતું. ભારતભરમાં તેમ જ પરદેશોમાં મણિપુરી નૃત્યનાં ખૂબ વખાણ સાંભળેલાં. મહારાજાની હાજરીમાં એક હજાર જોડાં એકતાલ ને એકરાગથી નૃત્ય કરે છે. જ્યારે એ લોકો નૃત્ય કરે છે, ત્યારે સોળે કળાએ ખીલી નીકળે છે. ત્યાંની એક શાળામાં ઉત્સવ અને નૃત્યના સમાચાર મળતાં શાળાના લાભાર્થે 'ચૅરિટીશોમાં' વધારે પૈસા આપ્યા અને નૃત્ય જોયું. એના હાવભાવ, વેશભૂષા અને નાદસૂર જોવા મળ્યાં.

અમરનાથની યાત્રા

☆ ☆ ☆

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અમરનાથની યાત્રાનું મહત્ત્વ છે. પ્રવૃત્તિપ્રેમીઓ માટે પણ અમરનાથની યાત્રા જીવનનો એક અનુપમ લહાવો બની રહે છે. દેશવિદેશના અનેક પ્રવાસીઓ અમર-નાથના સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં મુક્તકંઠે અનેકવિધ વર્ણનો કરી ગયા છે. આ રહ્યા એ શબ્દો: "આ સ્થળના કણેકણમાં સૃષ્ટિસર્જકના અસ્તિત્વની સાક્ષી ભરેલી છે." આવા અદ્‌ભુત, ભવ્ય પવિત્ર સ્થળની યાત્રાએ જવાની શેઠશ્રીની ઘણા સમયથી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. છેવટે ૧૯૫૫ના ઑગસ્ટ માસમાં એ યોગ બની આવ્યો.

અમરનાથની યાત્રાનો માર્ગ અતિશય કઠિન છે. અમરનાથ જવાનો રસ્તો આષાઢ મહિનાથી ભાદરવા સુદ ૧૫ સુધી સારો રહે છે. યાત્રાને માટે સારામાં સારો સમય શ્રાવણ સુદનો ગણાય છે. શ્રાવણ સુદ પુનમને દિવસે અમરનાથની ગુફામાં ભગવાનનું બરફનું

શિવલિંગ સંપૂર્ણ આકારમાં રચાઈ જાય છે. શેષનાગ તળાવની પાછળના ભાગમાં બરફના ત્રણ ઊંચા પહાડો છે જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરના નામે ઓળખાય છે.

શેષનાગ તળાવ, તેની પાછળના બરફના પહાડો, બરફની નદી, બરફથી છવાયેલા બીજા પહાડો ઉપરથી પડતાં પાણીનો ધોધ વગેરે દૃશ્યો ખરેખર અદ્ભુત છે. ઈશ્વરની શક્તિ કેટલી અગાધ અને માનવી કેવો પામર છે તે સત્યની અહીં પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રવાસમાં ઊંચામાં ઊંચો મહાગુણ ઘાટ ૧૬,૦૦૦ ફૂટ ઊંચે આવેલ છે. સંવત ૨૦૧૧ના શ્રાવણ સુદ ૧૫ ને બુધવાર, તા. ૩જી ઑગસ્ટ ૧૯૫૫નો દિવસ શેઠશ્રીના જ શબ્દોમાં, 'આ દિવસ મારા જીવનમાં ચિરસ્મરણીય બની રહેશે.' કારણ કે તે દિવસ તેઓશ્રીએ ભારતની એક અતિ કઠિન ગણાતી યાત્રા પરિપૂર્ણ કરીને ભગવાન અમરનાથનાં દુર્લભ ગણાતાં દર્શન કર્યાં.

☆ ☆ ☆

એક્યાસીમો જન્મોત્સવ

ઈ. સ. ૧૯૬૯માં શેઠશ્રીનો એક્યાસીમો જન્મોત્સવ ઉજવાયો અને ચાર દિવસના એક વિશાળ સમારોહમાં તે ફેરવાઈ ગયો. તે માત્ર તેમના પરિવારનો જ નહીં, પરંતુ પોરબંદરની સમસ્ત સંસ્થાઓના જન્મોત્સવમાં જાણે ફેરવાઈ ગયો. અનેક સંસ્થાઓએ આ પ્રસંગે તેમનું અભિવાદન કર્યું. આર્ય કન્યા ગુરુકુલ અને મહિલા કૉલેજે બહુવિધ સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક સમારંભોનું પ્રભાતથી રાત્રિ સુધી આયોજન કરીને એક મહોત્સવના રૂપમાં તેને ફેરવી નાખ્યો. ઉત્સવના વિધાનમાં, તેના આયોજનમાં, તેના શોભાશૃંગારમાં અને સમસ્ત ભાવની અભિવ્યક્તિમાં ભારતીયતાનું ભારોભાર દર્શન થયું. યજ્ઞસમારંભથી માંડીને નૃત્યનાટ્યની શ્રેણી સુધી જે અપ્રતિમ હિલ્લોલ, આનંદ અને સંસ્કારિતાની ભાવમય અભિવ્યક્તિ થઈ, તે ખરેખર અજોડ અને અવિસ્મરણીય હતી. પૂજ્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર જેવા ઋષિકલ્પ પુરુષે અને સંસ્કૃતિપ્રેમી વિદ્વાને નટરાજ પ્રાર્થના મંદિરના ઉદ્ઘાટન પછી એક પ્રેરણાત્મક વ્યાખ્યાન આપતાં શ્રી નાનજીભાઈને 'ધર્મરત્ન' કહી આશીર્વાદ આપ્યા. રવિશંકર રાવળ જેવા ગુજરાતના કલાગુરુએ ખાસ વિનંતિથી પધારી ગુરુકુલની બહેનોના ચિત્રકલા પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું અને ચિત્રકલા અને સંસ્કૃતિ ઉપર એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપીને શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી. ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને હાસ્યકાર શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના સભાપતિપદે સ્થાનિક કવિઓ તથા બહારના નિમંત્રિત કવિઓનું કવિ-સંમેલન ભરાયું. મહિલા કૉલેજ તથા ગુરુકુલની બ્રહ્મચારિણી બહેનોએ એક 'ભાવયાત્રા' યોજી ભારતીય ઢબે પોતાના કુલપિતાને અર્ધ્ય આપ્યો અને પરમાત્મા પાસે તેમની કુશળતા અને શુભેચ્છાની પ્રાર્થના કરી. વિશેષમાં શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા ટ્રસ્ટ તરફથી રચાયેલા મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી વિજ્ઞાન મહાવિદ્યાલયના ભવ્ય મકાનનું શ્રી રણવીરભાઈ ખટાઉને હાથે ઉદ્ઘાટન થયું. અનેક સમાજસેવકોએ, લોકનેતાઓએ, વિદ્વાનોએ, વ્યાપારીઓએ તેમ જ ઉદ્યોગપતિઓએ, તેમ જ શેઠશ્રીનાં સંબંધીઓએ અને મિત્રોએ આ સમારંભમાં પધારી તેનાં પ્રત્યેક અંગને વિશેષ શોભા અને દીપ્તિ સમર્પ્યાં. આ મહાસમારોહમાંથી આસપાસનાં ગ્રામજનો પણ બાકી ન રહ્યાં. ભૂતકાળમાં શેઠશ્રીએ કાળેદુકાળે કરેલી

લોકસેવાના બદલારૂપે જાણે તેઓએ મોટી સંખ્યામાં હાજર રહી પોતાનાં ભાવ અને શુભેચ્છા વ્યક્ત કર્યાં. પરંતુ આ આ સર્વ સમારંભોને કળશ ચઢાવે એવો સમારંભ તો મહારાણા મિલ્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડના ત્રણ હજાર મજૂરો અને કર્મચારીઓએ પોતાના પ્રિય અને માનાર્હ ઉદ્યોગપતિનું એક બૃહદ્ સમારોહ દ્વારા સંમાન કર્યું, તે હતો. મૂડી અને મજૂરીના આ સંઘર્ષયુગમાં ટ્રસ્ટીશિપની ગાંધી-ચીંધી ભાવનાથી લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરનાર અને તેનો લોક-સંગ્રહાર્થે વિનિયોગ કરનાર આ વયોવૃદ્ધ પુરુષને એકેએક કર્મચારીએ અને કારીગરે હૃદયભાવનાપૂર્વક એ ભવ્ય અને હૃદયસ્પર્શી સમારંભમાં નમસ્કાર કરી બહુમાન કર્યું અને પોતાનાં મમતા અને આદરના પ્રતીકરૂપે મહારાણા મિલ્સ અને તેની સમસ્ત સન્નિધિને મૂર્ત કરતી એક મહાત્મ્યપ્રતીક સમી પોરબન્દરના સુવિખ્યાત કલાકાર શ્રી જીવનભાઈ ગજ્જરે તૈયાર કરેલી પ્રતિકૃતિ તેમને અર્પણ કરી. મિલના પ્રત્યેક કારીગરે અને કર્મચારીએ શેઠશ્રીના દીર્ઘાયુષની પ્રાર્થના ભાવનાત્મક ચન્દ્રકો દ્વારા કરી અને તેમને માનપૂર્વક આ ઉત્સવ દરમિયાન પોતાના હૃદય ઉપર ધારણ કર્યા. સાથોસાથ તે પ્રસંગે મહારાણા મિલના ખાતમુહૂર્તથી માંડીને એની અદ્યતન પ્રગતિશીલતાને વ્યક્ત કરતી 'એક સ્મરણિકા' પણ બહાર પાડી અને વિદ્યુત રોશની અને સ્વાગત-દ્વારોના કલાત્મક વૈભવ વચ્ચે મહારાણા મિલ્સના કાપડની ઉચ્ચ અને કલાત્મક રચનાનું બહુ જ કલાપૂર્ણ પ્રદર્શન ભરીને મિલની પ્રગતિ અને ઉત્પાદન-સમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવ્યો. તે ઉપરાંત સ્વાતંત્ર્ય પછીના કાલમાં પોરબન્દરથી દશેક માઇલ દૂર બરડા પર્વતની તળેટીમાં આવેલા સૌરાષ્ટ્ર સિમેન્ટ ઍન્ડ કેમિકલ્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પબ્લિક લિમિટેડની શેઠશ્રીએ સ્થાપના કરેલી, તેના કર્મચારીઓએ તેમ જ કારીગરોએ પણ આ જન્મસમારંભને ઊજવ્યો. પોરબન્દર ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ તથા ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ ઍસોસિયેશને પણ તે જ વર્ષમાં અનુકૂળતાએ એક ખાસ સમારંભ યોજીને આ જન્મોત્સવ નિમિત્તે પોતાના અગ્રિમ પુરુષનું ભાવપૂર્ણ અભિવાદન કર્યું. આ બધા સમારંભો દરમિયાન એમની લથડતી તબિયતે, કેવળ લોકહૃદયના ઉમળકાને માન આપવા પ્રત્યેક સમારંભમાં શેઠશ્રીએ હાજરી આપીને જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેને કેવળ પ્રેમભરી તપશ્ચર્યા જ કહી શકાય. એમને બદલે બીજા કોઈ પુરુષ હોત તો આ અખંડ હાજરીનો શ્રમ સહન કરી ન શક્યા હોત. આમ, એક્યાસીમા વર્ષનો ભાવપૂર્ણ મહાસમારોહ હેમખેમ પાર પડ્યો અને તે પછી ઔષધ-ઉપચારથી એમનું આરોગ્ય સુધરતું પણ ગયું. તા. ૨૪ ઑગસ્ટ ૧૯૬૯ની રાત્રિએ તેમની તબિયતમાં એકાએક પલટો આવ્યો અને તા. ૨૫ ઑગસ્ટ ૧૯૬૯ના દિને સવારના ૯–૪૫ કલાકે આર્યકન્યા ગુરુકુલની સમીપમાં પોતે જે 'શાન્તિકુટિર' બંધાવેલી હતી અને જીવનની ઉત્તરાવસ્થાનો મોટો ભાગ ત્યાં રહીને ધર્મચિન્તન અને પોતાના આધ્યાત્મિક પરિવાર સમી આ પ્રિય સંસ્થાની દેખભાળમાં ગાળ્યો હતો, તે પુણ્ય ભૂમિમાં જ તેમનો દેહાન્ત થયો. બપોર પછી તેમના દેહને યુગાન્ડા રોડ ઉપર આવેલા 'સ્વસ્તિક ભવન'ના નિવાસસ્થાને આર્યકન્યા ગુરુકુલ અને ગુરુકુલ મહિલા કૉલેજના અન્તેવાસી-ઓની અશ્રુપૂર્ણ વિદાય વચ્ચે લાવવામાં આવ્યો; અને સફેદ છત્રથી સંરક્ષિત એ દેહને પોરબંદરની પ્રજાના દર્શન અર્થે રાખવામાં આવ્યો. સમસ્ત નગરમાં તે પ્રસંગે ભારે શોકનું મોજું ફરી વળ્યું. તારીખ ૨૫મીના બપોરના બે વાગ્યાથી છેક સવારોસવાર ચાર વાગ્યા સુધી

નગરનાં આબાલવૃદ્ધ સહુએ વ્યવસ્થિત અને શિસ્તપૂર્ણ રીતે અખંડ કતાર રચીને એમને છેલ્લી પુષ્પાંજલિ આપી. તા. ૨૬ ઑગસ્ટ ૬૯ના રોજ સવારના દશ કલાકે એમના મૃતદેહને આ ઉદાત્ત પુરુષના વ્યક્તિત્વને છાજે એવી રીતે હૃદયસ્પર્શી સ્મશાનયાત્રા દ્વારા સમુદ્ર અને અસ્માવતીના સંગમ સ્થળે સોમનાથ મહાદેવની સન્નિધિમાં લઈ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં અગ્નિસંસ્કાર આપવામાં આવ્યો. આ સ્મશાનયાત્રાને ભજનમંડળીઓ, ગીતાના શ્લોકોચ્ચાર, મિલિટરી બૅન્ડ, અબીલ – ગુલાલ – અર્ચા, પુષ્પમાળાઓના ઠેરઠેર અર્પણ દ્વારા અત્યંત ભાવપૂર્ણ બનાવી દેવામાં આવી અને સેંકડો નગરજનોએ તેમાં હાજરી આપીને તેમ જ લોકસમુદાયે સ્મશાનયાત્રાના લગભગ એક માઇલના રસ્તા ઉપર બન્ને બાજુ માનપૂર્વક ઊભા રહીને તેમ જ હજારોની સંખ્યામાં જોડાઈને પોતાના પ્યારા નગરશ્રેષ્ઠીને અને આજીવન દાનવીરને અશ્રુપૂર્ણ અંજલિ આપી, સમસ્ત નગરના અન્તર-ભાવને વાચા આપી. હિંદના છેડે છેડેથી શ્રી નાનજીભાઈનાં સંબંધીઓ, સ્નેહીઓ, મિત્રોએ અને અનેક સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓએ આવી હાજરી આપી અને તેમને પ્રજા સમસ્તે આપેલા અંતિમ માનમાં જોડાયાં. નગરની પ્રત્યેક શૈક્ષણિક સંસ્થાએ, ગુરુકુલ તથા મહિલા કૉલેજના સમસ્ત પરિવારે વિદ્યાની ઉપાસના અર્થે ઠેરઠેર દેશપરદેશમાં પરબો બાંધનાર આ વિદ્યાપુરુષને અંજલિ આપી અને શિસ્તપૂર્ણ રીતે શાંતિ ધારણ કરી વ્યવસ્થિત રીતે આ સ્મશાનયાત્રામાં જોડાયા. પત્રો, ઠરાવો અને તારોનો દેશપરદેશમાંથી શોક વ્યક્ત કરતો જાણે વરસાદ વરસ્યો અને ભારે શોકના આઘાતથી નખશિખ આવૃત્ત થયેલા પરિવારે પંદર દિવસ સુધી લાગલગાટ જાતે કાર્ય કરીને પ્રત્યેકને ઉત્તર આપવાનું અને પ્રતિ આશ્વાસન પાઠવવાનું કાર્ય કર્યું. જે સ્થળેથી દરિયાલાલની સાક્ષીએ આફ્રિકા જવાને માટે એમણે પ્રથમ પ્રયાણ કર્યું હતું અને લગભગ પિસ્તાળીશ યાત્રાઓ દ્વારા જેમની સાથે મહોબ્બત બાંધી હતી એ સમુદ્રના સાન્નિધ્યમાં એમના નશ્વર દેહને અગ્નિદેવતાને વેદો-ચ્ચારની ઘોષણા વચ્ચે બપોરના બાર વાગ્યે અર્પણ કરવામાં આવ્યો. છતાં તેમના યશઃ-શરીરને એ અગ્નિશિખાઓ અડકી શકી નહીં. પોરબંદરની પ્રજાએ સુદામાચોકમાં ગોસ્વામી શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજ જેવા વિદ્વાન ધર્મ પુરુષના સભાપતિપદે વિશાળ સમુદાયમાં એકત્ર થઈને આ ધર્મપુરુષની શોકાભિવ્યક્તિ સાથે વિદાય થયેલા ધર્મપુરુષ અને મહાનગર-જનને અંજલિ આપી અને રૂપિયા ત્રીશ લાખના ખર્ચે પોરબંદર મેડિકલ રિલીફ સોસાયટી દ્વારા શેઠશ્રી નાનજીભાઈની સ્મૃતિને જાળવી રાખવા વિશિષ્ટ દર્દોનાં નિદાન અને ઉપચાર માટે ભવ્ય હૉસ્પિટલ સ્થાપવાનો સંકલ્પ કર્યો.

સ્વ. નાનજીભાઈના પુત્રો શ્રી ખીમજીભાઈ મહેતા અને શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈ મહેતાએ સપરિવાર ભારતનાં મહત્ત્વનાં પુણ્ય સ્થળોની યાત્રા કરી તેમનાં 'અવશેષ ફૂલો 'ને ભિન્ન ભિન્ન તીર્થસ્થળે પધરાવ્યાં. દરિયાપાર પૂર્વ આફ્રિકામાં યુગાન્ડા પ્રદેશમાં તેમના વચેટ પુત્ર શ્રી મહેન્દ્રભાઈ મહેતાએ અને તેમના પરિવારે જે નદીની યુવાનીમાં તેમણે મહોબ્બત કરી હતી તે નદીમાં જ સ્નેહીજનોની અશ્રુપૂર્ણ હાજરી વચ્ચે નાઈલને અર્પણ કર્યાં અને નાસિક પાસે ગોદાવરી તીરે, પ્રયાગના ત્રિવેણી સંગમે, હરિદ્વાર પાસે ભાગીરથીનાં પુણ્યોદકે, દ્વારિકા સમીપે ગોમતી તટે, જૂનાગઢ પાસેના દામોદર કુંડમાં તેમ જ રામેશ્વરના સાગર

સંગમે એમના પરિવારે અસ્થિઓ પધરાવ્યાં. વિશેષમાં તેઓ જે સ્થળે 'શાંતિ કુટિર'માં રહેતા હતા, તે કુટિરને ભારતીય સ્થાપત્ય અને ભાસ્કર્યનો સંસ્પર્શ આપીને મૂળ કુટિરને યથાવત્ જાળવીને એક નિર્વાણમંદિર રચવાનું વિધાન કર્યું તેમાં શ્રી નાનજીભાઈની કાંસ્ય પ્રતિમા, નીચેના હૉલમાં તેમના જીવનપ્રસંગોને વ્યક્ત કરતાં ચિત્રો મૂકાવવાનું અને ઉપરના ભાગમાં એમના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતું એક મ્યુઝિયમ રચવાનો પ્રબંધ કરવા સંકલ્પ કર્યો. વળી આ જ શાંતિ કુટિરની કલાબદ્ધ સન્નિધિ વચ્ચે એક કલાત્મક આરસનું નાનું પણ દ્યોતક સમાધિમંદિર ભારતીય ઢબે નિર્માણ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તેનું કાર્ય સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની પ્રાચીન શિલ્પકલા અને સ્થાપત્યકલાના આજીવન વિશારદ વયોવૃદ્ધ કલાકાર શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ સોમપુરાને સોંપવામાં આવ્યું. તારીખ ૨૫ ઑગસ્ટ, ૧૯૭૦ના રોજ આ સમાધિમંદિરનું એક વિશિષ્ટ સમારોહનું આયોજન કરીને ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું અને એક વિશાળ સુશોભિત સિમેન્ટ મંજૂષાને પાયામાં ઉતારીને તેમાં એક સુખડની પેટીમાં કુંભને આરૂઢ કરીને શેઠશ્રીની રૂપા ઉપર મીનાકારી કરેલી છબિ મૂકીને અને તેને સુવર્ણ દાબડીમાં સ્વસ્તિક ચિહ્ન સાથે સુરક્ષિત રાખીને પાયામાં ઉતારવામાં આવી અને એ પેટીની અંદર ત્રણ બાજુએ ગુજરાતી, હિન્દી અને સંસ્કૃતમાં શ્રી નાનજીભાઈની જીવનની રૂપરેખા તામ્રપત્રો ઉપર આ ખાતમુહૂર્તના ઉલ્લેખ સાથે અંદરની બાજુએ સંલગ્ન કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે હાજર રહેલા પ્રત્યેક આપ્તજને અને નિમંત્રિતે તેમ જ મહિલા કૉલેજ અને ગુરુકુલના વિદ્યાપરિવારે છેવટની પુષ્પાંજલિ સમર્પણ કરી અને ધર્મવિધિ અને વેદોચ્ચારની મંત્રઘોષણા વચ્ચે શ્રી નાનજીભાઈના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી ખીમજીભાઈ તથા મધ્યમ પુત્ર શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈએ આ સ્મૃતિમંજૂષાને ખાતમુહૂર્તથી ધરતીમાતાને સુરક્ષિત રાખવાની ભાવના સાથે અર્પણ કરી; અને પોરબંદરના એક નરરત્નના જીવન-ઇતિહાસને, ભાવિ પેઢીની પ્રેરણા અર્થે, વસુન્ધરાની સુરક્ષિત અને પ્રેમાળ ગોદને સોંપી દીધો.

સંવેદન

मरणान्तं हि जीवितम्

अमृतं चैव मृत्युश्च
द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
मृत्युरापद्यते मोहात्
सत्येनापाद्यतेऽमृतम् ॥

—महाभारत

Messages

Hon. A. M. OBOTE,
PRESIDENT OF UGANDA'S CONDOLENCE MESSAGE

President's Office,
Parliamentary Buildings,
P. O. Box 7168,
Kampala, Uganda
26th August, 1969

DEAR MR. MEHTA,

I have learnt with deep regret the news of the death in India of your father, Mr. Nanjibhai Kalidas Mehta, and wish to extend to you and all your family my heartiest condolences.

In the passing away of Mr. Mehta, Uganda has lost a true friend and a man who made tremendous contributions in laying the foundations of our economy. It is sad to see the passing of a man of Mr. Mehta's stature, but he will, I am sure, be long remembered for his charitable acts, not only in Uganda and East Africa but also in India.

Although this must be a very sad time for you and your family, I am sure you must draw great consolation from the knowledge that the late Mr. Mehta had a long and full life and during that life achieved far more than most ordinary man.

Yours sincerely,
A. Milton Obote
President

નાનજીભાઈના અવસાનથી તમને સૌને જે દુઃખ થાય તે હું સમજી શકું છું અને તેમાં હું સહભાગી છું.

નાનજીભાઈએ આપણા સમાજ માટે જે કાંઈ કર્યું છે તેને કારણે તમારા દુઃખમાં સહભાગી થનારાઓનો બહુ મોટો વર્ગ છે.

નાનજીભાઈ એક આદર્શ ઉદ્યોગપતિ હતા. તેમણે સાહસો ખેડીને ઉદ્યોગોને વિકસાવ્યા અને પોતાની સંપત્તિનો સમાજને માટે સદુપયોગ કર્યો. ધર્મને સાચા અર્થમાં સમજવા તેઓ સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા અને તેમણે જીવનના સઘળા આશ્રમો શોભાવ્યા.

દેશે એક ઉમદા સજ્જન, દાનવીર, ઉદ્યોગપતિ અને સમાજસેવક ગુમાવ્યા છે. મેં મારા એક શુભ-ચિંતક મિત્રને ગુમાવ્યા છે.

ઈશ્વર આ દુઃખ ધૈર્યથી સહન કરવાની શક્તિ તમને સૌને આપે અને તેમના સદ્‌ગુણો તમારામાં સિંચે અને વિકસાવે એ મારી પ્રાર્થના છે. તેમના આત્માની સદ્‌ગતિ થાય એવી પરમકૃપાળુને મારી પ્રાર્થના છે.

લિ. મોરારજી દેસાઈ
(ભૂતપૂર્વ નાણામંત્રી અને નાયબ વડા
પ્રધાન – ભારત સરકાર)

૫, ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ રોડ,
નવી દિલ્હી–૧
દિનાંક ૨૬ ઑગસ્ટ, ૧૯૬૯

MESSAGE OF CONDOLENCE FROM
H. H. THE MAHARAJA SAHEB OF PORBANDAR

We had left London on the 20th of August to return to India after visiting some places in Spain, South of France, Italy, Greece and Iraq, when at Baghdad, the day before yesterday, we received the sad news of the passing away of your revered father Raj Ratna Nanjibhai, who, to us, was our beloved Nanjibhai. Her Highness and I were more deeply grieved to hear this very sad news.

Nanjibhai was a unique person of so many virtues, that it would be no easy work to enumerate them. Just as unique a person was he in his philanthropy and generosity, that it would not be easy to list the countless good deeds that were done at his august hands. To Porbandar, he was a Raj Ratna, but to India, he was a Bharat Ratna. We were therefore consoled to know that the people of Porbandar, from the youngest to the oldest, paid to his remains a befitting homage before they were taken away from our midst. To you and to your respected mother and all the members of the family we send our most heartfelt condolences and sympathies in your great and irraparable loss, and we pray that God may grant eternal peace to the noble soul of the departed.

Yours very sincerely,
Natwarsinhji
(H. H. The Maharaja Saheb of Porbandar)

Royal Bombay Yacht Club
6th of September '69

Very much grieved to learn about the sad death of your father. He was stalwart among men. He served mankind with love and dedication. His shining example will ever remain a source of inspiration to many. Please, convey my sincerest condolences to members of the family.

New Delhi
28th August, '69

S. K. Patil

Grieved to learn of the sad demise of your revered father Sheth Nanji Kalidas Mehta. He was a pioneer of industries particularly in East Africa. As philanthropist he helped several good causes including The Brihad Bhartiya Samaj with munificent donations. In his death India has lost a noble son, a pioneer industrialist, and great philanthropist. On behalf of the Brihad Bhartiya Samaj and on my personal behalf I send my heartfelt sympathies to you and to the members of the family in your sad bereavement. May God help you to carry forward his illustrious tradition and give you enough strength to bear his loss with courage and fortitude.

S. K. Patil
President
(Brihad Bhartiya Samaj, Bombay)

Bombay, 25th, August, 1969

MESSAGE FROM HONOURABLE MINISTER OF LABOUR AND REHABILITATION, GOVERNMENT OF INDIA

I am extremely grieved to learn of the sad demise of Sheth Nanjibhai Kalidas Mehta. It is a personal loss to me. Shri Nanjibhai was a personal friend, a social reformer and a religious-minded person. From a very humble position, he rose to a very high position in society by sheer dint of his ability and earned a name for himself as a businessman and industrialist in India and abroad. He has donated large amounts for charitable purposes and charitable institutions in the cause of education especially the female education. The Gurukul at Porbandar is a living monument of his love of education in general and female education in particular. Please, accept my sincere condolences in your bereavement. With regards,

Yours sincerely,
J. L. Hathi
(Minister of Labour and Rehabilitation)
Government of India)

New Delhi
26th August, 1969

આપના પિતાશ્રી શેઠ નાનજીભાઈ કાલિદાસના દુ:ખદ અવસાનના સમાચાર છાપા દ્વારા જાણ્યા હતા. સ્વ. શેઠ નાનજીભાઈ સાહસિક વેપારી હોઈ સારું કમાયા પણ તે સાથે એટલી જ ઉદારતાથી સન્માર્ગે દ્રવ્ય વાપર્યું. તેમનો વિદ્યાપ્રેમ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ માટેનો પ્રેમ અજોડ હતો.

તેમના અવસાનથી આપને તથા આપના કુટુંબને તો મોટી ખોટ પડી જ છે પણ સમસ્ત ગુજરાતને તેમની ખોટ સાલશે.

લિ. ગોરધનદાસ ચોખાવાલા
મંત્રી, શિક્ષણ અને નગરપાલિકાઓ,
ગુજરાત રાજ્ય.

સચિવાલય, અમદાવાદ–૧૫
તા. ૧–૯–૧૯૬૯

DEEPLY GRIEVED TO KNOW THE SUDDEN PASSING AWAY OF YOUR ESTEEMED FATHER SHRI NANJI KALIDAS MEHTA. WE CONVEY OUR HEARTFELT SYMPATHIES ON THIS SAD OCCASION.

SHRIMAN NARAYAN
H. E. the Governor of Gujarat
India

Ahmedabad 26
26th August, '69

My wife and I wish to express our heartfelt condolences to the bereaved family of the late Nanji Kalidas Mehta.

He was a man who loved to promote human happiness. He worked hard for others. In that he was serving God's creatures on earth.

People in Uganda knew him and indeed loved him.

May his children follow his foot steps.

May God rest his soul in PEACE.

Kyagwe, Uganda
26th August, '69

L. Lubowa

It was with deep regret that we heard this morning from Kampala about the passing away of Sheth Shri Nanjibhai. My wife, I and our children hasten to send you and your family our sincerest condolences in your bereavement. We also join in prayers for the departed soul. Sheth Nanjibhai will be remembered in many fields. He was a God's man, a munificent benefactor, a true patriot, a great father and a friend, many will remember in honour and gratitude. My recollections go back to my childhood in Nairobi, when the friendship of Sheth Shri Nanjibhai with my late father brought his personality into our family circle. My memory at once clutters with happy remembrances from that time on. We shall treasure his name as philosopher, guide and true elder. His many works of wisdom and encouragement in Nairobi, Kampala, Lugazi and Bombay stand out as land marks. As a devotee of the Geeta, Sheth Nanjibhai would like us not to mourn too much the loss of a body which performed well and honourably in this mortal existence but to pray for the soul to find integration with the Maker. His bulb has fused out but the current he transmitted will shine for ever to guide us all. May God grant Moksha to this great soul, peace and courage, to you all to so bear his torch forward is our prayer. We send our affectionate regards to you all, with our assurance of our continuing esteem and good wishes. We share your grief at this irreparable loss, and would in our humble fashion honour the departed soul by trying to emulate the great truths Sheth Nanjibhai so richly tried to personify.

5 Vicarage Road
East Sheen
London S.W.
30th August, 1969

Yours sincerely,
Amar Maini
(Former Mayor
Kampala, Uganda, East Africa)

हमारे उभय मान्य, सर्वमान्य श्री अप्पासाहेब पंतके द्वारा नानजीभाईका परिचय घनिष्ठ हुआ । पहले ही परिचयसे विश्वास हो गया कि ये अेक देशभक्त, समाज-सेवक, उदार पुरुष हैं । उनकी व्यवहार कुशलता तो सर्व-विश्रुत थी ही लेकिन मैंने समुद्र-वीर के तौर पर ही पहचानना पसन्द करता था ।

हमारे प्राचीन पूर्वज समुद्रवीर थे ही, लेकिन कई अदूर-दृष्टि सनातनी धर्ममार्तंडोंने समुद्र-यात्राका निषेध किया । और हमारी जातिका और राष्ट्रका महान नुकसान किया । समुद्रका आमन्त्रण सुननेकी जगह लोक समुद्रसे डरने लगे ।

इस निषेधका निषेध करके जिन भारतीयोंने हिंमत-पूर्वक समुद्रयात्रा चलाई उनमें नानजीभाईका नाम सुवर्ण अक्षरोंमें लिखा जायगा । जमीनके दर्शन किये बिना महीनों तक समुद्रमें रहना अुनके साहसका परिचय देता है ।

काका कालेलकर
गुजरातके सुप्रसिद्ध लेखक, आर्षद्रष्टा, शिक्षणकार और
पू० गाँधीजीके अन्तेवासी सज्जन

नई दिल्ली,
ता. २८-८-६९

We were deeply shocked to hear of the sad demise of your revered father Seth Shri Nanjibhai Kalidas. My wife joins me in expressing our heartfelt condolences to you and all members of the family of Seth Nanjibhai.

Seth Nanjibhai was an illustrious son of the country. His life and his work have been a source of inspiration to millions of people in India and abroad. He had become a legend in his life time. His love and affection for his fellowbeings, especially the downtrodden; his single mindedness of purpose and above all, his transparent integrity will continue to show the path to the generations to follow.

May God give you courage to bear this irreparable loss.

Western Naval Command
Mint Road,
Bombay-1
28th August, 1969

Yours most sincerely,
S. M. Nanda
(Vice Admiral)

Extremely sorry to learn about the sad demise of your beloved father Please accept my heartfelt condolences in your bereavemnt.

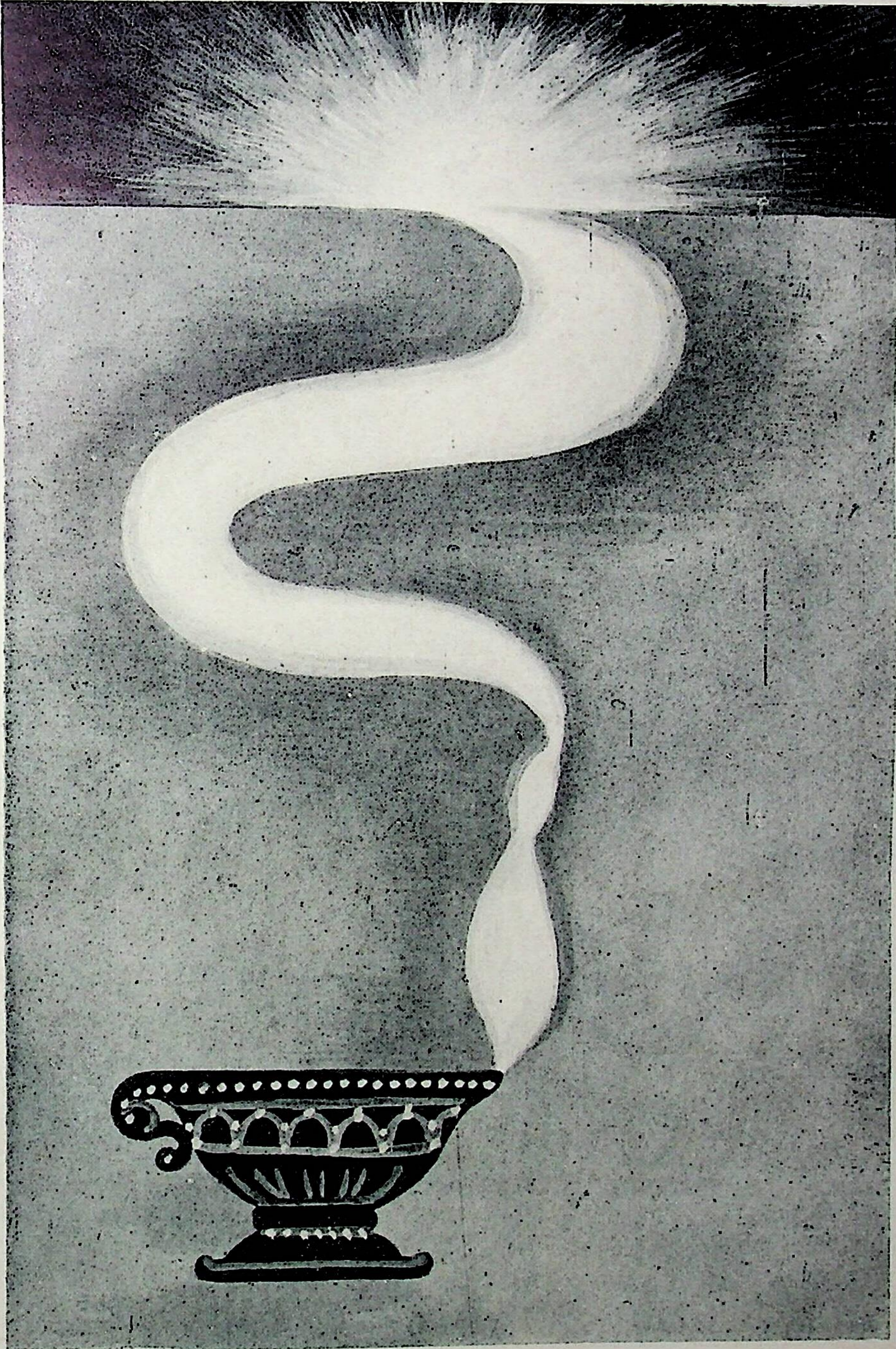
Bombay
26th August, 1969

GENERAL SHANTA SHAMSHER

My wife and I have been deeply grieved to hear the sad news of the passing away of your father, Shri Nanji Kalidas Mehta, and wish to extend to you and your family our heartfelt sympathy and sincere condolences in your bereavement.

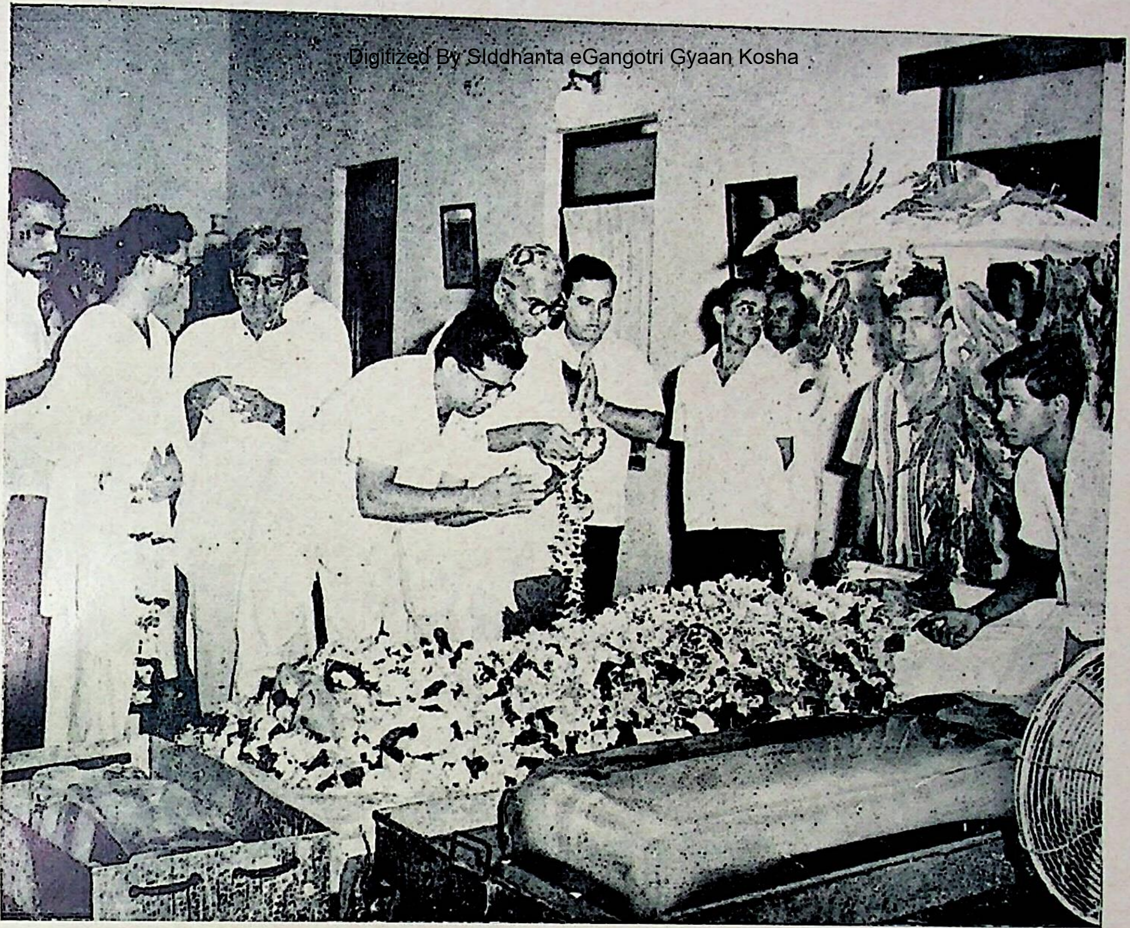
New Delhi
30-8-69

Rear Admiral M. K. Heble

મળી ગઈ જ્યોતિ મહાન જ્યોતમાં

૨૫ ઑગસ્ટ ૧૯૬૯

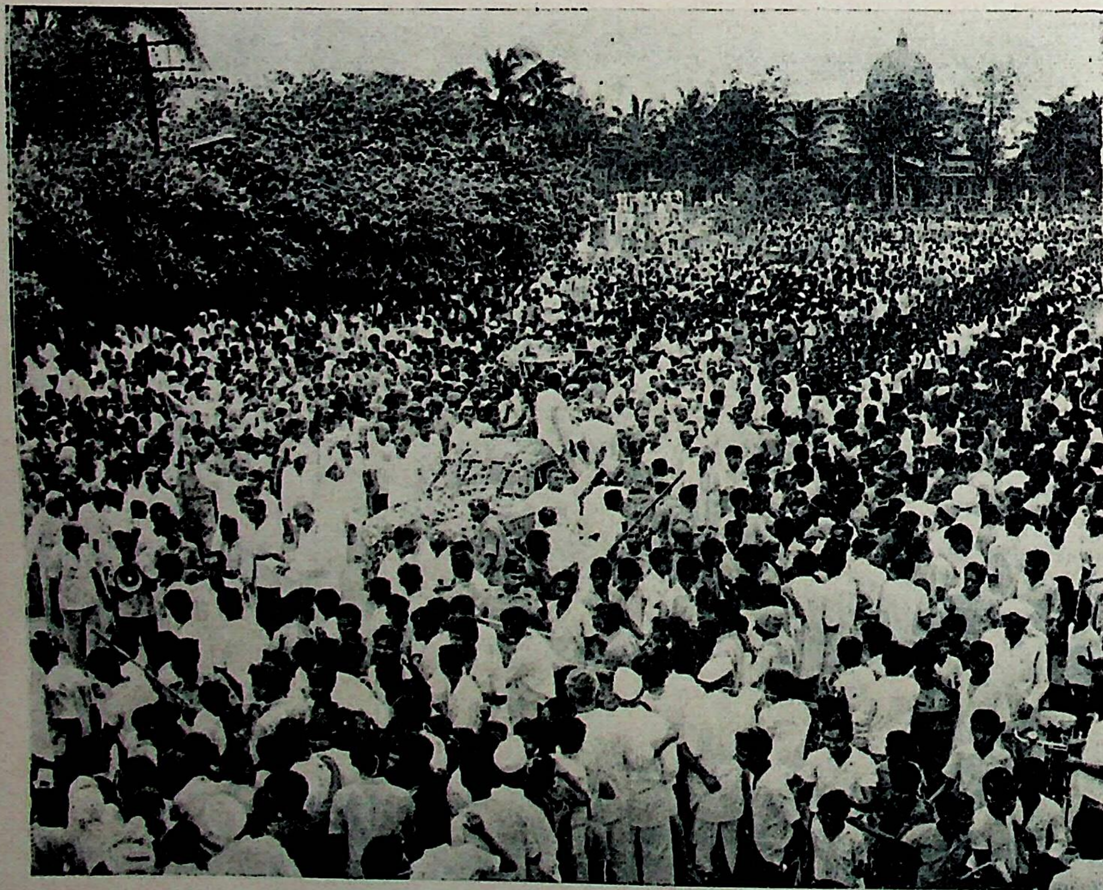
શેઠશ્રી નાનજીભાઈના નિવાસ-સ્થાન સ્વસ્તિકભવનમાં નાગરિકોની અખંડ-અંજલિ
૨૫ ઑગસ્ટ ૧૯૬૯

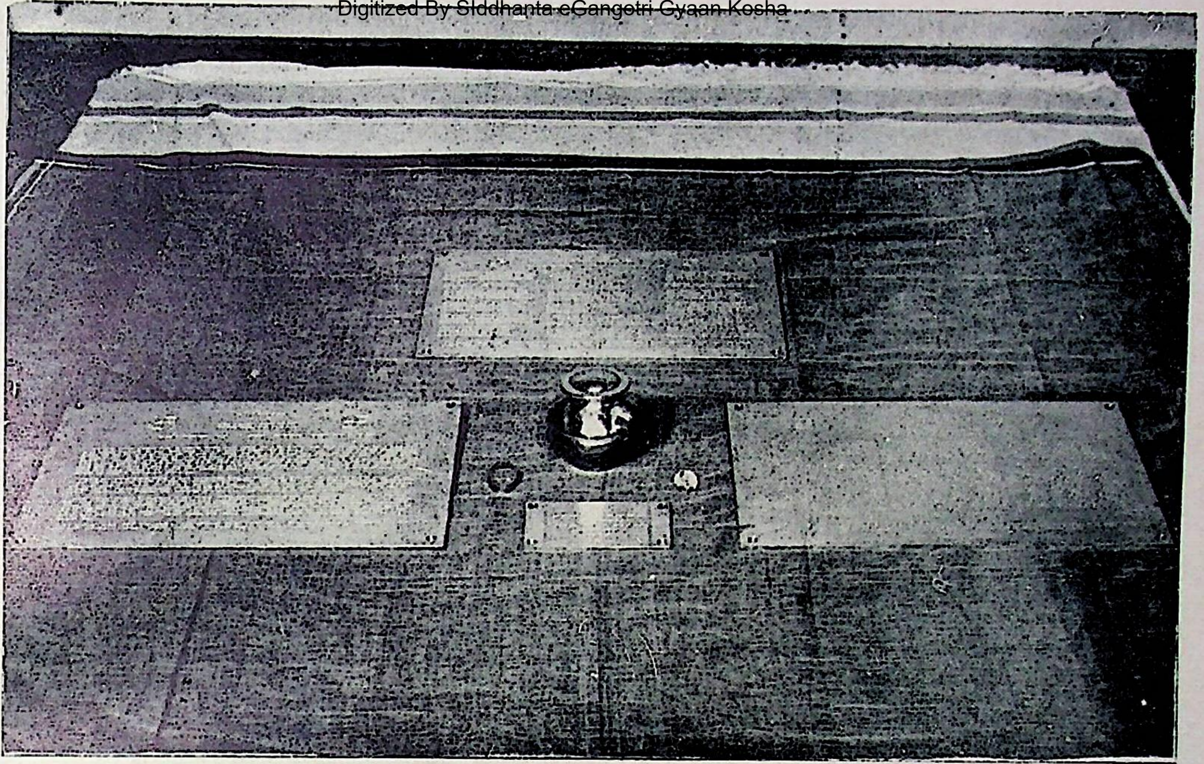
સ્મશાનયાત્રાની છેલ્લી વિદાય વેળાની હૃદયસ્પર્શી પળો
૨૬ ઑગસ્ટ ૧૯૬૯

સંવેદના અને શોકથી ભરપૂર નાગરિકો-સ્મશાનયાત્રામાં
૨૬ ઑગસ્ટ ૧૯૬૯

સ્મશાનયાત્રાનો શિસ્તબદ્ધ વિષાદગ્રસ્ત માનવસમુદાય
૨૬ ઑગસ્ટ ૧૯૬૯

પૂજ્ય નાનજીભાઈની સ્મૃતિમાં રચાયેલ 'નિર્વાણમંદિર'ના પાયામાં ઉતારેલી સિમેન્ટની
મહામંજૂષામાં મૂકેલાં તામપત્રો, કુંભ અને સ્મૃતિચિહ્નો

ॐ

॥ श्री गणेशाय नमः॥

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पंडितः ।
वक्ता दश सहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥

दानवीरस्य राज्यरत्नस्य श्रेष्ठी श्री नानजी कालिदास महेता महाभागस्य

समाधि-मंदिरम्

गोराणा ग्रामसंस्थे रघुपतिकुलजे लोहक्षत्रिय वंशे,
कालीदासाख्यसुज्ञः सुतमणिमज निष्ठात्म निष्ठा समेतम् ।
जमनाबाई च साध्वी विविध व्रतरति मध्यमं नानजी तं
पुत्रं लब्ध्वा सुचिह्नैः प्रगुणितसुषमं प्रीतिमाप्नोत्परां वै॥

सागराब्धि ग्रहोर्वीके, विक्रमार्कस्य वत्सरे ।
मार्गशीर्षे तयोर्गेहे, बालो भाग्य मिवाभवत् ॥

नाभूद् द्रव्यं विशालं शिशु सकलसुख प्रापकं तातगेहे,
नासीद् विद्याप्रवृत्तिर्न च तरलमते र्योग्य वाणिज्यवृत्तिः ।
इत्येवं नानजेर्हि विरलमतिमनः साहसैक प्रवृत्तेः,
आफ्रिका खंडदेशान् प्रति सबल मनो गन्तुमुद्युक्त मासीत् ॥

द्विक्रांत्या नौस्तदीया जलनिधिनिकरे मासषट्कं दधार,
उद्धुच्छ ऋिस्तरङ्गैर्बहु जलपटलैस्ताड्यमाना ऽब्धि कुक्षौ ।
नासीदन्तोऽपि लक्ष्यं तदपि नहि जहौ नानजी धैर्य माशां,
वालोऽपि सिंहसत्वोऽगमद् परिचितां क्लिष्टभूमिं परेशाम् ॥

गत्वा देशं युगाण्डामित परिकरेणार्जयित्वा विशालां,
भूमिं कृत्वेक्षुवापं बहुगुणममलान् सर्करा राशी माप्नोत्,
यस्त्राद्युद्योगगेहान् श्रमधन पृथुलान् स्थापयित्वाथ नैकान्
लब्धं सम्राट पदत्वं धनिगण महितं ख्यात नाम्ना जगत्याम् ॥

उद्योगेषु च वाणिज्ये चक्रवर्तित्वमाप सः ।
अपारा तस्य समृद्धिः कीर्तितुल्या विदिद्युते ॥
प्रभूतं द्रव्यराशिं तं व्ययुंक्त लोकहेतवे ।
सञ्चयो हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥

समृद्धिः सा विनियुक्ता ऽऽसीत् शिक्षा-प्रसृतिहेतवे ।
नारीगृहेभ्यो रुग्णानामालयेभ्यश्च भूरिशः ॥
भारतस्य पश्चिमायां दिशि सौराष्ट्र नाम भाग् ।
प्रदेशो वर्तते रम्यः प्राकारीकृत सागरः॥
सुदाम्नो जन्मनाख्यातं गांधेश्च जन्मपावितम ।
पोरबन्दर संज्ञं च पत्तनं तत्र राजते ॥
तत्राये नानजी श्रेष्ठी निवासं स्थं स्थिरो व्यधात् ।
तस्यासीज् जन्मनो भूमौ भावना प्रवणं मनः ॥

स निर्ममे तत्र समुद्र तीरे विशाल भूमौ गुरु वास्तुकर्म ।
कन्याकुलं यत्र सहस्र संख्यं विद्यार्जनाया भवदेक नीडम् ।
सीतादि साध्वीगण शील शिक्षा यत्राभवं विचक्षणा लक्ष्यभूता ।
अतोऽगृही तत्र विनेतृ वर्यान् श्रद्धावतो धर्म विचक्षणान् बुधः ॥

संस्थाप्यै तादृशं कन्याकुलं सौराष्ट्र मण्डनम् ।
नारी शिक्षा प्रकारे स दृष्टान्तं समपादयत् ॥
गांधे र्महात्मनो जन्म पवित्रं लोक संस्तुतम् ।
यत्राभूत् निर्ममे श्रेष्ठी गृहं तत् कीर्तिमंदिरम् ॥

यै र्भारतं भाति हि दीप्तियुक्तं विद्याकला संस्कृति धर्म चिह्नैः ।
तेषां प्रतिष्ठाप्य च दुग्धविग्रहान् विनिर्ममे भारत मंदिरं बुधः ॥
तत्सम्मुखं राशिग्रह र्क्ष संस्थिति प्रदर्शकं खेचर मन्दिरं शुभम् ।
व्यधाच्च यत्र स्थितमानवो खगान् पश्यन्त्यदूराद् गृहसंस्थितानिव ॥

समाप्य चैवं विविधाकृतिं बुधः समर्प्य चैनां जनताहिताय हि ।
चिकीर्षिता तेन च धर्म संविदा सलोकपत्न्या सह धर्मयात्रा ॥
अत्रोत्तु आशैलगुरो र्निवेतं श्रद्धाधनः सोऽभिजगाम श्रेष्ठी ।
जीर्णान् सुरागारगणान् नदीतटान् शीर्ण प्रधट्टान् विदधे नवीनान् ॥

विभिन्न विद्यागृह रुग्ण संस्था वितीर्य वित्तं बहुलक्षकल्पम् ।
समुद्र धाराय मुदारचेताः प्रदर्शयन् वित्तवतां सुमार्गम् ॥
अमेय वित्तोऽपि विनम्र मूर्तिः त्यागी, विरागी, परमेश प्रीतिः ।
सकर्मयोगी, कृतिनां वरेण्यः पूतान्तरात्मा तपसा बभूव ॥

स्त्री शिक्षणस्यानुमः प्रदेष्टा दीनार्तबन्धुर्नृवराग्रणीः सुधीः ।
धर्मानुरागी शमशीलशोभी द्व्यशीतिवर्षेषु जगाम नाकम् ॥

शरनेत्र खनेत्रे च विक्रमाब्दे तु श्रावणे ।
शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां सोमे, प्रातः प्रसन्नधीः ॥
पुण्यार्जनैक पात्रं तच्छरीरं यज्ञसाधनम् ।
वितीर्णं येन तस्मै तत् समर्प्य, त्रिदिवं ययौ ॥

अथ वह्नि समर्पिता ऽभवत् तनुरस्या ऽमरवर्त्मपद्रके ।
जलधेस्तट संस्थिते सुतैर्विधिज्ञा वेदविदर्शितेन वै ॥
वितय गृहीतभस्य तत्सुतास्तदनु पुण्यमय स्थित संचयन्
व्य सृजन् सरितां जलेषु चाम्बु निधेर्हि विहंग [illegible]
गोदावरीदण्डकस्थायां प्रयागे पुण्यसङ्गमे
हरद्वारे च गङ्गायां आफ्रिका नील वारिणि
द्वारिका गोमती तीर्थे रामेश्वर महार्णवे ।
जूनागढस्थ कुण्डे च दामोदरे निमज्जिते
दीनानाम् परिपालको बुधजनस्या नन्ददे नृत्यविद्
हा! हा! हन्त! गतोऽयमित्थं चिरतन् [illegible]
लोकाना गुणिनो गुणानुकथने सक्तिः [illegible] भूत् ।
दत्तस्तैश्च प्रशस्तिवाद पृथुलेऽनन्ते [illegible] ॥

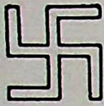
यशस्वि-धीरेन्द्र-महेन्द्र सयुत श्रीरतिलाल ज्येष्ठसुतनन्दनैः
विनिर्ममे बन्धुजनैः समन्वितः स्मर्तव्य तातस्य हि मंदिरं [illegible]

लघुमन्दिरमेतत् तस्य धर्मप्रियस्य पुण्य स्मृतौ तस्य पारिवारिकैः जनैः निर्माणितम् ॥ मन्दिरस्य शिलान्यास विधिः सम्पन्नतांगतः विक्रमाब्दे २०२६ श्रावण कृष्णस्य नवम्याम् ॥ शकाब्द: १८९२ ॥ख्रीष्टाब्द: १९७०, ओगष्ट मासस्य पंचविंशति तिथौ मंगलवासरे ॥ [illegible] २४९६ ॥ युधिष्ठिराब्द: ५०७० ॥

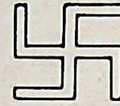

સંસ્કૃત-તામ્રલેખ

ॐ
ॐ॥ श्री गणेशाय नमः॥
—०००—

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पंडितः।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा॥

दानवीर राजरत्न, श्रेष्ठी, श्री नानजी कालिदास महेता समाधि-मन्दिर

सौराष्ट्र के पुरातन जामनगर राज्य के अन्तर्गत गोराणा ग्राम में रघुवंशी लोहक्षत्रिय कुल में, माता जमनाबाई और सन्त पिता कालिदास बदियाणी के घर मध्यमपुत्र नानजीभाई का जन्म विक्रम संवत् १९४४ में मार्गशीर्ष शुक्ला द्वितीया को हुआ। १३ वर्ष की अल्पायु में पालसे चलते देशी जहाज में प्रथम बार महाद्वीप आफ्रीका (बर्बर देश) की यात्रा की। भयंकर झंझावात में विभ्रष्ट होकर जहाज छः मास तक हिन्दी महासागर की अपार जलराशि पर भटकता रहा। उन दिनों आफ्रीका खंड अपने घने जंगलों, अर्धविकसित और कहीं कहीं मानवभक्षी श्याम जातियों के कारण "अन्धेरा खण्ड" कहलाता था। वहाँ उत्तरोत्तर साहस और स्वपराक्रम से नानजीभाई ने नील नदी के उद्गमस्थल, विक्टोरिया सरोवर के उत्तरमें स्थित, युगान्डा देशके लुगाझी नामक ग्राम के आसपास, तीस हजार एकड़ भूमि पर गन्ने की कृषि की। उस भूमि में सर्वप्रथम शक्कर का उत्पादन करके "शक्कर के राजा" का सम्मान पाया। उसके पश्चात् चाय, कॉफी, साईसल, रुई कपड़े के यन्त्रालय और सीमेन्ट आदि के उद्योगों का स्थापन करके, अग्रगण्य उद्योगपति, चक्रवर्ती व्यापारी और दानेश्वर पुरुष के रूपमें उन्होंने विश्वकीर्ति पाई। उनकी अपार धनराशि से अनेक शिक्षणसंस्थाओं, नारी-उध्दारक गृहों और बड़े-बड़े रुग्णालयों का उद्भव उनकी कर्मभूमि पूर्व आफ्रीका में और जन्मभूमि भारत में हुआ।

जीवन के शेष वर्षों में उन्होंने सौराष्ट्र के सोरठ प्रदेश में समुद्र-किनारे बसे पोरबन्दर नगर (सुदामापुरी) को अपना निवास-स्थान बनाया। वहीं पर भारत की प्राचीन गुरुकुलीय पध्दति की भूमिका पर समकालीन शिक्षाप्रणालिका समन्वय कर एक हजार कन्याएँ साथ रहकर पढ़ सकें ऐसे प्रबन्धवाला 'आर्य कन्या गुरुकुल' बनाया, जो सौराष्ट्र में सर्वश्रेष्ठ कहलाया। आँग्लदेश की अधीनता में से भारत को मुक्त करनेवाले महात्मा मोहनदास करमचंद गाँधी के जन्मगृह को सुरक्षित करके, पार्श्वमें कीर्तिमंदिर का निर्माण करके, तथा स्वतंत्र भारत के प्रथम प्रधानमंत्री श्री जवाहरलाल नेहरुः की स्मृति में ग्रहमण्डलदर्शक - तारामन्दिर और भारत मन्दिर की प्रतिष्ठा करके, उनका आजीवन संरक्षण और संवर्धन किया।

अपनी धर्मपत्नी संस्कारमूर्ति सन्तोकबाई के साथ भारत के आसेतु-हिमाचल तीर्थस्थानों की यात्रा करके अनेक मन्दिरों और घाटों का जीर्णोध्दार किया। करोड़ों रुपयों का दान-प्रवाह मुक्त हाथोंसे बहाते हुए उन्होंने अपना जीवन तपःपूत कर लिया था। नारी शिक्षा के प्रखर पुरस्कर्ता, दीन-दुःखियों के प्राण, राज्यरत्न, धर्मरत्न और चारित्र्यवीर उस महामानव का निधन बयासीवें वर्ष में, विक्रम संवत् २०२५, श्रावण शुक्ला त्रयोदशी, सोमवार, (२५ ऑगस्ट १९६९) को प्रातःकाल पौने दश बजे इसी भूमि पर हुआ। हजारों नरनारियों ने अपने लाड़ले पुत्र को कन्धे चढ़ाकर अन्तिम बिदा दी। समुद्रसंगम पर आये अस्मावती घाट पर वैदिक विधि द्वारा उनके पार्थिव देह का अग्निसंस्कार किया गया। उनका अस्थि-विसर्जन गोदावरी नदी (नासिक), त्रिवेणी-संगम (प्रयाग), गंगा नदी (हरिद्वार), आफ्रीका-स्थित नील गंगा - नाइल (जिंजा), रामेश्वर दामोदर-कुण्ड (जूनागढ़), और गोमती तीर्थ (द्वारिका) में उनके तीन पुत्रों खीमजी, धीरेन्द्र और महेन्द्र ने किया।

यह छोटा-सा मन्दिर उनकी पुण्य-स्मृति में उनके परिवार की ओर से बनाया गया है। शिलान्यास-विधि संपन्न हुई, विक्रम संवत् २०२६, श्रावण कृष्णा नवमी; ईसी संवत् १९७०, ऑगस्ट २५; मंगलवार; शक संवत् १८९२, महावीर संवत् २४९६; और युधिष्ठिर संवत् ५०७०।

હિન્દી તામ્રલેખ

ૐ

ૐ શ્રી ગણેશાય નમઃ

દાનવીર રાજરત્ન શેઠશ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા સમાધિ મંદિર

(પદ્ય-આલેખ)

(દોહરા)

કરકર સુકૃત જીવન ભર, ભરિયા યશભંડાર;
નર દાનેશ્વર નાનજી, સફલ કિયા અવતાર

(૧)
છપ્પય છંદ

મિલત સેંકડે એક, સબલ દુનિયામેં શૂરવીર;
મિલત હજારે એક, શાસ્ત્રકા જ્ઞાતા-ગંભીર;
દશક હજારે મિલત, દિવ્ય વકતા દુનિયામેં;
મિલત લક્ષમેં એક, જ્ઞાનીજન સાધુ-દશામેં;
શૂરવીર, પટુ, વકતા, સજ્જન, યહ વિધિસે મિલતે રહા;
દાતાર મનુષ્યકા દેશમેં, દર્શન કોં દુર્લભ કહા.

(૨)

રમ્યો સુદામા સંત, રમ્યો જ્યાં કૃષ્ણ કનૈયો;
રમ્યો દયાનંદ ઋષિ, ગાંધી નવયુગ ઘડવૈયો;
રમ્યો ભકત નરસિંહ, રમ્યાં જેસલ અરુ તોરલ;
રમ્યાં પ્રેમીજન રંગ, રમ્યાં લાખણશી ગોરલ;
દાતાર, કવિ, શૂરવીર સંત, ધ્યાન જતી સતીકે ધરો;
યહ ધન્ય ભૂમિ સૌરાષ્ટ્ર કી, વારવાર વંદન કરો.

(૩)

જામનગર જદુવંશ, રાજ્ય કા ગ્રામ ગોરાના;
તહાં બસે બદિયાણી, શાખ રઘુવંશ લોહાના;
બબ્બા કાલિદાસ, જનેતા જમના બાઈ;
તા કુખ મધ્યમ સુત નામ શુભ નાનજીભાઈ;
ઉન્નીસ ચુમાલિસ સાલમેં પ્રગટ્યા તા ઘર પ્રાગવડ;
કર્મવાટી ઉદ્યોગપતિ, વિશ્વવિખ્યાત દાતાન વડ.

(૪)

ઉમ્મર વરસ હિ તેર, વિદેશો સાહસ ખેડા;
ઘૂમ રહા ખટ માસ મધ્ય સાગરમેં બેડા;
પહોંચે સાગર પાર, જહાં ઈક ખંડ અંધેરા;
જનભક્ષી જન કહીં, કિયા ઉસ દેશમેં ડેરા;
પ્રાન્ત યુગાન્ડા ઉત્તર દિશ, સ્થાન લુગાઝી સ્થપ્પિયા;
તહાં તીસ સહસ્ર ઈકર ભૂમિ બીચ કૃષિ ઉદ્યમ કિયા.

(૫)

જન્મભૂમિ સૌરાષ્ટ્ર છોડકર, બર્બર કહાયી;
- અગણિત યંત્રાલયોં બાંધકર ભૂમિ વિકસાયી;
કૉફી, ચાહ, કપાસ કેતકી ઉત્પન્ન કિન્હા;
'શકકર કા શિરતાજ' બના પદ શા પદ લિન્હા;
પોરબંદર મિલ કપડ કી, સીમેન્ટ તેલ ઉદ્યમ કરિઉ;
રાજરત્ન, નરરત્ન અરુ, ધર્મરત્ન બિરદ ધરિઉ.

(૬)

પ્રૌઢાપનમેં પુનિ, વાસ કિન્હા પુરબંદર,
ગાંધી ઉદ્ભવ સ્થાન, બનાયા કીર્તિ મંદિર;
ભારતમંદિર ભવ્ય, નેહરુ-સ્મૃતિ કિયન્યારી;
કન્યા ગુરુકુલ બીચ, કરે અભ્યાસ કુમારી;
અગણિત સ્કુલ મંદિર અમિત, અન્ન, વસ્ત્ર, ઉદ્યાન મેં;
પરમાર્થ કાજે ઉત્સાહ યુત, દિયા કોટી દ્રવ્ય દાનમેં.

(૭)

નિજપત્ની સંસ્કારમૂર્તિ સમ સંતોકબાઈ,
સાથ હંમેશા રહી, પતિ-સેવાફલ પાયી;
તીર્થસ્થાન કહીં ઘાટ, જીર્ણ ઉધ્ધાર કરાયા,
કહીં ગરીબોં કાજ, દાન-પરવાહ વહાયા:
જગપ્રસિધ્ધ ધન્ય જીવન બના, દેશ દાઝ દિલમેં ભરિય;
નિત્ય નિયમ રખા દોપહર લગ, ધ્યાન પ્રભુપદમેં ધરિય.

(૮)

દોહજાર પચવીશ સાલ શ્રાવણ પખ ઉજ્વલ,
ત્રયોદશી શશિવાર, પ્રાતઃ પોનાદશકી પલ;
વહી સમય નરરત્ન નિધન સૌરાષ્ટ્ર સિતારા,
હિરદે હાહાકાર, ગયા ગરીબોં - રખવારા.
અંતિમ વિદાયી દેનકોં, લાખો આયે નર નાર;
પાર્થિવ દેહ સંસ્કાર વિધિ, કિય અસ્માવતી ઘાટ પર.

(૯)

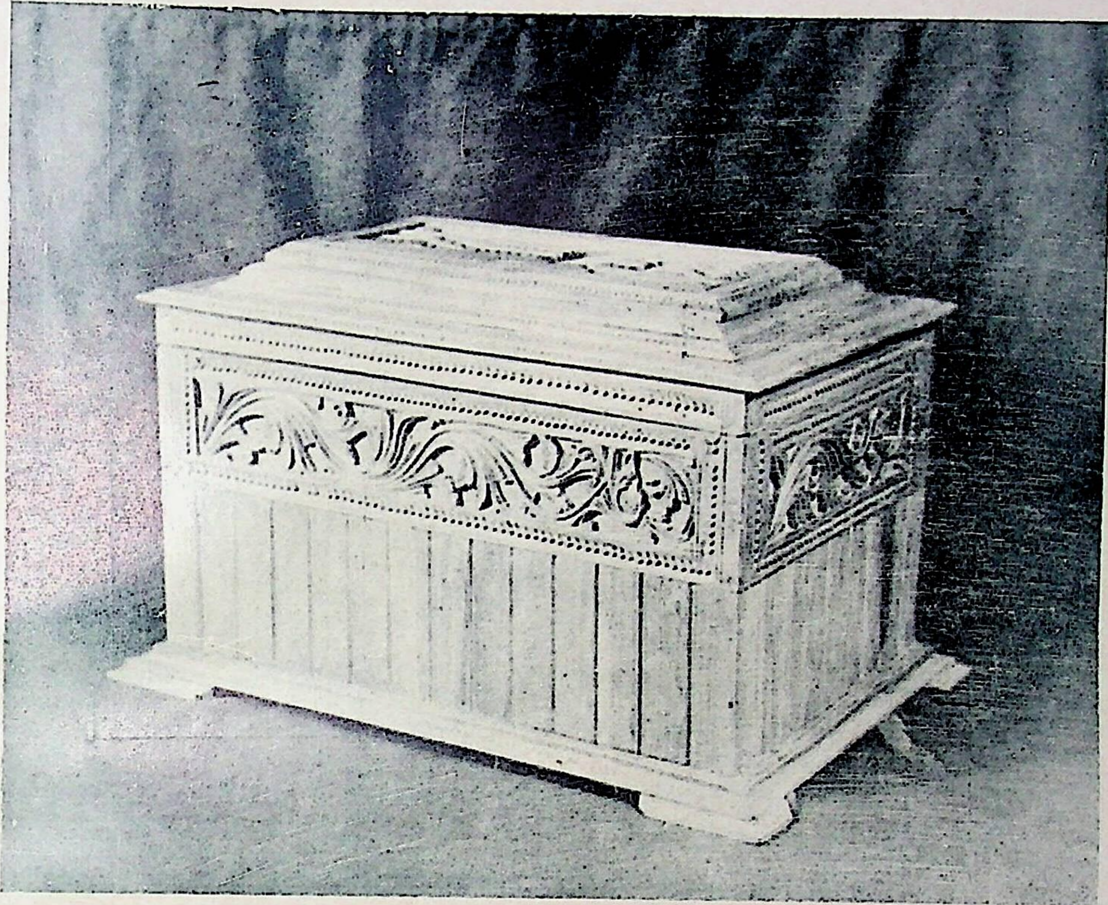
અસ્થિ વિસર્જન કિયા, અખિલ તીરથ ઉતંગા,
ગોદાવરી નાશિક, ત્રિવેણી સંગમ ગંગા;
નીલગંગ - નાઈલ, સેતુ બંધો રામેશ્વર,
જીંજા અરુ હરદ્વાર, ગોમતી, કુંડ દામોદર;
પુનિત પ્રયાગા ઘાટ પર, તીનોં પુત્રેં તીરથ ગયે,
ખીમજી, ધીરેન્દ્ર, મહેન્દ્ર ને, ત્યાંહી પિતૃતર્પન કિયે.

(દોહરા)

ગુનીજન ગ્રાહક ગુન નિધિ, અનહદ ચિત્ત ઉદાર;
દીન દુઃખ ભંજન ગયા, ધર્મ સનાતન ધાર.

યહ છોટા સા મંદિર ઉનકી પુનિત સ્મૃતિમેં ઉનકે પરિવાર કી ઓરસે બનાયા ગયા હૈ. શિલાન્યાસ વિધિ સંપન્ન હુઈ:-વિક્રમ સંવત્ ૨૦૨૬, શ્રાવણ કૃષ્ણા નવમી; ઈસ્વી સન ૧૯૭૦, ૨૫ ઓગસ્ટ, મંગળવાર, શકસંવત્ ૧૮૯૨; મહાવીર સંવત્ ૨૪૯૬ ઔર યુધિષ્ઠિર સંવત્ ૫૦૭૦.

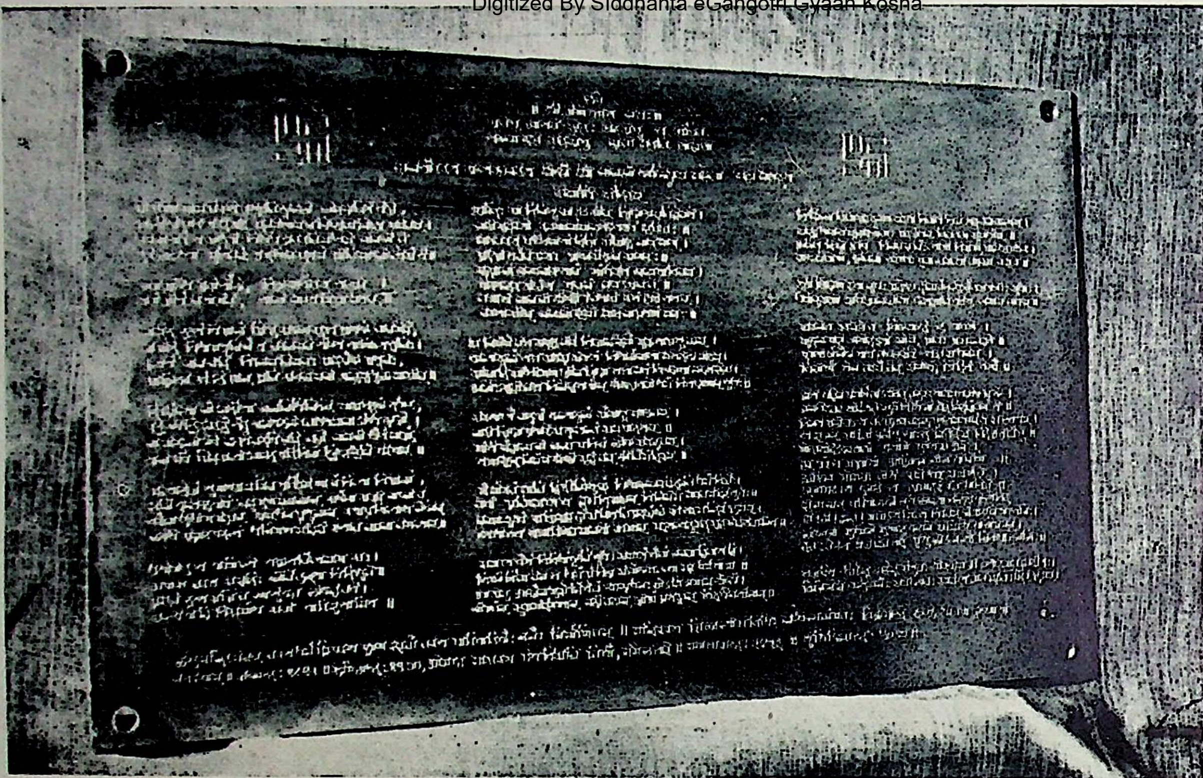
ગુજરાતી તામ્રલેખ

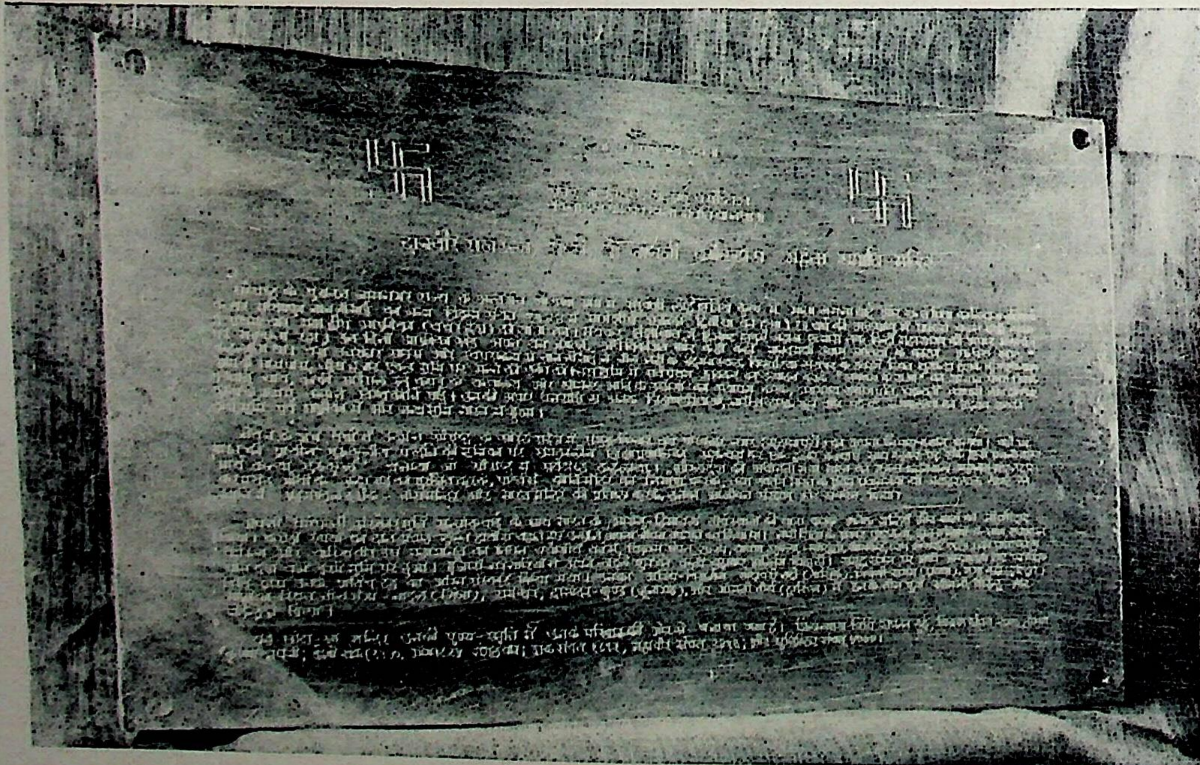
નિર્વાણમંદિરના પાયામાં ઉતારેલી સિમેન્ટની કલાત્મક મહામંજૂષામાં મૂકેલી
સ્મરણચિહ્નો સાથેની ચંદનમંજૂષા

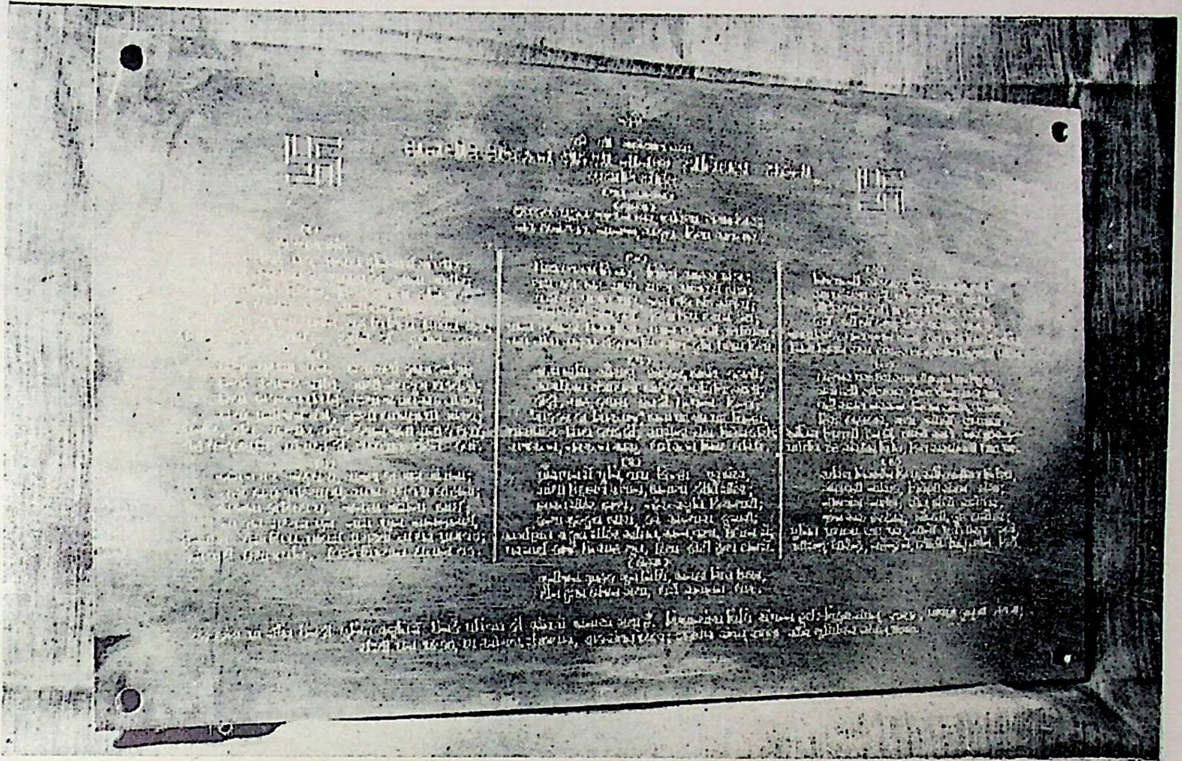

નિર્વાણમંદિરના પાયામાં ઉતારેલી સિમેન્ટની કલાત્મક મહામંજૂષાના ઢાંકણા
ઉપર ચોડેલી સૂચક તામ્રતકતી

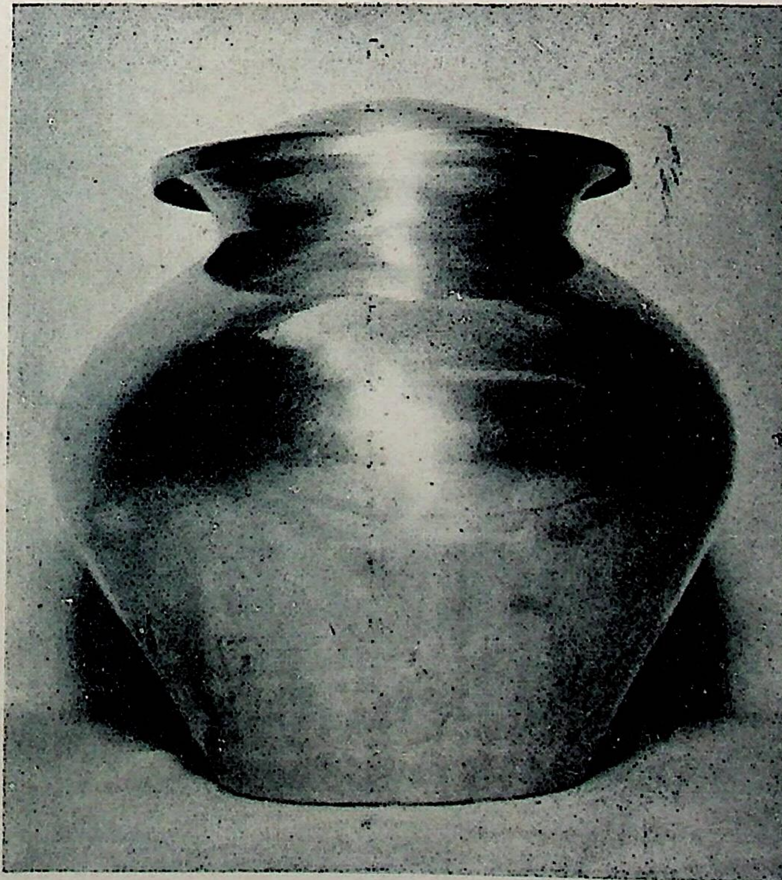
સિમેન્ટની કલાત્મક મહામંજૂષામાં સંલગ્ન કરેલો સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્યબદ્ધ તામ્રલેખ
(શ્રી નાનજીભાઈની જીવનરેખા સાથે)

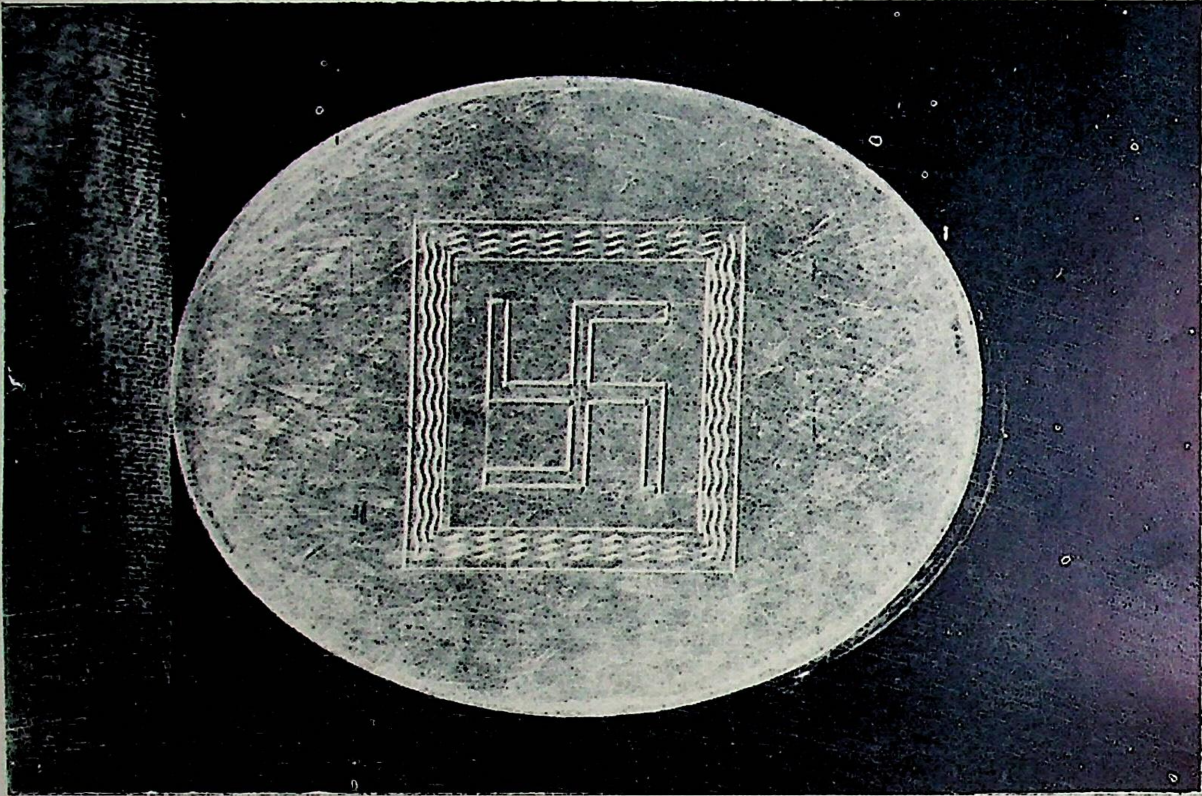
સિમેન્ટની કલાત્મક મહામંજૂષાની અંદરની બાજુ સંલગ્ન કરેલો હિન્દી ભાષાનો તામ્રલેખ
(શ્રી નાનજીભાઈની જીવનરેખા સાથે)

નિર્વાણમંદિરના પાયામાં ઉતારેલી સિમેન્ટની કલાત્મક મહામંજૂષામાં ચોડેલો ચારણીછંદ અને ગુજરાતી લિપિમાં લખેલો તામ્રપત્ર (શ્રી નાનજીભાઈની જીવનરેખા સાથે)

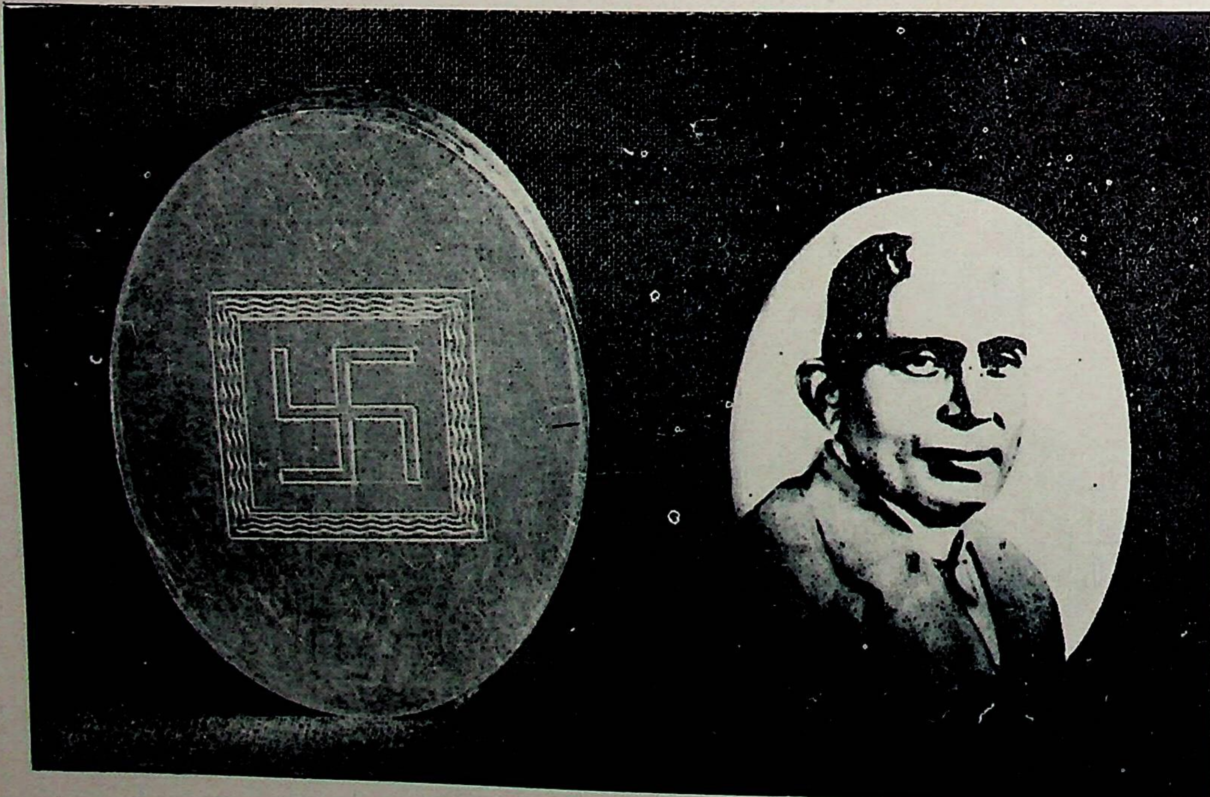

ચંદનમંજૂષામાં સ્મૃતિચિહ્નો સાથેનો પવિત્ર તામ્રકુંભ

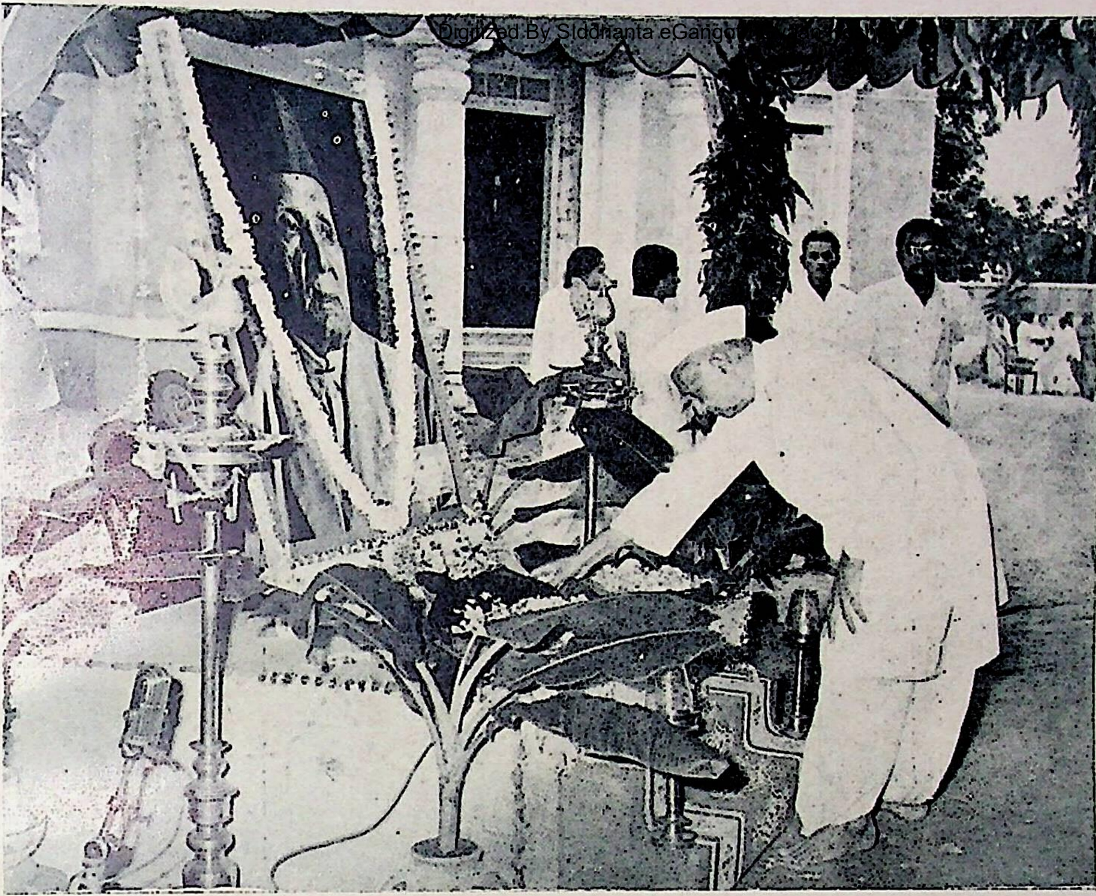

ચંદનમંજૂષામાં તામ્રકુંભમાં મૂકેલી સુવર્ણ સ્વસ્તિકા
(સ્વસ્તિકાંકિત દાબડી)

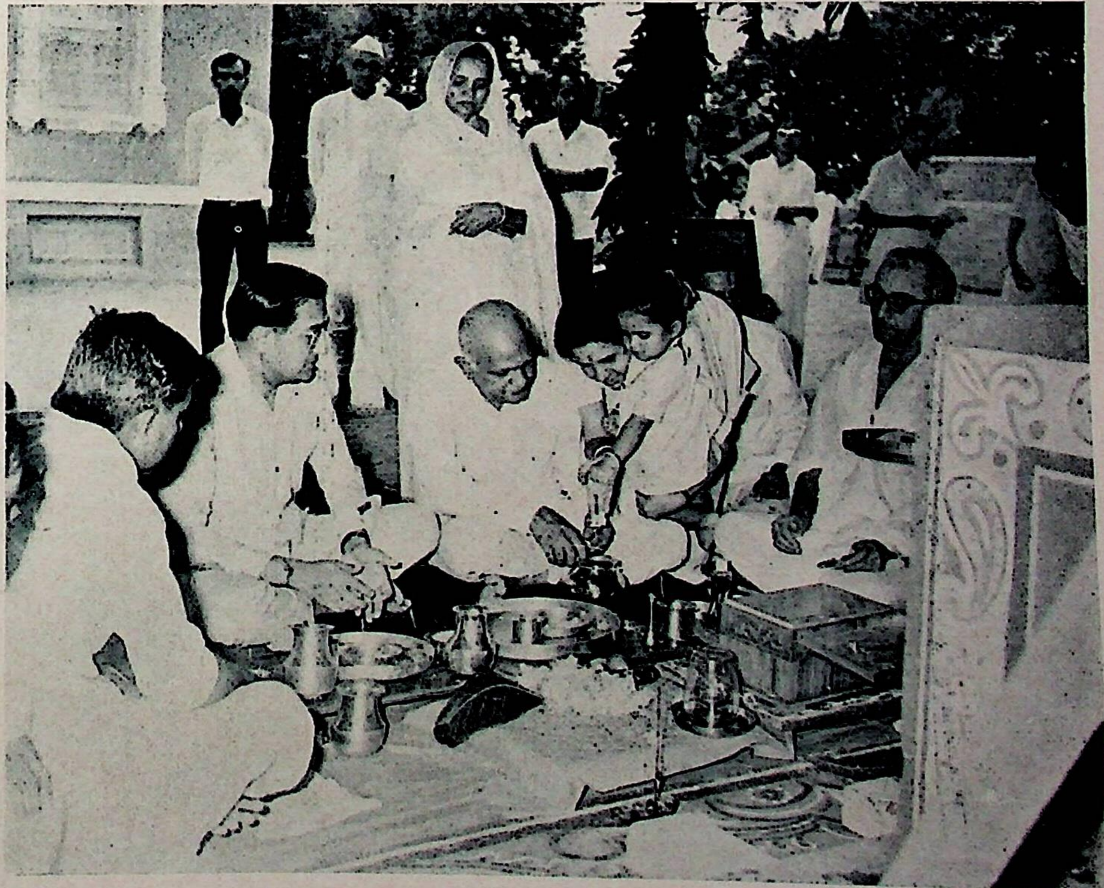
સુવર્ણ સ્વસ્તિકામાં સાચવેલી શેઠશ્રી નાનજીભાઈની મીણાકારી-ખચિત રંગીન રૌપ્ય છબી

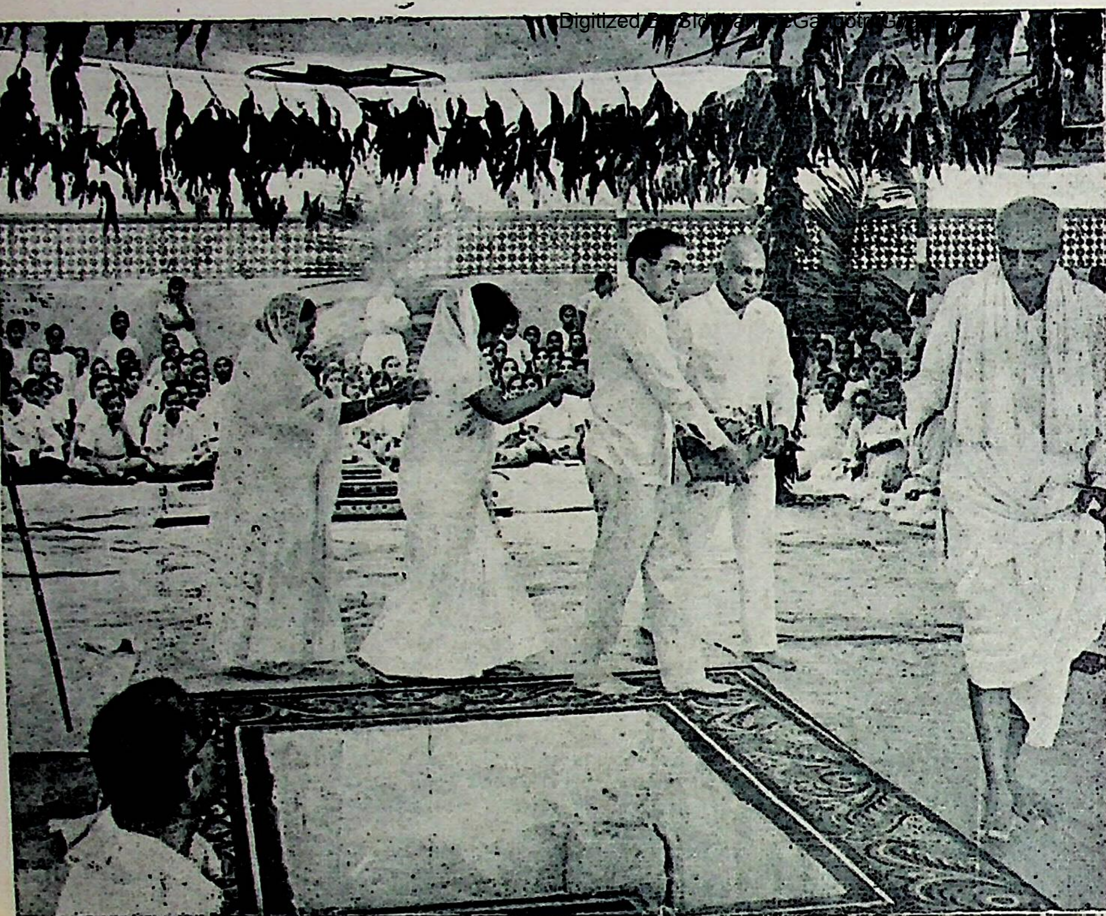
સુવર્ણ સ્વસ્તિક   રંગીન મીણાકારીવાળી છબી

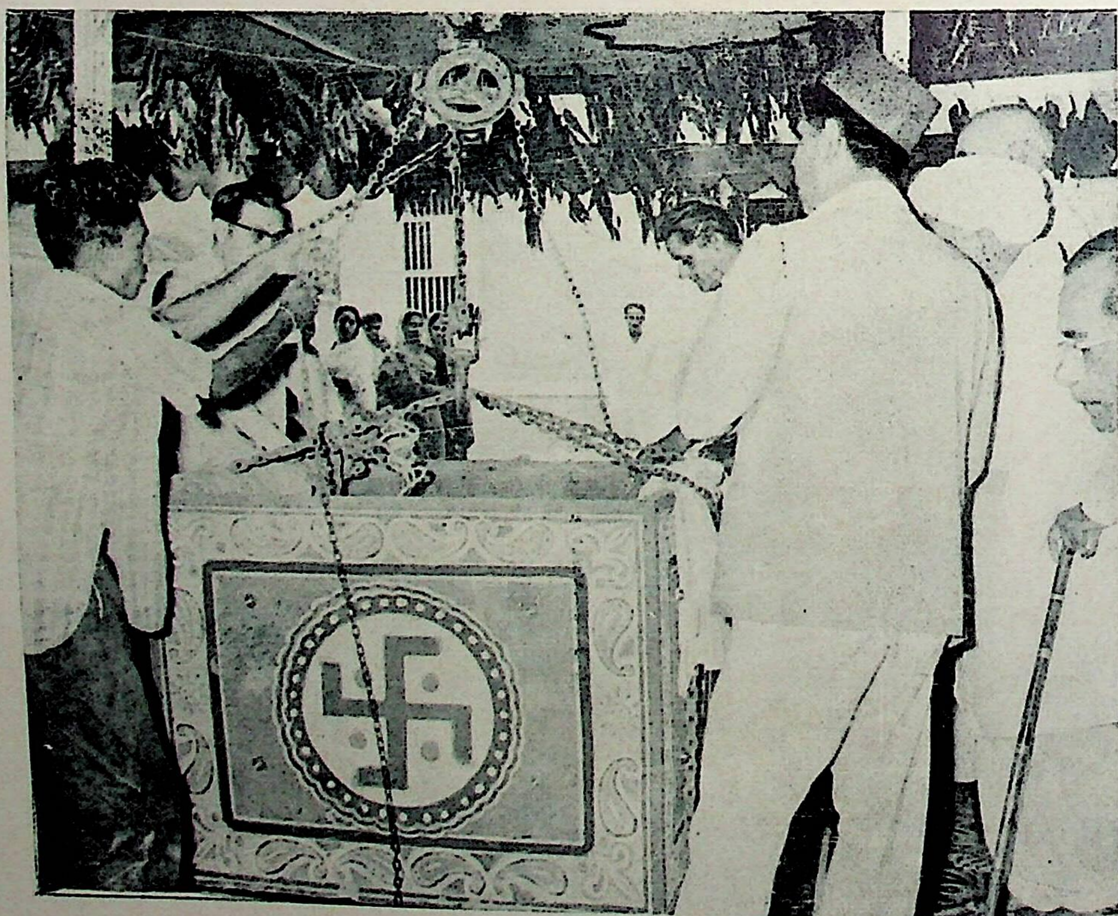
નિર્વાણમંદિરના શિલાન્યાસ પ્રસંગે શેઠશ્રીના આજીવન મિત્ર શ્રી વાડીલાલ લલ્લુભાઈ મહેતાની પુષ્પ-અંજલિ

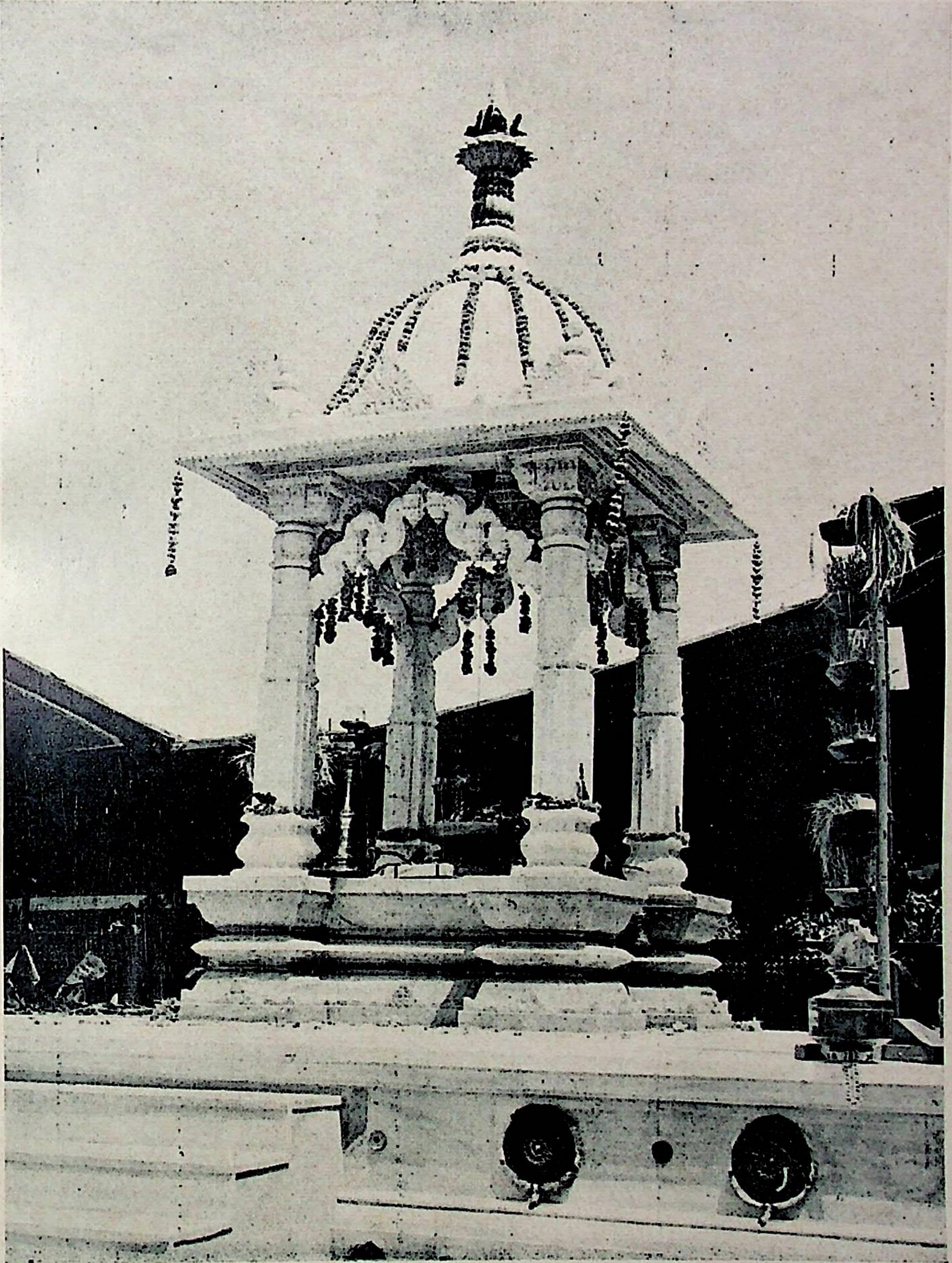
'નિર્વાણમંદિર'ના શિલાન્યાસ પ્રસંગની વિધિ કરતા શ્રી ખીમજીભાઈ મહેતા તથા શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈ મહેતા

નિર્વાણમંદિરની ખાતમુહૂર્ત વિધિ પ્રસંગેની ચંદનમંજૂષા સાથેની ભાવવાહી પ્રદક્ષિણા

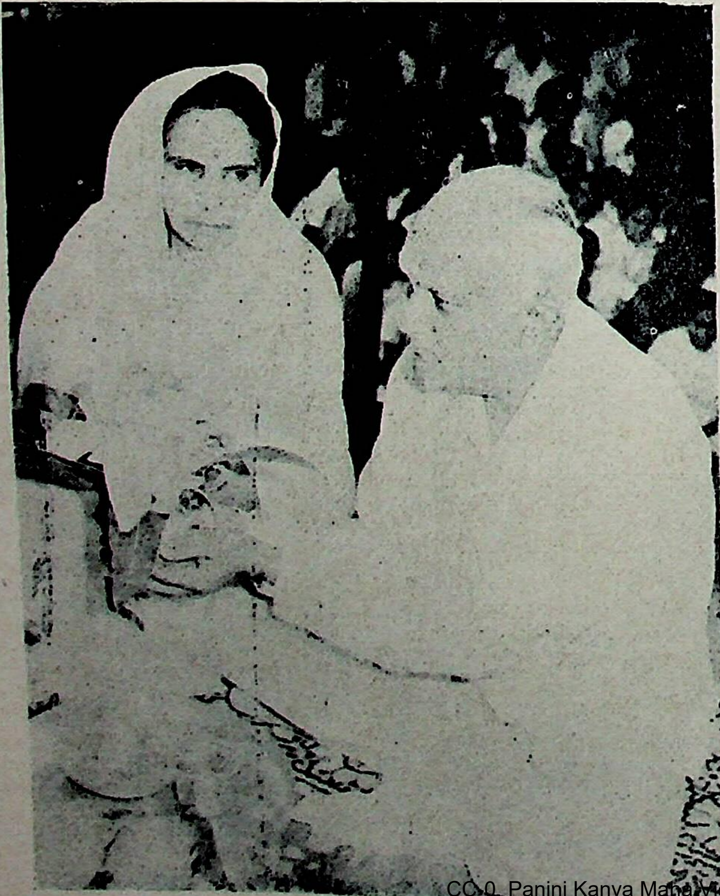
સ્મૃતિચિહ્નો અને તામ્રપત્રો સાથે 'નિર્વાણમંદિર'ના પાયામાં ઉતારાતી
સિમેન્ટની કલાત્મક મહામંજૂષા

નિર્વાણમંદિર

નિર્વાણુમંદિરના ઉદ્‌ઘાટન-
અવસરનો પૂજનવિધિ

નિર્વાણુમંદિરના ઉદ્‌ઘાટન-પ્રસંગનો
પૂજનવિધિ

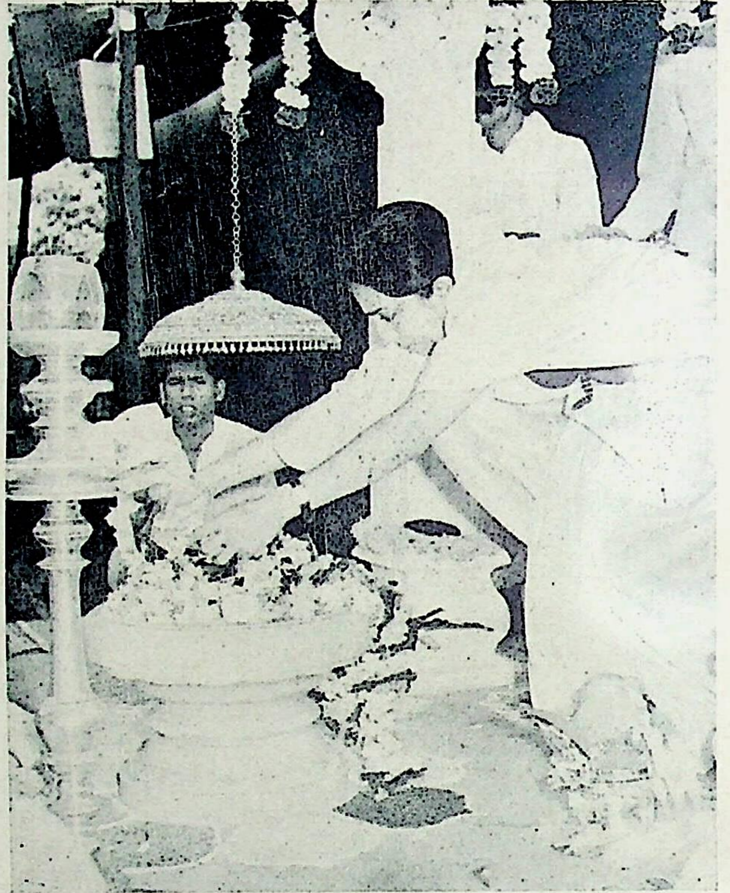
નિર્વાણમંદિરના ઉદ્ઘાટન-
અવસરનો પૂજનવિધિ

નિર્વાણમંદિરનું પ્રથમ દીપ-પ્રકટીકરણ
પૂજ્યપાદ શાસ્ત્રીજી શ્રી કૃષ્ણશંકરજીને હસ્તે
કુટુંબીજનોની ઉપસ્થિતિમાં

નિર્વાણમંદિરના ઉદ્ઘાટન પછી
શ્રી નાનજીભાઈના કુટુંબીજનોનો પુષ્પઅર્ઘ્ય

નિર્વાણમંદિરના દીપ-પ્રકટીકરણવિધિ પછી
પારિવારિકજનોનો પુષ્પઅર્ઘ્ય

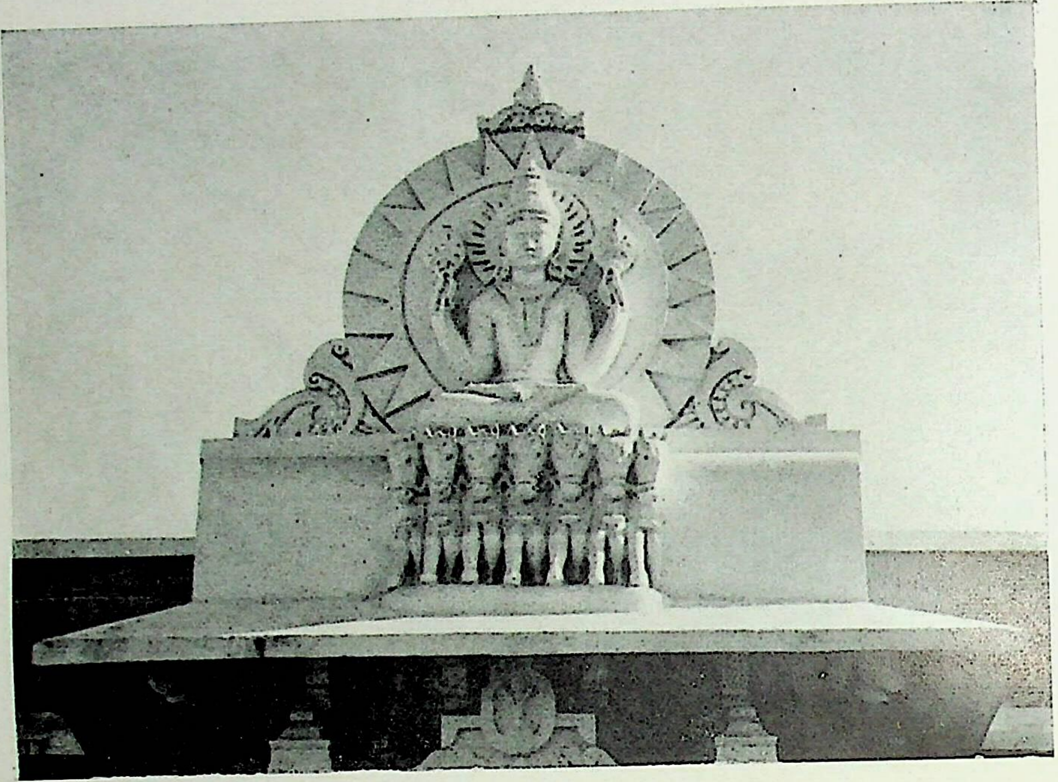

'નિર્વાણમંદિર'ના ઉદ્ઘાટન સમયનો આર્યકન્યા ગુરુકુલ અને મહિલા કૉલેજનો સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

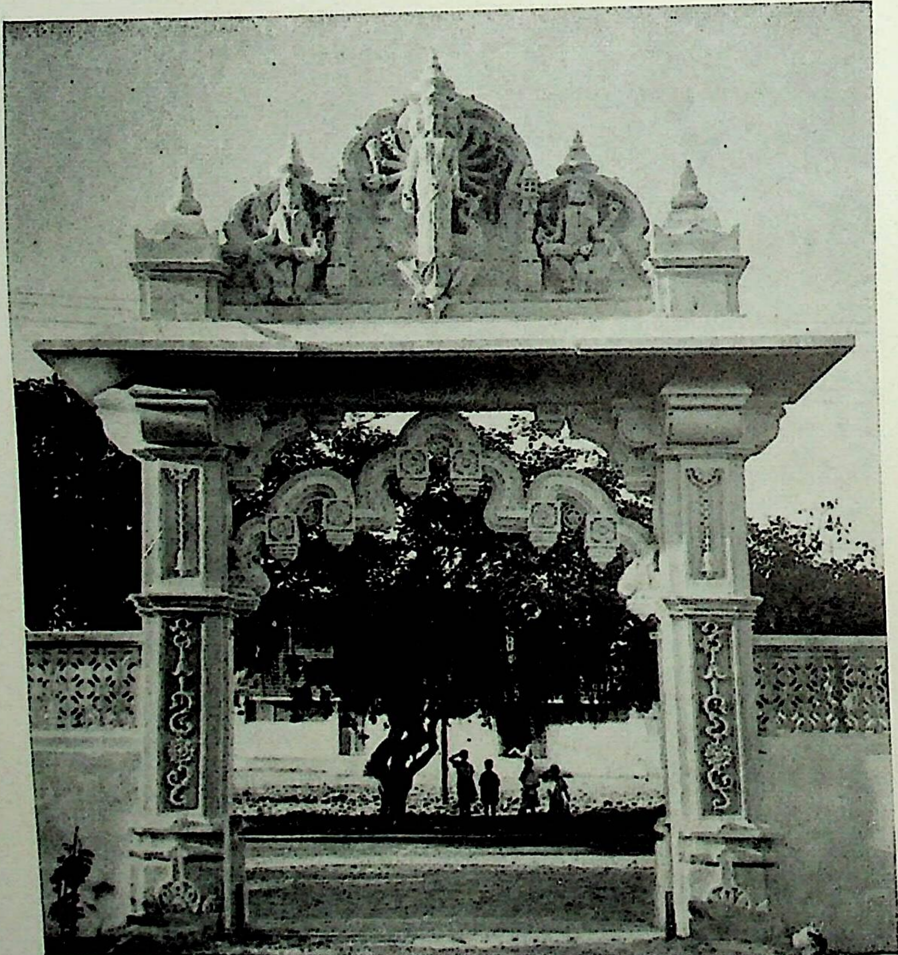
સ્મૃતિમંદિર

(સૌરાષ્ટ્રના વિખ્યાત ભારતીય સ્થપતિ શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ સોમપુરાની કલાદૃષ્ટિએ સંસ્કરણ પામેલ)

શ્રી આર્યકન્યા ગુરુકુલના સાન્નિધ્યમાં નિર્મિત શ્રી નાનજીભાઈનું નિવાસસ્થાન 'શાંતિકુટિર'
(જ્યાં તેમણે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં રહીને સાંસ્કૃતિક સેવામાં જીવન વ્યતીત કર્યું)

સ્મૃતિમંદિરના અગ્રભાગ ઉપર કંડારેલી સપ્ત-અશ્વારૂઢ સૂર્યભગવાનની તેજમૂર્તિ

સ્મૃતિમંદિરનું કલાત્મક પ્રવેશદ્વાર અને તોરણ

It is with profound shock and deep sorrow that we have just learned of the passing away of beloved Bapuji. No words can express our feeling of sadness and it must be more so in your personal case and for the rest of the Mehta family.

Bapuji has left us and yet he is with us everywhere and all the time. His memory will for ever remain *Amar*.

Bombay 5
26th August, 1969

Commodore J. S. Mehra

આપના પિતાશ્રીના સ્વર્ગવાસના સમાચાર જાણી દુ:ખ થયું. સ્વર્ગસ્થ નાનજી કાલિદાસે પોતાના પુરુષાર્થથી દેશમાં અને બહાર નામના મેળવી હતી. તેઓએ કેળવણી અને સંસ્કારિતાની પરબો ખોલવામાં હૃદયપૂર્વક રસ લીધો હતો. એમના સદ્‌ગુણો આપ સૌને વારસામાં મળેલા છે અને તે આશ્વાસનરૂપ બનશે.

આપને, બહેન સવિતાબહેન, ભાઈભાંડુઓ તથા સૌ કુટુંબીજનોને હૃદયપૂર્વક આશ્વાસન.

લિ.
ઉમાશંકર જોશી
કુલપતિ
ગુજરાત યુનિવર્સિટી

અમદાવાદ–૯
૨૮–૮–૬૯

શ્રી નાનજીભાઈના દુ:ખદ અવસાનના સમાચાર જાણી હું ઘણી દિલગીર થઈ છું. તેઓના અવસાનથી તમારા સૌ ઉપર આવી પડેલા દુ:ખમાં મારી સહૃદય સહાનુભૂતિ છે. આ આઘાત જ્ઞાનપૂર્વક સમજી સહન કરવા તમને સૌને આત્મબળ મળો તેવી મારી પ્રાર્થના છે.

અમદાવાદ,
૬–૯–૬૯

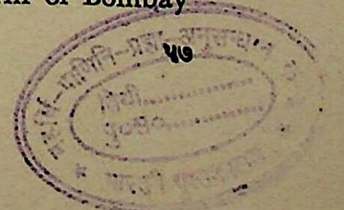
સરલાદેવી સારાભાઈ

It was our good fortune to have known your father Shri Nanjibhai since about four decades. By dint of hard work and business acumen and enterprising spirit, he not only made a grand success of his industrial ventures here but also in Africa. He has left behind him a legacy of high ethical standards of successful business for us and the younger generation to follow.

Bombay
27th August, 1969

S. M. Dahanukar
Sheriff of Bombay

I was very grieved to learn the sad demise of your revered father Shri Nanjibhai and I have sent the following telegram.

> "Extremely grieved at Nanjibhai's sad demise. In him a self-made, cultured, nationalist, benevolent personality with old world charm disappears. Please accept deep sympathy."

Late Shri Nanjibhai will long be remembered for his many wide constructive activities, which, if I were to describe, will fill pages. May his soul rest in eternal peace. Shri Nanjibhai had lived a full life and his dreams were realized. Let us dedicate to his cause and fulfil it is my sincere prayer.

South Avenue
New Delhi 11
26 August, 1969

Yours sincerely
Narendrasinhji Mahida
(Member of Parliament)

We were greatly grieved to learn of the sad passing away of your beloved father. Please accept our heartfelt condolences in your bereavement.

In his passing away the country has lost one of its eminent industrialist and a great philanthropist.

May the Almighty give you strength to bear this great loss with equanimity and eternal peace to the departed soul.

Bombay
August 26th, 1969

Virendrakumar Shah
(Member of Parliament)

We are deeply grieved to learn that Raj Ratna Sheth Shri Nanji Kalidas Mehta passed away in the early hours today at Porbandar. He was a great well-wisher of our Group of Concerns. We have had his valuable guidance in the progress of our enterprises. Both our Founder Chairman late Shri D. D. Shethia and present Chairman Shri S. D. Shethia regarded Sheth Shri Nanjibhai with brotherly respect and they had strong mutual affection for each other. Shri Nanjibhai was one of the Founder Director of Selected Satgram Collieries Ltd. —now known as Shethia Mining & Manufacturing Corporation Ltd., an industrial unit of our Group.

As soon as the news of his death came to us, the staff and management of our Group Concerns held a condolence meeting and passed a resolution mourning his death, whereafter the offices were closed, as mark of respect to his memory. Please convey our heartfelt condolences to the bereaved family.

Calcutta
August 25, 1969

S. D. Shethia & Co. Private Limited.,

I was extremely sorry to learn about the death of your father, Shri Nanji Kalidas Mehta at Porbandar yesterday.

Although the death came at the ripe old age, I do agree that the death of one's father creates a void in one's life.

I offer my sincere condolences to you in your sad bereavement and pray to God that He may give you enough strength and courage to bear this irreparable loss.

Bombay
26th August 1969 *Lalchand Hirachand*

I have already sent you a telegram expressing my great sorrow at the sad demise of Nanjibhai. It is really most poignant to loose a friend who was so intimately connected with me for the last 45 years. He had been ailing for the last 2 years and he has been removed from our midst by God. His noble, charitable and munificent deeds have already earned for him a place in Heaven. May his soul rest in peace.

No doubt, you will feel a great void by his exist. Please give your mother and other members of your family my sincere sympathies. Please also take me as one who identifies himself completely with your family in the sad bereavement.

28 Apollo Street,
Fort, Bombay
1st Sept., 1969 *Chimanlal B. Parikh*

This morning's papers brought the sad news of your revered father's death.

Though he lived up to a ripe old age, and died in all the fulness of his good deeds and actions, it is not very easy to forget the tender ties of affection built around a live personality and I can well imagine how unhappy you and the whole family must be feeling at his passing away.

On behalf of Mrs. Fazalbhoy, myself and our family, may I offer you and your family members our very heartfelt condolences?

Bombay
26th August, 1969 *Fazal A. Fazalbhoy*

My mother (Smt. Sushilaben), my wife Purnima, and all others in the Mavalankar family were sorry to learn about the sad demise of your revered father Raj Ratna Sheth Nanjibhai, in Porbandar. Please accept our sincere condolences in your sad bereavement.

In the passing away of your dear father, Gujarat and India have lost a great philanthropist and an eminent business magnate. A large number of his friends and admirers both in India and Africa will mourn his loss.

I recall with gratitude my visit to Porbandar in February this year, when I had the privilege of paying my respects to Sheth Nanjibhai. I shall cherish that occasion.

May God give you and other members of the bereaved family the strength to bear this loss.

P. G. Mavalankar
Director
Harold Laski Institute of
Political Science

Ahmedabad,
30th August, 1969

I was deeply grieved to hear about the death of your revered father. Sheth Nanji Kalidas was truly an extraordinary man and his career was one of the most remarkable I have ever come across. He had the right sense of values and did so much for his fellowmen. To have lived a life like his, which has been of immense benefit to countless human beings, is truly to have lived wisely and well.

I know how useless words are on an occasion like this. But I do want you, your wife, your brothers and your other family members to know that my heart goes but to you on your irreparable loss.

Bombay
31st August, 1969

Nani A. Palkhivala

I was extremely grieved to learn from the newspaper the sad demise of your beloved father "Nanjibhai".

The loss of such an adventurous explorer carrying on humanitarian activities in our country will be greatly felt.

My family joins me in sending condolence to you and your wife Saraswatiben in your bereavement.

May God rest his soul in peace!

M. Y. Mathure
For AIR INDIA, Bombay

Bombay, August 27, 1969

I was very sorry to read in the papers about the sad demise of your father Shri Nanjibhai Mehta. I have had a few occasions in the past to meet him and be inspired by his dedication, spirit of selfless service and simplicity. In his death the Society has lost a noble person who contributed significantly to the community around him. May his soul rest in peace.

P. C. Mehta
for Ahmedabad Textile Industry's
Research Association

Ahmedabad,
28th August, 1969

I was deeply grieved to learn about the sad demise of your good father, Sheth Nanji Kalidas, who did such humanitarian work as to place so many young men and women in such a position in life as will enable them to pass it with comfort and happiness.

Please, convey my feelings of sincere condolences to all members of the family at this hour of their great bereavement and accept the same for yourself. Since I am practically confined to bed, I regret very much my inability to come in person and express my feelings of sympathy over this irreparable and great loss.

Juhu (Bombay 54)
4th September, 1969

M. A. Master

We are all extremely shocked at the sad demise of your revered father Sheth Nanjibhai Kalidas Mehta. He was a great man. He has contributed richly to the progress of society in many ways. In him India has lost a great philanthropist and a leader of society.

In this great blow, we share your loss and grief. Please convey our heart-felt condolences to your revered mother, Didi, Mahendrabhai, Medhaben and all others in the family.

Electricity House
Race Course Road
Baroda

Shantikumar T. Raja
(Chairman—Gujarat State Electricity Board)

It is with a heavy heart that we are sending herewith our heartfelt condolences on the sad demise of our Pujya Bapuji.

We here at Shakti Dal join together in prayers. May his soul rest in peace and may God give strength to Pujya Ba and to us.

Poornima Pakvasa
President
Shakti Dal

Bombay
Sept., 2, 1969

His was a character which was many splendoured, but at the same time perfectly in tune with the Infinite. When he spoke or when he went into action, there was faultless synchronisation. Honesty of purpose was his great embellishment.

He was a father to thousands—in India & in Africa. His generosity will vividly live in our memory for ages.

Bombay
27-8-69

Soli Batliwala
Bhulabhai Memorial Institute

It was with a sense of profound shock I learnt on my return from tour through Mr. R. Ragla, the sad and sudden demise of Shri Seth Nanjibhai Kalidas Mehta, your Founder Director & Ex-Chairman which has created a void not only in your organization but also in the Industrial world, which cannot be easily filled.

Kindly accept my condolences and sincere sympathies in your bereavement. May his Soul rest in peace.

Rourkela
1st October, 1669

K. P. Jhunjiwala
Orissa Industries Limited

By any standards, he was a great man. I had the privilege of meeting, knowing and also admiring him. Death has to come sooner or later to everyone of us but this knowledge does not reduce the grief that follows the departure of the dear ones.

Bombay
August 26, 1969

Navin T. Khandwalla

It was indeed a shock to learn of the sad demise of Sheth Nanjibhai. In Sheth Nanjibhai, the business community in general and Saurashtra in particular have lost a pioneer entrepreneur and a man of foresight. His contribution to the development of West Indian economy and that of East Africa will be cherished gratefully by all the people of these regions. What he did for the Indian community in East Africa and the role that he played in setting up Indian enterprise would go a long way in developing the economy of East Africa. Sheth Nanjibhai was a unique person, second to none.

Bombay
August 28, 1969

K. U. Antani
Voltas Limited

I have read with great pains the sad demise of your father. His loss will not only be a loss to you and your family but it will be felt by many others all over the country. His achievements in life are enviable and there will be few who will succeed in achieving them.

Bombay 1
5th September 1969

Pesi Jehangir
Cement Corporation of India Ltd.

Bapuji's life was one of dynamic achievements and dedication and it touched not only economic life of the country but spread out into the creation of philanthropic institutions which bear ample testimony to his deep thinking on social matters and his concern for the poor and the needy. The loss therefore is one of the country including ourselves and is bound to be irreplacable. We have however to take satisfaction from the fact that although his mortal remains are no more with us, the institutions he has created for serving humanity will remain with us forever.

Bombay
August 26, 1969

C. V. Mariwala

I was deeply shocked to know the sad demise of your dear father. His name will always be remembered as a Great Patriot and Philanthropist. I had a proud privilege of knowing him intimately when I came to Porbandar for laying the Foundation stone for Blind-Institute. The said occasion left upon me a permanent impression of his great dynamism and deep philanthropic objectives. My father, mother and brother all share in your sad bereavement. May his Soul rest in peace.

Ahmedabad
28th August, 1969

Arvind N. Lalbhai

It is with profound shock that I learnt of the sad demise of your beloved father, Sheth Nanjibhai. I was in fact, in Mombasa on holiday and only got the news on my arrival in Nairobi last Wednesday. I have just come back to Kampala and am, therefore, hastening to write to you expressing heartfelt condolences and sympathies to all the members of your family and your good self on behalf of members of Allidina Visram family, my wife and myself. Sheth Nanjibhai's departure from this world is, in my opinion, a loss to the world as a whole. It will be our sincere prayers to Almighty to bestow peace upon the departed soul and give you and other members of the family strength and courage to bear this irreparable loss. Ameen.

Kampala
August 29, 1969 *H. A. A. Visram*

Shocked to learn the untimely death of your respected Pitaji. Sarba Shri Maibam Ojan, Nata Guru Gulapi, Modhumangol, Nawang, Khelchandra and other join me to express our heartfelt condolence to all the members of the family. Sangha kirtan samaroha is being performed on Amabeisha, 11th September, 1969 at the place of Guru Amudon Sharma. All the leading Gurus and devotees to the Vaisnaba culture are participating in the function for the peace of the departed Soul.

Imphal, Manipur
3rd Sept., '69 *Madhurya Jit Singh*

આપના પિતાશ્રીના સ્વર્ગવાસના સમાચાર જાણી દુ:ખ થયું સ્વર્ગસ્થ નાનજી કાલિદાસે પોતાના પુરૂષાર્થથી દેશમાં અને બહાર નામના મેળવી હતી. તેઓએ કેળવણી અને સંસ્કારિતાની પરબો બાંધવામાં હૃદયપૂર્વક રસ લીધો હતો. એમના સદગુણો આપ સૌને વારસામાં મળેલા છે અને તે આપને આશ્વાસનરૂપ બનશે.

ઉમાશંકર જોશી
કુલપતિ,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી

અમદાવાદ
તા. ૨૮–૮–૬૯

સમગ્ર જીવન સુવાસથી ભરેલું. અન્યની શક્ય તેટલી સેવાઓ કરવામાં જેમણે જીવનસાફલ્ય માન્યું, નીતિ-ધર્મક્ષેત્રે જેમણે વિશાળ દૃષ્ટિ રાખી, આ યુગના પયગંબર મહાત્મા ગાંધીજીનું ભક્તિભાવપૂર્વક અનુસરણ કર્યું. આવા હતા સ્વ. નાનજીભાઈ.

આવું સમૃદ્ધ જીવન આપણાથી વિખૂટું પડે તેથી આપણા સૌનાં મન અંતરવ્યથા અનુભવે તે સ્વાભાવિક ગણાય.

પરંતુ આવા સંત પુરુષો ધન્ય જીવન જીવી જાય છે અને અનુકરણીય દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે, તેમનો શોક ન હોય. શોક તો આપણા સ્વાર્થની નિશાની છે. આવા ધન્ય જીવન માટે તો આપણે સૌ ગૌરવ અનુભવીએ. આવું દીર્ઘ અને સભર જીવન જીવી ગયા તે માટે સંતોષ માનીએ.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
રાજકોટ, ૩૦–૮–૬૯

હરભાઈ ત્રિવેદી

પરમાત્મા આધીન જે બિના બની ગઈ તે માન્યામાં જ આવતી નથી અને આપ લોકોનાં દુ:ખ અને ન પૂરી શકાય તેવી ખોટ યાદ આવે છે તેની બહુ જ વ્યથા થાય છે. આવી ખોટમાં આશ્વાસન આપવાવાળા અમે કોણ? અને ગજું પણ શું?

ભૂતકાળમાં આવી અને આથી મોટી કટોકટીમાંથી તેઓશ્રી પસાર થયા. અને આ વખતે અમારાથી કંઈ ન થઈ શક્યું તેનું મહાદુ:ખ પણ આપના સિવાય ક્યાં વર્ણવું?

વર્ષોના સંબંધનો કાળપ્રવાસ નજર આગળથી પસાર થાય છે, ત્યારે એમ જ લાગ્યા કરે છે કે મેં પણ આજે પિતા ગુમાવ્યા છે.

તુલસીદાસ કહે છે તેમ "ભયઉ ન અહઈ ન અબ હોનીહારા"—એવા એ હતા. એમણે કેવી કેવી સેવાઓ કરી છે? એમાંથી આપણને અખૂટ પ્રેરણા મળ્યા કરે અને એમના આત્માને પરમાત્મા શાંતિ આપે એ જ આપણી એમના પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

મુંબઈ,
૨૬–૮–૬૯

ડૉ. ઓધવજી સામાણી

અત્યંત આઘાતજનક સમાચાર મળ્યા. ચાલીસ વર્ષોનાં સ્મરણો એક સાથે નજર સમક્ષ ખડાં થયાં. હજી તો ગયે વરસે બીજી ઑક્ટોબરે શાંતિકુટિરમાં મળ્યા, ત્યારે અમારી શબરીવાડીમાં આવવાનું વચન આપેલું. થોડો સમય અમે મળ્યા, એટલી વારમાં તો આફ્રિકાનાં જંગલોમાં અને હિમાલયનાં અરણ્યોમાં સાથે ફરેલા તેની વાતો કરી. દેહ જર્જરિત હતો, પરંતુ આત્મા જોરાવર હતો. મનનો ઉત્સાહ યુવાન જેવો જ હતો.

બાપુજી તો વીરનું જીવન જીવી ગયા છે. સૌરાષ્ટ્રના સાહસશૂર સપૂત તરીકે તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત યાદ રહેશે. સંસ્કાર અને શિક્ષણક્ષેત્રે તેમની ઉમદા સખાવતો, માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં અને ભારતમાં જ નહીં, પણ દૂર દૂર આફ્રિકા સુધી પથરાયેલી છે. અનેકના જીવનમાં તેમણે માત્ર દ્રવ્યથી જ નહીં, પણ પોતાનાં અજોડ હિંમત, સાહસ અને રાષ્ટ્રભક્તિથી પ્રેરણા આપી છે. પૂજ્ય બાપુના જન્મસ્થાને ઉભેલું કીર્તિમંદિર જેમ જગત-ભરના પ્રવાસીઓને તેમની યાદ આપે છે તેમ, હિમાલયનાં શિખરો ઉપર દેવપ્રયાગ પાસે જ્યાં અલકનંદા અને ભાગીરથીનો સંગમ થાય છે, ત્યાં બંધાવેલો પવિત્ર ઘાટ પણ તેમની સ્મૃતિ તાજી કરાવે છે. આવા પિતા અને વત્સલ વડીલ પાછળ શોક કરવાનો હોય નહીં. તેઓ પોતાનું જીવન કૃતાર્થ કરી ગયા છે. તેમનો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં સંતુષ્ટ હશે જ.

આમ છતાં, તેમના પ્રેમ અને સદ્ભાવ યાદ આવતાં મમત્વને કારણે હૈયું ભરાઈ આવે છે. તેમનું મધુર હાસ્ય સૌને પોતાના કરી લેતું. માત્ર ઉદ્યોગક્ષેત્રે જ નહીં, પણ જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રે તેમની યશસ્વી કારકિર્દી જ્વલંત હતી. શાળાનું ભણતર નહીં જેવું, છતાં વિશ્વસોદાગર અને વિશ્વપ્રવાસી તરીકે તેમણે નામના મેળવી.

વાળુકડ,
શબરીવાડી, ૨૬–૮–૬૯ — રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક

ઘણા જ આઘાત સાથે ધર્મવીર અને કર્મવીર શ્રી નાનજીભાઈના અવસાનના સમાચાર જાણ્યા. બહુ જ ખેદ થયો કે સારા સંસ્કારના પ્રસારમાં મોવડી તરીકે કાર્યો કરનાર ગુજરાતનો એક હીરો ગુજરાતે ગુમાવ્યો છે.

એમનાં સત્કાર્યોને સંભારવા બેસીએ તો તેની એક નમૂનેદાર માળા બની રહે તેવું છે. એમણે જીવન જીવીને જીવનની ફિલસૂફીનું ભાન આપણને કરાવ્યું છે. પ્રભુના દરબારમાંથી એક ફિરસ્તા રૂપે એ કોઈ સંપેતરું લઈને જગતમાં આવ્યા હતા, અને ફિરસ્તા તરીકેનું કામ પૂરું કરી એ પ્રભુના દરબારમાં ગયા હોય એવું મને જણાય છે.

દ્વારિકા,
૨૬–૮–૬૯ — કલ્યાણરાય ન. જોષી

મુ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈના અવસાનના સમાચાર જાણી ઘણાં જ દિલગીર થયાં છીએ.

પોરબંદરને અદ્યતન સજાવટવાળું અને ઉદ્યોગનગર બનાવનાર, યુગાન્ડા – કેનિયાના જીનરી ઈન્ડસ્ટ્રીઝના રાજા, ગુરુકુલોના સ્થાપક અને ઉત્તેજક પિતા અને સ્વદેશાભિમાની ઉદ્યોગપતિ – વેપારીની પોરબંદરને અને ભારતને આજે ભારે ખોટ પડી છે.

અમારે કવિકુટુંબને એમની સાથે સારો સંબંધ હોવાના કારણે આપને આ પત્ર લખવા પ્રેરાઈએ છીએ. આપના કુટુંબ ઉપર આવી પડેલી આફતમાં પ્રભુ આપ સૌને સહનશક્તિ અર્પો અને શેઠશ્રીનો આત્મા શાંતિ પામે એ જ પ્રાર્થના.

અમદાવાદ, — ઉષા ન્હાનાલાલ કવિ
૨૬ ઑગસ્ટ, ૬૯ — નટવરલાલ ન્હાનાલાલ કવિ

Telegrams

EXTREMELY DISTRESSED TO HEAR DEATH OF SETH NANJI KALIDAS MEHTA WHO AFTER LIVING FULL LIFE AND MAKING GREAT CONTRIBUTIONS TOWARDS CHARITY AND PHILANTHROPY EXPIRED. MY SYMPATHIES AND CONDOLENCES TO YOU AND OTHER MEMBERS OF THE FAMILY.

Porbandar,
25-8-69

G. D. BIRLA
Saurashtra Chemicals

SHOCKED TO HEAR SUDDEN DEATH OF PUJYA NANJIBHAI, KINDLY ACCEPT HEARTFELT CONDOLENCES FROM VIDYA AND MYSELF. IN NANJIBHAI DEMISE WE HAVE LOST GREAT PATRIOT AND DYNAMIC INDUSTRIALIST. MAY HIS SOUL REST IN PEACE.

New Delhi
26-8-69

Manubhai Shah

DEEPEST CONDOLENCES ON SAD DEMISE OF YOUR DISTINGUISHED FATHER A GREAT PHILANTHROPHIST

Bombay
26th August, 1969

JIVRAJ N. MEHTA

DISTRESSED TO LEARN SAD DEMISE OF YOUR FATHER. ACCEPT MY HEARTFELT CONDOLENCES AND CONVEY THE SAME TO OTHER FAMILY MEMBERS.

26th August, 1969
Bombay 26

SHARDADEVI BIRLA

SORRY TO HEAR OF YOUR SAD BEREAVEMENT PLEASE ACCEPT MY HEARTFELT CONDOLENCES.

Bombay
26th August, 1969

RAMESHWARDAS BIRLA

GRIEVED TO LEARN ABOUT NANJIBHAI'S DEATH. HE WAS A GREAT PATRIOT, SOCIAL WORKER. MAY GOD GRANT HIM PEACE IN HEAVEN.

New Delhi
25th August '69

RADHAKRISHNA BIRLA
(Member of Parliament—India)

EXTREMELY SAD ON THE PASSING AWAY OF SHRI NANJIBHAI KALIDAS MEHTA. HE WAS A GREAT PHILANTHROPIC PERSON. PLEASE ACCEPT OUR CONDOLENCES.

Calcutta
25th August, 1969

M. P. BIRLA

EXTREMELY GRIEVED TO LEARN THE SAD DEMISE OF YOUR FATHER SHETH NANJIBHAI. PLEASE ACCEPT YOURSELF AND CONVEY OUR HEART FELT CONDOLENCES.

Bhavnagar 28

MAHARAJA OF BHAVNAGAR

DEEPLY GRIEVED TO LEARN SAD DEMISE OF YOUR DEAR FATHER MAY HIS SOUL REST IN PEACE

RAHIM KARIM MISTRY
(Consul General for Turkey)
FAKIRMOHMED K. MISTRY
(Consul for Jordan)

Bombay
26th August, 1969

DEEPLY GRIEVED TO LEARN THE SAD DEMISE OF NANJIBHAI. PLEASE ACCEPT OUR HEARTFELT CONDOLENCES IN YOUR BEREAVEMENT AND CONVEY THEM TO THE MEMBERS OF FAMILY.

Bombay
26th August, 1969

LILAVATI AND KANAIYALAL MUNSHI

DEEPLY GRIEVED TO LEARN ABOUT THE SAD DEMISE. HE LIVED WONDERFUL LIFE, FULL OF COURAGE, ADVENTURE AND BY HIS STERLING QUALITIES BROUGHT GREAT ACHIEVEMENTS, WAS GREAT MAN AND TRUE PHILANTHROPIST. KINDLY CONVEY KHIMJIBHAI AND MEDHABEN AND OTHER FAMILY MEMBERS OUR HEARTFELT CONDOLENCE ON YOUR BEREAVEMENT. MAY ALMIGHTY GIVE PEACE TO THE DEPARTED SOUL AND COURAGE TO YOU ALL TO BEAR IRREPARABLE LOSS.

BOMBAY
25th August '69

RAMKRISHNA BAJAJ

GRIVED TO LEARN ABOUT SAD DEMISE OF YOUR REVERED FATHER. IN HIS DEATH COUNTRY HAS LOST GREAT PHILANTHROPIC AND FORESIGHTED PATRIOT. KINDLY ACCEPT MY HEARTIEST CONDOLENCES.

Bombay
26th Agusut, 1969

BHAVANJI ARJAN KHIMJI

WE BOTH SHOCKED AND DEEPLY GRIEVED HEARING SAD NEWS. WITH PASSING AWAY OF OUR REVERED NANJIBHAI NOT ONLY PORBANDAR BUT WHOLE COUNTRY HAS LOST A GREAT PATRIOT AND PHILANTHROPIST. ACCEPT AND CONVEY TO FAMILY OUR HEARTFELT CONDOLENCES.

Bombay
25th August, 1969

PREMKUMARI,
Yuvaraj Porbandar.

DEEPLY GRIEVED LEARN NANJIBHAI'S SAD DEMISE. HE LIVED WONDERFUL LIFE FULL OF COURAGE ADVENTURE, AND BY HIS STERLING QUALITIES BROUGHT GREAT ACHIEVEMENTS, WAS GREAT MAN AND TRUE PHILANTHROPIST. KINDLY CONVEY KHIMJIBHAI MEDHABHABHI AND OTHER FAMILY MEMBERS OUR HEARTFELT CONDOLENCES IN YOUR BEREAVEMENT. MAY ALMIGHTY GIVE PEACE DEPARTED SOUL, COURAGE TO YOU ALL TO BEAR IRREPARABLE LOSS.

Bombay
25th August, 1969

VIMLA RAMKRISHNA BAJAJ

DEEPLY GRIEVED TO LEARN OF THE SAD DEMISE OF YOUR ILLUSTRIOUS FATHER. PLEASE, ACCEPT MY HEARTFELT SYMPATHY IN YOUR SAD BEREAVEMENT. MAY GOD GIVE YOU ENOUGH STRENGTH TO BEAR THIS LOSS WITH COURAGE AND FORTITUDE.

Bombay
25th August, 1969

BABUBHAI M. CHINAI

SORRY TO LEARN ABOUT SAD DEMISE OF NANJI SHETH. IN HIS DEATH COUNTRY HAS LOST A PATRIOTIC INDUSTRIALIST AND PHILANTHROPIST. ACCEPT OUR HEARTFELT SYMPATHY AND CONVEY CONDOLENCES TO THE OTHER MEMBERS OF THE FAMILY

SHRIMATI MORARJI
Chairman
Scindia Steam Navigation Company

Bombay
25th August '69

DEEPLY GRIEVED TO HEAR THE SAD DEMISE OF NANJIBHAI. MAY HIS SOUL REST IN PEACE. PLEASE, ACCEPT DEEPEST CONDOLENCES FROM ALL OF US AND CONVEY THE SAME TO YOUR MOTHER, SAVITABEN, DHIRUBHAI AND ALL FAMILY MEMBERS.

Kisumu
25th August '69

DHARAMSEY KHATAU

EXTREMELY GRIEVED TO LEARN OF THE SAD DEMISE OF SETH SHREE NANJIBHAI. PLEASE ACCEPT SINCERE SYMPATHY AND HEARTFELT CONDOLENCES IN YOUR IRREPARABLE LOSS.

Jayantilal Pranlal and
Lalitchandra C. D. Nanjee
and Family

Bombay
25th August, 1969

EXTERMELY GRIEVED GREAT PERSON HAS PASSED AWAY HEARTFELT CONDOLENCES.

Bombay
26th August, 1969

Ramnath Podar

MYSELF REACHING PORBANDAR TOMORROW TWENTYNINTH MORNING BY FLIGHT 137 FROM BOMBAY.

Bombay
28th August, 1969

Rohit Chinubhai

AM SHOCKED TO LEARN SAD DEMISE OF SETH NANJIBHAI. HE WAS CREAM OF SOCIETY IN THE AGE GONEBY. HIS RELIGIOUS FERVOUR, HIS VENTURE IN THE FIELD OF INDUSTRIES AND ABOVE ALL HIS MAGNIFICENT CHARITIES AND LOVE FOR THE COUNTRY WILL FIND AN ABIDING PLACE IN THE HISTORY OF HIS AGE. PLEASE CONVEY TO SANTOKBEN AND THE MEMBERS OF THE FAMILY VERY SINCERE CONDOLENCES. MAY HIS SOUL REST IN PEACE.

U. N. Dhebar

Bombay
26th August, 1969

MY HEARTFELT CONDOLENCES ON NANJIBHAI'S SUDDEN DEATH. GREAT LOSS TO GUJARAT. MAY GOD GIVE YOU AND YOUR FAMILY STRENGTH TO BEAR THIS SHOCK.

Vallabh Vidyanagar
26th August, 1969

Bhailalbhai Patel

On return from New Delhi just learnt about the sad demise of Shri Nanjibhai. He left rich heritage of lofty virtues for us all. Mortally Nanjibhai is no more but he will be living long in the memory of our people. His noble works and nobler spirit of service will continue to inspire coming generations. Our condolences to Santokba, Savitaben and family members.

VAJUBHAI SHAH
(President, Gujarat Provincial Congress Committee)
JAYABEHN SHAH
(Member of Parliament)

Ahmedabad
28th August '69

HEARTFELT CONDOLENCES FOR SAD BEREAVEMENT

RATUBHAI ADANI
and
DR. JANAKRAI

Junagadh
25th August, 1969

તમારી કુટુંબ સૌરભમાં જે ઊણપ અત્યારે લાગતી હશે તેમાં મને પણ સહભાગી ગણશો. આ ખોટ સમજવા, સ્વીકારવા આપણને શક્તિ મળો અને સદ્દ્ગતનો આત્મા પરમગતિ પામો.

શાહીબાગ,
અમદાવાદ,
૯–૯–૬૯

ભારતીદેવી સારાભાઈ

GRIEVED TO HEAR THE SAD DEMISE OF NANJIBHAI. PLEASE ACCEPT OUR HEARTFELT CONDOLENCES.

SHRENIK KASTURBHAI
SHRIPAL CHINUBHAI

Ahmedabad
28th August, 1969

KINDLY ACCEPT OUR HEARTFELT CONDOLENCES IN YOUR SAD BEREAVEMENT AND PLEASE CONVEY THE SAME TO OTHER MEMBERS OF THE FAMILY.

Ahmedabad
29th August, 1969

DEVI AND HARSHAVADAN MANGALDAS

DEEPLY GRIEVED TO LEARN SAD DEMISE OF YOUR BELOVED FATHER. PLEASE, ACCEPT OUR DEEPEST SYMPATHY IN YOUR BEREAVEMENT AND CONVEY SAME TO OTHER FAMILY MEMBERS. MAY THE DEPARTED SOUL REST IN PEACE.

Bombay
29th August '69 — ARVIND MAFATLAL BROTHERS AND FAMILY

GRIEVED TO LEARN YOUR REVERED FATHER'S DEMISE. IN HIS DEATH OUR COMMUNITY HAS LOST A LEADING INDUSTRIALIST, EDUCATIONIST, PHILANTHROPIST AND SOCIAL WORKER. WE OFFER OUR HEARTFELT CONDOLENCES TO YOU AND THE WHOLE FAMILY. MAY GOD BLESS HIS SOUL WITH ETERNAL PEACE.

Kampala
25th August '69 — MULJIBHAI MADWANI FAMILY

EXTREMELY GRIEVED TO LEARN SAD DEATH OF NANJISHETH. PLEASE ACCEPT HEARTFELT CONDOLENCES.

Bombay
26th August '69 — LADY THACKERSEY

EXTREMELY GRIEVED TO LEARN THE SAD DEMISE OF YOUR FATHER PLEASE ACCEPT AND CONVEY MY CONDOLENCES TO YOUR FAMILY MEMBERS.

Gondal
29th August '69 — MAHARAJA JINTENDRASINHJI—GONDAL

MY HEARTFELT CONDOLENCES ON NANJIBHAI'S SUDDEN DEATH. GREAT LOSS TO GUJARAT. MAY GOD GIVE YOU AND YOUR FAMILY STRENGTH TO BEAR THIS SHOCK.

Vallabh Vidyanagar
26th August, 1969 — H. M. PATEL

EXTREMELY GRIEVED LEARN SAD DEMISE OF SETH NANJIBHAI. ACCEPT HEARTFELT SYMPATHIES AND CONDOLENCES. MAY GOD GIVE STRENGTH TO YOU ALL TO BEAR GRIEVOUS LOSS.

Bombay
26th August, 1969

KARAMSHI SOMAIYA AND FAMILY

DEEPLY GRIEVED TO HEAR SAD DEMISE OF SHRI NANJIBHAI. ACCEPT MY HEARTFELT CONDOLENCES IN YOUR BEREAVEMENT.

Ahmedabad
29th August, 1969

CHINUBHAI CHIMANBHAI

DEEPLY GRIEVED TO LEARN SAD DEMISE OF SHRI NANJIBHAI. SHARE YOUR LOSS.

Ahmedabad
26th August, 1969

PURSHOTTAM HUTHEESINGH

EXTREMELY GRIEVED TO LEARN OF THE SAD DEMISE OF SHETH SHRI NANJIBHAI. PLEASE, ACCEPT SINCERE SYMPATHY AND HEARTFELT CONDOLENCES IN YOUR IRREPARABLE LOSS.

Bombay
25th August 1969

GUNVANT GANDHI
HIMATLAL GANDHI

EXTREMELY SORRY FOR NANJIBHAI'S SAD DEMISE. LOHANA COMMUNITY HAS LOST ITS GREATEST SON AND INDIA GREAT INDUSTRIALIST AND PHILANTHROPIST. PRAY PEACE TO HIS SOUL

Bombay
25th August, 1969

GOVINDJI KOTAK

EXTREMELY GRIEVED TO LEARN THE SAD DEMISE OF YOUR FATHER SETH NANJIBHAI. PLEASE ACCEPT YOURSELF AND CONVEY TO FAMILY OUR HEARTFELT CONDOLENCES.

Bhavnagar
28th August, 1969

MAHARAJA OF BHAVNAGAR

GRIEVED. OUR DEEP SYMPATHIES TO YOU ALL

Palace
Jasdan
26th August, 1969

RAJMATA KAMALABA

EXTREMELY SORRY FATHER'S SAD DEMISE. PRAY, MAY HIS SOUL REST IN ETERNAL PEACE. CONSOLE ALL.

Mahuva
29th August, 1969

KAVI DULABHAI KAG

MYSELF AND ALL SHARDAGRAM ASHRAMITES ARE EXTREMELY SHOCKED TO LEARN ABOUT THE SAD DEMISE OF OUR BELOVED NANJIBHAI. WE ALL PRAY MAY GOD BLESS HIS NOBLE SOUL WITH ETERNAL PEACE.

Shardagram
26th August, 1969

MANSUKHRAM JOBANPUTRA

SHOCKED TO HEAR NANJIBHAI'S SAD DEMISE. WE LOST A NOBLE AND BENEVOLENT SOUL PRAY GOD GIVE HIM PEACE. SHARING SORROW WITH YOU OUR CONDOLENCES TO WHOLE FAMILY.

Rajkot
25th August, 1969

NARANDAS GANDHI and
PURUSHOTTAM GANDHI

SHOCKED BY FATHER'S SAD DEMISE. SHARING GRIEF

Kasturbadham
27th August, 1969

ABHA and KANU GANDHI

ON BEHALF OF THE ALDERMEN CONCILLORS AND RESIDENTS OF KAMPALA SEND SINCERE CONDOLENCES AND DEEPEST SYMPATHY ON THE SAD DEATH OF YOUR DEAR FATHER NANJI KALIDAS MEHTA. UGANDA WILL BE EVER GRATEFUL FOR HIS GENEROUS GIFTS TO OUR CITY.

Kampala
27th August, 1969

NAKIBINGE
MAYOR OF KAMPALA

EXTREMELY SORRY TO LEARN ABOUT SAD DEMISE OF SHETH NANJIBHAI. IN HIM WE HAVE LOST A GREAT INDUSTRIALIST, HUMANITARIAN, PHILANTHROPIST AND ADVOCATE OF GIRLS' EDUCATION. ECONOMIC AND SOCIAL WELFARE OF OUR COMMUNITY WAS AT THE HEART. MAY GOD BLESS HIS SOUL WITH ETERNAL PEACE.

KAKUBHAI RADIA
President
East Africa Lohana Supreme Council

Kampala
27th August '69

MEMBERS OF GANDHI MEMORIAL SOCIETY OF EAST AFRICA ARE DEEPLY GRIEVED ON THE NEWS OF PASSING AWAY OF SHETH SHRI NANJIBHAI KALIDAS MEHTA OUR REVERED PATRON AND PRAY ALMIGHTY TO GRANT YOU AND FAMILY MEMBERS TO BEAR THIS GRIEVOUS LOSS AND PRAY THAT DEPARTED SOUL MAY REST IN PEACE.

RAMAKANT MEHTA
President

Kampla
27th August '69

MOMBASA WOMEN'S ASSOCIATION DEEPLY GRIEVED AT THE PASSING AWAY OF SHETH NANJI KALIDAS.

MRS. SONDHI
President

Mombasa
27th August '69

WE, THE MEMBERS OF INDIAN WOMEN'S ASSOCIATION JINJA, ARE SHOCKED TO HEAR THE SAD AND SUDDEN DEMISE OF SHREE NANJIBHAI IN WHOM WE HAVE LOST A GUIDING, AFFECTIONATE AND BELOVED FATHER, A NOBLE AND LOVING PERSONALITY. OUR INSTITUTION IS A PERMANENT SYMBOL OF HIS LIVING MEMORY. WE SINCERELY SHARE YOUR SORROW AND PRAY ALMIGHTY THAT HE MAY GIVE YOU STRENGTH AND COURAGE TO BEAR THE CALAMITY AND BESTOW UPON HIS NOBLE SOUL ETERNAL PEACE.

Jinja
27th August '69

BHANUBEN KOTECHA

EXTREMELY GRIEVED HEARING SAD DEMISE OF SHETH SHREE NANJIBHAI. HIS DEATH IS A GREAT LOSS NOT ONLY TO MEHTA FAMILY BUT TO ALL FRIENDS AND RELATIVES. PLEASE, ACCEPT OUR SINCERE HEARTFELT CONDOLENCES. PRAYING ALMIGHTY MAY HIS SOUL REST IN PEACE.

Mombasa
25th August, 1969

MOHANBHAI SAVANI FAMILY

GRIEVED TO HEAR SAD DEMISE OF BELOVED FATHER. HIS PHILANTHROPY, SOCIAL WORK AND PIONEERING SPIRIT WILL BE GREATLY MISSED AND REMEMBERED BY ALL PEOPLE IN UGANDA. EXTENDING OUR SINCERE CONDOLENCES ON SAD BEREAVEMENT TO YOU AND FAMILY.

Kampala
26th August 1969

KASIM LAKHA FAMILY

ACCEPT HEARTFELT CONDOLENCE SAD DEMISE SHETH NANJIBHAI. MAY GOD GIVE STRENGTH TO BEAR THE LOSS. WISH HIS SOUL ETERNAL REST.

Kampala
25th August, 1969

RAMJIBHAI DALAL

REGRET TO LEARN ABOUT THE DEATH OF SHETH NANJIBHAI IN INDIA. UGANDA HAS LOST ONE OF HER GREAT INDUSTRIALISTS AND SOCIAL WORKERS AND VERY HUMBLE, KIND HEARTED AND ALWAYS WILLING TO HELP GENTLEMAN, WHOSE SERVICES WILL BE LONG REMEMBERED BY ALL CONCERNED. CONVEY MY HEARTFELT CONSOLATION TO THE FAMILY. PRAY GOD, MAY HIS SOUL REST IN PEACE.

Kampala
26th August 1969

P. I. PATEL

DEEPLY GRIEVED AT BAPUJI'S DEMISE. ACCEPT HEARTFELT SYMPATHIES AND CONDOLENCES ON THIS SAD BEREAVEMENT.

Kampala
25th August 1969

KAKUBHAI KALIDAS and FAMILY

EXTREMELY GRIEVED OVER FATHERS DEMISE. ACCEPT HEARTFELT CONDOLENCES. MAY GOD GRANT PEACE TO HIS SOUL AND FORTITUDE TO FAMILY TO BEAR THE LOSS.

Karachi
26th August, 1969

ABDUL KARIM
RANAVAVWALA

HEARTFELT CONDOLENCES ON SAD DEMISE SETH NANJIBHAI TO MEHTA FAMILY MEMBERS. GOD BLESS THE DEPARTED SOUL.

Kampala
26th August, 1969

NARANDAS RAJARAM MARPHATIA

ACCEPT OUR DEEPEST SYMPATHY FOR PASSING AWAY OF PUJYA BAPUJI. CONVEY OUR CONDOLENCES TO PUJYA BA AND FAMILY MEMBERS. HIS GREAT ACHIEVEMENTS IN SOCIAL AND EDUCATIONAL FIELDS WILL EVER BE REMEMBERED. MAY HIS SOUL REST IN PEACE.

Muscut
25th August, 1969

PRATAPSINH NENSHI CHANDRASINGH SAMPAT

Resolutions

SHERIFF'S PUBLIC MEETING
TO MOURN THE DEATH OF
SHETH NANJIBHAI KALIDAS MEHTA
AT
THE BHULABHAI DESAI AUDITORIUM
TUESDAY, 28TH OCTOBER 1969 AT 6-15 P.M.

AGENDA

Shri S. M. Dahanukar, Sheriff of Bombay, reads the requisition from the citizens of Bombay to call this meeting and offers introductory remarks.

RESOLUTION No. 1

That Shri V. P. Naik, Chief Minister of Maharashtra, be elected President of this Meeting.

Proposed by: Shri J. H. Doshi
Seconded by: Shri A. K. Hafizka

The President will offer his remarks.

RESOLUTION No. 2

This Public Meeting of the Citizens of Bombay places on record its profound sense of sorrow at the loss of one of the most distinguished sons of India, Sheth Nanjibhai Kalidas Mehta.

Sheth Nanjibhai Kalidas Mehta carved for himself a great name in India and in Africa where he started a chain of industries and so helped the economic growth of both.

Starting as a small trader in Africa, Sheth Nanjibhai Kalidas Mehta showed imagination, dynamism and acumen in developing plantations and ginneries in the then desolate wilds of Uganda and gave a tremendous impetus to the economic growth of that State and other adjoining States. Later he established sugar, tea and sisal industries. He gave munificent donations to the Mahatma Gandhi Memorial Academy at Nairobi in Kenya, East Africa (he was a close friend and disciple of Mahatma Gandhi), helped to build schools and libraries and in every way devoted himself to the welfare of the people of Africa whom he loved and who, in turn, loved him.

In India he established a number of key industries. A modern textile mill and a cement factory are examples of his energetic and sustained drive to help in the industrialisation of the country.

Sheth Nanjibhai Kalidas Mehta used his wealth for many charitable purposes, and his philanthropy, always unobtrusive and well planned and well thought out, amounted to over two crores of rupees in India and in Africa. In Porbandar he established one of the finest gurukuls for girls, a residential school where the principles of ancient Indian culture are blended with the latest modern educational methods. He was responsible in obtaining for the Nation the hallowed place where the Father of the Nation was born and built the Mahatma Gandhi Kirti Mandir at Porbandar. The Bharat Mandir, a vivid representation of the cultural history of India and the Jawaharlal Nehru Planetarium, the second only of its kind in the country, are some of the many useful institutions he built and cared for. He gave the Brihad Bharatiya Samaj, an institution working for the welfare of overseas Indians, a handsome donation for the construction of its magnificent building known as Nanji Kalidas Mehta International House, in which by a coincidence we have met to mourn his death.

The cause of the poor and their welfare were always dear to him. He helped the needy and the destitute and no one who went to him for assistance was ever turned away. In times of adversity he made, without much fanfare, very large donations, irrespective of state or community, to aid those in distress.

He rendered great services to this country and helped to project a fine image of his homeland in Africa where his name is remembered and his memory revered.

Proposed by: Shri G. L. Mehta
Seconded by: Shri S. K. Patil
Supported by: The Hon. Shri Justice N. P. Nathwani
Prof. T. Aguiar

......

The President will request the meeting to observe two minutes' silence and adopt the Resolution.

Resolution No. 3

That this meeting conveys to the members of the family of Sheth Nanjibhai Kalidas Mehta its heartfelt sympathy in their sad bereavement.

That the President of the meeting be authorised to forward copies of the above resolutions to the family of Sheth Nanjibhai Kalidas Mehta.

Proposed by: Shri Chimanlal B. Parikh
Seconded by: Shri Pravinchandra V. Gandhi

Resolution No. 4

That this meeting thanks Shri V. P. Naik, Chief Minister of Maharashtra, for presiding over this meeting and Shri S. M. Dahanukar, Sheriff of Bombay for having called this meeting.

Proposed by: Shri Bhawanji A. Khimji
Seconded by: Shri H. H. Ismail

આર્ય સંસ્કૃતિના મહાન ઉપાસક, પૂજારી અને પ્રતીક સમા રાજરત્ન દાનવીર શેઠશ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાના દુ:ખદ અવસાન બદલ શ્રી દિ. ગુ. સમાજ શોક અને દુ:ખની લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

મર્હુમ મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીના અનન્ય ભક્ત, અગ્રણી ઉદ્યોગપતિ, રાજકીય તેમ જ સામાજિક ક્ષેત્રે અને વિશેષ કરીને શિક્ષણક્ષેત્રમાં જેમના દાનનો પ્રવાહ દેશપરદેશમાં અવિરત અને અખંડ વહેતો હતો, એવા એક આદર્શ ગુર્જર પુત્રના નિધનથી ગુજરાતને તેમ જ ભારતને એક મહાન ખોટ પડી છે.

વિદ્યાબહેન મનુભાઈ શાહ
પ્રમુખ,
શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ

દિલ્હી,
૩૧–૮–૬૯

શ્રી લોહાણા મહાપરિષદ

મહાપરિષદ ભવન, ૧૦, ખેતીવાડી ૪થી ગલી,
સરદાર પટેલ રોડ, મુંબઈ–૪

તા. ૩૦–૮–૬૯

કારોબારી સમિતિનો ઠરાવ

શ્રી લોહાણા મહાપરિષદની કારોબારી સમિતિની આજની આ સભા આપણી જ્ઞાતિના ઉદારચિત્ત દાનવીર અને મહાપરિષદના પ્રથમ અધિવેશનના પ્રમુખ રાજરત્ન શેઠશ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાના થયેલા દુ:ખદ નિધનની ઊંડા દુ:ખ સહિત નોંધ લે છે. સદ્‌ગતે પોતાના જીવન દરમિયાન લોહાણા જ્ઞાતિની અમૂલ્ય સેવાઓ કરી હતી.

લોહાણા જ્ઞાતિની મહાપરિષદના પ્રથમ સુકાની તરીકે તેઓએ જ્ઞાતિને પ્રેરણાદાયી માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. જ્ઞાતિની બહેનોના જીવનવિકાસ માટે તેઓશ્રીએ રાજકોટ મહિલા વિકાસગૃહની સ્થાપનામાં અનન્ય ફાળો આપી બહેનોને પિયરની ખોટ પૂરી પાડી હતી. ઉપરોક્ત સંસ્થાએ ઉત્તરોતર સાધેલી પ્રગતિમાં સદ્‌ગતે અનેકવિધ રીતે ફાળો આપ્યો હતો.

ભારતના ભાગલા થતાં નિર્વાસિતો તેમ જ જ્ઞાતિનાં નિરાશ્રિત કુટુંબો માટે મુલુંડમાં ભવ્ય નિવાસગૃહોની સ્થાપના, તેમ જ કન્યાશાળા અને તેમાં રહેતી બહેનોના જીવનનિર્વાહ માટે મહિલા ઉદ્યોગગૃહ વગેરેની સ્થાપના અને તેનું કાર્ય તેમને જ આભારી છે.

વડોદરા કન્યા વિદ્યાલય, પોરબંદર આર્યકન્યા ગુરુકુલ, તેમ જ રાષ્ટ્રપિતા પૂજ્ય ગાંધીજીની પુણ્યસ્મૃતિનું કીર્તિમંદિર અને એવાં અનેકવિધ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સત્કાર્યોનો યશ તેમને જ ફાળે જાય છે. તદુપરાંત સમસ્ત માનવજાતિના કલ્યાણાર્થે તેમણે અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. અને તન, મન તેમ જ ધનથી જ્ઞાતિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના નવનિર્માણ માટે જે કાર્યો કર્યાં છે તે તેમની પુણ્યસ્મૃતિ તરીકે યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ જળવાઈ રહેશે.

એમના નિધનથી જ્ઞાતિએ એક ઉદાર દાનવીર અને સજ્જન સુપુત્ર ગુમાવ્યો છે, જેથી જ્ઞાતિને ન પુરાય એવી ખોટ પડી છે. એઓશ્રીના સ્વર્ગવાસથી એમનાં કુટુંબીજનો ઉપર આવી પડેલી આફત માટે આજની આ સભા હમદર્દી વ્યક્ત કરે છે અને એમનાં કુટુંબીજનોને આ આફતનું દુ:ખ સહન કરવાનું ધૈર્ય પ્રભુ બક્ષે તેમ જ સદ્‌ગતના અમર આત્માને પ્રભુ શાશ્વત શાંતિ અર્પે એવી પ્રાર્થના કરે છે.

હંસરાજ જીવણદાસ
સભાપતિ

આર્ય પ્રતિનિધિ સભા--પૂર્વ આફ્રિકાનો શોકપ્રસ્તાવ

આર્યપ્રતિનિધિ સભા પૂર્વ આફ્રિકા, આર્યસમાજ નૈરોબી તથા આર્યસમાજ સ્રીસમાજ નૈરોબી ઔર આર્યસમાજ જીંજારોડ–નૈરોબી દ્વારા સંયોજિત યહ સાર્વજનિક સભા સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર રાજરત્ન શ્રીમાન શેઠશ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા કી ભારત મેં ૨૫ અગસ્ત ૧૯૬૯ હુઇ મૃત્યુ પર હાર્દિક શોક ઔર સમવેદના પ્રકટ કરતી હૈ.

શ્રી શેઠજી કા જન્મ ૧૮૮૬ મેં પોરબંદર કે નિકટ ગોરાના નામક ગ્રામમેં હુઆ. સાધારણ સી શિક્ષા કે પશ્ચાત ૧૨ વર્ષ કી આયુ મેં આપ અપને બડે ભાઈ કો વ્યાપાર મેં સહયોગ દેનેં કે લિયે માડાગાસ્કર ચલે ગયે. કુછ વર્ષ પશ્ચાત જંજીબાર હોતે હુએ ૧૮ વર્ષકી આયુ મેં યુગાન્ડા પહુંચ ગયે. આપની બુદ્ધિ, પ્રયત્ન ઔર લગન સે છોટે કારોબાર કો શીઘ્રહી બહુત બડે વ્યાપારિક સંઘટન મેં બદલ દિયા, વિશેષત: શુગર ઔર કોટન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ મેં, જિસસે લાખોંકી સંપત્તિ પૈદા કી.

આપકો મહર્ષિ દયાનંદ દ્વારા પ્રતિપાદિત વૈદિક ધર્મ મેં અટૂટ શ્રદ્ધા થી. ૧૯૨૬ મેં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી કે બલિદાન પર આપકી પ્રેરણા સે ઔર આપકે સાત્ત્વિક દાન દ્વારા નૈરોબીમેં શ્રદ્ધાનંદ આશ્રમ કી સ્થાપના કી ગઈ. આજ ઉસી ભવનમેં દયાનંદ અનાથાશ્રમ ચલ રહા હૈ. યહ સબ ભૂમિ આપકી હી ઓરસે આર્ય-સમાજ કો દાનમેં દી ગઈ થી.

અપને જીવનકાલમેં શ્રી શેઠજીને માનવકલ્યાણ કે કાર્યોં કે લિએ દો કરોડ રૂપિયે સે અધિક કા દાન ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓ કો દિયા. ભારત ઔર પૂર્વ આફ્રિકા કી આર્યસમાજોં કો ભી દાન દ્વારા સહાયતા કરતે રહે હૈં. આર્યસમાજ નૈરોબી ઔર મુમ્બાસા કે સુંદર આર્યભવનોં કે નિર્માણ મેં ભી આપકા ભરપૂર સહયોગ રહા. આપને પોરબંદર મેં કન્યા ગુરુકુલ, દયાનંદ કન્યા વિદ્યાલય જામનગર તથા ટંકારા, જૂનાગઢ ઔર બમ્બઈ મેં આર્યસમાજ ઔર વૈદિક ધર્મ કી વિચારધારા કે પ્રસાર કે લિયે કઈ સંસ્થાઓં કી સ્થાપના કી ઔર યે સબ સંસ્થાએં આપકે હી દાન સે પલ રહી હૈં.

આપકે સ્વર્ગવાસસે આપકે પરિવાર કે સાથસાથ આર્યસમાજકી ભી અપાર ક્ષતિ હુઈ હૈ, જો કદાચિત કભી પૂરી ન હો સકેંગી.

પ્રભુસે યહી વિનમ્ર પ્રાર્થના હૈ કિ વે ઇસ સ્વર્ગીય પુણ્યાત્મા કો સદ્‌ગતિ પ્રદાન કરેં ઔર શોકસંતપ્ત પરિવાર કો યહ મહાન દુ:ખ સહન કરને કી શક્તિ પ્રદાન કર સાંત્વના દેવેં.

Rajratan Seth Shree Nanjibhai Kalidas Mehta, Danveer, as he was called for his benevolence and charitable propensities, lived a life full of adventures from his childhood that proved to be a man of determinations; he made a success of his life in all spheres, he earned a reputation of highest character a man can aspire. His donations made him more great as he made mighty contributions to the deserving cause in his own country and in East Africa, his country of adoption. Today, world is poorer without him—a man who was loved and admired by millions all over the world. Death has not only deprived your family of a loving father, it has also removed a hand that shielded and protected many many families in the world. Arya Samaj has lost a jewel—a precious one without a parallel.

Nairobi
9th September, 1969

Secretary
Arya Samaj

લોહાણા મહાજન – જીંજા

શોકઠરાવ

આપણી જ્ઞાતિના પ્રતિભાશાળી નેતા શેઠશ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા એમ. બી. ઈ.નું ૮૨ વરસની ઉંમરે ગઈ કાલ સોમવાર તા. ૨૫–૮–૧૯૬૯ના સવારે ભારતમાં પોરબંદર મુકામે દુ:ખદ અવસાન થતાં શ્રી જીંજા લોહાણા મહાજનના આશ્રયે બોલાવાયેલી આજની આ સભા અત્યંત શોકની લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

તેમના અવસાનથી જ્ઞાતિએ એક મહાન ઉદ્યોગપતિ, શાહસોદાગર, દાનવીર, સ્ત્રીકેળવણીના પ્રખર હિમાયતી અને અનેક સંસ્થાઓના સફળ સર્જક ગુમાવેલ છે. તેમની દોરવણી તથા અનેકવિધ સહાય આપણી જ્ઞાતિ ઉપરાંત અન્ય સર્વે જ્ઞાતિના હિતને આવરી લેતી હતી. તેમનાં સાહસ, ત્યાગ તથા કર્તવ્યપરાયણતા આજની ઊગતી યુવાન પ્રજાં માટે પ્રેરણારૂપ બની રહેશે. તેમનો સ્થૂળ દેહ આપણી વચ્ચે નથી પણ તેઓ પોતાની પાછળ જે મંગળકારી પ્રવૃત્તિઓની સુવાસ મૂકી ગયા છે તે અમર રહેશે.

જ્યંતભાઈ મૂ. મધવાણી
પ્રમુખ,
લોહાણા મહાજન — જીંજા

જીંજા,
૨૬–૮–'૬૯

શ્રી શેઠજી અદ્વિતીય દાનવીર થે. દેશકી વિભિન્ન સંસ્થાઓં ઔર હજારોં વ્યકિતયોં કો ઉનકે દાનસે લાભ પહુંચતા રહા હૈ. આપને જીવનકાલમેં સ્વયં અથક પરિશ્રમસે અર્જિત પુષ્કળ ધનરાશિ, શિક્ષાપ્રસાર ઔર વિદ્યાદાન મેં વ્યય કરકે જો કીર્તિસ્તંભ ઉન્હોંને સ્થાપિત કિયા, વહ ભી સદૈવ સ્મરણીય રહેગા. જહાં દેશ કી અનગિનત સંસ્થાઓં પર શ્રી શેઠજી કી અસીમ કૃપા રહી, વહાં ગુરુકુલ કાંગડી વિશ્વવિદ્યાલય પર ઉનકી અસીમ સ્નેહ ઔર કૃપા રહી. આર્યસમાજ કે સિદ્ધાંતો પર ઉનકી અટૂટ શ્રદ્ધા થી. આર્ય કન્યા ગુરુકુલ તથા મહિલા મહાવિદ્યાલય પોરબંદર આદિ શિક્ષાકે ક્ષેત્રમેં વિદ્યાધ્યયન કે લિયે અપાર ધનરાશિ વ્યય કરકે આપને એક જ્વલંત ઉદાહરણ ઉપસ્થિત કિયા હૈ. ગુરુકુલ કો પ્રતિવર્ષ હી એક પુષ્કલ ધનરાશિ સહાયતા મેં પ્રાપ્ત હોતી થી. ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર ઇતિહાસ મેં આદર્શ દાનવીરોંકા જો ઉજ્જવલ ચિત્ર ખીંચા ગયા હૈ, શ્રી શેઠજી ઉસકે મૂર્તિમાન ઉદાહરણ થે.

કાંગડી ગુરુકુલ,
૮–૯–૬૯

ધર્મપાલ વિદ્યાલંકાર
મુખ્ય અધિષ્ઠાતા

GRIEVED TO LEARN THE SAD DEMISE OF BAPUJI. PATRON SAINT OF ARYAN CULTURE GONE. LOSS IRREPARABLE. VIDYALAYA CLOSED FOR THREE DAYS. GREAT CALAMITY ON HINDU NATION. CHAMPION OF VEDIC EDUCATION SPECIALLY FOR GIRLS GONE. ACCEPT HEARTFELT CONDOLENCE. PRAY ETERNAL FELICITY TO THE DEPARTED SOUL.

Baroda
25th August, 1969

YASHODABEN, PRINCIPAL, STAFF,
Students of Aryakanya Mahavidyalay
Baroda

મહર્ષિ દયાનંદ સ્મારક ટ્રસ્ટ : ટંકારા

શોકઠરાવ

મહર્ષિ દયાનંદ સ્મારક ટ્રસ્ટ, ટંકારા કે સંસ્થાપક પૂજ્ય શ્રી શેઠ નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા કે ૨૧ અગસ્ત ૧૯૬૯ કો હુએ સ્વર્ગવાસ કે દુ:ખદ સમાચાર સે મહાલય મેં શોકકા વાતાવરણ છા ગયા. સર્વં મહાલય કે સબ કાર્યકર્તાઓં, ઉપદેશક, વિદ્યાલય કે બ્રહ્મચારીયોં તથા ટંકારા કે લોગોંકી એક શોકસભા હુઈ. જિસમેં શ્રી પૂજ્ય શેઠજી કે પ્રતિ શ્રદ્ધાંજલિયાં અર્પિત કી ગઈ, ઔર ઉનકી દિવંગત આત્મા કી શાંતિ એવં સુગતિ કે લિયે પ્રાર્થના કી ગઈ.

શ્રી પૂજ્ય શેઠજી જહાં અનેક સંસ્થાઓ કે સંસ્થાપક ઔર સંચાલક થે વહાં મ. દ. સ્મા. ટ્રસ્ટ, ટંકારા કે જન્મદાતા ભી થે. ઉન્હોંને હી દેઢ લાખ રૂપયેમેં મહારાજા મોરબીકા ભવ્ય પ્રાસાદ જો ટંકારાસ્થિત હૈ, ખરીદ કર ઔર પચ્ચીસ હજાર રૂપયેમેં ક્લોક ટાવર બનવા કર ટ્રસ્ટકી સ્થાપના કી થી.

ઉનકી દુ:ખદ મૃત્યુ ઇસ સંસ્થા કે લિયે એક બહુત બડા આઘાત હૈ. પરમાત્મા કરેં કિ શ્રી પૂજ્ય શેઠજીકી આત્મા કો શાંતિ પ્રાપ્ત હો ઔર ઉનકે પરિવાર કે લોગ ઇસ મહાન દુ:ખકો સહન કર સકેં ઔર શેઠજીકી ચલાઈ પવિત્ર પરંપરાઓંકો ચાલુ રખ સકેં.

—મહર્ષિ દયાનંદ ટ્રસ્ટ : ટંકારા

શ્રી સનાતન ધર્મ પંજાબ મહાબીરદલ હરિદ્વાર તથા ઇસકે અંતર્ગત સંસ્થાએં શ્રી ગીતા ભવન, સપ્ત-ઋષિ આશ્રમ, શ્રી જગદેવસિંહ સંસ્કૃત વિદ્યાલય, શ્રી સનાતન ધર્મ મહાબીરદલ ગૌશાલા તથા શ્રી મિથિલેશ સનાતન ધર્મ હાયર સેકેન્ડરી સ્કૂલ કનખલ કે સદસ્ય ઔર કાર્યકર્તા, સમાજસેવી દાનવીર શ્રી શેઠ નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા પોરબંદર કે આકસ્મિક નિધન પર હાર્દિક શોક પ્રગટ કરતે હૈં. શ્રી શેઠજી કે નિધન સે દેશ, જાતિ ઔર ધર્મ કો જો હાનિ હુઇ હૈ ઇસકી પૂર્તિ હોના કઠિન હૈ, યહ સભા ઈશ્વરસે પ્રાર્થના કરતી હૈ કિ દિવંગત આત્મા કો સદ્‌ગતિ પ્રાપ્ત હો, સ્વર્ગીય શ્રી શેઠકે શોકસંતપ્ત પરિવાર કો ધૈર્ય પ્રદાન કરેં.

હરદ્વાર,
૨૫–૮–'૬૯

શ્રી સનાતન ધર્મ પંજાબ
મહાબીરદલ

પૂ. મુ. શ્રી નાનજીભાઈના સ્વર્ગવાસના સમાચાર જાણી દુ:ખ થયું છે.

સામાન્ય માનવીમાંથી ઘણી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા તેમ છતાં સામાન્ય માનવી જેવું જીવન જીવવાનો અને આમજન માટે કંઈક કરી છૂટવાનો તેમનો ભાવ હતો. સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષ માટે તેમણે લીધેલાં પગલાં સૌને માર્ગદર્શન આપે એવાં છે. તેમના આત્માને ઈશ્વર શાંતિ અર્પે અને આપને તેમણે કરેલું કાર્ય આગળ વધારવા વધુ શક્તિ આપે એવી પ્રાર્થના છે.

લિ.
અરવિંદલાલ બૂચ
મંત્રી
મજૂર મહાજન

અમદાવાદ,
૨–૯–'૬૯

મુ. શ્રી નાનજીભાઈના સ્વર્ગવાસના સમાચાર સાંભળી અમને બધાને મોટો આઘાત લાગ્યો છે.

કીર્તિમંદિર પોરબંદરમાં રચી ગાંધીજીનું સાચું સ્મારક તેઓશ્રી બનાવવામાં નિમિત્ત થયા છે. તે ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે કાયમનું લખાયેલું રહેશે.

હરિજનોની ઉન્નતિ તેમને હૈડે હતી. હરિજનશિક્ષણના કાર્યમાં તેઓ અનેરી ને અનોખી રીતે અમને વારંવાર મદદ કરતા હતા, તે અત્યારે તાજું થાય છે.

છેલ્લાં વરસોમાં તેમણે તપસાધના કરી સાચે જ સદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, એવો અનુભવ છેલ્લે હું તેમને મળ્યો હતો ત્યારે થયો હતો.

રાજકોટ,
૨૬–૮–'૬૯

છગનલાલ જોષી
સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ

શ્રી નાનજીભાઈના અકાળ અવસાનના સમાચાર જાણી દુઃખ થયું. તેમની તબિયત છેલ્લા કેટલાક વખતથી ઠીક ન હતી, પરંતુ એકદમ આવો વળાંક લેશે તેવું ધાર્યું ન હતું.

તેઓ મહાન શાહસોદાગર અને ભારતના ગણ્યાગાંઠ્યા દાનેશ્વરીમાંના એક હતા; જેમણે બહેનોની ઉન્નતિ માટે પોતાની કમાણીનો મોટો હિસ્સો ખર્ચીને, અનેક લોકોપયોગી કામો પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન કરીને કાયમ માટે તેઓ અમરતા પ્રાપ્ત કરી ગયા છે, તેવા સજ્જનના અવસાનથી ભારત અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્ર વધુ ગરીબ બન્યું છે.

'જન્મભૂમિ' સંસ્થાના મંડાણમાં સ્વર્ગસ્થનો હિસ્સો હતો. તેથી સને ૧૯૩૪ની શરૂઆતથી હું એમના પરિચયમાં આવેલો અને સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ શેઠ દ્વારા એમને ઓળખવાની તક મળેલી.

ચારેક વર્ષ પહેલાં હરિદ્વારમાં તેમને મળવાનું થયું હતું. તે પછી છેલ્લે જહાંગીર આર્ટ ગેલેરીમાં "સૌરાષ્ટ્ર દર્શન"ના પ્રદર્શન વખતે થોડો વખત મળવાનું બન્યું. તે વખતે જન્મભૂમિ અને સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ શેઠના પરિવારના ખબરઅંતર પૂછયા હતા. તેમની યાદશક્તિ પણ તેટલી જ સતેજ હતી. દરેકનાં નામ સાથે ખબરઅંતર પૂછતા હતા, તેથી મને તો ખૂબ આશ્ચર્ય અને આનંદ થયેલ.

પુરુષોત્તમ દોશી
સ્ટેટ્સ પીપલ્સ પ્રાઈવેટ લિમિટેડ,
જન્મભૂમિ ગ્રુપ ઑફ ન્યૂસપેપર્સ

મુંબઈ,
૨૬–૮–'૬૯

We have learnt with the most profound regret of the passing away of Sheth Nanji Kalidas Mehta, in whom the country has lost a great industrialist, a munificent donor of charities and a person of impeccable virtue.

On behalf of the Indian Salt Manufacturers' Association, we offer our most sincere condolences to the family of the great departed leader and also to Messrs. Saurashtra Cement & Chemical Industries Ltd., and other industrial units which he had so ably sponsored or was deeply interested in. May we request you kindly to convey to the family and the other units that our members share in their grief on this solemn occasion?

S. N. Sapre
Secretary
The Indian Salt Manufacturers' Association

Bombay
2nd September 1969

રાજરત્ન સદ્‌ગત શેઠશ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાને
પોરબંદરનાં નગરજનોની શ્રદ્ધાંજલિ

જાહેર શોકસભા
સાંજના છ

સ્થળ : સુદામા ચોક — સમય : તા. ૩૦–૮–'૬૯

અધ્યક્ષશ્રી પૂ. ગોસ્વામી શ્રી ગોવિંદરાયજી મહારાજ

શ્રદ્ધાંજલિ

પોરબંદરના પનોતા પુત્ર, આર્ય સંસ્કૃતિના પરમ જ્યોતિર્ધર અને કન્યાકેળવણીના પ્રખર પ્રોત્સાહક રાજરત્ન શેઠશ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાની વિ. સં. ૨૦૨૫ના શ્રાવણ શુકલા ત્રયોદશી, સોમવાર, તા. ૨૫–૮–'૬૯ના દિને પ્રાતઃકાલ પોણાદસે ચિર-વિદાયથી માત્ર પોરબંદરને જ નહીં પણ સારાયે દેશને એક પુરુષાર્થી અને ઉદારદિલ મહાનુભાવની ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે.

પોતાનાં બુદ્ધિ અને બાહુબળથી જે સમૃદ્ધિ તેઓને સાંપડી તેના સદુપયોગની સુવાસ દેશવિદેશે લીધી છે; પરંતુ આપણો વિસ્તાર તેનો સવિશેષ લાભ પામ્યો છે. શિક્ષણ, ઉદ્યોગ અને સંસ્કારનાં તેઓએ વાવેલાં બીજ આ ધરતી પર આજે પૂર્ણપણે વિકસ્યાં છે. તેમનાં પુરુષાર્થ અને ઉદાર સહાયથી પોરબંદરમાં અસ્તિત્વમાં આવેલ શ્રી મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિર, આર્ય કન્યાગુરુકુલ, મહિલા મહાવિદ્યાલય, શ્રી ભારત-મંદિર, શ્રી જવાહરલાલ નેહરુ તારકગૃહ અને મહર્ષિ દયાનંદ સાયન્સ કૉલેજ જેવી અનેક સંસ્થાઓ એમની અમર-ગાથા ગાતી ખડી છે. તેમના અથાગ પ્રયાસે પોરબંદર દેશવિદેશનું યાત્રાધામ બની ચૂક્યું છે.

તેમનાં સત્કાર્યોની સુવાસથી તેઓ આપણી વચ્ચે જ હોય એવું આપણ સૌને સ્વાભાવિક લાગ્યા કરે છે. દૈહિક ધર્મને આધીન થઈ તેમનો પાર્થિવ દેહ પંચમહાભૂતમાં મળી ગયો છે; પરંતુ યશદેહે તો તેઓ અમરત્વને વરી ચૂક્યા છે.

પારબંદરમાં, પારબંદર મેડિક્લ રિલીફ સોસાયટીના આશ્રયે, છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી હૃદયરોગના ઉપચાર અંગેની પ્રવૃત્તિઓ નાને પાયે ચાલી રહી છે. તે જ હૃદયરોગે શેઠશ્રીને આપણી વચ્ચેથી હરી લીધા છે. તે રોગના ઉપચાર અર્થે પોરબંદરમાં એક અદ્યતન હૉસ્પિટલ સમસ્ત જનતાના પ્રયાસોથી ઊભી કરીએ અને તેની સાથે ચિરસ્થાયી શ્રદ્ધાંજલિરૂપે રાષ્ટ્રના આ સપૂતનું પુણ્યનામ જોડી તેમના આ વિસ્તાર પરના અસીમ ઋણમાંથી યત્કિંચિત્ મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરીએ. આ સ્મારક સૌ કોઈની યથાશક્તિ સહાયથી પરિપૂર્ણ થાય તેવું પ્રભુ પાસે માગીએ છીએ.

શેઠશ્રીના દુઃખદ અવસાનથી તેમના પરિવાર—બૃહદ પરિવાર—મિત્રપરિવારને અચાનક લાગેલા આઘાતના સમયે આ સભા પોતાની હાર્દિક સમવેદના પ્રગટ કરે છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તેમને સહુને આ અસહ્ય ઘા સહન કરવાનું બળ તથા ધર્મવીર પિતાએ સૂચવેલી સુદિશાએ આગળ વધવાનું સામર્થ્ય આપે.

પ્રભુ દિવંગત પુણ્યાત્માને પરમ શાંતિ પ્રદાન કરે. — ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

(સહી) ગોવિંદરાયજી મહારાજ
પ્રમુખશ્રી

સંસ્મરણ

मानो हि महतां धनम् ।

।। मरण न होत तो स्मरण पण न होत ।।

–काकासाहेब कालेलकर

☆ ☆ ☆ ધર્મ અને અર્થના સમન્વયકાર

લેખક : માનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ

નાનજીભાઈને મળવાનું અનેક વાર બન્યું. છેલ્લે હું તેમને મળ્યો તેમના જૂનાગઢના નિવાસસ્થાને દોઢેક વર્ષ પહેલાં. તદ્દન સાદો ખંડ, સાદું રાચરચીલું અને આજુબાજુ શાંત વાતાવરણ. સાચું વાનપ્રસ્થ જીવન. સંન્યસ્તાશ્રમ કહેવો હોય તો પણ કહેવાય. બહુ સ્નેહાદરથી એ મળ્યા, થોડી સામાન્ય વાતો થઈ. મારે દિલ્હી આવવા નીકળવાનું હોવાથી વધારે બેસવાને અવકાશ ન હતો. પરંતુ, એમની સાથેની છેલ્લી મુલાકાતનું દૃશ્ય મારા મન ઉપર અંકિત છે.

દોરી-લોટો લઈને વતન છોડાનાર તવંગર બન્યાના ઘણા દાખલા છે અને અજાણ્યા નવા પ્રદેશોની વિટંબણાઓ સહન કરી મોટાં મોટાં વેપારી સાહસો ખેડનારા પણ મળી આવે છે. વિદેશમાં ધનવાન તરીકે ઊંચું સ્થાન ભોગવનારાઓના પણ દાખલા છે. પરંતુ, ધર્મ અને અર્થનો સમન્વય કરનારા નાનજીભાઈ જેવા ભાગ્યે જ કોઈ નીકળે છે.

નાનજીભાઈ બહુ ભણ્યા ન હતા. પરંતુ તેમનાં સૂઝ અને સમજ, જ્ઞાન અને દૃષ્ટિ જેવાં વેપારમાં હતાં તેવાં જીવનમાં પણ હતાં. તેઓ વાસ્તવમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના એક ઉમદા સંતાન હતા. ભારતીય પરંપરાનાં ઉચ્ચ મૂલ્યોને તેઓ સમજ્યા હતા અને તેને સાકાર કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમના આ પ્રયત્નમાં તેમનાં ધર્મભાવના, દાનવૃત્તિ, સમભાવ અને સમાજસેવા ખીલતાં રહ્યાં.

નાનજીભાઈના વ્યક્તિત્વનો આદર કરનારા અને તેમની ધર્મ તેમ જ સમાજની સેવાઓ માટે કૃતજ્ઞતા અનુભવનારાઓનો વર્ગ વિશાળ છે અને તેથી તેમનાં જીવન તેમ જ કાર્યોને અંજલિ આપવા એક સ્મૃતિ-ગ્રંથ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે તેને હું આવકારું છું.

☆ ☆ ☆ એક વચની પુરુષ

લેખક : મહારાણા શ્રી નટવરસિંહજી, પોરબંદર

આપણા ખૂબ લોકપ્રિય અને સર્વ સદ્ગુણી રાજ્યરત્ન શ્રી નાનજીભાઈ સમા મહાપુરુષની જેટલી પ્રશંસા કરીએ એટલી ઓછી જ ગણાય; અને આ અંજલિ-સંગ્રહમાં તેઓશ્રીના અનેક ગુણો વિષે ઘણાં ફાળો અપાશે, તેથી તેઓશ્રીના એક જ ગુણ વિષે લખી મારી અંજલિ અર્પી હું કૃતાર્થ થઈશ.

એ ગુણ ભરોસાપાત્રતાનો હતો અને મારી દૃષ્ટિએ, સદ્ગુણોની સાંકળીની ઊંચામાં ઊંચી કડીનું સ્થાન એ ગુણ ભોગવે છે. કોઈ પણ ઉચ્ચ કક્ષાના માનવીના ગુણોના ભંડારમાંથી ભરોસાપાત્રતાનો ગુણ એક બાજુ તારવી લેવામાં આવે, તો શિર વિનાના શરીરની જેવી બાકીના ગુણોની કિંમત થઈ જાય; કેમ કે એ મહા-ગુણના પેટામાં બીજા અનેક ગુણોનો આપોઆપ સમાવેશ થઈ જાય છે. આપણા નાનજીભાઈમાં એ ગુણ સંપૂર્ણપણે હતો અને તેઓશ્રીની પ્રથમ પિછાનથી જ એનો મને અંગત અનુભવ થયો હતો, જે પ્રસંગનું ટૂંકમાં વર્ણન આપું છું.

૧૯૩૧ની એક ખુશનુમા બપોરે, વર્ષો બાદ ભારત પાછા વળેલા, શ્રી નાનજીભાઈ મને ગામની સેક્રેટરિયટની ઑફિસમાં મળવા પધાર્યા. તેઓને મળીને મને ઘણો હર્ષ થયો. અમારી આ પ્રથમ જ મુલાકાત

દરમિયાન તેઓએ પોરબંદરમાં કાપડની એક મિલ સ્થાપવાનો ઇરાદો મારી પાસે મૂક્યો, જેનો મેં સાભાર સ્વીકાર કરી લીધો. પોરબંદર રાજ્ય સાથેના કોલકરાર મુજબ એ મિલ અમુક સમયમાં ચાલુ થઈ જવી જોઈએ, એ પ્રમાણે એક કલમ હતી. પરંતુ આણધારી કંઈક આર્થિક અગવડોને અંગે એમ નહીં બની શકવાથી તેઓએ અમારી બીજી વારની મુલાકાત વખતે એ હકીકત જાહેર કરતાં કહ્યું કે કોલકરાર અનુસાર પોતાનું વચન રાખવા માટે તાજેતરમાં શરૂ થયેલ પોતાનું લુગાઝીનું સાકરનું કારખાનું વેચી નાખીને પોરબંદરમાં મિલ શરૂ કરી દેવાનો પોતે નિર્ણય કર્યો છે! અહીં નોંધ લેતાં હું સંતોષાઉં છું કે છેવટમાં મારા આગ્રહથી એ પરિણામ આવ્યું કે લુગાઝીની પોતાની ફેક્ટરી પણ ચાલુ રહી અને પોરબંદરમાં મિલ પણ સ્થપાણી. પણ ઉપર દર્શાવેલ પ્રસંગ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું કે શ્રી નાનજીભાઈ એકવચની પુરુષ હતા, અને "રઘુકુલ રીત સદા ચલી આઈ, પ્રાન જાય અરુ બચન ન જાઈ"ના સૂત્રનું ખરું રહસ્ય તેઓશ્રીના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયું હતું; એટલે નવાઈ નહીં કે તેઓશ્રીનું જીવન એટલી સફળતાને શિખરે પહોંચ્યું. પોરબંદર રાજ્યનો રાજરત્નનો ઇલકાબ તો પોતે ધરાવતા જ હતા; પરંતુ ખરેખર તો આપણા સમસ્ત ભારતના તેઓશ્રી એક અજોડ રત્ન હતા. તેઓના જવાથી એ રત્ન આપણી પાસેથી છિનવાઈ ગયું છે.

☆ ☆ ☆ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેના સેતુ

લેખક : શ્રીમાન ઉછરંગરાય ન. ઢેબર, મુખ્યમંત્રી : ભૂતપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય

શ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ ગોરાણાના વતની. અમો ખંભાળિયાના. ગોરાણા – દ્વારકા અને ખંભાળિયા – રાવળ – દ્વારકાની પટ્ટીમાંથી વર્ષોવર્ષ આફ્રિકામાં ભરતી થતી અને લોકો પણ જતા. નાની ઉંમરમાં ખંભાળિયાનાં મહેમાનો રાજકોટના કોઠી બંગલે, અને આજે રેસિડન્સી કહીએ છીએ અને જ્યાં આજે રેલવેની ઑફિસો છે, ત્યાં પાસપોર્ટને માટે ધક્કા ખાતા; તેનું મને આછું પાતળું સ્મરણ છે. આજે જે સૌરાષ્ટ્રની શોભા છે તે આવા કેટલાયે પુરુષાર્થી જીવડાઓને આભારી છે. મોરીશિયસ, ઝાંઝિબાર, દક્ષિણ આફ્રિકા, માડાગાસ્કર, જાવા, સુમાત્રા, સિલોન, બેંગકોક, આ બધામાં સૌરાષ્ટ્રવાસી ઘૂમતા – લોહીનાં પાણી કરી કમાણી કરતા. ઘેરે વારે પરબે સારે માઠે પ્રસંગે કામ લાગતા; અને પોતાના પરિવારની, ઇષ્ટમિત્રની, નાતજાતની અને ગામ-ઠામની સેવા કરતા.

સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈ આ બધામાં સૌથી મોખરે આવતા શાહ સોદાગર તરીકે ઓળખાતા. સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈ આર્યસમાજ પ્રત્યે નિષ્ઠા રાખતા. કદાચ સ્વામી દયાનંદજી તથા મહાત્માજી પ્રત્યે તેમની સમાન ભક્તિ હતી. સ્વામીજીની ધાર્મિક શિસ્ત અને મહાત્માજીનું સ્વદેશીવ્રત બન્ને તેમના પ્રેમભર્યા સમર્થનના વિષય હતા. સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈના દાનથી સેંકડો સંસ્થાઓ ઊભી થઈ હશે અને નભી રહી હશે. સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈના ધર્મપ્રધાન શિક્ષણકાર્યના રસને પરિણામે હજારો ઘરમાં આજે સંસ્કારના દીવડાઓ ઝળહળતા હશે. સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈના સ્વદેશપ્રેમને કારણે કેટલીયે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને બળ મળ્યું હશે.

સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈના પ્રથમ પરિચયમાં હું વકીલાત કરતો, ત્યારે સ્વ. શ્રી ગોરધનદાસ લાધાભાઈને ત્યાં આવ્યો. પરિચય આછો એવો હતો. દૂરથી જ મળેલા. સ્વ. શ્રી ગોરધનદાસભાઈ લાધાભાઈ રાજકોટમાં લોહાણા જ્ઞાતિના આગેવાન હતા. વેદાંતી હતા. વકીલ હતા. હું તેમનો ભાડૂત હતો. સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈનું સન્માન થઈ રહ્યું હતું.

ત્યાર પછી સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈને કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના મંત્રી તરીકે, પોરબંદરના ભારતોદય મંડળને માટે સહાયતા માટે, અને તેથી પણ વિશેષ મજૂરોના સવાલને માટે મળવાનું થયેલું. રાજકારણમાં સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈ ભારતીય આઝાદીની પ્રવૃત્તિને નિ:સંકોચ સહાય આપતા હતા. સ્થાનિક રાજરજવાડાંના સવાલ વિષે એટલા સ્પષ્ટ ન હતા; એટલે આ બન્ને સવાલો વિષે કોઈ કોઈ વખત કોયડાઓ ઊભા થતા. સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈનું ભારતના આર્થિક વિકાસને અંગે ખાસ દૃષ્ટિબિંદુ હતું; પણ છતાં કંઈ ને કંઈ માર્ગ નીકળતો.

ખરેખરો, સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈનો પરિચય તો, સ્વરાજ્ય પછી થયો. સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થયું. તારીખ ૧૫મી ફેબ્રુઆરી, સન ૧૯૪૭ને દિવસે પ્રધાનમંડળે સોગંદ લીધા; પણ આ પ્રધાન મંડળ રાજ્યવગરનું પ્રધાનમંડળ હતું. આ પ્રધાનમંડળને પહેલું રાજ્ય સોંપાયું માર્ચની ૧લી તારીખે. વચગાળાના પંદર દિવસમાં, નાનાંમોટાં રજવાડાંઓમાં, મનુષ્યસ્વભાવ પ્રમાણે, પ્રત્યાઘાતો જણાવા લાગ્યા. તેમાંની એકબે વસ્તુઓ ચિંતા ઉપજાવે તેવી હતી. હિંદુસ્તાનમાં લડાઈ દરમિયાન દાખલ કરવામાં આવેલ અનાજ ઉપરનો અંકુશ ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો અને રજવાડાં પાસે જે કંઈ અનાજનો જથ્થો હતો, તેમાંથી કોઈ ને કોઈ વેચવા લાગ્યા. અનાજની દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્ર ખાધવાળો પ્રદેશ હોઈ પુરવઠો ન હોય તો પહોંચવાનું નવા પ્રધાનમંડળ માટે મુશ્કેલ બને; તેથી નવા પ્રધાનમંડળે વિચાર્યું કે કંઈક અનાજ ખરીદવું. જામનગરના એક અત્યંત નિષ્ઠાવાન ઑફિસર શ્રી સુરસિંહજીભાઈ જાડેજા અને શ્રી રતિભાઈ તન્નાને તે માટે પંજાબ મોકલવાનું નક્કી કર્યું. પણ રાજ્ય-વગરના આ પ્રધાનમંડળ પાસે ટિકિટને માટે પણ પૈસા નહોતા. અમે બધા મળ્યા અને વિચાર કર્યો કે વીસ કે પચીસ લાખ રૂપિયા માગી અને અનાજનો જથ્થો મેળવી લેવો. ફંડફાળા કરવાને ટેવાયેલા આ કાર્યકર્તા મંડળે કોઈ દિવસ પાંચપચીસ હજારની ટહેલ નાખી હશે; પણ પચીસ લાખ રૂપિયાની ટહેલ નાખવી અને તે પણ રાજ્યને ખાતે આપવા માટે, અને તે પણ રાજ્ય વગરના પ્રધાનમંડળને ભરોસે અને ઉધાર! આવી સ્થિતિમાં આટલી મોટી રકમ આપવાની કોની હિંમત ચાલે? સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈ આ નવા રાજ્યની વહારે આવ્યા અને રકમ ધીરી.

બીજો પ્રસંગ હતો આવકવેરાને અંગે. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યનું એકમ થયું ત્યાર પહેલાં, કોઈ પણ રાજ્યમાં આવકવેરો નહોતો. સૌરાષ્ટ્રના વેપારીઓ રાજ્ય બહાર આવકવેરો ભરતા હતા અને તેમને તેના કડવામીઠા અનુભવો થયા હતા. દેશની પલટાતી પરિસ્થિતિનો વિચાર થોડા વેપારીઓ કરતા; બાકી તો આ કડવામીઠા અનુભવ પરથી અકળાતા હતા; અને નવા રાજ્યે આવકવેરાનો રસ્તો લીધો, તેથી સ્વાભાવિક રીતે કચવાયા. ઠરાવો થવા લાગ્યા; સભાઓ ભરાવા લાગી; વિરોધો પણ થવા લાગ્યા. રાજસ્થાનમાં આવકવેરો દાખલ કરવાનું નક્કી થયું અને ભારત સરકારની સહાયથી પ્રધાનમંડળે પાછળથી પડતું મૂક્યું. આથી થોડા ઉત્સાહમાં પણ આવ્યા.

રાજ્યનું દૃષ્ટિબિંદુ જુદું હતું. નજીકમાં જ આખા દેશનું આર્થિક એકીકરણ થવાનું હતું. રાજ્યની સ્પષ્ટ આવક કેન્દ્ર સરકાર લઈ લે તેટલું જ વળતર મળે તેમ હતું. એક વખત આર્થિક એકીકરણ થઈ જાય, પછી કેન્દ્ર આવકવેરો તો નાંખવાનું જ હતું. ફરક એટલો પડતો હતો કે આ નવું રાજ્ય આવકવેરાનો હિસ્સો જ માગી શકે, પૂરેપૂરું વળતર ન માગી શકે. આ દૃષ્ટિબિન્દુ વેપારી મિત્રોને સમજાવવા પ્રધાનમંડળે કોશિશ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગયું.

સંકટ સમયે સૌરાષ્ટ્રના મહાજનના મુખીઓ તરફ જોતા. તેમાં મુખ્ય હતા સ્વ. શ્રી મોહનલાલ ગઢવાવાળા, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ દેવકરણ નાનજી, ભાવનગરના ભોગીલાલ શેઠ અને આ બધામાં ધુરંધર જેવા સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા. આ બધા જ્યારે પણ તેમને લાગે ત્યારે સામેથી રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે પુલ બનવા તૈયાર રહેતા; અને નિમંત્રણ મળે તો, નિશ્ચિતપણે બન્નેને સમજાવવા આગળ આવતા. સૌરાષ્ટ્રની જનતાને એક કરોડનું વાર્ષિક વળતર મળશે એ આ બધા મિત્રો સમજ્યા અને રાજસ્થાનની દિશામાં નહીં જતાં, તેટલો બોજો ઉઠાવવા વેપારી મહાજનને તેઓ સમજાવી શક્યા.

આવો જ બીજો પ્રશ્ન હતો વેપારીઓને નિસ્બતકર્તા સેલ્સટૅક્સનો. ત્યારે પણ આ બધા મિત્રોની હૂંફ મળી. જનતાને આર્થિક બોજો ઉઠાવવા માટે સમજાવવાના અપ્રિય કાર્યમાં તેઓ સાથ આપતા. તેથી નવા પ્રજાશાસનને સારી રીતે બળ મળતું.

સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈ આર્યસમાજની ઉજજ્વળ પ્રતિભાનું પ્રતીક હતા. આર્યસમાજે દેશને આત્મ-શ્રદ્ધા આપી છે. આ આત્મશ્રદ્ધાનો રણકાર સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈના જીવનમાં જોવા મળતો. ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રની માતૃશક્તિને ઘડવામાં તેમનો અપૂર્વ ફાળો કદી પણ ભુલાય તેમ નથી.

સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈની શ્રીમંતાઈની વચમાં વ્યક્તિગત જીવનની શુદ્ધિની ઊંડી છાપ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતના હૃદય ઉપર લાંબો વખત સુધી નભી રહેશે. તેમનો દાનનો અસ્ખલિત પ્રવાહ અને તેમનો વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં અપૂર્વ પુરુપાર્થ પણ લાંબો વખત સુધી યાદ રહેશે.

તેમના જવાથી દેશપરદેશમાં ભારતવર્ષને વેપારના અને સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં ભારે મોટી ખોટ ખેડી છે.

☆ ☆ ☆ REMINISCENCES

By : Hon'ble Shri Apa Saheb Pant, High Commissioner for India, (LONDON,)

I well remember the first day when I met Shri Nanjibhai. He had come to Nairobi to take part in some meeting connected with one of the important educational institutions started by Indian residents in East Africa. The crowd was quite thick in the hall on that June afternoon and immediately I entered the room I knew that a very powerful personality was there in that room and everyone was centred around him. I was so pleasantly surprised to find a face radiant with kindness and eyes so full of affection and inner joy that I immediately went towards him and shook him warmly by hand, even before I knew who he was !

It was during the period when Indians in East Africa were trying to collect funds for a Gandhi Memorial that I came to know Nanjibhai more intimately. I had many occasions to discuss this matter of a suitable memorial to Mahatma Gandhi in East Africa with him. When the idea of establishing a College or a University in the name of Mahatma Gandhi was sponsored, Nanjibhai immediatey with his fore-vision accepted it as a most suitable memorial to him. There were many who opposed this idea of establishing an eductional institution in the name of Mahatma Gandhi as they thought it would mean incurring recurring expenditure and a great deal of trouble. But, Nanjibhai knew that it was only through such an Institution that Indian contribution can become a permanent factor of African life.

Nanjibhai could be said to operate on two different planes of existence always. The material, the mundane one where efficient and capable, diligent and dynamic, careful of the most minute detail he acted and inspired others to act. At a dinner party or in a public meeting, in a factory or farm, everything *had* to be in *absolute* perfect order. He would miss no detail, and he would see that everything is organised properly by volunteers, students, workers in the factory, and that there is no appearance of anything being slipshod or neglected around him.

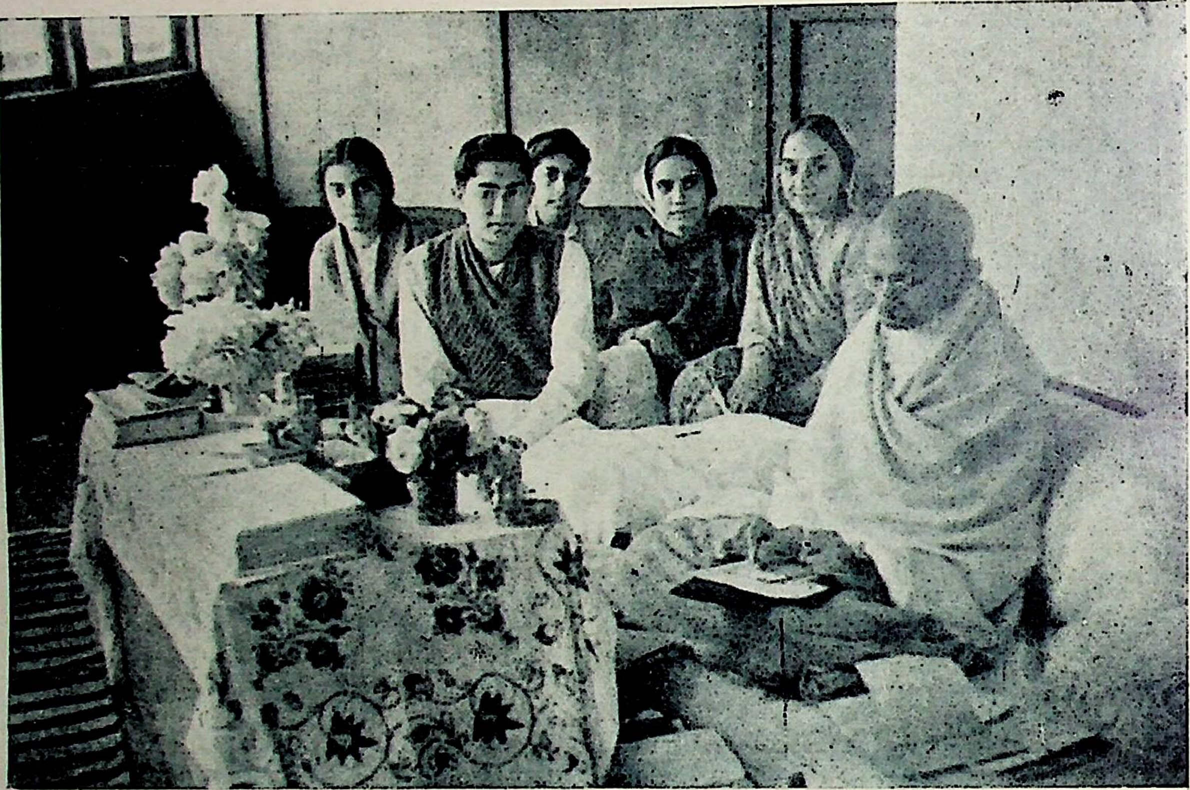
At the same time, Nanjibhai was living on a plane of higher consciousness, as it were, in which his perpetual search for friendship, for understanding of life itself, of joy and harmony was so well evident. He created not only friends but comrades around him. Everyone knew that Nanjibhai was interested in him and the work that he was doing.

પૂ. ગાંધીજીની આગાખાન મહેલમાંથી મુક્ત થયા પછી
પોરબન્દરના બે મહાનુભાવ પુત્રોનો ગોષ્ઠિ–વિનિમય

શેઠશ્રીના પંચગની-નિવાસમાં શ્રી નાનજીભાઈ અને તેમના કુટુંબીજનોએ કરેલું બે મહિના સુધીનું સુદીર્ઘ આતિથ્ય · જુલાઈ ૧૯૪૪

મોંઘેરા અતિથિ તરીકે પૂજ્ય ગાંધીજી

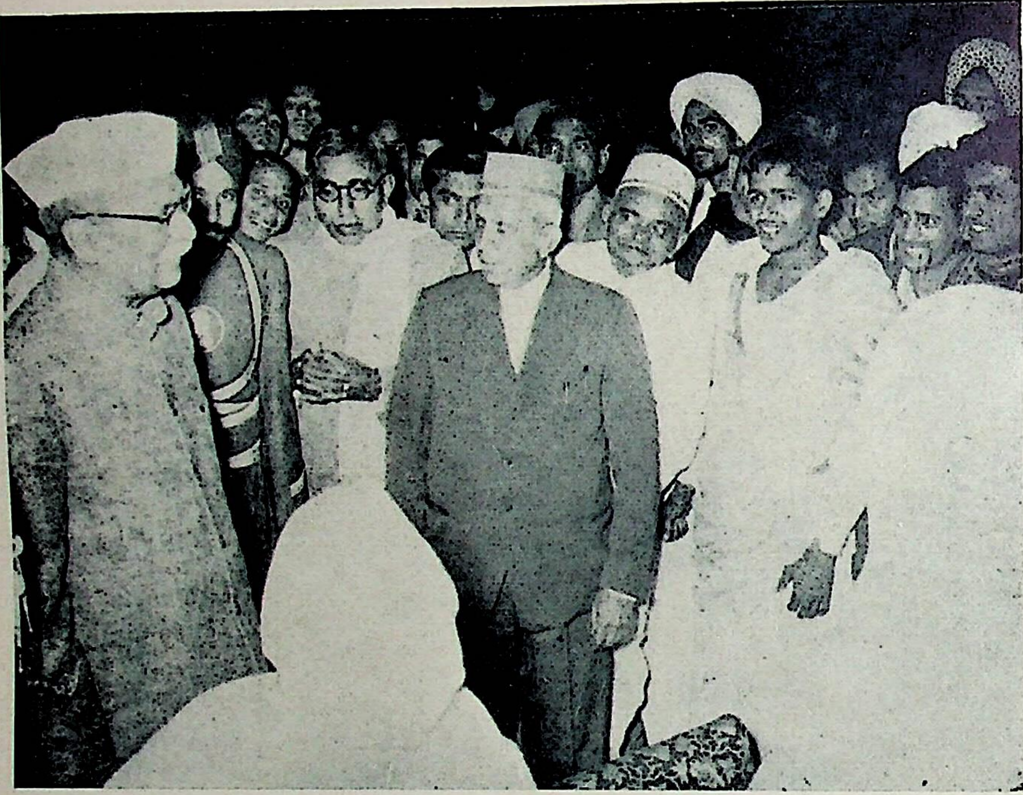

શેઠશ્રી નાનજીભાઈના પંચગની-નિવાસ-સ્થાને તેમનાં કુટુંબીજનો સાથે
જુલાઈ : ૧૯૪૪

ભારતના ગૃહપ્રધાન અને ડેપ્યુટી પ્રાઈમ મિનિસ્ટર સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે
કીર્તિમંદિરનાં પ્રાંગણમાં શ્રી નાનજીભાઈની મધુર ગોષ્ઠિ

મહાત્મા-ગાંધી-કીર્તિમંદિર : પોરબન્દરના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે

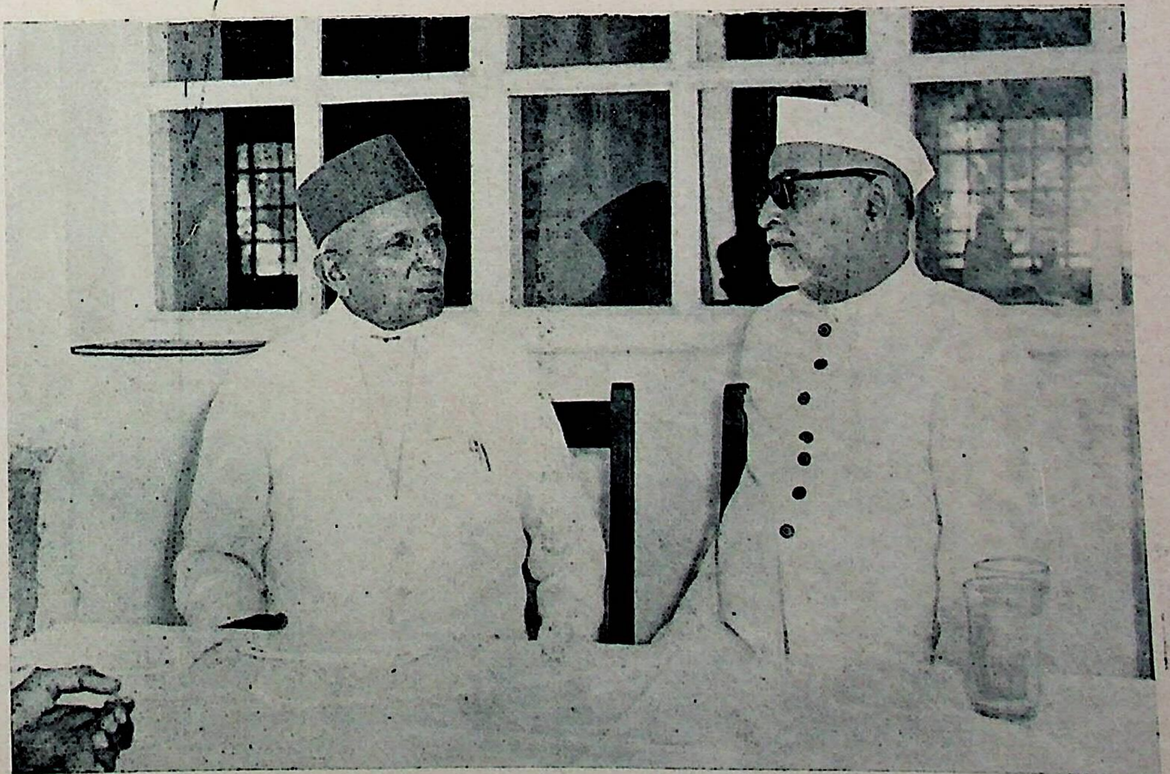

ભારતપ્રમુખ ડૉ. શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદજી સાથે
શ્રી નાનજીભાઈ–ન્યૂ દિલ્હીમાં

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા સન્માનનીય ભારતપ્રમુખ શ્રી ડૉ. રાધાકૃષ્ણન સાથે
ગુરુકુલના સરસ્વતી મંદિરમાં

શ્રી નાનજીભાઈ · ડૉ. રાધાકૃષ્ણન · આચાર્ય શ્રી સહાણી · શ્રી ઘનશ્યામભાઈ ઓઝા

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા સંમાનનીય ભારતપ્રમુખ શ્રી ડૉ. ઝાકિરહુસેનસાહેબ સાથે
(ભારતમંદિરની સન્નિધિમાં)

માનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ સાથે શેઠશ્રી નાનજીભાઈ ગુરુકુલ સન્નિધિમાં

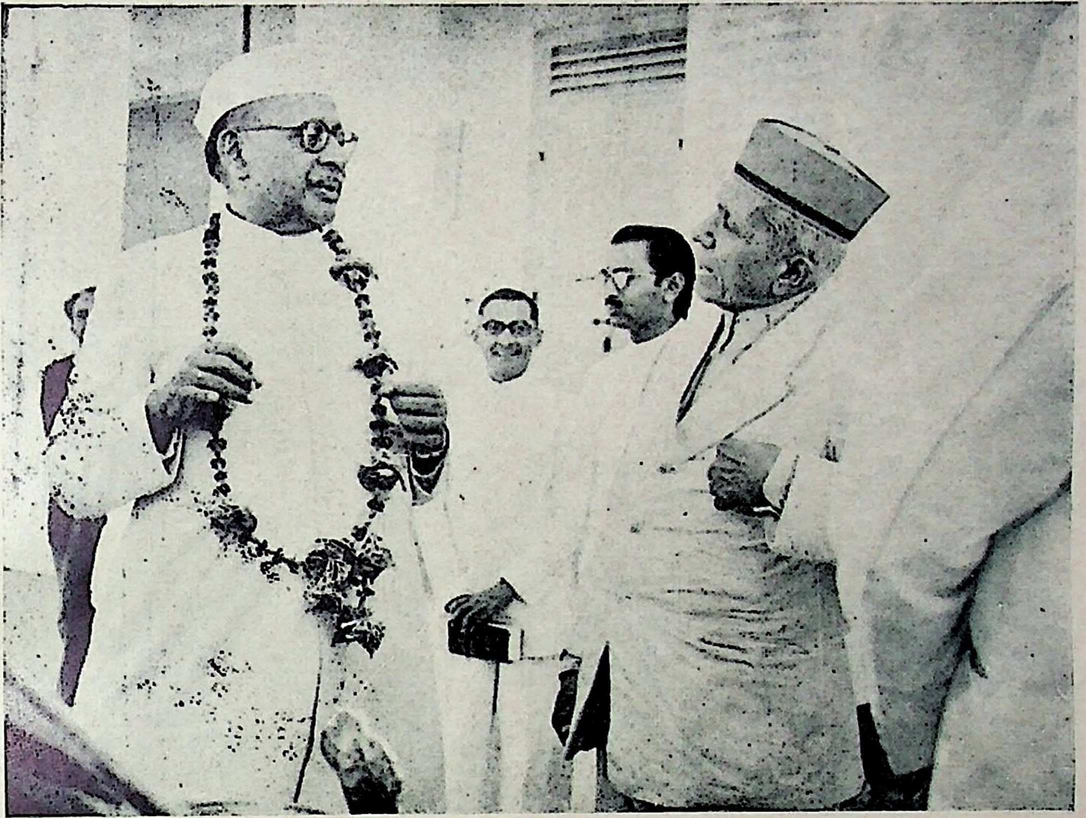

શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈ મહેતા · સુશ્રી સવિતાબહેન · શ્રી નાનજીભાઈ · શ્રી મોરારજીભાઈ

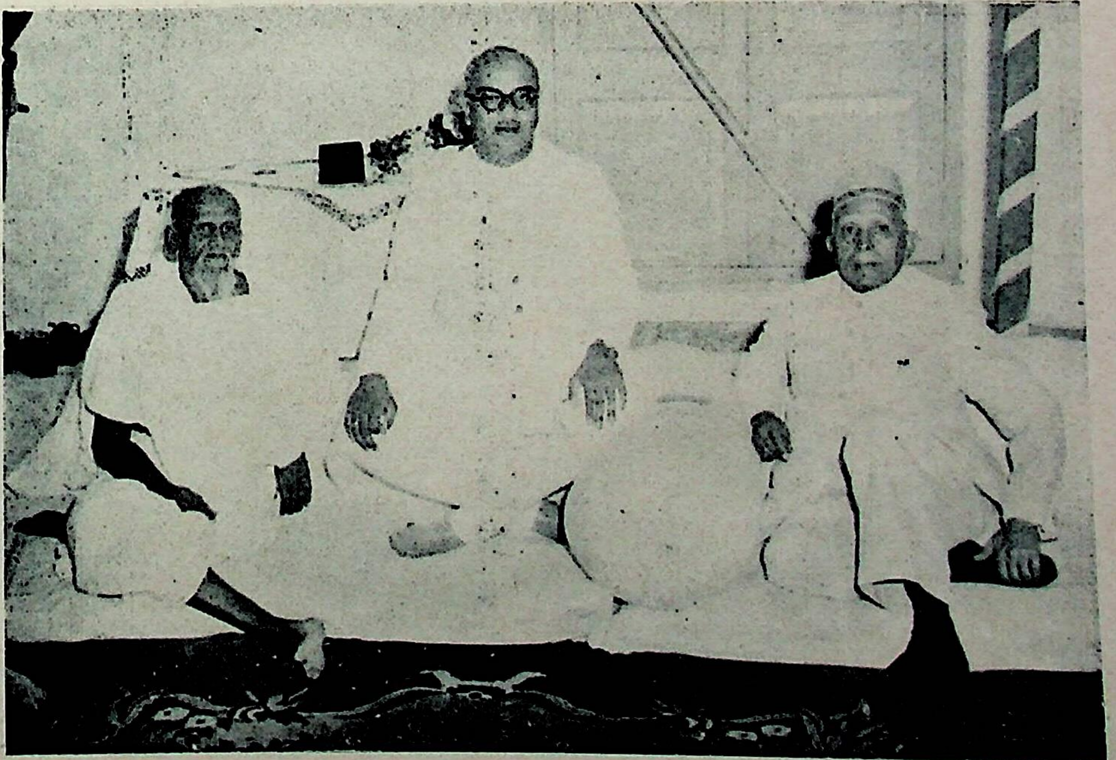

પોરબન્દરના કલાપ્રેમી નરેશ મહારાણા શ્રી નટવરસિંહજી-સાહેબ તથા અ. સૌ. મહારાણીજી શ્રી અનંતકુંવરબા સાથે શ્રી નાનજીભાઈ

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા મુંબઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ શ્રી શ્રીપ્રકાશ સાથે ગોષ્ઠિમાં
(આર્યકન્યા ગુરુકુલમાં)

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા ભાવનગર-નરેશ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી સાથે
પૂ. જૈન મુનિ શ્રી કલ્યાણમલ્લજીની સન્નિધિમાં

(ગુરુકુલ-સોનગઢના ઉત્સવ પ્રસંગે)

બે મહાનુભાવોની ગોષ્ઠિ

શ્રી નાનજીભાઈના એકયાસીમા જન્મસમારોહમાં શ્રી કાકાસાહેબ

શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતા અને એડમિરલ નંદાજી ગુરુકુલ-ઉત્સવ-પ્રસંગે
ગુરુકુલનાં અધિષ્ઠાત્રી સવિતાબહેન સાથે

There were few pioneers in East Africa who could not have been daunted by the circumstances. Nanjibhai faced them and *changed* them. He related to me the story of how he travelled from India for nearly six months on a rudder-less, mastless ship drifting in the Indian Ocean towards Madagascar and how during those months he cooked his own food, collected water from rain in the Equitorial areas and felt quite happy. He also told me that when he reached Mombasa, he took a job of work which got him a hundred rupees per year! Just imagine in the beginning of this century, a hundred rupees per year, though not a luxury, were sufficient to keep body and soul together. Today, that money can be spent on one meal by a few friends in Bombay or even in Calcutta! Starting from almost nothing, except for the daring and the vision he had, Nanjibhai pioneered, blazed a glorious trail in Africa. He not only created from the soil, the air, and the water of Africa, wealth but helped to *change* and to transform at least a part of tribal and traditional society which he found there and also the Indian one ridden with castes and communal conflicts into a more modern, into a more systematised and a more scientific one. I think his achievement in establishing one of the largest sugar factories in the world in Uganda, was no mean one. Nobody had done sugar plantation in East Africa before, depending only on rains. Nanjibhai did not stop only with sugar; he planted cotton, coffee and tea. To see the areas of industrial development and agricultural productivity that he created in Africa is, indeed, even today a most remarkable spectacle. It was people of the spirit of Nanjibhai who built the first contact in modern times between India and Africa. It remains to be seen whether this pioneering zeal, this courage and the understanding of future events would be really a legacy for the present generation of Indians who are now left to work in East Africa. In many ways, I think, it would be so. I think, the spirit of Nanjibhai, his daring, adventure, courage in changing circumstances around himself cannot but inspire who live in Africa today. Nanji Kalidas Mehta's name would be remembered in Africa as long as sugar is eaten and as long as people dare to change the society around them. I salute the memory of Nanjibhai as not only that of a great industrialist or commercial or agricultural pioneer, but as a person who dared to transform society and contribute an important aspect of culture, and an Indian way of life and of Indian traditions to that Continent of "DAWN".

☆ ☆ ☆ પુરુષાર્થની પ્રતિભા

લેખક: શ્રીમતી પ્રેમલીલા બહેન ઠાકરસી

શ્રી નાનજીભાઈ પુરુષાર્થી હતા. બાળપણમાં જ એમણે પોતાની આત્મશ્રદ્ધા પર વિશ્વાસ રાખી નાનકડા વહાણમાં દરિયો ખેડવાનું સાહસ કર્યું. અનેક સંકટો સહન કર્યાં. પણ પોતાના ધ્યેયને વળગી રહ્યા. કરોડો રૂપિયા કમાયા ને કરોડો દાનમાં આપ્યા. પેલી કબીરની સાખી—

પાની બાઢે નાવમેં ઘરમેં બાઢે દામ,
દોનું હાથ ઉલેચિયેં યહી સજ્જનકા કામ.

એમણે જીવનમાં ઉતારી હતી. શ્રી નાનજીભાઈ ગુજરાત માટે પુરુષાર્થનો આદર્શ મૂકતા ગયા છે. શૂન્યમાંથી એમણે સૃષ્ટિ સરજાવી. પુસ્તકિયું શિક્ષણ જ જીવનને મહાન બનાવતું નથી. અનુભવની શાળામાં ઘડાયેલા નાનજીભાઈએ જીવન ઉજાળ્યું અને એ પ્રકાશમાં અનેકને તાર્યા.

શ્રી નાનજીભાઈ સાથે મારો વર્ષોનો સંબંધ હતો. એમના આખા કુટુંબને નિકટથી જોવાનું, જાણવાનું સદ્‌ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમના આખા કુટુંબમાં આર્યસંસ્કૃતિની ઉદાત્તતા દેખાઈ આવે છે. એમણે પોતે પ્રચલિત અર્થમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત નહોતું કર્યું, પણ અન્યને શિક્ષણ આપવા એમણે અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓને જન્મ આપ્યો છે. થોડાં વરસો પહેલાં હું પોરબંદર ગઈ હતી ત્યારે એમણે ત્યાંની પોતાની સંસ્થાઓ અતિ-પ્રેમથી બતાવી હતી અને એની ખૂબીઓ સમજાવી હતી. સંસ્થાઓ પ્રત્યે એમને અસીમ મમતા હતી. એ સૌમાં વ્યક્તિગત રસ લેતા હતા. વિદ્યાર્થિનીઓને એ "માતા" કહેતા. આ માતાઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવા એમણે લખલૂટ ખર્ચ કર્યો. એમની સંસ્કારી કન્યાએ એમાં સાથ આપ્યો.

અરેબિયન નાઈટ્‌સની અદ્‌ભુત કથા જેવું એમનું જીવનચરિત્ર છે. મેં એમની જીવનકથા અત્યંત રસથી વાંચી છે. ઘણાં ઓછાં પુસ્તકોએ મને આવો આનંદ આપ્યો હશે. સીધાંસાદાં વાક્યોમાં શ્રી નાનજીભાઈએ રજૂ કરેલી પોતાનાં સાહસ ને પુરુષાર્થની આ કથા કોઈનુંયે મન આકર્ષી લે એવી છે.

પૂજ્ય ગાંધીજી પ્રત્યે એમને ખૂબ માન હતું. ઈ. સ. ૧૯૪૫માં બાપુ મારા મહેમાન તરીકે મહાબળે-શ્વર રહ્યા હતા, ત્યાંથી એ એમના મહેમાન તરીકે પંચગની જવાના હતા. એમણે એક અઠવાડિયા પહેલાં એમનાં મંત્રિણીને બાપુની જરૂરિયાતોનો અભ્યાસ કરવા મહાબળેશ્વર મોકલ્યાં હતાં; જેથી પંચગનીમાં એઓ બાપુની યોગ્ય પરોણાગત કરી શકે. આવી ઝીણવટ ઘણા ઓછામાં જોવા મળે છે. પોરબંદરનું કીર્તિ-મંદિર એમની બાપુભક્તિનું પ્રતીક છે.

અનેક ઉદ્યોગો એમણે સ્થાપ્યા છે; સફળતાપૂર્વક ચલાવ્યા છે ને એમને ઉન્નતિના શિખરે લઈ ગયા છે. આફ્રિકામાં અને ભારતમાં મહાન ઉદ્યોગપતિ તરીકે તો એઓ જાણીતા છે જ; પણ ગુજરાત એમને યાદ રાખશે એમના સાહસ માટે, એમની અખૂટ આત્મશ્રદ્ધા માટે અને એમના માનવતાભર્યા સાદા સંસ્કારી જીવન માટે. ઘણા ઓછા માણસોએ એમના જેટલું વિપુલ દાન કર્યું હશે—સન્માર્ગે અને બદલાની આશા વિના. એમનું જીવન એક મહાન યજ્ઞ જેવું હતું, એટલે જ કાકાસાહેબે એમને 'ધર્મરત્ન' કહ્યા.

ગુજરાતની ભાવિ પેઢી માટે એમનું જીવન સદાયે પ્રેરણાનો અખંડ સ્રોત બની રહેશે.

☆ ☆ ☆ દેદીપ્યમાન સૂર્ય

લેખક: શ્રીમતી જયાવતી બહેન પ્રાણલાલ દેવકરણ

શ્રી નાનજીભાઈની કીર્તિગાથા ઘણાં વર્ષો પહેલાં સાંભળેલી. પણ એમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો ૧૯૩૮ની સાલમાં, પોરબંદર જતી વખતે ટ્રેનમાં. વર્ષો વીતી ગયાં તે વાતને; પણ કેટલાક પ્રસંગો ચિરસ્મરણીય હોય છે એમ આ પણ બની રહ્યો.

અમીભરેલ ચક્ષુ, મૂર્તિમંત સાદાઈ, સરળ સ્વભાવ, સ્વાભાવિક નિખાલસતા, નમ્ર છતાં ગૌરવભરી મુખમુદ્રા. સતત ઉદ્યોગી રહી, આપણી પુરાતન સંસ્કારભાવના પુનર્જીવિત બનાવીને, તેમણે વાસ્તવમાં સમાજ દ્વારા દેશસેવા જ કરી છે. વિદ્યાદાન, અન્નદાન અને મંદિરોમાં અને તીર્થસ્થાનોમાં યાત્રાળુઓને સુગમતા થાય તે માટે તેમની સખાવત ત્રણ કરોડ રૂપિયા ઉપર પહોંચી છે. ધર્મવીર, દાનવીર, કીર્તિવીર અને શૂરવીર—એવું તેમનું જીવનચરિત્ર—'મારી અનુભવયાત્રા'—પ્રેરણારૂપ બને તેવું છે.

પોરબંદરમાં મહાત્મા ગાંધીજીના જન્મસ્થાને કીર્તિમંદિર બંધાવ્યું. આર્ય કન્યા ગુરુકુળ મહિલા મહા-વિદ્યાલય વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપી, હૃદયમાં રહેલ દેશભક્તિને કાર્યથી મૂર્તિમંત કરી. દાનમાં કર્ણ, સંસ્કારમાં ભરત, ઉદ્યોગોમાં ભગીરથ સમા તેઓ હતા. સ્ત્રીઉદ્ધારમાં કેળવણી દ્વારા ફાળો વિશેષ. બાળાઓ હિંમતવાન, સ્વાશ્રયી, કાર્યદક્ષ અને તેજસ્વિની બની સમાજવિરોધી તત્ત્વોનો સામનો કરી શકે તેવું જીવનઘડતર આ સંસ્થાઓ વડે થઈ શક્યું.

આફ્રિકા જેવા અંધારખંડનું બિરુદ પામેલ દેશમાં જઈ, સાહસથી આગળ વધી, અનેક જિનરીઓ અને સુગર ફેક્ટરીઓ સ્થાપી. વિશાળ જનસમુદાયને રોજી આપી અને હિંમતથી કુશળતાપૂર્વક તેમનું સંચાલન કર્યું. 'જનની જણ તો ભક્ત જણ, કાં દાતા, કાં શૂર'—એ લોકોક્તિ યાદ કરી તેમનાં જન્મદાત્રીને-માતાને નમસ્કાર કરીએ. દેશ જ્યારે અંગ્રેજોના હાથમાં હતો, ત્યારે આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને પુનર્જીવન આપવાનો ઝંડો ઉઠાવવો એ ઘણું કપરું અને દક્ષતા માગી લે તેવું કામ હતું.

તેમના અદ્‌ભુત જીવનચરિત્રના સંક્ષિપ્ત રૂપને કુમાર અને કુમારિકાઓ માટે તૈયાર કરાતાં પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં જરૂર સ્થાન મળવું જોઈએ. આપણા ગુજરાતીઓમાં લગ્નપ્રસંગનું ગીત છે.—

કિયો ભાઈ મારે કુળમાં સૂરજ ઊગિયો,
કિયો ભાઈ મારે ચંદરમાનાં તેજ...વારી જાઉં વીરા...

શ્રી નાનજીભાઈ મા ભારતીના કુળના સૂરજ અને કદીયે ન આથમે તેવા દેશના દેદીપ્યમાન સૂરજ હતા.

☆ ☆ ☆ યુગાન્ડાના નૂતન જીવનના સર્જક

લેખક: **માનનીય શ્રી એ. બી. પટેલ**

એક સમયે ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વોચ્ચપદે હતી. વૈદિક કાળ એ આખા જગત માટે આધ્યાત્મિક પ્રભાત હતું અને તે પ્રભાતના પ્રકાશે ભારતના જીવનના એકેએક અંગને અજવાળું આપ્યું હતું અને ભારતની પ્રજાએ જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં સર્જનાત્મક શક્તિ પ્રગટ કરી હતી. દરેક ચઢતીમાં પડતીનાં બીજ છુપાયેલાં રહ્યાં હોય છે. ભારતે પડતી જોઈ. પરદેશી હુમલાઓ અને પરતંત્રતાનો અનુભવ કર્યો. ગઈ સદીમાં ભગવાનની કૃપાથી ઘણા મહાન આત્માઓએ ભારતમાં જન્મ લીધો અને સુષુપ્ત ભારતને, સડામાં સંડોવાયેલા ભારતને ઢંઢોળ્યું અને તેને જાગ્રત કરવાનાં પરિબળો કાર્યશીલ બન્યાં. જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ફરીથી આ નિર્બળ અને નીચે પડેલા દેશે સર્જનાત્મક રીતે કાર્ય કરવાનું શરૂ કર્યું. આ સર્જનાત્મક શક્તિ વેપાર અને ઉદ્યોગોનાં સાહસોમાં પણ કાર્ય કરતી બની; અને તેથી કેટલીક વ્યક્તિઓનાં જીવનમાં પ્રગતિની અભિ-લાષાઓ, સમાજસેવા અને દાન કરવાની વૃત્તિ, તેમ જ સમાજના ઉત્કર્ષ માટે કેળવણીની સંસ્થાઓ અને સુસંસ્કારની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની ધગશ આદિ પ્રબળ રીતે જાગ્રત થયાં. ભારતના જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં સર્જનાત્મક અને રચનાત્મક શક્તિ વ્યક્તિઓ દ્વારા કામ કરતી થઈ. સ્વ. નાનજીભાઈના જીવનનું સાચું રહસ્ય સમજવા આ ઐતિહાસિક ઘટના ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તેઓ વેપાર, ઉદ્યોગ, સાહસ, દાન-વૃત્તિ, કેળવણી અને સંસ્કારની સંસ્થાઓમાં રસ લેતા થયા અને સમાજની પ્રગતિ માટેની ધગશને લઈને સર્જનાત્મક શક્તિના હથિયારરૂપ બન્યા.

જીવનના કોઈ પણ એક અથવા એકથી વધારે ક્ષેત્રોમાં જે વ્યક્તિઓએ અસાધારણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી હોય છે તેવાઓના જીવનમાંથી ઘણું જાણવાનું અને શીખવાનું હોય છે જ. સફળ થયેલી વ્યક્તિ નસીબ-દાર હતી અથવા અકસ્માતથી તેમ બન્યું છે એમ માનીને કે કહીને સમાજનો મોટો વર્ગ સંતોષ માને છે. તેવો વર્ગ વિચારવા કે તપાસવા તૈયાર નથી કે અસાધારણ સફળતા વ્યક્તિના જીવનમાં જરૂરી તપશ્ચર્યા, ખંત, ધીરજ, ઉત્સાહ અને અમુક પ્રકારના ચારિત્ર્યના ગુણોને આભારી હોય છે. કોઈ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ તો હોતી જ નથી. દરેક વ્યક્તિઓમાં કંઈક ત્રુટીઓ કે ખામીઓ હોય છે જ. પણ સફળ થયેલી વ્યક્તિઓમાં ગુણોનું પ્રાધાન્ય અવગુણો કરતાં અનેકગણું વધારે હોય છે તે બારીકાઈથી જોતાં જરૂર જણાય. સ્વ. નાનજીભાઈની સફળતા તેમના અનેક પ્રકારના ગુણોને આભારી હતી. જો તેમના જીવનમાંથી બોધ લેવો હોય તો તે જાણવું જરૂરી ગણાય.

સાધારણ રીતે સોળ વર્ષની ઉંમર થતાં પહેલાં, અપવાદરૂપે જ; જવાબદારીનું ભાન, સાહસિકવૃત્તિ અને જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરવાની શક્તિ એ ત્રણે સાથે વિકસે છે. સ્વ. નાનજીભાઈમાં તદ્દન ૧૨ વર્ષની ઉંમરથી જીવનમાં પ્રગતિ કરવાનાં ધગશ અને ઉત્સાહ વિકસ્યાં અને પ્રગતિ સાધવા માટે જોખમ અને અગવડોની પરવા કર્યા વગર સાહસ કરવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઈ. એ જાતના ગુણ બહુ જ થોડાઓને એવી નાની ઉંમરે હોય છે.

આ સદીની શરૂઆતમાં પૂર્વ આફ્રિકામાં વસવાટ કરી, તે પ્રદેશની ખિલવણીમાં હિંદીઓએ જે ફાળો આપ્યો છે, તેને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે તે સમયના જગતમાં પ્રવર્તતાં વિચારસરણી, દૃષ્ટિબિંદુઓ અને પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ હોવો જોઈએ કે તેની સાચી સમજણ હોવી જોઈએ. ઈ. સ. ૧૮૮૫માં યુરોપિયન સત્તાઓએ પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રદેશોનો કબજો લઈ, રાજસત્તા સ્થાપી. તે સમયે દરિયાના કિનારા ઉપરના દસ માઈલના વિસ્તારને બાદ કરીએ (કે જ્યાં પોર્ટુગીઝ અને આરબો લગભગ ચારસો વર્ષથી સર્વોપરીપણું મેળવવા લડી રહ્યા હતા) તો કુદરતની કોઈ અકળ ગતિને લીધે પૂર્વ આફ્રિકા (કે જે હાલના ભારતના ક્ષેત્રફળ કરતાં ૫૦ ટકાથી વધારે છે.)ના અંદરના ભાગના પ્રદેશમાં કોઈ દિવસ ઈંટ કે પથ્થરનું મકાન બંધાયું નહોતું; ભાર વહેવા ગાડાનાં પૈડાનો ઉપયોગ કે પાણી ખેંચવા રેંટનો ઉપયોગ થયો ન હતો; લેખિત ભાષા, નિશાળો, રસ્તા વગેરે ન હતાં; વસ્તીનો મોટો ભાગ (સ્ત્રી અને પુરુષ) કપડાં પહેરતો ન હતો. આ સદીની શરૂઆતમાં અને બીજા દશકામાં પણ યુગાન્ડા વસવા ગયેલા હિંદીઓએ જોખમ વેઠ્યું હતું અને ત્યાંનાં હવાપાણી, ખોરાક, પીવાનું પાણી વગેરેની મુશ્કેલીઓ વેઠી, મૃત્યુ સાથે સાઠમારી કરી, તે પ્રદેશની ખિલવણીમાં મોટો હિસ્સો આપ્યો હતો. તે ખિલવણીના સંયોગોનો અત્યારની પેઢીને (પૂર્વ આફ્રિકામાં કે હિંદમાં) સાચો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી; કારણ કે અત્યારની વિચારસરણી અને ખાસ કરીને સિદ્ધાંતોની શબ્દજાળ ગૂંથનાર ભાષાથી તે સમજાય કે કલ્પાય તેમ નથી. સ્વ. નાનજીભાઈએ યુગાન્ડા પ્રદેશની ખિલવણીમાં જે આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે તેની સાચી કદર હાલના વાતાવરણમાં થઈ શકે તેમ નથી. જો નાનજીભાઈ મૂળથી યુગાન્ડાના વતની હોત અને તેમણે તે પ્રદેશની ખિલવણીમાં જે હિસ્સો આપ્યો છે તે આપ્યો હોત તો તેમને યુગાન્ડાની આર્થિક ખિલવણી કરનાર મહાન વ્યક્તિ તરીકે ગણવામાં આવત. પૂર્વ આફ્રિકા અને ખાસ કરીને યુગાન્ડાની શરૂઆતની આર્થિક ખિલવણીમાં જેઓએ આગેવાનીભર્યો હિસ્સો આપ્યો છે, તેમાં નાનજીભાઈનું નામ આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેવા અગ્રગણ્યોમાં જરૂર મુકાવું જોઈએ. તેમણે જે સંપત્તિ પેદા કરી છે તે તેમનાં ખંત, ઉત્સાહ, મિલનસાર પ્રકૃતિ અને સમય તેમ જ સ્થળને નજરમાં રાખી સાહસ ખેડવાના સ્વભાવનું પરિણામ હતું.

સ્વ. નાનજીભાઈએ ધન મેળવ્યું હતું તે વેપાર અને ઉદ્યોગમાં સાહસ અને નવું નવું સર્જન કરીને. પણ તેમણે ધન સંપાદન કરીને જ સંતોષ માન્યો ન હતો. તેમણે તે ધનમાંથી સંસ્કારની પ્રવૃત્તિઓ અને કેળવણીના પ્રસાર માટે સારાં દાન આપ્યાં છે. છેલ્લા ત્રણેક દશકાથી જગત ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે; અને નવા આદર્શો, નવા વિચારો અને નવી માન્યતાઓ માનવજીવનમાં ઊતરી આવી જીવન ઊર્ધ્વગામી બનાવે તેની જરૂરિયાત ચારેય દિશામાંથી સ્વીકારાય છે. સૈકાઓ પછી સમાજવ્યવસ્થા અને તેના સિદ્ધાંતો કેવા હશે તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોઈ શકનારાઓ કહે છે કે બસો કે ત્રણ સો વર્ષ બાદ, સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થા એવી રચાશે કે કોઈ વ્યક્તિ એમ કહેશે કે અમુક મિલકત મારી અંગત છે, તો તે હાસ્યાસ્પદ ગણાશે! આવતા ભાવિના પડઘારૂપ, અત્યારે તે દિશામાં જુદા જુદા સિદ્ધાંતો પ્રયોગરૂપે સમાજ સમક્ષ રજૂ થતા રહે છે. તેમાંનો એક સિદ્ધાંત એ છે કે ધનાઢ્ય માણસો પોતાના ધનની વ્યવસ્થા સમાજના લાભાર્થે ટ્રસ્ટી તરીકે કરે. માનવચેતના હજુ આવા સિદ્ધાંતને સ્વતઃ અમલી બનાવી શકે તેટલી વિકાસ પામી નથી; એટલે અત્યારે જેમની પાસે લક્ષ્મી હોય તેમણે સમાજના ઉપયોગ અને લાભાર્થે દાનવૃત્તિ અપનાવવી જોઈએ. આ વસ્તુ બુદ્ધિ સ્વીકારે છે; છતાં બધા ધનાઢ્યો તેમ કરી શકતા નથી! સ્વ. નાનજીભાઈએ આ દિશામાં ધનાઢ્યો માટે

સુંદર અને પ્રેરણાત્મક દાખલો બેસાડયો છે. તેમણે કેળવણીની ઘણી સંસ્થાઓને દાન આપ્યું છે અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને નાણાંનો ટેકો આપી પ્રોત્સાહન આપ્યું છે.

૧૯૪૮માં, પૂર્વ આફ્રિકામાં નૈરોબી ખાતે ગાંધી મેમોરિયલ ઍકેડેમી ઊભી કરવાનું વિચારાયું અને ગાંધી મેમોરિયલ કમિટી નીમવામાં આવી. તેના પ્રમુખ તરીકે મારી વરણી કરવામાં આવી. આ યોજના અમલી બનાવવા માટે નાનજીભાઈએ ઉત્સાહપૂર્વક સમિતિને સાથ આપ્યો. ઓછામાં ઓછા ૬૦ લાખ શિલિંગ ભેગા કરવાનું તેનું ધ્યેય હતું. જગતમાં 'ડાહ્યા' ગણાતા માણસોએ એમ કહ્યું કે બે લાખ શિલિંગ ભેગા થશે, તો સમિતિ નસીબદાર ગણાશે, ત્યારે નાનજીભાઈનો ટેકો અને પ્રોત્સાહન ન હોત તો ગાંધી મેમોરિયલ ઍકેડેમીનું કામ પડતું મુકાત. તેમને પોતાને સહુથી મોટી રકમ આપવી પડશે એમ નાનજીભાઈ જાણતા હતા, છતાં સમિતિને સલાહ આપતા રહ્યા અને જણાવ્યું કે સમિતિએ ભારતથી ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિકને બોલાવી, તેમને મંત્રી નીમી કામ આગળ ચલાવવું. ડૉ. યાજ્ઞિકને આમંત્રણ આપવાનું કામ તેમણે જ કર્યું અને ૧૯૫૨માં તેમણે ત્રણ લાખ શિલિંગનું દાન જાહેર કરી સમિતિના કામને વેગ આપ્યો. જ્યારે ડૉ. યાજ્ઞિક અને હું લુગાઝી ગયા અને નાનજીભાઈએ ચાપાણીનો સમારંભ ગોઠવ્યો, તેમાં કંપાલા અને જીંજાના કેટલાક હિંદી આગેવાનો પણ હાજર હતા, ત્યારે સમારંભ વખતે જ નાનજીભાઈને સહેજ વિનંતિ કરવામાં આવી કે તરત જ તેમણે ત્રણ લાખને બદલે ચાર લાખ શિલિંગ આપવાનું જાહેર કર્યું. તેની જાદુઈ અસર થઈ અને ફાળાનું કામ ઝડપથી આગળ ચાલ્યું. અંતે આ ફાળો ૮૦ લાખ શિલિંગ ઉપર પહોંચ્યો. નાનજીભાઈના અગ્રિમ કક્ષાના સાથ સિવાય આ ભંડોળ થઈ શકત જ નહિ.

વર્ષો પહેલાં હું લુગાઝી ગયો હતો અને નાનજીભાઈને બંગલે બીજાં મહેમાનો સાથે અમે બધા બપોરનું ભોજન લેતા હતા. અરધો કોળિયો મોંમાં હતો ત્યાં જ નાનજીભાઈ ઊભા થઈ, ઝડપથી સુગર ફૅક્ટરી ઉપર પહોંચી જઈ, ફરી પાછા આવ્યા ત્યારે અમે જાણ્યું કે ફૅક્ટરીના કોઈ મશીનનો અવાજ સહેજ બદલાયો, તેથી શું બગડયું છે તે જોવા તેઓ દોડી ગયા હતા! આ બનાવ તેમના જીવનના એક અગત્યના રહસ્ય ઉપર અજવાળું પાડે છે. નિર્જીવ મશીન તરફ પણ હૃદયમાં પ્રેમભાવના જાગ્રત ન થઈ હોય, તો તેના અવાજને પિછાનવાની શક્તિ આવે નહિ. મશીનનો પૂર્ણ અભ્યાસ હોય તો જ આમ બને. આજે જગતમાં સાધારણ રીતે માનવ, મશીન, જમીન, વૃક્ષો, પ્રાણીઓ, ધાતુઓ–સમસ્ત પ્રકૃતિની શોષણ કરવાની વૃત્તિ હોય છે. સ્વાર્થ જ સાધવાની આવી વૃત્તિ પ્રચલિત હોય, તે વખતે કોઈ વ્યક્તિ જમીન તરફ, ઢોર તરફ કે મશીન તરફ પ્રેમભાવથી જુએ (ખાલી શોષણ વૃત્તિથી નહિ) તેવો અનુભવ મને તે દિવસે થયો. આજે મને એમ લાગે છે કે કુદરતનું શોષણ નહિ પણ કુદરત સાથે સહકાર એ માનવ-પ્રગતિ માટે જરૂરી છે. નાનજીભાઈના જીવનમાં કુદરત સાથે સહકારની અગત્યની ભાવના વણાયેલી હતી.

તેમના તરફથી અંગત પ્રેમ પણ મેં ખૂબ અનુભવ્યો છે. ૧૯૫૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સ્વ. મેઘજીભાઈ પેથરાજ શાહ અને હું ભારત આવ્યા હતા. ગાંધી સ્મારક નિધિ પાસેથી નૈરોબી ગાંધી મેમોરિયલ ઍકેડેમી માટે નાણાં મેળવવા. અંતે ગાંધી સ્મારક નિધિએ રૂ. ૧૫ લાખ નૈરોબી સમિતિને આપ્યા હતા. ભારતના તે વર્ષના પ્રવાસ દરમિયાન મેઘજીભાઈ અને હું પોરબંદર નાનજીભાઈને મળવા ગયા હતા. તે વખતે તેમણે અમારા બન્ને તરફ જે પ્રેમભાવના બતાવી હતી, તેનું મીઠું સ્મરણ ભુલાય એવું નથી. મહેમાનોની ભાવભીની આગતાસ્વાગતા કરવામાં તેઓ આનંદ લેતા. માનવ તરફ પ્રેમભાવના, બાળકો તરફ પ્રેમભાવના એ તેમના જીવનનું અગત્યનું અંગ હતું.

ભારતના પુનરુત્થાનના સમયે, ગઈ સદીમાં જે મહાન આત્માઓ જન્મ્યા હતા, તેમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનું બહુ જ ઊંચું સ્થાન છે. તેમણે ભારતના આત્માને જાગ્રત કરી પ્રગતિને પંથે મૂકવા ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો હતો. ભારત પોતાનો આધ્યાત્મિક વારસો સમજે અને અપનાવે તે માટે તેમની તપશ્ચર્યા હતી. આ સુષુપ્ત દેશને જાગ્રત કરવાના પ્રયાસમાં તેમનો ઘણો જ મોટો ફાળો છે. સ્વ. નાનજીભાઈને શાળાની

કેળવણી લેવાનો બહુ લાભ મળ્યો ન હતો; છતાં સ્વામી દયાનંદનો સંદેશ તેમણે ઝીલ્યો હતો અને તેથી આર્યસમાજનું કાર્ય આગળ ધપે તેવી દિલની પ્રબળ ધગશ હતી તે તેમના જીવનમાં જોઈ શકાય છે. વધારે કેળવણી લેવાનો પ્રસંગ તેમને બાલ્યાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયો ન હતો, છતાં તેમના વિચારો, જીવનના પ્રશ્નોની સમજ અને તેમનો ઉકેલ કરવાની તેમની શક્તિ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં; અને તે જ તેમની સફળતાનું મુખ્ય અંગ હતું.

બીજા દેશોનું અનુકરણ નહિ, પરદેશી વાદોનું અનુકરણ નહિ, પણ ભારતનો આત્મા જાગ્રત રહે અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સર્જનાત્મક શક્તિવાળી વ્યક્તિઓ કાર્યશીલ બને તો જ ભારતનું ભાવિ ઉજ્જવળ બનાવી શકે અને નવા ભારતનું સર્જન થઈ શકે. તે ધ્યેયના એક ભાગ તરીકે દેશની આર્થિક ખિલવણી માટે અને વેપાર-ઉદ્યોગને વિકસાવવા અર્થે નાનજીભાઈ જેવી સર્જનાત્મક શક્તિવાળી અનેક વ્યક્તિઓની જરૂર છે અને તેમની જેમ નાણાં કમાઈ સમાજના લાભાર્થે દાન કરવાની શક્તિવાળી વ્યક્તિઓની જરૂર છે; એ વાત આગેવાનો અને સમાજ સમજે તો બધાના લાભમાં છે.

☆☆☆ AN UNFORGETTABLE FRIEND

By: Shree J. TABUCHI, Kobe (JAPAN)

It was just 47 years ago that I first met Mr. Nanji Kalidas Mehta, in December of 1922, when my colleague Mr. E. Kitamura and I opened the Jinja agency of Toyo Menka Kaisha, Ltd., in order to start direct purchasing of Uganda cotton. Both Mr. Mehta and I were then in the prime of life, being about 35 years and 29 years old, respectively.

We found him to be a man of rare personality, being very trustworthy, industrious and fraternal. He devoted himself as the exclusive broker for Toyo Menka Kaisha and enabled us to operate successfully the cotton buying office with full confidence and reliance on his valuable service. Coincidently, the cotton season of 1922-23 witnessed a good crop, yet gradually advancing market and consequently, the first year of the mutual collaboration fruited an unexpectedly favourable achievement.

I was stationed in Jinja for cotton seasons, the last three years of which were spent together with my family. This made the mutual friendship beyond the mere business ties, and my family, too, was indebted in various ways to the sincerity and kindness of Nanjibhai and his family.

Farsighted as he was, he later invested some of his earning from cotton business into a sugar factory in Lugazi. This proved to have been so wisely aimed that even today it is prosperously operated by his younger son Mahendrabhai.

Among our co-active episodes, it is recalled that while on a joint round trip of cotton inspection along ginneries in Lango and Teso districts, he and I called out scores of natives from sparsely populated hamlets to have our stranded car hauled. On an occasion of arriving at midnight at an isolated mill, we had to put up cots in its office to have brief sleep. All such trying co-experiences, not to speak of pleasant ones, are now precious nostalgic memories.

Lugazi being situated between Jinja and Kampala, he and I frequented there together for inspection. There I remember being introduced to Mr. & Mrs. Peddar, an English couple who came from Jamaica to construct his mill,

and to the tall French brewing engineer, or watching the native dance Ngoma, or being invited to teas with Indian parties and to Indian dinners, and so forth.

Nanjibjai had great ambitions from his boyhood days, as I understand, and he at first crossed the ocean to Madagascar, later moving to Uganda where he attained the great success in business. After such a glorious life in the new world, he finally returned to his motherland with a view to retiring into a quiet life at his native place Porbandar — after passing the spinning, cement-manufacturing and other enterprises he had established there, over to his second son Dhirendra. I am told, he devoted the last part of his life to the educational, religious and welfare activities. What an envious as well as admirable career my endeared bosom-friend accomplished, which, I am sure, is highly inspiring and encouraging to his compatriots.

Nanjibhai was, needless to say, a true and ardent friend of the Japanese. He visited Japan twice before the war for business as well as sightseeing. The second visit was just before the outbreak of the Pacific War, as I remember, when I invited his party, including Mrs. Mehta and a young relative, to a dinner at "Fucharyo" (a vegetarian restaurant) in Kobe. The group photograph then taken is still treasured in my home.

I should like to be allowed to add the following miraculous coincidence of late. My third son Eizo, born in Jinja in 1926 and now with Japan Plate Glass Company, (i.e. Nippon Sheet Glass Company Ltd.) was on a new Tokaido bullet-train for Tokyo in June, 1969, when he happened to meet in a buffet young Indian gentleman by the name of Khatau. He said he was on a round-the-world tour with his wife. Being entirely strangers, they made self-introduction to each other, and casually chatted about Jinja, Kitale. When I heard from my son a few days later that Mr. Khatau had mentioned about Nanjibhai, I doubted my ears, for that was the very person I had been thinking of, as I had not heard from him for unusually long while and even my inquiry with the Indian Association of Kobe had failed to clarify. Therefore, I immediately wrote to Mr. Khatau of Bombay asking about Nanjibhai. Then he replied to the effect that Nanjibhai had been rather ailing in health for the past two years or so but enjoying the granted life quietly at Probandar. To my letter then written to Nanjibhai, I received a reply at the beginning of September, not from him but from his son Dhirendra, informing that his father was greatly delighted with my letter and asked him to thank me cordially, but in a few days thereafter, his fahter's condition suddenly declined and, alas, passed away on the 25th August. I was struck with a profound sorrow and a severe emotional blow, mixed, at the same time, with an amazement of being informed that Mr. Khatau is Dhirendra's sister's husband or Nanjibhai's son-in-law. Such a fortuitous meeting on a train between his son-in-law and my son seems to me too mystic to be called away as a mere coincidence. I would like to take it that the two younger souls were guided to the train-buffet to exchange inspirational messages of their elder souls by the invisible hand of Almighty God.

☆ ☆ ☆ HE LEFT HIS MARK ON UGANDA

By; Shri B. K. Kauma, Secretary General, Bombo, (Uganda)

I had the privilege to know personally the late Mr. Nanji Kalidas Mehta and also learnt from himself about his early pioneering difficulties, hard-work and bicycle safaries through dense forests when there were no roads. By his untiring efforts and perseverance he succeeded in establishing numerous industries in Uganda, e.g. Cotton Ginneries and Oil Mill, Sugar and Tea Factories, Engineering Works etc.,

Mr. Nanji was a little different from those who became prosperous in Uganda in that he believed to spend a substantial sum of his earnings for the benefit and comfort of the people of this country and has thus left a mark of himself.

The numerous institutions, e.g.Schools for Boys and Girls, Libraries, Town Hall at Kampala, Public Park and Wards erected at Hospitals will for ever remind Uganda of Mr. Nanji's philanthrophical gifts for the generations to come.

He is no more with us, but his good name will be remembered for long.

☆ ☆ ☆ પ્રખર તેજપુંજ

લેખક: શ્રી પ્રવીણચંદ્રભાઈ ગાંધી, કસ્ટોડિયન દે. ના. બૅન્ક.

અમે કિશોરાવસ્થામાં હતા ત્યારથી અમારા વડીલ શ્રી પ્રાણલાલભાઈએ (દેના બૅન્કના સ્થાપક – અધ્યક્ષ) એક ગુરુમંત્ર અમને શીખવ્યો હતો : 'તારા ભાગ્યનો વિધાયક તું જ છે.' આમાં સ્પષ્ટપણે પુરુષાર્થની, શુભ સંકલ્પોની, આત્મશ્રદ્ધાની અને ગમે તેવા સંજોગો વચ્ચે પણ જીવનમાર્ગ કે કર્તવ્યમાર્ગ કોતરી કાઢવાની હિમાયત હતી, અને પ્રારબ્ધવાદ કે દૈવવાદને પડકાર હતો.

સ્વ. શેઠ દેવકરણ નાનજીનું જીવન તથા શ્રી પ્રાણલાલભાઈનું જીવન પણ આ જ હિમાયતના ઉદાહરણ જેવું હતું.

સ્વ. શેઠ નાનજીભાઈ પણ આવા જ એક પુરુપાર્થી નરરત્ન હતા. કિશોરાવસ્થામાં જાણે એમણેય 'દૈવી અસંતોષ'નો ભાર હૃદયમાં અનુભવી, સંકુચિતતાનાં વર્તુળોમાંથી બહાર નીકળી, પોતાના ભાગ્યનું પોતે જ વિધાન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી લઈ, ભાવિને ઉજ્જવળ બનાવવા માટે, પોતે નક્કી કરેલી કેડીએ પદાર્પણ કર્યું. આમ ન હોય તો બાર વરસનો છોકરો વહાણમાં બેસીને આફ્રિકા જેવા પરમુલકમાં ઊપડી જવાનું વિચારે જ કઈ રીતે? અને તેમાંય કુદરતી આપત્તિઓ સામે લડતાં લડતાં! એટલું જ પૂરતું ન હોય તેમ, થોડોક સમય આફ્રિકામાં ગાળી, વતન પાછા ફરી, વળી પાછા જંગબાર જવાનો ને ભાગ્ય અજમાવવાનો સંકલ્પ કરે ને રૂપિયા પંદરના માસિક પગારે નોકરી સ્વીકારે? ઊંડે ઊંડે એ કિશોરે પેલો મંત્ર 'વ્યાપારે વસતિ લક્ષ્મી:' પણ ઘૂંટયા કર્યો હશે – અને એ રટણને પરિણામે જ નોકરી છોડી, પોતીકો વેપાર ખેડવા, સ્વતંત્ર દુકાન ખોલી હશે; પછી તો લક્ષ્મી લક્ષ્મીને ખેંચી લાવે એ ન્યાયે, એકની અનેક દુકાનો થઈ, જિનરીઓ થઈ, ખાંડનાં કારખાનાં થયાં, રૂની કંપનીઓ થઈ, ચા, કૉફી, રબ્બરના બગીચા ને પ્લૅન્ટેશન્સ થયાં. આફ્રિકા જઈને, ત્યાં વસીને, લોકો સાથે હળીમળીને, પગભર થઈને, જામનગર રાજ્યના ગોરાણા ગામના છોકરાએ વેપાર, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગને ક્ષેત્રે ડંકો વગાડયો. એના યશસ્વી પુરુષાર્થે ત્યાંની સ્થાનિક

વસતિમાં પણ શ્રમની જ્યોત જગાવી, અને ભારતમાંથી પણ સાહસિકોને આફ્રિકા આમંત્રી, આપણા પાડોશી ખંડને સમૃદ્ધ કરવામાં એમણે મોટો ફાળો આપ્યો. તે સાથે જ, ભારતને અને વતન પોરબંદરને માતબર કરવામાં પણ મૂલ્યવાન પ્રદાન કર્યું.

મુરબ્બીશ્રી નાનજીભાઈ માટે અમને મોટું આકર્ષણ અને એમનાં પ્રતિભા, સૂઝ તથા શક્તિ માટે અપૂર્વ આદર – આ સૌ 'પોતે પોતાના ભાગ્યવિધાયક' બનવાની અક્ષય શક્તિમાંથી જ જન્મ્યાં હતાં.

મુરબ્બી પ્રાણલાલભાઈ સાથે એમને ઘનિષ્ઠ સંબંધ. બેઉ પોરબંદરના, બેઉ સાહસક વૃત્તિના, બેઉને પોતીકા વ્યાપારઉદ્યોગ ખીલવવામાં રસ, બેઉમાં સમાજ સુધારવાની ભાવના, બેઉને આર્યસંસ્કૃતિ, સાહિત્ય તથા કલા પ્રત્યે પ્રેમ; બેઉ સાદા, સરળ અને લોકજીવનને ઊંચે લઈ જવાની ખેવનાવાળા.

દેના બૅન્ક પ્રાણલાલભાઈનું તો સંતાન જ. સ્વાભાવિક રીતે એમની પ્રવૃત્તિઓમાં મુ. નાનજીભાઈને કુદરતી અભિરુચિ; એટલે બૅન્કની પ્રગતિમાં રસ લઈને – સક્રિય રસ લઈને તેઓ એના 'મિત્ર, શુભચિંતક અને માર્ગદર્શક' બની રહ્યા હતા. એમના જેવા અભિજાત મહાજનની હૂંફ કોઈ પણ શરાફી પેઢીને હોય એ એનું સદ્‌ભાગ્ય લેખાય, જ્યારે અહીં તો એક અંગત મિત્રની આ બૅન્ક હતી, એટલે તેઓ પણ એના પ્રત્યે એટલું જ વાત્સલ્ય રાખતા અને એના કલ્યાણની કામના કરતા, જેનો અનેક અવસરોના સંદર્ભમાં હું સાક્ષી છું. ચડતીપડતી તો નિયતિનો ક્રમ છે પણ એની વચ્ચે માનવીનું પોતીકું ખમીર પ્રગટ થાય એ જ મૂળ વાત છે – આ એમનો બોધમંત્ર હતો. એમાંથી અમે પ્રેરણા મેળવતા; અને હૃદયની તથા ચિત્તની શાંતિ પણ પામતા.

મુરબ્બીશ્રી નાનજીભાઈનું વ્યક્તિત્વ કેવળ એકક્ષેત્રી નહોતું. જિંદગીનાં ખાસ ખાસ સ્વપ્ન ફળીભૂત થાય, ત્યાંથી જ વળી જિંદગીનો નવો વળાંક શરૂ થાય; એમણે રિદ્ધિસિદ્ધિ મેળવી જાણી, તે સાથે જ આત્માની ઉન્નતિ સાધવામાં પણ એ એવા જ પુરુષાર્થી બની રહ્યા અને દ્રવ્યને દિવ્યતાનો ઓપ આપી કમાણીને પણ સાર્થક કરી. એમનાં જાહેર અને ગુપ્ત દાનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, અને રૂપિયાની દૃષ્ટિએ કરોડોની છે. આજે અનેક ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સખાવતી સંસ્થાઓ એઓશ્રીના હૃદયની ઉદારતાનાં અને સંપત્તિની સાર્થકતાનાં જીવંત પ્રતીક જેવાં અસ્તિત્વમાં છે, જેમાં આર્ય કન્યા ગુરુકુળ, અને મહિલા મહાવિદ્યાલય, પૂ. ગાંધીજીનું કીર્તિમંદિર, જવાહરલાલ નેહરુ પ્લેનેટેરિયમ અને ભારતમંદિર તો સહેજે સ્મરણે ચડે છે. તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રઘડતરની અને રાષ્ટ્રોપયોગની ભાવનાથી તેમણે સર્જેલી અને પોષેલી સંસ્થાઓની નામાવલિ પણ મોટી છે. આમાં આનંદની વાત એ છે કે એમનાં પુત્રપુત્રીઓ તથા પૂ. સંતોકબહેનનો પણ એમને સંપૂર્ણ સહકાર જ રહ્યો છે અને તેથી પ્રત્યેક કાર્ય વધુ દીપ્તિમંત બની શક્યું છે.

'સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર' – એ મુરબ્બીશ્રી નાનજીભાઈના આચારવિચારનું પ્રધાનસૂત્ર હતું. એમનો પોશાક સાદો અને સૌમ્ય; એમની વાણી શિષ્ટ, સંયમી ને નિરાડંબરી; એમની રહેણીકરણી કશીયે ભભક વિનાની; એમનું ભોજન એટલે પાંચ જ ખાદ્ય સામગ્રીનું વ્રત; એમને મળવા, એમની સાથે વાત કરવા, એમનું માર્ગદર્શન લેવા સૌ માટે દ્વાર ખુલ્લાં. આ સૌની સાથે, જગતપ્રવાહો સાથે તાલ મિલાવતા રહી, આત્મોન્નતિના અને જનસાધારણના કલ્યાણકારી વિચારો કરતા રહી, એમણે જીવનનો પટ 'સાધુતા'ના તાણાવાણાથી શોભાવ્યો હતો.

મુરબ્બીશ્રી નાનજીભાઈની મહાન પ્રતિભાનો અને એમના વ્યક્તિત્વનો વિચાર કરું છું ત્યારે લાગે છે કે બ્રિટિશ સરકાર એમને ખિતાબથી નવાજે, કે પોરબંદર રાજ્ય એમને 'રાજ્યરત્ન' બનાવે અને નવાનગર રાજ્ય એમને 'ઑર્ડર ઑફ મેરિટ'નું માન આપે તેમાં તે સૌની કૃતજ્ઞતા જ વ્યક્ત થાય છે. એ નવાજેશો એમણે એના કરેલા સ્વીકારથી વધુ દીપી ઊઠી છે.

મુરબ્બીશ્રી નાનજીભાઈ પ્રખર તેજપુંજ હતા ને સર્વાંશે આત્મતેજે પ્રકાશતા હતા. એવી મહાન વિભૂતિઓનું સમગ્ર જીવન પ્રેરણાદાયક હોય છે. નવી પેઢી એ જીવનના અનુકરણથી જરૂર માતબર થઈ શકે, કારણ :

'પુણ્યાત્માનાં ઊંડાણો તો આત્મા જેવાં અગાધ છે.'

☆ ☆ ☆ A PATRIOT AND A GOOD FRIEND

By: Sheth Shri VADIBHAI LALLUBHAI MEHTA

Sheth Nanji Kalidas Mehta was in true sense a great man. He was not a literate person as one may say in the sense of the word, as he was educated only upto Vernacular 4th Gujarati. He was a man of varied activities and interests. At a very young age, he went to Africa and suffered the turmoils and hazards of the African continent as it then existed. This must be more than sixty years back. From the position of a small employee drawing a meagre salary in his early days, he became a small merchant and then an industrialist. By dint of his zeal, perseverance and adaptable nature, he built up a big industrial empire. As he is known to everyone, he was a great philanthropist and donated crores of rupees to charitable institutions and causes.

He was at the same time industrious to the core, so much so that, even in his illness he would work for various causes and would always be on his legs doing work of some sort or the other—industrial, religious or social. He helped innumerable causes and was a pesonality of great will and strength. In his sad demise at the age of eighty-two, India has lost one of its great sons. He lived a very useful and active life. I pay my homage to such a patriot who was also a very good friend of mine.

☆ ☆ ☆ બહુવિધ પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા

લેખક : **માનનીય શ્રી બાબુભાઈ માણેકલાલ ચીનાઈ (લોકસભાના સદસ્ય)**

શેઠ શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતાના ગયા વર્ષના ઑક્ટોબર માસમાં થયેલા અવસાનથી ભારતની એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ જ નહિ પણ એક બહુવિધ પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતાનો વિલય થયો એમ કહી શકાય. શેઠશ્રી એક સફળ ઉદ્યોગપતિ હતા અને પોતાનાં સાહસ, બુદ્ધિબળ અને કુનેહથી આ દેશમાં તેમ જ પૂર્વ આફ્રિકામાં ઉદ્યોગો સ્થાપી તેનું સફળ સંચાલન થાય એવું વ્યવસ્થાતંત્ર ઊભું કર્યાની સિદ્ધિ ઓછી ગણનાપાત્ર ન હતી. એક આગળ પડતા ઉદ્યોગપતિ ગણાવામાં તેમને રસ ન હતો. માનવીનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણપણે ત્યારે જ વિકસેલું કહી શકાય કે જ્યારે દ્રવ્યોપાર્જન તેમનું એકમાત્ર ધ્યેય ન બની રહે, પણ પોતાની શક્ત પ્રમાણે મહેનત અને નાણાં ખર્ચીને સમાજને ઉપયોગી થવાનો પ્રયત્ન કરે અને જીવનનાં મૂળભૂત મૂલ્યોને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરે. શેઠ શ્રી નાનજીભાઈએ આ સૂત્ર તેમના જીવનમાં વણી લીધું હતું અને તેને પરિણામે જ તેઓશ્રીએ અઢળક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી હોવા છતાં, સમાજકલ્યાણ અને શૈક્ષણિક તથા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના હંમેશાં પુરસ્કર્તા રહ્યા.

જીવનની શરૂઆત પૂર્વ આફ્રિકામાં કરી તેમણે દૂરંદેશી વાપરી તે વખતનાં જંગલોમાં પ્રાણસંચાર કરી એ વિસ્તારના આર્થિક વિકાસમાં ઘણો મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો અને ત્યાર પછી એક પછી એક મહત્ત્વના ઉદ્યોગો સ્થાપતા જ ગયા અને સફળ રીતે ચલાવતા જ રહ્યા. પણ હિન્દની ભૂમિ પ્રત્યેની ફરજ તરફ પણ એમણે દુર્લક્ષ ન કરતાં, અહીં પણ મહત્ત્વના ઉદ્યોગો એમણે સ્થાપ્યા.

પરંતુ આ અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિ જાહેરમાં લોકપ્રિય થયા એમની ઉદાર સખાવતોથી અને હેતુલક્ષી પ્રવૃત્તિઓને એમણે કરેલી સતત મદદથી. સ્ત્રીશિક્ષણના હિમાયતી શ્રી નાનજીભાઈએ સ્થાપેલ આર્ય કન્યા

ગુરુકુલની ખ્યાતિ તો દેશભરમાં પ્રસરેલી છે. હિંદમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં શાળાઓ અને લાયબ્રેરીઓ સ્થાપી શિક્ષણજ્ઞાનના ફેલાવા માટે એમણે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી.

ગાંધીજી જેવી વિભૂતિએ જે શહેરમાં – પોરબંદરમાં – જન્મ લીધો એ શહેરના સદ્‌ભાગ્યને અંકિત કરવા અને મહાત્માજીની તથા જવાહરલાલજીની અનેકવિધ સેવાઓની યાદ તરીકે તેમણે પોરબંદરમાં મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિર અને પ્લેનેટેરિયમ સ્થાપ્યાં છે. તેમાંથી તેમની પ્રગતિપંથી દૃષ્ટિ જણાઈ આવે છે.

જે ભૂમિમાં એમણે જીવનની શરૂઆત કરી તે દેશ અને આપણા દેશ વચ્ચે પૂરેપૂરી સમજૂતી રહે અને તે દેશના આર્થિક ઉત્પાદનમાં હિંદને પૂરેપૂરો રસ છે એમ શ્રી નાનજીભાઈ માનતા હતા અને તે દિશામાં એમણે પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા. આપણા જે દેશવાસીઓ ત્યાં રહેતા હોય તેમના હિતમાં કામ કરવા માટે 'બૃહદ ભારતીય સમાજ'ને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું અને એને માટે ઉપયોગી થાય એ માટે એમના નામ સાથે જોડાયેલા, 'ઇન્ટર નેશનલ હાઉસ' નામના મકાનના બાંધકામ માટે ખૂબ મોટી નાણાકીય સહાય કરી. 'બૃહદ ભારતીય સમાજ' આજે જે ઉપયોગી સેવા બજાવી રહી છે, તેને શક્ય બનાવવાનો યશ શ્રી નાનજીભાઈને આપવો જોઈએ.

આવા નામાંકિત ઉદ્યોગપતિ, શિક્ષણપ્રેમી, નારીસમાજના ઉત્કર્ષમાં સતત રસ લેનારા અને હિંદની સૂરતને આફ્રિકામાં હંમેશાં ઊજળી રાખવાનો પ્રયત્ન કરનાર દેશપ્રેમીની સ્મૃતિને યાદ કરતાં હું ધન્યતા અનુભવું છું.

☆ ☆ ☆ ઋણાનુરાગી મહાજન

લેખક: શેઠ શ્રી તુલસીદાસભાઈ કિલાચંદ

ગુજરાત જેનું નામ કેટલાયે દાયકાઓ સુધી યાદ કરશે એવા સ્વ. મુરબ્બી શેઠ નાનજીભાઈનું જીવન એક વિશાળ ખજાના જેવું હતું. જીવનની શરૂઆતથી જ સાહસ અને જિજ્ઞાસા દ્વારા, તેમણે કાલ્પનિક કથા જેવી લાગે તેવી કેટલીયે મુશ્કેલીઓનો સામનો કર્યો અને જીવનના આરંભમાં અર્થપ્રાપ્તિ માટે જે જે દિશાઓમાં ઉદ્યોગો શરૂ કર્યા, તેમાં અપાર ધીરજ, ખંત તથા અથાગ કાર્યશીલતાને કારણે તેમણે તેજસ્વી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી. એ તેમના સમૃદ્ધ જીવનના સોપાન સમી ગણી શકાય; પણ આ દીર્ઘકાળ પર્યંત તેમણે આ પ્રવૃત્ત જીવનમાં જે અવલોકનશક્તિ, બહુશ્રુતતા તથા હૈયાઉકલત કેળવ્યાં, તે તેમના સમગ્ર જીવનની ઈમારતોની તોતિંગ દીવાલો બની રહ્યાં.

સૌરાષ્ટ્રમાં તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિથી વનસ્પતિ, સિમેન્ટ અને મીઠાનાં રસાયણોના ઉદ્યોગોનું નિર્માણ થયું. તેમાં તેમનો આશય માત્ર અર્થપ્રાપ્તિ જ ન હતો. અર્થપ્રાપ્તિની વિશાળ સિદ્ધિઓ તો તેઓશ્રી આ પહેલાં મેળવી ચૂક્યા જ હતા. તેમની મુરાદ તો સૌરાષ્ટ્રના પછાત ભાગનું ઔદ્યોગીકરણ કરીને, ત્યાંની પ્રજાના જીવન-ધોરણને ઊંચું લાવવાની હતી. આ જ પ્રવૃત્તિ પાછળ યુવક વર્ગને ધંધા રોજગારની તકો ઊભી કરાવવાની તથા ટેકનિકલ જ્ઞાન મળે એ દૃષ્ટિ હતી. આવી જ એક પ્રવૃત્તિ દરમિયાન હું તેમના અંગત ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યો.

એક વિશાળકાય વનસ્પતિનું કારખાનું પોરબંદરમાં તેઓશ્રી બંધાવી રહ્યા હતા ત્યારનો આ પ્રસંગ છે. બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરબહારમાં ચાલી રહ્યું હતું. યાતાયાતનાં બધાં જ સાધનો લડાઈના કામમાં ઉપયોગમાં લેવાય એ માટે કડક અંકુશો લદાઈ રહ્યા હતા. મોટર લૉરીઓનાં સાધનનો જમાનો હજી શરૂ થયો ન હતો. સ્ટીમરો, રેલવે તથા દરિયાઈ વહાણો માટે અગ્રતાક્રમ નીચે માત્ર પ્રથમાધિકાર સરકારી માલની અવરજવર માટે જ મળતો હતો. યાતાયાતનાં સાધનો એટલાં ટાંચાં હતાં કે એક રેલવે વેગન મેળવવા માટે, બે કે ત્રણ

હજાર રૂપિયાની રકમ ખર્ચવા છતાં, વેગનો મેળવવાં મુશ્કેલ હતાં. મુરબ્બી શ્રી નાનજી શેઠે આફ્રિકામાં જંગી કારખાનાંઓ જાત-દેખરેખ નીચે બંધાવ્યાં હતાં. સાધારણ રીતે બીજાઓ એક વર્ષમાં પૂરું ન કરી શકે, તેવું કારખાનું તેઓ અર્ધા સમયમાં તૈયાર કરાવી શકે એટલી તેમની ગતિશીલતા. પણ અહીં અવરજવરનાં સાધનો મળવાં ખૂબ ખૂબ મુશ્કેલ હતાં. વિલંબ અને 'ચલતી હૈ'ની વૃત્તિના તેઓ હમેશાં વિરોધી હતા. તેમણે વિચાર્યું કે કારખાનું બાંધવા માટે યંત્રસામગ્રી દેશી વહાણો મારફતે લાવવી ઠીક થઈ પડશે. આમ વિચારી બંદોબસ્ત કરવા તેઓ જાતે પોરબંદરથી મુંબઈ આવ્યા.

પરંતુ, વહાણોમાંયે માલ ભરવા માટે સરકારી અંકુશો મોટી અડચણરૂપ હતા! આ વર્ષો – સન ૧૯૪૪ અને ૧૯૪૫ – દરમિયાન અમારી એક માત્ર પેઢી આખા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર દેશી વહાણોની અવરજવર પર નિયમન કરવા માટે ભારત સરકાર તરફથી અધિકૃત થયેલી હતી. તેમના કારખાનાની યંત્રસામગ્રીની હેરફેર અમારી પેઢીની પરવાનગી વિના થઈ શકે તેમ ન હતી. જ્યારે એમને એમ કહેવામાં આવ્યું કે મુંબઈમાં વહાણોની અવરજવર અમારી પેઢીના અધિકાર મારફતે જ થઈ શકે છે, ત્યારે તેમને ખૂબ આશ્ચર્ય લાગ્યું! બંદર – અધિકારી અને કસ્ટમ – કલેક્ટર પણ અમારી પેઢીની લેખિત રજા સિવાય વહાણોની હેરફેર કરી શકે નહિ, એવા અધિકારો અમારી પેઢીને ભારત સરકારે આપ્યા હતા. એમને થયું કે આવા અધિકારો મેળવનાર આ દેશી પેઢીના કાર્યકર્તાઓ છે કોણ? ચાલો જોઈએ. એવી જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈ તેઓ મહેતા પ્રાઈવેટ લિમિટેડના કાર્યકર્તા શ્રી ચુનીલાલભાઈ ધૂપેલિયા સાથે સામે ચાલીને અમારી પેઢીએ આવ્યા. માલની રવાનગી કરતા નાની વયના અમે ભાઈઓ સરકાર પાસેથી આવા વિશાળ અધિકારો કેમ મેળવી શક્યા તે જાણવાનો અને અમારી શક્તિની જાતે કદર કરવાનો તેમાં તેમનો શુભાશય હતો. મને જ્યારે કહેવામાં આવ્યું કે તેઓ મને જાતે મળવા આવે છે ત્યારે મેં તેમને કહી મોકલ્યું કે હું પોતે તેઓશ્રી જ્યાં ઊતર્યા હશે, ત્યાં તેમને મળી જઈશ. સામેથી તરત જ સંદેશો આવ્યો: "હું જાતે જ તે લોકોને મળી, તેમની આવી જવાબદારીભરી કામગીરી માટે અભિનંદન આપવા જઈશ." અને ૫૭/૫૯, મૂડી બજારની અમારી પેઢીમાં તેઓ પધાર્યા. દેશના સાગરકાંઠાના સેંકડો નાવિકોને તથા માલ ચઢાવનારાના પ્રતિનિધિઓની ઉતાવળી આવજા વગેરે જોઈને તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. જ્યારે તેમને એમ કહેવામાં આવ્યું કે તીવ્ર અછતના સમયમાં પણ લાખો ટનની હેરફેર માટે બધા અધિકારો હોવા છતાં, અમારી પેઢીએ ધોરણ કરતાં બિલકુલ વધારે પૈસા લીધા નથી કે કાળાં બજાર કર્યાં નથી ત્યારે તેઓ પ્રભાવિત થયા. તેમનું દિલ નાચી ઊઠ્યું. તેમનું તેલનું કારખાનું તૈયાર થવાને હજી ખૂબ સમય હતો. મશીનરી મુંબઈમાં જ તૈયાર થતી હતી. તેમને ખબર પડી કે અમારી પેઢી તેલના વ્યવસાયમાં પણ રસ લે છે, ત્યારે તેમણે અમારી પેઢીને તેમના તેલના કારખાનાના ભાવિ કામકાજ માટે મુંબઈના એજન્ટ થવાની દરખાસ્ત કરી, જે અમે સહર્ષ સ્વીકારી. તેમની કદર કરવાની આ વૃત્તિ અને ઋણાનુરાગ તેમના જીવનવિકાસનાં ઉત્તરોત્તર સોપાનો હતાં. પોતાના નાના સાથીઓ અને કાર્યકર્તાઓની કદર કરવાની તેઓ એક પણ તક જતી કરતા નહિ.

ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં તો હું તેમના ઘણા ગાઢ સમાગમમાં આવ્યો. ઉત્તરોત્તર તેમની કદરદાનીને પાત્ર બન્યો. કેટલાંયે વર્ષો પછી, તેમણે 'જગદીશ'નું કારખાનું વેચવાનું વિચાર્યું, ત્યારે પણ બીજાઓની માગણી કરતાં ઘણી ઓછી કિંમતે મરીવાલા જૂથની સાથે આ કારખાનું તેમણે અમારી પેઢીને જ વેચવાની ઇચ્છા બતાવી. આ કારખાનું આજે પણ તેમની પ્રેમભરી યાદ આપતું મરીવાલા કુટુંબની રાહબરી નીચે અમે ભાગીદારો ચલાવી રહ્યા છીએ; તે અમારા માટે એમના જીવનનું એક સ્મરણીય સીમાચિહ્ન બની રહ્યું છે.

☆ ☆ ☆ આયુર્વેદના ઉપાસક

લેખક : **ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા,** એમ.ડી., એમ.એસ., એફ.સી.પી.એસ., એફ.આઈ.સી.એસ.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં જામનગર આર્યસમાજના એક ઉત્સવ પ્રસંગે, શેઠશ્રી પોરબંદરથી પધારેલા. આવા સાંસ્કૃતિક સમારંભમાં હાજર રહેવા મને હરહંમેશ ઇચ્છા રહેતી. એ કારણે હું ત્યાં હાજર રહેલ. ચીફ મેડિકલ ઑફિસર તરીકે આર્યસમાજની મારા પ્રત્યેની સદ્‌ભાવના હતી એટલે પ્રસંગોચિત કંઈ બોલવા મને તક આપી. યાદ છે તે પ્રમાણે ટંકારાના એ મહર્ષિ વિષે હું આવું કંઈક બોલ્યો હતો: 'મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી અને તેમની અવિરત વેદોપદેશની પુણ્ય પ્રવૃત્તિને યાદ કરું છું ત્યારે દિવંગત પૂજ્ય મહર્ષિની પવિત્ર મનોહારી મૂર્તિ દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવરી ઊઠે છે. આજનું આખુંયે વાતાવરણ તે મહાપુરુષની પુણ્ય સ્મૃતિથી તેમ જ પ્રેરણાથી વ્યાપ્ત ભાસે છે. તેમની સમર્થ અને સત્યપરાયણ, સર્વતોમુખી અને સર્વગામી પ્રવૃત્તિની સ્મૃતિ સહેજે સતેજ બને છે. જીવનમુક્ત તે મહાન આત્મા ક્ષરદેહે આજે નથી, પણ તેમના મનોરાજ્યની સ્વપ્નભોમકાનાં કલ્પનાચિત્રો આજે સર્વ સ્થળે સાકાર બની રહ્યાં છે. તેમની તીવ્ર તપશ્ચર્યાનાં તાતાં તેજે શ્યામિકા શમી જઈ શુદ્ધ સુવર્ણના સુપ્રકાશ ઝગમગી રહ્યા છે. તેમની કર્મભૂમિમાં કર્મણ્યતાના – સક્રિય રચનાત્મકતાના પ્રયત્નો સફળ બની રહ્યા છે. માનવીને નિર્ભયતાના પાઠ પઢાવ્યા અને સ્ત્રી-પુરુષોને હિંમતવાન તથા ધર્મનિષ્ઠ બનાવ્યાં. તે તત્ત્વવિદ્ યોગીની વેદની અખંડ અને અલૌકિક આહાલેક અને ટહેલ આ આખીયે આર્યભૂમિમાં પુન:પ્રેરણારૂપ બની અનેક આર્યસમાજ સંસ્થાઓ સર્જી રહેલ છે. વેદોમય મહર્ષિ મહાનુભાવ દયાનંદજીનો વેદનાદ અને વેદાદેશનો ટંકાર જગતમાં વિશેષ અને વિશેષ ઝણકાર કરી રહ્યો છે. એ મુનિપુંગવના આ મહોત્સવમાં ભાગ લેતાં મારું મન અતિ પ્રફુલ્લિત થાય છે.' આવી ભાવનાવાળાં વક્તવ્યથી શેઠશ્રીનું મારા તરફ આકર્ષણ થયું.

વ્યાવહારિક દાન :

બીજે દિવસે હૉસ્પિટલ અને સોલેરિયમ જોવા શેઠશ્રી પધાર્યા. વૈદ્યક ચિકિત્સાનો લાભ સર્વ લોકોને સરળતાથી મળે, એવા પોતાના સદ્‌વિચારો અને ભાવનાઓ વ્યક્ત કર્યાં. યોગ્ય સંજોગો જોઈ, મ ૧૯૨૬માં 'દરિદ્રનારાયણ' નામની લેખમાળા આ વિષય પર લખેલ અને સ્વ. રા. બળવંતરાયભાઈએ તેના પર પ્રાસ્તાવિક નોંધ લખેલ. તે લેખો શેઠશ્રીને વંચાવ્યા. તેમનું મન પ્રસન્ન થયું. તેમણે તરત જ કહ્યું કે 'આવા ઉદાત્ત પ્રયત્ન અને પ્રયાસ તમે ચાલુ રાખશો. હું રૂ. ૫૦,૦૦૦ સુધીની રકમનું તેમાં દાન કરીશ'. તે પછી આયુર્વેદીય દિશામાં પ્રગતિ વધી. તેમાં શેઠશ્રીએ આશરે રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ આપ્યા અને તેમનાં સુપત્ની શ્રીમતી સંતોકબહેનના નામની આયુર્વેદ અભ્યાસ માટેની મહિલા છાત્રાલયની ઇમારત ઊભી થઈ.

યુગાનુરૂપ દૃષ્ટિ :

આયુર્વેદની અહીંની પ્રગતિથી તેમને ખૂબ આનંદ થયો. પણ તેઓ વ્યવહારકુશળ હોઈ મને કહ્યું: 'આયુર્વેદનાં ઔષધો બરાબર બને અને સસ્તા-વાજબી ભાવે મોટા પ્રમાણમાં મળી શકે, એ બહુ જ જરૂરનું છે.' એ ઉપરથી સારંગધર લૅબોરેટરીની તેમણે કલ્પના કરી અને રૂ. વીસેક લાખનું રોકાણ કરવું એમ નક્કી કર્યું. જામનગર રાજ્યનાં નામદાર મહારાજા સાહેબ અને નામદાર મહારાણી સાહેબાને તો આયુર્વેદ માટે અતિ પ્રેમ અને ઉત્સાહ હતો. શેઠશ્રી, ના. મહારાજા સાહેબ અને ના. મહારાણી સાહેબ સાથે મળ્યાં. રાજ્યે વિશાળ જમીન વિનામૂલ્યે આપી. શેઠશ્રીએ અને રાજ્યે મળી સારી જેવી મૂડી કાઢી. આ ઔષધો શુદ્ધ, બરાબર અને પૂર્ણ ચોક્કસાઈથી થાય, તેમ જ હંમેશાં પાશ્ચાત્ય ઔષધોની હરીફાઈમાં ઊભી શકે એવી દીર્ઘદૃષ્ટિથી ફ્રાન્સની એક મોટી ઔષધનિર્માણ સંસ્થાની સલાહ લઈ, એક વિરલ યોજનાનો મુસદ્દો ઘડયો. તેમાં ઔષધોમાં

ધૂળ, પવન, તડકાથી નુકસાન ન થાય તેવી રચના કરી. ગરમી ઠંડી વગેરેનાં માપયંત્રો ગોઠવ્યાં. બેડી ગામ પાસે 'સારંગધર લૅબોરેટરી' શરૂ કરી. આયુર્વેદ માટે જામનગરની ખ્યાતિ હિન્દભરમાં પ્રસરી ગયેલ. પરિણામે પહેલું રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટયૂટ ભારતમાં જામનગરમાં થયું. આ સારંગધર લેબોરેટરીમાં પહેલે જ વર્ષે સારો વ્યાપાર થયો. દશ ટકાથી વધુ નફો ન લેવો અને તે નફો પણ આયુર્વેદની પ્રગતિમાં–વિકાસમાં વાપરવો એવું ધ્યેય હતું. ચરકસંહિતા પ્રકાશન, ધન્વન્તરિ મંદિર, આયુર્વેદિક લાઇબ્રેરી, હૉસ્પિટલ, કૉલેજ અને સારંગધર લૅબોરેટરીનાં ભવ્ય મકાનો અને કામકાજ–આ બધી આયુર્વેદ–પ્રવૃત્તિ અને પ્રયત્નને એક સ્થળે એકધારી રીતે કાર્ય કરતાં જોઈ પ્રત્યેક મુલાકાતીનું મન પ્રફુલ્લ થતું.

સ્વપ્ન અધૂરું રહ્યું:

પણ એક વર્ષ પછી કશુંક અકળ કારણ બન્યું. તે હજી પણ સમજાણું નથી કે શેને લઈને સારંગધર લૅબોરેટરી બંધ થઈ! તેનાં કીમતી સાધનો, સામગ્રીઓ, યંત્રો વેચાઈ ગયાં. આજે એ જગ્યાએ બ્રુક બૉન્ડ ચાની કં.નું કામકાજ ચાલે છે. આજે જો આ સારંગધર લૅબોરેટરી ચાલુ હોત, તો આ સંસ્થાને કોઈની મદદ માગવાની જરૂર ન રહેત; તેમ જ આજની પાશ્ચાત્ય વૈદક કંપનીઓ સામે સારી અને સાચી હરીફાઈ કરી શકાત અને જનતાને સાચી, સારી અને સસ્તી દવાનો લાભ મળત.

ઉદારતા, સાહસિકતા અને શીઘ્ર નિર્ણયશક્તિ — આ બધા ગુણોની સાથે યુગદૃષ્ટિ, વ્યવહારકુશળતા, ઉદાત્તતા અને ધર્મ તથા સંસ્કૃતિપરાયણતાનો વિરલ સુમેળ શેઠશ્રી નાનજીભાઈમાં હતો. સૌરાષ્ટ્રની કોઈ એક જ વ્યક્તિએ ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિમાં ભાગ્યે જ આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હશે. પોરબંદરની ખ્યાતિ તેમણે વધારી એટલું જ નહિ પણ સારુંયે સૌરાષ્ટ્ર, સારુંયે ભારત એમનાં વ્યક્તિત્વ અને વ્યવહારથી ઉજ્જવળ બનેલ છે.

કલ્પના સાકાર ન થઈ:

તેઓશ્રીની તબિયત બરાબર ન હોવાના ખબર જ્યારે મળેલ, ત્યારે છેલ્લે એક સંદેશો મોકલ્યો હતો અને તે હતો રસાયણ-ચિકિત્સા માટેના આશ્રમની કલ્પનાનો. તે પછી રૂબરૂ મળવાનું ન બનેલ, નહિ તો તેઓને હાથે આ વિશ્વને અતિ આવશ્યક અને ઉપયોગી ચિકિત્સા–જ્ઞાન આ આશ્રમ દ્વારા થાત. આવા પ્રયોગો માટે અને સંશોધનો માટે સાહસિક વૃત્તિ, ઉદારતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિની જરૂર છે. પણ આ બનવાનું નહિ હોય તેથી જ રૂબરૂ મળાયું નહિ! સ્વપ્ન સ્વપ્નવત્ રહ્યું જેમ શેઠશ્રીની ઘણી કલ્પનાઓ અર્ધસ્વપ્નરૂપ રહી તેમ. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપે!

☆ ☆ ☆ અનેક સંસ્થાઓના સર્જક પ્રેરક

લેખક: શ્રી રતિલાલભાઈ મણિલાલ નાણાવટી

સજ્જન એવા શેઠશ્રી નાનજીભાઈને સહૃદય, શુદ્ધભાવથી જે અંજલિ આપવાની મને આ તક સાંપડી છે, તે હું છોડી દઉં તો મારી જાતને હું કૃતઘ્ની ગણું.

સદ્‌ગતનું આખુંયે જીવન સમાજમાં આદર્શ અને પ્રેરણારૂપ ગણાય. જાતમહેનતથી ખૂબ જ પરિશ્રમ લઈને, એમણે જે જે સાહસો ખેડયાં છે–તે એક તપશ્ચર્યા સમાન મહાન પુરુષાર્થ હતો. સાદાઈ અને નમ્ર-ભાવથી એમણે પોતાના સ્વભાવમાં છુપાયેલા પરોપકાર અને સદાચારના મહાન ગુણોનો પ્રકાશ સર્વત્ર પાડયો છે. દિનપ્રતિદિન તેમનું દિલ વિશાળ બનતું ગયું. જીવનગંગા એકધારી વહેતી જ રહી. ઉદારતા, નમ્રતા, અને વિવેકબુદ્ધિ તો જાણે તેમનામાં અપ્રતિમ હતાં. નાનાં, મોટાં, શ્રીમંત કે ગરીબ કોઈ પણ સાથે તેમનો વર્તાવ આડંબર વિનાનો, સરળ અને સહૃદય હતો. તેમની પરોણાગત દિલને જીતી લે તેવી હતી. આર્ય

સંસ્કૃતિનો જીવંત નમૂનો – સાચી ગૃહસ્થાઈ અને ખાનદાની: છતાં તેમની જીવનયાત્રા કાંઈ સીધી અને સરળ ન હતી. તેમના જીવનચરિત્રમાં વર્ણવેલા અનેક પ્રસંગો ઝળકતા અને ચમકતા દેખાય છે. મુશ્કેલીનો ધીરજથી સામનો કરવો – સહનશીલતાથી પ્રગતિ સાધવી – God helps those who help themselves – એ સૂત્રને આધારે, સચ્ચાઈ અને ધગશથી આદરેલા પુરુષાર્થે આરંભેલાં કાર્યોને ફતેહમંદ બનાવ્યાં. આજે આફ્રિકામાં, યુગાન્ડામાં, લુગાઝીમાં રોપેલાં મીઠી શેરડીનાં બી ઊગીને હજારો એકરોમાં પ્રસરી ગયાં છે, અને એક જંગી સાકરનું કારખાનું તેમના સુપુત્ર શ્રી મહેન્દ્રભાઈના હસ્તે ફાલ્યુંફૂલ્યું છે. તેવી જ રીતે તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી ખીમજીભાઈના હસ્તે "સૌરાષ્ટ્ર સિમેન્ટ વર્કર્સ" અને સુપુત્ર શ્રી ધીરુભાઈના હસ્તે પોરબંદરમાં કાપડની 'મહારાણા મિલ્સ' બન્ને સંસ્થાઓ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી છે. ઉદ્યોગોમાં ખૂબ જ જરૂરી અને ઉપયોગી એવી પાયાની ત્રણે ચીજો – કાપડ, ખાંડ અને સિમેન્ટ જનતાને પૂરીને સ્વ. શેઠ શ્રી નાનજીભાઈ અને તેમના કુટુંબે મહાન ઔદ્યોગિક સેવા બજાવી છે. ઉપરાંત મુંબઈમાં રૂપિયા સાત લાખના ઉમદા દાનથી International House બાંધીને પરદેશના વિદ્યાર્થી અને મુસાફરો માટે એક અજોડ સંસ્થા સ્થપાયેલી છે. તેનો લાભ લેનાર સૌ કોઈ સ્વ. શેઠ શ્રી નાનજીભાઈનો ઉપકાર ભૂલશે નહિ. તેઓશ્રીના હાથે નારીશિક્ષણ માટે આર્યકન્યા ગુરુકુળ અને મહિલા કૉલેજ તેમ જ મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિર, ભારતમંદિર, નેહરુ પ્લેનેટેરિયમ અને દયાનંદ વિજ્ઞાન મહાવિદ્યાલય ઇત્યાદિની સૌરાષ્ટ્રની પુણ્યભૂમિ પોરબંદરમાં સ્થાપના કરીને દેશને જ્ઞાન અને સંસ્કારના અક્ષય ભંડારો અર્પણ કર્યા છે, જેનો આપણને ગર્વ છે. વધુમાં તેમણે અનેક રાષ્ટ્રીય સ્મારકો રચ્યાં છે, પુસ્તકાલયો અને આરોગ્યધામો સ્થાપ્યાં છે અને તીર્થસ્થાનોમાં પણ અનેક સગવડો આપી છે. પુણ્યમાર્ગે મેળવેલી લક્ષ્મી ઉદાર દિલે નામનાની ઝંખના રાખ્યા વિના પુનિત માર્ગે વાપરી છે. તેવા એ મહાનુભાવને આપણા ધન્યવાદ હો.

ગુરુકુળના વાર્ષિક ઉત્સવના એક પ્રસંગે મને સ્વ. શ્રી નાનજીભાઈએ ખાસ સ્નેહભર્યું નિમંત્રણ આપેલું તેથી હું પોરબંદર ગયેલો. ત્યારે ખાસ તકલીફ લઈને બધી જ સંસ્થાઓ પોતે જાતે ફરીને મને બતાવી. ફરતાં ફરતાં દ્વારે દ્વારે લખેલા પ્રેરક શ્લોકો વંચાય અને જતી-આવતી કુમારિકાઓ સ્વ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈને "બાપુજી નમસ્તે," "બાપુજી નમસ્તે" એમ કહી વિનય અને સ્મિતભર્યું સ્વાગત કરે. એ દૃશ્ય જોઈને મારા હૃદયમાં એવી ઊંડી અસર થઈ કે જાણે હું "ઇન્દ્રલોક"માં રમણ કરતો હોઉં.

તે જ સાંજે ગુરુકુળની રંગભૂમિ ઉપર તેમનાં સુપુત્રી સવિતાબહેન દ્વારા રજુ કરવામાં આવેલા સંસ્કાર–કાર્યક્રમ પ્રસંગે મને બે શબ્દો બોલવાની આજ્ઞા મળી. ત્યારે મેં કહેલું : 'આજે ગુરુકુળમાં વિનય વિવેકભર્યું જે શિક્ષણ અપાય છે, તેનાથી કુમારિકાઓ ભવિષ્યમાં આદર્શ માતાઓ બનશે. ત્યારે એ નારીઓ સમગ્ર ભારતમાં દેશની સેવા કરીને અનુપમ આર્ય-સંસ્કાર પ્રસરાવશે તેમાં શંકા નથી.'

ધર્મનિષ્ઠ સ્વ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈએ "ભારત મંદિર" બનાવીને તેમાં હિંદુ ધર્મના કર્મયોગી સંતો અને દયાનંદ સરસ્વતી જેવા મહાન પુરુષોની પ્રતિમાઓ જોતાં મને તેમનામાં વસેલા ઉચ્ચકોટિના આત્માને વંદન કરવાનું મન થયું. ધન્ય છે એ સૌરાષ્ટ્રના કર્મવીરને કે જેમણે ભારતના યોગીઓ અને સંતોના જીવનનો ઇતિહાસ આપણી સમક્ષ જીવંત રાખ્યો. તેમનાં દર્શન કરી, પ્રેરણા મેળવી, એમના આદર્શોને અનુરૂપ થઈ પડે તેવું આપણા જીવનનું ઘડતર થવું ઘટે.

સ્વ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈએ આપણને ભેટ આપેલ આ વારસો યુગો સુધી ચિરસ્મરણીય રહે તેવી ભાવના પ્રગટ થઈ હતી.

અમારી "નાણાવટી હૉસ્પિટલ"ના બિરલા થિયેટરમાં યોજાયેલા એક સમારંભમાં સ્વ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈએ પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રાસંગિક પ્રવચન કરતાં તેમણે હૉસ્પિટલની ઉપયોગિતા અને "મનુષ્યની સેવા એ જ ઈશ્વર-સેવા છે." એ સૂત્રના આધારે દુ:ખી અને પીડિત જનતા ઉપર ખૂબ જ અનુકંપા દાખવી જે ઉપદેશભર્યું અને મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું તેનાથી અમે ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા હતા.

તેમનાં આચારવિચાર, રહેણીકરણી યોગીરાજ જેવાં જ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક હતાં. ખોરાકમાં વર્ષોથી નિયમિત પાંચ વસ્તુનું ભોજન લે. સ્વાદનો સંયમ અને વિકારરહિત જીવન. એ બંનેનો સુમેળ મળતાં

જીવનની સંધ્યાના સમયે, પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ સમેટી લઈ, પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી, ગિરનાર કે હરદ્વાર જેવી પવિત્રભૂમિ ઉપર સાદું સાધુજીવન ગાળતા.

અંતકાળે ખૂબ જ શાંતિથી દેહ છોડયો, ત્યારે આપણને એમ લાગી આવ્યું કે એક ચમકતો તારો આપણી સ્થૂલ દૃષ્ટિ સામેથી અદૃશ્ય થઈ ગયો! પરંતુ તેનો દિવ્ય પ્રકાશ સ્વર્ગલોકમાંથી સદાકાળ ઝળકતો રહેશે અને આપણે આ સ્મૃતિગ્રંથ દ્વારા તેમને અંજલિ આપી તેમનાં સ્મરણોને સદાકાળ ચિરંજીવ રાખીશું.

☆ ☆ ☆ કન્યા કેળવણીના શિલ્પી

લેખક : **શ્રી ગિરધરલાલભાઈ કોટક**

મુ. નાનજી શેઠને આમ તો સહુ કોઈ ઓળખે. એવા જ્ઞાતિરત્ન, શાહસોદાગર અને દાનવીરને કોણ ન પિછાને? પણ એમનો અંગત પરિચય અને એમના જીવનની ભવ્યતા નજીકથી નિહાળવાનો પ્રસંગ મને જાપાનમાં મળ્યો. તેઓ ૧૯૩૬માં જાપાન આવ્યા અને અમારે ત્યાં ઊતર્યા હતા. થોડા જ દિવસના પરિચયે એમની જીવનગાથાની ઝાંખી અમને મળી રહી.

પોતાને 'અણપઢ ખેડૂત' ગણાવે અને ભાષામાં પણ ગ્રામ્ય રંગની છાંટ આવે; પણ એમનાં ભાવ અને ભાવના, વિવેક અને વિનમ્રતાની ઊંડી છાપ સહુ પર પડે. પત્નીને 'દેવી' તરીકે સંબોધનાર – અને તે પણ સ્વાભાવિક રીતે – મેં તેમને પહેલા જ જોયા. કંઈ જ આડંબર વગર એવું સુંદર સંબોધન સાંભળીએ, ત્યારે ગમે.

એમની સહજ કુતૂહલવૃત્તિ અને નિરીક્ષણવૃત્તિથી જાપાનનું એમણે એટલા ઊંડાણથી અવલોકન કર્યું કે અમે જે લોકો વર્ષોથી જાપાનમાં રહેતા હતા, તેના કરતાં પણ વધુ માહિતી – જાપાનનાં રીતરિવાજો, ખાસિયતો અને પ્રણાલિકાઓની માહિતી–એમણે મેળવી, એ એમના જાપાનના પ્રવાસ ઉપરનાં પુસ્તકોમાંથી જોઈ શકાય છે.

ત્યાર પછી, એમની નજીક આવવાના અનેક પ્રસંગો મને સાંપડયા, અને એમના જીવનના તાણાવાણા જોવાની તકો મળી. જેમ જેમ વધુ પાસેથી જોવા મળ્યું, તેમ તેમ તેમની તરફ મારી પૂજ્યવૃત્તિ વધતી ચાલી. કેળવણી માટેનો એમનો અથાગ પ્રેમ! જાપાનમાં કેટલી બધી શાળાઓ, કૉલેજો વગેરે જોયાં – એમાં ઊંડા ઊતર્યા, અને પોતાની સંસ્થામાં એમાંથી કેટલીક વસ્તુઓ અપનાવી. પોરબંદરનું ગુરુકુળ જ્યારે મેં જોયું, ત્યારે મને એક આંતરદર્શન revelation થયું. ગ્રામ્ય ભાષા બોલતા એ 'અનપઢ ખેડૂત'ના કેળવણીના વિચાર અને તે વિચારોનું સક્રિય મૂર્ત સ્વરૂપ આ ગુરુકુલમાં જોઈને હું મુગ્ધ થયો – ધન્ય થયો. એમને તો કન્યાકેળવણીના શિલ્પી જ કહેવાય. સ્વપ્નને આકાર આપતું આ ભવ્ય મંદિર શ્રી નાનજીભાઈ શેઠની એક ઐતિહાસિક સ્મૃતિ તરીકે ચિરંજીવ રહેશે.

એમની જેવી સાદી બોલી, એવો જ સીધો વ્યવહાર; એમના વચનમાં ભાગ્યે જ કોઈને સંદિગ્ધતા લાગી હશે. થોડાક જ પરિચયમાં એમના જીવનની પ્રામાણિકતાની પ્રતીતિ થાય. એમના ધંધાની વૃદ્ધિ અને વિસ્તારની પણ આ જ ચાવી.

સૌરાષ્ટ્રમાં હું પ્રધાન હતો ત્યારે એમને લોકસભામાં જવા માટે ઘણું આગ્રહભરી રીતે કહેવામાં આવ્યું હતું. પણ 'રાજકારણ મારું કામ નથી' – 'ત્યાં જવાથી કાંઈ વિશેષ સેવા કરી શકું એવું મને નથી લાગતું' – એમ કહી વિવેકથી એમણે ના પાડી.

નાનજી શેઠ એ કર્મવાદના પ્રતીક સમા હતા. એમના જીવનચરિત્રથી કેટલાય યુવાનોમાં સાહસની પ્રેરણા આવી છે. કોઈ એમને માન આપે કે ન આપે, પણ જે વિચાર તેમને સારો લાગ્યો અને જે સત્કાર્ય માટે તેમને દિલ થયું, તે કાર્ય તો પાર પડયે જ છૂટકો. 'ખરા મર્દ' એ નામ એમને જ શોભે. આવા માણસોને દેહ તો છોડવો પડે છે, પણ એવા લોકો મરતા નથી, એ તો મૃત્યુને પણ જીતી જાય છે.

☆ ☆ ☆ વત્સલ પિતા

લેખક: **શ્રીમતી પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા**

પૂ. બાપુજીનાં સંસ્મરણોની મૂડી મારી પાસે બહુ જ ઓછી છે; પરંતુ જે છે તે અત્યંત મૂલ્યવાન હોઈને સ્મરણપટે જળવાઈ રહી છે.

તેઓની યાદ આવતાં જ એક પ્રેમાળ, વત્સલ, સૌજન્યપૂર્ણ અને ભદ્ર ચહેરો નજર સામે તરવરી ઊઠે. તેઓ મોટે ભાગે પોરબંદર અને જૂનાગઢ રહેતા હોઈને મુંબઈમાં તેમને મળવાના અને તેમનાં સાન્નિધ્યની હૂંફ માણવાના પ્રસંગો બહુ જ ઓછા મળતા. તે છતાં જ્યારે જ્યારે તેમને મળવાનું બન્યું છે ત્યારે તેમના વત્સલ સ્વભાવનો જ પરિચય મળ્યો છે.

ચારેક વર્ષ પહેલાં તુલસીશ્યામમાં પૂ. આચાર્ય રજનીશજીની આધ્યાત્મિક શિબિર હતી. શિબિરની પૂર્ણાહુતિ પછી સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થસ્થાનો અને બીજાં જોવાલાયક સ્થળોને પ્રવાસે જવાનું મન હતું. પૂ. બાપુજીને આ વાત જણાવી. તેમણે તરત જ બધી વ્યવસ્થા કરાવી, તે સમાચાર અમને મુંબઈ પહોંચાડયા. તે ઉપરાંત શિબિર પૂર્ણાહુતિને આગલે દિવસે તેઓ પોતે વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવેલા, ત્યારે સભામાંથી મને ખાસ એક બાજુ પર બોલાવીને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું કે, "તમારે માટે બધી જ ગોઠવણ થઈ ગઈ છે. આવતી કાલે સવારમાં તમારે માટે મોટર આવી જશે. ડ્રાઇવર ખાસ ભરોસાપાત્ર મૂક્યો છે. તેને બધા રસ્તાઓ સારી પેઠે માલૂમ છે, એટલે તમને કોઈ પ્રકારની અગવડ નહીં પડે. ખૂબ સુખપૂર્વક બધું જોઈને જૂનાગઢ આવો. હું ત્યાં હોઈશ. ત્યાં પણ તમને બધે ફેરવવાની વ્યવસ્થા કરી રાખી છે."

અમે સાસણ ગિરમાં સિંહદર્શન, સોમનાથ પાટણ, પ્રાચી, શારદાગ્રામ વગેરે સ્થાનોએ થઈને જૂનાગઢ પહોંચ્યાં. બાપુજી અમારી રાહ જોતા જ હતા. તે દિવસોમાં તેઓ આખા દિવસનું સાંજે છ વાગ્યા સુધીનું મૌન રાખતા હતા. એક બંધ કમરામાં તેમની મૌન-સાધનાપૂજા આદિ ચાલતું હતું અને છેક છ વાગ્યે તેઓ બહાર નીકળતા હતા. અમને રસ્તામાં થોડું મોડું થયેલું એટલે તેઓ અમારી ચિંતા કરતા હતા. તેટલામાં અમે પહોંચી ગયા. હાથમોં ધોઈને અમે જમવા બેઠા. આગ્રહ કરીને અમને ગરમાગરમ શીરોપૂરી જમાડયાં. પોતે પણ દિવસમાં એક જ વાર સાંજે જમતા હતા એટલે અમારી સાથે જ જમ્યા. જમતાં જમતાં કેટલીક રસપ્રદ વાતો એમણે કહી. જમ્યા પછી અમારા બીજા દિવસના કાર્યક્રમની ચર્ચા કરી. ગિરનાર ચઢવા માટેની બધી ગોઠવણો, સાથે લઈ જવાનું જમવાનું, પાણી, કોણ સાથે રહેશે, એ બધી વ્યવસ્થાનાં વિગતવાર સૂચનો એમણે જાતે આપ્યાં અને ભાથામાં સાથે શું શું લઈ જવું તેની વાનીઓ પણ તેમણે જ નક્કી કરીને રસોઈયાને સૂચના આપી. હું તો આ બધી બાબતોમાં તેમની વાત્સલ્યપૂર્ણ ઝીણવટ અને દક્ષતા જોઈને આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ. તેમણે કહ્યું કે, "એમાં આશ્ચર્ય પામવાની કશી જરૂર નથી. અમે તો નાનપણથી પોતાની મેળે ઘડાઈને ઉપર આવ્યા છીએ, એટલે આ બધી બાબતોની અમને માહિતી હોય જ; અને હાથે રસોઈ કરવી પડે તો તે પણ કરી નાખીએ. આફ્રિકામાં શરૂઆતને ઘણે પ્રસંગોએ અમે હાથે રસોઈ કરીને સ્વાદથી જમતા હતા. રસોઈની અણઆવડતને લઈને અમે લોકો ભૂખે ન મરીએ. આવી બધી કળાઓ જાણેલી સારી. કોઈક ને કોઈક વખતે કામ આવી જાય."

અમે પ્રવાસથી થાકેલાં હતાં, અને તેઓ પણ રોજ વહેલી પરોઢે સાધનામાં બેસતા હોઈને જલદી સૂઈ જતા હતા. તે છતાં અમારી સાથે આનંદથી બેઠા. તેમના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો એટલા તો રસપ્રદ હતા કે તે સાંભળવામાં એક કલાક કયાં વીતી ગયો તેની ખબર ન પડી. છેવટે એમણે જ અમને વાતોના રસમાંથી જગાડયા, અને અમારા ઓરડા સુધી જાતે મૂકવા આવ્યા. રસ્તામાં મોટી લાંબી ઓસરીમાં લાંબાલાંબા તારો બાંધેલા જોઈને મેં પૂછયું કે આટલા બધા તારો શાને માટે નાખેલા છે? તો તેમણે કહ્યું કે પોરબંદર ગુરુકુળની મારી દીકરીઓ અહીં અવારનવાર આવે છે ત્યારે તેમને કપડાં ધોઈને સૂકવવા માટેની આ

સગવડ છે. દીકરીઓ પિતાને ત્યાં આવે ત્યારે તેમને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ ન પડે તેનું મારે ધ્યાન રાખવું જ જોઈએ.

ગુરુકુળની દીકરીઓની વાત કરતાં કરતાં તેઓ એટલા પ્રેમમય અને મમતાળુ બની જતા હતા કે મને થયું કે આવા પિતા મેળવવા માટે એ દીકરીઓ ખૂબ જ ભાગ્યશાળી ગણાય. ત્યાર પછી તો વળી અમારા ખંડમાં પણ થોડો વખત બેસીને અમારા પ્રશ્નોના જવાબમાં ગુરુકુળની દીકરીઓ માટેનાં સુખસગવડ અને સ્વાસ્થ્ય માટે તેઓએ કેવી કેવી વ્યવસ્થાઓ અમલમાં મૂકી છે તે બધું કહ્યું. છોકરીઓને નિયમિત કરિયાતું અને હરડે આપવાની સૂચનાઓ પણ તેમાં હતી. આ બધું સાંભળીને મને પ્રતીતિ થઈ કે તેઓમાં પિતાનું વાત્સલ્ય તો હતું જ, પણ માતાની મમતા અને તકેદારીનાં દર્શન થયાં. જે ગુણ જવલ્લે જ કોઈ મહાનુભાવમાં વિકસિત થયેલ જોવામાં આવે છે. આવા એક અભિજાત વડીલનાં વત્સલ સાનિધ્ય અને આતિથ્ય માણીને બહુ જ ધન્યતા અનુભવી.

અમારો આગળનો પ્રવાસ પણ તેઓએ કાળજીપૂર્વક યોજેલી વ્યવસ્થાથી ખૂબ સરસ રીતે સંપન્ન થયો હતો.

છેલ્લે, જ્યારે તેઓ પોરબંદર ગયા તે પહેલાં હું અને મારા પતિ તેમની ખબર કાઢવા ગયાં હતાં, તે વખતે ખાસ તેઓ પલંગ પરથી ઊઠીને ખુરશીમાં બેઠા અને પકવાસા–મહેતા–પરિવારના આત્મીય સંબંધોને પુનઃ તાજા કર્યા. મારા પૂ. સસરાજી (મંગળદાસ પકવાસા)ને ખૂબ યાદ કર્યા, અને લગભગ કલાકેક સુધી અત્યંત પ્રેમપૂર્વક વાતો કરી. તેમની વાતોમાં ખાસ કરીને જૂનાગઢ પર્વત ઉપર "રોપરેલ" બાંધવાની તેમની પ્રબળ ઇચ્છા તેઓએ વ્યક્ત કરી હતી. આ માટે તેમણે વિગતવાર બનાવેલી યોજનાની વાત કરી. અમને ખાસ આમંત્રણ આપ્યું કે તમે બેઉ જણાં જૂનાગઢ આવો. તમને રોપરેલ કરવાનું સંભવિત સ્થાન વગેરે ફરીને બતાવું. 'રોપરેલ' થવાથી એ સ્થાનનું આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ કેટલું વધી જશે આદિનો તેઓએ ખ્યાલ આપ્યો અને પોતાની મનોસૃષ્ટિમાં જાણે રોપરેલ થયેલી જોતા હોય તેમ વિચારમાં ખોવાઈ જતા હતા. આ 'રોપરેલ'ના ખર્ચનો મોટો ભાગ પણ પોતે આપવાની ઑફર કરી હતી તેમ તેમણે જણાવ્યું.

ત્યાર બાદ અમારા શક્તિદલની "ઋતંભરા પ્રોજેક્ટ"ની બાબત વાત થઈ. દેશની મહિલા શિક્ષિકાઓને શારીરિક અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસક્રમ આપીને આદર્શ મિશનરી શિક્ષિકાઓ તરીકે તૈયાર કરવાની આ યોજનામાં તેઓને ઘણો જ રસ પડયો જણાયો. આ યોજનાનો નકશો પણ તેમણે રસપૂર્વક નિહાળ્યો. અને કહ્યું કે "મારી પણ કંઈક આવી જ ઇચ્છા હતી કે ભવિષ્યની પ્રજાને યોગ્ય, દેશની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ અને સાચું શિક્ષણ મળે, અને તેઓને પાયામાંથી આધ્યાત્મિક સંસ્કારો મળે, તો દેશનું ભાગ્ય પલટાવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો ગણાય. દેશનું આવું મહત્ત્વનું કાર્ય જે કોઈ કરે તેની સાથે મારો પૂર્ણ સહયોગ આપવા તૈયાર છું." તેવી તેઓએ ભાવના બતાવી. યોજનાના કાગળો, નકશો આદિ તેઓએ પોતાની પાસે રાખી લીધાં. અમારી વાતો દરમ્યાન તેઓએ તેમનાં મોટાં પુત્રી શ્રીમતી સવિતાબહેન (દીદી)ને બોલાવવા બેત્રણ વાર માણસ મોકલેલો; પણ તેઓ દર્શને ગયાં હતાં તેવો સંદેશો તેમના ખંડમાંથી મળ્યો. એટલે અમને કહ્યું કે, "જો તમને અગવડ ન હોય તો થોડું વધારે બેસો, સવિતાબહેન હમણાં જ આવી પહોંચશે. મારી ઇચ્છા છે કે તેઓ પણ આ યોજના વિષે વિગતથી સાંભળે." અમે અડધો કલાક વધારે બેઠાં પછી મેં તેઓને કહ્યું; "સવિતાબહેન આ વિષે થોડું તો જાણે છે. ફરી કોઈ વાર જરૂર એમને વિગતથી વાત કરીશ."

ઊઠતાં ઊઠતાં અમને તેઓએ ફરી જૂનાગઢ આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને સાથે કહ્યું કે થોડા જ દિવસમાં તેઓ જ્યારે કહેવડાવે ત્યારે પૂરતો સમય લઈને તેમને મળવા જવું અને ઋતંભરા યોજના વિષે દીદીની ઉપસ્થિતિમાં વિગતથી વાત કરવી. પ્રણામ કરીને અમે તેઓની વિદાય લીધી. તે વખતે કોને ખબર હતી કે આ એ પૂજનીય બાપુજીની છેલ્લી જ મુલાકાત હતી!

થોડા દિવસ પછી એમની તબિયતના ખબર જાણવા માટે મેં ફોન કર્યો, તો માલૂમ પડયું કે તેઓ તો બે દિવસ પહેલાં એકાએક પોરબંદર ચાલ્યા ગયા છે. ત્યાર બાદ થોડા જ દિવસોમાં તેમના દુઃખદ સ્વર્ગવાસના સમાચારે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મુંબઈને ગમગીન બનાવી મૂક્યાં.

કેટલીયે દીકરીઓના પિતા, કેટલીયે સંસ્થાઓના આધાર, અને કેટલાય પરિવારોના વિશ્રામરૂપ એ બાપુજીએ તો પોતાનું જીવન ધન્ય બનાવ્યું અને મૃત્યુ પણ તેમને પોતાનાં અંતરમાં સમાવીને ધન્ય બન્યું.

☆ ☆ ☆ A BROTHER IN SPIRIT

By: Shri Hassen Kassim-Lakha, Mombasa.

I had the pleaure of knowing Seth Nanjibhai Kalidas Mehta since 1910 when he used to reside in Kamuli and I in Jinja, working for Bausted & Clarke Ltd.

To me Seth Nanjibhai was like a brother, in fact our relation was so close that on many occasions he used to put up with us when he visited Jinja despite having his own house.

Seth Nanjibhai was known for his kindness and benevolence and used to help people with kindly advise and where necessary would donate generously.

He was never ashamed of the fact that he made a humble beginning in business; on the contrary he used to take pride of this fact.

To my family he had gone out of his way to negotiate on our behalf some very delicate business transactions.

☆ ☆ ☆ A SOARING PERSONALITY

By: Shri D. K. Marphatia, M. B. E. Kampala.

There are so many glowing tributes paid to the memory of the late Seth Nanjibhai Kalidas Mehta that I am wondering what more I could have to add.

It was my privilege to be introduced to "Nanjibhai" as he was well known, then, affectionately, early in the year 1930 when I was "A Graduate Agriculturist from India on a tour of East Africa" sponsored by (late) Sir Purshottamdas Thakurdas C.I.E.,

The vivid impressons of my first meeting with him at Lugazi were of the two of his essential characteristics of personal simplicity and patriotism, quite remarkable for a "soaring" personality in the industrial and cotton spheres of Uganda.

Right through over the years that impression has been but augmented.

Seth Nanjibhai to my mind, is one person whose individual contribution, material and otherwise, to the economic life in general and the cultural life of the Asians in particular, remains unparalleled in the history of Uganda.

☆ ☆ ☆ જીવન–સુગંધની ધન્ય પળો

લેખક : શેઠ શ્રી કાકુભાઈ કાલિદાસ રાડીઆ, કંપાલા

૨૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૬૯ના રોજ મેં મારા એક ગાઢ મિત્ર, મુરબ્બી અને સહૃદયી વ્યક્તિ ગુમાવ્યાની અસહ્ય ખોટ અનુભવી. શેઠશ્રી નાનજીભાઈ સાથેનો મારો પ્રથમ પરિચય ઈ. સ. ૧૯૧૨ના અરસામાં, મારા મોટા ભાઈ પોપટભાઈ કાળિદાસને ત્યાં કંપાલામાં થયો; ત્યારથી આજ સુધી અમે એકમેકે નિકટનો સહવાસ અનુભવ્યો છે. તેઓ મારાથી ઉંમરમાં ૧૨ વર્ષ મોટા હોવા છતાં અમારી મૈત્રી ખુલ્લા હૃદયની હતી. અમે ઘણી વાર સાથે પ્રવાસમાં નીકળતા, ત્યારે જીવનની મુસીબતભરી ક્ષણોમાંથી પસાર થતા. ત્યારે શેઠશ્રી નાનજીભાઈના હૃદયનું તેજ ઘનઘોર વાદળમાંથી ચમકતી વીજળી પેઠે અમારા હૃદયને અજવાળી જતું. તેમના માનવસહજ ગુણોએ અમને અનેક વખત પ્રેરણા આપેલી છે.

પહેલો પ્રસંગ : અમારી પહેલી સહિયારી સફર ૧૯૨૩માં બેલ્જિયમ કોંગોમાં થઈ. મોટરમાં અમે સાથે નીકળ્યા હતા. તે વખતના રસ્તા આજના જેવા ન હતા. ખાડાટેકરામાંથી ઝોલા ખાતા ખાતા પસાર થવું પડતું. નાનજીભાઈના સાહસિક અને મિલનસાર સ્વભાવને કારણે ઘણા અધિકારીઓને મળવાનું થતું. તેમની સ્મરણશક્તિ તથા ગુણગ્રહણ કરવાની શક્તિ ખૂબ જ જાગ્રત હતી. એક જ વાર કોઈને મળે તો કદી તેને ન ભૂલે! એક આલેશાન હોટેલમાં અમે ઊતર્યા; પણ હોટેલનું આધુનિક પશ્ચિમ ઢબનું ખાણું તેમને ન ભાવે. મને કહે : "ચાલો, આપણે હાથે જ રાંધીને ખાઈ લઈએ." ત્યાંથી નીકળતાં રાત થઈ. મોડી રાત થઈ એવામાં એક મોટો ખાડો આવ્યો અને અમારી કાર ઊથલી પડી. મોડી રાત! ચારે તરફ અંધારું ઘોર! શું કરવું? મન વિમાસણમાં પડ્યું. આજુબાજુમાં કોઈ મદદગાર માણસ મળે તો તેની શોધમાં નીકળ્યા. ત્યાં અમે જ ભૂલા પડ્યા. આખરે માંડ માંડ ભોમિયો મળ્યો અને અમને રસ્તે ચડાવ્યા.

બીજો પ્રસંગ : ૧૯૩૧માં અમે સાથે ઓહિમા-મસીન્ડીની જિનેરીઓ જોવા ગયા હતા. રસ્તો લાંબો, વાંકોચૂકો અને ખાડા-ટેકરાવાળો. જૂની ખખડધજ મોટરમાં પેટ્રોલ પૂરતું હતું, પણ અધવચ્ચે ખૂટી ગયું. એમાં મોટર ચલાવવાનું કામ મારે ભાગે આવ્યું હતું. પણ મને પૂરતું ચલાવતાં આવડે નહીં. હું અવારનવાર બ્રેક મારીને ગાડીને હડદોલામાંથી બચાવતો, તે ઢીલ તેમનાથી સહન ન થતાં તેઓ કહેતા : "આમ મોટર ચલાવશું તો ક્યારે પહોંચીશું?" તેમની વાત સાચી પડી. છેક મોડી રાતે લગભગ ૧૨–૧ વાગ્યે પહોંચ્યા. પેટમાં ઉંદરડા રમવા લાગ્યા. ટાઢ કહે મારું કામ અને વરસાદ પોતાનું કામ કરે. થાક્યાપાક્યા અમે લોથપોથ થઈ ગયા હતા. નાનજીભાઈને મારા કરતાં વધુ ભૂખ લાગી હતી. એ કહે, "ઊંઘ નથી આવતી," ત્યારે મેં કહ્યું, "મારી પણ એ જ દશા છે. "તો ચાલો, કરીએ રસોઈ," નાનજીભાઈએ કહ્યું.

અને મગજમાં જે વિચાર આવે તેને આચરણમાં ન મૂકે તો તે નાનજીભાઈ શાના? વરસતા વરસાદે અંધારી કોટડીમાં હાથે રસોઈ પકાવવા લોટ બાંધ્યો. ચાનો તો હું પહેલેથી જ રસિયો હતો. કાવા-કસુંબા વિના મને ચેન ન પડે. પરોઠાં અને ડુંગળીનું શાક રાતના એક વાગ્યે ધરાઈ ધરાઈને કડક ચા સાથે પેટ ભરીને ખાધાં. ખૂબ મઝા આવી. ઊંઘ પણ એટલી મીઠી આવી કે ક્યારે સવાર પડી ગયું તેનું પણ ભાન રહ્યું નહીં. આ વખતે મને શેઠશ્રીના સાહસિક સ્વભાવનાં દર્શન થયાં.

ત્રીજો પ્રસંગ : સંસ્કૃતના એક શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ મહાપુરુષોનું હૃદય વજ્રથી પણ કઠોર અને ફૂલથી પણ કોમળ હોય છે. એવો એક અનુભવ મને નાનજીભાઈના હૃદયનો થયો. સાલ હશે ઈ. સ. ૧૯૨૦ની. અમે કંપાલાથી ૯૦ માઈલ દૂર મસાકા નામના સ્થળે જવા માટે જૂની ફોર્ડ કાર (ટી) મોડેલમાં બેસી નીકળ્યા. અમારા ડ્રાઇવરસાહેબ આમ તો બ્રાહ્મણ હતા અને તેનું નામ હતું શંભુ મહારાજ! પણ અમે તેને રમૂજમાં શંભુશંકર કહીને જ બોલાવતા. ભગવાન શંકર જેમ ભાંગના શોખિન હતા, તેમ અમારા શંભુશંકર છાંટાપાણીના ભારે શોખિન. નાનજીભાઈને એ વાતની ભારે ચીડ.

તે વખતે મસાકાની વસતિ ઓછી. મોટે ભાગે ખોજાઓ વસે. લોહાણામાં કાકુભાઈ શામજી તથા પ્રેમજીભાઈ ભાગીદાર. મોટર રસ્તે લગભગ ૯ વાગ્યે રાતે નીકળ્યા. મેઘલી કાળી ડિબાંગ રાત. ઓછામાં પૂરો દશ વાગ્યે ઝરમર ઝરમર ઝીણો વરસાદ શરૂ થયો. ગાડી ઊંચી નીચી ઠેબાં ખાતી આગળ વધતી હતી. શંભુપ્રસાદે નશો કરેલો. સાતેક માઈલ ગયા હોઈશું ત્યાં શંભુએ ગાડી ઉપરનો કાબૂ ગુમાવ્યો. હું ને શેઠ નવા હતા. શિખાઉ હતા. તેવામાં ગાડી સ્લીપ થઈ અને રસ્તાની એક બાજુ જઈ પડી. નાનજીભાઈના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. તેમણે તરત જ ગાડીનું બારણું ખોલીને ડ્રાઈવરને બહાર કાઢી મેલ્યો. એ લગભગ બેભાન અવસ્થામાં પડયો હશે !

ત્યાં મેં કહ્યું : "નાનજીભાઈ, એક વાત કહું?" તો તેઓ કહે, "કહો." મેં કહ્યું, "આપણે શંભુને લઈ તો લઈએ!" તેઓ કહે, "મારી કયાં ના છે?" મને નવાઈ લાગી. મેં ગાડી પાછી વાળી. તેમના હૃદયની માનવતા જાગી ઊઠી. તેમને પસ્તાવો થયો, તો બીજી બાજુ ડ્રાઈવર ફરજ ચૂકયો હતો તેનું પણ ભાન થયું. છતાં તેઓ ત્યારે તો પીગળ્યા જ. પછી તેને રાજી કરી, સારી એવી રકમ આપી અને નોકરીમાંથી છૂટો કર્યો. આમ તેઓ પ્રસંગોપાત્ ક્રોધ કરતા છતાં તેમના હૃદયમાં દયા પણ ઘર કરીને રહેતી. જ્યારે જ્યારે તેમની સાથેના પ્રસંગો યાદ કરું છું, ત્યારે વિચાર આવે છે કે તેમનું વ્યક્તિત્વ કેટલું બધું અદ્ભુત હતું. સાહસ દ્વારા મુસીબતોનો સામનો કેમ કરવો અને હસતાં હસતાં દુ:ખ સહન કરવાની તેમની ટેવે જીવનમાં આગળ વધવાની તેમને પ્રેરણા આપેલી હતી.

ચોથો પ્રસંગ : શેઠશ્રી નાનજીભાઈ સાથેના મારા પ્રવાસ-સંસ્મરણોમાં ઈથોપિયાના પ્રવાસની વાત હું ન કરું તો ઘણું બધું અધૂરું રહી જાય. ઈ. સ. ૧૯૬૧માં તેઓ લાંબા ગાળા સુધી ભારતમાં રોકાઈને પુન: આફ્રિકા આવ્યા હતા. અમે ઘણે વખતે મળ્યા હોવાથી પહેલાં તો ધરાઈ ધરાઈને વાતો કરી. સુખદુ:ખના સમાચારો પૂછયા. થોડા દિવસ ગાળ્યા પછી તેમણે સ્વાભાવિક રીતે જ કહ્યું, "આપણે ટાંગાનિકા ઊપડીએ!" મેં કહ્યું, 'જેવી તમારી મરજી.' અમે ટાંગાનિકા – કેનિયાનો પ્રવાસ આરંભ્યો. તે વખતે ટાંગાનિકા સ્વતંત્ર થવાની તૈયારીમાં હતું. ત્યાં ગયા. જ્ઞાતિભાઈઓને મળ્યા. તેમનાં સુખદુ:ખ જાણ્યાં. ત્યાંની રાજકીય-સામાજિક પરિસ્થિતિથી વાકેફ થયા. જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં સભા, સમારંભો, મેળાવડા યોજાયા અને આપણા દેશભાઈઓને સલાહ આપી કે જે દેશમાં રહો છો તે દેશના નાગરિક થઈને રહેશો તો સુખી થશો. પણ માને કોણ? આજે નાગરિક ન થનારા લગભગ બધા જ આપણા ભાઈઓ પસ્તાય છે.

ત્યાં થઈ કંપાલાથી મ્વાન્ઝા ગામે ગયા. બે દિવસ રોકાયા. ત્યાં પણ આપણા ભાઈઓને આફ્રિકાના નાગરિક થઈ જવાની સલાહ આપી. ત્યાંથી પછી ટબોરો થઈ દારેસલામ ગયા. શેઠશ્રી નાનજીભાઈ જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં લોકોનો પ્રેમ સંપાદન કરી લેતા. સાચું માર્ગદર્શન આપી, યોગ્ય સલાહસૂચના આપવી તે પોતાની પવિત્ર ફરજ ગણતા. આ જ રીતે કેનિયા-મોમ્બાસા વગેરે સ્થળોએ પણ અનેક સંસ્થાઓએ, વેપારી ભાઈઓએ તથા આર્યસમાજની સંસ્થાઓએ શેઠને માનપાન આપ્યું, વાતચીતો કરી, સલાહસૂચના આપી. નાગરિકત્વનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે કહ્યું કે જો આપણે અહીં લાંબો સમય કાઢવો હોય તો નાગરિક થઈ જવું. ત્યાંથી કેનિયાના પાટનગર નાઈરોબીમાં ગયા, હળ્યામળ્યા. જૂનાં સંસ્મરણો તાજાં કર્યાં. જૂના મિત્રોને શોધી શોધીને મળ્યા. બધાને મળતાં ખૂબ જ આનંદ થયો. ત્યાંથી એબિસિનિયાના પ્રવાસે ઊપડયા. ત્યાં પણ વ્યાપારી દૃષ્ટિએ જ મળવાનું હતું. પાસપોર્ટ વગેરેની વિધિ પતાવી મંત્રીઓને મળવાનું થયું. સવારે તો પ્લેનમાં રવાના થઈ ગયા. એડિસબાબા ઊતર્યા. નથુભાઈ મૂળજીની પેઢીએ અમારું ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું. ઉદ્યોગોની શકયતાઓ તપાસી. ત્યાંનું સુંદર નગર આસ્મારા જોયું. તેનું સ્થાપત્ય ઈટલીની સંસ્કૃતિને મળતું છે. બે દિવસ દરમિયાન હિંદી ભાઈઓને મળ્યા. સંસ્થાઓ જોઈ. સ્કૂલો, હૉસ્પિટલ, લોકકલ્યાણની સંસ્થાઓનાં અમે રસોડાં જોયાં. તેમાં વિશાળ 'ફરનેશ' જોઈ. આવી સુંદર 'ઈટાલિયન ફરનેશ' ગુરુકુળ માટે વસાવી હોય તો! નાનજીભાઈને વિચાર આવ્યો. વિચારનો તાત્કાલિક અમલ ન કરે તો તે નાનજીભાઈ શાના? તરત જ ગુરુકુળ માટે તે વસાવવાનો પ્રબંધ કર્યો.

પાંચમો પ્રસંગ : આ જ અરસામાં હું તથા નાનજીભાઈ કંપાલાથી દૂર ૨૦૦ માઈલ ફૉર્ટ પોટલ (ટોરો) ચાના પ્લેન્ટેશન (Tea Estate) જોવા ગયા. બરાબર બપોરનો સમય. માથે ધોમ ધખતો હતો. સખત ગરમી અને તડકામાં શેકાતી અમારી કાર આગળ ધપી રહી હતી અને તેને લીધે કયાંય ચેન પડતું ન હતું.

એવામાં એક બાઈને દૂર દૂર ચાલી જતી જોઈ. એ જાતે આફ્રિકન હતી. તેણે કેડે નાનું બાળક તેડયું હતું. આફ્રિકન બાઈ પાસેથી જેવી અમારી મોટર પસાર થઈ કે નાનજીભાઈએ મને કહ્યું, "ગાડી ઊભી રાખો." મને થયું અહીં આ વનવગડે વળી પાછું શું કામ પડયું? ગાડી પેલી બાઈ પાસે આવતાં નાનજીભાઈએ તેને પૂછ્યું, "આવા ધોમ તડકામાં કયાં જાવ છો?" બાઈએ કહ્યું, "આ છોકરી બિમાર છે. તેની દવા કરાવવા બાજુના ગામમાં જાઉં છું." નાનજીભાઈએ મને પૂછ્યું, "આને ગાડીમાં લઈ લઈશું?" "જરૂર," મેં કહ્યું. એક માઈલ પછી આવતા બસ-સ્ટૅન્ડ ઉપરથી તેને બસ મળે તેમ હતી; પણ અમે તેને મોટરમાં લઈ લીધી. તેનું ગામ આવ્યું એટલે તેને ઉતારી દીધી. તે દરમિયાન ખૂબ જ સહજતાથી તેની સ્થિતિ પણ શેઠે જાણી લીધી હતી. તેમનું હૃદય આ પ્રસંગથી એટલું બધું પીગળી ગયું હતું કે ઊતરતાં વેંત પેલી બહેનના હાથમાં ૨૦ શિલિંગ દવા માટે આપ્યા. બાઈએ શેઠશ્રીનો ખૂબ ખૂબ આભાર માન્યો.

મને થયું કે આ માણસમાં માણસાઈ કેટલી બધી ભરી છે! તેમના હૃદયની કોમળતા અદ્ભુત હતી. નાનામાં નાની બાબતમાં, નાનામાં નાના છતાં અજાણ્યા માણસ માટે પણ તેમના હૃદયમાં માન હતું, આદર હતો. તેમના હૃદયની લાગણી, પ્રેમ અપાર હતો. અને એણે જ એમને સૌરાષ્ટ્રના ભામાશાહ બનાવ્યા.

☆ ☆ ☆ સાચા અને સારા માનવબંધુ

લેખક : **શ્રી હરજીવનદાસભાઈ કાલિદાસ મહેતા**

પ્રભુ સૌ કોઈમાં વસેલો છે; બીજરૂપે રહેલો છે ને તે દરેક જન્મે કોઈ ને કોઈ શક્તિરૂપે, સદ્ગુણરૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. જેમના ઘણા જન્મો હોય તેમનામાં અનેક શક્તિરૂપે, અનેક સદ્ગુણોરૂપે પ્રગટ થાય છે. ત્યારે તે ઈશ્વરાવતાર, પયગંબર, તીર્થંકર, સંત, મહાત્મા કે મહામાનવરૂપે ઓળખાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું કે, "મારા અને તારા ઘણા જન્મો થયા છે. તે સઘળા હું જાણું છું. તું જાણતો નથી." આગળ જતાં આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, "મને પામ્યા પછી – પ્રભુતા પૂરી ખીલવ્યા પછી – હે કૌન્તેય, પુનર્જન્મ થતો નથી." કોઈ મનુષ્ય એક જ જન્મમાં ઘણી શક્તિઓ ને ઘણા ગુણો પ્રગટ કરી – ખીલવી શકતો નથી. સાતમા અધ્યાયના ૧૯મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, "અનેક જન્મોના અંતે જ્ઞાનવાન મનુષ્ય મને પામે છે, મને પોતાનામાં પ્રગટ કરે છે. આ સઘળું જગત વાસુદેવરૂપે છે એમ સમજનાર મહાત્મા તો મને મળવો ઘણોય દુર્લભ છે."

આ ત્રણે શ્લોકો વાંચી, વિચારી, સમજીને શેઠશ્રી નાનજીભાઈનું સંસ્મરણ કરીશું તો ઑર આનંદ આવશે.

મનુષ્ય જ્યારે સ્થૂલ જગત છોડે છે, ત્યારે એકઠી કરેલી કોઈ ચીજ સાથે લઈ જઈ શકતો નથી. માત્ર મેળવેલી ભલાઈ અને એકઠી કરેલી બુરાઈ લઈ જાય છે. પ્રાપ્ત કરેલી, ખીલવેલી શક્તિ સાથે લઈ જાય છે ને પાછો જન્મે છે ત્યારે એ ભલાઈ ને એ બુરાઈ સાથે લેતો આવે છે; એટલે તે જલદી ખીલવી શકે છે ને જે સારા માતા-પિતાને ત્યાં જન્મ લે છે, સારા માણસની સંગત કરે છે ને બૂરાઈ ઓછી કરે છે, ને ભલાઈ વધારે છે, નવી નવી શક્તિઓ વધારે છે; આમ દરેક જન્મે બન્યા કરે છે. શરીરની જાતિ પણ બદલતો રહે છે ને કોમળતા ને દૃઢતા કેળવતો જાય છે. આમ જન્મો લેતાં ને ચારિત્ર્ય ખીલવતાં તે સારો મનુષ્ય થાય છે ને પછી મેળવેલી ભલાઈ ને પ્રગટાવેલી શક્તિઓનો બીજાનું સારું કરવામાં ઉપયોગ કરવા માંડે છે. ધન, કીર્તિ, ત્યાગ, પરોપકાર પણ જગતની સિદ્ધિઓ છે; એમ સમજી જનસેવા એ જ સાચી પ્રભુસેવા છે એમ સમજવા માંડે છે ને પોતાની સઘળી શક્તિઓ અને સઘળી ભલાઈઓ, સઘળા સદ્ગુણોનો નિઃસ્વાર્થભાવે ઉપયોગ કરતો થાય છે. આમ આપણા ભારતીય બંધુ સ્વ. શેઠ નાનજીભાઈ શાહસોદાગર, ઉદ્યોગપતિ, સમાજસુધારક, કન્યાકેળવણીના પ્રખર હિમાયતી, ઉદાર દાનવીર, ધર્મપ્રેમી અને ભારતીય સંસ્કૃતિ ને ભારતીય જીવનસરણીના પ્રશંસક ને પૂજક આ એક જ જન્મે નહીં, પણ અનેક જન્મના ચાલુ પ્રયત્ન કે શૉખ ને આંતરપ્રેરણાનું ફળ છે.

આપણે પણ મનુષ્યો છીએ; પણ આ જન્મે કેવાં મનુષ્યો છીએ તે આપણે વિચારીએ. આપણા આચાર, આપણી વાણી ને આપણું વર્તન કેવું છે તે તપાસતાં રહીએ. આપણી ખૂબીઓ હોય તે કેળવીએ, આપણી ખામીઓ હોય તે દૂર કરવા માંડીએ તો આપણે વધારે ને વધારે જાગતા જશું. આપણી આંતરજ્યોત પ્રગટવા માંડશે ને ભવિષ્યના કોઈ પણ જન્મમાં આપણે પણ સ્વ. શેઠ નાનજીભાઈની માફક સાચા ને સારા માનવબંધુ, માનવપ્રેમી ને જનસેવક જરૂર બનીશું. સ્વ. શેઠ નાનજીભાઈનાં સંસ્મરણોમાંથી જો આપણે આ પાઠ લઈશું તો તેમને પણ પરલોકમાં આનંદ થશે ને આપણને સૌને આશીર્વાદશે.

સ્વ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈ આફ્રિકામાં ને હિંદમાં જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં કંઈ ને કંઈ સારું કરતા આવ્યા હતા ને ભક્ત સુદામાના મંદિરવાળા શહેર પોરબંદરને તો તેમણે એક યાત્રાનું સ્થાન બનાવ્યું છે. આપણે પણ જ્યાં જઈએ ત્યાં સારા થવા ને સારું કરવા શીખીએ.

જગતમાં થઈ ગયેલા મહાપુરુષો ને મહાન વીરાંગનાઓ પણ ભૂતકાળમાં આપણાં જેવાં જ સામાન્ય માનવો હતાં; પણ સ્વપ્રયત્ન ને સ્વસમજણથી આગળ વધ્યાં હતાં.

કોઈ કવિએ ગાયું છે કે :

કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશદીપક દુર્લભ;
જગદીપક, જગદીશના અંશી, કોક અલભ્ય."

આટલું સંસ્મરણ કરી શેઠ નાનજીભાઈના અમર આત્માને વંદન કરી વિરમું છું.

☆ ☆ ☆ અનુભવ સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ

લેખક: **શ્રી શાન્તિકુમાર ત્રિ. રાજા, અધ્યક્ષ, ગુજરાત વિદ્યુત બૉર્ડ**

શેઠ નાનજીભાઈ સાથેનો અમારો સંબંધ મારા પિતાશ્રીના સમયનો છે. મારા પિતાશ્રી સને ૧૯૩૪થી ૧૯૩૮ સુધી પોરબંદર રાજ્યના દીવાન હતા. ત્યારે એ સંબંધ વધુ ગાઢ બન્યો અને ત્યાર બાદ તેઓની હયાતી ન હોવા છતાં પણ બંને કુટુંબો જાણે એક જ કુટુંબ હોય તેવી રીતે પરસ્પરની નજદિક રહ્યાં.

નાનજીભાઈ આપબળે ખૂબ જ આગળ આવ્યા તે તો ઘણું જાણીતું છે; પરંતુ તેમનાં અંગત ગુણ અને વિશિષ્ટતા તો માત્ર તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા માણસો જ જોઈ શકે અને અનુભવી શકે. તેઓનું ભણતર સંજોગવશાત્ મર્યાદિત હતું, છતાં તેઓની બુદ્ધિમત્તા ભલભલા વિદ્વાનોને પણ છક્ક કરે તેવી હતી. મિત્રો પ્રત્યેની વફાદારી, અંતરની ઉદારતા અને નવા નવા સુંદર વિચારો એ એમના જીવનની વિશિષ્ટતા હતી. પોતાને પૈસા કમાતાં તો આવડયું, પરન્તુ તેથી પણ વધુ તે પૈસાનો સદુપયોગ કરતાં આવડયું. તેમણે જે જે સંસ્થાઓ સ્થાપી તે બહુ જ વિચારપૂર્વક દૂરંદેશીથી સ્થાપી. ખાસ કરીને કન્યાકેળવણીમાં તેમણે ઘણો જ રસ લીધો. સંસારરૂપી ગાડાનાં બે પૈડાં (સ્ત્રી અને પુરુષ)માંથી જો એક પૈડું નબળું હોય તો તે ગાડું ઝડપથી આગળ ચાલી ન શકે અને કદાચ ભાંગી પણ જાય તેમ તેઓ અવારનવાર કહેતા. સ્ત્રી-સન્માનની વાતો કરનારા અને બણગાં ફૂંકનારા બુદ્ધિશાળીઓ કરતાં સ્ત્રીનું મહત્ત્વ પારખીને તેના ઉત્કર્ષ માટે સક્રિય પગલાં લેનારા નાનજીભાઈ આપણા દેશની એક મહાન વિભૂતિ હતા.

તેઓના સ્વર્ગવાસના થોડા દિવસો પહેલાં, હું તેઓને પોરબંદરમાં કન્યા ગુરુકુળ નજીકના તેઓના નિવાસસ્થાને મળ્યો હતો. કોઈ દિવસ નહીં અને તે દિવસે તેમણે મને હાર પહેરાવ્યો અને અતિશય ભાવ દર્શાવ્યો. મને થોડું આશ્ચર્ય પણ થયું અને ડર પણ લાગ્યો કે કદાચ આ અમારી છેલ્લી મુલાકાત હોય અને તેટલા માટે તેઓશ્રી આમ કરતા હોય! એવી તબિયતમાં પણ તેઓની ઉત્કટ ઇચ્છા એ હતી કે જૂનાગઢમાં ગિરનાર પર્વત ઉપર 'એરિયલ રોપવે' નંખાય અને ગિરનારની રમણીયતાનો લાભ બહોળા જનસમુદાયને મળે! પોરબંદર પછી બીજે નંબરે મારા જન્મસ્થાન જૂનાગઢ પ્રત્યે તેઓને બહુ જ મમતા હતી. તેઓ વર્ષનો

કેટલોક સમય જૂનાગઢમાં ગાળતા અને તેઓની તબિયત પણ ત્યાં સારી રહેતી. હું હજી આશા રાખું છું કે શ્રી નાનજીભાઈ શેઠની આ ઇચ્છા તેઓનો પરિવાર, મિત્રો તથા સ્નેહીઓ પૂરી કરશે.

નાનજી શેઠ એ એક એવી પેઢીના મહાપુરુષ હતા કે જે ઊંચા સદ્‌ગુણો, ઊંચી ભાવના અને ઊંચા વિચારો અને આચારો ધરાવતી. એ પેઢી હવે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતી જાય છે અને એ ઉમદા જીવનમૂલ્યોને હવેની પેઢી ભૂલતી જાય છે. જૂનાં મૂલ્યાંકનો નષ્ટ થતાં જાય છે; અને તેને સ્થાને નવાં મૂલ્યાંકનો તદ્દન જુદા જ પ્રકારનાં આવી રહ્યાં છે! સત્તા, સ્વાર્થ અને લોભ ઉપર રચાયેલી નવી સમાજરચના લાંબો સમય ચાલી શકે નહીં. આખરે તો શ્રી નાનજી શેઠ અને તેમના જેવા અનેક મહાનુભાવોના જીવનમાંથી બોધપાઠ લઈને આપણે જૂનાં મૂલ્યાંકનોને નવા સ્વરૂપમાં લાવવાં જ પડશે.

☆ ☆ ☆ અપૂર્વ શ્રોતા અને કર્મવીર

લેખક : **શ્રી ટી.જે. ઈનામદાર;** બી.એ.,એલ.એલ.બી., બાર-ઍટ-લૉ; મોંબાસા

સુંદર સૌમ્ય મૂર્તિ, ઘાટીલું શરીર, મધુર હાસ્યથી દીપી રહેલું મુખ, સાદાઈથી શોભી રહેલ પહેરવેશ, આદર્શવાદી, વાર્તાલાપમાં સામાની વાતને લક્ષ દઈને શાંતિથી સાંભળનાર અને પોતાના પરમ પ્રૌઢ સૌજન્યથી સામા માણસને પોતાનો કરી લેવાની શક્તિ ધરાવનાર સદ્‌ગૃહસ્થ હતા તે શ્રીયુત શેઠ નાનજીભાઈ કાળિદાસ મહેતા, ઈસ્ટ આફ્રિકાના અગ્રગણ્ય હિંદી ઉદ્યોગપતિ.

યુગાન્ડામાં નાઈલ નદીના રિપન ધોધ ઉપર આવેલા જીન્જા શહેર નજીક, જીન્જા–કંપાલાને અડધે રસ્તે લુગાઝી નામે પોતાનું ઉદ્યોગનગર શ્રીયુત નાનજીભાઈએ આ સૈકાના બીજા દાયકામાં વસાવેલું. ત્યાં પોતાની માલિકીનાં હજારો એકર શેરડીનાં ખેતરો વચ્ચે ખાંડ બનાવવાનું જબરજસ્ત કારખાનું નાખીને ઉદ્યોગક્ષેત્રે તેમણે અનોખી પહેલ કરેલી.

તેમનો કાયમી વસવાટ યુગાન્ડામાં હોવા છતાં મોમ્બાસા ખાતે બંદરી કામકાજ અને કિનારાના પ્રદેશમાં પોતાની ખાંડના વેચાણ માટે, તેમની બ્રાન્ચ ઑફિસ હતી. વર્ષમાં એકબે વખતે દરિયાકિનારાની હવા ખાવા માટે અને પોતાની ઑફિસનો વહીવટ તપાસવા માટે શ્રીયુત નાનજીભાઈ સહકુટુંબ આવતા. શરૂઆતમાં તો ઑફિસ ઉપરના મકાનમાં રહેતા.

૧૯૨૬ની સાલમાં મોમ્બાસામાં મેં વકીલાત શરૂ કરેલી. મારી ઑફિસ શ્રીયુત નાનજીભાઈની ઑફિસની સામે જ. મને જતોઆવતો જોઈને શ્રીયુત નાનજીભાઈએ પોતાના મુનીમ મારફતે મારી તપાસ કરેલી. ત્યાર બાદ મુનીમે મને સૂચના કરેલી કે મારે અનુકૂળતાએ, શ્રીયુત નાનજીભાઈની મુલાકાત લેવી. હું તેમને મળ્યો અને ધીમે ધીમે અમારો સંબંધ વધારે અને વધારે દૃઢ થવા લાગ્યો. સાથે ફરવામાં, અને પિકનિકોમાં પણ અમે બાળકો સહિત સહકુટુંબ સાથે જતા. આ રીતે તેમના વધારે સહવાસમાં આવતાં મેં શ્રીયુત્ નાનજીભાઈને એક પ્રામાણિક, સાહસિક ઉદ્યોગપતિ તરીકે નીરખ્યા. તેમનામાં ધર્મની ઊંડી લાગણી મેં જોઈ. સમાજસુધારાના તે પ્રખર હિમાયતી. ચુસ્ત આર્યસમાજી હોવા છતાં અન્ય ધર્મો અને પંથો તરફ દિલસોજી; અઢળક લક્ષ્મી સંપાદન કરતા હતા છતાં સર્વ વિકારોનું મૂળ લોભ પણ તેમને વશ કરી શક્યો ન હતો. તેમની દાનવૃત્તિ દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. તેમની સખાવતો અનેક હતી. મોમ્બાસાને પણ તેનો લાભ મળેલો છે. જરૂરી જમીન લઈ આપીને "મોમ્બાસા આર્ય સમાજ"ની સંસ્થાને કાયમી મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું. આજે તે સંસ્થા ફાલીફૂલીને સામાજિક અને કેળવણીનાં અનેક કાર્યો કરી રહી છે. નાનાં બાળકોની કેળવણી માટે અત્રે નર્સરી સ્કૂલની જરૂર હતી. શ્રીયુત નાનજીભાઈએ દાન આપીને પ્લૉટ, મકાન અને ફર્નિચરની જોગવાઈ કરી આપેલી. આજે પણ તે સંસ્થા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે અને "સંતોકબાઈ નાનજી કાલિદાસ મહેતા નર્સરી સ્કૂલ" તરીકે ગૌરવ ધરાવે છે. અત્રેના ઇન્ડિયન વિમેન્સ ઍસોસિયેશનને પણ તેમણે સારી મદદ કરેલી છે. ઉપરાંત નાનાંમોટાં દાનનો લાભ મોમ્બાસાને તેમણે આપેલો છે. ઈસ્ટ આફ્રિકાનાં બીજાં શહેરોને પણ તેમણે સારાં જેવાં દાન કરેલાં છે.

આશરે ૧૯૩૩ની સાલમાં શ્રીયુત નાનજીભાઈએ મોમ્બાસામાં પોતાનો આલિશાન બંગલો બાંધ્યો અને મોમ્બાસાને તેમની અવરજવરનો વધારે લાભ મળવા માંડયો. આ બંગલો ખરેખર તો હિંદુસ્તાનથી અત્રે આવતા ધર્મોપદેશકો, સાહિત્યપ્રેમીઓ, કવિઓ અને ઇન્ડિયા ગવર્નમેન્ટનાં ડેપ્યુટેશનોનું કામચલાઉ નિવાસ-સ્થાન બની રહેલો.

ધીમે ધીમે શ્રીયુત નાનજીભાઈ અને મારા કુટુંબનો સંબંધ વધુ અને વધુ નિકટનો થતો ગયો. તેનો સંપૂર્ણ યશ શ્રીમતી સંતોકબહેન નાનજીભાઈ અને શ્રીમતી ઉમિયાબહેન ઇનામદારને ફાળે જાય છે. તેમનો બન્નેનો મિલનસાર સ્વભાવ એ જ ખરું કારણ હતું. અમારાં બાળકોનો પણ અન્યોન્ય મૈત્રી સંબંધ વધતો ગયો. ઘણી વખત પિકનિકોમાં ગયા અને દિનપ્રતિદિન બન્ને કુટુંબો એકબીજાની વધુ નજીક આવ્યાં.

પ્રસંગ આવ્યે પોતે પોરબંદરથી વહાણમાં કેવી મુશ્કેલીઓમાં આફ્રિકા આવેલા અને આવ્યા પછી પણ તેમણે કેટલી કેટલી મુશ્કેલીઓ વેઠેલી તે વિગતવાર કહી બતાવી. યુવાનોને પ્રોત્સાહન આપતા અને દૃઢતાપૂર્વક જણાવતા કે આબાદ થવું હોય, લક્ષ્મી સાધ્ય કરવી હોય, તો સર્વ મુશ્કેલીઓનો અને કઠણાઈઓનો બહાદૂરી-પૂર્વક સામનો કરવો જ જોઈએ.

તેમનું ભણતર હતું ગુજરાતી. અનુભવે થોડું અંગ્રેજી સમજતા. સંસ્કારી અને હુન્નર સંબંધી જ્ઞાન તેમની દુનિયાની મુસાફરીઓમાંથી અને અનેક મુલાકાતોથી પ્રાપ્ત કરેલું. તેમના પ્રવાસ પુસ્તકમાંથી જરૂર આ ખ્યાલ આવશે. વિદ્યાને તેઓ અગ્રગણ્ય સ્થાન આપતા. તેની વૃદ્ધિને માટે જરૂરી દાન અચૂક કરતા. સાહિત્યકારો, કવિઓ, ધર્મોપદેશકો, વિદ્વાનો અને રાજદ્વારીઓ માટે તેમનો સંપૂર્ણ સહકાર હતો.

લક્ષ્મી અઢળક સંપાદન કરતા હતા, છતાં તેમનામાં નહોતો લક્ષ્મીનો મદ. નહોતું તેમનામાં અતડાપણું કે નહોતું તોછડાપણું. રાગદ્વેષરહિત જીવન તેમણે જીવી જાણ્યું. જ્ઞાનથી નિર્મળ થયેલા ભાવનાશાળી આત્મ-વાન એ હતા એક કર્મવીર અને વળી દાનવીર. જ્ઞાન, કર્મ અને દાનના ફળ રૂપે પરિપક્વ જીવનદશામાં એ થયા સાચા મુક્તિવીર.

☆ ☆ ☆ ઓજસ્વી સંસ્કૃતિપ્રિય પુરુષ

લેખક: પૂજ્ય પંડિત શ્રી આનંદપ્રિયજી

અઢળક સંપત્તિના સ્વામી દાનવીર શેઠ નાનજીભાઈનાં મોટાં દીકરી ચિ. સવિતાબહેનને તથા તેમના ભાઈઓની પુત્રીઓને લઈ શ્રી વલ્લભદાસભાઈ વડોદરા આવેલા. તે વખતે આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલયની મોટી શ્રેણીઓ ઈટોલાથી વડોદરા નવી ખરીદેલી રંગશાળામાં ચાલતી. મિલનાં મકાનોનો દેખાવ ભંગાર જેવો હતો.

તે વખતે વર્તમાનમાં જે સગવડો છે તેનું નામનિશાન નહોતું.

આવા મહાન લક્ષ્મીપતિના ઘરની પાંચ બાળાઓને શેઠ વલ્લભદાસ મૂકી ગયા. ખરેખર મને તો એમ જ લાગ્યું કે સાંદીપનિ મુનિના આશ્રમમાં આ કૃષ્ણો આવ્યા છે.

ચિ. સવિતાના આગમનથી તેના બાપુજી તથા પૂ. બાના સંસ્કારોનાં દર્શન થયાં. લાડકોડમાં ઊછરેલી કન્યાઓ આ તપોવનમાં કેમ કરીને રહે, છતાં તે રહી; અને તેમનાં પગલાંથી સંસ્થાએ પણ નવું કલેવર ધારણ કર્યું.

પૂજ્ય શેઠજીનાં દર્શન ત્યારે થયાં જ્યારે આફ્રિકાથી બે વર્ષ પછી પોતાનાં બાળકોને મળવા આવ્યા.

પ્રથમ દર્શને એક ઓજસ્વી સંસ્કૃતિપ્રિય પુરુષનાં દર્શન થયાં. નહોતી તેમનામાં પૈસાની ખુમારી, હતું મુક્ત મૃદુ હાસ્ય મુખમુદ્રા ઉપર; નાનાં બાળકોના જેવું સરળ અને સ્નેહસભર.

સંસ્થા જોવા નીકળ્યા અને એક નાનામાં નાની બાલિકાને માતા તરીકે સંબોધન કરતા જોઈ મારું માથું આ ઉદાત્ત માનવ આગળ નમી ગયું. સરિતાના નિર્મળ પ્રવાહ સમાન વહેતા તેમના વિશુદ્ધ હૃદયમાં કેટલું વાત્સલ્ય, કેટલી મધુરતા ભરેલી છે, તે જોઈ સૌ મંત્રમુગ્ધ બન્યાં.

તે પછી શેઠ નાનજીભાઈ સાથે ભારત અને આફ્રિકામાં ગાઢ પરિચયમાં આવ્યો. એ પોતે કહેતા કે 'હું ચાર ચોપડી ભણેલો છું.' છતાં વિદેશોના પ્રવાસથી જે ઘડતર તેમને પ્રાપ્ત હતું તે ભલભલા શિક્ષણશાસ્ત્રી-ઓને ઘણી વાર થતું ન હતું.

તેમના હૃદયમાં દેશના ઉદ્ધારની ઉત્કટ ભાવના હતી; પણ તેઓ એમ માનતા કે માતૃજાતિના ઉદ્ધાર વિના પુરુષ-સમાજનું કલ્યાણ નહીં થાય.

તેમના આમંત્રણથી અમારું પ્રવાસમંડળ આફ્રિકા ગયેલું. તેઓ જ અમારા મિજબાન હતા. તેમની છત્રછાયામાં અમને જે સફળતા મળી તેનું સઘળું શ્રેય તેમને જ હતું. જીંજામાં અમે ગયા. પૂ. શેઠજીએ કહ્યું :

"પંડિતજી, સૌરાષ્ટ્ર બહુ પછાત છે. ત્યાં નારી-સમાજ હડધૂત થાય છે. શ્રીમંત સયાજીરાવની કૃપાથી તમે ગુજરાતમાં પ્રગતિ કરી શકયા છો. મારી ભાવના છે કે વડોદરા જેવી સંસ્થા સૌરાષ્ટ્રમાં, પોરબંદરમાં, કાઢું."

શેઠ નાનજીભાઈ જ્યારે મહિલા-સમાજની વાત કરે ત્યારે તેમના હૃદયમાં એક ઊંડા દર્દનાં દર્શન થતાં. તેમની આંખો અશ્રુભીની થઈ જતી અને તેમને એમ થતું કે માતૃજાતિના કલ્યાણ માટે હું મારાથી થાય તેટલું બધું જ કરી છૂટું.

જીંજાની સભામાં પોરબંદરમાં આર્યકન્યા ગુરુકુળ સ્થાપવા તેમણે રૂપિયા બે લાખના દાનની જાહેરાત કરી અને પોરબંદર ગુરુકુળનાં બી જીંજામાં રોપાયાં.

આ અરસામાં શેઠશ્રીએ પોરબંદરમાં મહારાણા મિલ્સ માટે જમીન પણ ખરીદેલી અને એકબે પ્રાથમિક ઓરડીઓ પણ બંધાવેલી. તે વખતે શેઠજીએ પોતાના વીલમાં લખેલું કે જો મિલ કદાચ ન થાય તો આ જમીન કન્યા ગુરુકુળ માટે આપી દેવી. કન્યાકેળવણીની તેમની તમન્નાનાં આ પ્રમાણે દર્શન થતાં.

પાછળથી રાજવાડીમાં પોતાના વહાલસોયા સંતાન તરીકે તેમણે એક હરિજન કન્યાથી ગુરુકુળનો પાયો નંખાવ્યો. રાજવાડીની આ મહાન સંસ્થાનાં એક એક ઈંટ અને કણકણમાં આજે પણ શેઠ નાનજીભાઈનાં હૃદય-સ્પંદન સંભળાય છે.

શેઠ સાહેબ સાથે આ ગુરુકુળના વિકાસમાં હું એક સાથીદાર હતો અને રાતદિવસ ગુરુકુળને મહિલા-જગત માટે એક આદર્શ સ્થાન બનાવવા તેઓએ તન, મન, ધન અર્પણ કરી દીધાં.

યુગાન્ડા રોડ ઉપરના સ્વસ્તિક ભવનને મૂકી, તે ગુરુકુળ પાસે શાંતિકુટિરમાં રહેતા. તેઓ પોરબંદર આર્યકન્યા ગુરુકુળના શિલ્પી હતા એટલું જ નહીં, પણ ત્યાં ભણતી આઠસો બાળાઓના પાલકપિતા હતા. કન્યાઓની સુખસગવડ સાચવવા તેઓ એટલા બધા જાગ્રત રહેતા કે પ્રવાસ ગોઠવતાં પહેલાં તેઓ ઉતારા ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા બરાબર કરતા.

મને એક વાર કહેલું : 'પંડિતજી, તમે આત્મબળથી ઝુકાવ્યે રાખો છો, પણ મારાથી દીકરીઓની જરા-પણ અગવડ સહન નહીં થાય.'

સંસ્થાઓને દાન આપનારાઓ તો મળ્યા કરે છે; પણ શેઠ નાનજીભાઈ જેવા હૃદય આપનારા નહીં મળે. જેમણે કન્યાઓને સુખી કરવા રાતદિવસ ચિંતા કરી, પોરબંદરમાં સિદ્ધ કરી આપ્યું કે તેઓ આઠસો આઠસો કન્યાઓના આધ્યાત્મિક પિતા બની શકે છે.

શેઠજીની બીજી વિશેષતા મેં એ જોઈ કે તેઓ ધનપતિ હોવા છતાં ને વિદેશોમાં ભ્રમણ કર્યું હોવા છતાં, સોએ સો ટકા ભારતીય વૈદિક સંસ્કૃતિના પ્રેમી હતા.

વર્તમાનમાં પશ્ચિમની સભ્યતાના રંગમાં તેઓ યુવક યુવતીઓને રંગાતાં જોઈને મહાન દુ:ખ વ્યક્ત કરતા અને હંમેશ કહેતા કે આ પશ્ચિમના પ્રવાહ આગળ તમારું અને અમારું કન્યાગુરુકુળ શું કરી શકશે? આ તો એવો ધોધ છે કે જેમાં ભલભલા તણાઈ જશે, છતાં આપણે તો નિષ્કામ કર્મ કર્યે જવું.

કન્યાઓમાં ધાર્મિક ભાવના ઊભી કરવામાં તેમનો વિશેષ આગ્રહ હતો; એટલા માટે સંસ્થામાં સંધ્યા-હવન દરરોજ થાય; પ્રવચનો પણ થાય અને વખતોવખત ધર્માચાર્યો, પંડિતો, વિદ્વાનો, સંન્યાસી, મહાત્માઓ, ભજનિકો ઇત્યાદિને આમંત્રણ આપી તેમના કાર્યક્રમો ગોઠવતા.

નવી પ્રજાના ઘડતર માટે તેમણે એક બહુ સુંદર વાત કરેલી. એક દિવસ અમે બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. અચાનક તેઓ બોલ્યા :

'પંડિતજી, આવું સુંદર શિક્ષણ લીધા પછી કન્યાઓ પરણશે, ત્યારે તમારે અને મારે પોક મૂકીને રડવું પડશે.'

મેં પૂછયું : 'કેવી રીતે? આપના ઊંડા વિષાદનું કારણ શું?'

તે બોલ્યા : "આપણા સમાજમાં દીકરીઓની કિંમત નથી. આ સંસ્કારયુક્ત વાતાવરણમાં ઊછરેલી આ બાળાઓ જ્યારે પરણશે, ત્યારે તમને અને મને એવી રીતે સંભારશે કે તેમને સંસ્કારયુક્ત શિક્ષણ શા માટે આપ્યું? આ સમાજ એમને જીરવી નહીં શકે!"

પછી ધીમેથી બોલ્યા : 'ચોકીમાં રાજમહેલ છે. જૂનાગઢના નવાબનો. તેને ખરીદીને એક કુમારગુરુકુળ કાઢું. અને તમને નથી લાગતું કે સંસ્કારી ગુરુકુળના છોકરાઓ સંસ્કારી ગુરુકુળની કન્યાઓને પરણશે, તો જ આ સંસ્થાઓ સફળ થશે."

વાત ઘણી જ ઉત્કૃષ્ટ હતી પણ સમાજ-રચનામાં આ વસ્તુ અમારાથી પર હતી, એ પૂ. શેઠજી જાણતા હતા, છતાં પ્રયોગ કરી જોયો. ચોકીમાં ગુરુકુળ કાઢયું. આખરે એને બંધ કરવું પડયું! નિરાશ થયા, કારણ પ્રજાના જન્મગત સંસ્કારો એટલા પ્રબળ હતા કે તેમને તારી શકે એવો કોઈ આચાર્ય તેમને મળી શકયો નહીં.

શેઠજી એક સંસ્કારી સમાજ-રચનાનાં સ્વપ્નાં સેવતા હતા; પણ તેમની સતત ફરિયાદ એ હતી કે સંસ્થાઓ મેં ઊભી કરી છે; પૈસા પણ છૂટથી વાપર્યા છે; છતાં નિ:સ્વાર્થ સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓ મળતા નથી. ઘણી વાર તેમની મૂંઝવણ એટલી હદ સુધી વધી જતી કે સારા માણસોના અભાવે સંસ્થાઓ બંધ કરી દેવાના વિચારો આવતા.

આર્યસંસ્કૃતિના તેઓ મહાન પૂજારી હતા. હિંદુજાતિના હ્રાસ ઉપર ને સ્ત્રીજાતિની દુર્દશા ઉપર મારી સાથે વાતચીતમાં ચોધાર આંસુ સારતા મેં જોયા છે.

એક વાર મેં કહ્યું : "કચ્છમાં બાપુજી શુદ્ધિ થઈ શકે. મોટી સંખ્યામાં મેવલા કોલીઓ શુદ્ધ થઈ શકે એમ છે; પણ પૈસાના અભાવે કામ કરવું મુશ્કેલ બને છે."

ઝટ બોલ્યા : 'પંડિતજી, તમારે કામ કરવું છે ને? હું તમને પચાસ હજાર રૂપિયા સુધીની રકમની વ્યવસ્થા કરી આપીશ. કામ શરૂ કરો.' તરત જ શેઠ શિવજીભાઈ શેઠિયાને વાત કરી. તેમનાથી અને પોતે મદદ ચાલુ કરી, આ કામની શુભ શરૂઆત કરાવી દીધી.

વરસાદ ન પડે તો શેઠજીનું હૃદય દ્રવિત થઈ ઊઠે. ખેડૂતોની ચિંતા, ઢોરઢાંખર ભૂખે મરે તેની ચિંતા. અનાજપાણી વિના ટળવળતાં માણસોની ચિંતા. તેમના દ્વારે અન્નક્ષેત્રો શરૂ થતાં અને દરેક રીતે દાનનો પ્રવાહ વહેતો મૂકાતો.

સંસારમાં સંસ્થાઓની ભિક્ષાવૃત્તિ કરતા કરતા અનેક શેઠિયાઓ મેં જોયા; પણ શેઠ નાનજીભાઈ જેવા ભાગ્યે જ જોવા મળશે. અઢળક સંપત્તિના સ્વામી હોવા છતાં, નિરાભિમાની મૃદુ હાસ્યથી બધાંને પોતાના હૃદયમાં સમાવી લેવાની તેમની અદ્ભુત કળા તેમ જ દરેક સમાજોપયોગી કાર્યમાં મુક્ત હસ્તે દાન આપવાની તેમની વૃત્તિ જોઈ, તેમનામાં એક મહાન સંત પુરુષનાં દર્શન થતાં.

મારાં સામાજિક કાર્યોમાં મને પ્રોત્સાહન, ઉમંગ અને ઉલ્લાસ આપનારી આ મહાન વિભૂતિની ખોટ ન પૂરાય એવી છે.

તેમના જીવનપ્રસંગોના અનુભવોની કથા એટલી બધી વિવિધ છે કે એક મોટો ગ્રંથ થઈ જાય; તેઓ મહર્ષિ દયાનંદના અનન્ય ભક્ત હતા એટલા માટે તેમનાં સંસ્થાઓ, ટ્રસ્ટો ને કાર્યોમાં મહર્ષિનું નામ જોડીને ગૌરવ અનુભવતા.

આ મહાન વિભૂતિને શ્રદ્ધાસુમનો અર્પતાં અમે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. આ મહાન આત્માને અમારાં કોટિશ: વંદન હો.

☆ ☆ ☆ શ્રી નાનજીભાઇની 'શારદાગ્રામ' પ્રત્યેની આત્મીયતા

લેખક: **શ્રી મનસુખરામભાઈ જોબનપુત્રા, 'શારદાગ્રામ'**

રાષ્ટ્રના પરમ ધનસમા શ્રી નાનજીભાઈ જેવું ધન્ય જીવન કેટલાંને સાંપડતું હશે? પૂર્વજન્મનો કોઈ સિદ્ધ ઉપાસક પુણ્યાત્મા એ જન્મમાં અધૂરી રહેલી ઉપાસના પૂરી કરવા શુચિ-અભિજાત માતપિતાને ત્યાં જન્મે છે. એનાં માતપિતા શ્રીમંત નથી; પરંતુ એ મહદ્ પુરુષ, મહાપુરુષાર્થે શ્રીમંતાઈની ટોચે પહોંચીને ભગવદ્‌ગીતાનું કથન 'શુચિનામ્ શ્રીમંતામ્ ગેહે'–ચરિતાર્થ કરે છે. એ મહાનુભાવ શ્રી નાનજીભાઈના સમગ્ર જીવનની ઝાંખી જેમને જેમને થઈ છે, તેમના હૃદયમાં એમને માટે પરમ અહોભાવ જન્મ્યો છે.

આ મહામના સજ્જનનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંપર્ક મને પ્રસંગોપાત્ત કરાંચીના શ્રી શારદામંદિરના દિવસોથી તે છેક તેઓશ્રીના નિર્વાણદિન સુધી રહ્યા કર્યો હતો. એમના જીવનના અણુએ અણુમાં આદર્શ જીવનની તાલાવેલી મેં જોઈ છે. જ્યાં જ્યાં સત્ત્વમય, ધર્મમય, નિર્મળ, કલામય અને વીરતાભર્યા જીવનનાં દર્શન થાય, ત્યાં ત્યાં એમની દૃષ્ટિ પહોંચી જ હોય! કરાંચીના શ્રી શારદામંદિરની બે મુલાકાતોના પ્રસંગોએ જીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યોને સંવાદી રીતે સમન્વિત થતાં અને વિકસતાં એઓશ્રીએ જોયાં હતાં, ત્યારથી તેઓશ્રી આ સંસ્થા પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા.

કરાંચીના શ્રી શારદામંદિરના ફાળા માટે મારે નીકળવું પડતું, ત્યારે એકાદ વખત હું શ્રી નાનજીભાઈને મુંબઈ અને પોરબંદર મળ્યો હતો. ત્યારે મને એઓશ્રીએ એ વખતે કહ્યું હતું કે, "તમારી કરાંચીની સંસ્થા મને ખૂબ ગમે છે. પરંતુ એ માટે મારી પાસેથી કોઈ મોટી મદદની અપેક્ષા રાખશો નહીં. આપણું સૌરાષ્ટ્ર આજે શિક્ષણ સંસ્કાર-ક્ષેત્રમાં રણ બની ગયું છે. ત્યાં ઘણું કામ કરવાની જરૂર છે. તમે અહીં આવો તો તમને જેટલી જોઈએ તેટલી મદદ આપવા મારી તૈયારી છે."

શ્રી નાનજીભાઈના હૃદયમાં કન્યાકેળવણીનું એક ભવ્ય સ્વપ્ન પોરબંદરના ગુરુકુળમાં સુંદર રીતે સફળ થયું હતું. એ જ રીતે એઓશ્રીના હૃદયમાં કુમારોની કેળવણીની છાત્રવાસવાળી સંસ્થાની ઊણપનું અરમાન રહ્યા કરતું હતું. એવી એક સંસ્થા સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થાપીને એમના આદર્શ પ્રમાણેના સફળ સંચાલન માટે એઓશ્રી કોઈ સુયોગ્ય વ્યક્તિની શોધમાં હતા.

સને ૧૯૪૭માં દેશના ભાગલાને પરિણામે અમારી સંસ્થાની ૨૮ વર્ષની કારકિર્દી કરાંચીમાં સ્થગિત થઈ. એ પરિસ્થિતિના અનુબંધે શ્રી નાનજીભાઈ પોતાના કુમારોના ગુરુકુળ માટે અમારી સેવાની અપેક્ષા રાખતા થયા હતા.

દેશના બન્ને ભાગોમાં ભારે ઉલ્કાપાત મચ્યા હતા. લાખો લોકોનાં સ્થળાંતર શરૂ થઈ ગયાં હતાં. એને પરિણામે દૂરદૃષ્ટા રાષ્ટ્રપિતા દેશનું ભારે અમંગલ ભાવિ જોઈ રહ્યા હતા. પાકિસ્તાન અને ભારત એ બન્ને વચ્ચે સુમેળ સાધવાના સાધન તરીકે એઓશ્રી કરાંચીના શારદામંદિરમાં રહેવાના હતા.* એમના આગમનના સંદેશાની રાહ જોવાઈ રહી હતી.

પૂ. ગાંધીજીનો ત્યાં આવવાનો સંભવ જોઈને, પાકિસ્તાનની સરકારે બહારથી આવતા નિર્વાસિતો સંસ્થામાં ન પ્રવેશે એ માટે એ સંસ્થાને સુરક્ષિત રાખવાની કેટલીક જોગવાઈ કરી હતી.

પાકિસ્તાનના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ અને મુખ્યત્વે જનાબ ઝીણા ગાંધીજીનું કરાંચીમાં આવવાનું રોકવા માગતા હતા; એટલે એ બાબતનો સંદેશો આપવા માટે જનાબ ઝીણાએ શ્રી જમશેદ મહેતાને દિલ્હી મોકલ્યા હતા.

---

*સંસ્થાના મકાનની આધારશિલા પૂ. બાપુએ સને ૧૯૩૧માં રોપી અને મકાનો થયાં. એ પછી પૂ. બાપુ, સરદાર પટેલ, ડૉ. રાજેન્દ્રબાબુ, જવાહરલાલજી, મૌલાના આઝાદ, સુભાષબાબુ વગેરે રાષ્ટ્રીય નેતાઓ જ્યારે કરાંચી આવતા ત્યારે એ સૌનો નિવાસ શ્રી શારદામંદિરમાં રહેતો.

પૂ. બાપુના અવસાન પહેલાં ૧૨ દિવસે, એટલે કે ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૧૯મી તારીખે, શ્રી જમશેદજીની પૂ. બાપુ સાથે દિલ્હીમાં મુલાકાત ગોઠવાઈ હતી. જમશેદજી આ સંસ્થાના પ્રમુખ હતા. એ હેસિયતે ત્યાં શ્રી શારદામંદિર વિષે વાતો થઈ. બાપુએ સંસ્થાને ગૌરવભેર અંજલિ આપી અને આશીર્વાદ આપતાં આદેશ આપ્યો : "જમશેદજી, શારદામંદિરને કોઈ પણ ભોગે જીવતું રાખજો. સ્વાધીન દેશમાં એણે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવવાનો છે."

જમશેદજી બાપુનો આ સંદેશો લઈને કાશી, કલકત્તા, મુંબઈ ઇત્યાદિ સ્થળોએ થઈ કરાંચી આવ્યા. તે દરમિયાન દેશનું મહાદુર્ભાગ્ય સરજાઈ ચૂક્યું હતું. આપણા રાષ્ટ્રપિતાએ આ જગતમાંથી સદાની વિદાય લઈ લીધી હતી.

ગાંધીજીના આદેશને અમલમાં મૂકવા સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓએ સંસ્થાનું ભારતમાં નિર્માણ કરવા માટે નિયામક ટ્રસ્ટી અને માનદ મંત્રી તરીકે મને સર્વ સત્તાઓ આપતો ઠરાવ કર્યો. એ પછી દેશમાં સંસ્થા સ્થાપવાના ઉદ્દેશથી મેં પરિભ્રમણ શરૂ કર્યું.

સૌરાષ્ટ્રમાં મારું આવવાનું થયું. રાજકોટમાં શ્રી નાનજીભાઈને એક પ્રસંગે મળવાનું થતાં મને તેઓશ્રીએ નિરાંત મેળવીને પોરબંદર એમને ત્યાં આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. હું પોરબંદર ગયો. ત્યાં સકળ ગુરુકુળ પરિવાર, આશ્રમવાસીઓ અને મિત્રોના સમુદાયની સભા યોજીને શ્રી નાનજીભાઈએ કુમારોના ગુરુકુળનો ઉલ્લેખ કરતાં પોતાની અભિલાષા વ્યક્ત કરી: "અમારા કુમારોના ગુરુકુળનું આપના હાથમાં સંચાલન લઈને મને એ દિશામાં નિશ્ચિંત કરો." શ્રી નાનજીભાઈએ મારી સાથે એ રાત્રિના દોઢ વાગ્યા સુધી શિક્ષણવિષયક તેમ જ કુમારોની સંસ્થાના સંચાલન સંબંધી કેટલોક રસભર વિચારવિનિમય કરેલો. એ વખતે સંસ્થાના નવનિર્વાણ માટે પૂ. બાપુએ આપેલા આદેશ અનુસાર મારી પરિસ્થિતિ મેં તેઓશ્રીને જણાવી.

સંસ્થાને નવું સ્વરૂપ આપવા અને સ્થાનની પસંદગી કરવા છએક માસના પરિભ્રમણ બાદ માંગરોળ-ચોરવાડ વચ્ચેનો ગ્રામપ્રદેશ મેં પસંદ કર્યો.

દરમિયાન ૧૯૪૯ના જાન્યુઆરી માસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસે આવવાના હતા. એ અરસામાં મેં તેઓશ્રીનો સમય મેળવી તા. ૨૦મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૯ના રોજ બારડોલી મુકામે એમની મુલાકાત મેળવી અને નવનિર્માણના પ્રયત્નોથી સરદાર સાહેબને વાકેફ કર્યા. તેઓશ્રીએ સંસ્થાને અંજલિ આપતાં જણાવ્યું કે, "તમારી સંસ્થાને સરકારે સંપૂર્ણ મદદ આપવી જ જોઈએ. તમે ઢેબરભાઈને મળો. હું રાજકોટ આવું છું."

પૂ. સરદાર સાહેબે સૂચવ્યા મુજબ ૧૯૪૯ના જાન્યુઆરીની ૨૫મી તારીખે સંસ્થાના કરાંચીના ધ્વજનો સર્વશ્રી ડોલરરાય માંકડ, જયંતીલાલ રવજીભાઈ મહેતા અને હું, એ સમયના સૌરાષ્ટ્રના વડા પ્રધાન શ્રી ઢેબર-ભાઈને મળ્યા અને મેં ઉપર નિર્દિષ્ટ કર્યું છે તે સ્થાને સરકારી વિધિને પરિણામે ૧૯૪૯ના માર્ચની ૨૬મી તારીખે સંસ્થાને આ પ્રદેશની સૌ પ્રથમ ૧૦૮ વીઘાંની નાની રચાઈ રહેલી વાડી અને ૪૦૦ એકરના કાદાનો અનુત્પાદક વગડાઉ પ્રદેશ સોંપાયો અને સંવત ૨૦૦૫ના ચૈત્ર સુદ બીજ ને ૧૯૪૯ના માર્ચની ૩૧મી તારીખે આ સંસ્થાની ૩૦મી જન્મજયંતીના મંગળદિને સંસ્થાને સોંપાયેલી એ નવી વાડીની એક પર્ણકુટિમાં ઇષ્ટસ્મરણ સાથે સંસ્થાના નવનિર્માણનો સંકલ્પ લેવાયો.

સંસ્થા-નિર્માણની હકીકત શ્રી નાનજીભાઈના ધ્યાનમાં આવતાં તેઓશ્રીએ મને તા. ૫-૬-૧૯૪૯ના રોજ નીચેની વિગતે પત્ર લખ્યો :

"મેં સાંભળ્યું છે કે, આપ માંગરોળ તરફ એક સંસ્થા શરૂ કરો છો. એને બદલે જૂનાગઢની આસ-પાસ ચાર-પાંચ માઈલ દૂર, મૅટ્રિક સુધીના અભ્યાસ સાથે ટેકનિકલનું જ્ઞાન આપી શકાય તેવી સંસ્થા, જો ખોલવાનો આપનો વિચાર થાય, તો જામનગરમાં શ્રી દયાનંદ મહર્ષિ મહાવિદ્યાલય ચાલે છે એનું કામ આપ હાથમાં લઈ શકો તો બધું ફેરવીને તેનું ભંડોળ આપને સોંપવા ટ્રસ્ટીઓને ભલામણ કરું. પણ માંગરોળ એક ખૂણામાં આવેલ હોવાથી ત્યાં ફેરવી શકાય નહીં. આ બાબતમાં આપની સાથે જે કાર્યકર્તા હોય તેને પૂછીને

વિચાર કરશો તો બહુ સુગમતા થઈ પડશે. જુદી જુદી સંસ્થા ઊભી કરવી એના કરતાં એક સમૂહથી કામ કરીએ તો વધારે દીપી નીકળશે."

એઓશ્રીના આ સહૃદય પત્રના ઉત્તરમાં ખૂબ આભાર સાથે મેં ફરી વાર મારી પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરી, સંસ્થાને આ નવા સ્થાને પધારવા આગ્રહભરી વિનતિ કરી.

૧૯૪૯ના નવેમ્બર માસની ૨૬મી તારીખે શ્રી નાનજીભાઈ સંસ્થાને સ્થાને આવી સંસ્થાએ, નવ-નિર્માણની જે રચના આરંભેલી, તે સર્વ વિસ્તારથી અને નિરાંતે સમજ્યા. ખૂબ પ્રસન્ન થયા. એ સમગ્ર યોજનાની રૂપરેખા મોકલવા મને જણાવ્યું.

એ મુલાકાતના અનુસંધાનમાં ૧૯૪૯ના ડિસેમ્બરની ૧લી તારીખે આ નીચે દર્શાવેલ પત્ર સાથે એઓ-શ્રીને સંસ્થાની સમગ્ર રૂપરેખા મોકલતાં મેં જણાવ્યું :

"આ સાથે સંસ્થાના સમગ્ર સંયોજનની રૂપરેખા તેના પ્રાપ્ય નકશાઓ સાથે મોકલું છું. એમાં સંસ્થાની વિવિધ રચનાની સમગ્ર કલ્પનાની આછી રેખા માત્ર છે. અનુકૂળતાએ એ જોઈ જવા વિનતિ. એમાં એવું કેટલુંયે છે જેની રૂબરૂ ચર્ચા કરવાથી એ વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાશે. એ માટે આપ અનુકૂળતાએ મળવા બોલાવશો ત્યારે આવી જઈશ.

આપના જીવનકાર્યના કંઈક પરિચયમાં આવતાં મેં જે જોયું છે તે પરથી મને લાગે છે કે જે જાતની કેળવણીની આપ કલ્પના કરો છો તે કલ્પના સાથેનો સુમેળ શ્રી શારદામંદિરે કરાંચીમાં અત્યાર સુધી જે કર્યું તે અને નૂતન સ્વરૂપે હવે જે કરવા ધારે છે તેમાં છે. આપના સ્વપ્નનું નમ્ર સાધન ઈશ્વર મને બનાવો. મેં તો જીવનમાં પ્રભુચરણે નમીને એ પરમ શક્તિ પાસે ભિક્ષા માગી છે કે મા શારદાની આરાધના કરતાં કરતાં જીવન પૂર્ણ થાઓ.

આપે અહીંથી વિદાય લેતી વખતે જે સૌજન્યભરી પ્રેમળતા બતાવી તે તો આજીવન સ્મરણીય રહેશે. જેમ જેમ હું આપના વિશેષ સંપર્કમાં આવતો જાઉં છું તેમ તેમ આપના હૃદયની મહાનુભાવતા, વિશાળતા અને બુદ્ધિ–વૈપુલ્ય જોઈને મને આનંદ થાય છે. ઈશ્વરે આપનામાં જે અનેક ગુણોનો સુમેળ કર્યો છે તે અનુભવતાં આપણા દેશના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સમૃદ્ધિકાળના ખાનદાનીના ખમીરથી ભરપૂર ધર્મવીર –કર્મવીર – દાનવીર – શ્રેષ્ઠીઓનું સ્મરણ થાય છે. ઈશ્વર આપને આરોગ્યમય લાંબું આયુષ્ય આપો અને આપના હાથે આપણા આ સ્વાધીન છતાં વિષમતાઓથી ભરપૂર દેશના નવસર્જનમાં આપનો સમર્થ ફાળો મળો એવી પ્રાર્થના સાથે."

એ પછી એઓશ્રીએ તા. ૨૮–૪–૫૦ના રોજ પત્ર લખી મે માસની તા. ૩, ૪, ૫ દરમિયાન કોઈ પણ તારીખે જૂનાગઢ અને જામનગરની સંસ્થાઓ સંબંધી વિશેષ વિચારણા કરવા પોરબંદર આવી જવા મને જણાવ્યું.

પરંતુ એક કે બીજે કારણે પોરબંદરમાં મળવાનું મુલતવી રહેતું ગયું.

એ પછી તા. ૧૫–૧૨–'૫૦ના રોજ પત્ર દ્વારા એઓશ્રીએ જામનગરની સંસ્થા અને જૂનાગઢના નવા પ્લાન માટે રૂબરૂ મળવા જરૂર આવવાનો કાર્યક્રમ નિયત કરી જણાવવા લખ્યું.

એ પત્રના ઉત્તરમાં મેં તા. ૧૯–૧૨–૫૦ના રોજ પત્ર લખી તા. ૨૩મીએ પોરબંદર પહોંચીને ત્યાંથી તા. ૨૬, ૨૭ના રોજ જામનગર પહોંચવાનું નક્કી કરી જણાવ્યું.

મારા આ પત્રના ઉત્તરમાં શ્રી નાનજીભાઈએ તા. ૨૧મી ડિસેમ્બરે મને નીચેની વિગતે તાર કર્યો :

"Yours Nineteenth. myself not going Jamnagar. You need not hurry coming here for Junagadh plans."

એ તારના અનુસંધાનમાં તેઓશ્રીએ તા. ૨૧–૧૨–૫૦ના રોજ પત્ર લખી મને જણાવ્યું કે, "અમારી બોર્ડની મીટિંગ હાલમાં મુલતવી રહેલ છે. આપે મને કહેલ કે, આપ જામનગર નામદાર મહારાણી સાહેબાને

મળવા માટે જવાના હતા. આપ જામનગર જાઓ ત્યારે ગુરુકુળની વિઝિટ લેશો. જૂનાગઢના પ્લાનને હજી વાર છે. અહીંથી એક રફ પ્લાન બનાવી આપને મોકલી આપીશું; જેમાં આપને યોગ્ય લાગે તે સુધારા-વધારા સૂચવશો."

એ પછી તુરત પોતાના તા. ૨૪–૧૨–૫૦ના પત્રમાં મને જણાવ્યું કે, "આપનો તા. ૧–૧૨–૫૦નો કૃપાપત્ર મળ્યો છે. તેમ જ મોકલેલ સાહિત્યનું પાર્સલ મળ્યું છે. હું બહારગામ હતો અને ત્યાંથી આવ્યા બાદ માનનીય શ્રી બાળાસાહેબ ખેર તથા માનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ પધાર્યા હતા. એટલે ચાર-પાંચ દિવસ એ કામમાં પડયો હતો. તેથી આપને પત્ર લખી શકયો નથી. આપની યોજના બહુ જ સુંદર છે અને વિચારો પણ સુંદર છે. આપની ઈચ્છાઓને સફળતા ઇચ્છું છું."

ત્યાર બાદ તા. ૧લી માર્ચ ૧૯૫૧ના રોજ જૂનાગઢમાં રાયજી બાગમાં મળવાનું ગોઠવાયું અને ત્યાં તેઓશ્રીની સાથે એમની સંસ્થાને વિકસાવવા માટે અમારી વચ્ચે ખૂબ ઉપયોગી અને રસપ્રદ વાતો થઈ.

એ પછી તા. ૩૧–૫–૫૧ના રોજ સંસ્થાનાં લોકશાળા, છાત્રાલય, શિક્ષકોના નિવાસો ઇત્યાદિની યોજના દર્શાવતો પત્ર મેં એઓશ્રીને લખ્યો. તેના સંદર્ભમાં એઓશ્રીના તા. ૪–૬–૫૧ના પત્રમાં મને જણાવ્યું કે,

"આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો. એ બદલ ઉપકાર. આપશ્રીએ અગાઉ વાત કરેલી કે, ત્રણચાર ગામો વચ્ચે એક નાની સ્કૂલ સ્થાપવી. જ્યાં આજુબાજુનાં ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે અને ખેતીવિષયક શિક્ષણ મેળવે. આપશ્રીએ એ યોજના ચાલુ રાખેલ હોય તો મારા કહેવા મુજબ હું મદદ આપીશ."

આ પત્રના ઉત્તરમાં મેં એઓશ્રીને જણાવ્યું કે,

"આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો. સંસ્થાની બે યોજના પૈકી એક મોટી યોજના તે ગ્રામવિદ્યાપીઠની અને બીજી નાની યોજના તે શારદાગ્રામના મધ્યવર્તી કેન્દ્રની. એમાંની નાની યોજનાની શકયતા આપને લાગી હતી. આપના બોજાઓ હું સમજું છું. એ સર્વ બોજા વચ્ચે આપ ગ્રામકેળવણીની આ સંસ્થા માટે આપનો ઉદાર હાથ ઠીક ઠીક લંબાવશો એવી મારી વિનતિ છે. પરમ મહાનુભાવતા અને સૌજન્યભર્યું આપનું દરિયાવ દિલ જ્યારે આ સંસ્થાની પાત્રતા જોશે ત્યારે વણમાગી સહાય આપ કરશો એ હું જાણું છું."

તે પછીના એક વર્ષના ગાળામાં પ્રસંગોપાત્ત પોરબંદર, રાજકોટ કે મુંબઈ વારંવાર શ્રી નાનજીભાઈને મળવાનું થયું હતું.

અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ એઓશ્રીનું જામનગરનું ગુરુકુળ સુયોગ્ય રીતે સંભાળી શકે એવી વ્યક્તિની શોધમાં તેઓશ્રી હતા. રાજકોટમાં શ્રી નાનજીભાઈને શ્રી જ્યંતીલાલ જેબનપુત્રા તથા સૌરાષ્ટ્રના એ સમયના ખેતી અને નાણાંમંત્રી શ્રી ગિરધરલાલભાઈ કોટકને એઓશ્રીને મળવાનું બનતું ત્યારે એ અંગે વાતચીત થતી. એ બન્નેએ જ્યારે એ માટે મારો ઉપયોગ કરવાનું જણાવ્યું ત્યારે તેઓશ્રીએ પ્રેમાળ રીસમાં કહેલું કે, "મેં તો એમને ઘણું કહ્યું છે. પરંતુ જેબનપુત્રા માને જ છે કયાં?"—એવા એક ઉલ્લેખના પ્રસંગે શ્રી ગિધુભાઈએ એ બાબત વિચાર કરી માર્ગ કાઢવા શ્રી નાનજીભાઈની અનુકૂળતા મુજબ અમારી સંયુક્ત બેઠક બોલાવવાનો પ્રસ્તાવ મૂકયો; જે એઓશ્રીએ સ્વીકાર્યો. એ દિવસોમાં સંસ્થાકીય ભંડોળ અંગે હું મુંબઈ હતો એટલે શ્રી ગિધુભાઈએ મને તાર કરીને રાજકોટ આવી જવા જણાવ્યું.*

એ પછી તા. ૨૪–૨–૫૨ના રોજ મુંબઈમાં મળેલ ટ્રસ્ટીમંડળની બેઠક સન્મુખ મેં નીચેની હકીકત મૂકી:

"શ્રીમાન નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા તરફથી અને એમના વતી બીજા સંભાવિત ગૃહસ્થો તરફથી છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી પ્રસંગોપાત્ત સંદેશા મળ્યા કરે છે કે એઓશ્રીની કુમારોની કેળવણીની સંસ્થા શ્રી દયાનંદ મહા-વિદ્યાલય જે પ્રથમ જામનગર મુકામે હતું અને હાલ જે જૂનાગઢ બાજુમાં ચોકી મુકામે આવેલ છે તેનું સંચાલન શ્રી મનસુખરામભાઈ હાથમાં લે."

*શ્રી ગિરધરલાલભાઈ કોટકને ત્યાં અમારે જાન્યુઆરી ૧૯૫૨માં મળવાનું થયું તેની ચોક્કસ તારીખની નોંધ મળતી નથી.

એના સંદર્ભમાં શ્રી નાનજીભાઈનો મારા ઉપર આવેલા તા. ૫–૬–૪૯ના પત્રથી માંડીને એ પછીનો પત્રવ્યવહાર અને પ્રસંગોપાત્ત એઓશ્રી સાથે થયેલ રૂબરૂ ચર્ચાવિચારણાની હકીકત તથા એના પર આ સંસદની પુરોગામી વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યોએ મળીને કરેલ વિચારો, વગેરેનો અહેવાલ મેં સભા સમક્ષ મૂક્યો. એ પરથી ટ્રસ્ટીમંડળે આ અન્વયે કેટલીક વિચારણા કરીને પોતાના વિચારોને નીચે મુજબ સ્વરૂપ આપ્યું :

"જૂનાગઢ નજીક ચોકી મુકામે આવેલ શ્રી મહર્ષિ દયાનંદ વિદ્યાલયનું સંચાલન શ્રી મનસુખરામભાઈ હાથમાં લે એ વિષયે એ સંસ્થાના પ્રણેતા શ્રીમાન નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા તથા જુદા જુદા સજ્જનો દ્વારા અને મુખ્યત્વે મા. શ્રી ગિરધરલાલભાઈ કોટક દ્વારા મળેલાં સૂચનોની સમગ્ર હકીકત આ સંસદના ટ્રસ્ટી-મંડળની આજરોજ મંગળવાર, તા. ૨૨–૪–૫૨ના રોજ મળેલી બેઠકે વિચારી છે. આ વિષયે અમે એમ માનીએ છીએ કે–

"આપણી સંસ્થાએ ગ્રામકેળવણીના જે કાર્યને માથે લઈને તેની સમજાવટ શરૂ કરી છે, તે દેશના નવ-ઘડતરની દિશાનું સાચું કાર્ય છે.

એ સાથે શ્રીમાન નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા જેવા મહાનુભાવે વર્ષોથી આરંભેલા કન્યાકેળવણીના યજ્ઞના અનુષ્ઠાનમાં એ યજ્ઞને સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપવા સારુ આપણા દેશના કુમારોમાં સુસંસ્કાર અને ચારિત્ર્ય ખીલવે એવી કેળવણી આપવા જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેયે આદરણીય છે.

શ્રીમાન નાનજીભાઈનું સૂચન એક સમૂહથી કાર્ય કરીએ તો વધારે દીપી નીકળશે એ વધાવી લેવા યોગ્ય છે.

એ વિષયે સમગ્ર રીતે વિચારતાં અમોને એમ લાગે છે કે આ સંસ્થાનું ગ્રામકેળવણીનું કાર્ય સચવાય એ રીતે આ બે સંસ્થાઓના સંચાલનનો સમન્વય કોઈ રીતે કરી લેવાય તો ઘણું યોગ્ય થાય, અને એ રીતે આ સંસ્થાની કરાંચીમાં પરંપરાગત વિકાસ પામેલી સામૂહિક શક્તિનું સુયોગ્ય વિતરણ થાય. આ સંસ્થામાં ઘડાયેલા અને આજે છૂટાછવાયા અન્યત્ર કામ કરતા જૂના સેવકોનો એક એવો વર્ગ છે કે જેને આ કાર્યમાં યોજીને અનુકૂળ નવશક્તિનો સુમેળ કરી શકાય. આપણી સંસ્થાના નિયામક એ મહાવિદ્યાલયનું સંચાલન શ્રીમાન નાનજીભાઈના હેતુઓ સિદ્ધ થાય એ રીતે જરૂર કરી શકે. એ સંચાલન માટે જરૂર જણાયે શ્રી મનસુખરામભાઈ આરંભનો કેટલોક સમય પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન એ સંસ્થામાં કેન્દ્રિત કરીને, એને ધાર્યું સ્વરૂપ આપી શકે. એ માટે ગ્રામકેળવણીના કાર્યમાં ઉપયોગી થાય એવાં તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરીને ગ્રામકેળવણીને પણ વ્યાપક સ્વરૂપ આપી શકાય.

એ ઉદ્દેશને પાર પાડવા માટે અમને એમ લાગે છે કે જો આ બન્ને સંસ્થાઓ બે મટીને એક થાય તો જ એ સમન્વય વ્યવહારુ બની શકે.

ઉપર નિર્દેશ કર્યા મુજબ ગ્રામકેળવણીનું આ સંસ્થા–યોજિત કાર્ય સચવાય એ રીતે શ્રીમાન નાનજીભાઈ જે સૂચન કરે એ સ્વીકારવા અમે સંપૂર્ણ સંમત થઈશું.

એ સભાના બે અનુપસ્થિત ટ્રસ્ટીઓ મા. શ્રી ઉછંગરાય ન. ઢેબર અને શ્રી દુર્લભજીભાઈ શામજીભાઈ વિરાણીની, એઓશ્રીએ યોગ્ય જણાય તેવા સુધારાવધારા સહિતની સંમતિ અમારા આ પ્રસ્તાવ પર મેળવીને શ્રી મનસુખરામભાઈ એ સર્વસંમત પ્રસ્તાવ મા. શ્રી ગિરધરલાલભાઈ કોટક દ્વારા શ્રીમાન નાનજીભાઈ સમક્ષ રજૂ કરે.

આ પ્રસ્તાવ ઉપર શ્રીમાન નાનજીભાઈના વિચારો અને નિર્ણય જાણ્યા બાદ એ અનુસાર ટ્રસ્ટીમંડળ તેને આખરી સ્વરૂપ આપવા ફરી મળશે."

આ ઠરાવ પરથી શ્રી ઢેબરભાઈ અને શ્રી દુર્લભજીભાઈ વિરાણીએ અનુમતિ આપતાં જણાવ્યું કે,

"અમને એમ લાગે છે કે બન્ને સંસ્થાઓ તથા તેના વહીવટ સંચાલન વિષે કેટલીક માહિતીઓની આપલે કરવી પડશે. તેમ જ તેનાં ભવિષ્યનાં કાર્ય અને ઉદ્દેશ વિષે પણ કેટલીક મંત્રણા-વિચારણા કરવી પડશે.

આ મંત્રણા-વિચારણા કરીને યોગ્ય નિર્ણય લેવાની સત્તા સાક્ષે આ સંસદ વતી નીચેના ભાઈઓને આ કાર્ય સુપરત કરવામાં આવે છે. તેઓ શ્રી નાનજીભાઈ તથા શ્રી ગિરધરલાલભાઈ કોટક સાથે મળીને યોગ્ય પગલાં ભરશે.

૧. શ્રી જ્યંતીલાલ રવજીભાઈ મહેતા
૨. શ્રી મનસુખરામ મો. જોબનપુત્રા

શ્રી નાનજીભાઈને તા. ૨૫–૪–'૫૨ના મારા પત્ર સાક્ષે ઉપર્યુક્ત ઠરાવ મોકલીને આ સંસ્થાની નવ-રચનામાં યોજાયેલા નવા ટ્રસ્ટીમંડળમાં શ્રી ઢેબરભાઈ, શ્રી દુર્લભજીભાઈ વિરાણી, શ્રી નાનાલાલભાઈ જસાણી, શ્રી ગોપાલજીભાઈ શાહ, શ્રી જ્યંતીલાલભાઈ મહેતા અને હું – અમારા સૌની સાથે અમારા એક ટ્રસ્ટી તરીકે રહેવાની વિનંતિ કરતો આગ્રહભર્યો પત્ર લખ્યો :

ત્યાર બાદ શ્રી નાનજીભાઈને રૂબરૂ મળવાનું થયું એ વખતે અમારી સાથેની વાતચીતમાં જણાવ્યું કે, "બંને કાર્ય એકી સાથે થઈ શકે એવું મને લાગતું નથી. એટલે અહીંનું કાર્ય એ તમારું જ છે એમ માનીને કાર્ય સંભાળી લો તો કુમાર ગુરુકુળનું ટ્રસ્ટ તમારે નામે કરી આપવાની કાર્યવાહી કરવામાં હું આગળ વધી શકું." આ દિશામાં વિશેષ વિગતવાર વિચારીને જણાવવા એઓશ્રીએ મને કહ્યું.

એ પછી મારે અસ્વસ્થ તબિયતને લીધે કેટલોક સમય મુંબઈ રહેવાનું થયું હતું. ત્યાં શ્રી નાનજીભાઈના સૂચન પરત્વે સૌ મિત્રો સાથે વિચારીને મેં એઓશ્રીને પત્ર લખી જણાવ્યું કે,

"આ દિવસો દરમિયાન આપની સંસ્થાના અને સંબંધ ધરાવતા મિત્રો સાથે અગત્યની વાતો અને વિચાર-વિનિમય કર્યો છે. એ સર્વને અંતે અમને સૌને એમ લાગે છે કે અહીંની પ્રવૃત્તિ તો હવે સંકેલી શકાય એવી સ્થિતિ તો રહી નથી, એટલે મેં હાથમાં લીધેલું કાર્ય ઈશ્વરને ખોળે માથું રાખી પાર પાડવા યથાશક્ય સર્વ પ્રયત્નો કરી છૂટવાનું વિચાર્યું છે.

પૂ. ગાંધીજીની અંતિમ ઈચ્છા 'શારદામંદિર' જીવંત રહે એવો સંદેશો એઓશ્રીએ શ્રી જમશેદજી દ્વારા આપેલો છે તે ભુલાતું નથી.

જે મિત્રોએ અહીંના પ્રયત્નમાં નાણાં આપ્યાં છે તે બધાની ઉત્કટ ઈચ્છા છે કે મારે આ કાર્યના ભોગે બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પડવું નહીં. કુમાર ગુરુકુળની પ્રવૃત્તિ માટે શક્ય બધું જ કરવા સહુ સહમત છે, પણ તે આ કાર્યને પડતું મેલીને નહીં એવું સૌ ઈચ્છે છે.

સૌરાષ્ટ્ર સરકાર સાથેની સંસ્થાગત સમજણ અને હિન્દ સરકાર પાસે સહાય માગતાં તેમ જ કરાંચીની સંસ્થાની મિલકતનાં નાણાં મેળવવા સારુ ચાલતી વાટાઘાટોની એકરૂપતા સાચવી રાખવા પણ આજ કાર્યને સંભાળી આગળ લેવું જોઈએ.

આપના અને આપના જીવનની સૌરભરૂપ ગુરુકુળ પ્રવૃત્તિને વિકાસ આપવામાં હું સાધનરૂપ બની શકું તો મને ધન્ય માનું. મને એ કાર્ય એટલું જ પ્રિય છે. બીજી બાજુ અહીંની ગ્રામકેળવણીનું કાર્ય કેટલું મહત્ત્વનું છે એ આપ જાણો છો.

મારી પાસે ધનબળ નથી; અને અનેક મંથનોમાં ભારે શક્તિના ભોગે પણ પરિણામ કેવું આવશે તે ઈશ્વરને હાથ છે. આજે સંજોગો ખૂબ પ્રતિકૂળ દેખાય છે. એ વચ્ચે આ અવસ્થાએ કેવળ ઈશ્વરના આધારે મારે ઝઝૂમવું રહ્યું. પ્રભુ બળ મોકલશે એ શ્રદ્ધાનું ભાથું સાથે છે.

આપનું સૌજન્ય અથાગ છે. આપની સાથે કામ કરવું એ જીવનનો એક મોટો લહાવો છે. બાહુબળે – સ્વ-પુરુષાર્થે આપ ધનકુબેર થયા અને ધનનો આપે ખૂબ સુંદર ઉપયોગ પણ કરી જાણ્યો. આવા ધન્ય પુરુષની

પડખે ઊભી એમના લોકકલ્યાણના ધગશભર્યા પુરુષાર્થના સાધન બનવાનો લહાવો લેવાનું કોને ન ગમે?

અહીંના કાર્યમાં હું એટલો ઊંડો ઊતરી ન ગયો હોત તો જીવનભર આપની પ્રિય પ્રવૃત્તિમાં દટાઈ જવાનો આનંદ હોત. આમ છતાં આપ મને સદાય આપનો લેખશો. અહીંનું કાર્ય કરતાં કરતાં આપને હું કોઈ પણ રીતે, ગમે ત્યારે, ગમે તે રીતે, ઉપયોગી થઈ શકું એમ આપને લાગે તો આપ આજ્ઞા કરશો."

મારા ઉપર્યુક્ત પત્રના ઉત્તરમાં તેઓશ્રીએ મને જણાવ્યું કે, "આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો. આપની ભલી લાગણી માટે ઉપકાર માનું છું. આપના ત્યાગથી—આપના કાર્યની સફળતા થશે અને પ્રભુ આપને સહાય કરશે."

એ પછી શ્રી નાનજીભાઈ 'શારદાગ્રામ' સંસ્થાના વિકાસમાં પ્રત્યક્ષ તેમ જ પરોક્ષ રીતે વિશેષ રસ લેતા થઈને તેના નિકટવર્તી આત્મીય બની ગયા. એમની કન્યાકેળવણીની કલ્પના સાથે સુસંગત થાય એવી કુમારોની કેળવણીની સંસ્થા રચવાનો એમનો સંકલ્પ 'શારદાગ્રામ'ની રચનાથી એમણે સિદ્ધ થતો જોયો અને સંતોષ અનુભવ્યો.

પોરબંદરની શ્રી નાનજીભાઈની સર્વ પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રબિન્દુ સમા ગુરુકુળ અને શારદાગ્રામ વચ્ચે જાણે એક જ પરિવારનો સંબંધ હોય એવું બની ગયેલ છે. ત્યાંની બાલિકાઓ—કાર્યકરો—સેવકો—અને શ્રી નાનજીભાઈનું વિશાળ મિત્રમંડળ આ તરફ આવે, ત્યારે એઓશ્રી શારદાગ્રામ સંસ્થાને પોતાની ગણીને એની મુલાકાત લેવા સૌને અચૂક સૂચવે. આ વિષે એઓશ્રીએ છેલ્લે તા. ૧૪–૨–૬૨ના રોજ ભાવાંજલિ-પત્ર લખ્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે,

"મ બાલિકાઓ અને ગુરુકુળ પરિવારનાં સર્વ ભાઈબહેનોને સૂચવ્યું છે કે જેમ ભગવાન સોમનાથના દર્શન કરવા જાઓ છો તેમ આપણી આ સંસ્થા પણ એક તીર્થ જેવી છે. ત્યાં ઘણીયે વસ્તુઓ છે જે જોવા જેવી છે. ટૂંકા ખર્ચમાં એકલે હાથે, મનુષ્ય કર્મવાદી બને તો, કેટલું કરી શકે છે તે ત્યાંથી અપનાવવા જેવું છે."

આ કર્મયોગી પુરુષના ઉપરના શબ્દોમાં એઓશ્રીની મહાનુભાવતા તથા શારદાગ્રામને મળેલી આત્મીય અંજલિ આપણને સાંપડે છે.

☆ ☆ ☆ લોકહૈયાને સિંહાસને

લેખક: **પ્રા. શ્રી મધુકર રાંદેરીઆ**

પ્રજાસત્તાક ફ્રાન્સના પ્રમુખ નેપોલિઅનને સમાચાર મળે છે કે ઑસ્ટ્રિયન લશ્કર ફ્રાન્સ પર ચડી આવે છે. પોતાનાં લશ્કરોને એ જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચી નાખે છે ને ચારે પાસથી ઑસ્ટ્રિયાની સેના પર આક્રમણ લઈ જવાનો આદેશ આપે છે. પોતે પણ એક વિભાગ સાથે આલ્પ્સ ઓળંગી ઑસ્ટ્રિયા જવા નીકળે છે.

પરંતુ આલ્પ્સ તો આભચૂમતો, હિમાચ્છાદિત શિખરોવાળો અભેદ્ય નગાધિરાજ! એને ભેદવો શી રીતે? નેપોલિઅન અગત્સ્ય નહોતો કે પર્વતને પાછા વળવાનો વાયદો આપે એટલે એ નીચો નમીને માર્ગ કરી આપે! પણ નેપોલિઅન સંકલ્પોનો સ્વામી હતો. સૈન્યમાં જરાક અશ્રદ્ધા પ્રગટ થતી જણાઈ, એટલે નિર્બળતાની એ ક્ષણે સેનાનાયક નેપોલિઅને સૌના કાનમાં એક જીવનમંત્ર ફૂંક્યો : કાળા માથાના માનવીના શબ્દકોશમાં 'અશક્ય' જેવો શબ્દ હોઈ શકે જ નહીં! સાહસની વાટ સંકોરો, હિંમતનો દોર પકડો, સંકલ્પને દૃઢ કરો, આસ્થાનું બળ વધારો, અને દુનિયાનાં ગમે તે બળો તમારે પડખે આવીને ઊભાં રહેશે, તમારા કદમમાં શિર ઝુકાવશે.

સેનાનાયકના આ શબ્દે સૈન્યમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો. આલ્પ્સ ઓળંગાયો. ઑસ્ટ્રિયાના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ ખેલાયું ને યુદ્ધમાં ફ્રાન્સ જીત્યું.

સંકલ્પબળ જીવનસિદ્ધિની પહેલી પૂર્વશરત. મુરબ્બી શ્રી નાનજીભાઈની મૂર્તિ નજર સામે ખડી થાય છે, ત્યારે એને પડછે સંકલ્પમૂર્તિ નેપોલિઅનનો આકાર પ્રગટ થાય છે.

શ્રી નાનજીભાઈમાં નેપોલિઅને બોધેલાં સંકલ્પશક્તિ, સાહસવૃત્તિ, આત્મશ્રદ્ધા અને ખુમારી હતાં. તેનાથી પ્રેરાઈને જ એમણે દરિયા ઓળંગ્યા ને ભારતની બહાર પરભોમમાં એમણે પોતીકાં થાણાં ઊભાં કર્યાં.

જીવનસિદ્ધિના માર્ગની કેડી એટલે ક્ષોભ વિનાની સ્વસ્થતા. પૂ. નાનજીભાઈને મેં જ્યારે જોયા છે, ત્યારે એ ક્ષોભરહિત સ્વસ્થતાની જ મૂર્તિ લાગ્યા છે.

કહે છે કે એવો કોઈ અક્ષર નથી જે અમન્ત્ર હોય, એવું કોઈ વૃક્ષનું મૂળિયું નથી જે ઔષધરૂપે કામ ન લાગે, ને એવો કોઈ પુરુષ નથી જે કોઈ કામ માટે અયોગ્ય હોય. જે જરૂરત છે તે કેવળ એ સૌનો યોગ્ય રીતે વિનિયોગ કરી શકે તેવી શક્તિની. એ શક્તિ તે યોજકશક્તિ. અને એ જ દુર્લભ છે. નેપોલિઅનની યોજકશક્તિ અદ્ભુત હતી, વિરલ હતી. પ્રથમ પંક્તિની નેતાગીરી માટે સંકલ્પબળ, સાહસિકતા, સ્વસ્થતા, આત્મવિશ્વાસ, ને નિર્ભીકતા જરૂરી છે. તેથીયે વિશેષ જરૂરી છે આ યોજકશક્તિ. એ શક્તિ સૌમાં પોતાના કર્તવ્ય પ્રતિ, ધર્મ પ્રતિ, ધ્યેય પ્રતિ જાગૃતિની જ્યોત પ્રગટાવી શકે છે. ફ્રાન્સ યુરોપમાં અગ્રગણ્ય સત્તા ને બળ બની શક્યું તે એના પ્રભાવથી. મુ. શ્રી નાનજીભાઈની યોજકશક્તિએ કુટુંબમાં ને સમાજમાં, ભારતમાં ને પરદેશમાં જે જ્યોત પ્રગટાવી ને સ્થિર કરી, એના પ્રકાશમાં એમનું વ્યક્તિત્વ એક નવો જ અર્થ ગ્રહણ કરી રહે છે.

મુ. શ્રી નાનજીભાઈની આત્મસૂઝ, કુશળતા, દૂરંદેશી, અનુભવસમૃદ્ધિ એમને સહેજે અગ્રણીઓના અગ્રણી તરીકે સ્થાપિત કરતાં.

પણ સૌથી વિશેષ તો પ્રભાવશાળી હતી એમની સૌમ્યતા, એમની માનવતા, એમની હૃદયઉદારતા. ફળ આવે ને તરુવર ઝૂકે એમ એ સદા નમ્રતાથી ઝૂકતા — અને એમ ઝૂકીને સદૈવ ઊંચે આદરભર્યા સ્થાને વિરાજતા. એમના યૌવને, ધને, પ્રભુત્વે એમનામાં કદી અવિવેક આણ્યો જાણ્યો નથી. સૌજન્યમૂર્તિ, સંસ્કારમૂર્તિ, વાત્સલ્યમૂર્તિ અને વિવેકમૂર્તિ જેવા શબ્દોએ જો ચાલુ વપરાશને કારણે પોતાનો અર્થમર્મ ગુમાવી દીધો ન હોય તો, એ સર્વ સંપૂર્ણ યોગ્યતાથી એકત્રિત થઈને પૂ. નાનજીભાઈમાં આશ્રય પામી શકે છે.

કુટુંબીજનોના ને ગુરુકુળવાસીઓના આ શિરછત્રે, મિત્રો ને સંબંધીઓના આ હિતૈષીએ, વ્યાપાર-ઉદ્યોગના ભીષ્મપિતામહે કદી કોઈ સોનાચાંદીના તખ્ત પર વિરાજી શાસન કર્યું નથી ને કરવાની મનીષા સેવી નથી — એકમાત્ર સૌ પ્રતિ સમદૃષ્ટિથી ને પ્રેમધર્મના નિયમોથી પ્રેરાઈને જોનાર એમણે જો રાજ્ય કર્યું જ છે તો તે લોકહૈયાના સિંહાસન પર વિરાજીને જ.

માટે જ તેઓ આજે ક્ષરદેહે નથી છતાં, લોકહૈયામાં તો ચિરંજીવી જ છે. એમને મહાકાળની બાધા નડી નથી, કારણ તેઓ 'ભગવાનની જ વિભૂતિ' હતા!

☆ ☆ ☆ નમ્રતાના આરાધક

લેખક : શેઠશ્રી ભોગીલાલભાઈ મ. શાહ, ભાવનગર

સ્વ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતાની સ્મૃતિ જળવાઈ રહે, એટલા માટે એમના પરિવારે અનેક મિત્રોના અને શુભેચ્છકોના આગ્રહથી સ્વર્ગસ્થને અંજલિરૂપ સ્મૃતિગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, તેથી હું રાજી થયો છું; અને આ સ્મૃતિગ્રંથ માટે એક સ્મરણલેખ લખી મોકલી આપવા આપે મને લખ્યું છે. પરંતુ શેઠ નાનજીભાઈએ પોતાની હયાતીમાં જ ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક અને અન્ય વિદ્યાપ્રચારનાં એટલાં બધાં કામો કર્યાં છે કે એ કામો જ એમના ચિરસ્થાયી સ્મરણરૂપ છે. આપણા દેશમાં એમના જેવી દાનવૃત્તિ ધરાવનાર અને દાન આપનાર ઘણા ઓછા હશે. એમણે દેશનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં, કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના, પોતાના દાનનો પ્રવાહ વહેવરાવ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ મને ખબર છે ત્યાં સુધી તે સંબંધી પોતે કદી ઈશારો પણ કર્યો નથી.

મારો એમની સાથેનો સંબંધ લગભગ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ ઉપરાંતથી છે; જોકે એક શાહસોદાગર અને દાનવીર તરીકે મેં એમનું નામ વહેલું સાંભળેલું; પરંતુ પ્રત્યક્ષ મળવાનો પ્રસંગ મળેલો નહીં. પરંતુ મારા ચિ. બકુભાઈ સને ૧૯૩૭માં જાપાન ગયેલા, ત્યારે શેઠ નાનજીભાઈ પણ જાપાન જતા હતા. બન્ને એક જ સ્ટીમરમાં હતા. જાપાનમાં પણ સાથે હતા. તેઓ બકુભાઈને 'કલદાર રૂપિયો' એમ સંબોધન કરતા અને મારી ઉપરના એમના છેલ્લા પત્રમાં પણ લખ્યું છે કે 'કલદાર રૂપિયા'ને ભૂલ્યો નથી. તે વખતથી મારે નાનજીભાઈ સાથે કુટુંબ જેવો સંબંધ બંધાયો, જે સંબંધ એમના સ્વર્ગવાસ સુધી એકધારો ચાલુ રહ્યો; અને જ્યારે બે વરસ પહેલાં પોરબંદરમાં એમનો ૮૧મો જન્મજયંતીનો પ્રસંગ ઊજવાયો, ત્યારે મહારાણા મિલના સ્ટાફ તથા કારીગર ભાઈઓ તરફથી તેમને માન આપવાનો જે ભવ્ય સમારંભ થયો હતો, તે સમારંભનું પ્રમુખસ્થાન લેવાનું માન મિલના સ્ટાફે મને આપ્યું હતું. આ વખતે નાનજીભાઈ મને ભેટી પડ્યા હતા; અને મારા માટે બહુ લાગણીભર્યા ઉદ્‌ગારો કાઢતાં કહ્યું હતું કે : 'મહારાણા મિલની હાલની સ્થિતિ ભોગીલાલભાઈને આભારી છે; કારણ કે પહેલાં મિલમાં સૂતરમાંથી રૂ બનતું હતું પણ ભોગીલાલભાઈના માર્ગદર્શન પછી હવે મિલ રૂમાંથી સુતર બનાવે છે. મતલબ કે મિલ ખોટ કરતી હતી, તે નફો કરતી થઈ. જો ભોગીલાલભાઈનો મેળાપ ન થયો હોત તો હું મિલ કાઢી નાખવાનો હતો!'

સ્વ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈ જાપાનમાં હતા ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના એક સાહસિક વેપારી સ્વ. ચત્રભુજ સુંદરજી દોશીને મળ્યા હતા. સ્વ. ચત્રભુજ દોશી એમના બહોળા મિત્ર સમુદાયમાં 'થાયસો' (નગરશેઠ)ના નામથી ઓળખાતા હતા. એમને શેઠ નાનજીભાઈએ કહ્યું : 'પોરબંદરની મહારાણા મિલ બરાબર ચાલતી નથી; એટલે તમે મને એવો કોઈ અનુભવી માણસ બતાવો કે જે મહારાણા મિલનું કામ સુધારી આપે.' ચત્રભુજભાઈની સાથે મારે જૂનો સંબંધ હતો; અને મિલ-લાઇનની મારી જાણકારી સંબંધી એમને પૂરો ખ્યાલ હતો. એટલે એમણે નાનજીભાઈને કહ્યું : 'બકુભાઈના પિતા ભોગીલાલભાઈ મારા મિત્ર થાય છે અને મિલ-લાઇનના ઘણા અનુભવી છે; માટે એમની સલાહ લો.' ત્યાર પછી શેઠ નાનજીભાઈ મુંબઈ આવ્યા ત્યારે અમે મળ્યા. આ મારો એમની સાથેનો પહેલો પરિચય હતો.

ત્યાર પછી હું પોરબંદર ગયો અને અમારા વચ્ચે મિલની વ્યવસ્થા સંબંધી વિસ્તારથી વાત થઈ. બધી પરિસ્થિતિ તપાસ્યા પછી મિલનાં કામકાજમાં મેં એમને માર્ગદર્શન આપવાનું શરૂ કર્યું. એમણે મને મહેનતાણું આપવાનું કહ્યું, ત્યારે મેં કહ્યું કે હું તો તમારા એક મિત્ર તરીકે આવ્યો છું. એમાં મહેનતાણાની વાત હોય

નહીં. ત્યાર પછી મારો અને શેઠ નાનજીભાઈનો સંબંધ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો અને ગાઢ થતો ગયો. મહારાણા મિલના મૅનેજર તરીકે મારી ભલામણથી અમદાવાદના જદુલાલ મહારાજાને એમણે મૅનેજર તરીકે રાખેલા અને હું પણ મહિનામાં એકબે વખત પોરબંદર જતો હતો.

ભાવનગર રાજ્યના સ્વ. દીવાન શ્રી અનંતરાયભાઈ પટ્ટણીએ એક વાર મને બોલાવીને કહ્યું : "ભાવનગર રાજ્યમાં આપણે સુગર મિલ કરવાની ઇચ્છા છે, તો તમારે શેઠ નાનજીભાઈની સાથે સારો સંબંધ છે માટે એમને અત્રે બોલાવો અને તેઓ આવે ત્યારે મને ખબર આપજો, એટલે હું તમારે ત્યાં મળવા આવીશ." મેં શેઠશ્રી નાનજીભાઈને ભાવનગર આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. એ મુજબ તેઓ ભાવનગર આવ્યા, એટલે મેં કહ્યું : "હું શ્રી અનંતરાયભાઈને ફોન કરી અત્રે આવવા કહું?" ત્યારે કહે: "નહીં, આપણે જ એમને બંગલે જઈશું."—એવી એમની નમ્રતા હતી. શેઠ નાનજીભાઈ, બધી માહિતી શ્રી અનંતરાયભાઈ પાસેથી મેળવ્યા પછી, ઘેર આવ્યા. પછી મને કહ્યું: "ભાવનગર રાજ્યમાં સુગર મિલનું કામ સફળ નહીં થાય; કારણ કે સુગર મિલે પોતાની જમીનમાં શેરડી ઉગાડવી જોઈએ અને એ માટે વિપુલ પાણીની સગવડ જોઈએ, જે અત્રે ઉપલબ્ધ નથી. વળી ખેડૂતો પાસેથી શેરડી ખરીદવામાં આવે, તો તે કાપણી કર્યા પછી કારખાનામાં બીજે કે ત્રીજે દિવસે પહોંચે, એટલે એમાંથી સુગરના અમુક ટકા ઓછા થઈ જાય. સરવાળે ખાંડની પડતર મોંઘી થાય." આમાં પોતે, કોઈ ટેકનિકલ ઉપાધિ ધરાવતા ન હોવા છતાં, અનુભવથી કેટલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા તે જોઈ શકાય છે. તે પછી ધોળાની સુગર મિલ એમની શિખામણની સાક્ષીરૂપે આજે પણ વરસોથી બંધ પડેલી હાલતમાં પડી છે.

શેઠ નાનજીભાઈએ આફ્રિકા જેવા દૂરના સ્થળે પોતાના એકલાના પુરુષાર્થથી, અનેક સંકટો વેઠીને ઔદ્યોગિક સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ સમયે તેઓ પૂર્વ આફ્રિકાના બેતાજ બાદશાહ કહેવાતા. એમણે પોતાના જીવનમાં ઘણાં સાર્વજનિક કામો કર્યાં છે, પરંતુ એમના હૃદયમાં વધારે ને વધારે સ્થાન પોરબંદરના આર્યકન્યા ગુરુકુળને હતું. આ ગુરુકુળ એમનું વિશિષ્ટ સર્જન છે; અને સ્ત્રીકેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણા દેશની પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરે છે. કન્યાઓ માટેની આ સંસ્થા સ્થાપી એમણે એક અનુકરણીય દૃષ્ટાંત પૂરું પાડયું છે. આ સંસ્થા તરફ એમને એટલું મમત્વ હતું કે પોતે એ સંસ્થાની નજીકમાં જ કુટિર બાંધીને રહેતા અને જીવનના અંત સુધી ત્યાં જ રહ્યા. એ રીતે આ સંસ્થાને નાનજીભાઈએ પોતાની આધ્યાત્મિક કર્મભૂમિ બનાવી હતી. આ કન્યાગુરુકુળ સ્થાપી નાનજીભાઈએ દેશને કેળવણીનો મૂર્ત આદર્શ પૂરો પાડયો છે. આ સંસ્થા માટે નાણાં ખરચતાં એમનો હાથ કદી સંકોચાયો નથી. અત્યારે આ ગુરુકુળના આત્મારૂપ બની, શેઠ નાનજીભાઈનાં સુપુત્રી સવિતાબહેન પોતાના પિતાની ભાવનાને અનુસરી તેનું સંચાલન કરી રહ્યાં છે.

નાનજીભાઈમાં અડગ ધર્મશ્રદ્ધા હતી. ભારતનાં ઘણાં તીર્થસ્થાનોની એમણે યાત્રા કરી હતી. જોકે તેઓ આર્ય સમાજ પ્રત્યે મમત્વ ધરાવતા હતા, છતાં બીજા ધર્મો પ્રત્યે પણ એમનો એટલો જ સદ્‌ભાવ હતો. હરદ્વારમાં એમણે એક ધર્મશાળા બંધાવી છે. આ ધર્મશાળા યાત્રાળુઓને ઉત્તમ સગવડ પૂરી પાડે છે. અહીં એમણે એક પુસ્તકાલયનો પણ પ્રબંધ કર્યો છે. દર વર્ષે તેઓ હરદ્વાર જતા અને આ તીર્થસ્થાનમાં આવવાનું મને આમંત્રણ આપતા તથા પત્રમાં લખતા કે હું ગંગાસ્નાન વખતે તમને સૌને યાદ કરું છું.

તેઓ ગાંધીજી તરફ ઘણો પૂજ્યભાવ રાખતા હતા અને જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળતો, ત્યારે તેઓ ગાંધીજીના દર્શને ગયા વિના રહેતા નહીં. સ્વ. નાનજીભાઈએ પોતાના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો આલેખ્યા છે. તેમાં તેમણે ગાંધીજી સાથેના પ્રસંગો અને થયેલી વાતચીતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગાંધીજીનું જન્મસ્થાન પોરબંદર છે; એટલે એ મહાપુરુષનું સ્મરણ જાળવી રાખવા શેઠ નાનજીભાઈએ પોતાને ખર્ચે કીર્તિમંદિર બંધાવ્યું

છે. આ સ્થાન અત્યારે યાત્રાના ધામ જેવું થઈ પડયું છે અને જેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવે છે તેઓ આ ગાંધી-સ્મારકની મુલાકત લેવાનું ભૂલતા નથી.

સ્વ. નાનજીભાઈ અત્યંત સાદા હતા. એમનો પહેરવેશ પણ એટલો સાદો હતો. એમને જોઈને કોઈ એમ ન કહે કે આ વ્યક્તિએ પોતાની કશી ખેવના રાખ્યા વિના બે કરોડનું દાન કર્યું હશે. તેઓ માનતા કે આપણને પરમેશ્વરે પૈસો આપ્યો છે, તો તેનો લોકોના કલ્યાણ માટે ઉપયોગ કરવો એ આપણો ધર્મ છે. એમનામાં કોઈ જાતનો આડંબર દેખાતો નહીં. નાના મોટા બધાંની સાથે એમનું એકસરખું વર્તન હતું. પરમેશ્વરે એમને ઘણી સંપત્તિ આપ્યા છતાં, પોતાના ભોજનમાં તેઓ હંમેશાં પાંચ ચીજનો જ ઉપયોગ કરતા. એમણે પોતાની હયાતીમાં પોરબંદરની આસપાસનાં ગામોમાં જાતે ફરીને જે કામ કર્યું છે, તેને ત્યાંના લોકો આજે પણ યાદ કરે છે.

ટૂંકાણમાં કહું તો સ્વ. નાનજીભાઈએ પોતાના જીવનમાં એવાં સુકૃત્યો કર્યાં છે કે જેથી તેઓ આ દુનિયામાં અમર થઈ ગયા છે. બાકી તો એમને વિષે અને એમના ગુણો વિષે જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે.

☆ ☆ ☆ દૈવી સંપત્તિના સાધક

લેખક: શ્રી ભોગીલાલ બાલાભાઈ શેઠ, અમદાવાદ

સ્વ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈનાં સ્મરણો લખતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. તેઓશ્રીના સમાગમમાં સૌ પ્રથમ સને ૧૯૪૪માં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ અવારનવાર મળવાનું થતું હતું; પરંતુ ખાસ કરીને સને ૧૯૫૭ પછી તો વર્ષમાં આઠદશ વખત પોરબંદરમાં તેઓશ્રીનો સુખમય સમાગમ પ્રાપ્ત થતો તે ઉપરથી નીચે પ્રમાણેનો જીવન-નિષ્કર્ષ હું કાઢી શકયો છું :

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧૬મા અધ્યાયમાં દૈવીસંપદ્નું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ તેઓ-શ્રીને લાગુ પડે છે.

अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोग-व्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।।१।।

अहिंसा सत्यक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्लीरचापलम् ।।२।।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ।।३।।

૧. अभयं : નીડરપણું—ગમે તેવા સંજોગોમાં પોતાનો નિઃસ્વાર્થ અને સત્ય અભિપ્રાય હોય તો કોઈથી તેઓ ડરતા ન હતા અને તેથી જ કાર્ય પાર પાડી શકતા.
૨. सत्त्वसंशुद्धि : અંતઃકરણની પવિત્રતા તેમને જોતાં જ દેખાઈ આવતી.
૩. ज्ञानयोग व्यवस्थित : પોતે લાંબો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નહોતો પરંતુ તેમને ધાર્મિક અને શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ હોવાથી આત્મજ્ઞાન તરફ તેમની દૃષ્ટિ હતી.
૪. दानं : પોતે કમાઈ જાણ્યું અને અઢળક દાન પણ કરી જાણ્યું તે હકીકત વિદિત છે.
૫. दम : ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તેમણે કેળવ્યો હતો. ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં (રૂપ-રસ-સ્પર્શ-શબ્દ અને ગંધ) તેમને ખાસ આસક્તિ નહોતી.

૬. यज्ञ : યજ્ઞાદિ કાર્યો ઉપર તેમને પ્રેમ' હતો. હોમ-હવન કરતા-કરાવતા અને જપયજ્ઞ તો તેમના હૃદયમાં વસી ગયો હતો.

૭. स्वाध्याय : પોતાનો સ્વાધ્યાયમંત્ર જપશાસ્ત્ર વાચન ચાલુ હતુ.

૮. तप : તપસ્વી પુરુષ હતા. દુ:ખ સહન કરવાની શક્તિ હતી.

૯. आर्जवम् : હૃદયની સરળતા હોવાથી દરેક ઉપર પ્રેમ રાખતા અને તેને નિભાવતા.

૧૦. अहिंसा : શરીર, વાણી અને મનથી પણ કોઈનું બૂરું ઇચ્છતા નહીં.

૧૧. सत्यं : સત્ય તો એમનો મુદ્રાલેખ હતો કારણ કે તેઓ સમજતા હતા કે પૂર્વજન્મના પુણ્યથી આ જન્મમાં ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે માટે અસત્યથી વધારે મળવાનું નથી.

૧૨. अक्रोध : કોઈના ઉપર વેરભાવથી ક્રોધ કરતા નહીં – દેખાવમાં કદાચ તેને સુધારવા માટે કરે, પરંતુ અંત:કરણમાં કોઈ વૈર રાખતા નહીં.

૧૩. त्याग : પોતાની જરૂરિયાતો ઘણી જ ઓછી હોવાથી તેમને સંસારના પદાર્થોમાં ખાસ આસક્તિ નહોતી.

૧૪. शांति : શાંત ચિત્તથી દરેક કાર્યનો વિચાર કરી શકતા હતા.

૧૫. अपैशुनम् : કોઈની નિંદા કરતા ન હતા.

૧૬. दया : દીનદુ:ખી ઉપર ખૂબ જ દયાભાવ હતો તેથી જ તેમણે હરેક પ્રકારનાં અઢળક દાન કર્યાં છે.

૧૭. अलोलुपता : સંસારના વિષયોમાં, કુટુંબમાં તથા ધનમાં તેમની લોલુપતા જોવામાં આવતી નહોતી.

૧૮. मार्दवम् : નાના બાળકની પેઠે હૃદયમાં કોમળતા હતી.

૧૯. ह्री : અકૃત્ય કરવામાં લોકલજ્જા, તેમ જ ઈશ્વરની ભીતિ રાખતા.

૨૦. अचापलम् : મનમાં નિશ્ચયબુદ્ધિ ધરાવતા હતા. ચંચળતા નહોતી.

૨૧. तेज : તેજસ્વિતા તેમનામાં દેખાઈ આવતી હતી. પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા.

૨૨. क्षमा : ક્ષમાનો ગુણ પણ તેમનામાં હતો કારણ કે તેમનું અંત:કરણ નિર્મળ હતું.

૨૩. धृति : ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ આવે છતાં ધીરજપૂર્વક કામ ધપાવ્યે રાખતા હતા અને સફળતા મેળવતા.

૨૪. शौचम् : અંતરની અને બહારની પવિત્રતા તેમનામાં હતી.

૨૫. अद्रोहम् : કોઈને દગો ફટકો કે વિશ્વાસઘાત કદી પણ કરતા નહીં.

૨૬. नातिमानिता : પોતે બહુ મોટા છે તેમ માનતા નહીં અને તેથી જ માનપાન ફૂલહાર ખાસ ગ્રહણ કરતા નહોતા.

આ પ્રમાણેના છવ્વીસ દૈવીગુણો પૈકીના ગુણો મેળવવાનો સતત પ્રયત્ન તેમનામાં મને જ્યારે જ્યારે મળવાનો પ્રસંગ થાય ત્યારે ત્યારે દેખાતો હતો. આવી વિભૂતિ આ લોકમાં બહુ વિરલ હોય છે. પૂર્વના પુણ્ય કર્મોનું અને આ જન્મમાં પુરુષાર્થનું ફલ છે. તેથી તેમની સદ્ગતિ નિ:શંક છે.

☆ ☆ ☆ આંતરપ્રેરણા અને અનુભવજન્ય વ્યક્તિત્વ

લેખક : **શ્રી જમનાદાસ ખેરાજભાઈ લાદીવાળા**

મુરબ્બી શ્રી નાનજીભાઈ માટે કંઈ પણ લખવું એટલે જેને અંગ્રેજીમાં કહે છે તેમ reduce to writing કરવા જેવું થાય. તેમને માટે વર્ણન કરવામાં શબ્દો અપૂરતા બની રહે તેવું છે, છતાં અમુક પ્રસંગોએ મને તેમના સાન્નિધ્યનો લાભ મળેલ છે તેનું વર્ણન કરું છું.

સને ૧૯૨૫ની આસપાસનો સમય હશે. મુરબ્બીશ્રી કાશ્મીર-પર્યટને નીકળેલા. સાથે મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી ખેરાજભાઈ બોઘાભાઈ લાદીવાલા તથા અન્ય એકબે મિત્રો હતા.–મારે પણ તેમની સાથે મુસાફરીમાં જોડાવું એવી આજ્ઞા મળી. મેં તેમ કર્યું.

આખા પર્યટનમાં રાજસ્થાન, દિલ્હી વગેરે ફરતાં ફરતાં કાશ્મીર પહોંચવાનું હતું અને બધી મુસાફરીનાં સંસ્મરણો જળવાવાં જોઈએ એ નિમિત્તે એક કૅમેરા તથા નવી ફિલ્મો મારે મુંબઈથી ખરીદી તેમને મળવાનું હતું. આ સમગ્ર મુસાફરી દરમિયાન ફોટા પાડવાનું કાર્ય મારે કરવું એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું. તેથી ઠેકઠેકાણે જ્યાં જોવા જઈએ ત્યાં મારે ફોટા પાડવાના હતા; જેનું એક આલ્બમ કાશ્મીર પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં થઈ ગયું.

વચ્ચેનાં સ્થળોનું વર્ણન કરવા બેસું તો લખાણ લાંબું થઈ જાય એટલે કાશ્મીર પહોંચ્યા અને અમે એક હોટેલમાં મુકામ કર્યો ત્યાંથી જ શરૂઆત કરું.

કાશ્મીર તો ભારતનું સ્વર્ગ છે. ત્યાં એક સ્થળ જોઈએ ત્યાં બીજું ભુલાય એમ થતું. કુદરતનું સૌંદર્ય, બાગ-બગીચા, પાણીના ફુવારા, સરોવરો–દાલ લેઈક, ચશ્મશાહી મોગલ જમાનાની જાહોજલાલીનો ખ્યાલ આપતા મહેલો અને મસ્જિદો બધું જોઈને ચિત્રો લઈએ ને ફરીએ.

ફળફળાદિ, શાકભાજી વગેરેનો શોખ તેથી બદામ અને ચાપાણી મળે. દરેક ચીજમાં એટલી મીઠાશ કે જેમ ખાઓ તેમ ખાવાની ઇચ્છા વધે. સાધુસંતો મળે તો તેમની સાથે પણ સત્સંગ કરીએ.

પહેલગામ, ગુલમર્ગ વગેરે આસપાસનાં સ્થળો જોયા પછી કાશ્મીરની વિદાય લીધી.

બીજો પ્રસંગ તેમના લગ્નનો, જેમાં ભાણવાડ જવાનો અને ત્યાંના ગ્રામજીવનનો, સ્નેહના ઉમળકાભરી મહેમાનગતી ચાખવાનો સ્વાદ રહી ગયો છે. બહેનશ્રી સંતોકબહેનના મોસાળ પક્ષ તરફથી રાત કે દિવસ જોયા વગર સર્વ આગંતુકોની સરભરા એવી થતી કે અડધો બોલ પડે ના પડે, ત્યાં જે જોઈતું હોય તે તૈયાર. બે દહાડા આનંદ પ્રમોદમાં ગાળી, સૌ વાંસજાળિયા સ્ટેશનથી ટ્રેન પકડી પોરબંદર આવ્યા.

મુરબ્બી શ્રી નાનજીભાઈમાં પરમાત્માએ અંતઃપ્રેરણાનો મહાન સદ્‌ગુણ અખૂટ પ્રમાણમાં મૂકેલો. તેને લીધે તેમને અગાઉથી સમજ પડી જતી હતી કે કઈ ચીજ લાભકર્તા છે અને કઈ ચીજ હાનિકર્તા.

તેઓ જે જે ઉદ્યોગોમાં પડયા તેમાં ફાવ્યા. બેશક ગણતરી અને દૂરંદેશી પણ ખરી, છતાં પ્રજ્ઞાનો પણ મહત્ત્વનો ભાગ ખરો જ.

આ વિષયનો એક દાખલો આપું. દક્ષિણ ભારતમાં એક 'ક્રોમીયિમ ઓર'ની ખાણ હતી. તેનો સોદો તેમણે કરેલો. આખું ગામડું લઈ લેવાનું હતું. લાખેક રૂપિયાની વાત હતી; પણ પછી તેઓએ તે છોડી દીધું. બીજાએ લીધું અને લેનારે નુકસાન કર્યું.

સેવાનાં કાર્યો પણ તેમનાં અમાપ છે અને તે તો જગજાહેર છે; તેથી તેની વિગતમાં અત્રે ઊતરતો નથી. પરમાત્મા આવા સુપુત્રો ભારતને પાંચપંદર આપે તો દેશનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. મુરબ્બી નાનજીભાઈનાં સર્વ કુટુંબીજનો પણ તેમના ચીલે જ ચાલી રહ્યાં છે, એ સંતોષનો વિષય છે. પરમાત્મા તે સૌને સદ્‌બુદ્ધિ, તંદુરસ્તી અને દીર્ઘાયુ આપો એવી અભ્યર્થના.

☆ ☆ ☆ મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિરના સ્વપ્નદ્રષ્ટા અને સર્જક

લેખક : **શ્રી શ્યામજી સ. વીરાની, એડવોકેટ, પોરબન્દર**

ઈ. સ. ૧૮૮૮માં શિયાળાના કોઈક દિવસે જૂના જામનગર રાજ્યના ગોરાણા નામના એક ગામડામાં સાધારણ સ્થિતિના કુટુંબમાં એક બાળકનો જન્મ વ્યક્તિ તરીકે થયો હતો. ગઈ તા. ૨૫–૮–૧૯૬૯ના દિવસે ૮૨ વર્ષની વયે તેનો પંચમહાભૂતમાં લય થયો ત્યારે તે વ્યકિત ન હતી, સંસ્થા હતી. ત્યારે તેમની પાસે ધન હતું તે મહત્ત્વની વાત ન હતી, ધન તો ઘણા પાસે હોય છે. તદ્દન ગરીબીમાં જન્મ્યા છતાં તેમણે દેશ-પરદેશમાં બે કરોડ રૂપિયાનું દાન કર્યું હતું એ પણ મહત્ત્વની વાત ન હતી. કીર્તિ કમાવા માટે પણ ઘણા દાન કરે છે; પરંતુ જે જમાનામાં સ્ત્રીઓ અને કન્યાકેળવણી તદ્દન ઉપેક્ષિત હતી તે જમાનામાં તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીશિક્ષણની પહેલી સંસ્થા સ્થાપી એ વાત મહત્ત્વની હતી. પોતે નસીબજોગે કેળવણીથી વંચિત રહ્યા છતાં તેઓ કેળવણી માટે અને તે પણ સ્ત્રીઓની કેળવણી માટે જે ધગશ ધરાવતા હતા તે મહત્ત્વની વાત હતી. મહર્ષિ કર્વેની યાદ આપતા, અને છતાં કર્વે કરતાં કયાંય વધુ ભાતીગળ કારકિર્દી ધરાવતા, આ નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાનું જીવન ૧૯મી સદીના અમેરિકન વસાહતીઓનાં જુસ્સા અને સાહસની યાદ આપે છે. ગાંધીજીને તેમના માટે ઘણું માન હતું, ઘણી લાગણી હતી. ૧૯૪૪માં ગાંધીજી આગાખાન મહેલમાં કારાવાસ ભોગવીને છૂટયા, ત્યારે પંચગનીમાં નાનજીભાઈના કુટુંબ સાથે તેમના બંગલામાં રહ્યા હતા.

નાનજીભાઈના પિતા પોરબંદરથી પરચૂરણ ચીજો લાવીને નાની દુકાન ચલાવતા હતા. પોરબંદર અને દ્વારકાની વચ્ચે સમુદ્રકાંઠા પાસે વીસાવાડા ગામમાં નાનજીભાઈનું મોસાળ હતું. ગોરાણા અને વીસાવાડા વચ્ચેનું જગત આ કિશોરને બહુ જ નાનું લાગતું હતું. આ દરિયાની પેલી પાર શું હશે? દેશાટનમાં યાત્રા કરવા નીકળતા સાધુઓ દ્વારકા જતાં-આવતાં અહીંથી પસાર થતા. તેઓ કયાં કયાં ભટકતા હશે? દુનિયા જોવાની અધીરાઈમાં આ કિશોર ૧૯૦૧માં, બાર વર્ષની વયે, સઢવાળા વહાણમાં બેસીને દરિયાપાર આફ્રિકા જવા હંકારી ગયો! ૨,૪૦૦ માઈલ કાપીને ૨૬ દિવસે ધરતી દેખાઈ. એ મોમ્બાસા હતું. ત્યાંથી બીજા ૧૨૦ માઈલ કાપી જંગબાર પહોંચ્યા. તેજનાની ભભક અને વનશ્રીની લીલોતરીથી શોભતો એ ટાપુ છોડીને તેઓ ૧,૦૪૦ માઈલ દૂર મજુંગા જવા હંકાર્યા, પરંતુ રસ્તામાં વહાણ ભયંકર તોફાનમાં સપડાયું. આંધી, વરસાદ, પવન અને ડુંગર જેવાં મોજાં. વહાણને બચાવવા માલ વામ્યો, કૂવાસ્થંભ કાપ્યા.

ઘરનું છત્ર અને મા-બાપના પ્રેમની હૂંફથી વિખૂટા પડેલા કિશોરે આ બધી યાતનાઓ ધીરજથી, હિંમતથી અને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખીને સહન કરી. આખરે તોફાન શમી ગયું અને આઈલ દ મેયોતી નામના એક નાનકડા ફ્રેન્ચ ટાપુએ વહાણ પહોંચ્યું. તે એવું બેહાલ થઈ ગયું હતું કે તેને મરામત કરતાં ૩૪ દિવસ લાગ્યા. આખરે નવા કુવા, પરમાણ અને સઢ સજીને તે મલગાસી (માડાગાસ્કર)ના મજુંગા બંદર ભણી હંકાર્યું, પણ હજી કમનસીબ તેમને છોડતું ન હતું. વહાણ ત્રીજે દિવસે મજુંગા પહોંચવું જોઈએ તેને બદલે ૧૪મે દિવસે પહોંચ્યું. આ યાતનાઓથી લોથ જેવા થઈ ગયેલા યાત્રીઓ કોઈ ચેપી રોગથી પીડાતા હોય એ બીકે ફ્રેન્ચ સત્તાવાળાઓએ તેમને ૨૬ દિવસ કવૉરેન્ટાઈનમાં પૂરી રાખ્યા. આમ મહિનાઓ સુધી

યાતનાઓ ભોગવ્યા પછી અને દિવસો સુધી જીવનમરણ વચ્ચે ઝોલા ખાધા પછી, આ સાહસિકો મજુંગામાં પોતાને મુકામ પહોંચ્યા.

આફ્રિકામાં નાનજીભાઈના મોટા ભાઈ ગોરધનદાસનો વેપાર હતો. નાનજીભાઈ મજુંગા પહોંચ્યા ત્યાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોર વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો, જેમાં ગાંધીજીએ સ્વયંસેવક બનીને ઘવાયેલાઓની સારવાર કરી હતી. મોટા ભાઈ વેપાર માટે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા; આથી નાનજીભાઈ વહાણમાં બેસીને હિંદી મહાસાગર ઓળંગી દ્વારકા ઊતર્યા અને ગોરાણા પહોંચી પિતાની નાનકડી દુકાનમાં પાછા ગોઠવાઈ ગયા.

પરંતુ આ નાનકડી હાટડીમાં આ તરવરિયા કિશોરને કેમ ગમે? હવે તો તેને વિશાળ દુનિયાની ઝાંખી થઈ ચૂકી હતી. એક વખત ફરીથી અજંપાનાં મોજાં પર સવાર થઈને નાનજીભાઈ પાછા હંકારી ગયા અને જંગબાર જઈ કેશવજી આણંદજીની પેઢીમાં મહેતાજી તરીકે પંદર રૂપિયાના પગારે નોકરી લીધી!

પરંતુ શું આવો અદમ્ય જુસ્સો ધરાવતો નવયુવાન કંઈ નોકરીમાં વૈતરું કરવા મહાસાગર ખેડતો હતો? નસીબ અજમાવવા તેઓ પાછા હંકાર્યા અને યુગાન્ડા ગયા. ત્યાં જીંજા પાસે કમલી નામના ગામમાં એક બલોચ વેપારીને ત્યાં નોકરી સ્વીકારવી પડી. તે પણ કેટલામાં? વર્ષે ૨૦૦ રૂપિયામાં! ઝેરી જીવડાં અને હિંસક પશુઓના ત્રાસ નીચે જીવતું અને જંગલથી ઘેરાયેલું એકાકી ગામડું હતું. જેમતેમ કરીને એક વર્ષ તો કાઢ્યું; પણ બીજે વર્ષે પોતાની સ્વતંત્ર દુકાન કરી.

આમ પુરુષાર્થ અને સ્વાશ્રયની વિનમ્ર શરૂઆતમાં પોતાના પગ ઉપર ઊભતાં શીખ્યા કે તરત ચાલવા લાગ્યા; અને ચાલ્યા કે દોડવા લાગ્યા. ફોર્ડ અને કાર્નેગી જેવા વિશ્વવિખ્યાત અમેરિકન કોટયાધિપતિઓ કરતાં ક્યાંય વધુ કપરા સંજોગોમાં પુરુષાર્થની જ્યોતિ મોટી ને મોટી થતી જ ગઈ. તેમણે કપાસ લોઢવા કમલીમાં પહેલી જિનેરી નાખી અને ૧૯૧૮ સુધીમાં તેઓ ૨૨ જિનિંગ ફેક્ટરીઓના માલિક બની ગયા! એટલું જ નહીં પણ યુગાન્ડામાં તેમણે યાંત્રિક ખેતીનો આરંભ કર્યો.

આજે પણ પૂર્વ આફ્રિકામાં નાનજી શેઠનાં ખેતી અને ઉદ્યોગો નજર પહોંચે ત્યાં સુધી પથરાયેલ છે. પણ તેમની શરૂઆત કેવી વિનમ્ર હતી! કંપાલાથી પચીસેક માઈલ દૂર કાવલો ડુંગર છે. તેની ઉપર તેમણે એક ઝૂંપડું બાંધ્યું અને આસપાસની જમીન ખરીદીને ખેડી નાખી. તેમાં શેરડીનું વાવેતર કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં યુગાન્ડાના ગવર્નરના હાથે યુગાન્ડા સુગર ફેક્ટરીનું ઉદ્‌ઘાટન થયું, ત્યારે વિજ્યાદશમીનો શુભ દિવસ હતો. અને ખેતી તથા ઉદ્યોગોનાં ક્ષેત્રે નાનજીભાઈએ વિજયપ્રસ્થાન કર્યું. ખાંડ માટે શેરડીનાં, દોરડાના રેષા માટે કેતકીનાં તેમ જ રૂ, ચા, કૉફી અને રબરનાં વિશાળ વાવેતરોથી તેમ જ કારખાનાંઓથી યુગાન્ડાની ધરતી ધમધમી ઊઠી. જ્યાં જંગલી માણસો, જંગલી જનાવરો અને ઉપદ્રવી જીવડાંનો હંમેશાં ભય હતો, ત્યાં નાનજીભાઈએ નવી સંસ્કૃતિ વિકસાવી. એમના છત્ર નીચે હજારો ભારતીઓ સાહસિક વસાહતીઓ તરીકે ભારતમાંથી પૂર્વ આફ્રિકામાં જઈ વસ્યા. તેમાં ખેડૂતો, વેપારીઓ, વહીવટી નિષ્ણાતો, ઇજનેરો, મજૂરો, કર્મચારીઓ, શિક્ષકો, એમ દરેક વર્ગના માણસો હતા. આ વિકાસ એટલો બધો ઝડપી હતો કે નાનજીભાઈ ઉદ્યોગપતિ તરીકે ભરતખંડ, આફ્રિકા અને યુરોપમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયા.

વેપાર, વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ અને ખેતીની જ્યોતમાંથી જ્યોત જલતી ગઈ અને ફેલાતી ગઈ. પોરબંદરમાં તેમણે ૩૦ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને અદ્યતન કાપડ મિલ ઊભી કરી. સિમેન્ટ, વનસ્પતિ વગેરેના અન્ય ઉદ્યોગ પણ સ્થાપ્યા. આ બધી અસ્કયામતોની કિંમત અબજો રૂપિયા થાય.

પરંતુ નાનજીભાઈ કમાઉ યંત્ર ન હતા. ઉષ્મા અને આદર્શોથી, દેશપ્રેમ અને ધર્મપ્રેમથી ધબકતો તેમનો જુસ્સો રાષ્ટ્રના રચનાત્મક ક્ષેત્રમાં પણ વહેતો હતો. ગાંધીજી પ્રત્યેની તેમની આત્મીયતાને તેમણે કીર્તિમંદિર

રચીને મૂર્તિમંત અમર સ્વરૂપ આપ્યું. ગાંધીજી અને કસ્તૂરબાના જન્મસ્થળની આસપાસનાં મકાનો ખરીદી લઈને સૌરાષ્ટ્રની સ્થાપત્યકળાના ઉત્તમ નમૂના રૂપે કીર્તિમંદિર બંધાવી રાષ્ટ્રને અર્પણ કર્યું. માધ્યમિક કેળવણીથી પણ વંચિત રહેલા નાનજીભાઈએ પંડિત નેહરુની સ્મૃતિમાં આકાશદર્શન માટે પોરબંદરમાં પ્લેનેટેરિયમ બાંધીને ખગોળવિજ્ઞાનની સેવા બજાવી. પડોશમાં જ "ભારત મંદિર" બંધાવીને ભારતના આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસને સાકાર કર્યો. અરેબિયન નાઇટ્સમાં આપણે સિનબાદ વહાણવટીની રોમાંચક વાર્તા વાંચીએ છીએ. એ તો કાલ્પનિક પાત્ર હતું; પણ નાનજીભાઈની પાસે એ તો ક્યાંય ઝાંખો લાગે.

રૂઢિચુસ્ત ગામડાંમાં જન્મેલા અને આધુનિક કેળવણીથી વંચિત હોવા છતાં નાનજીભાઈ સમાજ-સુધારક હતા અને મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીના અનુયાયી હતા. આર્યસમાજી હોવા છતાં, તેઓ સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતાથી મુક્ત હતા. આથી આર્યસમાજી હોવા છતાં તેમણે મંદિરો પણ બંધાવ્યાં છે. આખી દુનિયાની જ્ઞાનયાત્રાઓ કરીને, શ્રેષ્ઠ ફૂલોમાંથી મધુસંચય કરતી મધુમક્ષિકાની જેમ, નાનજીભાઈ ઘણું શીખી આવતા અને પોતાના ઔદ્યોગિક સામ્રાજ્યને તેનાથી સમૃદ્ધ કરતા. પણ સાથે સાથે એ સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ માટે, ધર્મ, કેળવણી, સંસ્કૃતિ, માનવસેવા, અછૂતોદ્ધાર, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ વગેરે અનેક રચનાત્મક કાર્યોમાં કરતા હતા. એમ બે કરોડ રૂપિયાથી પણ વધુ રકમ તેમણે માનવજાતના કલ્યાણ માટે વાપરી છે. ભારતમાં તેમ જ આફ્રિકામાં અનેક સંસ્થાઓ તેમના આશ્રયે પાંગરી છે. એમને સૌથી પ્રિય સ્ત્રીકેળવણી અને ભારતીય સંસ્કૃતિ હતાં. તદ્દન શૂન્યમાંથી આવડી વિશાળ સૃષ્ટિ રચ્યા છતાં, તેઓ પ્રસિદ્ધિ અને અભિમાનથી દૂર રહ્યા એ તેમની પ્રકૃતિની વિશિષ્ટતા છે. બ્રિટિશ સરકારે, પોરબંદર-રાજ્ય અને જામનગર-રાજ્યે તેમની સામાજિક સેવાઓ માટે ઈલકાબોથી નવાજ્યા હતા, પરંતુ તેમણે પોતાનાં ઉદ્યોગો, સાહસો, સંસ્થાઓ અને વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ-ના વિશાળ સમુદાયના પ્રેમાળ પિતા તરીકે જ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

ગીતામાં નિષ્કામ કર્મ કરવાનો શ્રીકૃષ્ણે બોધ આપ્યો છે તે નાનજીભાઈએ જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. ધંધામાં મોટો નફો થાય તો તેનો હર્ષ નહીં, મોટી ખોટ જાય તો તેનો અફસોસ નહીં. વેપાર-ધંધો તો સહજ કર્મ હતાં. એ કંઈ જીવનનું ધ્યેય ન હતાં, સાધ્ય ન હતું. તેમના વિશાળ જગતના શ્રેય માટેનાં તેઓ માત્ર સાધન હતાં. ધન પણ તેઓ પોતાનું ન્હોતા માનતા. કોટનો કાંઠલો ફાટી ગયો હોય તો રીપેર કરાવી લે પણ બીજી ક્ષણે લાખ રૂપિયા દાનમાં દઈ દે! તેમાં કંઈ સંકોચ પણ નહિ અને અભિમાન પણ નહિ. પોતે ચારિત્ર્ય અને આપસૂઝ વડે અને કેળવણી વિના આગળ વધ્યા હતા, તેથી એવા માણસને આગળ વધવાની તક આપે, પછી ભલે તેને ડિગ્રી ન હોય.

કન્યા ગુરુકુળ તેમને સૌથી વહાલી સંસ્થા હતી. જ્યારે ત્યાં નાની બાળકીઓ વચ્ચે જાય અને તેમના માથે પ્રેમથી હાથ ફેરવે ત્યારે કૃતાર્થતા અનુભવે. સ્ત્રીજાતિને સમાજમાં વેદકાળની સમાનતા અને વિદ્યા મળશે તો જ આ દેશને ચારિત્ર્યશીલ પ્રજા મળશે.

☆☆☆ શ્રી, શક્તિ અને સંસ્કૃતિ સંપન્ન ઉદ્યોગવીર

લેખક : શ્રી વલ્લભદાસ જી. કારીઆ, નાકુરુ

પૂજ્ય શેઠશ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાનો પ્રથમ પરિચય ઈ. સ. ૧૯૨૪ના એપ્રિલ મહિનામાં મેસર્સ અમરશી વિઠ્ઠલદાસ ઍન્ડ કું.ની પેઢીમાં થયો. પોરબંદરની એ માણેકચોકમાં આવેલી દુકાનમાં થયેલા પ્રથમ મિલનની સ્મૃતિ હજી એવી ને એવી મારા મનમાં છે. તે વખતે તેમણે મારી ચકાસણી કરવા થોડાક પ્રશ્નો પૂછ્યા અને મુ. શ્રી વિઠ્ઠલદાસભાઈને કહ્યું કે જો મારો આફ્રિકા આવવા વિચાર હોય, તો તેઓ મને મે માસમાં તેડતા જશે. આ અણધારી તક મળતાં મને ખૂબ આનંદ થયો. મારાં માતાજીનો હું એકનો એક પુત્ર. એટલે તેમને સમજાવતાં થોડી વાર લાગી પણ અંતે સંમતિ મેળવી. પૂજ્ય શેઠશ્રીની સાથે જ ૧૯૨૪ની સાલમાં ધાર્યા પ્રમાણે કારાપારા સ્ટીમરમાં મે માસમાં જ હું વિદાય થયો. તે વખતે હું જોઈ શક્યો કે આપણા આ અજોડ અને અનન્ય વ્યાપારપુરુષ તથા ઉદ્યોગપતિ તરફ સ્ટીમરના કૅપ્ટન તથા સ્ટીમરનો સમસ્ત સ્ટાફ ખૂબ જ આદર અને મમત્વપૂર્વક જોતા હતા. આપણા એક શ્રેષ્ઠીનું આ રીતે થતું સન્માન જોઈને મને એના મિલનસારપણા તથા શક્તિમત્તા વિષે વિશેષ માન થયું અને સારીય મુસાફરી દરમિયાન તેમની વત્સલતાનો મને ખૂબ પરિચય થયો.

પૂજ્ય શેઠશ્રીનું બીજું સ્મરણ છે યુગાન્ડા સુગર ફૅક્ટરીનું યુગાન્ડાના ગવર્નરને હાથે ઉદ્‌ઘાટન થયું તે પ્રસંગનું. પોતાના ઐહિક જીવનની પરમોચ્ચ સિદ્ધિ માટે તેમના મન ઉપર પ્રસન્નતા રમતી હતી; પરંતુ તે બધી સિદ્ધિ પાછળ બારથી અઢાર કલાક સુધી દિવસ અને રાત જાણ્યા વગર કાર્ય કરતા એક યુવાન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ ઉદ્યોગપતિની અને ભારતીયની છબી મારા મનમાં ઊપસી આવે છે. છત્રીસથી સાડત્રીસ વર્ષની ઉંમર દરમિયાન એકવીસ જિનેરીઓ, એક સુગર ફૅક્ટરી, અનેક શાંભાઓ અને કેતકીનાં કૃષિક્ષેત્રો ઉછેરનાર આ કૃષિઉદ્યોગપુરુષને નીરખતાં શેર લોહી ચઢે. અત્યંત કામના દબાણને લઈને ક્યારેક અવશ્ય ગુસ્સો કરે પરંતુ ગુસ્સો શાંત થયા પછી કોઈ અલૌકિક ઉદારતાભરી શાંતિથી તે પાછા સાથીઓ અને સહયોગીઓ સાથે વર્તવાનું શરૂ કરે; અને એમના સ્વભાવનાં ઔદાર્ય અને ઉમદાપણાનો પુન: પરચો થયા વિના ન રહે.

યુગાન્ડા અને પૂર્વ આફ્રિકાનો તે સમયનો વસવાટ સુકર નહતો. અનેક પ્રકારની અનારોગ્યવાળી આબોહવા શરીરને દળી નાખે. ટાઈફૉઈડ, બ્લૅક-વૉટર ઇત્યાદિ જ્વરોની માંદગી જીવલેણ લેખાતી. એ વખતે પણ એમના માયાળુ હૃદયનો સંસ્પર્શ સાંપડ્યા વિના ન રહે. આવી ચેપવાળી ગણાતી માંદગીમાં પણ તે સ્વરક્ષણ માટે દૂર ન રહેતા. સ્ટાફના માણસોમાંથી કોઈ માંદગીમાં પટકાય, તો પોતાના મૅનેજર શ્રી ઠક્કર, શ્રી મહેતા કે પંડ્યાને સાથે લઈ તેઓ તેના ખબરઅંતર પૂછવા જાતે જાય અને તેની દાક્તરી સારવાર માટે પૂરતો પ્રબંધ કરી માંદા પડેલ માણસને ખૂબ જ હૈયારી આપી પાછા ફરે; અને જ્યાં સુધી તેની તબિયત સુધરે નહીં ત્યાં સુધી તેની તબિયતના સમાચાર પૂછવાનું કદી ન ભૂલે ને ફરી જરૂર પડે તો ઔષધ-ઉપચાર માટે પ્રબંધ કરે. આવી સહાનુભૂતિની અસર એ રોગિષ્ટ આબોહવામાં કેટલી થતી હશે અને તેમની વાત્સલ્ય-પૂર્ણ પ્રકૃતિથી દર્દીને કેટલી રાહત મળતી હશે એની કલ્પના કરવી અત્યારે મુશ્કેલ છે.

એમનો બીજો ગુણ એ પોતાના કુટુંબના માણસોમાં ક્રમશ: ઉત્તરદાયિત્વ કેળવવાનો. યુગાન્ડા સુગર ફૅક્ટરી લુગાઝીમાં સ્થપાઈ, ત્યારે આરંભમાં ૪૫ થી ૫૦ હજાર ગૂણીનું વાર્ષિક ઉત્પાદન થતું. તે ક્રમે ક્રમે વધીને અત્યારે વાર્ષિક ૬ લાખ ગૂણીનું થયું છે. આ ફૅક્ટરીનું સર્જન અને તેની પહેલી જવાબદારી શેઠશ્રી સ્વાભાવિક રીતે સંભાળતા. પરંતુ એ ફૅક્ટરીનું કાર્ય દૃઢ થતાં તેમણે એ જવાબદારી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર

શ્રી ખીમજીભાઈ મહેતાને સોંપી; અને પછી ઉત્તરોત્તર શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈ મહેતા અને શ્રી મહેન્દ્રભાઈ મહેતાને સોંપી. આજે યુગાન્ડાના વેપારઉદ્યોગનું બધું કાર્ય શ્રી મહેન્દ્રભાઈ સંભાળી રહ્યા છે અને તેમનાં પત્ની શ્રીમતી સુનયનાબહેન તેમને મદદ કરી રહ્યાં છે. ક્રમશ: ઉત્તરદાયિત્વ સોંપવાની આ વૃત્તિએ, અને ધર્મકાર્ય તેમ જ સમાજસેવા અર્થે નિવૃત્તિ લેવાની સદ્‌ભાવનાએ તેમના ત્રણેય પુત્રોને તેમણે તૈયાર કર્યા. તેમાં શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈ મુખ્યત્વે મહારાણા મિલનું ઉત્તરદાયિત્વ સ્વીકારે છે અને શ્રી ખીમજીભાઈ સૌરાષ્ટ્ર સિમેન્ટ ઍન્ડ કેમિકલ્સ પબ્લિક લિમિટેડનું ઉત્તરદાયિત્વ સંભાળી, દેશમાં પણ ઉદ્યોગસર્જનની પ્રક્રિયામાં મહેતા-કુટુંબનો ફાળો આપે છે. યોગ્ય વખતે ક્રમશ: પોતાનું ઉત્તરદાયિત્વ છોડી પુત્રોને તૈયાર થવા દેવાની આ વિચક્ષણ વૃત્તિ તેમનામાં ન હોત તો મહેતા-કુટુંબનો જે ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી વિસ્તાર છે તે શક્ય બન્યો ન હોત; અને પૂર્વ આફ્રિકાની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી પણ લુગાઝી અને મ્હોરોની ઉદ્યોગોની વિસ્તૃતિ થઈ તેના મૂળમાં પણ તેમની આ વ્યવહારુ દૂરંદેશી જ પડેલી છે.

અતિથિસત્કાર એ એમનો બીજો સ્મરણીય ગુણ. અતિથિઓનાં સુવિધા અને આનંદ માટે ભાવનાપૂર્વક જાતે ચીવટ રાખનારા એમના જેવી કક્ષાના પુરુષો બહુ જ થોડા હોય છે. બેત્રણ પ્રસંગોની સ્મૃતિ એ વિષયમાં મારા હૃદયમાં પડેલી છે, તેનો થોડોક ઉલ્લેખ કરું તો અસ્થાને નહીં ગણાય. મોમ્બાસાનો એમનો બંગલો 'સંતોક નિવાસ' તે વખતે કાયમને માટે મહેમાનોથી ભરપૂર જ હોય. તેઓ તેમની હાજરીમાં કે ગેરહાજરીમાં અતિથિઓ સૂવાબેસવાની બાબતમાં કે અન્ય રીતે મૂંઝાય નહીં તેની પૂરતી કાળજી રાખે. રાચરચીલું તદ્દન સ્વચ્છ, સાદું પણ આસાએશવાળું રાખવાનું કદી ન ભૂલે. આવડી મોટી ઉદ્યોગની જવાબદારી વચ્ચેયે અતિથિઓની ઝીણી ઝીણી બાબતમાં સંભાળ રાખે અને તેમને રૂબરૂ મળે ત્યારે તેમનામાં રહેલી ઉમદા માનવતાનો સંસ્પર્શ પામ્યા સિવાય કોઈ પણ અતિથિ પાછો ન ફરે. આર્ય કન્યા ગુરુકુળના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગેનું એક સ્મરણ અહીં ટાંકું તો અસ્થાને નહીં ગણાય. પોરબંદરના નામદાર મહારાજા મહારાણા શ્રી નટવરસિંહજી સાહેબના હસ્તે તેનું ઉદ્‌ઘાટન થવાનું હતું. દેશમાંથી અને બહારથી સંખ્યાબંધ મહેમાનો અને સગાંવહાલાંઓને તેમણે આ પ્રસંગે નોતર્યાં હતાં. મને અને શ્રી સુંદરજીભાઈ સૂચકને વ્યવસ્થાનું સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપી, મહેમાનોનાં સ્વાગત અને દેખભાળ કરવાની જવાબદારી સોંપી હતી. પરંતુ જવાબદારી બીજાને સોંપ્યા પછી, પોતે નિરાંતે સૂઈ રહે તો તે નાનજીભાઈ નહીં. જવાબદારીનું વિભાજન અને વહેંચણી ખરાં, પણ તે પર ચીવટભરી અને માયાળુ દેખરેખ ન હોય તો એ બધુંયે વ્યર્થ. એટલે અમે અમારા બીજા સાથીઓ સાથે સોંપેલું કાર્ય ખૂબ જ કાળજીથી કરતા; પરંતુ ખૂબી તો એ હતી કે અમે અમારા કામ માટે તત્પર થઈએ, તે પહેલાં વહેલી સવારે અમારી પહેલાં તે ઊઠે અને અમે સૂઈ જઈએ પછી પણ તેઓ મહેમાનોની દેખભાળ અને તેમની નાની નાની સુવિધા વિષે ચિંતા કરતા જોવા મળે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો 'અતિથિ દેવો ભવ'નો આદેશ જો કોઈએ અનન્ય ભાવે પોતાના જીવનમાં આચર્યો હોય તો તે સ્વ. પૂજ્ય શેઠશ્રી નાનજીભાઈએ. અતિથિના વિશાળ સમુદાયને નોતરવાનો, તેમની સાથે વાર્તાવિનોદ કરવાનો, તેમનામાં એકરૂપ થઈ જવાનો તેમ જ પ્રત્યેકના મન જીતી લેવાનો તેમનામાં જે કિમિયો હતો તે તેમની કક્ષાના બહુ જ થોડા પુરુષોમાં હશે.

એમનો બીજો સ્મરણીય સદ્‌ગુણ તે સમય સાચવવાનો. તેઓ સમારંભો કે જાહેર સભાઓમાં ક્યારેય મોડા ન હોય. સમય પહેલાં પાંચ મિનિટ તેમની ઉપસ્થિતિ હોય જ. બધોય સમુદાય આવી પહોંચ્યા પછી, નિરાંતે આવી પોતાની મહત્તા સ્થાપિત કરવાની તેમનામાં લેશ પણ વૃત્તિ ન હતી. જેઓ પોતે જ સ્વયં મહત્તાની સરળ મૂર્તિ હતા તે આવી આળપંપાળમાં શાના પડે? એક બીજો પ્રસંગ છે દિલ્હીનો. ત્યારે સ્વ. ભાઈશ્રી મોહનલાલ ભગદેવ મારી સાથે હતા. પૂ. શેઠશ્રી દિલ્હીની ઈમ્પીરિયલ હોટેલમાં ઊતર્યા હતા.

પરંતુ અમે ત્યાંની ગ્રાન્ડ હોટેલમાં સુવિધા મેળવી શકયા એટલે ત્યાં રહ્યા. પ્રસંગ સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈને મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિરના ઉદ્‌ઘાટન અર્થે તેમને બંગલે જઈ વિનંતિ કરવાનો હતો. આગલી રાતે નક્કી કરી અમે છૂટા પડયા. તેમણે ભાઈ ભગદેવને કહ્યું કે ૮–૩૦ કલાકે સવારના સરદાર સાહેબને બંગલે જવાનું છે એટલે તૈયાર થઈ તેઓ ઇમ્પીરિયલ હોટેલમાં આવે. શ્રી ભગદેવ બીજે દિવસે થોડા મોડા પડયા. જઈને જુએ તો શેઠશ્રી બરાબર દીધેલ સમયે અને મિનિટે ઊપડી ગયેલા. તે જમાનામાં સમયસર કાર્ય કરવાનો જે ઉજ્જવળ ગુણ અંગ્રેજ પ્રજામાં જોવામાં આવતો તે તેમણે જીવનભર પાળેલો છે અને તેનાં કેટલાંય પ્રેરક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય.

એક બીજી રીતે પણ તેઓ પરમ ભારતીય પુરુષ હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિનો છેવટનો શબ્દ છે શાંતિ: મોક્ષ: ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર. પોતાના પુત્રોને પરદેશની ઉત્તરોત્તર જવાબદારી સોંપી, દેશમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતાં ગાળતાં, ઉદ્યોગો સ્થાપી, અનેક સંસ્થાઓને સ્થાપી, ઉછેરી અને તેની દેખભાળ કરીને પણ શાંતિ મેળવવા માટે ગુરુકુળ પાસે એક ઇમારત બાંધી. તેનું નામ 'શાંતિકુટિર' રાખ્યું. જીવનનો ઉત્તરાર્ધ તેમણે પોતાનો આલેશાન બંગલો છોડી આ નાની ઇમારતમાં કાઢયો અને ત્યાંથી પોતાની આધ્યાત્મિક પરિવાર સમી, લગભગ હજાર બહેનોના શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ગુંજારવથી કલ્લોલતી, આર્ય કન્યા ગુરુકુળની સંસ્થાની માવજત કરી; મહિલા કૉલેજ સ્થાપી; ભારત મંદિર અને જવાહરલાલ નેહરુ પ્લેનેટેરિયમ જેવાં રાષ્ટ્રનાં સ્મૃતિમંદિરો રચ્યાં. એ બધાં ઉપર જાતદેખરેખ અને અસીમ માયામમતા એ પુરુષમાં પ્રતીત થતાં હતાં. અનેક ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા છતાં તેમનું ચિત્ત સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં પરોવાયેલું રહેતું. વર્ષનો અમુક ભાગ તેઓ ગંગાકિનારે હરદ્વારમાં ગાળે. અને તેની આસપાસનાં પુણ્ય તીર્થોની યાત્રા કરી મન, પ્રાણ અને આત્માની પવિત્રતા પામે. લક્ષ ગાયત્રીનો જાપ કરે; રામાયણની કથાવાર્તાનું શ્રાવણ સુપાત્ર કથાકારો દ્વારા કરે. સંસ્કૃત પાઠશાળાઓની મુલાકાત લે અને તેને ઉત્તેજન આપે. સ્ત્રીઓની સ્નાનસુવિધા માટે સુરક્ષિત સરિતાઘાટો પણ બાંધવાનું ન ચૂકે. જ્યાં જ્યાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ કશીક જરૂર પડે, ત્યાં તેમનો સાથ ઊભો જ હોય. ગંગામૈયાનાં પુણ્યોદક સમાં એમનાં અનેક પવિત્ર કાર્યોનો મને પરિચય હું જ્યારે મારા પરિવાર સાથે હરદ્વાર ગયો ત્યારે મળેલો. શ્રી, શક્તિ અને સંસ્કૃતિ ત્રણેય એકીસાથે કોઈ પુરુષને વરેલાં હોય એવા પુરુષના દર્શન મારી અલ્પમતિ અને અલ્પ અનુભવ પ્રમાણે મને હંમેશાં પૂજ્ય નાનજીભાઈમાં થયાં છે અને એમના અનેક ગુણોનું જ્યારે હું સ્મરણ કરું છું અને સદ્‌કાર્યોની કલ્પના કરું છું ત્યારે એક નિર્મળ પવિત્ર નદીમાં સ્નાન કરીને હું વધારે પવિત્ર થઈને બહાર આવ્યો હોઉં એવો મને ભાવ થાય છે.

છેલ્લો પ્રસંગ જે મારાં સ્મરણોનેયે અશ્રુથી સંપૃક્ત કરી દે છે તે તેમના અસ્થિવિસર્જનનો. તેમના બ્યાસી વર્ષે થયેલા અવસાન પછી તેમના નાના પુત્ર શ્રી મહેન્દ્રભાઈ મહેતા સાથે એમનાં પુણ્ય અસ્થિ પોરબંદરથી આવ્યાં. યુગાન્ડાની ધરતીમાં જેમના પુરુષાર્થનો ઉદય થયો અને જ્યાં તેમણે ઈસ્ટ આફ્રિકાના બેતાજ બાદશાહ તરીકે નામના મેળવી—એ પુરુષાર્થ અને દાનની ભૂમિમાં—તેમનાં અસ્થિ ન પધરાવાય તો બીજે કયાં પધરાવાય? એટલે એમનાં પવિત્ર ફૂલોનો એક અંશ નીલા માતાને સમર્પિત કરવામાં આવ્યો. જે નદીની સમક્ષ તેમણે અનેક સંકલ્પો કર્યા હતા, જ્યાં તેમણે અનેક ભીષણ જવાબદારી વચ્ચે વિશ્રાંતિ શોધી હતી અને જેનાં અન્નજળથી એ ધરતીનાં માનવીનાં પ્રાણ, મન અને શરીર ઘડાયાં એ નાઈલ નદીમાં, જીંજા નજદિક, રિપન ધોધ પાસે, ભારે દબદબાપૂર્વક તેમના પુત્ર દ્વારા એક મોટી જનમેદનીના સાનિધ્યમાં અસ્થિકુંભને પધરાવવામાં આવ્યો અને એ રીતે યુગાન્ડાના એક સમર્થ પુરુષની દેહલીલા, જીંજાના નગરપતિની હાજરી વચ્ચે, પ્રતીક રૂપે સંકેલાઈ ગઈ. એ કરુણભવ્ય પ્રસંગનું સ્મરણ કરીને આ સંસ્મરણો સંકેલી લઉં છું—અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોએ અને વિષાદભર્યા હૃદયે.

☆ ☆ ☆ પરમ આદરણીય વિભૂતિ

લેખક: **શ્રી મોહનલાલ વી. સોનપાલ**

यद् यद् विभूतिमत् सत्त्वं तत् तेजो विद्धि मामकम् ।

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અધ્યાય દસ, શ્લોક ૪૧માંથી આ શબ્દો ઉદ્ધૃત કરેલા છે. હું ગીતા સમજતાં શીખ્યો, ત્યારથી જ્યારે જ્યારે હું મારાથી વિશેષ સમજણવાળી વ્યક્તિના સંસર્ગમાં આવું, ત્યારે મને ગીતાના ઉપરના શ્લોકનું આપોઆપ સ્મરણ થઈ જતું અને હજુ પણ મારી સમજણ અને દૃષ્ટિ એ જ રહી છે. શ્લોક ભાંગીને મેં મારા જ શબ્દો મૂકયા છે.

સ્વ. શેઠ નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાના સંપર્કમાં હું મુંબઈમાં વડગાદીના મારા તે વખતના મિત્ર સ્વ. હીરજી જૂઠાભાઈ ખાપટવાલા મોદીના નિવાસસ્થાને સને ૧૯૧૮–૧૯માં આવ્યો હતો. તેઓશ્રી તે વખતે તેઓ મહાન વીર્યવાન પુરુષનું સૌષ્ઠવયુક્ત અને સુદૃઢ શરીર ધરાવતા હોવાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ પર પોતાની છાપ પાડી શકતા હતા. તેમનું લલાટ, તેજ અને સુદૃઢ મુખમુદ્રા જ કોઈ પણ વ્યકિતને પોતા તરફ આકર્ષી શકતાં હતાં.

હું તો આ વખતે વિદ્યાર્થી : કૉલેજના ત્રીજા વર્ષમાં હતો. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હું સહુને સમાન જ માનતો, તેથી ધન શું? ધનવાન કોણ કહેવાય? ઉદ્યોગ શું? અને ઉદ્યોગપતિ કોણ કહેવાય?—તેનો મને બહુ ખ્યાલ ન હતો! પરંતુ શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મુંબઈમાં થોડા દિવસ રહ્યા અને મારે તેમની સાથે લગભગ હંમેશાં મુંબઈના ફોર્ટ વિસ્તારમાં નાનીમોટી ખરીદી કરવા જવાનું થતું, તે અવસરનો મને લાભ મળ્યો. મારામાં તેઓશ્રીની જિજ્ઞાસા જાગી અને છેલ્લા છેલ્લા દિવસોમાં તો મને પોતાની સાથે આફ્રિકા લઈ જવાની દરખાસ્ત કરી. આ દરખાસ્તથી હું ખરેખર લલચાયો પરંતુ મારો કૉલેજનો અભ્યાસ, બી. એ. સુધીનો પૂરો કરવાના વચનથી હું મારા સહાયકોની સાથે બંધાયો હતો. ફક્ત દોઢ વર્ષ જ બાકી હતું; એટલે મેં તેમની દરખાસ્ત બદલ આભાર માન્યો. પરંતુ તે જ વખતે મારા એક પિતરાઈ ભાઈ જસરાજ નારણ મારી સાથે હતા, તેમને આફ્રિકા લઈ જવા મેં શેઠશ્રીને વીનવ્યા; તેમણે તે વિનંતિ સ્વીકારી મને ઉપકૃત કર્યો.

મારો કૉલેજનો બી. એ. સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કરી તરત તો હું આફ્રિકા ન જઈ શકયો પણ છેક ૧૯૨૫ના એપ્રિલ માસમાં હું આફ્રિકા ગયો. તે વખતે મારા પિતરાઈ ભાઈ જસરાજ નારણ શેઠશ્રીની ત્રણ વર્ષની નોકરી પૂરી કરી સ્વતંત્ર ધંધો કરતા હતા; તાત્કાલિક તો ત્યાં રહ્યો.

કંપાલાની બજારમાં ફરતાં ફરતાં એક દિવસ શેઠશ્રીને મેં કંપાલાની તે વખતની પ્રખ્યાત પેઢી શેઠ પોપટભાઈ કાલિદાસને ત્યાં જોયા. તેઓ બપોરની ચા પી રહ્યા હતા. હું ગયો. મેં બંગાળી ઢબે બે હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યા. તેમણે મને તરત જ પિછાની લીધો. પૂછયું : "મોહનલાલ, કયારે આવ્યા છો?" મેં કહ્યું : "શેઠ, બેએક વર્ષ થયા." તો કહે, "કેમ મળ્યા નહીં?" મેં કહ્યું : "એકાદ પત્ર આપને લખ્યો હતો, તેના કંઈ સમાચાર ન હતા અને આપને રૂબરૂ કયાં મળવું તેની મને ખબર ન હતી; તેમ મેં કોઈને પૂછયું પણ નહીં". "અત્યારે શું કરો છો?" તે પ્રશ્નના જવાબમાં મેં મારા ભાઈ જસરાજ નારણની દુકાનનું ઠેકાણું બતાવ્યું. તાત્કાલિક તો એ જવાબ મળ્યો : "હમણાં હમણાં બેચાર માણસો રાખી લીધા છે, એટલે જગ્યા નથી." મેં કહ્યું : "ભલે, ફરી કોઈ વખત મળીશ". અને અમે છૂટા પડયા.

શેઠશ્રી લુગાઝી સુગર ફેક્ટરીના પોતાના બંગલે ગયા અને બીજે જ દિવસે શેઠ પોપટભાઈ કાલિદાસ ઉપર ચિઠ્ઠી આવી–"મોહનલાલને મોકલો".

શેઠશ્રીની વિચક્ષણતા કેવી હતી તે દર્શાવવાના! હેતુથી જ મારા તેમની સાથેના પ્રથમ મિલનનું આટલા લાંબા વિસ્તારથી લખ્યું છે.

આ દિવસોમાં શેઠને વિદ્યાવ્યાસંગીઓનો ડાયરો જમાવવાનો શૉખ હતો. કોઈ પણ બી. એ. થયેલો કે કૉલેજના દરવાજા સુધી પણ ગયેલો ચપળ અને સારી સમજણવાળો માણસ તેમની નજરે ચડે તો તેને બોલાવી લેતા અને પોતાની પાસે જ, પોતાના સેક્રેટરીના સ્થાને જ સ્થાપતા. આમાં એવું પણ બનતું ખરું કે પરિચયમાં લીધેલા માણસ વિષે પાછળથી કંઈ અણગમતી વસ્તુ જાણવા મળે, તો તે માણસને તેની ગાદી ઉપરથી એક માસની નોટિસનો પગાર આપી ઉતારી દેતા. ફરી તે માણસ શેઠશ્રી સામે ભાગ્યે જ ચડયો હશે. માણસોની ચકાસણી શેઠશ્રી માણસનાં કાર્યક્ષમતા, નીતિનિપુણતા અને આચારવિચાર ઉપરથી જ કરતા. કાર્યક્ષમતા નબળી હોય તેને સારા ચાન્સ ન મળતા, પરંતુ જે પોતાની બુદ્ધિથી પોતાની કાર્યદક્ષતા બતાવી શકે તે શેઠશ્રીને પ્રિય થઈ પડે તેવું તેઓશ્રીનું માનસિક વલણ હતું.

ઈસ્ટ આફ્રિકામાં સુગર ફેક્ટરીના તેઓ આદ્યસ્થાપક હતા. ૧૯૨૩માં તેઓએ આ સાહસ ઉપાડયું. તે દરમિયાન તો તેઓશ્રી ૧૦–૧૨ કોટન જિનિંગ ફેક્ટરીના માલિક બની ચૂકયા હતા. આ દિવસોમાં તેઓ અદમ્ય ઉત્સાહથી અઢાર કલાક કામ કરતા અને સ્વીચ દબાવવાથી જેમ બત્તી થાય, તેટલી ત્વરાથી શેઠ જ્યારે પણ ટકોરી વગાડે ત્યારે તેમના સેક્રેટરીએ રાઈટિંગ પૅડ અને પેન્સિલ લઈને હાજર થવું જ જોઈએ. પછી તે સમય દિવસનો હોય કે રાત્રિના બેનો હોય! તેનો તેમની પાસે કોઈ ભેદ હતો નહીં. પોતાના મગજમાં સ્ફુરેલા વિચારોની રૂપરેખા સેક્રેટરીને લખાવે અને સવારના આઠ વાગતાં ઑફિસના સમયે તે બાબત યોગ્ય સ્વરૂપમાં મુકાઈ જવી જ જોઈએ. એમાં શિથિલતા ન ચાલે.

શેઠશ્રી એક બાજુ ધંધામાં પ્રગતિ કરતા થયા, તો બીજી બાજુ પોતાની કમાઈનો આછોપાતળો ઝરો સામાજિક અને લોકોપયોગી કાર્યોમાં વહાવતા ગયા. આ ઝરો દિવસે દિવસે વધતો જ ચાલ્યો અને તે ધોધમાં પરિવર્તન પામ્યો.

નૈરોબીમાં જૈન શાળામાં એક વખત જનતા તરફથી તેમનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે જ શેઠશ્રીના તે વખતના નૈરોબીમાંના સેક્રેટરી તરીકે તેમની દાનવીરતાનો ઉલ્લેખ કરીને મેં કહેલું : "પૈસા હોવા છતાં જે સમાજના કલ્યાણાર્થે વાપરતા નથી, તે શેઠ નથી કહેવાતા, પરંતુ જે માનવસેવામાં ખર્ચે છે તે જ શ્રેષ્ઠી કહેવાય છે. દા. ત. વીરડાનું પાણી જેમ ઉલેચાય, તેમ વધારે સ્વચ્છ થાય છે અને આ રીતે ઉલેચાયેલો વીરડો ફરી ભરાઈ જાય છે. તે જ અનુરૂપ ઉપનિષદના આ શ્લોકનો હું હરહંમેશ ઉપયોગ કરતો :

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।।

આ શ્લોકનો અર્થ ઉપનિષદકારોએ જે કર્યો છે તે મારા ખ્યાલમાં હતો છતાં મેં તો તેનો અર્થ રૂપકરૂપે આ પ્રમાણે ઘટાવ્યો છે :

"આ વિરડો છે; તે પૂરેપૂરી રીતે ભરેલો છે. (જળથી)
"તેમાંથી બધું જળ ઉલેચી લેવામાં આવે તોપણ
"શેષ ભાગે પૂર્ણ જ રહે છે."

ઉપનિષદકારોએ બ્રહ્મને ઉદ્દેશીને સ્તુતિના રૂપમાં આ શ્લોકનો અર્થ કર્યો છે. મેં નિર્મળ જળથી ભરપૂર એવા વીરડાને બ્રહ્મનું રૂપક આપ્યું છે. મારું ચોક્કસ માનવું છે કે શ્રી નાનજીભાઈ જેમ જેમ પોતાની કમાણીનું ધન સન્માર્ગે વાપરતા ગયા, તેમ તેમ તેમને અધિક અધિક પ્રાપ્તિ થતી ગઈ.

તેઓ પુરુષાર્થ અને શૌર્યની મૂર્તિ સમા તો નાનપણથી જ હતા; પરંતુ દાનવીર કહેવાયા એ આર્ય સમાજના સમાગમ અને સંસ્કારોના પ્રતાપે. શ્રી નાનજીભાઈનો કૌટુંબિક ધર્મ તો વૈષ્ણવ ધર્મ હતો; પરંતુ શ્રી નાનજીભાઈને પોતાને કેવળ પથ્થરના દેવને દેવ માનવાની વૃત્તિ થતી ન હતી. તેઓ મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીની અને ત્યાર પછી તેમણે રોપેલા આર્ય સમાજરૂપી વટવૃક્ષની છાયામાં ખૂબ ખૂબ આવી ગયા હતા; એટલું જ નહીં, પરંતુ તે સમાજની દરેક પ્રવૃત્તિના તેઓ પ્રાણરૂપ થઈ પડ્યા હતા. આર્ય સમાજની પહેલી સ્થાપના તેમના જ આશ્રયથી નૈરોબીમાં "શ્રી દયાનંદ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ"થી થઈ. આર્ય સમાજ કન્યાશાળા સ્થપાઈ, ને કંપાલામાં આર્ય સમાજ મંદિર અને કન્યાશાળા સ્થપાયાં. દારેસલામમાં તેમના સહોદર શ્રી મથુરાદાસભાઈનાં ધર્મપત્ની દેવકુંવરબહેન કન્યાશાળા પણ આર્ય સમાજના આશ્રયે સ્થપાઈ. તેના વિદ્વાન સંચાલક આત્મીય બંધુ શ્રી દુર્લભદેવ પરીક્ષક હતા. પૂરાં અઠયાવીસ વર્ષનાં દિલોજાન અને તનતોડ મહેનત અને આપભોગ આપીને તેમણે દારેસલામની "દેવકુંવરબહેન આર્ય કન્યાશાળા"ની શરૂઆત ફક્ત ત્રીસ છોકરીઓથી કરી ૧૨૫૦ની સંખ્યા સુધી પહોંચાડી; અને શ્રી કબીરની વાણીમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે :

દાસ કબીર જતન સેં ઓઢી
જ્યોં કી ત્યોં ધરિ દીની ચદરિયા.

આમ દેવમુનિએ ઉત્તરદાયિત્વની ચાદરને ઓઢી, શુદ્ધ રાખી ને એમ ને એમ અકબંધ સોંપી દીધી.

શ્રી દુર્લભદેવ અત્યારે નિવૃત્ત જીવન અમદાવાદમાં ગાળે છે. સંસ્થા તરફ ફુરસદે આંતરદૃષ્ટિ કરી પોતે આત્માનો અનહદ આનંદ અનુભવે છે. ફરજ બજાવીને પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.

થોડું વિષયાન્તર થયું છે. છતાં આ પ્રસંગનો હેતુ એ જ છે કે શ્રી નાનજીભાઈનાં પ્રેરણા અને દાનથી જ શ્રી મથુરાદાસભાઈએ આ સંસ્થાને હયાતી અર્પી છે.

હવે આર્ય કન્યા મહાવિદ્યાલય, કારેલી બાગ, વડોદરા વિષે જોઈએ. આ સંસ્થા શ્રી નાનજીભાઈના પોતાના ઉત્તેજનથી જન્મી છે. તેના વિસ્તાર વિષે આ સ્થાને લખવું પુનરુક્તિ રૂપે થશે; કારણ કે આ વસ્તુ જગપ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રીના જીવનચરિત્રમાં પણ આ વાતનો પૂર્ણપણે ઉલ્લેખ છે. વળી આ વિષયને સાચો ન્યાય તો સંસ્થાના સંચાલક ભ્રાતાજી આનંદપ્રિયજી જ આપી શકે. શ્રી આનંદપ્રિયજીના સ્વર્ગીય પિતાજી આત્મારામજી ગાયકવાડ સરકારના પરમ પ્રિય મિત્ર અને ઉત્કટ સમાજસુધારક હતા. તેમના આખા કુટુંબે આ વિદ્યામય જ્ઞાનયજ્ઞમાં જીવનભરની આહુતિ આપી છે. તે અર્થે ધન ખર્ચનાર વીરલા નર શેઠશ્રી નાનજીભાઈને ઘણી જ ભાવપૂર્ણ અંજલિ આપું છું. હજુ પણ અનેક સંસ્થાનો ઉલ્લેખ કરવો રહી જાય છે. પોરબંદર આર્ય કન્યા ગુરુકુળનાં મકાનો, તેનો વિસ્તાર અને આયોજન જોવાથી શ્રી નાનજીભાઈની દીર્ઘદૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવશે. કેટકેટલા દિવસો અને મહિનાઓ સુધી નકશાઓ તૈયાર કરાવીને એક કરોડની હાલની કિંમતની શૈક્ષણિક અસ્કયામત એમણે ઊભી કરી છે; અને તેનાં સૂત્રધારિણી વિદુષી બહેન સવિતાકુમારી આ સંસ્થાનું સંચાલન અને દેખભાળ કરી રહ્યાં છે.

ખેડુના ગાડાને બે પૈડાં જોઈએ છે. ફક્ત એક પૈડાથી ચાલતું ગાડું તે ગાડું નથી કહેવાતું. તે તો કેવળ પાણીના ડબા લાવવા-લઈ જવાનું સાધન જ છે. અહીં પણ સ્વ. શેઠશ્રી નાનજીભાઈનાં પત્ની શ્રીમતી સંતોકબહેનનો પૂર્ણ સહકાર અને જીવન-સાથી તરીકે સહકાર સાંપડેલ છે અને તેથી તેમનું દામ્પત્ય જીવન ધન્ય બન્યું છે.

પ્રભુ શ્રી નાનજીભાઈના સ્વર્ગીય આત્માને ચિર શાંતિ આપો.

☆ ☆ ☆ वे प्रेरक स्मृतियाँ

लेखक : सु. श्री स्नातिका शान्ताबहन वर्मा, भूतपूर्व अधिष्ठात्री, गुरुकुल, पोरबंदर.

महापुरुषोंकी महत्ता छिपाये छिपती नहीं है। वह पुष्प-सौरभकी भाँति उनके वचन, रहन-सहन और आचार-विचारसे स्वयं व्यक्त होती रहती है। वे साधारण बातचीतमें ऐसे अनोखे वाक्य कह डालते हैं जो श्रोताको आजीवन याद आते रहते हैं। हमारे दिवंगत पूज्य बापूजी भी महामानव थे। निम्न-लिखित घटनाएँ इसका प्रत्यक्ष प्रमाण हैं।

उन्होंने एक बार मुझे लम्बी बाँहका स्वेटर कोहनीसे फट जानेके कारण ठीक करनेके लिए दिया। स्वेटरकी ऊन जैसा रंग मुझे मिला नहीं। मैंने स्वेटर ठीक करके उन्हें देते हुए रंगकी भिन्नताके विषयमें खेद प्रकट किया। वे सहसा बोल उठे कि, "फटे कपड़ोंसे और बूढ़े माँ-बापसे कभी शरमाना नहीं चाहिए।" इस छोटेसे वाक्यमें उन्होंने कितनी बड़ी बात कह दी! मानो जीवन-भरका निष्कर्ष सामने रख दिया। श्रद्धा-भक्तिसे मेरा मस्तक उनके आगे झुक गया। जिस आदर्शको उन्होंने हृदयंगम कर लिया था उसे उन्होंने सहज भावसे कह दिया। इसी प्रकार वे अपने नौकरोंसे कपड़ोंकी मरम्मत करवा कर पहनते थे। नौकरने अच्छी तरह सीया है या नहीं यह देखनेकी उन्हें फुरसत नहीं थी। इससे उनकी अपरिग्रह-वृत्तिका पता चल जाता था। ऐसा लगता था कि उनकी लक्ष्मी उनके लिए नहीं है पर वह केवल परमार्थके लिए ही अर्जित की गयी है।

अपनी अस्वस्थ अवस्थामें भी वे नौकरोंका अत्यधिक ध्यान रखते थे। दोपहरके साढ़े ग्यारह बजते ही वे उनसे कहना शुरू कर देते कि तुम भोजन कर आओ और शामको सात बजते ही पुनः उनका आग्रह शुरू हो जाता। केवल कह कर वे सन्तुष्ट नहीं होते थे, परन्तु प्रत्येकसे बारी बारीसे पूछ लेते थे कि उन्होंने खाना खा लिया है या नहीं। रातको ९ बजे वे सबको सोनेके लिए भेज देते थे। गुरु-कुलके रसोइयोंको अधिकतर चूल्हेकी गर्मी सहनी पड़ती है इससे कहीं उनकी आँखें बिगड़ न जायें यह विचार आते ही उन्होंने संस्थावालोंसे कह दिया कि "इन्हें दो बार छाछ दी जाय।" वे छोटे-बड़े सभीकी सुख-सुविधाका ध्यान सदैव रखते थे। इसी कारण दरिद्रनारायणोंके वे स्नेहभाजन और दुलारे बन गये थे।

उनके पास पुरानी मोटर थी। बार बार बिगड़ जानेसे उस पर खर्च अधिक होता था। उनके पितृभक्त पुत्र माननीय धीरेन्द्रभाईने नयी मोटरमें बैठनेकी उनसे प्रार्थना की, पर उनका उत्तर सुन कर सभी स्तब्ध रह गये। वे बोले कि "मैं भी बूढ़ा हो गया हूँ और मुझ पर खर्च अधिक होता है इससे क्या तुम मुझे छोड़ दोगे?" यह सुन कर भाई पर घड़ों पानी पड़ गया। वे उन्हें अधिकसे अधिक सुख देना चाहते थे, पर पिता नयी-पुरानीके भेदसे पर हो गये थे। जब पुरानी मोटर साथ दे रही है तब नयी मोटरमें क्यों बैठा जाय? वे जीवन-यापनके लिए कमसे-कम वस्तुओंके उपयोगमें मानते थे। बाह्य चमक-दमकने उन्हें कभी आकर्षित नहीं किया।

एक बार उनसे किसीने कहा कि "अमुक धनी व्यक्ति तो अच्छी अच्छी मोटरोंमें घूमते हैं। आपने ऐसी पुरानी मोटर क्यों रखी हुई है?" झटसे वे बोल उठे कि "वे अपने बापकी कमाई पर शान-शौकत दिखाते हैं, मैं अपनी कमाई पर जीता हूँ।" वे सच्चे कर्मयोगी थे और उसी रूपमें जीना चाहते थे। रुग्णावस्थामें उनके मुँहसे ये शब्द निकल पड़ते कि "खाट पर पड़े पड़े साँस लेनेमें जीवन थोड़े ही है।" अक्सर वे डाक्टरोंकी सलाहकी अवगणना करके घूमने निकल पड़ते और मृत्युका डर भी उन्हें रोक नहीं पाता था। उनका जीवन "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः" का प्रतीक था। वे जीवनमें कभी

असफल नहीं हुए। हमारे शास्त्रोंने कहा है कि "क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्नी मूलकारणम्।" पूज्य वाका दान-प्रवाह गुप्त रूपसे सदा चलता रहता है।

आज वह महामानव हमारे बीचमें नहीं है। उसका पंच-भौतिक शरीर नष्ट हो गया है पर उसका यशः शरीर यावच्चन्द्रदिवाकरौ तक सबको प्रकाश देता रहेगा। उनका जीवन ही उनका उपदेश है। उन्हें उपदेशके लिए शब्दोंकी आवश्यकता नहीं थी। ऐसे महापुरुषको मेरे कोटिशः प्रणाम हों।

☆ ☆ ☆ पूज्य बापूजीकी एक स्मृति

लेखक: सु. श्री सतीबहन भोजवानी

तारीख २६ अगस्त, सुबह करीब १० बजे किसीने आकर कहा, "आपको पता है सेठ श्री नानजी कालिदासका स्वर्गवास हो गया?" समाचार सुनते ही जैसे मेरे हाथोंसे कुछ गिर गया। आठ दिन पहले समाचार मिला था कि वे अब बेहतर हैं। मुझे इस बात पर विश्वास नहीं हुआ। फिर समाचार-पत्रमें पढ़ा। वही दिन उनके अन्तिम संस्कारका था। उस समय पोरबन्दर पहुँचकर अन्तिम दर्शन करनेका समय नहीं था। दो दिन तक हर समय पूज्य बापूजीकी स्मृतियाँ याद आती रहीं। ऐसा प्रतीत होता था जैसे गुरुकुलका सूर्य अस्त हो गया हो!

तीसरे दिन मैं पोरबन्दर पहुँची। दो दिन पूज्य बापूजीके परिवारके साथ ही ठहरी। बहुतसे लोग, दिन-रात आते रहते थे। धनी तथा गरीब सभी उनके गुण गाते थे। गाँवकी स्त्रियाँ उनकी नम्रता तथा सहानुभूतिको याद करके रोती थीं।

हरएक इन्सान जो इस दुनियामें आया है, उसको अवश्य जाना ही है, परन्तु जब मनुष्य अपने अच्छे कार्योंकी सुवास छोड़ जाता है तब उसका जीवन सफल माना जाता है।

एक प्रसंग मुझे याद आता है—गुरुकुल छोड़े मुझे करीब दो-तीन साल हुए थे। मैं उस समय राजकोटमें राजकुमार कॉलेजमें पढ़ा रही थी। गुरुकुलका वार्षिक उत्सव था। मुझे निमंत्रण आया था। गुरुकुलको मैं पुण्यभूमि मानती थी। भारतीय संस्कृतिका मुझे बहुत कुछ ज्ञान उधर ही हुआ था। इस-लिए मैं उसको अपना तीर्थ-स्थान ही समझती थी। निमंत्रणको स्वीकार करके मैं दो दिनकी छुट्टी लेकर पोरबन्दर गई। रातको देरसे पहुँची। गुरुकुलमें ही ठहरी। दूसरे दिन गुरुकुल प्रदर्शिनीका उद्घाटन पूज्य बापूजीके कर-कमलोंसे होनेवाला था। हम सब उनके आनेकी राह देख रहे थे। जल्दी ही वे अपने निश्चित समय पर पधारे। दूरसे मुझे देखा, प्रसन्न हुए, आगे आकर कहा, "सती बहन, आप बहुत दिनोंके बाद आयी हैं।" परन्तु मेरे आश्चर्यकी सीमा न रही जब उन्होंने कहा कि "इस प्रदर्शिनीका उद्घाटन सती बहन करेंगी।" मैं घबराई, कितना ही कहा, ऐसा नहीं शोभेगा, परन्तु बापूजी कहाँ मानने-वाले थे। उनकी महानता, नम्रता तथा प्रेमने मेरे हृदयको छू लिया और मेरी आँखोंमें आँसू भर आये। वे सब प्रकारसे महान् व्यक्ति थे। मैं गुरुकुलकी एक भूतपूर्व अध्यापिका थी और इस मानके योग्य नहीं थी। यह मान केवल मेरे लिए नहीं, परन्तु समस्त स्त्री–जातिके लिए था। उनके इस कार्यसे मुझे नम्रताका पाठ सीखनेको मिला।

वे अब हमारे बीचमें नहीं हैं, परन्तु हमारे लिए बहुत कुछ छोड़ गये हैं। उनके जीवनसे हम बहुत कुछ सीख सकते हैं। वे अमर हो गये हैं, अपनी कीर्ति इस दुनियामें फैला गये हैं।

हम सब प्रार्थना करें कि उनकी आत्मा परमात्मामें लीन हो जाये और ईश्वर हम सबको ऐसी शक्ति दे कि हम उनकी दिखाई हुई राह पर चल सकें।

☆ ☆ ☆ श्री बापूजीके सान्निध्यमें

लेखक : सु. श्री सुशीलाबहन पंडित

व्यवस्थापिका – आर्य कन्या गुरुकुल, पोरबन्दर

आर्य श्रेष्ठी, स्वनाम–धन्य सेठ श्री नानजीभाईने आर्य संस्थाओंकी मात्र स्थापना ही नहीं की, परन्तु स्वयं आर्यधर्म और आर्य-संस्कृतिके आदर्शों पर जीवनभर चलते रहे।

उन्होंने महर्षि दयानन्द स्थापित आर्यसमाजके दस नियमोंको अपने जीवनमें यथासम्भव अपनी शारीरिक, मानसिक तथा आत्मिक शक्ति अनुसार पचानेका पूरा प्रयत्न अन्तिम समय तक किया, और समय समय पर चरितार्थ करते रहे।

आर्यसमाजके प्रथम पाँच नियमानुसार वे ईश्वर विश्वासी, ईश्वर भक्त, सत्यविद्या श्रवण करनेके प्रेमी, सत्य धर्मका आचरण करनेवाले थे। पिछले कई वर्षोंसे अन्तिम समय तक प्रतिदिन गायत्री मंत्रका जाप करते रहे। इनके ईश्वरके प्रति दृढ़ विश्वासने उनके अन्दर रहे हुए प्रबल आत्मबलके दर्शन, निकट रहनेवालों तथा निकट सम्पर्कमें आनेवालोंको कराए।

इस आर्यश्रेष्ठीने अपनी कुटीरमें, संस्थामें, आर्य-मंदिरोंमें गायत्री मंत्र तथा 'सत्यं वद,' और 'धर्मं-चर' के वेदवाक्योंका आलेखन करवा, उस मार्गके स्वयं तो अनुगामी रहे, पर भविष्यकी जनता और विशेष कर भावी माताओंके लिए भी यह मार्ग अपनानेको द्वार-द्वार पर यह सुलेख अंकित कर गये।

उनका स्वप्न था कि गुरुकुलकी ब्रह्मचारिणियाँ इन बातोंको जीवनमें सींच लें, और गायत्रीके महा-मंत्रको समझ लें, निडर बन जावें तो फिर संसारमें उनके लिए किसी भी कष्टका सामना करना कठिन नहीं है। महर्षि दयानन्दजीके जीवन और कथनको वे अपना सच्चा मार्गदर्शक मानते थे। वे कदापि नहीं चाहते थे कि देशकी भावी माताएँ जनसमाजमें प्रचलित ढोंगोंका, कुरिवाजोंका अंधश्रद्धासे अनुसरण कर संकुचित मनोवृत्तिवाली बनें। उनका आदेश तो ब्रह्मचारिणिओंको अपने शील, चरित्र और लज्जाकी रक्षा करते हुए निर्भय आर्य माताएँ बनानेका था। स्त्रीजातिका अपमान वे सहन नहीं कर सकते थे, और ऐसे अवसरोंको उत्पन्न ही न होने देनेमें विश्वास रखते थे।

उनका गुरुकुलमें अन्तिम प्रवचन था कि आफ्रीकामें श्रीमती सरोजिनी नायडूने अपने शिक्षण, संस्कार और निडरतासे जो प्रभाव डाला था उस प्रकार इन कन्याओंमें से एक भी अच्छी शिक्षित, राष्ट्रविधात्री, निडर देश-सेविका निकल पड़ेगी तो अपना कार्य और स्वप्न सफल समझूँगा।

कन्याओंमें इस प्रकारके वातावरण, संस्कार और चरित्र गठनके लिए गुरुकुलमें चारों प्रहर वैदिक मंत्रोंकी प्रार्थना, संध्या, हवन तथा नैतिक शिक्षण देनेका प्रबन्ध रखा। कन्याएँ अपना राष्ट्रके प्रति ऋण अदा करना समझें, अपने अस्तित्वकी महत्ता समझें, अपने समान अधिकारोंकी भोक्ता बनें, इसीलिए आर्य-संस्कारोंके साथ उन्हें आरम्भसे ही यज्ञोपवीत धारण कराते रहे। ये सब उनके श्रेष्ठ आर्य विचारोंके द्योतक कार्यक्रम थे।

'न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः' को जिसने अपने जीवनमें बुन लिया था, वे अपनी सत्यता, कार्यक्षमता, निःस्वार्थता और निरभिमानतासे प्रेरित होकर एक आदर्श रख अजातशत्रुकी तरह उच्च जीवनको प्राप्त कर चुके थे। वे सच्चे अर्थोंमें सत्यग्राही थे।

वड़े वड़े विद्वानों, साधु-सन्तों, और संन्यासी-महात्माओंका सत्संग उन्हें अति प्रिय था, इतना ही नही उनकी भूरी भूरी प्रशंसाके साथ वे खुले हाथोंसे उन्हें दान दक्षिणा दे सहायता पहुँचाते थे। लोककला और विनोद उन्हें प्रिय थे। आफ्रीकामें आर्यसमाजके प्रचारके लिए समाजोंके भवन-निर्माण और आर्यकन्या पाठशालाएँ खुलवाकर भारतीय संस्कृति और वैदिक शिक्षणके प्रचारमें अनुपम सहयोग दिया। भारतमें महर्षि दयानन्द स्मारकके लिए महालय खरीद कर तथा महात्मा गांधीजीकी स्मृतिमें, कीर्ति-मंदिर स्थापित करके करोड़ोंका दान देते हुए अपनी राष्ट्रभक्ति प्रगट की। उनका स्वयं वेदाध्ययन न होते हुए भी वेदोंके आदर्शोंके प्रति सन्मान और पूर्ण श्रद्धाके साथ प्रचार करवाना महर्षिके सच्चे अनुयायीके रूपमें दिग्दर्शन कराता है।

आर्य समाजके छठे और सातवें नियमानुसार उनका जीवन परमार्थी था। उन्होंने एक हाथसे कमाया और दूसरे हाथसे उचित दान दिया। परोपकार करके अपने जीवनकालमें सुख और शान्ति, जो जीवनका वास्तविक स्वर्ग है, अनुभव किया।

उनके निराभिमानी, मिलनसार स्वभावके आगे छोटा, वड़ा, ऊँच, नीच, धर्म या जातिका कोई भेद नहीं था। सबसे सन्मानपूर्वक मिलते, प्रेमसे वोलते और अनेकोंको सहायता पहुँचा कर उनके जीवन संरक्षक वन गये।

धर्माचरण उनके जीवनमें महत्वका स्थान रखता था। राष्ट्रोत्थानमें विद्याकी वृद्धि और उसकी नींव मातृजातिको शिक्षित करना ही हो सकती है, इसे वे खूब समझते थे। अपनी पुत्रिओंको आर्य कन्या महा-विद्यालय बड़ौदा जैसी आर्य संस्थामें, जहाँ कृष्ण सुदामा जैसा कोई भेद नहीं था वहाँ, तपस्वी जीवन और वैदिक शिक्षण प्राप्त करनेको, आरम्भसे ही मोह, माया और झूठे लाड़प्यारको छुड़वाकर इस तपस्वी पिताने रख दिया था। परिणामस्वरूप आज सौराष्ट्रमें एक विशाल वटवृक्षकी तरह आर्य कन्या गुरुकुलकी ३४ वर्ष पूर्व स्थापना की। जिसमें आज ८०० ब्रह्मचारिणियाँ वेदमंत्रोंका गान करती हुई सुनाई देती हैं, स्त्रीशिक्षामें पिछड़े इस प्रदेशमें आर्य वैदिक शिक्षा ग्रहण करनेका आकर्षक धाम बनी हुई है।

इसीको सच्चा आर्य कहते हैं, जिसने केवल अपनी संपत्तिसे या अपने पुत्र-पुत्रियोंकी शिक्षासे ही सन्तुष्ट न होकर देशविदेशकी कन्याओंके लिए उचित शिक्षणका सुन्दरतम प्रयत्न सफलतापूर्वक किया। यह उनकी अमर कीर्तिमें चार चाँद लगा रही है।

अनेक धार्मिक, राष्ट्रीय तथा ऐतिहासिक अनुष्ठानोंमें अनेक भौतिक साधनोंकी सुविधा उनकी उदार दानशीलतासे प्राप्त हुई हैं, जिससे संसार परिचित है। परन्तु उनकी वास्तविक जीवन्त स्मृति तो यह आर्य कन्या गुरुकुल ही है, जहाँसे सहस्रों कन्याएँ शिक्षित हो चुकी हैं, और आज भी यह वाटिका लह-लहा रही है। उन्होंने अपनी उत्तरावस्थामें प्रत्येक क्षण इसीके उत्कर्षमें लगाया।

कुलपिताजी 'बापूजी' के लाड़ले नामसे संबोधित थे। बापूजीके सान्निध्यमें बिताये पन्द्रह मास उनकी एक एक बातका स्मरण कराते हैं।

बापूजीको गिरनेसे जूनागढ़में चोट आ गई थी। तबीयत काफी खराब थी। बम्बईमें इलाज चल रहा था। उठने बैठनेकी अभी शक्ति नहीं आई थी। वहाँ पड़े पड़े भी गुरुकुलकी चिन्ता उन्हें व्याकुल रखती थी। मैं उन्हें बम्बईमें मिली। मेरी पोरवन्दर जानेकी स्वीकृति सुन कुछ आनन्द तो था उन्हें, पर साथ ही यह चिन्ता थी कि मुझे पोरबन्दरमें रहना पसन्द आयेगा या नहीं? इस अवस्थामें भी मुझे वहाँ क्या क्या सुविधाएँ चाहियेंगी इसकी वहाँ खाट पर पड़े पड़े भी चिन्ता कर रहे थे और मेरे पोरवन्दर पहुँचने पर शीघ्र ही वे पोरवन्दर पहुँचेंगे ऐसा आश्वासन भी देने लगे।

१९६८, जूनमें मैं पोरबन्दर आई। सुविधाओंमें विशेष तो और कुछ नहीं, परन्तु मेरे निवासस्थानके पास संलग्न रसोईघरकी आवश्यकता थी। पू. बापूजीको पता चलते ही स्वयं उस स्थान पर आकर,

निरीक्षण कर, कहाँ क्या करना है, इसका नकशा मनमें तैयार कर मिस्त्री आदिको बता दिया। एक मूळ आफ्रीकन कन्या मेट्रिक पास कर चुकी थी। उसे बड़ौदा सयाजीराव युनिवर्सिटीमें प्रविष्ट कराना था। मुझे कहने लगे तुम इसे प्रविष्ट करा आओ; जब तक तुम लौटोगी तुम्हारा रसोईघर तैयार हो जावेगा। तुम इसकी तोड़फोड़ और खटखटकी आवाजसे तंग भी न आवोगी। कितनी सूझबूझ भरी थी उनमें। दूसरोंको सुविधा देनेमें एक साधारण मनुष्य भी इन बातोंका ख्याल नहीं करता। इनका विवेक उनकी महानताका द्योतक था।

लड़कियोंको स्नानके मीठे पानीकी तकलीफ थी और अब अधिक पानी मिल सके इसकी शक्यता थी। अध्यापिकाओंको स्नानगृहोंमें मीठा पानी चाहिये था तथा स्वतन्त्र शौचालयोंकी तंगी थी। पू. बापूजीसे कुछ संकोचपूर्वक मैं इस तकलीफका वर्णन करने लगी। दूसरे दिन देखती हूँ कि उनका काम करनेवालोंको हुक्म मिल चुका था कि व्यवस्था कर दो। यहाँ कोई कष्टमें रहें यह वे देखना नहीं चाहते थे। वे कभी यह सहन नहीं करते थे कि गुरुकुलमें ऐसा समय कभी आवे कि किसी वस्तुकी कमी अनुभव करनी पड़े। अनाज और खाद्य वस्तुएँ आगेसे खरीद कर भरवा देते थे। भरी हुई खराब हो जाय उसकी कम चिन्ता थी, परन्तु किसी वस्तुका न होना उनके लिए भारी दुःखका कारण था। कई वस्तुएँ तो तीन तीन वर्ष तक चले इतनी भरी हुई थीं। तेल, गुड़, घी आदि तो जहाँ बाजार भाव इन्हें ठीक लगा कि वर्षभरका भरवा दिया। इतने दूरदर्शी थे कि उन्हें समय पहचानना आता था। कब कौनसी वस्तु महँगी हो जावेगी इसे वे खूब समझ सकते थे। आज यह दृष्टि और यह उदारता यहाँ किसके पास खोजने जावें? प्रतिपलका बापूजीका चिन्तन और ब्रह्मचारिणिओंके प्रति वात्सल्य आँखोंके सामने आता है।

सुबह शाम पैदल न घूम सकने पर भी मोटरमें बैठकर प्रतिदिन संस्थाके सब विभागोंमें चक्कर लगाते थे। दवाखानेकी कोई लड़की बाहर दिखाई देती तो तुरन्त उसके पूरे समाचार जान लेते, उसकी शुश्रूषामें कुछ भी न्यूनता अनुभव करते तो तुरन्त ही हम लोगोंको बुलाकर सूचना करते। किसी भी बच्चीका उदास मुँह वह देखना पसन्द नहीं करते थे। बच्चियाँ भी उनकी मोटर आते ही एक वत्सल पिताकी अनुभूतिसे उनकी ओर दौड़ पड़तीं। 'बापूजी नमस्ते, बापूजी नमस्ते' से सारा वातावरण गूँज उठता था। खिली मुस्कराती जीवन-कलियोंका सुख-दुःख यही मात्र उनके हृदयकी सान्त्वना थी।

सत्रारम्भ हो चुका था। अगली गरमियोंकी छुट्टियोंमें कन्याओंको दो भिन्न भिन्न प्रवासोंमें जाना था। अभी आठ नौ मास जानेको बाकी थे, पर उनका कार्यक्रम, चिट्ठीपत्री, उनकी व्यवस्थाएँ सब उनके दिमागमें आरम्भसे ही अंकित थीं; यह कार्य करनेको कार्यालयवालोंको आदेश देकर, इस बातका ध्यान रखते थे कि व्यवस्था कहाँ तक हो रही है। कई बार प्रवासमें जानेवाले स्थानोंकी चर्चा करते और कोई दर्शनीय स्थान बाकी तो नहीं रहा, इसकी पूरी चिन्ता रखकर कार्यक्रम बदलवाते रहते। अधिकसे अधिक स्थान कन्याएँ देख सकें और उन्हें किसी बातका कष्ट न हो यह उनका स्वाभाविक पर्यटन प्रेम था। समयके पूर्व सब तैयारियाँ रहनी चाहियें, कौन जावेगा, जानेवाला कितना जिम्मेवार व्यक्ति है, सब जानकर अपनी स्वीकृति देते थे।

जिन जिन स्थानों पर वे तथा पू. बा भ्रमण करके आये हुए थे अनेक बार वहाँकी रोचक बातें और प्रसंगोंको याद कर बड़े प्रेम और मुक्त हृदयसे बातें सुनाते और पूरा आनन्द लेते और करवाते थे। विनोद और पर्यटनका आनन्द उनके जीवनसंगी से थे। उनका प्रसंगोपात् वर्णन हम लोगोंके लिए मानो साक्षात् स्थानका दर्शन कराता हो ऐसा अनुभव होता।

छुट्टियाँ आनेवाली हैं, लड़कियाँ घर जावेंगी, उनकी चादरें, मच्छरदानियाँ तथा अन्य सामान आदिकी टूट-फूट और गन्दगीको दूर करनेका निर्देश करना भी वे न भूलते। सत्रारम्भसे ही कोई भी वस्तु कन्याओंको टूटी-फूटी या मैली न मिले — इसकी चिन्ता भी उनसे दूर नहीं थी।

यहाँ आनेवाले अतिथियोंके लिए मकान बनने जा रहे थे। उनकी दृष्टि नपीतुली, सुन्दर, व्यवस्थित वस्तु बनवाने और देखनेमें इतनी मँजी हुई थी कि बना हुआ मकान यदि उनकी इच्छानुसार नहीं बना या दिखाव अच्छा नहीं लगा, सिमेट्री बराबर नहीं आई तो तुरन्त ही रातमें तोड़नेका हुक्म दे देते। यहाँ मकानका कमरा पूरा बन चुका था। बापूजीने मिस्त्रीको गिरा देनेकी आज्ञा दी। मिस्त्री मुझे यह बात बताने आया। पूराका पूरा कमरा बन चुका था। मेहनत, श्रम और पैसा व्यर्थ जावेगा यह सोचकर मैंने पू. बापूजीको अति विनयपूर्वक लिखकर भेजा कि ऐसा ही कमरा दूसरी तरफ बन जावे तो समानता हो जावेगी और आगे एक एक कमरा बनवाना है वैसा बनवा दें। दूसरे दिन प्रातः उनकी मोटर मेरे कमरेके आगे आकर रुकी, मुझे बुलाया, कारमें बिठाया, साथमें कमरेका नया नकशा था, जैसा वे बनवाना चाहते थे, सो बताया—पूछा कैसा लगता है? बहुत सुन्दर था। पश्चात् मिस्त्रीको मेरे सामने ही बुलाकर कहा कि ऐसा बनाना है, आज रातमें ही तोड़ डालो और दोनों तरफ ऐसा बनाओ।

वस्तुकी स्वच्छता और उसमें भी मकानोंको बनवानेकी उनकी एक अपनी विशिष्ट रुचि थी। पैसोंकी परवाह किये बिना वस्तु अच्छी, आकर्षक और सुविधाजनक कैसे बन सकती है इसे वे खूब जानते थे।

बापूजीसे रसोईघरमें, जिसमें कन्याएँ भोजन बनाना सीखती हैं, उसमें कुछ परिवर्तन करनेकी हमें स्वीकृति लेनी थी। जब बात उन्होंने खूब अच्छी तरह समझ ली तो तुरन्त ही करवानेको कह दिया। हमें परिवर्तन करानेमें देरी लगी तो कई बार पूछ चुके कि हुआ या नहीं?

बड़ी कन्याओंके लिये खेलनेको झूले आदि थे। छोटी कन्याएँ जो कॉलेजकी तरफ रहती हैं उनके लिए नहीं थे। एक दिन सहज ही मैंने बातोंमें कहा कि छोटी लड़कियोंके लिए झूले नहीं हैं। जैसे उन्हें इस अभावका बड़ा ही दुःख लगा हो; दूसरे दिन ही जमीन और स्थान आदि स्वयं देखने आ गये—स्थान निश्चित कर उसी समय यह कार्य आरम्भ करवा दिया।

अभी पू. बापूजीका स्वास्थ्य बिलकुल ठीक तो नहीं था। बीच बीचमें कमजोरी बहुत आ जाती थी। कॉलेजकी प्राध्यापिकाओंको स्नानगृह-नल आदिकी कुछ कठिनाई थी। उसकी उनसे बात करनेकी ही देरी थी कि दूसरे दिन प्रातः वहाँ आ गये और कमजोर होते हुए भी उपरकी मंजिलकी सब सिढ़ियाँ चढ़े और सब बातोंका पूरा निरीक्षण कर सब बातोंको समझा कर बता दिया कि पानीकी तथा अलग स्नानगृह, शौचालयकी व्यवस्था कर देते हैं, कमरोंके साथ व्यवस्था न हो सकेगी। ऊपर चढ़नेसे वे बहुत ही थक गये थे, बादमें कुछ बीमार भी हो गये, पर रातदिन गुरुकुलकी सुविधाओंकी चिन्तासे वे मुक्त न हुए।

गुरुकुलकी सहायक मुख्याधिष्ठात्री भी यहाँकी पुरानी छात्रा थी। उसको आफ्रीका भ्रमणार्थ जाना था, इसकी भी चिन्ता उनसे दूर नहीं थी। कहाँ जाना, कहाँ ठहरना, परिचय पत्र ले जाना — उसे बताने लगे। उनका यह सबसे बड़ा आनन्द और सन्तोष था कि गुरुकुलकी छात्राएँ संस्थामें काम करें और सेवा दें, इसके लिए वे संस्था या सरकारी नियमोंकी बाधा नहीं जानते थे और खुले हाथों उन्हें दक्षिणा दे कर जारी रखते थे।

पूंज्य बापूजीने गायत्री मंत्रका जाप आरम्भ किया हुआ था। उसकी पूर्णाहुति तथा बृहद् यज्ञ करनेको हम लोगोंको जूनागढ़ कुछ अध्यापिकाओं और कन्याओंको बुलाया — उन्हें न केवल अपने कार्य या अपनी संस्थासे ही प्रेम था, पत्र लिखकर आते समय और लौटते समय मार्गमें क्या क्या देखने योग्य है वह देखें इसका कार्यक्रम भी बना कर भेजा। विशेष रूपसे लिखा कि शारदाग्राम देखना, वहाँकी व्यवस्था और स्वच्छता देखने जैसी है और अनुकरणीय है। लौटते समय मार्गमें उनकी स्व. माताजीके नामसे बनी संस्था देखते जानेको कहा कि कहाँ तक उसका काम पूरा हुआ है।

इसी प्रकार मेट्रिकवाली कन्याएँ दो तीन दिनके लिए जामनगर, द्वारका आदि भ्रमणार्थ जानेवाली थीं। जामनगर आर्य कन्या विद्यालयमें उन्होंने स्कूलके ऊपर टावर बनवानेकी अनुमति तथा उपयुक्त दान दिया था। उसका भी काम पूरा हुआ या नहीं सो देखकर आनेका निर्देश किया। द्वारका स्थित लुहाणा कन्या छात्रालयमें, जिसमें हम लोगोंको ठहरना था, वहाँ आटा गूँदनेकी इलेक्ट्रिक मशीन दे रखी थी, वे लोग उसका उपयोग करते हैं कि नहीं, देखकर आना सूचित किया। इस महान् तपस्वीने केवल देना ही नहीं जाना, अपितु काम करवाना भी जाना था। दानका सदुपयोग हो रहा है कि नहीं इसकी चिन्ता दान देनेके पश्चात् शायद ही कोई विरला करता होगा। दूसरोंके कष्टोंको कम करनेकी उनकी भावना अति सराहनीय थी।

उनकी यह विशेषता थी कि वे संस्थाकी तथा उनकी अपनी सब घड़ियें १० मिनट आगे रखवाते थे। उसी अनुसार सारा काम चलता था। इससे एक बड़ा भारी लाभ यह था कि बाहर जानेवालोंको, स्टेशन जानेवालोंको तथा यज्ञ-उत्सव आदिकी तैयारियाँ ठीक समय पर हो जाती थीं। संस्थाकी शिस्त सम्भल जाती थी।

काफी बीमारीके पश्चात् पू. बापूजी कुछ ठीक हुए तो उन्होंने हरिद्वार शान्तिसे समय व्यतीत करनेका निर्णय किया। वे नहीं चाहते थे कि कोई और घरका या संस्थाका वहाँ जावे। पूर्ण शान्तिसे रहनेको मिले, अतः जानेके पूर्व बम्बईसे लिखते हैं कि 'हरिद्वार रहूँ तब तक छोटे-मोटे काम स्वयं संभाल लेना। अधिक परामर्शकी आवश्यकता हो तो श्री सवितावहनसे सलाह ले लेना, मैं शान्तिसे रहने जाता हूँ।' फिर उन्हें नये सत्रके अध्यापक, अध्यापिकाओंकी आवश्यकताका खयाल आते ही पत्रमें लिखते हैं, 'जब तक स्टाफ पूरा न कर लो, छुट्टीमें जाना नहीं, जब पूरा हो जाय तब छुट्टी ले लेना।'

अनेक ट्रस्टी आपने देखे होंगे। पैसा दे कर अपनी जिम्मेवारी पूरी समझते हैं। कभी वर्षमें एक दो मिटिंगें हुईं तो उनमें सामान्य बातोंका निर्णय ले लिया। इनकी मिटिंगोंमें संस्थाके प्रत्येक पहलू पर विचार होता था। ये तो केवल ट्रस्टी ही नहीं सच्चे रूपमें कुलपिता थे।

जागृत पिताकी तरह छोटीसे छोटी बात भी उनसे अलग नहीं थी। संस्थाका, ब्रह्मचारिणियोंका, अध्यापकोंका, कार्यकर्ताओंका, सुरक्षितताका, खानपान और प्रत्येक छोटीसे छोटी सुविधाका उन्हें पूर्ण ख्याल रहता था। संस्थाके खर्च उनकी नजरके सामने थे।

आगामी वार्षिक उत्सव, जो उनके जन्मदिवसके साथ होता है, उसका कार्यक्रम क्या रहेगा, उसकी केवल चर्चा ही नहीं करते, अपितु क्या करवाना है, कार्यक्रम लिखकर भिजवाते। दीदीका नृत्य इस वर्षके कार्यक्रममें, उनकी अनुमतिसे रहे यह भी उनकी महद् इच्छा थी। परन्तु ईश्वरेच्छा अलग ही थी।

'मातृ देवो भव'के परम पुजारी, कर्मवीर, और 'धर्मरत्न', जिसका मनसा, वाचा, कर्मणा एक एक क्षण इन कुलपुत्रियोंके शिक्षण, उत्कर्ष और सुख सुविधाओंके पीछे लगा हुआ था, वह अमर आत्मा इस संसारमें कभी भी विस्मृत नहीं हो सकता। उनका नाम तो शिक्षण संस्थाके इतिहासके पन्नों पर 'मातृ-शक्ति'के आराधकके रूपमें स्वर्णाक्षरोंसे अंकित रहेगा।

☆ ☆ ☆ થોડાંક નિકટનાં સંસ્મરણો

લેખક: **મનસુખલાલ આણેક, લુગાઝી (યુગાન્ડા)**

સને ૧૯૩૪માં હું આ દેશમાં આવ્યો અને જ્યારે એક બૅંકમાં નોકરી માટેની કરેલી અરજી સાથે ભલામણપત્રની જરૂર પડી ત્યારે હું લુગાઝી શેઠશ્રી નાનજીભાઈને આવા ભલામણપત્રની વિનંતિ માટે મળવા આવ્યો.

ભલામણપત્ર તો તેમણે તરત જ લખાવી આપ્યો અને પોતે જ સહી પણ કરી આપી. પણ સાથે ઉમેર્યું કે "જો વેપારી પેઢીમાં કામ કરશો તો ઘણું જાણવાનું શીખવાનું મળશે. બૅંક અગર સરકારી નોકરીમાં નહીં શીખો, તેટલું વેપારઉદ્યોગમાં શીખશો. જો વિચાર થાય તો કહેજો." અને મેં બૅંકમાં અરજી આપવાને બદલે તેમને ત્યાં નોકરી સ્વીકારી. તેમના શબ્દો "ઘણું શીખવાનું મળશે" તે મારા માટે ખાસ સાચા પડયા છે અને તેમણે મને શીખવવાને માટે, દરેક જગ્યાએ તક આપી શીખવાના મોકા આપ્યા છે. આજે જ્યારે તેઓ નથી ત્યારે પણ તેમના આ પ્રેરક શબ્દો મારી જિંદગીની ચાવી સમા બની ગયા છે.

જ્યારે સ્ટાફના કોઈ ભાઈને પગારમાં વધારો આપતા અને કોઈ તેમનો આભાર માનવા જતા ત્યારે કહેતા અને મને પણ કહેલું કે "આભાર માનવાની જરૂર નથી. કામ કરશો તો આગળ વધશો." આ બતાવે છે કે તેઓ માણસોના કામની કદર કરતા અને કોણ શું કામ કરે છે, કેટલામાં છે તે માપી લેતા.

પોતાનો કક્કો જ ખરો છે અને સામો માણસ સાચો નથી એવો આગ્રહ તેમણે ક્યારેય રાખેલ નહીં અને ખાસ કરીને પોતાના સ્ટાફનો માણસ પણ તેમના મંતવ્યથી જુદા મતનો હોય તો બેધડક તેમને કહી શકતો અને તેઓ શાંતિથી સાંભળતા અને પોતાનો મત ફેરવતા એવો પણ મને જાતઅનુભવ છે. નિખાલસપણે સામાનું દૃષ્ટિબિંદુ સાંભળી તે વાજબી જણાય તો સ્વીકારતા અને આવા વર્તનથી તેમને નીડરપણે પોતાનો મત વ્યક્ત કરવાની હિંમત આપતા. પોતે શેઠ છે અને હંમેશ તે કહે તેમ કરવું જ જોઈએ, તેઓ જ સાચા છે એમ માની તેમનાથી જુદો મત ધરાવનારને તોડી પાડી ધમકાવતા નહીં.

તેમના સ્ટાફના ભાઈઓ પ્રત્યે તેમની કેટલી હમદર્દી હતી તેના પણ દાખલાઓ છે; જેમ કે જ્યારે બપોરે શાંભામાં (ખેતરમાં) કામ કરતા મેર ભાઈઓ એક વખતે આંબાના ઝાડ નીચે બેસીને બપોરે જમતા હતા, ત્યારે પોતે બંગલે જતા હતા. મોટર ઊભી રખાવી જોયું કે તેઓ શું ખાય છે? સખત તાપ પડતો હતો અને પૂછ્યું કે આવા તડકામાં તમે છાશ નથી પીતા? તેમને લાગ્યું કે આ લોકોને છાશ મળે એવી સગવડ કરવી અને એટલા માટે તેમણે ગાયો રાખી બંગલે છાશ બનાવરાવી દરેકને મળે એવી વ્યવસ્થા કરાવી જે આજ સુધી ચાલુ છે.

જ્યારે લુગાઝીમાં ખાંડના કારખાનાની શરૂઆત થઈ ત્યારથી ૧૯૪૦ સુધી તો આ દેશમાં મુખ્યત્વે કરીને મૅલેરિયા, ન્યૂમોનિયા, બ્લૅકવૉટર વગેરે જીવલેણ બીમારીઓ હતી. સ્ટાફનો કોઈ ભાઈ આવી બીમારીમાં સપડાય ત્યારે તેની સારવાર સારામાં સારી રીતે થાય તેની પોતે કાળજી લેતા. બીમારને હિંમત, આશ્વાસન આપતા અને સાજો થઈ જાય અને ડૉક્ટર કામ ઉપર જવા કહે તોપણ પોતે તેને આરામ કરવા કહેતા. "ડૉક્ટર ભલે કહે. તું હજી નબળો છો. આરામ કરજે. તારા દિવસો નહીં કપાય," આવી રીતે પોતાના સ્ટાફના માણસોને કાળજીપૂર્વક સાચવતા. સ્ટાફનો ગમે તે માણસ તેમની ઑફિસમાં ગમે ત્યારે નિ:સંકોચ તેમને મળવા જઈ શકતો અને તેમની સલાહસૂચના મેળવી શકતો.

આવી ઝીણી ઝીણી બાબતો પરત્વે પણ તેઓ જાતે રસ લેતા.

ગમે તેટલું નુકસાન થાય તોપણ પેટમાં પાણી ન હલે એવો એક પ્રસંગ પણ હું જાણું છું.

મસીન્ડી-પોર્ટ-સાઈસલ – ફેક્ટરીમાં આગ લાગી અને બધું બળીને ખાખ થઈ ગયું. રેલવેવાળા મારફતે રેડિયોથી જીંજા શ્રી જીવણલાલભાઈને ખબર મળ્યા. તેમણે ટેલિફોનથી શ્રી નાનજીભાઈને લુગાઝી આ સમાચાર આપ્યા. શ્રી નાનજીભાઈએ મને ચીઠ્ઠી લખી કે :

મસીન્ડી-પોર્ટ-સાઈસલ – ફેક્ટરીમાં આગ લાગી છે અને બધું બળી ગયું છે. ઑફિસમાં મસીન્ડી પોર્ટ સાઈસલ ફેક્ટરીની વિગતની જે ફાઈલ છે તે લાવીને તમારે ત્યાં રાખજો. શ્રી જીવણલાલભાઈ લેવા આવશે. તેમને તમારે ઘેરથી લઈ જવા કહેલ છે. મને ઉઠાડશો નહીં અને તેમને બંગલે ન આવે એમ કહેજો. આ ચિઠ્ઠી વંચાવજો.

આખી ફેક્ટરી બળી ગઈ પણ મને ઉઠાડશો નહીં એમ કહીને સૂઈ ગયા!

અલબત્ત બીજે દિવસે સવારે ફેક્ટરી વહેલામાં વહેલી તકે ફરીથી બાંધવાનાં ચક્રો, મશીનરીના ઑર્ડરો વગેરે ગતિમાન કરી દીધાં અને જોતજોતામાં ફેક્ટરી પાછી ઊભી કરી દીધી.

જ્યારે તેઓ આ દેશના તેમના વહીવટનો ભાર શ્રી ખીમજીભાઈને સોંપીને દેશ જતા હતા, ત્યારે મેં તેમને શ્રી ખીમજીભાઈને મારી ભલામણ કરવા વિનતિ કરી. બંને સાથે એક જ ઑફિસમાં બેઠા હતા. તેમણે જવાબ આપ્યો : "જ્યાં સુધી કામ કરીશ ત્યાં સુધી તારું કોઈ નામ નહીં લે. બોલ આથી વધારે ભલામણ કરું?" અને એ શબ્દો આજે પણ સાચા છે.

હું એમની કંપનીમાં એગ્રિમેન્ટથી રહેલ નહીં કે લેખિતવાર નોકરી અંગે મારો કોઈ કરાર નથી. શેઠશ્રી નાનજીભાઈના વખતમાં નોકરીમાં જોડાએલ તે શ્રી ખીમજીભાઈના સમયમાં, ત્યાર પછી શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈના સમયમાં, અને આજે શ્રી મહેન્દ્રભાઈના સમયમાં પણ કામ કરું છું. એટલે તેમના શબ્દોમાં "કામ કરું છું ત્યાં સુધી મારું કોઈએ નામ લીધું નથી."

☆ ☆ ☆ સંતવાણીના આરાધક

લેખક : શ્રી નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કર

યોગનું નામ લીધા સિવાય યોગ આચરનારા જે જે ગૃહસ્થીઓ થઈ ગયા છે, તેમાંના એક છતાં વિશિષ્ટ શ્રી નાનજીભાઈ "જીવનયોગી" હતા.

"બાપુજી, યોગનો શો અર્થ થાય છે?" તેમ મેં એમને એક વખત પૂછેલું. ત્યારે તેઓશ્રીએ મને કહ્યું : "ઈશ્વર અને આદમીની વચ્ચે કોઈ મધ્યસ્થી ન હોય અને કિરતાર સાથે અંતરના તાર જોડાઈ જાય તે યોગ. જેમ ધણીધણિયાણી વચ્ચેના હૃદયવ્યવહારમાં વચ્ચે બીજું કોઈ નથી હોતું તેમ, જો અંતરના દર્પણમાં હરિને નિહાળીએ તો બેડો પાર થઈ જાય."

"ઈશ્વર ગુલો ગુલઝાર મેં મૈને તુંઝે ઢૂંઢા
આખિર પતા લગા કે તેરા દિલમેં વાસ હય
ઢૂંઢે કોઈ કહાં તું હર એક કે પાસ હય."

કન્યાગુરુકુળમાં અહર્નિશ ગવાતી શ્રદ્ધાની સરિતા સમી આ ભજનની પંક્તિઓની સુષમા શ્રી નાનજીભાઈના પ્રત્યેક જીવનકાર્યમાં સંગીત બનીને ગુંજી રહી હતી.

તેઓ એક એવા સાધક હતા કે જેમને શુભકાર્ય કરવા માટે લાંબો સમય ગાળવાની જરૂર પડતી ન હતી. કેવળ તે અર્થેનો દૃઢ સંકલ્પ પૂરતો થઈ પડતો. સંકલ્પ કર્યા પછી તેઓ કાર્યનો ત્વરિત આરંભ કરતા અને તેને સિદ્ધ કરવાના પુરુષાર્થમાં લાગી જતા. કાર્ય નાનું હોય કે મોટું, પરંતુ તેમની સૂઝ, ચોકસાઈ અને કુશળતા પાર પાડયા વગર રહે નહીં.

સામી વ્યક્તિનો ક્યાસ કાઢવાની અને વગર બોલ્યે તેના અંતરમનના વિચારોને જાણી લેવાની તેમનામાં કુદરતદત્ત શક્તિ હતી. પોતાને ભલે ન રુચતું હોય, છતાં પણ જો સામાનું મંતવ્ય પ્રામાણિક હોય તો, તેઓ તે મંતવ્યનો સ્વીકાર કરતાં અચકાતા નહીં. વિશ્વમાં જે કાંઈ પ્રગતિશીલ બની રહ્યું હતું તે સમજવાનો તેમણે સતત પરિશ્રમ કર્યો હતો અને આ પ્રગતિશીલતાને યોગ્ય ગતિ આપીને સમાજને જીવંત રાખવાનો તેમણે પરમ પુરુષાર્થ કર્યો હતો.

આપણે કોને કેટલા પ્રમાણમાં ચાહીએ છીએ, તે નક્કી કરવાની કોઈ માપપટ્ટી હોતી નથી. શ્રી નાનજીભાઈ પોતાની બંને પુત્રીઓને એટલા બધા પ્રમાણમાં ચાહતા હતા કે આ બંને પુત્રીઓ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ અમાપ બનતો ગયો અને તે ગુરુકુળમાં ભણતી હજારો દીકરીઓના હૈયામાં વ્યાપક સ્વરૂપે ફેલાઈ ગયો.

"અમારા બાપુજી" કહીને ગુરુકુળની બહેનો ગળગળી થઈ જતી! મારી પોતાની પુત્રીઓની જેમ કન્યાગુરુકુળની, તેમ જ બીજી અનેક પુત્રીઓના, તેઓ બાપુજી હતા. મારા માટે તો તેઓ પ્રેરણા અને પુરુષાર્થની પ્રતિમા સમા હતા અને રહેશે. જ્યારે હું રહેશે શબ્દ લખું છું ત્યારે હું જે કાંઈ અનુભવું છું તે કહું છું. કારણ કે કાયા ત્યજી ગયા પછી, મૂળ શરીર ઉપરનો શરીરનો બોજ ઘટે છે. જીવનની અનંત શક્તિઓ જે કાયાના પિંજરામાં મૃત્યુ સુધી પુરાયેલી હતી, તે દેહથી મુક્ત થતાં સહસ્ર ગણી વધી જાય છે અને સદાય કાર્ય કરતી રહે છે.

શ્રી નાનજીભાઈની મૃણ્મય કાયા ભલે આપણી પાસેથી ચાલી ગઈ, છતાં તેઓ સૂક્ષ્મદેહે તેમનાં કાર્યોમાં જીવંત છે. તેમના માટે કર્મ એ જ ધર્મ હતો. કર્મ દ્વારા ધર્મ આચરનારા ભારતવર્ષમાં યુગે યુગે જન્મે છે—જીવે છે. તેમને સ્વર્ગસ્થ થયેલા ન માનવા જોઈએ.

સંસારમાંથી વિદાય થતો માનવી પોતાના કુટુંબ-પરિવાર દ્વારા જીવતો હોય છે. વિશ્વનો આ સર્વ સામાન્ય ક્રમ છે. આ ક્રમ મુજબ શ્રી નાનજીભાઈ તેમનાં સંતાનો દ્વારા તો જીવે જ છે; પરન્તુ તેથીયે વિશેષ તેઓએ જે કાંઈ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન કર્યું છે તે સર્વ કાર્યો દ્વારા—જેમાં ભારતમાં અપ્રતિમ અને અજોડ એવી જે કન્યાકેળવણીની સંસ્થાઓ તેઓએ જન્માવી છે અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ રચી છે—તે સર્વ દ્વારા તેઓ ચિરંજીવ બન્યા છે.

આવી સંસ્થાઓને જન્માવવા માટે તેમણે બીજા કોઈ પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનું ભંડોળ ઉઘરાવ્યું નથી; તેમ જ ભવિષ્યમાં સંસ્થાના નિભાવ માટે કોઈ પણ પ્રકારનું ફંડ ઉઘરાવવું પડે તેવું પણ રહેવા દીધું નથી. દરેક સંસ્થાને કાયમી નિભાવ પૂરતું મળી રહે તે રીતની ખાસ અનામતો જુદી મૂકીને તેમણે ટ્રસ્ટો રચ્યાં છે.

દાતા પુરુષ દાન તો દઈ છૂટે, પરન્તુ તે દાનથી સ્થપાયેલી સંસ્થાની કયા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરાય છે તે બાબતમાં ઘણા સામું પણ જોતા નથી, જ્યારે શ્રી નાનજીભાઈએ દરેક સંસ્થાને સ્વાયત્ત બનાવી, સાથોસાથ સંસ્થા જીવંત બની રહે તે માટે પોતાનાં કુટુંબીઓમાં પણ તેવી જ ભાવના જગાડી છે.

એમના શ્વાસોચ્છ્વાસની સમગ્ર ક્રિયાશક્તિ પ્રત્યેક સંસ્થાના સર્જન સમયે એવી રીતે કાર્ય કરવા લાગતી, કે ત્યારે લાખો કે કરોડો રૂપિયા કમાવાની વાતો તેમને તુચ્છ લાગતી! એક સાધકની માફક તેમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ સંસ્થાની નિર્માણ-ક્રિયા પાછળ રોકાઈ જતું.

પરિણામે આ સંસ્થાઓ માત્ર ઈંટચૂનાની પથ્થરની ઈમારતો ન બનતી, પણ તેથી તેમનું અનોખું સેવાસ્વરૂપ સર્જાતું. આમ છતાં સેવા કર્યાનો શબ્દ કદીયે તેમના મુખમાંથી નીકળ્યો નથી!

આપણી આર્યસંસ્કૃતિએ સ્ત્રીનું જે મંગલ સ્વરૂપ કલ્પ્યું છે, તે મૂળ સ્વરૂપ પર ભારતની નારીને સ્થાપવા માટે શ્રી નાનજીભાઈના દિલમાં જે ઝંખના હતી, તે પૂરી કરવા પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન તેઓએ ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો છે. મનના જે સંકલ્પો અધૂરા રહ્યા હતા, તે પૂરા કરવા—જે ગુરુકુળ પુત્રીઓને તેઓ સદાય 'માતાજી' કહેતા તેવી કોઈ ભાગ્યશાળી માતાની—ગોદમાં તેઓ જન્મ ધારણ કરશે અને તેમણે કલ્પેલા જે કાંઈ આદર્શો અધૂરા રહ્યા હશે તે પૂર્ણ કરીને જ તેઓ મુક્ત થશે એમ તેઓ વારંવાર કહેતા.

પરન્તુ અત્યારે તો પ્રકૃતિ માતાએ એમને પુનઃ પોતાની ગોદમાં બોલાવી લીધા છે.

It is time to go Home. Night is coming. It is your Bedtime. Child of Earth, Come; you are tired. Lie down at last in the quiet Nursery of Nature, and sleep. Sleep well. The Day is gone. Stars shine in the Canopy of Eternity.

પૃથ્વીમાતા જાણે કહે છે : "હે મારા વહાલા બાળક! તું ખૂબ જ થાકી ગયો છે. મારી કુદરતી ગોદમાં તું ચાલ્યો આવ. નિરાંતે ઊંઘી જા અને આરામ કર. તારો થાક ઉતારવા માટે જ મેં આભમાં તારામઢ્યો ચંદરવો રચ્યો છે." . . . .

રજાઓમાં કન્યા-ગુરુકુળની દીકરીઓને ઐતિહાસિક કે યાત્રાનાં સ્થળે મોકલતાં પહેલાં બધી દીકરીઓ મર્યાદા સાચવીને કયે કયે સ્થળે નાહીધોઈ શકે અને ગૌરવથી રહી શકે, તેનો નાનોમોટો બધો પ્રબંધ તેમની કાયા ચાલી ત્યાં સુધી તેઓ જાતે જ જઈને કરતા.

આવા અનેક હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગોનો હું સાક્ષી છું. એ પ્રસંગોએ અમારા બન્ને વચ્ચેની આત્મીયતાને વધુ ગાઢ બનાવી હતી. વળી જીવનોપયોગી સાહિત્ય પ્રત્યેની તેમની મમતા અનન્ય હોવાથી, અમારી વચ્ચેનો સંપર્ક અંતિમ પળ સુધી અતૂટ રહ્યો.

ભારતમાં કોઈ ઉદ્યોગ સ્થાપ્યો ન હતો ત્યારે પરદેશમાંથી પાછા ફરી તેઓ મુંબઈ આવ્યા, ત્યારે તેમણે અમુક સંકલ્પો કર્યા હતા. તેમાં ભારતમાં ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનો પણ સંકલ્પ હતો. અને આફ્રિકાનું ભવિષ્ય કેવું થશે તે પણ તેમણે આજથી પચીસ વરસ પહેલાં ભાખ્યું હતું!

મારી પોતાની જે કાંઈ વિનમ્ર સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ છે તેને વખાણતા રહીને તેઓ સદાય પ્રેરણા આપતા. 'શ્રી સમર્થવાણી'ની હસ્તપ્રતો મેં તેમને હરિદ્વાર મોકલી હતી. તે માંદગી દરમિયાન તેઓએ બીજા પાસે ચોકસાઈથી વંચાવી, સાંભળી અને લખ્યું : "જે સંતે શિવાજી જેવા શિષ્યો સર્જ્યા, તેવા સમર્થ સંત રામદાસની વાણી તમે વીણી લીધી, તે ઘણું સારું કર્યું."

કેળવણીનાં આજનાં પાઠયપુસ્તકોમાંથી ન્યાય, નીતિ, ધર્મ અને આત્માને પોષતી જૂની પ્રેરક કવિતાઓ કાઢી નાખવામાં આવી છે, તેનો તેઓ અવારનવાર મારી પાસે ખેદ વ્યક્ત કરતા.

તેમના જ કન્યાગુરુકુળમાં ભણેલી એવી મારી બે દીકરીઓએ જૂની કવિતાઓનો સંગ્રહ "સંસ્કાર-ગીતો" નામે તૈયાર કર્યો. સંપાદિકાઓની ખૂબ જ ઇચ્છા હતી કે તેઓ આ ગ્રંથ પોતે જાતે આવીને પોતાના 'બાપુજી'ના ચરણમાં સમર્પિત કરે, પરંતુ તેઓ તો ગ્રંથ તૈયાર થયે શ્વસુરગૃહે ચાલી ગઈ હતી. તેથી આ ગ્રંથ સમર્પિત કરવાની જવાબદારી મારા ઉપર આવી પડી.

શ્રીફળ સહિત આ ગ્રંથ તેમના હાથમાં મૂકયો, ત્યારે અમારી આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. આત્માની અબોલ ભાષામાં જે કાંઈ કહેવાઈ ગયું તે શબ્દાતીત હતું.

તેઓ મારા વાંસા પર હાથ ફેરવતા રહ્યા. તેમની એ હથેળી મારફત જે અપૂર્વ વાત્સલ્ય વરસી રહ્યું હતું, તે તો અનુભવ્યું હોય તે જ જાણે. તેઓ ધીમેથી બોલ્યા : "મારા આશીર્વાદ છે—સુખી રહો."

તેઓએ મને જે મહામૂલું આશીર્વાદનું દાન અંતરના ઉમળકાથી આપ્યું છે; તેથી હું પરમ સુખી છું. અને મારો સમગ્ર પરિવાર ખાસ કરીને—મારી પુત્રીઓ પણ-અત્યંત સુખી છે.

આ રીતે અનેક કુટુંબોને જેમણે સુખી બનાવ્યાં છે, તે અમારા સર્વના "બાપુજી' 'મરીને જીવી ગયા' છે. પોતાની કાયા થકી તેમણે જિંદગીને જીવન આપ્યું; અને આ રીતે જિંદગીને સાચા અર્થમાં જિવાડનારા યોગસ્થ ગૃહસ્થી પુરુષોમાંના એક તરીકે તેમને વંદન કરું છું.

☆ ☆ ☆ પ્રણામ અને અંજલિ

લેખક : **શ્રી ગોદાવરીબહેન પટેલ, આર્યકન્યા ગુરુકુલ, પોરબંદર**

જે સંસ્થાને ચરણે મારી જિંદગીની એક પચીસી એક મહાન તપસ્વી સમા કુલપિતાજીની શીળી છાંયડીમાં પૂરી કરવાની અભિલાષા સેવી હતી, અને જેમની જન્મ-શતાબ્દી મનાવવાનાં સ્વપ્નાં પણ સેવ્યાં હતાં, તે સૌ અધવચ્ચે જ કડડભૂસ થઈને તૂટી પડયાં છે. આર્ય કન્યાગુરુકુળની શીળી છાંયડીમાં પૂ. બાપુજીનો અસીમ સ્નેહ, પૂ. બાના પ્રેમની હૂંફ, તેમ જ સમસ્ત મહેતાપરિવારનું વાત્સલ્ય પામી, હું કલ્પનાના કેટલાય ડુંગરા ખૂંદી વળી હતી. કદાચ એ બધું પામતાં અહમ્ ઉત્પન્ન થયાનો ભય પણ સદાય રહ્યા કર્યો હશે; કારણ કે આખરે હું માનવ તો ખરી જ ને! છતાં જેમ જેમ દિવસો વીતતા જતા, તેમ તેમ મનમાં થતું કે જિંદગીના મહામૂલા સમયની આ પચીસી હમણાં પૂરી થઈ જશે! ત્યાં કદી પણ ન કલ્પેલી કાળની જવાળાએ તા. ૨૫–૮–'૬૯ ને સોમવારના રોજ સૂર્યોદય પછીના ત્રણ કલાકને અંતરે અમારા કુલપરિવારના પ્રાણસ્વરૂપ, વહાલસોયા બાપુજીને ચિરનિદ્રામાં કુદરતે પોઢાડી દીધા. એ સમયે—જાણે અમારા સૌ ઉપર કઠોર વજ્રપાત ન થયો હોય—તેવો આઘાત અમે અનુભવ્યો.

જેમના મહામૂલા માર્ગદર્શનથી, કેટલીક વાર તો કેવળ અંગુલિનિર્દેશથી, સહૃદયતાભર્યાં કીમતી સૂચનોથી, અમારું સૌનું વિદ્યામય જીવન સરળતાથી પસાર થતું હતું, તે ત્યાગમૂર્તિ સમા કુલપતિશ્રીએ મૃત્યુલોકની કઠિન જીવનયાત્રા સમસ્ત કુલપરિવાર વચ્ચેથી સમાપ્ત કરી દીધી. અરે! અરે! આ બધું શું થયું? કેમ અને ક્યારે બન્યું? તેની વિહ્વળ મનને સમજણ જ પડી નહીં. આજે જ્યારે એ પરમ આદરણીય બાપુજીના જીવન સંબંધમાં થોડુંક લખવા ઇચ્છું છું, ત્યારે એક ભવ્ય અને પ્રેરણાસભર જીવન જીવી ગયેલા પૂ. બાપુજીના અલૌકિક ચરિતને સીમિત શબ્દોમાં શી રીતે વ્યક્ત કરવું એવી મુંઝવણ અનુભવું છું.

લગભગ છેલ્લાં બાર-તેર વર્ષથી હું અને ગુરુકુળનાં ભૂતપૂર્વ આચાર્યા શ્રી શાંતિબહેન અગ્રવાલ કાર્યવશ દરરોજ એકાદ વખત તો અવશ્ય પૂ. બાપુજીને મળતાં. ત્યારે સામાન્ય વાતચીત દરમિયાન, શાંતિબહેનની મિતભાષિતામાં પૂ. બાપુજીને ક્યારેક વ્યવહાર-ચાતુર્યનાં દર્શન થતાં. આ બાબતમાં તેઓ મધુર ટકોર પણ કરી લેતા. છતાં તેમાં કટુ વ્યંગની ક્યાંય પણ છાંય નહોતી પડતી; તો ક્યારેક નિખાલસ બોધપ્રદ હાસ્ય વેરતાં વણિકની પ્રચલિત વાર્તાઓ કે ટુચકા સંભળાવી મર્મકથનની ધાર ઘસી નાંખતા; છતાં સાથોસાથ કુશળતા-પૂર્વક પોતાની વાતનું સમર્થન પણ કરી દેતા.

પૂ. બાપુજીમાં પુરુષ સાથે માતાનું વાત્સલ્યસભર હૃદય ધબકતું હતું. તેથી છેક નાની વાત પણ એમની નજર બહાર ન જતી. ઈ. સ. ૧૯૫૮ના નવેમ્બર-ડિસેમ્બર માસ દરમિયાન સમસ્ત ગુરુકુળની કન્યાઓ અને કુલપરિવારના તમામ કાર્યકર્તાગણને દિલ્હીમાં 'ભારત પ્રદર્શન' ભરાયેલું તે જોવા નિમિત્તે સ્પેશ્યલ ટ્રેનની

વ્યવસ્થા કરી હતી. તેમાં દિલ્હી ઉપરાંત હરદ્વાર, જયપુર, ઉદયપુર, ચિતોડ, શ્રીનાથદ્વારા, કાંકરોલી અને અન્ય સ્થળોનો સમાવેશ કર્યો હતો. પોતાની વહાલસોયી કુલપુત્રીઓને આ બધું બતાવવા પોતે પણ પોતાના પરમ સ્નેહી શ્રી મેરુભા ગઢવી કે જે સૌરાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત લોકસાહિત્યકારોમાંના એક છે, તેમને પણ સાથે લીધા હતા. નવેમ્બર-ડિસેમ્બરની ઠંડી, હાડ ગાળી નાખે તેવો કાતિલ ઠંડો સુસવાટા દેતો પવન. તેવા સમયે જયપુરના સ્ટેશનમાં અમે સૌ રાત્રિભોજનની વ્યવસ્થામાં આમતેમ ફરતાં હતાં, તેવામાં અમારા ડબ્બા પાસે ઊભેલાં શાંતિબહેનને તેમનો પોતાનો ગરમ કોટ સહજભાવે આપી દીધો અને કહ્યું, "અહીં ઠંડી બહુ છે, ખરું ને? મારી પાસે ત્રણચાર ગરમ પહેરવાનાં વસ્ત્રો છે. તમે આ કોટ પહેરી લો." એમણે જોઈ લીધું કે શાંતિબહેને સ્વેટર, શાલ કે ગરમ કોટ પહેરેલો નથી. શાંતિબહેન અને અમે સૌ આભાં બની જોઈ રહ્યાં! કોઈ કશું કહી શક્યું જ નહીં. મૌનમાં સૌએ એક જ વાણી ઉચ્ચારી કે પૂ. બાપુજીની દૃષ્ટિ કેટલી ચકોર અને માયાળુ છે! બાપુજીના આ કોટ સાથે શાંતિબહેનના શરીરને સરખાવતાં અમને લાગ્યું કે કોથળા જેવડા કોટમાં અમારે શાંતિબહેનને શોધવા ક્યાં? પરંતુ ભાવાવેશમાં પોતાની ફરજ બજાવ્યાનો તેમને અનેરો આનંદ હતો. શાંતિબહેને આ કોટ ન પહેરી વિવેકભંગ કરવાનું ઔચિત્ય નહોતું જ દાખવ્યું; છતાં અમને એમાં માતાના વાત્સલ્યનું અને પિતાની ફરજનું પુનિત દર્શન થયેલું.

એ જ પ્રવાસમાં શ્રીનાથદ્વારામાં એક વખત અમારી થાળીમાંના લાડુ ઉદરસ્થ થઈ જતાં, એમણે ફરી લાડુ લાવવા કહ્યું. એમના આ પ્રેમાળ આગ્રહનું અપમાન કરવાની ક્ષમતા તો અમારામાં ન જ હોય, ન હોઈ શકે; પરંતુ જરા ચતુરાઈ વાપરી લાડુને થાળીમાં બાજુ પર મૂકી દીધા; કારણ કે જો હડપ કરી જઈએ તો તેનું ખાલી સ્થાન લેવા તરત જ તેનો બીજો ભાઈ હાજર થાય.

સંસારની દૃષ્ટિએ કેટલીક વાર સામાન્ય દેખાતાં છતાં મારા જીવન માટે આહ્લાદક, અણમોલ ઉપહાર-સમાં કેટલાંય સંસ્મરણોને શબ્દબદ્ધ કરવા બેસું, તો એક નાનકડું પુસ્તક રચાય, પરંતુ તેનો મોહ જતો કરી એમના જીવનનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ પાસાં, જે મને જોવા મળ્યાં તેને રજૂ કરવાનો જ નમ્ર પ્રયત્ન કરું છું.

અર્વાચીન ભારતના આર્યસંસ્કૃતિના અનન્ય ઉપાસક, પુરસ્કર્તા, શ્રદ્ધેય વડીલ અને પ્રેરક મહાજન એટલે માન્યવર રાજરત્ન શેઠશ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા. એમને અમે કુલવાસીઓ 'બાપુજી'ના વહાલસોયા નામથી સંબોધતાં. અડગ અને દૃઢનિશ્ચયી પૂ. બાપુજીનું સમગ્ર જીવન નિર્ધારિત પ્રવૃત્તિઓથી સભર છતાં ચિંતન-મનન ભરપૂર હતું. આ ગુણો એમને જેટલા વારસાગત મળેલા તેટલા પ્રમાણમાં તેમણે વધારો પણ કરેલો. એ કોઈ વિદ્યાપીઠે પ્રદાન કરેલા ન હતા. પરંતુ અનોખી આત્મસૂઝ ધરાવતી એ વ્યક્તિએ પ્રયત્ન પુરુષાર્થ મારફત કેળવેલા હતા. એમણે જે કંઈ કર્યું તે સ્વત્વથી, હૈયા-ઉકલતથી, અનુશીલન, તપ, ત્યાગ, શ્રદ્ધા, યજ્ઞ, ક્ષમાભાવના, પવિત્રતા, દયા, સંયમ, સત્યની ખોજ એ જ એમની આત્મસંપત્તિની નીપજ હતાં. આ અનોખી સાધનાના પ્રયોગ દ્વારા વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ, દેશ અને સમગ્ર દુનિયામાં વિશ્વધર્મ સ્થાપવાનો અને આધુનિક 'રામરાજ્ય'નું સર્જન કરવાનો તેમણે ભગીરથ પ્રયત્ન કરેલો. પોતાના હૃદયમાં ઉદ્‌ભવતા સુવિચારોને કાર્યાન્વિત કરી, સામેની વ્યક્તિ પર તેઓ અજબનો પ્રભાવ પાડી શકતા.

એમનાં પ્રખર કાર્યશક્તિ અને સૌમ્ય વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઈને સૌ કોઈ સ્વેચ્છાથી પોતપોતાનું કાર્ય કરવા તત્પર બની જતાં. આ જ એમની આગવી શક્તિ અને વિશિષ્ટતા હતાં. એમણે ક્યારેય પોતાના વિચારો અન્ય પર લાદવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ ન હતો. તેમ તેમને આચરવા માટેનો દુરાગ્રહ પણ સેવ્યો ન હતો. એ સર્વમાં માતાપિતાના ધાર્મિક જીવનનો ઊંડો પ્રભાવ પૂ. બાપુજી પર પડેલો સૌ કોઈને દેખાઈ આવતો.

છેક બાળપણથી જ એમના પર ભૌતિક વસ્તુઓ પોતાનું પ્રભુત્વ નહોતી જમાવી શકી. તે સાબિત કરે છે કે જન્મજન્મનાં ઉપાર્જિત પુણ્ય, નિત્યકર્મનું નિરંતર અનુષ્ઠાન, નિષિધ્ધ વસ્તુનું વર્જન અને ઈશ્વરની

ચિરકાલીન કૃપા સિવાય આટલી સંપત્તિ અને આટલાં વૈરાગ્ય ન સંભવે. જેમ અરુણોદય થતાં અંધકાર ટકી શકતો નથી, તેમ પૂ. બાપુજીના ચિત્તમાં વૈરાગ્યનું વિત્ત પ્રાપ્ત થતાં, સાંસારિક સુખો એમને મોહમાં ફસાવી શકતાં નહીં; આમ નિવૃત્તિકાલે, ઈશ્વરરત હૃદયે બાપુજીને ઘર છોડી એકાંતવાસ અને ભગવત ઉપાસના કરવા પ્રેર્યા. અનુભવજનિત જ્ઞાન લાધતાં એમને સમજાયું કે કૌપીન, કમંડળ, તિલકમાળા અને તપોવનવાસ એ તો બહિર્ સાધનો છે. તે દ્વારા મુક્તિ ન જ સંભવે. પરંતુ લોકોત્તર સેવા કરવાનું ગુરુત્તરકાર્ય જ સુચારુરૂપથી જીવનને ભરી દે છે. તેઓ નિ:સંદેહ માનતા કે કર્મ એ જ આ લોકનું ઉન્નતિનું આધુનિક સાધન છે. કર્મ દ્વારા જ આ લોકમાં ઉન્નતિ સાધી શકાય છે; નહીં તો ભૌતિક ઉન્નતિ વગર ધાર્મિક વ્યવહાર અધૂરો જ રહી જશે અને કાર્યને સક્રિય ગતિશીલ રાખનાર ધન અવશ્ય એકાંગી બની જશે. અસીમ મહેનત દ્વારા લક્ષ્મીને પોતાના કોપાગારમાં વાળી, છતાં એમને લેશમાત્ર અભિમાન સ્પર્શ્યું નહીં; કારણ કે એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે જેમ ધર્મ ધનથી સંપન્ન થાય છે તેમ ધર્મ વગર ધન નથી મળતું અને કદાચ મળે તો તે ટકતું પણ નથી. એ સિદ્ધાંતાનુસાર બાપુજીએ અર્થને ધર્મનું માધ્યમ બનાવ્યું અને એમણે એવાં સર્વોચ્ચ કાર્ય કર્યાં કે અંતે તો માનવધર્મ જ શ્રેષ્ઠ છે એ આચાર દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

પૂ. બાપુજીનું જીવન જેટલું ઉદાત્ત હતું, એટલાં એમનાં કાર્યો પણ ઉદાત્ત હતાં. તેના મૂળમાં તેમના ઉમદા વિચારો હતા. તેઓ માનતા કે વસ્તુઓના ઉપાર્જન સાથે જ તેનો સદુપયોગ અને ઉપભોગ થવો જોઈએ. ઉપાર્જન—શક્તિનો પ્રયોગ ધર્મની વૃદ્ધિ માટે, અર્થની સમૃદ્ધિ માટે, ઉજ્જવળ યશના વિસ્તાર માટે અને આપ્તજન અને માનવતાની સેવા માટે થવો જોઈએ. તેઓ સર્વોપરી રીતે સમજતા હતા કે યજ્ઞભાવનાથી મેળવેલી સંપત્તિ કલ્યાણકારી બને છે અને તેને લઈને જ વિચારવંત બાપુજીનો કર્મયજ્ઞ અખંડ રહ્યો.

પૂ. બાપુજી સદાશયી પુરુષ હતા. જેમ ભક્ત અંતર્યામી ઈશ્વરને નૈવેદ્ય અર્પણ કર્યા પછી ભગવતપ્રસાદ ગ્રહણ કરે તેમ બાપુજીએ અસ્ખલિત દાનધારા વહાવીને નિજ કાજે આવશ્યક સંપદા ભગવતપ્રસાદરૂપે સ્વીકારેલી. કદાચ એમને દેહબંધન જેલબંધન સમાન ભાસ્યાં હશે, એટલે જ બાહ્યાડંબર પ્રત્યે તેઓ નિર્લેપ અને નિર્વિકાર રહી શકયા. કુલપરિવારમાં કોઈ બીમાર કે દુ:ખી હોય તો મોટાઈનો ખ્યાલ છોડી, પોતાનાં તમામ કામ કોરે મૂકી તેઓ બીમારો પાસે પહોંચી જતા. દર્દીઓ પ્રત્યે અસીમ સહાનુભૂતિ અને ઉદારતા એમના હૃદયમાં રહેતાં. આ રીતે શૈશવકાળ દરમિયાન ભક્તિ, વિનમ્રતા, સ્તુતિ અને સેવા દ્વારા જે ઇચ્છયું હતું તે જ પ્રમાણે સર્વશક્તિમાન, સર્વાન્તર્યામીની શ્રેષ્ઠ સેવા કરી પૂ. બાપુજી સંપત્તિ, સ્નેહૌદાર્ય કે સર્વાત્મભાવથી પરમાત્માનું ચિંતન કરતા સર્વવ્યાપી ઈશ્વરમાં વિલીન થઈ ગયા.

ભારતીય સંસ્કૃતિએ ભાખેલા સાદા, સરળ, વિચારવંત જીવનનું બાપુજી ઉત્તમ ઉદાહરણ હતા. તેઓ સાચા કર્મનિષ્ઠપુરુષ હતા. સમુચિત કાર્યો આચરતાં અને પૂર્ણ કરતાં ઉપયોગી અને કાર્યરત જીવન જીવી ગયા. અભિમાન સમાન મહાન રિપુને જીતનાર અજાતશત્રુ બાપુજીએ તેથી જ ધાર્યાં કાર્ય પાર પાડયાં હતાં. સમયની વણઝાર અવિરત ગતિએ ચાલે છે. તેમાં સુખદુ:ખના કેટલાય વિસામા આવે છે. તેમ પ્રેરણાનાં પિયૂષ પીવા મળે છે, તો વિક્ષેપની વિષાંજલિ પણ પીવી પડે છે. છતાં પૂ. બાપુજીની પવિત્ર છાયામાં વિતાવેલાં પચીસ વર્ષ દરમ્યાન જે હું સ્નેહામૃત પામી તેનું સ્મરણ કરતાં ધન્ય બની જવાય છે. મધુર સુખ અલ્પદાયી હોય છે; તેના ગાડાં ન ભરાય. બાપુજીના સાન્નિધ્યમાં વિતાવેલી થોડીક ધન્ય ક્ષણો પણ હૃદયપટ પર અમીટ છાપ પાડી જતી; કારણ કે એમનું બાહ્યાંતર સમગ્ર વ્યક્તિત્વ આંતરદર્શનનો આવિષ્કાર હતું. તેઓ સલિલસભર મેઘની જેમ સમભાવથી સહુ પર વર્ષ્યા; અને તે દ્વારા આપ્તજન કે પરજન અનેક રીતે સમૃદ્ધ બન્યાં; અને તે કેવળ સ્થૂળ રીતે નહીં, પરંતુ આધ્યાત્મિક રીતે પણ.

પૂ. બાપુજીની વિચક્ષણ વ્યાપારી દૃષ્ટિ અને બુદ્ધિ જેમ ઉદ્યોગોને અદ્યતન સ્વરૂપ આપવામાં, વિકસાવવામાં, પરિષ્કૃત કરવામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમ તેમનામાં રહેલાં કલ્પનાશીલ હૃદય અને સૌંદર્યવર્ધક અને બોધક માનસનો પણ પરિચય એમનાં સ્વલિખિત પુસ્તકો દ્વારા થાય છે. એમની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ અને સ્વાતંત્ર્યભક્તિનાં દર્શન ભારતમંદિર, કીર્તિમંદિર અને તારાગૃહમંડળ જેવી જીવંત શિલ્પકળાઓમાં પ્રગટ થાય છે.

બાપુજીનો સ્થાપત્યપ્રિય આત્મા, સહજ સાહિત્યિક બુદ્ધિ, ઉદ્યોગપતિની દૂરદર્શિતા અને સાથે પ્રેમપૂર્ણ હૃદયનો સુભગમેળ એટલે જ આર્ય કન્યા ગુરુકુળ. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને કારણે એમનું દર્શન વેધક અને દૂરગામી રહેતું હતું. પ્રજા—સમાજનું હિત શામાં છે તે જોઈને તે કાર્ય કરતા. નારીઉદ્ધાર વગર વિશ્વ-ઉદ્ધાર સંભવિત નથી; એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. સ્ત્રીને માતા સમાન ગણતા. પૂ. બાપુજીનું અંતિમ સામાજિક લક્ષ્ય તો સ્ત્રીકેળવણી જ હતું; જેને તેમણે ગુરુકુળ અને મહિલાકૉલેજ દ્વારા મૂર્તરૂપ આપ્યું. ગુરુકુળ એ પ્રાચીન સૂક્ષ્મ વેદ સંસ્કૃત સોહામણી છતાં અર્વાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા સ્વીકૃત પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું મિલન, બે-ત્રણ મિશ્ર સંસ્કૃતિનાં વિદ્યાશિલ્પોનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની એકતા, વિશદતા અને અભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અવશ્ય કહી શકાય કે બાપુજીનો સર્વશ્રેષ્ઠ વિચારવંત આત્મા ગુરુકુળમાં જ પ્રગટ થયો છે. તેઓ ગુરુકુળના જાગ્રત, સાવધ, અડગ સંતરી, સર્જક, માર્ગદર્શક અને સંવર્ધક હતા; અને તે જ તેમના આત્મઆવિષ્કારનું એક પરમ મંગળ અને મનહર પ્રતીક હતું.

ગુરુકુળના અણુઅણુમાં પૂ. બાપુજીની સ્નેહસભર મીઠી મમતા જીવંત છે. કુલવાસીઓનાં રોમેરોમમાં એમની પુનિત સ્મૃતિ ભરેલી છે; છતાં તેઓ સદેહે અમારી વચ્ચે નહોતાં, સ્વાભાવિક રીતે અનિવર્ચનીય સંતાપ અને દુઃખ થાય છે. કયારેક અહર્નિશ હૃદયમાં સળગતો દાવાનળ અસહ્ય બનતાં અશ્રુધારા રૂપે વહી રહે છે અને આ યુગના ધનકુબેર છતાં તપસ્વી, દાની, નિઃસ્પૃહી એ નરપુંગવને અમે સૌ વિદ્યાવ્યાસંગીઓ અમારી પ્રણામાંજલિ અર્પીને આશ્વાસન લઈએ છીએ.

કંદુકક્રીડન
શિલ્પ : ઉદયપુર
: આલેખક :
જગન્નાથ અહિવાસી

સંસ્કૃતિ

।। न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः ।।

મહાવડ

જરાજર્જરિત જીર્ણશીર્ણવપુ ભવ્ય આ ભારત,
મહા-વડ અડોલ, કૈં યુગ-થપાટ ખાતો ખડો.
હશે થડ કયું, કઈ જ વડવાઈઓ? વાંકડા
અઘોર-રવ ઘૂઘવે! વિકટદંષ્ટ્ર પ્રાણી કંઈ
પરસ્પર પ્રતિ શું હિંસ્ર ધસતાં? વળી ડોકતાં
ધરા પર ખરી, હણાયે પશુ, રાંક જીવાત કૈં
પિલાય, જનમે-શમે. ઘર પરે ઘરો કારમા
ઉધેઈ રચતી રમે સુકલ મૂળજાળાં ગ્રસી.

તથાપિ ચઢતો અહો કહીંયથી જ ઉર્વીરસ
પ્રફુલ્લ કરી કાળકાળ હસતો કુંપેરો પરે,
વરેણ્ય સવિતા તણાં કિરણભર્ગ આકંઠતો,
વિહંગકુલ પર્ણપુંજ મહીં જે લપ્યાં તેહને
અનંત નભગુંજતી ઋતઋચાથી ટ્હૌકાવતો.
અખંડ દ્યુતિવંત ભારત પ્રશાંત આ શાશ્વત:

ઑગસ્ટ ૧, ૧૯૫૮

ઉમાશંકર જોશી

☆ ☆ ☆ QUALITIES OF INDIANNESS

By: Dr. Sarvapalli Radhakrishnan

From our country the influence of our culture has been going abroad, since 4th century B.C., possibly earlier or possibly later. When you go to these countries—Indonesia, Indochina, Cambodia in the East, or East Africa and South Africa and other places, you will find traces of the influences of our culture. Let me assert first, we have had no political ambitions of establishing any kind of conquest over these kingdoms. We never had, we do not have today. The influence has been cultural, literary, artistic and religious. Many countries owe their allegiance to the Buddha. The story of the Buddha is something of which every Indian will be proud. I remember, Anatole France in his autobiography, has written "On 1st May 1890, chance led me to . . . Musee Guimet . . . There standing in the Asian Centre of the simplicity and solitude of the Gods of Asia, my eyes fell on the statue of Buddha. Though I am a sophisticated intellectual not believing in God, I felt like bending down and prostrating to him as to a God. For, if ever a god walked on this earth, it was here." Here is a man who tells us if you wish to escape from suffering, develop understanding and increase compassion—Pragnya and Karuna.

Pragnya is deepening of your awareness, making yourself into a spiritual being. Karuna is the quality in which pragnya expresses, manifests itself:, it is compassion for the whole of humanity. We never tried to have any kind of boundaries with regard to the objects of our compassion. When you say that you are an Indian, whether settled abroad or settled here, the matter is not one of geography but one of history. What is the tradition for which you stand? What are the ideals which you adhere to? Why do you think the ideal for which India has stood will have some quality of healing, so far as the struggles between nations are concerned? If you put a question like that you get an obvious answer: it is not caste, it is not untouchability, it is not the different forms of marriage or different forms of adoption, but it is those great ideas of Abhaya, Asanga and Ahimsa.

Abhaya is freedom from fear. The Upanishad starts by saying : *Asato ma sadgamaya tamaso ma jotir gamaya, mrityorma amritam gamaya.* This world is asat. It is subject to mortality. It is dark. How can I get out of this world, if this world were all darkness and death would be all? There would be no promise of redemption for the human being. But the Upanishad thinkers said that there is a reality which transcends this universe. It gives you freedom from fear. If annihilation were all, if the tyranny of time were all, if there is nothing more than this devouring death, all things will pass away. Civilisations, great monuments of history will pass away. Is there anything which is exempt from this law

of mutation, from this law of change? And the answer was given. There is such a thing. And it is the perception of that reality underlying this cosmic process which gives us tranquillity, which gives us some kind of freedom. Buddha said exactly the same thing. He looked at a dead body, a sick body and an old body. And a man came, a recluse. And he asked, who are you? His answer was, "*He narapungavaha janma mrityu bheetaha shramanaha pravrahitoshmi moksha heto*". Janma and Mrithyu are the symbols of time. Afraid of them, I have come to find out whether there is any way of escape from this; and Buddha's answer was, "I will become a recluse, I will go out and try to search a path which will take me from this world of time to a world of eternity," and he called it Nirvana. Everyone said this, thou shalt walk in the travail of this and, the gates of hell will not prevail, if once you know what the truth of things is. Abhaya, freedom from fear, is possible only with the perception of that kind of cosmic mystery which underlies this whole cosmic process. Once you have it, you need not run away from the world. Seeing the truth in solitude does not mean that you should not engage in public affairs. You have to do it. But you have to do it in a spirit of detachment—in a spirit of Asanga, that is, what they say—Yoga. *Yogastha kuru karmani sangam tyaktwa Dhananjaya.* Perform your works settled, well established in Yoga, in that state of Samadhi, in that state of equanimity. That is what you should do. And so far as this world is concerned, what should be your attitude? We say it is ahimsa, non-violence. Non-violence does not mean a surgeon should not do his operation. It means Vairatyaga, renunciation of hatred. That is the only principle you have been called upon to adopt. Abhaya, Asanga, Ahimsa these constitute the qualities of Indianness. If you want to know what Bharatiya culture stands for, it does not stand for so many other things with which it is mistaken, but it stands for these things. This has given to you an attitude of absolute toleration. When the Upanishad-rishi was asked what is the way to gain salvation, what was his answer? He did not say that there is a royal road which takes us to salvation. He said, even as the birds in the air fly, even as the fishes in the sea swim, leaving no traces behind, even so is the pathway to God traversed by the seeker of spirit. The seeker of spirit has written in the blood of his own heart his pathway to God. There are as many ways to God as there are human souls, and it is, therefore, impertinent for one to question the pathway which is being adopted by another human being. That kind of hospitality, not mere hospitality which provides you with bare headed casual wants, but hospitality which gives you every kind of assistance you can possibly have.

If the geography of India consists in its extensive territory from the Himalayas to Kanyakumari, the history of India consists in the formulation of these great ideals for which this country from its beginning has stood. Any one who calls himself an Indian, must know something about what this culture stands for. It is not made by any race, any one religion or any one sect, it is a thing which

grew up in this soil by the commingling of people in the unity of all religions. It is that for which our country has stood. I was there in Indonesia the other day. I saw a Professor of Sanskrit there, who won his thesis from Glyden University on the subject Agastya in the Archipelago. I asked him, "What is this? You have started with the invocation to Ganesh and Saraswati". He said, "Yes, that is our culture, our faith may be something else. But out culture is the Indian culture. And we still worship these things". The most popular drama there is Arjuna Vivaha. I went to Cambodia some years ago, and in a banquet speech, the king, the father of Sihanauk, said, "We are your spiritual descendants. A man called Kaundinya by name came from South India years ago, defeated the Cambodian princess, married her, settled down, established his dynasty, and we are the spiritual descendants of that dynasty. The name Kumer Civilisation which you give to them, comes from the word Kumer of which Kaundinya was a citizen here." So the civilisation is called Kumer civilisation. They have a temple of Krishna, of 500 B.C. in Egypt. Ashoka sent his missionaries to different parts, and some went to the West, some went to the East. You find there, wherever you go, a kind of cultural atmosphere which makes you feel at home. I have travelled in different parts of the world—Africa, America, south and north Asia. There was not a place where I did not find myself absolutely at home. Because when you have got the liberality of spirit, the kind of true philosophical or balanced outlook, you are able to see that all these people have got exactly the same kind of impulses, the same hunger, the same emotions, the same kind of propensities which make human kind one.

Today, the world is moving towards a single whole. Science and technology, means of transport and communications have brought the whole world together. Physical unification has taken place. Intellectually also, the same ideas, the same cinemas, the same scientific things are going through the whole world. That is what you find. Politically, either democracy or dictatorship, these are the things which you come across. Economic alliances are taking place. But deep down, there is some kind of cussedness which has prevented humanity from settling down in an atmosphere of freedom from fear, an atmosphere of what we call Abhaya.

We have developed nuclear instruments to the highest extent. But ethically we are still backward; nuclear geniuses and ethical dwarfs; that is what we happen to be. It is because on nuclear side, we have been able to throw up such spectacular developments, we are afraid of one another and we are living in an atmosphere of distrust and fear. It is therefore in correction of those imbalances, or maladjustments, which will save us from this present condition, and if we are true to ourselves, if we are true to the great ideals which we have announced from the times of Upanishads and Buddha, down to Ramakrishna sequences, it will be possible for us to help the world in settling down.

I was in South Africa in 1939. I was in Mombasa, Nairobi, Kampala, Nyasaland, Zanzibar, Dar-es-salaam, almost all the places of East Africa.

Everwhere, if you are able to rise above your petty prejudices, you get a heartening response. Remember what Gandhi told us. He said, "I do not wish to live in a world which is not united." That was one thing. Another thing he said, "A fallen and prostrate India cannot be of any help to herself or to the world; a free and enlightened India can be of help to herself and the world. I want my country to become free, so that, one day, if necessary she may die that the world may live" (applause). That is the principle for which this country has stood. This country did not put material survival higher than spiritual values, but subordinated material things. Why is it that in our country, even the leaders of politics are men of religion—take Gandhi, take Tilak, take Aurobindo Ghosh, take Vivekananda, take them all. Why did they make an impression in this country? Not on account of political wisdom. But on account of the spirit of austerity, the spirit of renunciation of which they were the exemplars. Because they were able to expound in their own lives the austerity for which this country has stood.

Santo bhoomin tapasa dharayanti. The saints by tapas sustained this world. It is not the material magnate, it is not the people who are always immersed in acquiring wealth and possessing it and retaining it. In adopting a policy of mere materialism, it is not such people who have left this country alive today. It lives because of the thousands of people, even in our own time, who are unknown to name and fame, are suffering, are lacerating their flesh, torturing their minds that the spirit in them may be kept alive. It is those people who are the salt of this country. It is they who have helped this country to survive to this day.

It is a country which never adopted bigoted, intolerant attitude towards the followers of other religions. We welcomed the Jews when their temple of Jerusalem was destroyed, we welcomed the Christians, we welcomed the Parsees, we have the Muslims with us. It is our pride that these different followers of religions live together in amity and harmony. The spirit of this country is renunciation and friendship for all. That has been our maitri in all beings. That has been the policy. When we say we are Indians, we are Bharatiyas, we must remember that the true quality of Indianness does not consist in your merely being born in this place, but in your developing certain outlooks, attitudes and dispositions which have been associated with this country from time immemorial.

Any one, who goes out of this country and works in another country and makes his livelihood there, must look upon that country as his true home. This Indianness does not consist in your being here or there, it consists in your developing certain qualities. Develop them and contribute them to the service of the community where your work is planted, and you will be able to rise and make an immense contribution towards the spread of true Indianism, which is universalism in essence.

One thing which has occurred to me, wherever I go, is the way in which people are looking to this country. Degenerate as we are, disrupted as we are, fighting as we are for personal power and all sorts of things, inspite of all these, there are certain ideals which are embodied in the spirit of India. It is that which they Love. It would be interesting to know that in different parts of the world I had to start centres of religion for inter-religious culture for the study of different religions. I did it at Harward University, I did it in Heidelberg in Germany, I did it in Japan, a new tendency that peoples of different religions should live together and not fight one another. They are partners in one quest, not rivals for some kind of aggrandisement. It is that which we have to develop. The world is moving towards the ideal. What is essential for it is a communion of minds and hearts. Politics, Economics, Science, Transport have done their job. What we have to do is to give a soul to this world which has found for itself a body. You have to give a conscience to this world, and you can give it, if you are truly Indian. It is my hope, it is my earnest prayer that scholars will come, work together, stand up for that which is the future goal of humanity. It is moving towards it. If you study events, their mind is this. If you study the spirit of our age, the will of that age is this. If you study the cosmic process, the will of Providence is this: that the world should become a single home for humanity, where differences will be there, not obliterated, but each one will be able to contribute to the development and the enrichment of humanity. It is that idea, that Indianness, I wish, will help to build up this country.

(From Dr. S. Radhakrishnan's Inaugural Speech on the occasion of the Opening Ceremony of N. K. Mehta International House, Bombay).

☆ ☆ ☆ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ

લેખક: આચાર્ય શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર

એક વખત એવો હતો જ્યારે માબાપ પોતાના દીકરાઓને વંશપરંપરાગત ધંધાની જ કેળવણી આપતા હતા. બ્રાહ્મણ પુરોહિતો પૂજાના મંત્રોથી પ્રારંભ કરે અને પુરોહિતને જરૂરી બધી કેળવણી દીકરાને આપે. સુથાર, લુહાર, સૈનિક અને ખેડૂત પણ એ પ્રમાણે જ કરતા. 'સામાન્ય સંસ્કૃતિ' માટે લોકો ન્યાતના વડીલોની વાતો અને ચર્ચા સાંભળતા, મંદિરોમાં પુરાણો વંચાતાં. ત્યાર પછી સંતોએ સમાજની વ્યાપક કેળવણી હાથમાં લીધી અને એમણે પોતાનું કામ, સંસ્કૃતમાં નહીં પણ પ્રાદેશિક લોકભાષામાં ગીતો—આખ્યાનો અને ભજનો દ્વારા ચલાવ્યું.

પઠાણ અને મોગલોનાં રાજ્યમાં આપણા લોકો રાજ્યકર્તાની ભાષા—અરબી અને ફારસી—શીખવા લાગ્યા. એ દિવસોમાં 'પોતાનો ધર્મ લોકો ભૂલી ન જાય' એટલા માટે અમુક લોકહિતચિંતકોએ સંસ્કૃતની કેળવણી પર ભાર મૂકયો. ગુરુકુળોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. અને સંતસંસ્કૃતિને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

અંગ્રેજો આવ્યા અને એમણે, પોતાના વ્યાપક સ્વાર્થને અનુસરી, પ્રજાને વ્યાપક કેળવણી આપવાનો આદર્શ સ્વીકાર્યો. એ જમાનામાં રાજ્યકર્તા અનેક અંગ્રેજો વચ્ચે જે ચર્ચા ચાલતી હતી એ અનેક રીતે બોધપ્રદ છે.

'અંગ્રેજી કેળવણી લીધાથી સારી સારી નોકરીઓ મળે છે' એ જોઈને આપણા લોકોએ ઉત્સાહભેર એનો સ્વીકાર કર્યો. દેશના નેતાઓએ પણ અંગ્રેજી કેળવણીનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું અને આપણા જીવનમાં 'પશ્ચિમની અસરવાળી આધુનિકતા' આવવા લાગી. એની સારી-માઠી અસર આજે પણ ચાલુ જ છે. આજના જમાનાના નેતાઓનાં મન ઉપર એ કેળવણીની અસર નાનીસૂની નથી.

આવી સ્થિતિમાં 'પશ્ચિમની અસરથી આપણે દબાઈ ન જઈએ, સ્વત્વની રક્ષા કર્યા વગર આપણો પ્રાણ ટકે નહીં' એમ માનનારા લોકોએ અનેક જાતની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સ્થાપી. એમાં ગુરુકુળનો ફાળો નાનોસૂનો નથી.

આવા ગુરુકુળોમાં ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન મૂળ સંસ્કૃતમાં થવા લાગ્યું. હોમહવનની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ. વર્ણવ્યવસ્થા પ્રત્યે આદર કેળવાયો. તે વખતે વર્ણ પરત્વે અલગ અલગ પ્રકારની કેળવણી આપવાના પ્રયોગો કર્યા હોત, તો તે ન્યાયયુક્ત થાત. પણ સારું થયું કે એવી વર્ણવાર કેળવણીની પદ્ધતિઓ અજમાવવાના પ્રયોગો ન થયા. (મેં આને વિષે પ્રાજ્ઞપાઠશાળાના સંસ્થાપક આચાર્ય નારાયણ શાસ્ત્રી સાથે ચર્ચા કરી હતી.)

જ્યાં સુધી આપણે માથે પરરાજ્ય હતું અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિનો એકડો જ કાઢી નાખવા મથતી હતી, ત્યાં સુધી આપણી આગળનો સવાલ 'ભારતીય સંસ્કૃતિની રક્ષાનો' હતો. આપણો સ્વભાવ પણ સંસ્કૃતિના જૂનામાં જૂના, એટલે કે આદ્ય આદર્શો તરફ, આદરપૂર્વક જવાને અનુકૂળ હતો. 'ઋષિકાળની જીવન પદ્ધતિ જ ઉત્તમ સ્થિતિ હતી. એ આદર્શ આપણે છોડયો એટલે પડતા ગયા; માટે ઉત્તમોત્તમ આદિકાળને ફરી સજીવન કરવો જોઈએ' એ જાતના અભિપ્રાયને અથવા સિદ્ધાંતને આપણે અનુકૂળ છીએ. પણ 'ભૂતકાળમાંથી સારાં તત્ત્વો વર્તમાનકાળને માટે અનુકૂળ કરવા અને નવા પ્રયોગો કરીને ભવિષ્યકાળ તરફ પ્રયાણ કરવું,' એ જ આદર્શ ઉત્તમ અને સ્વાભાવિક છે. એને જ 'વિકાસનું તત્ત્વ' કહે છે. આપણી પરિભાષામાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે, 'આપણી સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ સનાતન છે, પુરાતન

વાસંતી : જગન્નાથ અહિવાસી
(કલાકાર તથા 'કુમાર'ના સૌજન્યથી)

નથી.' પુરાતન એટલે જૂનું—એ વાસી થઈ શકે છે. અને જે ભૂતકાળમાં જમે થઈ ચૂકયું છે તે. આનાથી જુદું સનાતન એટલે નદીના પ્રવાહની પેઠે તાજું, પ્રગતિશીલ, વેગવાન અને નિત્યનૂતન. આપણી સંસ્કૃતિને આપણે 'શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, આગમ, તંત્રપ્રેરિત' ગણીએ છીએ. આપણે જૂનામાંથી અમુક ભાગ 'કલિવર્જ્ય' કહી છોડી દઈએ છીએ. ઋષિ, મુનિ, આચાર્ય, સંત અને મહાત્માઓની પ્રેરણા પ્રમાણે આપણી સંસ્કૃતિમાં 'સનાતન આદર્શને અનુકૂલ' એવા સુધારાઓ દાખલ કરીએ છીએ.

આપણને હવે વિદેશી શાસન તળે રહ્યાની બીક નથી. આપણે આપણાં ભાગ્યના માલિક અને સર્જક છીએ. હવે આપણે આપણી સંસ્કૃતિની આદ્ય, આધ્યાત્મિક પ્રેરણાને વફાદાર રહી, અત્યાર સુધીના અનુભવ અને પુરુષાર્થનો પૂરો લાભ લઈ, નવનવોન્મેષશાલિની પ્રતિભાને જોરે, ભવિષ્યકાળ તરફ પ્રયાણ કરવાનું છે. જે આપણું હતું તે આપણે જ્યારે ખોયું, ત્યારે એનું સ્મરણ કરી કરીને આપણે સ્વત્વ સાચવ્યું. હવે આપણે 'ત્રિકાલને સ્પર્શ કરનાર આપણી નિત્યનૂતન સંસ્કૃતિ'નાં નવાં નવાં રૂપો અજમાવવાના છીએ. હવે આપણે પ્રાણોપાસક હોઈ, પ્રયોગપરાયણ થવું ઘટે છે. આ છે ભારતીય સંસ્કૃતિનો અને એની આધ્યાત્મપ્રધાન કેળવણીનો આપણી આગળનો આદર્શ.

ભારત-ભાગ્યવિધાતાએ આપણને જે ઐતિહાસિક અનુભવો કરાવ્યા, તેનું ચિંતન આપણા જમાનાના ઋષિઓએ કર્યું છે. દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી વિવેકાનંદ, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, બાબુ ભગવાનદાસ, યોગી અરવિંદ, મહાત્મા ગાંધી જેવા ઋષિઓએ કેવળ ભારતને જ નહીં પણ આખી માનવજાતને નવી પ્રેરણા આપી છે. એનો સરવાળો એટલો ઉજ્જ્વળ, પ્રાણવાન, તેજસ્વી અને સર્વકલ્યાણકારી છે કે આખી દુનિયા ધીરે ધીરે પ્રભાવિત થઈ, અનુકૂળતાએ એનો વિચાર અને સ્વીકાર કરવા લાગી છે.

આ છે આપણો આર્ય આદર્શ. આને આધારે આપણે પ્રગતિ કરવાના છીએ. અને તેમ કરતાં એશિયા, આફ્રિકાના લોકોના સવાલોનો પણ વિચાર કરવાના છીએ. વ્યાપકતા, તેજસ્વિતા અને સર્વકલ્યાણકારિતા —એ હશે આપણી સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ અને પ્રેરક સૂત્ર.

ધર્મનું પુનરાગમન એટલે કેળવણી

કેળવણી કહે છે : હું સત્તાની દાસી નથી, કાયદાની કિંકરી નથી, વિજ્ઞાનની સખી નથી, કળાની પ્રતિહારી નથી, અર્થશાસ્ત્રની બાંદી નથી, હું તો ધર્મનું પુનરાગમન છું. મનુષ્યના હૃદય, બુદ્ધિ, તેમજ તમામ ઈન્દ્રિયોની સ્વામિની છું. માનસશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્ર એ બે મારા પગ છે. કળા ને હુન્નર મારા હાથ છે. વિજ્ઞાન મારૂં મસ્તિષ્ક છે. ધર્મ મારૂં હૃદય છે. નિરીક્ષણ અને તર્ક મારી બે આંખો છે, ઈતિહાસ મારા કાન છે. સ્વાતંત્ર્ય મારો શ્વાસ છે. ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ મારાં ફેફસાં છે. ધીરજ મારૂં વ્રત છે. શ્રદ્ધા મારૂં ચૈતન્ય છે. આવી હું જગદંબા છું. મારી ઉપાસના કરનાર બીજા કોઈનો ઓશિયાળો નહિ રહે. એની સર્વ કામના મારી મારફતે તૃપ્ત થઈ શકે તેમ છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર

☆ ☆ ☆ શ્રી નાનજીભાઈ મહેતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ

લેખક : ડૉ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

સ્વ. નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાના સાહસપૂર્ણ અને રોમાંચક જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ છે: જીવન અને સંસ્કારના અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમનું પ્રદાન મહત્ત્વનું છે—ઉદ્યોગ અને વાણિજ્યના ક્ષેત્રે તેમનાં પ્રદાન કરતાં જરાય ઓછું નહીં. આ પ્રત્યેક પરત્વે લેખમાળા તૈયાર કરી શકાય, પરંતુ અત્રે ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં શ્રી નાનજીભાઈનાં જીવન અને કાર્યનો વિચાર કરીશું.

વિજ્ઞાનના આ યુગમાં આજે ભૌતિક પ્રગતિ જે હરણફાળ ભરી રહી છે, તેનાથી આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યોનો સર્વત્ર હ્રાસ થઈ રહ્યો છે. યંત્રવાદના ઝંઝાવાતથી જ્યારે સારુંયે વિશ્વ શીર્ણવિશીર્ણ થઈ રહ્યું છે, ત્યારે ભારત એમાં અપવાદ કેમ રહી શકે?

આજે આધિભૌતિક વિકાસે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને વિસારે પાડી છે અને નૈતિક મૂલ્યો પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવાઈ રહી છે. ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળભૂત મૂલ્યોનો વિચાર કરવો આવશ્યક બની રહે છે. આ મૂલ્યો તે **ઋત, સત્ય, યજ્ઞ** અને **તપ. ઋત** એટલે બ્રહ્માંડની વ્યવસ્થાના રચયિતા ઈશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધા. **સત્ય** એટલે મન, વાણી અને કર્મ વચ્ચે સંવાદિતા. **યજ્ઞ** એટલે જીવનની તમામ પ્રવૃત્તિનું ઈશ્વર-પ્રીત્યર્થ સમર્પણ કરવું તે અને **તપ** એટલે માનવીની સહજ વૃત્તિઓ, કામનાઓ અને આવેગોનાં સૌન્દર્યતત્ત્વો પરિષ્કૃત કરનાર અને મન તથા દેહનું શુદ્ધીકરણ સાધનાર ઊર્ધ્વીકરણ. સ્વરૂપગત ભેદો અને સંપ્રદાયોથી પર એવું ધર્મનું આ જ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે અને એનાં सत्यम्, शिवम् અને सुन्दरम् એ ત્રણ પાસાં છે. આ મૂલ્યો માટે આપણા સંસ્કૃતિસ્રષ્ટાઓ જીવ્યા અને બલિદાન આપતાં પણ ન સંકોચાયા. અર્વાચીનોમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહાયોગી શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીજી વગેરેએ આ જ મૂલ્યો પર ભાર મૂકયો હતો.

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આ મૂળભૂત મૂલ્યોને યથાશક્તિ આચારમાં મૂકી શ્રી નાનજીભાઈ એક આદર્શ દાનવીર—ઉદ્યોગપતિ તરીકે પોતાનાં જીવન અને કાર્યને રાષ્ટ્ર અને પરરાષ્ટ્રોમાં સ્મરણીય બનાવી ગયા છે.

નાનજીભાઈ અત્યંત ધર્મપરાયણ હતા. આ ધર્મપરાયણતાનાં મૂળ તેમનાં માતપિતા તરફથી બાળપણમાં મળેલા સંસ્કારોમાં છે. પિતાની સ્થિતિ સાધારણ ગણાય—તે સમયના સૌરાષ્ટ્રના એક નાનકડા ગામના પરચૂરણ ચીજવસ્તુઓના વેપારીની હોય તેવી, છતાંય આ વેપારી કુટુંબની કેટલીક આગવી જીવનરીતિઓ હતી. પ્રત્યેક સાંજે કુટુંબના નાનાંમોટાં સહુ એકઠા થઈ દેવમંદિરે જવું એવો નિત્યક્રમ એમના વડીલોએ પાડયો હતો. આજથી ૮૦ વર્ષ પૂર્વે ગોરાણા નામક એ ગામડામાં, જ્યારે કિટસન લાઈટ પણ નહોતી આવી, ત્યારે ધૂંધળી સંધ્યાએ કોડિયાના દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં પિતા કાલિદાસ અને માતા જમનાબાઈ નાનેરાંઓને તેડી સાયંપ્રાર્થના માટે મંદિરે જતાં. તીર્થધામ દ્વારકાના માર્ગે જતાં સાધુસંતો અવારનવાર ગોરાણા ગામને પાદરે રાતવાસા માટે રોકાતા અને પિતા કાલિદાસને જ્યારે આની જાણ થતી ત્યારે તેઓ બહુમાનપૂર્વક આ સંત-પુરુષોને પોતાને ત્યાં લઈ આવતા અને ભોજન તથા સેવાથી એમનું સ્વાગત કરતા. ત્યાર બાદ મોડી રાત સુધી મહેતા કુટુંબના ઘરમાં ભજનોની ધૂન જામતી અને વળતે દિવસે યજમાનોને તેમના આતિથ્ય માટે આશિષ આપી, તેઓ દ્વારકા જવા વિદાય લેતા. ત્યારે તેઓ કદીયે ખાલી હાથે ન જતા. બાળક નાનજીના વિકાસ પામી રહેલા માનસ પર આ સર્વની ઊંડી અસર થઈ અને તેના ચારિત્ર્ય-વિકાસમાં આ પ્રસંગોએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. પિતાનાં ધર્મભાવના અને ભક્તિપરાયણતા વિષે નાનજીભાઈ એમની અંગ્રેજી આત્મકથામાં નોંધે છે:

"મારા બાપુ ઈશ્વરના માણસ હતા અને ધર્મરત વૈષ્ણવ હતા. રાતે અગિયાર વાગ્યા સુધી તેઓ '૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તાઓ' વાંચતા, ભજનોની રમઝટ બોલાવતા અને પુરાણો તથા આખ્યાનોની ધાર્મિક કથાઓ રસપૂર્વક સાંભળતા. . . . પંખીઓ અને કબૂતરોને ચણ નાખીને પછી જ પોતે ભોજન કરવું, એવો એમનો નિત્યક્રમ હતો. . . . જીવનનાં પાછલાં વર્ષોમાં તેઓ મારી પાસેથી આફ્રિકાથી આ પ્રકારનાં ધાર્મિક કાર્યો માટે પૈસા મંગાવતા અને હું એમને આનંદપૂર્વક મોકલતો. . . . તેઓ મનુષ્યો વચ્ચેના ઋણાનુબંધમાં માનતા અને આ ઋણ ચૂકવ્યા બાદ જ અંતિમ મોક્ષ મળે એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. પિતાપુત્રના જન્મસંબંધને એઓ આ રીતે નીરખતા."

કિશોરાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલાં આ સંસ્કારો અને માન્યતાઓએ સાહસપ્રિય નાનજીભાઈના જીવનને આધ્યાત્મિક ભાવનાઓથી એટલું બધું સભર બનાવ્યું કે પૂર્વ આફ્રિકામાં એમના જીવનની શરૂઆતના કપરા દિવસોમાં જ્યારે જ્યારે આપત્તિઓ એમને ઘેરી વળતી અને કંઈ જ સૂઝતું નહીં, ત્યારે તેઓ વિનમ્રભાવે ઈશ્વરનો જ આશરો શોધતા. એ પરમકૃપાળુની ઈચ્છા વિના પાંદડુંય હલતું નથી એ માન્યતામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે આવી આપત્તિઓમાંથી યોગ્ય માર્ગ કાઢતા–ઈશ્વરની પ્રેરણાથી એમને એ મળી આવતો એમ કહીએ તોય ખોટું નહીં. આવા અનેક પ્રસંગોની હૂબહૂ રજૂઆત એમણે પોતાની આત્મકથામાં કરી છે. નરભક્ષી વન્યજાતિઓના ટોળામાંથી એમણે પોતાનો બચાવ કેમ કર્યો, લુગાઝીમાં વીજળીના પ્રપાતમાંથી પોતે કેમ બચી શક્યા વગેરે પ્રસંગો એમની પ્રભુ પ્રત્યેની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાના દ્યોતક છે.

ઈશ્વર-પ્રીત્યર્થ અખૂટ શ્રદ્ધાએ નાનજીભાઈના સારા દિવસોમાં પણ એમને સદાય માર્ગદર્શન આપ્યું છે. ગરીબાઈ અને દુઃખના દિવસોમાં તો પ્રભુને ઘણાખરા સંભારે પરંતુ જાહોજલાલીના શિખર પર બિરાજેલા મહાનુભાવો પ્રભુને જવલ્લેજ યાદ કરે. પરંતુ નાનજીભાઈ ઉદ્યોગ-ધંધામાં સારી રીતે આગળ વધ્યા પછીયે પ્રભુને નજર સમક્ષ રાખીને જ પ્રવૃત્તિઓ કરતા અને અણીના પ્રસંગે મુક્ત મને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી બધું જ એના પર છોડતા.

આવો એક વાચનીય પ્રસંગ એમણે આત્મકથામાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે તે જોઈએ તે પહેલાં એ પ્રસંગની પશ્ચાદભૂ સમજી લઈએ.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયે પૂર્વ આફ્રિકાનાં જર્મન સંસ્થાનો અંગ્રેજી સેનાઓથી પરાજય પામ્યા બાદ, ત્યાંની મોટી મોટી કપાસની જિનરીઓ લિલામમાં મુકાઈ. યુગાન્ડામાં જિનરીઓની સ્થાપના તો નાનજીભાઈ હસ્તક આ પૂર્વે થઈ ચૂકી હતી. ટાંગાનિકાની જર્મનો હસ્તક ચાલતી જિનરીઓ સસ્તે ભાવે મેળવવાની આવી તક ફરી નહીં મળે એ વિચારથી શ્રી નાનજીભાઈએ દારેસ્સલામ જઈ લિલામમાં ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું. લિન્ડી ગામથી પચીસ માઈલ દૂર કપાસનાં ખેતરોમાં પણ તેમને રસ હતો એટલે તેઓ ત્યાં ગયા અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ લિન્ડી બંદરેથી દારેસ્સલામ સ્ટીમર મારફતે જવાના હતા કે જેથી લિલામના સમય પહેલાં ત્યાં હાજર રહી શકાય. પરન્તુ કમનસીબે સ્ટીમર લિન્ડી બંદરે આવી જ નહીં. જમીન-માર્ગે ત્યાં પહોંચી શકવું શક્ય નહોતું–અને બીજી સ્ટીમરની વાટ જોવી પાલવે એમ નહોતું, કારણ કે એ લિલામના મુકરર કરેલા દિવસ પછીથી જ આવવાની હતી. લિન્ડીના પોતાના એક ભાટિયા વેપારી મિત્રની સહાયથી એમણે બે દિવસમાં દારેસ્સલામ પોતાને લઈ જાય એવા દેશી વહાણની તપાસ આદરી, પરંતુ જૂન-જુલાઈના તોફાની સમુદ્રમાં કોઈ પણ વહાણ ત્યાં જવા તૈયાર ન હતું–મોંમાંગ્યા પૈસા આપવા છતાંય. અંતે એક મિશ્ર લોહીનો વહાણવટી–સાહસિક અને શૂર–એમને મળી ગયો અને તેણે આ વિકટ પ્રવાસનું બીડું ઝડપ્યું. આંધી અને વરસાદ તથા ડુંગર જેવડાં મોજાંમાંથી વહાણ દારેસ્સલામ બંદરની પાસે નિયત સમયે પહોંચ્યું તો ખરું, પરંતુ વિધિની વિચિત્રતા હવે શરૂ થઈ. શનિવારે બપોરે બારની આસપાસ તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા અને

સોમવારે સવારે સાડા નવે તો લિલામ હતું. બંદર સાંકડું હતું અને ખાડીમાં પાણી છીછરાં હતાં. શનિવાર હોવાથી બંદરની કચેરી બપોરે સાડા બારે બંધ થઈ જાય તે પૂર્વે વહાણને અંદર પ્રવેશવા માટે રજા લેવી આવશ્યક હતી; કોઈ પણ બંદર-અધિકારી ત્યાર બાદ સોમવારે સવારે દસ વાગ્યા પહેલાં ન મળી શકે, કારણ કે રવિવારે સંપૂર્ણ રજા રહેતી. આ પરિસ્થિતિથી શ્રી નાનજીભાઈ અકળાયા, એમને પોતાની બધીય મહેનત નિષ્ફળ જતી લાગી. દારેસ્સલામની બંદરગાહ તથા કિનારે આવેલો રાજમાર્ગ તથા પાસેનાં મકાનો સ્પષ્ટ દેખી શકાય એટલું એમનું વહાણ નજીક હતું—પરંતુ સોમવાર સવાર પહેલાં બંદરમાં પ્રવેશ જ ન મળી શકે તો નજીક શું અને દૂર શું? માનસિક વિટંબણાની આ પળે એમણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે "તું જ મારો તારણહાર છે." પછી શું બન્યું તે એમના જ શબ્દોમાં જોઈએ:

"માનો યા ન માનો, પરંતુ મારા ખરા હૃદયની પ્રાર્થના પ્રભુએ સાંભળી. પ્રાર્થના માટે બીડેલાં ચક્ષુઓ જ્યારે મેં ખોલ્યાં ત્યારે રાજમાર્ગ પર ઝડપથી જતી એક મોટર મેં જોઈ; એમાં બેઠેલા હતા ઝાંઝીબારના મારા જૂના મિત્ર શેઠ મહમદ પીરભાઈ. . . . વહાણમાં ઊભાં ઊભાં મેં બન્ને હાથો ઊંચા કર્યા અને એમના નામની મોટેથી બૂમ પાડી. એમણે અવાજની દિશા તરફ જોયું, મને ઓળખ્યો અને મોટર થંભાવી. મારી અવદશા જોઈ એમને આશ્ચર્ય થયું. મારાં કપડાં મેલાંદાટ થઈ ગયાં હતાં અને આ અતિવિકટ પ્રવાસમાં ત્રણ દિવસ સુધી ન તો હજામત કરવાની સગવડ મળી હતી કે ન તો સ્નાન કરવાની. મેં એમને મોટે સાદે બોલી સમજાવ્યું કે મારે તાબડતોબ બંદર ઉપર ઊતરવાની જરૂર હતી, માટે કૃપા કરી એમણે વિનાવિલંબે બંદર-અધિકારીને તેડી લાવવો. . . . એમણે તરત જ મોટર હંકારી મૂકી અને કચેરી બંધ થઈ જાય તે પૂર્વે જ બંદરના અધિકારીને લઈ આવ્યા. તેની સાથે મોટર-લૉન્ચમાં બેસી અમારા વહાણ પાસે આવ્યા અને મને તથા મારા સાથીદારને એમની લૉન્ચમાં તરત લઈ લીધા."

આ પ્રસંગ સવિસ્તર એટલા માટે જ અવલોક્યો છે કે જીવનમાં સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યા હોવા છતાંય એમણે પ્રભુ પ્રત્યેની અસીમ શ્રદ્ધા વિસારે પાડી નહોતી અને એમના ખરા હૃદયની પ્રાર્થના સાંભળી હોય તેમ પ્રભુએ એ જ સમયે એમના ઝાંઝીબારના પરિચિત મિત્રની મોટર ત્યાંથી જાય એવો યોગાનુયોગ ઘડયો.

એમની સાહસવૃત્તિએ એમના પ્રવૃત્તિમય જીવનને વેગવંતી કાર્યશીલતા અર્પી અને એમની ઈશ્વર-પ્રીત્યર્થ શ્રદ્ધાએ એ જ પ્રવૃત્તિમય જીવનને શાંતિની શોધમાં ભારતનાં તીર્થધામોમાં પાઠવ્યા. એમણે આ પુણ્યમયી ભૂમિનાં વિવિધ તીર્થસ્થાનોની યાત્રા અનેક વાર કરી હતી. હિમાચ્છાદિત ગંગોત્રી અને જમ્નોત્રી, બદરીનારાયણ અને કેદારનાથ, અમરનાથ અને કાશી વિશ્વનાથનાં પર્યટનોએ એમને આધ્યાત્મિક શાતા અને શારીરિક સ્ફૂર્તિ આપ્યાં હતાં. ગંગામૈયાનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોના વિવિધ સ્થળોએથી દર્શન કરવાની જે તક એમને સાંપડી તેનાથી તેમને જે નિર્વ્યાજ આનંદ અને ચિત્તશાંતિ પ્રાપ્ત થયાં તેનું કાવ્યમય ભાષામાં પોતાની આત્મકથામાં કરેલું વર્ણન નોંધપાત્ર છે. ભારતનાં તીર્થસ્થાનોએ એમને જે પ્રેરણા આપી તેનાથીય વધુ પ્રેરણા એમને રમણ મહર્ષિ, શ્રી અરવિંદ ઘોષ, સ્વામી રામદાસ, ગુરુદેવ ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધીનાં દર્શન અને તેમની સાથે થયેલા વાર્તાલાપોથી મળી. એક વ્યવહારકુશળ ઉદ્યોગપતિ તરીકે એમણે બહિર્મુખ દૃષ્ટિ કેળવી જાણી, પરંતુ આજન્મપ્રાપ્ત ભારતીય સંસ્કારોએ એમને અંતર્મુખ દૃષ્ટિ પણ આપી.

શ્રી નાનજીભાઈને ગીતાએ વર્ણવેલા કર્મયોગીની કક્ષામાં મૂકી શકાય; લોકસંગ્રહ અને સમતાની વૃત્તિ-ઓનો તેમનામાં સુભગ સમન્વય થયો હતો. એમણે અઢળક સંપત્તિ કમાઈ જાણી અને એ સંપત્તિનો યજ્ઞ-બુદ્ધિથી વિવેકપૂર્ણ રીતે સદુપયોગ કર્યો. तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा—ઉપનિષદકારના આ ઉપદેશનું તેમણે

સુયોગ્ય રીતે પાલન કર્યું. રૂપિયા બે કરોડથીય વધુ રકમનાં તેમણે દાન કર્યાં છે અને તેમની કર્મભૂમિ આફ્રિકા અને માતૃભૂમિ ભારતની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને તેનો સારો લાભ મળ્યો છે. કમ્પાલાનાં આર્યકન્યા વિદ્યાલય અને નગરખંડ, મોમ્બાસાની સંતોકબહેન શિશુશાળા, ગાયાઝાનું વિશાળ વાચનાલય તથા નૈરોબીની મહાત્મા ગાંધી સ્મારક ઍકૅડેમી તેમનાં પૂર્વ આફ્રિકાનાં ઉદાર દાનોના સ્મારકરૂપે હજીય તેમની કીર્તિની સુવાસ ત્યાં ફેલાવી રહ્યાં છે. ભારતમાં તો એમણે કરેલા દાનો લગભગ પ્રત્યેક અગત્યના યાત્રાસ્થાનમાં ધર્મશાળા, સદાવ્રત અને સ્નાનઘાટ આદિ સ્વરૂપે ભાવિક જનતાની સારી સેવા કરી રહ્યાં છે. શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પોરબંદરનાં આર્યકન્યા ગુરુકુળ, મહિલા મહાવિદ્યાલય, મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિર, મહર્ષિ દયાનંદ વિજ્ઞાન મહાવિદ્યાલય, જવાહરલાલ નેહરુ પ્લૅનેટેરિયમ અને ભારત મંદિર તથા મુંબઈની બૃહદ ભારતીય સમાજ જેવી રાષ્ટ્રોપયોગી સંસ્થાઓ તેમનાં પુણ્ય કાર્યોની જીવન્ત સ્મૃતિરૂપે શિક્ષણ અને સંસ્કારના ઘડતરમાં અગત્યનો ફાળો આપી રહી છે.

આમ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને પોતાનાં જીવન અને કાર્યમાં સુગ્રથિત કરીને સ્વ. નાનજી-ભાઈએ સંસ્કૃતિના એક સાચા ઉપાસક તરીકે જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે એમણે એક અગ્રકોટિના ઉદ્યોગ-પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરેલી વિવિધ રોમાંચક સિદ્ધિઓ જેટલી જ—બલ્કે તેથીય વધુ—મહત્ત્વની છે.

અંતરદેવતાની વાણી

અમેરિકામાં પણ મને તે લોકોએ એ જ પ્રશ્ન પૂછયો હતો. મેં કહ્યું કે ના, તમારા ઑર્ગેનિઝેશનમાં, એ દળ ઊભું કરવામાં મને શ્રદ્ધા નથી. સાચું જ કહ્યું છે કે મિથ્યાને માર્ગે સત્યની પ્રતિષ્ઠા થાય નહિ. દળ ઊભું કરવા જઈએ એટલે કોઈને કોઈ બહાને મિથ્યાનો આશ્રય લેવો જ પડે, પક્ષાપક્ષી આવે જ. પરંતુ જે શકિત દળ ઊભું કરાવે તે શકિતનો પાયો જ જ્યાં અસત્ય હોય, ત્યાં સૃષ્ટિ ઊભી જ શી રીતે રહેવાની? ના, હું તો કહું છું કે હું મિથ્યા સાથે અસહકાર જાહેર કરીશ. હું લોભ નહિ કરું. અને લોભ નહિ કરું એટલે જ ભય પણ નહિ પામું. મરીશ પણ મારીશ નહિ અને મિથ્યા સાથે ખભો પણ નહીં મિલાઉં. એકલા રહેવું પડે તો રહીશ, પણ સગવડને ખાતર મિથ્યાનો આશ્રય લઈ પક્ષાપક્ષીને નહિ ઉશ્કેરું. જગતમાં સત્યનો મોટામાં મોટો પ્રચાર એ જ માર્ગે થયો છે; એક એક વ્યકિત શિખરની પેઠે, દીવાદાંડીની પેઠે, એકલી ઊભી રહી છે અને બોલી છે: "સાંભળો કે ન સાંભળો, આ સત્ય મને લાધ્યું છે. એ સત્ય અનાદિ અનંત છે. એનો મંત્ર પ્રેમ છે." એનો એક એક માણસને ચેપ લાગીને, એની હાક સાંભળીને હજારો લોકો જાગ્યા છે; પણ ત્યાર પછી જેવું દળ ઊભું કર્યું કે સત્યભ્રષ્ટ થયા. જેને જે કહેવું હોય તે કહે, પરંતુ આવા એકલવાયા વીર પુરુષો કેવળ અંતરદેવતાની વાણી સાંભળવા માટે જ કાન માંડીને બેસી રહે છે.

('તીર્થ સલિલ'માંથી) — રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

☆ ☆ ☆ મહાભારતનાં તેજસ્વી સ્ત્રીપાત્રો

લેખક : શ્રી કરસનદાસ માણેક, વિલે-પારલે, મુંબઈ

મને તો મહાભારતનાં ઘણાંખરાં સ્ત્રીપાત્રો તેજસ્વી જ લાગે છે. પ્રત્યેકની તેજસ્વિતા જુદી. કોઈની શાન્ત-સૌમ્ય, કોઈની ઉગ્ર-ભીષણ, કોઈની ગૃહ-પરિમિત, કોઈની રાષ્ટ્ર-વ્યાપક, કોઈની કરુણ-ગંભીર, કોઈની હાસ્ય-સલીલ.

પેલા મન્દપાલની બે પત્નીઓ જ લો. (મન્દપાલને 'ઋષિ' શા માટે કહ્યો છે તે જ સમજાતું નથી, સિવાય કે ઋષિ શબ્દને આપણે કોઈ વર્ગ-વાચક નામ તરીકે લઈએ.) આ મન્દપાલ શરૂઆતમાં જરિતા નામની સ્ત્રીને પરણેલ. પછી એ ખરેખર જરિતા (જરા-ગ્રસ્ત) થઈ ગઈ, ત્યારે એ લપિતા પર મોહ્યો અને એને પરણ્યો. લપિતા એના નામ પ્રમાણે વાચાળ હોવી જોઈએ. જુવાન તો એ હશે જ.

પતિએ આટલા લાંબા અને સફળ (જરિતાને અનેક સંતાન હતાં) ઘરવાસ પછી પોતાને છેહ દીધો, તેથી જરિતા ચિડાઈ. પતિને તેમ જ શોકયને બન્નેને તેણે પોતાના ઘરમાંથી કાઢી મૂકયાં! આ લોકોએ એક નવું ઘર વસાવ્યું, જૂનું ઘર ખાંડવવનમાં હતું. નવું ખાંડવવનની બહાર, પણ નજીકમાં જ આવેલ હતું.

હવે અગ્નિદેવની વિનતિથી કૃષ્ણે અને અર્જુને ખાંડવવનને જ્યારે બાળવા માંડયું, ત્યારે મન્દપાલને એકાએક પોતાનો જૂનો સંસાર સાંભરી આવ્યો. (નવીના નવ દહાડા પૂરા થઈ ગયા હશે!) જરિતા અને છોકરાંની શી દશા થઈ હશે, તે જાણવાની, અને બની શકે તો તેમને કંઈક સહાયરૂપ થવાની તેમને ઉત્કટ ઈચ્છા થઈ. પણ લપિતા એને રજા શેની આપે! થોડોક વખત ઠીક ઠીક રકઝક ચાલી; પણ આખરે મન્દપાલનું હૈયું હાથમાં ન રહ્યું અને તે લપિતાની ઈચ્છાની ઉપરવટ થઈને, જૂનીની અને છોકરાંની ખબર કાઢવા ગયો.

પણ જેવો એ જૂના ઘરની નજીક પહોંચે છે તેવો જ જરિતાએ એને ઊધડો લેવા માંડયો: "શા માટે આવ્યા? તમારા વગર અહીં શું આભ ફાટી પડવાનું હતું? મને સંકટમાં દેખીને છાનો છાનો આનંદ માણવા આવ્યા હશો! કદાચ મારી શોકયે જ તમને મોકલ્યા હશે. પણ કહેજો એને, કે તમારી મદદથી જીવતાં રહેવા કરતાં, મરવાનું જ હું વધુ પસંદ કરીશ, જાઓ!"

જરિતાએ મન્દપાલને છોકરાંને મળવા પણ ન દીધો: બારોબાર તગડી મૂકયો.

અને ભોંઠો પડેલ મન્દપાલ પાછો નવે ઘેર પહોંચ્યો, ત્યાં પણ તેના એ જ હાલ થયા. "શા માટે પાછા આવ્યા? તમારો જીવ તો તમારી જૂની હારે જડાયેલો છે. જાઓ પાછા! ત્યાં જ રહો હવે!" કહીને લપિતાએ ઘરનાં બારણાં વાસી દીધાં અને મન્દપાલ બબ્બે ઘરે ઘર વગરનો થઈ ગયો.

જરિતા પરાજિત નારીત્વનું ઉગ્ર તેજ છે, તો લપિતા વિજયી નારીત્વનું એથીયે વધુ ઉગ્ર અને આક્રમક તેજ છે. અલબત્ત, બન્ને તેજ પ્રાકૃત છે.

શાન્તનુને પરણેલી ગંગા, એક રીતે જોઈએ તો, આ લપિતાની જ સંશોધિત, સંમાર્જિત, સંસ્કારિત અને વિસ્તારિત આવૃત્તિ નથી લાગતી? હાસ્ય અને અદ્‌ભુત જીવનમાં કેટલીયે વાર થડોથડ ઊભાં નથી હોતાં?

ગંગાના અપ્રતિમ સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થયેલ યુવાન અને ઊર્મિલ શાન્તનુ લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. એ પ્રસ્તાવને ગંગા જે શરતે માન્ય રાખે છે તે શરત જાતે જ એના તેજની દ્યોતક છે.

"લગ્નજીવન મારા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની આડે ન આવવું જોઈએ. જે પળે મને લાગશે કે મારું સ્વાતંત્ર્ય જોખમમાં છે, તે જ પળે હું ચાલી જઈશ."

પછી તો નારીનો અખંડ જલતો અધિકારગ્રહ અને પુરુષની સતત ઉદ્દીપ્ત કામુકતા કેસર અને સાકર જેમ દૂધમાં ભળીને દૂધની સાથે એકરૂપ થઈ જાય, તેમ એ અપૂર્વ દામ્પત્યમાં ભળીને એની સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે.

અને ગંગા સાત પુત્રોને એક પછી એક નદીમાં પધરાવી દે છે, અને શરતે બંધાયેલ શાન્તનુ ફડફડતે કલેજે પણ નીરવ વદને એ દૃશ્ય જોઈ રહે છે.

પણ આઠમો પુત્ર દેવવ્રત ગંગાને હાથે જળશાયી થવાની અણી પર હોય છે, ત્યારે શાન્તનુ પોતા ઉપરનો પોતાનો કાબૂ ગુમાવી બેસે છે અને શરતનું બંધન વીસરી જાય છે.

અને પરિણામે પત્ની તેમ જ પુત્ર બન્નેને ગુમાવી બેસે છે : સદ્યજાત દેવવ્રતને લઈને ગંગા અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

પ્રેમાવેશમાં વચનો તો બધા જ પુરુષો આપે છે. શાન્તનુએ આપેલું વચન એ પ્રકારનું નથી. હૃદયના એક મહત્ત્વના ભાગનો ભીષણ વિરોધ છતાં, એ વચન તે પંદર-વીસ વરસ સુધી પાળે છે. પણ આખરે તો તે પ્રકૃતિ પર જાય છે અને પતિ અને પિતાને દાવે પત્ની અને માતાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર કાપ મૂકવા જતાં પત્ની અને પુત્ર બન્નેને ખોઈ બેસે છે. ગંગા દેવવ્રતને લઈને ચાલી ગઈ. ઠેઠ સોળ વરસે તે પાછી આવી, એક પળને માટે, ફક્ત દેવવ્રતની સોંપણી કરવા! દેવવ્રતને તેણે પોતાના સંસ્કારે રંગી દીધો હતો; અને એટલે જ દેવવ્રત શાન્તનુના પુત્ર 'શાન્તનવ' તરીકે જેટલો પ્રસિદ્ધ નથી, તેટલો 'ગાંગેય' ગંગાના પુત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. નારીના અવ્યાખ્યેય તેજનું આ દૃષ્ટાન્ત મહાભારતના આદિપર્વમાં જ નોંધાયેલુ છે.

આ ગંગાની જ સમકાલીન મત્સ્યગંધા પણ એક અત્યંત તેજસ્વી પાત્ર છે, અલબત્ત એની પોતાની રીતે. (તેજની વ્યાખ્યા જ, મને લાગે છે કે આ છે, કે વ્યક્તિ પોતાની વિશિષ્ટ રીતે વર્તે, બહારનાં દબાણોની લેશ પણ દરકાર કર્યા વગર). દાશની ગેરહાજરીમાં પરાશર બીજા કોઈની હોડીમાં બેસીને નદી પાર કરે, એ એને માન્ય નથી. પરાશરને એ પોતાની હોડીમાં આમંત્રે છે, એકલપંડે; અને હોડી મઝધારમાં આવતાં પરાશરનો પ્રેમ-પ્રસ્તાવ તે જે રીતે સ્વીકારે છે, તે તેની તેજસ્વિતાનું જ એક દિગ્દર્શન છે. કેટલા સ્વસ્થ ગૌરવથી ઋષિના પ્રસ્તાવનો એ પ્રત્યુત્તર આપે છે :

संगमं मम कल्याणि कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ।
साब्रवीत् पश्य भगवन् पारावारे स्थितानृषीन् ॥
आवयोर्दृष्टयोरेभिः कथं नु स्यात् समागमः ।
एवं तयोक्तो भगवान् नीहारमसृजत् प्रभुः ॥
येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ।
दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा ॥
विस्मिता साभवत् कन्या व्रीडिता च तपस्विनी ।
विद्धि मां भगवन् कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ॥
त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ।
कन्यात्वे दूषिते वापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम ॥

गृहं गन्तुमृषे चाहं धीमन् न स्थातुमुत्सहे ।
एतत् संचिन्त्य भगवन् विधत्स्व यदनन्तरम् ।।
एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ।।

આજની ભાષામાં એનો અનુવાદ કરીએ તો "ભાવિમાં જન્મનારા સંતાનના પિતા તરીકેની બધી જ જવાબદારી તમે લેવાના હો, તો તમારો પ્રસ્તાવ મને સ્વીકાર્ય છે," એ જ થાય ને?

પછી તો યમુના નદીમાં આવેલ કોઈ નાનકડા ટાપુમાં – કૃષ્ણદ્વીપમાં – વ્યાસનો જન્મ થાય છે, અને પરાશરને શિશુની સોંપણી કરી મત્સ્યગંધા યોજનગંધા બનીને પિતૃગૃહે પાછી આવે છે. આમાં ક્યાંય દૈન્યનો છાંટોયે દેખાય છે? પરાશરવાળા પ્રસંગને લઈને એનામાં (કે એના પિતા દાશમાં પણ!) દીનતા આવી ગઈ હોત, તો એ લોકો શાન્તનુ જેવાનું માગું લઈને દેવવ્રત આવે છે, ત્યારે ઠંડે પેટે આટઆટલી ઉગ્ર શરતો રજૂ કરી શક્યાં હોત ખરાં?

પણ સત્યવતીની તેજસ્વિતા એટલેથી જ પૂરી નથી થતી. શાન્તનુને પરણીને તે હસ્તિનાપુરની મહારાણી બને છે. ભીષ્મ જેવા ભીષ્મ પણ તેને માતા તરીકે સ્વીકારે છે. શાન્તનુના મૃત્યુ વખતે તેના બન્ને પુત્રો ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય સગીર હોવાને કારણે એ રાજમાતા ભીષ્મની સહાય વડે રાજ્યનું સંગોપન કરે છે; અને એની ખરી હિંમત અને ખરું તેજ તો અત્યારે જ વર્તાય છે, જ્યારે વિચિત્રવીર્ય પણ નિ:સંતાન ગુજરી જાય છે અને જમનાને કાંઠે વસતા માછીમારો વચ્ચે ઊછરેલી આ નારી, રાજ્યની પ્રથમ મહિલાના દાવે ભીષ્મ જેવા ભીષ્મને કહે છે કે, "તેં બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા મારે કારણે લીધી હતી. તો હવે હું જ તને એ પ્રતિજ્ઞામાંથી મુક્ત કરું છું. તું પરણ અને હસ્તિનાપુરના સિંહાસન પર આરૂઢ થઈ જા!" પણ સત્યવતીની આ તેજસ્વિતાને ટક્કર મારે એટલું તેજ ભીષ્મમાં પણ હતું. . . . એટલે તેણે જવાબ આપ્યો: "પ્રતિજ્ઞા તે પ્રતિજ્ઞા છે, કોઈ પણ સંયોગોમાં તેનો ભંગ ન કરી શકાય."

એક પેઢી આગળ ચાલીએ તો અંબા પણ એક તેજસ્વી પાત્ર છે. ભીષ્મ સ્વયંવરમાંથી ત્રણ છોકરી-ઓને ઉપાડી લાવ્યા — વિચિત્રવીર્ય માટે. તે ત્રણેયમાં મોટી આ અંબા. વિચિત્રવીર્ય સાથે લગ્ન થાય તે પહેલાં જ તેણે જાહેર કરી દીધું કે તે શાલ્વને ચાહે છે અને તેને જ પરણવા માગે છે. (જોકે આ વાત એણે પહેલેથી જ ભીષ્મને શા માટે ન કહી, એ કોયડો તો રહે જ છે.) ભીષ્મે તેને શાલ્વ પાસે જવાની રજા આપી. પણ શાલ્વ સાવ સામાન્ય કોટિનો પુરુષ. વહેમી અને ઘમંડી. આ પછી આ છોકરી જે ઘટના-ઓને ઠેબે ચઢી, તે ભલભલાની છાતી ભાંગી નાખે એવી છે. પણ અંબા પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહી: પરણું તો શાલ્વને, નહીંતર અગ્નિને! ગંગાને કાંઠે ચેહ ખડકીને એ બળી મરી; ત્યારે પોતાના પ્રેમની આડે આવનાર ભીષ્મને કેવી રીતે સજા કરવી એ તેનો છેલ્લો વિચાર હતો.

હજુ એક પેઢી આગળ ચાલો તો ગાન્ધારી ખુદ શ્રીકૃષ્ણને પણ શાપ આપી શકે એટલી તેજસ્વિતા ધરાવે છે. પોતાને આંધળા પતિ જોડે પરણાવનાર દુનિયાને જાણે જોવા જ ન માગતી હોય એવી રીતે, પરણ્યા પછી એ આંખે પાટા બાંધીને જ ફરે છે; અને છતાં એ દેખતી છે. દુર્યોધનને અને ધૃતરાષ્ટ્રને, એ વખતોવખત ખખડાવે છે. પુત્ર-પ્રેમ અને ધર્મ-પ્રેમ વચ્ચેના ગજગ્રાહમાં એનું જીવન ધર્મપ્રેમ પ્રત્યે જ ઢળે છે. દુર્યોધનને તેની એક જ સલાહ અને આશિષ છે यतो धर्मस्ततो जयः ।

અને કુન્તાની તેજસ્વિતા તો વળી આ બધાં કરતાંયે નિરાળી છે. તે તો આંસુઓ સોતી જ જન્મી છે. માતાપિતાએ એને પોતાના નિ:સંતાન એક સ્વજનને દત્તક લેખે આપી. દુર્વાસાના શાપથીયે કષ્ટતર

સાબિત થયેલ વરદાને એને વિષમ સ્થિતિમાં હડસેલી દીધી, સૂર્યે એની સાથે દેવતાઓને ન છાજે એવું વર્તન કર્યું. એની પોતાની તીવ્ર અનિચ્છા હોવા છતાં, કર્ણને એણે શિષ્ટ સમાજના બધા જ નિયમોને નેવે મૂકીને પોતાના કુંવારા ઉદરમાં નવ માસ ધારણ કરી રાખ્યો, અને હેમખેમ પ્રસવીને મબલખ સંપત્તિની સાથે ગંગાનાં નીર પર તરતો મૂકયો; અને તરતો મૂકયા પછી કદી પણ એને ભૂલી નહીં; અને છતાં પાંડુનો ગૃહસ્થાશ્રમ એણે દીપાવ્યો અને માદ્રીના બે પુત્રોની પણ સગી માતા બનીને રહી. . . .

માતાઓના જન્મ જ દુ:ખાગ્નિમાં તપવા-તવાવા માટે છે એ સિદ્ધાંતનું દૃષ્ટાન્ત કુન્તાએ પૂરું પાડયું. એ રડી છે, જિંદગીભર, પણ ભાંગી પડી નથી કયારેય; અને શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે એને વર માગવાનું કહ્યું છે ત્યારે એણે विपदः सन्तु नः शश्वत् । એટલું જ માગ્યું છે.

એક પ્રકારના ટાઢા, ખમતલ, ખડતલ, અડીખમ આત્મ-તેજ વગર વિપત્તિઓના ઉપરાઉપર ફૂંકાતા વાવંટોળો વચ્ચે, ટટ્ટાર નહીં તો કાંઈ નહીં, પણ વળીને પણ ઊભા રહેવાની, શક્તિ, ધૃતિ, કદીયે પ્રગટતી હશે ખરી?

ખરું પુછાવો તો મહાભારતમાં કોઈ રોતલ સ્રીપાત્ર જ નથી. જે રોતલ દેખાય છે, ઉપર ઉપરથી, તે પણ અંદરખાનેથી તો ખડતલ જ છે, અને તે એના પ્રચ્છન્ન, ભૂગર્ભ, આત્મગર્ભ તેજને લઈને. અંબાની બે બહેનો, અંબિકા અને અંબાલિકા, વિરાટની પત્ની સુદેષ્ણા, પુત્રી ઉત્તરા, ભીમસેનની હિડિમ્બા, અર્જુનનાં ઉલૂપી અને ચિત્રા અને સુભદ્રા, બધાં જ, પોતપોતાના વિશિષ્ટ તેજથી મંડિત છે.

અને માટે જ, નાનાંમોટાં અનેક તેજસ્વી રત્નોની વચ્ચે પોતાના વિશિષ્ટ તેજ વડે ચમકતી, અને તેજસ્વિતામાં સૌથી જુદી તરી આવતી દ્રૌપદી એ કદાચ મહાભારતનું સૌથી વધુ તેજસ્વી પાત્ર છે. પેલા સુપરિચિત સુભાષિતમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે तप्तं तप्तं पुनरपि पुनः कांचनं कान्तवर्णम् — દ્રૌપદીનું આત્મ-સુવર્ણ વિપત્તિએ વિપત્તિએ વધુ ને વધુ તેજસ્વી બનતું જાય છે; અથવા કહો કે એનું આંતરખમીર પિછાણીને એને વધુ ને વધુ તેજસ્વિની બનાવવા માટે એની સર્જક વિધાતા એના માથા પર, નિર્ઘૃણ બનીને વિપત્તિના ઘણ ઝીંકતો જાય છે. અર્જુન અને ભીમ અને યુધિષ્ઠિર અને નકુલ અને સહદેવ જેવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના અને વજ્રખમીરના પતિઓને માટે પ્રેરણારૂપ બની રહેલ આ નારીને વ્યાસજીએ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણની સખી બનાવી છે, તે સહેતુક જ છે. અદીઠ, અકળ, અગોચરના ઊંડાણમાંથી કોઈ નિગૂઢ રીતે સહાયતા ન મળે તો આવી અમાનુષી યાતનાઓ સામે એનાથી ઊભા જ શી રીતે રહી શકાય? ભલે એ ગમે તેવી લોકોત્તર તેજસ્વિની કાં ન હોય? દ્રુપદ અને દ્રોણ વચ્ચેના આમરણાન્ત વેરની આ પ્રતીક-પ્રતિમા છે. ભારત અને બૃહદ ભારતના અસંખ્ય રાજાઓના સાન્નિધ્યમાં લક્ષ્યવેધ કરનાર એક તદ્દન અજાણ્યા વિપ્ર-વેશધર વીરને એ કોઈ પણ જાતના સંકોચ કે વ્યગ્રતા વગર અનુસરે છે; પાંચને એ તદ્દન સ્વાભાવિકતાથી પરણે છે; ઇન્દ્રપ્રસ્થની મહારાણીપદે પણ એ એટલી જ સ્વાભાવિકતાથી આરૂઢ થાય છે; રાજસૂય યજ્ઞ પછી આવેલ આર્યાવર્તના સામ્રાજ્ઞીપદને પણ એ તેજસ્વી રીતે શોભાવે છે. અને એટલે ઊંચે આરોહણ કર્યા પછી, કોઈ ગ્રીક નાટયકૃતિનાં નાયક—નાયિકાની પેઠે, વિધાતાને હાથે એ એકવસ્ત્રા રજસ્વલાની દશામાં હસ્તિના-પુરની રાજસભામાં દુ:શાસનને હાથે ફંગોળાય છે ત્યારે પણ, અશ્રુભરી આંખોએ છતાં સ્વસ્થ ચિત્તે ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ આદિ વડીલોને ઉદ્દેશીને તેમને સૌને મૂંઝવી નાખતો એક પ્રાણપ્રશ્ન પૂછે છે: "પતિઓને પત્નીઓ પર અધિકાર કેટલો, કયાં સુધીનો?" આના પહેલાં, દ્રૌપદીથીયે હજારો વર્ષો પહેલાં ગાર્ગી મૈત્રેયી આદિ ઉપનિષદકાલીન નારીઓએ આનાથી પણ વધુ ગહન પ્રશ્નો પૂછેલા છે, અને આના પછી, હજારો વરસ પછી મંડનમિશ્રાની પત્ની જેવી વિદુષી નારીઓએ પોતાના યુગના સર્વશ્રેષ્ઠ પંડિતોની ચર્ચામાં અત્યંત તેજ-ભરી રીતે મધ્યસ્થી કરી છે; પણ દુ:શાસન—પદાક્રાન્ત છતાં અણનમ કૃષ્ણસખી આ કૃષ્ણાએ જે પ્રશ્ન

ઉઠાવ્યો છે તે એ બધાએ ઉઠાવેલ પ્રશ્નો કરતાં વધુ મહત્ત્વનો છે, કારણ કે એ જગતની તમામ નારીઓના ત્રણેય કાળના રોજિંદા જીવનને સ્પર્શે છે; કારણ કે એ પ્રશ્ન આધ્યાત્મિકતાનો, આકાશનો કે પાંડિત્યના અંતરિક્ષનો નથી, પણ વાસ્તવિક જીવનની નક્કર ધરતીનો છે. સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન શું ? દામ્પત્ય-રથમાં જોડાયેલાં નર-નારીના અન્યોન્ય સાપેક્ષ અધિકારો કયા? લગ્નજીવનનો સ્વીકાર, એ પતિ કરતાં પત્ની માટે સવિશેષ બંધનકર્તા શા માટે?

અત્યંત તેજસ્વિની સ્ત્રીને સાધારણ સમાજ સાંખી જ નથી શકતો. એનું દ્રૌપદી એક અત્યંત કરુણ છતાં ઓજસ્વી દૃષ્ટાન્ત છે. એનો કેશકલાપ કર્ષાય છે; એના ચીર ખેંચાય છે; એને વનવાસનો ત્રાસ વેઠવો પડે છે; એના શરીરનું અપહરણ થાય છે; એને દાસી વેષે એક વરસ વિરાટના અંતઃપુરમાં ચાકરી કરવી પડે છે; એના પર બળાત્કાર કરવાના પ્રયાસો થાય છે; એને ડાકિની સમજીને મારઝૂડ પણ કરવામાં આવે છે, અને છેલ્લે સર્વસ્વનું બલિદાન આપીને મેળવેલા અંતિમ વિજયની ઘડીએ વળી પાછું એનું સર્વસ્વ છિનવાઈ જાય છે. એના પાંચેય પુત્રોને અઢારમા દિવસની રાતે અશ્વત્થામા હણી નાખે છે.

અને અહીં જ, મને લાગે છે કે દ્રૌપદીની તેજસ્વિતાની પરાકાષ્ટા વર્તાય છે. પોતાના પુત્રોના ખૂની અશ્વત્થામાને પકડીને અર્જુન અને કૃષ્ણ જ્યારે તેની સામે હાજર કરે છે ત્યારે દુઃખોના તોફાની સાગરોને પાર કરીને, શાંત કિનારે ડૂબી રહેલી આ નારી. . . . જગતની તમામ માતાઓને સંબોધીને કહેતી હોય એવું એક વચન ઉચ્ચારીને આપણું મન હરી લે છે:

"છોડી મૂકો એને! પુત્રમૃત્યુના શોકથી જેમ અત્યારે હું રડી રહી છું તેમ એની મા રડે એવું હું નથી ઇચ્છતી."

"THE WAVE AND THE OCEAN"

The ancient Aryans knew that man was not separate from the universe, but only a homogeneous part of it, as a wave is part of the ocean. An infinite energy, Prakriti, Maya or Shakti, pervades the world, pours itself into every name and form, and the clod, the plant, the insect, the animal, the man are, in their phenomenal existence, the merely more or less efficient adharas of this Energy. We are each of us a dynamo into which waves of that energy have been generated and stored, and are being perpetually conserved, used up and replenished. The same force which moves in the star and the planet, moves in us, and all our thought and action are merely its play and born of the complexity of its functioning.

(From 'The Brain of India') **Shri Aurobindo**

☆ ☆ ☆ નિયોજિત નચિકેતા

લેખક : **શ્રી સન્તપ્રસાદ ભટ્ટ, આચાર્ય, બી. ડી. કૉલેજ, અમદાવાદ**

માનવકુળની અતિ પ્રાચીન એષણા એનાં પુરાણાં પ્રતીકોમાં વ્યક્ત થાય છે. પુરાણકથન અજાણ્યાને હસનીય જણાય છે, તો અભિજ્ઞને એમાં પ્રજાજીવનનો રહસ્યસ્ફોટ વરતાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેટલુંય અર્ધવ્યક્ત કે અવ્યક્ત રહસ્ય ઉપનિષદ-જૂની નચિકેતા કથામાં છુપાયું છે.

આપણા યુગના એક વિખ્યાત અંગ્રેજ સાહિત્યકારે માનવીય વિકૃતિ અને સામાજિક સંઘર્ષો અને સામુદાયિક યુદ્ધોના ઓથારથી ક્લાન્ત એવા ચિત્તે ગાયું છે કે, "Life offers to deny"–જીવન નિમંત્રે છે કેવળ જાકારો આપવા કાજે. જન્મ મળે છે જીવવા માટે, પરંતુ યાત્રા કરાવે છે મૃત્યુના માર્ગે. મૃત્યુના મહા વ્યાઘ્રના સાન્નિધ્યે જીવતું હરણું એટલે માનવશિશુનું પ્રતીક. 'દીસે છે સર્વ ક્ષણિક છે' એવો જાપ જપતાં વ્યક્તિ કે સમાજ કઈ શ્રદ્ધાના બળે કર્મને, સુકર્મને, ઘડે?

માનવચિત્તને કોરી રહેલા મૃત્યુના ભયને ઈશુએ જીવનની સર્વ વિકૃતિના મૂળમાં પિછાન્યો હતો. મૃત્યુ અસત્ય છે અને જીવન સત્ય છે; એ રહસ્ય એમણે ચમત્કારો સર્જીને વ્યક્ત કર્યું હતું. મૃત્યુને વરેલા લેઝરસને નવું જીવન અર્પીને એમણે મૃત્યુના પડછાયામાં માનવ-સંબંધોને દૂષિત બનાવી રહેલા સમાજને સમુલ્લસિત જીવનની ક્ષિતિજો દર્શાવી હતી. પુણ્યશ્લોક એવા એમના ગિરિપ્રવચનમાં–Blessed are the peacemakers–શાંતિના સંવાહકો જ પુણ્યપવિત્ર છે એમ પ્રબોધવા એમણે રૂપક પસંદ કર્યું છે, સરવરજળની પોયણીનું. સાધુજનોને સંસારી જીવોનું હમેશનું મહેણું હોય છે કે જેનું કુટુંબ ભોજન પામે એ જ સાચો ભગત. મૃત્યુદેવનો ઉપાસક આમ જ વિચારે ને? મૃત્યુનો ભય એટલે જીવનનો ક્ષય. પારસ્પરિક અવિશ્વાસમાં ચૂંથાતા માનવ—સંબંધો કાદવની કમલિનીમાં ક્યું રહસ્ય શોધે? રોજી અને રોટીની ચિંતામાં વ્યસ્ત સંસારીજનોને ઈશુએ સ્મરણ કરાવ્યું કે કશીયે મથામણ કે મહેનત વિના જલક્રીડામાં વિલસતી પોયણીને ભલા ભૂપતિથી ઝાઝેરો વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂરજની સાખે વિસ્તરતા આયખાંને અંધાર પછેડીની ડરામણી નથી હોતી.

પરંતુ પ્રવચનોને મર્યાદા હોય છે. પયગંબરોના વેણને પણ તેવું જ. મૃત્યુથી ડરશો નહીં કહ્યે ઓછી જ અભયની પ્રાપ્તિ થાય છે? ઊંચે નીરખે નહીં તેને ક્યાંથી ઉન્નત શિખરોની ઝાંખી થાય? એટલે જ ઈશુએ અંતિમ વર્ષોમાં મૃત્યુ વિષે નાઽસતો વિદ્યતે માવો એવું પ્રતિપાદન કર્યું. સ્વેચ્છાએ અને કરુણામુદિત ચક્ષુએ એમણે ખુદ મૃત્યુનું હલાહલ સ્વીકાર્યું જેથી જીવનનો જય ઘોષિત થાય.

આમ ઈસુની કથા એ નચિકેતાનું સમર્થન કરે છે.

ભારતીય જીવનનું શ્રદ્ધેય વિશેષે કરીને એની શિશુ-શિક્ષાનું પ્રેરણાદાયી પ્રતીક નચિકેતા જ હોય. કુટુંબ અને શાળા જ્યારે જીવનધર્મને આચરશે અને પ્રબોધશે, ત્યારે ભારત જનનીને એનો નચિકેતા અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. કુમળાં બાળકો અત્યંત સંવેદનશીલ હોય છે, માની ન શકીએ એટલું ગ્રહણપાટવ એમનું હોય છે. માબાપ અને બાળકનો સંબંધ બાળકના ભાવિ જીવનના સર્વ સંબંધોને સુધારી શકે છે, અથવા દૂષિત કરે છે. શબ્દોથી બાળક છેતરાતું નથી. વેણમાં છુપાયેલા રણકાને, હાવભાવથી ઈંગિત કટુતાને, બાળક ન સમજે ત્યારે પણ પિછાની શકે છે. પરંતુ આટલી સરળ વાત ન સમજે તેવો સંસાર આપણે હોંશથી રચ્યો છે. એટલે કેળવણીને આપણે પ્રપંચના પાયા અર્પ્યા છે. વંચનાની આપણે શિક્ષણમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે. માવતરમાં અને સમાજમાં જે છે તે બાળકમાં નથી એમ માનીને આપણે શિક્ષણની યોજના કરી છે ને બાળકમાં જે છે તે

પ્રત્યે આપણે સાશંક બન્યા છીએ. આપણાં બધાંય સોણલાં સાચાં પાડે તદર્થે આપણને સંતાન મળ્યાં છે. મૃત્યુની આણ અને અવધને પડકાર આપીને તો આપણે બાળક વાંછ્યું છે; પરંતુ જેમ નચિકેતાને તેમ પોતાના બાળકને આપણે વિસાર્યું છે. સિંહનું મુખ ખોલીને દાંત ગણનાર ભરત કે મૃત્યુને સાક્ષાત્ કરનાર નચિકેતા નરવી સંસ્કૃતિનાં શ્રેષ્ઠ પ્રતીકો છે. એનો ઉછેર અને એનું શિક્ષણ સાંપ્રત સમાજના નવનિર્માણના ઉપેક્ષિત લક્ષ્યાંક રહ્યા છે. નરવું અને ઉલ્લસિત જીવન પ્રતીક્ષા કરે છે નિયોજિત નચિકેતાની.

ચક્ષુરહિત આંદોલન

આજનો વિદ્યાર્થી સક્રિય બન્યો છે, સળવળી ઊઠયો છે. એક વખતે જીવનની મુખ્ય પ્રેરણા જીવનના અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનસંપન્ન આપણા મુરબ્બીઓને વૃદ્ધજનો તરફથી ને દૃષ્ટાઓ તરફથી આવતી. આપણા આજના જગતમાંથી જાણે કે આ જ્ઞાનવૃદ્ધો, અનુભવ સિદ્ધ પુરુષોનો વર્ગ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. આજના યુવાન માણસને, આજના વિદ્યાર્થીને પોતાના કોઈ ગુરૂજન પાસેથી, કોઈ પ્રતિભાશાળી નેતા પાસેથી, કોઈ જીવનયોગી કે પ્રભુયોગી તરફથી કાંઈ મળી શકે એમ લાગતું નથી, અને પછી એનામાં ગમે ત્યાંથી, ગમે તેવી જે કાંઈ પ્રેરણા જાગે છે, ગાંડી, ઘેલી, આંધળી, પાંગળી, સાચી ખોટી મૂઢ–અમૂઢ એ પ્રેરણાની આગળ તે ઝૂકી પડે છે. એ એને જ્યાં લઈ જાય ત્યાં તે ઢસડાઈ જાય છે. પોતે કયાં જઈ રહ્યો છે, પોતાનું શું થશે એનો વિચાર કરવાની એને ફૂરસદ નથી હોતી . . . . એક મહાન ચક્ષુરહિત આંદોલન ચાલી રહ્યું હોય એવી રીતે આજનો યુવાન, આજનો વિદ્યાર્થી વહી રહ્યો છે.

સુન્દરમ્

☆ ☆ ☆ શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની જીવન-સાધના

લેખક : શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા, વડોદરા

૧૪મી નવેમ્બર, ૧૯૬૫ની વહેલી સવારે નૈનીતાલમાં શ્રી શ્રીકૃષ્ણપ્રેમનું દેહાવસાન થયું. અનુભવજન્ય આત્મનિષ્ઠાની આરતીને અજવાળે, પ્રભુચરણે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત કરીને જીવતા અને બીજાને જિવાડતા, શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ જેવા વિભૂતિવંત આત્મવિદને ઈ. સ. ૧૯૬૦ના ઑક્ટોબરની તેરમી તારીખે હિમાલયના એમના મીરતોલા નિવાસમાં જ્યારે પ્રથમ વાર નીરખ્યા ત્યારે પ્રથમ સમાગમે લાગ્યું હતું કે જાણે આ જ મારી જન્મ-ભૂમિ, આ જ મારાં માબાપ; અહીં જ જીવવું અને અહીં જ જન્મવું. ૧૯૪૮માં અમેરિકાથી પાછા ફરતાં લંડનમાં થોડાંક અઠવાડિયાં રહેવાનું થયું હતું. તે સમયમાં એક વખત જૉન વૉટકિન્સની પુસ્તકોની દુકાનમાં જઈને નવાં પુસ્તકો શોધતો હતો. પહેલા જ પ્રયત્નમાં એમનું "ધ યોગ ઑફ ધી ભગવદ્‌ગીતા" મારા હાથમાં આવ્યું. ત્યાં ઊભાં ઊભાં જ એનો આમુખ વાંચી ગયો. વાંચતાં વાંચતાં શું થતું હતું તેની ખબર ન પડી. અંતર વલોવાતું હતું. રોમાંચ થતાં હતાં. બુદ્ધિ અવાક બની ગઈ હતી. પરંતુ અંતરાત્મા ખુશીથી છલકાતો હતો. શબ્દો જીવતા થઈને હૃદયને વળગ્યા હતા. એમની અંદરનું રહસ્ય સમજાયા વિના તેજસ્વી લાગતું હતું. એટલે વૉટકિન્સ પાસેથી એમનું બીજું પુસ્તક "ધ યોગ ઑફ ધ કઠોપનિષદ" પણ લીધું. લંડનમાં જ બન્ને ગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય પૂરો કર્યો. મને તે વખતે અંતઃકરણમાં કશુંક થયું હતું. શું થયું તે સમજાયું નહોતું. પણ જેવું કંઈક અને જે કંઈક ત્યારે થયું હતું, તેવું જ બાર વર્ષે એમના પ્રથમ દર્શને અને પ્રથમ સ્પર્શે થયું. એમના પાંચ વર્ષના સજીવન સમાગમ પછી જ એ સ્પષ્ટ થયું કે એ પણ પ્રભુનો જ કૃપાપ્રસાદ હતો.

મીરતોલાના જીવનના કેન્દ્રમાં પ્રભુ જ સર્વદા ચક્રવર્તી રહ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ પોતે સેવકભાવે જ જીવ્યા છે. એટલે એમની ચિરવિદાયની નિરાધારતા કે નિરાશા અથવા અપંગ વિવશતાની લાગણી થવાને બદલે જાણે નવજ્યોતનો, નવા આત્મજન્મનો ઉત્સવ થયો હોય, એવા પરમ આનંદનું સંવેદન સર્વોપરી બની રહ્યું.

એમના દેહવિસર્જને એક નવો જ અનુભવ કરાવ્યો. સામાન્ય જનનો દેહ પડે છે, ત્યારે એની સાથે એનું સર્વ કંઈ પડે છે. સંતજનનો, ભક્તજનનો દેહ પડે છે, ત્યારે એનું સર્વ કંઈ રહે છે. કેવળ દેહનું જીર્ણ વસ્ત્ર સહજ ભાવે ઊતરી જાય છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણપ્રેમના દેહાવસાને મૃત્યુની છાયાને ઓગાળીને એનો ભય છેદી નાખ્યો. કોણ કહે છે મૃત્યુ છે?

છેલ્લી વિદાય વેળાના એમના અંતિમ શબ્દો હતા : My ship is sailing – મારી નૌકા હવે જીવનને પેલે પાર જાય છે. અને એ જીવનએકતાની શોધમાં જાણે ચાલી નીકળ્યા. એમની પ્રેમ કરવાની પારા-વાર શક્તિ અનન્ય હતી. એ રસાયણ વડે એમણે સ્વજનો – સર્વજનો જેઓ એમના સંપર્કમાં આવ્યાં, તે સૌને કંઈક ને કંઈક રૂપાન્તરનો પ્રસાદ આપ્યો હતો. એમનું સાન્નિધ્ય એટલું વિધાયક હતું કે માણસ તટસ્થ રહી જ ના શકે. એનો અંતરગર્ભ હાલી ઊઠ્યા વિના રહે જ નહીં. એક વખત તો એમના સંસ્પર્શની સંજીવની વડે એ અંતર્મુખ બની જાય.

પાંત્રીસ વર્ષના હિમાલયવાસમાં એકનિષ્ઠ અને એકાગ્ર પ્રેમમય આર્જવ વડે એમણે પ્રભુચરણને પોતાના હૃદયસિંહાસન પર ધારણ કરીને રાધાજીનું સ્મરણ કરાવ્યું હતું. મીરતોલાના નાના શા મંદિરમાં રાધાકૃષ્ણનાં મધુર સ્વરૂપો બિરાજમાન છે. એ બન્ને સ્વરૂપો એક બનીને શ્રીકૃષ્ણપ્રેમના હૃદયમાં વાસ કરતાં હતાં. એટલે એઓ એ અમૂર્તનું મૂર્ત સ્વરૂપ લાગતા. એમનું દર્શન નિર્મળ અને સ્વચ્છ હતું. કોઈ પણ પ્રશ્નને કે સમસ્યાને તેઓ એની પૂર્ણતામાં આરપાર જોઈ લેતા. મનુષ્યમાં પડેલા અંશને નહીં, પણ સમગ્રને એ ઓળખી લેતા;

અને એને જ સ્પર્શતા. છતાં પોતાની વાતનો કદી આગ્રહ ન રાખતા. આગ્રહ એક જ વાતનો કરતા કે અનુભૂતિ વિના મેળવેલું કોઈ પણ જ્ઞાન સમજણ બનતું નથી. સમજણ વિના સમર્પણની શક્તિ ઉદય પામતી નથી. અને સમર્પણ વિના અભિનવ આત્મજન્મ થતો નથી.

મૃત્યુ જીવનનું જ બીજું સ્વરૂપ છે. જેની ભીતરમાં અવિનાશીની રમણા હોય એને કાળ પોતાની અનંત લીલા વડે સજે છે. પોતાની અનંતતા અર્પીને એને પોતાનો કરે છે. પછી એમની પાસે અંતકાળનાં તાળાં ઉઘાડવાની કૂંચી આવી જાય છે. ભેદ ઓગળી જાય છે. એકતાનો એકતારો બજી રહે છે. પરસ્પરની ઓળખાણ થઈ જાય છે. નૌકાને પછી એ મહાનાવિક હંકારી જાય છે.

આવા એક જીવનના પરમ મરમી ને સાધક ઈ. સ. ૧૮૯૮ના મે માસની ૧૦મી તારીખે ઇંગ્લંડમાં એક મધ્યમ વર્ગના ખાનદાન અંગ્રેજ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. એમનું મૂળ નામ રૉનાલ્ડ હેનરી નિકસન. ઇંગ્લંડની પબ્લિક સ્કૂલની એ નીપજ હતા. ત્યાર પછી કેમ્બ્રિજ યુનિવસિટીમાંથી મેન્ટલ અને મોરલ સાયન્સમાં ટ્રાયપોસ લઈને પહેલા વર્ગમાં બી. એ. થયા. પછી એમ. એ. થઈને ત્યાં જ ફેલોશિપ સ્વીકારી. ૧૯૧૮ની એ સાલ. કેમ્બ્રિજમાં હતા એ દરમિયાન પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ઇંગ્લંડના રૉયલ ઍર ફોર્સમાં ભરતી થયા. લેફ્ટનન્ટનું કમિશન મળ્યું. પાયલોટ બન્યા. આ લડાઈમાં એક વખત ઍરોપ્લેનમાં એવો અદ્‌ભુત અનુભવ થયો કે એમને જીવનની નિયામક શક્તિનો મોઢેમોઢ સામનો થઈ ગયો. ભારત વિષે એમના હૃદયમાં ઘણી જિજ્ઞાસા અને ઘણો પ્રેમ. હિંદ આવવાની આકાંક્ષા પણ ઉત્કટ હતી; એટલે લડાઈ પછી જ્યારે લખનૌ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્યના પ્રોફેસરની જગ્યા માટે એમની પસંદગી થઈ, ત્યારે એમને ઘણો આનંદ થયો. ૧૯૨૧ના ઑક્ટોબરની આઠમી તારીખે એઓ ભારત આવ્યા.

એઓ ભારત આવ્યા તે પહેલાંના એક અપૂર્વ પ્રસંગની વાત એમને મુખે સાંભળી હતી. એક વખત બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં તેઓ કેટલાંક ચિત્રો અને શિલ્પની પ્રતિમાઓ જોતા હતા. જોતાં જોતાં એક ધ્યાનસ્થ બુદ્ધની પ્રતિમા આગળ આવતાં બુદ્ધના મુખ પર અપાર કરુણાનો જે નિરુપમ પ્રસાદ હતો તેનાથી એઓ અભિભૂત થઈને આપોઆપ ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા. એમના અંતરમાં ઊંડું સંવેદન થયું કે એ બુદ્ધની પ્રતિમાના ચહેરા પર જે કરુણાની હૃદયંગમ ચારુતા અને શાંતિ હતાં તે તો પેલા સર્જક શિલ્પીના અંતરઐશ્વર્યનો પડઘો માત્ર હતો. એટલે મૂળ કરુણા, શાંતિ, ચારુતા અને પ્રીતિની મુદિતા તો શિલ્પીસર્જકના અંતરમાં બિરાજમાન હતાં; એટલે એ જીવનતત્ત્વોની શોધ માનવે પોતાની અંદર કરવાની છે. આમ સત્યની શોધ વિષેનું અંતરપગેરું લઈને એઓ હિંદુસ્તાન આવવા નીકળ્યા.

એ વખતે લખનૌ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર ડૉ. જ્ઞાનેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી હતા. યુનિવર્સિટીમાં જુદા જુદા સ્તરના અધ્યાપકોને રહેવા માટે યોગ્ય મકાનો હજી ચણાતાં હતાં. ડૉ. ચક્રવર્તીને એમ થયું કે આ જુવાન અંગ્રેજ છોકરો પોતાના કુટુંબથી વિખૂટો પડીને આવે છે, ત્યારે એને અતડું ન લાગે અને ઓછું ન આવે, માટે એમણે પોતાને ત્યાં જ શરૂઆતમાં થોડો વખત રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. પછી જ્યારે અધ્યાપકોનાં મકાનો તૈયાર થયાં ત્યારે પણ એ વિદેશી પ્રોફેસર નિકસને ડૉ. ચક્રવર્તીને પોતાના પિતા અને એમનાં પત્ની શ્રી મોનિકા ચક્રવર્તીને પોતાનાં માતા તરીકે સ્વીકારીને ત્યાં જ કાયમી રહેવાનું પસદ કર્યું. વચ્ચે થોડો સમય ઉનાળાની રજાઓ ગાળવા ઇંગ્લંડ જઈ આવ્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૩માં બીજી વખત ઇંગ્લંડથી પાછા ફર્યા પછી એમણે આ દેશને જ પોતાની માતૃભૂમિ સાચા અર્થમાં માનીને કાયમ માટે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. વખત જતાં ભારતની નાગરિકતા પણ મેળવી લીધી.

૧૯૨૪માં એમણે લખનૌની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું અને બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં ઓછા પગારે અંગ્રેજીના અધ્યાપકનું કામ સ્વીકાર્યું. અહીં જ એમણે સંસ્કૃત અને પાલીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. ૧૯૨૬માં

શ્રી મોનિકા ચક્રવર્તીએ વૃન્દાવનમાં ગૌસ્વામી બાલકૃષ્ણદાસ પાસે વૈશાશ્રય સ્વીકારીને યશોદામા નામ ગ્રહણ કર્યું. ૧૯૨૬માં શ્રીકૃષ્ણપ્રેમે યશોદામાને ગુરુ તરીકે સ્વીકારીને મંત્રદીક્ષા લીધી. ૧૯૨૮માં બન્ને ગુરુશિષ્ય આલ્મોડા આવ્યાં. અને એ જ વરસમાં જાગેશ્વર જતાં મીરતોલામાં એમણે યશોદામા પાસેથી વૈશાશ્રય સ્વીકારીને શ્રીકૃષ્ણ-પ્રેમનો નવો જન્મ લીધો. ૧૯૩૧માં મીરતોલામાં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને ત્યાં એમણે કાયમી નિવાસ કર્યો.

શ્રીકૃષ્ણપ્રેમનું જીવન જોતાં એવું લાગે છે કે માણસ માત્ર હકીકતોનો બનેલો નથી. એ સંજોગોવશ અકસ્માત્ જન્મેલું પ્રાણી નથી. પૂર્વ જન્મોનાં સંચિત કર્મોનું ફળ, તેનાં સિદ્ધિ તથા કૃતાર્થતાઓ સાથે લઈને અવતાર પામેલ આત્મા છે. આજે રાષ્ટ્રીયતા, સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની ભયંકર અથડામણો અને જબ્બર ટક્કરો થઈ રહી છે. પરંતુ એ બધાં વચ્ચે એ પણ જોવા મળે છે કે મૂલ્યો અને મહત્તાના ચલિત અને પરિવર્તનશીલ જમાનાથી અસ્પૃશ્ય રહીને, સંહારના આ તાંડવથી જરાય થડકયા વિના, જીવનસત્યની અંતિમ એકતા ભણી જતી વણઝારમાં પોતાનું અર્પણ પૂરનારા કોઈ અખંડ અને અખિલ જીવનના આંતરયાત્રીઓ શ્રદ્ધાની જ્યોતને અજવાળે પોતાનો માર્ગ કરી રહ્યા હોય છે. પોતાની મજલ કાપી રહ્યા હોય છે. આ મરજીવાઓના સંઘમાં રાષ્ટ્ર, જાતિ સંસ્કૃતિ અને ધર્મના ભેદભાવ આપમેળે ઓગળી ગયા હોય છે.

હમણાં થોડા સમય પહેલાં શ્રી દિલીપકુમાર રોયે "યોગી શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ" નામનો ગ્રંથ લખીને મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત કર્યો છે. એ ગ્રંથમાં શ્રી કૃષ્ણપ્રેમના લગભગ પાંસઠ પત્રો પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ પત્રોનો સમય ૧૯૨૭થી લઈને ૧૯૬૫ સુધીનો છે. આ સમગ્ર પત્રોમાં શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની આંતરસંપદાનાં સુખદ દર્શન થાય છે. આખા પુસ્તકનું ઝવેરાત આ પત્રમાં એકત્ર થયું છે. આ પત્રોનો સ્વાધ્યાય કરતાં કરતાં ઊંડો આનંદ તો થાય છે જ, પરંતુ આંતરયાત્રા કર્યાની ઊંડી આત્મસંતૃપ્તિ થાય છે. આ પત્રોમાં જીવનનો જીવતો સંભાર ભારોભાર ભર્યાને કારણે અને દરેક વિચાર, પ્રત્યેક ભાવ અને સંવેદનમાં અનુભૂતિનો રણકો હોવાને લીધે એમાં સહજતાનું અમૃત ઊતર્યું છે. એની રમ્યતા, વેધકતા, પ્રવાહિતા અને ગૌરવગંભીરતા એકદમ વરતાઈ આવે છે. પત્રોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એની જીવનવ્યાપકતા, દર્શનની સમગ્રતા અને પ્રતીતિજનક ભયાનકતા. પ્રત્યેક પ્રગટીકરણ જાણે અંતરનિષ્ઠાની આત્મશ્રી વડે રસાયેલું લાગે છે. એમાંથી શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની જીવનસાધનાનું રૂપ પણ મુખરિત થઈ ઊઠે છે.

એમાં પ્રબુદ્ધિની રમણા, પ્રજ્ઞાનું ઓજસ્, ભાવસંવેદનનું ઊંડાણ અને અનુભૂતિના અમૃત વડે પ્રત્યેક શબ્દ રસાયેલો છે. એટલે એમાં માત્ર શબ્દો નથી. શબ્દો દ્વારા આંતરજીવનનું રહસ્ય છતું કરવામાં આવ્યું છે. શબ્દોને જ્યારે એમની મૂળભૂત શક્તિ સમેત, એમના આત્મસૌંદર્યને અખંડ રાખીને અને એમની સુગંધીને જીવતી રાખીને વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે એ કેવા ચમત્કાર સિદ્ધ કરે છે તેનો અહીં અનુભવ થાય છે. કેવળ વ્યક્તિમાં વિભૂતિ નથી ભરી. શબ્દમાં પણ વિભૂતિ અંતર્હિત છે. ઘણા શબ્દો અહીં નવું જીવન મેળવે છે, નવો જન્મ ધારણ કરે છે. નવા સંદર્ભમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. અહીં એવો અનુભવ થાય છે કે ભાષા તો માધ્યમ છે. સાચો સારથિ હોય, વિધાયક જીવનદ્રષ્ટા હોય અને શબ્દોનો પારખુ સખા હોય તો ગમે તે ભાષામાં જીવનની સમગ્રતાને ધારણ કરીને પ્રગટ કરવાની શક્તિ આવી જાય છે. શબ્દ એનો એ જ પણ કવિના અને મહાકવિના હાથમાં પડીને એ નવો અન્વય અને નવું ઓજસ્ ધારણ કરે છે.

શ્રી અરવિંદ પોતાના દિલીપકુમાર ઉપરના એક પત્રમાં શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ વિષે લખતાં એમને પશ્યન્તી વાણીના સાધક કહે છે. પશ્યક શબ્દને જુએ છે. એટલે એમની સમગ્રતાનું કલેવર એમની દૃષ્ટિમાં સમાઈ જાય છે. શબ્દના આત્માનું તેજ એમની દૃષ્ટિમાં ઊતરીને હૃદયમાં વસી જાય છે. શબ્દના સ્વરૂપને એ પામે છે. પશ્યકની દૃષ્ટિએ ચડીને શબ્દ નવજન્મ પામી ધન્ય થાય છે. આવી પશ્યન્તી વાણીની લીલા એમના ગ્રંથોમાં આપણને મળે છે.

શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની લાંબી, એકધારી અને એકનિષ્ઠ જીવનસાધનાનો મહત્ત્વનો સમય ઈ. સ. ૧૯૫૦ પછીનો છે. એમનો દેહ પડયો ૧૯૬૫ના નવેમ્બરની ચૌદમી તારીખે. આ સમય દરમિયાન એમના જીવનરૂપાન્તરનાં જે સીમાચિહ્નો રોપાયાં, પરિવર્તનનો જે પરિમલ નીપજ્યો અને અંતરપુરુષના ઓજસે જે અભિનય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એ બધું સત્યની કવિતા સમું અનન્ય છે.

શ્રીકૃષ્ણપ્રેમના ગુરુ શ્રી યશોદામાની સંન્યાસદીક્ષા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની પરંપરામાં આવે છે. એ જ પરંપરાના શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ દીક્ષિત હતા. યશોદામાના સમયમાં મીરતોલાનું સાધનાધામ 'ઉત્તરવૃન્દાવન' કહેવાતું. અહીંનાં મંદિરમાં રાધાકૃષ્ણનાં સ્વરૂપોની પ્રતિષ્ઠા છે. એમની સેવાપૂજા વૃન્દાવનના રાધારમણ ગૌસ્વામીઓના પરંપરાગત વિધિ પ્રમાણે થતી આવતી હતી. યશોદામાના દેહવિલય પછી સાંપ્રદાયિક પરંપરાનો શ્રી કૃષ્ણ-પ્રેમના સાધનાક્રમમાં અંત આવ્યો. વૈષ્ણવધર્મના સંકુચિત સ્વરૂપમાં ક્રાંતિકારક પરિવર્તનો થયાં. શ્રી કૃષ્ણપ્રેમની સાધનાનો એક મુક્ત અંતરપથ પર રહ્યો. એમાંથી સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતા હઠી ગઈ. વૈષ્ણવધર્મની સ્થિતિ-ચુસ્તતા ખરી પડી. એને બદલે વિશ્વરૂપ ઉદારતા અને ઉદ્યમતાની પ્રતિષ્ઠા થઈ. અહીં જ શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની જીવનસાધના ભારતીય સનાતનતાના પ્રવાહમાં આવી મળી અને એણે જીવનનું નવું પરિમાણ મેળવ્યું. અંતર-પથની સાધના એ કોઈ દેશ, ધર્મ, જાતિ કે સંપ્રદાયની મિલકતમૂડી નથી. અધ્યાત્મ એ સર્વ ધર્મોનું ગોત્ર છે. જિજ્ઞાસાના ઉત્કટ અગ્નિને ધારણ કરનાર પ્રત્યેક અભીપ્સુ માનવ આ જીવનસાધનાનો અધિકારી છે. આમ એમણે માનવની આંતરસંપદાની નવી પ્રતિષ્ઠા કરી અને આપણા આ હડહડતા કળિયુગની ધરતી ઉપર સત્યુગના જીવનનો ઉન્મેષ અને અભિષેક સિદ્ધ કરીને આપણામાં નવો આત્મવિશ્વાસ ને નવી આત્મનિષ્ઠા પૂર્યાં. આવા એક મરમી જીવનયાત્રી આપણી આંખ આગળ આ ધરતી ઉપર જીવનની સમગ્રતા ને એકતાને જીવી ગયો એ આપણે માટે કેટલું મોટું આશ્વાસન અને આનંદ છે!

THE ONLY HOPE FOR MAN

Modern civilization which is becoming increasingly technological, tends to concentrate on a limited order of truth. It accepts the scientifically verifiable as the only basis for action. Some scientists and technicians who have emerged as the leaders of our age speak of man as a purely mechanical, material being, a creature made up of automatic reflexes. They emphasize the more earthly propensities of men and women. They seem to be blind to the higher sanctity which lives in man. Those who are born in this age feel the loss of faith; they are culturally uprooted; they are traditionless. The only hope for man is a spiritual recovery, the realization that he is an unfinished animal and his goal is the kingdom of God which is latent in him.

(From 'Religion and Culture') **Dr. S. Radhakrishnan**

☆ ☆ ☆ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ચલચિત્ર

લેખક : દિગ્દર્શક શ્રી વિજય ભટ્ટ, પ્રકાશ પિકચર્સ, અંધેરી

દરેક દેશને, દરેક પ્રજાને, યુગોથી ઊતરી આવેલી પોતાની પરંપરા છે, સંસ્કૃતિ છે. એનાં પૂજનીય સ્ત્રીપુરુષોએ સ્થાપેલી ઉદાત્ત પ્રણાલીએ પ્રજાનું ઘડતર કર્યું છે; જીવનનાં નૈતિક મૂલ્યોનો વિકાસ કર્યો છે; સમાજનાં સુખ અને શાંતિ માટે, બહુજન હિતાય, બહુજન સુખાય, ઉચ્ચ જીવન જીવવાની આ મહાન વિભૂતિઓએ આપણને પ્રેરણા આપી છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, જિસસ, સીતા, સાવિત્રી, સિકંદર, શિવાજી, મોઝિઝ, અશોક, સૉક્રેટિસ, મહમ્મદ, રાણા પ્રતાપ, અકબર, રાણી લક્ષ્મીબાઈ, મીરાં, તુકારામ, ચૈતન્ય, જરથુસ્ત, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, મહાત્મા ગાંધી વગેરે મહામાનવો આપણે માટે અનુકરણીય મહાન આદર્શોનો વારસો મૂકી ગયા છે.

કલા પણ સંસ્કૃતિનું એક અંગ છે. ભારતીય કલાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એનું મૂળ ધર્મમાં છે. સંગીતકલાનો ઉદ્‌ગમ ૐકારમાંથી થયો છે. ૐના ત્રણ સૂરોમાંથી આપણને સાત સ્વર મળ્યા છે. સરસ્વતી અને નારદની વીણા, સામગાન, કૃષ્ણની વાંસળી અને ભક્તોનાં ભજનોમાંથી આપણી સંગીતપરંપરા શરૂ થઈ છે. સંગીતને આપણે નાદબ્રહ્મનું પુનિત નામ આપ્યું છે. નૃત્યકળા પણ નટરાજ શંકર અને પાર્વતીના લાસ્યનૃત્યમાંથી ઉદ્‌ભવી છે. મંદિરોમાં દેવદાસી-નૃત્ય અને આજે પણ દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરોમાંથી ભારત-નાટયમ્ અને કથકલી નૃત્યનો સમૃદ્ધ વારસો આપણને મળતો રહે છે. શિલ્પકળા પણ આપણાં મંદિરોમાં જ ફૂલીફાલી છે. ઈલોરા, ખજૂરાહો, સાંચી, બેલૂર, હલેબીડ વગેરે મંદિરોનાં શિલ્પ સારાય વિશ્વને આકર્ષે છે. કલારસિકો આ અનુપમ કારીગરી જોઈને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. એના શિલ્પીઓએ પોતાના નામની કે પ્રસિદ્ધિની પરવા કરી નથી; પરંતુ પોતાના હૃદયની ભક્તિ અને ભાવનાની ઊર્મિઓ એમાં કંડારી છે. કેવળ પૈસા માટે જ, એમણે પોતાની કળા વેચી નથી. એટલે જ તો એમાં હૃદયનો રંગ ઊપસી આવ્યો છે; અને એથી જ એ શિલ્પ અજોડ બન્યાં છે. ચિત્રકળા પણ આ શ્રદ્ધા અને ભાવનાનો પરિપાક છે. અજન્ટા અને અન્ય પુરાતન મંદિરોની ચિત્રકળા એથી જ સુંદર અને કમનીય બની છે.

આવો કલાનો આપણો મહાન સાંસ્કૃતિક વારસો જેણે આપણી આદર્શ સમાજ-વ્યવસ્થા અને જીવનનો રસોલ્લાસ આપ્યો છે, તેને આજે આપણે કેટલા વફાદાર રહ્યા છીએ તેનું અન્વેષણ કરવું જરૂરી છે. આપણાં ચલચિત્રોનું ધોરણ ઉત્તરોત્તર કેટલી હીનતામાં સરી પડયું છે? પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં અને પછી તથા દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી આપણાં નૈતિક મૂલ્યો કેટલાં બદલાઈ ગયાં છે? બીજા વિશ્વયુદ્ધે આપણને 'કાળાં-બજાર'ની ભેટ આપી. કાતિલ મોંઘવારીએ જીવનનિર્વાહની જટિલ સમસ્યા ઊભી કરી. ગુનાખોરી વધી; નીતિ અને શીલને હોડમાં મૂકીને યેન કેન પ્રકારેણ પૈસા કમાઈ લેવાની વૃત્તિ પેદા થઈ; સરકાર તરફથી અનિચ્છ-નીય અને અયોગ્ય પ્રોત્સાહન મળતાં મજૂરવર્ગ માથે ચડી બેઠો. મજૂર નેતાઓએ પોતાના રાજકીય સ્વાર્થ માટે આંદોલનો ઊભાં કર્યાં. કોઈ પણ બહાને હડતાળો પાડીને માલિક અને મજૂરના સંબંધમાં ઝેર રેડયું. ઉત્પાદનક્ષમતા ઘટી. આ બધી ભૂતાવળમાં ઘેરાયેલો માનવી જીવનનો ઉલ્લાસ ખોઈ બેઠો! અશાંતિ અને અજંપો વધ્યાં અને આ અજંપાનું દુ:ખ દાબી દેવા એ સસ્તું મનોરંજન શોધવા લાગ્યો. જેમ નબળા મનનો માણસ દારૂનો નશો કરી, પોતાની મનોવ્યથા ભૂલવા પ્રયત્ન કરે, તેમ આ મૂંઝાયેલા માનવીને કોઈ ઉચ્ચ અને હેતુલક્ષી મનોરંજન ખપતું નથી, પરંતુ એને તો ખપે છે ભાગેડુ મનોરંજન!

જેનો નશો એને અઢી ત્રણ કલાક જીવનની દારુણ અથડામણ ભુલાવી દે!

આ મનોવૃત્તિને લીધે નાટકો અને ચલચિત્રોએ પણ એનો ચીલો બદલ્યો. હૃદયને સ્પર્શ કરે એવું ભાવવાહી મનોરંજન પીરસવાને બદલે, દિમાગને બહેલાવે અને મનની કુત્સિત વૃત્તિઓને ગલગલિયાં કરાવે એવું સસ્તું મનોરંજન આપવાનું શરૂ કર્યું. વળી આજે માત્ર બે વર્ગ રહ્યા છે. એક ધનવાન અને બીજો મજૂર. મધ્યમ વર્ગ તો તદ્દન ભુંસાઈ ગયો છે. એને મહિનાને અંતે બે છેડા મેળવવા મુશ્કેલ થઈ પડયા છે. રૅશન, શિક્ષણખર્ચ, ઘરભાડું, કપડાં અને સમયાનુસાર આવી પડતો લગ્નખર્ચ; આ બધામાંથી એને મનોરંજન માટે ખર્ચ કરવા પૈસા બચતા નથી! પહેલાં મધ્યમ વર્ગનો માનવી કુટુંબ સાથે મહિનામાં બે ચિત્ર જોતો. આજે બે મહિનામાં એ સહકુટુંબ ચિત્ર જોઈ શકે છે? મધ્યમવર્ગનું શિક્ષણધોરણ સારું હોવાથી એ સારાં ચિત્રો સમજી શકતો, પચાવી શકતો અને એથી ચિત્રનિર્માતાને એમાં કમાણી થતી. આજે મજૂરવર્ગ મધ્યમ વર્ગ કરતાં વધારે સમૃદ્ધ છે. નાની ઓરડીમાં કુટુંબના બધા સભ્યો રહે. બધા કમાય, શિક્ષણનું ખર્ચ નહીં. લગ્નપ્રસંગના મોટા ખર્ચા અને વ્યવહાર નહીં! એટલે સિનેમા જોવા માટે આ વર્ગ પાસે પૈસા બચી શકે છે. એટલે આ વર્ગ મહિને નહીં પણ અઠવાડિયે એક કે બે ચિત્ર જુએ છે. આ વર્ગ અશિક્ષિત હોવાથી, એને ગંભીર હેતુપ્રધાન ચિત્ર રીઝવી નથી શકતું. એને જલદી દિમાગમાં બેસી જાય, કંઈ વિચાર ન કરવો પડે અને મજા આવે એવું ચલચિત્ર ખપે છે. ધનવાન વર્ગ બહુધા વિદેશી ચિત્રો જુએ છે અથવા કલબ અને પાર્ટીઓમાં એને મનોરંજન મળી રહે છે. હિન્દી ચિત્ર જોતા આ વર્ગની સંખ્યા ઘણી નાની છે; એટલે સરવાળે તો નિર્માતાને બહુસંખ્યક અશિક્ષિત પ્રેક્ષકોની રુચિને અનુરૂપ થવું પડે છે. તેમાં પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના આંધળા અનુકરણથી સમાજનો નૈતિક હ્રાસ થઈ રહ્યો છે! ભારત સ્વતંત્ર થયું તે પહેલાં આપણે આટલા વિદેશી રંગે રંગાયેલા ન હતા. આઝાદી પછી તો ભારતની અસ્મિતા અને સંસ્કૃતિનો ઉત્કર્ષ થવાને બદલે એનું પતન થતું ચાલ્યું છે. અડધું અંગ ઉઘાડું દેખાય એવાં છોકરીઓનાં મીનીસ્કર્ટ, બૅકલેસ ચોળી, યૌવનનું પ્રદર્શન કરતા તંગ પહેરવેશ, ટ્વીસ્ટ અને શેક ડાન્સ, હોટલનાં કૅબરે નૃત્યો વગેરેની આંધી ચઢી છે! આપણો સમાજ એમાં ભાન ભૂલીને તણાતો જાય છે. ચલચિત્ર નિર્માતા કહે છે કે અમે તો સમાજનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરીએ છીએ; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે ચલચિત્રમાંથી સમાજ આ શીખે છે કે સમાજ પાસેથી નિર્માતા આ બધું શીખે છે? બન્ને પ્રશ્નોનો સાચો ઉત્તર કોઈ આપતું નથી, આપી શકે તેમ નથી.

આજે સેક્સ–અપીલને નામે શૃંગાર નહીં, ભ્રષ્ટતા અને બીભત્સતાનું પ્રદર્શન થાય છે. શૃંગાર રસ એ આપણા ભરતમુનિએ વર્ણવેલા નવ રસોમાં પ્રધાન રસ છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભારવિ ઇત્યાદિ નાટ્યકારોએ શૃંગાર ભારોભાર આપ્યો છે; પણ એ શૃંગાર સાત્ત્વિક શૃંગાર હતો. એમાં પ્રેક્ષકોની હીનવૃત્તિ પોષવાનો બીભત્સ શૃંગાર ન હતો. હું માનું છું કે નારીનું જે સૌન્દર્ય, લાજ શરમ અને મર્યાદામાં છે તે ખુલ્લી કે અર્ધ નગ્નતામાં નથી. આપણી સામે કોઈ નગ્ન સ્ત્રીને ઊભી કરવામાં આવે, તો આપણને એ જોઈને ધૃણા ઉત્પન્ન થાય છે; એમાંથી શૃંગારની નિષ્પત્તિ થતી નથી; પરંતુ એક લાજ-શરમથી સંકોચ કરતી સ્ત્રીનું આછા ઘૂંઘટમાંથી દેખાતું સુંદર મુખ વધારે કુતૂહલ ઊભું કરે છે. તેના શૃંગારમાં વધારે આકર્ષણશકિત છે.

ભારતીય સંગીતમાં આટલી બધી સરળતા હોવા છતાં, આપણે પાશ્ચાત્ય સંગીત પાછળ દોડીએ છીએ! આજે પશ્ચિમના કલાકારો ભારતીય સંગીતથી આકર્ષાઈને એમાં રસ લેવા લાગ્યા છે. આપણી સંગીતપદ્ધતિ એક વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર છે. રાગરાગિણીના ચોક્કસ નિયમો છે. દરેક રાગનો ગાવાનો સમય છે; ઋતુ છે. આવી વ્યવસ્થા જગતના કોઈ સંગીતમાં નથી. આપણા રાગોથી જે એને અનુરૂપ વાતાવરણ ઊભું થાય છે તે અદ્‌ભુત છે. દીપકથી દીપક પ્રગટવાની, મલ્હારથી વરસાદ વરસવાની વાત ખોટી નથી. સંગીતમાં હૃદયને સ્પર્શવાની, રોગ મટાડવાની, અને એનાં આંદોલનોથી વાતાવરણ પર અસર કરવાની શક્તિને વિજ્ઞાન પણ

સ્વીકારે છે: પણ આ બધાં માટે સાધના જરૂરી છે; જે આપણા ભારતીય સંગીતકારોએ જીવનભર કરી હતી. આપણા શાસ્ત્રીય સંગીતને લોકભોગ્ય શૈલીમાં રજૂ કર્યું હોય, આપણાં લોકગીતોને એના યથાર્થ સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત કર્યાં હોય, તો તે કોઈ પણ માનવ-હૃદયને ડોલાવે છે. આટલી બધી કલાસમૃદ્ધિ આપણી પાસે હોવા છતાં, આપણે વિદેશી સંગીતના નિરર્થક રાગડા અને બૂમબરાડામાંથી રસ શોધવા જઈએ છીએ, એ આપણે માટે શરમની વાત છે.

હજારો વર્ષ પૂર્વે ભરતમુનિએ લખેલા નાટ્યશાસ્ત્રમાં નવ રસ, નાયક–નાયિકાભેદ, મુદ્રાઓ, ભાવભંગી, વેશભૂષા, પ્રસાધન, નાટ્યતત્ત્વ ઇત્યાદિ અનેક સામગ્રી પર વિશદ અને રસિક વિવરણ થયું છે. આપણી પ્રેમની પરિભાષા પણ જુદી છે; ત્યારે આપણે વિદેશી પદ્ધતિ અપનાવી અરસિક અને શુષ્ક પ્રયાણ-લીલામાં જ રાચીએ છીએ!

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં ધ્યેયપૂર્ણકથા, આદર્શ જીવનચરિત્રો, સમાજના સળગતા પ્રશ્નો, આર્યનારીના ઉજ્જવલ આદર્શો, માતા, પિતા, ભાઈ, પત્ની, ગુરુ, મિત્ર પ્રત્યેની પવિત્ર ફરજ, ભક્તો અને સંતો, વીરો અને દેશભક્તો–આ બધા વિષયો પર ચલચિત્રો બનતાં અને સફળ થતાં; પરંતુ આજે પ્રેમલાપ્રેમલીનાં ટાહેલાં, અર્થહીન હાસ્ય, બીભત્સ શૃંગાર, કવિતાને નામે નિરર્થક જોડકણાં અને કર્કશ સંગીતથી આપણાં ચલચિત્રો ભરપૂર છે. એમાં કથા ક્યાંય દેખાતી નથી; ધ્યેય શોધ્યું જડતું નથી; અભિનયની સચ્ચાઈ નથી અને ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝલક પણ નથી. માનવ-મનને નિર્મળ આનંદ આપે, એની હૃદયતંત્રીના તાર ઝણઝણાવે, એના જીવનને કોઈ પ્રેરણા આપે, એવી કોઈ સામગ્રી આજનાં ચલચિત્રોમાં દેખાતી નથી. દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે "ભારતીય સંસ્કૃતિની વાત જુનવાણી છે, આજે જમાનો બદલાયો છે." આ દલીલ ટકી શકે તેવી નથી. જમાનો બદલાયો એટલે શું જીવનનાં નૈતિક મૂલ્યો બદલાઈ ગયાં? વિશ્વનાં સનાતન સત્યો નાશ પામી ગયાં? અનીતિ અને અધર્મના માર્ગ પર ચાલવાનો આપણને પરવાનો મળી ગયો? ચલચિત્રમાં મનોરંજન જરૂરી છે; પણ તે સ્વસ્થ હોવું જોઈએ; પછી ભલે તે રોમાન્સ હોય, ટ્રેજેડી હોય. કે કૉમેડી હોય. દુ:ખાંત નાટક "રોમિયો-જુલિયેટ" આજે પણ દીર્ઘકાળથી જનહૃદયને સ્પર્શે છે; કારણ કે એમાં મનોરંજનનો અખંડ સ્રોત વહ્યા કરે છે. આપણી આ બધી દલીલો શિષ્ટ લોકરંજન લોકભોગ્ય બનાવવામાં જે મહાન શક્તિ અને બુદ્ધિની જરૂર છે તેની ખામી ઢાંકવા માટે છે. આપણે ટૂંકો માર્ગ (Short cut) અપનાવીએ છીએ. જે રીતે આજે આપણાં ચલચિત્રોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો લોપ થઈ રહ્યો છે અને જે રીતે આપણાં બાળકો અને યુવાનો એના રંગે રંગાતાં જાય છે, તે રીતે આપણી ભાવિ પેઢીનું ઘડતર કેટલું નિર્બળ અને કલુષિત હશે એનો વિચાર કરતાં ધ્રુજારી છૂટે છે!

☆ ☆ ☆ સમન્વયની મહાસંસ્કૃતિ

લેખક : શ્રી અમૃત વસંત પંડ્યા, પુરાતત્ત્વ વિભાગ, વલ્લભવિદ્યાનગર

[નોંધ : આ લેખમાંની હકીકતોનો મુખ્ય આધાર હાલમાં ભારત સરકારની ગ્રાંટ હેઠળ સરદાર વલ્લભભાઈ યુનિવર્સિટીએ પ્રગટ કરેલ અંગ્રેજી ગ્રંથ 'લૉસ્ટ સરસ્વતી' છે; જે દેશના વિદ્વત્વર્ગમાં ખૂબ વખણાઈ રહ્યો છે. એમાં રાજકીય નહિ, પણ સામાન્ય માનવી અને લોકસમાજનો વિશ્વઇતિહાસ અને તેની ભૂમિ વચ્ચે પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ નવાં વૈજ્ઞાનિક તથ્યોને આધારે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.]

કાળના કઠણ ખડકોની ટક્કર ઝીલતી ઝીલતી, ઈતિહાસના પ્રવાહમાં જે થોડીક સાંસ્કૃતિક-ધાર્મિક પરંપરાઓ (મહાસંસ્કૃતિઓ) અત્યારપર્યંત જીવંત રહી છે, તે હકીકત એમનામાં અંતર્હિત આંતરશક્તિ બળવાન હોવાનું સૂચન કરે છે. એવી બે મૂળભૂત પરંપરાઓ છે : સેમાઈટ અને આર્ય. પહેલીમાં ઈજિપ્શિયન (મિસ્રી), બેબિલોનિયન (દક્ષિણ ઈરાકી), આસીરિયન એટલે અસુર (ઉત્તર ઈરાકી), યાહૂદી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે. બીજીના કલેવરમાં ખત્તી એટલે હિટાઈટ (એશિયા માઇનોર), ગ્રીક, ઈરાની, રોમન, સ્લાવનિક (પ્રાચીન પૂર્વ યુરોપ), ટયુટોનિક (ઉત્તર યુરોપ), સેલ્ટિક (પશ્ચિમ યુરોપ), ઇત્યાદિ છે. ભારત અને પૂર્વ એશિયાની બ્રાહ્મણ (પૌરાણિક અને વૈદિક એટલે આગમ અને નિગમ), શ્રમણ (જૈન અને બૌદ્ધ), સંત (ખાલસા એટલે શીખ; શૈવ, શાક્ત અને વૈષ્ણવનાં મધ્યકાલીન જ્ઞાન તથા ભક્તિપ્રવાહો) પરંપરા તે આ બંનેના સમન્વયમાંથી વિકાસ પામેલી માનવ – ઈતિહાસની ત્રીજી જીવંત સાંસ્કૃતિક-ધાર્મિક પરંપરા છે. આમાંથી પૌરાણિક તે વેદકાળ પૂર્વની ભારતીય સંસ્થા છે. એનો પાયો મુખ્યત્વે ગોપૂજા, કર્મસિદ્ધાંત, આવાગમન, અહિંસા, યમલોકની માન્યતા, ઇ૦, પર ઊભો છે ને આ બધાં તત્ત્વો મૂળ ઇજિપ્તના ધર્મનાં છે. એમાં ભારતનું કે આર્યત્વનું પોતાનું ઘણું જ ઓછું છે. તેવી જ રીતે વૈદિક સંસ્થાના પૌરાણિકથી જુદા પડતાં યજ્ઞયાગો, વૈદિક મંત્રોની રચનાશૈલી, વૈદિક યજ્ઞવિધિ, વૈદિક પુરોહિતોના પ્રકારો, ઇ૦, એ બધાં બેબિલોનિયન તત્ત્વો છે. મુખ્ય વૈદિક દેવો વરુણ અને ઇન્દ્ર એ બંનેનું વ્યક્તિત્વ બેબીલોનિયન પ્રકારનું છે. હિંદુ ધર્મનું ચાતુર્વર્ણ્ય કે જેને કારણે પાશ્ચાત્યાદિ લોકો આપણને વખોડે છે, તે પણ ઇજિપ્શિયન-બેબીલોનિયન મૂળનું છે. આ પ્રમાણે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સેમાઈટ તત્ત્વો વધારે છે. શિવ અને શક્તિનાં તત્ત્વો એ પૂર્વ એશિયાનાં છે. સેમાઈટ તત્ત્વોની આયાત તે વૈદિક સભ્યતાની સાથે વિરમી નથી. મધ્યકાલીન ભક્તિપ્રવાહ પર ઇસ્લામના તસવ્વુફ (સૂફીવાદ : સૂફીઝમ)ની અસર એક જાણીતી હકીકત છે. ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આર્યત્વનું શું છે? એ મુખ્યત્વે એની અત્યંત શક્તિશાળી અને સુવિકસિત ભાષા છે. સંસ્કૃત એ પૌરાણિક-વૈદિક સંસ્થાઓનું વાહન હતું અને છે; પ્રાકૃત (અર્ધમાગધી અને પાલી) જૈન અને બૌદ્ધ મતોનું; અને મુખ્યત્વે તમિળ, બંગાળી તથા વ્રજભાષા એ મધ્યકાલીન ભક્તિપ્રવાહનાં. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી જ આર્ય ભાષાઓ માનવ-ઈતિહાસમાં સૌથી વધુ ઉન્નત અને વિકસિત મળી આવે છે. અદ્યતન ભાષાકીય સંશોધનની હકીકતો પ્રમાણે અમેરિકા ખંડોમાં લગભગ પંદર હજાર વર્ષ પૂર્વે જે આદિ અમેરિકન ભાષા (અમેરિકન પ્રોટો લેંગ્વેજ) બોલાતી તેના કલેવરમાં સ્પષ્ટ આર્યતત્ત્વો નજરે પડે છે; અને આજે પણ જગતમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની સાથે સાથે આર્ય ભાષાઓ (અંગ્રેજી, સ્પૅનિશ, ફ્રેન્ચ અને રશિયન)નું આધિપત્ય વધી રહ્યું છે.

ઉપર જણાવેલી બંને પરંપરાઓનું ભારતીય સંસ્કૃતિરૂપે જે સમન્વય થવા પામ્યું છે તેનો મુખ્ય સાર છે મૂળ ઇજિપ્શિયન એવી અહિંસાનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ. બીજી એક્કે સંસ્કૃતિમાં અહિંસા પાયારૂપ બની શકી નથી. ભારતીય સમાજના સામાજિક સ્તરીકરણનો પાયો પણ અહિંસા છે. જે બીજાઓના જીવનનો વિનાશ પોતાની જીવનચર્યાના હેતુસર ન કરે તેણે ભારતીય સમાજમાં સપાટીની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. જે પ્રાણીહત્યા

કરે, પણ તેમાં ગાય તથા સૂવરનો અપવાદ રાખે તે બીજા થરમાં આવ્યા. જે ગાય ખાય પણ સુવર અપવાદ રાખે તે ત્રીજા થરમાં ગણાયા. જે સૂવર પણ ખાય તે ચોથા થરમાં મુકાયા. અને જે મરેલા પ્રાણીનું માંસ ખાઈ શકે તે પાંચમા થરમાં રહ્યા. નીચેથી ઉપર જવા માટે અહિંસાનાં આ ચાર પગથિયાં ચડવાનાં હોય છે. આપણે ત્યાં ચાંડાલમાંથી બ્રાહ્મણ થયેલા ઋષિઓના દાખલા મોજૂદ છે. ઉત્તર પ્રદેશનાં મુસ્લિમ ખાનદાનોનો એક વર્ગ છે કે જેમાં ઈંડાં પણ લઈ શકાતાં નથી, દા. ત. રફી અહમદ કીદવાઈનું કુટુંબ. આ વર્ગ બ્રાહ્મણો સાથે વહેવાર ધરાવતો હોય છે. બંગાળનું ટાગોર કુટુંબ નિકટ મુસ્લિમ સંપર્કને લઈ 'પીરઅલી બ્રાહ્મણ' કહેવાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં જેનો સૌથી મોટો ફાળો રહેતો આવ્યો છે તે સેમાઈટ (સેમેટીક) સંસ્કૃતિનો આજનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ તે આરબ નાગરિક છે. આરબ એટલે અરબી ભાષા બોલનાર જનસમુદાય, જે ઈરાન અને એટલાંટિક વચ્ચેના વિશાળ વિસ્તારમાં ટર્કીને બાદ કરતાં આખા પશ્ચિમ એશિયા અને ઉત્તર આફ્રિકામાં પ્રસરેલો છે. પૌરાણિક સંસ્થાનાં મૂળભૂત તત્ત્વો ઈજિપ્શિયનો પાસેથી ભારતીય સંસ્કૃતિને પ્રાપ્ત થયેલાં; વૈદિક સંસ્થાનાં તત્ત્વો બેબીલોનિયન-આસીરિયનો પાસેથી અહીં આવેલાં. સાતમા સૈકામાં આરંભ થયેલો ઈસ્લામનો પ્રભાવ તે આરબ અને ભારતીય લોકો વચ્ચેની સાંસ્કૃતિક કડીઓના ઈતિહાસનું ત્રીજું પ્રકરણ હતું. કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રના જાડેજા (સિંધના એક જામ 'જાડા'ના વંશજો હોવાથી તેઓ 'જાડે-જા' એટલે 'જાડા-ના' કહેવાયા) રજપૂતો (કચ્છ, જામનગર, રાજકોટ, ગોંડળ, ધ્રોળ, મોરબી, માળિયા, ઈ.) અસલમાં આરંભકાળના આરબો હોવાને લગતી એક માન્યતા છે, જેઓ હિંદુ થઈ અફઘાનિસ્તાન અને સિંધમાં રાજ્ય કરતા કરતા કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા. એમની ચારણી તવારીખ પણ એમનું વતન અરબસ્તાનમાં રહ્યું હોવાની સ્પષ્ટ હકીકત રજૂ કરે છે. એમના કેટલાક ખાસ રિવાજો પણ આને ટેકો આપે છે. મેવાડના સિસોદિયા કુળ સાથે તેમનો પહેલવહેલો લગ્નસંબંધ પાછલી પેઢીમાં સ્થપાતાં તે જનોઈ ધારણ કરીને પદ્ધતિસરના ક્ષત્રિયવર્ણમાં દાખલ થયા.

માનવ ઈતિહાસની ત્રણ મહાસંસ્કૃતિઓ કે જેમાંની એક (ભારતીય) તે બીજી બેના સમન્વયની છે, એ હકીકતની આપણે નોંધ લીધી. માનવજીવનમાં અર્થકારણ (ખોરાક અને અંગરક્ષણ વડે જીવનના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટેનાં સાધનો–સગવડોની પ્રાપ્તિ)નું ધ્યેય તે સંસ્કૃતિ (જીવનની બિન-આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે કળા-સાહિત્ય સાધના, સેવા, ઉપાસના, ઈ.)ને પોષણ આપવાનું સંસ્કૃતિનું ધ્યેય એ ધર્મ (ધર્મવૃત્તિ માનવપ્રવૃત્તિનું કુદરતી તત્ત્વ છે), અને ધર્મનું ધ્યેય એ જીવ અને બ્રહ્મના એકીકરણ વડે પ્રાપ્ત મોક્ષ છે. આર્થિક સંજોગોને અનુસરીને આ માનવવિકાસ ઓછોવત્તો બધી મહાસંસ્કૃતિઓમાં દેશકાળ પ્રમાણે ચાલતો આવ્યો છે. વિશ્વ એ મનુષ્ય અને મનુષ્યેતર તત્ત્વો વડે રચાયેલું છે એનું ભાન આદમજાતને એના પ્રારંભકાળથી છે. સંસ્કૃતિનો આર્થિક પાયો જ્યારે વન્ય-જીવન (શિકારી અને કંદમૂળસંગ્રાહક જીવન) પર હતો ત્યારે માનવસમુદાયોના ધર્મમાં જડ-ચેતન કે ચરાચરના ભેદ વગર મુખ્યત્વે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં નડે કે સહાયક બને એવાં ધોરણનાં અનેકાનેક દેવો (બહુદેવવાદ) હતા. ધર્મવિજ્ઞાનમાં ધર્મવિકાસની આ 'એનીમિસ્ટિક ભૂમિકા' કહેવાય છે. એમાં માનવીને અર્થોપાર્જનમાંથી ઈતર ચિંતન કે સાધના માટે બહુ ઓછો અવકાશ મળે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦૦થી અર્થોપાર્જન માટેનાં સાધનો તે પશુપાલન, ખેતી, ઈ., જેમ વધુ ને વધુ કાર્યક્ષમ ઉપાયો શોધાતા ગયા અને તેમ થતાં જેમ જેમ જ્યાં જ્યાં માનવસમુદાયોને ઈતર ચિંતન અને સાધના માટે વધુ ને વધુ અવકાશ મળવા લાગ્યો, તેમ તેમ ત્યાં ધર્મનો વિકાસ સંસ્કૃતિના વાહન વડે અદ્વૈતવાદ તરફ અધિકાધિક પ્રગતિ કરતો ચાલ્યો છે. કૃષિ-ભૂમિકાએ ભટકતો માનવી ભૂમિ સાથે બંધાયો. ગામડાં ઊભાં થયાં અને વન્ય–જીવનના ખડક, ડુંગર, પ્રાણી, વૃક્ષાદિના અનેકાનેક દેવોનું સ્થાન ખેતી માટે ઉપયોગી તત્ત્વો જેવાં કે પૃથ્વી, આકાશ, સૂર્ય, વાયુ, મેઘ, વર્ષા, જળ, ઈ.ના ઓછી સંખ્યા ધરાવતા નવા દેવો લેવા લાગ્યા (દા. ત. બેબીલોનિયન અને વૈદિક ધર્મો). આગળ જતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦થી ગામડાં

નાની નદીઓને કાંઠેથી નાઈલ, યુફ્રેટીસ, સિંધુ, ગંગા, હોઆંગહો, ઇ. મહાનદીઓને કાંઠે આવતાં ઉત્પાદન વધતાં નાગરિક ભૂમિકા વિકાસ પામી. નગરો ઊભાં થવા લાગ્યાં. દરેક નગરનો એક્કેકો નવો દેવ ઊભો થવા લાગ્યો. કૃષિભૂમિકાના નિસર્ગાદિ દેવો ચાલુ હતા જ. એક નગર બીજા નગર પર વિજય મેળવે એટલે વિજયી નગરદેવ એ નગરરાજ્યનો સર્વોપરી દેવ બને, અને આ રીતે ધર્મે અદ્વૈત તરફ વધુ ને વધુ પગલાં માંડયાં. પૂર્વ એશિયાના વન્યભૂમિકાના સાગરકાંઠાના મત્સ્યાહારીઓનો સાગરદેવ મગરમચ્છ રૂપે પૂજાતો. આ દેવ ભારતના પૌરાણિક ધર્મમાં વરુણદેવ રૂપે પ્રવેશ પામ્યો. એ જ દેવ 'ઇઆ'ના નામે બેબીલોનિયા પહોંચી, ત્યાંના સર્વ પ્રથમ નગર ઇરીદુનો દેવ બન્યો. સેમાઈટ નગરસંસ્કૃતિમાં આ ઇઆદેવ ધીમે ધીમે સર્વોપરી બનવા લાગ્યો. પડોશની પરાજિત પ્રજાના સર્વોપરી દેવને ઇઆનો પુત્ર ઠેરવવામાં આવતો. આસીરિયનો, યુદ્ધદેવ અસ્સુર, આર્યભાષી એશિયા માઇનોરના ખત્તીઓનો પર્જન્યદેવ તેશુપ અને યહૂદીઓનો ચંદ્રદેવ તે જેહોવા આ રીતે ઇઆના પુત્રો રૂપે આ પ્રજાઓના સર્વોપરી દેવો બન્યા હતા. આસીરિયનો વડે પરાજય પામેલા હોવાથી આર્યભાષી જરથોસ્ત્રી ઈરાનીઓનો સર્વોપરી દેવ અહુરમઝ્દ ('મહાન અસુર') તે અસ્સુરની ઈરાની આવૃત્તિરૂપે જ છે. બંનેનાં પ્રતીકો પણ સરખાં છે. હવે મધ્ય પૂર્વના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં અસ્સુર, તેશુપ, જેહોવા અને અહુરમઝદના એકીકરણ વડે એક સર્વોપરી (એકેશ્વર) દેવનો વિકાસ બાકી હતો.

ભારતીય મહાસંસ્કૃતિ એ સમન્વયની સંસ્કૃતિ છે. સમન્વયની સંસ્કૃતિમાં પૂર્વકાલીન તથા આગંતુક પ્રજાઓની પરંપરાઓને જાળવી રાખવામાં આવે છે. આવી પ્રક્રિયામાં ધર્મનો વિકાસ કંઈક અટપટી રીતે પણ ચાલતો હોય છે. નવી પ્રવેશતી ઊતરતી સંસ્કૃતિના સંખ્યાબળ અગર બીજી શક્તિ વડે અગાઉની ચડિયાતી સંસ્કૃતિ આવા સમન્વયમાં કોઈક વાર નીચલી કક્ષાએ પણ મૂકાતાં ધર્મના અદ્વૈતલક્ષી વિકાસને એકાદ ડગલું પીછે હઠ કરવાનું પણ આવે છે. ભારતીય ધર્મના પાયામાં પૂર્વ એશિયાની ઉપરોક્ત સાગરસંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાના જળચર, વનેચર અને વૃક્ષાદિ દેવોનો સ્તર આવેલ છે. આ ઑસ્ટ્રિકભાષી લોકો હાલના ખાસી, નીકોબારી, સંતાલ, મુંડા, શબર, ઇ. ના વડવા હતા. આ સ્તરના દેવોને પાછળથી આવેલી આર્યભાષી પૌરાણિક સંસ્કૃતિએ પોતાની મૂર્તિકળામાં પોતાના દેવોનાં વાહનો તરીકે જાળવી રાખ્યાં છે. ત્યાર પછીની સંસ્કૃતિએ પોતાના મુખ્ય દેવો (ત્રિદેવાયતન, શક્તિ, સૂર્ય, ઇ.)નાં મંદિરોમાં અગાઉના દેવો (ઇન્દ્ર, યમ, અગ્નિ, વાયુ, ઇ.)ને તેમનાં વાહનોરૂપે એમનાથી પણ અગાઉની સંસ્કૃતિના દેવો સાથે દિગ્પાલો તરીકે જાળવી રાખ્યા છે. આ, પાયાની ઑસ્ટ્રિક (નિષાદ) સંસ્કૃતિના બે પ્રકાર હતા; સાગરકાંઠો અને ટાપુઓની કે જેના દેવો સાગર અને જળચરો સાથે સંબંધિત હતા, અને, આંતપ્રદેશિક કે જેમાં સમાજતંત્ર સ્ત્રીપ્રધાન (ત્રિયા રાજ્ય) હોવાથી મુખ્યત્વે દેવીઓ પૂજાતી હતી અને તેમાં એક સર્વોપરી દેવી વિકાસ પામી રહી હતી જે આગળ જતાં મહાશક્તિ દુર્ગાના રૂપને પ્રાપ્ત થયેલી. ઑસ્ટ્રિક સંસ્કૃતિ પ્રશાંત મહાસાગર અને અગ્નિએશિયામાંથી ઇ. પૂ. આશરે ૬૦૦૦માં આસામ અને બંગાળના અખાતને માર્ગે પૂર્વ તરફથી ભારતમાં પ્રવેશી હતી. વિદ્વાનો એને 'નિષાદ સંસ્કૃતિ' પણ કહે છે. બીજી આર્યેતર સંસ્કૃતિ તે મંગોલિયન ચહેરાવાળા તિબેટી-બર્મન ભાષી લોકોની 'કિરાત–સંસ્કૃતિ' હતી, જે ઉત્તર એશિયા તરફથી તિબેટ અને હિમાલયની ખીણોમાં આવીને સ્થપાઈ હતી. આ પ્રજામાં યોગનો વિકાસ થતો હતો અને એમના ત્રણ આંખો ધરાવતા પાર્વત્ય દેવોમાં શંકર (કૈલાસપતિ) સર્વોપરી બનતા જતા હતા. ત્રીજી સંસ્કૃતિ તે ઈ. પૂ. ૪૦૦૦ની પણ પહેલાંથી દક્ષિણ ભારતમાં વિકાસ પામતી દ્રવિડ સંસ્કૃતિ હતી. જેમાં પર્વતદેવ મુરુગન સર્વોપરી દેવ તરીકે વિકાસ પામી રહ્યો હતો. આ રીતે આખા ભારતમાં તેના સાંસ્કૃતિક પ્રવાહો અદ્વૈત તરફ પ્રગતિ કરી રહ્યા હતા.

પ્રશાંત મહાસાગર તરફથી પ્રવેશેલી નિષાદ સાગરસંસ્કૃતિનો એક સર્વોપરી સાગરદેવ વરુણ કેવી રીતે પુરાતન મધ્યપૂર્વની સેમાઈટ મહાસંસ્કૃતિમાં પ્રવેશીને 'ઇઆ'રૂપે સર્વોપરી દેવ બનતો જતો હતો એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે. આને લીધે પૂર્વની નિષાદ–સંસ્કૃતિમાં એક બીજો દેવ સર્વોપરી બનવા લાગ્યો હતો. આ દેવ તે

મહાસાગરમાં શેષનાગ (મૂળત: પ્રશાંત વિસ્તારમાં પૂજાતો વિશ્વરૂપ મહાનાગ)ની શય્યા પર સૂતેલો શંખધારી (શંખ એ સાગરનું ઉત્પાદન છે) ને શ્યામવર્ણ (નિષાદ લોકો શ્યામવર્ણ હોય છે) નારાયણ, જે આગળ જતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સૌથી વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ દેવ બનવા સર્જાયો હતો. આજે પણ સત્યનારાયણરૂપે તેની ઘેર ઘેર પૂજા થાય છે.

નિષાદ–સંસ્કૃતિ પછી ભારતમાં ઈ. પૂ. આશરે ૪૦૦૦માં પશ્ચિમોત્તર તરફથી વેદો પહેલાંની પૌરાણિક આર્યસંસ્કૃતિ પ્રવેશીને પ્રસરવા લાગી ને પરિણામે એની તથા નિષાદ સંસ્કૃતિ વચ્ચે સમન્વય સધાવા લાગ્યો. બંગ, અંગ (બિહાર), કલિંગ (ઓરિસ્સા), કોશલ (અવધ), ઇ. પ્રદેશનામો તે આ નિષાદ ભાષાનાં છે. 'ગંગા' પણ નિષાદ–ભાષાનું નામ છે. નિષાદ–સંસ્કૃતિનો આર્થિક આધાર તે ચોખા, કપાસ, અને શેરડીની ખેતી, તથા મચ્છીમારી હતો. પૌરાણિક આર્યોમાં 'વિશ્વકર્મન્'રૂપે એક દેવ સર્વોપરી થવા લાગ્યો હતો. એનાં બીજાં નામો તે 'પ્રજાપતિ' અને 'બ્રહ્મા'. પણ નારાયણ સમક્ષ હવે બ્રહ્મા ક્ષીણ થવા લાગ્યો અને પૌરાણિક આર્યોએ સર્વોપરી દેવ તરીકે નારાયણને ગ્રહણ કર્યા અને સમન્વયની આ પ્રક્રિયામાં બ્રહ્માને નારાયણના નાભિ-કમળ પર બેસાડી દેવામાં આવ્યા. એ જ ગાળામાં પૌરાણિક આર્યસંસ્કૃતિના મધ્યપૂર્વ સાથેના નિકટ સાંસ્કૃતિક સંબંધોને લઈ ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિમાંથી ગોપૂજા, અહિંસા, કર્મ, આવાગમન, યમલોક, કમળ તથા હંસ પ્રતીકો પ્રવેશ પામી રહ્યાં હતાં. બીજી બાજુ કિરાત–સંસ્કૃતિ અને આંતર્પ્રદેશિક નિષાદ–સંસ્કૃતિના સમન્વયને પરિણામે એ બંનેના સર્વોપરી દેવો તે શંકર અને મહાશક્તિ દુર્ગા પતિ-પત્ની બન્યાં. આ બંનેના દક્ષિણની દ્રવિડ સંસ્કૃતિ સાથેના સમન્વયમાં દ્રવિડ મુખ્ય દેવ મુરુગન (સુબ્રહ્મણ્યમ્) કાર્તિકેય રૂપે શંકર-પાર્વતીના પુત્ર તરીકે લેવાયા. ત્યાર પછી ચારેય ભારતીય સંસ્કૃતિઓના સામાન્ય સમન્વયની પ્રક્રિયા ચાલી અને એમાં જગતનાં સૃજન, સ્થિતિ અને વિલય આ પરમ દૈવીશક્તિનાં ત્રણ કાર્યોના જવાબદારરૂપે અનુક્રમે આર્યોના બ્રહ્મા (હિરણ્યગર્ભ), નિષાદોના નારાયણ, અને કિરાતોના શિવ (ઈશ)ને ગોઠવીને ત્રિમૂર્તિની આ પ્રાથમિક કલ્પના વેદકાળ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવવા લાગી હતી; કારણ કે પરમ દૈવી શક્તિના આ ત્રણથી વધુ કાર્યો હોતાં નથી. એટલે બીજા ભારતીય સમુદાયોના દેવો, જેવા કે આંતપ્રદેશિક નિષાદોની મહાશક્તિ તથા દ્રવિડોના મુરુગનને ત્રિમૂર્તિમાં છેલ્લા એવા શિવના કુટુંબરૂપે સમાવી લેવામાં આવ્યા, અને આ રીતે ભારતીય સમન્વયનો પ્રથમ તબક્કો પૂરો થયો. હાલ ચાલતા ઇતિહાસગ્રંથોમાં જોવા મળતી ખોટી માન્યતા કે ભારતીય પ્રજાઓ એકબીજાની સાથે લડયા કરતી હતી અને આર્યોએ બીજી પ્રજાઓનો સંહાર કરેલો અગર તો તેમને જંગલોમાં કે દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ હાંકી મૂકેલી, તે સામ્રાજ્યવાદી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના ઇતિહાસકારોએ ભારતીય પ્રજાઓ અંદર-અંદર લડયા કરે, તથા "ભાગલા પાડો ને રાજ્ય કરો"ની રોમનનીતિને અનુસરીને પાશ્ચાત્ય સામ્રાજ્યવાદીઓ તેમના પર શાસન કર્યા કરે તે હેતુસર પ્રચલિત કરી છે, જે વજૂદ વગરની છે. આ હકીકત ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઈશ્વરના વિકાસ પરથી જણાય છે. આ બાબતમાં બીજી ઉલ્લેખનીય બાબત આ છે કે પ્રજાઓનો મુખ્ય સવાલ આર્થિક હોય છે, નહીં કે રાજકીય. નિષાદો, કિરાતો અને દ્રવિડો આ ત્રણે ચોખાની ખેતી કરતી પ્રજાઓ છે, જે ધાન્ય આબોહવાનાં કારણોને લઈ સિંધુ-સરસ્વતી ખીણમાં પ્રાચીન કાળમાં વાવી શકાય તેમ નહોતાં. આ કારણસર ગંગાખીણની પશ્ચિમે તથા 'પંચદ્રવિડ' વર્ગમાં આવતા પ્રદેશો (ગુજરાત એમાં છેલ્લું હતું અને એમાં પ્રાચીનકાળમાં પુષ્કર-અજમેર સુધીના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો એવી મહાભારત, વનપર્વમાં આવતી 'આનર્ત્તવર્ણન'ની વિગતો તથા પુષ્કરની દક્ષિણે વસતા બ્રાહ્મણો 'દ્રવિડ' સમુદાયમાં આવે છે. આ હકીકતો નોંધપાત્ર છે.)ની ઉત્તરે એશિયામાં અથવા આખા પૂર્વ ગોળાર્ધમાં પ્રાચીનકાળમાં ડાંગરની ખેતી શક્ય નહીં હોવાથી ઇજિપ્શિયન, બેબીલોનિયન તથા આર્યાદિ પ્રજાઓનાં મુખ્ય ધાન્યો તે ઘઉં અને જવ બન્યાં હતાં. એટલે ઘઉં-જવ ખાતા આર્યો (ઋગ્વેદ પરથી આ હકીકત વધુ સમજાય છે) ને આર્થિક ધોરણે ભારતની અનાર્ય પ્રજાઓ સામે યુદ્ધ કે સંઘર્ષ માટે કશું કારણ નહોતું. ભારતના ચારેય ભાષા-વર્ગો (ઑસ્ટ્રિક એટલે

નિષાદ, તિબેટો-બર્મન એટલે કિરાત, દ્રવિડ, અને ઇન્ડો-યુરોપિયન એટલે આર્યભાષાવર્ગો)ના શબ્દો તથા પ્રયોગો એકબીજામાં ભળી ગયેલા જણાય છે. ઐક્યજનિત નિકટ સંપર્ક વિના આ સામાજિક પ્રક્રિયા શક્ય બનતી નથી. વેદકાળ પૂર્વનો આ ભારતીય સમન્વય ભારતમાં વસતી આ પ્રજાઓ વચ્ચેનું જ હોય તેમ નહોતું, પણ તેની સાથે ભારતીય અને ઇજિપ્શિયન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે પણ આ સમન્વય સધાયો હતો. તે હકીકત પૌરાણિક આર્યધર્મનાં પાયારૂપ તત્ત્વો ઇજિપ્શિયન છે તે બાબતથી પુરવાર થાય છે. મોહનજોડેરો, હરપ્પા અને લોથલની સિંધુ-સંસ્કૃતિ (ઈ. પૂ. ૨૪૦૦–૧૭૦૦) એ પૌરાણિક આર્યસંસ્કૃતિ હતી, જે એકમાત્ર પુરાતન મધ્યપૂર્વ સાથે સંપર્કમાં રહી હોય એટલું જ નહીં, પણ પૅસિફિક મહાસાગરમાં થઈ દક્ષિણ અમેરિકામાં પેરુ-દેશ સાથે પણ સંપર્કમાં આવી હતી. આ હકીકત આ મહાસાગરમાં આવેલા ઇસ્ટર ટાપુઓમાં પ્રાપ્ત સિંધુ-સંસ્કૃતિની ચિત્રલિપિના જેવી લિપિના પ્રાચીન લેખો તથા મોહનજોડેરોમાંથી મળેલા તેવા જ ભારતીય ઉત્પત્તિના કપાસની પેરુમાં ઉઆકાપ્રાયટાના અવશેષોના ખોદકામમાં ઈ. પૂ. ૨૫૦૦ના પડમાં થયેલી શોધ પરથી પુરવાર થાય છે (કપાસની જન્મભૂમિ ભારત છે અને અહીંથી જ એ દુનિયામાં સર્વત્ર ફેલાયો છે). જેવી રીતે આર્યધર્મગ્રંથો વેદ-પુરાણ છે, તેવી જ રીતે પરસ્પર સમન્વિત થયેલા આર્યેતર ધર્મોને લગતું સાહિત્ય વિકાસ પામ્યું હતું. તે આગમ સાહિત્ય કે જે વેદ (નિગમ)ની હરોળમાં મુકાય છે, ને બંને મળીને 'આગમનિગમ' (અગમનિગમ) કહેવાય છે. આ આર્યેતર આગમોમાંની પંચરાત્રસંહિતા એ નિષાદદેવ નારાયણ સાથે સંબંધિત છે; શૈવાગમો તે કિરાતદેવ શિવ સાથે; અને તંત્રો તે નિષાદદેવી કે જે શિવની પત્ની બની તે મહાશક્તિ દુર્ગા-પાર્વતી સાથે સંકળાયેલાં છે. ત્રિદેવોમાંય વળી નિષાદદેવ નારાયણ ધીમે ધીમે સર્વોપરી બનવા લાગ્યા હતા.

આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસની સાથે જે એકેશ્વરવાદ વિકસી રહ્યો હતો તેમાં એક બાજુ વિવિધ આર્યેતર, સૅમાઈટ અને આર્ય ધાર્મિક પરંપરાઓનો સમન્વય ચાલતો હતો તેની સાથે બીજી બાજુ ઇજિપ્તથી આવેલી અહિંસા તથા ગોપૂજા (ગાયના અંગમાં વિશ્વ સમાઈ જાય છે, ઇ. એટલે કે વૈશ્વગાય રૂપે) ધર્મમાં વિકાસ પામવા લાગી હતી; અને ત્રીજી બાજુ ભૌતિકવાદ પણ લોકાયત (ચાર્વાકયદર્શન કિંવા બાહ્યસ્પત્ય દર્શન), ઇ. રૂપે ઉદય પામી રહ્યો હતો. જૈનમત પણ ઉદય પામવા લાગ્યો હતો. સાંખ્યદર્શન પણ ઊપસવા લાગ્યું હતું. આસુરી (આસીરિયન) મનાતું લોકાયતદર્શન બૃહસ્પતિએ ભારતમાં પ્રચારિત કરેલું હોવાની પરંપરા છે. એનો શિષ્ય થયો ચાર્વાક. રામાયણ અને મહાભારતમાં ચાર્વાકોની નિંદા મળી આવે છે. તેઓ માનતા કે આત્મા એ શરીરનું ચૈતન્ય છે; મૃત્યુ એ જ મોક્ષ છે; પરલોકનું અસ્તિત્વ નથી; ખાઓ પીઓ, અને લહેર કરો એ જ જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

ઈ. પૂ. આ. ૧૫૦૦ના ગાળામાં પશ્ચિમથી વૈદિક આર્યો ભારતમાં આવ્યા. બેબીલોનિયા પર ઈ. પૂર્વે ૧૭૪૬થી ૧૧૭૧ સુધી 'શૂરિયસ' (સૂર્ય), 'ઇન્દસ્' (ઇન્દ્ર), 'મરૂત્તાસ્' (મરુત), ઇ. દેવોના ઉપાસક તથા તેમનાં નામોમાં '–રથ' અને '–અશ્વ' પ્રત્યયો ધરાવતા આર્ય રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા; અને તેવી જ રીતે 'મિત્તર' (મિત્ર), 'ઇન્દર' (ઇન્દ્ર), 'વરુઅન' (વરુણ), ઇ. દેવોના ઉપાસક એવાં જ નામોવાળા મિતાન્નીના રાજાઓ (ઈ. પૂ. ૧૫૨૫–૧૨૫૦) અસ્સુર દેશ (આસીરિયા)માં રાજ્ય કરતા હતા તે હકીકતો ઇતિહાસમાં જાણીતી છે. વૈદિક આર્યો ત્યાંથી જ ભારતમાં આવ્યા હતા. તેમનો ધર્મ એ બેબીલોનિયન ધર્મની આર્ય આવૃત્તિ હતો તે હકીકતની નોંધ લેવાઈ ગઈ છે. આ લોકો આસીરિયનો (અસુરો) વડે પરાજય પામીને અહીં આવેલા. એમના ધર્મના દેવો પણ બેબીલોનિયન પ્રકારના હોય એ દેખીતું છે. વૈદિક ધર્મમાં પણ વરુણ રૂપે બેબિલોનિયન 'ઇઆ' જે મૂળ નિષાદોનો સાગર અને જળનો દેવ હતો તે સર્વોપરિતા મેળવી રહ્યો હતો, પણ બેબિલોનિયામાં ખત્તીઓ (હિટ્ટાઇટો)નું આધિપત્ય થતાં તેમનો વર્ષામેઘોનો વજ્ર(વીજળી)ધારી દેવ તે શુપ ઇન્દ્રરૂપે સર્વોપરી બનવા લાગ્યો. આ પરિવર્તન ઋગ્વેદમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ રીતે વરુણનું સ્થાન ઇન્દ્રે લીધું. સિંધુ-સરસ્વતી કાંઠે આવી વસેલા વૈદિક આર્યો

ગંગાખીણમાં પ્રવેશ્યા કે ત્યાં અગાઉથી મોજૂદ પૌરાણિક આર્યો (સિંધુ સંસ્કૃતિવાળા)એ તેમનો વિરોધ કર્યો તે હકીકત કૃષ્ણના ગોવર્ધન-ધારણ તથા પારિજાત હરણની કથાઓ પરથી જણાય છે. આ પ્રમાણે મધ્યપૂર્વના આ બંને દેવોનો મુખ્ય દેવો રૂપે સ્વીકાર ન થતાં સમન્વયની પ્રક્રિયામાં તેમને તથા બીજા કેટલાક વૈદિક દેવોને દિગ્પાલો તરીકે ગોઠવીને સ્થાન આપવામાં આવ્યું. પરિણામે વૈદિક આર્યોને વિષ્ણુરૂપે નારાયણનો સ્વીકાર સર્વોપરીદેવ તરીકે કરવાનો થયો. અને આ રીતે વૈદિક આર્યો પણ ભારતીય મહાસંસ્કૃતિના સમન્વયમાં બીજી પ્રજાઓની પેઠે દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી ગયા. આ લોકોના આગમનથી કેટલાંક બેબિલોનિયન-આસીરિયન તત્ત્વો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દાખલ થયાં, દા. ત., યાતનામય નર્કને લગતી માન્યતા, જલપ્રલયની કથા, સાવિત્રી ઉપાખ્યાન, દેવાસુર સંગ્રામ, ઇ. સેમેટિક (બેબિલોનિયન-આસીરિયન) શૈલીનો વૈદિક ધર્મ એ જીવ હિંસામય હતો. સેમેટિક પ્રકારના એમના યજ્ઞોમાં દૂધાળાં પ્રાણીઓનાં ભારે બલિદાનો અપાતાં. ગાય વૈદિક લોકો માટે પવિત્ર પ્રાણી નહોતું એવી કેટલીક વાતો વૈદિક ધર્મમાં એવી હતી કે જેનો પૂર્વથી વિકાસ પામતી આવતી ઉપરોક્ત ધાર્મિક પરંપરા સાથે મેળ ખાતો નહોતો. એ લોકોના પુરોહિતો તે અથર્વવેદની પરંપરાવાળા (અથર્વન) હતા. છતાં વૈદિક પુરોહિતો રાજ્યાશ્રય મેળવવા જાતજાતના પ્રયત્નો કરતા હતા. એ હકીકત દાલભ્યવક, દેવાપિ, ઇ.ને લગતી કથાઓ પરથી જાણવા મળે છે. મોટી આફતોમાં સપડાતા લોકો કોઈક વાર નવી માન્યતાઓનો સ્વીકાર કરે છે. શાંતનુના રાજ્યકાળમાં દેશમાં બાર વર્ષનો જે કારમો દુષ્કાળ પડેલો તેને લઈ દેશની અર્થવ્યવસ્થાને મોટો ફટકો લાગેલો. તે જ સમય મધ્યપૂર્વમાં આસીરિયનોના હાથે આર્યો પરાજય ઉપર પરાજયો પામીને અનેકરૂપે ભારતમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા હતા. આવી કેટલીયે કટોકટીઓનું પરિણામ તે ઈ. પૂ. ૧૪મી શતાબ્દીમાં ખેલાયેલું મહાભારત યુદ્ધ હતું. આને પરિણામે વૈદિક પુરોહિતો રાજ્યાશ્રય મેળવવા લાગ્યા અને આ કાર્ય જન્મેજયના રાજ્યકાળમાં સંપૂર્ણ થયું. રાજ્યાશ્રય પામતાં વૈદિક પુરોહિતોના આગેવાન કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે પોતાના શિષ્યમંડળની સહાય વડે વેદ પૂર્વના પુરાણાદિ સાહિત્યમાં ઘટતા ફેરફારો કરીને તેમની વાતોને 'વેદવિહિત' હોવાનો પોશાક પહેરાવ્યો, અને ભારે પ્રાણી-બલિદાનોવાળી યજ્ઞસંસ્થાનો ફેલાવો કરવા માંડયો. આ હકીકત છતાં, આપણે પાછળ જોયું તેમ, વૈદિક દેવો ગૌણ બન્યા અને વેદકાળ પૂર્વના સમન્વયના ત્રિદેવ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુરૂપે નારાયણ, અને શિવ-શક્તિ) ઉપર ઊપસતા આવ્યા ને તેમાંય વિષ્ણુરૂપે નારાયણ અધિકાધિક આગળ આવતા ગયા.

સમન્વયની સંસ્કૃતિમાં સમન્વિત પ્રજાઓની પરંપરાઓ પણ જળવાતી હોવાથી એમાં શુદ્ધ એકેશ્વરવાદને વિકાસ પામતાં વાર લાગે છે, જ્યારે સેમેટીક પરંપરામાં આ પ્રક્રિયા વહેલી પૂરી થઈ અને ઇસ્લામમાં ઈ. ૭મી સદીમાં "લાઇલાહા ઇલ્લિલાહ" ('અલ્લાહ સિવાય બીજો દેવ નથી')ની માન્યતારૂપે એ સંપૂર્ણ બની.

સંસ્કૃતિની આગેકૂચમાં ધર્મવિકાસની ભૂમિકા કે જેમાં ઉપાસ્ય દેવોનું એકીકરણ થાય છે તે આ રીતે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ. આ પછીની બીજી ભૂમિકામાં જીવ અને ઈશ્વર એટલે કે ભક્ત અને ભગવાનનું એકીકરણ કેટલાંક સોપાનોમાં થાય છે. આ સાધનામાં ત્રણ સોપાનો એટલે કે જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ અને પ્રેમમાર્ગ છે, ને તેમાં પણ જુદા જુદા માનવસમુદાયોએ દેશકાળ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે પ્રગતિ સાધી છે.

પ્રાચીન સેમેટીક (બેબિલોનિયન-આસીરિયન) છાપવાળાં સંસ્કૃતિ અને ધર્મ ધરાવતા વૈદિક આર્યો ઋગ્વેદકાળ પછી જેમ જેમ પૂર્વમાં ગંગાખીણમાં આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ ત્યાં અગાઉથી વસતા પૌરાણિક આર્યોના નિષાદ-કિરાત-દ્રવિડ-ઈજિપ્શિયન-આર્ય સમન્વયવાળાં સંસ્કૃતિ અને ધર્મના નિકટ સંપર્કમાં આવવાથી આ સમન્વયની માન્યતાઓ (ગોપૂજા, અહિંસા, કર્મ, આવાગમન, યમલોક, ઇ.) અને તેના દેવો (બ્રહ્મા-નારાયણ-શિવશક્તિ) તેમનાં સંસ્કૃતિ અને ધર્મમાં એક પછી એક કેવી રીતે પ્રવેશીને પ્રબળ બનતાં ગયા એને લગતી હકીકતો ઋગ્વેદથી ઉપનિષદો સુધીના વૈદિક સાહિત્યના વિકાસમાંથી પ્રતિબિંબિત થાય છે.

☆ ☆ ☆ સમાજસુધારણાના ગુજરાતી જ્યોતિર્ધરો

લેખક : **શ્રીમતી વિનોદિનીબહેન નીલકંઠ, અમદાવાદ**

ગુજરાતમાં સમાજસુધારણાની સૌ પ્રથમ હાકલ કરનાર ભડવીર દુર્ગારામ મહેતાજીનો જન્મ સને ૧૮૦૯માં થયો અને સને ૧૮૪૪માં તેમણે માનવધર્મસભા નામની સંસ્થા ઊભી કરી; તે દ્વારા તેમણે ગુજરાતમાં સમાજસુધારણાનાં પગલાંનું મંડાણ કર્યું. વ્યવસાયે તે હતા શિક્ષક; અને તેમનું વ્યક્તિત્વ ઘણું પ્રખર હતું—સ્વભાવે તે નીડર અને કોઈની શેહશરમ રાખનારા ન હતા. તેમના જમાનામાં વિધવા બનેલી સ્ત્રી માટે પુનર્લગ્નનો નિષેધ મનાતો હતો; છતાં મહેતાજી વિધવાલગ્નની હિમાયત મુક્ત રીતે કરતા. તે ઉપરાંત ભૂત-પલિતના વહેમોનો પણ તેમણે ખૂબ ઉપહાસ કરેલો અને તે માટે ઠેર ઠેર ભાષણો કરતા અને લોકોના મનમાં જડ ઘાલીને પેઠેલી ખોટી માન્યતાઓ નાબૂદ કરવા મથતા. ન્યાતજાતના વાડા તોડવા માટે, બાળલગ્નો અટકાવવા માટે તેમ જ મૂર્તિપૂજા ત્યજીને અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસના કરવા વિષે, લોકોને હરિજનોને પણ અન્ય માનવીની હરોળના સમજી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો ઉપદેશ પણ મહેતાજી આપતા. તે બધા સમાજસુધારાઓનો પ્રચાર પૂ. ગાંધીજીના જન્મ પહેલાં ત્રણ દાયકા પહેલાં થયો હતો એ હકીકત નોંધપાત્ર છે. સર્વ માનવોના દેહ એકસરખા પવિત્ર છે, એવો બોધ દુર્ગારામ મહેતાજી સને ૧૮૪૪ની સાલમાં ગુજરાતની જનતાને આપતા હતા.

"આ રીતે દુર્ગારામના નામનો ડંકો દેશમાં વાગી રહ્યો હતો, અને તેનું નામ સાંભળી, વહેમ તથા જુલમ કરનારા થરથર કંપતા. એમના અવાજે આખા પ્રાંતને ઘણા યુગની ભરનિદ્રામાંથી ચોંકાવ્યો, એનું કહેવું નવું, ઘણું જ નવું, વિપરીત લાગ્યું; પણ તેમાં સત્ય છે, એમ સઘળાને દેખાયું."

ઉપલા શબ્દો પંડિત યુગના સાક્ષર શ્રી નવલરામે ઉચ્ચાર્યા છે.

દુર્ગારામ મહેતાજી પાસેથી અખૂટ પ્રેરણા મેળવીને નર્મદ, મહીપતરામ, નવલરામ તથા નંદશંકરે ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વસીને સુધારાનો પ્રચાર આદર્યો. દુર્ગારામ મહેતાજીની માનવધર્મસભાએ સમાજમાં પ્રચલિત વહેમોનું ખંડન કરવા ઉપર પોતાનું લક્ષ્ય વધુ પ્રમાણમાં કેન્દ્રિત કર્યું હતું, તે જ રીતે તેમની પછીના સુધારકોએ 'બુદ્ધિવર્ધક સભા' નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરીને કન્યા કેળવણી ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો. તદ્ઉપરાંત વિધવાઓને પુનર્લગ્નનો અધિકાર, પરદેશગમન, સ્વદેશાભિમાન વગેરે વિષયો ઉપર પણ ગંભીર ચર્ચા-વિચારણા તથા નિબંધ—લેખન—વાચન તે સભા દ્વારા થતાં.

ગુજરાતના સમાજસુધારાના ઇતિહાસમાં જો શ્રી કરસનદાસ મૂળજીનું નામ પડતું મૂકવામાં આવે તો તે ઇતિહાસ ઘણો અપૂર્ણ લેખાય. વૈષ્ણવમંદિરના મહારાજોનાં તે સમયનાં દુરાચરણો ખુલ્લાં કરવા આ વીર પુરુષે 'સત્ય-પ્રકાશ' નામના સામયિકમાં નીડરતાપૂર્વક લેખમાળા પ્રસિદ્ધ કરી. તે ઉપરથી જદુનાથજી મહારાજે શ્રી કરસનદાસ ઉપર "લાયબલ કેસ" માંડયો, અને ગુજરાતભરમાં તેથી ભારે ખળભળાટ મચી ગયો હતો. તે વિખ્યાત "મહારાજ લાયબલ કેસ"માં કરસનદાસનો છેવટે વિજય થયો. તે વેળા તે માત્ર ૨૮ વર્ષની ભરજુવાન અવસ્થામાં હતા. મહાબળિયા સાથે આ રીતે બાથ ભીડનાર આવા વીર નર આજે પણ જવલ્લેજ મળે. આ કરસનદાસ મૂળજી ખરે જ ગુજરાતના આદિ સુધારકોની પ્રથમ હરોળના જ્યોતિર્ધર હતા.

ગુજરાતના સંસારસુધારકોની ગણના કરતી વેળા બીજા એક પ્રખર જ્યોતિર્ધરનું નામ રખેને ચૂકી જઈએ. તે નામ છે સમસ્ત ગુજરાતને માટે ગૌરવ લેવા જેવું—વીર નર્મદનું. સને ૧૮૬૦માં કવિ નર્મદે ગુજરાતના સમાજસુધારક મંડળનું અગ્રપદ લીધું. તેનો ઉમંગ, તેની ધગશ, અને તેનો ઉત્સાહ અદમ્ય હતો. વિધવાના

પુનર્વિવાહની તેમણે જોરશોરથી હિમાયત કરી હતી. લોકનિન્દાથી ડર્યા વગર તે બીજા સુધારકોની માફક જ પોતાના વિચારોનો હિંમતભેર પ્રચાર કરતા. બાળલગ્ન પ્રતિબંધ, વહેમભંજન, કન્યાકેળવણીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા વગેરે વિષે ગદ્ય તથા પદ્ય દ્વારા નર્મદે સુધારાવાદ ખૂબ જ ફેલાવ્યો.

પાછળથી નર્મદના વિચારોમાં એકદમ પલટો આવ્યો, સુધારકો તથા સંસારસુધારાની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે તેના મનમાં નફરત જાગી, અને 'દાંડિયો' નામનું પખવાડિક છાપું તેમણે શરૂ કરીને પોતાના વિચારોનો ધોધ તે દ્વારા વહેતો મૂક્યો. છતાં એક સુધારક તરીકે જ નર્મદ પણ ગુજરાતમાં એક માર્ગસૂચક સ્તંભરૂપ બની રહ્યો છે. તે જ નર્મદે ગુજરાતને માટે પ્રેરક ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી હતી, તે હજી સૌ માટે પ્રેરણાદાયી બની રહી છે. કવિ અને સુધારક નર્મદે ગાયું છે કે:

શુભ શકુન દિસે
મધ્યાહ્ન શોભશે
વીતી ગઈ છે રાત;
જય જય ગરવી ગુજરાત.

કવિની ભવિષ્યવાણી ફળી છે, અને હજી ફળશે એવી શ્રદ્ધા ગુજરાતના આજના સમાજસુધારકો પણ સેવી રહ્યા છે.

ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય જ્યોતિર્ધર હતા મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ. માનવધર્મસભા તેમ જ બુદ્ધિવર્ધક સભાના બધા જ વિચાર તથા કાર્યક્રમોમાં મહીપતરામ સક્રિય સાથ આપતા. છતાં તેમનું નામ પરદેશગમનમાં પહેલ કરનાર 'હિમ્મતે બહાદુર' તરીકે, તેમ જ મૂર્તિપૂજા-વિરોધક પ્રાર્થનાસમાજના આદિસ્થાપક તરીકે ગુજરાતના ઈતિહાસમાં સવિશેષ જાણીતું બન્યું છે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં પ્રાથમિક કેળવણી માટે શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની કામગીરી તેમણે ઉત્તમ રીતે બજાવીને નામના મેળવી હતી. સંસારસુધારાનાં તેમનાં તમામ કાર્યોમાં તેમનાં પત્ની પાર્વતીકુંવરનો સંપૂર્ણ સાથ અને સહકાર તેને લાધ્યો હતો, તે હકીકત તે યુગ માટે ઘણી અસામાન્ય ગણાય.

વળી એક અન્ય ધગશદાર જ્યોતિર્ધર હતા કવિ દલપતરામ. પોતાની કાવ્યધારા-દ્વારા તે, કુધારાની નિંદા અને સુધારાને બિરદાવવાનું કામ કરી, મોટી સમાજસેવા કરી શક્યા હતા. તે ઉપરાંત બાળલગ્ન-પ્રતિબંધ તથા ન્યાતજાતના વાડા તોડવા વિષે, તેમ જ વિધવાના પુનર્લગ્નની તરફેણમાં તેમણે પ્રચારાત્મક નિબંધો લખીને સંસારસુધારાની ચળવળને ઘણો વેગ આપ્યો હતો. અમદાવાદની આજની ગુજરાત વિદ્યાસભા, એટલે તે વેળાની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો વિકાસ કરવાનું દલપતરામે પોતાનું જીવનકાર્ય માન્યું હતું. સાથે સાથે અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ધાર્મિક સુધારાના પ્રચારમાં પણ ક.દ.ડા. ઊંડો રસ ધરાવતા હતા.

દલપતરામે રમૂજી કાવ્યો દ્વારા સંસારસુધારાને લોકપ્રિય બનાવવામાં પહેલ કરી હતી. કવિ દલપતરામની પણ તેમના યુગના સામાજિક સુધારાના એક નામાંકિત જ્યોતિર્ધર તરીકે ગણના થાય છે.

અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજ દ્વારા ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક સુધારણાની જે ઝુંબેશ શરૂ થઈ, તેના પ્રણેતા હતા સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈ દિવેટિયા. સમાજના કુરિવાજો દૂર કરવાની ધગશવાળી મંડળીઓના તે એક આગેવાન સભ્ય હતા. બાળલગ્ન નિષેધક મંડળ અમદાવાદમાં શરૂ થયું હતું. તેમાં તેમ જ વિધવા-વિવાહોત્તેજક મંડળના તે અગ્રગણ્ય સભ્ય હતા. છતાં તેમનો વધારે ઝોક તો ધાર્મિક સુધારણા તરફ હતો. મૂર્તિપૂજાની ભાવનામાં વહેમ તથા અજ્ઞાનરૂપી ઘણાં જાળાં-બાઉવાં લાગી ગયાં છે, તે દૂર કરી નિરંજન-નિરાકાર ઈશ્વરની માનસિક પૂજા કરવાનો, અને ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કરવામાં તેમણે જીવનનું સાફલ્ય માન્યું હતું. આ ભક્ત, કવિ તથા સમાજસુધારક પણ ગુજરાતના એક જ્યોતિર્ધર હતા.

આ જ્યોતિર્ધરોની નામાવલી ગત યુગની છે. વીસમી સદીમાં સામાજિક સુધારણાના ક્ષેત્રે ગાંધીજી ઉપરાંત પણ બીજા અનેક જ્યોતિર્ધરો ગુજરાતને સાંપડયા છે; પરંતુ સમાજસુધારણાનો ગુજરાતમાં પ્રારંભ કરનાર લોકનેતાઓનો જ આ લખાણમાં સમાવેશ કર્યો છે.

કવિ નર્મદે બ્યૂગલો વગાડીને આપણને સૌને યાહોમ કરીને આગળ ધપવાની સલાહ આપી છે અને "ફતેહ છે આગે" એવી પણ આગાહી કરી છે. તે વાણી શુભશુકન રૂપ સમજીને ગુજરાતના ભાવિ વિષે નિશ્ચિન્ત રહીશું.

A NEW PERSPECTIVE IN INDIAN ART

"In India, the ultimate aim of life is Release(*moksha*), and art is one means of attaining this aim. What is meant by Release? On the negative side, it is a state of inner detachment from sub-servience to life. Positively, it is the state of detachment itself, irradicated by the realization of the Absolute. The Absolute, the Supreme Principle, is beyond definition. It is known by inner realization. *Moksha* is a reintegration into the Absolute. There are many different modes of reintegration and many ways of achieving detachment. All ways lead beyond civilization, but at the same time they take for granted the entire social structure, with its *Dharma* or laws of human righteousness and cosmic order, its *Artha* or accumulated wealth, and *kama*, the fountain springs of love and passion.

Upon this foundation, art and yoga erect a super structure of many paths leading to the solitary peak where realization of the Absolute is imminent. From this single point of awareness of life's essential unity, objects and thoughts take on a new perspective".

From: "The Art of India" STELLA KRAMRISCH

☆ ☆ ☆ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિ

લેખક : પ્રા. શ્રી અરુણ શાંતિલાલ જોષી, શામળદાસ કૉલેજ, ભાવનગર.

વાચ્યાર્થની દૃષ્ટિએ 'સંસ્કૃતિ' એટલે શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા. સંસ્કૃત વ્યાકરણ અનુસાર 'કૃગ્' ધાતુને 'સમ' ઉપસર્ગ અને 'ક્તિન્' પ્રત્યય લગાડતાં 'સંસ્કૃતિ' શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. લક્ષ્યાર્થની રીતે જોતાં 'સંસ્કૃતિ' એટલે ધર્મ, વિદ્યા આદિની ઉન્નતિ. પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, દેહ વગેરેની ઉત્તમ પ્રવૃત્તિને પણ 'સંસ્કૃતિ' કહી શકાય. આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા આર્થિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, લૌકિક અભ્યુદયને સિદ્ધ કરી શકાય છે. તેથી જ અંધકારમાંથી પ્રકાશ, અસત્યમાંથી સત્ય, કે મૃત્યુમાંથી અમરત્વ મેળવવા માટે પણ તે માટેની પોષક પ્રવૃત્તિ એવી 'સંસ્કૃતિ'નો આધાર લેવો જોઈએ. શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક શક્તિઓના વિકાસ માટે સંસ્કૃતિનો પરિચય મેળવવો એ અતિ જરૂરી છે. 'સંસ્કૃતિ' શબ્દ જેવો જ બીજો એક શબ્દ 'સભ્યતા' પણ વ્યાપક અર્થવાળો છે. પણ આ બંને શબ્દોના અર્થમાં તફાવત છે. 'સંસ્કૃતિ' એ એક આભ્યંતર પ્રવૃત્તિ છે. જ્યારે 'સભ્યતા' તો બાહ્ય તત્ત્વ છે. આમ હોવાથી સભ્યતા કરતાં સંસ્કૃતિને અપનાવતાં વાર લાગે છે. "આપણે જે કાંઈ છીએ તે સંસ્કૃતિ" અને "ભૌતિક વિકાસનાં સાધનો દ્વારા જે જીવન વ્યતીત થાય તે સભ્યતા." આપણી માન્યતાઓ, મૂલ્યાંકનો, સામાજિક સંસ્થાઓ, નીતિનાં ધોરણો, પુસ્તકો વગેરેનો સમાવેશ 'સંસ્કૃતિ'માં થાય છે. આમ, સંસ્કૃતિ એટલે માનવજીવનના આચાર અને વિચારનો સરવાળો. જ્યારે સભ્યતા એટલે "માનવજાતે પોતાનું જીવન સુવિધામય બનાવવા માટે આવશ્યક પરિસ્થિતિ પર પ્રભુત્વ મેળવવા વિકસાવેલી સાધનોની એક સર્વાંગી સર્જનઅવસ્થા." Mc Iver આમ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા વચ્ચે કેટલોક મહત્ત્વનો સૂક્ષ્મ ભેદ ગણાવે છે, છતાં સંસ્કૃતિરૂપી આત્મા માટે સભ્યતારૂપી દેહ આવશ્યક હોવાથી બંને એકબીજાનાં પૂરક છે.

પ્રાચીનકાળથી માંડીને આજ સુધીમાં જગતમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ આવિર્ભાવ પામી છે. તેમાં નીચેની સંસ્કૃતિઓ નોંધપાત્ર છે : (૧) ભટકતા આત્મા માટે પિરામિડોમાં વૈભવ પૂર્ણ રીતે દેહને સાચવનાર મિસરની સંસ્કૃતિ (૨) પૈડું, લીવર અને ચાંદ્રવર્ષની શોધ કરનાર સુમેરુ સંસ્કૃતિ (૩) મહિનાના ચાર અઠવાડિયાંમાં ભાગ પાડનાર, કલાક, મિનિટ અને સૅકન્ડનો ખ્યાલ આપનાર અને કુદરતી તત્ત્વોને પૂજનાર બૅબિલોનની સંસ્કૃતિ (૪) લશ્કરી પદ્ધતિ પર ભાર મૂકતી એસિરિયન સંસ્કૃતિ (૫) કાગળ, માટીકામ, રેશમી કાપડની શોધ કરનાર ચીનની સંસ્કૃતિ (૬) અનેક સંસ્કૃતિનો સુમેળ સાધનાર ઈરાનની સંસ્કૃતિ (૭) રાજકીય ક્ષેત્રમાં લોકશાહીની ભેટ આપનાર ગ્રીસની સંસ્કૃતિ (૮) વિશ્વસામ્રાજ્ય અને વિશ્વનાગરિકતાની ભાવના પ્રગટ કરનાર રોમન સંસ્કૃતિ અને (૯) સિંધુ, ગંગાના મેદાનમાં વિકસેલી આર્ય સંસ્કૃતિ.

પરંતુ આ બધી સંસ્કૃતિઓમાંથી કેવળ ભારતીય સંસ્કૃતિ જ પ્રાચીનકાળથી માંડીને આજ સુધી પોતાની વિજય-પતાકા ફરકાવવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકી છે. અનેક પ્રકારની સંસ્કૃતિઓનું તેના પર આક્રમણ થયું તેમ છતાં પોતાના સ્થાન પર અડગ રહીને અહર્નિશ નવજીવન મેળવતી ભારતીય સંસ્કૃતિ આજે પણ થોડેઘણે અંશે દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અને સમયે સમયે તેણે વિશ્વને ચકિત કરે એવા પ્રશંસનીય આદર્શોને આવિર્ભૂત કર્યા છે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ પર ક્રાંતિની અસર અવશ્ય થઈ છે પણ મોટે ભાગે તે અપરિવર્તનશીલ રહી છે. ભૌગોલિક સ્થિતિની સમાનતાને લીધે, રાજનૈતિક આર્થિક તેમ જ સામાજિક સ્થિતિને લીધે, જૂની સામૂહિક અનુભૂતિઓની સ્મૃતિએ તેને પરિવર્તન પામતી અટકાવી છે. ક્રાંતિના સૂર્યનું તેજ ક્ષીણ થતાં તેણે પુરાણી સ્મૃતિને તાજી કરી જૂના પથને

સ્વીકારી લીધો છે. આમ નવીન વાતાવરણમાં પણ પુરાણી અસર વર્તાયા વગર રહેતી નથી. આ અંગે મૅક્સ-મૂલરે જણાવ્યું છે કે "પ્રાચીનવંશ વિનષ્ટ થયા, પરિવારોનો હ્રાસ થયો, નવાં સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં, પણ આ આક્રમણો અને અસ્થિરતાને લીધે હિંદુઓના આંતરિક જીવનમાં પરિવર્તન ન થયું." જ્યારે બીજી સંસ્કૃતિઓએ સામૂહિક સુધારણા પ્રત્યે ભાર મૂક્યો છે ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિએ આત્મશુદ્ધિને કેન્દ્રમાં રાખેલ છે. અને દીર્ઘ અનુભવવાળા તપઃપૂત ચિંતક ભારતીય ઋષિઓએ આત્માનુભવ, આત્મસાક્ષાત્કાર અને આત્મદર્શનને જ માનવજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ માનેલો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મ, વાંઙ્મય, ચિત્રકળા, મૂર્તિકળા વગેરે અનેક રૂપે વ્યક્ત થઈ રહી છે, પણ આ સંસ્કૃતિરૂપી સુવર્ણની પરીક્ષા કરવા માટેનો કસોટીનો પથ્થર તો સાહિત્ય જ ગણાય. સાહિત્ય સમાજનું દર્પણ છે. તેથી સંસ્કૃતિના પ્રધાન વાહન તરીકે સાહિત્યને જ માનવું જોઈએ. શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે, "સંસ્કૃતિનો આત્મા સાહિત્ય દ્વારા પોતાના મધુર સ્વરૂપનું હમેશ દર્શન કરાવે છે અને સંસ્કૃતિના સંદેશને જનતાના હૃદય સુધી પહોંચાડે છે." સંસ્કૃત સાહિત્ય દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિનો યથાતથ ખ્યાલ આવે છે. ત્યાગમય તપસ્યાથી વર્ધિત અને તપોવનમાં પાંગરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિનું રમણીય આધ્યાત્મિક રૂપ સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોમાં સુરક્ષિત છે." "સંસ્કૃત સંસ્કારી જગતની એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાષા છે એટલું જ એનું ગૌરવ નથી. જગતનું સૌથી પ્રાચીન, અને જગતના ઉત્તમ સાહિત્યમાં ગૌરવવંતું સ્થાન ધરાવે એવું સાહિત્ય પણ સંસ્કૃતમાં છે." — શ્રી કરસનદાસ માણેક.

પ્રાચીન હજારો વર્ષમાં રચાયેલ વૈદિક સાહિત્યમાં અને છેલ્લા બે હજાર વર્ષોમાં રચાયેલ શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અનેક પાસાંઓને વ્યક્ત કરવામાં આવ્યાં છે. એ બધાનું આલેખન આ ટૂંકા લેખમાં ન થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે, તેથી સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં વ્યક્ત થયેલ સંસ્કૃતિનાં બે પાસાં (૧) ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી અને (૨) શારીરિક વિકાસ અંગે હું રજૂઆત કરીશ.

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલિ :

'વિદ્યાથી અમરત્વ મળે છે અને અવિદ્યાથી સર્વ પ્રકારના બંધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.' — આ શાશ્વત શાસ્ત્રીય તત્ત્વને હૃદયંગમ કરનાર વેદમહર્ષિઓએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપી ચાર પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરવા માટે સંસ્કૃત અને શિક્ષણને ખૂબ આવશ્યક ગણ્યાં છે. તેઓ માનતા કે संस्कार दोषादिन्द्रिय दोषाश्च अविद्या । આમ માનવજીવનને પાશવિકતામાંથી ઉગારી લેવા માટે પ્રાચીનકાળમાં શિક્ષણનું આયોજન કરવામાં આવેલું હતું. માનવને મળેલ કુદરતી શક્તિનો સુંદર વિકાસ તે સાધી શકે એવી સર્વાંગી સુવિધા આપવાનો હેતુ તે સમયની શિક્ષણપ્રથામાં ચરિતાર્થ થતો દેખાય છે. જીવનનાં પ્રારંભનાં વર્ષો કે જે દરમ્યાન શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવતું તે — બ્રહ્મચર્યાશ્રમનાં વર્ષો તરીકે ઓળખાતાં; અર્થાત્ તે ગાળા દરમિયાન સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં આવતી.. બ્રહ્મચર્યનું જીવનમાં અત્યંત મહત્ત્વ છે એમ તે સમયે ભાર-પૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું હતું. બ્રહ્મચર્ય અને તપ દ્વારા મૃત્યુનું પણ હનન શક્ય છે એમ આ વાક્યમાંથી ફલિત થાય છે : "ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत ।" (અથર્વ. ૧૧/૫/૧૯.) બ્રહ્મચર્ય અને તપ દ્વારા સમગ્ર રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ પણ શક્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરતું વાક્ય અથર્વવેદ ૧૧/૫/૪માં જોવા મળે છે : ब्रह्मचारी श्रमेण . . . लोकान् तपसा पिपर्ति । અરે! તેજોમય બ્રહ્મને ધારણ કરવાની તાકાત પણ બ્રહ્મચર્ય જ આપે છે : ब्रह्मचारी ब्रह्म भ्राजद् बिभर्ति । આમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક વગેરે શક્તિનો વિકાસ કરવા માટે યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

સમયની માન્યતા મુજબ મનુષ્યને ત્રણ ઋણ ચૂકવવાનાં હતાં. દેવઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે મનુષ્યે યજ્ઞયાગાદિ કરવાં પડતાં, ઋષિઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે વેદાભ્યાસ કરવો પડતો અને

પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે વ્યક્તિએ ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજોનું પાલન કરવાનું રહેતું. આ ઋણોમાંથી મુક્ત થવા માટેની શક્તિ તેને બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી મળતી. યજ્ઞોપવીત સંસ્કારને અંતે શહેરના કલુષિત વાતાવરણથી દૂર શાંત તપોવનમાં આવેલા ગુરુકુળમાં બ્રહ્મચારીને દાખલ કરવામાં આવતો. ત્યાં ગુરુના સત્યમય, તપોમય, ત્યાગમય જીવનમાંથી આપોઆપ વિદ્યાર્થી ઘણું ગ્રહણ કરી લેતો. ત્યાં નીચ કે ઉચ્ચ એવા ભેદભાવ ન હતા. પ્રકૃતિને ખોળે રહીને વિદ્યાર્થી પવિત્રતા ધારણ કરીને ગુરુકુળના નીતિ-નિયમોને અંગીકાર કરતો અને ગુરુકુળના સ્વાસ્થ્યપ્રદ વાતાવરણમાં વિવિધ વિદ્યાઓને હસ્તગત કરીને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરતો. ગુરુકુળોમાં વેદના પઠનપાઠનનું ખૂબ મહત્ત્વનું ગણવામાં આવતું અને તેથી વેદને સમ્યક્ જાણવા માટે છ વેદાંગોના શિક્ષણ ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. આ ઉપરાંત ઇતિહાસ, પુરાણ, પિતૃવિદ્યા, રાશિ-વિદ્યા, દૈવવિદ્યા, નિધિ-વિદ્યા, વાકોવાકય-વિદ્યા, ક્ષત્ર-વિદ્યા, આદિ વિદ્યાઓનું અધ્યયન પણ છાત્રો કરતા હતા. તે સમયે લખવાનાં ઉપકરણોનો અભાવ હોવાથી સર્વ શાસ્ત્રોને કંઠસ્થ કરવામાં આવતાં હતાં. વિભિન્ન વર્ણોના છાત્રોને પોતાના ભાવિ જીવનમાં ઉપયોગી વ્યવસાયોની તાલીમ પણ મળતી હતી. આમ ગુરુકુળજીવનમાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ ટાળવામાં આવતો હોવાથી સમાજના બધા વર્ણો સરખા મહત્ત્વના છે, એવો ભાવ વિદ્યાર્થીના કોમળ મન ઉપર અંકિત થતો અને તેની કાયમી અસર પડતી. ગુરુકુળનાં વર્ષો દરમિયાન વિદ્યાર્થી સ્વાવલંબનના પાઠ ભણતો; તેથી તેનામાં સેવા-વૃત્તિનો પણ આવિર્ભાવ થતો. જીવનનાં ખૂબ જ મહત્ત્વનાં વર્ષો દરમિયાન કુદરતના શુદ્ધ વાતાવરણમાં રહેવાથી વિદ્યાર્થી સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત બનતો અને 'जीवेम शरदः शतम्' અનુસાર સંપૂર્ણ જીવન જીવવા માટે સમર્થ બનતો. નીરોગી શરીરસંપન્ન વ્યક્તિમાં મન પણ નીરોગી હોય એ ન્યાયે વિદ્યાર્થી માનસિક રીતે પણ સર્વાંગસંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતો અને ગુરુએ આપેલ પ્રેરણા મુજબ આત્મિક વિકાસ સાધવા માટે સમર્થ બની શકતો.

શારીરિક વિકાસ : શારીરિક વિકાસને ભારતીય સંસ્કૃતિના મુખ્ય અંગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. આત્માનું ચિંતન કરવા માટે સબળ શરીરની આવશ્યકતા ઉપનિષદોએ પણ માન્ય ગણી છે અને કહ્યું છે કે नायमात्मा बलहीनेव लभ्यः । મહાકવિ કાલિદાસે પણ આ વિચારને शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् દ્વારા રજૂ કર્યો છે. વેદકાલીન પ્રજા અનેક સંઘર્ષોનો સામનો કરતી હોવાથી તંદુરસ્ત જીવન માટે અને દીર્ઘકાળ સુધી જીવવા માટે તેઓએ અનેક વાર કામનાઓ રજૂ કરી છે. પોતાનો દેહ પથ્થર જેવો ખડતલ હોવો જોઈએ એમ માનતા આર્યઋષિએ યજુર્વેદ ૨૯/૪૯માં પ્રાર્થના કરતાં જણાવ્યું છે કે अश्मा भवतु नस्तनूः અથર્વવેદ (૧૯–૬૭–૨ થી ૮)માં સો વર્ષની પૂર્ણ આયુની કામના કરતાં પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ, ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ, પુષ્ટિ, દૃઢતા, સમૃદ્ધિ, ઐશ્વર્ય, ગુણો આદિની પણ ઝંખના કરવામાં આવી છે : जीवेम शरदः शतम् । बुध्येम शरदः शतम् । रोहेम शरदः शतम् । पूषेम शरदः शतम् । भवेम शरदः शतम् । भूषेम शरदः शतम् । भूयसीः शरदः शतात् ।

યજુર્વેદ ૩/૧૭માં પોતાના દેહને પુષ્ટ કરવા માટે, આયુષ્ય માટે, સ્વાસ્થ્યની બધી જ ઊણપને દૂર કરવા માટે અગ્નિદેવ પાસે આમ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે :

तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि ।
आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि ।
वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि ।
अग्ने, यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ।।

દીર્ઘજીવન અંગેની કામના કરતાં, વૈદિક ઋષિએ પોતાનાં સર્વ અંગો સશક્ત રહે એ માટે પણ પ્રાર્થના કરી છે : वाङ् म आसन्नसोः प्राणश्चक्षुरक्ष्णोः, श्रोत्रं कर्णयोः, अपलिता केशाः, अशोणा दन्ताः

बहु बाह्वोर्बलम्, ऊर्वोरोजो जङ्घयोर्जवः, पादयोः प्रतिष्ठा। (અથર્વ. ૧૯/૬૦–૧–૨) અર્થાત્, મારી વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન પોતપોતાનું કામ કરે, મારા વાળ કાળા રહે, દાંતોમાં રોગ ન આવે, હાથ સશક્ત રહે, મારા ઉરુમાં ઓજ, જાંઘમાં વેગ અને પગમાં દૃઢતા રહે.

ઉપર જણાવેલ અનેક પ્રાર્થનાઓ દ્વારા દીર્ઘજીવનની કામના કરનાર ઋષિઓએ પોતાનું જીવન કલ્યાણ માર્ગે પસાર થાય એવી પણ પ્રાર્થના કરી છે : भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि। (ઋ. વે. ૧૦/૩૭/૬.)

શારીરિક સૌષ્ઠવને પ્રાપ્ત કરવા માટે વાયુ, જળ, અન્ન, આદિની પૂર્ણ શુદ્ધિ પર આગ્રહ રાખવામાં આવતો. યજ્ઞયાગ, પ્રાણાયામ, વ્યાયામ આદિ દ્વારા જીવનને દીર્ઘ બનાવવા માટે કોશિશ કરવામાં આવતી હતી. શારીરિક તંદુરસ્તીની વ્યવસ્થિત જાળવણી માટે આયુર્વેદાદિ ગ્રંથોનું નિર્માણ થયેલું હતું. ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ દ્વારા આત્મસંયમનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો હતો.

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આ બે પાસાં દ્વારા જાણવા મળે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ માનવના સર્વાંગીણ વિકાસની પરિચાયક છે. જીવનની બધી પરિસ્થિતિઓમાં માનવ પોતાનો વિકાસ સફળતાપૂર્વક કરી શકે તે પ્રધાન ધ્યેય ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નિશ્ચિત થયેલું છે. તેથી મનુષ્યના જીવનનાં કર્તવ્યોમાં મનુષ્યની દૃષ્ટિ વ્યાપક રહી છે. અને તેથી જ અન્ય સંસ્કૃતિઓ નાશ પામી, તેમ છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિની ધ્વજપતાકા હજારો વર્ષોને અંતે પણ ફરકતી રહી છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો :

(૧) કલ્યાણ–સંસ્કૃતિ અંક

(૨) "ભારતીય સંસ્કૃતિ" – શિવદત્ત જ્ઞાની

(૩) "ભારતીય સંસ્કૃતિકા વિકાસ" – મંગળદેવ શાસ્ત્રી

(૪) "ભારતીય સંસ્કૃતિકા ઇતિહાસ" – આચાર્ય ચતુરસેન

(૫) "જનરલ એજ્યુકેશન" – ભારત પ્રકાશન

☆ ☆ ☆ हमारी संस्कृति और आधुनिकता

लेखक : श्री रमाधारीसिंह 'दिनकर'

बहुत-से विद्वानों और चिन्तकोंने इस बातको लेकर चिन्ता प्रकट की है कि भारतीय समाज आधुनिकतासे बहुत दूर है और भारतके लोग अपने आपको आधुनिक बनानेकी कोशिश भी नहीं कर रहे हैं।

नैतिकता, सौन्दर्यबोध और अध्यात्मके समान आधुनिकता कोई शाश्वत मूल्य नहीं है, वह कई चीजोंका एक सम्मिलित नाम है। औद्योगीकरण-आधुनिकताकी पहचान है। साक्षरताका सर्वव्यापी प्रसार आधुनिकताकी सूचना देता है। नगर-सभ्यताका प्राधान्य आधुनिकताका गुण है। सीधी-सादी अर्थ-व्यवस्था मध्यकालीनताका लक्षण है। आधुनिक देश वह है जिसकी अर्थ-व्यवस्था जटिल और प्रसरणशील हो और जो 'टेक-आफ'की स्थितिको पार कर चुकी हो।

आधुनिक समाज मुक्त और मध्यकालीन समाज बन्द होता है। बन्द समाज वह है जो अन्य समाजोंसे प्रभाव ग्रहण नहीं करता, जो अपने अपने सदस्योंको भी धन या संस्कृतिकी दीर्घामें ऊपर उठनेकी खुली छूट नहीं देता, जो जातिप्रथा और गोत्रवादसे पीड़ित है, जो अन्धविश्वासी, गतानुगतिक और संकीर्ण है।

आधुनिक समाजमें उन्मुक्तता होती है, उस समाजके लोग अन्य समाजोंसे मिलने-जुलनेमें नहीं घबराते, न वे उन्नतिका मार्ग खास जातियों और खास गोत्रोंके लिए सीमित रखते हैं। आधुनिक समाज सामरिक दृष्टिसे भी बलवान समाज होता है। जो देश अपनी रक्षाके लिए भी लड़नेमें असमर्थ है, उसे आधुनिक कहलानेका कोई अधिकार नहीं है। आधुनिक समाजके लोग आलसी और निकम्मे नहीं होते हैं। आधुनिक समाजका एक लक्षण यह भी है कि उसकी हर आदमीके पीछे होनेवाली आय अधिक होती है, उसके हर आदमीके पास कोई धंधा या काम होता है और अवकाशकी शिकायत प्रायः हर-एकको रहती है।

लेकिन ये आधुनिकताके बाहरी लक्षण हैं। यूरोप और अमरीकामें जो आधुनिकता फैली है, उसका असली कारण वैज्ञानिक दृष्टिकोणकी प्राथमिकता और प्राबल्य है। यह दृष्टि उद्योग और टेकनोलाजीसे उत्पन्न नहीं हुई, बल्कि उद्योग और टेकनोलाजी ही उसके परिणाम हैं। यूरोप और अमरीकाका सबसे बड़ा लक्षण वैज्ञानिक दृष्टि है, निष्ठुर हो कर सत्यको खोजनेकी व्याकुलता है। और इस खोजके क्रममें श्रद्धा, विश्वास, परंपरा और धर्म, किसी भी बाधाको बुद्धि सहनेको तैयार नहीं है। आधुनिक मनुष्यके बारेमें सामान्य कल्पना यह है कि वह अपने चिंतनमें निर्मम और निर्भीक होता है। जो बात बुद्धिकी पकड़में नहीं आती, उसे नया मनुष्य स्वीकार नहीं करता और जो बातें बुद्धिसे सही दिखायी देती हैं, उनकी वह खुली घोषणा करता है, भले ही उनसे नैतिकता, चिरपोषित विश्वास अथवा किसी परंपराका खंडन होता हो।

जहाँ तक औद्योगीकरण और जटिल अर्थ-व्यवस्थाका प्रश्न है, ये चीजें यूरोप और अमरीकामें भी पिछले दो सौ वर्षोंमें ही बढ़ी हैं। किन्तु आधुनिकताके साथ जो वैचारिक और सांस्कृतिक क्रान्ति लिपटी हुई है, उससे मिलते-जुलते आन्दोलन भारतमें कमसे कम तीन बार उठे हैं। पहले बुद्धके समयमें, फिर कबीरके समय और तब उन्नीसवीं सदीमें, जब भारत और यूरोपके बीच संपर्क बढ़ा। ब्राह्मणोंकी श्रेष्ठताके विरुद्ध बुद्धने विद्रोहका प्रचार किया था, जातिप्रथाके बुद्ध विरोधी थे और मनुष्यको वे 'जन्मना' नहीं, 'कर्मणा' श्रेष्ठ या अधम मानते थे। नारियोंको भिक्षुणी होनेका अधिकार दे कर उन्होंने यह बताया था

कि मोक्ष केवल पुरुषोंके ही निमित्त नहीं है, उसकी अधिकारिणी नारियाँ भी हो सकती हैं। किन्तु बुद्धमें आधुनिकतासे बेमेल बात यह थी कि वे निवृत्तिवादी थे और गृहस्थीके कर्मसे भिक्षु-धर्मको श्रेष्ठ समझते थे। इसी प्रकार कबीरने भी अपने समयमें बड़ी भारी वैचारिक क्रान्ति की और लोगोंके मनको नवीन बनानेका प्रयास किया।

बुद्धके पहले भारतमें संस्कृतिकी एक ही धारा बहती थी, जिसे हम वैदिक संस्कृतिके नामसे जानते हैं। किन्तु बुद्धके आविर्भावके बादसे इस देशमें संस्कृतिकी दो धाराएँ बहने लगी। पहली धारा संस्कृतिकी वह मातृधारा है, जो वर्णाश्रमका समर्थन करती है, जाति-प्रथाको कायम रखना चाहती है, शूद्रोंको ऊपर उठने देना नहीं चाहती, छुआछूतमें विश्वास करती है और अन्य धर्मों और संस्कृतियोंसे बच कर जीना चाहती है। दूसरी धारा वह है जो बुद्धके कमण्डलुसे निकली है। यह धारा बृहत् मानवताकी धारा है। जन्मान्तरवाद और कर्मफलवादमें यह धारा भी उसी दृढ़तासे विश्वास करती है जिस दृढ़ताके साथ वैदिक धर्म उसमें विश्वास करता है। किन्तु, यह धारा वर्णाश्रमधर्मके विरुद्ध है, जात-पाँतको वह नहीं मानती, छुआछूतको वह अधर्म समझती है, शूद्रों और दलितोंके लिए उसके भीतर खास पक्षपात है तथा अन्य धर्मों और संस्कृतियोंसे उसे द्वेष नहीं है, वह उनके प्रति पूर्ण रूपसे सहनशील है।

पहली धाराके आदि ऋषि मनु, उसके दार्शनिक कपिल, कणाद और शंकराचार्य तथा उसके कवि वाल्मींकि, तुलसी, कम्बन और पोतन्ना हैं। वर्तमान युगमें उस धाराके प्रतीक महामना मदन मोहन मालवीय हुए हैं। और दूसरी धाराके आदि ऋषि गौतम बुद्ध, उसके दार्शनिक वसुवन्धु और नागार्जुन तथा उसके कवि अश्वघोष, सरहपा, नहपा, कबीर, नानक और वेमना हुए हैं। आधुनिक युगमें इस धाराके अनेक लक्षण महात्मा गांधीमें प्रकट हुए थे। ज्यों-ज्यों समय वीतता जाता है पुरानी धारा खिसक कर नयी धाराके पास पहुँचती जा रही है। इसीलिए इन दो धाराओंके बीच पहले जो दूरी थी, वह दूरी मालवीय और गांधीके बीच दिखायी नहीं देती।

जिस धाराका प्रवर्तन बुद्धने किया था, वह बृहत् मानवताकी धारा है और भारतमें आधुनिकताके भी वही धारा करीब है। जिन लोगों पर इस धाराका अधिक प्रभाव था, उन्हींके बीचसे वे कवि और सन्त उत्पन्न हुए, जिन्होंने धार्मिक कलह और विद्वेषकी खुल कर निन्दा की और वैचारिक धरातल पर हिन्दू-मुस्लिम एकताका मार्ग प्रशस्त किया। कबीर, नानक, रैदास, दादू दयाल, मलूकदास, रज्जब और सुन्दरदास उन बौद्ध कवियोंके वारिस हैं जिन्होंने बुद्धकी सामाजिक क्रान्तिकी मशालको दीप्त रखा था। बौद्ध कवि नास्तिक थे, किन्तु कबीर आदि सन्त आस्तिक हुए, यह दूसरी धारा पर पहली धाराके प्रभावका दृष्टान्त है। इसी प्रकार, ज्यों ज्यों समय बीतता है हम तुलसीदाससे दूर और कबीरके समीप होते जा रहे हैं, यह पहली धारा पर दूसरी धाराका प्रभाव है।

हिन्दू धर्म जब इस्लामके संपर्कमें आया तब पहले वे लोग उत्पन्न हुए, जो निर्गुणवादी थे। जैसे कबीर, नानक, रैदास आदि। इसी प्रकार हिन्दू धर्म जब ईसाइयतके संपर्कमें आया तब भी पहले ब्राह्म-समाजी, प्रार्थनासमाजी और आर्य-समाजी उत्पन्न हुए, परमहंस रामकृष्ण और स्वामी विवेकानंद बादको आये। उन्नीसवीं सदीमें आधुनिकताका जो आन्दोलन उठा, उसकी ओर भारत अच्छी गतिसे बढ़ना चाहता था। किन्तु, दो कारणोंसे वह ठिठक गया। एक तो यह कि आधुनिकताके प्रतीक अंगरेज थे और अंगरेजों पर जनताको शंका थी, अतएव आधुनिकता भी शंकाकी वस्तु बन गयी। और दूसरा कारण यह हुआ कि कलकत्तेके जो नौजवान अंगरेजी पढ़ कर तैयार हुए, उनके आचरणमें उच्छृंखलता दिखायी पड़ी। अतएव जनताका मन आधुनिकतासे बिदक गया।

स्वराज्यके बादसे आधुनिकताकी हवा फिर जरा तेज हो कर बहने लगी है और फिर ऐसे लोग सामने आने लगे हैं जो आधुनिकताका विरोध करते हैं। सोचनेकी बात है कि भारत आधुनिकताका

विरोध क्यों करना चाहता है अथवा कहाँ तक करना चाहता है। क्या भारतवर्षको उद्योग नहीं चाहिए, साक्षरता नहीं चाहिए, प्रति-मुंड होनेवाली अधिक आय नहीं चाहिए ? अथवा क्या आज भी हम अंध-विश्वासी बने ही रहेंगे और परलोककी चिंतामें इह-लोकको खोते ही जायेंगे ? मेरा ख्याल है, भारत उद्योग भी चाहता है, साक्षरता भी चाहता है, प्रति-मुंड पीछे होनेवाली अधिक आय भी चाहता है और वह अब यह भी मान गया है कि जाति प्रथा झूठी चीज है, अस्पृश्यता पुण्य नहीं, पाप है तथा समाजमें आगे बढ़नेकी छूट सभीको मिलनी चाहिए। किन्तु, एक बात है जिसे भारतका मन मानना नहीं चाहता। विज्ञानने तो ईश्वरके अस्तित्व अथवा अदृश्य वास्तविकताका खंडन नहीं किया, लेकिन विज्ञानके प्रभावसे एक धारणा पैदा हो गयी है कि सत्य वहीं तक है जहाँ तक विज्ञान उसे देख सका है, जो लोक विज्ञानकी पहुँचसे परे है, वह काल्पनिक है, असत्य है। भारत इस धारणाको ग्रहण करनेको तैयार नहीं है।

अदृश्यके प्रति आस्था और परलोकके अस्तित्वमें विश्वास, ये भारतीय सृष्टि-बोधकी रीढ़ हैं। मूलमें यही विश्वास भारतका अटल, मौलिक विश्वास रहा है और भारतमें धर्म और नैतिकताका विकास इसी विश्वासके अधीन हुआ है। नीत्सेने एक बार यह घोषणा की थी कि ईश्वरकी मृत्यु हो गयी। फिर उसने अपनी इस सूक्तिकी व्याप्तियों पर विचार किया और कहा कि ईश्वरकी मृत्यु बहुत बड़ी घटना है। इस घटनाकी बराबरी मनुष्य जाति तभी कर सकती है जब उसका एक एक व्यक्ति खुद ईश्वर बन जाय। अर्थात् ईश्वर और मनुष्यके बीच जो मूल्य फैले हुए हैं, उन्हें ईश्वरकी मृत्युके बाद भी कायम रहना चाहिए। इन मूल्योंकी महिमा अलबेयर कामू भी समझते थे, अतएव उन्होंने कहा था, "आज मनुष्यके सामने सबसे बड़ा प्रश्न यह है कि वह ईश्वरके अस्तित्वमें विश्वास किये बिना सन्त हो सकता है या नहीं।" भारतका अनुभव है कि आदमी ईश्वरको माने बिना भी सन्त हो सकता है। बुद्ध ईश्वर-को नहीं मानते थे, किन्तु, वे बहुत बड़े सन्त थे। महावीर ईश्वरको नहीं मानते थे, किन्तु, वे महान् साधु थे। किन्तु ईश्वरको न मानने पर भी बुद्ध और महावीर परलोकमें विश्वास करते थे, जन्मान्तर-वाद और कर्मफलवादको मानते थे। मेरा ख्याल है, विज्ञान धर्मका विरोधी नहीं है। जब भी आदमी विकासके शिखर पर होता है, वह विज्ञान और धर्म, दोनोंकी आराधना करता है। अदृश्य वास्तविकतामें उसका विश्वास कायम रहा तो भारत आधुनिक हो कर भी भारत ही रहेगा।

पुरुषार्थ-चतुष्टयमेंसे आधुनिकता धर्म और मोक्षकी उपेक्षा करती है। उसका सारा जोर अर्थ और काम पर है। भारतकी कमजोरी यह है कि वह अर्थ और कामको धर्म नहीं, आपद्धर्म समझने लगा है। हमें अपने इस विश्वासका संशोधन करना होगा और यह मान कर चलना होगा कि जब भारतके इतिहासका स्वर्णकाल था, भारतवासी धर्म और मोक्षके ही समान अर्थ और कामको भी अपने पुरुषार्थका प्रेरक अंग समझते थे।

आधुनिकताका वरण किये बिना भारतका कोई भविष्य नहीं है, यह बात मैं जोरसे कहना चाहता हूँ। किन्तु, आधुनिकताके प्रचारके लिए बेचैन रहनेवालोंसे मेरा यह भी निवेदन है कि कोई खेल इस लिए मत खेलिये कि यह विदेशोंमें कहीं खेला जा रहा है, कोई काम इसलिए मत कीजिये कि वह विदेशोंमें किया जा रहा है। बल्कि अपनी आधुनिक बुद्धिका प्रयोग भारतकी अवस्था पर कीजिये और तब देखिये कि आधुनिक बननेका भारतका स्वाभाविक मार्ग क्या है। इस प्रयोगसे आधुनिकताका जो रूप निखरेगा, वह भारतके परम अनुकूल होगा। तभी भारत आधुनिक भी होगा और वह भारत भी रहेगा।

☆ ☆ ☆ भारतीय संस्कृति तथा विश्वमैत्री

लेखक : प्रा० श्री नित्यानन्द पटेल, प्राध्यापक, गार्डा कॉलेज, नवसारी,

'राष्ट्रवादको परम पदार्थकी तरह हमने कभी पूजा ही नहीं, यही हमारी संस्कृतिकी विशिष्टता है।'
—रवीन्द्रनाथ ठाकुर

(१)

गौरवकी वात है कि शक्तिके गर्वमें, भारत कभी अंधा न बना। किसी समय उसके भी जहाजी बेड़े समुद्रकी छाती पर दूर तक मँडराते फिरते थे। बहुतसे महत्वपूर्ण आविष्कारों और कला-कौशलकी विशेष सूझबूझके कारण पूर्व और पश्चिमके बाजारोंमें उसकी भी कभी तूती बोलती थी। प्लिनीसे टैवरनियर तकके लगभग १००० वर्षों तक व्यापार-वाणिज्यके क्षेत्रमें उसका एक-छत्र प्रभुत्व कायम रहा है; इतिहास साक्षी है।

दक्षिण पूर्वके जावा, सुमात्रा, मलाया, बोर्नियो, बाली, हिन्दचीन आदि प्रदेशोंमें भारतीय सभ्यता, संस्कृति, साहित्य, शिल्पकला और स्थापत्यके चिह्न आज भी प्रभूत मात्रामें मिलते हैं। जावाके बोरो-बुदूर और कम्बोडियाके 'अंगकोर' ये दो भग्नावशेष हमें याद दिलाते हैं कि सारा पूर्वी एशिया एक समय भारतकी सुगंधसे सुगंधित था। हमारे साहसी पूर्वजोंने ईस्वी सन्‌की पहली शताब्दीके आसपास इन सुदूरके प्रदेशोंमें अपने ज्ञान, सदाचार, धर्म और संस्कृतिका प्रचार किया था। बड़ी-बड़ी नौकाओंका बेड़ा लेकर समुद्रके आरपार पहुँच जानेवाले हमारे पूर्वज, भूभागमें जहाँ चाहते, अपने उपनिवेश बसा सकते थे और मनमानी लूट चला सकते थे। लेकिन लूटपाटसे घर भरनेको उन्होंने कभी समृद्धि माना ही नहीं। दूसरोंका गला घोंटना वे जानते ही न थे। यूरोप इसे भले ही कमजोरी कहे और व्यंग्यकी हँसी हँसे; आर्योंकी सदाकतसे हम तो अपनी छाती सौ-सौ गज फूलती अनुभव करते हैं।

संस्कृति भेद :—

इतिहास साक्षी है कि भारतने देशप्रेमके नाम पर कभी किसी दूसरे देशकी स्वतंत्रताका अपहरण नहीं किया। दुर्बल देशोंको भी उसने सुख और स्वतंत्रताके साथ जीने दिया। न अपने विचार उसने किसी पर थोपे, और व्यापार-वाणिज्य बढ़ानेके लिए न अपनी वस्तुएँ ही। किसीकी मुसीबतका नाजायज फायदा उठा लेनेको उसने सदा अधर्म समझा। जंगलके नियमको उसने धर्मका नाम न दिया। उसने न्यायकी पूजाकी; मूर्धन्य स्थान सहयोगको दिया। दूसरोंके पसीनेसे अपना पेट भरना उसने पाप समझा।

यह सब क्यों? पूर्व और पश्चिमकी संस्कृतियोंके दृष्टिकोणमें मौलिक भेद रहा है। एकने सहयोगको प्रधानता दी; दूसरेने विरोध और विषमताको। एकने साधनकी पवित्रताको महत्व दिया, दूसरेने साध्यकी सिद्धिको। एकने पुकार की —

"आर्तत्राणाय वः शस्त्रं, न प्रहर्तुमनागसि"

आर्त्तके रक्षणके लिए तुम्हारा शस्त्र है, निर्दोष पर प्रहार करनेके लिए नहीं। दूसरेने क्षात्रवृत्ति और वणिक्‌वृत्तिकी दुरभिसन्धिको उत्तेजन दिया, और निर्दोष पर कसकर प्रहार करनेको बहादुरी समझा। एकने आत्मकल्याणको सर्वस्व कहा; दूसरेने शरीरके हृष्टपुष्ट करनेको। एकने राजनीतिको धर्मका अंग माना; दूसरेने धर्मको मंदिरोंमें कैद किया, और उसकी छाया राजनीति पर न पड़ने देनेकी चेष्टा की।

एकने व्यक्ति और समाजके लिए एक ही न्याय नीतिको अपनाया; दूसरेने भेद करनेमें बुद्धिकौशल समझ लिया; एकने विश्वको अभयदान देनेमें जीवनकी धन्यता मानी; दूसरेने सबको भयत्रस्त करनेमें। एकने विश्वमैत्रीको सबसे बड़ी साधना समझा; दूसरेने राष्ट्रवादके नामपर वैर-विरोधकी आगको बुरी तरह भड़काया।

यों कह लीजिये कि भारतीय मनीषि विरोधमें अविरोध, अथवा अनेकतामें एकता देख सकनेकी दिव्य दृष्टि रखते थे। इसीलिए वे फ्रांसकी राज्यक्रान्तिसे भी शताब्दियों पहले भ्रातृभाव या विश्वबंधुत्वके सिद्धान्तोंकी नींव सच्चे अर्थोंमें रख चुके थे। सिद्धान्तोंकी ही बात नहीं एक समय था जब भारतने भ्रातृभावको जीवन और व्यवहारमें अमली रूप दिया था। शक, हूण, पार्थियन, मंगोल आदि अनेक विदेशी जातियाँ – भिन्न-भिन्न धर्मों और रीतिरिवाजोंको माननेवाली समय-समय पर भारत आई थीं। भारतने उन सबका स्वागत ही किया। किसीसे घृणा न की, किसीको छोटा न समझा। सबसे मेलजोल उत्पन्न किया, सबको उचित स्थान दिया। गोरे-कालेका उसने कभी भेद न किया, और न कभी धर्मकी दीवारें खड़ी कर दृष्टिको संकुचित किया। विश्वके विभिन्न धर्मों और जातियोंका एक बड़ा कुटुंब बने, यही उसकी सदासे साधना रही है। कहना यही है कि विश्वबंधुत्व और सह अस्तित्वके आदर्श यहाँ प्राचीन पोथियोंमें पड़े रहे हों यह बात नहीं है। यहाँ इनकी सख्त आजमाइश हुई, और इस आजमाइशमें भारत सदा खरा उतरा है। अग्निमें तपकर ही सोना खूब चमक उठता है।

देशभक्ति या राष्ट्रवाद :–

पश्चिमका दृष्टिकोण भिन्न है। वह विरोध और अनेकता ढूँढ़ लेनेमें अद्भुत रूपसे समर्थ है। इसलिए उसने देशभक्ति और विश्वप्रेममें विरोध देखा। देशप्रेमका अर्थ उसने अपने देशके हितका सदा ध्यान रखना, अपने देशवासियोंको श्रेष्ठ कोटिका मानना, जीवनकी सुखसामग्री पर उनका विशेष अधिकार स्वीकार करना आदि किया है। इस मान्यताके फलस्वरूप उसने अन्य देशोंके लोगोंको हीन कोटिका मानते हुए अपने सुखभोगका उन्हें साधन समझनेमें तनिक भी संकोच न किया। उसकी देशभक्तिने दूसरे देशोंका सब प्रकारके उपायोंसे शोषण करनेमें गौरव समझा। "न्याय, नीति, दया इत्यादि व्यक्तिके लिए हैं। राष्ट्रको तो भले-बुरे सब उपायोंसे अपना स्वार्थ सिद्ध करनेकी पूरी छूट है," पश्चिमने प्रायः इसी धर्मकी उपासना की है। इसे देशप्रेम कहना प्रेमका अपमान करना है। यह तो नंगा राष्ट्रवाद (Nationalism) है, जो कमजोर देशोंकी कमजोरीका लाभ उठानेको हरदम आतुर रहता है। रवीन्द्रनाथ ठाकुरके शब्दोंमें –

Its one wish is to trade on the feebleness of the rest of the world.

राष्ट्रवाद : महारोग :–

समन्वयवादी भारतीय मनीषियोंने राष्ट्रवादको सदा महारोग कहा है। अपने स्वार्थके लिए दूसरे देशोंको नुकसान पहुँचाना उनकी निगाहमें अक्षम्य अपराध या पाप है। जनताको उन्होंने निम्न स्तोत्र सिखाया था।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे, ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे, आत्मार्थे पृथ्वीं त्यजेत् ।।

कुलप्रेमका विकास नगरप्रेममें और नगरप्रेमका विकास देशप्रेममें होना चाहिए। देशप्रेम भी विकासक्रममें विश्वप्रेमकी सीढ़ी मात्र है। आत्मा या नैतिकताका नाश करनेवाली वस्तुको प्राचीन आर्योंने कभी देशभक्ति माना ही नहीं। नैतिक मूल्योंका उच्छेद करके संपूर्ण पृथ्वीका राज्य मिलता हो, तो वह भी उनके लिए त्याज्य ही रहा है।

उपर्युक्त वचनमें कुटुंवप्रेम, कुलप्रेम, देशप्रेम तथा विश्वप्रेम आदिमें समन्वय करनेकी दिशाका सूचन है। कुटुंबका भरणपोषण प्रत्येक गृहस्थका पवित्र कर्तव्य है। लेकिन उसके लिए पड़ोसियोंको लूटना, अथवा कुलके दूसरे व्यक्तियोंका शोषण करना बिल्कुल आवश्यक नहीं है। अपने श्रमसे, न्याय-नीतिसे तथा बुद्धिके कुशल प्रयोगसे कुटुम्बका यथेष्ट धारणपोषण नहीं हो सकता; इससे बड़ी भ्रान्त धारणा क्या हो सकती है? यह ऐसा मोह है जो सब अनर्थोंकी जड़ है। इस मोह या अज्ञानकी जड़ पर कसकर प्रहार करना होगा। मिथ्या ज्ञानके उच्छेदके बाद ही सद्भाव और भ्रातृभावका यथेष्ट प्रसार हो सकेगा। टैगोरके शब्दोंमें –

Pursuit of self interest need not be wholly selfish, it can even be in harmony with the interest of all.

अपने हितका अनुसरण सर्वथा स्वार्थी बन जानेसे ही हो सकता है, ऐसा बिल्कुल नहीं। सबके हितका यथायोग्य ढंगसे संरक्षण करते हुए भी व्यक्ति व राष्ट्र सुख-समृद्धि सिद्ध कर सकते हैं। अड़ोस-पड़ोसके हितके अविरोधमें संपादित किया हुआ स्व-अर्थ (Self–interest) ही धर्म है।

(२)

संस्कृतिका मूलमंत्र :–

व्यक्तियों और जातियोंके व्यवहार-वर्तावके रूप उनकी शिक्षा-दीक्षा व जीवन-दर्शनसे ही मिलता है। विचारोंकी शक्ति विद्युत्‌शक्तिसे कहीं अधिक प्रबल है। "If matter is powerful, thought is omnipotent." यह अनुभव करते हुए ही हमारे पूर्वज कठोर तपश्चर्या द्वारा शुद्ध और सात्त्विक विचारोंकी सबसे कीमती अमानत हमारे लिए छोड़ गए हैं। मनको मलीन एवं संकीर्ण करनेवाले क्षुद्र स्वार्थ और लालसाओं पर उन्होंने सब समय कठोरसे कठोर प्रहार किये हैं। राष्ट्रवादकी उन्होंने कभी उपासना न की। उनकी प्रधान शिक्षा व जीवनका मुख्य मंत्र निम्न रहा है–

यो वै भूमा तत्सुखम्, नाल्पे सुखमस्ति।
भूमेत्यैव विजिज्ञासितव्यः।।

भूमापनमें सुख है, अल्पतामें सुख नहीं। अपने और अपने कुटुंबके घेरेमें बन्द रहनेका नाम 'अल्पता' है। अड़ोस-पड़ोसके सब लोगोंके प्रति मैत्री व अनुराग रखनेका नाम 'भूमापन' है। इस भूमापनको बढ़ाना, अर्थात् ज्ञानसे, भावसे और क्रियासे, तात्पर्य यह कि सर्वप्रयत्नसे, जगत्‌में मेल मिलाप और मैत्री-भाव बढ़ाना ही मनुष्य-जीवनकी कृतार्थता है। इन गिने-चुने शब्दोंमें, भारतकी विशिष्ट रीतिनीति अथवा शिक्षाका सर्वस्व निहित है। मनुष्यको शोभा देनेवाला उत्कृष्ट सुख स्वार्थसे नहीं, आत्मीयता और अनुरागके विस्तारसे उपलब्ध होता है; यही भारतका आदेश है, अनुशासन है, साधना है। यों कहिए भारतीय संस्कृतिका यही मूलमंत्र है।

ठीक है, भारतीय मनीषियोंने मातृ-भूमिके लिए प्राणोंके अर्पण करनेको जीवनकी धन्यता कहा है; परन्तु साथ ही उन्होंने संपूर्ण भूमिको माताके समान वंदनीय भी माना है। उन्होंने देशभक्तिका संगीत अतिमधुर तथा शुद्ध स्वरोंमें छेड़ा था; लेकिन वहीं न रुककर विश्वमैत्रीकी मनोहारिणी रागिणीके आलापसे भी उन्होंने अवनि-अंबरको निरंतर भर दिया था। कैसी मधुर है उसकी टेक–

"मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे।
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे।"

संसारके सब प्राणियोंको मैं मित्रकी निगाहसे देखूं; हम सब मित्रकी निगाहसे एक दूसरेको देखना सीखें। यह उसी रागिणीकी झंकार है। हमारे पूर्वजोंके हृदय इसी झंकारसे झंकृत थे। उठते, बैठते वे

यही गीत गुनगुनाते थे और अपना मन बहलाया करते थे। शक्तिमान् होते हुए भी भारतने क्यों कभी किसी कमजोर पर आक्रमण न किया इसका रहस्य उपर्युक्त शिक्षामें मिलता है। आर्य संस्कृतिके राही-का संवल कैसा खुशनुमा है–

सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत्॥

सच्चा धर्म :–

भारतीय मनीषियोंने दैनिक प्रार्थनाओंमें सबके कल्याण और उदयकी भावनाओंको गूँथकर विश्व-मैत्रीको धर्मका अंग ही वना दिया था। महर्षि व्यासके अनुसार–

सर्वेषां यः सुहृत् नित्यं सर्वेषां यो हिते रतः।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले॥

[महा० शान्ति० २६१.९]

मन, वचन, कर्मसे जो सवका मित्र है, और सबके हितमें सदा व्यस्त रहता है, वही धर्मके तत्वको जानता है। धर्मकी ऐसी व्यापक व्याख्या किसी अन्य देशने की है? सबके साथ मेल-मिलाप या मैत्री-भाव बढ़ानेवाला कार्य ही धर्म है। विश्वमैत्रीको धर्मकी जड़ कह लीजिये। यह धर्म ही भारतीय संस्कृति-की मूलभित्ति है।

सत्यका सार :–

सत्य और अहिंसाको हिन्दू धर्मकी आधार शिला कहा गया है। सत्य और अहिंसाकी व्याख्यामें भी भारतके महर्षियोंने विश्वमैत्रीकी भावनाको सुन्दर ढंगसे गूँथ दिया है। सत्यका तत्व बताते हुए महर्षि व्यास कहते हैं–

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत्
यद्भूतहितमत्यन्तं, एतत् सत्यं मतं मम॥

[महा० शान्ति. ३२९.१७]

सत्य बोलना बहुत अच्छा है, परन्तु हितकी बात बोलना और भी अधिक अच्छा है। मेरे मतमें, जो मुँहसे बोला जाता है वही सत्य नहीं है; सत्य वह है जिससे सब प्राणियोंका आत्यन्तिक हित व कल्याण सिद्ध होता है। सत्य ही धर्म है, सत्य ही साध्य है। उसके पालनका एकमात्र साधन अहिंसा है। "सत्यके दर्शन वगैर अहिंसाके हो ही नहीं सकते, इसीलिए अहिंसाको परम धर्म कहा है।"

–महात्मा गांधी

अहिंसाका अर्थ :–

किसीको न मारना, पीटना अहिंसा अवश्य है, लेकिन यह तो अहिंसाका अति स्थूल अर्थ है। किसीके प्रति घृणा व तिरस्कार न रखने, तथा अपने सुख-स्वार्थके लिए किसी दूसरेके हकको छीननेका विचार भी न करनेका नाम ही सच्ची अहिंसा है। संक्षेपमें कहें तो हमारे महर्षियोंने "निर्वैरः सर्व-भूतेषु" प्राणिमात्रके प्रति अद्वेषवृत्ति या प्रीतिको ही अहिंसाका केन्द्रविन्दु कहा है। शरीर और वाणीसे किसीको पीड़ा न पहुँचाना, यह तो उसका बाह्य लक्षण है। मनमें प्रीति परिपुष्ट होनेका यह प्रत्यक्ष प्रमाण है। इस अर्थमें अहिंसा विश्व मैत्रीका प्रथम सोपान है।

महान् समन्वय :–

ऊपरके सव विवेचनका तात्पर्य यही है कि भारतीय संस्कृतिने जहाँ एक ओर

"जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी"

माँ और मातृभूमिको जहाँ स्वर्गसे भी बढ़कर कहा है वहाँ साथ ही –

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।।

[महाभारत शा.प.]

किसी छोटे-मोटे टुकड़ेको नहीं, परंतु संपूर्ण भूमिको अपनी माता माननेका आग्रह भी रखा है। देशोंके बीचकी सीमाएँ न आँखें अंधी करनेके लिए हैं, न छोटे-छोटे दायरोंमें वंद हो जानेके लिए। वे आलीशान महलके छोटे-छोटे कमरेके मानिन्द हैं। छोटे-छोटे कमरे इसीलिए रखे जाते हैं कि महलमें रहनेवाले विभिन्न विचारोंके व्यक्ति स्वेच्छानुसार आनंद विहार कर सकें। वे सह-अस्तित्वमें सुविधा उत्पन्न करते हैं। देशोंकी सीमाएँ भी इसीलिए क्यों न समझ ली जानी चाहिये? ये दीवारें स्वतंत्रतासे विचरनेके लिए हैं, वंधनके लिए नहीं।

दुश्मनी पैदा करने और एक दूसरेके सिर फोड़नेके लिए तैयार होनेका तो दुनियामें कोई कारण ही नहीं। खेलने-कूदनेके लिए विश्वका आँगन अति विशाल है। खाने पीनेके लिए धनधान्य पर्याप्त है। सहयोगसे सबका गुजारा सुखपूर्वक हो सकता है। फिर छीना-झपटीसे एकदूसरेके सिर फोड़नेका अर्थ ही क्या है? मिलजुलकर खेलने-कूदने और खाने-पीनेमें जो आनन्द है, वह अनुभव करने योग्य है। जगतनियन्ताकी यही मनशा है कि हम सह-अस्तित्वकी वातें सोचें, और विश्वको मधुर मुसकानों एवं क्रीड़ा कल्लोलोंसे भर देवें। फिर भी यदि हम धक्कामुक्की ही करें, और एक दूसरेके मुँहका ग्रास छीनें, तो हमसे बड़ा मूर्ख कौन होगा?

देशभक्ति और विश्वमैत्रीके विचारोंके बीच भारतीय संस्कृतिने उपर्युक्त ढंगसे सुभग समन्वय सिद्ध किया है। यह समन्वय ही भारतीय संस्कृतिका सबसे बड़ा सन्देश है। अविश्वास, भय और ईर्ष्यासे संत्रस्त वर्तमान दुनिया इसे सच्चे हृदयसे अपना सके, तो कौम-कौमके बीचकी दुश्मनी आसानीसे दूर हो सकती है।

पंचशील : भारतीय संस्कृतिका दूध :–

श्री नेहरू द्वारा प्रस्तुत पंचशीलके सिद्धांतमें भारतीय संस्कृतिके सबके साथ सहयोग और सबके प्रति स्नेह-सम्मानके मूलमंत्रकी ही आधुनिक आवृत्ति हुई है। पारस्परिक व्यवहारमें राष्ट्रोंको जिन पाँच उसूलोंका ध्यान रखना है, वे निम्न हैं –

१. दूसरे देशोंके आंतरिक मामलोंमें हस्तक्षेप न करना।

२. दूसरे देश पर आक्रमण न करना।

३. दूसरे राष्ट्रोंकी सीमाओंको ईमानदारीसे यथावत् बने रहने देना।

४. पारस्परिक सहायता और आदरकी भावना रखना और

५. विभिन्न सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक प्रणालीवाले देशोंका शांतिमय सहअस्तित्वकी ओर कदम बढ़ाना।

पश्चिमी संस्कृतिमें पले होने पर भी श्री नेहरूने भारतीय संस्कृतिका दूध पंचशीलके नामसे कितनी खूबीसे दुह लिया है? अपनी संस्कृतिके प्रति नेहरूकी निष्ठा क्या अभूतपूर्व नहीं है? किस गहराईसे उन्होंने संस्कृतिके सारतत्वको ग्रहण कर लिया है, और उसे आधुनिक भाषामें कैसी सयुक्तिक अभिव्यक्ति दी है? इस समर्थ अभिव्यक्तिसे ऐसा दिखाई देता है कि राष्ट्रोंको परस्पर व्यवहारका उचित आधार मिल रहा है। अधिकाधिक राष्ट्र इन उसूलोंको अपनाते जा रहे हैं। विश्वके रंगमंच पर पंचशीलकी बढ़ती हुई इस प्रतिष्ठासे आशा बँधती है कि विश्वमैत्रीकी भूमिका निकट भविष्यमें तैयार हो सकेगी और सुखी समाज (One world) की स्थापनाका स्वप्न शनैः शनैः साकार हो सकेगा।

☆ ☆ ☆ दक्षिणपूर्व एशिया और आर्य-संस्कृति

लेखक : डॉ. सीताराम सहगल, पी. एच. डी., नई दिल्ली.

भाषा-तत्वका विश्लेषण करते हुए आचार्य दण्डीने अपने काव्यादर्शमें लिखा है कि अगर संसारमें भाषा न होती तो यह सारा विश्व अन्धकारकी खान हो जाती और मानव गूँगेके गुड़का ही स्वाद लेता रहता। भाषाने संसारको एक ऐसी अनुपम ज्योति प्रदान की है जिससे मानव अपनेको तथा अपने समाजकी अनुभूतियोंको समझ सकनेमें समर्थ हुआ है।

दक्षिण-पूर्व एशियामें प्रवास करते हुए भारतकी महिमा और उसके महनीय गौरवका पता चलता है कि किस प्रकार हमारे बुजुर्गोंने इन बौद्ध देशोंको भाषा, धर्म, रीति-रिवाज तथा आध्यात्मिक विचार दिए हैं। इन प्रचारकोंने बीहड़ वनों, हिम मण्डित शिखरों और उत्तुंग ऊर्मिमालाओंको पार कर अपनी संस्कृतिका पैगाम दिया। बेंकाक पहुँचते ही स्यामी जनता प्रवासी भाइयोंका 'सवड्डी खप्' शब्दसे स्वागत करती है। 'सवड्डी' शब्द वैदिक 'स्वस्ति' शब्दका विकृत रूप है। 'खप्' शब्द भी 'गर्व' शब्दका रूपान्तर है। हिन्दीमें 'जी' शब्द 'आर्य' शब्दसे निष्पन्न होकर आज आदरार्थ प्रयोगमें लाया जाता है। इसी तरह वहाँ 'खप्' शब्द आपको बात बातमें सुनाई पड़ेगा। थाईलैंडका सारा राष्ट्र आपसमें जब मिलता है तब 'सबड्डी खप्' शब्दका प्रयोग करता है। लाओसमें इसी शब्दका रूपान्तर 'सबायडी' प्रयोग होता है। इस तरह लगभग दो हजार वर्षोंसे यह शब्द भारतसे चलता फिरता कई रूपोंमें मिलता है। दिनोंके नाम भारतीय हैं परन्तु उन्हें अपनी भाषाके उच्चारणमें ढाल दिया है। जैसे—

वन अथित – आदित्यवार, इतवार
वन चन – चन्द्रवार
वन अड्खान – मंगलवार
वन बुध – बुद्धवार
वन फहत – बृहस्पतिवार
वन शुक – शुक्रवार
वन साओ – शनिवार

उपरोक्त शब्दोंमें वन वारका देसी शब्द है। इन भाषाओंके अन्तमें 'नकार' का प्रयोग सहज है। आचार्यको आचान, आहारको आहान और विहारको विहान कहते हैं।

इसी तरह 'बेला' समयवाचक तथा 'भाषा' बोलीवाचक दोनों शब्द इन देशोंमें बोले जाते हैं। जब कभी आप इनके आकाशवाणी केन्द्रोंसे कुछ कार्यक्रम सुनेंगे तो आपको कमसे कम ये शब्द तो समझमें आएगा। बेला शब्द तो ऐसा है कि इसके बिना वाक्यकी बनावट भी नहीं बनती। लाओस देश मैकोंग नदीके तट पर बसा हुआ है। मैकोंग शब्द संस्कृतके 'मातगंगे' 'हे माता गंगा' शब्दसे निष्पन्न है। भारतमें गंगाकी पवित्रताके कारण सभी नदियोंको 'गंगा' शब्दसे सम्बोधित करनेकी परम्परा है। यही परम्परा दक्षिण पूर्व एशियामें भी अमर है। रेडियो स्टेशनको ये लोग 'थानी वीथयु' कहते हैं, जिसे हम संस्कृतमें 'स्थानीय विद्युत् अर्थात् 'विजलीका स्थान' कहते हैं। इनकी बोली एकाक्षरा (monosyllabic) है और इसीलिए भारतीय शब्दोंमें यहाँ लाघवकी प्रवृत्ति आपको दिखाई पड़ेगी। महाभाष्यकार पतंजलिने लिखा है—'एकमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः'—अर्थात् शब्द रचना करते समय यदि एक मात्रा भी कम हो सके तो वैयाकरण लोग उस पर पुत्रकी पैदाइश पर हुई प्रसन्नताको अभि-

व्यक्त करते हैं। यही नहीं, एकाक्षर शब्दोंमें भी आदि, मध्य और अन्तमें स्वराघातके प्रयोगसे जो अनन्त अर्थोंके वाहक शब्दोंकी सृष्टि होती है वह ब्रह्मकी तरह अनिर्वचनीय बन जाती है। थाईलैण्डने अपनी दीर्घ-कालीन स्वतन्त्रतामें भाषागत जो प्रगति की है वह प्रशंसाके योग्य है। वहाँकी जनताकी बोली पर किसी यूरोपकी भाषाका प्रभाव नहीं है। उनकी अदालतोंमें न फ्रांसीसी और नाही अंग्रेजीका राज्य है। हाईकोर्टोंमें भी वकील लोग अपनी मातृभाषा थाईमें जिरह करते हैं और अधिकारी लोग अपने ऐतिहासिक निर्णय देते हैं।

लाओस और कम्बोडिया पिछड़े हुए देश हैं। इन देशोंमें फ्रांसीसी भाषाका उसी तरह बोलबाला है जिस तरह भारतमें अंग्रेजी बोलकर लोग अपनी विद्याके गर्व और गौरवका सिक्का जमाते हैं। इन देशोंकी राष्ट्रीय भाषाएँ भारतकी तरह धीरे-धीरे प्रगति कर रही हैं।

थाईलैण्डमें लगभग ३० हजार मन्दिर हैं जिनमें भगवान् बुद्धकी पूजा होती है। थाईलैण्डकी प्राचीन राजधानीका नाम अयोध्या था और बैंकोकका थाई शब्द 'कुङथेव' 'क्रुङ'=पुरी और 'थेव'='देव' अर्थात् देवपुरी अर्थ है। महारानीका नाम श्रीकीर्ति है जिसे थाई भाषामें 'सिरिकिट' बोला जाता है। सम्राट्का नाम भूमिबल अतुलतेज है जिसे थाई भाषामें 'फूमिफोन अडुलडेट' बोलते हैं। जो इन देशोंमें संस्कृत भाषाके ज्ञानके बिना यात्रा करते हैं वे भारत और इन देशोंके सम्बन्धोंको समझ नहीं सकते। इन देशोंमें ज्योतिष और आयुर्वेदमें विश्वास है। थाई नरेशका राजकीय पण्डित ब्राह्मण है जो ज्योतिषमें पारंगत है। जनता देव–मन्दिरोंमें जाकर भिक्खु लोगोंसे ज्योतिष लगवाती है। इन देशोंमें भूतप्रेत और जादू टोनेका भी प्रकोप है।

लाओसकी राजधानी व्यंचन है जिसमें अनेक देवमन्दिर हैं। वहाँ एक बौद्ध शिक्षाका विद्यालय भी है जिसमें बौद्ध ग्रन्थोंका अध्यापन होता है। इसी राजधानीमें एक राजकीय स्तूप है जो भगवान् बुद्धका स्मारक है। इसकी रचना सम्राट् श्रेष्ठातिरथ (सेट्ठाथिरथ-लाओ)ने १६वीं शताब्दीमें करवाई थी। थाई नरेशोंने यहाँ आक्रमण किया और इसे नष्ट कर दिया। १९०९में फ्रांसीस शासकोंने इसकी मरम्मत करवाई। तबसे लेकर नवम्बरके महीने यहाँ राष्ट्रीय मेला लगता है जिसमें दूर-दूरसे लोग सम्मिलित होते हैं।

इन देशोंमें साधु समाजके प्रति आदर और श्रद्धाकी भावना अधिक है। आजके युगमें यह जानकर आश्चर्य होता है कि देशका सम्राट् भी साधु समाजको झुक कर नमस्कार करता है। एक बार थाई-लैण्डका एक प्रतिनिधि मण्डल लाओसमें आया और उसे युवराजसे मिलाया गया। युवराजके सामने जब थाईलैण्डका साधु पेश हुआ तो युवराजने दण्डवत् नमस्कार किया। यह एक रोमहर्षण घटना थी। ऐसा मालूम हुआ कि कण्वके आश्रममें मानो सम्राट् दुष्यन्त प्रवेश कर रहा हो और सारथिसे कह रहा हो — विनीत वेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम' — अर्थात् आश्रमोंमें राजसी ठाठसे प्रवेश करना निषिद्ध है, वहाँ विनीत वेषसे जाना चाहिए।

साधु समाज प्रातःकाल अपने मन्दिरोंसे भिक्षार्थ शहरमें जाता है जहाँ भक्त लोग श्रद्धापूर्वक उनकी प्रतीक्षामें हाथोंमें भिक्षा पात्रोंको लेकर बैठे होते हैं। पात्रोंमें मांस मिश्रित चावल और कभी-कभी डबल रोटी तथा फल भी होते हैं। भिक्षा लेनेके बाद प्रधान भिक्खु उन्हें आशीर्वाद देता है — 'सुखी हो तु' अर्थात् आप सुखी रहें। इन देशोंमें बौद्ध भिक्षु मांस खाते हैं। दूध इन देशोंमें कम पीते हैं। चायकी प्रथा सार्वभौमिक है। घी खानेकी चाल भी नहींके बराबर है।

साधु समाजके वस्त्र केसरिया रंगके होते हैं। शब्दोंमें वे भारतके साधु समाजकी पोशाक ही पहनते हैं। कन्धे पर उनके पीले रंगका एक झोला भी होता है। पूर्णिमाके दिन ये लोग अपने सिरका मुण्डन कर्म करते हैं। मुण्डन–संस्कारमें भ्रुकुटिके बाल भी सफाचट हो जाते हैं।

इन देशोंके निवासी साधु समाजका इतना आदर क्यों करते हैं? इसका उत्तर सीधा है—वे लोग साधुको भगवान् बुद्धका अवतार मानते हैं। उन लोगोंकी धारणा है कि साधुत्व प्राप्त करना सद्-गतिके लिए सोपान है। जीवनके किसी हिस्सेमें ये लोग साधु बनते हैं। यह जरूरी नहीं है कि वे जीवन भर साधु बनें। ये लोग एक सप्ताह, एक महीना, एक वर्ष तक भी साधु बन सकते हैं। प्रधान मन्त्री व सम्राट् भी एक दो सप्ताहके लिए साधु बनते हैं जिससे वे सद्गति प्राप्त करनेके पात्र हो सकते हैं।

साधुओंको आचान-खूवखूवा कहते हैं। ये शब्द आचार्य और गुरुके अपभ्रंश हैं। ये लोग ग और ध का उच्चारण नहीं कर सकते। गान्धी और गुलाबको काण्डी और कुलाब बोलते हैं। यद्यपि इनकी वर्ण-माला भारतीय है परन्तु भाषा एकाक्षर होनेसे उनका उच्चारण भिन्न है। पाणिनिका उच्चारण-शास्त्र यहाँ लागू नहीं होता। पाणिनिमें इकारका उच्चारण तालव्य है परन्तु इन देशोंमें इकारका उच्चारण कण्ठ्य भी है। जैसे इयायी-बहन। यह शब्द आर्याका विकृत रूप है परन्तु घिसते पिटते यह शब्द ब्रह्मकी तरह दुरूह और अव्यक्त हो गया है। चिरकालके प्रवाससे इसकी बारीकी समझमें आती है—छः महीने तक तो यह शब्द अभारतीय लगता है परन्तु जब कान प्रशिक्षित हो जाते हैं तो वहाँ उच्चारणका नुकीलापन समझमें आने लगता है।

इन दिनों वहाँ एक नया प्रयोग किया जा रहा है जिससे बौद्ध मतका लोगोंमें अधिक प्रचार हो। जैसे भारतीय नवयुवकोंमें सांस्कृतिक, नैतिक तथा राजनीतिक चेतनके प्रसारके लिए युववाणी, युवगोष्ठियाँ चलाई गई हैं वैसे ही थाईलैण्डमें भी जन-कल्याणके अन्तर्गत साधु समाजके नए शिविर लगते हैं। उनमें उन छात्रोंको दीक्षा दी जाती है जिन्हें बौद्ध मतमें रुचि हो। ऐसे शिविर भी देखनेके लायक होते हैं। छात्रों-के मातापिता प्रातःकाल भिक्षादान करनेकी प्रतीक्षामें रहते हैं और वे अपने बच्चोंको साधुवेषमें देखकर रोमांचित होते हैं। इनके लिए अण्डे, मांसके बढ़िया पक्वान्न बनाकर उनकी माताएँ लाती हैं। चारों तरफ शिविरमें अजीब उल्लास छा जाता है। विशेषकर ग्रीष्मावकाशमें ऐसे शिविर लगाए जाते हैं। सारा दिन उन्हें बौद्धमतके भिन्न भिन्न पहलुओं पर व्याख्यान सुनाए जाते हैं जिससे उनमें राष्ट्रीयता और अनु-शासनकी भावना पैदा होती है।

साधुत्वकी दीक्षाका दृश्य भी मनोहारी होता है। जैसे हमारे देशमें किसी भी संस्कारके आरम्भमें वेदके मन्त्रोंका पाठ होता है वैसे ही इन देशोंमें पालि भाषामें सुप्रसिद्ध 'मंगलसुत्त' का पाठ किया जाता है। ऐसा मालूम पड़ता है कि चारों तरफ एक अजीब वातावरण है। इसमें सारा साधुसमाज एकत्र होता है और भगवान बुद्ध मन्दिरमें मंगल पाठके बाद प्रीति भोजन होता है। गृह्य-सूत्रोंमें संस्कारोंके बाद स्पष्ट लिखा हुआ है—'कर्मापवर्गे ब्राह्मण भोजनम्' अर्थात् आखिर ब्राह्मण भोजन होता है। (शांखायनगृह्यसूत्र १,२,१)।

देवमन्दिरोंकी स्थापना एक दो हजार परिवारोंके बाद की जाती है। अपने अपने हातेमें ही साधु लोग भिक्षार्थ पर्यटन करते हैं। ग्यारह बजे देव मन्दिरोंमें पासके लोग भोजनका सामान अपने अपने घरोंसे लाते हैं और साधुओंको प्रेमसे खिलाते हैं। इसके बाद साधु लोग दिन भर कुछ नहीं खा सकते। हाँ, चाय, काफी आदि पी सकते हैं। साधु लोग धूम्रपान भी करते हैं।

जब ये लोग देवमन्दिरोंको छोड़कर घर लौटते हैं तो गृह्य-सूत्रोंमें विहित वैदिक समावर्तन संस्कारकी याद आ जाती है। आरम्भमें पालिग्रन्थोंसे मंगलसूत्रका पाठ किया जाता है। जलसे मन्त्रोंके पाठके साथ सिंचन भी होता है, मोमबत्तियाँ जलाई जाती हैं जो वैदिक अग्निकुण्डका प्रतीक होती हैं। साधु स्नानके बाद गृहस्थी जीवनके कोरे वस्त्र (अहतं वासः शांखायन गृह्य सूत्र १,११,३; २८,२१) पहनता है। सब साधु समवेत रूपमें आशीर्वाद देते हैं। अन्तमें जब वह अपना देव-मन्दिर छोड़ता है तो एक कुमारीको बुलाया जाता है जिसके हाथमें एक दण्ड होता है। उसके साथ उसे देव-मन्दिरसे बाहर ले

जाया जाता है। कन्याकी ऐसे अवसर पर उपस्थिति रोमांचकारी है। कन्याको पवित्रता और लक्ष्मीका अवतार माना गया है। यह मान्यता भारतीय है और इसका सम्बन्ध रामायण और महाभारत कालसे है। आजतक भारतमें भी दुर्गाष्टमीके अवसर पर लोग कन्याओंके चरण धोते हैं। उनके चरणोंमें मस्तक झुकाते हैं। उनसे मंगलसूत्र भुजा पर बँधवाते हैं। रामायणमें लिखा है कि जब राम वनवाससे लौटे तो कन्याओंने गायें और ब्राह्मणोंके साथ हाथोंमें लड्डू लेकर समवेत रूपमें उनका अभिनन्दन किया। (रामायण ६,१३१)

महाभारतके एक श्लोकमें यह परम्परा गाई गई है:

नित्यं निवसते लक्ष्मीः कन्यकासु प्रतिष्ठिता। (१३,११,१४)

अर्थात् कुमारियोंमें हमेशा लक्ष्मी वास करती है।

जैसे भारतमें ब्राह्मण लोग ही संस्कार कराते हैं वैसे उस देशमें कोई परम्परा नहीं है। साधु लोगों द्वारा ही संस्कार कराया जाता है। वही दानादि लेनेके अधिकारी हैं। सब संस्कारोंमें भुजा पर मंगलसूत्र बाँधा जाता है जिसे वे 'फूखेन' कहते हैं। मंगलसूत्रका रंग सफेद होता है—लाल पीला नहीं। शायद सफेद इसलिए कि वह गौरवका प्रतीक समझा जाता है। मंगलसूत्र भी साधु लोग ही बांधते हैं। इन साधुओंको देखकर कोई भी भारतीय प्रवासी इन्हें अपना ही पूज्य व्यक्ति समझने लगता है। दूसरे शब्दोंमें यह साधु-समाज दक्षिण पूर्व एशिया और भारतके बीच सेतुबन्ध है।

शव-संस्कार भी यही साधु कराते हैं। श्मशानमें इकट्ठे होकर साधु समवेत रूपमें मंगलसूत्रसे पाठ करते हैं। शवोंको जलाया जाता है। अगर कोई प्रतिष्ठित व्यक्ति मरे तो इसके शवको सजा कर नगरमें घुमानेकी प्रथा तथा उसके शवसे पैसे भी फेंके जाते हैं। लोग उसी तरह इकट्ठे करते हैं जैसे भारतमें बूढ़ेके मरनेके बाद खुशियाँ मनाई जाती हैं। जन्म और मरणके जो संस्कार हैं वे वैसे ही हैं जैसे भारतमें मनाए जाते हैं। ऐसा प्रतीत होता है कि ईसा पूर्व भारतका जो चित्र था वह इन देशोंमें आज भी धरोहरके रूपमें सुरक्षित है।

जैसा कि ऊपर कहा गया है इन देशोंकी भाषाएँ भारतीय भाषा संस्कृत-पालिसे प्रभावित है। इनके उच्चारणका तरीका चीनसे प्रभावित है। एक वर्णसे एक भावकी अभिव्यक्ति की जाती है। भारतीय और यूरोपीय भाषाओंमें पद, प्रत्यय और उपसर्गोंकी सृष्टिसे शब्दके उच्चारण तथा बनावटमें किसी प्रकारकी अस्पष्टता नहीं रहती।

उदाहरणके तौर पर—

संस्कृत Sanskrit	इंग्लिश English	लाओ Lao
१. अश्वः आगच्छति	The horse comes	Ma maa
२. कुक्कुरः गच्छति	The dog goes	Mae pai
३. अहम् खादामि	I eat	khoy kin
४. त्वं निद्रासि	You sleep	chou non

उपरोक्त लाओ भाषाके प्रयोगोंको ध्यानसे देखनेसे पता चलता है कि एकाक्षर ही पदकी रचना कर रहा है। इनमें स्वराघात (accent) से अर्थमें परिवर्तन हो जाता है। स्वराघात वेदार्थके निश्चय करनेमें अचूक साहाय्य रहे हैं। ऋग्वेदानुक्रमणीके रचयिता माधव भट्टने स्वरको वेदार्थ करनेमें दीपक की उपमा दी है। जैसे:

अन्धकारे दीपिकाभिर्गच्छंन्न स्खलति क्वचित्।
एवं स्वरैः प्रणीतानां भवन्त्यर्थाः स्फुटा इति। (१,५,२)

अर्थात् जैसे अन्धेरे रास्तेमें जाते हुए व्यक्ति दीपककी सहायतासे कहीं फिसलता नहीं वैसे ही स्वरसे गुंफित वेदोंके शब्दोंका ज्ञान स्फुट हो जाता है।

थाई और लाओ भापाके पण्डितोंने इसीको प्रत्यायक मान कर भाषाकी सृष्टि की।

Meu	हाथ
Ma	घोड़ा
Mae	कुत्ता
Maa	आना

उनके भाषा विज्ञानमें इन्हें माईकन्, माईकोंग मायथो, माई एक कहा है। इन भाषाओंमें ६० प्रतिशत शब्द संस्कृतपालिके हैं। जीवनके उच्चतर स्तर सम्बन्धी शब्द सब भारतीय हैं। जैसे—

	संस्कृत—पालि		लाओ—थाई
१.	नगर	नग्गर	नखोन
२.	अक्षर	अक्खर	अक्सोन
३.	निर्वाण	निव्बाण	निक्कान
४.	क्रोध	कोध	कोड
५.	रथ	रथ	लोट
६.	सभा	सभा	सफा

इन भाषाओंका व्याकरण वैदिक भाषाकी तरह जटिल नहीं है जिसमें 'बहुलं छन्दसि, और सर्वेऽपि विधयः छन्दसि वैकल्पिकाः. अर्थात् वेदोंका अक्सर ऐसे प्रयोग होता है; सभी विधियाँ वेदोंमें विकल्पसे होती है।' हालकी खोजोंने यह वात प्रमाणित कर दी है कि उपरोक्त व्याकरणके विधान ठीक नहीं हैं। संस्कृत भाषामें जो वैकल्पिक रूप हैं उनका सम्बन्ध यूरोपकी कई भाषाओंसे है। जैसे नः (अस्माकम्) और वः (युष्माकम्) फ्रेंच भाषाके nous और vous सर्वनाम है।

तुलनात्मक दृष्टिसे प्रोफेसर वौपने १८१६में व्याकरणके सिद्धान्तोंका अध्ययन किया। इसमें जर्मन, फारसी, ग्रीक और लैटिन भाषाओंकी तुलना संस्कृतसे की। उन्होंने देववाणीका श्रद्धासे अभिषेक करते हुए कहा —'संस्कृतकी दो हजार धातुओंकी उपलब्धि उन्नीसवीं शताब्दीकी एक महान् खोज है और आनेवाली शताब्दियोंकी भी यह महान् खोज वनी रहेगी' क्योंकि इन धातुओंसे हमें पता चलता है कि मनुष्यने ज्ञानार्जन करते हुए अपना विकास किस प्रकार किया। ज्ञानके क्रमिक विकासका इतिहास संस्कृतकी धातुओंमें सिप्पियोंमें निहित मौक्तिककी तरह है। जर्मनीके राजनीतिज्ञ हम्बोल्डटने भारतीय मनीषाकी मुक्त कण्ठसे प्रशंसा की। उसने गीता पढ़ी और कहा था — मैंने इस सुन्दर कृतिको पहले पहल सिलीशियामें पढ़ा था और पढ़ते समय मेरा हृदय प्रतिक्षण कृतज्ञतासे भर जाता था कि इस ग्रन्थसे परिचय प्राप्त करनेके लिए भाग्यने मुझे इतने दिन जीवित रखा।

लाओ-थाईका व्याकरण सरल है जैसे बच्चोंके खिलौने। मैं सर्वनाम प्रथम पुरुषका वाचक 'खोय' है जिसका आदिमें प्रयोग 'मैं'का वाचक है और क्रियाके वाद प्रयुक्त हो तो 'मुझे' द्वितीया विभक्तिका वाचक है। जैसे —'खोय बाऊ चाऊ', 'मैं कहता हूँ आपको'। परन्तु 'चाऊ वाऊ खोय' 'तुम मुझे कहते हो, यहाँ' 'मुझे' द्वितीयाका द्योतक है। भूतकाल तथा भविष्यकालोंके द्योतनार्थ कोई नियम नहीं है। केवल सहायक पद लगाए जाते हैं। जैसे—

खोय हियन् लेयो — मैंने पढ़ लिया
खोय नोन लेयो — मैंने सो लिया
खोय खियन् लेयो — मैंने लिख लिया

यहाँ 'लेयो' पद भूतकालका वाचक है। संस्कृतमें भी 'स्म' वर्तमानके साथ लगानेसे भूतकालका बोध कराता है। इसी तरह भविष्यकाल वाचक भी सहायक पद 'चा' है जिससे भविष्यार्थकी अभिव्यक्ति की जाती है।

खोय चा नोन — मैं सोऊँगा
खोय चा हेन — मैं देखूंगा
खोय चा पाई — मैं जाऊँगा
खोय चा ह्यिन् — मैं सीखूंगा।

लाओ-थाई-कम्बोडिया भाषाओंमें तीन प्रकारके शब्द हैं। जनताकी बोली, राजघरानेकी बोली, और साधुओंकी बोली। भिक्खु समाज और राजघराना अपनी बोलचालकी भाषामें संस्कृत-पालि शब्दोंका प्रयोग करता है। उदाहरणके तौर पर 'तुम्हारी आयु क्या है?' इसे राजपरिवार और साधु समाज 'आयु थोडाई' कहते हैं परन्तु आम जनता 'चक पी' का प्रयोग करती है। साधु लोग अपने बारेमें कहते हुए 'अत्तमाराम' (आत्माराम) शब्दका प्रयोग करते हैं। यही शब्द भारतीय साधु समाज भी करता है। थाई, लाओ और कम्बोडियाके साधु यदि आपसमें मिलें तो वे भारतीय शब्दोंकी सहायतासे बातचीत कर लेते हैं। जैसे भारतमें अंग्रेजी भाषाकी सहायतासे शिक्षित व्यक्ति सारे देशमें घूम सकता है और उसका समाजमें आदर भी होता है उसी तरह दक्षिण पूर्व एशियामें संस्कृत-पालिके धनीका आदर है। फ्रांसके विद्वान् प्रोफेसर मार्टिनने अपनी खोजसे प्रमाणित किया है कि थाई, कम्बोडिया, लाओ और बर्मी लिपियां संस्कृत लिपिसे निष्पन्न हैं जैसे :—

	Sanskrit	Cambodian	Siamese	Laotian	Burmese
Kā	का	កា	กา	ກາ	ကာ
Lu	लु	លុ	ลุ	ລຸ	လု

इन देशोंका प्राचीन धार्मिक साहित्य हमारे साहित्यका भाषान्तर है। भूतप्रेतोंकी पूजाके मन्त्र 'ओम्'से आरंभ होते हैं। इनमें सुत्त, विनय और अभिधम्म प्रसिद्ध हैं। जातकोंकी कहानियाँ जनतामें अधिक लोकप्रिय हैं। आजकल लाओ भाषामें बौद्ध धर्मके प्रचारार्थ उपन्यास भी लिखे गए हैं जिनका इतिवृत्त बुद्धकी जीवनगाथा व जातक कथाएँ हैं। इनमें चम्पा सिरोन, बुद्धसेन, उसपरोट, कलाबेट, लिन थोंग, टेंग ओन, सुरिवोंग, थाओ बे और सिन साई लोगोंमें पढ़ी जाती हैं। जैसे भारतमें लोग बातचीतमें रामायण व महाभारतके श्लोक उद्धृत करते हैं वैसे ही इन तीन देशोंकी जनता 'सिनसाई' से अक्सर उद्धरण बोलते हैं।

इन देशोंके लोग सुडौल और सुन्दर हैं। कद लम्बा नहीं अक्सर मँझला होता है। नाक चीनियोंसे प्रभावित है। यहाँकी आबादीमें चीनियोंकी संख्या सबसे अधिक है। बैंकोकमें चालीस प्रतिशत चीनी लोग शताब्दियोंसे रहते हैं। इनकी आकृति अधिक सुन्दर, अधिक सुडौल और अधिक नुकीली है। इसका कारण है आपसमें स्वच्छन्द शादी और प्रेम। चीनके लोग रंगमें हल्के पीले हैं जिसका मुकाबला एशियामें नहीं है। लाओसकी राजधानी व्यंचनमें चीनके कुछ परिवार सौन्दर्यके लिए प्रसिद्ध हैं। यह जाति भारतकी मारवाड़ी जातिकी तरह व्यापारके लिए प्रख्यात है। इनके हाथमें कला भी है। राज्यकी आर्थिक नीतिको यह जाति डावाँडोल करनेमें समर्थ है। पुरुषोंके मुखों पर दाढ़ी मूंछ घनी नहीं है इस कारण चेहरे पर कालिमा नहीं होती।

भगवान् बुद्धने सत्य, अहिंसा, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह इन पाँच शीलोंके आचरण पर बल दिया। परन्तु आज इन शीलोंका यूरोपियन संस्करण थाईलैण्ड, लाओस और कम्बोडियामें मिलता है।

स्थान-स्थान पर 'बार' (Bars) खुली हुई है जिनमें स्वच्छन्द मद्यपान और व्यसन होते हैं। पुरुषोंमें एक पत्नीव्रत और स्त्रियोंमें एक पतिव्रतकी परम्परा लुप्त दिखाई पड़ रही है।

पुरुषोंकी पोशाक अक्सर सारे संसारमें यूरोपकी पोशाकसे प्रभावित है। स्त्रियोंमें तीन मीटरकी अधस्तरीय धोती और ऊपर ब्लौज पहननेकी प्रथा है। स्त्रियोंके लिए कपड़ा सर्वप्रिय वस्तु है। भारतीय स्त्रियोंकी तरह यहाँकी स्त्रियाँ गले और भुजबन्धमें सोनेके आभूषण पहनती हैं। गलेमें चैन पहने जाते हैं। पाँवमें चप्पल व स्लीपर पहने जाते हैं। बाल कटवानेका फैशन इन देशोंमें अधिक है। हर बाजारमें बाल काटनेकी दुकानें हैं जहाँ स्त्रियोंके बाल काटे जाते हैं। जब कभी पार्टी होती है तो स्त्रियाँ इन दुकानोंकी ओर भागती हैं। यहाँ उन्हें लगभग दस रुपये पारिश्रमिक देने पड़ते हैं।

खाने पीनेमें मांस और चायकी अधिकता है। चाय उबाल कर पीते हैं। चावलका प्रयोग बहुत ज्यादा है। आजकल यूरोपके लोगोंके आनेके कारण डबल रोटीकी चलन हो गई है। सब चीजें उबाल कर खाते हैं। भारतकी तरह जलाकर नहीं। इनके खानेमें विटामिनकी सुरक्षा अधिक रहती है। स्त्रियाँ भी बिअर और शराब खूब पीती हैं। पर्दा इन देशोंमें बिल्कुल नहीं है। भारतीय स्त्रियोंका घूंघट इन लोगोंके लिए उपहासका स्रोत है। यहाँकी मुसलमान स्त्रियाँ भी पर्दा नहीं करतीं। विवाहमें दहेज देनेकी प्रथा है। एक विचित्र बात यह है कि विवाहके बाद वरको वधूके घरमें हमेशाके लिए जाना पड़ता है। माताकी पूजा अधिक है। लाओ भाषामें इसे विवाह कहते हैं। थोड़े लोगोंमें भारतकी तरह वधू वरके घर जाती है जिसे 'आवाह' कहते हैं। विवाहके उत्सव पर बिअर, शराब खूब उड़ती है। लोगोंमें धर्मके प्रति श्रद्धा है। लाओसके लोगोंमें सत्यप्रियता विशेष गुण है।

इनके त्यौहार भारतीय हैं। जैसे वैशाखी पूर्णिमा राष्ट्रीय उत्सव है और इसके अतिरिक्त सब पूर्णिमाओंके दिन पर्वके रूपमें मनाए जाते हैं। देव मन्दिरोंमें भीड़ लग जाती है। इस दिन त्रिरत्न पूजा, वन्दना, दान, शील और भावना आदि पुण्य बढ़ानेवाले कर्म किए जाते हैं। त्यौहारोंमें विजया दशमी, दीपावली, वसन्त, होली प्रसिद्ध हैं। उस दिन भिक्खुओंको कपड़े और भोजन दिया जाता है।

महातीर्थोंमें लुम्बिनी (बुद्धका जन्मस्थान) बुद्धगया (बुद्धत्व प्राप्ति स्थान) सारनाथ (धर्मचक्र प्रवर्तन स्थान) कुशी नगर (महापरिनिर्वाण स्थान) प्रसिद्ध हैं। बौद्ध जनता भारतमें तीर्थ यात्राके लिए अक्सर आती है और वह यात्रा करके जब अपने देशमें लौटती है तो उनकी प्रतिक्रियाके शब्द हैं "भारत और हमारा देश एक जैसा है।"

गुप्त कालमें सम्राटोंका यश समुद्र पार पहुँच चुका था। बृहत्तर भारतके सारे देश प्रेरणाके लिए भारतकी ओर देखते थे। कालिदास द्वारा वर्णित 'स्मरदहन' का इण्डोनेशियाकी कविभाषामें अनुवाद राष्ट्रका कण्ठहार बन गया था। व्यंजनाके आदिद्रष्टा कालिदासने रघुवंशके मांगलिक श्लोकोंमें द्वीपान्तरोंका स्मरण इस प्रकार किया है:

'जन्मसे लेकर जीवन पर्यन्त निषेकादि संस्कारोंसे शुद्ध, फलकी सिद्धि पर्यन्त कर्मरत रहनेवाले, समुद्र पर्यन्त पृथ्वीके शासक, स्वर्ग तक रथ पर चलनेवाले, अग्निमें आहुति देनेवाले, याचकोंको मनचाहा दान करनेवाले, अपराधके अनुसार दण्ड देनेवाले, उचित समय पर सावधान रहनेवाले, यशकी अभिलाषासे विजयकी इच्छा करनेवाले, सन्तानके निमित्त विवाह करनेवाले, बाल्यकालमें विद्या सीखनेवाले, युवावस्थामें भोगके अभिलाषी, वृद्धावस्थामें मुनियोंके समान जीवन वितानेवाले एवं अन्तिम अवस्थामें योग द्वारा शरीर त्याग करनेवाले रघुकुलके राजर्षियोंके यशका वर्णन कर रहा हूं।'

आसमुद्र क्षितीशानाम् आनाक-रथ-वर्त्मनाम्।
रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्॥

☆ ☆ ☆ संस्कारका स्वरूप

लेखक : श्री रामशंकर भट्टाचार्य, काशीराज ट्रस्ट, बाराणसी

सांख्य-योगशास्त्रमें संस्कारके विषयमें जो गवेषणा है उसके विशदीकरणके लिये यह निवन्ध लिखा जा रहा है। संस्कार सम्वन्धी जितने नियम कहे गए हैं, उनके प्रमाणीकरणके लिए जो परीक्षण तथा प्रयोग इस शास्त्रमें है उसका संक्षिप्त उल्लेख भी हम करेंगे। इस निवन्धमें न्यायका पक्ष ही प्रवल रहेगा, अतः अधिक शास्त्रवाक्योंका उद्धरण नहीं दिया जायगा।

सबसे पहले इस शास्त्रमें संस्कारका जो स्वरूप-लक्षण है, उसका विचार किया जा रहा है। चित्तमें सदैव ज्ञान (तथा क्रिया)की उत्पत्ति होती रहती है जो कुछ क्षण तक विद्यमान रहता है और बादमें नष्ट हो जाता है पर वह अपना एक अनुरूप भाव चित्तमें छोड़कर ही नष्ट होता है। इस अलक्ष्य रूपसे आहित भावका नाम 'संस्कार' है। इस तथ्यको समझनेके लिए चित्त, ज्ञान, नाश आदिका विवक्षित तात्पर्य स्पष्ट रूपसे जान लेना चाहिए, अतः पहले चित्तका स्वरूप (सांख्ययोग विद्यानुसार) व्याख्यात हो रहा है—

प्रख्या-प्रवृत्ति-स्थिति-धर्म-विशिष्ठ अन्नतःकरणका नाम 'चित्त है–'चित्तं' हि प्रख्या प्रवृत्ति स्थिति–शीलत्वात् त्रिगुणम्'। (योगभाष्य १।२)। प्रख्या = ज्ञान; प्रवृत्ति = चेष्टा, कृति आदि; स्थिति = ज्ञान और क्रियाका रोध। इनमें प्रख्या और प्रवृत्ति चित्तका परिदृष्ट धर्म है और स्थिति अपरिदृष्ट है, जैसा बादमें दिखाया गया है। संस्कार तत्त्वको समझनेके लिए चित्तका स्वरूप स्पष्ट रूपसे जान लेना चाहिए। चित्तका अर्थ कभी कभी विशुद्ध ज्ञानवृत्ति भी होता है, कभी कभी इन्द्रियाधीश मनके अर्थमें भी प्रयुक्त होता है। यहाँ चित्तका पूर्वोक्त धर्मत्रय विशिष्ट अन्तःकरण समझना चाहिए; वह संकल्पक मन नहीं है। वस्तुतः पंचज्ञानेन्द्रियसे गृहीत विषय-ज्ञान, पंच-कर्मेन्द्रियसे ग्राह्यका देशान्तर-गति और चाल्यता वोध, पंचप्राणसे ग्राह्यका देशान्तर–गति और ग्राह्य विषयका जाड्य धर्मबोध तथा सुखादि भावका अनुभव, इन सवोंको मिला कर जो आन्तर-शक्तिबोध चेष्टा और धारण करती है, वह यहाँका 'चित्त' है। चित्त परिणामशील है और प्रतिक्षण उसमें कोई न कोई वृत्ति उदित और लीन होती रहती है। चित्त-के जिस अंशमें यह कार्य होता है, उसका नाम 'हृदय' या 'हृदयाख्य मन' है, जैसा कि महाभारतमें कहा गया है–यतो निर्याति विषयो यस्मिश्चैव विलीयते, हृदयं तद् विजानीयाद् मनसः स्थिति कारणम्, अर्थात् विषय ज्ञानके उदय-लयका आश्रय हृदय है, जो मनका स्थिति कारण है। यह वाक्य हृदयके स्थितिशीलत्त्वको कहता है। वस्तुतः ज्ञान चेष्टा कृतिको छोड़कर अन्य कोई अन्तःकरण धर्म नहीं है। इन तीनके प्राचीन नाम यथाक्रम 'प्रख्या – प्रवृत्ति – स्थिति' है।

प्रख्या-प्रवृत्ति-स्थिति रूप तीन धर्मका स्वरूप स्पष्ट जान लेना चाहिए। सांख्ययोगशास्त्रकी प्रक्रिया-के अनुसार यहाँ व्याख्या की जा रही है–आत्मबाह्य किसी कारणसे वुद्धिस्थ चेतनता जब उद्रिक्त होती है, तव जो प्रकाशभाव अभिव्यक्त होता है, वही ज्ञान है, जिसको कभी कभी 'प्राकाश्य-पर्यवसान' भी कहा जाता है। दूसरे शब्दोंमें प्रकाशशील बुद्धि सत्वका जो विषयभूत उद्रेक है, वही ज्ञान है। ज्ञानोत्पत्तिकी इस प्रक्रियाको तत्वकौमुदीमें वाचस्पतिने अच्छी तरहसे समझाया है, यथा–उपात्त विषयाणाम् इन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेः तमोऽभिभवे सति यः सत्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते (सांख्यकारिका ५) अर्थात् विषय प्राप्त हो कर इन्द्रियोंकी वृत्ति होनेसे या क्रियाशीलता विशेष होनेसे उससे बुद्धिकी जड़ताका नाश होकर जो सत्व समुद्रेक (प्रकाश गुणकी परिछिन्न वृत्ति) होता है, उसी-का नाम अध्यवसाय, चित्तवृत्ति या ज्ञान है।

क्रियाशील अभिमान (इसका पारिभाषिक अर्थ ग्राह्य है) से वह उद्रेक अस्मितासे संबद्ध होता है। यह अभिमान आत्मभाव और अनात्मभावका संबद्ध-उपाय है। वस्तुतः प्रकाशशील पदार्थमें जब ही उद्रेक होगा, तब ही उसके फलस्वरूप परिछिन्न या खण्ड-खण्ड ज्ञान उदित होगा। जैसे अभिमानसे अनात्मभाव आत्म-सानिध्यमें आता है, वैसे आत्मभाव भी अनात्मभावसे सम्बद्ध होता है। अभिमानसे अनात्मभावका आत्मीकरण ही प्रवृत्तिका तात्विक स्वरूप है, और उस स्वात्मीकृत भावका अभिमांगापन्न होकर अन्तः-करणमें रहना ही स्थितिका तात्विक स्वरूप है। यहाँ प्रख्या-प्रवृत्ति-स्थितिका तात्विक परम रूप बताया गया है। स्थूल व्यवहारमें इन तीनोंके ऐसे बोध सर्वदा असंकीर्ण रूपसे रखना कठिन है पर अभ्यास बलसे रखा जा सकता है (सांख्य तत्त्वालोक)।

निबन्धमें स्थिति और संस्कार पर ही आलोचना की जायगी। यद्यपि अन्तःकरणके ये तीन धर्म पृथक् पृथक् अवस्थित हैं, तथापि गुणत्रयके अविनाभावित्व, अन्योन्यमिथुनत्व और अन्योन्य साहचर्यके कारण इन तीनोंका कार्यतः पृथक्करण असंभव है। किसी भी ज्ञानके लिए उद्रेक और धृति अवश्यम्भावी है, किसी भी प्रवृत्तिके साथ ज्ञान और संस्कारका सम्बन्ध अवश्य ही रहेगा, उसी प्रकार ज्ञान और चेष्टाके बिना संस्कार उत्पन्न नहीं हो सकता।

शास्त्रीय विभागके अनुसार इन तीनोंमें ज्ञान सात्विक है, क्योंकि स्थिति और क्रियाकी अपेक्षा ज्ञानमें प्रकाशगुण अधिक है। चेष्टामें उद्रेकका आधिक्य है, अतः वह राजस है और स्थितिमें जो अपरि-दृष्ट भाव है, वह आवरित स्वरूपवाला है, इसलिए वह तामस है (सांख्य तत्वालोक)।

हमने यहाँ ज्ञानमें 'प्रकाश गुण' ऐसा कहा है। जब ज्ञान प्रकाश स्वरूप है, तब 'ज्ञानमें प्रकाश' कहनेका तात्पर्य क्या है—ऐसा प्रश्न हो सकता है। उत्तर यह है कि 'ज्ञान' में भी क्रियाका अंश नित्य सम्बन्धित रहता है, जैसे 'घट ज्ञान' एक ज्ञानका उदाहरण है। उसका ज्ञान या बोधांश तो प्रकाश है और जिस क्रिया विशेषसे घट ज्ञान उत्पन्न होता है, वह 'ज्ञानगत क्रिया' है जिसको ज्ञानांशसे हटाया नहीं जा सकता। ज्ञानकी जो शक्ति अवस्था है, जो उदिक्त होकर ज्ञानस्वरूप होता है वही उसके अन्तर्गत धृतिभाव या स्थिति है। वस्तुतः ज्ञान आदि सत्त्व-रजः-तमःकी मिलित वृत्ति है, इसलिए प्रत्येक वृत्तिमें प्रकाश क्रिया और स्थिति मिलती है। वस्तुतः अन्तःकरणमें जो बोध है, वह प्रकाश है, जो अवस्था-न्तरता है, वह क्रिया है और जो क्रियाकी शक्ति रूप पूर्वावस्था है वह बादमें जड़ावस्था (Stored energy) में परिणत होता है। वही स्थिति है (कापिलाश्रमीय पातंजल योग दर्शन)।

अब यह विचार्य है कि त्रिविभाग युक्त चित्तके किस विभागसे संस्कारका सम्बन्ध है। संस्कार व्यक्त हेतुमान् भाव है और उसमें स्थितिभाव प्रधान है, अतः चित्तके तामस अंशसे उसका सम्बन्ध है, यह स्पष्ट है। दूसरे शब्दोंमें चित्तमें दो प्रकारके धर्म हैं—परिदृष्ट (Supraliminal mentation) तथा अपरिदृष्ट (Subliminal mentation)। संस्कार अपरिदृष्ट धर्म है, इसलिए योगभाष्य (३, १५) में संस्कारको 'चित्तका दर्शनवर्जित धर्म' कहा गया है। संस्कार अतिसूक्ष्म मानस क्रियाका अलक्ष्यवत् स्वरूपवाला है और उससे ज्ञान-चेष्टा-भाव अत्यन्त अस्फुट रहता है। (वह ज्ञान-चेष्टाकी तरह प्रस्फुट विशद रूपवाला नहीं है), अतः उसका तामसिकत्व प्रत्यक्ष सिद्ध है। ज्ञान और चेष्टाका जैसे स्फुट ज्ञान होता है, संस्कारका वैसा ज्ञान साधारण व्यक्तियोंसे नहीं होता, वह सदैव आवृत्त ही रहता है और वृत्ति आदि फलको देख कर संस्कार-सत्ताका अनुमान होता है। अतः संस्कार तमःप्रधान चित्त-धर्म है, यह सिद्ध हुआ। (चित्तस्थैर्यसे संस्कारोंका भी साक्षात्कार होता है—यह पृथक् बात है)।

वृत्तियोंके साथ संस्कारोंका कार्य-कारण सम्बन्ध है। प्रत्ययोंके अनुरूप संस्कार होते हैं— 'ग्राह्यो परक्तः प्रत्ययो ग्राह्य-ग्रहणो भयाकार निर्भासं तथा जातीयकं संस्कार मारभते' (१।११। योगभाष्य)। क्योंकि वृत्ति ही सूक्ष्म होती हुई संस्कारमें परिणत होती है, अतः दोनोंकी सजातीयता सिद्ध है। वस्तुतः

वृत्तिसे तदनुरूप संस्कार और संस्कारसे अनुरूप वृत्ति – यह क्रम निरपवाद रूपसे चलता रहता है, जैसा कि योगभाष्यमें स्पष्ट कहा गया है – 'तथा जातीयकाः संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते, संस्कारैश्च वृत्तय इति। एवं वृत्तिसंस्कारचक्रम् अनिशमावर्तते' (१।५)।

यहाँ पर भी ज्ञातव्य है कि ज्ञान, चेष्टा और संस्कार —ये तीन परस्परकी सहायतासे उत्पन्न होते हैं। ज्ञानसे इच्छा होती है, और उसका संस्कार भी उत्पन्न होता है। उसी प्रकार इच्छा आदि चेष्टासे ज्ञान और उसका संस्कार होता है। पुनः संस्कारसे स्मरण, ज्ञान, इच्छा आदि होते हैं। इस प्रकार ये तीन भाव परस्परकी सहायतासे प्रवाहित हो रहे हैं। कोई भी तत्त्वतः किसीका आदि नहीं है।

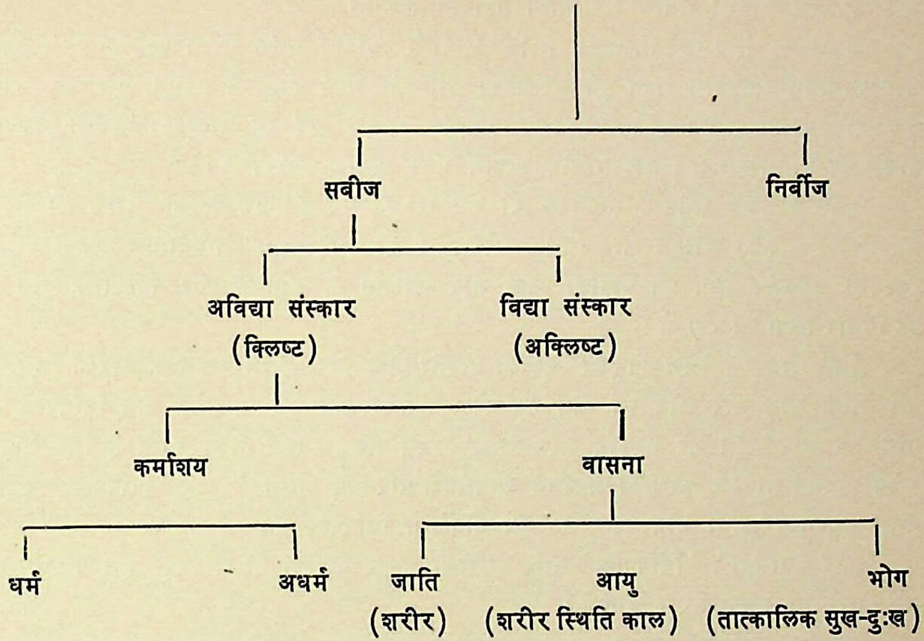
वस्तुतः ज्ञान और चेष्टारूप क्रिया होनेसे उसकी अवश्यमेव अनुभूति होगी और इस अनुभूतिके कारण चित्तमें उसके अनुगत एक 'वैशिष्ट्य' उत्पन्न हो जाता है (इसका कारण अभी कहा जायगा), जिस वैशिष्ट्यके कारण तदनुरूप क्रिया बादमें स्वतः या सहजतः उत्पन्न होती है। यह वैशिष्ट्य ही 'संस्कार' है। अनुभूतिका यह लक्षण हो सकता है कि आन्तर या बाह्य कोई भी ज्ञान जब चित्तमें उत्पन्न होता है, तब उसका जो अन्तर्बोध होता है, वह 'अनुभूति' है। करणनिष्ठबोध हीं अनुभूति है।

चित्तकी जो स्थिति-धर्मानुरूप धारिणी शक्ति है उसके द्वारा यह वैशिष्ट्य अपरिदृष्ट रूपसे विधृत रहता है। किसी भाव पदार्थका आत्यन्तिक नाश (अभाव) नहीं होता, इस निरपवाद नियमको जाननेसे 'ज्ञान या चेष्टाका संस्कार क्यों होता है' इस प्रश्नका समाधान मिलता है। जैसे कोई भी शब्द, स्पर्श आदि क्रिया सूक्ष्म होती हुई क्रमशः अलक्षित हो जाती है, उसी प्रकार अनुभूति भी चित्तमें अत्यन्त सूक्ष्म रूपमें परिदृष्ट रूपसे रहती है। इस प्रकार सूक्ष्म क्रियाके रूपमें रहना ही 'संस्कार' है। चूँकि संस्कार अत्यन्त सूक्ष्म क्रिया स्वरूप है, अतः उसका विशद् अनुभव नहीं होता। साधारण चित्तको लक्ष्य कर ऐसा कहा गया है, पर चित्तस्थैर्यके बल पर संस्कारका भी अनुभव वृत्तिके अनुभवकी तरह किया जा सकता है, यह परीक्षणका विषय है।

ज्ञान और चेष्टाका जैसे बोध होता है, वैसे चित्तस्थ संस्कारका बोध नहीं होता, अतः ऐसा प्रश्न हो सकता है कि संस्कारकी सत्तामें प्रमाण क्या है? उत्तर — क्रिया या ज्ञानका जो संस्कार होता है, उसका एक उदाहरण लिया जा सकता है। किसी व्यक्तिने एक वृक्ष देखा और आँख मूँद कर भी वह उस वृक्षकी चिन्ता कर सकता है। इससे यह प्रमाणित होता है कि वृक्ष-दर्शनके बाद उसके अन्तःकरणमें वृक्षका अनुरूप भाव विधृत होकर रहता है और उस अनुरूप भाव (वृक्षज्ञानका संस्कार)को विषय कर ही चिन्ता होती है, क्योंकि निर्विषय ज्ञान कदापि नहीं हो सकता। प्रत्येक ज्ञानके लिए ज्ञान-शक्ति और विषय ये दो अत्यावश्यक हैं। उसी प्रकार क्रिया-संस्कारका भी उदाहरण दिया जा सकता है (कर्मतत्त्व, स्वामी हरिहरानन्दकृत)।

ज्ञान-संस्कार और क्रिया-संस्कार, रूप-संस्कारके दो स्थूल भेद हो सकते हैं। अन्तःकरणके ज्ञान और इच्छादि क्रियाकी तरह शारीरिक अंग चलनादि क्रियाकी भी अनुभूति होती है, अतएव उसका भी संस्कार होता है। सुतरां ज्ञानका संस्कार और क्रियाका संस्कार — ऐसे दो स्थूल विभाग उत्पन्न हो सकते हैं। पर ये विभाग प्राधान्य मूलक हैं (व्यपदेशस्तु भूयस्त्वात् – इस न्यायसे) अर्थात् यद्यपि ज्ञान और क्रिया परस्पर मिलित ही रहते है; तथापि जिसका प्राधान्य है उसके अनुसार विभाग किया जाता है। उदाहरणार्थ यह कहा जा सकता है कि इच्छापूर्वक चेष्टा करनेसे जैसा उसका संस्कार होता है, तथा सुखदुःखके अनुभवसे भी संस्कार होता है। किंच स्मृतिरूप अनुभवका भी संस्कार होता है, क्योंकि स्मृति अनुभव है, और अनुभव मात्रका संस्कार अवश्य होगा – यह निरपवाद नियम है।

योग साधनकी दृष्टिसे भी संस्कारके दो विभाग हो सकते हैं — (क) क्लिष्ट संस्कार, जिसके मूलमें अविद्या है तथा (ख) अक्लिष्ट संस्कार, जिसके मूलमें विद्या है। योगशास्त्रमें संस्कारका जो विभाग गाया गया है, उसको पहले दिखा कर हम उसकी व्याख्या करेंगे :–

यहाँ जो धर्म, अधर्म आदि शब्द हैं, उनका प्रचलित अर्थ अग्राह्य है, उनका योगशास्त्र दर्शित अर्थ ही लेना चाहिए। यहाँ चूँकि आचरण अंशको छोड़ कर केवल दर्शन अंशका विचार किया जा रहा है, अतः इन पदार्थोंका स्वरूप-विचार नहीं किया जा रहा है (यह वंशलता कापिलाश्रमीय योगदर्शनसे ली गई है)।

संस्कारके कारण ही अभ्यासमें पटुता होती है, क्योंकि इन्द्रिय-शक्तिमें तदनुरूप परिणाम होता है। बार बार लिखते रहनेसे लेखन-क्रिया सहज साध्य हो जाती है, क्योंकि लिखनेसे संस्कार चित्त-में आहित हो कर वर्धमान होता रहता है जो इन्द्रिय-शक्तिको लेखन-क्रियामें अनुकूल रूपसे परिणामित करता रहता है। इन्द्रिय तो प्रधानतः चित्तके आधीन है, अतः चैत्तिक संस्कारसे इन्द्रिय शक्तिका अनुकूल परिणाम होगा, यह न्यायसिद्ध है।

प्रश्न होगा कि शिशु तो सर्वदा लेखन-क्रिया करता नहीं है, अन्यान्य कार्य भी तो करता है, अतः अन्य क्रियाओंके संस्कारसे लेखन-क्रियाका संस्कार बाधिक क्यों नहीं होगा? उत्तर — क्रिया विपरीत क्रियासे ही अभिभूत होती है और संस्कार भी विपरीत संस्कारसे नष्ट होता है, जैसे क्रोधका संस्कार अक्रोधके संस्कारसे नष्ट होता है। विरुद्ध संस्कार यदि न हो, तो संस्कार नष्ट नहीं होता, जैसे दानके संस्कारसे क्रोधका संस्कार नष्ट नहीं होता। शिशु जब पहले पहल लिखता है, तब यद्यपि १-२ घंटा ही लिखता है, परन्तु बाकी समय वह ऐसा कुछ नहीं करता जो लेखन-क्रियाका विरुद्ध धर्म हो। इसलिए उसके चित्तमें लेखन-संस्कार संचित होता रहता है।

केवल स्थूल शारीरिक अंगोंका ही नहीं, शरीर-धारण रूप प्राण-क्रियाका संस्कार होता है। क्रियाकी सहायतासे ही क्रिया सहज होती है। चूंकि संस्कार स्वरूपतः अन्तःकरणकी सूक्ष्म क्रियाजनक और सूक्ष्म चेष्टाजनक सूक्ष्म क्रिया स्वरूप है, अतः उसकी सहायतासे बादमें अनुरूप क्रिया सहज हो जाती है। यदि

क्रियाकी इस सूक्ष्मावस्था रूप संस्कारकी सत्ता न मानी जाय तो बादमें क्यों अनुरूप क्रिया सहज हो जाती है, इस प्रश्नकी समीचीन मीमांसा नहीं हो सकती।

इससे यह सिद्धान्त निकलता है कि जीवोंकी चेष्टामें उनके संस्कारका भी बहुत बड़ा हाथ है और साधारण अवस्थामें अपने पूर्व संस्कारका अतिक्रमण कर कोई भी देही न कुछ कर सकता है, न कुछ जान ही सकता है। इसलिए प्रत्येक ज्ञानमें कुछ न कुछ दोष रह जाता है, जिसका दूरीकरण केवल योगसे ही हो सकता है। योगशास्त्रीय ग्रन्थोंमें इसके प्रमाण द्रष्टव्य हैं।

पहले विषयके अनुसार संस्कारके दो भेद दिखाए गये हैं। पर फलकी दृष्टिमें भी संस्कारके दो भेद होते हैं–(१) वासना और (२) कर्माशय। ये दो इस शास्त्रके पारिभाषिक शब्द हैं तथा जीवनके रहस्यको समझनेके लिये इन दोनोंका स्पष्ट ज्ञान अपेक्षित है, इसलिये कुछ विस्तारके साथ इन दोनों पर विचार किया जा रहा है।

जिस संस्कारसे केवल तदनुरूप स्मृतिकी उत्पत्ति होती है, उस स्मृति-फल संस्कारका नाम 'वासना' है। जाति, आयु और भोग इन तीन प्रकारके कर्मफलके अनुभवसे वह होता है। त्रिविपाक संस्कारका नाम 'कर्माशय' है। जो संस्कार अभि-संस्कृत करण-शक्ति स्वरूप होकर रहता है और बादमें चेष्टा-रूपमें परिणत हो कर करणोंकी प्रकृतिमें अल्पाधिक परिवर्तन करता है, वह 'त्रिविपाक' कहलाता है। वस्तुतः पुरुषकार तथा भोगस्वरूप कर्म–ये दोनों ही त्रिविपाक हैं।

यहाँ 'वासना', 'त्रिविपाक' आदि शब्दोंकी स्पष्ट व्याख्या दी जा रही है। पाठकोंको ध्यानसे उन लक्षणोंका मनन करना चाहिये।

कर्मफलभोगसे जो संस्कार होता है, जिससे उसकी स्मृति ही उठती है, उस संस्कारका नाम 'वासना' है। उस स्मृतिका आश्रय कर नूतन कर्मफलकी अभिव्यक्ति और नूतन कर्म होता है। इस विषयमें इतना और जान लेना चाहिये कि वासनासे केवल पूर्वानुभूत सुःख-दुःखादिका स्मरण होता है, जैसे सुखभोगसे सुख-वासना। उससे कोई नूतन सुखरूप फल नहीं होता। केवल पूर्व सुखका स्मरण होता है। उस सुखस्मृतिसे अनुरागपूर्वक कर्म किया जाता है और उस सुख-युक्त चित्त-प्रकृतिको आश्रय कर नूतन सुख रूप कर्मफल भी अभिव्यक्त होता है। इससे सिद्ध होता है कि वासनाका फल केवल स्मृति है। वह जाति-आयु-भोग रूप तीन फल (विपाक) वाला नहीं है।

यहाँ कर्माशय पर कुछ विशद विचार किया जा रहा है। तत्त्वतः कर्म संस्कारसे अभिसंस्कृत करण-शक्ति ही 'कर्माशय' है। दूसरे शब्दोंमें करण वर्गका जो कर्म हो रहा है, उससे सदैव संस्कार हो रहा है, जो करण-शक्तिमें आहित रहता है और उससे पुनः कर्म होता है। इस प्रकारकी संस्कारयुक्त कर्म-शक्ति ही 'कर्माशय' है। यह सम्पिण्डित अवस्थामें रहता है जिससे तदनुरूप जाति, आयु और भोग होते रहते हैं।

हम यहां कर्मशक्ति, कर्माशय और वासना इन तीनोंका सम्बन्ध और भेद दृष्टान्तसे समझा रहे हैं। जलको यदि कर्मशक्ति मान लिया जाय तो वह जल घट आदि विभिन्न पात्रोंमें रखनेसे जो जलके घटाकार आदि नाना प्रकारके आकार होते हैं, वह 'कर्मशक्ति' का दृष्टान्त हो सकता है और घट आदि पात्र–जिनसे जलके विभिन्न आकार होते हैं–वे 'वासना'के रूपमें समझे जा सकते हैं। कर्मशक्तिको यदि हम द्रव धातु मान लें, तो वासना होगी वह मुद्रा जिससे द्रव धातुकी आकृतिमें नाना प्रकारके परिवर्तन होते हैं और कर्माशय होगा उस मुद्रासे आहत नाना आकृतिकी द्रव धातु मूर्तियाँ। वासना शरीर यन्त्रके आकार प्रकार बनते हैं और कर्माशय रूप शक्ति भूत संस्कारसे उसके अनुसार निर्माण, वर्धन और पोषण होते हैं। कर्माशयसे उद्बुद्ध होती है और उस उद्बुद्ध वासनाका आश्रय करके कर्माशय पुनः फलवान होता है—इस प्रकार यह चक्र चलता है। पुण्याचरणसे उस दिशामें कर्मशक्ति चली जाती है और पुण्यकर्मके संस्कारसे उसका अन्तःकरण तादृश कर्ममें अधिक सामर्थ्ययुक्त होता है

और तदनुरूप शरीरादिका गठन और लोकान्तर प्राप्ति और सुख-दुःख भोग होता है, यह योगविद्याकी प्रसिद्ध बात है (कर्मतत्त्व, हरिहरानन्दकृत)। कर्माशयानुरूप दैहिक गठन होता है इसमें संशय नहीं होना चाहिए। यह मत स्थूल दृष्टिसे भी सत्य है।

इस कर्माशयसे जाति, आयु और भोग सिद्ध होते हैं। इस तथ्यमें यह विवेक करना चाहिये कि जाति हेतु कर्माशय – देह धारणकी सभी क्रियाओंका शक्तिभूत संस्कार, आयु हेतु कर्माशय — देहस्थितिका सामर्थ्यरूप उपयोगी संस्कार, भोग हेतु कर्माशय – देहेन्द्रियोंकी क्रियासे जो अनुकूल या प्रतिकूल वेदना होती है, उसका शक्तिभूत संस्कार। कर्माशय पर अन्यान्य विचार योगभाष्यकी टीकाओंमें द्रष्टव्य हैं।

संस्कारसे कर्मफलका गम्भीर सम्बन्ध है। इस विषयमें कुछ नियमोंका उल्लेख प्रसंगतः किया जा रहा है। देहका ग्रहण कर्माशयके अनुसार होता है, अतः शरीर वैशिष्ट्य और शरीरमें घटित वेदना (जो कर्मफल है, पर कर्माशयका बहुत बड़ा प्रभाव रहता है। सुखदुःखरूप फलके प्रति संस्कारकी कारणता-का अपलाप नहीं किया जा सकता और इस पर बाह्य परिस्थितिकी भी कारणता है। संस्कारके कारण अवशभावसे कर्म कर भी जीव सुख या दुःख पाता है और बाह्य कारणसे भी फल देखे जाते हैं। बाह्य कारणसे जो सुखादि फल मिलते हैं वे नैमित्तिक हैं और अनियमित हैं, अतः संस्कारकी व्याख्यासे इनकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। बाह्य घटनासे सुखादि फल मिलते हैं, उस पर जीवके सत् या असत् संस्कारकी कारणता नहीं है। यह अनियमित इसलिए है कि जीवनमें जैसा मन है वैसा शरीर भी है। जैसे शरीरके ऊपर मनका प्रबल कर्तव्य है वैसे शरीरके ऊपर बाह्य परिस्थिति भी अपना प्रभाव डाल सकती है, क्योंकि शरीर भूत-निर्मित है और देहात्म–बोधके कारण शारीरिक सुख-दुःख क्रिया मनको भी तदनुरूप सक्रिय करती है। इस फलका सम्बन्ध संस्कारगत आचरणसे नहीं है, इसलिए इस नैमित्तिक फलको अनियमित कहा जाता है। यद्यपि संस्कारकी ओरसे यह अनियमित है, पर जिस बाह्य हेतुसे यह होता है वह कारण-कार्य नियमसे ही होता है।

संस्कारके साथ स्मृतिका अत्यन्त घनिष्ठ सम्बन्ध है। हम स्मृतिको यदि 'संस्कारका बोध्यता-परिणाम' कहें तो असंगत न होगा। अतः संस्कारके साथ स्मृतिका सम्बन्ध भी इस प्रसंगमें विचारित होना चाहिए।

इस विषयमें मूल नियम यह है कि चूंकि सभी अनुभूत विषय संस्कार–रूपमें चित्तमें विधृत रहते है, अतः उपलक्षण आनेसे उन विषयोंका स्मरण होता है और विस्मृतिके कारण होनेसे स्मरण नहीं होता। विस्मृतिके कई कारण हो सकते हैं: यथा (१) अस्फुट अनुभव (२) दीर्घकाल (३) अवस्था-न्तर परिणाम (४) ज्ञानशक्तिकी अपटुता (५) उपलक्षणका अभाव इत्यादि।

स्मृति और संस्कारके विषयमें पतंजलिका एक महत्त्वपूर्ण सूत्र है – 'जाति-काल-देश-व्यवहितानाम-प्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्' (यो० सू० ४।९)—अर्थात् दूर देश या बहु पूर्वकालमें अनुभूत विषयकी स्मृतिको उठानेके लिये उतना काल (अनुभवकालसे स्मृति उठानेका काल पर्यन्त काल) नहीं लगता, किन्तु उद्‌घाटक निमित्तके साथ संयोग होनेसे देश-काल-जातिरूप व्यवधान रहने पर भी उस क्षणमें ही स्मृति आविर्भूत होती है। इस विषयमें युक्ति यह है — कर्माशयके वृत्तिलाभके कारण अर्थात् कर्माशयका विपाक रूप जो वृत्तिलाभ या व्यक्तता उसके कारण स्मृति और संस्कार व्यक्त होता है। हम यह भी कह सकते हैं कि कर्माशयसे उद्‌बुद्ध होनेसे स्मृति और संस्कार व्यक्त होता है। निमित्त और नैमित्तिक भावके अनुच्छेद होनेके कारण (अर्थात् कर्माशयरूप निमित्त और वासनाका स्मृतिरूप नैमित्तिक अथवा वासनारूप निमित्त और उसका स्मृतिरूप नैमित्तिक) कर्माशय और वासनाका आन-न्तर्य (अन्तरालहीनता) होती है। कर्माशय और उसके अनुरूप वासनाका निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध होनेके कारण उन दोनोंकी अभिव्यक्ति एक कालमें ही होती है और इसीलिये इन दोनोंके मध्यमें कोई भी व्यवधान नहीं रह सकता (भास्वती, ४।९)।

इस विषयमें संस्कारका क्षय और नाश भी विचार्य है।

☆ ☆ ☆ ऋग्वेदका उषासूक्त

लेखक : डॉ० रामनाथ वेदालंकार, एम० ए०, वेदोपाध्याय, काँगडी गुरुकुल

वैदिक देवियोंमें उषाओंका वर्णन बड़ा ही काव्यमय, सरस और मनोमोहक हुआ है। कविने कल्पना की है कि ये उषाएँ दिव्य लोककी दुहिताएँ हैं जो ज्योतिर्मयी साड़ी पहन, सुन्दर रथ पर बैठ, मुस्कराती हुई पृथ्वी पर आती हैं तथा अपने आलोकसे सब जड़, चेतनको आलोकित कर देती हैं। जन-जनको ये जागृति, स्फूर्ति, उल्लास, सक्रियता, यश और विश्ववरणीय ऐश्वर्य प्रदान करती हैं।

परन्तु वेदकी ये उषाएँ केवल प्राकृतिक उषाएँ नहीं हैं, ये अध्यात्म-प्रकाशकी उषाएँ भी हैं। वेदका साधक उषा तथा सूर्योदयकी बड़ी स्पृहाके साथ प्रतीक्षा करता है:

उद् वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्।। ऋग्० १–५०–१०।।

"हम चाहते हैं कि हम तमससे बाहर निकल आयें और उत्तर ज्योति उषाके दर्शन करते हुए प्रकाशकोंमें सर्वश्रेष्ठ प्रकाशक उत्तम ज्योति सूर्यको पालें।"

निशाके निविड़ अंधकारमें सिंह, व्याघ्र, सर्प, वृश्चिक, आदिसे भयभीत वनवासी मनुष्य जैसे आतुरतासे उषा और सूर्योदयकी प्रतीक्षा करता है, वैसे ही साधक तमोमय जीवनसे व्याकुल हो अपने अन्तरमें अध्यात्म-प्रकाशकी उषा तथा दिव्य सूर्योदयकी बाट जोहता है।

छांदोग्य उपनिषद्की एक कथा है। जनकने याज्ञवल्क्यसे पूछा, "भगवन्, मनुष्यके पास ज्योति कौनसी है, "किं ज्योतिरयं पुरुष:?" 'आदित्य ही ज्योति है, हे सम्राट', ऋषिने उत्तर दिया। 'किन्तु जब आदित्य न हो तब कौनसी ज्योति होगी,' जनकने प्रश्न किया। उत्तर मिला, 'तब चन्द्रमा ज्योति होगी।' ' पर जब न आदित्य हो, न चन्द्रमा हो, तब कौनसी ज्योति होगी, भगवन्!' जनकने पूछा। 'तब अग्नि ज्योतिका कार्य करेगी,' याज्ञवल्क्यने उत्तर दिया। इस पर जनक बोले—'इनमेंसे कोई भी उपलब्ध न हो, तब भी तो कोई ज्योति चाहिए।' याज्ञवल्क्यने कहा, 'तब मनुष्यकी वाणी ज्योतिका कार्य करेगी।' 'पर वाणी भी न हो तब क्या ज्योति होगी?' जनकने पुनः प्रश्न उठाया। 'तब आत्मा ज्योति होगी,' मुनिने उत्तर दिया। इस प्रकार याज्ञवल्क्यने बाह्य ज्योतिसे प्रारंभ करके शनैः शनैः आन्तरिक ज्योति आत्मा तक पहुँचा दिया।

यह कथा सूचित करती है कि अन्तिम सच्ची ज्योति अध्यात्म-ज्योति ही है। इसी अध्यात्म-ज्योतिकी पथप्रदर्शिका वैदिक उषाएँ हैं। यहाँ ऋग्वेदके कतिपय उषा-सम्बन्धी प्रेरणाप्रद मंत्र भावानुवाद सहित दिये जा रहे हैं, जिनसे हम दिव्य प्रकाशको पानेकी प्रेरणा ले सकते हैं।

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगत्, ज्योतिष्कृणोति सूनरी।
अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव, उषा उच्छदपस्रिध:।।
—ऋग्० १।४८।८।।

"सम्पूर्ण जगत् दिव्य लोककी दुहिता उषाके दर्शनके लिए लालायित हो रहा है। लो, देखो, यह सुनेत्री उषा आ गई और ज्योति प्रदान करने लगी है। यह ऐश्वर्यमयी उषा हमारी द्वेष-वृत्तियोंको दूर कर दे, हमारी हिंसा-वृत्तियोंको नष्ट कर दे।"

उष आभाहि भानुना, चन्द्रेण दुहितर्दिवः।
आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं, व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ।।

—ऋग्० १।४८।९ ।।

"हे दिव्य लोककी पुत्री! दिवसोदयमें अन्धकारका उन्मूलन करती हुई तथा हमें भूरि-भूरि सौभाग्य प्रदान करती हुई तुम अपने आह्लादक प्रकाशके साथ भासमान होती रहो।"

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे, वि यदुच्छसि सूनरि।
सा नो रथेन बृहता विभावरि, श्रुधि चित्रामघे हवम् ।।

—ऋग्० १।४८।१० ।।

"हे सुनेत्री! सब प्राणियोंकी चेष्टा और जीवन तेरे ही अधीन है, क्योंकि तू तमोमयताका उन्मूलन कर प्रकाश देती है। हे ज्योतिष्मती! तू अपने विशाल रथ पर आरोहण कर आ। हे अद्भुत ऐश्वर्य-वाली! हमारे आह्वानको सुन।"

सं नो राया बृहता विश्पेशसा, मिमिक्ष्वा समिडाभिरा।
सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि, सं वाजैर्वाजिनीवति ।।

—ऋग्० १।४८।१६ ।।

"हे बलोंसे भरपूर उषा! बहुत रूपोंवाले विशाल ऐश्वर्यसे हमें संयुक्त करो, शुभ वाणियोंसे संयुक्त करो, विश्वव्यापी यशसे संयुक्त करो, बलोंसे संयुक्त करो।"

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत, पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते।
निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः, प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ।।

—ऋग्० १।९२।१ ।।

"देखो, इन उषाओंने प्रज्ञान उत्पन्न कर दिया है। आकाशके पूर्वार्धमें ये प्रकाशको व्यक्त कर रही हैं। अन्धकार-विजयिनी, निर्माणकर्त्री, चमकीली, गतिशील उषाएँ रश्मियोंको छोड़ती हुई ऐसी प्रतीत होती हैं मानो अपने शस्त्रोंको चमका रही हों।"

अतारिष्म तमसस्पारमस्य, उषा उच्छन्ती वयुना कृणोति।
श्रिये छन्दो न स्मयते विभाती, सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ।।

—ऋग्० १।९२।६ ।।

"आहा, हमने तामसिकताको पार कर लिया है। खिलती हुई उषा अनेक ज्ञानों और कर्मोंको उत्पन्न करने लगी है। विभायुक्त यह और अधिक श्रीकी प्राप्तिके लिए स्वच्छन्द जनके समान मुस्करा रही है। सुन्दर अवयवोंवाली इसने सौमनस्य प्रदान करनेके लिए कालिमाको निगल लिया है।"

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या, प्रतीची चक्षुरुर्विया विभाति।
विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती, विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ।।

—ऋग्० १।९२।९ ।।

"दिव्य उषाने समस्त स्थानोंको प्रकाशित कर दिया है। हमारे अभिमुख हो इसने अपने विशाल चक्षुको उद्घाटित कर दिया है। सब जीवोंको कार्यरत होनेके लिए उद्बुद्ध कर दिया है। अतः यह सभी मनस्वियोंकी स्तुतिको प्राप्त कर रही है।"

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागात् चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा।
यथा प्रसूता सवितुः सवाय, एवा रात्र्युषसे योनिमारैक्॥
—ऋग्० १।११३।१॥

"आहा, यह श्रेष्ठ ज्योतियोंकी ज्योति आ गई है। अद्भुत, व्यापक चेतना प्रकट हो उठी है। रात्रिने उषाके लिए स्थान खाली कर दिया है, जैसे यह उषा अपने बाद सूर्यको जन्म देकर उसके लिए स्थान खाली कर देती है।"

भास्वती नेत्री सूनृतानाम्, अचेति चित्रा विदुरो न आवः।
प्रार्प्या जगद् व्यु नो रायो अख्यद्, उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा॥
—ऋग्० १।११३।४॥

"भासमान, प्रिय-सत्य वाणियोंकी नेत्री यह विलक्षण उषा हमसे जानी गई है। इसने बन्द द्वारोंको खोल दिया है। जगत्को प्रबुद्ध कर यह हमारे लिए वैभवोंको प्रकाशित कर रही है। देखो, उषाने समस्त भुवनोंको अपने अन्दर समा लिया है।"

जिह्मश्ये चरितवे मघोनी, आभोगाय इष्टये राय उ त्वम्।
दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष, उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा॥
—ऋग्० १।११३।५॥

"यह विभवशालिनी उषा प्रसुप्तको कर्मण्य बनानेके लिए, किसीको भोग भुगानेके लिए, किसीको यज्ञादिमें तत्पर करनेके लिए, किसीको धनोपार्जन करवानेके लिए, और जो अल्पदर्शी हैं उन्हें दीर्घदर्शी बनानेके लिए प्रकट हुई है। देखो, इसने सब भुवनोंको अपने अन्दर समा लिया है।"

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया, इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै।
विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष, उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा॥
—ऋग्० १।११३।६॥

"किसीसे क्षत्रियोचित्त कर्म करानेके लिए, किसीसे अन्नादिकी कृषि करानेके लिए, किसीसे बड़े-बड़े यज्ञ करानेके लिए, किसीसे धन-प्राप्त्यर्थ सेवादि करानेके लिए, एवं विभिन्न जीव-धारियोंको मार्ग दिखानेके लिए उषाने सब भुवनोंको व्याप्त कर लिया है।"

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि, व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः।
विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व, उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ॥
—ऋग्० १।११३।७॥

"यह दिव्य लोककी दुहिता, श्वेतवसना, तरुणी उषा खिलती दिखाई दे रही है। हे सुभगे! आज समस्त पार्थिव धन-सम्पत्तिकी अधीश्वरीके रूपमें तू हमारे संमुख विकसित हो।"

यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः, सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती।
सुमंगलीर्बिभ्रती देववीतिम्, इहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ॥
ऋग्० १।११३।१२॥

"द्वेषोंको दूर करनेवाली, सत्यका रक्षण करनेवाली, सत्यसे उत्पन्न, आनन्दमयी, मधुर-सत्य वाणियों-को प्रेरित करनेवाली, सुमंगली, यज्ञका पोषण करनेवाली हे श्रेष्ठतम उषा! तू आज हमारे हृदयोंमें प्रकाशित हो।"

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगाद्, अप प्रागात् तम आ ज्योतिरेति।
आरैक् पन्थां यातवे सूर्याय, अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः॥

—ऋग्० १।११३।१६॥

"उठो, जागो, हे मानवो! जीवनदायी प्राण हमें प्राप्त हुआ है। तम दूर हो गया है, ज्योति आ रही है। उषाने सूर्यके आगमनार्थ मार्ग खाली कर दिया है। अहा, हमने वह वस्तु पा ली है, जिसे पाकर लोग दीर्घायु हो जाते हैं।

उदीरतां सूनृता उत् पुरंधीः, उदग्नयः शुशुचानासो अस्थुः।
स्पार्हा वसूनि तमसापगूढा, आविष्कृण्वन्त्युषसो विभातीः॥

—ऋग्० १।१२३।६॥

"प्रिय-सत्य स्तुति-वाणियाँ उच्चरित होने लगें; प्रज्ञाएँ स्फुरित हो जायें। शोचिष्मान् संकल्पाग्नियाँ हृदय-देशमें उत्थित हो चुकी हैं। प्रकाशवती उषाएँ तामसिकताके अन्दर छिपे पड़े हुए स्पृहणीय सद्गुणैश्वर्योंको आविष्कृत कर रही हैं।"

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि, ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात्।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु, प्रजानतीव न दिशो मिनाति॥

—ऋग्० १।१२४।३॥

"यह देखो, सामने ज्योतिकी साड़ी पहने, मनस्विनी, दिव्य लोककी दुहिता उषा दिखाई दे रही है। यह साधु रूपसे सत्यके मार्गका ही अनुसरण करती है। किसी विदुषीकी नाईं यह सीमाओंका व्यतिक्रमण नहीं करती।"

इदमु त्यत् पुरुतमं पुरस्तात्, ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात्।
नूनं दिवो दुहितरो विभातीः, गातुं कृण्वन्नुषसो जनाय॥

—ऋग्० ४।५१।१॥

"यह मेरे संमुख प्रभूततम प्रज्ञापक ज्योति अंधकारमेंसे उदित हुई है। इन भासमान दिव्य लोककी दुहिताओंने मनुष्यके लिए सदाचारका मार्ग प्रशस्त कर दिया है।"

उदु श्रिय उषसो रोचमाना, अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः।
कृणोति विश्वा सुपथा सुगानि, अभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी॥

—ऋग्० ६।६४।१॥

"देखो, ये रोचमान उषाएँ सबको श्री-सम्पन्न करनेके लिए ऐसी उत्थित हो रही हैं, मानो प्राचीके क्षितिज रूपी समुद्रसे लाल-लाल पानीकी लहरें ऊपर उठ रही हों। यह सब जगहके मार्गोंको सुगम्य कर रही है। यह वैभवमयी उषा हमारे लिए निवासप्रद दक्षिणा रूप हो उठी है।"

महे नो अद्य सुविताय बोधि, उषो महे सौभगाय प्रयन्धि।
चित्रं रयिं यशसं धेह्यस्मे, देवि मर्तेषु मानुषि श्रवस्युम्॥

—ऋग्० ७।७५।२॥

"हे उषा! महान् शुभाचरणके लिए तू हमें जागरूक कर, महान् सौभाग्यके लिए जीवन प्रदान कर। हमें यशोमय विलक्षण ऐश्वर्य दे। हे मनुष्योंका हित करनेवाली! हम मर्त्योंको यशस्वी कुटुम्ब प्रदान कर।"

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिः, देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः।
रुजद् दृढानि दददुस्रियाणां, प्रति गाव उषसं वावशन्त॥

—ऋग् ७।७५।७॥

"यह उषा अपने सत्य गुणोंसे सच्ची है, महान् गुणोंसे महती है, दिव्य गुणोंसे देवी है, पूज्यताओंसे पूजनीय है। इसने अज्ञानकी अभेद्य गुफाओंको तोड़ दिया है। उसमें बन्द पड़ी हुई ज्ञान-रश्मियोंको हमें प्रदान कर दिया है। इस उषाके आगमन पर हमारी वाणियाँ स्तुति-गीत गाने लगी हैं।"

प्रति केतवः प्रथमा अदृश्रन्, ऊर्ध्वा अस्या अञ्जयो विश्रयन्ते।
उषो अर्वाचा बृहता रथेन, ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि॥

ऋग्० ७।७८।१॥

"देखो, ये ज्ञानोदयकी श्रेष्ठ किरणें दिखाई दे रही हैं। उषाकी ऊर्ध्वमुख दिव्य ज्योतियाँ हृत्-प्रान्तमें छा गई हैं। हे उषा, तू अपने ज्योतिष्मान्, अस्मदुन्मुख, विशाल रथ पर बैठकर आती हुई हमें दिव्य आनन्द प्रदान कर।"

एता उ त्या प्रत्यदृश्रन् पुरस्तात्, ज्योतिर्यच्छन्तीरुषसो विभातीः।
अजीजनन् सूर्यं यज्ञमग्निम्, अपाचीनं तमो अगादजुष्टम्॥

—ऋग्० ७।७८।३॥

"ये हमारे संमुख ज्योति प्रदान करती हुई प्रभावती उषाएँ दिखाई दे रही हैं। इन्होंने सूर्यको, यज्ञको तथा अग्निको उत्पन्न कर दिया है। अप्रिय अंधकार दूर हो गया है।"

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो, वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः।
घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता, यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥

—ऋग्० ७।८०।३॥

"अश्वोंवाली, गौओंवाली तथा वीरोंवाली भद्र उषाएँ हमारे घरोंको प्रकाशित करती रहें। सब ओर प्रवृद्ध हे उषाओ! तुम हमें भरपूर घृत प्रदान करती रहो तथा अपने मंगलोंसे सदा हमारी रक्षा करती रहो।"

श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं, वाजां अस्मभ्यं गोमतः।
चोदयित्री मघोनः सूनृतावती, उषा उच्छदप स्रिधः॥

"हे उषा! हमारे राष्ट्रके विद्वान् स्तोताओंको यश प्रदान कर, अमृतत्व प्रदान कर, वसु प्रदान कर। हम सबको गौओंसे युक्त अन्न-धनादिके खजाने दे। यज्ञधनके धनी यजमानको प्रेरणा देनेवाली यह सूनृतावती उषा हमारे हिंसक रोगादियोंको तथा हिंसावृत्तियोंको हमसे दूर कर दे।"

ये उषाके कुछ वैदिक गीत हैं। इनमें उषासे ज्योति, उद्‌बोधन, जागरूकता, अश्व, गौ, घृत, अन्न, वीर सन्तानें एवं हिरण्यादि ऐश्वर्योंकी प्रार्थना की गई है, और यह कहा गया है कि उषा तमको दूर कर सूर्य, यज्ञ तथा अग्निको उत्पन्न करती है। सचमुच उषाके प्रकाशमें उद्यम कर हम उक्त सब ऐश्वर्यों को प्राप्त कर सकते हैं। अध्यात्म-पक्षमें अश्व, बल एवं प्राणशक्तिका प्रतीक है, गौ आत्मिक किरणोंका वाची है, घृत मनस्तेजका द्योतक है, वीर सन्तानें वीरभावोंकी सूचक हैं, तथा हिरण्यादि चमकीला धन सद्‌गुणैश्वर्योंका प्रतिनिधि है। प्राकृतिक उषासे जैसे सूर्योदय होता है, यज्ञ आरंभ हो जाते हैं तथा अग्नि प्रज्वलित कर ली जाती है, वैसे ही आत्मिक उषाके अरुणोदयके पश्चात् भी दिव्य सूर्य उदित होता है, स्वार्थ-भावनाका स्थान यज्ञ-भावना ले लेती है, तथा प्रबल संकल्पकी अग्नियाँ मनुष्यके हृदयमें प्रज्वलित होने लगती हैं।

इन वैदिक उषा-सूक्तसे आदर्श नारीके गुणों पर भी प्रकाश पड़ता है। उषासे कर्तव्य-पद पर अग्रसर रहनेवाली, दिव्यगुणवती, तेजस्विनी, मधुभाषिणी, सत्यवक्त्री, चेहरे पर मुस्कराहट रखनेवाली, प्रज्ञावती, यज्ञपरायण, गौ आदि पशुओंकी सेवा करनेवाली, वीरप्रसवा नारीका भी ग्रहण होता है, जिसका महर्षि दयानन्दने प्रायः सर्वत्र उषा-सूक्तोंकी व्याख्यामें संकेत किया है।

☆ ☆ ☆ भारतीय संस्कृति और श्री अरविन्द

लेखक : श्री देवदत्तजी, अरविन्द आश्रम, पांडिचेरी

भारतीय संस्कृति अपने धर्म और आचारसंहिताकी तरह नित्य परिवर्तनशील होते हुए भी सनातनत्वकी परम्परासे इस प्रकार घिरी है कि कभी कभी इस घिरावको हम बँधावकी संज्ञा दे देते हैं। परकीय जब इस देशमें आए तो इस बँधावके ऊपर ही उन्होंने आक्रमण करना प्रारंभ किया। यह आक्रमण हूण और कुषाण युगमें तो अपने आप पच गया, पर मुगल आक्रमणके साथ साथ अत्यंत भौतिक स्तर पर टकराहटका सामना करना पड़ा और एक दीर्घ समय तक ये टकराव भारतकी मनोवैज्ञानिक पृष्ठभूमिमें इस तरह घुलमिल गये कि भारतीय संस्कृतिके पुरस्कर्ताओंने उनका सामना करना ही अपना धर्म मान लिया। अंग्रेजोंके शासनकालमें संस्कृतियोंके इस टकरावने मनोवैज्ञानिक रूप भी धारण किया और देशमें उनकी शिक्षानीति एक ऐसे वर्गको पैदा करनेमें सफल हुई जो शरीरसे भारतीय होते हुए भी मनसे अंग्रेज हो चुका था।

भारतीय संस्कृतिको इस स्थितिका सामना करना था और इसीलिए एक लम्बे समय तक भारतीय संत और महापुरुष, केवल वर्जनाओंके आधार पर संस्कृति-संरक्षणका प्रयत्न करते रहे। आधुनिक युगमें श्री अरविन्दने सर्वप्रथम वर्जनाओंका परित्याग कर राष्ट्रीय जीवन और अध्यात्मकी पृष्ठभूमि पर आधारित भारतीय संस्कृतिके नवोन्मेषकी कल्पना दी।

श्री अरविन्दके पूर्वकी सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमें आर्य और हिन्दूका अन्तर बड़ा प्रबल हो उठा था। श्री अरविन्दने जहाँ भारतवर्षको हिन्दू राष्ट्रकी संज्ञा दी वहीं अपनी पत्रिकाका नाम आर्य रखा।

श्री अरविंदके पूर्व अपनी समृद्धिमें सारे वैभवको छुपाए हुए भी भारतीय संस्कृति और धर्म प्राचीन ग्रंथोंकी व्याख्यामात्र रह गया था। जनता और संस्कृतिका सम्बन्ध क्रमशः दूर होता जा रहा था। कुछ धर्माचार्य संस्कृतिकी गरिमाका प्रतिपादन आत्म–गौरवके लिए करनेमें लगे थे और इस विषयका चिन्तन केवल पूर्णकाम ईश्वरानुरागियोंकी संपत्ति समझा जा रहा था।

श्री अरविन्दने इस धाराके विपरीत सांस्कृतिक विकासमें सामान्य मानवको भी साझीदारी दी। यह साझीदारी किसी स्थिर ऐश्वर्यके भागकी साझीदारी नहीं थी बल्कि एक क्रमशः वर्धमान सांस्कृतिक निधिकी साझीदारी थी। भारतीय संस्कृतिका शताब्दियों बाद विजिगीषु स्वरूप श्री अरविन्दके माध्यमसे ही जागृत हो उठा था।

इस स्वरूपके जागरणके लिए श्री अरविन्दने वेदमंत्रोंकी व्याख्याका आश्रय लेकर आलस्यके मूल मर्म पर आघात किया। उन्होंने वेदोंकी एक नयी व्याख्या की जिसमें उसके ऋषिके अंतस्में उद्‌भूत ईश्वरीय ज्ञानकी महिमाको प्रतिष्ठित करते हुए भी सृष्टिके विज्ञानमें उसके सम्बन्धोंका उद्घाटन किया गया था। वेदोंके विषयमें श्री अरविन्दकी व्याख्या आजके बौद्धिक वर्गमें नव चैतन्य लेकर आयी थी। श्री अरविन्दने लिखा था : "अपने गूढ़ अर्थमें वेद कर्मोंकी पुस्तक है, आभ्यन्तर और बाह्य यज्ञकी पुस्तक है, यह है आत्माका संग्राम और विजयकी सूक्ति, जबकि वह विचार और अनुभूतिके उन स्तरोंको खोज कर पा लेता है और उसमें आरोहण करता है जो कि भौतिक अथवा पाशविक मनुष्यसे दुष्प्राप्य है।"

श्री अरविन्दने वेदकी इसी आनन्द-धाराको उपनिषदों, पुराणों और अन्य ग्रंथोंके माध्यमसे गूँथ कर वर्तमान जगतमें प्रस्तुत करते हुए भारतीय संस्कृतिके शुद्ध स्वरूपको प्रस्तुत करनेका प्रयास किया है। इसके लिए यह भी आवश्यक था कि भारतीय संस्कृतिके आधारभूत तत्त्वोंको एक बार पुनः

सामने लाया जाय, ताकि सामान्य जन भी उसके रहस्य गर्भको समझ सकें और भविष्यमें पाश्चात्य तथा पाश्चात्य संस्कृति और गवेषणा-पद्धतिसे प्रभावित विद्वानोंके निदानकी पोलको समझ सके। इसके लिए उन्होंने बड़े बड़े विद्वानोंकी टीकाओंका उत्तर देनेके बजाय एक सामान्य व्यक्ति, नाट्य-समालोचक विलियम आर्चरकी शंकाओंको उत्तर देने लायक समझा। उन्होंने लिखा –

यह कहना कि भारतीय दर्शनने लोगोंको प्रकृतिके अध्ययनसे विमुख किया है, सफेद झूठ है, और भारतीय सभ्यताके भव्य इतिहासकी अवहेलना है। यदि प्रकृतिका अर्थ भौतिक प्रकृति हो तो स्पष्ट सत्य यह है कि आधुनिक युगके पूर्व किसी भी राष्ट्रने प्राचीन भारतके समान दूर तक और वैसी अपूर्व सफलताके साथ वैज्ञानिक खोज नहीं की। यह एक ऐसा सत्य है जो इतिहासके पृष्ठों पर अंकित है और जिसे सभी लोग पढ़ सकते हैं। भारतके विख्यात विद्वानों और वैज्ञानिकोंने इसे अत्यंत ओजस्वी रूपमें और अनन्त विस्तारके साथ प्रतिपादित किया है, परन्तु यूरोपके जिन मनीषियोंने इस विषयमें तुलनात्मक अध्ययन करनेका कष्ट किया था, वे भी इसे जानते और मानते थे। इतना ही नहीं, गणित, ज्योतिष, रसायन, चिकित्साशास्त्र और शल्यतंत्रमें प्राचीन कालमें भौतिक ज्ञानकी जितनी भी शाखाओंका अनुशीलन किया जाता था, उन सभीमें भारत अग्रगण्य था, अपितु यूनानियोंकी तरह वह अरबोंका भी गुरु था जिनसे यूरोपने वैज्ञानिक जिज्ञासाकी अपनी खोई हुई आदत पुनः प्राप्त की और वह आधार उपलब्ध किया जिसके सहारे आधुनिक विज्ञान अपने मार्ग पर अग्रसर हुआ।"

इसके अलावा श्री अरविन्दकी ज्ञानदृष्टिने ही भारतीय राजनीतिको संस्कृति और धर्मके उत्तराधिकार-को सौंपा था। उन्होंने घोषित किया कि सामान्य सुधारकोंकी यूरोपीय-करणकी पद्धति हमारे लिए उपयुक्त नहीं, बल्कि राष्ट्रके महत्तर संस्कारकी पद्धतिके लिए ही राष्ट्रका जागरण हो रहा है। इसी महत्तर सत्यको सिद्ध करनेके लिए कर्मयोगीके बलिदानकी जरूरत है। उन्होंने राष्ट्रवादके सहारे जिस राजनीतिक परि-वर्तनको चाहा था वह भौतिक सुख स्वाच्छन्द्यकी पूर्तिके साथ आत्माके विकासमें सहायक मंत्रके रूपमें भी गृहीत किया गया था। श्री अरविन्दके पूर्व आध्यात्मिक लोग राजनीतिमें अपने योगदानकी परंपराको भूल गये थे और इस भूली बिसरी कड़ीको पुनरुज्जीवित करनेका कार्य श्री अरविन्दने ही किया था। इस पुनरुज्जीवनकी कड़ीमें बहुतसे ऐसे प्रश्न सामने आए जिनका उत्तर देनेमें भारतीय मनीषी या तो कतराते रहे थे या अपनेको असमर्थ पा रहे थे। वास्तवमें ये प्रश्न भारतकी मूर्तिकला, चित्रकला, वर्णाश्रम-व्यवस्था पर आक्षेपके रूपमें सामने आ रहे थे।

श्री अरविन्दने भारतीय संस्कृतिके आधारभूत स्वरूपकी आध्यात्मिक व्याख्या करते हुए इन समस्त प्रश्नोंका उत्तर दिया। उन दिनों बंगालमें चित्रकलाके उत्थानका युग था और अवनीन्द्रनाथ तथा वरदा-चरणके कारण इस विषयके इतिहास पर काफी खोजबीन हो रही थी। पर उनके अंतरमन और तथ्यको श्री अरविन्द ही प्रकाशित कर सके, — भारतीय कलाकार एक ऐसी अंतःप्रेरणाके प्रकाशमें निवास करता था जिसने इस महत्तर लक्ष्यको उसकी कलाके लिए अनिवार्य बना दिया था और उसकी पद्धति इसके मूल स्रोतोंसे उद्भूत होती थी। प्रत्येक पार्थिव ऐन्द्रिक तथा बाह्यतः कल्पनात्मक सौन्दर्यके आवेगको त्याग कर इसी लक्ष्यको संपन्न करती थी। उसकी कलाके षडंग, रंग और रेखावाली समस्त कृतिमें सामान्य रूपसे पाए जाते हैं। चित्रकला भी भौतिक और चैत्य दृष्टिके द्वारा एक अन्य आध्यात्मिक दृष्टिको आकर्षित करती है जिसके द्वारा कि कलाकारने अपनी रचना की थी और जब वह हमारे अन्दर सौन्दर्य-बुद्धिके समान जागृत हो जाती है तभी इसके अर्थकी पूरी गहराईमें इसका मूल्य आंका जा सकता है।

मूर्तिकलाकी समीक्षा करते हुए श्री अरविन्दने बताया है कि जहाँ यूरोपीय मूर्तियाँ विशाल होते हुए भी उदात्त नहीं है वहाँ भारतीय मूर्तियाँ छोटेसे बड़े सभी रूपोंमें भास्कर्य-लक्षणके आधार पर एक दिव्य-त्वके आधारके रूपमें हमारे सामने उपस्थित होती हैं।

भारतीय साहित्यके क्षेत्रमें श्री अरविन्दका अवदान दो रूपोंमें रहा है। एक ओर तो उन्होंने मूल कविताएँ, नाटक और महाकाव्य लिखे, दूसरी ओर उन्होंने संस्कृतके कुछ ग्रन्थों और वंगलाकी चुनी हुई कविताओंका अंग्रेजीमें अनुवाद भी किया था। भारतीय काव्यके अप्रतिम प्रतीकरूप सावित्रीको अपना कर उन्होंने जिस सावित्री महाकाव्यका सृजन किया उसकी गणना आज विश्वके सर्वश्रेष्ठ महाकाव्योंमें होती है। आज भी सावित्री अंग्रेजीके अंतिम महाकाव्यके रूपमें चर्चित होती है।

दूसरी ओर भारतके पुराणेतिहास और महाकाव्योंको उन्होंने अपने आध्यात्मिक पुनरावलोकनके आधार पर नया प्रकाश दिया। उदाहरणार्थ महाभारतके विषयमें वे लिखते हैं—"महाभारत केवल भारतवासियोंकी ही कथा नहीं है, न यह राष्ट्रीय परम्पराका रूप लेनेवाली किसी प्राचीन घटनाका एक महाकाव्य है, वल्कि यह एक बहुत बड़े पैमाने पर भारतकी अन्तरात्माका, उसके धार्मिक और नैतिक मन तथा सामाजिक और राजनैतिक आदर्शों एवं संस्कृति तथा जीवनका महाकाव्य है। यह किसी एक व्यक्तिके मनकी नहीं बल्कि एक राष्ट्रके मनकी रचना और अभिव्यक्ति है। यह एक संपूर्ण जातिकी अपने विषयमें लिखी हुई कविता है।"

इसी तरहसे उन्होंने भारतकी विभिन्न भाषाओंमें लिखी हुई रामायणोंकी पर्यालोचना की और इन्हीं आधारों पर भावी कविताके मार्गको निर्धारित करनेके लिए 'भविष्यकी कविता' शीर्षक ग्रन्थकी रचना कर भविष्यकी काव्यविधाको दिशा देनेवाली मंत्र-कविताके स्वरूपका आधार दिया।

भारतीय वर्णव्यवस्था और भारतीय शासनप्रणालीके क्षेत्रमें श्री अरविन्दका अनुदान आधुनिक बुद्धिजीवियोंके गलेके नीचे न उतरनेके कारण राष्ट्र अपनेको बड़ी दुविधाकी स्थितिमें पा रहा है। प्राचीन शासनप्रणालीके मूल सत्यको आत्मसात् करते हुए श्री अरविन्दने ग्राम-संगठन पर आधारित जिस सांस्कृतिक शासनप्रणालीकी कल्पना श्री दी थी उसका व्यावहारिक उपयोग अभी नहीं हो सका है। स्पष्टत: इसके लिए उग्र राष्ट्रवाद और निरपेक्ष देशप्रेमकी आवश्यकता होगी। राष्ट्रका जगन्माताके रूपमें साक्षात्कार श्री अरविन्दके देशप्रेमका महत्त्वपूर्ण पक्ष था। देशकी स्वाधीनताके लिए युद्ध उनके लिए आध्यात्मिक साधना और सांस्कृतिक पुनरुत्थानका अंग था। दूसरे शब्दोंमें श्री अरविन्दका राजनीति, संस्कृति और राष्ट्रवादके त्रिविध रूपोंका समन्वय भारतके सांस्कृतिक परिवेशमें एक बहुत बड़ा योगदान रहा है।

पर श्री अरविन्दकी गति यहीं तक रुकी नहीं, सृष्टिके विकासमें मानव एक माध्यमिक इकाई है और उसका अतिमानसकी ओर उत्तरोत्तर विकास एक व्यावहारिक सिद्धान्त है—इस सत्यकी उद्भावना हमें उस सांस्कृतिक अन्तरालके गर्तमें गिरनेसे बचा लेती है, जिसके किनारे आकर भारतीय संस्कृति रुक गई थी। हमने यह तो स्वीकार कर लिया था कि मानवकी आध्यात्मिक उन्नतिका एक ऐसा स्तर है जिसे हम 'अवनेनप्रोवाच'की संज्ञा दे सकते हैं। वहाँ मनकी उच्चतम शक्तियाँ भी गतिहीन हो जाती हैं, पर उस स्तर तक पहुँचनेका मार्ग हमसे अछूता रहा है। भूत और भगवानका अंतिम रूपसे समन्वय, और इस स्तर तकका समन्वय कि पार्थिव पदार्थ भी सच्चिदानन्द ब्रह्मकी तरह चिन्मय हो उठे, हमारे कल्पनासे परेकी वस्तु थी। हमने मान लिया था कि सहस्रार चक्रकी वैश्व चेतनामें जानेके बाद व्यक्तिसत्ता भौतिक शरीरके आधारको ग्रहण करके नहीं रह सकती।

पर श्री अरविन्दने मार्गदर्शन दिया कि एक विशिष्ट पूर्ण योगप्रणालीके द्वारा व्यक्ति अपनी चैत्य सत्ताके माध्यमसे विश्वके विकासके छन्दसे तालमेल बैठाता हुआ भी उस परम, निर्लेप और अखण्ड सत्यकी ओर आरोहण कर सकता है, जिसे सृष्टिके विकासमें अतिमानसका स्तर कहा गया है। इस साधना-पद्धतिका प्रणयन ही श्री अरविन्दका वह चरम आविष्कार है, जिसके लिए भारतीय संस्कृति शताब्दियों तक गर्वका अनुभव करती रहेगी।

☆ ☆ ☆ भारतके आंतरिक भयस्थान

लेखक : श्री सन्तराम, बी० ए० श्री विश्वेश्वरानंद संशोधन संस्थान, होशियारपुर

हमारे भविष्यको सबसे बड़ी अनिष्टाशंका किसी शत्रुके बम्बों या आणविक अस्त्रोंसे नहीं। हमारी स्वतन्त्रता और सभ्यताका नाश इन शस्त्रास्त्रोंसे नहीं होगा। हमारी स्वतंत्रताकी मृत्यु हमारी भीतरी फूट और हमारे चरित्र-भ्रंशसे ही संभव हो सकती है। जब हमारे हृदयोंमेंसे प्रेमका, समताका, बंधुताका, न्याय-का और सत्य जैसे दिव्य गुणोंका लोप हो जायगा तभी हमारा अस्तित्व खतरेमें पड़ जायगा। आर्नल्ड टायनबी नामक एक विद्वान्ने बताया है कि २१ मेंसे १९ विख्यात सभ्यताओंकी मृत्यु विदेशियोंकी विजयसे नहीं वरन् भीतरसे हुई है। जब इन राष्ट्रोंका पतन हुआ था तब वहाँ कोई विदेशी सेनाएँ नहीं घूम रही थीं, कोई तोपें नहीं चल रही थीं। इनका पतन निस्तब्धता और अंधकारमें धीरे धीरे हुआ, जब किसीको भी होश नहीं था।

यदि हम अपनी स्वतंत्रता और सभ्यताको जीवित रखना चाहते हैं तो हमारे लिए यह परम आवश्यक है कि हम अपने चरित्रको ऊँचा करें और हमारे राष्ट्ररूपी विशाल भवनमें पड़ी जात-पाँतकी दरारोंको दूर कर दें। यदि भारतमें जातिभेद रहेगा तो हमारी यह लंबीचौड़ी पंचवर्षीय योजनाएँ, हमारे बड़े बड़े बाँध, हमारी औद्योगिक उन्नति और हमारी जल, स्थल और वायुवाहिनी हमें पतनसे न बचा सकेंगी।

महाकवि रवीन्द्रनाथ ठाकुरने शिवाजीके संबंधमें जो कुछ लिखा है वह प्रत्येक भारत-हितैषीके ध्यान देने योग्य है। वे लिखते हैं :—

"शिवाजीके प्रयत्नसे समूचे देशमें एक अस्थायी उत्साह फैल गया और हमने समझ लिया कि देश संगठित हो गया। परन्तु समूचे समाज रूपी शरीरमें पड़ी हुई दरारें और छिद्र गुप्त रूपसे कार्य किया करते हैं। उनके कारण हम किसी उच्च आदर्शको चिरकाल तक बनाए नहीं रख सकते। शिवाजी-ने इन दरारोंको वैसीकी वैसी बनाए रखना चाहा। वह मुगलोंके आक्रमणसे एक ऐसे हिन्दू समाजकी रक्षा करना चाहता था, जो जातिभेदके विभाजन और अलगावको ही जीवनका श्वास समझता है। वह विषमतासे भरे हुए गंगा-जमुनी समाजको समूचे भारतका विजेता बनाना चाहता था, इसलिए मानो वह बालूकी दीवारें खड़ी कर रहा था। वह असंभवको संभव बनाने जा रहा था। जात-पाँतसे बुरी तरह दबे हुए, भीतरसे फटे और बिखरे हुए हिन्दू समाजका भारत जैसे विशाल महाद्वीप पर स्वराज्य स्थापित करना मनुष्यकी शक्तिसे बाहर और निसर्गके विरुद्ध है।" — शिवाजी एण्ड हिज़ टाइम्ज़, पृष्ठ–४३०-४३१॥

जात-पाँतके कारण भारतकी अवस्था कैसी हो रही है, इसका वर्णन एक विदेशी विद्वान्के शब्दोंमें सुनिए। वह कहता है :—

"विभिन्न वर्णों और उपवर्णोंको सदाके लिए एक-दूसरेसे पृथक् पृथक् रखनेका परिणाम यह हुआ है कि रंग-रूप, आकार-प्रकार और रहन-सहनकी दृष्टिसे हिन्दुओंका आपसमें कुछ भी सादृश्य नहीं रहा। दूसरे देशोंकी भाँति यह धनी और निर्धनका, नगर और ग्रामका, स्वामी और सेवकका प्रश्न नहीं। इनका अन्तर तो उससे भी कहीं अधिक गहरा है। किसी एक जिले या नगरको ले लीजिए। वहांके लोगों-को देखकर आपको ऐसा नहीं लगता कि वे सब एक ही राष्ट्रके हैं। वे आपको विभिन्न राष्ट्रोंका — वरन् मनुष्य-जातिके विभिन्न वंशोंका समुदाय प्रतीत होंगे, जो एक-दूसरेके साथ न खाते-पीते और न ब्याह-

शादी करते हैं, और जिनका संसार केवल उनकी अपनी ही छोटी-सी विरादरी है। इसमें कुछ भी अतिशयोक्ति न होगी यदि हम कहें कि जाति-भेदने भारतके अधिवासियोंको २००० से भी अधिक जातियोंमें वाँट रखा है। इन जातियोंका आपसमें उससे अधिक संवंध नहीं जितना कि चिड़िया-घरके पशु-पक्षियोंका आपसमें होता है।

"जो देश सामाजिक रूपसे इस प्रकार छोटी-छोटी जातियों और उपजातियोंमें और राजनीतिक रूपसे अनेक छोटे-छोटे रजवाड़ोंमें वँटा हुआ था उसके भाग्यमें पहले ही प्रबल आक्रमणकारीके सामने हार खा जाना स्पष्ट रूपसे वदा गया था। यह आक्रमणकारी इस्लाम था। मुस्लिमोंको एक वड़ा लाभ था। वे हिन्दुओंके विरुद्ध सव इकट्ठे हो जाते थे। इस्लाम हिन्दू-धर्मका बिलकुल उलट है। उसका सिद्धान्त है कि सव मोमिन (मुस्लिम) भाई हैं। इसने अछूत और नीच वर्णकी वहुत वड़ी संख्याको आकर्षित किया। इस्लाम ग्रहण कर लेने पर उन लोगोंकी स्थिति शासकोंके वरावर हो जाती थी। भारतीय मुसलमानोंकी संख्याके इतना अधिक होनेका कारण यही है। ये अधिकांशमें उन हिन्दुओंके वंशज हैं जिन्होंने विभिन्न कालोंमें इस्लाम ग्रहण किया था।" From : Clashing Tides of Colour, by Lothrop Stoddards, PP. 285-286.

जिस राष्ट्रके विभिन्न समूहोंके हितोंकी आपसमें टक्कर हो और विकासकी दृष्टिसे जो विभिन्न स्तरों पर वैठे हों वहाँ लोकराज विफल हो जाता है। हमारे लोकराजकी नैया जो कभी कभी डगमगाती देख पड़ती है इसका मुख्य कारण हमारी यही जात-पाँत-मूलक सामाजिक व्यवस्था है। लोकराज लोकतांत्रिक समाजमें ही सफल हो सकता है। इस समय भारतके स्वतन्त्र हो जाने पर भी हिन्दुओंकी शूद्र कहलानेवाली जातियाँ और भील-गोण्ड-प्रभृति वनवासी लोग धड़ाधड़ वौद्ध-ईसाई और मुसलमान वन रहे हैं। हमारे हिन्दू और विशेषत: आर्यसमाजी नेता और पत्र इसके लिए ईसाई मिशनरियोंको वुरा-भला कहते नहीं थकते। वे चाहते हैं कि सरकार इस धर्मान्तरको अवैध ठहरा कर बलात् रोक दे। इसका कारण सवर्ण हिन्दू यह वताते है कि ईसाइयोंके पास अमित धन है। वे धनका लालच दे कर निर्धन शूद्रोंका धर्मान्तर कराते हैं। परन्तु वास्तवमें बात ऐसी नहीं। यदि लोग निर्धनताके दुःखसे ही धर्मान्तर करते हों तो भारतके सव मुसलमान भी तो लखपति नहीं। वे क्यों ईसाई नहीं बनते? अफगानिस्तान, ईरान और पाकिस्तानके मुसलमान भी तो सब धन-कुबेर नहीं। वहाँ ईसाई प्रचारकोंको भारतके समान सफलता क्यों नहीं होती? सचाई यह है कि हिन्दू शूद्रों और अछूतोंको अपनी दरिद्रता उतनी नहीं खलती जितना कि जात-पाँतके कारण सवर्णों द्वारा पग-पग पर होनेवाला उनका सामाजिक तिरस्कार। सवर्ण हिन्दू चाहते हैं कि शूद्र कहलायें तो हिन्दू, उनकी आर्थिक अवस्था भी चाहे कुछ सुधर जाय, भंगीको दो रुपये मासिकके स्थानमें चार रुपये मासिक पारिश्रमिक मिलने लगे, पर वे रहें शूद्र और अछूत ही; वे ब्राह्मण और क्षत्रिय न बनें। रामचन्द्रसे लेकर प्रताप तक इतने हिन्दू राजे हुए हैं। क्या कभी किसीने इन शूद्रों और वन्य लोगोंको लिखा-पढ़ा कर समताके अधिकार दिए? शूद्र इन द्विजोंसे कहते हैं कि हमारा स्वामी बना रहनेमें आपका हित तो हो सकता है, पर आपके दास बने रहनेमें हमारा क्या हित है?

संसारमें मनुष्यको प्राण बहुत प्यारे होते हैं। परन्तु कई ऐसी चीजें भी हैं जिनके लिए मनुष्य अपने प्राणोंका भी वलिदान कर देता है। स्वतन्त्रता और आत्म-सम्मान ऐसी ही दो चीजें हैं। हिन्दुओंकी वर्ण-व्यवस्थाने ये दोनों चीजें शूद्रसे छीनली हैं। विदेशी शासकोंने तो उनके शरीरका ही रक्त-शोषण किया होगा, परन्तु इस वर्ण-व्यवस्थाने तो उनकी आत्मामें ही जोंक लगा रक्खी है। इसने शूद्रोंसे वह मानवी प्रतिष्ठा छीन ली है, जिसके बिना यह जीवन जीने योग्य ही नहीं रह जाता। किसी मुगल मुसलमानका शासन हो या किसी राजपूत हिन्दूका, एक भंगीके लिए दोनों वरावर हैं। मुसलमान तो

उसे छूएगा और अपने चौकेमें भी ले जायगा, परन्तु हिन्दू राजपूत उसकी छायासे दूर भागेगा। ऐसी दशामें कोई अछूत स्वदेशी सवर्ण हिन्दूके राज्यको विदेशी अंग्रेज या मुसलमानके शासनसे अच्छा कैसे समझ सकता है?

हिन्दू अपने दोषको दूर करने, अपनी जात-पाँत संबंधी दूषित मनोवृत्तिको बदलनेके स्थानमें मुसलमानों, ईसाइयों, अंगरेजों आदि दूसरोंको दोष दे कर सन्तुष्ट हो जाना चाहते हैं। परन्तु इससे उनकी अपनी अपार हानि हो रही है। ९वीं शताब्दीमें काबुलमें भी पाल वंशके हिन्दू राजे राज्य करते थे, पर आज अमृतसरसे आगे भी हिन्दूका नाम-निशान मिट चुका है। और यदि यही दशा रही तो कालान्तरमें दिल्ली तकका सारा प्रदेश भी भारतके हाथसे निकल जायगा।

भारतके विभाजनका मुख्य कारण, हिन्दू मानें या न मानें हिन्दुओंकी जात-पाँत ही हुई है। श्री जिन्ना, श्री ज़फरुल्ला और अब श्री अयूब यही बात मुक्तकण्ठसे कह चुके है। पर हिन्दू उनकी बातको अनसुनी कर देना चाहते हैं। जात-पाँतके कारण हिन्दू करोड़ों अपनोंको तो पराया बना चुके हैं, परन्तु एक भी पराएको रोटी-बेटी-संबंध द्वारा अपनेमें आत्मसात् नहीं कर सके। जब एक जातिका हिन्दू दूसरी जातिके हिन्दूको भी रोटी-बेटी-व्यवहार द्वारा आत्मसात् नहीं कर पाता, तो वह एक ईसाई या मुसलमानको कैसे अपनेमें पचा सकता है?

शायद सन् १९४१ की बात है, मैंने स्वर्गीय श्री मुहम्मदअली जिन्नासे पूछा था कि चीनमें भी मुसलमान बसते हैं और इंग्लैण्डमें भी लार्ड हेडले जैसे मुसलमान हैं। पर वे लोग कभी नहीं कहते कि अंग्रेजी हमारी भाषा नहीं, हमारी भाषा अरबी है; नेलसन और क्रामवेल हमारे महापुरुष नहीं, हमारे महापुरुष महमूद गज़नवी और हारूँ रशीद हैं; हमारी संस्कृति, हमारी सभ्यता, हमारा इतिहास, हमारे सामाजिक और राजनीतिक हित सब ईसाई अंगरेजोंसे भिन्न हैं। पर क्या कारण है कि भारतमें ज्योंही कोई हिन्दू इस्लाम धर्म ग्रहण करता है वह कहने लगता है कि 'हिन्दी मेरी भाषा नहीं; मेरी भाषा उर्दू-फारसी हैं; राम-कृष्ण मेरे महापुरुष नहीं, मेरे महापुरुष नादिरशाह और बाबर हैं; मेरा इतिहास, संस्कृति, राजनीति और आर्थिक हित सब हिन्दुओंसे अलग हैं?"

इसका उत्तर देते हुए श्री जिन्नाने कहा था कि 'इसका कारण यह है कि इंग्लैण्डमें जब कोई व्यक्ति इस्लाम ग्रहण करता है तो उसका सामाजिक बहिष्कार नहीं कर दिया जाता, लोग उसे म्लेच्छ नहीं कहने लग जाते; पर भारतमें तो जबसे हम मुसलमान बने हैं, हमारा पूरा पूरा सामाजिक बहिष्कार है। इसीसे हमारी भाषा, हमारी सभ्यता, हमारा इतिहास, हमारे हित — सब कुछ हिन्दुओंसे अलग हो गया है। जिस शिवाजी और प्रतापको हिन्दू अपना महापुरुष समझते हैं, हम उनको अपना शत्रु मानते हैं, और जिस औरंगजेबको हम अपना महापुरुष मानते हैं उसे हिन्दू अपना शत्रु समझते हैं। जो हिन्दुओंकी हार है वह हमारी जीत है, जो हमारी हार है वह हिन्दुओंकी जीत है। इस सामाजिक बहिष्कारसे ही हमारे राजनीतिक, आर्थिक और सामाजिक हित भी हिन्दुओंसे भिन्न हो गये हैं।'

भारत-विभाजनके उपरान्तकी बात है; होशियारपुरसे कोई १५ मीलकी दूरी पर माइली नामक गाँवमें एक मुसलमान राजपूत नम्बरदार शुद्ध होकर हिन्दू बन गया। वह तीन सौ घुमाओं भूमिका स्वामी था। उसने मेरे पास संदेश भेजा कि मेरी लड़की ब्याहने योग्य है, उसके लिए कोई हिन्दू वर दीजिए। मैंने सोचा, यद्यपि इसकी लड़कीके लिए हिन्दू वर मिलना भी कठिन है, परन्तु कल यह अपने लड़कोंके लिए जब हिन्दू लड़कियाँ माँगेगा तब मैं कहाँसे दूँगा। मैंने होशियारपुर आर्यसमाजके दयानन्द साल्वेशन मिशनसे इस काममें सहायता माँगी। उन्होंने भी बहुतेरा यत्न किया, पर सफलता न हुई। अन्तको नम्बरदारको अपने जैसे किसी मुसलमानके साथ ही लड़कीका विवाह करना पड़ा। हिन्दूसे मुसलमान या ईसाई बननेवालोंको कभी कोई ऐसी कठिनाई पेश नहीं आती। जिस व्यक्तिको आप न तो

अपनेमें लेनेको तैयार हों और न जिससे घृणा करना ही छोड़ें, बताइए वह आपके साथ कैसे रह सकता है?

प्रोफेसर वाडिया अपनी पुस्तक 'कंटम्पररी इण्डियन फिलासफी' में ठीक ही कहते हैं:–

"जाति-भेदके अत्याचारके कारण उपनिषदोंका उच्च ब्रह्मज्ञान और गीताकी आचार-नीति केवल बातें ही रह गई हैं। भारत बल तो देता है समूचे जड़ और चेतन जगतकी एकता पर, किन्तु उसने पोषित किया है एक ऐसी समाज-रचनाको, जिसने इसके बच्चोंको शताब्दियोंसे अलग अलग कोठरियोंमें बन्द कर दिया है। इसी समाज-रचनाके कारण इसको विदेशी आक्रमणकारियोंसे हारें खानी पड़ी हैं। इससे यह दुर्बल एवं दरिद्र हो गया है। सबसे बुरी बात यह है कि इस समाज-रचनाने भारतमें ऐसे मनुष्य उत्पन्न कर दिये हैं, जो अस्पृश्य माने जाते हैं, जिनको देखनेमें ही हिन्दू अपवित्र हो जाते हैं। इसने भारतमें भाईको भाईका हत्यारा बना दिया है।"–पृष्ठ ३६८

वर्ण-व्यवस्था, आजके समाजवाद और साम्यवादकी भाँति, एक सामाजिक परीक्षण मात्र था, जो बहुत बुरी तरहसे असफल रहा। इसका परिणाम राष्ट्रका पतन हुआ। इसके निर्जीव शवके साथ चिपटे रहनेसे हमारी अपनी मृत्यु हो जायगी। जात-पाँत और अस्पृश्यता इस वर्ण-व्यवस्थाका ही अनिवार्य परिणाम है। ऋषि दयानन्दको भी इसके दुष्परिणाम देखकर कहना पड़ा था, "यह वर्ण-व्यवस्था तो आर्योंके लिए मरण-व्यवस्था बन गई है; देखें, इस डाकिनसे आर्योंका पीछा कब छूटता है।"

जो जातियाँ अतीतकी रूढ़ियोंके साथ चिपटी रहनेका हठ करती हैं, जो परिवर्तित परिस्थितियोंके अनुसार अपनेको नहीं बदलतीं, वे संसारके संघर्षमें कुचली जाकर धराधामसे मिट जाती हैं। इसके विपरीत जो युगके अनुसार अपनेको बदलती रहती हैं वे जीवन-संग्राममें विजयी होती हैं। जीर्णमताभिमानी हिन्दुओंको भी स्मरण रहना चाहिए कि आदिकालमें कोई वर्णभेद न था। महाभारत कहता है:–

एकवर्णमिदं पूर्वं विश्वमासीद् युधिष्ठिर।
कर्मक्रियातिभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम्॥

इसी प्रकार वायुपुराणमें कहा है:–

अप्रवृत्तिः कृतयुगे कर्मणोः शुभपापयोः।
वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च तदाऽऽसंन्न संकरः॥

भारतमें लोक-तंत्रकी स्थापना निःसंदेह हो गई है। परन्तु लोकराज और जात-पाँत प्रकाश और अंधकारकी तरह दो परस्पर विरोधी चीजें हैं। लोकराजको सफल बनानेके लिए जात-पाँतका समूल नाश करना होगा, नहीं तो यह लोकराजका अंत कर देगी। कारण यह कि लोकराजका आधार समता, बंधुता और स्वतंत्रता होता है, जबकि जात-पाँत इन तीनोंका उलट है। इसीलिए मैं कहता हूँ कि भारतको जितनी बड़ी अनिष्टाशंका इस जात-पाँतसे है उतनी किसी विदेशी शत्रुके बम्बों और आणविक शस्त्रास्त्रोंसे नहीं।

☆ ☆ ☆ चार सींगोंवाला महान् वृषभ

लेखक : श्री क्षितीश वेदालंकार, एम. ए., दिल्ली

अविभक्त कांग्रेसने बैलोंकी जोड़ीको अपना चुनाव-चिन्ह बनाया था। जबसे कांग्रेस दो भागोंमें विभक्त हो गई है तबसे वह चुनाव-चिन्ह भी खटाईमें पड़ गया है। कांग्रेसके दोनों गुट — नए और पुराने — उस चुनाव-चिन्ह पर अपना अपना दावा करते हैं और कहते हैं कि उसके असली अधिकारी हम ही हैं। बैलोंकी इस जोड़ी पर इतना आग्रह क्यों है?

दूसरी ओर गोभक्त प्रजा गायको राष्ट्रीय संस्कृतिका माप-दण्ड मानती है। वह गोहत्या-निवारणके लिए आन्दोलन भी करती है। प्राचीन भारतीय अर्थव्यवस्था गायको केन्द्रबिन्दु मान कर चलती थी। तब गाय ही समृद्धिका आधार थी। कृषि-प्रधान देशके लिए यह नितान्त स्वाभाविक बात थी। धीरे धीरे उसी गायके लिए इतनी श्रद्धा उमड़ी कि उसमें सब देवताओंकी कल्पना की जाने लगी। धार्मिक श्रद्धाकी बात थोड़ी देरके लिए भूल भी जाएँ, पर एक ऐसे व्यावहारिक सत्यसे कैसे इन्कार किया जाय जो रोज आँखोंके सामने आता था। किसानके परिवारके लिए घी और दूधकी समस्या तो गाय हल करती ही थी, उसी गायके बछड़े उसके खेतमें हल चलाते थे, फसल पक जानेके बाद अनाज गाहते थे, गुड़ बनानेके लिए गन्ना पेरते थे, तेल निकालनेके लिए घानी चलाते थे, कहीं भी आने जानेके लिए वाहनका काम करते थे और बोझ ढोनेके लिए ट्रक या टेम्पोका काम करते थे। खेतमें खादकी जरूरत भी गायके गोबरसे ही पूरी हो जाती। और जब किसानकी गाय मर जाती तो उसके चमड़ेसे उसके जूते बनने तथा दैनिक जीवनमें काम आनेवाली चमड़ेकी अन्य वस्तुएँ बन जातीं। गाय और बैलमें अन्तर नहीं है। संस्कृतमें गौ शब्द पुंल्लिग हो तो उसका अर्थ बैल होता है और स्त्रीलिंग हो तो गाय। इस प्रकार जो गाय कृषिजीवी ग्रामीणके लिए सर्वार्थ साधिका थी उसमें यदि समस्त देवताओंके निवासकी उसने कल्पना कर डाली तो इसमें आश्चर्यकी क्या बात है?

फिर साथमें ही ध्यान आई द्वापर युगकी वह ऐतिहासिक घटना जब आनन्द-कन्द व्रजचन्द्र श्री-कृष्णचन्द्रने गोवर्धन धारण करके समस्त व्रजके निवासियोंको खण्ड-जलप्रलयसे बचाया था। आज भी उस गोवर्धन गिरिधारीकी घर घर पूजा और भक्ति होती है। पर यह गोवर्धन नामका क्या केवल कोई एक पर्वत-विशेष ही है? इस गोवर्धन शब्दमें गो-संवर्धनका कहीं कोई भाव नहीं है? इतिहासके शब्दों और अक्षरोंको ज्यों-त्यों पकड़कर बैठ जानेवाले और 'दशानन' नामसे दस सिरके किसी अप्राकृतिक दैत्य (रावण) की कल्पना करनेवाले, तथा 'दशरथ' नामसे महाराजा दशरथके पास केवल दस ही रथोंकी — न एक ज्यादा न एक कम — कल्पना करनेवाले लोग बुद्धिके किस स्तरका परिचय देते हैं? पर्वतको अँगुलि पर उठानेकी बातको आलंकारिक न मानकर हम ऐसी चमत्कार परम्परा की ही सृष्टि कर सकते हैं जो सहज बुद्धिगम्य नहीं है। संगठन अपने आपमें दुष्कर कार्य है। फिर समस्त व्रजवासियोंका संगठन क्या किसी पर्वतको उठानेसे कम साहसिक काम रहा होगा? इन्द्रके कोपका प्रतिरोध करनेके लिए कृष्णने समस्त व्रजवासियोंको संगठित किया और फिर गो-संवर्धनके द्वारा प्रत्येक व्रजवासीको इतना बलशाली और सक्षम बना दिया कि वह किसी भी बाहरी आक्रमण अथवा आतंकका निवारण कर सके। गोवर्धन नामक पर्वतको अंगुलि पर उठानेकी घटनाकी क्या यही बुद्धिसंगत व्याख्या नहीं है?

यही सब ऊहापोह करते करते ध्यान पहुंच गया वेदके एक मंत्रकी ओर। मंत्र यों है —

चत्वारि शृंगास्त्रयो अस्य पादा :
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यां आविवेश ।।

(ऋग्वेद, चतुर्थमंडल, ५८ वां सूत्र, ४था मंत्र।)

——एक महान् देव है जो प्रत्येक मनुष्यमें प्रविष्ट हुआ है। वह देव वृषभके रूपमें है। वृषभ भी कैसा, जिसके चार सींग हैं, तीन पैर हैं, दो सिर हैं, सात हाथ हैं। वह वृषभ तीन ओरसे बँधा हुआ है, फिर भी गरज रहा है——रंभा रहा है।

कैसा विचित्र है यह मंत्र और कैसा विचित्र है इसका अर्थ? क्या सचमुच यह कोई सामान्य भौतिक शरीरधारी बैल है? ऐसा बैल हो भी तो उसके हाथ-पैरोंमें क्या अन्तर होगा? पर उसके पाँव तीन हैं तो हाथ सात हैं। फिर चार सींग और दो सिर? अलबत्ता दो सिरोंके साथ चार सींगोंका सामंजस्य तो ठीक बैठता है, क्योंकि एक सिरवाले बैलके दो सींग होते हैं इसलिए दो सिरवाले बैलके चार सींग होंगे। पर पहले दो सिरकी बात तो सही उतरे। कभी कभी प्राकृतिक रूपसे दो सिरवाले बच्चे जन्म लेते हैं पर क्या उनके अन्य सब अंग दुगुने होते हैं? फिर तीन ओरसे बंधे होनेका क्या अभिप्राय है?

सारा अर्थ इतना अटपटा है कि यदि इसके शब्दार्थको ही पकड़कर बैठनेका प्रयत्न किया जाए तो यह अकेला मंत्र वेदके प्रति अश्रद्धा और वितृष्णा पैदा करनेको पर्याप्त होगा। दिवंगत मनीषी विद्वान् डॉ० सम्पूर्णानन्द इस मंत्रको समस्या-मूलक और रहस्य-मूलक कहा करते थे और उनका विचार था कि वेदका अर्थ करनेकी कुंजी कहीं गुम हो गई है, इसलिए इस मंत्रके रहस्यको नहीं खोला जा सकता। वेदाध्यायियोंका सर्वप्रमुख कर्तव्य यह है कि वे उन कुंजियोंकी खोज करें जिनसे इस रहस्यको अनावृत किया जा सके।

एक ओर यह कहा जाता है कि वेदके एक एक शब्दकी रचना बुद्धिपूर्वक हुई है——'बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे।' फिर यह बुद्धिकी पकड़में न आनेवाली रचना कैसी? क्या दिवंगत मनीषीकी बात ही सही है और वेदार्थकी कुंजी इतने तहखानोंमें छिपी है कि वहांसे उसका कोई उद्धार नहीं कर सकता?

प्रश्न यह भी होता है कि वेदके अन्य प्राचीन और प्रामाणिक भाष्यकार इस विषयमें क्या कहते है? अन्य भाष्यकार मौन नहीं हैं। और तो और, अन्य सबके लिए वेदार्थकी कुंजी उपस्थित करनेवाले आचार्य सायणने भी इस मंत्रका अर्थ किया है। पर डॉ० सम्पूर्णानन्दको उस अर्थसे संतोष नहीं है। सायणाचार्यने इस मंत्रका अर्थ यज्ञपरक किया है। इसी प्रकार महाभाष्यकार महर्षि पतंजलिने भी इस मंत्रका अर्थ किया है। पर क्योंकि महाभाष्य व्याकरणका ग्रन्थ है इसलिए उसमें इस मंत्रकी व्याख्या शब्द-परक ही है। डॉ० सम्पूर्णानन्दको इस अर्थसे भी सन्तोष नहीं हुआ। (आचार्य सायण और महर्षि पतंजलिके अर्थोंके विस्तार और विवेचनमें यहां जानेकी आवश्यकता प्रतीत नहीं होती।)

यों मानसिक मन्थन चलता रहा। वह महान् देव कौनसा है जो जन जनके अन्दर प्रविष्ट है और वृषभके रूपमें है जिसके चार सींग, दो सिर, तीन पांव और सात हाथ हैं, जो तीन ओरसे बंधा हुआ है और गरज रहा है।

बैलोंकी जोड़ी, आज——राष्ट्रीय संस्कृति और राष्ट्रीय समृद्धिकी मध्यबिन्दु एवं गोवर्धन–धारणकी ऐतिहासिक घटना मानस-पटलकी पृष्ठभूमिके तौर पर काम कर रही थी। देशकी वर्तमान दशाका मानचित्र आंखोंके सामने तैर रहा था। सहसा लगा कि राष्ट्र भी तो महान् देव है। स्वयं वेदने ही राष्ट्र देवो भव कहकर राष्ट्रको देव माननेकी कल्पना दी है। जिसे राष्ट्रके कण कणमें दिव्यताकी अनुभूति नहीं होती उसे शायद राष्ट्रके देवताकी कल्पना भी मिथ्या लगे। पर भारतीयोंके लिए यह कल्पना कल्पना न रहकर यथार्थ रही है। देशको भारतमाताके रूपमें सम्बोधन करनेवालोंको तो 'मातृदेवो भव' और 'राष्ट्रदेवो भव' में भावनाकी जैसी संगति और समंजसता दिखाई देगी वैसी संगति और किसी प्रकार संभव ही नहीं। फिर वह महान् देव जन जनमें आविष्ट है। राष्ट्रदेवसे बढ़कर वह और कौनसा देव है जो प्रत्येक राष्ट्रवासीके अन्दर प्रविष्ट हुआ हो——जाने-अनजाने, चाहे-अनचाहे। प्रदेशगत संकीर्ण देव समस्त राष्ट्रवासियोंमें व्याप्त नहीं होगा——वह केवल प्रदेश-विशेषके निवासियोंमें व्याप्त होगा। देव वह भी हो

सकता है, पर राष्ट्र सबसे बड़ा देव है, वह महान् देव है, वह महादेव है। महादेवकी तुलनामें अन्य सब देव गौण हैं।

और यह राष्ट्ररूपी देव सचमुच वृषभके रूपमें है। समस्त राष्ट्रवासियों पर आजाद हिन्द फौजके राष्ट्रगीतके अनुसार 'शुभ सुख चैनकी बरखा' बरसानेवाला वृषभ (=वर्षणशील) तो होगा ही।

इस राष्ट्र रूपी वृषभके चार सींग हैं—इसकी चार दिशाएँ। सींगका काम होता है आक्रमणका प्रतिरोध करना। भारतके भी पूर्व-पश्चिम-उत्तर-दक्षिणसे जो भी कोई हमला करेगा, यह वृषभ अपने उसी ओरके सींगसे उस हमलेका जवाब देगा। जैसे प्रतिरोधमें अक्षम सींग बेकार है, वैसे ही प्रतिरोधमें अक्षम सीमाएं भी ग्राह्य नहीं।

इस राष्ट्र-वृषभके दो सिर हैं—ब्रह्मशक्ति और क्षत्रशक्ति। 'ब्रह्म च क्षत्रं च'—ज्ञान और कर्म, साधना और शौर्य। राष्ट्रके अज्ञान-निवारणके उद्देश्यको और अन्याय-निवारणके उद्देश्यको अपने जीवन द्वारा चरितार्थ करनेवाले ब्राह्मणों और क्षत्रियोंके बाहुल्यसे ही किसी राष्ट्रके व्यक्तित्वका निर्माण होता है। अपने ज्ञानशूरों और कर्मशूरोंसे ही राष्ट्रकी प्रतिष्ठा होती है, संसारमें उसकी चर्चा होती है। राष्ट्रके शिरोमणि व्यक्ति ही राष्ट्रके सिर हैं।

इस राष्ट्ररूपी वृषभके तीन चरण हैं—तीन काल। भूत, वर्तमान और भविष्य—कालके इन तीन चरणों पर राष्ट्र टिका है, राष्ट्रके यही तीन पांव हैं जिनके आधार पर वह अतीतमें खड़ा था, आज भी खड़ा है और भविष्यमें भी खड़ा रहेगा।

इस राष्ट्र रूपी वृषभके सात हाथ हैं। हाथ पकड़नेके काममें आते हैं। वे कौनसे तत्त्व हैं जो राष्ट्र को पकड़कर एकताके सूत्रमें बाँधकर रखते हैं? इस सम्बन्धमें भी अपने कल्पना-वितानको खुली छूट देनेके बजाय वेदकी ही शरण क्यों न ली जाय? स्वयं वेदने उस सात तत्त्वोंका उल्लेख कर दिया है जो राष्ट्रको पकड़ कर रखते हैं—

सत्यं बृहत् ऋतमुग्रं दीक्षा तपो
ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।।

(अथर्ववेद, काण्ड १२, सूत्र १, मंत्र १)

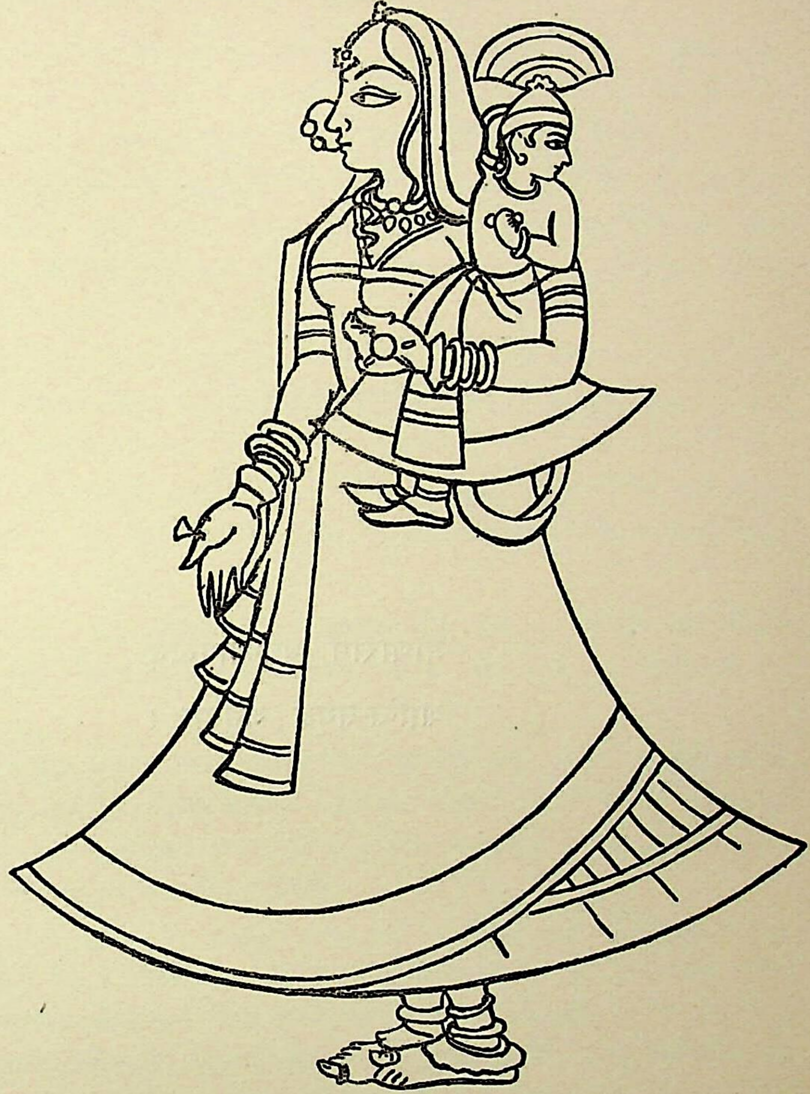
सत्य, राष्ट्रीयताका वृहद्भाव, ऋजुता, दक्षता, शीतोष्ण सहन करनेकी शक्ति, ज्ञान-विज्ञान और संगठन—ये सात हाथ राष्ट्रको बांधकर रखते हैं। जो व्यक्ति इन सातों हाथोंकी उपेक्षा करेगा, सत्यके बजाय असत्य, राष्ट्रहितके बजाय दलीय या व्यक्तिगत हित, दक्षताके स्थान पर भ्रष्टाचार, विज्ञान-कौशल-के बजाय दकियानूसीपन, तपके स्थान पर विलासिता और संगठनके बजाय विघटनात्मक प्रवृत्तियोंको प्रश्रय देंगे, उनका राष्ट्र कभी सुरक्षित और ऐक्यबद्ध नहीं रह सकता।

यह राष्ट्ररूपी वृषभ त्रिधा बद्ध है—तीन ओरसे तीन रस्सियोंसे बंधा है। वे रस्सियां भी स्वयं वेदने ही संकेत रूपसे बता दी हैं। वे दिव्य गुणवाली रस्सियां हैं—१. इड़ा, २. सरस्वती और ३. मही। इड़ा है—संस्कृति, सरस्वती है—भाषा और मही है—भूमि। भारतीय संस्कृति, भारतीय भाषा और भारतीय भूमि—इन तीन रस्सियोंसे यह भारत राष्ट्र बंधा है। यदि इन तीनोंमें से एक भी रस्सी टूट जाए या ढीली हो जाए तो वृषभ बन्धन तुड़ाकर भाग जाएगा।

वृषभो रोरवीति—यह राष्ट्ररूपी वृषभ रंभा रहा है, गरज रहा है, शोर मचा मचाकर दिशाएं गुंजा रहा है। राष्ट्रवासियोंको संबोधित कर रहा है। शायरके शब्दोंमें कह रहा है—

न समझोगे तो मिट जाओगे ऐ हिन्दोस्तांवालो।
तुम्हारी दास्तां तक भी न होगी दास्तानोंमें।

राष्ट्रवासी इस राष्ट्ररूपी महान् वृषभकी पुकार नहीं सुनेंगे? और सुनकर भी नहीं समझेंगे?

માતા અને શિશુ
ભીત્તિચિત્ર : મંદિર : ઉદેપુર
: આલેખક :
જગન્નાથ અહિવાસી

શિ ક્ષ ણ

॥ सा विद्या या विमुक्तये ॥

प्राणारामं, मन-आनन्दम्
शान्ति-समृद्धं अमृतम् ।

☆ ☆ ☆ સર્વાંગીણ શિક્ષણના પુરસ્કર્તા : સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ

લેખક : પ્રા. ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર, એમ. એ., પીએચ. ડી., વડોદરા

સદ્‌ગત શ્રીમંત સયાજીરાવનું જીવન ખરેખર, રોમાન્સ કે નવલકથા જેવું રસમય છે. એ જીવન અદ્‌ભુત સંજોગોમાં ગુજરાતને મળ્યું. પરીઓની વાર્તા, દંતકથા કે દેવકથા તો સહુએ વાંચી કે સાંભળી હશે : એવો જ એક અદ્‌ભુત પ્રસંગ ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં, વડોદરા રાજ્યે અનુભવ્યો.

શ્રી મલ્હારરાવ પદભ્રષ્ટ થયા, અને ગુજરાતના આ મહારાજ્યની ગાદી સૂની પડી. લોકો મૂંઝવણમાં પડયા. કર્મચારીઓ ગૂંચવણમાં પડયા. હાથણીને કળશ સોંપાયો. વડોદરાની હાથણી બસો ગાઉ દૂર, દક્ષિણ તરફ ફરી વળી; અને અંતે તેણે રાજકુટુંબના છતાં, ખેડૂતનું જીવન ગાળતા એક કિશોર, ગોપાળરાવ કાશીરાવ ઉપર સુવર્ણ કળશ ઢોળ્યો. એ કિશોર મહારાજ્યનો રાજવી બન્યો.

આ કોઈ પરીકથા નથી, જોકે આપણને તેવું લાગે છે. આજથી ૯૩ વર્ષ ઉપર આ પ્રસંગ બન્યો. વડોદરાની સૂની ગાદી ઉપર, ખાનદેશના એક રાજવંશી, છતાં ખેડૂત બાળક ગોપાળરાવ બિરાજમાન થયા. એ જ શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજા.

એમને આજ તો આખું જગત ઓળખે. એ જગતવિખ્યાત મહાપુરુષ, હિંદના અગ્રણી અને વડોદરા રાજ્યના ભાગ્યવિધાતાએ ૬૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેમને ગયે વર્ષો વીતી ગયાં : છતાં વડોદરામાં એમની મૂર્તિ હજી જીવંત છે : એમના ભણકારા હજી ભૂલાતા નથી.

કમાટી બાગ આગળની અશ્વારૂઢ એમની ભવ્ય શિલ્પકૃતિને આજે એસ. ટી. બસવાળા 'કાળા ઘોડા'ને નામે, કંઈક ઉપેક્ષાથી જેનો ઉલ્લેખ કરે છે—એ સયાજીરાવ, પોતાની નગરી ઉપર નજર રાખી રહ્યા છે—એમ નથી લાગતું? . . . .

ગાયકવાડોના આદિપુરુષ નંદાજી. તેમણે ધાડપાડુઓના હાથમાંથી ગાયોને બચાવી, કિલ્લાના કમાડની અંદર તેમને લઈને તેમનું રક્ષણ કર્યું : સાચા અર્થમાં 'ગો-પ્રતિપાળ' બન્યા : તેથી 'ગાય-કવાંડ'—'ગાયકવાડ' કહેવાયા. એમના વંશમાં એક પીલાજીરાવ થયા : તેમના બે પુત્રો—દમાજીરાવ (બીજા) અને પ્રતાપરાવ હતા. દમાજીરાવે આપબળથી વડોદરા અને અમદાવાદ લીધું.

પ્રતાપરાવ, મોટા ભાઈ, જીતેલાં ૪૭ ગામોની સંભાળ માટે ખાનદેશમાં આવી વસ્યા. આ પછી તો બન્ને વચ્ચે અંતર વધતાં ગયાં : દમાજીરાવના વંશજો વડોદરાની ગાદી સંભાળી રહ્યા. પ્રતાપરાવના વંશજો ઘસાતા ગયાં; પાંચમી પેઢીએ કાશીરાવ અને તેમના ચાર ભાઈઓની સ્થિતિ ખેતી કરીને પેટ ભરે તેવી આવી રહી. પૈસેટકે ઘસાવા છતાં, કાશીરાવની ખાનદાની ટકી રહી હતી. તેમનાં સુશીલ પત્ની ઉમાબાઈને ત્રણ સંતાન થયાં હતાં : આણંદરાવ સત્તર વર્ષના થયા : ગોપાળરાવ બાર વર્ષના, અને સંપતરાવ દસ વર્ષના થયા.

એક દિવસ ઉનાળાની ઋતુ હતી : આંબાવાડિયાં ઝૂકી રહ્યાં હતાં : કોયલો ટહૂકતી હતી : સવારથી કોસ જોડીને મોલ પીવરાવી રહેલા કાશીરાવે, હમણાં જ કોસ છોડયો હતો. એકાદ ઝાડની છાયામાં જરાક વિસામો લેવાનો વિચાર કરતા હતા. ત્યાં થોડે દૂર ધૂળની ડમરી ચડતી જણાઈ. ત્રણે કિશોરો ખેતરને શેઢે બેસી રમતા હતા.

થોડી વારમાં ઘોડાના ડાબલા સંભળાયા; અને કેટલાક ઘોડેસવાર આવતા નજરે પડયા. તે વખતમાં ચોર-પીંઢારાનો ભય રહેતો. કાશીરાવ સજાગ બન્યા. ઉપરી ઘોડેસવારે પાસે આવી પૂછયું, "તમારું જ નામ કાશીરાવ ગાયકવાડ કે?"

"જી, હા."

"અમે સરકારી નોકરો છીએ : આપને નાશિકના ગોરા કર્નલ સાહેબે બોલાવ્યા છે. આપના પુત્રોને પણ સાથે લઈ લેશો."

કાશીરાવ આમાં કાંઈ ન સમજ્યા. પેલા ઉપરી સવારે ફરીથી કહ્યું, "કાશીરાવ, તમે ગભરાશો નહીં : તમને ઊની આંચ પણ નહીં આવે–એની હું ખાતરી આપું છું."

સરકારનું તેડું હતું : મને કે કમને ગયા વગર છૂટકો નહોતો : એટલે મોટા પુત્ર આણંદરાવને બધું ભળાવી, ગોપાળ તથા સંપત સાથે તેઓ નાશિક જવા રવાના થયા. ત્યાં પહોંચતાં જ એમને જણાવવામાં આવ્યું, "તમારે વડોદરા જવાનું છે. મહારાજા ખંડેરાવનાં પત્ની જમનાબાઈ સાહેબ કોઈ યોગ્ય બાળકને દત્તક લેવા માગે છે."

કાશીરાવ હરખાતે હૈયે વડોદરા આવ્યા. સાથે પોતાના બે પુત્ર, અને મોટા ભાઈ ઉખાજીના પુત્ર દાદાસાહેબને લાવ્યા હતા : એમાંથી એકને માથે પસંદગીનો કળશ ઢોળાવાનો હતો. બાળકોની પરીક્ષા કરવા માટે મહારાણી જમનાબાઈ સાહેબે કુમારોને પ્રશ્ન કર્યો, "તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો?"

દાદાસાહેબ ચૂપ રહ્યા. સંપતરાવે ભોળાભાવે કહ્યું, 'મને કંઈ ખબર નથી.' પણ બાર વર્ષના ગોપાળે તો છાતી કાઢીને કહ્યું, "હું રાજા થવા આવ્યો છું!"

બસ, મહારાણીએ છુપાયેલા હીરાના તેજને પિછાની લીધું. ગોપાળરાવને દત્તક જાહેર કર્યા. તા. ૧૬–૬–૧૮૭૫ને રોજ એમનો વિધિસર રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. એમનું નામ 'સયાજીરાવ ત્રીજા' રાખવામાં આવ્યું.

* * *

ઉપર સંભારેલી પરીકથાથી આપણે આગળ વધીએ તો, અરેબિયન નાઈટ્સને ઝાંખી પાડે એવાં કથાનકો, શ્રીમંતના જીવન સાથે જોડાયેલાં મળી આવશે. અલાદ્દીન અને તેના તિલસ્મી ફાનસની વાત સહુને યાદ હશે.

અંધકારભરી ગુફા હતી. ભય લાગે એવું વાતાવરણ ચારે પાસ ફેલાયેલું હતું. કઈ બાજુએ પગલું મૂકવું એ સમજાય નહીં એવી સ્થિતિ હતી. અલ્લાદ્દીને ફાનસ ઘસ્યું. ઘસતાં બરોબર પ્રકાશ થયો; અને અલ્લાદ્દીનની આજ્ઞા ઉઠાવનાર કોઈ દિવ્ય બળ પ્રગટ થયું.

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ વડોદરાની ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે વાતાવરણ ભલભલાને મૂંઝવે એવું હતું. પરંતુ આપણી તો નજરે જોયેલા અલ્લાદ્દીને, એ બિહામણા લાગતા કાળમાં ફાનસ ઘસ્યું, અને સર્વત્ર પ્રકાશ થયો. એ જ પ્રકાશમાંથી સુખનાં કિરણો ફેલાવતાં અનેક બળ વાતાવરણમાં પ્રગટ થયાં. કલ્પનાને પણ ખરું ન લાગે એવું રાજ્યનું પરિવર્તન થયું.

ગામેગામ શાળાઓ અને પુસ્તક-શાળાઓ ઊભી થઈ. સેંકડો, હજારો અને લાખો વિદ્યાર્થીઓએ જ્ઞાનનાં તેજ પીધાં. શહેરો અને ગામડાંના દેખાવ ફરી ગયા. નવીન સુખસાધનોના ભંડાર જાણે ખુલ્લા મુકાયા હોય એમ આગગાડી, રસ્તા, વીજળી, પાણીનાં સાધનો, બાગબગીચા, રમતગમત અને આનંદપ્રમોદનાં સ્થાનો ઉઘડી ગયાં.

દવાખાનાં અને તે પાછળ રહેલી આરોગ્યવર્ધનની પ્રજાભાવના, કલાસંગ્રહસ્થાન, કલાભવન, પ્રયોગશાળા, સંગીતશાળા – એ બધાં દેહ અને મનને પ્રફુલ્લિત કરતાં સાધનો સહુના લાભ માટે યોજાઈ ગયાં. વાણીવિહીન પ્રજા બોલતી થઈ, અનારોગ્ય પ્રજા ચાલતી થઈ, અને દલિત પ્રજાને ખુલ્લી તાજી હવા મળી.

ચાંદ્વાપોળી
રવિશંકર રાવળ
કલાકારના સૌજન્યથી)

આ અરેબિયન નાઈટ્સની વાર્તા નથી : એ શ્રીમંત સયાજીરાવની ખરી બનેલી વાત છે—જેમણે એક જાદુગરની સિફતથી પોતાના રાજ્યને ઝગમગતું બનાવ્યું!

* * *

આ બધું કેમ બની શક્યું તે તપાસીએ. અંગ્રેજ સરકારે મહારાણી જમનાબાઈને વડોદરાની ગાદી માટે દત્તક લેવાની પરવાનગી આપી; તે વખતે સરકારની ખાસ મરજી એ હતી કે કોઈ મોટી ઉંમરના કુંવરને ગાદી ન આપવી : દસબાર વર્ષના, અને વડોદરાના કલુષિત રાજકારણથી અજાણ એવા ગાયકવાડ–કુટુંબના બાળકની પસંદગી કરવી અને પછી કુશળ કેળવણીકારોના હાથ નીચે તેને કેળવી, તેને ગાદી સોંપવી; અને તે પ્રમાણે જ બાલ ગોપાળની પસંદગી થઈ હતી.

હીરાને પહેલ પાડવાનું કામ ઈ. સ. ૧૮૭૫ની ૭મી જૂને શરૂ થયું. માંડવી પાસે આવેલા જૂના સરકાર વાડાના એક મેડા પર મહારાજાએ પહેલો એકડો ઘૂંટવા માંડયો. શરૂમાં તેમને મરાઠી, ગુજરાતી અને ઉર્દૂ ભાષાના મૂળાક્ષરો ભણાવવામાં આવ્યા. પછી સારા શિક્ષકની શોધ દીવાન રાજા સર ટી. માધવરાવે કરી. એક સુંદર સ્વભાવના અને ક્લાસિક આઈ. સી. એસ. વિદ્વાન એલિયટની દેખરેખ નીચે તેમનો અભ્યાસ ચાલુ થયો.

બાલ મહારાજાની આ વખતની દિનચર્યા જાણવા જેવી છે : ૬ વાગ્યે જાગવું, ૮ વાગ્યા સુધી ઘોડેસવારી, ૯થી ૧૦ રાજમાતા પાસે જઈ નાસ્તો (છોટી હાજરી) ૧૦–૩૦થી ૫ શાળામાં જવું, પછી ૭–૩૦ વ્યાયામ, હિંદી ખેલ, કવાયત, ૭–૩૦થી ૮–૩૦ સ્વયંવાચન, ૯થી ૧૦ ભોજન, ૧૦થી ૬ નિદ્રા.

બધા વિષયોમાં એમને સરખો રસ નહોતો પડતો. વ્યાયામનો શોખ તો મૂળથી જ હતો : આ ઉપરાંત નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ રાજમાતા જમનાબાઈ જ આપતાં. રાજદ્વારી વિષયો દીવાન સમજાવતા. સવા પાંચ વર્ષમાં હાઈસ્કૂલની છેલ્લી કક્ષા સુધીનું જ્ઞાન તેમને મળ્યું. તે પછીના વર્ષમાં એમને રાજવહીવટ, મહેસૂલ, જમીનના કાયદા, લશ્કર વગેરે વિષયોમાં નિષ્ણાતો દ્વારા વ્યાખ્યાનો સંભળાવવામાં આવ્યાં.

૧૮૮૨ના ઑક્ટોબરમાં એમને પૂર્ણ અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો. પછી, એમણે રાજકાજમાં દિલ દઈને, પોતાની પ્રજાની નજીક આવવાના જે અખંડ પ્રયત્નો કર્યા તેનો વિચાર કરીએ, તો જણાય છે કે અદ્‌ભૂત કથાઓનું છેવટ જેમ "તેણે ખાધું, પીધું અને મોજ કરી" એમ આવે છે, તેવો અંતિમ ધ્વનિ સયાજીરાવના જીવનમાંથી સંભળાતો નથી. તેમની ત્રેંસઠ વર્ષની દિનચર્યા જોનાર સહજ જાણી શકશે કે તેમનું જીવન સ્વર્ગમાંથી ગંગા ઊતારવા મથતા કોઈ ભગીરથ કે જગતકલ્યાણ માટે ધૂણી ધખાવી, તપ તપતા કોઈ તપસ્વીનો ખ્યાલ આપે છે.

નહીં તો નિયમિતપણું, સાદાઈ, પરિશ્રમ લેવાનું બળ, વિગતો માટેની ચોક્કસાઈ —એ બધું સુખના શોખીનોમાં હોય જ નહીં. શ્રીમંત સયાજીરાવે પોતાની પ્રત્યેક ક્ષણ પ્રજામાં વેરી છે, પ્રત્યેક શ્વાસ પ્રજાને માટે ખરચ્યો છે, પ્રત્યેક સ્વપ્ન પ્રજા માટે ઘડયું છે. આવા ભીષણ તપસ્વી–રાજવી હિંદભરમાં બહુ જૂજ થયા છે. શ્રીમંત સયાજીરાવ વડોદરાના નૃપતિ હતા એટલું જ નહીં, પણ તેઓ હિંદુસ્તાનના એક રાષ્ટ્રસર્જક પણ હતા.

* * *

પ્રવાસ એ રાજકારણીની આંખ છે ; વેપારનું મંડાણ છે; અને વિદ્યા તથા કળાની કલ્પનાઓ તથા આદર્શોના વહાણનું લંગર છે. મહારાજા સયાજીરાવ પોતાને 'મહાન પ્રવાસી' તરીકે ઓળખાવતા. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં, લોકોની સ્થિતિ નજરોનજર નિહાળવા અનેકવાર પ્રવાસો કર્યા હતા. હિંદ અને હિંદ બહાર પણ અનેક મુસાફરી કરી હતી. યુરોપ અને અમેરિકાનાં સુધારા અને સંસ્કૃતિનો પરિચય સાધવા કુલ બાવીસ વાર પરદેશ જઈ આવ્યા હતા. આ પ્રવાસમાં જ એમને અનેક માનવરત્નોનો પરિચય થતાં, તેમને પોતાના રાજ્યને ઉજાળવા એ લઈ આવતા હતા.

જૂના સાહિત્યના ઉદ્ધારનો તેમ જ વર્તમાન સમયના ઉપયોગી સાહિત્યનો તેમને ભારે શોખ હતો. પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર વગેરેના ગ્રંથભંડારોમાં ખાસ વિદ્વાનો મોકલીને, તેમણે અનેક બહુમૂલા ગ્રંથો પ્રગટ

કરાવ્યા છે. વિદ્યાના ઉત્તેજન માટે તેમણે શું કર્યું તે જરા જોઈએ. ગુજરાતી "પ્રાચીન કાવ્યમાળા"નું પ્રકાશન શ્રીમંતને જ આભારી છે. સને ૧૯૧૨માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તેમણે વડોદરે નોતરી હતી. તે વખતે બે લાખ રૂપિયા જેટલી રકમ તેમણે સાહિત્ય–પ્રકાશન માટે જુદી કાઢી હતી. એમાંથી સેંકડો ભાષાંતરો અને મૌલિક ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે. વર્ષે વર્ષે જાણીતા વિદ્વાનોને બોલાવી, તેમની પાસે જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવી, તેમનું રાજ્ય-સન્માન કરવાની તેમની યોજનાએ વડોદરાને અનેક ભારતપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોનો પરિચય કરાવ્યો.

૧૮૯૦માં દી. બા. મણિભાઈ જશભાઈના વખતમાં વહીવટી રાજભાષા તરીકે "ગુજરાતી" ભાષાની જાહેરાત થઈ; સરકારી હુકમોની પ્રસિદ્ધિ, "આજ્ઞાપત્રિકા" – એવા સ્વદેશી નામથી અને દેવનાગરી લિપિમાં છાપીને કરવામાં આવી. આજના ગુજરાત–રાજ્યમાં, હજી જ્યારે "જી. આર." (ગવર્નમેન્ટ રિઝોલ્યુશન) એવો અંગ્રેજી શબ્દ દૂર કરી શકાયો નથી, ત્યારે શ્રીમંત સયાજીરાવના હુજર-હુકમો, કાઉન્સિલ-હુકમો કે દીવાન હુકમો, 'હુજૂર-આજ્ઞા' કે 'રાજ-આજ્ઞા'ને નામે પ્રસિદ્ધ થતા હતા : અને લોકોમાં પણ એ ગુજરાતી નામનો જ પ્રચાર સહજ બન્યો હતો તે ધ્યાનમાં લેવા સરખું છે.

રાજ્યવ્યવહારમાં વાપરવા માટે "શ્રી સયાજીશાસન શબ્દ – કલ્પતરુ" નામથી સાત ભાષામાં પર્યાયો આપતી એવી, વહીવટી શબ્દો માટેની શબ્દકોશની મોટી ચોપડી તેમણે તૈયાર કરાવી હતી; વર્તમાન ગુજરાત રાજ્યને આ પ્રયત્નમાંથી ઘણો લાભ મળી શકે તેમ છે.

વડોદરા રાજ્યના વહીવટમાં વહીવટી લખાણના એક શ્રેષ્ઠ અને સૌ સમજી શકે તેવા ઉપાય તરીકે "ટિપ્પણ"ની પરિપાટી શરૂ કરી હતી. તેમાં વિષયની પૂરી સમજાવટ, પૂર્વ ઇતિહાસ, વિરુદ્ધ-તરફેણની દલીલો, અને જે મુદ્દા ઉપર હુકમ લેવાનો હોય તે મુદ્દાની ગોઠવણી અને અભિપ્રાયના સંયોજન સહિત રજૂઆત: મથાળે "સૂચક શબ્દ" બતાવીને પહેલી નજરે પ્રકરણ સમજાય એવો આગ્રહ તેમાં રાખ્યો હતો. વર્તમાન વહીવટી તુમારોની આવી ચોખવટને અભાવે જે ત્રાસદાયક પરિસ્થિતિ પક્ષકારોની સર્જાય છે, તે નિવારવા માટે આ "ટિપ્પણ"ની પદ્ધતિ ગુજરાત રાજ્યે અપનાવવા જેવી છે એમ સૂચવવાનું મન થાય છે.

* * *

અજ્ઞાન એ અવનતિનું મૂળ છે એમ શ્રીમંતને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. તેમણે રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત કર્યું હતું, જેથી પ્રજાના એકેએક બાળક બાળકીને માટે સામાન્ય જનને જ્ઞાનના માર્ગ ખુલ્લા બની જાય. ગામડે ગામડે સંસ્કાર વેરતી ફરતાં પુસ્તકાલયોની યોજનાથી આપણું ભણેલું ભૂલી ન જવાય અને જ્ઞાન તાજું રહે તેટલા સારુ વાચનાલયોની અને પુસ્તકાલયોની, જૂના વડોદરા રાજ્યની યોજના હજી ગુજરાતમાં અજોડ રહી છે. પ્રજાના જીવનમાં આનંદ, ઉલ્લાસ, પ્રફુલ્લિતપણું પ્રેરી શકાય તે અર્થે સંગીત, વ્યાયામ અને લલિતકળાને શ્રીમંતે આપેલા વેગે વડોદરાને લાંબા સમયથી વિખ્યાત બનાવ્યું છે.

વર્તમાન યુગના હિંદને હલાવી રહેલા અનેક પ્રશ્નોને સયાજીરાવે એક આર્ષદ્રષ્ટાની જેમ વર્ષો પહેલાં પારખી લીધા હતા અને તેમને ઉકેલવાના માર્ગો યોજી દીધા હતા. અંત્યજોદ્ધારનો પ્રશ્ન હોય કે રાષ્ટ્રભાષાનો હોય, એક લિપિનો પ્રશ્ન હોય, ધર્મઐક્યનો પ્રશ્ન હોય કે સ્ત્રીઓના સમાન હક્કનો પ્રશ્ન હોય, ગ્રામપુનર્ઘટનાનો પ્રશ્ન હોય કે સ્વદેશી પ્રચારનો પ્રશ્ન હોય, સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન હોય કે રાષ્ટ્રજીવનને ઘડતો કોઈ પ્રશ્ન હોય – તેને શ્રીમંત સયાજીરાવે પોણોસો વર્ષ પહેલાં પિછાન્યા હતા. વડોદરા રાજ્યની મર્યાદામાં રહીને, પરંતુ સૌને ખુલ્લી રીતે દેખાય એવા, સૌ પ્રશ્નોના ઉકેલ એમણે હાથ પર લીધા હતા. કારણ કે એમણે પોતાના રાજ્યને રાષ્ટ્રની એક 'પ્રયોગશાળા' બનાવ્યું હતું.

આવા એક સમર્થ યુગપુરુષની સરખામણી કરવા માટે, વર્તમાન યુગમાં તો એક મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ સ્મૃતિમાં આગળ આવે છે. અનેક બાબતોમાં શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાંધીજીના અગ્રેસર પુરોગામી હતા – એ વાત આપણે ભૂલવા માગીએ તો પણ તે ન ભુલાય એવું ઐતિહાસિક સત્ય છે.

આપણે એમની સ્મૃતિમાંથી અવશ્ય પ્રેરણા મેળવીએ.

☆ ☆ ☆ થિયૉસૉફી અને શિક્ષણ

લેખક : શ્રી હરજીવન કાલિદાસ મહેતા, ભાવનગર

થિયૉસૉફી એટલે બ્રહ્મવિદ્યા. થિયૉસ એટલે ઈશ્વર અને સોફિયા એટલે વિદ્યા. ઈશ્વરજ્ઞાન, થિયૉસૉફી એ એક ધર્મ કે સંપ્રદાય નથી. તે સઘળા ધર્મોનો સાર છે. તે સઘળા ધર્મોને સન્માને છે ને બનતાં સુધી સઘળા ધર્મોનો અભ્યાસ કરે છે, ને સૌમાંથી, સૌ પાસેથી સત્ય ગ્રહણ કરે છે. તેના અભ્યાસીને પોતાનો ધર્મ છોડવો પડતો નથી; પણ તે સઘળાનું રહસ્ય સમજવા માંડે છે.

થિયૉસૉફીના કહેવા પ્રમાણે મનુષ્ય એ શરીર નથી; પણ આત્મા છે. શરીર, હૃદય, મન અને બુદ્ધિ એ આત્માના અનુભવ લેવાનાં સાધનો છે. આ સાધનોને કેળવવા, સારાં શુદ્ધ ને ઉપયોગી બનાવવા માટે કેળવણી અથવા શિક્ષણ જરૂરી છે.

શિક્ષણ અને કેળવણીની રીતિ એક નથી. પણ જુદી જુદી છે. શિક્ષણ બહારથી અપાય છે, એટલે તે ગોખવું પડે છે ને સમય જતાં ભુલાઈ જાય છે, કેમ કે તે સમૂહગત અપાય છે.

કેળવણી અંદરથી સમજાવાય છે, ખિલવાય છે, એટલે તે ગોખવી પડતી નથી. કેમ કે તે જીવનરૂપ બની જાય છે, ને તે વ્યક્તિગત રીતે અપાય છે. દરેક અભ્યાસીને તે શક્તિ, સ્વભાવ અને વિકાસના પ્રમાણમાં અપાય છે. એટલે તે ભવિષ્યના જન્મમાં જલદીથી તાજી થઈ જાય છે ને શિક્ષણને ફરીથી આપવું પડે છે; પરંતુ હાલના સંજોગોમાં કેળવણી આપે એવા પ્રાધ્યાપકો અને આચાર્યો મળવા કઠિન છે, માટે કેળવણીનો નહીં પણ શિક્ષણનો જ વિચાર કરવો પડે છે.

બાળક પાસે વધારે વખત રહેનાર તેની માતા હોય છે. બીજે નંબરે તેનો પિતા આવે છે ને ત્રીજે નંબરે શિક્ષક આવે છે. માતા, પિતા અને શિક્ષક બાલપ્રેમી, વિદ્યાપ્રધાન અને ચારિત્ર્યશીલ હોય તો જ બાળકને સારા સંસ્કાર અને સારું શિક્ષણ આપી શકે. માત્ર માતાપિતા કે શિક્ષક થયેલા સારું શિક્ષણ આપી શકે નહીં. પણ અત્યારે તો માતા પોતાના ઘરકામમાં રોકાયેલી હોય છે. પિતા મોટે ભાગે કુટુંબનિર્વાહના કામમાં કે તેના ધંધારોજગારમાં રોકાયેલો હોય છે. એટલે બાળકને શિક્ષણ આપવાનું માત્ર કામ શિક્ષકને કરવાનું રહે છે ને તે જો બાલપ્રેમી, વિદ્યાપ્રેમી, હૃદયપ્રધાન અને ચારિત્ર્યશીલ ન હોય તો સારું ને સાચું શિક્ષણ આપી શકતો નથી.

બાળકને શિક્ષણ આપતાં પહેલાં તેને સમજવું જોઈએ કે બાલશિક્ષણની બાબતમાં મૅડમમૉન્ટેસરીની પદ્ધતિ સારી છે, પણ સઘળા બાળકોને આ પદ્ધતિથી શિક્ષણ મળવું શક્ય નથી. એટલે શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણથી જ ચલાવી લેવું પડે છે. બાળકોને–વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ બે રીતે અપાય છે: (૧) કથનથી, વાચનથી અને લેખનથી દૃશ્ય રીતે (૨) માતા, પિતા અને શિક્ષકના અદૃશ્ય વિચાર, વૃત્તિ ને લાગણીથી ને તેઓના દૃશ્ય જીવનથી. બાલકને માતાનુ દૂધ મળે ત્યાં સુધી તે દૂધ ઉપર જ રાખવું. ટૂંકે ટૂંકે વખતે ધવરાવવું પણ ધાવીને ઓકી પાડે તેવું ને તેટલું ધવરાવવું નહીં. કુટુંબીઓએ ઘરનું વાતાવરણ સારું રાખવું. કોઈએ ગુસ્સે થવું નહીં, રાડો પાડવી નહીં, કોઈની નિંદા કરવી નહીં, ચડભડવું નહીં, કચવાવું નહીં, હલકા વિચારો કરવા નહીં, હલકા શબ્દો બોલવા નહીં કે જેથી બાળકના ઉપર માઠી અસર થાય નહીં. પ્રભુ સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ અને સર્વસમર્થ છે. એ બાળકમાં પણ છે. તે પ્રભુ બાળકને જ અદૃશ્ય રીતે આગળ વધારી રહ્યો છે; બાળકના ઉપર આસપાસના માણસોના ને આસપાસની વસ્તુઓની અસર થાય છે, માટે બાળકની આસપાસ સારી, ચોખ્ખી ને સુંદર વસ્તુઓ રાખવી જોઈએ ને કુટુંબીઓને ખાસ તેની માતાએ સારું નિર્દોષ જીવન જીવવું જોઈએ.

તે જમતાં શીખે ત્યારે શરૂઆતમાં પ્રવાહી ખોરાક આપવો જોઈએ. બહુ ખારી, બહુ ખાટી, બહુ ગળી, બહુ તીખી, બહુ કડવી ચીજ ખાવા આપવી નહીં. તેની ઈચ્છાની વિરુદ્ધ વધારે ખવડાવવું નહીં, ટોકવું નહીં, બિવરાવવું નહીં, ધમકાવવું નહીં, તેની સાથે એકાક્ષરી, બેઅક્ષરી ટૂંકા શબ્દોમાં બોલવું કે જેથી તે સહેલાઈથી બોલતાં શીખે. તે ઊંઘતું હોય ત્યારે જગાડવું નહીં. રોજ ખુલ્લામાં વધારે રાખવું. બને તો સાંજના ગામ બહાર કુદરતમાં તેને થોડો સમય ફેરવવું. ચાલવા શીખે, બોલવા શીખે, ત્યારે તે તેના શરીરનાં અંગોનાં નામો ને ઘરનાં માણસોનાં નામો શીખવવાં, થોડાં પશુનાં ને પક્ષીનાં ને વૃક્ષોનાં નામો પણ શીખવવાં. તેની વયનાં બાળકો સાથે રમવાની તકો આપવી. રમકડાં પણ નાનાં કદનાં ને જુદા જુદા સુંદર રંગનાં આપવાં. તે પૂછે તેનો જવાબ જલદી આપવો.

ચારપાંચ વર્ષનું થાય ત્યારે તેને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામો શીખવવાં, પછી આગળ ચાલવું, ને કહેવું કે આંખો જોવા જોઈએ ને જાણવા માટે, કાન સાંભળવા ને સાંભળીને જાણવા માટે છે.

આમ પાંચે ઈન્દ્રિયોનું કામ સમજાવવું. આ ઈન્દ્રિયો જાણવા માટે છે. માટે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે. તે જ રીતે પાંચે કર્મેન્દ્રિયોનું કામ સમજાવવું ને કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે એમ કહેવું. માતા, પિતા અને શિક્ષક જો ખોટું નહીં બોલે તો બાળક સાચું બોલતાં શીખશે. બાળકને શીખવવું હોય તે પોતે બોલવું અને કરવું એટલે બાળક કરવા માંડશે ને પોતે શિસ્ત પાળવી એટલે બાળક શિસ્ત પાળશે. કુટુંબીઓ અને શિક્ષકો જવાબદાર જીવન જીવશે તો કુમાર-કુમારીઓ ને યુવકો જવાબદાર જીવન જરૂર ગાળવા માંડશે.

આજે દુ:ખની વાત એ છે કે ઘરમાં વડીલો, શાળામાં શિક્ષકો ને ધારાસભાઓના માનવંતા સભ્યો પણ બિનજવાબદારીભર્યું જીવન જીવવા માંડયા છે ને વાંક યુવકોનો કઢાય છે. દેશમાં ઐકયની જરૂર છે વગેરે વાતો કરનારા ને એવાં ભાષણો કરનારા માનવંતા લોકો પોતે જ ઐકય તોડવા માંડયા છે. કુટુંબમાં વડીલોએ, સમાજમાં સૌ નાગરિકોએ ને રાજતંત્રમાં સૌ સત્તાધારીઓએ સૌ સાથે વિનયથી, પ્રેમથી વર્તતાં શીખવું પડશે ત્યારે જ દેશમાં સાચી શિસ્ત પ્રસરશે; પુસ્તકો, છાપાંઓ વ્યાખ્યાનોથી પ્રસરશે નહીં.

કુમાર-કુમારીઓને ખાતાં, પીતાં, જોતાં, સાંભળતાં, સઘળી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતાં શીખવવું જોઈએ. આજે મનના વિચારો ને હૃદયના ક્લેશો સાથે જોવાય છે. સંભળાય છે, સૂંઘાય છે, સ્પર્શ કરાય છે, એટલે પૂરું જોવાતું નથી, પૂરું સંભળાતું નથી, પૂરું સૂંઘાતું નથી, પૂરુ સ્પર્શાતું નથી એટલે કશાની સારી અસર આપણને થતી નથી. માટે આપણે કુમારાવસ્થામાં જ શીખવવું જોઈએ.

મનુષ્યે સુખી થવું હોય તો તેને કુદરતના ભૌતિક, નૈતિક ને આધ્યાત્મિક નિયમો શીખવા જોઈએ ને યુવાન પ્રજાને શીખવવા જોઈએ.

આરોગ્યના નિયમો પાળવા, ધંધો-રોજગાર કરવો ને સૌની સાથે સહકારથી રહેવું. મ્યુનિસિપાલિટીના-રાજ્યના નિયમોને માન આપવું. વિજ્ઞાનના નિયમો જાણી લઈને તેનો ઉપયોગ કરવો એ ભૌતિક નિયમો; નીતિથી, સત્યથી, સાચા ચારિત્ર્યથી વર્તવું એ સૌ નૈતિક નિયમો પ્રમાણે વર્તવું, વડીલોને માન આપવું, સરખા સાથે સહકાર અને મિત્રભાવે વર્તવું ને નાના પ્રત્યે કરુણા ને ક્ષમા રાખવાં. આવું સઘળું નૈતિક નિયમોમાં આવી જાય છે. દયા, પ્રેમ, અહિંસા, પરોપકાર, નિષ્પક્ષવૃત્તિ, નિષ્પક્ષપણું, સ્વાર્થપણું એ સઘળા આધ્યાત્મિક નિયમો. આ આધ્યાત્મિક નિયમો પાળવાથી માણસને પોતાના આત્માનું ને પરમાત્માનું ભાન થાય છે ને જીવન જીવવા જેવું બને છે.

વિકાસક્રમનો નિયમ, કર્મનો નિયમ, પુનર્જન્મનો નિયમ એ પણ અધ્યાત્મ જગતના નિયમો છે. આ ત્રણ નિયમો સમજવાથી, તે પ્રમાણે જીવવાથી માણસ મહામાનવના પંથે ચડે છે ને જગત શું છે, જીવ શું છે ને ઈશ્વર કોણ છે ને જીવ જગત ને ઈશ્વરનો સંબંધ શું છે, તે એ સમજે છે.

આ ત્રણ પ્રકારના નિયમો જો સમજાય તો મનુષ્ય સાચો મનુષ્ય, માણસાઈવાળો મનુષ્ય, બને ને આ વિશાળ વિશ્વમાં તેનું સ્થાન શું છે તે સમજે ને બીજાને પણ તે સમજાવવા શક્તિશાળી બને.

☆ ☆ ☆ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું રાષ્ટ્રને પ્રદાન

લેખક : પ્રા. શ્રી મોહનભાઈ પટેલ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ વિશે શ્રી પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈએ ઈ. સ. ૧૯૨૧માં "અમદાવાદની કેળવણી" એ નામના લેખમાં આવો એક ઉલ્લેખ કર્યો છે :[૧]

"આજથી દસ વર્ષ ઉપર ગુજરાત કૉલેજને અંગે નીકળેલી "માધવલાલ સાયન્સ ઇન્સ્ટિટયૂટ"નો પાયો નાખતી વખતે તે વખતના મુંબઈના ગવર્નર લૉર્ડ સિડનહામે એવા વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા કે એવો સમય જલદીથી આવે છે કે જ્યારે મુંબઈ ઇલાકાની પ્રજા આખા ઇલાકામાં માત્ર એક જ યુનિવર્સિટીથી સંતોષ પામી બેસી રહેશે નહીં, પરંતુ મુંબઈની મધ્યસ્થ યુનિવર્સિટી ઉપરાંત ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, સિંધ, કર્ણાટક, દરેક પ્રાંત પોતાની યુનિવર્સિટીની જુદી માગણી કરશે. લૉર્ડ સિડનહામને તે વખતે ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે કે તેમની આ ભવિષ્યવાણી માત્ર બાર વર્ષમાં ગુજરાતમાં પ્રત્યક્ષ થશે. બીજા પ્રાંતોની યુનિવર્સિટીની બાબતમાં ગમે તેમ હો, પણ ગુજરાતે તો પોતાની આગવી યુનિવર્સિટી (વિદ્યાપીઠ) ૧૯૨૦ના ગયા નવેમ્બર[૨] માસમાં સ્થાપી છે અને તેના ચૅન્સેલર (કુલપતિ) તરીકે સમસ્ત હિંદની સંસ્કૃતિના ઉત્તમ પ્રતિનિધિ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધીને નીમ્યા છે. અલબત્ત ગુજરાતે સ્થાપેલી આ નવી યુનિવર્સિટી લૉર્ડ સિડનહામના મગજમાં રમી રહેલી યુનિવર્સિટીઓથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે, એ કહેવાની અત્રે જરૂર રહેતી નથી."

લૉર્ડ સિડનહામ ઘણું દૂરનું જોનાર અંગ્રેજ હશે એમાં શંકા નથી. છતાં એમણે નહીં ધારી હોય તેટલી સંખ્યામાં ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોમાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ છે. ૧૯૪૭માં દેશ આઝાદ થયો તે પછી દેશકાળ ઘણો બદલાયો છે. તે પછીના બે દાયકામાં જે પરિવર્તનો થયાં છે તે ખૂબ ઝડપી છે, અને તે સર્વદેશીય પણ છે. ગાંધીજીને અહીં "સમસ્ત હિંદની સંસ્કૃતિના ઉત્તમ પ્રતિનિધિ" કહ્યા છે. ગાંધીજીને આફ્રિકાથી આ દેશમાં આવ્યે હજી માંડ પાંચેક વરસ થયાં હશે. એટલા ટૂંકા ગાળામાં ગાંધીજી પ્રજાહૃદયમાં કેવું આસન જમાવીને બેઠા હશે તેની પણ તે શાખ પૂરે છે. "ગુજરાતે સ્થાપેલી આ નવી યુનિવર્સિટી"એ શિક્ષણમાં ઘણાં મહત્ત્વનાં પ્રસ્થાનો કર્યાં છે.

એ જમાનામાં માતૃભાષાના માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ મળે તેવી અપેક્ષા પ્રજામાં ઊભી થઈ હતી. શ્રી પ્રાણલાલ દેસાઈ આ જ લેખમાં લખે છે :

"ગઈ સાલ અમદાવાદમાં ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદે પણ પ્રોફેસર આનંદશંકર ધ્રુવની દરખાસ્ત અને મહાત્મા ગાંધીજીના અનુમોદનથી સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપે એવી એક કૉલેજ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં સ્થપાવી જોઈએ. પોતાની આ દરખાસ્ત રજૂ કરતી વખતે પ્રોફેસર આનંદશંકરભાઈએ પરિષદમાં હાજર રહેલા ગુજરાતના સંસ્કારી પ્રતિનિધિઓને ખાતરી આપી હતી કે જો આવી જાતની કૉલેજ (મહાવિદ્યાલય) અમદાવાદમાં નીકળશે તો તેઓ પોતે આત્મભોગ આપી તે કૉલેજમાં કામ કરવા આવશે. આ દરખાસ્ત રજૂ કરતી વખતે પ્રોફેસર આનંદશંકરભાઈને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે કે. . . તે જ પ્રકારની કૉલેજ તે પછી માત્ર છ માસમાં અમદાવાદમાં અસ્તિત્વમાં આવશે."[૩]

---

૧. શંકરરાય અમૃતરાય સંપાદિત' 'અમદાવાદનો જીવન વિકાસ," (૧૯૨૧), પૃ. ૧૩૮

૨. સરતચૂક લાગે છે, ૧૮ ઑક્ટોબર, ૧૯૨૦ એ વિદ્યાપીઠનો સ્થાપના–દિન છે.

૩. એ જ, પૃ .૧૩૮–૯.

આજે તો એવી એકાદ કૉલેજ નહીં પરંતુ બે યુનિવર્સિટીઓ અમદાવાદમાં છે. એ બેમાંથી એક—ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ—તો શિક્ષણના તમામ સ્તરે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો પ્રયોગ સફળતાપૂર્વક આજે પણ કરે છે. જો કે હવે તે "પ્રયોગ" રહ્યો નથી, સિદ્ધ હકીકત છે. બીજી યુનિવર્સિટી તે ગુજરાત યુનિવર્સિટી. એ યુનિવર્સિટીએ પણ શિક્ષણ અને પરીક્ષણના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષા સ્વીકારી છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી પણ આ વાત સ્વીકારે છે. પરંતુ અંગ્રેજી ભણ્યા વગર પણ જ્ઞાનની વિધવિધ શાખાઓમાં વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકે તેવી સ્થિતિ તો કેવળ વિદ્યાપીઠમાં જ છે. અહીં કોઈ પણ સ્તરે અંગ્રેજી ફરજિયાત વિષય નથી; ને છતાં તેના વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીને ગ્રંથાલયની ભાષા તરીકે શીખી લે છે. વિદ્યાપીઠના ઘણા સ્નાતકો ગુજરાતની અન્ય યુનિવર્સિટીઓમાં અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટે જોડાય છે, ને ત્યાં ઉત્તમ પરિણામો લાવે છે. રાજ્યશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર જેવા વિષયોમાં તો પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ થયાના દાખલા છે.

બોધભાષાનો ફેરફાર આજે ઝાઝો વિકટ કે જટિલ દેખાતો નથી; પણ એક કાળે તેવો ફેરફાર અતિશય ક્રાંતિકારી ફેરફાર જણાતો હતો. વિદ્યાવિસ્તારમાં ને જ્ઞાનોપાર્જનમાં આ ફેરફારથી વિદ્યાર્થીઓને ઘણી સુવિધા થઈ છે. અંગ્રેજી વગર ગરીબ થઈ જઈશું એવો ડર વાસ્તવિકતા પ્રત્યે દુર્લક્ષ બતાવે છે.

બોધભાષામાં કરેલી ક્રાંતિ કરતાંય ઘણી મોટી ક્રાંતિ તો એ છે કે વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીને ગ્રામ-વિમુખ કરતું નથી. વિદ્યાપીઠ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને બહુજનસમાજાભિમુખ કરી શકી છે.[૧] આપણી યુનિ-વર્સિટીઓ હજી મેકોલેએ આંકી રાખેલી લક્ષ્મણરેખાની બહાર નીકળવાની હિંમત કરતાં અચકાય છે. પરંતુ વિદ્યાપીઠ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આજે પણ જે કામ કરી રહી છે તે અભ્યસનીય છે, વિદ્યાપીઠનો વિદ્યાર્થી ગામડાંમાં પાછા જતાં સંકોચાતો નથી, ઉમંગથી જાય છે. તે કેવળ "વ્હાઇટ કૉલર જૉબ" શોધતો નથી, કેમ કે અભ્યાસ દરમિયાન જ શ્રમની જે ટેવ પડી હોય છે તેથી શ્રમ એને અકળાવતો નથી. ગ્રામવિસ્તારોના યુવાનો યુનિવર્સિટીમાં જાય એટલે એમનું પોતીકું ખમીર તેઓ ગુમાવી બેસે છે—કદાચ એનાથી એ શરમાય પણ છે. એવું ખમીર સાચવવામાં વિદ્યાપીઠ એને મદદ કરે છે, અને એની માવજત પણ કરે છે, ને એનું યોગ્ય ગૌરવ પણ પ્રસ્થાપિત કરે છે. તેથી વિદ્યાપીઠનો સ્નાતક ગામડાં ભણી જતાં અચકાતો નથી. એનો અર્થ એવો પણ નથી કે જે "સોફિસ્ટિકેટેડ" ગણાય તેવી સંસ્થાઓમાં તે પોતાનો મેળ બેસાડી શકતો નથી. તે ત્યાં પણ જાય છે, અને અન્ય કાર્યકરોના મુકાબલે તે ત્યાં ઓછો ઊતરતો હોય એવું બનતું નથી. લોક-શાળાઓ, બુનિયાદી સંસ્થાઓ, અધ્યાપનમંદિરો, છાત્રાલયો વગેરેમાં વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો આજે મહત્ત્વનું કામ કરી રહ્યા છે. વળી, જે ગ્રામવિસ્તારોમાં શિક્ષણ અને સંસ્કારની ભૂખ છે તે વિસ્તારોમાં જઈને કેટલાક સ્નાતકોએ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ સ્થાપી છે, ને તેનું સંચાલન સરસ રીતે કરીને એક આદર્શ પણ પૂરો પાડ્યો છે.

હાલ જે "સમાજવિદ્યાવિશારદ"નો અભ્યાસક્રમ ચાલે છે તેમાં એસ. એસ. સી. પરીક્ષા કે તેની સમકક્ષ વિનીત આદિ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા પછી પ્રવેશ મળે છે,—અંગ્રેજીને આવશ્યક ગણાતું નથી. અન્ય યુનિ-વર્સિટીઓમાં ચાર વર્ષે સ્નાતક થઈ શકાય છે. અહીં ત્રણ વરસે તે પદવી મેળવાય છે. આ ત્રણ વરસમાં વિદ્યાર્થીને ખૂબ સઘન તાલીમ આપવામાં આવે છે. સવારના સાડા પાંચ વાગ્યે પ્રાર્થના થાય ત્યારથી માંડીને સાંજના ૭ા વાગ્યે સાયંપ્રાર્થના થાય ત્યાં સુધી સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીને ફુરસદનો સમય મળતો નથી. કામના દિવસો અને કામના કલાકોની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો એટલું કામ અન્ય યુનિવર્સિટીઓમાં ચાર વરસમાં પણ થતું નથી. તાલીમના આ ગાળામાં વિદ્યાર્થીને એકાંગી રાખવામાં આવતો નથી. સમાજને ઉપયોગી સજ્જ સેવક એને બનાવવામાં આવે છે; ગુજરાતના કેળવણીવિચારકોનું ધ્યાન હજી આ હકીકત પ્રત્યે યથાયોગ્ય રીતે ગયું નથી. હજી ઘણા એવા પણ મળે છે કે વિદ્યાપીઠમાં કઈ પદ્ધતિએ કેવું કામ થઈ રહ્યું છે તેનો યથાર્થ

ખ્યાલ તેમને હોતો નથી. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી અનુસ્નાતક શિક્ષણ પણ વિદ્યાપીઠ આપે છે. પારંગત (એમ. એ.), વિદ્યાવાચસ્પતિ (પી.એચડી.) વગેરે પદવીઓ માટેના અભ્યાસક્રમો પણ વિદ્યાપીઠમાં આજે ચાલે છે. આ બધાની સાથે આંતરિક મૂલ્યાંકનનું કામકાજ પણ અહીં સરસ રીતે ચાલે છે.

અહીંની પરીક્ષાપદ્ધતિ પણ શિક્ષણજગતમાં અન્યત્ર ક્યાંય નથી એવી છે, અને આજે ઘણા સમયથી તે ચાલુ છે. પરીક્ષાપદ્ધતિનાં અનેક દૂષણોની વાતો ચર્ચાય છે, પણ તેની સુધારણા માટે આગળ કદમ ભરવાની હિંમત હજી આપણા શિક્ષણકારોમાં નથી એ હકીકત શોચનીય છે. વિદ્યાપીઠમાં પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તે કારણે વિદ્યાર્થીનું પ્રમોશન અટકતું નથી. પદવી લેતાં પહેલાં એને નિયત કરેલા તમામ વિષયોમાં ઉત્તીર્ણ થવું પડે એ આવશ્યક ગણ્યું છે. સ્નાતકનાં ત્રણે વરસની પરીક્ષા વિદ્યાર્થી ત્રણ વરસને અંતે એક સાથે પણ આપી શકે એવી સુવિધા રાખી છે.

આજે શિક્ષણમાં work experience નો મહિમા સ્વીકારાતો જાય છે. વિદ્યાપીઠની શિક્ષણપદ્ધતિમાં તો તે છે જ. આ work એટલે માત્ર ઉદ્યોગ નહીં, માત્ર શ્રમ નહીં, પણ રોજિંદી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને શિક્ષણ માટેની ભૂમિકા બનાવી દેવાનું તો અહીંની પરંપરામાં છે. તેથી સમૂહજીવન પર અહીં વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે. વર્ગોમાં જ શિક્ષણ થાય છે એ ખોટો ખ્યાલ છે એમ જાણવા છતાં આપણા દેશમાં શિક્ષણનું કામ વર્ગોમાં જ શરૂ થાય, ને વર્ગોમાં જ પરિસમાપ્ત થાય છે! આ મુદ્દા વિશે એક ઉદાહરણ આપીને સ્પષ્ટ કરીશું. વિદ્યાર્થી સાચો સામાજિક બને, સાચો સેવક બને, કેવળ પુસ્તકપંડિત નહીં, તે વિશે અહીં સતત જાગૃતિ રખાય છે.

એક વિદ્યાર્થીને કેટલાંક નાનાંમોટાં શિસ્તનાં કારણોસર પ્રવેશ નહીં આપવો એમ વિદ્યાપીઠને જણાયું. એ વિદ્યાર્થી આચાર્ય પાસે આવ્યો, ને પ્રવેશ માટે તેમને વિનવણી કરી. આચાર્યે સ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરી. એટલે વિદ્યાર્થી કંઈક નિરાશ થયો. તેથી આચાર્યને મનમાં ઝીણી વેદના થઈ. વિદ્યાર્થીને તેમણે પૂછ્યું, "અહીં બે વરસ તમે ભણ્યા. તમારે મિત્રો ખરા કે?"

આચાર્યના આવા પ્રશ્નથી વિદ્યાર્થીને નવાઈ લાગી. તે કહે, "હા, ભાઈ, એમ કેમ પૂછો છો?"

"તમે હવે પછી અહીં સારી રીતે રહેશો એવી ખાતરી એ મિત્રો આપે ખરા?"

"હું એમને પૂછીને કહું."

"ભલે." વાત અહીં પૂરી થઈ. સાંજે પેલો વિદ્યાર્થી આચાર્ય પાસે આવ્યો. એના વર્ગના બીજાં ૯૮ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓની સહીવાળો કાગળ એમના હાથમાં મૂક્યો. એમાં એના સદ્‌વર્તન વિશેની બાંહેધરી હતી. આચાર્ય ખૂબ રાજી થયા. વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ આપ્યો, ને વર્ગને અભિનંદન આપ્યાં. આ ઘટનાને મહત્ત્વની શૈક્ષણિક ઘટના સાથે એમણે ઓળખાવીને પ્રાર્થના વખતે સૌને આ માહિતી આપી.

પેલા વિદ્યાર્થીની કોઈ ફરિયાદ પછી આવી નહોતી.[1]

આ ઘટનામાં ઘણું બધુ શિક્ષણ છે. પરંતુ એની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત ગણી નથી, ટૂંકમાં જ તે આપી છે.

સમૂહજીવનની આ રચનાત્મક ઘટના અહીં શક્ય બની તેના મૂળમાં વિદ્યાપીઠની શિક્ષણપ્રણાલી, જીવન સાથે શિક્ષણનો અવિચ્છિન્ન અનુબંધ અહીં રચાય છે. આવી ઘટનાઓ વિદ્યાપીઠનાં માહિતીપત્રકોમાંથી ભાગ્યે જ મળે. ઘણું બધું વણનોંધ્યું પણ રહી જતું હશે.

---

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના દિલ્હી ખાતે મળેલા ૨૯મા અધિવેશમાં શિક્ષણ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે શ્રી સ્નેહરશ્મિએ આપેલા પ્રવચન "કેળવણીનાં પલટાતાં મૂલ્યો,", પૃ. ૧૪. ૧૫.

ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશે અહીં કેટલીક માહિતી આપી છે. પરંતુ વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ સળંગસૂત્ર રહ્યું છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાનું શિક્ષણકાર્ય પણ તેવું જ નક્કર છે. ઉદ્યોગ, સમૂહજીવન, વિષય–શિક્ષણ એ બધાનો સુમેળ અહીં છે. એસ. એસ. સી. કક્ષાએ પણ બે કલાકનો રોજનો ઉદ્યોગ આવશ્યક ગણાયો છે. છતાં તેની કોઈ માઠી અસર વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક વિકાસ પર પડી હોય તેવો વિદ્યાપીઠનો અનુભવ નથી. ઊલટું, બુદ્ધિ વધારે વ્યવહારુ અને વધારે તેજસ્વી બની છે.

બીજી યુનિવર્સિટીઓમાં અને વિદ્યાપીઠમાં ફરક એટલો રહે છે કે વિદ્યાપીઠે પોતાનાં ધ્યેયો સુનિશ્ચિત કર્યાં છે. સમગ્ર દેશના, રાષ્ટ્રના, પ્રજાના ઉત્થાન માટે જે મહાપુરુષે પોતાનું જીવન સમર્પ્યું છે તેમણે જ આ ધ્યેયો નિશ્ચિત રીતે આંકી આપ્યાં છે. એ ધ્યેયોને કેન્દ્રમાં રાખીને વિદ્યાપીઠ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તેથી એ પ્રવૃત્તિઓ હંમેશાં હેતુલક્ષી (purposeful), જીવનલક્ષી હોય છે; તેથી વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ કેવળ પુસ્તક-પંડિતો તૈયાર કરતું નથી; સમગ્ર મનુષ્યનો આંતરબાહ્ય વિકાસ એની પ્રણાલીઓમાં છે. ગાંધીજીએ એની સ્થાપના વખતે એ કાર્યને ઋષિકાર્ય તરીકે ઓળખાવ્યું હતું. આજે પચાસ વર્ષના એના ભૂતકાળનું માત્ર વિહંગાવલોકન કરીએ તોપણ મહાપુરુષનાં એ વચનો ચરિતાર્થ થએલાં જણાય છે.

દેશી ભાષાઓની ખિલવણી

"भाषा साखा है सही, संस्कृत सोई मूल ।
मूल रहत है धूलमें, शाखामें फलफूल ।।"

આ વાક્યમાં ઘણું સત્ય છે. સંસ્કૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાનો અભ્યાસ અર્વાચીન દેશી ભાષાને ઉપકારક છે એમાં સંશય નથી, અને જેઓ આ દલીલથી પ્રાચીન ભાષાના અભ્યાસનું સમર્થન કરે છે તેઓનું કહેવું વજનદાર છે એમ ગ્રીક અને લૅટિન ભાષા દ્વારા ખીલેલી અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના ઇતિહાસ ઉપર લક્ષ દેતાં સહજ સમજાય છે. પરંતુ આ વાતની સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે યુનિવર્સિટી જ્યાં સુધી ચાલતી દેશી ભાષાઓની ઉપેક્ષા કરશે ત્યાં સુધી તે ભાષાઓમાં ગૌરવ આવવા સંભવ નથી અને તે વિના એ કેળવાવાની નથી અને તે કેળવાયા વિના ખીલવાની નથી. હિંદુસ્તાનમાં યુનિવર્સિટીઓએ માત્ર વિદ્યાના અલંકારગૃહરૂપે ન રહેતાં વિદ્યાને લોકોપયોગી કરી આપવામાં સહાય થવાનું છે, અને આ રીતે દેશના જીવનને સજીવ કરવામાં એક સાધનભૂત જે અર્વાચીન દેશી ભાષાઓની ખિલવણી તે સંબંધી કર્તવ્ય બજાવવાનું છે.

—આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ

("વિચાર માધુરી"માંથી)

☆ ☆ ☆ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં 'દક્ષિણામૂર્તિ'નો ફાળો

લેખક : શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી, કુલનાયક, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ,

સંસ્કૃતિ શબ્દને વિવિધ અર્થોમાં ઘટાવવામાં આવે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને સંસ્કારવાન કહેવી હોય તો ઊંડો વિચાર કરવો પડે. ઘણી વખત એવું બને છે કે વિદ્વાન વ્યક્તિને આપણે સંસ્કારી વ્યક્તિ કહીએ. જેનામાં વિનય, વિવેક ભરેલાં હોય અને જેના વ્યવહારોથી સમાજ પ્રસન્ન રહેતો હોય તેવી વ્યક્તિને પણ આપણે સંસ્કારી ગણીએ છીએ. આવી ગણતરી વખતે વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાને તેમ જ વ્યક્તિના ધનાઢ્યપણાને પણ ઘણીયે વખત ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે. આવી ગણતરીમાં ઘણી વખત ભૂલ થઈ જવાનો સંભવ પણ ખરો. સાંસ્કૃતિક ઘડતર કરવાનો દાવો કરતી કોઈ પણ શિક્ષણસંસ્થા સંસ્કારપોષક વાતાવરણ અને શિક્ષણને પોતાનાં સાધન તરીકે વાપરે છે. આજે ઘણી શિક્ષણસંસ્થાઓ સાંસ્કૃતિક ઘડતર કરવાનો દાવો કરતી દેખાય છે. આ બધું જોઈએ છીએ ત્યારે ભૂતકાળમાં વિલીન થઈ ગયેલી દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાએ પોતાના ત્રીસ વર્ષના ઉજ્જવળ ઇતિહાસમાં કેવા પ્રકારનું સંસ્કારઘડતર કર્યું તે જાણવા જેવી હકીકત ગણાય.

દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા શરૂ થઈ ત્યારે સનાતન ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવતાં માતાપિતાનાં બાળકોને છાત્રાલય આપવાની સગવડ કરી આપેલી હતી. છાત્રો સંસ્થામાં રહેતા. સનાતન ધર્મની પ્રણાલિકાને અનુરૂપ એવી દિનચર્યા આચરતા. હિંદુ ધર્મની કલ્પના પ્રમાણે બ્રહ્મચારી તરીકે જે રીતે જીવવું જોઈએ તે રીતે છાત્ર જીવે તેવો આગ્રહ રાખવામાં આવતો. નિયમિત ઉત્થાન, નિયમિત સ્નાનસંધ્યા, સાત્ત્વિક ભોજન, સાદાઈપોષક ટેવો, છાત્રાલયનાં અગત્યનાં કામોની જવાબદારી, સમયસર રાત્રિશયન વગેરે વ્યવહારો એક ઘડિયાળની ચોકસાઈથી ચાલતા. આવું સાદાઈભર્યું સાત્ત્વિક જીવન છાત્ર જીવતો હતો એટલે એના વૈયક્તિક અને સામુદાયિક જીવન ઉપર તેની એક પ્રકારની ચોક્કસ છાપ ઊઠતી. એ છાપ લઈને આવો છાત્ર શહેરની શાળામાં ભણવા જતો. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે પણ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના છાત્રો એક વિશિષ્ટ પ્રકારની છાપ પાડતા અને એ છાત્રો સંસ્કારી હોવાનું બિરુદ મેળવતા.

સમય જતાં સંસ્થાએ પોતાનું વિનયમંદિર શરૂ કર્યું. જીવનની જે મુદ્રા છાત્રાલયમાં તૈયાર થતી તે ઝાંખી ન પડે તથા સતત જળવાયા કરે તે માટે અન્ય શાળાના વાતાવરણમાંથી પોતાની જ શાળાના વાતાવરણમાં સંસ્થાએ છાત્રોને શિક્ષણ આપવું તે વધારે ઉચિત જણાયું. વિનયમંદિરમાં પણ છાત્રજીવનની પ્રણાલિકા જીવતી રહે તે માટે આગ્રહ રાખવામાં આવતો. નિયમિતતા સો ટકા હોય. પ્રામાણિકતાનો પૂરેપૂરો આગ્રહ રહે. શિસ્ત જાળવવાનું અગત્યનું ગણાય. ગુરુશિષ્ય સંબંધો પ્રેમભર્યા રહે. સ્વાધ્યાય તરફ કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રમાદ ન સેવાય. આ બધી બાબતો માટે પૂરેપૂરો આગ્રહ રાખવામાં આવતો. છાત્રાલયના ગૃહપતિ અને વિનયમંદિરના આચાર્ય એકબીજાના ગાઢ સંપર્કમાં રહેતા. વિદ્યાર્થીના વર્તન સંબંધે તથા તેના અભ્યાસ વિષે ઝીણવટભરી વિગતો નોંધવામાં આવતી. આચાર્ય અને ગૃહપતિ તેના ઉપર ગંભીર વિચાર કરતા. વિનયમંદિરના શિક્ષકગણને પણ વિશ્વાસમાં લેવાતો. ચારિત્ર્યઘડતર માટે સંસ્થા જે આદર્શો સેવતી હતી તે આદર્શોને અનુરૂપ શિક્ષકનું જીવન અને તેના વ્યવહારો રહે તેવો આગ્રહ પણ સેવવામાં આવતો. આના પરિણામે વિનયમંદિરમાં શિક્ષકોની ફેરબદલી વારંવાર કરવી પડતી. સંસ્થાના આદર્શોમાં બંધબેસતા થઈ જાય, અને એવા આદર્શોને પોતાના તરીકે સ્વીકારે તેઓ અહીં સ્થિર થતા; અન્યને સંસ્થા છોડવી પડતી.

છાત્રાલય અને વિનયમંદિરના સંચાલનનો અનુભવ એવો થયો કે ચારિત્ર્યઘડતર માટે બાલવયથી જ બાળકની સાથે કામ આરંભી દેવું જોઈએ. આ વિચારનું મૂર્ત સ્વરૂપ તે દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર. બાલમંદિરમાં

સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિના પ્રયોગો થવા લાગ્યા. બાળકનું વ્યક્તિત્વ દબાઈ ન જાય, અને ધીમે ધીમે વિકસ્યા કરે તેટલા સારુ બાળક તરફ આદર રાખવાનું અનિવાર્ય બન્યું. શિક્ષક અને બાળક વચ્ચે નિર્મળ પ્રેમસંબંધો ન હોય તો વિશ્વાસનું વાતાવરણ જામે નહીં. બાળક તરફના પ્રેમ અને આદરમાંથી નવાં નવાં માનવીય મૂલ્યો હાથ લાગવા માંડયાં. વિનયમંદિરમાં પણ તે જ સમયે સ્વાધ્યાય—પદ્ધતિનો પ્રયોગ શરૂ થયો. કુમાર-કિશોરોને સ્વાતંત્ર્યની સાથે સાથે જ જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવી. આ પ્રયોગમાંથી નિર્ભયતા, આત્મવિશ્વાસ અને મૌલિકતાનાં તત્ત્વો વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વમાં ઊપસી આવતાં દેખાયાં. નિર્ભયતા, આત્મવિશ્વાસ, અને મૌલિકતાને ટકાવી રાખવા માટે શિક્ષણક્ષેત્રે જે અનિષ્ટો પેસી ગયાં હતાં, તેને દૂર કરવાનો વિચાર વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ લેવા માંડયો. વિનયમંદિરમાંથી હરેક પ્રકારની સજાને છેક જ રદ કરવામાં આવી. શારીરિક સજા તો હતી જ નહીં, પરંતુ મહેણાંટોણાં મારવા જેવી માનસિક સજાનો પણ બહિષ્કાર થયો. પ્રચલિત શિક્ષણપ્રથામાં ભારે મોટા અનર્થો જન્માવનારી અને વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યનો હ્રાસ કરનારી પરીક્ષાપદ્ધતિ જેમ ને તેમ ટકી રહે તો વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યઘડતરનું કામ અટકી પડે, એટલું જ નહીં પણ બંધ થઈ જાય. આવા વિચારના પરિણામે પરીક્ષાની જુનવાણી પદ્ધતિ છેક જ રદ કરવામાં આવી. વિદ્યાર્થીના અભ્યાસનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે જે નવી પદ્ધતિઓ હાથ ધરવામાં આવી તે તેના રોજ-બ-રોજના કામ સાથે સંકળાયેલી રહેતી, એટલે વિદ્યાર્થીના ચિત્ત ઉપર તેની કોઈ માઠી અસર ન થાય. આ પ્રયોગો ચાલતા હતા ત્યારે ચારિત્ર્યઘડતર માટેનું મૂલ્યાંકન કરતાં કરતાં વળી એક નવી મુશ્કેલી દેખાવા લાગી. આ મુશ્કેલી ઈનામ અને હરીફાઈના તત્ત્વમાંથી પેદા થતી હતી. હરીફાઈમાં ઊતરીને ઈનામ મેળવવા સારુ વિદ્યાર્થી ખોટા માર્ગનું શરણ લેતાં પણ અચકાય નહીં તેવું જોવામાં આવ્યું. તેમ સ્પષ્ટ દેખાયું કે ઈનામ અને હરીફાઈનું તત્ત્વ ચાલુ રહે તો કર્યુંકારવ્યું ધૂળમાં જ મળી જાય. હિંમતપૂર્વક અને વિદ્યાર્થીગણમાં શ્રદ્ધા રાખીને સ્પર્ધા અને ઈનામ પણ કાઢી નાખવામાં આવ્યાં.

હવે એમ જોવા મળ્યું કે બાલમંદિર, વિનયમંદિર કે છાત્રાલય એ ત્રણેય વિભાગોને અલગ અલગ એકમો તરીકે જોઈ શકાશે નહીં. બાળક તો એક સંપૂર્ણ માનવી છે. એની કેળવણીને કોઈ વાડામાં બાંધી શકાય નહીં. એના ચારિત્ર્યમાં જુદા જુદા વિભાગો પણ પાડી શકાય નહીં. આના પરિણામે સંસ્થાએ ભણતાં બાળકને સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોવાનો નિરધાર કર્યો અને શિક્ષકની એવી સમગ્ર દૃષ્ટિમાંથી જ બાળકના નિર્મળ ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કરવાનું સુલભ બન્યું.

દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનો ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં જો કોઈ ફાળો નોંધાએલો ગણી શકીએ તો તે આ પ્રકારનો હતો. દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીને શિક્ષણનાં અનિષ્ટોમાંથી બચાવી લેવાયો હતો. તેનામાં સંસ્કારોનું સિંચન કરવા માટે વિવિધ પ્રકારની યોજનાઓ કરવામાં આવી હતી. વ્યક્તિ-વિકાસની સાથે સાથે વ્યક્તિ સમાજનું પણ એક અંગ બની રહે અને પોતાની જવાબદારીઓ સમજીને સંપૂર્ણપણે તેનું પાલન કરે તેવું વાતાવરણ અને તેવું શિક્ષણ આપવાની પૂરી કાળજી લેવાતી. આવા ઘડતરનું સમાજમાં કેવું પ્રતિબિંબ પડે છે તે જાણવા નોંધવાનું પણ સંસ્થા ચૂકતી નહીં. વિદ્યાર્થી સમાજમાં જાય પછી તેના જીવનનું જે દર્શન સંસ્થાને થતું તે આશા ઉપજાવનારું અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારું હતું.

☆ ☆ ☆ શિક્ષકનું માન અને પ્રદાન

લેખક : **આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર, હેરલ્ડ લાસ્કી ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, અમદાવાદ**

સ્વતંત્ર ભારતમાં આજે સાર્વત્રિક અસંતોષ પ્રવર્તે છે. સમાજના દરેક ક્ષેત્રમાં કશીક ઊણપ દેખાય છે અને પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રત્યેકને કાંઈ ને કાંઈ અધૂરપ લાગે છે. પણ એક રીતે જોતાં આ અસંતોષ કુદરતી છે. આટલો મોટો દેશ પહેલવહેલી વાર રાજકીય એકરાગ સાથે સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહીનો પ્રયોગ ચલાવે ત્યારે તેમાં ભૂલો, મુશ્કેલીઓ, અંતરાયો અને મર્યાદાઓ પ્રવેશે જ. પ્રજાની ગુણવત્તા તેમ જ ક્ષમતાની પાત્રતા જુદી જુદી હોવાને કારણે પણ વ્યવહારમાં મુશ્કેલીઓ વધવાની જ. એટલે, અસંતોષ માત્રથી અકળામણ અનુભવીને નહીં ચાલે. વિટંબણાઓમાંથી જ રસ્તો કાપવાનાં સૂઝ અને હિંમત સ્વતંત્ર પ્રજાએ કેળવવાં રહ્યાં.

પણ, એક વાત અવશ્ય ખટકે ખરી. પ્રજાજીવનમાં આજે વર્તાતો અસંતોષ મહદ્ અંશે પ્રજાકીય નિષ્ક્રિયતા કે બેફિકરાઈમાંથી પ્રગટ થતો રહ્યો છે. દરેકને હક્ક જોઈએ છે, પણ કોઈને જવાબદારી સ્વીકારવી નથી; દરેક જણ એમ ઇચ્છે છે કે પારકાઓ કશુંક કરે, પણ પોતે પોતાનો ફાળો આપે એ એને ફાવતું કે ભાવતું નથી. પરિણામે, હાલનો અસંતોષ એક પ્રકારની સાર્વત્રિક બેજવાબદારીની ઊપજ છે. તેથી જ એ અસંતોષકારક નહીં પણ મારક છે. સ્વાર્થ અને સલામતીના વમળમાં પડેલી પ્રજાનો અસંતોષ કેવી રીતે ઉપકારક નીવડે?

પ્રજાજનો જાગ્રત હોય, સમાજોન્મુખ રહે અને શિક્ષિત બન્યાં હોય તો આવો અસંતોષ સ્પૃહણીય અસ્વસ્થતામાં પરિણમે. એવી પ્રજાકીય અસ્વસ્થતા રાષ્ટ્રની પ્રગતિનું એક સુંદર અને આવશ્યક પરિબળ બની રહે. પણ આજે તો કમભાગ્યે મોટા ભાગના લોકોને કોઈ પ્રકારની અસ્વસ્થતાનો અનુભવ જ થતો નથી. આજની પરિસ્થિતિમાં જે વિષમતા છે, અન્યાય છે, જૂઠાણું છે એ બધાંથી કોણ કેટલા ગુસ્સે થાય છે? ક્યાં છે રોષે ભરાયેલા અને જુસ્સાવાળા યુવાનો? કેવળ ટીકા કરવાથી કે બેછૂટ રીતે ગાળો ભાંડવાથી પ્રકોપ નહીં, પણ ગંદવાડ ફેલાય છે. સમાજના આરોગ્ય માટે તે હાનિકારક છે. નિઃસ્વાર્થભાવે જે વ્યક્તિ સમાજકાર્ય કરે અને તેમ કરતાં કરતાં જે કોઈ અંતરાયો અને આપત્તિઓ આવી પડે તેનો સામનો કરે ત્યારે જે મિજાજ ને ખમીર તે વ્યક્તિના વાણીવર્તનમાંથી આપોઆપ પ્રગટે છે, એ પ્રકોપ રાષ્ટ્રની રચના માટે ઉપયોગી નીવડે છે. સ્વાભાવિક જ, આવો ગુસ્સો એ કેવળ લાગણીવેડાનો કે ભાવનાશીલતાનો આવિર્ભાવ નથી. સ્પષ્ટ વિચાર અને ઉત્કટ વિમર્શનો ટેકો હોય તો જ એ ગુસ્સો ખપમાં આવે છે. એટલે, સાચા અને સ્વતંત્ર શિક્ષણની સવિશેષ આવશ્યકતા છે.

* * *

ભારતમાં આજે બધું જ બગડયું છે એમ બધા કહ્યા કરે છે, તેમ છતાં ભારત દેશ હજી ટકયો છે અને આપણે સહુ હજી જીવી રહ્યાં છીએ, એટલે પરિસ્થિતિ સાવ અંધકારમય કે અશક્યવત્ નથી, એ તો ઉઘાડી વાત છે. આપણું જાહેર જીવન આજકાલ ઠીક ઠીક કલુષિત થયું છે એની ના પાડી શકાય તેમ નથી. નેતાઓ નેતા રહ્યા નથી અને સૂત્રધારો માર્ગદર્શક રહ્યા નથી. સત્તા સાધન મટીને સાધ્ય બની છે; કર્તૃત્વનાં સ્થાનો કેવળ પદ-પ્રતિષ્ઠા ને ભોગવિલાસનાં ધામ બન્યાં છે. વાણી અને વર્તન વચ્ચેનું અંતર રોજ-બ-રોજ પૂરવેગે વધતું રહ્યું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સત્યનું આચરણ કરવાનું તો બાજુ પર રહ્યું, પણ તેનો જયઘોષ પણ મંદ પડતો ચાલ્યો છે. લાંચ-રુશવતની બદી ઠેર ઠેર ફેલાતી રહી છે. લાગવગનું જોર વધતું જ રહ્યું છે. આવા બધા ભ્રષ્ટાચારોને કારણે સાર્વજનિક જીવન ભાંગી પડયું છે.

રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યનો આવો અભાવ જરૂર ચિંતાજનક છે. પણ, આવી ઘોર અંધકારમય પરિસ્થિતિમાંથી પણ ચિંતા કરતાં ચિંતન અને ચિંતનને આધારે સમયસરનું સુયોગ્ય વર્તન શરૂ થઈ જવાં જોઈએ. એ દૃષ્ટિથી પ્રજાસત્તાક ભારતમાં આજે બે કાર્યક્ષેત્રો તરફ સ્વાભાવિક સવિશેષ ધ્યાન જાય છે : (૧) ન્યાયતંત્ર અને (૨) શિક્ષણ-જગત. જો અને જ્યાંસુધી આ બે પ્રવાહો મહદ્અંશે ચોખ્ખા, ગતિશીલ, સ્વતંત્ર, કાર્યક્ષમ, કૌશલ્ય-યુક્ત અને નિરપેક્ષ બુદ્ધિ-વૃત્તિવાળા રહેશે, તો અને ત્યાં સુધી આશા રાખવાનું સબળ કારણ અવશ્ય ચાલુ રહેશે. પ્રજાજીવનનાં આ બે પાસાં એટલાં તો પાયાનાં અને મહત્ત્વપૂર્ણ છે કે એમની સક્રિયતા વડે ભલભલા અંતરાયો પણ પાર કરી શકાય અને ગમે તેટલી ઊંડી ખાઈમાંથી પણ પ્રજાજનો વ્યક્તિગત રીતે ને સામૂહિક રીતે બહાર આવી શકે અને ઉચ્ચ શિખરો સર કરી શકે.

ન્યાયાધીશો સ્વતંત્ર હોય અને નિષ્પક્ષ હોય તો જ તેઓ બરાબર ન્યાય તોળી શકે. સત્તાધારીઓની શેહ કે શરમમાં તણાયા વિના તેઓ ન્યાય-પ્રદાનનું કાર્ય કરી શકે તે માટે તેમને બંધારણીય જોગવાઈઓ દ્વારા તેમ જ વ્યવહારક્ષમ પ્રણાલિકાઓ મારફત મજબૂત બનાવવા જોઈએ. એમની નિમણૂંકો ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ ધોરણો અનુસાર થવી જોઈએ. એમને મોટો પગાર અને જરૂરી તમામ સવલતો ઉપલબ્ધ હોવાં જોઈએ, એમની કામગીરી વિષે અને એમના ચુકાદાઓ વિષે કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથ સહેલાઈથી કે વાતવાતમાં ટીકા ન કરી શકે એ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા અને આબોહવા ઊભાં થવાં ઘટે.

જે તત્ત્વ ન્યાયાધીશને લાગુ પડે છે તે જ શિક્ષકને પણ બંધબેસતું છે, હોવું ઘટે. શિક્ષકો ઉચ્ચ ચારિત્ર્યના, વિદ્યાવ્યાસંગી ને સતત અધ્યયનશીલ હોય એ આવશ્યક છે. એવા તેજસ્વી શિક્ષકો વડે જ પ્રજા-ઘડતરનું ભગીરથ કાર્ય સરસ થઈ શકે. આવા શિક્ષકો મેળવવા માટે સમાજે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. શિક્ષકોને એમનાં યોગક્ષેમની જરા પણ ચિંતા ન રહે એ રીતનો આર્થિક પ્રબંધ થવો જોઈએ. શિક્ષકો પ્રયોગ-શીલ ને વિચારશીલ રહી શકે એવી મોકળાશ પણ હોવી ઘટે.

જો આજના ડહોળાયેલા વાતાવરણમાંથી આપણે પ્રજા અને રાષ્ટ્રને બહાર કાઢવાં હોય ને ઉન્નત બનાવવાં હોય તો રાષ્ટ્રના સર્વવિચારકો અને કાર્યકરોનું ધ્યાન ઉપરોક્ત બે કાર્યક્ષેત્રો અને એમાંની વ્યક્તિઓ પર કેન્દ્રિત થવું ઘટે.

* * *

શિક્ષણની પ્રવૃત્તિને હું પાયાની તેમ જ કળશની ગણું છું. રાષ્ટ્રની પ્રગતિ માપવી હોય તો એમાં અપાતા શિક્ષણ પરથી તેનો તાગ મેળવી શકાય. ખરું પૂછો તો, આજે જ નહીં પણ સર્વકાળ માટે, આપણો બધો આધાર શિક્ષણ પર અવલંબે છે. આજે એવા આધારની સવિશેષ જરૂર છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે આર્થિક વિકાસના દસકાઓની ઉજવણી શરૂ કરીને ચાલુ રાખી; પણ શિક્ષણના વિકાસ વિના નરી આર્થિક પ્રવૃત્તિ ને પ્રગતિ અધૂરાં છે, બલકે ઘણી વાર અપાયકારક ને જોખમકારક પણ છે. આ સત્ય સમજીને જ કદાચ દુનિયાભરમાં સાંપ્રત ૧૯૭૦નું વર્ષ 'આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વર્ષ' તરીકે ઊજવાઈ રહ્યું છે. આવી ઉજવણીમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કે એક વિશ્વ રચવાની કલ્પના અભિપ્રેત નથી. પણ આખા વિશ્વમાં એક સાથે સર્વ દેશોની સરકારો અને પ્રજાઓ શિક્ષણનાં હેતુઓ, કાર્યક્રમો ને લક્ષ્યાંકો પર ખાસ ધ્યાન આપે એ માટેની આ મથામણ છે.

શિક્ષણ-જગતનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સહુ પ્રથમ સ્વાભાવિક જ શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી એમ બે ઘટકો નજર સમક્ષ ખડા થાય છે. બીજું કશું ન હોય અને કેવળ આ બે જ ઘટકો હોય તોપણ શિક્ષણની વ્યવસ્થા શરૂ થઈ શકે ખરી. શિક્ષક બોલે ને વિદ્યાર્થી સાંભળે, વિદ્યાર્થી પૂછે ને શિક્ષક જવાબ આપે. પરંતુ, માનવ-ઇતિહાસમાં જેમ જેમ પ્રગતિનાં સોપાન ચડાતાં ગયાં, તેમ તેમ શિક્ષણ-જગતમાંના

અન્ય ઘટકો આકાર પામવા લાગ્યા. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી ઉપરાંત વ્યવસ્થાપક અને વાલી, સરકાર અને સમાજ એ ઘટકો પણ ઉમેરાયા. વિજ્ઞાન અને ટેક્નૉલૉજીની આજની દુનિયામાં સાધનો ને ઇમારતો, મેદાનો ને સવલતો એ પણ નોખાં પાડી શકાય એવાં ઘટકો ને પરિબળો બન્યાં છે. વળી, લોકશાહીની મજલ સાથે અને પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના સાથે દેશ દેશમાં અખબારો અને લોકમત, રેડિયો અને ટેલિવિઝન, વિશિષ્ટ મંડળો અને વિવિધ હિતસંબંધક સંસ્થાઓ અને ખુદ પ્રજાકીય પ્રતિનિધિત્વ સર્વાંશે કરનારી પાર્લમેન્ટો કે લોક-પ્રતિનિધિ સભાઓ પણ હવે શિક્ષણ-જગતના કાર્ય-સંદર્ભમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે અગત્યનાં બની રહ્યાં છે.

પણ હું આ લેખમાં આટલા વિસ્તારથી કે આવી ઝીણવટથી શિક્ષણ-જગતના વિવિધ તાર કાંતવા કે ગૂંથવા માગતો નથી. કેવળ એક જ ઘટકને હું આ તબક્કે કંઈક વિશેષ લક્ષપૂર્વક જોવા ને તપાસવા માગું છું. તે ઘટક એટલે શિક્ષક. હવે, શિક્ષણ-જગતમાં વિવિધ સ્તરોએ જે ભાઈબહેનો ભણાવવાનું અને અધ્યાપનનું કાર્ય કરે છે તે તમામને હું 'શિક્ષક' એ એક શબ્દ વડે ઓળખાવું છું ને બિરદાવું છું. મારે મન પ્રાથમિક શિક્ષક એ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક જેટલો જ મહત્ત્વનો છે. એ બન્નેના કામમાં ઘણો ફરક છે એ તો દેખીતું જ છે. એ બન્નેની શૈક્ષણિક લાયકાતમાં ઘણો તફાવત છે એ પણ ઉઘાડી વાત છે. પરંતુ, 'શિક્ષક' તરીકે, તત્ત્વતઃ અને મૂળભૂત વ્યવહારમાં બન્નેની પાત્રતા અને ગુણવત્તા એકસરખી છે, હોવી જોઈએ. એટલે પૂર્વ-પ્રાથમિક, પ્રાથમિક, પૂર્વ-માધ્યમિક, માધ્યમિક, મહાવિદ્યાલયિન, વિશ્વવિદ્યાલયિન ને તેથી ય ઉચ્ચતર સપાટી પરના તમામ શિક્ષકોને હું એક વ્યાપક એવા 'કુલ'માં સમાવું છું અને એ સહુને એ 'કુલ'ના સમાન દરજ્જાના સભ્યો ગણું છું.

શિક્ષણ-જગતમાં જે બધા પ્રયોગો અને કાર્યક્રમો સતત અમલમાં મૂકતા રહેવાનું છે તેમાં આગળ જણાવેલ વિવિધ શિક્ષણ-ઘટકોએ પોતપોતાનો ફાળો અવશ્ય આપવાનો છે. પણ આ બધામાં શિક્ષકનો ફાળો સવિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ બલકે નિર્ણાયક છે. શિક્ષકની જવાબદારી જેમ મોટી છે તેમ તેનો અધિકાર પણ મોટો છે. શિક્ષક પોતાનું કામ બરાબર કરી શકે તે માટે તેને જરૂરી તમામ સગવડો અને સવલતો હક્કથી મળવાં જોઈએ, એ સ્વયંસ્પષ્ટ છે. પણ, એટલી જ સ્વતઃસિદ્ધ અપેક્ષા એ પણ છે કે શિક્ષકે પોતાનું નિર્ધારિત કાર્ય ગમે તે ભોગે કે ગમે તે સંજોગોમાં પણ અખંડ ચાલુ રાખવું જોઈએ. અલબત્ત, આ વાત એક આદર્શ જેવી છે, અને આદર્શ હમેશ કઠણ હોય છે. પણ શિક્ષક, એવા આદર્શને અમલી બનાવી શકે તેવાં પાત્રતા અને ક્ષમતા એનામાં છે એ શા માટે ભૂલી જાય છે?

સમગ્ર બાહ્ય જગતમાં તેમ શિક્ષણ-જગતમાં પણ આજે એક જબરદસ્ત દુષ્ટચક્ર ચાલી રહ્યું છે. અને એની અંદર બીજાં અનેક ઓછાંવત્તાં અનિષ્ટોનાં વમળો પણ ફરતાં રહ્યાં છે. શિક્ષક-વર્ગ આ બધામાં સપડાયો છે એમ કહેવું એ કેવળ ઉઘાડી વાત વધારે ખુલ્લી કરવા જેવું છે. પણ, આવા દુષ્ટચક્રમાં સપ-ડાયેલો શિક્ષક એમાં અટવાઈ ન જાય કે ગૂંગળાઈ ન જાય એ બહુ જ આવશ્યક છે. ચોમેરથી ઘેરાયેલી પરિસ્થિતિમાં પણ શિક્ષકની શ્રદ્ધા ડગમગે નહીં અને એની નિષ્ઠા ચળે નહીં એ બહુ જરૂરી છે; કારણ કે, શિક્ષકના હાથમાં જ આ દુષ્ટચક્રને દૂર કરવાની ચાવી છે. અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટોનો સામનો કરતાં કરતાં એણે ખંતથી અને હિંમતથી પોતાના પગ ઉપર સ્વસ્થ અને ટટાર ઊભા રહેવાનું છે. એટલે, દુષ્ટચક્રની ફરિયાદ શિક્ષક કરે એ નહીં ચાલે. ઊલટું, એવા ખરાબ ચક્રને તોડવાનો પુરુષાર્થ શિક્ષકે કરતા રહેવાનો છે. જરા જુદી રીતે કહું તો, શિક્ષણ-જગતમાંનાં હાલના દુષ્ટચક્રને આંતરવાનો ને કાળે કરીને એને અટકાવવાનો વિશેષાધિકાર કેવળ શિક્ષકવર્ગનો જ છે. શિક્ષણ-જગતમાંનાં અન્ય પરિબળો ને ઘટકો પર એ દોષારોપણ જરૂર કરી શકે, પણ પોતે એ દોષપરંપરાનો ભાગ ન બની જાય તેની કાળજી એણે સતત લેવી ઘટે.

* * *

શિક્ષકોની વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જવાબદારી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે તથા એમનાં કાર્ય ને પ્રદાન સમાજની પ્રગતિ માટે નોંધપાત્ર ને નિર્ણાયક છે એ જો સ્વીકારીએ તો આવા તમામ શિક્ષકોને સમાજે સર્વ મહત્ત્વની બાબતોમાં સંતુષ્ટ રાખવા જોઈએ અને એમનું સન્માન કરવું જોઈએ, એ ભાગ્યે જ જુદું જણાવવું પડે. શિક્ષકો કેવળ પોતપોતાના અભ્યાસ-વિષયોને ભણાવતા નથી, વર્તમાન ને ભાવિ પ્રજાઓનું તેઓ ઘડતર કરે છે. આવી ઘડાયેલી, ટીપાયેલી ને કસાયેલી પ્રજા સમાજ-જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કાર્યપ્રવૃત્ત બને છે અને એ બધાંની કામગીરીથી સમાજનો વિકાસ થતો રહે છે. એટલે, શિક્ષકવર્ગ પ્રત્યે સમાજે પૂરા સન્માનથી ને સહજ સમભાવ વડે જોવું ઘટે.

સહુ પ્રથમ, શિક્ષકનું પગારધોરણ વાજબી અને એના કાર્ય જોડે સુસંગત હોવું જોઈએ. જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષાય એટલું જ પૂરતું નથી, પણ તે સારી રીતે સંતોષાય એ જરૂરનું છે. પૌષ્ટિક આહાર અને નાનકડું પણ સુંદર નિવાસસ્થાન એને ઉપલબ્ધ હોવાં જોઈએ. વળી, શિક્ષકની જે કેટલીક સાંસ્કૃતિક જરૂરિયાતો છે તે પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સંતોષાય એ રીતે પગારધોરણ મુકરર થયેલું હોવું જોઈએ. કમાવાની વૃત્તિથી કોઈ શિક્ષક બનતું નથી. પણ ભૂખે મરવાની શિક્ષા ભોગવવા કોઈ શિક્ષક તૈયાર ન જ હોય. રોજ-બ-રોજની જરૂરિયાતો ઉપરાંત નૈમિત્તિક ને આકસ્મિક પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પણ શિક્ષકના પગારધોરણમાં તેમ જ અન્ય નાણાકીય સુવિધાઓમાં કેટલીક સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ હોવી ઘટે. ઓછા પગારમાં બચત થવી બહુ મુશ્કેલ છે અને બચત ન હોય તો તડકીછાંયડીના અનેક પ્રસંગોમાં કઈ રીતે ટકી રહી શકાય? એટલે, પગાર ઉપરાંત પ્રોવિડન્ટ ફંડ, ગ્રેચ્યુઈટી, પેન્શન, આદિની સવલતો શિક્ષકવર્ગને મળવી જ જોઈએ. ઉપરાંત, માંદગી કે અકસ્માત જેવા કિસ્સાઓમાં લોન કે ગ્રાન્ટની સવલત પણ હોવી જોઈએ. શિક્ષક એનું પોતાનું સ્વતંત્ર એવું નાનું મજાનું નિવાસસ્થાન બાંધી શકે અને પોતાનાં અધ્યયન-અધ્યાપન માટે નાના પાયા પર સરસ અંગત ગ્રંથાલય વસાવી શકે એ પણ એટલું જ જરૂરી છે. ભાડૂઆત તરીકેની હેસિયત શિક્ષકને ન હોય તો તેની કૌટુંબિક ચિંતાનો ઘણો ભાર હળવો થાય છે.

પણ કેવળ નાણાકીય જોગવાઈઓ અને આર્થિક સવલતો પૂરતાં નથી. શિક્ષકને એના કામમાં મહત્તમ માત્રામાં મોકળાશ હોવી જોઈએ. કેવી રીતે ભણાવવું અને કોણે કેટલું સમજાવવું એ નક્કી કરવાનો અધિકાર શિક્ષકનો છે. એમાં હેડમાસ્તરની, આચાર્યની કે સંચાલકની દખલ કદાપિ ન ચાલે. શૈક્ષણિક વાતાવરણ જેટલું મુક્ત હોય, તેટલાં શિક્ષકનાં પ્રયોગશીલતા અને કાર્યસિદ્ધિ વધશે. એ જ રીતે કયાં પાઠ્યપુસ્તકો વાંચવાં ને મુકરર કરવાં, શું લખવું ને લખાવવું, કેવા અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવા ને વ્યક્ત થવા દેવા એ બધામાં પણ શિક્ષકને એના પોતાના વ્યક્તિગત તેમ જ વિદ્યાકીય સંઘ-વાતાવરણમાં લગભગ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. આવી બધી બાબતોમાં શિક્ષકને બાંધવા જતાં શિક્ષણની પ્રક્રિયા જ ખોરવાઈ જાય છે ને ખોરંભે પડે છે તથા શિક્ષણ-જગત બંધિયાર બની જાય છે; એટલે શિક્ષકને જેમ નાણાકીય ને આર્થિક બાબતોમાં ચિંતામુક્ત બનેતો સ્વતંત્ર રાખવો જોઈએ તેમ વૈચારિક ને શૈક્ષણિક બાબતોમાં પણ શિક્ષકની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતાને અકબંધ જાળવવી જોઈએ.

શિક્ષકની પસંદગી અને એની નિમણૂક કરતી વખતે કેટલાંક સ્પષ્ટ ધોરણો હોવાં જોઈએ અને એ મુજબ થતી નિમણૂકોમાં પછી કોઈ ભેદભાવ કે પક્ષપાત ન રહેવો જોઈએ. શૈક્ષણિક પાત્રતા સાથે શિક્ષકની માનવીય લાયકાત અવશ્ય વિચારણામાં લેવી જોઈએ. જે વ્યક્તિ શિક્ષક તરીકે નિમાય એ કેવળ બુદ્ધિશાળી ને હોશિયાર હોય તે પૂરતું નથી; એવી વ્યક્તિ વધારામાં વિદ્યાવ્યાસંગી હોય તોપણ બધી વિચારણા અને આવશ્યકતા ત્યાં અટકતી નથી. એવી બધી પાત્રતા ધરાવનાર વ્યક્તિનું સર્વાંગી ચારિત્ર્ય કેવું છે અને એ વિદ્યાર્થીવત્સલ કેટલા પ્રમાણમાં છે એ પણ જોવું ઘટે. એક વાર શિક્ષક તરીકે નિમણૂક થઈ એટલે પછી

આજીવન એ પદે રહેવાનું મળે જ એવી જડતાભરી સલામતી શિક્ષકને ન હોવી જોઈએ. તે સાથે જ ગમે ત્યારે અધવચથી પોતાને જવું પડે એવી ભીતિ કે ધ્રૂજારી પણ શિક્ષકને નસીબે ન રહેવી ઘટે. ખાસ કરીને સ્વમાનની જાળવણી અને સ્વાતંત્ર્યના ઉપભોગ માટે શિક્ષક જ્યારે સ્વાભાવિક ખમીરથી ચાલતો-બોલતો હોય ત્યારે એ કોઈ જડસુ તંત્રવાહક કે અજ્ઞાની સંચાલકની કિન્નાખોરીનો ભોગ ન થઈ પડે એ ખાસ જોવું રહ્યું. ટૂંકમાં, શિક્ષકનાં ભૌતિક જીવનધોરણ અને સાંસ્કૃતિક સ્તર સરસ જળવાય એ જોવાની સમાજની ફરજ અને જવાબદારી છે. સરકાર કેવળ વધુ શાળા-કૉલેજો ખોલે અને વાલીઓ માત્ર ફી-ફાળો આપ્યા કરે એટલું પૂરતું નથી. સમજપૂર્વક અને મર્યાદિત સંખ્યામાં શિક્ષણસંસ્થાઓ શરૂ થાય એ જોવાની એ સહુની ફરજ છે; અને આવી સંસ્થાઓમાં કામ કરતાં શિક્ષક ભાઈબહેનોને સુયોગ્ય પગારધોરણ તથા અન્ય આર્થિક સવલતો ન્યાયપુરઃસર ને હક્કથી મળતી રહે એ જોવાની આજના યુગમાં કલ્યાણ રાજ્યવાળી સરકારોની સવિશેષ ફરજ છે. સારા શિક્ષકો નિર્માણ કરવા માટેની તત્પરતા ને ક્ષમતા ન હોય તો કેવળ વાર્ષિક અહેવાલોમાં આંકડાઓની માયાજાળ ફેલાવવા માટે છાશવારે વધુ સંસ્થાઓ ખોલવાનો અને પછી તેમને ગમે તેમ ચલાવવાનો સરકારોને, રાજકારણીઓને તથા વાલીઓને કોઈ અધિકાર નથી.

* * *

શિક્ષકવર્ગ જેમ કેટલાક વિશેષાધિકારોને પાત્ર છે તેમ કેટલીક ખાસ જવાબદારીઓ માટે પણ એ પૂરતો તૈયાર બલકે તત્પર જોઈશે. પગારધોરણો વધારતા જવાથી સારા શિક્ષકોની સંખ્યા આપોઆપ વધતી જશે એ ભ્રમ છે. સારા શિક્ષકને સારો ને ઊંચો પગાર મળવો જોઈએ. પણ વધારે પગાર આપવાથી સારા ને ઉત્તમ શિક્ષકો મળશે જ એવી કોઈ ખાતરી નથી. વળી, કેવળ પૈસા કમાવા એ શિક્ષકનું ધ્યેય નથી – ન જ હોઈ શકે. એટલે ધનપ્રાપ્તિ બાબતમાં શિક્ષકની વૃત્તિ અમુક કક્ષાએ સંતોષ મેળવનારી હોવી જોઈએ. એ પણ ભુલાવું ન જોઈએ કે શિક્ષકના પ્રત્યક્ષ અધ્યાપનના કલાકો રોજના ૨૪ કલાકમાં થોડાક જ હોય છે, અને વધારામાં લાંબી-ટૂંકી રજાઓ મેળવવાનો પણ લહાવો તેને મળે છે. એટલે, એને મળતા વિશેષ ફાજલ સમયમાં સતત અધ્યયનશીલ રહીને એણે પોતાની નવરાશને સફળ રીતે વાપરવાની છે.

શિક્ષકે સતત નવું વાચન કરતા રહેવું જોઈએ. પોતાના વિષયમાં તો તેણે ખાસ રસપૂર્વક વધુ ને વધુ જાણકારી મેળવતા રહેવું જોઈએ. નવું વાચન અને સાથે નવી પરિસ્થિતિમાંનાં ઉદાહરણો એ બન્ને વડે શિક્ષકે શીખવવું જોઈએ. વર્ગમાં જે યુવાન, ઉત્સાહી, વિદ્યોત્સુક વિદ્યાર્થી ભાઈબહેનો બેઠાં હોય તેમની આગળ દૃષ્ટિવંત રીતે અને તાઝગીભરી શૈલીમાં શિક્ષકે પોતાના અભ્યાસ વિષયોની રજૂઆત અને એનું નિરૂપણ કરવાનાં છે. તે સાથે જ, પોતે સતત વિચારશીલ રહે એ પણ શિક્ષક માટે ખૂબ આવશ્યક છે. આજે કમભાગ્યે મોટા ભાગના શિક્ષકો ચીલાચાલુ થઈ માર્ગ કાપતા જોવા મળે છે. વિદ્યા માટે પ્રીતિ ન હોય, વિદ્યાર્થીઓ માટે વત્સલભાવ ન હોય, વિચારશીલતાની વૃત્તિ ન હોય અને વાચનલેખન માટે ઉત્સાહ ન હોય તો પછી શિક્ષક શિક્ષક કેવી રીતે રહે? અધ્યયન-અધ્યાપન ઉપરાંત લેખન-પ્રકાશન દ્વારા પણ શિક્ષકે પોતાનાં કાર્યશક્તિ અને તેજસ્વિતા પ્રગટાવવાનાં છે.

સમાજ શિક્ષક પાસેથી અનેક અપેક્ષાઓ રાખે છે અને તે યોગ્ય જ છે. શિક્ષક સમાજ પાસેથી જેટલું મેળવે તેના કરતાં અનેકગણું વધારે તે સમાજને આપે એમાં શિક્ષકની વિશેષતા અને મહત્તા છે. આવા સાચા અને મહાન શિક્ષકો કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં અને સમાજમાં અલ્પ સંખ્યામાં જ હોવાના; પરંતુ, આજના ભારતમાં એવા શિક્ષકો એકંદર લોકસંખ્યાના પ્રમાણમાં ગણ્યાગાંઠ્યા પણ દેખાતા નથી; આ કરુણતા ને કમનસીબી છે. પણ એનો બળાપો કરવાનો કશો અર્થ નથી; જે થોડી ઉદાત્ત વ્યક્તિઓ શિક્ષણ-ક્ષેત્રે હોય તેમણે પોતાની આંતરિક ચેતનારૂપી વિદ્યુત્ વડે પોતાનો જીવન-યજ્ઞ સતત જલતો રાખીને, એકલવીર તરીકે પણ, અડગ આત્મશ્રદ્ધા વડે અને ધૈર્યશીલતા સાથે હાલના અંધકારમાંથી માર્ગ કાપવો જ રહ્યો!

☆ ☆ ☆ ઉચ્ચ શિક્ષણનો નવો અભિગમ

લેખક: શ્રી હરસુખભાઈ સંઘવી, પ્રમુખ : સર્વોદય કેળવણી મંડળ, રાજકોટ

આજે રાષ્ટ્ર મહાન કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. સને ૧૯૪૭માં ભારત આઝાદ થયું ત્યારે ભારત પાસે પૂ. બાપુ ઉપરાંત પંડિત નેહરુ, સરદાર પટેલ, સી. રાજગોપાલાચારી, ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ ઈત્યાદિ પ્રથમ કોટિના નેતાઓ હતા. તેમના પહેલાં બાલ ગંગાધર ટિળક, શ્રી મોતીલાલ નેહરુ, ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે ઈત્યાદિ રાજકીય નેતાઓએ આપણા રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં ફાળો આપ્યો હતો. કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ, સર જગદીશચંદ્ર બોઝ, સર જમશેદજી તાતા ઈત્યાદિ વિધવિધ ક્ષેત્રના નેતાઓએ રાષ્ટ્રને ઉન્નત કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો હતો.

આઝાદી પછીના વીસ વર્ષના ગાળા બાદ ઘણા નેતાઓ અદૃશ્ય થયા છે. નેતાઓની નવી પેઢી માટેની કામગીરી વધારે કઠિન થઈ છે અને વિદ્યમાન નેતાઓએ રાષ્ટ્રની સમસ્યાના ઉકેલના પ્રયાસોમાં અગાઉની નેતાગીરી જેવી છાપ પાડી નથી. આજે રાષ્ટ્રની અનેક કટોકટીઓમાં નેતાગીરીની કટોકટી પણ એક વિકટ કોયડો બની ચૂકી છે.

આજે પ્રજાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ શ્રેણીની વ્યક્તિઓ ઘટતી જાય છે અને રાષ્ટ્રજીવનના પ્રત્યેક સ્તરમાં વચલી કક્ષાઓના માનવીઓ અગ્ર ભાગ ભજવતા રહ્યા છે. શિક્ષણમાં અને ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વિસ્તરતો જાય છે. પ્રથમ કરતાં વધારે યુવાનો અને યુવતીઓ સ્નાતક કક્ષા સુધી પહોંચી વિદ્યાપીઠોની ઉપાધિઓ મેળવે છે અને છતાંયે શિક્ષિત બેકારોની સંખ્યા વધતી જાય છે. શિક્ષણ પામેલા સ્નાતકો અને અનુસ્નાતકોના કાર્યની કુશળતા, જ્ઞાનની ઘનતા અને દૃષ્ટિની તીક્ષ્ણતા પણ ઘટતાં જાય છે. રાષ્ટ્રની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે જીવનનાં વિધવિધ ક્ષેત્રોમાં જ્યારે ઘણી મોટી સંખ્યાના ઉચ્ચ કક્ષાના કાર્યકર્તાઓની આવશ્યકતા છે ત્યારે પ્રાપ્ય થતા કાર્યકર્તાઓની સંખ્યા વધતી હોવા છતાં કાર્યક્ષમતા ઘટતી જાય છે તે મોટી ચિંતાનો વિષય છે.

આજે ટોચ અને વચલી કક્ષાના વહીવટકર્તાઓ પાસે કામના નિકાલની સૂઝ નથી. કચેરીઓમાં કામ કરતા કારકુનો પાસે ચીવટ અને કુશળતા નથી.

શિક્ષણના વધતા જતા વ્યાપની સાથે, સાચા અર્થના શિક્ષકો દૂર થતા જાય છે. શિક્ષકોની નવી પેઢી પાસે પરિશ્રમ, પાંડિત્ય અને શિક્ષકના વ્યવસાયની પવિત્રતા નથી. પરિણામે તેમનું શિક્ષણકાર્ય પાંખું બને છે અને નવી જવાબદારીઓ માટે તેમના દ્વારા તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ પણ પાતળી બની ગઈ છે.

આજે વ્યાપાર અને ઉદ્યોગો વિસ્તૃત થતા જાય છે. વ્યાપાર-ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પ્રજાકીય સરકાર વિપુલ સહાય આપી રહી છે. વ્યાપાર-ઉદ્યોગ માટે સાધનો અને સગવડતાઓ પણ પ્રથમ કરતાં ઘણાં વિશેષ પ્રાપ્ય છે. વ્યાપાર-ઉદ્યોગની પ્રામાણિકતા, નીતિમત્તા અને બિરાદરીનું સ્થાન આજે મહદ્અંશે અનીતિ, અપ્રામાણિકતા અને સ્વાર્થે લીધું છે. આ પરિસ્થિતિને કારણે પૈસો વધે છે પરંતુ રાષ્ટ્રસંપત્તિમાં આનુષંગિક વધારો થતો નથી.

વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ વધ્યો છે પણ તેજસ્વી વૈજ્ઞાનિકોની સંખ્યા ઘટી છે. અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધ્યો છે, પણ અર્થશાસ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રવિકાસ માટેનું આવશ્યક આયોજન મૌલિક રીતે વિચારી શકતા નથી. સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધ્યો છે, પણ સમાજનાં પરિબળો અને વહેણો સાચા માર્ગે વાળવા માર્ગદર્શન દુર્લભ બન્યું છે,

ઈજનેરો વધ્યા છે, ઈજનેરોમાં બેકારી પણ વધી છે, છતાં સસ્તાં અને સારાં સુઘડ મકાનો, સસ્તી વીજળી, સસ્તી દવાઓ, સસ્તાં સારાં ટકાઉ યંત્રો અપ્રાપ્ય છે.

વિકસતા દેશ માટે આવી સમસ્યાઓ અત્યંત ખતરનાક છે. ખતરો કેટલો વ્યાપક છે તેની પણ બહુ ઓછાને કલ્પના હશે. પરદેશોનાં વિકાસની ગતિ, ચારિત્ર્ય અને નિષ્ઠા સામે વર્તમાન ભારતનું આવું ચિત્ર અતિ કંગાળ છે.

ત્યારે આવી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કેવી રીતે નીકળી શકે? આ ખતરામાંથી કોણ આપણને બચાવશે? રાષ્ટ્રના ઘટતાં જતાં ચારિત્ર્ય, પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા, નીતિમત્તા અને પરિશ્રમની માત્રા યોગ્ય અંશ ઉપર મૂકવા માટે આપણને કોણ સહાય કરશે?

આજે વિચારકોની, સમાજસુધારકોની અને જનતાની દૃષ્ટિ શિક્ષણ ઉપર છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ ઉપર છે. ઉચ્ચ શિક્ષણનું કલેવર બદલી તેને નવો અભિગમ આપવાની ઘણી મોટી આવશ્યકતા છે. સમિતિઓ, ઉપ-સમિતિઓ, કમિશનો વગેરેના કામકાજમાંથી બહાર નીકળી જે કંઈ નિર્ણયો લેવાયા છે તેને વ્યવહારની ભૂમિકા ઉપર મૂકી, કાર્યરત થવાની આજે તાતી જરૂર છે.

એ કેવી રીતે બની શકે? પ્રશ્ન સરળ છે, સીધો છે પણ તેના ઉકેલ માટે દૃઢ નિર્ણયશક્તિ અને આત્મશ્રદ્ધાની જરૂર છે. આપણી પાસે અસંખ્ય દૃષ્ટાંતો છે કે અલ્પશિક્ષિત માનવો દૃઢ નિર્ણયશક્તિ, પરિશ્રમ અને આત્મશ્રદ્ધાથી ઘણાં આગળ વધ્યા છે. આજના ઉચ્ચ શિક્ષણના સુધારા માટેના રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે આવી કાર્યવાહી આવશ્યક બની ચૂકી છે.

આજે ઉચ્ચ શિક્ષણના નવા વિકાસનો માપદંડ તાલીમ અને શિક્ષણની સાચી જરૂરિયાત હોવો ઘટે છે. વિનયન, વાણિજ્ય કે કાયદાના ચીલાચાલુ અભ્યાસ માટે, શિક્ષણ અર્થે પ્રાપ્ય થતા મોંઘાં નાણાંનો દુર્વ્યય અટકાવવો જોઈશે. આ નાણાંનો ઉપયોગ ખેતીવિકાસ, ભૂસંપત્તિને અનુરૂપ ઉદ્યોગોના વિકાસ અને પ્રજાનાં ખમીર અને ચૈતન્યના વિકાસ માટે ઉપયોગી બને તેવી નવીન શિક્ષણ સંસ્થાઓ માટે કરવો પડશે.

શિક્ષણની વિદ્યમાન સંસ્થાઓ પૂર્ણ સમય માટે કાર્ય કરતી થાય, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પણ પૂર્ણ પરિશ્રમ કરી વિદ્યાસાધનાના પવિત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય, અભ્યાસની ઉપરછલ્લી પ્રવૃત્તિઓને બદલે ઊંડા અભ્યાસ અને સંશોધનના કાર્યમાં બન્ને પક્ષ પ્રવર્તમાન બને, તે માટે વિદ્યાપીઠો પણ કાર્યરત થાય તે જોવા સૌ કોઈએ ચીવટ રાખવી જોઈશે.

આજના શિક્ષણને શ્રમની સાથે સંબંધ નથી. માત્ર કચેરીના ટેબલ ઉપર બેસી, સમયાનુસાર જે કંઈ બની શકે તેવું અલ્પ કાર્ય કરી પ્રમાદપૂર્ણ અને ધ્યેયહીન જીવન વ્યતીત કરતા શિક્ષિત યુવાનોને શ્રમની ધરેડમાં નાખવા જોઈએ. તેમ કરવાથી તેઓ રાષ્ટ્રના પ્રશ્નોની સાથે ઓતપ્રોત બની શકશે અને તેમના વિકાસ માટે વિચારતા થશે. ઘણા દેશમાં લશ્કરી સેવા ફરજિયાત છે. આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રીય સેવા ફરજિયાત બનાવવી પડશે અને તેમ થશે તો જ આપણી મોટામાં મોટી મૂડી, માનવધનનો, ગ્રામીણ પ્રદેશ, ગ્રામીણ અર્થકારણ અને ગ્રામીણ સંપત્તિના વિકાસમાં આપણે ઉપયોગ કરી શકીશું.

આજે ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓએ શિક્ષણના નવા માર્ગો શોધી ઉપકારક પ્રયોગો કરવા પડશે. આવા ઉપયોગી પ્રયોગોમાં નેતાગીરીની તાલીમ માટેના શિક્ષણનો પણ સમાવેશ કરવો પડશે. કૉલેજોના પ્રથમ વર્ષમાં આવતા તેજસ્વી, ચૈતન્યપૂર્ણ અને ખંતીલા યુવાનો શોધી, શિક્ષકોએ તેમને વાચન, મનન, ચિંતન, લેખન, સંશોધન અને પરિશીલનને માટે સતત માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. વિશાળ અને સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયો, પ્રયોગશાળાઓ, ચર્ચાઓ અને પરિસંવાદો યોજી નેતાગીરીને માટે આવશ્યક લક્ષણો સમજાવી તેવાં

લક્ષણો યોગ્ય યુવાનો ગ્રહણ કરે તે માટે શિક્ષકો અને સંચાલકોએ અર્થપૂર્ણ પ્રયાસો કરવા જોઈશે. આવા પ્રયોગોમાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગોમાં પડેલા સ્વદેશપ્રેમી અને સમજુ વર્ગે સહાય કરવી પડશે. આવા પ્રયોગોમાં સરકાર અને સમાજે રસ દાખવવો પડશે અને ક્ષીણ નેતાગીરીમાંથી દેશને બચાવવો હશે તો ભાવિ જવાબદારી ઉપાડવા આ તમામ વર્ગોએ ઉચ્ચ શિક્ષણ દ્વારા પ્રયત્નશીલ બનવું પડશે.

પરંતુ આવા કાર્ય માટે શિક્ષણસંસ્થાઓ, શિક્ષકો, સંચાલકો, વિપુલ સાધનો, યોગ્ય પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ, આ બધું ખરેખર મળશે? જ્યારે નવી નેતાગીરી માટેની સતત ચિંતા સર્વત્ર પ્રસરતી જાય છે ત્યારે પોતાનો ધર્મ બજાવવા સર્વત્ર ઇંતેજારી ન દેખાય તોપણ આવું પાયાનું કાર્ય કરવા થોડી સંસ્થાઓ, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ અવશ્ય મળી શકશે તે નિ:શંક છે. જરૂર છે માત્ર પહેલ કરવાની અને પહેલ કર્યા પછી મુશ્કેલી પડે તો નાસીપાસ થયા વગર પ્રયોગો ચાલુ રાખવાની હિંમતની.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પડેલા સૌ કોઈ આ પ્રશ્ન ઉપર નવેસરથી વિચારી, ઉપરોક્ત દૃષ્ટિએ તેને નવો અભિગમ આપવાનો સક્રિય પ્રયાસ કરશે, તો તેઓએ આજનો તેમનો રાષ્ટ્રધર્મ બજાવ્યો કહેવાશે તે નિર્વિવાદ છે.

TRADITION AND MODERNITY

Is modernity so modern as to negate altogether the past and the tradition? Is there no real inherent and organic connection between them? While I must leave these and other allied questions to others at this seminar, I cannot help drawing their attention to one basic concept of Indian tradition and modernity. The concept is that of *kula* and *Sheela*, which invariably go together so as to make of the two a compound word Kula Sheela, which was the concept of identity of a person, of the social man. Now, *Kula*, as everybody knows, is heredity, inheritance, which is both biological and cultural, together constituting what we call tradition. One does not determine one's *Kula*, it is given to him. That is what we call tradition. The other half or part is his *Sheela*. What is *Sheela* then? Every man finds himself in a given time and space, in a given human situation which has its particular problems, obligations and challenges that have to be met if he is to live fully and well; in the process are generated new thoughts, new ideas, visions, images, symbols, modes and methods of thought and action. How and to what extent I make myself aware of them, respond to determine my *Sheela*. This *Sheela*, then, which is my make, becomes, when passed on to my son or daughter, transmuted into his or her *Kula;* what with me was my *Sheela* becomes their *Kula* or inheritance, and in their own time and space they will have to build up *Sheela*, which in its turn will again be transmuted to *Kula* of their sons and daughters. And thus the whole process which is continuous, goes on and the dichotomy between tradition and modernity vanishes into thin air, making the entire process an integral and organic one.

From: Modernity And Contemporary Indian Literature.

—**Niharranjan Ray**

☆ ☆ ☆ આધુનિક શિક્ષણ અને અંગ્રેજી ભાષા

લેખક: **શ્રી અમૃતલાલ યાજ્ઞિક, આચાર્ય મીઠીબાઈ આર્ટસ્ ઍન્ડ કોમર્સ કૉલેજ, વિલેપારલે**

અત્યારે એક બાજુથી શિક્ષણના તમામ સ્તરે શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષા હોવી જોઈએ તેવી ઘોષણાઓ થાય છે અને ગંભીરપણે તેની વિચારણા કરાય છે, ત્યારે બીજી બાજુથી શહેરમાં વસતાં માબાપોમાં પોતાનાં બાળક અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ લે એ મનોવૃત્તિ અને તદ્નુસાર પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. આ કેવી વિચિત્રતા છે! મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે શહેરોમાં અંગ્રેજી માધ્યમવાળી નિશાળો વધતી જાય છે, એટલું જ નહીં પણ વધુ પૈસાવાળી ફી આપીને—ડોનેશન આપીને પણ—એવી નિશાળોમાં પોતાનાં બાળકોને દાખલ કરીને તેમનું હિત સાધ્યાનો સંતોષ માબાપ મેળવે છે!

જે બાળકોએ આવી અંગ્રેજી માધ્યમવાળી નિશાળોમાં શિક્ષણ લીધું હોય તેમનું વ્યક્તિત્વ ઘડતર, તેમનાં રહેણીકરણી, રીતભાત, વિચારપદ્ધતિ અને માનસ કેવાં થાય છે તે બધાનું નિરીક્ષણ કરીને આ રીતે શિક્ષણ આપવું કેટલે અંશે ઈષ્ટ છે, તેનો માતાપિતા અને સમાજ વિચાર કરે તો યથાર્થ સ્થિતિ સમજાય.

મોટાં શહેરોમાં ઘણીખરી અંગ્રેજી માધ્યમવાળી નિશાળોનું સંચાલન ખ્રિસ્તીધર્મી મંડળો કરતાં હોય છે. આખું વાતાવરણ અંગ્રેજી ભાષાથી વીંટળાયેલું હોવાથી આવી નિશાળોમાં ભણતાં બાળકો અંગ્રેજી ભાષા સરસ છટાથી બોલતાં શીખી જાય છે એ વાત ખરી છે. શિક્ષકો પણ મોટાભાગના અંગ્રેજી ભાષા બોલનારા જ હોય છે, એટલું જ નહીં પણ પશ્ચિમી સંસ્કારોથી સજ્જ હોય છે; એટલે બાળકના ઘડતરમાં એવી રીતભાત સ્વાભાવિક રીતે જ આવે છે. પરંતુ બાળક જે ઘર કે કુટુંબમાંથી આવે છે ત્યાં વાતાવરણ જુદું જ હોય છે; તેની ભાષા, તેનાં સામાજિક રીતરિવાજો અને જીવનપદ્ધતિ ભારતીય રંગે રંગાયેલાં હોય છે. પરિણામે, આવી નિશાળોમાં ભણતા બાળકના ઘડતરમાં એક પ્રકારની વિસંવાદિતા ઊભી થાય છે. ઘરનું સાંસ્કારિક ઘડતર નિશાળના શિક્ષણથી તદ્દ્ન જુદું હોય છે. નિશાળમાં અપાતું શિક્ષણ વ્યવસ્થિત પ્રકારનું અને દૃઢ નિયમોથી અંકિત હોય છે; તેથી તેની છાપ બાળકના ચરિત્ર ઉપર વિશેષ પડે છે. તેને લીધે તેની શક્તિનો સ્રોત એ દિશામાં વિશેષ બળથી વહેતો થાય છે. આ બધાંને લીધે ઘરમાં બોલાતી ભાષા ઉપર તેનું લક્ષ બહુ રહેતું નથી; તેથી બાળક માતૃભાષા દ્વારા પોતાનાં ભાવો, વિચારો, મનોવૃત્તિઓ વગેરે યથાર્થ રીતે વ્યક્ત કરી શકતું નથી. ઘરમાં આપણી સંસ્કૃતિમાંથી ઉપસ્થિત થયેલાં રીતરિવાજો, વિચારઢબો, સામાજિક વિચારણાઓ વગેરે તેની ઉપેક્ષા પામે છે; તેનું માનસ તેનાથી વેગળું થતું જાય છે. તેનું બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક ઘડતર તેના કૌટુંબિક વાતાવરણથી જુદા પ્રકારનું થાય છે. પછી એ બાળક ઘરમાં કુટુંબ સાથે એકરૂપ બની શકતું નથી ને તે અતડું થતું જાય છે.

જેમ જેમ એ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ આપણી જીવનપદ્ધતિ અને આપણાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો તેને સમજાતાં નથી. તેનો શાળાઉછેર જ એવા પ્રકારનો બને છે કે તેને નિશાળમાંથી મળેલા સંસ્કારોને અનુરૂપ જેઓ હોય તેમની સાથે જ તેની સંવાદિતા સધાય છે અને પોતાનાં સ્વજનો તેને પરાયાં લાગે છે. પોતાની માતૃભાષા, અંગ્રેજી ભાષા જેટલી, સરળતાથી એ બોલી શકતું નથી. એટલું જ નહીં પણ પોતાના ભાવ કે વિચારોની અભિવ્યક્તિ માટે પોતાની માતૃભાષા એને અડવી, અધૂરી ને અકળાવનારી ભાસે છે. ગુજરાતી બોલતાં ઘણા અંગ્રેજી શબ્દો તેને વચ્ચે વચ્ચે મૂકવા પડે છે. અંગ્રેજીમાં વ્યક્ત થતી વિચારઢબને ગુજરાતીમાં વ્યક્ત કરવા જતાં વિચિત્રતાનું પ્રદર્શન કરી બેસે છે. કોઈ પરદેશી ગુજરાતી બોલતો હોય તેવી તેની સ્થિતિ થાય છે.

આ તો થઈ બાહ્ય વાત. પણ જે સંસ્કાર અને વાતાવરણમાં આપણે જીવન જીવીએ છીએ તેનાથી ભિન્ન પ્રકારે તેનો માનસપિંડ બંધાતો હોય છે. તેથી કુટુંબ અને સમાજ સાથે તે એક પ્રકારની માનસિક જુદાઈ અનુભવે છે. એક સ્વાનુભવયુક્ત ઉદાહરણથી આ વસ્તુ વધુ સ્ફૂટ થશે. થોડા વખત પહેલાં હું એક મારા મિત્રને ઘેર અમદાવાદ ગયો. તેનો બુદ્ધિશાળી છોકરો ત્યાંની એક અંગ્રેજી માધ્યમવાળી નિશાળમાં ભણતો હતો. તે એસ. એસ. સી.ના વર્ગમાં હતો. અંગ્રેજી ભાષા ઉપર તેનો સરસ કાબૂ હતો. તેની રીતભાતમાં વિનયશીલતા તેમ જ સ્વસ્થતા સ્વાભાવિક રીતે તરી આવતાં હતાં.

મેં એને અંગ્રેજીમાં પૂછયું, "મહાત્મા ગાંધીનું નામ તો સાંભળ્યું જ હશે?" એણે ઉત્તર વાળ્યો, "હા, રાષ્ટ્રપિતાનું નામ કોણ ન જાણે?" પછી મેં પૂછ્યું, "જવાહરનું નામ?" તેણે જવાબ આપ્યો, "ભારતના એ પ્રથમ વડા પ્રધાન હતા." એના ઉદ્ગારોમાં ઉમળકો કે ઉષ્મા નહોતાં! મહાત્મા ગાંધી કે જવાહરલાલ એને મન ઐતિહાસિક માહિતીનાં નામ હતાં. પછી પૂછયું, "રવિશંકર મહારાજ વિશે કશું જાણો છો? તેમણે ગુજરાતની શી સેવા કરી છે?" એ મારા સામું જોઈ રહ્યો. મહારાજનું નામ જ નહોતું સાંભળ્યું. દયાનંદ સરસ્વતી કે આર્યસમાજ વિશે મેં માહિતી માગી તો જાણ્યું કે એની તેને જાણ નહોતી. લોકસાહિત્ય અને મેઘાણી વિશે પૂછયું તો તે વિશે પણ એ ખાસ પરિચિત ન હતો. નીચલી શ્રેણીના ગુજરાતી વિષયમાં મેઘાણીનું કાવ્ય હતું એટલી હકીકત તે જાણતો હતો. એ વિદ્યાર્થી બુદ્ધિશીલ અને તેજસ્વી હોવા છતાં તેને ગુજરાતની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક કે સાહિત્યક માહિતી નહોતી. પછી ગુજરાત પોતાની છે એવી ભાવના તેનામાં કયાંથી જાગે ને ભારતીય સંસ્કૃતિના હાર્દને કયાંથી સમજી શકે?

આમાં એ વિદ્યાર્થીનો કશો દોષ નહોતો. જે વાતાવરણમાં તે ઊછરતો હતો તેમાં પોતાના સમાજ કે સંસ્કૃતિ વિશેની સામગ્રી જ નહોતી. ગુજરાતમાં રહેતો હતો, પણ તે એના સ્થૂળ જીવન પૂરતું જ. એનું બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક પોષણ ગુજરાત બહારનાં આબોહવા અને ઢબથી થતું હતું. આવી નિશાળોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય આપતી વાર્તાઓ શીખવાય છે, પણ એ જે રીતે આપણે ગ્રીક કે અન્ય યુરોપિયન સંસ્કૃતિની વાર્તાઓ શીખીએ છીએ તે રીતે. મેં આવા અનેક અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓ જોડે વાત કરી છે, ત્યારે આ જ લાગણી અનુભવી છે. રામ અને રાવણની વાર્તા જાણે છે, પણ 'રામા' અને 'રાવણા' જેવાં વિચિત્ર ઉચ્ચારણો જ આપણા સંસ્કાર વિશેની એની પરકીયતા સૂચવે છે; આપણને જેમ ટ્રૉયના યુદ્ધનાં હેલન, હૅક્ટર અને એકિલીસ જેવાં પાત્રો લાગે છે તેમ.

આ કારણોને લીધે આવી નિશાળોમાં બાળકોને ભણાવવાથી આપણે આપણાં બાળકોને ઘરમાં અને કુટુંબમાં 'પરદેશી' બનાવીએ છીએ એ હકીકત લક્ષમાં રાખવી ઘટે છે. બાળક અંગ્રેજી ભાષા શીખે તેનો જરાય વાંધો નથી, પણ સ્વકીય સંસ્કારો ભૂંસી નાખે તેવી શિક્ષણપ્રથા તેના વ્યક્તિત્વને વિસંવાદી બનાવે છે. એટલે પછી તેનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ નથી રહેતું આપણા દેશનું કે નથી પૂરું બની શકતું પશ્ચિમી. કેટલીક વાર 'ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો કે નહિ ઘાટનો' જેવી એની સ્થિતિ થાય છે. આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા આપણા લોકોએ અંગ્રેજી માધ્યમવાળી નિશાળોનું સંચાલન શરૂ કર્યું છે. આ પ્રકારની નિશાળોમાં આપણું વાતાવરણ રહે છે અને પરકીય સંસ્કારોની બીક નથી રહેતી એ ખરું, પણ બાળકની સ્વાભાવિક પ્રગતિને આવી પરદેશી ભાષાના માધ્યમવાળી નિશાળો રૂંધે છે, અડચણરૂપ બને છે. આ જાતનું શિક્ષણ બાળકને પોતાની સામાજિક વ્યવસ્થાના ઘટકરૂપ નથી બનાવી શકતું. ઊલટું, ઘણી વાર કૌટુંબિક, સામાજિક કે સાંસ્કારિક ઐક્યને વિઘાતક નીવડે છે.

કેળવણીની બાબતમાં એક પાયાની હકીકત યાદ રાખવી જરૂરી છે. બાળક જન્મે છે ત્યારે તેનો ઉછેર જેમ આસપાસની આબોહવાને અનુરૂપ થતો હોય છે, તેમ એનો સામાજિક અને સાંસ્કારિક ઉછેર પણ

આસપાસની સામાજિક અને સાંસ્કારિક આબોહવા ઉપર આધાર રાખે છે. માતૃભાષા એ બાળકના ઊર્મિતંત્રને તથા ચિત્તતંત્રને ઘડવાનું, વિકસાવવાનું અને સંસ્કારવાનું કુદરતી સાધન છે. પોતાનાં સ્વજનોનાં પ્રેમ અને લાગણી તે માતૃભાષા દ્વારા મેળવે છે; પ્રથમ તે માતૃભાષા દ્વારા પોતાનાં સંવેદનો, ઊર્મિઓ, અભિલાષાઓ, સ્વપ્નો સ્વાભાવિક રીતે વ્યક્ત કરે છે. આ ઉપરથી માતૃભાષાનું મહત્ત્વ અન્ય ભાષાઓ કરતાં ઘણું વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. બાળપણમાં જ પાયાના માનવીગુણોનાં બીજ રોપાય છે; માતૃભાષા દ્વારા જ એનું સિંચન અને પોષણ થાય છે. તેથી પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા જ થવું જોઈએ એમ જગતના શિક્ષણકારો અને માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે તે યોગ્ય જ છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવાથી બાળકનો માનસિક અને બૌદ્ધિક વિકાસ ઝડપી અને સમતોલ બને છે; સંવાદી બને છે. બાળક નિશાળમાં શિક્ષણ લે છે તેમ તે કુટુંબમાં તથા સમાજમાં પણ હરતોફરતો હોવાથી તેની કેળવણીને અનુરૂપ અદૃષ્ટ સંસ્કારો મેળવે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અન્ય કોઈ ભાષા શીખવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી. બાળકના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ઘડતરનો પાયો આ અવસ્થાએ નખાતો હોવાથી માતૃભાષા જ એને સુદૃઢ કરી શકે છે. અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા બાળકને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાથી આપણે તેને પોતાના જ ઘરમાં, સમાજમાં અને રાષ્ટ્રમાં પરાયા જેવો બનાવી દઈએ છીએ એનો આપણને ભાગ્યે જ ખ્યાલ રહે છે. આ હકીકતો માબાપ ને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાના સંચાલકો સત્વર સમજી લે તેમાં બાળકનું, સમાજનું, આપણા સર્વેનું સાચું હિત સમાયેલું છે. શિક્ષણના પરદેશી માધ્યમ દ્વારા રાષ્ટ્રની બાલ અને યુવાશકિતનો કેટલો દુર્વ્યય થાય છે તે આજે યે આપણને સમજાતું ન હોય તો આપણે ખરેખર ભારે મોહમાં પડયા છીએ. તેમાંથી નીકળી જવું, ને તેયે ઝટપટ, એ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પણ કર્તવ્યરૂપ છે.

કૉલેજોમાં પ્રવેશ મેળવવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓએ કૉલેજના આચાર્યને 'ઇન્ટરવ્યૂ' માટે મળવું જોઈએ એવી પ્રથા બધે ચાલુ થઈ ગઈ છે. આવા ઇન્ટરવ્યૂ ઉપરથી એ વિદ્યાર્થી કઈ સંસ્થામાંથી આવે છે તેનો થોડો અણસાર મળી રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'ગુડમૉર્નિંગ સર' કહેતો વિદ્યાર્થી મારી રૂમમાં દાખલ થાય, સ્વસ્થપણે ટટાર ઊભો રહે એટલે એ કોઈ અંગ્રેજી માધ્યમવાળી કોન્વેન્ટ નિશાળમાંથી આવે છે તેમ સહેલાઈથી પરખાઈ જાય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતભાત દાખવે છે અને શિસ્તની સુંદર છાપ પડે છે. પણ જ્યારે કોઈ ઢંગધડા વિનાની ચાલથી પ્રવેશે અને કાં તો ડોક વળેલી હોય અથવા કેડ એક કે બીજી બાજુએ નમેલી હોય તેવી રીતે બેડોળ ઊભો કે ઊભી રહે અને ગભરાયેલા ચહેરે મૂંગા મોઢે સામું કે નીચું જોયા કરે, ત્યારે તે ગુજરાતી, મરાઠી કે હિંદીભાષી નિશાળમાંથી આવે છે તેવું અનુમાન કરવું ખરું ઠરે છે. આવે વખતે મને અચૂક લાગ્યા કરે છે કે બાહ્ય વિનય, સારી રીતભાત અને સ્વસ્થ વાતચીત ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી આદિ ભારતીયભાષી નિશાળોએ વિદ્યાર્થીને શીખવવાં જોઈએ. સારી રીતભાત એ કેળવણીનું વસ્ત્ર છે.

અલબત્ત, કોઈ આનો અર્થ એમ ન કરે કે ભારતીય-ભાષી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ અવિનયી છે અને અંગ્રેજીભાષી નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકો પ્રત્યે આદર ધરાવે છે. વસ્તુતઃ ઘણી વાર સ્થિતિ ઊલટી જ હોય છે. અંગ્રેજીભાષી નિશાળોવાળા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે સંસ્થામાં કે રસ્તામાં મળે ત્યારે 'ગુડ મૉર્નિંગ, સર' કહી વિનય દર્શાવે ત્યારે તેઓ તેવી તાલીમ પામેલા હોય છે એમ સમજવું જોઈએ. ગુજરાતી આદિ ભારતીય ભાષાની માધ્યમવાળી નિશાળોમાં વિનય દર્શાવવાની તાલીમ આપવામાં આવતી નથી તેટલો જ તેનો અર્થ થાય. આવા વિદ્યાર્થીઓ કાં તો મૂંગા મૂંગા સામું જુએ અથવા મોઢું ફેરવી લે છે (શું બોલવું જોઈએ તેનો કશો ખ્યાલ ન હોવાથી). શિક્ષકોને પણ આવે વખતે શું કરવું તે સૂઝતું નથી. ઘણી વાર તો શિક્ષકોને મોઢું ફેરવી લેવાની ફરજ પડે છે. શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતભાત કેળવે એ ખરી કેળવણીનું અગત્યનું લક્ષણ ગણાવું જોઈએ.

આવી તાલીમ, ખરું જોતાં, માબાપે ઘરમાં અને શિક્ષકોએ શાળામાં આપવી જોઈએ. કોઈને મળવા જવાનું હોય ત્યારે કેવી રીતે ઊભા રહેવું, 'નમસ્તે' કે 'ગુડ મૉર્નિંગ' જેવા વિનયસૂચક વંદન કેમ કરવા તેની તાલીમ બાળપણથી મળે તે જરૂરી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકો માટે ખરી આદરવૃત્તિ હોય છે, પણ આદર વ્યક્ત કરતાં તેમને આવડતો નથી એટલું જ. સારી રીતભાતથી વિદ્યાર્થીની પ્રથમ છાપ અનુકૂળ પડે છે અને તેમને એ મદદકર્તા બને છે તે વિદ્યાર્થીને બરાબર ઠસાવવું જોઈએ.

માત્ર અંગ્રેજી બોલનારની વાક્‌છટા ઉપરથી એની બુદ્ધિશક્તિનું ઊંચું માપ આંકવાની જરૂર નથી. વર્ષોના અનુભવ પછી હું પ્રતીતિપૂર્વક માનતો થયો છું કે કેવળ સુંદર છટાથી અંગ્રેજી બોલનાર અંગ્રેજી માધ્યમની નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ વિશે માત્ર ભાષાને લક્ષમાં રાખી તેમની બુદ્ધિશક્તિ વિશે ઊંચો અભિપ્રાય બાંધવો એ ખોટું છે. ભારતીય ભાષાની માધ્યમવાળી નિશાળોમાંથી આવનાર વિદ્યાર્થી ભલે ભાંગ્યુંતૂટ્યું અંગ્રેજી બોલતો હોય, તોપણ તેનું પરિણામ છટાદાર અંગ્રેજી બોલનાર કરતાં ઘણું ઊંચું આવતું હોય છે એ હકીકત નોંધપાત્ર છે. વસ્તુતઃ બુદ્ધિશક્તિને અંગ્રેજી બોલચાલની છટા સાથે સાંકળવી એ ખોટું છે. બુદ્ધિશક્તિ એ ભાષાથી ભિન્ન વસ્તુ છે. મારી કૉલેજનો અનુભવ કહું તો મારું વક્તવ્ય વધુ સ્પષ્ટ થશે. મારી કૉલેજમાં અંગ્રેજી માધ્યમવાળી નિશાળોવાળા છટાદાર અંગ્રેજી બોલનાર વિદ્યાર્થીઓ પણ ઠીક સંખ્યામાં હોય છે. તેમના અસ્ખલિત વાક્‌પ્રવાહથી અને બોલવાની છટાથી તેમની મારા મનમાં સારી છાપ હોય છે. પરંતુ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાનું પરિણામ આવે છે ત્યારે મેં નિહાળ્યું છે કે મોટે ભાગે પ્રથમ કક્ષામાં આવનાર અને અંગ્રેજીમાં પણ સારા ગુણો મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓ બહુધા ભારતીયભાષી માધ્યમવાળી નિશાળોમાંથી આવતા હોય છે. ખરી રીતે આ સમજી શકાય તેવી વસ્તુ છે. ઊંચી બુદ્ધિશક્તિ ધરાવતો વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી કાવ્યનું હાર્દ કે સાહિત્યકૃતિની ગુણવત્તા છટાદાર અંગ્રેજી બોલનાર વિદ્યાર્થી કરતાં વધારે સહેલાઈથી અને સ્વાભાવિકતાથી પારખી લે છે. આ હકીકતની ખાતરી કરવી હોય તો એસ. એસ. સી.ના પ્રથમ દસ વિદ્યાર્થીઓ કઈ ભાષાની માધ્યમવાળી નિશાળોમાંથી આવે છે તે જુઓ. મોટા ભાગના ભારતીય ભાષાવાળી માધ્યમની નિશાળોમાંથી જ હોય છે. અંગ્રેજી માધ્યમવાળો વિદ્યાર્થી તેજસ્વી હોય તો તે જરૂર પ્રથમ કોટિમાં આવે, પણ તે કેવળ અંગ્રેજી ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વને લીધે જ નહીં પણ એની બુદ્ધિશક્તિને લીધે. ટૂંકામાં, અંગ્રેજી ભાષા ઉપરનો કાબૂ અને બુદ્ધિશક્તિ, એ ભિન્ન વસ્તુઓ છે તે સ્પષ્ટપણે સમજી લેવું જોઈએ.

એ વાત સાચી છે કે ભારતીય ભાષાના માધ્યમવાળી નિશાળોમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી માધ્યમનું કૉલેજ-શિક્ષણ પ્રથમ ખૂબ અઘરું પડે છે. મહિના બે મહિના સુધી પ્રોફેસરનાં પ્રવચનો સમજાતાં નથી. પણ પછી બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ હળવે હળવે ભાષા જ નહીં પણ વિષય પણ સારી રીતે સમજવા લાગે છે. અલબત્ત, એટલું ખરું કે તેમને લખતાં ફાવતું નથી હોતું. હળવે હળવે લખતાં પણ ટેવાઈ જાય છે. વ્યાકરણની થોડી ભૂલો થાય, પણ નાગરિકશાસ્ત્ર, રાજ્યબંધારણ આદિ વિષયો સમજતા થઈ જાય છે. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં આવા વિદ્યાર્થીઓ પાસ થાય છે અને થોડા ઉચ્ચ કક્ષા પણ મેળવે છે. ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં ભાષાની ખાસ નડતર ન હોવાથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થાય છે અને છટાદાર અંગ્રેજી બોલનાર અંગ્રેજી માધ્યમવાળા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ઘણું સારું પરિણામ લાવે છે. યુનિ-વર્સિટીની પરીક્ષામાં પ્રથમ આવનારાઓ મોટેભાગે ભારતીય ભાષાઓના માધ્યમવાળી નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે. ટૂંકામાં, ભાષા માત્ર જ્ઞાનનું વાહન છે અને જ્ઞાન મેળવવા માટે બુદ્ધિશક્તિ જરૂરી છે. જેમનામાં બુદ્ધિશક્તિ હોય છે તેઓ ભાષાની અડચણને દૂર કરી શકે છે. ભાષાની છટાને બુદ્ધિશક્તિનું લક્ષણ ગણવું જોઈએ નહીં એ જ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. સૌથી આશ્ચર્ય ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે અન્ય માધ્યમવાળા સાહિત્ય-કલાના વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી વિષયમાં પણ અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમવાળા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં સારા ગુણ મેળવે

છે. મેં જાતે કેટલીક ઉત્તરવહીઓ અવલોકી છે. છટાદાર અંગ્રેજી બોલનારનું અંગ્રેજી લખાણ શુદ્ધ હોય છે એવું નથી હોતું. વળી ગુણાંકોનો આધાર માત્ર ભાષા ઉપર નહીં પણ કવિતા કે અન્ય કૃતિનો મર્મ કેટલા સમજે છે તેના ઉપર રહે છે. આવો મર્મ સમજનાર છટાદાર અંગ્રેજી બોલનાર હોય છે તેમ નથી હોતું. મર્મગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિશક્તિ કેટલી હોય છે તેના ઉપર વિદ્યાર્થીઓના ગુણાંકોનો આધાર રહે છે. ભલે ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ન હોય પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિશક્તિ અને રસાસ્વાદની શક્તિ ધરાવનાર વિદ્યાર્થી કાવ્યનો રસિક પરિચય અને મર્મ સમજાવી શકે છે અને વ્યાકરણશુદ્ધ અંગ્રેજીમાં લખે તોયે તેને સારા ગુણો મળે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ ભારતીયભાષી માધ્યમવાળી નિશાળોમાં વિશેષ હોય છે. કારણ કે આવી નિશાળોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. પણ વક્તવ્ય એ છે કે છટાદાર અંગ્રેજી ભાષા બોલવાની શક્તિ અને બુદ્ધિશક્તિ એ બે તદ્દન ભિન્ન વસ્તુઓ છે. અંગ્રેજી માધ્યમવાળી ભાષાની નિશાળોથી મોહાંધ બનનાર માતપિતા આટલું સમજે તે તેમનાં બાળકો માટે, તેમ જ સમાજ માટે હિતકારક છે. છટાદાર અંગ્રેજી બોલી એ બુદ્ધિશક્તિનું અનિવાર્ય લક્ષણ નથી; બુદ્ધિશક્તિ એ નિરાળી વસ્તુ છે અને અસ્ખલિત અંગ્રેજી ન બોલનારમાં પણ સારા પ્રમાણમાં હોઈ શકે છે.

THE POETRY WRITTEN OUT OF SOUL

Out of the infinite silence of the past a few voices arise which speak for it. These are the voices of the poets. We whose souls are drying up in this hard and parched age of utilitarian and scientific thought when men value little beyond what gives them exact and useful knowledge or leads them to some outward increase of power and pleasure, we who are beginning to neglect and ignore poetry and can no longer write it greatly and well—are apt to forget this grand utility of poets, one noble faculty among their many divine and unusual powers. The Kavi or Vatas, poet and seer is not the *manisi*; he is not the logical thinker; his knowledge is one not of thought but of his being; he has not arrived at it but has it in himself by virtue of his power to become one with all that is around him. By some form of spiritual, vital and emotional oneness he is what he sees, he is the hero thundering in the forefront of the battle, the mother weeping over her dead, the tree trembling violently in the storm, the flower warmly penetrated with the sunshine. And because he is these things, therefore, he knows them. He feels their delight and pain, he shares their virtue and sin, he enjoys their reward or bears their punishment. It is for this reason that poetry written out of intellect is so inferior to poetry written out of soul.

(From: 'The Genius of Valmiki') **Shri Aurobindo**

☆ ☆ ☆ સાચી કેળવણી

લેખક : શ્રી રમણુ વકીલ, આચાર્ય મૉડર્ન સ્કૂલ, મુંબઈ

સમગ્ર જીવનની પુનર્ઘટનાનો પ્રશ્ન દેશ સમસ્તનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. એવા સમયમાં શિક્ષણની પુનર્રચનાનો પ્રશ્ન સૌથી પહેલો હાથ ધરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ ઉચ્ચ કક્ષાની ને ઉપયોગી નહીં થાય ત્યાં સુધી, સર્વાંગી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ સંગીન બની શકશે નહીં. આજે શિક્ષણ ને વ્યવહાર એ બંને દૃષ્ટિએ શિક્ષણપદ્ધતિની પુનર્રચના જરૂરી છે. બીજાં ક્ષેત્રોમાં આજે માનવજીવન જે ગતિએ આગળ વધી રહ્યું છે તેની સરખામણીમાં કેળવણી કીડીવેગે પણ આગળ વધતી નથી. કેળવણીની પ્રગતિની મંદતા અમુક કાળે આપણા રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કારિક જીવનના વિકાસનો વેગ અવરોધશે. ત્યારે જ કેળવણીનું સાચું મહત્ત્વ આપણે સમજતા થઈશું; પણ ત્યારે એ માટે આપણે બહુ મોંઘું મૂલ્ય ચૂકવવું પડયું હશે.

જીવનની બીજી લડતોમાં, અજ્ઞાન અને અંધકાર સામેની લડતની આપણે ઉપેક્ષા કરી બેઠા છીએ અને એથી જ સત્તાની સાઠમારી, સ્વાર્થવૃત્તિ, આંતરિક વિખવાદો, પક્ષાપક્ષી વગેરે આપણી પ્રગતિને આજે અવરોધી રહ્યાં છે. હજી આપણે આ બાબતમાં જાગ્રત નહીં થઈએ તો વર્ષોનાં તપશ્ચર્યા ને યાતનાઓ પછી સાંપડેલી મુક્તિ અફળ જ નીવડશે ને મુક્ત થયેલો દેશ ફરી પાછો મધ્યકાલીન દશામાં હડસેલાઈ જશે.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આજે બે ભિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે. કેટલાક કેળવણીને સંસ્કારનું મૂળ લેખી એ ધોરણે જ શિક્ષણની પુનર્રચનાનો વિચાર કરે છે; જ્યારે બીજે પક્ષે કેટલાક કેળવણીને આજીવિકાનું સાધન માત્ર ગણીને એ દૃષ્ટિએ જ એના નવસંસ્કરણનો વિચાર કરી રહ્યા છે. બંને દૃષ્ટિમાં તથ્ય છે, પણ કેળવણીનો સાચો ને વ્યવહારિક આદર્શ આ બે દૃષ્ટિની વચ્ચે, બે દૃષ્ટિના સુસંગત સમન્વયમાં રહેલો છે. જે કેળવણી માત્ર સંસ્કારની જ જનેતા હોય તે દૃષ્ટિ આપશે પણ શક્તિ નહીં આપી શકે. જે કેળવણી માત્ર અર્થપ્રાપ્તિ માટે જ ઉપયોગી હશે તે સ્થૂલ શક્તિ આપશે પણ જીવનની સાચી દૃષ્ટિ નહીં આપે. એટલે જ ભગવાન બુદ્ધે દર્શાવેલ 'મધ્યમ પ્રતિપદા' આપણો માર્ગ બને તો આપણા રાષ્ટ્રજીવનનો સર્વાંગી વિકાસ આપણે કેળવણી દ્વારા સાધી શકીએ; અને કેળવણી, સંસ્કાર ને વ્યવહારનો સુમેળભર્યો સમન્વય સાધી શકીએ.

માનવનાં શરીર, મન અને હૃદયનો સુમેળભર્યો વિકાસ એ જ કેળવણીનું સાચું લક્ષ્ય છે. જે કેળવણી જીવનનો સર્વાંગી વિકાસ ન સાધી શકે તે સાચી કેળવણી નથી. આપણી આજની કેળવણીમાં માત્ર માનસિક વિકાસને જ સ્થાન મળે છે; શરીર અને હૃદયના વિકાસની એમાં ઉપેક્ષા કે વિડંબના જ થઈ છે. એટલે જ આજનો સમાજ કાર્યમાં કાયર, આદર્શ ને સહૃદયતામાં ઊણો, ને કેવળ વિતંડાવાદમાં શૂરાપૂરાની જમાત જેવો થઈ પડયો છે. કાલ્પનિક કે સ્વહસ્તે ઊભા કરેલા ભયથી આજે આપણી જીવનશક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે. અસંસ્કારી હૃદયનાં પામરતા ને અસહિષ્ણુતા આપણી દૃષ્ટિને મલિન બનાવી રહી છે, ને પરિણામે આપણે તર્કવિતર્ક, કાર્યકારણ ને નિર્જીવ દલીલોની ભુલભુલામણીમાં આદર્શવિહોણા અટવાયા કરીએ છીએ.

માનવજીવનનાં અથાગ શક્તિ ને શક્યતાનું આપણને આછુંપાતળું ભાન છે, પણ કર્તવ્યશીલતાના અભાવને કારણે આપણી શક્તિનો પૂરો ને સાચો ઉપયોગ આપણે કરી જાણતા નથી. આજની કેળવણી આપણને આપણી શક્તિનો આછો ખ્યાલ આપે છે પણ એ શક્તિનો આપણા ને સમાજના કલ્યાણાર્થે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે વિષયમાં સાચી દૃષ્ટિ આપી શકતી નથી કે આપણા ધર્મનું—ફરજનું—ભાન કરાવી શકતી નથી. પરિણામે આપણે દૃષ્ટિ કે આદર્શ વિનાના યંત્રમાનવ જેવા થઈ રહ્યા છીએ. છેલ્લાં બે વિશ્વયુદ્ધોનાં વિઘાતક ને વિસંવાદભર્યાં પરિણામો જોયા પછી આ કથન માટે બીજા કોઈ વિશેષ પુરાવાની જરૂર ખરી?

બીજાની પરતંત્રતા દ્વારા પોતા માટે સમૃદ્ધિ ને સુખ મેળવનાર માણસ અને રાષ્ટ્ર સંસ્કારી ગણાય ખરાં? બીજાનાં શ્રમ ને શક્તિ દ્વારા પોતે સશક્ત ને સમૃદ્ધ બની બેસે એવા માણસમાં માનવતા કેટલી? આજની કેળવણી સત્તા ને સમૃદ્ધિનો માર્ગ ચીંધે છે, સેવા ને સ્વાશ્રયની ભાવના એથી પ્રાપ્ત થતી નથી. હું સમાજનો છું, સમાજ માટે છું, સમાજ વડે છું—એ જાતનું ભાન જે માનવહૃદયમાં ન પ્રેરી શકે, એ ભાન પ્રેરી તેને કર્તવ્યરત ન કરી શકે, ને કર્તવ્યનિષ્ઠ થતાં પોતાની જાતને ગૌણ અને વિનમ્ર લેખતાં ન શીખવી શકે તે કેળવણી સાચી કેળવણી નથી.

માનવની પ્રત્યેક વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિનું માપ આપણે ઈંચ અને ફૂટની દૃષ્ટિએ કાઢીએ છીએ. બધાં સાધનોનું મૂલ્ય આપણે રૂપિયા-પૈસામાં ગણીએ છીએ. જીવનના આદર્શ કે ભાવનાનું મહત્ત્વ તેની ઉપયોગિતા કે તેના આઘાત-પ્રત્યાઘાતની દૃષ્ટિએ માપીએ છીએ. માનવશક્તિનું આ માપ કે તેની મુલવણીની રીત સાચી નથી.

પોતાને ને બીજાને પ્રેરી પ્રગતિવાન કરી શકે એ જ સાચી વૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિ; પોતાને ને બીજાને માટે કલ્યાણકારક થઈ પડે એ જ સાધન; પોતાને ને સાથે બીજાને ઉદ્ધારી શકે એ જ સાચી ભાવના. શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક કેળવણીનો સાચો ને સપ્રમાણ સમન્વય જ માનવજીવનના સનાતન સત્યનો પાર પમાડી—સમજાવી શકે; કારણ કેળવણીનો આદર્શ આપણે જ્યાં છીએ તેના કરતાં આપણને વધુ ઊંચે લઈ જાય એ જ છે.

આજની કેળવણીને માત્ર આંખ છે, દૃષ્ટિ નથી. એ જુએ છે પણ એ જોવામાં દર્શન નથી. ઇતિહાસને પાને એને ભૂતકાળ વંચાય છે, પણ કાર્યકારણની સનાતન ને જીવંત પરંપરામાંથી સજીવન થતો અસીમ ભૂતકાળ એને નથી દેખાતો. 'હતું' તેનું જ્ઞાન છે પણ 'હતું' તે સતર્ક દૃષ્ટિસંમુખ છતું થતું નથી. દૃષ્ટિ સામે પડેલો વિપુલ વર્તમાન સ્થિર ઊભેલો જણાય છે; એનો એકધારો વેગ ને પ્રગતિ વરતાતાં નથી. ભવિષ્ય તો જાણે એને દેખાતું જ નથી. એના અસ્તિત્વની કલ્પના જ એને નથી આવતી. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને ભેદી શકે તે દૃષ્ટિ, એ ત્રણેને જીવંત ને અખંડ રીતે સંકળાયેલાં જોઈ તેનો પાર પામી શકે તે દર્શન. આવી જીવનદૃષ્ટિ આપી શકે એ જ સાચી કેળવણી. જે ન આપી શકે તે દૃષ્ટિ-વિહોણી આંખ અંધ ને નિર્જીવ જ લેખાય.

એ જ પ્રમાણે આજની કેળવણીને મગજ છે, વિવેકશક્તિ નથી. ગણિત કે વિજ્ઞાનના અટપટા કોયડા ઉકેલતાં તે શીખવે છે, પણ એથી જીવનના સાદા કોયડા ઉકેલી શકાતા નથી. માણસનું મગજ ઍટમ બૉમ્બ ઉપજાવી શકે છે; એથી પ્રલયંકારી વિનાશની ઝડીઓ વરસાવી શકે છે, પણ સર્જનાત્મક કે માનવ-કલ્યાણક પ્રવૃત્તિ માટે એનું નિયમન કરવાનું ને વિનિયોગ કરવાનું હજી માનવે શીખવાનું છે. આજની કેળવણી જ્ઞાન આપતી હશે, બુદ્ધિનો વિકાસ સાધતી હશે; પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ ભેદ પારખવાની વિવેક-બુદ્ધિ એથી લાધતી નથી. ભૌતિક જીવનના માર્ગ એથી ખૂલતા હશે પણ જીવનના સાચા રહસ્યની ચાવી એથી સાંપડતી નથી. પરિણામે માનવ બુદ્ધિનો સ્વામી ન બનતાં દાસ બની ગયો છે.

કેળવણી એ મોક્ષનું દ્વાર છે. લૌકિક દૃષ્ટિએ મોક્ષનો અર્થ જન્મમરણના ચકરાવામાંથી મુક્તિ એમ થાય છે. જન્મ, મરણ ને પુનર્જન્મની વાત અહીં આપણે નહીં કરીએ. આપણે તો આ જગત ને આ જીવનની જ વાત કરીએ છીએ. એ દૃષ્ટિએ ભૌતિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક મુક્તિ આપે તે સાચી કેળવણી. શરીર ઉપર મનનું નિયમન હોય, મન ઉપર હૃદયનું અને હૃદય ઉપર આત્માનું. તે સિવાયનાં બીજાં નડતરરૂપ બંધનોમાંથી સાચી કેળવણી માનવને જરૂર મુક્ત કરે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ સ્થૂલ જીવનની જરૂરિયાતો મેળવી આપી, એનાં અભાવમાંથી કેળવણી મુક્તિ આપે છે; વિચાર ને વાણીમાં મુક્ત વિહાર કરાવે છે, અને એથીયે વિશેષ અનેક પ્રકારના નાનામોટા વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક ભયમાંથી માનવને મુક્ત કરી

નિર્ભય બનાવે છે. સર્વ પ્રકારની મુક્તિની અધિષ્ઠાત્રી કેળવણી આજે તો બંધનભર્યા માનવજીવનને વિશેષાંશે જ બંધનમય કરે છે. શરીર, મન અને આત્માનો મુક્ત વિહાર સાચી કેળવણી દ્વારા જ સાધી શકાય છે. અનિષ્ટ કેળવણી કાં તો જીવનને બંધનમય કરે છે અગર તેને સ્વચ્છંદી બનાવી દે છે.

આમ સાચી કેળવણી જીવનની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલમાં સ્થૂલ બાબતને સ્પર્શે છે. આહાર અને વિહાર, ચિંતન અને મનન, ભાવનાનાં વિહાર કે કલ્પનાનાં ગગનગામી ઉડ્ડયન, સર્વનો સાચી કેળવણીમાં સમાવેશ થાય છે. અર્થવાદ, બુદ્ધિવાદ ને ભાવનાવાદ એ ત્રણેનો સુસંગત સમન્વય સાચી કેળવણી દ્વારા જ સાધી શકાય.

ટૂંકમાં શરીર, મન અને હૃદયની સર્વાંગી કેળવણી એ જ સાચી કેળવણી છે. આવી કેળવણી માનવ-જીવનને સુંદર અને ઉપયોગી બનાવે છે; માનવજાતને વારસામાં મળેલા સંસ્કારને વિકસાવી વિશેષ સમૃદ્ધ કરે છે ને માનવસંસ્કૃતિના અસ્ખલિત પ્રવાહને વિપુલ બનાવી વેગ આપે છે. આમ માનવનું સંસ્કારધન અને તેની પ્રગટ કે નિગૂઢ શક્તિનો, તે માનવજાતના સર્વાંગી કલ્યાણ અર્થે સુમેળ સાધી આપે છે.

માનવમાત્ર પોતા માટે નહીં પણ સમસ્ત સમાજ માટે જીવે છે; એની સર્વ શક્તિઓ પોતાના અને માનવજાતના કલ્યાણાર્થે છે; જ્યાં સુધી માનવની સર્વ શક્તિઓનો યોગ્ય ને પૂરતો વિકાસ ન થાય, એ શક્તિઓ અને જ્ઞાનનો વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં અને સારામાં સારી રીતે ઉપયોગ કરતાં એ ન શીખે અને બીજાના કલ્યાણની ભાવના ન કેળવે, ત્યાં સુધી એની કેળવણી અપૂર્ણ જ છે.

THE GENIUS OF VYASA

Vyasa is the most masculine of writers. When Coleridge spoke of the femineity of genius he had in mind certain features of temperament which, whether justly or not, are usually thought to count for more in feminine mould than in the masculine, the love of ornament, emotionalism, mobile impression, ability, the tyranny of imagination over the reason, excessive sensitiveness to form and outward beauty, tendency to be dominated imaginatively by violence and strength to be prodigal of one self, not to husband the powers, to be for showing them off, to fail in self-restraint is also feminine. But none of the great poets, Wordsworth, Goeth, Dante and Sophocles, is so singularly masculine, so deficient in femineity as Vyasa, none dominates so much by intellect and personality, yet satisfies so little the romantic imagination. Indeed no poet, at all, near the first rank has the same granite mind in which impressions are received with difficulty but once received are ineffaceable, the same bare energy and strength without violence and the same absolute empire of inspired intellect over the more showy faculties.

Shri Aurobindo

☆ ☆ ☆ ફર્ગ્યૂસન કૉલેજનું રાષ્ટ્રને પ્રદાન

લેખક : ડૉ. શશિનૂ ઓઝા, ફરગ્યૂસન કૉલેજ, પૂના

If you are planning for one year, plant grain; if you are planning for ten years, plant trees: if you are planning for a hundred years, plant men'.— Chinese proverb.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમલના અંત સાથે ભારતમાં નવા યુગની શરૂઆત થઈ. ૧૮૫૭ના બળવાની નિષ્ફળતા પછી હિંદીઓને પ્રતીતિ થઈ કે ભારતીય સ્વરાજ શાંતિપૂર્ણ અને બંધારણીય માર્ગે જ મેળવી શકાશે. બંગાળમાં રાજા રામમોહન રાય અને મહારાષ્ટ્રમાં મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે આ નવજાગૃતિકાળના સૂત્રધારો હતા. સૌથી મહત્ત્વની વાત એ બની કે નવભારતના ઉત્થાન માટે કેળવણીનું કેટલું બધું મહત્ત્વ છે તેની નેતાઓને જાણ થઈ. રાષ્ટ્રના નવઘડતર માટે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંસ્થાઓની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ.

૧૮૮૦ સુધી આવી એકેયે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થા ન હતી, સિવાય કે વિદેશી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની સંસ્થાઓ. પણ રાષ્ટ્રનવવિધાનનું કાર્ય આવા વિદેશી મિશનરીઓ દ્વારા ભાગ્યે જ થઈ શકે. રાષ્ટ્રીય હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે લોકશાહીની જેમ શિક્ષણ પણ 'of the people, for the people and by the people' હોવું જોઈએ; એ સૂત્ર નેતાઓને હૈયે વસી ગયું.

પૂનાની ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના પ્રસંગે ભવિષ્યમાં થનારી ફર્ગ્યૂસન કૉલેજના પહેલા પ્રિન્સિપાલ વામન શિવરામ આપ્ટેએ ઘોષણા કરેલી કે, 'માનવપ્રગતિનાં સર્વ સાધનોમાં શિક્ષણ એ એક જ એવું સાધન છે કે જેના દ્વારા પતિત રાષ્ટ્ર ધીમે ધીમે પણ શાંતિપૂર્વક ક્રાંતિ કરી ભૌતિક, નૈતિક અને ધાર્મિક પુનર્જીવન સાધે છે; અને અત્યંત સુધરેલા દેશો સાથે સમાન કક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે; એવી અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાથી જ અમે આ કાર્ય સ્વીકાર્યું છે.'

તત્કાલીન મહારાષ્ટ્રીય નેતાઓના ઉપર્યુક્ત ભાવનાસ્વપ્નમાંથી પુનાની ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી અને આંતરપ્રાંતીય કીર્તિ ધરાવતી ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ, તેમ જ તેની શાખા-પ્રશાખા જેવી વિવિધ શિક્ષણસંસ્થાઓનો ઉદય થયો.

પ્રખર દેશાભિમાન અને આત્મભોગની ભાવનાઓથી પ્રેરાયેલા તત્કાલીન મહારાષ્ટ્રના ચાર યુવાનો વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ચિપળૂણકર, લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળક, સમાજસુધારક ગોપાળ ગણેશ આગરકર અને મહાદેવ બલ્લાળ નામજોશીએ આ કાર્ય ઉપાડી લીધું. પોતપોતાના ક્ષેત્રના આ સમર્થ પુરુષો હતા. ટિળક રાજકારણમાં, આગરકર સમાજસુધારામાં, નામજોશી અર્થશાસ્ત્રમાં, તો ચિપળૂણકર સાહિત્યક્ષેત્રના અગ્રણી હતા. પોતાના બાંધવોને કેળવણી સસ્તી અને સહેલાઈથી મળી શકે ને કેળવણી દ્વારા તેમની બુદ્ધિ જાગ્રત કરી તેમની રાષ્ટ્રપ્રીતિની સુપ્ત ચેતનાને ઢંઢોળવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો. આ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈ સર્વપ્રથમ ૧૮૮૦માં તેમણે પૂનામાં 'નવીન મરાઠી શાળા' અથવા 'New English School' નામની શાળા શરૂ કરી.

શાળાની અદ્‌ભુત પ્રગતિ અને સર્વદેશીય પ્રશંસાથી પ્રેરિત બની, વ્યવસ્થિત રીતે શિક્ષણનો અધિક પ્રસાર કરવાની ઇચ્છાથી, આ મંડળીએ 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી' નામની આજીવન સભ્યો (Life members)*ની બનેલી સોસાયટીની સ્થાપના કરી (૧૮૮૪).

---

* આજીવન સભ્યને ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ સંસ્થાની સેવા કરવાનું લેખિત વચન આપવું પડે છે. બદલામાં તેમને કેટલાક વિશિષ્ટ હક્ક મળે છે. જેમ કે બાળકોને વિનાશુલ્ક શિક્ષણ, પ્રિન્સિપાલ, વાઇસ પ્રિન્સિપાલ રેક્ટર, લાયબ્રેરી, જિમખાના ઇત્યાદિનું અધ્યક્ષપદ–ઇત્યાદિ વહીવટી જગાઓ, તેમનાં અમુક રકમનાં વીમાનાં પ્રિમિયમ સોસાયટી ભરે છે. ઉપરાંત કૉલેજ–કૅમ્પસમાં રહેવા માટે બંગલો, પૅન્શન, વિદેશ જવા માટે લોન વગેરે. આજીવન સભ્યસંસ્થાનાં દૂષણો સામે કડક ટીકાઓ પણ થઈ છે, એ અત્રે અપ્રસ્તુત હોઈ અહીં અટકશું.

સોસાયટીની સ્થાપના પછી ભાવિ કાર્યની પૂર્તિ માટે કાર્યકર્તાઓ નિર્માણ કરવાની આવશ્યકતા હતી. આ માટે સોસાયટીએ એક કૉલેજ કાઢવી ને તેમાંથી સમાજસેવાથી પ્રેરિત કાર્યકર્તાઓ ચૂંટી કાઢવા એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. બીજે જ વરસે એટલે ૧૮૮૫માં ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ સ્થાપવામાં આવી. અને સંસ્કૃત કોશકાર વામન શિવરામ આપ્ટે તેના પહેલા પ્રિન્સિપાલ બન્યા. કોઈ પણ વિષય શીખવવા માટે વિદેશી પ્રાધ્યાપકોની સહાય લેવા સંસ્થાપકો તૈયાર ન હતા. જોકે એ વખતે તો આ વાત અશક્યપ્રાય: લેખાતી. તેથી સૌ કુતૂહલની દૃષ્ટિએ આ નવો ઉપક્રમ નિહાળી રહ્યા હતા.

કૉલેજ નીકળી અને તે સફળતાપૂર્વક ચાલવા પણ લાગી. આથી સંસ્થાપકોનો જ નહીં, પણ બહારની જનતાનો વિશ્વાસ પણ દૃઢીભૂત થયો. સરકારમાં પણ એની પ્રશંસા થઈ. હિંદ માટે સહાનુભૂતિભર્યું વલણ ધરાવનારા વેડરબર્ન, શેલ્બી, વર્ડ્‌ઝવર્થ, ફર્ગ્યૂસન ઇત્યાદિ અંગ્રેજ અધિકારીઓનો પણ સોસાયટીને સહકાર મળ્યો. તે વખતે રૂ. ૭૫ જેટલા અલ્પ વેતનમાં સોસાયટીના આજીવન સભ્ય થઈ, કૉલેજમાં અધ્યાપનનું કાર્ય કરનારા કેવળ વિદ્યારસિક પ્રાધ્યાપકો જ નહોતા, પણ તેમના કાર્યને લઈ, ભારતભરમાં નામના પામેલા મહાપુરુષ હતા. ટિળક, આગરકર, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, વી. જી. કાળે, મહર્ષિ ધોંડો કેશવ કર્વે, ધર્માનંદ કોસંબી, રેંગ્લર પરાંજપે, ડૉ. મહાજની, ડૉ. આર. ડી. રાનડે, ડૉ. આર. એન. દાંડેકર, ડી. જી. કર્વે—આવાં કેટલાંક નામો જ એની પ્રતીતિ માટે પૂરતાં છે.

થોડા જ સમયમાં ફર્ગ્યૂસન કૉલેજનું નામ ભારતભરમાં ગાજતું થયું. પ્રાંતપ્રાંતમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આ કૉલેજમાં ભણવા માટે આવવા લાગ્યા. અહીં ફર્ગ્યૂસન કૉલેજના જ એક વિદ્યાર્થી ને પછી તેના પ્રિન્સિપાલ થનાર ડૉ. પરાંજપેનું નામ ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે. આ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડ જતાં પહેલાં જ, આજીવન સભ્ય તરીકે સોસાયટીમાં જોડાવાનું લેખિત વચન આપી ગયેલ. ને ઇંગ્લંડમાં રેંગ્લરની પદવી સંપાદન કરી ભારત પાછા ફર્યા, ત્યારે મોટા પગારની સરકારી નોકરીનાં અનેક પ્રલોભનો મળ્યાં અને સોસાયટી પણ એમને એમના વચનમાંથી મુક્ત કરવા તૈયાર હતી; છતાં રૂ. ૭૫/- ના પગારે ફર્ગ્યૂસન કૉલેજમાં જોડાયા ને તેના પ્રિન્સિપાલ બન્યા (૧૯૦૨). આ અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ અને ગણિત વિષય ઉપરના તેમના અપ્રતિમ પ્રભુત્વને લઈને ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ વિદ્યાર્થીઓનું આકર્ષણકેન્દ્ર બની. એક જ ઉદાહરણ આપું તો સુરતની એમ. ટી. બી. કૉલેજના માજી પ્રિ. ડૉ. એન. એમ. શાહનું. ડૉ. પરાંજપેના નામથી આકર્ષાઈ શ્રી એન. એમ. શાહ ૧૯૧૨માં ફર્ગ્યૂસન કૉલેજમાં બી. એ.ના વર્ગમાં દાખલ થયેલા. ડૉ. પરાંજપેએ તેમને આજીવન સભ્ય તરીકે પોતાની કૉલેજમાં જોડાવા નિમંત્રણ આપેલું, પણ એ યોજના સફળ ન થઈ. પૂનાની બીજી એક શિક્ષણસંસ્થા એસ. પી. કૉલેજે તેમને ઇંગ્લંડ મોકલ્યા ને રેંગ્લરની પદવી સાથે પાછા આવી ડૉ. શાહ ૧૯૨૨–'૩૦ સુધી સર પરશુરામ ભાઉ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે રહ્યા; ને ૯–૪–'૩૦માં રાજીનામું આપી, છૂટા થઈ સુરતમાં ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીના જ આદર્શો પર સાર્વજનિક સોસાયટી સ્થાપી તેની એમ. ટી. બી. કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ બન્યા. આમ, આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં આજીવન સભ્ય સંસ્થાના શ્રીગણેશની પ્રેરણા પણ પુનાની આ સોસાયટીમાંથી આવી.

એ વખતે ભાષાવાદ અને પ્રાંતવાદનું ઝેર રાજકારણી નેતાઓએ પ્રસાર્યું ન હતું. ને તેથી જ કાકા કાલેલકર જેવા મહારાષ્ટ્રીય, આચાર્ય કૃપાલાની જેવા સીંધી ને ગુજરાતના અનેક વિદ્યાર્થીઓ અહીં એકત્ર વસીને સ્નેહથી વિદ્યાભ્યાસ કરતા. આમ ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ સર્વ પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓના મિલનકેન્દ્ર સમી બની. ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રમાં એ વખતે ગણીગાંઠી જ કૉલેજો હતી. તેથી ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ થઈ એ અગાઉ પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવતા. ગોંડળના મહારાજા સ્વ. ભગવતસિંહજી ડેક્કન કૉલેજના વિદ્યાર્થી હતા. ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ થઈ એ અરસામાં પોતાના ગુરુ, ડેક્કન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ, શેલ્બીની વિનતિને માન આપી ફર્ગ્યૂસન કૉલેજને ગોંડળ નરેશે હોસ્ટેલ બાંધવા માટે વીસ હજાર રૂપિયાનું દાન આપ્યું (૧૮૯૬). એ વખતે એક રૂપિયાની કિંમત કેટલી હતી તેની કલ્પના કરી જોવા જેવી છે! ગવર્નરના હાથે એ હોસ્ટેલ

ખુલ્લી મૂકવામાં આવી ત્યારે, સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ એક પત્રમાં આ વાતની ખૂબ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લેતાં લખ્યું છે: 'His Excellency the Governor was pleased to do the honour to open up their buildings. The report which was then read on behalf of the council made mention of the Thakore Sahib as a first and foremost among the donors and patrons of the Society. Highness's munificent donation of Rs. 20,000 is by far the largest that the Society has yet received'.*

આ ઉપરાંત પણ મુંબઈ, ગુજરાતના અનેક પારસીઓ, ગુજરાતી ઉદ્યોગપતિઓ અને સૌરાષ્ટ્રના નાના-મોટા રાજવીઓએ ભરપૂર આર્થિક સહાય કરી. તાજો જ દાખલો આપીએ તો ૧૯૫૪માં વરલી અને શિવાજી પાર્કની પાસે સાગરતીરે આ સોસાયટીએ મુંબઈમાં (આર્ટ્સ ઍન્ડ સાયન્સ) કીર્તિ કૉલેજ શરૂ કરી. તે કૉલેજ માટે મુંબઈના એક ગુજરાતી ઉદ્યોગપતિ મનુભાઈ ડુંગરસીએ બે લાખ રૂપિયાની સખાવત કરી. ટિળક રોડ ઉપરની આ જ સંસ્થાની 'ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ' ઉપર એક પ્લેનેટેરિયમ સ્થાપવા માટે ફર્ગ્યૂસન કૉલેજના એક માજી વિદ્યાર્થી ને તે વખતના મુંબઈના શેરિફ શ્રી મોતીચંદ શાહે પચાસ હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. ગુજરાત સરકારે ગુજરાતી લાયબ્રેરી માટે ૫,૦૦૦ રૂપિયા ફર્ગ્યૂસન કૉલેજને આપ્યા હતા (૧૯૬૩).

અલબત્ત, આ તો બહુસંખ્ય દાનોમાંની એક નાનકડી ઝલક માત્ર છે! પણ એથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે ભલે થોડા પણ ધ્યેયરત, રાષ્ટ્રભક્તિથી ઊછળતા અને આત્મભોગ તત્પર માણસો મળી આવે તો પૈસા માટે એમનું કાર્ય અટકી પડતું નથી. જ્યાં સુધી સંસ્થામાં આવા માણસો હોય છે, ત્યાં સુધી સંસ્થા પ્રગતિનાં સોપાનો ચડતી જાય છે, ને એવા ધ્યેયનિષ્ઠ અને સાચા માણસો ઓછા થઈ જતાં જ પુનઃ સંસ્થાનું પતન થઈ એ નિષ્પ્રાણ બની જાય છે; ને કેવળ ભૂતકાલીન ગૌરવ ઉપર એને જીવવું પડે છે!

૧૮૮૦માં 'ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ' ને ૧૮૮૪માં ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ થઈ ત્યારથી સોસાયટીની અનેક શાખા-પ્રશાખાઓ વિસ્તરી. વિલિંગ્ડન કૉલેજ (સાંગલી), ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ (પુના), બૃહન્મહારાષ્ટ્ર કૉમર્સ કૉલેજ (પૂના), કીર્તિ કૉલેજ (મુંબઈ), ચિંતામણરાવ કોમર્સ કૉલેજ (સાંગલી), ઉપરાંત, નવીન મરાઠી શાળા (પુના), ન્યૂ ઈંગ્લિશ સ્કૂલ (સતારા), ઉંબરગાવ હાઈસ્કૂલ (ઉંબરગાવ), દ્રવિડ નવીન મરાઠી શાળા (વાઈ), ન્યૂ ઈંગ્લિશ સ્કૂલ (પુના),—આમ પુના અને પુના બહાર પણ સંસ્થાએ શિક્ષણસંસ્થાઓના તંતુ વણ્યા. પરસ્પર સહકાર, ભાવના ને ધગશ હોય ને એક જ ધ્યેય પાછળ જીવન સમર્પણ કરવાની મિશનરી વૃત્તિ હોય તો કેવું સ્મરણીય કાર્ય થઈ શકે તે ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીના ૮૫ વર્ષના ઇતિહાસ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

આ સાસાયટીએ મહારાષ્ટ્રમાં આગવું કાર્ય કર્યું. એની પ્રેરણા લઈ પાછળથી પુનામાં કેટલીયે સોસાયટીઓ અસ્તિત્વમાં આવી; ને વાડિયા કોલેજ, એસ. પી. કૉલેજ, એમ. ઈ. એસ. કૉલેજ વગેરે શરૂ થઈ. પુના વિદ્યાનું ધામ ગણાયું. એ પ્રણાલી હજી ચાલુ છે. પણ આ બધાંની પાછળની પ્રેરક ભાવના તો ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી અને ફર્ગ્યૂસન કૉલેજના સ્થાપકો ટિળક, આગરકર ને ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેની એ વાતનું ભાગ્યે જ વિસ્મરણ થઈ શકે!

---

* આ દાન સાથે પોતાની પ્રજાના હિતાર્થે ગોંડળ નરેશે પોતાના રાજ્યના દસ વિદ્યાર્થીઓને ફર્ગ્યૂસન કૉલેજમાં વિનાશુલ્ક ભણવાનું અને હૉસ્ટેલમાં રહેવાનું મળે એવી શરત કરી હતી. હાલ પણ ગોંડળ રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓ આ કૉલેજમાં અભ્યાસાર્થે આવે છે ને આ યોજનાનો લાભ મેળવે છે.

☆ ☆ ☆ આજના સ્ત્રીશિક્ષણની ઊણપો

લેખક : કુ. વિભાબહેન પારેખ, એમ. એ., બી. એડ., રાજકોટ,

આપણા દેશમાં આજે આપણે જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થઈ રહી છે. સ્ત્રીનો વિકાસ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો છે. રાજા રામમોહનરાય, મહર્ષિ રાનડે, મહર્ષિ કર્વે, કવિ નર્મદાશંકર, પંડિતા રમાબાઈ અને મહાત્મા ગાંધી આજે જીવંત હોત તો તેઓ સાનંદાશ્ચર્ય આ ઉન્નતિ અને વિકાસને નિહાળી કૃતકૃત્યતા અનુભવતાં હોત. સ્ત્રીપ્રતિષ્ઠાની જે ભાવના માટે તેઓ જીવ્યા તેને આજે મૂર્ત થતી નિહાળી તેઓએ સંપૂર્ણ સંતોષ અનુભવ્યો હોત. સભ્ય સમાજમાં આજે સ્ત્રીઓએ ગૌરવાન્વિત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता–મનુ ભગવાનની એ ઉક્તિ આજે સમાજજીવનમાં આપણે ચરિતાર્થ થતી અનુભવી શકીએ છીએ. કારણ?

આજે સ્ત્રીઓએ આપણા સમાજજીવનમાં હરેક ક્ષેત્રે અસાધારણ ઉત્કર્ષ સાધી બતાવ્યો છે. રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને કલામાં આપણા દેશની સ્ત્રીઓ પુરુષોની સાથે ઊભી રહે છે. જે કંઈ આજના પુરુષો સિદ્ધ કરી શકે છે તે આજની સ્ત્રીઓ પણ સિદ્ધ કરી શકે છે, તે આ મહાન દેશની કેટલીય પ્રતિભાવન્ત નારીઓએ બતાવી આપ્યું છે. સંગીતકલા અને અભિનયકલામાં તો સ્ત્રીઓ સહેજે મોખરે હોય, પણ પર્વતારોહણ જેવાં સાહસોમાં પણ આપણી યુવતીઓએ મહત્ત્વનું આરોહણ કરીને દેશનું નામ રોશન કર્યું છે અને સ્ત્રીશિક્ષણને ઉજ્જવલ બનાવ્યું છે. ઊંચી સરકારી નોકરીઓમાં તેમ જ શિક્ષણક્ષેત્રે, કાયદાના ક્ષેત્રે અને તબીબીક્ષેત્રે પણ આજની મહિલાઓએ પદાર્પણ કરીને, આ દેશના સ્ત્રીત્વને સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વની કક્ષામાં લાવી દીધું છે. આજની કેટલીય બુદ્ધિશાળી યુવતીઓએ ઇજનેરીક્ષેત્રે અને ટેકનિકલ વિદ્યાશાખાઓમાં શિક્ષણ મેળવીને સ્ત્રીઓ માટે સામાન્યતઃ અશક્ય ગણાતું શિક્ષણ પણ સાધ્ય કર્યું છે અને પોતાની ઉજ્જવલ કારકિર્દી દ્વારા સારા નંબરે ઉત્તીર્ણ થાય છે.

પરંતુ શિક્ષણનો અર્થ કેવળ બૌદ્ધિક વિકાસ અને ભૌતિક ઉન્નતિ—તેવો સાંકડો કદાપિ થઈ શકે નહિ. શિક્ષણ મનુષ્યની બૌદ્ધિક ઉન્નતિ સાથે તેની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ સાધી આપે છે. શિક્ષણ ધર્મને સમજાવે છે અને આત્માનો વિકાસ કરે છે. આ દૃષ્ટિએ મને લાગે છે કે આપણી સ્ત્રીઓ એક પ્રગતિને સાધતાં બીજીને ભૂલી ગઈ છે. તેમણે બૌદ્ધિક વિકાસ સાધ્યો છે, પણ આધ્યાત્મિક અને આત્મિક વિકાસ ગુમાવ્યો છે. જીવનના અમાપ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે, પરંતુ જીવનનાં મૂળભૂત મૂલ્યોને હાંકી કાઢયાં છે.

વર્ષો થયાં હું વિકાસગૃહમાં કાર્ય કરું છું. સમાજથી દુભાયેલી, તરછોડાયેલી, નંદવાયેલા હૈયાવાળી અનેક કમનસીબ બહેનોનાં જીવન મનને ક્ષુબ્ધ કરે છે. તેઓ મહિલા વિકાસગૃહમાં આવે છે, નૈતિક હિંમત પણ મેળવે છે; મનને સ્વસ્થ બનાવે છે, અક્ષરજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ તેઓએ જીવનમાંથી સમાધાનની દૃષ્ટિ ગુમાવી હોય છે. જીવન સાથે સમાધાન કરવું એ પણ શિક્ષણનો એક પ્રભાવ છે. પણ આ એક વારની હતભાગી સ્ત્રીઓ સ્વયંસિદ્ધ થતા એ પ્રભાવની અસરને કચડી નાખતી હોય છે. જે પુરુષે તેને ત્યાગી છે, રિબાવી છે, છંછેડી છે એ પણ મનુષ્ય હોવાથી અંતે પસ્તાતો હોય છે, અને પોતાની સ્ત્રીને અમુક વખત પછી અપનાવી લેવાની મનોદશા કેળવતો થઈ ગયો હોય છે. અલબત્ત આમાં કેટલાક દંભી પણ હશે. પરંતુ કેટલાક એવા દાખલાઓ પણ મેં જોયા છે કે આવા પુરુષો પશ્ચાત્તાપથી બળતા હોય છે; પરંતુ ત્યારે પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ હોય છે. ત્યક્તા બનેલી સ્ત્રી જ તેનો સ્વીકાર કરવા માગતી હોતી નથી. સમાધાનને બદલે છૂટાછેડાને એ વધારે પસંદ કરતી હોય છે! પરંતુ આ વલણ ખોટું છે. પસ્તાયેલા પુરુષને

પશ્ચાત્તાપની પુનિત ગંગામાં શુદ્ધ થયા પછી અપનાવવામાં કશો વાંધો હોઈ શકે નહિ, પણ તે જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે. સમાધાનની દૃષ્ટિ આમ આવી હતભાગી સ્ત્રીઓએ જીવનમાંથી ગુમાવી દીધેલ છે.

આજે અનેક સ્ત્રીઓ આપણા સમાજમાં પુરુષોની સાથે કાર્ય કરતી થઈ છે. સરકારી ઑફિસોમાં, અર્ધ-સરકારી સંસ્થાઓમાં, પંચાયતોમાં, દવાખાનાંઓમાં અને વિદ્યાલયો, મહાવિદ્યાલયોમાં તેમને પુરુષો જોડે કામ કરવાનું હોય છે. આમાંથી કેટલીય સ્ત્રીઓ સંતોષકારક રીતે પોતાને ફાળે આવતું કામ કરતી પણ હોય છે, અને એ રીતે સમાજને ઉપયોગી સેવા આપતી પણ હોય છે. પરંતુ એ છતાં મને વારંવાર સાંભળવા મળે છે કે જે સ્ત્રીઓ પુરુષો સાથે વ્યવસાયમાં ગૂંથાયેલી છે, તે ઓછી કાર્યક્ષમ હોય છે. આળસ, પ્રમાદ, અવ્યવસ્થા, અનિયમિતતા વગેરે દૂષણો તેમનામાં પ્રવેશે છે. અલબત્ત આ દૂષણો પુરુષ કર્મચારીઓમાં પણ હોય છે. પરંતુ સ્ત્રીઓ જો વધારે નિષ્ઠાવંત, મહેનતુ અને પવિત્ર મનાતી હોય તો આ વિષે તેમણે પુરુષોની સ્પર્ધા કરવાનું છોડી દેવું જોઈએ. પુરુષોમાં રહેલ કામચોરીનાં દૂષણોનું અનુકરણ કે અનુસરણ કરવાને બદલે પોતાને ભાગે આવેલું કામ તેણે નિષ્ઠાપૂર્વક પાર પાડવું જોઈએ.

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ એક વખતે કહ્યું હતું કે જ્યારે જીવનની મહત્ત્વની કામગીરી સ્ત્રીઓ સંભાળશે, ત્યારે આપણા જીવનમાંથી ભ્રષ્ટાચાર ચાલ્યો જશે. નૉર્વેના સમર્થ નાટયકાર હેનરિક ઇબ્સને પણ સમાજતંત્રનાં સર્વ સૂત્રો અને રાજકારણની ધૂરા સુધ્ધાં સ્ત્રીઓને સોંપી દેવાનો અનુરોધ કર્યો હતો, પરંતુ આ લોકોની એવી ભવ્ય ભાવનાઓને આપણી કેટલીક સ્ત્રીઓએ છિન્નભિન્ન કરી નાખી હોય તેવું દેખાતું નથી? તેનું કારણ શું? કારણ સ્પષ્ટ છે.

સહિષ્ણુતા એ સ્ત્રીનો મહાન ગુણ છે. આજની સ્ત્રીઓએ સહિષ્ણુતા ગુમાવી છે. કેટલાક પુરુષ ઑફિસરો અને કૉલેજના અધ્યાપકોએ વારંવાર મને કહ્યું છે કે તેમના હાથ નીચે કામ કરતી સ્ત્રીઓ ઘણી અસહિષ્ણુ હોય છે. પોતાનું કામ તે બરાબર કરતી નથી પણ અન્યને ઘણી મુશ્કેલીમાં મૂકતી હોય છે. અને જો એમ જ બનતું હોય, અર્થાત્ મારા સાંભળવામાં આવતી ઘટનાઓ જો સાચી જ હોય, તો પછી સ્ત્રી-કર્મચારી અને પુરુષ-કર્મચારીમાં તફાવત શો?

આ અને આવી ઘટનાઓ આપણી સ્ત્રીઉન્નતિના માર્ગને રૂંધનારી છે અને તેનાં મૂળ આજના સ્ત્રી-શિક્ષણમાં રહ્યાં છે. આજના કેળવણીકારોએ, મને લાગે છે, આ સંબંધે ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ; અને સ્ત્રીઓ આર્થિક ઉન્નતિ અને સામાજિક ઉત્કર્ષ સાધી શકે એવી કેળવણી સાથે સ્ત્રીજીવનની જે મૂળભૂત અને પાયાની ભાવનાઓ છે તેનો પણ સંપૂર્ણ વિકાસ તે સાધી શકે, એ પ્રકારની કેળવણી, એ પ્રકારનું શિક્ષણ, તેમને મળવું જોઈએ. તે દ્વારા સહિષ્ણુતા, પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા, પ્રેમ, દયા, ક્ષમા અને ઉદારતા જેવા ગુણોની જીવનમાં પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પોતાના "The King of the ark Chamber" નામના નાટકમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે, 'When woman swerves from the right path, she appears fraught with the direst calamity'. અર્થાત્ સ્ત્રી જ્યારે પોતાના સાચા માર્ગથી વિમુખ થાય છે ત્યારે તે આપત્તિથી ઘેરાઈ જાય છે.

આર્થિક ઉન્નતિ, ભૌતિક વિકાસ કદાચ આ જીવનમાં ઉપયોગી નીવડે; પણ તે આપણા જન્મજન્માંતરનું દળદર નહીં ફિટાડે. તેમાંથી મુક્તિ આપશે એક ધર્મ. અને તે ધર્મ એટલે જીવનનાં મૂળભૂત સદ્‌ગુણો અને મૂલ્યો. તેની ઉપેક્ષા કરવાથી મનુષ્યમાત્રની અધોગતિ થાય છે. પરમાત્મા તેમાં સ્ત્રી-પુરુષનો ભેદ નહીં રાખે.

જેમનો આત્મા જ કેળવણીકારનો હતો તેવા આપણા સૌના પૂજ્ય શેઠશ્રી નાનજીભાઈ મહેતાએ સ્ત્રી-શિક્ષણનો એક સુંદર અને વ્યવહારુ પ્રયોગ આપણી સમક્ષ સાર્થક કરી બતાવ્યો. જીવનભર કન્યા-જીવન-ઘડતર માટે જેમણે જીવનનાં શ્રેષ્ઠતમ મૂલ્યો ધરી દીધાં એવા પૂ. બાપુજીએ સ્ત્રીશિક્ષણમાં ખૂટતી કડીઓ પૂરવાની

ખૂબ કોશિશ કરી. પરિણામે આદર્શ આપણી પાસે આવ્યો, પણ તેને ચરિતાર્થ કરવાનું કામ તો પ્રત્યેક સ્રીનું છે. ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે રહેલી સ્રીને બહારનું કાર્યક્ષેત્ર મળતાં તે વિનયને વીસરી ગયેલ છે. હવે ઘરમાં રહેવાનું પસંદ કરતી નથી એ પણ એક પ્રકારનું ચિંતા ઉપજાવે તેવું reaction છે. પૂર્ણ સ્રી બનવા માટે ઈશ્વરે સોંપેલ ઘર જ વધુ અનુરૂપ છે ને તે ઘર વિવેકભરી રીતે સ્રી ચલાવે તેવું શિક્ષણ બાલપણથી મળે તો તે વધુ સાર્થક થશે.

આપણું આજનું સ્રીશિક્ષણ આપણા સુંદર સંસ્કારવારસાને અનુરૂપ આપવું જોઈએ. આજનું સ્રીશિક્ષણ તો પુરુષને લક્ષમાં રાખીને જ અપાય છે. તેમાં થોડા ફેરફારો અનિવાર્ય છે. પણ સ્રીના પૂરા ગુણોનો વિકાસ થાય તે લક્ષમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

ASPECTS OF GREATNESS IN LIFE AND ART

The fifth aspect of greatness is the attribute of *prajna* or wisdom which is but another name for profundity, reflected in and radiated by the specific way or philosophy of life. Wisdom comes from the experience, understanding and realisation of the different levels of human existence; these are in ascending order, first, the physical or nutritive (*annamaya*) and sensuous (*pranamaya*) levels, then the levels of intellect (*manomaya*) and understanding (*vijnanamaya*) and finally the joyous and the blissful (*anandamaya*) level, all operating at one and the same time in a fully integrated person. Artists, even those who are significant, stay usually at the first three levels, and by doing so, are in a position to reveal the awareness of the nature of facts and things, and as such achieve wisdom or profundity of a sort. But there are also artists (Kalidasa, Shakespeare, Goethe, Tolstoy, the author of the 'battlebooks' of the Mahabharata for example) who are capable of passing on to the next higher level of existency that of understanding or vijnana, where they develop a rare insight into, and a sort of intutive knowledge of, the nature of reality, and reveal higher altitudes of life. Yet there are a few others, very rare though (the seer-composers of the lyric passages of the Upanishads, the authors of a few psalms of the Old Testament, the composers of a few of our medieval mystic songs) who, in some rare moments of exaltation of the spirit, reflect and radiate joy, bliss, peace and harmony and thereby affirm the experience, the understanding and the realisation of the highest level of human existence, the *anandamaya*. This, the last, is the ultimate reach of human wisdom. The greatness of a life as much as of any art lies in its reflection and radiation of the awareness of and insight into the different levels of existence, including the last one in the ascending the descending order.

(From: 'An Artist in Life') —**Nirharranjan Ray**

☆ ☆ ☆ એક નવી ક્રાંતિનાં પગરણ

લેખક : **પ્રા. શ્રી નલિનાક્ષ પંડ્યા,** વલ્લભવિદ્યાનગર, આણંદ.

આપણા મૂળભૂત આર્થિક પ્રશ્નો અને ભૌતિક અધિકારો

આપણામાંના ઘણા ઓછા લોકોને આ હકીકતનો ખ્યાલ હશે કે માનવજાતિના નવનિર્માણને લગતા એક અવનવા સંદેશાની સૂરાવલિનો પ્રતિધ્વનિ છેક સાબરકાંઠા, પંચમહાલ તથા તાપીતટનાં ગ્રામક્ષેત્રોમાંથી સંભળાઈ રહ્યો છે. એક યુનિવર્સિટી–પ્રાધ્યાપક કે જેના માનવના ભાવિનિર્માણને લગતા એક નવા અને મૌલિક તત્ત્વદર્શન સંબંધી લેખો અને નોંધો એક વાર આપણાં માસિકો કુમાર, માનવ, ઊર્મિ, નવરચના, વિશ્વ-માનવ વગેરેમાં ચમકી ગયેલાં, તે એક વર્ષના મંદવાડ પછી હૉસ્પિટલમાંથી છૂટતાં જ આ ગ્રામક્ષેત્રોમાં એક નવી લોકજાગૃતિનાં મંડાણ કરી રહ્યા છે. તેમની દલીલ છે કે પ્રકૃતિ સકલ ચરાચરોને જીવવાનાં ઉપાદાનો મફત પૂરાં પાડે છે, ત્યારે માનવીને શા માટે તે આ રીતે મેળવવાનો અધિકાર નથી? તેમણે માનવવ્યક્તિ માટે આર્થિક સ્વાવલંબનનો નાદ ગાજતો કર્યો છે, અને તેમની એ હેતુસર આ દલીલ છે કે દરેક માનવ-વ્યક્તિને એક એક એકર જમીન સંપૂર્ણ સ્વામિત્વના હક સાથે (ગણોત, રાજ્ય અને સમાજની કશી દખલગીરી વગર) મળી જવી જોઈએ; તો જ બેકારી, ભૂખમરો, ભીખ, નગરોમાં જનવૃદ્ધિથી પ્રસરી રહેલી અંધાધૂંધી અને બદીઓનો નિકાલ આવશે; તે લોકોમાં સારું આકર્ષણ જમાવવા લાગી છે. ધરતીના ભેદભરમોના જાણકાર આ ભૂસ્તર ખનિજશાસ્ત્રી પ્રાધ્યાપક ઇન્દ્રસ આ પાયા પર નવી આર્થિક-વ્યવસ્થાનું માળખું ઊભું કરવા લોકોને હાકલ કરી રહ્યા છે અને સાથે સાથે માનવજીવનનું સાવ નવું અને વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વદર્શન પણ આપી રહ્યા છે. અહીં, પહેલાં આ તત્ત્વદર્શનનો ટૂંકો પરિચય મેળવી લઈએ.

માનવજાતિ અને ભારતનો પ્રથમ વાર પ્રગટ થતો જનઇતિહાસ

પ્રોફેસર ઇન્દ્રસ કહે છે કે પચીસેક વર્ષ પૂર્વે તેમને એવા વિચારો આવવા લાગેલા કે માનવ ઇતિ-હાસમાં, સતત, એક પછી એક સુધારકો, ઉપદેશકો, નીતિવિદો, દંડપ્રવર્તકાદિની જરૂર રહેતી આવી છે, એટલે માનવજાત એના ખરે માર્ગે નથી; વળી આ લોકોના ઉપદેશ છતાં માનવજાતિ વધુ ને વધુ પતનોન્મુખી બનતી બનતી, હવે આપઘાતની ખીણને આરે આવી પહોંચી છે; આ લોકોનું કાર્ય જે વિચારધારાઓને ઓથે થતું આવ્યું છે તે કદાચ ખોટી હોઈ શકે! એમ એમની સરવાળે નિષ્ફળતા પરથી કહી શકાય. એટલે ઇન્દ્રસને, આ પરંપરાગત વિચારધારાઓને કોરે મૂકી, નવેસરથી વૈજ્ઞાનિક ધોરણે કોઈક અસરકારક અને વહેવારુ વિચારધારા ઉપસાવવાનો અખતરો કરવાનું સૂઝયું. આ કામ સારુ નવેસરથી માનવતાનાં મૂળિયાં છેક ઊંડેથી તપાસવાની જરૂર લાગી, પણ ઇતિહાસ-સાહિત્યમાંથી એવું એક પણ પુસ્તક ન લાધ્યું જે એ હેતુ માટે અનુકૂળ એટલે કે 'રસ્તે ચાલતા સામાન્ય માનવીનો ઇતિહાસ' એટલે કે 'જનઇતિહાસ' રજૂ કરતું હોય! પ્રો. ઇન્દ્રસે અંતે જાતે જ આ કાર્ય કરવાનું બીડું ઝડપ્યું; અને ભૂસ્તર, માનવશાસ્ત્ર, માનવભૂગોળ, જીવવિકાસ, માનસશાસ્ત્ર, ભોજનશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વ, પ્રાચીન ભાષાઓ, સાહિત્ય, લોકજીવન તથા ઇતિહાસાદિ વિષયોનો એક સામટો અભ્યાસ જે જનઇતિહાસ રજૂ કરે છે તેને 'લૉસ્ટ સરસ્વતી' નામના ગ્રંથ રૂપે વર્ષોની મહેનત પછી ૧૯૬૭માં તૈયાર કર્યો. ભારત સરકારને એ ગ્રંથ એટલો પસંદ પડયો કે તેના પ્રકાશનના સંપૂર્ણ ખર્ચ માટે રૂ. ૬,૦૦૦ની ગ્રાન્ટ આપી. ૧૯૬૮માં એ પ્રગટ થતાં જ, તેની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા થવા લાગી. ('કુમાર', માર્ચ, ૧૯૬૭થી માંડી કવૉર્ટરલી રિવ્યૂ ઑફ ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ સ્ટડીઝ, કલકત્તા સુધી), કારણ કે એમાં પ્રોફેસર ઇન્દ્રસે રાજાઓ, દરબારીઓ, યુદ્ધો અને રાજકીય વિજય-પરાજયને બદલે આખી

માનવજાતનો, અને તેની પાર્શ્વભૂમિમાં ભારતનો, એક નવો જનઇતિહાસ આલેખ્યો. તેમાં પાને પાને લેખકના માનવજાતના વિશાળ, ગહન અને સર્વતોમુખી અભ્યાસનો પરિચય મળતો હતો. પણ લેખક એથીયે એક ડગલું આગળ વધ્યા. ભૂતકાળમાંથી સાંપડતો આ પ્રકાશ, માનવતાના ઊંડાં મૂળિયાંની આ સર્વાંગી તપાસ, માનવ-અસ્તિત્વ, તેનું ધ્યેય અને ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાના વાસ્તવિક માર્ગ પર પ્રકાશ પાથરી માનવતાના ભાવિ નિર્માણ માટે એક સાવ નવું તત્ત્વદર્શન વિકસાવવામાં તેઓ પ્રવૃત્ત થયા. પણ આ તત્ત્વદર્શન તૈયાર કરતાં લેખકને કારમી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડયું. એ માંદગીને બિછાને બાર મહિના માટે રહ્યો. આ સ્થિતિમાં આ નવા તત્ત્વદર્શનનો વિચાર આગળ વધ્યો અને પૂર્ણતાએ પણ પહોંચ્યો. હૉસ્પિટલની બહાર નીકળતાં જ પ્રોફેસર ઇન્દ્રસે 'નવમાનવ કા નિર્માણ ઔર ભાવિ આર્થિક–સાંસ્કૃતિક–શૈક્ષણિક મહાક્રાંતિ' : આ હિંદી પુસ્તક લખીને એ કાર્ય પૂરું કર્યું અને ત્યાર પછી તરત જ તેઓ ગામડાંઓમાં નીકળી પડયા.

પ્રોફેસર ઇન્દ્રસના આ નિરપેક્ષ્ય અને વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વદર્શનનો આરંભ દરેક જીવ (પ્રાણી અને વન-સ્પતિ)માં મૃત્યુની ઘટનાદિને આધારે બે વ્યક્તિત્વોના અસ્તિત્વની સ્થાપનાથી થાય છે; ભૌતિક બાહ્ય વ્યક્તિત્વ-એટલે શરીર; અને તેમાં અચેતનથી ચેતનમાં વિકાસ પામી રહેલું સૂક્ષ્મ આંતરવ્યક્તિત્વ; એટલે કે સામાન્ય અર્થમાં આત્મા; મૃત્યુ વેળા શરીર છોડી અજ્ઞાતમાં વિલીન થતાં શરીર નિષ્ક્રિય બનીને નાશ પામે છે. તે હકીકત સૂચવે છે કે જીવનમાં આત્મા મુખ્ય તત્ત્વ છે અને શરીર ગૌણ છે. શરીરનું મુખ્ય કાર્ય અથવા ધર્મ આર્થિક પ્રવૃત્તિ; (શ્વાસોચ્છ્વાસ, અંગરક્ષણ અને ભોજનનાં સાધનો સંપાદન અગર ઉત્પન્ન કરવાં); અને આત્માનું તે બિન-આર્થિક; એટલે કે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ છે; એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શૃંખલાઓ છે, એક ધન–સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ; એટલે પરોપકાર, ઉપાસના, ઉજવણી અને રમતગમત, કળા (સંગીત, નૃત્ય, નાટય, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્યાદિ) અને સાહિત્ય (કથાઓ, કવિતા ઇ.) વગેરે; બીજી, ઋણ–સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ એટલે ત્રાસવાદ, અભિમાન, હિંસા, શોષણાત્મક ઉજવણી, યુદ્ધખોરી, વિકૃત અને પતનોન્મુખી કળા, સાહિત્યની સાધના વગેરે; કે જે બધું હાલ આપણી સંસ્કૃતિમાં તેના ઇતિહાસ દરમિયાન રહેતાં આવ્યાં છે. ઇન્દ્રસ આપણી વર્તમાન લોહિયાળ સંસ્કૃતિને નરોત્તમ (મહામાનવ)ને બદલે નરાધમ (ઢાળની) સંસ્કૃતિ કહે છે.

ભૂખ્યો રહી જતો આત્મા અને તેનાં દુષ્પરિણામો

જીવોમાં પ્રાણીઓને જીવન માટે પોષણ આપવાનું કાર્ય વનસ્પતિનું છે. પોષણ માટેના પદાર્થો પૃથ્વી પર ખનિજાદિરૂપે પ્રાપ્ય છે; જેમને પ્રાણીઓ સીધેસીધાં ગ્રહણ કરી શકતાં નથી; એટલે વનસ્પતિઓમાં વચગાળાનો ભાગ ભજવી એ પદાર્થોને પ્રાણીશરીર ગ્રહણ કરી શકે તેવાં રૂપો, મૂળિયાં, ફળ, પાંદડાંમાં ફેરવે છે; અને તે ઉપરાંત પ્રાણીઓ શ્વાસોચ્છ્વાસમાં જે ઝેરી કાર્બન ડાયોક્સાઇડાદિ ગૅસ કાઢે છે તેનું ઑક્સિજન (પ્રાણવાયુ)માં રૂપાંતર પણ કરે છે. બીજી બાજુ જીવનનો ધર્મ પોતાનું રક્ષણ પણ કરવાનો છે, અને તેના માટે કુદરતે તેના શરીરને ઉપયુક્ત ઇન્દ્રિયો બક્ષી છે. એટલે કોઈ જીવ આક્રમક એટલે હિંસા (Predation) અને શોષણ (Parasitism) કરનાર જીવને તાબે ન થતાં, તેનો પ્રતિકાર કરી, જીવનરક્ષણ કરે છે. એનો અર્થ એ થયો કે કોઈ પણ પ્રાણીએ અને ખાસ કરીને સમજદાર પ્રાણીઓએ પરસ્પરનાં હિંસા-શોષણ ન કરીને જીવનને ટકાવી રાખવું. જીવન એક પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયા છે, જે આગળ ચાલવી જ જોઈએ. અહિંસા–અશોષણથી તે આગળ ચાલે છે; અને હિંસા–શોષણ વડે તે વિનાશને માર્ગે પાછી વળે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં શરીર, એ વનસ્પતિ-આહાર અને અહિંસા-અશોષણના જીવનવ્યવહાર દ્વારા, પોતાનાં તથા આત્માનાં વિકાસયંત્રોને ચાલકશક્તિ આપે છે અને જીવનવિકાસ યા માનવવિકાસ એના ધ્યેયની દિશામાં ખરે રસ્તે ચાલે છે; પણ એથી વિરુદ્ધ જો શરીર હિંસા-શોષણમય જીવનવ્યવહાર આચરે અને માણસ માટે

બિનકુદરતી એવો બિનવનસ્પત્યાહાર (માંસ ભક્ષણાદિ તથા બીજા પાસેથી પડાવી લીધેલો ખોરાક) કરે, તો એથી શરીરના વિકાસયંત્રને ચાલકશક્તિ મળી રહે છે, પણ આત્માને તે ન મળતાં ભૂખ્યો રહી જાય છે.

અજ્ઞાતમાંથી, માનવયોનિ પર સાંસ્કૃતિક સાધના માટે આવી રહેલું ભારે દબાણ, અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિઓ

હવે આગળ ચાલતાં પહેલાં, આપણે પ્રાણીવિકાસને લગતાં ત્રણ તથ્યોની નોંધ લઈએ. શરીર, તેનાં અંગો તથા ઇન્દ્રિયોનો એવો વિકાસ થવો જોઈએ કે આગળ જતાં એમની આગલી કામગીરી માટે એ પોતાનાં કાર્યક્ષમતા–યંત્રો એટલે કૃત્રિમ અંગો અને ઇન્દ્રિયો બનાવીને વધારી શકે, ને તેમ થતાં શરીર-વિકાસ (ડાર્વિનાદિ પ્રતિપાદિત)ની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થાય. આ પ્રક્રિયા માનવયોનિમાં પૂરી થઈ છે. એટલે હવે ભવિષ્યમાં માનવયોનિ જ ટકી રહેશે; અને તેમાંથી હવે પછી કોઈ આગવી પ્રાણીયોનિ વિકાસ નહીં પામે. (અહીં સવાલ થાય કે તો પછી માનવયોનિનું અસ્તિત્વ શા માટે છે?) બીજા તથ્ય પ્રમાણે, જેમ જેમ પ્રાણી-યોનિઓ ઉપરોક્ત શરીરવિકાસને કારણે ઊંચી ને ઊંચી યોનિઓમાં વિકાસ પામતી જાય છે, (હક્સલી વગેરે પ્રમાણે) તેમ તેમ ફ્રોઇડાદિ વડે પ્રતિપાદિત અચેતનમાંથી ચેતનમાં આત્માનો અધિકાધિક વિકાસ થતો જાય છે; અને તે પ્રમાણે શરીરની અપેક્ષાએ મસ્તિષ્કનું કદ વધતું જાય છે. આ વધારો બધાં પ્રાણીઓ કરતાં માનવમાં સર્વાધિક થયો છે; બીજી બાજુ ફ્રોઇડાદિના કથન પ્રમાણે માનવમાં આત્માનો ચેતનમાં વિકાસ હજુ લગભગ દસમા ભાગ જેટલો જ થયેલો લેખાય છે, અને હજુ નવગણું કરવાનું બાકી રહે છે. આત્માનો ધર્મ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ છે એ આપણે જોયું. એટલે આપણે એમ કહી શકીએ કે **માનવયોનિના અસ્તિત્વનું ધ્યેય સાંસ્કૃતિક સાધના વડે આત્માનો (આત્મ) વિકાસ છે.** ત્રીજું તથ્ય કે જે ઇન્દ્રસની પોતાની શોધ છે, તે એ છે કે માનવયોનિ પર આ આત્મવિકાસ માટે અજ્ઞાતમાંથી કંઈક અસહ્ય ભારે દબાણ આવી રહ્યું છે. દા. ત. સાત કરોડ વર્ષ પૂર્વે વિકસેલા સસ્તન પ્રાણી, ઘોડાના મસ્તિષ્ક-વિકાસને એકમ ગણીને, આપણે માનવ તરફ આગળ વધીએ, તો જણાશે કે કરોડ વર્ષ પૂર્વે વિકસેલા નરવાનરમાં એ પાંચગણો; દસ લાખ વર્ષ પૂર્વના (સૌથી પહેલાં પથ્થરાદિના હથિયાર બનાવનાર) આદિતમ માનવ ઑસ્ટ્રેલોપિથેકસ (હિમયુગ આવતાં ખાદ્ય વનસ્પતિઓના દુષ્કાળને લઈ પછીના કાળમાં એ માંસાહારી બનેલો ત્યારથી અત્યાર સુધી માનવજાતિનો ખોરાક મુખ્યત્વે હિંસા-શોષણમય રહેતાં આવ્યાં છે)માં દસગણો, પાંચ લાખ વર્ષ પહેલાંના આદિ માનવ (પિથેકેન્ટ્રોપસાદિ; એ તબક્કાનાં પથ્થરનાં હથિયારો ભારતમાં 'પેલિઓલિથ'રૂપે મળી આવે છે: ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે સાબરમતી અને નર્મદાતટે)માં ત્રીસગણો; અને છેવટે લાખેક વર્ષ પહેલાં વિકાસ પામેલા સાંપ્રત માનવ હોમોસેપિયન્સ (આધુનિક માનવજાતિ)માં આ પાંત્રીસ ગણો થયો છે; જે સામાન્ય સ્થિતિમાં ઘોડા કરતાં માત્ર પાંચ ગણો જ થવો જોઈતો હતો. આ હકીકત પ્રમાણે સમયના પ્રમાણમાં માનવ-ની બાબતમાં આ વિકાસ ઉત્તરોત્તર ઝડપી બનતો ગયો છે; અને તેના પરિણામે, પ્રોફેસર ઇન્દ્રસ આ હકીકતનો અર્થ ઘટાવતાં કહે છે કે અજ્ઞાતમાંથી માનવયોનિ પર આત્મવિકાસ (સાંસ્કૃતિક સાધના દ્વારા) માટે કંઈક અસહ્ય જેવું ભારે દબાણ આવ્યું છે. એની પ્રતિક્રિયા કેટલીક ખાસ હકીકતો વડે આજે જણાઈ રહી છે. પહેલી હકીકત પ્રમાણે કેટલાક લોકો વૈરાગ્ય લે છે અગર યોગ, તસવ્વુફ (સૂફીવાદ) વગેરે રહસ્યાવાદાત્મક વલણોને અપનાવે છે, અગર અતિ ધાર્મિકવૃત્તિ ધરાવતા બને છે. બીજી હકીકત પ્રમાણે, સામાન્યપણે, માણસ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી મન ચોરે છે; કે બીજાઓ પર તે લાદે છે, જેથી કરી પોતે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ સારુ વધુમાં વધુ સમય અને સગવડો મેળવી શકે. ત્રીજી હકીકત પ્રમાણે, આ છેલ્લા હેતુ માટે તે તેના આરંભ કાળથી જ વિજ્ઞાનની મદદથી યંત્રવિદ્યા (Technology) વિકસાવી રહ્યો છે; અને હાલ તે પ્રગતિના ત્રીજા તબક્કામાં પ્રવેશ્યો છે. આ તબક્કાઓ 'ઔદ્યોગિક ક્રાંતિઓ' (Industrial Revolutions) કહેવાય છે. આવી પહેલી ક્રાંતિ ઈ. પૂર્વે ૪૫૦૦માં મધ્યપૂર્વમાં થઈ; જ્યારે માનવી સરળ (સીધી લીટીમાં)

ગતિમાં કામ કરતાં ને પોતાના સ્નાયુબળે ચાલતાં (કોદાળી, કુહાડી, ભાલું, તીર, આર વગેરે) ઓજારોથી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ માટે ઠીક ઠીક ફુરસદ કાઢતો હતો; તે પાળેલાં પ્રાણીઓના સ્નાયુબળની વધારાની મદદ લઈ ચક્ર (ગોળ) ગતિનાં ઓજારો-હથિયારો (ગોફણ, તકલી, સારડી, ખરાદ, ઘાણી, ચાકડો, પૈડું, વગેરે) વસાવતો. એમાંથી નીપજેલાં વધુ આર્થિક ફુરસદ અને સગવડોમાંથી નગર સંસ્કૃતિ અને સામંતશાહી વિકાસ પામ્યાં. ઈ. પૂર્વ ૧૨૦૦ લગભગ, લોખંડની શોધે એની ક્ષમતા વધારી; એટલે સામ્રાજ્યવાદનો ઉદય થયો. (આસીરિયન, ઈરાનિયન, મૌર્ય વગેરેથી માંડી ઉત્તર મધ્યકાલીન યુરોપીયન સામ્રાજ્યો સુધી). બીજી ક્રાંતિ ઈ. પૂર્વે ૧૭૭૦માં એન્જિન (આગળ જતાં ઑઈલ એન્જિન, વીજળિક મોટર વગેરે)ની શોધ સાથે થતાં મૂડીવાદ અને લોકશાહી વિકાસ પામવા લાગ્યાં. ત્રીજી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ ઈ. સ. ૧૯૫૧માં ઑટોમેશન (સ્વયંસંચાલિત યંત્રો)ની શોધ સાથે થઈ. આ ત્રણે ક્રાંતિઓ વડે ઉપરોક્ત દબાણ હેઠળ માનવી અનુક્રમે (૧) શારીરિક અંગો અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતો શ્રમ, (૨) સંચાલકશક્તિ પૂરી પાડવી અને (૩) સંચાલન કરવું આ ત્રણે જવાબદારીઓમાંથી વધુ ને વધુ મુક્તિ મેળવતો જાય છે. આ પ્રક્રિયા વેગવાન બને અને વિસ્તરે એ માટે ભાવિ આર્થિક યોજનાઓમાં જોગવાઈ કરવાની રહે છે; જેથી અજ્ઞાતમાંથી માનવ પર સાંસ્કૃતિક સાધના માટે આવી રહેલા ભારે દબાણને તે પહોંચી વળે. આ રીતે સાધક – આત્મા શરીર-સાધનથી સાંસ્કૃતિક સાધના કરવા આગળ મથે છે. હવે આ સાધનાનાં કારણ અને સાધ્ય શું છે તે જરા તપાસીએ.

માનવ વિકાસશીલ પરમેશ્વર છે.

સાંસ્કૃતિક સાધના હાથ ધરવા મનુષ્ય કેટલીક પ્રેરક પ્રવૃત્તિઓથી દોરાય છે, તેમાંની થોડીક આ પ્રમાણે છે. દરેક સામાન્ય માણસ ભલેને આર્થિક કે સામાજિક દૃષ્ટિએ સાવ ઊતરતી કક્ષામાં રહેલો હોય, છતાં પોતાના વ્યક્તિત્વને (ગમે તે અર્થમાં – પછી તે અર્થનો સંબંધ ધનસાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે હોય કે ઋણસાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે હોય) સમાજમાં અદ્વિતીય (અજોડ) મનાવવા મથે છે. કોઈ કળા (સંગીત, ચિત્ર, નાટય, શિલ્પ, નૃત્યાદિ) યા સાહિત્ય (કવિતા, નવલ વગેરે) વડે, કોઈ દાદાગીરી કે માથા-ભારે થઈ, તો કોઈ લટકાં કરીને કે વાચાળતા વડે અથવા બીજી અનેક રીતે તેમ કરે છે. બીજી એક વૃત્તિ માનવમાં છે તે સર્વજ્ઞ થવા મથવાની, અને સમાજ પાસે, એ દંભ હોવા છતાં, સ્વીકાર કરાવવા મથવાની. અભણ માણસ અગર બાળક પણ ભાગ્યે જ કબૂલ રાખે કે તેને અમુક સારા વિષયનું જરાય જ્ઞાન નથી. વળી, દરેક માણસ કંઈ ને કંઈ નિરીક્ષણ કરી, પોતાનું જ્ઞાન વધારવા તેમ જ જાણતો હોય તેના કરતાં વધુ જાણતો હોવાનો ડોળ કરવા મથે છે; એટલે સરવાળે સર્વજ્ઞાનીપણું ખોળતો હોય છે. એ જ રીતે સર્વશક્તિમાન થવાની પણ માણસની અંદર પ્રેરકવૃત્તિ છે; જે અનેકરૂપે પ્રગટતી હોય છે. આ પ્રમાણે માણસ (ખરું જોતાં આંતર-વ્યક્તિત્વ એટલે આત્મા) સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ વડે અદ્વિતીય વ્યક્તિત્વ, સર્વજ્ઞાનીપણું, સર્વશક્તિમાન-પણું વગેરે શોધતો હોય છે અને આ તે વિશેષણો છે જે આપણે વિશ્વની અંતિમ સત્તા એટલે કે ઈશ્વર યા પરમેશ્વરમાં આરોપિત કરીએ છીએ. પણ મનુષ્ય તે શક્તિઓ શા માટે શોધી રહ્યો છે? કોઈની પાસે છત્રી, ઘડિયાળ કે પેન અગાઉ હોય, અને પછી ખોવાઈ જાય, તો જ તે તેને ખોળતો ફરતો હોય! એનો સામાન્ય અર્થ થાય કે મનુષ્ય અસલમાં પરમેશ્વર હતો, પણ તેની પાસેથી આ પદ ઝૂંટવાઈ કે ખોવાઈ જતાં, તે આ રીતે હવે તે પાછું મેળવવા મથી રહ્યો છે. કેટલાક લોકોમાં આ પ્રેરકવૃત્તિ એટલી બધી બળવાન હોય છે કે તે સમાજને એમ જણાવવા લાગે છે કે તેમનામાં ઈશ્વરનો અંશ છે અગર તો તેઓ એના અવતાર છે. અવતારવાદના વિચારનું આ પણ એક કારણ છે. એ ખરું છે કે દરેક માણસમાં આ ગુણ છે, અને વર્તમાન નરાધમ સંસ્કૃતિની વિષમતાઓ, કૃત્રિમ સામાજિક માન્યતાઓ અને બંધનો તેને આ વિકાસથી વંચિત રાખે છે. આ પ્રમાણે સાધક – આત્મા તે શરીર સાધનથી સાંસ્કૃતિક સાધના વડે

પરમેશ્વર પદ સાધ્ય કરવા મથી રહ્યો છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે બેમાંથી (ધન અને ઋણ) ગમે તે એક સાંસ્કૃતિક સાધના વડે આ સાધ્ય હાંસલ કરી શકાય કે?

માનવી અંદરથી આપોઆપ બદલાઈ રહ્યો છે.

એના ઉત્તર માટે આપણે હવે સાંસ્કૃતિક સાધનાની થોડીક વિગતોમાં ઊતરવું જોઈશે. એક પાર્વત્ય માર્ગ જેવા ત્રાંસા ધરાતલ પર, આત્મા અજ્ઞાતમાંથી આત્મવિકાસ માટે આવી રહેલા ભારે દબાણ હેઠળ સાંસ્કૃતિક સાધના માટે, અધીરો બનીને વચ્ચોવચ્ચ બેઠો છે. એની એક બાજુએ નરોત્તમ, પરમેશ્વરપદ પામવાની પ્રેરકવૃત્તિઓના પ્રભાવ હેઠળ (મહામાનવતા)નું ચડાણ છે; જેની ઉપર ધન-સાંસ્કૃતિક સાધનાઓની શૃંખલા પડી છે. બીજી બાજુ; નરાધમ સંસ્કૃતિના ઢાળ પર ઋણ-સાંસ્કૃતિક વૃત્તિઓની શ્રેણી પથરાયેલી છે. શરીર તેની પ્રવૃત્તિઓમાં જીવની પ્રક્રિયાને આગળ ધપાવનાર અહિંસા-અશોષણનું આચરણ આદરતું હોય છે અને માનવીને પ્રાકૃતિક એવો વનસ્પત્યાહાર પૂરું પાડતું હોય છે; તેનાથી શરીર અને આત્મા એ બંનેનાં વિકાસયંત્રોને યોગ્ય અને પર્યાપ્ત ચાલકશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરિણામે તૃપ્ત અને સશક્ત આત્મા આત્મસમર્પણના માધ્યમ વડે પરમેશ્વરપદ-પ્રાપ્તિના ધ્યેયની દિશામાં ધન સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું નરોત્તમ યા મહામાનવતાનું ચડાણ સ્વબળે ચડવા સમર્થ બને છે, અને એ દિશામાં ઊંચે ચડવા-માટે નરાધમ ઢાળ પર ગબડતાં બને છે તેમ હિંસા-શોષણ વડે બીજાઓને નીચા ઉતારી ઉતારીને, ઉપર જવાની જરૂર હોતી નથી. એટલે આ મહામાનવ—સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ યુદ્ધાદિના અભાવને લઈ અમૃતના પ્રવાહમાં વહે છે, અને તેમાં સામાજિક અસમાનતા, સામંતશાહી, યુદ્ધખોરી, મૂડીવાદ વગેરે દૂષણો રહેતાં નથી. આ તે જ સ્થિતિ છે કે જેની કલ્પના માનવે સત્યયુગ, સુવર્ણયુગ, યુટોપિયા, પ્લેટોના આદર્શ નગર, વગેરે વગેરે રૂપે કરી છે અને તે મેળવવા તે અનેક રીતે મથી રહ્યો છે. પણ જો તે એની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં શરીરહિંસા અને શોષણ આદરે છે અને બિનકુદરતી એવો માંસાહાર પૂરો પાડે છે, તો એથી શરીરના પોતાના વિકાસયંત્રને ચાલક-શક્તિ તો મળી રહે છે, પણ આત્માની પ્રગતિના વિકાસયંત્રને તે મળતી નથી, એટલે તે નિષ્ક્રિય બની રહે છે. પરિણામે અજ્ઞાતમાંથી માનવયોનિ પર સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પરમાત્માપદની પ્રાપ્તિ માટે આત્મવિકાસ સારુ જે ભારે દબાણ આવી રહ્યું છે, તેને લઈ આત્મા સ્થિર થઈ બેસી શકતો નથી; એટલેકે શક્તિના અભાવે તે હિંસા—શોષણના માધ્યમ વડે તે પોતાની જાતને પરમાત્માપદ તરફ ઊંચે ન લઈ જતાં તે બીજાઓને નીચા ઉતારી ઉતારીને પોતાનું સ્વામિત્વ જમાવવા હંમેશાં મથતો હોય છે. આ સ્થિતિમાંથી જ સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતા, ઊંચનીચના ભેદ તથા અસ્પર્શ્યતા, મૂડીવાદ, યુદ્ધખોરી, સત્તાવાદ, સ્થાપિત હિતવાદ, અભિમાન, સ્વભાવગત જાતીય વિકૃતિઓ, ત્રાસવાદ, ગુનાવૃત્તિ, પટાવતવાદ, લોકશાહીની આડમાં ચાલતાં સામંતવાદ અને બાપુશાહી, લોભ, મોહ, ઇત્યાદિ ફાલે છે; એટલે ઇતિહાસ લોહીની ધારાઓમાં વહે છે અને કળા અને સાહિત્ય તેનો પડઘો પાડે છે, જેમ અત્યારે બની રહ્યું છે. આ એવી વિષમ પરિસ્થિતિ છે કે જેને અવતારો, સુધારકો, ઉપદેશકો, નીતિશાસ્ત્રીઓ, દંડવિધાયકો અને તેમના કોરડા કે જેલના સળિયા, આદેશો, નિરધારો, શપથો, ઠરાવો, સંદેશાઓ પણ સુધારી શકતા નથી.

ઉપરોક્ત દૃષ્ટિએ, પ્રોફેસર ઇન્દ્રસ માને છે કે જો ભૂખ્યા આત્માને ઋણ—સાંસ્કૃતિક ઢાળ પર વિનાશ તરફ ધવાતો ધવાતો, ગબડતો અટકાવી, તેને ધનસાંસ્કૃતિક ચડાણ ચડતો ને પોતાના ધ્યેય તરફ ખરે માર્ગે વાળવો હોય, તો તેનું ભોજન વનસ્પતિઓનું અને તેનું આચરણ હિંસા-શોષણ વગરનું બનાવીને સહેલાઈથી કરી શકીએ છીએ અને આ રીતે સત્યયુગ અગર સુવર્ણયુગ ઊભો કરી શકીએ છીએ. સહેલાઈથી એટલા માટે કે કુદરત, પોતે જ વિકૃતિઓને ઠેકાણે લાવવાના એના નિયમ પ્રમાણે દશેક લાખ વર્ષના શિકારી અને જંગલીજીવન પછી, હિમમહાયુગના દશેક હજાર વર્ષ પૂર્વે આવેલા સંપૂર્ણ અંતથી, કંઈક અજાણી રીતે

અગ્નિ એશિયાથી શરૂ કરીને, ખેતીની શોધ દ્વારા, એનાં મૂળ વનસ્પત્યાહાર અને સભ્યતા તરફ ધીમે ધીમે દોરી રહી છે; અને આ પ્રક્રિયા અત્યાર સુધીમાં ત્રણ તબક્કામાંથી પસાર થઈ ચૂકી છે; અને એની સંપૂર્ણતા માટે ચોથો તબક્કો મનુષ્યે લાવવાનો છે; તેની સાથે પ્રોફેસર ઈન્ડ્રસનો પ્રયત્ન સંકળાયેલો છે. પહેલા ખેતીના તબક્કાની આપણે નોંધ લીધી. બીજા તબક્કે સર્વપ્રથમ ઈજિપ્તના પિરામિડયુગ (ઈ. પૂ. ૨૭૦૦)માં મનુષ્યને જીવહિંસા અમાનુષેય હોઈ વર્જ્ય હોવાનો આપોઆપ બોધ થયો, પણ સહરા અને મધ્યપૂર્વમાં થઈ રહેલા રણવિસ્તરણે ખેતીના સંજોગો નબળા બનાવ્યા; એટલે અહિંસાનો આ પછીનો વિકાસ ખેતીપ્રધાન ભારતમાં થવા સરજાયેલો હતો; એ છતાં ખોરાક માટે ઢોરોની કતલ વખતે તેમને દુ:ખ ન થાય અગર ઓછામાં ઓછું થાય એ હેતુસર જાતજાતનાં નિત નવાં સાધનોનો વિકાસ ચાલુ રહ્યો છે; અને હ્યુમેઈન કીલર (Humane killer) વપરાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે માનવીના અંતરમાં કંઈક કુદરતી રીતે પણ અજાણપણે અહિંસા વિકસી રહી છે; અને હાલ પશ્ચિમના દેશોમાં ઊભાં થયેલાં કેટલાંક આંદોલનો જોતાં કહી શકાય કે પ્રત્યેક માંસાહારી માનવી એક કે બીજે દિવસે માંસાહારનો ત્યાગ કરીને ઊભો રહેશે. આ પ્રક્રિયાના ત્રીજા તબક્કામાં, ઈ. પૂ. ૮૦૦ લગભગ, ભારતમાં સર્વ પ્રથમ જૈનતીર્થંકર પાર્શ્વનાથે અહિંસા પાળવાનો સામાજિક નિયમ બનાવ્યો. મહાવીર અને બુદ્ધે આ કાર્ય વિસ્તાર્યું. ઈ. સ. ૮મા શતકમાં આદ્ય શંકરાચાર્યે આ પ્રવૃત્તિ સવિશેષ વ્યાપક બનાવી; અને ત્યાર પછી દક્ષિણના શૈવ અવતાર અને વિષ્ણુ અવતાર તથા આચાર્યો અને ભક્તિમાર્ગના સંતોએ મધ્યકાલીન ભારતમાં એનો ભારે ફેલાવો કર્યો અને તે પ્રક્રિયા હજી સુધી ચાલુ છે. વૈષ્ણવો આ બાબતમાં બહુ ચુસ્ત રહેતાં તેમનામાં પરમેશ્વરની પૂજા ઈસ્લામના તસવ્વુફ (સૂફીવાદ જે નિરામિષાહારી સૂફી સાધ્વીએ બસરામાં ઈ. સ. ૮મી સદીમાં પ્રચારેલો)ની જેમ પ્રિયતમના કુદરતી રૂપે વિકાસ પામી છે.

આપણે આ તબક્કે શું કરવાનું રહે છે ?

ઉપરોક્ત પ્રક્રિયાનો ચોથો તબક્કો વિજ્ઞાનની મદદથી આપણે હવે સાધવાનો રહે છે. આ કાર્યમાં વનસ્પતિઓ, ખનિજો ઇત્યાદિની રાસાયણિક ક્રિયાઓ વડે, અહિંસક રીતે, ગજવાને પરવડતી, જાતજાતના માંસ જેવો સ્વાદ આપનારી વાનીઓ બનાવવાનાં કારખાનાં બનાવીને માંસાહાર છોડાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે. બીજી બાજુ આપણી હાલની સામંતશાહી તરફ પાછી વળી રહેલી લોકશાહીઓને વાસ્તવિક લોકશાહી બનાવવાની રહે છે. વાસ્તવિક લોકશાહીમાં, કોઈ ઉમેદવાર જો ફરી વાર ઊભો રહે, તો તેણે એક-બીજા નાગરિકનો સમાન હક્ક ઝૂંટવી લીધો ગણાય; એટલે કે શોષણનું એક કાર્ય કર્યું લેખાય. મૂડીવાદ અને શોષણમાત્ર ધનનાં જ હોતાં નથી. બુદ્ધિ, લોકશાહી હક્કો, કળા, સાહિત્યાદિમાં પણ હોય છે. માનવી-વૃત્તિઓ જ્યારે ધનસાંસ્કૃતિક સાધનાના ઉચ્ચ ધરાતલ પર આવે છે, ત્યારે સત્તાનો લોભ, સત્તાનો ઉન્માદ અને બીજી અત્યારે નજરે પડતી રાજકીય અને સામાજિક બદીઓ આપોઆપ નાબૂદ થતાં, ચૂંટણીઓ સંબંધી દૂષણો અદૃશ્ય થવા લાગે છે. એટલે એક ઉમેદવાર બીજી વાર ઊભો ન રહેતાં રાજકીય સ્થાપિત—હિતવાદાદિ નાશ પામશે. આ લોકશાહીમાં હોદ્દેદારોનાં રાજાશાહી ઠાઠ ને આચરણ ચાલશે નહિ. દરેક મતદાતા નાગરિક પાસે એક કે સવા એકર જમીન રાજ્યના પ્રવેશ, કર કે દખલગીરી વગરની ખેતી વ્યક્તિગત—અન્નવસ્ત્ર—સ્વાવલંબન માટે હોવી જ જોઈએ; કારણ કે ધનસાંસ્કૃતિક સાધના વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ જુદી જુદી જાતની હોવાથી, તેનું વ્યક્તિગત ધોરણ, વ્યક્તિગત ખોરાક, વસ્ત્રાદિનું સ્વાવલંબન અનિવાર્ય છે. નગરોના કે અન્યત્રના મતદાતાઓ માટે એ અનિવાર્ય ગણાવું જોઈએ. પરદેશો કે આંતરિક સંસ્થાઓ અગર લોકો સાથે જે નાણાકીય કે શોષણ વગરના ઔદ્યોગિક પ્રકારના કરાર થયા હોય તે પાળવાના અને તેમનું ખર્ચ, ત્રણેક કરોડ સૈનિકો (આર્થિક યોજનાઓ મૂર્ત બનાવવા તથા દેશનું સંરક્ષણ કરવા), વગેરેના ખર્ચને પહોંચી વળવા રાજ્યે મોટા ઉદ્યોગો સૈનિક જેવા ધોરણે ચલાવવા અને ખેતી સિવાયના ઉત્પાદનાદિ પર કર નાખી શકાય. સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક,

શૈક્ષણિક આદિ બાબતો સાથે રાજ્યને કશી નિસ્બત ન હોઈ શકે. રાજ્યકક્ષાની બહારના તથા ખાનગી ઉદ્યોગો સિવાયના ઉદ્યોગો મજૂરોની સહકારી સંસ્થાઓને ધોરણે ચાલે. નોકરશાહીને દફનાવવાની ને મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ દફતરી કામ સંભાળે કે જેથી પુરુષો ઉત્પાદક કાર્યોમાં પરોવાયલા રહી શકે, અને કામના કલાકો હાલના કરતાં ઓછા હોય કે જેથી ધનસાંસ્કૃતિક સાધના કે જે માનવજીવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે તેના માટે પૂરતો સમય અને સાધન મળી રહે અને તેના પરિણામે પરોપકારી અને ધાર્મિક કાર્યો, રમતગમતો, ઉજવણીઓ, સંગીત, નૃત્ય, નાટય, ચિત્ર, શિલ્પ, કવિતા તથા અન્ય કળા, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની સાધના વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં મુખ્ય બની રહે અને ઑટોમેશનાદિની યાંત્રિક મદદથી આર્થિક કાર્યો પાછળના પરિશ્રમમાંથી મનુષ્ય અધિકાધિક ફુરસદ મેળવતો જાય અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં પરોવાતો જાય: તે આર્થિક યોજનાઓનું મુખ્ય ધ્યેય બનવું જોઈએ. વિદ્યાર્થી શિક્ષણ માટે નહિ પણ શિક્ષણ વિદ્યાર્થી માટે બને : વિદ્યાર્થીની ક્ષમતા પ્રમાણે, તેને બોજારૂપ ન લાગે તેવું વૈજ્ઞાનિક સાધનો વડેનું શિક્ષણ, વિદ્યાર્થી એની સારી કૌટુંબિક પરંપરાઓમાંથી છૂટો ન પડે તેમ, આપવું જોઈએ; કારણ કે માણસ પરંપરામાંથી તૂટતાં વિકૃત મનોદશા ધરાવતો બને છે. આવા જ લોકોએ ઇતિહાસમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવી છે તે યાદ રહે. ઉમેદવાર ગમે તે હોય; તેની સમક્ષ ઉપરોક્ત બાબતો કાર્યાન્વિત કરવાની લેખિતવાર કબૂલાત લીધા પછી, મતદારો તેને ચૂંટણીઓમાં મત આપે, અને ચૂંટાયા પછી તે ફરી બેસે કે ગલ્લાંતલ્લાં કરે તો મતદારો તેની પાસેથી તેના આર્થિક-સામાજિક-શૈક્ષણિક બહિષ્કારાદિ વડે રાજીનામું લે. એક ઉમેદવાર બીજી વખત ઊભો ન રહે અને વચનભંગ ન કરે તેની બંધારણમાં જોગવાઈ થવી જોઈએ. ઉપર જણાવ્યું તેમ ધનસાંસ્કૃતિક સાધના માટે લોકોને તક મળતાં તેઓ પોતાની મેળે રાજદ્વારી ઉમેદવારીમાં ઓછો રસ લેવા લાગશે. રાષ્ટ્રીયકરણ, સામાજીકરણ, સમાજવાદ, વગેરેના આકર્ષક નારાઓ અને અમલ વડે નેતાશાહી, નોકરશાહી અને મૂડીવાદ પ્રજાના આર્થિક-સાંસ્કૃતિક-શૈક્ષણિક જીવનપર પોતાનાં ક્ષણિકભૌતિક હિતો માટે એકાધિપત્ય સ્થાપવા માગે છે. આ બુઠ્ઠાં સાધનો છે. પ્રોફેસર ઇન્દ્રસ બતાવે છે તેવી સમાજવ્યવસ્થામાં વ્યક્તિવાદ, કુટુંબવાદ, સમાજવાદ વગેરે ભક્ષક ન બનતાં, એકબીજાના યોગ્ય સ્થાને, યંત્રોની જેમ સમાજમાં ગોઠવાઈ જાય છે. પ્રજાનો પ્રતિનિધિ રાજમહેલમાં ન રહી શકે અને લોકો પાસે પોતાની પૂજા ન કરાવી શકે. સમાજસુધારો એ તેનું કામ નથી. નવી વ્યવસ્થા વિષયક આર્થિક-સાંસ્કૃતિક-શૈક્ષણિક બાબતોની મુક્ત ચર્ચા, ભૂમિવિતરણ અને અન્ય આર્થિક યોજનાઓની વિચારણા, માટે પ્રો૦ ઇન્દ્રસ તેથી સાથીઓ સાથે તાલુકાવાર રસ–ધરાવનારા સજ્જનોની હવે પરિષદો ભરવા માગે છે.

વિયોગી સ્થિતિ ભોગવી રહેલો આપણો આત્મા

ધનસસાંસ્કૃતિક સાધનામાં શું થાય છે તે હવે જોઈએ. કંઈક ઊંડો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે સંગીત, કવિતા, નૃત્ય, ચિત્ર, નવલ, ઉપાસનાદિ વડે, જાણેઅજાણે, છેક ઊંડે ઊંડે સાધક પોતાના કોઈક જન્મજન્માંતરોથી વિખૂટા પડેલા પ્રિયતમને ખોળતો હોય છે. આ સાધનામાં, તે આત્મસમર્પણની પરાકાષ્ટાનો આનંદ માણતો, ને મિલન માટે પોકારતો પોકારતો અને વીનવતો વીનવતો અંતે ઈશ્વરની સ્થાપના તેનામાં કરીને તેને જ પોતાને પરમેશ્વર માનવા લાગે છે. આ રીતે માનવજીવનમાં બે રૂપે, આપણને પરમેશ્વર ઉપસ્થિત મળે છે; સાધક પોતે અને તેનો આ વિખૂટો પડી ગયેલો પ્રિયતમ. એક છે ધનપ્રિયતમ (નર) અને બીજો છે ઋણપ્રિયતમ (નારી); જે વિખૂટાં પડયા પછી આવાગમનની પ્રક્રિયા વડે એકબીજાને ખોળી રહ્યાં છે, પણ માનવતા ખોટે માર્ગે ચડી ગયેલી હોવાથી એક બાજુ તે આ હેતુમાં દરેક જન્મે સરવાળે નિરાશાની ગૂંગળામણ અનુભવે છે, તો બીજી બાજુ અસાધ્ય રોગો, આકસ્મિક અગર અકાળ અવસાનનાં દુ:ખો તેને સતાવે છે અને તે સાધનામાં આડે આવે છે.

આપણા જીવનમાં ઈશ્વરનાં બે સ્વરૂપો છે, એક અભાવજનિત અને બીજું ધનસાંસ્કૃતિક સાધનાજનિત. અભાવજનિત ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વિકરાળ હોય. આપણા અભાવની આ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં ઈશ્વર અનેક દેવદેવીઓના રૂપમાં આપણી સમક્ષ એવા રૂપે જ રહ્યો છે અને એવા જ અભાવજન્ય વિકરાળ દેવોના પાયા પર આપણો ધર્મ વિકાસ પામ્યો છે. પણ જ્યારે માનવ અભાવપીડિત હોતો નથી ત્યારે ઈશ્વર એના વાસ્તવિક, મધુર રૂપમાં પ્રેમપાત્ર રૂપે સાધક સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. આ રીતે, પ્રોફેસર ઇન્દ્રસ કહે છે તેના જેવી અર્થવ્યવસ્થા આપણને અભાવમુક્ત બનાવતાં ધનસાંસ્કૃતિક સાધના વડે આપણે આપણા જીવનના પ્રત્યેક માનવજન્મમાં, પોતાથી વિખૂટા પડી ગયેલા પ્રિયતમના રૂપે જીવવિકાસના આ તબક્કામાં પરમેશ્વરને પામવાનો છે અને એની પ્રાપ્તિ થતાં આવાગમન સમાપ્ત થતાં આપણને મોક્ષ, મુક્તિ, નિર્વાણ વગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઇતિહાસની સાહેદી

ઉપરોક્ત હકીકતો બરોબર છે તેની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. યાદ રહે કે ચાલુ નરાધમ સંસ્કૃતિમાં માનવ-હિંસા-શોષણનો આચાર આદરી ઋણસાંસ્કૃતિક ઢાળ પર ગબડી રહ્યો છે. એથી તે બીજાઓનું આંચકી લઈ (શોષણ કરી) અને તેને હિંસાદિ વડે નીચે ઉતારી ઉતારીને સ્વામિત્વના તખ્તની દિશામાં ઉપર ને ઉપર ચડવા મથે છે. શિકાર–જીવનમાં એકબીજા પાસેથી પડાવી લેવા કે નીચે ઉતારવાના સંજોગો સુલભ નહોતા. પ્રથમ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિણામે આ શક્ય બનવા લાગ્યું. સમાજ પોષક (ખેડૂત, માલધારી, ખાણિયા, વિતરક, કારીગર, મજૂર, ગુલામ, સિપાહી, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, શિક્ષક વગેરે) અને શોષક (રાજા, પુરોહિત, દરબારીઓ, અમલદારો, મૂડીવાદી, જમીનદાર વગેરે) આ બે શ્રેણીઓમાં વહેંચાઈ ગયો અને પોષકને ખભે હિંસા-શોષણ વડે શોષકશ્રેણી ચડી બેઠી. ઠાકોર, રાજા, મહારાજા, સમ્રાટ અને અર્ધચક્રવર્તીના પદ સુધી સામંતશાહી પોષક શ્રેણીને નિચોવી નિચોવીને જઈ પહોંચી અને ત્યાં પરાકાષ્ઠા આવી. સમયે લૉક, વૉલ્તેર, રૂસો અને માર્ક્સ પેદા કર્યા. લોકશાહીનો ઉદય થયો. પરિણામે ૧૬૪૯માં ચાર્લ્સ પહેલો, ૧૭૯૩માં લુઇ-સોળમો અને ૧૯૧૭માં ઝાર નિકોલાય ઈશ્વરના તખ્તને બદલે ફાંસીના તખ્તે ચડયા; ને નરાધમસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ વાંઝિયો નીવડયો. લોકશાહીનો વિકાસ પછી થવા લાગ્યો, પણ ભૂખ્યો આત્મા ધરાવતો માનવ ઋણસાંસ્કૃતિક ઢાળ પર ગબડી રહ્યો છે; એટલે હવે લોકશાહી ફરી સામંતશાહી તરફ વળી રહી છે. માર્ક્સે યોજેલા માનવપ્રગતિના ઘડિયાળના કાંટા અવળા ચાલવા લાગ્યા છે. આ લોકશાહીએ ઇતિહાસને મોટામાં મોટું વિશ્વયુદ્ધ દેખાડયું. સામાન્ય માનવીનો કોઈ બેલી નથી, એટલે જ્યાં સુધી પ્રોફેસર ઇન્દ્રસે જણાવ્યું છે તેમ ભૂખ્યો આત્મા નહીં ધરાય, ત્યાં સુધી પરિસ્થિતિ નહીં સુધરે.

બીજી બાજુ શોષણ હેઠળ ચગદાઈ રહેલી પોષકશ્રેણી પાસે પરસ્પરના શોષણ માટે સરવાળે ભાગ્યે જ કશુંક રહેતું આવ્યું છે. માંસાહાર પણ ઓછા પ્રમાણમાં હતો; એટલે તેટલા પ્રમાણે એમાં આત્માને જૂજજાજ ખોરાક મળતો રહ્યો; અને જે જે જનસમુદાયોએ એનો ત્યાગ કર્યો તેમાં ઈશ્વર એના વાસ્તવિક એટલે કે મધુર રૂપે (પ્રિયતમ) પૂજાયો છે. ઇસ્લામમાં તસવ્વુફ વડે (સૂફીવાદ) ઈ.સ. ૮મી સદીમાં નિરામિષાહારી સૂફી સાધ્વી રાબિયાએ માનવઇતિહાસમાં સર્વ પ્રથમ આ હકીકત રજૂ કરેલી છે. પછી સૂફીવાદનો ખૂબ પ્રસાર થયો. અનેક મસનવીઓ અને બીજું સુંદર સાહિત્ય લખાયું અને ઇસ્લામની કવિતા એના સ્વર્ગિક આનંદથી તરબોળ બની છે. ભારતમાં ઇસ્લામ સાથે એનો પ્રવેશ અને પ્રસાર થયો; અને સિંધી, પંજાબી, અવધી, હિંદી, બંગાળીમાં બહુ સુંદર પ્રેમાખ્યાનો લખાયાં, જેમાં ભક્ત અને ઈશ્વરને પરસ્પરના પ્રિયતમરૂપે રજૂ કર્યા છે. ઉર્દૂ કવિતા એનાથી તરબોળ છે. બીજી ધારા ભારતમાં ઈ.સ. ૯મી સદીમાં શ્રીરંગમ ખાતે સાધ્વી આંડલે શરૂ કરેલી. કાન્હોપાત્રા (૧૪મી સદી, પંઢરપુર) અને મીરાં (૧૬મી સદી, ચિતોડ અને દ્વારકા) એ જ પરંપરામાં થયાં, જેમણે કૃષ્ણને પોતાના પતિ માનેલા. નિમ્બાર્કે (૧૨મી સદી) રાધાકૃષ્ણની ઉપાસના સ્થાપી. ભારતમાં શક્તિ, શિવ અને નારાયણ (વિષ્ણુ) મુખ્ય દેવો રૂપે પૂજાતા આવ્યા છે, એમાં નારાયણ-વિષ્ણુના આઠમા અવતાર

લેખાયેલા કર્મયોગ પ્રતિપાદક ગીતાના ગાયા અને ગોપી રાધાના પ્રિયતમ કૃષ્ણની ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણવર્ણિત લીલાઓમાં ધનસાંસ્કૃતિક સાધકને પોતાની અને પ્રિયતમ રૂપે પરમાત્માની વચ્ચે નિકટતા લાધી; પરિણામે જયદેવ, ચૈતન્ય, વલ્લભાચાર્ય, પ્રાણનાથ વગેરે સંતભક્તોએ રાધાકૃષ્ણની પૂજા ખૂબ વિકસાવી અને રાધાકૃષ્ણ માનવ-ઇતિહાસમાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય દેવ બન્યા; તે એટલે સુધી કે મધ્યકાલીન ભારતનાં કવિતા, સંગીત અને ચિત્ર-કળામાંથી જો રાધાકૃષ્ણને કાઢી નાખીએ, તો ભાગ્યે જ કશું મહત્ત્વનું બાકી રહે છે.

આ પ્રમાણે ઇતિહાસની ઈશ્વરસંબંધી બે મુખ્ય અને મૌલિક વિચારધારાઓ પરિપક્વ રૂપમાં પ્રોફેસર ઇન્દ્રસના ઉપરોક્ત તથ્યને ટેકો આપે છે કે માનવયોનિના જ તબક્કામાં પ્રિયતમના રૂપે, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવાની છે; અને ભારતમાં એ બંનેના સમન્વયનો પ્રથમ પ્રયત્ન દારાશિકોહે કરેલો અને આગળ જતાં અહિંસાના ધરાતલ પર, તસવ્વુફ અને મહાભાવાત્મક રાધાકૃષ્ણભક્તિ ઉભય એકાકાર થઈ શકે. બીજી નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે અહિંસા–અશોષણની ભૂમિકા પર અહીં બધા ધર્મો એકત્ર થાય છે.

વાતનો સાર

આ પ્રમાણે વિકાસશીલ પરમેશ્વર ને આત્મા સાધકરૂપે માનવયોનિના શરીરસાધનથી ધનસાંસ્કૃતિક સાધના (પરોપકાર; ઉપાસના, નિર્દોષ ઉત્સવો, રમતગમત; કળા-સાહિત્યની ઊર્ધ્વગામી અને સર્જનાત્મક સાધના ઇ૦) વડે પ્રિયતમના રૂપે પરમાત્મા, સાધ્યને, પ્રાપ્ત કરવાનો રહે છે; કારણ કે આ સાધના વ્યક્તિગત પ્રકારની હોવાથી તે વ્યક્તિગત આર્થિક સ્વાવલંબન માગે છે; જેના વિષે આપણે થોડીક ચર્ચા આગળ કરી છે, કે તે કેવી રીતે સમાજની પુનર્ઘટના કરીને કરવું.

ઉપરોક્ત હેતુસર પ્રોફેસર ઇન્દ્રસે હાલ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશાદિમાં પ્રવાસો આદર્યા છે અને તાલુકાવાર ચર્ચા-પરિષદો અને નવયોજન સભાઓ ભરવા ઉપરાંત મંદિરો અને બીજાં ધાર્મિક સ્થાનો ભૂખ્યા ભોજન આપતાં થાય તેવા પ્રયત્નો તેઓ આદરી રહ્યા છે.

OUR HIGHER EDUCATION

As we read we do not think, with the result that while we are piling up a heap of matter, we are not creating anything. Brick and mortar, joists and beams, lime and sand rise sky-high; and all of a sudden the University ordains that an extra floor must be built. At once we climb over this mountainous pile and for two whole years apply ourselves to beating down on it a plane surface: it assumes the appearance of a floor. But can it at all be called a building? Can light and air find their way into it? Is it possible for man to find a habitable life-long refuge in it? Can it protect him from the inclemencies of the outer world? Where can one find order, beauty and harmony in it?

Rabindranath Tagore

☆ ☆ ☆ स्त्री-शिक्षाका वैदिक आदर्श

लेखक : प्रा० धर्मदेव, सिद्धान्तालंकार, विद्यामार्तण्ड, गुरुकुल कांगडी

वेदोंमें स्त्री-शिक्षाके संबंधमें अनेक सूक्त आये हैं। उनमेंसे कुछ मंत्रोंको ही मैं इस लेखमें अर्थसहित उद्धृत कर सकूँगा, ताकि इस विषयमें वैदिक आदर्शका जनताको परिचय मिल सके। मैं जिस सूक्तके मंत्रोंका स्त्री-शिक्षाका वैदिक आदर्श दिखानेके लिए महर्षि दयानन्द द्वारा लिखित भावार्थके साथ विशेष रूपसे उल्लेख करना चाहता हूँ, वह ऋग्वेदके सप्तम मंडलका ३४वाँ सूक्त है। इस सूक्तमें छोटे छोटे सरल शब्दोंवाले मंत्र हैं जिनमें कन्या-शिक्षाके विषयमें अत्यंत महत्त्वपूर्ण उपदेश हैं। उदाहरणार्थ निम्न मंत्रोंको देखिये। इस सूक्तके प्रथम मंत्रका शीर्षक महर्षि दयानन्द सरस्वतीने इस प्रकार दिया है–

'कन्याः काम्यो विद्याः प्राप्नुयुरित्याह।'

अर्थात् कन्यायें किनसे विद्या प्राप्त करें इस विषयका यहाँ प्रतिपादन किया गया है। मंत्र इस प्रकार है–

'प्र शुक्रैतु देवी मनीषा अस्मत् सुतष्टो रथो न वाजी।। (ऋ० ७-३४-१)

मुख्य मुख्य शब्दोंके महर्षि दयानन्दकृत अर्थ ये हैं: (शुक्रा) शुद्धान्तःकरणा आशुकारिणी (देवी) विदुषी (मनीषाः) प्रज्ञाः।

भाषार्थः– शुद्ध अंतःकरणयुक्त, शीघ्रकारिणी विदुषी कन्या हमारेसे उत्तम कारीगरके बनाये हुए वेगवान् रथके समान उत्तम बुद्धियोंको प्राप्त होवें।

भावार्थः–सर्वाः कन्या विदुषीभ्यः स्त्रीभ्यो ब्रह्मचर्येण सर्वा विद्या अधीयीरन्।। अर्थात् सब कन्यायें विदुषियोंसे ब्रह्मचर्यपूर्वक सब विद्याओंका अध्ययन करें।

इस मंत्रमें कन्याके लिए 'शुक्रा' और 'देवी' ये दो विशेषण दिये गये हैं जो महत्त्वपूर्ण हैं। शुक्राका अर्थ शुद्ध अंतःकरणवाली और आशुकारिणी अर्थात् शीघ्र कार्य करनेवाली फुर्तिली यह है। कन्याओंमें इन दोनों गुणोंका होना आवश्यक है। अन्यथा वे उत्तम बुद्धि और ज्ञानको प्राप्त नहीं कर सकतीं। जिसका अंतःकरण अपवित्र व मलिन है और जो दीर्घ-सूत्रिणी—लटका लटकाकर काम करनेवाली, सुस्त है वह उत्तम विद्याको प्राप्त करनेके योग्य नहीं हो सकती। यह मंत्र क्योंकि विदुषी देवियोंके मुखसे कहलाया गया है अतः महर्षि दयानंदने इसके भावार्थमें ठीक ही लिख दिया है कि कन्यायें विदुषी देवियोंसे ही ब्रह्मचर्यपूर्वक सब विद्याओंको ग्रहण करें।

ऋ० ७-३४-२में इस बातका प्रतिपादन है कि कन्यायें किन किन विद्याओंको जानें। मंत्र इस प्रकार है–

'विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शृण्वन्त्यापो अधःक्षरन्तीः।। २।।

भाषार्थ :– जो कन्यायें नीचेको बरसते जलोंके समान विद्यायें सुनती हैं वे पृथ्वी और सूर्यके कारणको जानें।

महर्षिकृत भावार्थ :–यथा मेघमण्डलादापो वेगेन पृथिवीं प्राप्य प्रजा आनन्दन्ति तथैव या कन्या अध्यापिकाभ्यो भूगर्भादिविद्याः प्राप्य पत्यादीन् सततं सुखयन्ति ताः श्रेष्ठतरा भवन्ति।।

अर्थात् जैसे मेघमंडलसे जल वेगसे पृथ्वीको पाकर प्रजाओंको आनंदित करते हैं वैसे जो कन्यायें अध्यापिकाओंसे भूगर्भादि विद्याओंको पढ़कर (गृहस्थाश्रममें) पति आदिको निरंतर सुख देती हैं, वे अत्यंत

श्रेष्ठ होती हैं। इस मंत्रमें कन्याओंके लिए भूगोल, भूगर्भादि तथा आकाश-विज्ञान व ज्योतिष-शास्त्र आदिको पढ़ने और गृहस्थाश्रममें पति आदिको सुखी बनानेका उपदेश है।

इस मंत्रमें बताया गया है कि कौन कन्यायें व स्त्रियाँ सौभाग्यवती होती हैं। 'आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीर्वृत्रेषु शूरामंसन्त उग्राः ।। ३ ।।' विशेष शब्दार्थ– (वृत्रेषु) धनेषु। वृत्रमिति धननाम (निघण्टु–२-१०) (पिन्वन्त) सिञ्चन्ति (अस्मै) विद्या-व्यवहाराय।

भाषार्थ :–जो कन्यायें पृथ्वी और जलके समान इस विद्या-व्यवहारके लिए सिंचन करती और धनोंके निमित्त तेजस्वी शूरवीरोंके समान कार्य करती हैं वे विदुषी होती हैं।

महर्षिकृत भावार्थ :–याः कन्या जलवत् कोमलत्वादि गुणाः पृथिवीवत् क्षमाशीलाः शूरवीरवदुत्साहिन्यो विद्या गृह्णन्ति ताः सौभाग्यवत्यः जायन्ते ।।

अर्थात् जो कन्यायें जलके समान कोमलतादि गुणयुक्त हैं, पृथ्वीके समान सहनशील और शूरोंके समान उत्साहिनी होकर विद्या ग्रहण करती हैं वे सौभाग्यवती होती हैं। इसमें कन्याओंके लिए कोमलता, सहनशक्ति और उत्साह इनको ग्रहण करनेका विशेष रूपसे उपदेश किया गया है जिससे गृहस्थाश्रममें प्रवेश करने पर भी सौभाग्यकी वृद्धि होती है। अध्यापिकाओंको कन्याओंमें इन गुणोंको धारण करवानेका विशेष यत्न करना चाहिये।

चतुर्थ मंत्रमें ब्रह्मचर्य तथा इन्द्रियोंके संयमका विशेष उपदेश दिया गया है। मंत्र इस प्रकार है–'आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ।। ४ ।।

भाषार्थ :– हे कन्याओ! तुम (अस्मै) इस विद्याको ग्रहण करनेके लिए (धूर्षु) रथोंके आधार धुरियोंमें (अश्वान्) घोड़े और (हिरण्यबाहुः) दानशील (वज्री) शस्त्रास्त्रयुक्त (इन्द्रः) सूर्यतुल्य राजाके (न) समान ब्रह्मचर्यको (आदधात) अच्छे प्रकार धारण करो।

भावार्थ :–यथा सारथिः अश्वान् रथे संयोज्य नियमेन चालयति तथा कन्या आत्मान्तः करणेन्द्रियाणि विद्या प्रावणे व्यवहारे नियोज्य नियमेन चालयन्तु ।।

अर्थात् जैसे सारथि घोड़ोंको रथमें जोड़कर नियमसे चलाता है वैसे कन्यायें आत्मा, अंतःकरण और इन्द्रियोंको विद्याकी प्राप्तिके व्यवहारमें निरंतर जोड़कर नियमसे चलावें।

इस प्रकार हम देखते हैं कि मंत्रमें कन्याओंके लिए ब्रह्मचर्यके पालन, इन्द्रियसंयम और और नियम-पालकता (Punctuality) इन तीन बातोंकी ओर ध्यान आकर्षित किया गया है जो शिक्षाकी दृष्टिसे अत्यंत आवश्यक हैं।

पंचम मंत्रमें कन्यायें किस प्रकार विद्याको बढ़ावें इस विषयका इस प्रकार प्रतिपादन किया गया है–'अभि प्रस्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्मन् त्मना हिनोत ।। ५ ।।

विशेष शब्दार्थ–(यज्ञम्) अध्ययनाध्यापनाख्यम् (पत्मन्) मार्गे (त्मना) आत्मना (हिनोत) वर्धयत।

भाषार्थ :– हे कन्याओ! तुम विद्याप्राप्तिके लिए दिनोंके समान पढ़ने-पढ़ाने रूप यज्ञके सब ओरसे जाओ। अपने प्रयत्नसे मार्गमें जाते हुएके समान बढ़ाओ।

भावार्थ :– हे कन्या! यथा दिनान्यनुक्रमेण गच्छन्त्यागच्छन्ति यथा च पथिका नित्यं चलन्ति तथैवानुक्रमेण विद्याप्राप्ति मार्गेण विद्या प्राप्तिरूपं यज्ञं वर्धयत।

अर्थात् हे कन्याओ! जैसे दिन क्रम क्रमसे एकके बाद एक जाते आते हैं और जैसे यात्री सदा चलते हैं वैसे ही क्रमसे और विद्याप्राप्तिके मार्गसे तुम विद्याप्राप्ति रूप यज्ञको बढ़ाओ।

इस मंत्रमें प्रतिदिनके स्वाध्याय द्वारा ज्ञानवृद्धिका उपदेश किया गया है।

सूक्तके षष्ठ मंत्रमें इन्द्रिय-संयम-पूर्वक विद्याकी प्राप्ति और विजयकी भावनाका उत्तम उपदेश इस प्रकार किया गया है—'त्मना समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ।। ६ ।।

मुख्य शब्दार्थ – (समत्सु) संग्रामेषु (हिनोत) वर्धयत (यज्ञम्) संगतव्यं विद्याबोधम् (केतुम्) प्रज्ञाम् (जनाय) राज्ञे (वीरम्) दीधारम् ।।

भावार्थ :– यथा शूरवीरा धीमंतो राजपुरुषाः प्रयत्नेन संग्रामान् विजयन्ते तथा कन्याभिरिन्द्रयाणि जित्वा विद्याः प्राप्य विजयो विभावनीयः।।

अर्थात् शूरवीर बुद्धिमान् राजपुरुष प्रयत्नसे संग्रामोंमें विजय प्राप्त करते हैं वैसे ही कन्याओंको चाहिए कि इन्द्रियोंको जीत कर और विद्याओंको प्राप्त कर विजयकी भावना करें।

सप्तम मंत्रमें बताया गया है कि विद्याके बलसे ही कन्याओंको समस्त आनंदकी प्राप्ति हो सकती है–'उदस्य शुष्माद् भानुनार्त विभर्ति भारं पृथिवी न भूम ।।

विशेष शब्दार्थ – (शुष्मात्) बलात् (आर्त) प्राप्नोति (भूम) भवेम।

भावार्थ – यथा विद्वांसोऽस्य विद्याबोधस्य बलात् सर्वं सुखं बिभ्रति तथैव कन्या विद्याबलात् समनुमानन्दं प्राप्नुवन्ति ।। अर्थात् जैसे विद्वान् इस विद्याके बलसे सब सुखोंको प्राप्त करते हैं वैसे ही कन्यायें भी विद्याके बलसे समस्त सुखको प्राप्त करती हैं। इस प्रकार हम देखते हैं कि इन छोटे-से मंत्रोंमें स्त्री-शिक्षा विषयक कितने उत्तम और महत्त्वपूर्ण उपदेश दिये गये हैं।

यहाँ यह बात विशेष रूपसे उल्लेखनीय है कि कन्याओंको वेदके अध्ययन और अध्यापनका भी पूर्णतया अधिकार है। अथर्ववेद ११।६ का निम्न मंत्र सर्वथा स्पष्ट है कि 'ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्।' अर्थात् कन्या ब्रह्मचर्यको समाप्त करके उसके बाद अपने अनुरूप युवक पतिको स्वयंवर विधिसे प्राप्त करती है। ब्रह्मचर्यका मुख्यार्थ ब्रह्म अर्थात् वेदका अध्ययन है। अतः वेदाध्ययनका कन्याओं व स्त्रियोंके लिए निषेध मानना एक भ्रम है। 'स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामितिश्रुतेः।' इत्यादि वचन सर्वथा कपोलकल्पित और मनघड़ंत हैं जिन्हें झूठमूठ श्रुतिके नामसे स्वार्थी लोगोंने घड़कर लोगोंको भ्रममें डाल दिया और महिलाओंको वैदिक ज्योतिसे वंचित करके अक्षन्तव्य अपराध किया। प्राचीन कालमें स्त्रियोंको वेदोंके अध्ययन और अध्यापनका अधिकार था तथा वेदादि तत्त्वशास्त्रोंमें इसका विधान किया गया है। इसको मैंने अपनी 'स्त्रियोंको वेदाध्ययन और वैदिक कर्मकांडका अधिकार' नामक सार्वदेशिक सभा द्वारा प्रकाशित पुस्तकमें सप्रमाण विस्तारसे बताया है। अतः यहाँ उस पर लिखनेकी आवश्यकता नहीं है। जो इस विषयको विस्तारसे जानना चाहते हैं वे उसे सार्वदेशिक आ० प्र० सभा, दयानंद भवन, रामलीला मैदान, नई दिल्लीसे मंगवाकर पढ़ सकते हैं। यहाँ प्रसंगवश इतना ही निर्देश करना पर्याप्त है कि वेदोंमें न केवल स्त्रियोंको वेद पढ़ने और यज्ञ करनेका अधिकार दिया गया है, प्रत्युत यहाँ तक कहा गया है कि "स्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ। (ऋ० ८-१९) अर्थात् विशेष गुण और संस्कृतिसे संपन्न स्त्री निश्चयसे ब्रह्माके सर्वोच्च पदको भी, जो यज्ञमें चतुर्वेदवेत्ता महाविद्वान्के लिए ही सुरक्षित होता है, प्राप्त कर सकती है।

कन्याओंकी शिक्षाका एक मुख्य उद्देश्य उन्हें उत्तम गृहिणी तथा माता बनाना है। अतः इस विषयमें जो वैदिक आदर्श है उसका संक्षेपमें निर्देश करना भी आवश्यक प्रतीत होता है। ऋ० ६-६४-१ में 'काः स्त्रियो मंगलकारिण्यो भवन्ति' इस विषयका प्रतिपादन करते हुए कहा है—'उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः। कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ।।

विशेष शब्दार्थ – (उषसः) प्रभातवेला इव (रुशन्तः) हिंसन्तः (मघोनी) ज्ञानादि परम धनयुक्ता।

महर्षि दयानंदकृत भावार्थ – हे पुरुषाः! यथोषसो रुचिकरा भवन्ति तथा भूताः स्त्रियो वराः सन्ति। यथा जलतरंगास्तपन् छिन्दन्ति तथैव या दुःखानि कृन्तन्ति, याश्च दिनवत् सर्वाणि गृहकृत्यानि प्रकाशयन्ति ता एव सर्वदा मंगलकारिण्यो भवन्ति।

अर्थात् हे पुरुषो! जैसे उषायें रुचिकर वा सुंदर होती हैं वैसे उत्तम स्त्रियाँ होती हैं। जैसे जलकी लहरें तटोंको काटती हैं वैसे ही जो गृहिणियाँ दुःखोंको काटती हैं और दिनकी तरह घरके सब कर्तव्योंको प्रकाशित करती हैं, वे ही सदा मंगलकारिणी होती हैं। ऋ० ६-६४-२ में उत्तम गृहिणीके विषयमें निम्न उपदेश पाया जाता है—

भद्रा दिदृक्ष उर्विया विभास्युत् ते शोचिर्भानवो द्यामपप्तन्।
आविर्वक्षः कृणुषे शुभमानोषो देवि रोचमाना महोभिः॥

मुख्य शब्दार्थ—(उर्विया) बहुरूपा (आविः) प्राकट्ये (उषः) उषवेद वर्तमाने (देवि) विदुषि (रोचमाना) विद्याविनयाभ्यां प्रकाशमाना (महोभिः) महद्भिः शुभैर्गुणकर्मस्वभावैः। यहाँ स्त्रियोंको उषाकी तरह उत्तम शोभायुक्त, उत्तम महान् गुणकर्मस्वभावों तथा विद्या और विनयसे प्रकाशमाना गृहकार्यदक्षा देवी बननेका उपदेश है, जो सदा स्मरण करने योग्य है।

इसके भावार्थमें महर्षि दयानन्दने लिखा है:—हे स्त्रियः! यूयं चातुर्येण सर्वान्, पत्यादीन् सन्तोष्य गृहकृत्यानि यथावदनुष्ठायाति विषयसक्ति विहाय सुशोभा भूत्वा सदैव पुरुषार्थेन धर्मकृत्यानि सूर्यवत् प्रकाशयत॥

अर्थात् हे स्त्रियो! तुम चतुराईसे पति आदि सबको भलीभाँति प्रसन्न रख और घरके कर्तव्योंका यथावत् अनुष्ठान करके अधिक विषयासक्तिका परित्याग कर, उत्तम शोभासम्पन्ना हो कर सदैव पुरुषार्थसे धर्मकृत्योंको सूर्यवत् प्रकाशित करो। इससे उत्तम स्त्रियोंका आदर्श क्या हो सकता है कि वे बुद्धिमती विदुषी होकर पति तथा अन्य सम्बन्धियोंको अपने उत्तम व्यवहारसे सन्तुष्ट रखनेवाली हों, घरके कर्तव्योंका आलस्य-प्रमाद रहित होकर भलीभाँति पालन करें, संयमपूर्ण जीवन व्यतीत करें और सूर्यवत् ज्ञान और धर्मकृत्योंको उपदेश तथा अध्यापनादि द्वारा प्रकाशित करनेवाली हों। पतियोंको सन्तुष्ट करनेके लिए प्रिय भाषण तथा सेवाके अतिरिक्त पाकशास्त्र और संगीतशास्त्रका ज्ञान भी अत्यावश्यक है, जिनका वेदोंके अनेक मंत्रोंमें निर्देश किया गया है। गृहविज्ञान तो नितान्त आवश्यक है जिसकी उच्च शिक्षाके नाम पर अनेक शिक्षासंस्थाओंमें, विशेषतः जहाँ दुर्भाग्यवश ब्रह्मचर्य तथा सदाचार विनाशिनी सहशिक्षा (Co-education) की पद्धति प्रचलित है, अपेक्षा की जाती है। एक अन्य विषय जो महिला-संस्थाओंके लिए वेदोंके अनुसार आवश्यक है वह आरोग्यशास्त्र और वैद्यक-विद्याका है। यजु० २१-३६ में एक मंत्र आता है जिसमें स्त्रियोंके भी अच्छी वैद्या बननेका स्पष्ट विधान है। मंत्रांश इस प्रकार है: 'होता यक्षद् दैव्या होता . . . शूषं सरस्व तिभिषक् . . . . ॥'

मुख्य शब्दार्थ—(सरस्वती) वैद्यकशास्त्रवित् प्रशस्त ज्ञानवती स्त्री (जागृवि) जागरूका कायसाधनेऽप्रमत्ता (शूषम्) बलम्।

महर्षिकृत भावार्थ:— हे विद्वांसः! यथा सद्वैद्याः स्त्रियः कार्याणि साधयितुमहर्निशं प्रयतन्ते यथा वा वैद्याः रोगान् निवार्य शरीरात्मबलं वर्धयन्ति तथा वर्तित्वा सर्वैरानन्दितव्यम्॥ अर्थात् हे विद्वानो! जैसे अच्छी वैद्या स्त्रियाँ सब कार्योंको सिद्ध करनेके लिए दिनरात प्रयत्न करती हैं अथवा जैसे वैद्य रोगोंका निवारण करके शरीर और आत्माके बलको बढ़ाते हैं वैसे वर्त कर सबको आनन्दित होना चाहिये। यहाँ सरस्वती अर्थात् विदुषी स्त्रीके भिषक् वा चिकित्सिका होने और जनताकी सेवा करनेका (भिषक् उपसेवायाम् से यह भिषक् शब्द बनता है) स्पष्ट प्रतिपादम है। यजु० १९-१२ में भी कहा गया है कि 'तदश्विना भिषजा रुद्रवर्तिनी।। 'अश्विनौ' से सूर्य और भूमिके समान स्त्री-पुरुषोंका ग्रहण करते हुए दोनोंके लिए 'भिषजौ' अर्थात् वैद्य-चिकित्साशास्त्रज्ञ होनेका विधान है। अतः महर्षि दयानन्दने इसके भाष्यमें लिखा है—"यथा वैद्यकशास्त्रविदः पतयः शरीरारोग्यादिकं विधाय स्त्रियः सततं सुख्येयुस्तथैव विदुष्यः स्त्रियः स्वपतीन् रोगरहितान् कुर्युः।" अर्थात् जैसे वैद्यकशास्त्रको जाननेवाले पति शरीरको नीरोग बना कर स्त्रियोंको निरन्तर सुखी करते हैं वैसे विदुषी स्त्रियाँ अपने पतियोंको रोगरहित करें। अन्य

भी इस आशयके अनेक मंत्र हैं। अतः महिला-संस्थाओंमें वेद, गृहविज्ञान, संगीतशास्त्रादिके अतिरिक्त आरोग्यशास्त्र और वैद्यककी शिक्षाका प्रबन्ध करना उचित है। महर्षि दयानन्दजी सरस्वतीके भाष्यमें तो कन्या गुरुकुलोंका स्थान स्थान पर निर्देश पाया ही जाता है। यह प्रसन्नताकी बात है कि अब अनेक धुरन्धर पौराणिक विद्वान् भी कन्याओंके लिए यज्ञोपवीत संस्कार, वेदाधिकार आदिके वैदिक सिद्धान्तको स्पष्टतया स्वीकार करने लगे हैं। इन उदार सनातनधर्माभिमानी विद्वानोंमें रामानन्द सम्प्रदायके आचार्य, काशीकी पण्डितसभा द्वारा पण्डितराजकी उपाधिसे सत्कृत, कवितार्किक, परमहंस परिव्राजकाचार्य साम तथा यजुर्वेद भाष्यकार स्वामी भगवदाचार्यजी, मुलतान सनातन धर्म कालेजके भूतपूर्व आचार्य भारतीय धर्मशास्त्रके प्रणेता पं० चूड़ामणिजी शास्त्री, (स्व० विज्ञान भिक्षुजी) और 'शास्त्रीय धर्मदिवाकर' के सुप्रसिद्ध लेखक श्री दण्डीस्वामी रामतीर्थजीका नाम विशेषतया उल्लेखनीय है। स्वामी भगवदाचार्यजीने यजुर्वेदके चौथे अध्यायके वीसवें और इक्कीसवें मंत्रोंके 'अनु त्वा माता मन्यताम्' और 'वस्व्योमिति रसि' के भाष्यमें लिखा है—'ब्रह्मचर्यपालनेच्छया गुरुकुलं प्रतिष्ठमानां ब्रह्मचारिणीं प्रत्याह सम्बन्धी कश्चित् त्वां माता अनुमन्यताम्, पितानुमन्यताम् सवर्गभ्यः सखाप्यनुमन्यताम्, किमर्थम्—आचार्यकुलगमाय हे (देवि) स्तुत्ये ब्रह्मचारिणि सा त्वं शान्तम् (देवम्) आचार्यम् (अच्छ) प्राप्तुम् (इहि) गच्छ (सोमसखा) सोमः शान्तिः सखा सख्यामिनी यस्याः सा त्वं पुनर्गुरुकुलकालं समाप्य (आइहि) आगच्छ गृहमित्यर्थः। इसके हिन्दी अनुवादमें उन्होंने लिखा है: 'कोई कन्या ब्रह्मचर्याश्रममें प्रवेश करनेकी इच्छासे गुरुकुलमें जा रही है। उसके प्रति किसीका यह वचन है कि माता-पिता, भाई, सखी आदि सभी लोग गुरुकुलमें जानेके लिए तुझे अनुमति दें। तू आचार्यके पास जा। अज्ञाननाशक आचार्य ज्ञानरूप ऐश्वर्यकी प्राप्तिके लिए तुझे वेदादि शास्त्र पढ़ावें। तेरा कल्याण हो। गुरुकुलका समय बिता कर तू शान्तिके साथ यहाँ आना। (पण्डितराज भगवदाचार्यकृतं यजुर्वेदसंस्कारभाष्यम्, पृ० १८१)

ALTERNATIVE APPROACHES TO MYSTERY

Arnold Toyanbee says: 'As I have gone on, Religion has come to take a more and more prominent place, till in the end it stands in the centre of the picture. . . I have come back to a belief that religion holds the key to the mystery of existence, but I have not come back to the belief that this key is in the hands of my ancestral religion exclusively. . . . The Indian religions are not exclusive-minded. They are ready to allow that there may be alternative approaches to the mystery. I feel sure that in this they are right, and that this catholic-minded Indian religious spirit is the way of salvation for all religions in an age in which we have to learn to live as a single family if we are not to destroy ourselves'.

The choice before humanity is either co-operation in a spirit of freedom and understanding or conflict in an atmosphere of fear, suspicion and jealousy; concord, not discord, will contribute spiritual values to the life of Mankind.

From "Religion and Culture" **Dr. S. Radhakrishnan**

☆ ☆ ☆ मनु और शिक्षाका आदर्श

लेखक : आचार्य प्रियव्रतजी, वेदवाचस्पति, उपकुलपति, गुरुकुल काँगडी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

किसी जातिमें प्रचलित शिक्षा-प्रणालीकी पहचान उसके इतिहाससे होती है। जैसे कि महापुरुषोंके जीवन-चरित्र अपने अपने नायककी जीवन-घटनाओंको सामने रखकर उसकी मानसिक अवस्थाका चित्र उतार देते हैं, उसी प्रकार जातिके जीवनकी विभिन्न कालीन घटनाएँ उसके आदर्श, उसकी सामाजिक व्यवस्था और उसकी मानसिक स्थितिका पूरा पूरा परिचय देते हैं। विचारशील मनुष्य उन घटनाओं द्वारा जातिके सामाजिक गुण-दोषोंका सम्यक् अवलोकन कर लेता है। जिस समयकी वे घटनाएँ हैं वे उस जातिमें प्रचलित उस समयकी शिक्षा-प्रणालीकी व्यवस्था भली प्रकार विदित कराती हैं।

थरमापलीके वीरशिरोमणि लिओनीडासकी युद्धकथा हमें स्पार्टा जातिकी शिक्षा-प्रणालीका रहस्य वतलाती है। यूनानी कला-कौशलकी उन्नतिका इतिहास तथा उसकी सभ्यताका यूरोप पर प्रभाव हमें आश्चर्यमें डालता है। परन्तु वह आश्चर्य वहुत शीघ्र दूर हो जाता है जब हम यूनानकी तत्कालीन शिक्षाका इतिहास पढ़ते हैं। रोम साम्राज्यके पतनके कारणोंको समझनेके लिए हमें उस समयकी पाठ्य-प्रणालीको जान लेना चाहिए। दुर्दमनीय मुसलमानी सेनाओंकी जगत्प्रसिद्ध विजयोंका कारण हजरत मोहम्मदकी धार्मिक शिक्षामें छिपा हुआ है। उनके अधःपतनका इतिहास उस समयके संकुचित विचारों और भोग-विलासकी शिक्षाका द्योतक है।

भारतवर्षके इतिहासमें जिस समय हम महमूद गजनवीके १७ आक्रमणोंका वर्णन पढ़ते हैं तो चकित हो जाते हैं। सोमनाथसे हजारों मील दूर महमूद गजनीसे सेना लेकर आता है, उत्तर पश्चिमके पर्वत, नदियाँ और मैदान पार करता है। विना किसी भयके वह लूटमार करता है और करोड़ों रुपएकी सम्पत्ति लेकर अपने घरको लौट जाता है। यह उपन्यासकी काल्पनिक वात नहीं है अपितु इतिहासका एक ज्वलन्त तथ्य है। आज तो लोग कहते हैं कि हम आर्म्स एक्टके कारण नपुंसक हो गए हैं। उस समय कोई ऐसा कानून शस्त्र रखनेके विरुद्ध नहीं था। विचारणीय प्रश्न है कि वह चलकर इतनी दूरसे आता है, और हमारे पास उससे अधिक मनुष्य और शस्त्र हैं तो भी हम उसे रोक नहीं पाते। इसके विपरीत अधिक सेना और श्रेष्ठ अस्त्र-शस्त्रोंसे सुसज्जित, यूरोपका विजेता नेपोलियन, रूस पर आक्रमण करता है, मास्को जाकर पहुंचता है परन्तु वहां नगरको जला हुआ पाता है। मार्गके खेत सव जले हुए हैं। उसकी फौज भूखी भरती है, वेचारा अपने अधिकांश रणकुशल सैनिक खोकर घर पहुँचता है।

भारतवर्ष और रूसके लोगोंमें इतना भेद क्यों? एक तो अपने घर-जायदाद, बालबच्चे और स्वतन्त्रताकी रक्षा करनेमें इतने उदासीन और दूसरे अपने घरको वचानेमें वड़ेसे वड़ा वलिदान करनेमें उद्यत हैं। जो वलिदान रूसियोंने किया वह भारतवासियोंने क्यों नहीं किया? इसका एक स्वरसे एक ही उत्तर होगा कि हिन्दुओंकी उस समयकी शिक्षा-प्रणाली उस प्रकारकी नहीं थी जो तत्कालीन रूसमें थी।

इसमें कोई सन्देह नहीं कि वैदिक कालके आर्योंकी शिक्षा-प्रणालीमें संगठन-शक्तिको बहुत बड़ा स्थान दिया गया था। क्योंकि यदि ऐसा न होता तो भारतवर्षका हजारों वर्ष तक रहनेवाला साम्राज्य कैसे स्थापित होता? वेदोंमें अनेकों सूक्त संगठनकी महिमाका वड़ा साहित्यिक वर्णन करते हैं। जैसे ऋग्वेदका यह प्रसिद्ध सूक्त संगठनके एक एक अंग पर कैसा सुन्दर प्रकाश डालता है।

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवाभागं यथापूर्वे सं जानानामुपासते ।।

हम मिलकर रहें, एक स्वरसे बोलें और हमारे सबके मन संयुक्त होंवे। यह संगठनका इतना सुन्दर वर्णन है कि संभवतः समस्त संसारकी किसी भी भाषाके साहित्यमें उपलब्ध नहीं होगा। तभी तो आर्य लोग "वयं स्याम पतयो रयीणाम्" का पाठ प्रतिदिनकी सन्ध्यावेलामें करते थे।

बौद्धोंका प्रादुर्भाव होने पर भारतीय शिक्षा-प्रणालीमें पृथग्भावने स्थान ले लिया था। इस पृथग्भावके सिद्धान्तानुसार व्यक्ति अपने आपको समाजसे अलग कर समस्त उन्नतियोंका केन्द्र अपने आपको मान, केवल अपने कल्याणकी चेष्टामें रत रहना ही अपना धर्म समझने लगा। राज्यकार्य, सेनासज्जा, किलेबन्दी, युद्धविद्या आदि देशहितकर कार्य जंगलीयतकी गणनामें कर दिए गए। जिस पुस्तकको उठाओ उसमें यही राग अलापा गया है। संसार कुछ नहीं, गृहस्थी सब कुछ जंजाल है——

इन उपर्युक्त ऐतिहासिक तथ्योंसे हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि किसी जातिका चरित्र उस समयकी शिक्षा-प्रणालीको बतलाता है। इससे यह भी परिणाम निकलता है कि यदि मनुष्यको शिक्षा नहीं दी जाये तो उसका ज्ञान-विज्ञान तथा व्यवहार पशुसे अधिक नहीं होता है। वास्तवमें मनुष्य और पशुमें अन्तर केवल ज्ञानका है। वह ज्ञान मनुष्य शिक्षा द्वारा प्राप्त करता है। इसलिए शिक्षा अथवा विद्याके विषयमें एक स्मृतिकारने ठीक ही कहा है—

न विद्यया विना सौख्यं नराणां जायते ध्रुवम्।
अतो धर्मार्थमोक्षेभ्यो विद्याभ्यासं समाचरेत्॥

अर्थात्—विद्याके विना मनुष्योंको सुख प्राप्त नहीं हो सकता। अतः धर्म, अर्थ, काम, और मोक्षको चाहनेवाले विद्याका सम्यक् प्रकारसे अभ्यास करें।

एक पाश्चात्य विद्वान्ने भी शिक्षा और उसकी प्रणालीके विषयमें इस प्रकार कहा है:—

"Decisive changes in human opinion—political, religious or scientific involve corresponding changes in the purpose and methods of education."

अर्थात् शिक्षासे मनुष्यकी राजनैतिक, धार्मिक, वैज्ञानिक आदि विचारधारामें पूर्ण रूपेण परिवर्तन आ जाता है।

इस समय भारतवर्षमें जितनी भी शिक्षा-प्रणालियां प्रचलित हैं उनका वर्गीकरण तीन भागोंमें किया जा सकता है। प्रथम वह शिक्षा-प्रणाली जो केवल हमें तकनीकी शिक्षा देती है। इससे विज्ञान और भौतिकताका विकास होता है। प्रायः सभी पाश्चात्य देशोंमें इसका बोलबाला है। परन्तु इस पद्धति द्वारा उदात्त साहित्यका ज्ञान नहीं हो पाता। दूसरी शिक्षा-प्रणाली केवल मनुष्यके आध्यात्मिक पक्षका विकास करती है, परन्तु विज्ञानसे शून्य बना देती है। यह मध्यकालीन भारतीय शिक्षा-प्रणाली है। परन्तु मनुकी शिक्षामें हम इन दोनोंका समन्वय पाते हैं। यह शिक्षा-प्रणाली गुरुकुल शिक्षा-प्रणालीके नामसे भी प्रचलित है। यद्यपि आजकल गुरुकुलोंमें इसका सर्वांगीण पठन-पाठन नहीं है, तो भी गुरुकुलोंने इस प्रणालीको जीवित रखनेका प्रयत्न किया है। प्रायः यह समझा जाता है कि मनुकी शिक्षा-प्रणाली कौपीन धारण करके अष्टाध्यायीके सूत्रोंको कण्ठस्थ करनेका नाम ही है। परन्तु यह वास्तविकतासे परे है। वास्तवमें मनुस्मृतिके अन्दर शिक्षाके सभी अंगोंका वर्णन है। इस शिक्षा-प्रणाली द्वारा मनुष्यके चरित्रका सर्वांगीण विकास हो सकता है। यह शिक्षा-पद्धति वेदके आधार पर है। इस शिक्षा-प्रणालीमें केवल मनुष्यके व्यक्तिगत विकासके अध्ययन-अध्यापनका ही विधान नहीं है, अपितु सभी विषयोंके पढ़ानेका विधान है। जैसे महर्षि दयानन्दने सत्यार्थप्रकाशमें लिखा है कि इस प्रकार सब वेदोंको पढ़के आयुर्वेद . . . तदनन्तर धनुर्वेद अर्थात् जो राज सम्बन्धी काम करना है . . . शस्त्रास्त्र विद्या, नाना प्रकारके व्यूहोंका अभ्यास . . . गान्धर्ववेद जिसको गानविद्या कहते हैं . . . अथर्ववेद कि जिसको शिल्पविद्या कहते हैं . . . ज्योतिषशास्त्र सूर्यसिद्धान्त . . . तत्पश्चात् सब प्रकारकी हस्तक्रिया-कला आदिको सीखें।

मनु महाराजने वेद और वेदांग तथा उपांग कहकर सभी विद्याओंके पठन-पाठनका संकेत कर दिया है। वेदोंमें सभी प्रकारकी विद्याएँ तो हैं ही, साथमें समय समय पर होनेवाली विद्याओंका विधान वेदांगसे ग्रहण हो जाता है। वेदांगसे शिक्षा, कल्प, निरुक्त, निघण्टु, छन्द और ज्योतिष इनका ग्रहण होता है। इनके अतिरिक्त भी समय समयके सभी विषयोंका पठन-पाठन होता है, जैसे उपाध्यायकी परिभाषा करते हुए मनुजीने लिखा है—

"एकदेशं तु वेदस्य वेदांगान्यपि वा पुन:।"

अर्थात्—वेदका कोई एक भाग एवं उसके ६ अंगोंको जो वृत्तिके लिए पढ़ाता था वह उपाध्याय कहलाता था। जो सभी विषयोंको पढ़ानेकी क्षमता रखता था वह आचार्य नामसे कहा जाता था।

प्राचीन कालमें भी सभी विषय पढ़ाए जाते थे, इसका पता हमें उपनिषद् आदि अनेक ग्रन्थोंसे चलता है। जैसे—नारदजीने जिन विद्याओंका अध्ययन किया था उन सभी विद्याओंको सनत्कुमारके समक्ष वे इस प्रकार बतलाते हैं:

'ऋग्वेदं भगवो ध्येमि निधिं . . .' वाकोवाक्यमेकायनं सर्पदेवजनविद्यामेतद् भगवो ध्येमि देवविद्यां, ब्रह्मविद्यां, भूतविद्यां, नक्षत्रविद्याम्।

अर्थात्—ऋग्वेदादि चारों वेद, इतिहास, पित्र्य (शुश्रूषाविज्ञान) राशि (गणित) देवविद्या (उत्पात-विज्ञान) निधिशास्त्र (अर्थशास्त्र) एकायन (नीतिशास्त्र) भूतविद्या (भौतिकी रसायन) तथा प्राणीशास्त्र, क्षत्रविद्या (धनुर्विद्या) नक्षत्रविद्या (ज्योतिषविद्या) सर्पविद्या (विषज्ञान) देवजनविद्या (ललित कला)—— इन विद्याओंका मैंने अध्ययन किया है। इससे स्पष्ट है कि मनुकी शिक्षा तथा प्राचीन शिक्षा-प्रणालीमें पढ़ाए तो सभी विषय जाते थे, परन्तु वे चरित्र-निर्माण पर विशेष बल देते हैं।

इस प्रणालीकी मुख्य विशेषता यह है कि पढ़ने और पढ़ानेवाले कैसे हों? शिक्षाके पढ़ानेका स्थान कैसा हो? अर्थात् शिक्षाके अनुकुल वातावरण पर मनुस्मृतिमें विशेष जोर दिया गया है। आजका मनोविज्ञान भी पर्यावरण पर अधिक जोर देता है। पर्यावरणके परिवर्तनसे मनुष्यके व्यवहारमें भी अन्तर आ जाता है। गेस्टाल्ट-वादियोंने तो यहां तक कहा है कि पर्यावरणसे एक गेस्टाल्ट (समग्रता) बनता है जो वास्तवमें मनुष्यके व्यवहारका कारण है। इसी प्रकार विद्यालय और विश्वविद्यालयोंका वातावरण शुद्ध और पवित्र होना चाहिए। आजकल विश्वविद्यालयोंमें जो अनाचार एवं अनुशासनहीनताका बोलबाला है उसके जहां अनेक कारण हैं उनमें वातावरणका शुद्ध न होना भी एक मुख्य कारण है।

मनुका उद्देश्य शिक्षासे यह नहीं कि छात्र केवल शिल्पादि विद्यामें दक्ष होकर एक छलछिद्रयुक्त नागरिक बन जाए। मनु सबसे अधिक जोर छात्रके चरित्र-निर्माण पर देते हैं। इसलिए ब्रह्मचारीका नित्यका जीवन, गुरुके प्रति कर्तव्य और आचारकी रक्षा कैसे की जाए इसका विशद वर्णन मनुस्मृतिमें पाते हैं। जैसा कि आचार्यके लिए आदेश है—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादित:।
आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च॥ २-६९ ॥

अर्थात् गुरु पहले शिष्यको पवित्रता, आचार, अग्निहोत्र और सन्ध्योपासन इन सब बातोंको सिखाए, तत्पश्चात् विद्या पढ़ाए। अनुशासनके विषयमें भी इस शिक्षा-प्रणालीमें बहुत जोर दिया गया है। गुरुकी आज्ञा सर्वोपरि है, गुरुकी आज्ञा बिना छात्रको कोई भी चेष्टा नहीं करनी चाहिए। जैसा कि कहा है—

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोस्त्विति चारमेत्॥ २-७३॥

जब शिष्यको गुरु आदेश देवे तभी वह पढ़े, जब चुप रहनेको कहे तभी चुप हो जावे, अर्थात् शिष्य गुरुके आदेशके बिना कोई भी कार्य न करे।

ब्रह्मचारी जब शिक्षा ग्रहण करता है तब उसे गुरुके समीप ही रहना होता है। उस समय उसे विशेष प्रकारकी दिनचर्या व्यतीत करनी होती है। इस दिनचर्या पर मनुने विस्तारपूर्वक विचार किया है। गुरु समस्त दिन ब्रह्मचारीको किसी न किसी कार्यमें लगाए रखता है, ताकि छात्र-जीवनमें वह परिश्रमी और स्वावलम्बी बन जाए। उसमें ब्रह्ममुहूर्तमें उठना, कभी आलस्य न करना और ईश्वरोपासना, हवनादि सम्मिलित किए गए हैं, ताकि उसके जीवनका कोई भी पहलू अविकसित न रहने पावे। इस दिनचर्याका वर्णन मनुने बहुत सुन्दर शब्दोंमें किया है—

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरो वसन्।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपो वृद्ध्यर्थमात्मनः।। २-१७५।।

अर्थात्—ब्रह्मचारी गुरुकुलमें वास करता हुआ इन्द्रियोंको संयममें रखता हुआ, अपने तपकी उन्नतिके लिये निम्नलिखित विधिसे आचरण करे—

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च।। २-१७६।।

नित्य स्नान कर, शुद्ध पवित्र हो, देवर्षि पितृर्पण, देवतापूजन, अर्थात् अग्निहोत्र करे।

वर्जयेन्मद्युमांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम्।। २-१७७।।

शराब, मांस, गन्ध, माला, रस, स्त्री, जीवहत्या ये ब्रह्मचारीके लिए सदैव त्याज्य हैं। इनका सेवन ब्रह्मचारीको स्वप्नमें भी नहीं करना चाहिए।

अभ्यंगमंजनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्।
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम्।। २-१७८।।
द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम्।
दाराणां प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च।। २-१७९।।

ब्रह्मचारीको उबटन, काजल, जूता, छतरी, काम, क्रोध, लोभ, नृत्य और गन्दे गाने सर्वथा वर्जित हैं। जूआ खेलना, किसीका मिथ्या दोष वर्णन करना, बुरी दृष्टिसे स्त्री-दर्शन तथा स्त्रीके साथ सम्भाषण तथा उसके साथ कुचेष्टा आदिसे छात्रोंको बिल्कुल दूर रहना चाहिये।

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित्।
कामाद्धिस्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः।। २-१८०।।

आश्रमके अन्दर छात्र सदैव अकेले सोवे, वीर्यकी हानि कभी न करे। जो अपने वीर्यको गिराता है वह अपने व्रतका नाश कर देता है।

आजकी शिक्षा-प्रणालीमें छात्र संयमी होवे या न होवे इसकी पूर्णरूपेण उपेक्षा है। केवल गणित, भूगोल, तथा अन्य तकनीकी शिक्षासे शिक्षित कर आजका अध्यापक अपने कर्त्तव्यकी इतिश्री समझ लेता है। मानवताके गुण उसमें कितने अंशमें आए हैं इसका ध्यान आजकी शिक्षामें नहींके बराबर है। अच्छे भले स्वस्थ बच्चे स्कूलोंमें जाकर बुरी-बुरी आदतोंको सीख लेते हैं और जब परीक्षा उत्तीर्ण करके निकलते हैं तो उनका शरीर अति दुर्बल हो जाता है। क्योंकि वे लोग यही समझते हैं कि स्कूलमें पढ़नेका अभिप्राय केवल परीक्षा पास करना है। यही कारण है कि जब परीक्षा उत्तीर्ण करके छात्र कालेजोंसे निकलते हैं तो वे देश-सेवा बिल्कुल भी करनेकी नहीं सोचते हैं। वे डाक्टरोंके दरवाजे खटखटाते रहते हैं और नौकरीके लिये मारे मारे फिरते हैं।

इस सदाचारी शिक्षाप्रणालीके अभावके कारण ही तो आज हमारे देशका वातावरण छात्रोंके उत्पात, अनुशासनहीनता और चरित्रहीनता आदि दोषोंके कारण पूर्णरूपेण अशान्त बन चुका है। सड़कों पर चलती हुई लड़कियोंके पीछे आजका छात्र ऐसे दौड़ता है जैसे बाघ शिकार पर। अनुशासनहीनता तो आज पराकाष्ठा तक पहुँच चुकी है। आजकल समय समय पर समाचारपत्रोंमें प्रकाशित होनेवाली घटनाओंको लीजिये। मध्यप्रदेशमें एक प्रधानाचार्यको छात्रोंने गोलीसे इसलिए उड़ा दिया कि वह परीक्षामें नकल करनेसे रोकता था। कलकत्तामें प्रिन्सिपलका घर जलाना, मुरादाबादमें प्रोफेसरकी अंगुली काट देना आदि सब दुर्घटनाएँ आजकी शिक्षा-प्रणालीकी देन ही कही जा सकती हैं। भारतकी पार्लियामेन्ट तक सभी चिन्तित हैं कि क्या किया जाये? वर्तमान शिक्षा-प्रणालीके ऐसे जहरीले फल क्यों हैं? उत्तर स्पष्ट है कि स्कूल और आजकलके कालेजोंकी शिक्षा वास्तवमें शिक्षा नहीं है, वहां तो केवल परीक्षा पास करनेकी मशीन है। जब तक मनुकी शिक्षा-प्रणालीकी भाँति छात्रोंके अंदर मानवताके गुण लानेका विशेष ध्यान नहीं होगा, तब तक अच्छे नागरिकोंका निर्माण नहीं हो सकता है।

जैसा कि हम पीछे देख आए हैं मनुकी शिक्षा वेदकी शिक्षाका अनुसरण करती है। जब बच्चेके माता-पिता उसे गुरुकुलमें प्रविष्ट करानेके लिए ले जाते हैं तब आचार्य जहाँ उसे नाना प्रकारके ज्ञान-विज्ञानों-से परिपूर्ण करनेका आश्वासन देता है वहां वह यह भी आश्वासन देता है कि–'चरित्रांस्ते शुन्धामि' "हे बच्चे! मैं तेरे चरित्रको शुद्ध और पवित्र करूँगा।" यह प्रतिज्ञा आचार्य तब करता था जब कि वह स्वयं तपस्वी और सदाचारी होता था। इसीलिए तो तैत्तिरीय उपनिषद्की शिक्षावल्लीमें आचार्य भगवान्से प्रार्थना करता है कि "शरीरं मे विचर्षणम्"–मेरा शरीर कान्तिमान बनाओ, ताकि मेरे अन्ते-वासी ब्रह्मचारी मेरा अनुकरण कर वे भी सुन्दर स्वस्थ शरीरवाले एवं चरित्रवान् बन सकें। इसी प्रकार मनुस्मृतिमें भी आचार्य कैसा हो, उसका जीवन स्वयं में कैसा हो, इन प्रश्नों पर वेद और उपनिषदों-की तरह ही विचार किया गया है। उपाध्याय, गुरु और आचार्य लोग स्वयं जितेन्द्रिय हों। आजकलकी शिक्षा-प्रणालीमें पढ़ानेवाले कितने सदाचारी हैं, इसका तनिक भी ध्यान नहीं रखा जाता है।

मनुकी शिक्षाको समझनेके लिए हम स्वामी विवेकानन्दजीकी शिक्षाके सम्बन्धमें उद्घोषणाको देख सकते हैं–"सभी शिक्षाओंका उद्देश्य मनुष्य-निर्माण ही हो। जिस अभ्यासके द्वारा मनुष्यकी इच्छा-शक्तिका प्रवाह संयमित होकर फलदायी बन सके उसीका नाम शिक्षा है। हमारे देशको अब आवश्यकता है लौह-बाहुओं और फौलादी स्नायुओंकी, दुर्दमनीय प्रचण्ड इच्छाशक्तिकी। हमें चाहिये ऐसी शिक्षा, जो हर तरहसे मनुष्य बना सके।"

इसी तरह महर्षि स्वामी दयानन्दजी भी शिक्षाके सम्बन्धमें अपना मत देते हैं कि–"जिससे विद्या, सभ्यता, धर्मात्मता, जितेन्द्रियता आदिकी बढ़ती होवे और अविद्यादि दोष छूटें उसको शिक्षा कहते हैं।" (सत्यार्थप्रकाश)

इस प्रकार यह स्पष्ट हो गया कि वेदसे लेकर मनु तक शिक्षाका सबसे मुख्य उद्देश्य चरित्रका निर्माण करना है। जो शिक्षा-प्रणाली मनुष्यके चरित्र-निर्माणकी ओर ध्यान नहीं देती वह वस्तुतः शिक्षा ही नहीं कहला सकती। शिक्षाके क्षेत्रमें आज स्वतन्त्रताके नाम पर उच्छृंखलता, अनुशासनहीनता, आदि का बोलबाला है। आजकलका मनोविज्ञान भी इस बात पर विशेष जोर देता है कि स्कूलोंमें दण्ड-विधान न हो। परन्तु उचित दण्ड-व्यवस्था न होनेके कारण आज जो अव्यवस्था हम स्कूलोंमें देख रहे हैं वह सबके सामने प्रत्यक्ष है। यह ठीक है कि अध्यापक अपना क्रोध शान्त बच्चोंको पीट कर न करे, परन्तु यदि बच्चा बुराइयोंमें फँसें तो उसको सुधारनेकी दृष्टिसे ताड़ना करना बुरा नहीं है अपितु उस छात्रके लिए अमृततुल्य है।

मनुकी शिक्षा-प्रणालीमें एक विशेषता यह भी है कि वह हमें मनको परिष्कृत करनेवाले साहित्यका भी ज्ञान कराती है। आज पाश्चात्य देशोंमें कई स्थानों पर केवल लकड़ी, लोहे आदिका काटना सीख

कर ही वे अपने आपको पूर्णरूपसे शिक्षित समझते हैं। मनको उदात्त करनेवाले साहित्यका अध्ययन बिल्कुल नहीं करते हैं। इसका परिणाम आगे चलकर बड़ा भयंकर सामने आया है। बर्मिंघमकी घटना है कि एक व्यक्तिने रात्रिमें अपने तीन बच्चों और पत्नीको मौतके घाट उतार दिया और वह जाकर सो गया। पुलिसने आकर उस व्यक्तिको जगाया। जब उससे पूछा गया कि तुमने इतने व्यक्तियोंका खून कर दिया तो भी तुम्हें डर नहीं लगा और मनमें ग्लानि नहीं हुई? उस आदमीने उत्तर दिया— मैं रातदिन लोहा, लकड़ी काटता हूँ, इन्हें काट दिया तो क्या हुआ? पाठकोंके समक्ष हम यह स्पष्ट करना चाहते हैं कि बिना उच्च साहित्यके अध्ययनके जीवनमें लचक, अहिंसा, स्नेह, सहानुभूति आदि गुणोंका विकास नहीं हो सकता है। इसीलिए तो साहित्यको समाजका दर्पण कहा है।

वास्तवमें ये सब विशेषताएँ मनुस्मृतिकी शिक्षा-प्रणालीमें उपलब्ध होती हैं। उस समयकी सभी शिक्षा-प्रणालियाँ चाहे वह कमी नियसकी शिक्षा हो, रूसोकी शिक्षा हो, पेस्टालाजीकी शिक्षा हो, फ्राब्येल-की शिक्षा हो, ड्यूईकी शिक्षा हो और चाहे मैडम माण्टेसरीकी शिक्षा हो, ये सभी शिक्षाके एक एक अंग पर ही विशेष जोर देती हैं। इन सबका समन्वय हमें मनुकी शिक्षा-प्रणालीमें दृष्टिगोचर होता है। मनु घोषणा करते हैं कि सभी प्रकारकी विद्याओंका अभ्यास मनुष्य नित्य किया करें—

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ।। ४-१९ ।।

बुद्धि तथा धनकी वृद्धि करनेवाले वैदिक (वेदांगादि) तथा निगम शिल्पकारी, वैद्यक, शस्त्रविद्या, धर्मशास्त्रादि विद्याओंका नित्य स्वाध्याय किया करें।

यदि हम चाहते हैं कि हमारे देशमें पुनः साहित्यक और चारित्रिक उत्थान हो तो भारत सरकार-को चाहिये कि वह मैकालेकी शिक्षा-प्रणालीको हटा कर यहाँ मनुकी शिक्षा-प्रणालीको पुन: प्रचलित करे, ताकि हम गर्वसे कह सकें—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।

अर्थात्—धरतीके सब लोग भारतवर्षके शिक्षकोंसे सब प्रकारकी शिक्षा और चरित्र-निर्माण सीखें।

EDUCATION AND FEAR

When a child has made a mistake, see that he confesses it to you spontaneously and frankly; and when he has confessed, make him understand with kindness and affection what was wrong in his movements and that he should not repeat it. In any case, never scold him; a falt confessed must be forgiven. You should not allow any fear to slip in between you and your child. Fear is a disastrous way to education.

(From 'On Education') **—Mother**

☆ ☆ ☆ प्राचीन भारतमें शिक्षण-विधि

लेखक : श्री उदयवीर शास्त्री, वेदान्ताचार्य, गाजियावाद, यू. पी.

भारतकी महान् और अतिप्राचीन सभ्यता एवं संस्कृतिका निर्माण भारतीय शिक्षासंस्थाओंमें ही होता रहा है, इसे कौन नहीं जानता? भारतकी उस प्राचीन शिक्षा-प्रणालीके कुछ आधारभूत सिद्धान्त रहे हैं; उनकी जानकारी आवश्यक समझकर उस विषयमें कुछ विचार प्रस्तुत किया जाता है।

पाश्चात्य देशोंके विद्वानोंका ही आजकल इस दिशामें प्रयत्न देखा जाता है, पर उनके जीवनका आदर्श भिन्न होनेसे वे भारतकी अन्तरात्माका वास्तविक स्वरूप समझनेमें असफल रहे हैं। इसी कारण इस विषयमें कतिपय ऐसे सिद्धान्तोंका प्रतिपादन उनके द्वारा होता रहा है, जो प्राय: भ्रान्तिमूलक हैं। इस विषयके गम्भीर पर्यालोचन और निष्पक्ष विवेचनके द्वारा यह स्पष्टीकरण आवश्यक है कि प्राचीन शिक्षा-पद्धतिका स्वरूप क्या रहा होगा। इस समय इसकी और भी आवश्यकता है, जबकि देश पराधीनतासे मुक्त हो चुका है, और ऐसी शिक्षा-पद्धतिका आश्रय ले सकता है, जो अपने देशके लिये अनुकूल व हितकर हो। आज इसका बड़ा महत्त्व है, क्योंकि भारतीय शिक्षाविदोंके सम्मुख यह एक जटिल प्रश्न है कि आधुनिक दशामें भारतकी राष्ट्रिय शिक्षा-पद्धतिका निर्माण कैसा हो, जो यहाँकी परम्पराओंके अनुकूल हो सके। इसमें कोई सन्देह नहीं कि किसी देशके लिये वही शिक्षा-प्रणाली शुभावह हो सकती है, जो उस देश व राष्ट्रकी परिस्थितियों एवं परंपराओंके अनुकूल हो, तथा राष्ट्रके जीवनादर्शका अनुसरण करती हो।

हमारा देश ऐसा नहीं है, जिसकी अपनी शिक्षा-पद्धति कभी न रही हो, जिससे केवल विदेशी शिक्षा-परम्परा पर निर्भर रहा जाय। देशकी पराधीन दशामें यह अनिवार्य-सा दिखाई देता था, जिस कारण विदेशी शिक्षा-परम्पराको बलपूर्वक आत्मसात् करना पड़ा; परन्तु अब देशके स्वतन्त्र हो जाने पर उसी दीन-हीन दशाका अनुसरण किया जाता रहे, यह देशके नेताओंके लिए, विशेषकर शिक्षाविदोंके लिए शोभाजनक प्रतीत नहीं होता।

शिक्षा-पद्धति कैसी हो

यह एक निर्विवाद सत्य है कि आज हमारे देशमें ऐसी शिक्षा-पद्धतिका निर्माण आवश्यक है, जो भारतीय संस्कृति और सभ्यताके मूलभूत सिद्धान्तों पर आधारित हो; जो हमारी आजकी राष्ट्रिय आवश्यकताओं और आकांक्षाओंकी पूर्ति करनेमें सब प्रकार समर्थ हो।

जब हम भारतीय संस्कृति व सभ्यताका उल्लेख करते हुए उसके विषयमें अपने श्रद्धाभावको प्रकट करते हैं, तब हमारा यह अभिप्राय नहीं होता कि हम अपनी आजकी परिस्थितियों और आवश्यकताओं-की उपेक्षा कर रहे हैं। वस्तुत: अतीतकालकी शिक्षा-पद्धतिका––वर्त्तमानकालकी आवश्यकताओंकी उपेक्षा कर––सर्वात्मना उसी रूपमें अनुकरण किया जाय, और उसीके अनुसार शिक्षण-संस्थाओंका संचालन हो, तो शिक्षाके अभिमत फलकी प्राप्ति होना दिवास्वप्नके समान ही समझना चाहिए। इसलिए हमारा केवल इतना अभिप्राय है कि भारतकी उस प्राचीन गुरुकुल शिक्षा-प्रणालीके जो आदर्शभूत महान् सिद्धान्त हैं, उनको आधार बनाकर नवशिक्षाक्रमके संचालनसे तथा उस प्रकारकी शिक्षाशालाओंकी स्थापनाके द्वारा हम राष्ट्रमें नवजीवन संचार कर सकते हैं।

छात्र और अध्यापकोंके बीच जो आतंकपूर्ण स्थिति पदे-पदे आज देखी जाती है, उसका भी आमूल-चूल निवारण किया जा सकता है, अथवा उसमें उचित परिवर्तन लाया जा सकता है, यदि शिक्षाकी उस प्राचीन पद्धतिका अनुसरण किया जा सके। छात्र और अध्यापककी पारस्परिक परिस्थिति

आदान और प्रदानकी है। अध्यापक छात्रके लिए अभ्युदय रूप फल देनेवाले ज्ञानका प्रदान करता है। छात्र सावधानतापूर्वक उसका आदान करता है। यदि यह क्रम अनुकूलताके साथ चलता रहता है, तो यह बहुत ठीक है और उचित फलका देनेवाला है। यदि इसमें विपर्यय हो जाता है, उसके अनुसार मान लीजिये, कि अध्यापकके पास छात्रको देनेके लिए कुछ नहीं है, और वह स्वार्थ-परायण बन कर समस्त शिक्षण-कालको इधर-उधरकी प्रवृत्तियोंके द्वारा ही पूरा कर देता है; अथवा छात्र अध्यापक द्वारा प्रदत्त उपयुक्त ज्ञानको ग्रहण करनेके लिए अपने मस्तिष्क-द्वारको खुला नहीं रहने देता है; तो न छात्रोंमें अनुशासनहीनताको दूर किया जा सकता है, और न अध्यापकोंमें प्रतिकूल विक्षोभकी प्रवृत्तिको रोका जा सकता है। यह संघर्ष प्रतिदिन बढ़ता हुआ ही दिखाई दे रहा है। स्पष्ट है, यह सब पश्चिमी देशोंकी नकल वर्त्तमान शिक्षा-पद्धतिके ही कड़ुए फल हैं।

प्राचीन शिक्षा-पद्धतिका लक्ष्य – सत्यकी खोज

अपनी संस्कृतिकी परम्पराको समझनेके लिए यह जानना आवश्यक है कि प्राचीन भारतमें जीवनका आदर्श क्या माना जाता रहा है। आदिकालसे ही भारतीय धर्मप्राण रहे हैं, ऐसा देखा जाता है। भौतिक सुखकी अपेक्षा आध्यात्मिक आनन्दकी खोजमें उनकी विशेष प्रवृत्तिका पता लगता है। शिक्षाके क्षेत्रमें भी उनकी यह आध्यात्मिक भावना बड़ी प्रबलताके साथ दिखाई देती है। शिक्षा या विद्याका फल उन्होंने बताया —— अपने आपको वास्तविक रूपमें पहचानना अथवा दुःखोंसे छुटकारा पाना —— 'आत्मानं विजानीहि, सा विद्या या विमुक्तये।'

अपने आपको वास्तविक रूपमें पहचाननेके उद्देश्यसे जो साधन उपनिषदोंमें बताये गये हैं, वे शिक्षा-पद्धतिके आधारभूत तत्त्व हैं। मुण्डक उपनिषद् [३–१–५] में बताया है ——

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयो वीतशोकाः।।

अपने आपको समझनेके लिए सत्य, तप, सम्यग्ज्ञान और निरन्तर ब्रह्मचर्यका पालन —— ये चार साधन आवश्यक हैं। अपने उज्ज्वल प्रकाशमय निर्दोष स्वरूपको समस्त बाधाओंसे अलग रहकर संयम-पूर्वक देखा जा सकता है। इससे स्पष्ट है, विद्याके अर्जन करनेके लिए प्राचीन भारतमें जिस पद्धतिका अवलम्बन किया जाता था, उसके आधारभूत ये चार महत्त्वपूर्ण स्तम्भ थे। इन पर टिका ज्ञान कभी शिथिल नहीं हो पाता था, न वह अवसर आने पर ज्ञानीको कभी धोखा देता था। आइये, इनको समझनेका प्रयत्न करें।

सत्य —— संकीर्ण पक्षपातोंका जड़मूलसे परित्याग और सब देश तथा सब कालोंमें उपयोगी चिरन्तन सिद्धान्तोंकी खोज करनेकी प्रवृत्तिका नाम यथार्थ सत्य है। ज्ञानके अर्जन और अन्वेषणके क्षेत्रमें इस प्रकार-की दृष्टि या प्रवृत्तिकी उपयोगिताको कौन स्वीकार न करेगा? ऐसी महत्त्वपूर्ण भावनाको छोड़कर यदि कोई व्यक्ति आध्यात्मिक विवेचन अथवा अंशमात्रसे ही वैज्ञानिक खोज करना चाहता है, तो उसे अपने कार्यमें सफलता मिलनेकी आशा नहीं रखनी चाहिये। क्योंकि संकीर्ण पक्षपातोंमें फंसकर व्यक्ति सत्यके ध्येय तक पहुंच नहीं पाता, इसी कारण उस प्रकारकी भावना व प्रवृत्तियोंको सत्यका यथार्थ स्वरूप माना गया है। ज्ञानार्जन-मूलक उन्नतिका यह प्रधान आधार-स्तम्भ है।

तप —— शास्त्रोंमें तपकी बहुत महिमा गाई गई है। दर्शनकार पतंजलिने योगके अंगोंमें नियमके अन्तर्गत मध्य-मणिन्यायसे तपकी गणना अन्य सब नियमोंके प्रकाशकरूपमें की है। शारीरिक, वाचिक और मानसिक भेदसे तपका विवरण करते हुए गीतामें लिखा है ——

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्। ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते।।
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्, स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते।।
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः। भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते।।

शारीर, मानस और वाचिक स्तर पर छात्रोंमें ज्ञानार्जनके लिए इन सभी गुणोंका विकास होना अत्यन्त आवश्यक है। यह बहुत ध्यान देनेकी बात है, प्राचीन शिक्षाविदोंने केवल देहसम्बन्धी बाह्य साधनाको ही तपका स्वरूप नहीं समझा था; अपितु उन्होंने मानसिक एवं आध्यात्मिक साधनाको विशेष रूपसे तपकी सीमामें माना था। छात्रोंके दैहिक, वाचिक और आध्यात्मिक रूपसे सभी प्रकारके विकासके लिए उस कालमें पूरा प्रयत्न किया जाता था।

सम्यग् ज्ञान— शिक्षाकालमें ज्ञानार्जनके लिए ऐसी भावनाका होना अत्यावश्यक है। छात्र और अध्यापक दोनोंकी जब सच्चे रूपमें यह भावना रहती है कि हमारा प्रधान ध्येय ज्ञानका अर्जन करना कराना है तो उसके लिए आचरित प्रवृत्तियाँ सफल होती हैं। ज्ञानका सम्यक्त्व इसी निष्ठामें है, कि हम उसकी प्राप्तिके लिए लालायित व उत्सुक रहते हैं, तथा सतत प्रयत्न करते हैं। शास्त्रोंमें जहां यह बताया गया है कि असूया या ईर्ष्या करनेवाले, उद्दण्डता दिखानेवाले और संयमसे न रहनेवालेको गुरु विद्या न पढ़ावे; अर्थात् ऐसा व्यक्ति ज्ञानप्राप्तिका अधिकारी नहीं है; उसका यही तात्पर्य है कि, ऐसे व्यक्तिकी निष्ठा ज्ञानके सम्यक्त्वमें नहीं है, तब वह न ज्ञानार्जनके लिए उत्सुक रहता है, न उस ओर प्रवृत्तिकी भावना रखता है। इसलिए शिक्षाके क्षेत्रमें यह अत्यावश्यक है कि छात्र और अध्यापक ज्ञानके सम्यक्त्वके प्रति निष्ठावान् हों।

आज छात्र और अध्यापकोंमें पारस्परिक आदर व वात्सल्यका भाव न रहकर जो संघर्षकी परिस्थिति दिखाई देती है; तथा छात्रोंकी अनुशासनहीनता, उद्दण्डता, एवं अध्यापकोंकी अपने उत्तरदायित्व-पूर्ण कर्त्तव्यके प्रति उदासीनता, ज्ञानस्तरका पतन आदि सबका यही कारण है कि शिक्षाके क्षेत्रमें हमने ज्ञानके सम्यक्त्वकी भावनाका तिरस्कार किया है। हमने इस सत्यको भुला दिया है कि हमारे जीवनकी समस्याओंका सच्चा समाधान ज्ञानके प्रति हमारी इस भावनामें ही निहित है।

मेरे जीवनकी एक छोटी-सी घटना है। छात्रावस्थामें उन दिनों मैं ऊँची श्रेणीमें अध्ययन करता था। यह १९१५ ईस्वी सन्‌के प्रारम्भिक महीनोंकी बात है। उस अवसर पर महात्मा गांधी उस संस्थामें पधारे। लगभग एक सप्ताह ठहरे। विदाईके समय सभी संस्था-निवासी एकत्रित थे। अवसर पा, साहस कर मैंने महात्माजीसे निवेदन किया— हमारे जीवनका उद्देश्य क्या होना चाहिए, इस विषयमें कुछ उपदेश देनेकी कृपा करें। मेरी इस जिज्ञासाका जो उत्तर या समाधान मुझे मिला, पाठक उस पर ध्यान दें। महात्माजीने कहा— तुम जो शिक्षा प्राप्त कर रहे हो, यही समझनेके लिए कर रहे हो, कि जीवनका उद्देश्य क्या होना चाहिए। यदि तब भी समझमें न आये, तो मेरे पास आ जाना, बता दूंगा।

पाठक विचारें, ये कितने गम्भीर व महत्त्वपूर्ण सूत्ररूप वाक्य हैं। हमारी शिक्षा हमारी जीवन-पद्धतिका मार्ग प्रदर्शन करनेवाली होनी चाहिए। शिक्षित होकर यदि हम जीवन-समस्याओंका समाधान करनेमें अक्षम रहते हैं, तो समझना चाहिए, वह शिक्षा निष्फल है, अथवा वह वास्तविक शिक्षा नहीं है। इसमें वास्तविकता तभी आती है, जब हम प्राप्तव्य ज्ञानके सम्यक्त्वके प्रति निष्ठावान् रहते हैं। जीवनका यह भाग केवल समय यापन करने या मन बहलाने मात्रके लिए नहीं होता। इसके लिए जीवनका प्रारम्भिक भाग इसी कारण व्यवस्थित है कि आगे यह जीवन-भवन दृढ़ताके साथ कायम रह सके।

ब्रह्मचर्य— प्राचीन भारतीय शिक्षा-प्रणालीकी यह बहुत बड़ी विशेषता है, जो उसमें ब्रह्मचर्य-व्रतका पालन एक मुख्य आधार माना गया। आजके शिक्षा-विशेषज्ञ भी शिक्षाके साथ चरित्र-निर्माणके महत्त्वको स्वीकार करते हैं, और इसे शिक्षाका ध्येय मानते हैं। परन्तु उनके सामने यह विकट प्रश्न है कि इस ध्येयकी उपलब्धि कैसे हो? सक्रिय रूपमें इस प्रश्नके समाधानके लिए आजका शिक्षाविद् किंकर्त्तव्यविमूढ़ है। परन्तु प्राचीन शिक्षाविदोंने शिक्षा-पद्धतिमें ब्रह्मचर्य-प्रणालीका आवश्यक रूपसे सन्निवेश कर इस समस्याका पूर्णांग उपयुक्त समाधान प्राप्त कर लिया था। चरित्र-निर्माणके लिए उनका यह सक्रिय कदम था।

उन्होंने किसी संकीर्ण-संकुचित अर्थमें ब्रह्मचर्य पदका प्रयोग नहीं किया, जिससे यह समझा जाय कि इससे उनका अभिप्राय केवल वीर्यरक्षामात्र था। यद्यपि वीर्यरक्षा व संयत जीवन चरित्र-निर्माणका एक मुख्य आधार है; फिर भी इस पदसे उनका तात्पर्य एक तपोमयी जीवन-पद्धतिका निर्माण करना था; जिसके आधार पर उस नियत कालमें ही छात्रोंमें दैहिक, मानसिक, वौद्धिक, आध्यात्मिक आदि क्षमताओंका विकास साथ ही साथ अनायास किया जा सकता था। इसमें सन्देह नहीं कि इस प्रकारकी शिक्षा-प्रणाली छात्रोंके व्यक्तित्त्वका चतुरस्र विकास करनेमें पूर्ण समर्थ रहती है। छात्रावस्थामें जो संस्कार परिपक्व हो जाते हैं, और इस प्रणालीसे शिक्षा प्राप्त करनेमें जो नियमित दिनचर्या अभ्यस्त हो जाती है, उसका प्रभाव व स्थैर्य जीवनपर्यन्त वना रहता है। व्यक्तिका ऐसा जीवन-आदर्श समस्त समाजके लिए सदा सुखावह होता है।

विद्या-विरोधी दोष—आधुनिक शिक्षा-प्रणालीमें इन गुणोंका प्रायः अभाव देखा जाता है। वहाँ इस वातकी ओर कोई ध्यान नहीं दिया जाता, न इसकी आवश्यकता समझी जाती कि छात्रोंमें सत्य, तप आदि गुणोंका विकास हो। इसके विपरीत समाजशास्त्र व धर्मशास्त्र आदिमें जो वातें छात्रोंके लिए दोषरूप बताई गई हैं, उनकी प्रचुरता आज छात्रोंमें अच्छी तरह देखी जा सकती है। महाभारतके विदुर-प्रजागर पर्वमें छात्रोंके अन्दर पैदा हो जानेवाले कतिपय विद्या-विरोधी दोष ये बताये गये हैं—

आलस्यं मदमोहौ च चापल्यं गोष्ठिरेव च।
स्तब्धता चाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च।।
एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः।

आलस्य, मद-उन्माद (विद्याग्रहणके प्रति उपेक्षा-लापरवाही), मोह-अनपेक्षित वस्तुओंके प्रति निष्फल आकर्षण, चपलता, गोष्ठी – व्यर्थकी पंचायत लगाना, स्तब्धता – अपने आपको सबसे महान समझना, व्यर्थकी वातोंमें अभिमान प्रकट करना, अपने साथियों-सहयोगियोंके प्रति सहानुभूतिकी भावना न रखना, ये सव विद्या-विरोधी दोष हैं, जो छात्रोंमें न होने चाहिए। आजकी शिक्षा-प्रणालीमें छात्रोंके इन दोषोंको दूर करनेके लिए कोई प्रयास नहीं देखा जाता।

स्पष्ट है, मूल रूपसे इसमें छात्रोंका कोई अपराध नहीं है। प्रत्युत वर्त्तमान शिक्षा-पद्धतिकी यह चिन्तनीय न्यूनता है, जिसमें छात्रोंके नैतिक आचरणको सुधारनेके लिए कोई ध्यान नहीं दिया जाता। सत्य एवं ब्रह्मचर्य आदि व्रतोंके पालनकी शिक्षा विषकी गोलीके समान मानी जाती है। धर्मका आचरण बकरीके गलेके थनके समान निरर्थक कहा जाता है। गुरुजनोंकी सेवा-शुश्रूषा व आज्ञा-पालन अपनी स्वतन्त्रताका विघात करना है। निरन्तर अध्ययन आदिमें लगे रहना केवल समयका गँवाना है। व्यर्थ-संघर्षको पैदा करनेवाली गोष्ठियोंका आयोजन करना नेतृजनोचित गुणोंका उद्भावन है। अध्ययन-अध्यापन आदिमें बाधाओंका उत्पादन करना स्वातन्त्र्यप्रियता है। ऐसी शिक्षा-पद्धतिका अभ्यस्त पथभ्रष्ट छात्रसमुदाय अनुशासनहीन कैसे न हो जाय? इसमें छात्र विचारे क्या करें, जव शिक्षाकी रीति ही ऐसी है।

शिक्षाकी अनिवार्यता

प्राचीन भारतमें समाजके सभी वालक-वालिकाओंके लिए शिक्षा अनिवार्य थी। पांच वर्षकी आयुसे लेकर दस वर्षकी आयु तक सव वालक विधिपूर्वक उपनयन संस्कारके अनन्तर नियत गुरुके पास भेज दिये जाते थे। उस समय शासनकी यही व्यवस्था थी। छात्रोंके निवास, भोजन, आच्छादन आदिका सब प्रवन्ध वहीं रहता था। व्ययभार शासन और जनता दोनोंके सहयोगसे उठाया जाता था। पूरे अध्ययनकी समाप्ति तक छात्रोंको गुरुके समीप ही रहना पड़ता था। अध्ययनके अतिरिक्त उनको अन्य किसी वातकी चिन्ता नहीं रहती थी। आश्रम-नियमोंका पालन करते हुए विद्याप्राप्तिके लिए प्रयत्नशील रहना ही उनका कर्त्तव्य था।

उपनयन संस्कार शिक्षा-ग्रहण करनेके अधिकारका द्योतक है। एक नियत आयुमें सभी बालकोंका उपनयन, उसके अनन्तर शिक्षाप्राप्तिके लिए गुरुकुलमें जाना; यह सबके लिए एक अनिवार्य नियम था। इससे स्पष्ट होता है कि उस समय प्रत्येक बालकके लिए शिक्षा ग्रहण करना आवश्यक था। जो इस व्यवस्थाकी उपेक्षा करते थे, समाजमें उनका निम्न-स्थान हो जाता था।

शिक्षाका क्षेत्र उस समय अत्यन्त विस्तृत था, और छात्र-जीवनके थोड़ेसे परिमित वर्ष होते थे। उतने समयमें ऐसे विस्तृत ज्ञानकी प्राप्ति कर लेना संभव न रहता था। इस स्थितिको समझते हुए कतिपय विद्वान् अपना समस्त जीवन ज्ञानके संचय और उसके वितरणमें ही लगा देते थे। इस प्रकारका शिक्षक-समुदाय समस्त देशके विभिन्न स्थानोंमें फैला हुआ था, और उनके अपने विशिष्ट शिक्षाकेन्द्र थे। कण्व, भारद्वाज, कृष्ण द्वैपायन (वेदव्यास) आदिके ऐसे ही शिक्षाकेन्द्र थे, जहाँ प्रत्येकके अन्दर दस-दस सहस्रके लगभग छात्रोंके निवास व अध्ययन आदिका पूर्ण प्रवन्ध रहता था; ऐसे वर्णन भारतीय साहित्यमें उपलब्ध होते हैं।

विद्याकी विविध शाखाएँ

आजकल ऐसा कहते लोग सुने जाते हैं कि प्राचीन भारतमें केवल धार्मिक शिक्षाका प्रसार था, वह भी कुछ विशिष्ट वर्गोंमें। अन्य व्यावहारिक जीवनोपयोगी विषयोंके अध्यापनका उस समय कोई प्रबन्ध न था, न इन विषयोंकी ओर समाजकी रुचि व प्रवृत्ति थी। पर ऐसा कहना निराधार ही प्रतीत होता है। उपनिषदों, अन्य साहित्य एवं बौद्ध साहित्य आदिमें विद्याकी विविध शाखाओंके अध्ययनका वर्णन उपलब्ध होता है। छान्दोग्य उपनिषद्के सप्तमाध्यायके प्रारम्भमें ही नारदने आचार्य सनत्कुमारके आध्यात्मिक शिक्षाकेन्द्रमें जाकर अपनी अधीत विद्याशाखाओंके विषयमें आचार्यके पूछने पर निवेदन किया है। वहाँ वेदोंके अतिरिक्त अन्य विद्याओंकी लगभग चौदह पन्द्रह विभिन्न शाखाओंके अध्ययनका उल्लेख है।

बौद्ध-जैन साहित्यमें भगवान् बुद्ध एवं महावीर स्वामीके अध्ययन तथा उनके द्वारा अधीत विद्याओंका जहाँ वर्णन है; वहाँ विद्याकी विविध शाखाओंका उल्लेख हुआ है। भारतीय साहित्यमें जिन चौंसठ कलाओंका वर्णन आता है, वे सब विद्याके क्षेत्रके विभिन्न विषय हैं। कादम्बरीमें चन्द्रापीडके अध्ययनका जो वर्णन किया गया है, उसमें अनेक कलाओं एवं शिक्षणीय विद्या-विभागोंका उल्लेख हुआ है। इससे स्पष्ट होता है, कि उस समय छात्रोंकी प्रवृत्ति विद्याकी विभिन्न शाखाओंके अध्ययनमें निरन्तर रहती थी। इन समस्त विभागोंके अध्ययन तथा प्रयोग आदिका प्रबन्ध उन्हीं शिक्षाकेन्द्रोंमें रहता था। छात्रोंकी समस्त दिनचर्या इस प्रकारसे सुव्यवस्थित रहती थी, कि वे उतने सीमित शिक्षाकालमें ही अपने अभिलषित अनेक विभागोंमें प्रवीण हो जाते थे। यह व्यवस्था तभी सम्भव हो सकती है, जब छात्रोंका पूरा समय अपने शिक्षकोंके सान्निध्यमें व्यतीत करनेका प्रवन्ध हो।

अनन्तर कालमें देशके विस्तारके अनुरूप अनेक विश्वविद्यालयोंका पता लगता है। उनमें प्रसिद्ध उल्लेख्य नाम हैं: तक्षशिला, वलभी, नालन्दा, विक्रमशिला, पाटलिपुत्र, जगद्दला आदि। नालन्दा विश्वविद्यालयमें विशाल पुस्तकालय था। वहां विविध विषयों पर सहस्रों अनुपम पुस्तकोंका संग्रह था। ऐतिहासिकोंका कहना है कि पुस्तकालयका भवन नौ खण्डोंमें था, जो विविध विषयकी हस्तलिखित पुस्तकोंसे परिपूर्ण था। उनमेंसे चार सौसे अधिक पुस्तकोंका चीनी यात्री इत्सिङ्गने चीनी भाषामें अनुवाद कराया था। नालन्दा विश्वविद्यालयके अधीत प्रसिद्ध विद्वानोंमें आर्यदेव, शीलभद्र, धर्मपाल, पद्मसम्भव, कमलशील, स्थिरमति, बुद्धकीर्ति आदिका नाम उल्लेखनीय है। सहस्रों वर्ष पूर्व कुमारजीव और गुणवर्मा आदिने चीन देशमें जाकर अपने धर्मका प्रचार किया।

प्राचीन भारतमें स्त्रीशिक्षा

आजकलके अनेक अज्ञ व्यक्ति ऐसी गप्पें करते सुने जाते हैं कि प्राचीन कालमें भारतके अन्दर बालिकाओंके अध्ययनके लिए कोई सामाजिक प्रबन्ध न था। इस विषयमें यह सम्भावना की जा सकती है कि कदाचित् नगरोंसे बाहर अरण्योंमें केवल बालिकाओंके लिए ऐसे शिक्षाकेन्द्र न हों, जैसे बालकोंके लिए होते थे, परन्तु बालिकाओंके लिए अपनी बस्तियोंके समीप ही सामूहिक रूपमें शिक्षाका पूरा प्रबन्ध रहता था। बस्तीकी सभी बालिकाएँ वहाँ इकट्ठी हो पढ़तीं-सीखतीं, उसके बाद प्रतिदिन अपने घरोंमें आ जाती थीं। छात्राओंके इकट्ठे आवासका साहित्यमें कोई संकेत उपलब्ध नहीं होता। रामायण और महाभारत दोनोंमें ऐसे निर्देश हैं, जिससे उस कालमें बालिकाओंके सामूहिक रूपमें अध्ययनके प्रबन्धका पता लगता है। रामायणमें वाल्मीकिके आश्रम और महाभारतमें पाण्डवोंके विराट नगरमें अज्ञातवासके प्रसंग द्रष्टव्य हैं।

प्राचीन साहित्यसे ज्ञात होता है, कि अनेक विद्या-शाखाओंका अध्ययन कर बहुतसी महिलाएँ वेदोंकी ऋषि हुई हैं। उनमें लोपामुद्रा, अपाला, कद्रू, विश्ववारा, रोमशा, घोषा, पौलोमी, श्रद्धा, कामायनी, उर्वशी, यमी आदिके नाम उल्लेख्य हैं। अध्यात्मवादिनी गार्गीने अपने समयके मूर्द्धन्य अध्यात्मवादी याज्ञवल्क्यसे उच्च कोटिकी शास्त्रीय चर्चा की थी, यह सर्वविदित है। फलतः यह एक निर्विवाद सत्य है कि प्राचीन भारतमें शिक्षाका सर्वतोमुखी प्रसार था।

CONTRIBUTORS TO INDIAN POETICS

In India, the word *sahitya*, literature meant the togetherness of word and meaning; and the two are considered so inseparable and sacred that a poet like Kalidasa compared them to the union of Shiva and Parvati, the ideal husband and wife among gods. It is here that poetry was judged as poetry and was viewed as made up of word and sound; and its soul was aesthetic pleasure (*rasa*). Bharata in his *Natyashastra* speaks of *bhava* (emotion), *vibhava* (objective correlative), *anubhava* (response), *sthayibhava* (permanent emotions) and *vyabhichari bhava* (transitory emotions) by their *samyoga* (fusion) awakening *rasa-nispatti* (aesthetic pleasure). Bhamaha in *Kavyalankar* and Dandin in *Kavyadarsha* have dwelt on alankar (Imagery) and *marga* (diction). Vamana in *Kavyalankarsutra* follows Dandin and speaks mainly of excellences in the work of art. Dandin's *marga* becomes *riti* (excellence of the word order) in Vaman's hands. Anandavardhana gave the world his *Dhvany-aloka* in which he propounds the doctrine of *dhvani* (suggestion) as the most important criterion of poetry. Kuntaka perfected the concept of *vakrokti* (obliqueness) as the chief characteristic of poetry. These names exhaust the list of pre-eminent contributors to Indian Poetics and one thing common to all of them is the recognition of *rasa* (aesthetic pleasure), as the object of all works of art, though one stressed the importance of image, another diction, a third one suggestion and fourth one obliqueness.

From: 'LITARARY CRITERION' —**C. D. Narasimhaiah**

☆ ☆ ☆ श्री अरविन्दका शिक्षण-दर्शन

लेखक : कु० अनुबहन अम्बुभाई पुराणी, अरविंद सोसायटी, पोंडिचेरी

श्रीअरविन्दने जहाँ कला, राजनीति, धर्म तथा योगके बारेमें अपने मौलिक विचार प्रकट किये हैं वहाँ शिक्षा पर भी बहुत कुछ लिखा है। उनकी दृष्टिमें शिक्षाका बहुत अधिक महत्त्व था। इसलिए जब १९५१ में उनका स्मारक बनानेकी बात चली तो श्री माताजीने उनके स्मारकके रूपमें श्रीअरविन्द शिक्षाकेन्द्रको ही चुना। यूँ तो श्रीअरविन्दाश्रम ही उनके शैक्षणिक आदर्शोंको मूर्तरूप देनेवाली संस्था है, पर उसके साथ एक अलग शिक्षाकेन्द्रका भी संचालन हो रहा है। यहाँ मैं आपको उस शिक्षाकेन्द्रमें किये जानेवाले कुछ परीक्षणोंकी बातें बताऊँगी। इस केन्द्रमें मनुष्योंको सिर्फ मानसिक प्राणी ही नहीं माना जाता। हम जानते हैं कि मनुष्यके कई पहलू हैं और अगर हमें मनुष्यको पूर्णरूपसे सुशिक्षित करना है तो उसके प्रत्येक पहलूको शिक्षा देना आवश्यक है।

मोटे तौर पर हम मनुष्यके चार पहलू देख सकते हैं :

– शरीर और उसकी भौतिक आवश्यकताएँ,
– इच्छाएँ, भावनाएँ,
– विचार और आदर्श,
– इन सबके पीछे छिपा उसका दिव्य रूप।

हम शिक्षा-केन्द्रमें यही कोशिश करते हैं कि इन चारों पहलुओंको विकसित और सुसंस्कृत होनेका अवसर मिले। मनुष्यका आदर्श चाहे कुछ भी क्यों न हो उसके लिये स्वस्थ शरीर बहुत जरूरी है। जो मौजशौक करना चाहता है उसे भी तो स्वस्थ शरीरकी जरूरत होगी।

शारीरिक विकासके लिये हमारे केन्द्रमें हर तरहके खेलकूद और सब तरहके व्यायाम २१ वर्षकी आयुतक अनिवार्य हैं। स्वास्थ्यके इस सत्यको शिक्षाकेन्द्रमें स्थान दिया जाता है और उसके लिये तैराकीसे लेकर कुश्ती और बौक्सिंग तक हर तरहकी प्रशिक्षा दी जाती है। साथ ही साथ बच्चोंको आहार-विहार-के नियम भी सिखाये जाते हैं। स्वस्थ शरीरके इस सत्यको हमारे पूर्वजोंने अच्छी तरह पहचाना था। जीवनके उच्चतम आदर्शकी ओर लक्ष्य करते हुए ऋषि भी बार बार कहते थे: "नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः"

हम सभी जानते हैं कि 'साहित्यसंगीतकलाविहीन : साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः। और यह भी जानते हैं सिर्फ बलिष्ठ शरीरसे तो मनुष्यकी शक्ति ज्यादा उन्मत्त और दुर्दम्य हो जाती है। उसका सदुपयोग करना हो तो यह आवश्यक है कि मनुष्य अपने आवेगों और भावनाओं पर संयम रखना सीखे। हम देखते हैं कि अधिकतर कलाकार स्वेच्छाचारी होते हैं और इस दुर्गुणके लिये कलाको दोष दिया जाता है। किन्तु शिक्षा-केन्द्रमें हर विद्यार्थीको कोई न कोई कला अपनानेके लिए प्रोत्साहित किया जाता है और साथ ही साथ यह आदेश दिया जाता है कि वह कला-शिक्षण द्वारा अपनी भावनाओं और आवेगों पर संयम रखना सीखे। जब विद्यार्थी कुछ सयाना होने लगता है तो उदाहरण और आदेश द्वारा उसे यह बताया जाता है कि उसकी हर कलाकृति भगवान्‌को अर्पित होनी चाहिए, इसलिए उसे अपनी ऊँचीसे ऊँची भावनाओंको ही कलाकृतिमें स्थान देना चाहिए। कलाकार अपनी कृति द्वारा भगवान्‌की पूजा करता है। शिक्षा-केन्द्रमें संगीत (वाद्य और सुर), नृत्य, चित्रकला, कशीदाकारी, फोटोग्राफी, नाट्यकला आदिके विभाग हैं। इन विभागोंको मानसिक शिक्षाके जितना ही महत्त्व दिया जाता है।

इस शिक्षा-केन्द्रमें भी अन्य शिक्षा-केन्द्रोंकी तरह बौद्धिक विकासके लिए हर तरहके विषय पढ़ाए जाते हैं। इस विभागमें कई तरहके परीक्षण चल रहे हैं। बालविभागके बाद एक यह परीक्षण किया जा रहा है कि बच्चेको जिस विषययें अधिक रुचि हो उसे वह जितनी देर तक पढ़ना चाहे पढ़ता रहे। इस विभागमें हर विषयके लिये एक एक अध्यापक अपने निश्चित स्थान पर रहता है। आशा यह की जाती है कि बच्चा स्वयं ही पढ़ने और समझनेकी कोशिश करे और जब वह किसी गुत्थीको अपने आप न सुलझा सके तभी सहायताके लिए अध्यापकके पास जाय।

दूसरे परीक्षणमें विद्यार्थी हर अन्तरमें विषय बदलता रहता है, किन्तु प्रयत्न यह होता है कि जहांतक हो सके वह अपने आप सोचे, समझे और सीखे। इस विभागमें भी अध्यापक उपस्थित रहते हैं, किन्तु सहायताके लिए ही। यहाँ परीक्षा लेनेका ढंग भी औरोंसे न्यारा है। विद्यार्थी जब खुद महसूस करे कि वह अमुक विषयमें परीक्षा देनेके लिये तैयार है तब अपने अध्यापकको सूचना दे देता है। परीक्षा देनेका समय भी सीमित नहीं होता। परीक्षा उसकी रटाईकी क्षमताको जाँचनेके लिए नहीं, उसकी समझको परखनेके लिये होती है। इसलिए नकल करनेका सवाल नहीं उठता। इसलिए परीक्षा देनेमें उसे कड़े नियमोंका सामना नहीं करना पड़ता। श्रीअरविन्दका कहना है कि भारतके पतनके कारणोंमें एक बड़ा कारण यह है कि हमने मौलिक विचारको तिलांजलि दे दी है। हमारी शिक्षण-संस्थाएं विद्यार्थीको सिखाती हैं: 'लीक लीक गाड़ी चले, लीकहि चले सपूत'। इसीका परिणाम है कि आज हमारे देशवासी या तो यूरोप और अमरीकाका या रूस और चीनका अंधा अनुकरण करनेमें ही गौरव मानते हैं। श्री-अरविन्द किसी भी अनुकरणके विरोधी हैं। वे चाहते हैं कि प्रत्येक व्यक्ति संसारमें अपना स्थान ढूंढ़ सके। इसलिए उन्होंने शिक्षामें मौलिक विचारको बहुत अधिक महत्त्व दिया है। हमारा शिक्षा-केन्द्र इस दिशामें प्रयास कर रहा है। परीक्षा, गृहकार्य, श्रेणीकार्य सभीका समान महत्त्व है। यह देखनेका प्रयास नहीं किया जाता कि विद्यार्थीने कितना निगल लिया, बल्कि यह देखा जाता है कि उसने कितना आत्मसात् किया, उसके अन्तरमें कितना पैठ पाया।

श्रीअरविन्दका यह मत रहा है कि शिक्षा द्वारा बालककी सुषुप्त आत्माको जाग्रत करना चाहिये। सारी शिक्षाका ध्येय यही होना चाहिये कि बच्चा आत्माको पहचाने और अपने जीवनको उसीके प्रकाशमें गढ़ता जाय। इसलिए इस शिक्षाकेन्द्रमें पढ़ाई ज्ञानप्राप्तिके लिये ही है, यह बात न सिर्फ दुहरायी जाती है बल्कि क्रियान्वित भी की जाती है, क्योंकि जिन डिग्रियोंके बलपर नौकरी या पद दिये जाते हैं उनका शिक्षा-केन्द्रमें स्थान नहीं है।

शिक्षा-केन्द्रमें एक और महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त पर जोर दिया जाता है और यह है व्यक्तिगत स्वतंत्रता। केन्द्रके बच्चे अपनी रुचिके मुताबिक विषय चुन सकते हैं। इतना ही नहीं एक सत्रके बाद छोड़ भी सकते हैं। श्रीअरविन्दका यह विचार है कि पूर्ण स्वातंत्र्यमें ही व्यक्तिका समुचित विकास हो सकता है।

विद्यालयकी एक और विशेषता यह है कि यहां भारत तथा यूरोपकी अनेक भाषाएँ सिखायी जाती हैं, जिनसे अन्तर्राष्ट्रीय सद्भाव पैदा होनेकी संभावना बढ़ती है। केन्द्रमें चलनेवाले परीक्षणोंका परिणाम हम अभी नहीं देख सकते, क्योंकि अभी तक वे शोधकी अवस्थामें ही हैं। हम श्रीअरविन्दके सिद्धान्तोंका ढोल पीटनेकी जगह उन्हें मूर्तरूप देकर देशके सामने रखना चाहते हैं।

☆ ☆ ☆ श्री माताजीकी शिक्षण-दृष्टि

लेखक : श्री ऋषभचंद, श्री अरविंद आश्रम, पोंडिचेरी

शिक्षाके विषयमें श्री माताजीका विचार

यह अधिकसे अधिक माना जा रहा है कि वर्तमान सांस्कृतिक संकटके लिए मानव-चेतनाके विकृत तथा अन्धकारमय होनेके लिए, और नैतिकता एवं अनुशासनके पतनके लिए यदि कोई चीज उत्तरदायी है तो वह शिक्षा ही है। आज मानव-समाजमें फैली हुई बुराइयाँ जो उसे ही विनष्ट और विकृत करने-का भय दिखा रही हैं, मानवने अपने ही तर्कशील अज्ञानके कारण अपने अन्दर वसा ली हैं और बढ़ा ली हैं, क्योंकि जो शिक्षा उसने पायी है उसने उसके अन्दर अपने-आपको जानने, अपने जीवनके अभिप्राय एवं लक्ष्य जानने, आत्मसंयम सीखने एवं अच्छे और बुरे, जो कुछ उसे वर्द्धित तथा प्रकाशित करते हैं और जो कुछ उसे अन्धकार तथा भ्रममें खींच गिराते हैं उनका विभेद करनेकी जिज्ञासा ही नहीं जागृत की है। लघु दृष्टिवाली भौतिकतासे आवद्ध, जीवनके उच्चतर मूल्योंसे अनभिज्ञ, तथा मानवके ऊपरी मन एवं उसकी भौतिक सत्तासे ही केवल अपना सम्वन्ध रखनेवाली शिक्षाने इस प्रकारकी मानव-जाति पैदा कर दी है जो बिलकुल अपूर्णतया विकसित, आंतरिक संस्कृतिमें अपरिपक्व और अन्धकारकी विनाश-कारी शक्तियोंकी सहज शिकार है। इसने मानवकी वुद्धिको अत्यधिक प्रश्रय देकर और उसके गहरे भागोंकी उपेक्षा करके उसे, उसके मानसिक हठकी अंधतामें, अपने ही नाशका रास्ता तैयार करनेमें सहायता दी है।

श्रीअरविन्द अंतर्राष्ट्रीय शिक्षा-केन्द्रके लिए श्रीमाताजी द्वारा निर्मित शिक्षा-पद्धति छात्रमें सर्वसमन्वित व्यक्तित्वके सर्जनके निमित्त सर्वांगीण पद्धति है। इसका अध्ययन उन्हीं लोगोंको करना चाहिये जो युवकों-की सर्वांगी पूर्णताकी अभिलाषा रखते हैं, क्योंकि वालक तथा युवककी शिक्षाके स्वरूप पर ही मानव-जातिका भाग्य अवलम्बित रहता है।

श्रीमाताजी कहती हैं, "मनुष्यकी शिक्षा उसके जन्मकालसे ही आरम्भ हो जानी चाहिए और उसके समूचे जीवन भर चलती रहनी चाहिए। और यदि शिक्षाको अपना अधिकतम फल प्राप्त करना हो तो उसे उसके (वालकके) जन्मसे पहले ही आरंभ हो जाना चाहिए। स्वयं माता ही शिक्षाका प्रारंभ द्विविध क्रियासे करें: वह अपनेको शिक्षित करें, पढ़ने और लिखनेके द्वारा ही आवश्यक नहीं, वरन् अपनी प्रकृतिकी ही उन्नतिके द्वारा वह अपने विचारोंको ही शुद्ध एवं उच्च करें, अपनी भाव-भावनाओंको उदार एवं विशाल बनावें, और अपने कार्यों तथा वातावरणको यथासंभव सुसमंजस एवं सादगीसे भरा हुआ बनावें। और वह बच्चेको ऊँचेसे ऊँचे आदर्श, जिसकी धारणा वह कर सकती हैं, के अनुसार बनावें तथा इसके लिए दृढ़ एवं निश्चित संकल्प रखें।" इससे "बच्चेको अधिकसे अधिक संभावनाओंके साथ जगत्में आनेके लिए" खूव उत्तम अवस्थाएँ प्राप्त होंगी।

श्रीमाताजीने जिस शिक्षाका प्रतिपादन किया है उसे पूर्ण सर्वांगीण एकतास्वरूप मानव-सत्ताकी पाँच प्रमुख क्रियाओं भौतिक, प्राणिक, मानसिक, आंतरात्मिक और आध्यात्मिकसे सम्बन्ध रखनेवाले पाँच पहलू हैं। साधारणतया शिक्षाके ये सव पहलू नियमित क्रममें अनुसरण करते हैं, किन्तु वे सम्मिलित और संयुक्त भी हो सकते हैं, और "सबोंको जीवनके अंतकाल तक परस्पर एक-दूसरेको पूर्ण बनाते हुए जारी रहना चाहिए।"

श्रीमाँ माता-पिताओंकी पुनर्शिक्षाको ही अधिक महत्त्व प्रदान करती हैं। अपने बच्चोंको अच्छी तरह शिक्षित करनेके उपयुक्त होनेके लिए माता-पिताओंको सबसे पहली चीज जो करनी है वह है अपने

विषयमें सचेतन होना और अपने ऊपर स्वामित्व स्थापित करना ताकि अपने बच्चोंके सामने बुरे उदाहरण न उपस्थित करें। क्योंकि, शिक्षामें उदाहरणसे अधिक महत्त्वपूर्ण कुछ भी नहीं है। उपदेशों और बुद्धिमत्तापूर्ण परामर्शोंसे बहुत ही थोड़ा प्रभाव पड़ता है, "यदि हम अपने जीवन्त उदाहरणके द्वारा अपनी सिखाई बातोंका सत्य उसे न दिखा दें। सच्चाई, ईमानदारी, स्पष्टवादिता, साहस, निष्कामभाव, निःस्वार्थता, धैर्य, सहनशीलता, अध्यवसाय, शान्ति, स्थिरता, आत्मसंयम आदि सभी ऐसे गुण हैं, जो सुन्दर भाषणोंकी अपेक्षा अनन्त गुण अधिक अच्छे रूपमें अपने उदाहरणके द्वारा सिखाये जाते हैं। "माता-पिताओ ! एक ऊँचा आदर्श अपने सामने रखो और उसी आदर्शके अनुकूल सर्वदा कार्य करो। तुम देखोगे कि तुम्हारा बच्चा भी धीरे धीरे उस आदर्शको अपने अन्दर ला रहा है और जो सब गुण तुम उसके स्वभावमें देखना चाहते हो उन्हें वह अपने-आप अभिव्यक्त कर रहा है।"

माता-पिताओंको अपने बच्चों पर पड़नेवाले अपने स्वभावके ही दोषों और दुर्बलताओंके भयानक प्रभावोंसे सचेत तथा जाग्रत होना चाहिए। यदि वे क्रुद्ध हो जाते हैं, या झूठ बोलते हैं, या किसी तरह आत्मसंयमका अभाव दिखलाते हैं तो उन्हीं दुर्गुणोंको अपने बच्चेमें पाकर केवल अपने आपको ही धन्य-वाद देना है।

ऐसी परिस्थितियोंमें दंड तो निरर्थकसे भी अधिक बुरा होता है। इससे तो विद्रोह और हठ ही पैदा होते हैं। माता-पिताओंको याद रखना चाहिए कि बचपन और प्रारम्भिक यौवन जीवनके अत्यधिक प्रभावग्राही काल हैं। माता-पिताओं और उनके बच्चोंके बीच या शिक्षक और छात्रके बीच किसी तरह भयका स्थान नहीं रहना चाहिए, क्योंकि, "भयके द्वारा शिक्षा देना बड़ा खतरनाक तरीका है; यह सदा ही छल-कपट और असत्यको उत्पन्न करता है। स्पष्टदर्शी, सुदृढ़ पर साथ ही कोमल प्रेम और पर्याप्त व्यावहारिक ज्ञान विश्वासका बन्धन पैदा करते हैं, जो तुम्हारे बच्चेकी शिक्षाको फलदायी बनानेके लिए अत्यन्त आवश्यक होता है।"

शरीरकी शिक्षा

शरीर आदतोंसे आबद्ध होता है। भोजन, निद्रा, स्वास्थ्य-विज्ञान और स्वच्छताके विषयमें यदि बच्चा एकदम अपने जन्मसे ही अच्छी आदतें डाले तो यह उसे बादके जीवनमें बहुत-सी तकलीफों और असुविधाओंसे बचा देगा। बच्चोंको सहज भावसे बढ़ने देना चाहिए और भोजनके सम्बन्धमें अपना निजी स्वाद बनाने देना चाहिए। जिन चीजोंके लिए बच्चोंको स्वाभाविक अरुचि या नापसन्दगी हो, उन चीजों-को खानेके लिए उन्हें बाध्य नहीं करना चाहिए; कारण कि बच्चेका शरीर पशुके शरीरकी तरह अपने लाभ और हानिकी चीजोंके बारेमें सहज प्रवृत्ति रखता है और इस प्रवृत्तिको नष्ट नहीं होने देना चाहिए। "बच्चेके भोजनमें वे सभी रासायनिक और शक्तिशाली तत्त्व होने चाहिए जो शरीरके सभी अंगोंके विकास और संतुलित वृद्धिके लिए आवश्यक हैं।"

बच्चोंको रोगसे अपनी सुरक्षा करना सिखाना चाहिए, उनमें भय भरकर नहीं बल्कि उनमें यह प्रभाव डालकर कि रोग तो त्रुटि या दुर्बलताका चिह्न, हीनताका सूचक है, गौरव माननेकी चीज नहीं। शरीरके स्वास्थ्य और अच्छी आदतोंके नियमोंका ज्ञान उन्हें रोगके अनेक आक्रमणोंसे सुरक्षित कर देगा।

ज्यों ही बच्चा अपने अंगोंका व्यवहार करने योग्य हो जाय उसे नियमित शारीरिक व्यायामका अभ्यास बना लेना चाहिए, केवल स्वस्थ रहनेके लिए नहीं वरन् अपने शरीरके सभी भागोंको विकसित करनेके लिए उसे सौंदर्य एवं शरीरके सुसमंजस विकासकी रुचि निर्मित करना सिखाना चाहिए, निश्चय ही दिखावेके लिए या दूसरोंको प्रसन्न करनेके लिए नहीं, वरन् स्वयं सौंदर्यके प्रेमके लिए ही। "अगर धूपमें एक घंटा व्यायाम किया जाय तो कमजोरी या खूनकी कमी दूर करनेमें वह बलवर्धक दवाओं

(Tonics) के एक समूचे भंडारसे कहीं अधिक काम करता है।" अतः बच्चोंको शारीरिक स्वास्थ्य, वल और सन्तुलनके लिए आदत सिखा देनी चाहिए।

प्राणकी शिक्षा

आधुनिक शिक्षा-संस्थाओंमें प्राणकी शिक्षा शायद ही दी जाती है और फिर भी श्रीमाताजीके अनुसार यह सबसे अधिक महत्त्वपूर्ण और सबसे अधिक आवश्यक है। प्राण ही वासनाओं, इच्छाओं, अंध आवेगों और आकुल आकांक्षाओंका स्थान है, और जब तक यह शुद्ध और अन्तरात्माकी समस्वरताके साथ एक नहीं हो जाता तब तक यह मनुष्यमें पशुका राज्य जारी रखेगा तथा मानव-व्यक्तित्वकी सर्वांगीणताके सारे प्रयत्नोंको निरर्थक करता रहेगा। तथापि यह अपने अन्दर "वल-वीर्य, शक्ति-सामर्थ्य, उत्साह और अमोघ क्रियाशीलता" निहित रखनेके कारण जीवनमें आत्माकी आत्म-अभिव्यक्तिका अत्यधिक उपयोगी यंत्र है। अतएव इसको न तो प्रश्रय देना, न भूखों मारना ही चाहिए, बल्कि इसे प्रकाशित और रूपांतरित करना तथा आत्माका वाहन बनाना चाहिए। "प्राणकी शिक्षाके दो प्रधान रूप हैं। वे दोनों ही लक्ष्य और पद्धतिकी दृष्टिसे एक-दूसरेसे सर्वथा भिन्न हैं, पर हैं दोनों ही एकसमान महत्त्वपूर्ण। पहला इन्द्रियोंके विकास और उनके उपयोगसे सम्बन्ध रखता है और दूसरा है अपने चरित्रके विषयमें सचेतन होना और धीरे धीरे उस पर प्रभुत्व स्थापित कर अन्तमें उसका रूपांतर साधित करना।" इन्द्रियोंको इस प्रकार विधिपूर्वक सुशिक्षित करना चाहिए कि वे अपनी क्रियामें शक्ति और यथार्थता विकसित कर सकें जो साधारणतः उनमें नहीं होतीं। उन्हें उन चीजोंसे प्रेम करनेकी भी शिक्षा देनी चाहिए जो सुन्दर और सामंजस्यपूर्ण हैं, जो उन्नत एवं उदात्त हैं। इन्द्रियोंकी यह सौंदर्य-बोधात्मक शिक्षा चरित्र-निर्माणमें पर्याप्त सहायता करेगी तथा छात्रके व्यवहारमें स्वभावतः ही प्रतिबिंबित होगी।

मालूम होता है कि गत महायुद्धोंके तुरन्त बाद और उनके द्वारा उद्दीपित भयानक स्नायविक उत्तेजनाके फलस्वरूप, मानो मानव-सभ्यताके पतन और समाज-व्यवस्थाके भंग होनेके चिह्नके रूपमें, एक प्रकारकी वर्द्धमान नीचताने मनुष्य-जीवनको, व्यक्तिगत रूपसे और सामूहिक रूपसे भी अधिकृत कर लिया है, विशेषकर सौंदर्य-लक्षी जीवन और इन्द्रियोंके जीवनके स्तरमें। अगर इन्द्रियोंका विधिवत् तथा ज्ञानपूर्वक संस्कार किया जाय, तो बच्चेमें संसर्ग दोषके कारण जो निकृष्ट, सामान्य और असंगत चीजें आ गई हैं वे धीरे-धीरे दूर की जा सकती है: और साथ ही यह संस्कार उसके चरित्र पर भी सुखद प्रतिक्रियाएँ उत्पन्न करेगा।

साधारणतया, प्राणकी शिक्षासे लोग दमन, संयम या पीड़न और वैराग्य एवं आत्म-यन्त्रणाकी सामान्य संन्यासी विधियाँ ही समझते हैं। किन्तु इन विधियोंको श्रीमाँ कभी नहीं बतातीं, यद्यपि ये शीघ्र फल देनेवाली प्रतीत होती हैं। क्योंकि ये निश्चय ही प्राणको खिन्न कर देती हैं और इसके शक्ति-सामर्थ्यके स्रोतको सुखा देती हैं। और सत्ताको पूर्णांग बनानेके कार्यमें और इसके सर्जनशील उद्यमोंमें शुष्क तथा खिन्न प्राणसे उत्साहपूर्ण सहयोगकी आशा करना व्यर्थ होगा। प्राणकी शिक्षाके लिए तो अनन्त धैर्य और अध्यवसायकी आवश्यकता होती है। प्राणके व्यापारोंके स्थिर, सूक्ष्मदृष्टि सम्पन्न पर्यवेक्षणसे ही, न कि दमनसे, इसकी वासनाओं और लोभोंके जालोंको खोल देनेकी तथा इसके रूपांतरको साधित करनेकी आशा कर सकते हैं। "बच्चोंको सिखाना चाहिए कि वह आत्मनिरीक्षण करें, अपनी प्रतिक्रियाओं तथा आवेगों और उनके कारणोंको समझें, अपनी वासनाओंका, उग्रता और उत्तेजनाकी अपनी प्रक्रियाओंका, अधिकार जमाने, उपयोगमें लाने और शासन करनेकी सहज प्रेरणाका तथा मिथ्या अभिमानरूपी आधारभूमि का जिस पर ये चेष्टायें अपनी परिपूरक दुर्बलता, अनुत्साह, अवसाद और निराशाके साथ स्थित होती हैं, स्पष्टदर्शी साक्षी बनें।"

यदि विकास और पूर्णताका संकल्प वर्द्धित हो रहा हो तो आत्मनिरीक्षणका यह कार्य ठीक ही फलीभूत हो सकता है। छात्रमें उसकी बुद्धि या हृदय या मर्यादा और आत्मसम्मानके भावका आह्वान करके इस संकल्पको उत्पन्न और जागृत कर देना है। बच्चेको यह सिखा देना चाहिए कि 'संकल्प' को अपनी मांसपेशियोंकी ही तरह विधिवद्ध और वर्द्धमान अभ्यासोंके द्वारा सुशिक्षित और विकसित कर सकते हैं। श्रीमाँ कहती हैं : "यदि एक बार संकल्प दृढ़तासे स्थापित हो जाय तो हारको कभी अन्तिम चीज न मान बैठे।" बच्चेको यह भी जरूर सिखा देना चाहिए कि उस चीजके लिए भी अधिकसे अधिक प्रयत्न करना, जो बहुत महत्त्वपूर्ण न मालूम पड़ती हो। क्योंकि प्रयासके द्वारा ही क्षमता बढ़ती है, उसे अत्यन्त कठिन कार्योंमें भी व्यवहृत करनेकी शक्ति धीरे धीरे प्राप्त होती है। श्रीमाँ बच्चेको समझाती हैं कि जो कुछ करनेका निर्णय तुमने किया है वह तुम्हें अवश्य करना चाहिए, चाहे कुछ भी क्यों न हो जाय, यहाँ तक कि चाहे तुम्हें कितनी बार नये सिरेसे अपना प्रयास क्यों न आरम्भ करना पड़े। प्रयासके द्वारा तुम्हारा संकल्प सुदृढ़ होगा और अन्तमें तुम्हें इससे अधिक कुछ भी नहीं करना पड़ेगा कि तुम स्पष्ट दृष्टिसे वह लक्ष्य चुन लो जिसके लिए तुम इसका व्यवहार करोगे। सर्व प्रथम तो अपने निजी चरित्रको जानना और निरीक्षण करना चाहिए : चेतना ही प्रथम पग है। तदनन्तर अपने अन्दरके अनिच्छित व्यापारोंको संयमित करनेके लिए अपना संकल्प लगाना चाहिए। चेतना या ज्ञानके साथ ही आत्मसंयमकी शक्ति आती है और ये दोनों मिलकर आत्म-प्रभुत्व और आत्म-रूपांतर तक पहुँचाते हैं।

मनकी शिक्षा

जब लोग शिक्षाके बारेमें कहते हैं तब वे साधारणतया मनकी शिक्षा ही समझते हैं। इस तरह शिक्षाका क्षेत्र काफी सीमित हो जाता है और मनुष्यका केवल एक छोटा भाग, उसका मन ही केवल शिक्षाका लाभ ले पाता है। और, इसके अलावे, मनकी शिक्षा जो आज दी जाती है, उसकी अनेक क्षमताओंके विधिबद्ध विकास और उन क्षमताओंकी क्रियाओंका परस्पर समन्वयकी अपेक्षा थोड़ा या ज्यादा मनमें अनुचित सामग्रियोंको ठूँसना ही हो जाता है।

श्रीमाँके अनुसार मनकी सच्ची शिक्षाके, जो मानवको उच्चतर जीवन तक आरोहण करनेमें समर्थ बनायेगी, पाँच प्रधान अंग हैं :—

(१) एकाग्रताकी शक्तिका सजग होनेकी क्षमताका विकास करना।

(२) मनको व्यापक, विशाल, बहुविध और समृद्ध बनानेकी क्षमताएँ विकसित करना।

(३) जो केन्द्रिय विचार या उच्चतर आदर्श या परमोज्ज्वल भावना जीवनमें पथप्रदर्शकका काम करेगी, उसे केन्द्र बनाकर समस्त विचारोंको सुसंगठित-सुव्यवस्थित करना।

(४) विचारोंको संयमित करना, अनिष्ट विचारोंका त्याग करना, जिससे मनुष्य अन्तमें जो कुछ चाहे वही और जब चाहे तभी विचार कर सके।

(५) मानसिक निश्चलताका, परिपूर्ण शान्तिका और सत्ताके उच्चतर क्षेत्रोंसे आनेवाली अन्तः-प्रेरणाओंको अधिकाधिक पूर्णताके साथ ग्रहण करनेकी क्षमताका विकास करना।

एकाग्रताकी शक्ति शिक्षामें अत्यधिक आवश्यक तथ्य है। बच्चेका मन एक तरहके लापरवाह आत्म-विक्षेपमें दौड़ता रहता है। इसे दिए हुए कालमें, दिए हुए विषय पर अपनेको एकाग्र करना सिखाना होगा। प्रत्येक छात्रमें एकाग्र होनेकी शक्ति निहित है, ध्यान-आकर्षणके लिए पाठ्य विषयको रुचिपूर्ण बनाकर धीरे धीरे इसका विकास करना शिक्षकका कर्त्तव्य होता है। यदि शिक्षक विषयको रुचिपूर्ण बनाना न जानता हो तो सुन्दर विषय भी काफी तेज विद्यार्थीके लिए भी सुस्त और फीका बन जाता है। "सर्वप्रधान साधन यह है कि जो चीज हम बच्चेको सिखाना चाहते हैं उसमें उसकी दिलचस्पी उत्पन्न

कर दें, कार्य करनेकी रुचि, उन्नति करनेकी इच्छा जगा दें। बच्चेको देने योग्य सबसे मूल्यवान उपहार यही है कि हम उसमें सीखनेका अनुराग, सर्वदा और सर्वत्र सीखनेका अनुराग पैदा कर दें। उसके लिए जीवनकी सभी परिस्थितियाँ, सभी घटनाएँ अधिक और सदा अधिकाधिक सीखते रहनेके लिए नित्य नये अवसर बन जायँ।"

एकाग्रता और सजगताकी शक्तिको सहायता पहुँचानेके लिए छात्रमें सूक्ष्म निरीक्षणकी क्षमताका विकास करना चाहिए। मानसिक एकाग्रताके अभ्यास-निर्माणमें यथार्थ निरीक्षण, यथार्थ अंकन और यथार्थ स्मृति महान् सहायक होती है। अनेक बुद्धिपूर्ण अभ्यासोंके द्वारा निरीक्षणकी क्षमता तीव्र की जा सकती है और बच्चेको विचार-सजग, स्फूर्तिमान् एवं सक्रिय बनाया जा सकता है। छात्रके सिरमें चीजोंको ठूंसनेके खिलाफ शिक्षकको तो सदा सतर्क रहना चाहिए। इसके विपरीत, उसे तो बोधशक्तिकी वृद्धि ही उत्पन्न करनेके लिए सजग रहना चाहिए। "जो चीज मनुष्य यंत्रकी तरह रट लेता है वह धीरे धीरे धुँधली होती जाती है। जो कुछ तुम समझ जाते हो उसे तुम कभी नहीं भूलते।" इस सम्बन्धमें याद रखनेकी अन्य महत्त्वपूर्ण बात यह है कि बच्चेकी उत्सुकताको न तो हतोत्साहित करना चाहिए, न अनुपयुक्त पदार्थ ही देना चाहिए। बच्चा स्वभावतः ही चीजोंके कैसे और क्यों जानना चाहता है और इस तरह ही उसका मन कल्पनाशक्ति और अपनी विविध क्षमताओंके साथ साथ विकास कर सकता है। उसकी उत्सुकता पर पानी डालना तो उसकी अनेक मानसिक क्षमताओंकी वृद्धिको रोक देना है। कल्पनाशक्ति ही प्रायः उसकी सामान्य क्षमताओंमें सबसे अधिक महत्त्वपूर्ण और सबसे अधिक शक्तिशाली है। "तुम्हें ऐसी किसी चीजसे डरना नहीं चाहिए जो बच्चेकी कल्पनाशक्तिको जगाती और सन्तुष्ट करती है। वास्तवमें कल्पना ही वह चीज है जो अध्ययनको एक सजीव वस्तु बना देती है और जिससे मन आनन्दके साथ वर्द्धित होता है।" बच्चेके मनकी नमनीयता और विशालता एक ही विषयको विभिन्न दृष्टिकोणोंसे देखनेके शिक्षणसे उन्नत की जा सकती हैं। इस तरह वह सीख लेगा कि बौद्धिक समस्याओं-का सामना और समाधान करनेके अनेक रास्ते हैं। और यह उसके मनको सभी कठोरताओं और संकीर्ण-ताओंसे मुक्त कर देगा, उसके विचारको समृद्ध और नमनीय बना देगा तथा उसके मानसिक ज्ञानको व्यापक एवं बहुमुख समन्वय प्रदान करेगा; और साथ ही यह उसे सभी मानसिक ज्ञानकी आपेक्षिकता सिखा देगा और उसमें "ज्ञानके एक अधिक सच्चे उद्गमके लिए" अभीप्सा जगा देगा। यदि मनसे अस्तव्यस्तता निकाल देनी है तो विचारों और भावनाओंकी क्रमबद्धता आवश्यक है। "अगर तुम्हें अपने सभी विचारोंको एक साथ शक्तिशाली तथा निर्माणकारी शक्तिका रूप देना हो तो तुम्हें अपने मानसिक समन्वयकी केन्द्रीय भावनाको चुननेमें बहुत सावधानी रखनी चाहिए, क्योंकि उसीके ऊपर तुम्हारे समन्वय-का मूल्य निर्भर करेगा। जितनी ही ऊँची और विशाल तुम्हारी केन्द्रीय भावना होगी और जितनी ही अधिक वह विश्वजनीन होगी, काल और देशसे ऊपर उठी हुई होगी, उतनी ही बहुसंख्यक और जटिल भावनाओं, धारणाओं और विचारोंको वह सुव्यवस्थित और सुसमंजस बनानेमें समर्थ होगी।"

सुव्यवस्थाके इस कार्यमें समय लगेगा। मनको नित्य निरन्तर उन्नति करनेकी आदत बनानी होगी। नये नये प्राप्त ज्ञानके प्रकाशमें अपनी भावनाओंको सुधारना होगा। नये विचार-रूपोंको आलिंगन करनेके लिए अपने क्षितिजको विस्तृत करना होगा और उन्हें नये ढंगसे श्रेणीबद्ध तथा सुव्यवस्थित करना होगा; जिससे कि उसके सभी विचार और भावनाएँ परस्पर सम्बन्धित होकर सावयव एकताकी भाँति रहें।

मनके उस अंगसे, जो ज्ञानार्जन करता है भिन्न एक दूसरा अंग है जिसे श्रीमाँ रचनात्मिका या निर्माणकारी क्षमता, कार्यको रूप और व्यवस्था प्रदान करनेकी क्षमता कहती हैं। यह व्यावहारिक और प्रयोगवादी दृष्टिकोणसे अत्यन्त महत्त्वपूर्ण क्षमता है, किन्तु "यह विशेष अध्ययन या अनुशीलनका विषय बहुत ही कम रहा है।" विचार तो वस्तु हैं। जो कुछ हम सोचते हैं वही हम बन जाते हैं। विचारकी इस रचनात्मिका क्षमताकी दृष्टिसे यह प्रमुख महत्त्वकी बात है कि "जिन विचारोंको कार्यरूपमें परिणत

करनेके लिए हम स्वीकार करें उन पर हमें कठोर संयम स्थापित करना होगा।" छात्रको केवल उन्हीं विचारों या भावनाओंको स्वीकार करना सिखाना चाहिए जो उसके मानसिक समन्वयकी केन्द्रीय भावनासे स्वाभाविक मेल रखती हों, जिससे कि कार्यरूपमें परिणत होने पर वे उसके जीवनकी सामान्य धाराके विपरीत न जायें या विरोध और उपद्रवका कोई तत्त्व न पैदा करें। उसके कार्य उसके मानसिक समन्वयके विचारों और भावनाओंकी सुसमंजस अभिव्यक्ति ही होंगे।

मानसिक बेचैनी और उत्कट बौद्धिक क्रियाके इस युगमें शिक्षक एवं छात्रको यदि नीरवताका अभ्यास करनेको कहा जाय तो वे दोनों ही क्षुब्ध हो जायेंगे। फिर भी नीरवताके बिना, मानसिक विश्रामके बिना विचार तो ऊपरी, विरोधी और सुस्त हो जाता है। नीरवता मनकी स्वस्थताके लिए उतना ही पौष्टिक है जितना कि शारीरिक व्यायाम या ढीला होना क्लान्त शरीरके लिए। और क्या वास्तवमें यही आधुनिक विचारके साथ ही नहीं घटित हुआ है? मनको विश्राम देनेका एक तरीका है मनके कार्यको बदलते रहना; परन्तु सबसे अधिक विश्रामकी संभावना विद्यमान है नीरवताके अन्दर! ... नीरवताकी शान्तिमें कुछ मिनट बितानेका अर्थ होता है घण्टों सोनेकी अपेक्षा कहीं अधिक लाभदायी विश्राम लेना। जब विचार शान्त हैं, मन, विश्रामके साथ, नीरवतामें, ग्रहणशीलतापूर्वक स्थिरतामें रहता है तब उच्चतर प्रकाश उसमें उतरता है और उसके ज्ञानको समृद्ध एवं विस्तृत बनाता है। मनकी नीरवता ही सम्बोधित एवं अन्तःप्रेरणाकी निर्बाध क्रीड़ाके लिए सर्वोत्तम अवस्था है।

आंतरात्मिक और आध्यात्मिक शिक्षा

जो कुछ ऊपर कहा गया है वह शिक्षाकी एक विधि है जो सामान्यतः सभी बच्चोंके साथ लाभपूर्वक व्यवहृत की जा सकती है; लेकिन श्रीमाताजीके अनुसार शिक्षा अनिवार्य रूपसे यहीं नहीं रुकनी चाहिए। "सब मानव-प्राणियोंमें अन्दर छुपी हुई एक महत्तर चेतनाकी संभावना मौजूद है जो उनके सामान्य जीवनकी सीमासे बड़ी है और जिसकी सहायतासे वे एक उच्चतर और अधिक व्यापक जीवनमें भाग लेनेके अधिकारी बन सकते हैं।" वास्तवमें यही वह महत्तर चेतना है जो हमारे अज्ञान और अहंकारके पर्देके पीछेसे हमारे जीवनको व्यवस्थित और संचालित करती है, लेकिन आम तौरसे हम इससे सचेतन नहीं रहते हैं। असाधारण व्यक्तियोंमें इसके प्रकाशका कुछ अंश अथवा इसकी उच्चतर शक्तिका प्रभाव उनके कार्यों पर पड़ता है। मोटे तौर पर हम इसे या तो प्रतिभा या संबोधित या आत्मशक्ति कहते हैं। कवियों और कलाकारोंके सर्वोच्च सृजनोंमें हम इसकी झलक पाते हैं, जो कि अनिर्वचनीय किन्तु असंदिग्ध रूपसे यह प्रमाणित करता है कि मनुष्यके अन्दर कोई ऐसी गुप्त सत्ता है जो उसके बाह्य व्यक्तित्वका अतिक्रम करती है और जो उसके सम्पूर्ण जीवन तथा प्रकृतिके प्रत्यक्ष स्वामी एवं पथप्रदर्शक रूपसे आविष्कृत एवं स्थापित की जा सकती है। "कुछ व्यक्तियोंको इसकी उपस्थितिका एक अस्पष्ट-सा भान रहता है। बहुतसे बच्चे भी इसके प्रभावके अधीन होते हैं जो कभी कभी अत्यधिक स्पष्ट रूपसे उनकी सहज प्रेरित क्रियाओं, यहाँ तक कि उनके शब्दोंमें भी दृष्टिगोचर होता है। दुर्भाग्यवश माता-पिता बहुधा इसका अर्थ नहीं जानते और न ही यह समझते हैं कि उनके बच्चोंके अन्दर कौनसी क्रिया चल रही है। इसलिए इन घटनाओंकी ओर उनकी अपनी प्रतिक्रिया भी कोई अच्छी नहीं होती और उनकी सारी शिक्षाका अर्थ ही यह रह जाता है कि वह बच्चेको इस क्षेत्रमें यथासम्भव अचेतन बना दे, उसका सारा ध्यान बाह्य वस्तुओं पर केन्द्रित कर दे तथा उसमें इन्हींको महत्त्वपूर्ण समझनेका अभ्यास डाल दे।"

निश्चय ही शिक्षाको पूर्ण एवं सर्वांगीण होनेके लिए मनुष्यकी केन्द्रीय सत्ता और उसके जीवनके मौलिक सत्यकी खोजकी ओर जाना पड़ेगा। अंतरात्मा या हृत्पुरुषको जानना ही अपनी वास्तविक आत्मा, अपने जीवनका उद्देश्य और पृथ्वी पर अपने जीवनका लक्ष्य तथा प्रयोजन जानना है। यही खोज स्वभाव-

तया परम सत्य अथवा जीवनके सनातन विधानके प्रति अपनी सत्ताका आत्मसमर्पण करायगी। अन्तरात्मा या आत्माके इस क्षेत्रमें मानसिक भावनाएँ कुछ सहायता नहीं कर सकतीं; केवल अनुभूति ही प्रमुख होती है। "महत्त्वपूर्ण बात यह है कि अनुभूतिको जीवनमें लाया जाय, यह अनुभूति अपने आपमें यथार्थ शक्तिशाली होती है, यह सब उन सिद्धान्तोंसे स्वतन्त्र है जो इसके पहले, इसके साथ या इसके पीछे आते हैं . . .।"

अन्तरात्मा या हृत्पुरुषकी खोज एवं उपलब्धिके लिए तीव्र, एकाग्र और सतत संकल्प ही आवश्यक है। सामान्यतः यदि कोई सच्चा है तो वह उस शक्तिकी सहायता खोजता है और पा लेता है जो अपनी निजी सत्ताका सत्य पा चुका है और उसे रास्ता दिखा सकता है या लक्ष्य तक पहुँचा सकता है। तथापि कुछ ऐसे हैं जो अपनी ही ताकत पर भरोसा रखते हुए अकेले ही चलना चाहते हैं। श्रीमाँ उन लोगोंके पथप्रदर्शनके लिए यहाँ कुछ संकेत दे रही हैं।—

(१) "प्रारम्भमें मनुष्यको अपने अन्दर उस चीजकी खोज करनी होगी जो शरीरसे और जीवनकी परिस्थितियोंसे स्वतन्त्र है। उसे अपनी सत्ताकी गहराईमें उस वस्तुको ढूंढ़ना होता है जिसके अन्दर व्यापकता, असीम विस्तार तथा नित्य विस्तारका भाव है। तब वह अपने-आपसे निकल आता है, विशाल और व्यापक बनता है, प्रत्येक वस्तुमें तथा सब प्राणियोंमें निवास करने लगता है। व्यक्तियोंको एक-दूसरेसे पृथक करनेवाली सीमाएँ टूट जाती हैं, वह उनके विचारोंमें सोचता है, उनके संवेदनोंमें स्पंदित होता है, उनकी भावनाओंमें अनुभव करता है, सबके जीवनमें जीता है। जो जड़ प्रतीत होता है वह एकाएक जीवनसे पूर्ण हो उठता है, पत्थर स्पंदित हो उठते हैं, पौधे संवेदन, इच्छा तथा दुःख अनुभव करने लगते हैं, पशु कुछ मूक-सी पर स्पष्ट और व्यंजक भाषामें बोलते हैं। सब वस्तुएँ एक ऐसी अद्भुत चेतनासे सजीव हो उठती हैं जो देश और कालसे परे हैं। यह आंतरात्मिक उपलब्धिका केवल एक पक्ष है, इसके अतिरिक्त और भी बहुतसे हैं। ये सब मिलकर तुम्हारे अहंभावकी सीमाओं तथा तुम्हारे बाह्य व्यक्तित्वकी दीवारोंसे, तुम्हारी प्रतिक्रियाओंकी असमर्थता और तुम्हारे संकल्पकी दुर्बलतासे तुम्हें बाहर निकाल लाते हैं।"

(२) मनसे आध्यात्मिक वस्तुओंके विषयमें राय नहीं बनानी चाहिए, क्योंकि मन अपने स्वरूपसे ही उनको समझनेमें समर्थ होता है।

(३) व्यक्तिगत आराम, सुखभोग या प्रसन्नताके लिए सभी कामनाओंका परित्याग कर देना चाहिए। इसके बदलेमें पूर्णताकी ओर सीधे चढ़नेवाली अभीप्साकी निष्कंप ज्वाला ही बन जाना है।

(४) "सब कार्य प्रसन्नतासे करनेका यत्न करो, परन्तु प्रसन्नता कभी तुम्हारे कार्यका प्रेरक भाव न बनने पाये। कभी भी उत्तेजित, उद्विग्न या विक्षुब्ध मत होओ। सब अवस्थाओंमें पूर्ण रूपसे शान्त बने रहो। फिर भी सदा सजग रहो जिससे कि जो उन्नति तुम्हें करनी है उसे तुम जान सको तथा बिना समय नष्ट किये उसे प्राप्त कर सको।

(५) "भौतिक घटनाओंको उनके बाह्य रूपके आधार पर अंगीकार मत करो। ये सदा ही किसी अन्य वस्तुकी, जो सत्य वस्तु है परन्तु जो हमारी तलीय बुद्धिकी पकड़में नहीं आती, अशुद्ध अभिव्यक्ति होती हैं।"

(६) "किसीके व्यवहारके प्रति शिकायत मत करो, जब तक कि तुम्हारे अन्दर उसके स्वभावकी उस चीजको बदलनेकी शक्ति ही न हो, जो उसे वैसा करनेको प्रेरित करती है।"

(७) "सब कुछ करते हुए तुम अपने लक्ष्यका सदा स्मरण रखो। इस महान् उपलब्धिकी खोजमें कोई भी वस्तु बड़ी या छोटी नहीं है। सब समान रूपसे महत्त्वपूर्ण हैं, ये इसकी सफलतामें सहायता भी पहुँचा सकती हैं और बाधा भी डाल सकती हैं, जैसे, भोजनसे पहले तुम इस अभीप्सा पर कुछ समय अपना ध्यान एकाग्र करो कि जो खाना तुम खाने लगे हो वह तुम्हारे शरीरके लिए उस प्रयोजनीय

तत्त्वको पैदा करे जो इस महान् उपलब्धिके लिए तुम्हारे प्रयत्नका ठोस आधार बनेगा तथा उसे इस प्रयत्नमें सहनशीलता और अध्यवसायकी शक्ति प्रदान करेगा।"

(८) सोनेसे पहले भी तुम कुछ सेकंडके लिए एकाग्र होकर अभीप्सा करो कि यह निद्रा तुम्हारी थकी हुई नसोंको पुनः शक्ति प्रदान करे, तुम्हारे मस्तिष्कमें स्थिरता और शान्ति लाये, जिससे कि सोकर उठनेके बाद तुम नये उत्साहके साथ इस महान् उपलब्धिकी ओर अपनी यात्राको फिरसे आरम्भ कर सको।

(९) कुछ भी करनेके पहले इस इच्छाशक्ति पर अपना ध्यान केन्द्रित करो कि तुम्हारा कार्य इस महान् उपलब्धिकी ओर अग्रसर होनेमें तुम्हें सहायता पहुँचाये, कमसे कम वाधक तो न बने।

(१०) जब तुम कुछ बोलो, तो मुखसे शब्द निकालनेसे पहले कमसे कम इतनी देर तो अपने आपको एकाग्र कर लो जिससे कि तुम्हारा शब्दों पर नियंत्रण रहे और वही शब्द मुखसे निकलें जो अनिवार्य रूपमें आवश्यक हैं। केवल वही जो इस महान् उपलब्धिकी ओर अग्रसर होनेमें किसी प्रकार भी बाधक नहीं हैं।

संक्षेपमें, अपने जीवनके प्रयोजन और लक्ष्यको कभी मत भूलो। इस महान् उपलब्धिका तुम्हारा संकल्प सदा तुम्हारे ऊपर तथा जो कुछ तुम हो उस पर सजग रूपमें विद्यमान रहे, मानो यह एक विशाल ज्योतिर्मय पक्षी है जो तुम्हारे अस्तित्वकी सब गतिविधिको प्रभावित करता है।"

श्रीमाँ कहती हैं कि संकल्प और प्रयत्नकी ज्वालामय तीव्रता और अडिग दृढ़ताके समक्ष आंतरिक कपाट सहसा ही खुल जायगा और वह एक ऐसी ज्वालाज्योतिमें प्रवेश करेगा जो अमरत्वकी निश्चयता प्रदान करेगी। उसे अनुपेक्षणीय अनुभूति होगी कि वह सदा ही जीवित रहा है और सदा ही जीवित रहेगा, और केवल वाह्य रूप ही नष्ट होते हैं, न कि उसका वास्तविक आत्मा। तदनन्तर वह निर्भय और दृढ़ होकर, अपने भाग्यसे सचेत और अपने जीवनका स्वामी होकर आगे बढ़ता जायेगा।

किन्तु अन्तरात्माकी यह स्वतन्त्रता और अहंकारसे मुक्ति ही चरम परिपूर्णता नहीं है। इसके ऊपर भी कुछ मंजिलोंको पार करना है और ऊपरकी ओर जाना, विकास करना ही श्रीमाँके कथनानुसार, आध्यात्मिक शिक्षा है।

चूँकि आध्यात्मिक शिक्षाका यह विषय साधारण मनके लिए प्रायः अपरिचित और कुछ हद तक दार्शनिक एवं दुर्बोध्य है, अतः मैं सिर्फ इस विषय पर, श्रीमाँकी शिक्षा-पद्धतिके इस दिग्दर्शनकी समाप्तिके पूर्व ही, कुछ संकेतमात्र कहूँगा।

व्यक्तिमें इसके मानसिक निरूपणके अनुसार आध्यात्मिक शिक्षाका लक्ष्य हो सकता है, ईश्वर या परब्रह्म, सर्वोच्च आदि कारण या निर्वाण; किन्तु जो कुछ भी यह हो, यह तो सद्वस्तुका परात्पर पक्ष है, जिस पर लक्ष्य किया जाता है। जो लोग सृष्टि-जगत्से निकलकर सनातनकी ओर जाना चाहते हैं, उनके लिए यह सामान्य लक्ष्य होता है। किन्तु आध्यात्मिक शिक्षाका अन्त संसारसे बहिर्गमनमें नहीं होता। बल्कि वह भगवान्के इस सक्रिय सत्यकी विजयकी ओर आगे बढ़ती है, जिसे भौतिक जीवनका रूपांतर एवं अज्ञानको जीतनेकी सामर्थ्य है, जिससे भगवानकी महिमाएँ पृथ्वी पर अभिव्यक्त हो सकें। व्यक्तिमोक्षसे सन्तुष्ट न होकर, मानव परम ब्रह्मकी सर्जनशील सत्य चेतना (ऋत चित्) से रूपांतरकारी अग्नि ला सकता है और मानव-जीवनको पुनर्जीवन और दिव्यता दे सकता है, क्योंकि दुःख, अज्ञान तथा मृत्युकी समस्याका हल इसमें नहीं है कि व्यक्ति सांसारिक दुःखोंसे वचनेके लिए निर्वाण द्वारा अव्यक्तमें मिल जाय, और न ही सृष्टिके पूर्ण तथा अन्तिम रूपसे स्रष्टामें लौट जानेसे समष्टिका, वैश्व दुःखसे छुटकारा हो सकता है। यह तो ऐसा हुआ कि विश्वका दुःख दूर करनेके लिए विश्वको ही मिटा देना। इस समस्याका हल जड़तत्त्वके रूपान्तर, एक ऐसे पूर्ण रूपांतरमें हैं, जिसे साधित करनेके लिए प्रकृति पूर्णताकी ओर

अपने विकासकी ऊर्ध्वमुखी यात्राको उसी तरह जारी रखेगी, जैसे कि उसने अब तक रखा है और इससे एक नयी जातिका जन्म होगा। इसमें और मनुष्यमें वैसा ही अपेक्षित सम्बन्ध होगा जैसा मनुष्य और पशुमें है। वह जाति पृथ्वी पर एक नयी शक्ति, नयी चेतना तथा नये बलको अभिव्यक्त करेगी। तभी एक नयी शिक्षाका आरम्भ होगा, जिसे हम अतिमानसिक शिक्षा कह सकते हैं। यह अपनी सर्वसमर्थ क्रियासे व्यक्तियोंकी चेतनाको ही प्रभावित करेगी जिससे वे बने हैं तथा उस वातावरणको भी, जिसमें वे रहते हैं।

संक्षेपमें यही है श्रीमाँके द्वारा प्रतिपादित की हुई शिक्षाकी योजना। स्थानाभावके कारण बाध्य होकर मैंने इसके अनेक विवरणोंको छोड़ दिया है; किन्तु जो कुछ विवरण मैंने दिया है वह अधिकांशतः श्रीमाँके शब्दोंमें ही, 'शिक्षाके विषयमें श्रीअरविन्द तथा माताजी' नामक पुस्तकसे ही दिया है। आशा करता हूँ कि यह स्पष्ट हो गया होगा कि शिक्षाकी यह योजना समग्र मानव, सर्वांगीण मानवके लिए है, न कि केवल मन, शरीरके लिए जो उसके नश्वर यंत्रमात्र हैं। योजना न केवल सर्वांगीण एवं मौलिक ही है, वरन् गंभीर और आमूल भी, क्योंकि यह मानवताके जीवन एवं प्रकृतिका पूर्णतम रूपान्तर बतलाती है। और इस आमूल रूपान्तरके बिना मनुष्यके, यान्त्रिकताकी दानवी प्रणाली एवं अमानवीयता जिसका कि वह अपनी वर्तमान प्राविधिक (Technological) सभ्यताके कारण गुलाम बन गया है, से, छुटकारेकी कोई आशा नहीं। वास्तवमें यह शुभ लक्षण है, कि शिक्षामें नैतिक तथा आध्यात्मिक मूल्योंके प्रवेशकी बढ़ती हुई माँग हो रही है। लेकिन वर्तमान सांस्कृतिक विप्लवका निराकरण किसी छोटे मोटे पैवन्द और सुधारसे असंभव ही है। आमूल उपचार तथा पूर्णतम आध्यात्मिक स्वस्थता ही एकमात्र नितान्त प्रयोजनीय है।

THE LAYMAN'S YOGA

Indian critics compared aesthetic pleasure (*rasasvadana*) to union with the Divine (brahmananda). God himself is described in the Taitiriya Upnishad *rasovaisaha*. The awakening of aesthetic pleasure (rasa) is thus the foremost object of art, because man's life on earth represents the egocentric predicament and release from it is possible only by achieving detachment. Nothing helps the realization of it so much as the aesthetic state—'the layman's yoga', for here do you contemplate both joy and sorrow without any personal involvement. Indian critics refused to endorse the view that tragedy is the last word in art. They believed, all that is, is the manifestation of his joy. And all art and literature try to awaken this joy. It is misleading, therefore, to emphasize as the West has done that the vision of the Evil is the supreme achievement of art. An Indian may well retort: it is not that the East does not have a vision of the Evil but that the West does not have sufficient vision of the Good. It is here that the oriental and occidental mentalities need to react on each other.

From: 'LITERARY CRITERION' —**C. D. Narasimhaiah**

☆ ☆ ☆ गांधीजी और नारी-जीवन

लेखक : प्रा० कैलासचंद भाटिया, एम० ए०, पी-एच० डी०, मुस्लिम विश्वविद्यालय, अलीगढ़

[नारी राष्ट्रकी प्रगतिकी सूत्रधार है, वह उसकी संचालिका है और यदि वही परवश हुई तो राष्ट्र किस बल पर प्रगति करेगा ?]

"अपने व्यक्तिगत उदाहरण और निरन्तर उपदेश द्वारा बिना किसी सरकारकी सहायताके गांधी भारतको एक नए ढंगकी व्यक्तिगत सम्मानकी भावना और सामूहिक शक्ति प्रदान करनेमें सफल हो गये। **भारतीय नारियोंको राजनीतिक एवं सामाजिक स्वतंत्रता प्राप्त हो गई,** हिन्दीको राष्ट्रभाषा बननेका सौभाग्य प्राप्त हुआ, अछूतोंकी स्थितिमें भी सुधार हुआ तथा समस्त राष्ट्रने युगोंकी निद्रासे अपने-आपको ज़ागृत कर लिया।"

लुई फिशर

बापूका व्यक्तित्व महान् था। उन्होंने उक्त अनेक दृष्टियोंसे जो देशकी सेवाएँ कीं वे संसारके इतिहासमें स्वर्ण-अक्षरोंमें अंकित रहेंगी। 'जाकी रही भावना जैसी, प्रभु मूरति तिन देखी तैसी।' के अनुसार अनेक क्षेत्रोंमें भिन्न-भिन्न व्यक्तियों द्वारा बापूको अपनी दृष्टिसे समझनेकी कोशिश की गई है। 'स्त्री-शिक्षा' के क्षेत्रमें बापूकी देन ही यहाँ विवेच्य है। बापूने भारतकी राजनीतिकी बागडोर ही नहीं मोड़ी, वरन् समाजके जिस क्षेत्रको स्पर्श किया उसको ही संजीवनी शक्तिसे पुनर्जीवित कर दिया।

शिक्षाशास्त्रीके रूपमें गांधीजीने अहिंसक क्रान्ति द्वारा शिक्षा-क्षेत्रमें आमूल-चूल परिवर्तन किया। सेवाग्राम आश्रममें हिन्दुस्तानी तालिमी संघकी स्थापना की जिसमें मनोवैज्ञानिक ढंगसे बालकोंको शिक्षा तथा बुनियादी तालीम दी जाती थी। शिक्षाकी दिशामें बापूने क्रान्तिकारी परिवर्तनके लिए जिस दम्पत्तिका चुनाव किया उनके अथक परिश्रमसे उक्त संस्थाको एक आदर्श संस्था बना दिया गया। बापूने तालीमी संघके साथ-साथ देशके ग्रामों तथा शहरोंमें भी लघु उद्योगोंका व्यापक प्रचार करनेके लिए सन् १९३४ में ग्रामोद्योग संघकी स्थापना की। कुटीर उद्योगों द्वारा ग्रामीणोंकी आर्थिक दशा स्वयं सुलझ जावेगी और वे स्वयं स्वावलम्बी हो जावेंगे। बेकारीकी समस्याको हल करनेका यह ही एकमात्र उपाय था।

शिक्षाके क्षेत्रमें नारी-शिक्षाकी ओर भी बापूका पर्याप्त ध्यान गया। समाजमें नारीके महत्त्वपूर्ण स्थानको बापूने समझा और उसका महत्त्व प्रतिपादित करते हुए अनेक बार व्याख्यानोंमें और 'हरिजन' के सम्पादकीय लेखोंमें अपने विचार इस प्रकार व्यक्त किये :

"जो देश, जो राष्ट्र स्त्रियोंका सम्मान नहीं करता वह कभी महान् नहीं बन सका है और न भविष्यमें बन सकेगा। तुम्हारी जाति इतनी पतित क्यों हो गई है, इसका प्रधान कारण यह है कि तुममें शक्तिकी इन सजीव प्रतिमाओंके प्रति कोई आदर नहीं है। यदि तुम स्त्रियोंका, जो जगन्माताकी साक्षात् मूर्तियाँ हैं, उद्धार नहीं करोगे, तो समझ लो कि तुम्हारा भी उद्धार नहीं होगा।"

हिन्दी नवजीवन, ३० मई, १९२९

"स्त्री पुरुषकी सहगामिनी है। वह बुद्धिमें पुरुषसे तुच्छ नहीं है, उसे पुरुषके छोटेसे-छोटे कामोंमें भाग लेनेका अधिकार है। उसे पुरुषकी भाँति समान स्वाधीनता और स्वतन्त्रता पानेका अधिकार है।

उसे अपने कार्यक्षेत्रमें उसी प्रकार पूर्ण अधिकार प्राप्त है जिस प्रकार पुरुषको अपने कार्यक्षेत्रमें पूर्ण अधिकार प्राप्त है।"

० ० ० ०

"स्त्री और पुरुषका दर्जा बराबर है, पर दोनों एकसमान नहीं हैं। दोनोंकी एक सुन्दर जोड़ी है, एक दूसरेके पूरक हैं। दोनों एक-दूसरेकी सहायता करते हैं, अतः एकके बिना दूसरेकी सत्ताकी कल्पना नहीं की जा सकती।"

२० फरवरी, १९१८ का वक्तव्य

"किसी न किसी प्रकार पुरुष युगोंसे नारी पर शासन करता आ रहा है और इसलिए नारीने निम्न होनेकी भावना विकसित कर ली है। उसने पुरुषकी इस स्वार्थपूर्ण शिक्षामें विश्वास कर लिया है कि वह उससे निम्नतर है।'

हरिजन, २५ फरवरी, १९४०

नारीको नारकीय और पशु जीवनसे निम्नतर जीवनसे निकालकर सम्मानित जीवनकी ओर ले जानेका श्रेय अधिकांशतः बापूको है जिनके सच्चे सहयोगसे नारीने एक करवटमें शताब्दियोंकी लौह-शृंखलाको खनखनाकर तोड़ दिया और वह अपनी स्वतन्त्रता, अधिकार और उचित स्थान पानेके लिए बन्धनयुक्त सीमाओंको तोड़कर आगे बढ़ी। उसमें एक बार पुनः चेतना और जागृतिके लक्षण दृष्टिगत हुए।

'नारी-शिक्षा'के सम्बन्धमें बापूके विचार जाननेसे पूर्व हमको' नारी-शिक्षा' के क्षेत्रसे अवगत हो जाना आवश्यक है। बापूकी दृष्टिमें 'लिखना-पढ़ना' मात्र शिक्षाका संकुचित दृष्टिकोण नहीं है, चाहे आज यही एकमेव उद्देश्य क्यों न रह गया हो। इसका तात्पर्य यह नहीं कि बापू स्त्रियोंको 'पढ़ाई-लिखाई' की शिक्षा देनेके पक्षमें नहीं थे। स्त्री-शिक्षासे तात्पर्य स्त्रियोंके व्यक्तित्व-विकाससे समझना चाहिए। युग-युगसे प्रताड़ित नारी अपने जीवनका अनुभव कर सके। 'शील' नारीका आभूषण है, उसके बिना नारी नारी नहीं है। इस प्रकार 'स्त्री-शिक्षा'के व्यापक क्षेत्रमें बापू स्त्रियोंसे सम्बन्धित सभी समस्याओं-को लेकर अपने विचार प्रकट करते रहते थे। उनका प्रधान ध्येय यही रहता था कि 'स्त्री'को स्त्रीत्व प्रदान करनेवाले तत्त्व कौन-कौनसे हैं। इस प्रकार शिक्षाकी दृष्टिसे व्यापक दृष्टिकोण यहां अपनाया जावेगा।

भारतके नारी-जागरणमें गांधीजीकी देन अपूर्व है। युगोंकी बन्दिनीको पहली बार बापूकी छत्र-छायामें मुक्त वायुका झोंका मिला, जिसके स्वच्छ वातावरणमें वह साँस ले सकी। श्री रामनाथ 'सुमन'के अनुसार इस समय भारतमें साधारणतः तीन प्रकारकी नारीके दर्शन होते हैं:

१. प्राचीन प्रथाओंके बीच पत्नी, सीधी-सादी — जिसमें संस्कार-कुसंस्कार, शास्त्र-अशास्त्र, ज्ञान-विज्ञानका विचित्र मिश्रण है। वह परिश्रमी भी है, दयालु भी है, आचारकी गतानुगतिका पालन करनेवाली है, पर यह सब कुछ मानो अपने आप हो रहा है। जीवन यन्त्रवत् काम करता है। यह सब शक्ति प्रायः घरके अन्दर बन्द है और घरमें स्वच्छ बाहरी वायु इतनी कम आती है कि सम्पूर्ण गृह-जीवन अचेतन, निरानन्द, घुटा-घुटासा दम लिए किसी तरह जी रहा है। स्फूर्ति नहीं, गति नहीं।

२. इस पहली नारीके विरुद्ध प्रतिक्रिया-स्वरूप पैदा होनेवाली आधुनिका, जिसने क्रोधमें केवल त्याज्य रूढ़ियोंको ही नहीं छोड़ा बल्कि अपने उत्तम संस्कारों, अपनी संस्कृतिकी धारा,

अपनी श्रेष्ठ विचार-परम्परा और अपने कर्त्तव्यका भी त्याग कर दिया है। प्रायः वह बहुत बोलनेवाली, बड़चढ़ कर दावे करनेवाली पर कार्यक्षेत्रमें अक्षम, फैशन और दिखावेकी पुजारिन, पुरुषोंके विरुद्ध जहर उगलती है, पर नकल उन्हींकी करती है और उन्हें रिझानेमें कुछ कम वक्त नहीं खर्च करती। पूर्वकी हवामें रहकर भी पश्चिमके स्वप्नोंमें लीन। शरीर-श्रमसे दूर भागनेवाली, घरके कर्त्तव्योंके प्रति प्रायः उदासीन। मातृत्वकी भावनाओंकी अपेक्षा रमणीत्वमें अधिक आसक्त। सर्वसाधारण जनतासे अलग, उनके प्रति उपेक्षासे भरी हुई, अपनेको एक विशिष्ट वर्गका समझनेवाली। शरीरसे दुर्बल और बौद्धिक संघर्षसे पीड़ित।

३. इन दोनोंसे भिन्न, भारतीय आदर्शोंसे अनुप्राणित पर सामाजिक रूढ़ियोंसे ऊपर उठनेमें सचेष्ट। गृह-कर्त्तव्य और सामाजिक सेवाके आदर्शका सामंजस्य करके चलनेवाली, नीतिकी अन्तःगरिमासे अनुप्राणित पर ऊपरी आचारकी अनेक फालतू बातोंकी उपेक्षा करनेवाली। सादगी, स्वच्छता, शीलको अपनानेवाली। अपनी अन्तःशक्तिसे अपने प्रति विश्वस्त और सामाजिक सेवाकी जिम्मेदारियाँ उठानेको सन्नद्ध, शरीरसे प्रायः क्षीण पर स्फूर्तिसे भरी हुई।

स्पष्टतः यह तीसरी श्रेणी गांधीजीके आदर्शोंसे प्रभावित है। गांधीजी जैसे जीवनके समस्त क्षेत्रोंमें वैसे ही नारी-जीवनमें भी नीति पर जोर देते हैं, पर नारीके अन्दर शक्तिका जो प्रवल स्रोत है उससे वे समाजकी जीवनी शक्तिको सींचना भी चाहते हैं कि नारी अपने गौरव और अपने आदर्शके प्रति जाग्रत हो तथा उस असीम शक्ति-भण्डारका अनुभव करे जो उसके भीतर छिपा, निष्क्रिय पड़ा हुआ है। वे अनुभव करते हैं कि आज भी पुरुषकी अपेक्षा नारीमें अधिक त्याग-भावना, अधिक कष्ट सहिष्णुता, अधिक शील, अधिक दया, क्षमा और करुणा है। स्पष्टतः वह अहिंसाका सन्देश अधिक गहराई तक ग्रहण कर सकती है। इसीलिए गांधीजी उसे त्यागकी प्रतिमूर्ति, 'अहिंसाकी मूर्ति' कहते हैं।

सुमनजीके इन विचारोंसे सहमत होते हुए भी मेरा मत है कि बापूने इन तीनों ही वर्गोंकी नारियोंको संबोधित किया है पर भिन्न-भिन्न प्रकारसे। दूसरे प्रकारकी स्त्रियोंको बापूने ३१ दिसम्बर, १९३८ के 'हरिजन' में संबोधित किया है।

'बापू और स्त्रीशिक्षा' समस्याको हम तीन भागोंमें बाँट सकते हैं:

१. स्त्री-शिक्षा क्यों?

२. स्त्री-शिक्षा क्या?

३. स्त्री-शिक्षा कैसी?

शिक्षा क्यों?

इस प्रकार बापूका सीधा लक्ष्य यह था कि पहिले यह कोशिश की जानी चाहिए कि जहां तक हो सके अधिकसे अधिक संख्यामें **स्त्रियोंको उनकी वर्तमान अवस्थाका बोध कराया जाय।** इस सम्बन्धमें गांधीजीने स्पष्टतः लिखा है: "मैं उन लोगोंमें नहीं हूँ जिनका विश्वास है कि यह कोशिश शिक्षा द्वारा ही हो सकती है। इस आधार पर काम करनेका अर्थ यह होगा कि हम अपने ध्येयकी पूर्तिको अनिश्चित काल तकके लिए स्थगित कर देंगे।" उनका यह भी विश्वास था कि हम स्त्रियोंको शिक्षा (संकुचित अर्थमें) विना दिये भी भलीभाँति समझा सकते हैं कि उनकी दशा कितनी शोचनीय है। एकमात्र पढ़ी-लिखी होनेके आधार पर ही वे समान अधिकारोंको प्राप्त कर सकती हैं, बापू इसके विरोधमें थे। इसका यह तात्पर्य नहीं कि बापू लिखने-पढ़नेके विरोधमें थे। इस सम्बन्धमें उन्होंने २० फरवरीको स्पष्ट शब्दोंमें घोषणा की:—

"यह ठीक है कि लिखना-पढ़ना जाने बिना भी बहुतसा उत्तम और लाभप्रद काम किया जा सकता है, फिर भी मेरा पक्का विश्वास है कि आप लिखना-पढ़ना सीखे बिना ज्यादा कुछ नहीं कर पातीं। लिखना-पढ़ना सीख लेनेसे बुद्धि पैनी हो जाती है और सत्कार्योंके करनेका उत्साह मिलता है। स्त्रियोंके लिए शिक्षा आवश्यक है जिससे वे इन प्राकृतिक अधिकारोंको बनाये रखने, उनमें सुधार करने तथा इनका प्रचार करनेमें समर्थ हो सकें। शिक्षा आवश्यक इसलिए भी है कि इसके बिना सच्चा आत्मज्ञान नहीं हो सकता। यह कहनेमें अत्युक्ति नहीं होगी कि शिक्षा-विहीन मनुष्यसे पशुमें बहुत थोड़ा अन्तर रहता है, इसलिए शिक्षा स्त्रियोंके लिए भी उतनी ही जरूरी है जितनी पुरुषोंके लिए है।"

शिक्षा क्या ?

स्त्रियोंको क्या शिक्षा दी जानी चाहिए, इस पर भी बापूने समय-समय पर अपनी विचार-धारा ही नहीं प्रकट की, वरन् सेवाग्राममें आदर्श शिक्षाका संचालन भी किया। बुनियादी शिक्षा तो उनकी इस दिशामें क्रान्ति कही जा सकती है। उन्होंने प्रारम्भिक अवस्थामें ही सहशिक्षा पर बल दिया एवं समान शिक्षाको भी आवश्यक बताया। स्त्रियोंका कार्य-क्षेत्र दूसरा है और पुरुषोंका दूसरा। इस सम्बन्धमें बापूने कहा है—

"गृह-जीवन पूर्ण रूपसे स्त्रियोंका क्षेत्र है, इसलिए घरेलू कामकाजके सम्बन्धमें, बच्चोंकी शिक्षा और उनके पालन-पोषणके सम्बन्धमें स्त्रियोंको अधिक जानकारी होनी चाहिए। यह बात नहीं है कि ज्ञानको ऐसे विभागोंमें बाँट दिया जाय कि एकका सम्बन्ध दूसरेसे न रहे अथवा ज्ञानकी कोई शाखा किसीके लिए बन्द रखी जाय, लेकिन जब तक शिक्षाका क्रम इन मूलभूत सिद्धान्तोंके आधार पर न होगा, पुरुष और स्त्रीका पूर्ण विकास नहीं हो सकेगा।"

बापूने सभी क्षेत्रोंमें स्त्रियोंको शिक्षित करनेकी अनुमति दी; केवल वही क्षेत्र वंचित रखे जो स्वभावगत उनके विपरीत हैं। विशेष रूपसे औद्योगिक क्षेत्रमें कुटीर उद्योगोंके संचालनमें स्त्रियाँ महत्त्व-पूर्ण योग दे सकती हैं। यह बात ठीक है कि स्त्री-पुरुष दोनोंको समानाधिकार प्राप्त है। आज हमारी महिलाएँ भी पुरुषों की भाँति, स्कूलों, कालेजों, दफ्तरों, अस्पतालों, कारखानों आदि जीवनके अनेक क्षेत्रोंमें सफलतासे काम करती हुई छोटे-बड़े सभी पदों पर आसीन हैं। पर इसका तात्पर्य यह नहीं कि हर क्षेत्रमें पुरुषोंसे होड़ लगाई जाय। विशेषकर जो काम नारीकी शारीरिक शक्तिके बाहर हो। नारी भारी भारी मशीनोंका संचालन भी करे। वह सब कुछ कर सकती है, सब कुछ करनेकी शक्ति उसमें है, सामर्थ्य है, पर उसके लिए वही काम होने चाहिए जहाँ तक वह अपनी नारी सुलभ प्रकृति-कोमलताको विकृत किए बिना बहुत कुछ कर सकती है। एक सफल अध्यापिका, डाक्टर, नर्स, कलाकार, पत्रकार, समाज-सेविका सभी नारीके लिए उचित क्षेत्र हैं। शिक्षाके प्रचारके साथ बालकल्याण, समाजकल्याण जैसे शिक्षा-केन्द्र स्त्रियोंके हाथमें होने चाहिए और तत्सम्बन्धी शिक्षा स्त्रियोंको दी जानी चाहिए। इस सम्बन्धमें बापूने स्पष्ट शब्दोंमें कहा :—

"यहाँ यह बात सच है कि दोनोंकी शरीर-रचनामें बहुत अन्तर है। इसलिए दोनोंके कार्य भी अलग-अलग होने चाहिए। मातृत्वके कर्त्तव्योंको पूरा करनेको, जिसके लिए सदा स्त्रियाँ तैयार रहेंगी, जिन गुणोंकी आवश्यकता है उनका पुरुषोंमें होना जरूरी नहीं है। स्त्री निष्क्रिय होती है, पुरुष सक्रिय होता है। स्त्री स्वभावसे घरकी स्वामिनी होती है। पुरुष कमाता है, स्त्री उस कमाईका उपयोग करती है और घरके लोगोंको रोटी देती है। वह हर तरहसे पालनहार है। मानवजातिके दुधमुंहे बच्चोंको पाल-पोसकर बड़ा करना उसका विशेष और एकमात्र अधिकार है। वह सार-सँभाल न करे तो मानव-जाति नष्ट हो जाय।

मेरे मतमें स्त्रीको घर छोड़कर घरकी रक्षाके निमित्त कंधे पर बन्दूक धरनेके लिए आह्वान करने अथवा इसके लिए उसे प्रोत्साहित करनेमें स्त्री और पुरुष दोनोंकी हानि है। यह तो फिरसे जंगली बनना और विनाशका प्रारम्भ हुआ। उस अश्व पर आरूढ़ होनेका प्रयास करके, जिस पर पुरुष आरोहण करता है, वह स्वयं अपना और उसका भी पतन करेगी।"

हरिजन, २४ फरवरी, १९४०

इस प्रकार स्त्री तथा पुरुषके कार्यक्षेत्रका विभाजन कर बापू ही शिक्षा देनेके पक्षमें थे। बापूने कहा था कि "स्त्री अहिंसाकी अवतार है। अहिंसाका अर्थ है अनन्त प्रेम और अनन्त प्रेमका अर्थ होता है कष्ट उठानेकी असीम क्षमता। स्त्रीको छोड़कर, जो पुरुषकी माता है, इस प्रकारकी क्षमता इतनी मात्रामें कौन दिखाता है? . . . युद्धमें फँसी हुई दुनियाको शान्तिकी कला सिखानेका काम भगवान्ने स्त्री पर सौंपा है। सारी दुनिया शान्तिरूपी अमृतके लिए तड़प रही है।"

शिक्षा कैसी?

उक्त अनुच्छेदोंमें बापूकी दृष्टिसे शिक्षाका पर्याप्त स्पष्टीकरण किया जा चुका है। बापू बुनियादी तौर पर ऐसी शिक्षामें विश्वास करते थे जिसमें हाथ एवं हृदयका महत्त्व हो। केवल लिखना-पढ़ना मात्र ही शिक्षाका स्वरूप नहीं है। स्त्रीशिक्षाके मार्गकी रुकावटों, रूढ़िवादिता, अशिक्षा, धार्मिक कट्टरता, अनुचित धारणाएँ, विवाहकी अनुचित धारणाएँ, बाल-विवाह, परदा प्रथा, देशकी अविकसित दशा, सरकारकी उदासीनता, जनताकी निर्धनता, विद्यालयोंका अभाव, व्ययसाध्य शिक्षा-प्रणाली, अध्यापिकाओंका अभाव, अनुपयुक्त पाठ्यक्रम आदिके विरुद्ध गांधीजी लड़ते रहे और समग्र रूपसे समाज-सुधारके व्यापक प्रयासमें संलग्न रहे।

गृह-उद्योगका महत्त्व

गृह-उद्योगोंके केन्द्र स्थापित किये जाये, जिनसे ग्रामीण तथा नागरिक स्त्रियाँ लाभ उठा सकें। सामान्यतः बापू कताई-बुनाईके गृह-उद्योगके पक्षमें थे पर स्थानीय परिस्थितियों एवं सुविधाओंके अनुसार विभिन्न उद्योग अपनाये जा सकते हैं। इसी स्कीमके अनुसार कई ऐसे केन्द्र खोले गये हैं, जहाँ खिलौने बनाने आदिका काम भली प्रकार किया जा रहा है और वहाँके बने खिलौने काफी अच्छे समझे जा रहे हैं। गृह-उद्योगोंमें अन्य स्थानीय उद्योगोंको भी महत्त्व दिया जा चाहिए।

स्त्री-शिक्षामें अंग्रेजीका स्थान?

सामान्य शिक्षामें अंग्रेजीके स्थानके सम्बन्धमें बापूका दृढ़ मत था: "साधारण जीवनमें, न हमारे देशके पुरुषोंको और न स्त्रियोंको अंग्रेजीकी जानकारीकी आवश्यकता है।" फिर जहाँ तक स्त्रियोंकी शिक्षामें अंग्रेजीका प्रश्न है बापू इसके विरोधमें रहे। उन्होंने जहाँ स्पष्टतः यह स्वीकार किया है कि "यह सच है कि जीविकाके लिए तथा राजनीतिक आन्दोलनोंमें सक्रिय भाग लेनेके लिए अंग्रेजी आवश्यक है।" वहाँ उनका यह भी मत था कि "मैं स्त्रियोंके जीविका उपार्जित करने पर अथवा व्यवसाय करने पर विश्वास नहीं करता। थोड़ी-सी स्त्रियाँ हो सकती है जिन्हें अंग्रेजीकी शिक्षा आवश्यक होगी अथवा जो अंग्रेजी शिक्षा चाहेंगी। ऐसी स्त्रियाँ आसानीसे पुरुषोंके स्कूलमें भर्ती होकर अंग्रेजी शिक्षा प्राप्त कर सकती हैं? स्त्रियोंके स्कूलोंमें अंग्रेजी शिक्षा रखनेका मानी यह होगा कि हम अपनी असहाय अवस्थाको दीर्घायु प्रदान करेंगे? मैंने बहुधा लोगोंको कहते सुना है और पढ़ा है कि अंग्रेजी साहित्यका बहुमूल्य भण्डार पुरुषों और स्त्रियोंके लिए समान रूपसे खुलना चाहिए। मैं नम्रतापूर्वक यह कहूँगा कि इस प्रकारके दृष्टिकोणमें थोड़ी-सी भ्रांति है। यह कोई भी नहीं चाहता कि बहुमूल्य भण्डार पुरुषोंके लिए तो

खुला रहे, पर स्त्रियोंके लिए बन्द रहे। इस दुनियामें ऐसा कोई नहीं है जो आपको सारे संसारके साहित्यका अध्ययन करनेसे रोक सके, यदि आपकी रुचि साहित्यकी ओर है। . . . संसारमें बहुतसे अनमोल रत्न हैं, लेकिन सभी रत्न अंग्रेजीमें नहीं हैं। अन्य भाषाएँ भी इसी प्रकारकी श्रेष्ठताका दावा कर सकती हैं। सर्वसाधारणके लिए सभी भाषाओंके रत्न सुलभ होने चाहिएँ, और यह तभी हो सकता है, जब हमारे विद्वान् लोग इन रत्नोंको अपनी भाषाओंमें अनुवाद करनेका काम अपने ऊपर ले लें।"

आज जब कि अधिकांश राज्य-सरकारोंने माध्यमिक शिक्षासे अंग्रेजीकी अनिवार्यताको हटा दिया है फिर भी व्यावहारिक दृष्टिसे माध्यमिक स्तरसे उच्चतम स्तर तक अंग्रेजी चल रही है जो बापूकी विचारधारासे नितान्त प्रतिकूल है।

शिक्षा-प्रणालीके सम्बन्धमें भी बापूके अपने भिन्न विचार थे। आज जबकि सामान्यतः शिक्षा-प्रणालीमें लगभग समानता है बापू यह जरूरी नहीं मानते थे कि दोनोंकी शिक्षा-प्रणाली समान हो। उनका मत था कि "स्त्री और पुरुषका दर्जा बराबर है पर दोनों एक समान नहीं हैं। दोनोंकी एक सुन्दर जोड़ी है। एक-दूसरेके पूरक हैं। दोनों एक-दूसरेकी सहायता करते हैं, अतः एकके बिना दूसरेकी सत्ताकी कल्पना नहीं की जा सकती।" निष्कर्ष रूपमें हम कह सकते हैं कि प्राथमिक शिक्षाके स्तर पर तो बालिकाओंके लिए वही पाठ्यक्रम हो सकता है जो बालकोंके लिए हो, परन्तु माध्यमिक तथा उच्च शिक्षाके स्तरों पर उसमें आवश्यक रूपसे परिवर्तन कर देना चाहिए और माध्यमिक स्तर पर भोजनशास्त्र, धुलाई, सिलाई, कढ़ाई, गृह-विज्ञान, शिशु-संरक्षण आदि विषयोंकी विशेष रूपसे शिक्षा दी जानी चाहिए और उच्च शिक्षाके स्तर पर कलाका इतिहास, चित्रकारी, संगीत, गृह-अर्थशास्त्र, मातृत्व-कला, गृह-प्रबन्ध और गृह-परिचर्या आदि विषयोंका समावेश किया जाना चाहिए। इस प्रकार माध्यमिक स्तर तक गृह-प्रबन्ध तथा गृह-विज्ञानमें दीक्षित कन्या अपने गृहकार्यमें सुचारु रूपसे तथा कुशलतापूर्वक प्रबन्ध कर सकेगी और वह अपने परिवारके तथा समृद्धिमें तथा देशके सामाजिक स्तरोंके ऊँचा उठानेमें उपयोगी सिद्ध होगी।

बापूने 'लिखना-पढ़ना' जैसा संकीर्ण रूप ही शिक्षाके अन्तर्गत नहीं माना था वरन् स्त्रीशिक्षासे उनका व्यापक अर्थ था जिसके अन्तर्गत शील-रक्षा, संयम, परदा-कुप्रथा, विधवा तथा बाल-विवाह जैसी दूषित सामाजिक कुरीतियोंको मानते थे। इन पृष्ठोंमें इन समस्याओं पर विचार नहीं किया जा रहा है, पर इनमेंसे एक कुप्रथा पर बापूके विचार दिये जा रहे हैं जिसका सीधा सम्बन्ध स्त्री-शिक्षासे है।

परदेकी प्रथा पर बापूके विचार द्रष्टव्य हैं:

"सच्ची बात तो यह है कि परदा कोई बाहरी वस्तु नहीं, बल्कि एक आन्तरिक वस्तु है। बाहरी परदा करनेवाली कितनी ही स्त्रियाँ निर्लज्ज होती हैं। जो स्त्री बाहरी परदा तो नहीं करती, पर आंतरिक लज्जा जिसने नहीं छोड़ी है वह पूजनीया है।

परदेसे होनेवाली हानियोंको देखें:

१. परदा स्त्रियोंकी शिक्षामें बाधा डालता है। २. स्त्रियोंमें भीरुता बढ़ाता है। ३. स्त्रियोंका स्वास्थ्य बिगाड़ता है। ४. स्त्रियों और पुरुषोंके बीच स्वच्छ सम्बन्ध रोकता है। ५. स्त्रियोंकी नीच वृत्तिका पोषण करता है। ६. स्त्रियोंको बाहरी दुनियासे दूर रखता है जिससे वे उसके योग्य अनुभवसे वंचित रहती हैं। ७. अर्द्धांगिनी होनेका धर्म निबाहनेमें बाधा डालता है। ८. पर्दानशीन स्त्रियाँ स्वराज्यमें अपना पूरा भाग नहीं ले पातीं। ९. परदेसे बालिकाओंकी शिक्षामें रुकावट पड़ती है।

हिन्दी नवजीवन, २७ जून, १९२९

बापूने नारीको अबला [1] नहीं माना है। बापूके उद्घोषसे नारी जाग उठी। "जब गांधीजीने राष्ट्रके जीवनका रथ आगे बढ़ाया तब भारतीय नारी पर पहली बार उसका विद्युत्प्रभाव देखनेमें आया। मानो एकाएक अपने पूर्व गौरव, और पूर्व शक्तिकी दीक्षा पाकर, अपने प्रति आश्वस्त होकर उठ खड़ी हुई। संकोच और लज्जामें लिपटी, अपने ही अन्दर छुई-मुई-सी हो रही नारीने पहली बार सिर उठाकर दुनियाकी ओर देखा। उसकी आँखोंमें तेज आया, उसके हृदयने बलका अनुभव किया। उसके मस्तिष्कमें अनुभूति हुई कि वह घरकी रानी तो है ही, मानव-जातिकी माता और इसलिए समाजकी विधात्री भी है। उसने निश्चय किया कि वह इतिहास पढ़कर और देखकर ही सन्तुष्ट न होगी, वह इतिहासका निर्माण भी करेगी।" सुमनजीके इन शब्दोंमें सत्यता है। संक्षेपमें यही बापूने नारीके लिए शिक्षाकी रूपरेखा रखी थी, जिस आदर्श पर उन्होंने सेवाग्राम, वर्धामें पाठशालाएँ संचालित भी की थीं।

---

1. Woman is not the weaker sex, but the better half of humanity, the nobler of the two; for even to-day it is embodiment of sacrifice, silent suffering, humility, faith, and knowledge. Woman's intuition has often proved truer than man's arrogant assumption of knowledge.

— Romain Rolland

VISVABHISARA

If our civilization is not to produce greater holocausts, our writers and thinkers have to become something more than broken mirrors of violence and disintegration and partisanship. They, through their efforts, will have to regain initiative for the human person and the forces of life chaining up the demons not be allowed to run loose. In *A Psychiatrist Discovers India*, Merdard Ross has pointed to "the higher spirituality and perfected humanity offered by the Oriental tradition in return for our Western gift of technology". It is such a reconciliation of transcendence and technology, of know–how with know-why, of the height with the abyss, that we are here, for a happy re-establishment of the primacy of the person. As I see it, the contemporary Indian attitude to tradition in Indian life and literature is not merely a series of imitative modernities, academic, conformist or protestant annotations, passionate preferences and prejudices but it holds within it the nisus or urge of a new life. It is an adventure of ideas-*Visvabhisara*, to use Tagore's poetic phrase-and adventure is the essence of civilization.

From: 'Attitude to Traditions' **– Sisirkumar Ghose**

☆ ☆ ☆ भारतके पुनरुत्थानमें महर्षि दयानन्दका योगदान

श्री सत्यकाम विद्यालंकार, संपादक — नवनीत, मुंबई

भारतके नवजागरणमें अनेक प्रतिभावान् पुरुषोंने भाग लिया। इन सबको भारतके पुनरुद्बोधनका श्रेय प्राप्त है। किन्तु स्वामी दयानन्दका स्थान उन सबसे अलग उस ज्योतिपुंज सूर्यका है जिसने न केवल नवीन ज्ञानका प्रकाश दिया अपितु अपने शक्तिशाली शिल्पसे नवीन जागृतिके प्रतीक प्रबुद्ध भारतको मूर्त रूप भी दे दिया।

नवीन भारतके निर्माताओंमें जिन अन्य प्रबुद्ध और प्राण-प्रतिष्ठापक महापुरुषोंका नाम लिया जाता है, उनमें स्वामी विवेकानन्द, राममोहनराय, महादेव गोविन्द रानडे, महात्मा गांधी और विश्वकवि रवीन्द्र मुख्य हैं। इन्होंने भारतकी अस्त-व्यस्त किन्तु शाश्वत आत्म-स्पंदित चेतनामें अपनी आध्यात्मिक स्फूर्तियोंसे नवीन प्राणोंका बीज रोपण किया था। भारतकी आत्मामें उनकी चेतना अमर रहेगी। भारतीय इतिहासमें उनके आध्यात्मिक प्रभावको कभी भुलाया नहीं जायेगा। किन्तु उनकी कल्पनाने कोई भी मूर्त रूप ग्रहण नहीं किया। हम कभी भी यह नहीं कह सकेंगे कि यह वह प्रतिमा है जिसमें उनकी आत्माने प्रवेश किया था।

स्वामी विवेकानन्द तेजस्वी, साहसी और आत्मवान् पुरुष थे। उनकी असीम कर्तृत्व-शक्तिमें कोई सन्देह नहीं हो सकता। उनका अप्रतिम प्रभाव आज भी भारतकी ही नहीं विदेशोंकी आध्यात्मिक विचार-धारा पर भी दृष्टिगोचर होता है। उनके अध्यात्म-सूर्यकी किरणोंसे भारतका जन-मानस आलोकित हुआ है। आज भी उनकी आत्माके स्वरकंपन भारतके प्राणोंको स्पन्दित कर रहे हैं। वे अपने कृतित्वसे भी अधिक महान् थे। इतने महान् और दूर कि उनसे प्रभावित मानवोंका उनसे कोई सम्पर्क ही नहीं रहा।

महर्षि दयानन्दका कृतित्व उनसे सर्वथा भिन्न है। महर्षिने भारतकी प्रसुप्त अध्यात्म-शक्तिको जागृत करके ही सन्तोष नहीं किया। अभ्युत्थानके मार्गमें आनेवाली हर रुकावटको उन्होंने दूर किया, अधःपतनके सब लक्षणोंकी उन्होंने परीक्षा की; ठीक उसी प्रकार जैसे कोई चिकित्सक चिकित्सासे पूर्व रोगीकी बाह्याभ्यन्तर परीक्षा करता है; और रोगके वास्तविक निदानकी खोज करता है। निदान खोजनेके बाद उन्होंने रोगके बाह्य लक्षणोंकी भी उपेक्षा नहीं की। सबके उपशमनका यत्न किया। जहाँ शल्यक्रियाकी आवश्यकता थी, वह भी निर्भय होकर संपन्न की।

पाषाण-खण्डको ईश्वर मानकर श्रद्धावनत होनेके प्रति उनका मन न माना और ईश्वरकी खोजमें भटकते हुए जब उन्होंने गुरु विरजानन्दकी शरण ली, शिक्षा प्राप्त करके गुरु दक्षिणामें यह संकल्प किया कि: 'शास्त्रोंके ज्ञानसे जो प्रकाश उन्होंने पाया है उसे वे देशमें प्रसारित करेंगे'—उस समय उन्होंने देखा कि प्राचीन कालमें समस्त विश्वको ज्ञानका प्रकाश देनेवाला देश स्वयं स्वार्थ, अज्ञान और दासताके गहरे अंधकारमें डूबा हुआ था। स्वयंको ज्ञानी और विद्वान् कहनेवालोंकी भी स्वतन्त्र चिन्तन-शक्तिका लोप हो चुका था। धर्मका मार्ग दिखानेवाले धार्मिक नेता स्वयं रूढ़ियोंके गुलाम थे। दासता उनके मनकी गहराइयोंमें भर गयी थी। शिक्षा केवल अंग्रेजोंकी दासता स्वीकार करनेवाले थोड़ेसे सम्पन्न परिवारों तक सीमित थी; अथवा ऐसे रूढ़िपंथी ब्राह्मणों तक जो शास्त्र-श्लोकोंको कण्ठस्थ करके आडंबरपूर्ण अनुष्ठानों द्वारा धनार्जन करनेमें व्यस्त थे। स्त्रियों और शूद्रोंको शिक्षाप्राप्तिका भी अधिकार नहीं था। नारी होना अभिशाप था। दैहिक शुचिताके नाम पर छुआछूतकी प्रथा जड़ जमा चुकी थी। श्रमिक वर्गके

लोगोंको असम्मानकी दृष्टिसे देखा जाता था। सामन्ती युगकी विलासितामें सारे देशी नरेश, संपन्न व्यक्ति और जमींदार आकंठ डूबे हुए थे। शोषण करना वे अपना अधिकार मानते थे।

उस समय धर्मका क्षेत्र केवल कुछ कर्मकाण्डी अनुष्ठानों तक सीमित था। जीवनके व्यवहारसे धर्मका कुछ सम्बन्ध नहीं रहा था। ईश्वर-भक्तिका अर्थ मन्दिरके द्वार पर माथा टेकने या कर्महीन सन्तों, फकीरोंकी टोलियोंमें शामिल होकर सम्पूर्ण जिम्मेदारियोंसे छुटकारा पाकर तामसी जीवन विताना माना जाता था।

भारत अपनी संस्कृतिका गौरव सर्वथा भूल चुका था। अशिक्षित वर्ग मूर्खतापूर्ण रिवाजोंमें भटका हुआ था और पढ़े-लिखे लोग अंग्रेजी रहन-सहन, खान-पान, विचार-व्यवहारको भारतीय रहन-सहनसे ऊँचा समझते थे।

सन् १८५७ की असफल स्वातंत्र्य-क्रान्तिके बाद लोग विदेशी शासनकी प्रभुता तन-मनसे स्वीकार कर चुके थे और दासताको भारतीय जीवनका आवश्यक अंग मान चुके थे। देशभक्तिकी भावनाको ब्रिटिश शासनके प्रति कृतज्ञताका पर्याय माना जाता था।

देशवासी भूल चुके थे कि भारतका विस्तार किसी समय पश्चिममें काबुल कंधारसे लेकर प्रशान्त महासागरके द्वीप जावा, सुमात्रा, मलय, कंबोडिया तक हो चुका था। उन्हें यह भी विश्वास नहीं रहा कि भारतमें भी कभी प्रजातन्त्र शासन प्रचलित था और सामाजिक न्याय एवं समानता मूलक समाजवादकी पद्धतिको ध्यानमें रखकर ही शासनका विधान बनाया जाता था।

भारतीय जीवनके हर क्षेत्रमें व्यापक इतने गहरे अंधकारको मिटानेके लिए महर्षिके पास दो ही उपाय थे। या तो वे प्रत्येक क्षेत्रमें अलग-अलग दीप जलाते या एक इतने भव्य ज्योतिपुंजको प्रदीप्त करते जो इस विशाल अंधकारको वैसे ही दूर करता जैसे सूर्य समस्त पृथ्वी-मंडलके अंधकारका क्षणभरमें नाश कर देता है।

प्रभु-प्रसादसे पायी अद्भुत प्रतिभा और प्रखर पैनी अन्तर्दृष्टिसे उन्होंने जान लिया था कि भारतीय जीवन और संस्कृतिकी गहराईमें बीज रूपसे प्रतिष्ठित स्वतःप्रमाण वेदकी सहायता विना वे भारतके अभ्युत्थानमें सफल प्रयोग नहीं कर सकेंगे। विदेशी विद्वानों एवं बहुदेवतावादी आचार्योंके भाष्योंने वेदोंको दुरूह बना दिया था। महर्षिने अपनी मौलिक प्रतिभासे वैदिक साहित्यको सबके समझने योग्य बनाया। यह इसलिए भी आवश्यक था कि उस समय सामान्य जनता धर्मके नाम पर ही ठगी जा रही थी। धर्मके अतिरिक्त अन्य कोई आधार जनमानसका निर्माण करनेवाला था ही नहीं। और धर्मकी व्याख्या केवल ऐसे धर्मशास्त्रों या पुराणोंके नाम की जाती थी जिनमें मार्गदर्शन नहीं बल्कि मार्गभ्रष्ट करनेका ही साहित्य भरा था।

इस सब पाखंड भरे कोहरेको दूर करनेके लिए किसी ज्ञान-ज्योतिपुंजकी आवश्यकता थी। प्रभु-कृपासे वह ज्ञानकोष वेद महर्षिके हाथ आ गया।

किसी भी देशके पुनरुत्थानके लिए यही सबसे अधिक क्रियात्मक उपाय होता है कि अतीतकी श्रेष्ठतम उपलब्ध सामग्रीका उपयोग नवीन एवं आधुनिक रूपोंमें किया जावे। अतीतकी यह सामग्री अपने सर्वथा विशुद्ध और अक्षत रूपमें हो तो उसमें अनन्त शक्ति होती है। वटवृक्षके छोटे बीजमें जैसे वटवृक्षका विशाल रूप सिमट कर आया होता है, वैसे ही किसी देशका भविष्य उसके बीज रूप अतीत ज्ञानग्रन्थमें निहित होता है। वेद भी वैसा ही अमर बीज था। ऋषि दयानन्दने अमर ज्ञानको भारतके नवनिर्माणका आधार बनाकर भारतकी संस्कृतिको अमरता प्रदान की।

नवीन अभ्युत्थानके लिए प्राचीनतम ज्ञानकोष वेदको आधार मानने तक ही महर्षिने अपने कार्यकी इतिश्री नहीं कर दी। उन्होंने क्षत विक्षत भारतीय समाजकी सर्वांगीण चिकित्साके लिए क्रियात्मक योजना भी बनायी।

उनका सबसे प्रमुख कार्य था प्रत्येक व्यक्तिको अपनी बुद्धिसे स्वतन्त्र चिन्तन करनेका अधिकार प्रदान करना। विचार-स्वातन्त्र्यके सिद्धान्तका प्रतिपादन करनेमें महर्षि दयानन्दने क्रान्तिकारी कार्य किया।

महर्षिने बतलाया कि सबको अपनी बुद्धि पर विश्वास करके सत्य असत्यके निर्णय करनेका जन्मसिद्ध अधिकार है।

अंधविश्वासोंकी दासतासे मुक्त कर महर्षिने तर्क द्वारा कर्त्तव्य अकर्त्तव्यका निर्णय करनेकी युक्ति सिखलायी। शिक्षाका द्वार सबके लिए खोला, स्त्रियोंको शिक्षा देना राष्ट्रकी उन्नतिके लिए अनिवार्य बतलाया। मातृत्वको सन्मान दिया।

महर्षिने बतलाया कि सब मानव जन्मसे एक समान हैं। कोई बड़ा नहीं, छोटा नहीं। हिन्दुओंमें छुआछूतके अन्यायको दूर करके हिन्दू समाज सबल हो सकता है। राजनीतिके क्षेत्रमें 'स्वराज्य' शब्दका प्रयोग सबसे पूर्व महर्षिने किया और स्पष्ट घोषणा की कि 'सुराज्य' से 'स्वराज्य' अच्छा है। विदेशी राज्य, विदेशी भाषा, विदेशी रहन-सहन सभीके विरुद्ध आवाज उठायी।

महर्षिके इन क्रान्तिकारी विचारोंमें ही भविष्यके स्वदेशी आन्दोलन, स्वातंत्र्य-युद्धका बीज निहित था। महर्षिसे पूर्वके या समकालीन विचारकोंके मनमें पश्चिमी दार्शनिकों, साहित्यकारों एवं वैज्ञानिकोंके प्रति ऐसी मुग्धता पैदा हो गयी थी कि वे प्रत्येक क्षेत्रमें मार्गदर्शनके लिए पश्चिमकी ओर देखते थे।

सामाजिक न्यायके प्रति शासनको जागरूक रखने और प्रजाको अपने अधिकारोंके प्रति सतर्क रहनेका परामर्श देते हुए महर्षिने लिखा — "जो राजपुरुष हम लोगोंसे कर लेते हैं, वे हमारी निरन्तर रक्षा करें, नहीं तो न लें और हम उनको कर न देवें। इस कारण प्रजाकी रक्षा और दुष्टोंके साथ युद्ध करनेके लिए ही राजाको कर देना चाहिए — अन्य किसी प्रयोजनके लिए नहीं।

य. म., ९–१७

राष्ट्रीय अखण्डताको दृष्टिमें रखकर महर्षिने कहा — "एक धर्म, एक भाषा और एक लक्ष्यकी प्राप्ति ही भारतकी पूर्णोन्नतिमें साधक है। कटु उपदेशों और सच्चे खरे वाक्योंसे जातिको जगाकर कुरीतियोंको नष्ट करना ही मेरे खण्डनका एकमात्र उद्देश्य है।"

अपने क्रान्तिकारी विचारोंको प्रसारित करनेके लिए उन्होंने सुख-दुःख, मानापमानकी चिन्ता त्याग कर आमरण संघर्ष किया। वेदोंके नवीन भाष्य द्वारा शाश्वत सत्यका प्रकाश किया। अनेक ग्रन्थोंकी रचना की और अन्तमें अपने नवीन आदर्शोंकी पूर्तिके लिए ७ अप्रैल १८७५ को बम्बईमें आर्यसमाजकी स्थापना कर दी।

आर्यसमाजका प्रतिष्ठापन करते हुए आपने स्पष्ट कह दिया — "वेदादि शास्त्रोंने जो कुछ माना है वही मेरा मन्तव्य है। कोई नवीन कल्पना या मत-मतांतर चलानेका लेशमात्र भी मेरा अभिप्राय नहीं है।"

भारतीय ज्ञानके मूल ग्रन्थ वेदकी शिक्षाओंको सच्चे रूपमें प्रकट करना ही ऋषिका उद्देश्य था और यही आर्यसमाजका लक्ष्य है।

इस लक्ष्यकी पूर्तिके लिए महर्षिने ब्रह्म-समाज, प्रार्थना-समाज आदि अनेक नवोदित संस्थाओंसे सहयोग प्राप्त करनेका यत्न किया था। किन्तु-ये संस्थाएं महर्षिके क्रांतिपथ पर दूर तक न चल सकीं। अतः नवीन जागृतिका भार मुख्यतः आर्य-समाज पर आ पड़ा।

आर्यसमाजकी स्थापनाके बाद महर्षिने केवल ८ वर्ष प्राण धारण किये। कालचक्रमें ८ वर्ष बहुत कम होते हैं। किंतु इन आठ वर्षोंमें महर्षिने देशमें ऐसे सुयोग्य तपस्वी और कर्मठ कार्यकर्ता बना लिये कि उन्होंने देशको स्वतन्त्र किया और नवीन निर्माणके योग्य बना दिया।

देशके इस अभ्युत्थानमें महर्षिका नाम 'यावच्चन्द्रदिवाकरौ' अमर रहेगा। स्वतन्त्र भारतके रचनात्मक कार्य यदि महर्षि द्वारा प्रदर्शित मार्गके अनुसार होते तो भारत अपने प्राचीन गौरवको बहुत शीघ्र पा लेता।

दुर्भाग्यसे वैसा नहीं हुआ। देशके कर्णधारोंने महर्षिके वेद-समर्पित आदर्शोंके विरुद्ध चलना प्रारंभ कर दिया, हमारी सब समस्याओंका यही मूल कारण है।

अब भी समय है। शाश्वत सत्योंका मूल्य कभी कम नहीं होता। वेद-सम्मत मार्ग पर चलते हुए ही हमारा भाग्य उज्ज्वल होगा—यह बात आज भी सच है और सदियाँ बीत जाने पर भी सच रहेगी।

ESSENTIALS OF INDIAN AND WESTERN MUSIC

"In our country, the singing of the song is all important and in the song itself lies all our difficulty; in the West on the contrary the voice production is the chief concern and with voice they achieve the impossible. European music looks towards diversity and we look for unity. In our music, variegated tones flow as if from a thousand springs. One is not the echo of some other but each possesses its own individuality, yet mingling and converging together to make the whole. Harmony expresses in tone the magnificent dance-drama of the diverse manifestations of nature. But in the centre of it there runs a melody in the background of time and rhythm on which the dance there fulfils its round". (Tagore: in Pravasi) Prof. T. V. Subha Rao wrote in his 'Studies in Indian Music; "Harmony of the Western technique mars the purity of melody. Unision, on the contrary, heightens the emotion. Indian music to the extent indicated above admits of the operation of the principle of harmony. But being predominently melodic, and highly individualistic in character, it cannot suffer the direct application of chords to override the notes of the melody. While the linked harmony in the music of the East must appear weak and thin to the Western ear, the sophisticated harmony of the West must sound tumultuous and destructive of melody, the soul of Indian music. The 'East is East and West is West and never the twain shall meet' is perhaps most applicable to music'. And yet Tagore and later also Udayshankar experimented with harmony. Rabindra Samgeet even borrowed rhythms from Greece. The ballet 'Man and Machine' has many Western influences assimilated to advantage. So this fusion between East and West, in music and in visual arts has undergone three stages: influence, imitation and assimilation. These three stages have to be rightly understood with all their limitations.

From: (Music and the Visual Arts) **Prabhakar Machve**

☆ ☆ ☆ भारतका सांस्कृतिक समुत्थान और विश्वभारती

लेखक : श्री प्राध्यापक रामबहाल तिवारी, विश्वभारती, शांतिनिकेतन,

[ऐतिहासिक दृष्टिकोणसे देखने पर पता चलता है कि शान्तिनिकेतन मूलतः एक गृहका नाम था, जिसका निर्माण रवीन्द्रनाथ ठाकुरके पिता महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुरने करवाया था, सन् १८६५ ई० के लगभग। इसके बाद सन् १८८८ ई० के अक्तूबरमें शांतिनिकेतन 'आश्रम' की प्रतिष्ठा हुई और सन् १८९९ ई० में ब्रह्म-विद्यालयकी स्थापना हुई। २२ दिसम्बर सन् १९०१ ई० को रवीन्द्रनाथने अपने मतानुसार शान्तिनिकेतनमें 'नव-विद्यालय' का शुभारंभ कराया, १८ जुलाई सन् १९१९ ई० से 'विश्वभारती' का शिक्षाक्रम प्रारंभ हुआ और सन् १९५१ ई० में इसको भारत सरकारकी देखरेखमें केन्द्रीय विश्वविद्यालयकी मान्यता मिली। इसकी परिसीमा ११ वर्गमील है। आजकल 'शान्तिनिकेतन' के लिए 'विश्वभारती' शब्दका प्रयोग ही अधिकतर पाया जाता है।]

* * *

गुरुदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुरके शब्दोंमें "विश्वभारतीका परिचय इस वेदमंत्रसे ही सुस्पष्ट हो उठता है–'यत्र विश्वं भवत्येकनीड़म्'। जो आत्मीयता विश्वभरमें फैलने लायक है, हम यहाँ पर उसी आत्मीयताकी वेदीका निर्माण करेंगे।" यहाँ पर विद्या-आहरण तथा ज्ञानचर्चाके महान् तथा पवित्र उद्देश्यसे विचित्र मानवोंका दल आकर एक नीड़ या घोंसला बनायेगा। प्राचीन भारतकी तपोवन-सभ्यता तथा संस्कृतिके धारक तथा वाहक आश्रमवासी-मुनि ऋषियोंके प्रदर्शित पथको आदर्श मानते हुए उन्होंने अन्यत्र कहा है– "इस प्रतिष्ठानके शुभारंभके दिन हमने अपने पुराने आचार्योंका आह्वान-मंत्र उच्चारण किया उस मंत्रमें उन्होंने सबको बुलाकर कहा था–'आपन्तु सर्वतः स्वाहा।' कहा था–जलधारायें जिस प्रकार समुद्रमें आकर मिलती हैं, उसी तरह सब लोग यहाँ पर आकर मिलेंगे।"

भारत तथा विश्वके इस मिलनक्षेत्र, महामानवके इस संगमक्षेत्रका निर्माण विद्यार्थियोंके पूर्ण मनुष्यत्वके विकासके साथ ही उन्हें व्यक्ति-सत्तासे महामानव-सत्ताकी ओर आकर्षण करने तथा उदार मानवताके मंत्रसे दीक्षित करनेके उद्देश्यसे हुआ था। इस संदर्भमें विश्वकविका कहना है– "शान्तिनिकेतनमें विद्यालय-प्रतिष्ठा करके पहले मैं इसी उद्देश्यसे लड़कोंको यहाँ पर लाया था, ताकि विश्वप्रकृतिके उदार क्षेत्रमें उनको मैं मुक्त कर सकूँ। पर धीरे धीरे मनमें सोचने लगा–मनुष्योंमें आपसमें जो भीषण व्यवधान है उसे दूर करके मनुष्यको सर्वमानवके महालोकमें मुक्ति देनी होगी। मेरे विद्यालयकी परिणतिके इतिहासके साथ मेरी वह आन्तरिक आकांक्षा भी अभिव्यक्त हुई थी। कारण विश्वभारती नामकी जो संस्था है उसका श्रीगणेश इस लक्ष्यके साथ ही हुआ था कि मनुष्यको केवल प्रकृतिकी गोदमें ही नहीं बल्कि मनुष्यके हृदय-राज्यमें भी मुक्त करना परम आवश्यक है।"

इन उद्धरणोंसे यह स्पष्ट है कि गुरुदेव अपने विद्यालयके विद्यार्थियोंको भारतवर्षके निर्मल, शुभ्र तथा पवित्र आदर्शके अनुसार पूर्ण मनुष्य बनाना चाहते थे। जब कि भारतवर्ष अपनी प्राचीन शिक्षा, सभ्यता तथा संस्कृतिको भूलकर अपने ऐतिह्य तथा गौरवको खोकर, मेरूदंडहीन अधःपतित जातिके रूप में दूसरोंका कृपापात्र बन कर ही अपनेको धन्य समझता था। देशमें प्रचलित यांत्रिक शिक्षाव्यवस्था और उसका भयावह परिणाम, भारतीय समाजकी शोचनीय अवनति, अन्धरूढ़िवादिता, हृदयकी शून्यता तथा बाहरी बनावटी आचार-आचरणकी प्रमुखता भारतीय जन-मानस पर इतनी प्रबल तथा सक्रिय थी, मनुष्योंके बीचका भेद-भाव इतना कठोर हो उठा था कि भारतवासीका मानसिक पतन अन्त तक पहुँच गया था।

अपनेको समझने तथा सँभालनेकी शक्ति एवं आग्रह तक किसीमें नहीं रह गया था। प्राचीन भारतकी 'महान एकता' के साधन-मंत्रको भूल कर, वेद-उपनिषद्से संपर्कशून्य होकर, विश्वसे विच्छिन्न, संकीर्णमना, आत्मतुष्ट आधुनिक भारत 'महामानव' या 'सर्वमानव' के महामंत्रको भी भूल बैठा था।

अतः सारे भारतको जगाकर सचेत करके मंगलमय कल्याणमय शुभ पथ पर चलाना परम आवश्यक था। कवि, दार्शनिक, चिन्ताविद्, देशप्रेमी तथा विश्वप्रेमी रवीन्द्रनाथके मनमें भारतमें नवजागृति लानेकी इच्छा इतनी प्रवल तथा दुर्वार हो उठी कि उन्हें शिक्षकका कर्म अपनाना पड़ा; उन्हें गुरुदेव बनना पड़ा। उचित तथा आवश्यक शिक्षाके लिए उन्होंने एक छोटा-सा विद्यालय बनवाया। मानो एक छोटासा बीज बोया, आवश्यक परिचर्या तथा सतर्क देखभालसे जो कभी न कभी विराट् वनस्पति बन कर अपनी सुशीतल छाया तथा आकांक्षित फूल-फलोंसे अपनी सृजन-सफलताकी पुष्टि करेगा। अपनी इस नई शिक्षा संस्थाको उन्होंने 'विश्वभारती' कह कर क्यों पुकारा इस विषयमें आलोचना करते हुए गुरुदेवने कहा था – "भारतवर्षमें अगर यथार्थ विद्यालयकी स्थापना की जाय, तो वह विद्यालय प्रारंभसे ही अपने अर्थ-शास्त्र, अपने कृतित्व, अपनी स्वास्थ्यविद्या, अपने समग्र व्यावहारिक विज्ञानको, अपने प्रतिष्ठित-स्थानके चारों ओर वाले देहातोंमें प्रयोग करके देशकी जीवन-यात्राकी केन्द्रभूमि पर अधिकार कर लेगा। यह विद्यालय उत्कृष्ट आदर्श पर खेती करेगा, गो-पालन करेगा, कपड़ा बुनेगा। साथ ही अपनी आर्थिक निर्भरताके लिए समवाय (सहकार) प्रणाली अपनाकर विद्यार्थी-शिक्षक और चारों ओरके ग्रामवासियोंके साथ जीविका-के योगसे घनिष्ठ रूपसे संबंधित होगा। ऐसे आदर्श विद्यालयको ही मैंने 'विश्वभारती' कह कर पुकारनेका प्रस्ताव रखा है।"

"यहाँ केवल पढ़ाई ही नहीं, पूर्ण मनुष्यका निर्माण-कार्य भी होगा। . . . इसी वजहसे मेरा संकल्प यह था कि चित्तको विशेष जाति तथा व्यक्तिमें सीमित न रखकर शिक्षाकी व्यवस्था करूँगा। देशकी कठिन बाधायें तथा अन्धे संस्कार रहने पर भी सब देशोंके मानवचित्तकी सहायता तथा सर्वकर्मयोगसे यहाँ पर शिक्षासत्रकी स्थापना करूँगा। केवल इतिहास, भूगोल और साहित्य अध्ययनसे ही नहीं, बल्कि सर्वशिक्षाके समन्वयसे ही सत्यकी यह साधना संभव होगी। यह अत्यन्त कठिन साधना है, कारण देशमें इसकी काफी विरोधिता है, देशवासियोंमें आत्माभिमान तथा जाति-अभिमानकी जो संकीर्णता है उसके साथ कठोर संग्राम करना पड़ेगा।"

इसके साथ ही साधारण खेलकूद, नृत्यगीत, नाट्याभिनय तथा ऋतु-उत्सवोंकी सहायतासे दी गई शिक्षाको सौन्दर्य, संयम तथा स्वाधीनताके समन्वयसे आनन्दपूर्ण बनानेके लिए भी गुरुदेव उत्सुक थे। उन्होंने कहा था – "मैंने चाहा था कि यहाँ पर . . . लड़के मनुष्य बनेंगे, रूप-रस-गन्ध-वर्ण-चित्र-संगीत आदिसे उनका हृदय शतदल कमलकी तरह आनन्दसे विकसित हो उठेगा।" संस्कृतिकी आवश्यकता तथा उपयोगिताकी चर्चा करते हुए भारत-आत्मा रवीन्द्रनाथने लिखा है – "संस्कृति एक विचित्र वस्तु है, इससे मनका संस्कार होता है; आदिम खनिज अवस्थाकी अनुज्ज्वलतासे उसकी पूरी महत्ताको निखार लेती है। इस संस्कृतिकी भी कई शाखा-प्रशाखायें हैं; मन जहाँ पर स्वस्थ, सबल है, वहाँ पर संस्कृतिकी इन विभिन्न प्रेरणाओंको वह स्वयं ही चाहता है। शान्तिनिकेतन आश्रममें व्यापक रूपसे इस संस्कृति-अनु-शीलनका क्षेत्र निर्माण करूँगा, यह ही मेरा अभिप्राय था।"

अतः यह स्पष्ट है कि शान्तिनिकेतनमें प्राचीन भारतीय तपोवन-विद्यालयके आदर्श पर एक युगो-पयोगी आश्रम-विद्यालयकी प्रतिष्ठा करके मानव-जातिके कल्याणके लिए, खासकर भारतवासीके कल्याणके लिए नई शिक्षा-प्रणालीकी सहायतासे एक नये जगतका निर्माण करना चाहते थे गुरुदेव। इस उद्देश्यकी पूर्ति-

के लिए कविसत्ताके साथ उनकी शिक्षाविद् तथा महान ऋषिकी सत्ताके विस्मयकर मिलनसे एक एसा निराला काम हुआ है, संसारके इतिहासमें जिसकी तुलना नहीं है। रवीन्द्रनाथकी इच्छाशक्ति, कर्मशक्ति तथा कल्पनाशक्तिके समन्वयसे बोलपुरकी पथरीली, कँकरीली, रसहीन अनुपजाऊ भूमि, वृक्ष-लता, पत्र-पुष्पोंसे श्यामल सुशोभित होकर स्निग्ध-सजल-रूप-वैभव, अनास्वादित स्वर्गीय सुगन्ध तथा वर्णवैचित्र्यका अनुपम एवं पवित्र आधार सिद्ध हुई है। वंग तथा भारतीय संस्कृति और शिक्षाके अतीत तथा वर्तमान अवस्थाके विषयमें भी यही बात कही जा सकती है। शान्तिनिकेतन तथा विश्वभारतीकी विशेषता एवं सांस्कृतिक जीवनकी उपयोगिताका प्रभाव भारतीय जीवनचर्या, आचार-आचरण, सामाजिक विधि-व्यवस्था आदि पर अनिवार्य रूपसे प्रत्यक्ष हो रहा है। सत्तर-पचहत्तर साल पहले शान्तिनिकेतन आश्रमवाली जगह-का रूप-रंग कैसा था, आज समझ पाना जिस प्रकार कठिन है, भारतीय संस्कृतिको शान्तिनिकेतन तथा विश्वभारतीकी देनको समझ पाना भी उसी भाँति कठिन है। नये उपादानको ग्रहण करनेसे ही नहीं उसे भलीभाँति आत्मसात् करके ही कोई संस्कृति अपनेको समृद्ध बना सकती है। उस समृद्ध संस्कृतिके प्राचीन तथा नवीन उपादानोंका स्पष्टीकरण असंभव-सा हो जाता है।

रवीन्द्रनाथने शान्तिनिकेतनमें जिस सांस्कृतिक भावधाराको साकार बनाया है, उसकी प्रेरणा उन्हें भारतके वेद, उपनिषद्से ही नहीं पाश्चात्य जीवनादर्शसे भी कुछ मानेमें मिली थी। पूरबकी तपोवन-सभ्यता तथा पश्चिमकी वैज्ञानिक सभ्यताकी मिलन-भूमि है शान्तिनिकेतन। यहाँकी साधनाकी विशेष उल्लेखनीय बातें हैं—जनसे जनता, क्षुद्रसे वृहत्, सामान्यसे महत्, व्यक्तिसे समष्टिकी ओर दृढ़ विश्वाससे अग्रसर होना; ऐक्य, समता तथा शान्तिका उपासक बनना; स्वार्थान्ध आकांक्षा तथा उद्देश्यका त्याग, बुद्धिकी, हृदयकी तथा इच्छाशक्तिकी स्वाधीनता और पूर्णताका अधिकारी बनना।

रवीन्द्रनाथके मानव-प्रेम तथा विश्वप्रेमकी प्रतिमूर्ति है शान्तिनिकेतन। यहाँकी प्रकृतिमें अपनी एक निराली आकर्षण-शक्ति है। यहाँ पर ग्राम्य-जीवनकी मुक्तिके सहज-सरल आनन्दके साथ शहर-जीवनकी सुख-सुविधायें एक साथ मिलती हैं। अनावश्यक विधि-विधान तथा संकीर्ण सीमाओंसे यह स्थान मुक्त है। गृहस्थ-जीवन अपने घूंघटको हटा कर प्रकृतिसे घुल-मिल गया है। बाहरी जीवन भी अपना तथा अन्तरंग बन उठा है। सामाजिक जीवनने अहेतु लौकिकताकी ग्लानिसे मुक्त होकर प्रकृतिके उन्मुक्त प्रांगणमें खिले हुए एक सहज स्वाभाविक वृहत् परिवारका रूप अपनाया है। आश्रमवासियोंको यहाँकी प्रकृतिसे प्रेम, श्रद्धा तथा कठोर साधनाकी प्रेरणा मिलती है। मानव-मनके हर तरहके भाव, आवेग तथा आकूतियोंका आदर्श समावेश हुआ है इस आश्रममें।

आश्रम प्रकृतिके विभिन्न रूप तथा आश्रमिक जीवन पर उनके प्रतिफलनके भलीभाँति निरीक्षण तथा साहचर्यसे वस्तुओंके रूप-रंग, गतिच्छन्द, संतुलन तथा सामग्रिक प्रभावके सौन्दर्य आदिसे रसबोधकी शिक्षा होती है। विभिन्न प्रकारके मनुष्योंका साहचर्य पाकर अन्तरंग तथा परिपूर्ण ज्ञानलाभ होता है। उनके प्रकृतिभूत प्रयोजन एवं प्रवणता, मन और हृदयके दोष-गुणकी रोशनीमें अपने विश्वास, अभिमत, रहन-सहन आदिकी सूक्ष्म तथा विस्तृत जानकारी होती है। अखिल मानव-स्वभावके सामान्य लक्षण तथा दोष-गुणोंका वर्गीकरण करके अनन्त वैचित्र्यमें भी ऐक्यके संभावनामय उपादानोंकी खोज की जाती है। सामाजिक गुण तथा अभ्यासोंको अपना कर उदार ऊँचे मनोभाव और ऊँचे आदर्श, सौन्दर्य-चेतनाका आवेग, प्रेम एवं आनन्दका अनुशीलन होता है। भाँति भाँतिके सामाजिक सम्मेलन तथा सांस्कृतिक अनुष्ठानोंकी व्यवस्था और उनमें अंश ग्रहण करनेके अलावा—सामूहिक जीवनके कर्त्तव्य तथा जिम्मेदारीकी सयत्न तथा सफल चर्चा होती है। शान्तिनिकेतन आश्रमकी शिक्षा-व्यवस्थामें सहर्ष-शिक्षादान एवं सानन्दचित्त शिक्षा-

ग्रहणमें बाध्य बाधकताका स्थान नहीं है। लिखाई-पढ़ाईसे बौद्धिक विकास अवश्य होता है, पर बौद्धिक विकास ही मनुष्यको परिपूर्णता नहीं दे सकता। अतः हृदयवृत्तियोंके सहज-स्वाभाविक तथा स्वस्थ विकास-के लिए विद्यार्जनके साथ ही शिल्पचर्चा, नृत्यसंगीतका अनुशीलन, नाट्याभिनय, साहित्यिक तथा सांस्कृतिक अनुष्ठानोंके साथ विनोदन आदिकी भी परम आवश्यकता है। लिख-पढ़कर श्रेष्ठ ज्ञानी या श्रेष्ठ पंडित न होकर भी यथार्थ मनुष्य बन उठना ही महत् उद्देश्य माना जाना चाहिए। इसी उद्देश्यकी पूर्तिके लिए भारत तथा विश्वके भावी नागरिकके जीवनको सँवारनेकी कोशिश की जाती है इस आश्रममें।

रवीन्द्र-काव्य तथा साहित्यके विभिन्न तत्त्वोंमें ये दो सीमाके साथ असीमको मिलानेकी साधना और वैचित्र्यमें ऐक्यकी प्रतिस्थापना ही मुख्य माने जाते हैं। इन तत्त्वोंका प्रकाश पूरे रवीन्द्र-साहित्यमें रहने पर भी गीतांजलिकी भारततीर्थ, अपमानित, धुला मन्दिर आदि कवितायें और संगीत; रथकी रस्सी, कालकी यात्रा, अचलायतन, मुक्तधारा आदि नाटक, श्यामा, चंडालिका आदि नृत्यनाट्य और विभिन्न निबन्धोंमें सुस्पष्ट रूपसे विधृत है। शान्तिनिकेतन-विश्वभारती तो इन तत्त्वोंका प्रत्यक्ष तथा व्यावहारिक रूप है।

शान्तिनिकेतनका दैनन्दिन आश्रम-जीवन सुबहके वैतालिकसे शुरू हो कर पढ़ाई-लिखाई, आलाप-आलोचना, सभा-समिति, खेलकूद, सान्ध्योपासना, उत्सव-अनुष्ठानोंसे समृद्ध होकर रातमें सानन्द चिन्तनके साथ समाप्त होता है। यहाँ पर खान-पान, रहन-सहन, उत्सव-अनुष्ठान आदिमें किसी भी प्रकारका जाति, धर्म या वृत्तिमूलक कोई भेदभाव नहीं है। भोजनालयमें हिन्दू-मुसलमान, सिख, जैन, बौद्ध, क्रिश्चि-यन आदि सब जाति या सम्प्रदायके लोग एक साथ बैठकर खाते हैं। किसी भी जातिका कोई भी परिवेषण कर सकता है। यहाँके मन्दिरमें सब मिल कर एक साथ उपासना करते हैं। मन्दिरमें किसी खास देव-देवीकी पूजा नहीं होती है। बुधवारको साप्ताहिक मन्दिरके अलावा खास खास पुण्यतिथियों पर, जैसे बुद्धजन्म, ईसाजन्म, नववर्ष, धर्मचक्र-प्रवर्तन, माघ-उत्सव, पौष-उत्सव, वसन्त-पूर्णिमा और वर्षशेष आदि, मन्दिरका अनुष्ठान होता है जिसमें किसी भी जाति या धर्मका अनुयायी व्यक्ति पौरोहित्य कर सकता है। मन्दिरका द्वार सबके लिए सदैव खुला रहता है। यहाँ पर संस्कृत श्लोक उच्चारण, रवीन्द्र रचनासे पाठ, तथा रवीन्द्र संगीतके गायनसे 'एकमेव अद्वितीयं', 'आनन्दरूपं अमृतं यद्विभाति' की आराधना होती है। यहाँ पर मनुष्य आराध्यदेवको अपने अपने विश्वास तथा रुचिके अनुरूप पाता है। विचित्र उत्सव अनुष्ठानोंमें मनुष्यकी हृदय-वृत्तियोंको सक्रिय करके मानवताको पूर्णता देनेकी जो व्यवस्था है उसमें भी सबका गुरुत्व बराबर है। इस प्रसंगमें रवीन्द्रनाथकी एक उक्तिका स्मरण होता है–"मानव-संसारमें ज्ञानालोकका दीपावली-उत्सव हो रहा है। सब जातियाँ ही अगर अपने अपने प्रदीपको बड़ा बनाकर जलायें तब जाकर कहीं सबके मिलनसे यह उत्सव सम्पन्न तथा सफल हो सकता है।" शान्तिनिकेतनमें हरएक ऋतु या महीनेमें कोई न कोई उत्सव या अनुष्ठान होता ही रहता है। नववर्षके मांगलिक अनु-ष्ठानसे बँगला-वर्षका शुभारंभ होता है। इसके बाद रवीन्द्र-सप्ताह, वृक्ष-रोपण, वर्षा-मंगल, शारदोत्सव, शारदावकाशके पहले विभिन्न सांस्कृतिक तथा नाट्यानुष्ठान, पौष-उत्सव और शान्तिनिकेतनका मेला, माघ-उत्सव और श्रीनिकेतनका मेला, शिल्पोत्सव, ख्रीष्टोत्सव, वसन्त-उत्सव, आनन्द बाजार, विभिन्न राष्ट्रीय त्यौहार, गांधी-पुण्याह और वर्षशेष-उत्सवके साथ ही बँगला वर्षकी समाप्ति घोषित होती है। इसके अलावा तरह तरहकी साहित्य-सभा, आलोचना-सभा तथा संगीत-नृत्य अनुष्ठान आदिकी व्यवस्था तो हमेशा होती रहती है। सभी आश्रमवासी इन उत्सव-अनुष्ठानोंमें हिस्सा बँटा कर उत्सव-आयोजनके मुख्य उद्देश्यको सफल बनाते हैं। कहना न होगा कि कर्मव्यस्त जीवनकी नीरसता तथा बोझीलेपनको

दूर करके जीवन-धाराको सवल, स्वस्थ तथा आनन्दमय वनानेमें उत्सव-अनुष्ठानोंकी उपयोगिता अनवद्य है। आश्रमवासी अपने कर्मव्यस्त दुःख-कष्ट, शोक-तापसे प्रपीड़ित जीवनको भलीभाँति स्वीकार कर मनुष्य-जीवनकी महत्ताको समझने तथा समझानेकी साधनामें लीन हैं।

आम्रकुंजकी हरीभरी स्निग्ध छायामें अनुष्ठित यहाँका समावर्तन उत्सव वेदमंत्र, रवीन्द्र-संगीत तथा आचार्यके आन्तरिकता पूर्ण भाषणसे मानो वोल उठता है। इस व्यवस्थामें प्राचीन आरण्य आश्रमोंकी सहज-सरल झाँकी मिलती है। यहाँके इस अनुष्ठानसे प्रभावित होकर भारतके, कमसे कम बंगालके विश्वविद्यालयोंके समावर्तन उत्सव भी आजकल सरल तथा अनाडम्बर होते जा रहे हैं। कहीं कहीं तो यहाँकी प्रथा ही पूर्णरूपसे अनुसृत हो रही है।

शान्तिनिकेतन-आश्रमके जैसे वातावरणका निर्माण कर यहाँकी शिक्षाधारामें विद्यादान दानकी प्रचेष्टा केवल भारतवर्षमें ही नहीं भारतके वाहर यूरोप तथा अफ्रीका आदि देशोंमें भी हुई है और हो रही है। इस प्रसंगमें रवीन्द्रनाथके भक्त तथा सहकर्मी एल्महार्स्ट साहबकी बनाई हुई संस्था, डेवोनशायरके 'डारलिङ्टन हाल' का उल्लेख किया जा सकता है। अपने प्रतिष्ठानकी आलोचना करते हुए एल्महार्स्टने एक जगह कहा है: It is some of those same principles that we learnt from the Poet, that we have been trying out in Devonshire, Darlington Hall, since 1925." विश्वभारतीके नीग्रो छात्र, अफ्रीकावासी आरवेलोने, सन् १९५५ ई०में विश्वभारतीकी विशेषताओंको सराहते हुए कहा था – "यहाँकी शिक्षा समाप्त कर, स्वदेश लौटकर मैं यहाँके आदर्शको देशवासियों तक पहुँचानेकी कोशिश करूँगा। इसी तरहके शिक्षा-प्रतिष्ठानोंका निर्माण करूँगा यह मेरा संकल्प है।"

रंगूनमें रवीन्द्र-परिषद्की स्थापना हुई है काफी दिन पहले। यह संस्था रवीन्द्र-आदर्श तथा भाव-धाराके प्रसार-प्रचारमें रत है। भारतके प्रत्येक प्रान्तमें रवीन्द्र-चर्चाकेन्द्रका निर्माण हुआ है। दिल्ली, पटना, वंवई आदि स्थानोंमें भी रवीन्द्र-भवन, रवीन्द्र-नाट्यमंच, और रवीन्द्र-पाठागार आदिका निर्माण हुआ है। कलकत्तेकी वात ही अलग है। बंगालके हरएक जिलेमें रवीन्द्र-आदर्शके प्रचार तथा प्रसारके लिए एकाधिक संस्थाएँ वनी हैं। कलकत्तेमें रवीन्द्रनाथके आदर्शको आम जनता तक पहुँचानेके लिए कितनी संस्थाएं पनप उठी हैं कहना कठिन है। फिर भी रवीन्द्रभारती विश्वविद्यालय तथा पाठभवन (विद्यालय) की स्थापना अवश्य ही उल्लेखनीय है। उल्लिखित संस्थाओंकी सहायतासे भारतीय तथा विश्व-संस्कृतिसे विश्व-भारती तथा शान्तिनिकेतनकी संस्कृतिका गहरा संपर्क और भी गहरा होता जा रहा है।

आश्रमकी उपकरणहीन आन्तरिकतापूर्ण शिक्षा-व्यवस्था, सहज-सरल आडम्बरहीन जीवन-यात्रा, उत्सव-अनुष्ठानोंसे भरपूर जीवन-धारा, पारिवारिक संपर्कयुक्त समाज-जीवनने सारे विश्वको अपनेमें मिला लिया है, संसारके कोने कोनेसे तथा भारतके विभिन्न प्रान्तोंसे छात्र-छात्री – अध्यापक तथा कर्मी यहाँ पर आकर मिल कर एक हो गये हैं। दूर-विदेशोंसे आये हुए छात्र-अध्यापक जब स्वदेश लौटते हैं तब उनके मुखसे, लेखनी तथा कार्यविधियोंसे विश्वभारतीकी सांस्कृतिक विशेषता फूट निकलती है। विश्वको अपनाने तथा समझनेकी जो शिक्षा यहाँ पर अपने आप मिल जाती है, विदेशोमें उसका सदुपयोग प्रत्यक्ष होता है। सुख-आनन्द अथवा दुःख-कष्टभरी किसी भी परिस्थितिमें शान्त-सौम्य तथा आत्म-विश्वासी बनकर विश्व-की भावनाको अपनी समझकर बृहत् विश्वके महामानवकी ओर अग्रसर होनेकी जो शिक्षा शान्तिनिकेतनके कण कणमें सजीव तथा सक्रिय है, उसको आज पूरा वंगाल, भारतवर्ष तथा विश्व भलीभाँति समझता तथा मानता है।

शान्तिनिकेतनके छात्र-छात्री, अध्यापक या कर्मी विश्वके किसी भी कोनेमें क्यों न हों, मानसिक उदारता, व्यावहारिक सौजन्य, एवं मानविक सद्गुणोंसे अपनेको औरोंसे अलग खड़ा कर देते हैं। जहाँ

रहते हैं वहाँ पर शान्तिनिकेतनके परिमंडलको साकार बनानेकी चेष्टा तथा सफलतामें अपनी विशेषता एवं योग्यताका प्रमाण रखते हैं। क्रमशः वहाँके वातावरण, आचार-व्यवहार तथा संस्कृतिको शान्तिनिकेतन-की संस्कृतिका स्पर्श देकर सराहनीय परिवर्तन लाते हैं।

विश्वभारतीके विभिन्न उत्सव-अनुष्ठान आज समादरके साथ अन्यत्र भी मनाये जा रहे हैं। वृक्ष-रोपण उत्सव तो जातीय उत्सवके रूपमें बड़े पैमाने पर मनाया जाता है, भारत सरकारके समर्थन तथा सहयोगितासे। भारत सरकारकी ग्रामसुधार परिकल्पना, और सहकार समितिकी परिकल्पना यहाँ तक कि बुनियादी विद्यालय-परिकल्पनाकी प्रेरणा विश्वभारतीमें अनुष्ठित वृक्षरोपण उत्सव तथा श्रीनिकेतन शाखाके विभिन्न विभागोंसे ही मिली थी।

आज भारतवर्ष अपनी प्राचीन संस्कृति तथा ऐतिह्यके प्रति पुनः सजाग एवं सयत्न हो उठा है— यह ही शायद भारतीय संस्कृतिको शान्तिनिकेतन विश्वभारतीकी सबसे बड़ी देन है। आजके भारतके सामाजिक, राजनैतिक एवं धर्मीय जीवनमें जो उदार ऐक्यबोधकी भावना पाई जाती है, उसमें भी विश्वभारतीकी देन प्रच्छन्न है। आज हमारे कर्ममय जीवनमें विविध उत्सव-अनुष्ठानोंकी सहर्ष स्वीकृतिमें हम विश्वभारतीकी झाँकी पाते हैं।

शान्तिनिकेतनकी जीवन-चर्या, पठन-पाठन, सांस्कृतिक अनुष्ठान आदि आज केवल आश्रममें ही सीमित नहीं हैं। इन सबकी पहुँच पूरे बंगालभरमें तथा भारतके हरएक प्रान्तमें हो गई है। विश्वभारती या शान्तिनिकेतन आज साधारण जनतासे दूरकी वस्तु नहीं है। यहाँका प्रभाव परोक्ष या प्रत्यक्षरूपसे धुल-मिल कर जन-जीवनका दुर्निरीक्ष्य एवं अविछेद्य अंग बन गया है। आज जनताके जीवन-दर्शनमें जो परि-वर्तन दिखाई दे रहा है, उसका श्रेय भी विश्वभारतीको दिया जा सकता है। फिर भी खेदके साथ कहना पड़ता है कि भारतको अपनी वांछित उन्नतिके लिए यथार्थ पथ पर चलने के लिए विश्वभारतीके आदर्श-को जिस प्रकार और जितना अपनाना चाहिए, उतना नहीं हो पाया है। सारा भारत जब विश्वभारतीके आदर्शको भली-भाँति अपनाकर, एक जाति, एक धर्म, एक प्राण और एकताके मंत्रको सिद्ध साबित करेगा तभी शायद रवीन्द्रनाथकी परम मंगलमयी प्रत्याशा सफल हो सकेगी; भारत अपने यथार्थ मार्ग पर तभी चल सकेगा, और तभी स्वर्गीय गुरुदयाल मल्लिकजीके अभिमतको पूर्णतः हम ग्रहण कर सकेंगे, जिसमें उन्होंने कहा है— "The spirit of Santiniketan is the spirit of India. The latter is revealed through her culture. The spirit of this culture, therefore, is the culture of the spirit." – The spirit of Santiniketan, Rabindranath Tagore, Homage from Visva-Bharati.

THE SECRET OF INTEGRAL HEALTH

When the Upanishad writer was asked to define what is meant by spiritual life or life eternal, he gave the answer that it consists of the play of the vital organism, the satisfaction of mind, the abundance of tran-quility of spirit. Body, mind and spirit must be integrated and they must lead to a harmonious, developed life. If we get that, we have life eternal. That is the definition which was given to us centuries ago by the writers of Upanishads, and it is that definition we have to bring back, so far as our present practice is concerned.

—**Dr. S. Radhakrishnan**

☆ ☆ ☆ पूर्वीय भारतके दो प्राचीन विद्यापीठ

लेखक : श्री सुभाषचन्द्र, विद्यालंकार, एम० ए० आकाशवाणी, नई दिल्ली

१. जगद्दल विद्यापीठ

यह वौद्ध-विद्यापीठ वंगालमें ज्ञान, धर्म और संस्कृतिका एक अच्छा केन्द्रस्थान था। नालन्दा और विक्रमशिलाके साथ वौद्ध ग्रन्थोंमें जगद्दलका भी विवरण मिलता है। ऐतिहासिक महाकाव्य रामचरितमें जगद्दल महाविहारका उल्लेख आता है। बारहवीं शतीके प्रारंभमें वंगाल और मगधके राजा रामपालने गंगा और करतोया नदीके संगम पर एक नवीन नगरी बसाई थी। यह नगरी वारेन्द्र प्रदेश (उत्तर वंग)में स्थित थी। राजाने इसका नाम रामावती रखा था। इसी नगरीमें राजा रामपालने एक विहारकी स्थापना करके उसका नाम जगद्दल रखा था। यह विहार बंगालमें शिक्षा और संस्कृतिका एक उत्तम केन्द्र था। इसकी स्थापनाका काल भी १२वीं शतीका प्रारंभिक काल ही है। मगधमें जो स्थान नालन्दा विद्यापीठका था और पुरुषपुर (पेशावर)में जो स्थान कनिष्क विहारका था, सिंहल (श्रीलंका)में जो स्थान दीपदत्तम् विहारका था, वही स्थान वंगदेशमें जगद्दल महाविहारका था। सौ वर्ष पर्यन्त यह महा-विहार शिक्षण और संस्कृतिका केन्द्रस्थान रहा। वादको सन् १२०३ में मुसलमान आक्रांताओं द्वारा इसका विध्वंस हो गया।

एक शताब्दीके अपने छोटेसे जीवनमें भी इस विद्याकेन्द्रने अनेक विद्वानों और पंडितोंको उत्पन्न किया। तिब्वतके त्रिपिटकमें इस विद्यापीठके अनेक विद्वानों तथा उनकी कृतियोंके नाम हमें उपलब्ध होते हैं।

तिब्वती विद्वानोंने तथा रामचरितके कर्त्ताने इसकी अवस्थिति वारेन्द्रप्रदेश (उत्तरीय वंगाल)में बताई है। श्रीयुत अक्षयकुमार मैत्र महाशय इसकी स्थिति वर्तमान दीनापुर जिलेमें बताते हैं।

तिब्वती भाषाके ग्रन्थों द्वारा हमें ज्ञात होता है कि विक्रमशिला और जगद्दलमें रहकर बंगाल तथा विदेशके अनेक विद्वानोंने अगणित मूलग्रन्थों तथा अनुवादोंकी रचना की थी।

मगधके अन्य विहारोंकी अपेक्षा जगद्दलकी एक विशेषता थी कि संस्कृत सीखनेके लिए आनेवाले तिब्वती साधु अधिकतर यहीं आश्रय लेते थे। क्योंकि बंगालके बौद्ध साधुओंको तिब्वती भाषामें लेखन-वाचनका अच्छा अभ्यास था। जगद्दलमें सहस्रों संस्कृत ग्रन्थोंका तिब्वती भाषामें अनुवाद किया गया था। यह विद्यापीठ महायान संप्रदायवादी था। इस विद्यापीठके सवसे अधिक विख्यात विद्वान विभूतिचन्द्र थे। शान्तिदेवने अपने शिक्षा-समुच्चयमें लिखा है — "देवं धर्मीयं प्रवर-महायान – यायिनो जागन्दल-वंदित विभूतिचन्द्रस्य।" ये तिब्वती भाषाके निष्णात पंडित थे। इन्होंने अनेक संस्कृत ग्रन्थोंका प्रणयन किया था और साथ ही वहुतसे संस्कृत ग्रन्थोंका तिब्वती भाषामें अनुवाद किया था। विश्वभारतीके दिवंगत अध्यापक फणीन्द्रनाथ वसुके लेखानुसार विभूतिचन्द्रने अट्ठारह संस्कृत ग्रन्थोंका तिब्वती भाषान्तर किया था और छः ग्रन्थ स्वयं संस्कृतमें मूल रूपमें लिखकर उनका भाषान्तर भी स्वयं किया था।

विभूतिचन्द्रको "महापंडित"की उपाधि दी गई थी। इनका वौद्ध-साहित्यका ज्ञान अति विस्तृत था। इनकी ग्रन्थशालामें हस्तलिखित पोथियोंका एक विशाल संग्रह था। इस ग्रंथशालाकी एक पुस्तक (जिसे विभूतिचन्द्रने अपने लिए लिखवाया था) केम्ब्रिज विश्वविद्यालयके ग्रन्थालयमें सुरक्षित है।

विभूतिचन्द्रने शवरीश्वर नामक विद्वानके समीप विद्याध्ययन किया था। शबरीश्वरने ही इनको षडंगयोग नामक ग्रन्थकी व्याख्या समझाई थी, जिसे बादमें जाकर विभूतिचन्द्रने तिब्बती भाषामें अनूदित किया था।

विभूतिचन्द्र आचार्य शाक्य श्रीभद्रके समसामयिक थे। सन् १२०३ में विक्रमशिला विद्यापीठ पर मुसलमानोंके आक्रमणके समय शाक्य श्रीभद्र वहाँके प्रधान आचार्य थे। विक्रमशिलाके विध्वंसके पश्चात् शाक्य श्रीभद्र जगद्दल महाविहारमें आ गये। हम कह नहीं सकते कि इन दोनों विद्वानोंका सम्मिलन जगद्दलमें हुआ था या नहीं। परन्तु संभव है कि शाक्य श्रीभद्रकी तिब्बत यात्रामें विभूतिचन्द्र उनके साथ रहे हों।

जगद्दल विद्यापीठके एक दूसरे विद्वान्का नाम है — दानशील। उनको पंडित, महापंडित, उपाध्याय और आचार्य — इन चार उपाधियोंसे विभूषित किया गया था। ये भी संस्कृत और तिब्बती भाषाके प्रकाण्ड पंडित थे। इन्होंने तिब्बतकी यात्रा की थी। मध्य तिब्बतके एक विहारमें रहकर इन्होंने "काक-चरित" नामक संस्कृत पुस्तकका तिब्बती भाषामें अनुवाद किया था। भाषान्तर कलामें वे महानिपुण थे। इन्होंने चौवन संस्कृत ग्रन्थोंका अकेले हाथ तिब्बती अनुवाद किया था और चार ग्रन्थोंका अनुवाद जिनमित्र नामक विद्वान्के साथ मिल कर किया था। तिब्बती बौद्ध धर्म पर इन पुस्तकोंका बहुत प्रभाव पड़ा है। बौद्धधर्ममें आचार्य दानशीलके विशाल कार्यकी तुलना आचार्य दीपंकर श्रीज्ञान और अभयकर गुप्तके कार्योंसे की जा सकती है। संस्कृत भाषामें इनकी लिखी एक ही पुस्तक है, जिसका नाम है सद्धर्म-व्यवस्था-वृत्ति।

इस विद्यापीठके तीसरे विख्यात मनीषीका नाम है — शुभाकर। इनको पंडितकी उपाधि दी गई थी। ये विक्रमशिला महाविहारके आचार्य शाक्य-श्रीभद्रके आध्यात्मिक गुरु थे। अतः इनका समय मगधमें मुस्लिम आक्रमणोंसे पहले स्थिर किया जा सकता है। जगद्दल विहारमें रहते हुए इन्होंने संस्कृतमें सैद्धिक वीरतंत्र टीका नामक पुस्तक रची थी। इसका तिब्बती अनुवाद आचार्य दानशीलने किया था।

इस विद्याकेन्द्रके चौथे विद्वान् थे मोक्षाकर गुप्त। ये जगद्दल महाविहारके धर्माध्यक्ष थे। इनको "महापंडित" और "भिक्षु"की उपाधि प्रदान की गई थी। ये तर्कविद्यामें निष्णात थे। मूल संस्कृत भाषाकी इनकी "तर्कभाषा" नामक पुस्तकका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध होता है। यह अनुवाद भिक्षु स्थिरमतिने किया था।

इन विद्वानोंकी कृतियोंसे तिब्बतमें बौद्धधर्म और संस्कृतिके विकासको बहुत सहायता प्राप्त हुई। इस प्रकार तिब्बतमें बौद्ध-संस्कृतिके प्रसारका बड़ा भारी श्रेय जगद्दलके विद्वानोंको है।

इस प्रसिद्ध विद्याकेन्द्रके विनाशका कारण भी वही है, जो कि मगध और बंगालके अन्य विद्यापीठों-का है। ज्यों ज्यों मुसलमान आक्रांता आगे आये, त्यों त्यों इन विद्याधामों और संस्कृति-केन्द्रोंके विद्वान् और भिक्षु लोग नैपाल, भूतान, तिब्बत, चीन आदि प्रदेशोंमें चले गये।

२. उदन्तपुरी विद्यापीठ

नालन्दा और विक्रमशिलाकी तरह मगध देशके विद्यापीठों और संस्कृति-केन्द्रोंमें उदन्तपुरी महा-विहारकी भी प्राचीन कालमें बड़ी प्रतिष्ठा और ख्याति रही है। यह विद्यापीठ पाटलिपुत्रके समीप अव-स्थित था। उदन्तपुरी महाविद्याविहार, नालन्दा विद्यापीठसे कोई छः मीलकी दूरी पर स्थित था। मुसल-मान इतिहासज्ञ मिन्हाजने भी इसका उल्लेख किया है। मगधमें पालवंशी बौद्ध मतावलम्बी राजाओंकी सत्ता स्थापित होनेसे पूर्व ही उदन्तपुरी विहारकी स्थापना हो चुकी थी। इतिहासज्ञ तारानाथका कथन है कि राजा गोपाल और देवपालके समय उदन्तपुरके विहारका निर्माण हुआ था। राजा गोपालका समय आठवीं शती माना जाता है।

ईसाकी पाँचवीं शताब्दीसे लेकर ग्यारहवीं शताब्दी तक नालन्दा बौद्ध-संस्कृतिका महान् केन्द्र था। नालन्दाके प्रारम्भ कालमें गुप्त सम्राटोंने इस विद्याकेन्द्रको अच्छा आश्रय दिया था। सातवीं शतीके पूर्वार्धमें सम्राट् हर्षवर्धनने भी इसको बहुत सहायता की थी। सम्राट् हर्षके पश्चात् उत्तरीय भारतमें महाराजाधि-राजकी प्रतिष्ठाको अक्षुण्ण रखनेवाला कोई भी राजा नहीं रहा था। हर्षके अवसानके बाद देशमें राजनीतिक परिवर्तन होने लगे। देशके विभिन्न धर्मों और सम्प्रदायोंमें भी तीव्र मतभेद और कलह प्रारम्भ हो गये थे। ऐसी अवस्थाके समय आठवीं शतीमें गोपालके हाथमें राजकीय शक्ति आ गई और उसने मगधमें अपना शासन स्थापित किया। हर्षवर्धनके पश्चात् पालवंशीय राजाओंने ही नालन्दा महाविहारकी संरक्षा अपने हाथमें ले ली थी। परन्तु विस्मयका विषय है कि गोपाल, देवपाल, महीपाल, नवपाल और रामपालके प्रयत्नोंके रहते हुए भी नालन्दाका गौरव-निर्झर सूखता जा रहा था।

पालवंशीय राजा सुरपालदेवके शिलालेखमें उदन्तपुरकी समुन्नत स्थितिका उल्लेख है। सुखपाल और नारायणपालकी पूर्तियाँ उदन्तपुर विहारको अर्पण करनेका भी निर्देश मिलता है। पालवंशीय राजाओंने इस महाविहारको एक भव्य पुस्तकालय भेंटमें दिया था, जिसमें ब्राह्मण धर्म और बौद्ध धर्मकी मूल्यवान् पुस्तकें विद्यमान थीं। इस विहारमें भारतभूमिके दूर दूरके प्रान्तोंके विद्यार्थी अच्छी मात्रामें विद्याध्ययनके लिए एकत्र हुआ करते थे। जिन दिनों पंडित अभयकर गुप्त (११वीं शतीका अन्त भाग) मगध देशके भिक्षुसंघके प्रधानाचार्य पद पर अधिष्ठित थे, उस समय उदन्तपुरी विद्यापीठमें एक हजार साधु निवास करते थे। विक्रमशिलामें तीन सहस्र भिक्षु और वज्रासन अर्थात् बुद्धगयामें पाँच हजार भिक्षु विद्यमान थे।

राजा महीपालके समय उदन्तपुरीमें हीनयान पंथके एक सहस्र और महायान पंथके पाँचसौ भिक्षु रहते थे। उदन्तपुरीका चैत्य बुद्धगया और नालन्दाके चैत्यसे भी ऊँचा था। उदन्तपुरीके भवन अति भव्य थे। तिब्बतके प्रसिद्ध राजा खिसरो ड्चूसानने सन् ७४९ में तिब्बतमें अपने भारतीय गुरु शांतरक्षितकी आज्ञासे जो विहार बनवाया था, वह उदन्तपुरीके नमूने पर था। ये वही आचार्य शांतरक्षित हैं, जिन्होंने विक्रमशिला विद्यापीठके आचार्य अतिशको उनकी उन्नीस वर्षकी वयमें दीक्षा देकर दीपंकर श्रीज्ञान उप-नाम प्रदान किया था।

उदन्तपुरीके एक दूसरे आचार्य रत्नाकर शान्ति थे, जिन्हें तिब्बती लोग आचार्य शान्ति कहा करते थे। ये इस महाविहारके सर्वास्तिवाद सम्प्रदायके भिक्षु थे। वे विक्रमशिलाके आचार्य जेतारि और रत्न-कीर्तिके समीप सूत्र और तंत्र सीखे थे और वहाँ पर "द्वार-पंडित" नियुक्त हुए थे। सिंहल द्वीपके राजाके निमन्त्रण पर वे नवमी शतीमें बौद्ध सिद्धान्तोंके प्रचारार्थ वहाँ गये थे। वहाँ पर एक और विद्वान् रहते थे, जिनका नाम प्रभाकर था। वे छत्रपुर (बंगाल) के निवासी थे। इन्होंने "सामुद्रिक व्यंजनानु-वर्णन" नामक ग्रन्थका तिब्बती भाषामें अनुवाद किया था।

सन् ११९९ में बख्तियारके पुत्र मुहम्मदने मगध पर आक्रमण किया था। उसी आक्रमणमें विक्रम-शिला और उदन्तपुरीके विद्याकेन्द्र भी विनष्ट कर दिये गये। अनेक विद्वानों और भिक्षुओंका निर्दयतापूर्वक संहार किया गया। कुछ विद्वान भागकर तिब्बतकी ओर चले गये, कुछ दक्षिण देशकी ओर चले गये। कुछने इस्लाम स्वीकार कर लिया। इस आक्रमणके पश्चात् मगध और बंगदेशसे बौद्धधर्म और बौद्ध संस्कृतिने सदाके लिए विदा ले ली।

☆ ☆ ☆ ताम्रलिप्तिका प्राचीन विद्यापीठ

प्राध्यापिका कु० भारतीबहन देसाई, एम० ए०, सयाजीराव विश्वविद्यालय, बड़ोदा

बंगालके मेदिनीपुर जिलेमें रूपनारायण नदीके मुहाने पर जहाँ संप्रति तामलुक नामक कस्बा अवस्थित है, वहीं पर प्राचीन कालमें ताम्रलिप्ति नामक नगरी विद्यमान थी। प्राचीन भारतमें वह व्यापार-वाणिज्य, विद्या-संस्कृति और बौद्धधर्मका महान् केन्द्र स्थल बनी हुई थी। भारतके पूर्वीय तट पर वह सबसे बड़ा पोताश्रय (बन्दरगाह) थी। सुदूर पूर्व और परले हिन्दसे आनेवाले सभी जहाज यहीं पर लंगर डाला करते थे।

चीनी पर्यटक फाहियानने यहींसे एक व्यापारी जहाज पर चढ़कर सिंहल देशको प्रयाण किया था। उसका जहाज चौदह दिनमें सिंहल पहुँचा था। भारतवर्षके दक्षिण-पश्चिमी किनारे पर जो महत्त्वपूर्ण स्थान भृगुकच्छ (वर्तमान भरुच नगर) का था, वही स्थान पूर्वीय तट पर ताम्रलिप्तिका था।

विस्मयका विषय है कि भारतके पुरातत्त्वशास्त्रियोंने भारतके विभिन्न विद्याकेन्द्रों और संस्कृति-धामोंका वर्णन करते हुए ताम्रलिप्तिके विद्यापीठ पर विशेष प्रकाश नहीं डाला है। बात असलमें यह है कि बौद्ध भिक्षुओंने विहारका कोई व्यवस्थित लेखा नहीं रखा था। हमको केवल निम्नलिखित चीनी यात्रियोंके विवरणोंसे ही इस शिक्षाकेन्द्रके कार्योंका परिचय प्राप्त होता है।

१. फाहियान
२. ह्यून-सांग
३. इत्सिंग
४. महायान – प्रदीप
५. होये-ल्यून
६. ताओ-लिन
७. ह्यन-कोई

ताम्रलिप्तिमें जो विद्यापीठ स्थापित हुआ था वह भी नालन्दा विश्वविद्यालयकी तरह शिक्षण, धर्म और संस्कृतिका एक अच्छा केन्द्र था। यहाँ पर भी दूर दूरके विद्यार्थी आया करते थे। यहाँ पर अनेक विद्याओं और शास्त्रोंकी शिक्षा दी जाती थी। यह एक दानपोषित विद्याकेन्द्र था। विद्यापीठ और विहारके संचालनके लिए बहुतसे ग्राम दानमें प्राप्त हुए थे। इन ग्रामों द्वारा विद्यापीठ और भिक्षुमठको सर्व प्रकारकी सामग्री प्रस्तुत की जाती थी।

ताम्रलिप्तिके ज्ञानपीठकी स्थापनाकी निश्चित तिथिके विषयमें कुछ कहा नहीं जा सकता। पर इतना अवश्य है कि वह नालन्दा महाविहारकी अपेक्षा कुछ प्राचीन था। जब चीनी पर्यटक फाहियानने नालन्दाको निहारा तब वह एक छोटा-सा गाँव था। वहाँ पर विद्यापीठका कोई निशान नहीं था। परन्तु ताम्रलिप्ति उस समय तक बहुत समृद्ध हो चुका था। वह स्वयं लिखता है कि ताम्रलिप्तिमें चौबीस संघाराम थे, जो कि विद्यापीठसे संलग्न थे। फाहियानने यहाँ रहकर दो वर्ष तक अध्ययन किया था। वह सूत्र-ग्रन्थोंकी प्रतिलिपियाँ करता था और मूर्तियोंके चित्रांकनमें व्यस्त रहता था। उस समय वहाँ कोई दो

हजार भिक्षु निवास करते थे। इस प्रकार हम इस शिक्षाकेन्द्रका स्थापना-काल चौथी शतीका मध्यकाल कह सकते हैं।

चीनी-यात्री ह्यून-सांगके समय भी यह विद्यापीठ बहुत अच्छी दशामें था। उस समय यहाँ पर कोई दस विहार थे, जिनमें एक सहस्रसे अधिक बौद्ध साधु निवास करते थे। वह लिखता है — "यह नगर एक खाड़ीमें स्थित है। स्थान नीचा और नमीवाला है। खेती बहुत अच्छी है। प्रभूत मात्रामें फल-फूल और शाकभाजी आदि पाई जाती है। यहाँके निवासी साहसिक हैं, वे बौद्ध-धर्म तथा अन्य सम्प्रदायोंकी शिक्षाओंको मानते हैं।"

यात्री इत्सिगके भ्रमण-वृत्तांतसे हमें ताम्रलिप्ति विद्यापीठके विषयमें विस्तारसे बहुतसी मनोरंजक बातें ज्ञात होती हैं। इत्सिग सन् ६७३ में ताम्रलिप्तिमें आया था। यह विद्यापीठ दानसे चलता था। बौद्धभिक्षु स्वयं खेती नहीं करते थे। जमीन खेतीहरोंको दे दी जाती थी। ये किसान उपजका दो तिहाई भाग अपने पास रखकर बाकीका भाग विद्यापीठको दे दिया करते थे। यात्री स्वयं लिखता है कि जब मैं पहले-पहल मठमें आया तो देखा कि विहार (मठ) के बाहर एक चौगाममें खेतीहर कुछ शाकपात लाये हुए हैं। उसके उन्होंने तीन हिस्से किये हुए हैं। मुझे इसका कुछ रहस्य समझमें नहीं आया। मैंने आदरणीय आचार्य महायान – प्रदीप (चीनी नाम – ता-शांग-तान) से इसका अभिप्राय पूछा। उन्होंने निवेदन किया कि भगवान् तथागतका अनुशासन है कि भिक्षुगण अपना अधिक समय धर्म-चिन्तनमें ही लगाये रहें। उन्हें कृषिकार्य नहीं करना चाहिए। वे केवल उपजका उचित अंश प्राप्त कर लें। इस प्रकार वे पवित्र जीवन यापन करें और सांसारिक कृत्योंसे पृथक् रहें।

प्रायः सभी बौद्ध-मठोंकी यह परम्परा रही है कि वे नवदीक्षितोंको शिक्षण दिया करें। विदेशोंसे आये हुए शिक्षार्थियोंको भी वे शिक्षित करनेमें व्यस्त रहते थे। हमें ज्ञात होता है कि ताम्रलिप्तिमें इत्सिगने ब्रह्मभाषा (संस्कृत) और शब्दविद्या (व्याकरण)का अध्ययन किया था। नालन्दाके विद्यालयमें जानेसे पूर्व ही इत्सिगने ताम्रलिप्तिमें रहकर संस्कृत भाषामें प्रवीणता प्राप्त कर ली थी।

अन्य भी अनेक चीनी ज्ञानयात्री तथा अन्य भिक्षु ताम्रलिप्तिमें विविध विद्याएँ सीखनेके लिए आया करते थे। सौभाग्यसे उनके वृत्तान्त इत्सिगकी पुस्तक "भिक्षुओंके संस्मरण"में प्राप्त होते हैं। इसका भाषान्तर फ्रेंच विद्वान् शेवनीजने किया है। भिक्षु महायान-प्रदीप ह्यून-सांगका शिष्य था। उसका चीनी नाम ता-चांग-तान था। वह लंका और दक्षिण भारतका परिभ्रमण करता हुआ यहाँ आया था। यहाँ वह इत्सिगसे मिला था। वह ताम्रलिप्तिमें बारह वर्ष तक अध्ययन करता रहा। उसने संस्कृत भाषा पर अच्छा प्रभुत्व प्राप्त कर लिया था। इसके पश्चात् वह इत्सिगके साथ नालन्दा विद्यापीठ तथा अन्य पवित्र स्थानों पर गया था। वह चीन देशको नहीं लौट पाया और कुशीनगरमें उसका अवसान हो गया था।

कोरियाका एक भिक्षु होये-ल्यून भी ताम्रलिप्तिमें शिक्षण प्राप्त करता था। उसका संस्कृत नाम प्रज्ञावर्मन् था। उसने लिखा है कि ताम्रलिप्ति पूर्वीय भारतका प्रवेश-स्थान है।

ताओ-लिन नामक एक चीनी छात्र एक विदेशी जहाजमें चीनसे ताम्रलिप्तिमें आकर तीन वर्ष तक पढ़ता रहा। इसका संस्कृत नाम शीलप्रभ था। यह संस्कृत भाषा सीखता था। यह कानून-विद्याका पंडित था।

चीन देशसे एक और शिक्षार्थी ह्य-एन-कोई सुमात्रा (प्राचीन नाम श्रीभोज) होता हुआ ताम्रलिप्तिमें आया था। यह एक वर्ष तक विद्यापीठमें शब्दशास्त्रका अध्ययन करता रहा। यह ताम्रलिप्तिमें भिक्षु

महायान-प्रदीपसे मिला था। यह ताम्रलिप्तिसे ही जहाजमें बैठकर चीनको लौट गया और अपने साथ बहुतसे पवित्र ग्रन्थोंका संग्रह ले गया था।

इस प्रकार हम देख सकते हैं कि ताम्रलिप्ति बौद्ध संस्कृतिका प्रभाव लिए हुए एक आकर्षक शिक्षा-केन्द्र था। हम यह भी देखते हैं कि नालन्दा विद्यापीठमें जानेसे पूर्व विदेशी विद्यार्थी पहले ताम्रलिप्तिमें ही अध्ययन करके अपनेको नालन्दामें प्रविष्ट होनेका अधिकारी बना लेते थे। बौद्ध-धर्म और संस्कृतिका धाम होते हुए भी यहाँ पर संस्कृत भाषा और शब्दविद्या (व्याकरण) पढ़नेका उत्तम प्रबन्ध था।

विहार (मठ)का प्रबन्ध और शासन स्वायत्त था। भिक्षुओंकी एक समिति समस्त व्यवस्थाको परिचालित करती थी। समितिकी आज्ञाकी अवहेलना करनेवाला मठसे बाहरका कर दिया जाता था। मठमें स्वच्छता पर विशेष ध्यान दिया जाता था। इत्सिंग लिखता है — "प्रतिदिन प्रभातमें विहारका अध्यक्ष कुएँमें जलकी परीक्षा किया करता था। यदि उसमें कुछ मलिनता या जीवजन्तु प्रतीत होते तो उसे छान कर प्रयोगमें लाया जाता था।"

ऐसे उत्तम शिक्षाकेन्द्रका पतन और विनाश कब और किन कारणोंसे हुआ इसका कुछ पता नहीं चलता। सम्भव है कि भारतमें बौद्ध धर्म और संस्कृतिकी अवनतिके साथ साथ इसका प्रभाव भी कम हो गया हो। अथवा इसकी भी वही अवस्था हुई हो जो नालन्दा और विक्रमशिलाके विश्वविद्यालयोंकी मुसलमानी आक्रमणोंके द्वारा हुई थी। बहुत समयसे तामलुक नगर समुद्र-तीरसे तीस मील दूर हो गया है। खाड़ीमें रेत और मिट्टी भर जानेसे जहाजोंका यातायात बहुत कम हो गया है। अतः बन्दरगाह होनेकी दृष्टिसे प्राचीन समयमें इसकी जो महत्ता थी, वह ज्यों ज्यों कम होती गई त्यों त्यों इसका धार्मिक, सांस्कृतिक और शैक्षणिक महत्त्व भी कम हो गया हो, ऐसा भी कह सकते हैं। क्योंकि अनेक स्थानोंका महत्त्व उसकी भौगोलिक स्थिति पर भी होता है। कुछ भी हो भारतके प्राचीन शिक्षाकेन्द्रों और संस्कृति-धामोंमें ताम्रलिप्तिका विहार और विद्यापीठ अपने समयमें चमके और खूब चमके तथा विदेशी ज्ञानयात्रियोंके लिये विशेष रूपसे आकर्षणका विषय बने रहे।

THE WATCH-WORDS OF THE UPANISHADS

"And the more I read the Upanishads, my friends, my countrymen, the more I weep for you, for therein is the great practical application strength, strength for us. What we need is strength. There in the Upanishads lies strength enough to invigorate the whole world. The Upanishads are the great mine of strength. The whole world can be vivified, made strong, energized through them. They will call with trumpet voice upon the weak, the miserable and the downtrodden to stand on their feet and be free; freedom, physical freedom, mental freedom, and spiritual freedom, are the watch-words of the Upanishads."

(Complete Works of Swami Vivekananda) **Swami Vivekanand**

☆ ☆ ☆ महात्मा गाँधी और काँगड़ी गुरुकुल

श्री सत्यदेव विद्यालंकार, नई दिल्ली

लगभग पाँच दशकोंकी पुरानी बात है। सारे गुरुकुलाश्रममें शोर मच गया — गांधीजी पधारे हैं। छोटे-बड़े सब छात्र दौड़ पड़े उनके दर्शनोंके लिए। मैं उन दिनों गुरुकुल विद्यालयकी दसवीं कक्षाका विद्यार्थी था। उमंगभरी तरुणाईके दिन थे। गांधीजीके दर्शनकी उत्कट आकांक्षा उमड़ रही थी। मैं भी दौड़ा दौड़ा अपने आचार्य महात्मा मुन्शीरामजीकी कुटीर पर जा पहुँचा। दर्शनका लाभ पाया। उसके बाद गांधीजी सारे आश्रमको दर्शन देते हुए मेरी श्रेणीके छात्रावासमें पधारे। दिल तो क्या ही भरता ? पर जितना भी देख पाया, उसका छायाचित्र आज तक भी मेरे हृदयमें अंकित है। वे गुजराती ढंगकी श्वेत पगड़ी, श्वेत धोती और देशी ढंगका अँगरखा पहने हुए थे। वे कुछ घंटों तक गुरुकुलाश्रममें रह कर लौट गये और आश्वासन दे गये कि कुछ समय बाद होनेवाले कुंभके मेलेमें जब वे हरिद्वार आयेंगे तब पुनः गुरुकुलमें भी आयेंगे।

दक्षिण अफ्रीकामें होनेवाले सत्याग्रहके कारण गुरुकुल काँगड़ीके प्रति गांधीजीका विशेष प्रेम था। महामना गोखलेजीने उन दिनों सत्याग्रहके लिए आर्थिक सहायताके लिए एक अपील प्रकट की थी। उस अपीलमें भारतके युवकों और विद्यार्थियोंसे अपने कर्त्तव्य-पालनका विशेष अनुरोध किया गया था। महात्मा मुन्शीरामजीकी प्रतिभा ऐसे अवसरों पर कुछ अद्भुत चमत्कार दिखा जाती थी। वे कोई ऐसा कदम उठाया करते थे, जिससे प्रजामें अद्भुत उत्साहका संचार हो जाता था। गुरुकुलमें विद्यार्थियोंकी एक सभा बुलाई गई। सभामें उस अपीलको पढ़ा गया। निश्चय किया गया कि ब्रह्मचारीगण अपने दैनिक आहारमेंसे कटौती करके कुछ द्रव्य जमा करें। अध्यापक तथा अन्य कार्यकर भी अपने वेतनमेंसे कुछ अंश प्रदान करें। परन्तु उसको पर्याप्त नहीं समझा गया। यह विचार प्रस्तुत किया गया कि कुछ मेहनत-मजदूरी करके पैसा जमा किया जाय और सत्याग्रहकी सहायताके लिए भेजा जाय। उन दिनों हरिद्वारके ऊपर गंगा पर एक बाँध बनानेका काम चल रहा था। वहाँ जाकर मजदूरी करनेका निश्चय किया गया। गुरुकुलके ब्रह्मचारी कुछ दिनों तक वहाँ काम करते रहे। मजदूरी द्वारा १५००) रुपये जमा किये गये और राजर्षि गोखलेजीकी सेवामें भेजे गये। इस प्रकार सहायता जमा करनेकी वह पहली घटना थी। सरकारी नियंत्रणोंमें बँधी हुई शिक्षण-संस्थाएँ भला क्या इस प्रकारका कोई काम कर सकती थीं ? गैर-सरकारी संस्थाओंमें यत्रतत्र इस उदाहरणका अनुकरण किया गया।

श्री गोखलेजी गुरुकुल काँगड़ीको संस्कृत पढ़ानेवाली एक पुरानी शैलीकी पाठशाला समझे हुए थे। जब जब भी उनको गुरुकुलमें पधारनेका अनुरोध किया जाता था, तब तब वे सहसा बिना कारण बताए ही उसको टाल देते थे। इस घटना द्वारा गुरुकुलके विषयमें उनकी सम्पूर्ण धारणा ही बदल गई। २७ नवम्बर सन् १९१३ में एक पत्रमें उन्होंने महात्मा मुंशीरामजीको इस प्रकार लिखा —

> "मुझे रेवरेण्ड सी० एफ० एण्ड्रूज और पंडित हरिश्चन्द्र विद्यालंकारसे मालूम हुआ है कि किस प्रकार गुरुकुलके ब्रह्मचारियोंने घी-दूध छोड़कर तथा सामान्य कुलियों और मजदूरोंकी तरह काम करके दक्षिण अफ्रीकाके सत्याग्रहके लिए सहायता एकत्र की है। इस उत्साहप्रद देशभक्तिपूर्ण कार्यके लिए मैं उनको क्या धन्यवाद दूं ? यह तो वैसे ही उनका अपना काम है, जैसे कि आपका

और मेरा है। भारतमाताके प्रति उन्होंने अपने कर्त्तव्यका पालन किया है। त्याग और निष्ठाका जो आदर्श उन्होंने उपस्थित किया है, उसकी अपने हृदयसे प्रशंसा किये बिना मैं रह नहीं सकता। मैं आपका अत्यन्त कृतज्ञ होऊँगा यदि आप मेरा भाव उन तक पहुँचा दें।"

श्री गांधीजीने अपने २१ अक्तूबर १९१४के पत्रमें फिनिक्स आश्रम (दक्षिण अफ्रीका) से लिखा था—

प्रिय महात्माजी,

श्रीयुत् एण्ड्रयूजने आपके नाम और कामका परिचय मुझे दिया है। मैं अनुभव करता हूँ कि मैं किसी अजनबीको पत्र नहीं लिख रहा हूँ। इसलिए आशा है कि आप मुझे आपको "महात्माजी" लिखनेके लिए क्षमा करेंगे। मैं और श्रीयुत् एण्ड्रयूज आपकी और आपके कामकी चर्चा करते हुए आपके लिए इसी शब्दका प्रयोग करते हैं। श्री एण्ड्रयूजने यह भी बताया है कि आपसे, गुरुदेवसे तथा श्री रुद्रसे वे किस प्रकार प्रभावित हुए हैं। आपके विद्यार्थियोंने सत्याग्रहियोंके लिए जो काम किया है उसका वर्णन भी उन्होंने मुझसे किया है। गुरुकुलके जीवनका जो चित्र उन्होंने खींचा है, उससे मैं यह पत्र लिखते हुए अपनेको गुरुकुलमें ही बैठा हुआ समझता हूँ। निस्सन्देह उन्होंने मुझे इन तीनों संस्थाओंको देखनेके लिए अधीर बना दिया है और मैं उनके संचालकों, भारतके तीनों सपूतोंके प्रति अपना आदर व्यक्त करना चाहता हूँ।

आपका,
मोहनदास क० गांधी

मूल पत्र गांधीजीके हाथका लिखा हुआ अंग्रेजीमें है। यह उसका अनुवाद है। मूल पत्र गांधीजीके पत्रोंके संग्रहालयमें रखनेके लिए लेखकने भाई श्री देवदास गांधीको दे दिया है। दिल्लीमें राजघाट पर आयोजित प्रदर्शनीमें भी इसको रखा गया था।

इस प्रकार गांधीजीका गुरुकुल काँगड़ीके लिए तथा महात्मा मुंशीरामजी (आगे जाकर स्वामी श्रद्धानन्दजी)के प्रति स्नेह और आकर्षण पैदा हुआ था। उसीसे प्रेरित होकर वे दक्षिणी अफ्रीकासे इंग्लैंड होते हुए १९१५ में जब भारत आये थे और जब उन्होंने सारे भारतका दौरा किया था, तब गुरुकुलमें भी अचानक ही पधारे थे। लेकिन अपने आनेकी अनिश्चित सूचना आपने पूनासे दी थी। वह पत्र गांधीजीकी महत्ताका सजीव चित्र उपस्थित करता है। हिन्दी भाषामें लिखा गया वह पत्र इस प्रकार है—

महात्माजी,

आपका तार मुझको मिला था। उसका प्रत्युत्तर तारसे भेजा था। वह आपको मिला होगा। मेरे बालकोंके लिए जो परिश्रम आपने उठाया और उन्होंको जो प्यार बतलाया, उस वास्ते आपका उपकार माननेको मैंने भाई एण्ड्रयूजको लिखा था। लेकिन आपके चरणोंमें सिर झुकानेकी मेरी उम्मीद है। इसलिए बिना निमन्त्रण आनेको भी मेरी फरज समझता हूँ। मैं बोलपुरसे पीछे फिरूँ, उस वक्त आपकी सेवामें हाजिर होनेकी मुराद रखता हूँ।

आपका सेवक,
मोहनदास गांधी

गांधीजीके फिनिक्स आश्रमके विद्यार्थी गांधीजीसे पहले ही भारत आ गये थे और वे दो बार आकर महीनों तक गुरुकुलमें रहे थे। यह भी कहा जा सकता है कि अहमदाबादके समीप साबरमती आश्रमकी स्थापना होने तक वे प्रायः गुरुकुलमें और शान्तिनिकेतनमें ही रहे थे।

❦ ❦ ❦

कुछ समय पश्चात् कुंभका पर्व आ गया। महात्मा मुंशीरामजी प्रतिवर्ष हरिद्वारमें प्रचार-कार्यके लिए कैम्प लगाया करते थे। महर्षि दयानन्द सरस्वतीजीकी परम्पराको जीवित रखनेके साथ-साथ आर्यसमाजके प्रचारका यह अवसर होता ही था। मायापुरकी वाटिका, कनखल और हरिद्वारके बीचमें स्थित गुरुकुलकी ही जायदाद थी। उसकी विस्तृत भूमिमें प्रचारका कैम्प लगता था और उसीमें बाहरसे आनेवालोंके लिए तम्बू लगाये जाते थे। एक नन्हीं-सी बस्ती बस जाती थी।

गांधीजी भी इस कुंभ मेले पर अपने आश्रमके विद्यार्थियोंके साथ सेवाकार्यके लिए पधारे थे। उसी मायापुर वाटिकाके हरिद्वारकी ओरवाले कोनेमें एक विशेष शामियाना गांधीजीके स्वागतके आयोजनके लिए लगाया गया था। गंगासे जो बड़ी नहर निकलती है, उसका पुराना मुख्य निकास-स्थान यहीं था। अब तो वह हरिद्वारसे भी एक मील ऊपर चला गया है, जहाँ कि गंगाके सारे जल पर नियंत्रण कर लिया गया है। प्राकृतिक दृष्टिसे वह स्थान बहुत रमणीय, आकर्षक और मनोहर है। स्टेशन, हरिद्वार और कनखलका इसको त्रिवेणी कहा जा सकता है।

इस स्वागत-आयोजनकी दूर दूर तक धूम मच गई थी। कनखल हरिद्वारके लिए तो वह पहला ही आयोजन था। देहरादून, सहारनपुर और रुड़की आदि दूर दूरके प्रदेशोंके लोग पधारे थे। गुरुकुल आश्रम तो सारा ही उठकर मायापुर वाटिकामें पहुँच गया था। ८ एप्रिल १९१५ की अपराह्न वेलामें यह समारोह संपन्न किया गया था। एक भावपूर्ण, सुन्दर व आकर्षक अभिनन्दन-पत्र (मानपत्र) गांधीजीको भेंट किया गया था। उसमें कहा गया था——

"मातृभूमिके वस्त्र फटे हुए हैं। उसको दिन दिन कृशता घेर रही है, शरीर काँटोंसे छिदा हुआ है, रुधिर बह रहा है। ऐसे अवसर पर वह आपकी ही ओर स्नेह और आशासे निहार रही है। आप ही दूसरोंके सामने उसका मुख उज्ज्वल करनेवाले हैं। आप स्वाधीनताके दिव्य मंत्रसे दीक्षित हैं। राष्ट्रीयताकी नौकाके कर्णधार हैं। देशभक्तोंमें अग्रणी हैं। इस कुलके पूजनीय अतिथि हैं।"

गांधीजीने उत्तरमें कहा था——

"मैं हरिद्वार महात्माजीके दर्शनोंके लिए आया हूँ। मैं उनके प्रेमके लिए कृतज्ञ हूँ। श्री एण्ड्रयूजने भारतमें मिलने योग्य जिन तीन महापुरुषोंके नाम बताये थे, उनमें महात्माजी एक हैं। ब्रह्मचारियोंने दक्षिण अफ्रीकाके सत्याग्रहमें जो सहायता की, उसके लिए मैं उनको धन्यवाद देता हूँ। उन्होंने फिनिक्स आश्रमके विद्यार्थियोंके प्रति जो प्रेम दिखाया है, उसको मैं कभी नहीं भूलूंगा। मुझको अभिमान है कि महात्माजी मुझको भाई कहकर पुकारते हैं। मैं अपनेमें किसीको शिक्षा देनेकी योग्यता नहीं समझता, किन्तु देशके किसी भी सेवकसे मैं स्वयं शिक्षा लेनेका अभिलाषी हूँ।"

❦ ❦ ❦

सम्भवतः यही अवसर था, जब कि इस मानपत्रमें गांधीजीके लिए सबसे पहले "महात्मा" शब्दका प्रयोग किया गया था। स्वामी श्रद्धानन्दजी महाराज तब "महात्मा मुंशीराम" के नामसे विख्यात थे और "महात्माजी" ही कहे जाते थे। इसीलिए गांधीजीने उनके लिए इसी शब्दका प्रयोग किया था।

इसके बाद तो यह शब्द गांधीजीके नामके साथ प्रत्युक्त होकर और भी अधिक सार्थक हो गया। साबरमती आश्रमके सन्त और चम्पारनके सत्याग्रही वीरके लिए इस शब्दका प्रयोग साधारण रूपमें किया जाने लगा। असहयोग और सत्याग्रहका महामंत्र देकर गांधीजी जब प्रकट हुए तब "सत्य" और "अहिंसा" के देवदूतके लिए सिवाय "महात्मा" के दूसरा कोई शब्द उपयुक्त हो ही नहीं सकता था। इस प्रकार महात्मा मुंशीरामजीने गांधीजीको महात्मा गांधी बनाया और बादमें समय आया किं स्वामी श्रद्धानन्द बन जानेके बाद महात्मा गांधीने स्वामीजीको सत्याग्रही बनाया और उस महान् सत्याग्रहीने दिल्लीमें एक नये इतिहासका निर्माण किया।

बेलगाँवमें कांग्रेसके अध्यक्ष चुने जाने पर गांधीजीने स्वामीजीको अति आग्रहके साथ वहाँ बुलाया था और अपने भाषणमें कांग्रेसके सामने अपने अधिवेशनोंके लिए गुरुकुल काँगड़ीके उत्सवोंका आदर्श उपस्थित करके उसको गाँवोंकी ओर जानेका आदेश दिया था।

RESPONSE TO THE WEST

A people who had crossed uncharted seas, sold their merchandise to Europe, and the other countries of Asia, whose religion had become a world-religion, whose art inspired the whole of South-East-Asia and to an extent Central Asia, had themselves built magnificent temples on dangerous peaks of mountains, written poetry which was fresh and daring, invented *shunya* or zero, and inquired into the eternal verities of life, then declared sea travel a taboo, refused to teach Sanskrit to Oriental Jones because he was a *mlechha* and developed in many matters a touch-me-not attitude. At the other end of the scale it was all unashamed mimicry. We dressed like the Europeans, and in woolens too in the blazing heat of the tropical sun. We ate, or tried to eat, like them. We put up, especially under American influence, what are called functional buildings—those box-like structures that may have their justification in a cold climate but none whatsoever in India. A young Indian who has mis-spent less than twenty months in America must come back with tight pants, broad shouldered jacket, gorgeous tie, golden band with golden watch on the wrist. Happily the species is fading out.

C. D. Narsimhaiah

☆ ☆ ☆ महाराष्ट्रमें राष्ट्रीय शिक्षणके प्रवर्तक आचार्य बीजापुरकर

श्री आदित्यरंजन विद्यालंकार, आम्रपल्ली, मु० मलवाडा, जि० बलसाड़

भगवद्गीताकी आंतरिक शिक्षाओंको जानने और उनका मूल्यांकन करनेका अच्छा और सही तरीका यह है कि हम जीवनके सभी स्तरों तथा परिस्थितियोंमें रहनेवाले बड़े छोटे व्यक्तियोंके निकट सम्पर्कमें आयें और निरीक्षण करें कि उन्होंने उन शिक्षाओंको किस प्रकार अपने जीवनमें चरितार्थ करके दिखाया है। और हम यह अनुभव करें कि वे लोग प्रभु-प्रदत्त कार्योंको बिना किसी बाह्य प्रदर्शनके किस प्रकार श्रद्धा और निष्ठापूर्वक करनेमें लगे रहते हैं।

ऐसे धन्य पुरुषोंको निहारनेके लिए हिमालयकी गुफाओंमें जानेकी कोई जरूरत नहीं है। ऐसे कई सत्पुरुष हमारे समीप ही होते हैं। वे हमारी तरह ही दिनके प्रकाशमें चलते फिरते हैं। परन्तु निश्चय ही उनके चरित्रका मूल्यांकन करनेकी दृष्टि हममें होनी चाहिए।

ऐसे उदात्त पुरुषोंको जानने और उनके व्यक्तिगत निकट सम्पर्कमें आनेका सौभाग्य मुझे प्राप्त हुआ है। राजाराम कॉलेज, कोल्हापुरमें मेरे संस्कृत विद्याके गुरुवर्य, पूजनीय श्रीयुत् प्रो० विष्णु गोविन्द बीजापुरकर (समर्थ विद्यालयके प्रतिष्ठापक) ऐसे ही एक उदात्त पुरुष थे, जिन्होंने मेरे उदीयमान चित्त और चरित्रका बहुत ही प्रभावपूर्ण रीतिसे निर्माण किया है।

—डॉक्टर श्रीपाद कृष्ण बेलवेलकर
(भांडारकर प्राच्य-विद्या-मंदिर, पूनाके प्रतिभाशाली अध्यक्ष)

* * *

आधुनिक महाराष्ट्रके सांस्कृतिक, राष्ट्रीय और शैक्षणिक नवजागरणके लिए जिन तपस्वी कर्मवीरोंने अपना समस्त जीवन श्रद्धापूर्वक समर्पित कर दिया था, उनमें महाराष्ट्रमें राष्ट्रीय शिक्षणके प्रवर्तक प्रोफेसर अण्णासाहब बीजापुरकर (आचार्य विष्णु गोविन्द बीजापुरकर) की गणना श्रद्धापूर्वक की जाती है।

प्रो० बीजापुरकरजीका जन्म कोल्हापुरमें २६ अगस्त १८६३ में हुआ था। आपके पिता एक देशी राज्यमें शिक्षा-विभागमें नौकरी करते थे। वे महामना महादेव गोविन्द रानडेके सहपाठी थे। वे चाहते थे कि बालकको शिक्षण प्राप्त करनेकी सर्व प्रकारकी सुविधाएँ प्राप्त हों, जो उनको अपने जीवनमें गरीबीके कारण नहीं मिल सकी थीं। घरमें विद्याके वातावरणके अतिरिक्त धार्मिक भावना, सत्यनिष्ठा और ध्येय-परायणता थी। अण्णाका प्रारम्भिक और माध्यमिक शिक्षण कोल्हापुरमें सम्पन्न हुआ। इसी समय उनके मनमें मराठी भाषा और संस्कृत विद्याके विषयमें अभिरुचि विशेष रूपसे प्रबुद्ध हुई। बालक शारीरिक दृष्टिसे हृष्टपुष्ट और दृढांग बननेके लिए भी ठीक ठीक ध्यान दिया करता था। विद्यालयकी अन्तिम परीक्षा (मैट्रिक)में सन् १८८०में उसने संस्कृतमें सर्वप्रथम स्थान पाया और इस प्रकार कॉलेजका उच्च शिक्षण पानेके लिए उसने अपना मार्ग बना लिया।

शिक्षणके प्रति अण्णाके मनमें प्रारम्भसे ही दिलचस्पी थी। छुटपनसे ही उसको इस बातका ठीक-ठीक भान हो गया था कि बौद्धिक प्रकर्षके लिए शरीरकी अवगणना नहीं करनी चाहिए। पूनाके सुप्रसिद्ध डेक्कन कॉलेजमें विद्योपासना करते हुए अण्णाको शिक्षण-विषयक विचारों और सिद्धान्तोंकी स्पष्टता होने लगी थी। वहाँ छात्रावस्थामें अण्णाने अपने अध्यापकोंका प्रेम सम्पादन कर लिया था। महापंडित डॉ० रामकृष्ण गोपाल भाण्डारकरका वह विशेष स्नेह-भाजन बन गया था। कॉलेजमें अण्णाने ऋग्वेदका विशेष रूपसे अध्ययन और संशोधन किया। कॉलेजमें अध्ययन करते हुए ही अण्णाको हाईस्कूलमें पढ़ानेका अवसर भी प्राप्त हुआ। गुरु-शिष्य सम्बन्धोंके विषयमें भी इनके विचार सम्यक् और स्थिर बने।

सन् १८९५ में संस्कृत-साहित्य विषय लेकर अण्णाने एम० ए० की परीक्षा उत्तीर्ण की। शीघ्र ही इनको कोल्हापुरके राजाराम कॉलेजमें प्राध्यापक बननेका अवसर मिल गया। इससे पूर्व कुछ समय तक अहमदाबादमें भी आपने अध्यापन कार्य किया था।

* * *

अपने अध्यापन-कालमें आपको शिक्षणकी प्रचलित परम्पराके कुछ दूषणोंका परिज्ञान हुआ। इन दूषणोंको दूर करनेके लिए आपके मनमें चिन्ता और विचारणा उठने लगी। उन्हीं दिनों देश-प्रीति और स्वदेशी वस्तु प्रसारके आन्दोलन सारे भारतवर्षमें लहरें मार रहे थे। अण्णा अपने छात्र-समाजमें खूब लोकप्रिय थे। कोल्हापुरमें उन दिनों राष्ट्रसेवाकी जो प्रवृत्तियाँ प्रारम्भ हुईं, अण्णा उन सबमें सम्मिलित होते थे। उसी समय "ग्रंथमाला" सामयिक पत्रिकाकी कल्पना आपके मनमें आई और बादको आपने "विश्ववृत्त" नामक मासिक पत्रका प्रकाशन भी प्रारम्भ किया। इसी युगमें अण्णाके मनमें वह विचार सुदृढ़ हो गया कि शिक्षण-प्रसार ही लोक जागरण और लोकोन्नतिका एकमात्र उपाय है।

ग्रन्थमालाकी प्रस्तावनामें अण्णा-साहबने लिखा था —

"जब तक दृढ़ इच्छाशक्ति, अचल निश्चय, व्यावहारिक कार्य-दाक्षिण्य, कष्ट-सहिष्णुताकी सतत तैयारी, अविश्रान्त परिश्रम, विचारपूर्ण साहस, अविचल धीरता, कर्त्तव्य-परायणता, स्वावलम्बन, स्वहित-त्याग, अहंका विस्मरण, परस्पर विश्वास आदि गुणोंका दर्शन चहुँ ओर नहीं होता, तब तक हमारी प्रजाका पिछड़ापन दूर नहीं हो सकता। इन सब गुणोंके सम्पादनके लिए ज्ञान-प्रसारके अतिरिक्त अन्य कोई पन्थ नहीं है।"

ग्रंथमालाके सिवाय अण्णासाहबने "समर्थ" और "विश्ववृत्त" नामक मासिक पत्र भी प्रकाशित किये। उनकी सुविधाके लिए एक मुद्रणालय भी प्रारम्भ किया।

एक ओर इस प्रकारका वाङ्मय यज्ञ चालू था, तो दूसरी ओर गुरुवर अण्णासाहबके शिक्षण विषयक विचार शनैः शनैः मूर्तरूप धारण कर रहे थे कि प्राचीन आश्रमिक जीवन और गुरुकुल-शैलीसे स्वतन्त्र शिक्षण-संस्था स्थापित किये विना लोक-शिक्षणका सच्चा काम नहीं हो सकता। उसके विना शिक्षणमें अपूर्णता ही रहेगी।

दैवयोगसे सन् १९०५ में कोल्हापुरमें स्वदेशी वस्तु प्रचार और विदेशी वस्त्र बहिष्कारका आन्दोलन प्रारम्भ हुआ। राजाराम कालेजके छात्रोंने स्वदेशीके लिए सत्याग्रह किया। अधिकारियोंके मनमें ऐसी आशंका उपजी कि इन सब प्रवृत्तियोंके लिए जवाबदार और प्रेरणा-सूत्र प्रोफेसर बीजापुरकर ही होने चाहिए। इसी आशंकाके कारण आपको कॉलेजकी नौकरीसे मुक्त किया गया। इस मुक्तिका लाभ लेकर तथा "ईश्वरेच्छा बलीयसी" कहकर अण्णासाहब बीजापुरकरने सन् १९०६ में स्वाधीन शिक्षणालयके रूपमें "समर्थ विद्यालय" की स्थापना की।

* * *

इसी वर्ष राष्ट्रीय महासभाने स्वराज्य-प्राप्तिके साधनक्रममें स्वदेशी और बहिष्कारके साथ "राष्ट्रीय शिक्षण" का भी समावेश किया। इसी वर्ष राष्ट्रीय महासभाके अधिवेशनमें राष्ट्रीय शिक्षणका प्रस्ताव श्री बीजापुरकरने प्रस्तुत किया और उस पर व्याख्यान दिया। प्रस्तावके अनुमोदनमें महामना पंडित मदनमोहन मालवीयका भाषण हुआ।

इस प्रस्तावके अनुसार महाराष्ट्रमें राष्ट्रीय शिक्षणका प्रसार करनेके लिए "महाराष्ट्र विद्या प्रसारक मंडल" की स्थापना की गई। इस मंडलके सदस्योंमें लोकमान्य तिलक, डॉ० नानासाहब देशमुख, श्री दाजीसाहब खरे, श्री चिन्तामणि विनायक वैद्य तथा प्रो० बीजापुरकर आदि महानुभाव थे। प्रो० बीजापुरकर मंडलके मंत्री बनाये गये। आपने स्वयं-स्थापित समर्थ विद्यालय इस मंडलको सौंप दिया। इस संस्था-

के लिए धन-संचयके लिए लोकमान्य तिलकने प्रो० बीजापुरकरके साथ सम्पूर्ण महाराष्ट्रका दौरा किया। समर्थ राष्ट्रीय विद्यालयके विषयमें प्रो० बीजापुरकरने लिखा था —

"यह विद्यालय एक महान् राष्ट्रीय आन्दोलनका अंग है। यहाँके विद्यार्थी सादगीभरा और संयमी जीवन बितायेंगे। परन्तु दुनियाके अन्य देशोंमें, जीवन-उत्कर्षके जो जो साधन प्राप्त करने योग्य प्रतीत होंगे, उनको अपने देशके लिए प्राप्त करनेके लिए आवश्यक शिक्षण छात्रोंको दिया जायगा। ऐसा शिक्षण प्राप्त करनेके लिए साहसपूर्ण कदम उठाये जायेंगे और उनमें आनेवाले संकटोंको सहन किया जायगा। यहाँके विद्यार्थी इस प्रकारका पुरुषार्थ करनेके लिए कटिबद्ध होंगे, तभी इस संस्थाके प्रतिष्ठाता अपने श्रमको सफल समझेंगे।"

गुरुवर बीजापुरकरने अपने सहकर्मी जनोंके रूपमें अनेक तेजस्वी विद्वानोंको एकत्र किया था। उनमें लोक-संग्रहका गुण विशेष था। पहले पहल कोल्हापुरमें और बादको मिरजमें तथा तलेगाँव (जि० पूना) में आपने अपना यह राष्ट्रीय शिक्षण यज्ञ चलाया। उनके मनमें उत्साह था कि वे उदीयमान प्रजाको राष्ट्रीय भावनाओंसे अनुप्राणित कर सकेंगे। परन्तु सरकार तिलक विरोधी थी और वह प्रो० बीजापुरकरजीको सन्देहकी दृष्टिसे देखा करती थी। कोल्हापुरमें छपनेवाले आपके मासिक पत्र 'विश्ववृत्त' में उन दिनों प्रसिद्ध वेदाचार्य श्रीपाद दामोदर सातवलेकरका लेख "वैदिक प्रार्थनाओंकी तेजस्विता" शीर्षक प्रकट हुआ। सरकारकी दृष्टिमें यह लेख आपत्तिजनक समझा गया और सम्पादक तथा मुद्रकके रूपमें प्रो० बीजापुरकरजी पर मुकदमा चलाया गया। उन्हें तीन वर्षका कारावास-दण्ड दिया गया। समर्थ विद्यालयके कर्णधार प्रो० अण्णासाहबके जेलवासके समय विद्यालय पर विपदाके घोर बादल छा गये। सरकारी अधिकारी कहने लगे कि समर्थ विद्यालयके छात्र और शिक्षक क्रान्तिकारी प्रवृत्तियोंके समर्थक हैं तथा अप्रत्यक्ष रूपमें उनका सम्बन्ध नासिकवाले षड्यन्त्रसे है, जिसके द्वारा जेकसनका खून किया गया है। अतः सन् १९१० में सरकारने समर्थ विद्यालयको नियम-विरुद्ध घोषित कर दिया। इस समय प्रो० अण्णासाहब तथा प्रो० वामन मल्हार जोशी (महाराष्ट्रके यशस्वी साहित्यकार) साबरमती जेलमें गिरफ्तार थे। लोकमान्य तिलकको भी राज-विद्रोहके अपराधमें छः वर्षका कारावास-दण्ड देकर माण्डले (ब्रह्मदेश) भेज दिया गया था।

*　　*　　*　　*

सन् १९१२ में प्रो० बीजापुरकरका छुटकारा हुआ। बादके सात-आठ वर्ष आपने विद्यालयके पुनर्निर्माणमें लगाये। सन् १९१८ से १९२४ तक आपने नवीन समर्थ विद्यालयका कुशलतापूर्वक संचालन किया। सरकारकी चित्र-विचित्र शर्तों और आग्रहोंके कारण प्रो० बीजापुरकरको पुरातन विद्यालयमें तथा उसकी व्यवस्थामें कुछ परिवर्तन करने पड़े। संस्थाके नाममें थोड़ा परिवर्तन हुआ था, तथापि गुरुवर बीजापुरकरके शिक्षण विषयक सिद्धान्त और आदर्श पूर्ववत् ही थे। संस्थाके पुनर्निर्माण तथा कुछ कानूनी बातोंमें मद्रासवाले सर शंकरन् नायर तथा सर महादेव चौबल महाशयने अपनी मूल्यवान् सहायता प्रदान की थी। संस्थाका वातावरण शान्त और पवित्र था। छात्रावास (आश्रम) में गुरुजन और शिष्यगण निकट सम्पर्कमें रहते थे। वायुमण्डल एक परिवारका-सा था। शिक्षणमें मातृभाषा पर बल दिया जाता था। शारीरिक शिक्षणको महत्त्व दिया जाता था। श्रम और स्वावलम्बनके प्रति आग्रह रखा जाता था। स्वदेशी वस्तुओंका व्यवहार और खादीको प्रोत्साहन दिया जाता था।

गांधीयुगमें महाराष्ट्रमें राष्ट्रीय शिक्षणकी कहानी विशेष उत्साहप्रद नहीं रही। केवल पूनाका तिलक राष्ट्रीय विद्यापीठ और यवतमालका राष्ट्रीय विद्यालय विशेष रूपसे प्रगतिमान् और स्थिर रह सके। समर्थ विद्यालयमें आगे जाकर संस्थाकी प्रबन्ध समितिके अमुक विषयोंमें गैर-समझ उत्पन्न हुई। गुरुवर बीजापुरकरजीका मन और तन भी पहलेकी तरह कार्यक्षम और सुदृढ़ नहीं रहा था। उनकी जीवन-सहचरी धर्मपत्नी और एकमात्र पुत्र भी दिवंगत हो चुके थे। अन्तमें एक अगस्त १९२६ के दिन महाराष्ट्रमें राष्ट्रीय शिक्षणके इस प्रथम पथान्वेषी कर्मवीरका भी जीवन-दीप बुझ गया।

आर्यसमाज द्वारा स्थापित

☆ ☆ ☆ दयानन्द – एँग्लो – वैदिक – कॉलेजके आन्दोलन पर एक दृष्टि

लेखक : श्रीयुत् आत्मानन्द विद्यालंकार, नई दिल्ली

इस लेखके पाठक पहले ही यह समझ लें –– जान लें कि देश-विभाजनसे पहलेके पंजाब, उत्तर-पश्चिमी सीमाप्रान्त, सिन्ध, बलुचिस्तान, जम्मू-काश्मीरमें आर्यसमाजके दोनों पक्षों (गुरुकुल पक्ष और कॉलेज पक्ष) ने प्रभूत कार्य किया था। दोनों पक्ष अब भी (देश-विभाजनके बाद) पंजाब, हरियाणा, हिमाचल प्रदेश, जम्मू-काश्मीर और दिल्लीमें कार्य कर रहे हैं। पहले जैसा परस्पर विरोध और स्पर्धा भी नहीं है। वर्तमान कालमें भी बड़े उत्साह और लगनसे कार्य हो रहा है। परन्तु इस लेखमें लेखकको आजसे लगभग ९४ वर्ष पहले पंजाबमें स्थापित आर्यसमाज द्वारा लगभग १८८६ में स्थापित दयानन्द-एँग्लो-वैदिक सोसाइटी द्वारा प्रवर्तित विशाल – अतिविशाल कार्य पर एक विहंगम दृष्टि डालनी है, इसलिए अखण्ड (कृत्स्न) आर्यसमाजका कार्य इस लेखमें न आयगा – केवल एक पक्षका आयगा। गुरुकुल पक्षके कार्यके दिग्दर्शनके लिए अलग लेख चाहिए।

जिस कालावधिके कार्यकी चर्चा होने लगी है वह स्वामी दयानन्दजी सरस्वतीके ३० अक्तूबर १८८३ को हुए स्वर्गवाससे आरम्भ होकर आजकलके काल तक ही रहे। स्मरण रहे – यह विहंगम दृष्टिमात्र है, सांगोपांग विशद विवरण नहीं।

यह कार्य उस नवचेतना –– नवजागरणके कार्यका एक खण्ड है, एक अंग है, जो राजा राममोहन-रायसे आरम्भ होकर आज तक हमारे सामने है। साथ ही हमें सदा स्मरण रखना चाहिए कि इस देशमें हजारों लाखों वर्षोंसे बसनेवाली आर्यजाति अपने दीर्घकालीन इतिहासमें उत्थान-पतनके, जागरण-स्वापके, ऐसे अनेक युगखण्ड, कालखण्ड देख चुकी है, और मानना चाहिए कि इस स्थिर, विशाल विराट् जातिके अन्दर कोई ऐसे स्थिर गुण हैं कि जिनके आधार पर यह आजतक जीवित है। हमारे ऋषि-मुनियों, शूरवीर राजाओं, तपःस्वाध्याय-सम्पन्न ब्राह्मणों, संन्यासियों, मौन परन्तु धर्मपरायण नारियों, धर्मशील सामान्य जनोंके उत्तम गुणोंके कारण, और महान् वैदिक संस्कृति और लौकिक वाङ्गमयोंके कारण हम आज जीवित हैं। यदि हम दुःखी और मृतप्राय हो जाते हैं तो हमें करामलकवत् प्रत्यक्ष देख लेना चाहिए – स्मरण रखना चाहिए कि इस विशाल आर्यजातिमें दोषोंकी एक बड़ी राशि भी विद्यमान है। इस दोषराशिको और उससे उत्पन्न पतन और कष्टोंको दूर करनेके लिए ही हमारे देशमें यह नवजागरण हुआ और इससे पहले भी होता रहा है।

स्वामी दयानन्द सरस्वतीजीने अपने कार्यकालके भारत-भ्रमणमें पंजाबमें सवा वर्ष, लगभग १५ मास दौरा किया था। स्वामीजीके गुरु वन्दनीय श्री स्वामी विरजानन्दजीने श्री दयानन्दजीके अन्दर ज्ञानाग्नि प्रदीप्त कर अपने शिष्यसे यह प्रतिज्ञा ले ली थी कि श्री दयानन्दजी वैदिक धर्मका उद्धार करेंगे। १८६० में गुरुजीसे अलग होकर वे आगरेमें आ गए। नाना ग्रन्थोंके आगम, स्वाध्यायके बाद अब प्रवचन और व्यवहार भी आरम्भ कर दिया। "चतुर्भिः प्रकारैः विद्या उपयुक्ता भवति, आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति" (व्याकरण महाभाष्य) संशय उत्पन्न होने पर मथुरा जाकर गुरुजीसे संशय निवारण भी कर आते थे। अभी नई खोजसे मालूम हुआ है कि श्री गुरु विरजानन्दजी विद्वान् होनेके अतिरिक्त अपने समयके देशकाल-ज्ञाता महाप्राज्ञ सन्त भी थे और कितने ही तेजस्वी लोग उनसे परामर्श

लेते थे। इसलिए स्वामी दयानन्दजीकी दृष्टिके व्यापक होने और व्यापक करनेमें श्री विरजानन्दजीका भी भाग था। साथ ही स्वामी दयानन्द भी अपने भ्रमणमें स्थान स्थान पर विशिष्ट व्यक्तियोंसे भी मिलते थे। अपने कलकत्तेके ४½ मासके निवासकालमें अपने योग-शिष्य श्री हेमचन्द्र चक्रवर्तीकी दैनन्दिनीके अनुसार उनका सम्पर्क वैरिष्टर चन्द्रशेखर, सत्यव्रत सामश्रमी, देवेन्द्रनाथ ठाकुर — उनके पुत्रों, तत्त्वबोधिनीके सम्पादक अक्षयकुमार दत्त, योगी अरविन्द घोषजीके नाना राजनारायण बसु, केशवचन्द्र सेन, कृष्णदास पाल, ईश्वरचन्द्र विद्यासागर, आगे राष्ट्रीय कांग्रेसके प्रथम सभापति बननेवाले उमेशचन्द्र बेनर्जी, भूदेव मुखोपाध्याय, रामतनु लाहिड़ी, रमेशचन्द्र दत्त, डॉ० महेन्द्रलाल सरकार (वैज्ञानिक), प्रतापचन्द्र मजुमदार, महेशचन्द्र न्यायरत्न, पादरी लालविहारी दे, ताराचरण तर्करत्न आदिसे हुआ था। वेद-विद्यालय स्थापन, ईश्वर, धर्म आदि वीसियों विषयों पर सर्वतोमुखी चर्चा चलती थी। विषशेत: रवीन्द्रनाथजीके पिता देवेन्द्रनाथ ठाकुरजीसे। स्मरण रहे, विश्वभारतीका मूल नाम 'ब्रह्मचर्याश्रम' था। हमारे पास यहाँ स्थान नहीं कि हम तत्कालीन दूसरे प्रान्तोंके तेजस्वी गुणी व्यक्तियोंके सम्पर्ककी चर्चा करें, हाँ महादेव गोविन्द रानडे और हिन्दू कुलपति महाराणा सज्जनसिंह आदि तेजस्वी सज्जनोंको हम नहीं भूलना चाहते। वंगालके प्रसंगकी चर्चा करनेका प्रयोजन यह भी है कि स्वामी दयानन्दजीने पंजाव भ्रमणमें अपनी शक्तियों और नानाविध अनुभवोंके वल पर पंजाब निवासियोंको एकदम प्रभावित और चमत्कृत कर दिया — स्मरण रहे कि इन सब बातोंसे पहले काशी शास्त्रार्थ द्वारा स्वामी दयानन्दजीकी प्रसिद्धि भारतमें और सम्भवत: विदेशमें भी, सभी प्रांतोंमें और ईसाई, मुसलमान, पुराने ढंगके, नये ढंगके, स्त्री-पुरुष, सभी प्रकारके लोगोंमें हो गई थी। साथ ही पंजावने और हमारे उत्तर-पश्चिमी देशोंने पिछले २५०० वर्षोंमें लगभग कोई १२५ बड़े युद्ध देखे थे। दस सिख गुरुजन और उनकी शिष्यरूप सारी हिन्दू जनता कई सदियों तक हमेशा जागरूक रही। ईसाई मिशनरी लोग, ईसाई धर्म-प्रचार और ईसाई बनानेका काम जोर-शोरसे कर रहे थे। स्मरण रहे कि वंगालमें जागृति, रोष, स्वविद्यालय स्थापन, राममोहन राय—देवेन्द्रनाथ ठाकुर और उनकी ब्राह्मसमाजने ईसाइयोंके मुकावलेमें भी किया था। मुसलमानी राज्यकालके रोमांचकारी अत्याचार सबको स्मरण थे। इन सब वातोंकी चर्चा करनेका प्रयोजन यह है कि पंजाबकी हिन्दू-जनता स्वामी दयानन्दजीके विचारों और प्रेरणाओंको श्रवण, ग्रहण, धारण, ऊहापोह, अर्थविज्ञान और तत्वज्ञानकी बौद्धिक प्रक्रियामें गुजारनेके लिए तैयार थी। "शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणन्तथा। ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्वज्ञानञ्च धीगुणाः।" लाहौरको केन्द्र बनाकर स्वामीजी पंजाबके भिन्न भिन्न शहरोंमें गए। केन्द्रीभूत-नाभि-भूत लाहौरमें जनता बहुत प्रभावित हुई। १८७७ में पंजाबका प्रथम आर्यसमाज स्थापित हुआ। मृत्युके बाद स्वामीजीकी स्मृतिमें एक विद्यालयकी स्थापनाका निर्णय हुआ। ३० अक्टूबर १८८३ को स्वामीजीका स्वर्गवास हुआ। ९ दिन बाद एक सभामें दयानन्द-एंग्लो-वैदिक कॉलेजका प्रस्ताव पेश हुआ। दो बर्ष चर्चा होती रही और चन्दा इकट्ठा होता रहा। ३१ जनवरी १८८६ को दयानन्द-एँग्लो-वैदिक कॉलेज सोसायटीकी प्रथम औपचारिक मीटिंग हुई। मेनेजिंग कमेटी बनी। चिन्ता थी कि स्कूलका प्रथम हेडमास्टर कौन हो। एक तरुणने चुपचाप हृदयमें दृढ़ निश्चय करके व्रत ले लिया कि वह निःशुल्क काम करेगा। इस तरुण सज्जनका शुभ नाम हंसराज था। होशियारपुरके समीप ग्राममें उत्पन्न हंसराजने अपने बड़े भाई मुल्कराजसे सलाह करके अपनेको इस कार्यके लिए अर्पण किया। आर्यसमाजके नेताओंने यह सेवा सहर्ष साश्चर्य स्वीकार की। १ जून १८८६ को स्कूल खुला। प्रथम वर्षमें ५०५ छात्र थे। १९४७ में जब देशका विभाजन हुआ तो इस लाहौरके स्कूलोंमें सात हजारसे अधिक छात्र थे। १८८८ को कॉलेज विभाग खुला। आरम्भके वर्षमें ३८ विद्यार्थी थे। देश-विभाजनके समय केवल लाहौरके कॉलेजमें २००० से अधिक विद्यार्थी थे।

आगे कुछ ब्यौरा दिया जाता है। इतना महान् ठोस संघ, चट्टानकी तरह दृढ़, किलेकी तरह पक्का, बहुतसे व्यक्तियोंके कारण बना। इस तेजस्वी तरुण हंसराजके बाहरके कार्यमें मदद देनेवाले थे भाई मुल्कराज अत्यन्त तेजस्वी, महाप्राज्ञ ला. साइंदास, लाला लाजपतराय, महामति चिरजीवी, लाहौर आर्यसमाजके प्रथम प्रधान और परोपकारिणी सभाके उपप्रधान लाला मूलराज, भक्त ईश्वरदास, मनीषी, और लाला लाजपतरायके साथी ला० द्वारकादास, इत्यादि। जब पंजाबके भिन्न शहरोंमें देखादेखी उत्साही लोगोंने स्कूल कॉलेज खोले तो मुख्य कार्यकर्ता ये थे —

हिसार – पं० लखपतराय, ला० चूडामणि,
अम्बाला – ला० द्वारिकादास, ला० दुनीचन्द
जालन्धर – ला० राधाराम, पण्डित मेहरचन्द
होशियारपुर – महाशय रामचन्द, ला० रूपचन्द
काँगड़ा – ला० बृजलाल, ला० हन्वन्तदास
फिरोजपुर – ला० काशीराम, ला० पृथ्वीसिंह
मुलतान – ला० मोतीराम
रावलपिण्डी – ला० हंसराज साहनी, ला० गुरुदासराम
एबटाबाद – बक्षी गोकुलचन्द, सेठ चूहड़लाल
कोयटा – बावा प्रद्युम्नसिंह, पं० कोटूमल

उपरि-लिखित दोनों वर्गोंके सज्जनोंके वंशोंमें भी आगे अच्छे कार्यकर्ता मिले। ला० सुन्दरदास, डॉ० केदारनाथ, पं० नानन्दचन्द बैरिस्टर, ला० जसवन्तराय, जस्टिस टेकचन्द, बक्षी जैशीराम और उनके पुत्र जस्टिस बक्शी टेकचन्द, चीफ जस्टिस मेहरचन्द महाजन, आदि। मूल कार्यकर्ताओंके वंशों-कुलोंमें सेवाभाव कुछ न कुछ चला आ रहा है। लाहौर तथा दूसरे स्थानोंके कॉलेज-स्कूलोंमें काम करनेवाले आजीवन सदस्य, जिन्होंने महात्मा हंसराजजीके चरणचिह्नों पर चलते सेवा रूपसे कार्य किया, थे प्रिन्सिपल साँईदास (ये साँईदास वृद्ध साँईदास लाहौरके मन्त्रीसे भिन्न हैं), प्रिंसिपल दीवानचन्द, डा० गोकुलचन्द बैरिस्टर, भाई परमानन्द, बक्षी रामरत्न, प्रिंसिपल मेहरचन्द, प्रिंसिपल गोवर्धनलाल दत्त, पं० भगवद्दत्त, पं. विश्वबन्धु, ला० भगवानदास, प्रो० बहादुरमल, प्रि० सूरजभान आदि। और अनौपचारिक रूपसे आजीवन सदस्य थे — ला० ईश्वरदास, पण्डित रामचन्द्र, लालचन्द, पण्डित मेहरचन्द (जालंधर), ला० रामप्रसाद, ला० देवीचन्द, ला० देवीदयाल, ला० सदानन्द, ला० रामदित्तामल, पं० भक्तराम, प्रि० ज्ञानचन्द आदि। कुछेक नाम जो आजीवन सदस्य तो नहीं पर संस्कृतक्षेत्र, धर्मक्षेत्रमें कार्य करते रहें। नये ढंगके पढ़े-लिखे इनकी कुछ उपेक्षा कर देते हैं। कृतज्ञतापूर्वक इन्हें भी स्मरण करना चाहिए। पं. भगवद्दत्त, पं. राजाराम, म. म. पं. आर्यमुनि, पं. विश्वबन्धु, महाप्राज्ञ वैद्य रामगोपाल शास्त्री, पं. ऋषिराम, मेहता रामचन्द्र शास्त्री, वैयाकरण विद्वान् पं. चारुदेव शास्त्री, पं. मस्तानचन्द, श्री आनन्द स्वामीजी (लाला खुशहालचन्दजी) इत्यादि इत्यादि। आजकल उड़ीसाके रिटायर्ड गवर्नर श्री ए. एन. खोसला तन, मन, धनसे उड़ीसामें कार्य कर रहे हैं। पाठक क्षमा करें कि बीसियों नाम और नहीं आये। इस कॉलेज संघकी यह विशेषता रही है कि इस संघके लोग घरके अन्दर बैठ कर मन्त्रणा करते हैं, बाहर जनतामें आकर लड़ते नहीं, कुछ न कुछ त्याग भी करते हैं, परस्पर सुखदुःखमें सहायक भी होते हैं। नाना दुर्भिक्षों, भूकम्पों, अनाथरक्षा, ईसाई, मुसलमानोंसे मुकाबिला, मलकाना राजपूत शुद्धि, मोपला विद्रोह कालमें सहायता, रक्षा और शुद्धि आदिके कार्यमें बुद्धिपूर्वक योजनापूर्वक, कार्य करते रहे हैं। पंजाबके प्रदेशोंमें स्कूल, कॉलेज, कन्याशाला आदि

भी खोलते हैं। दयानतदारीसे, अर्थशुचित्वसे काम करते हैं। सामान्य हिन्दू जनताके लिए दृष्टान्त बनते हैं और न केवल आर्यसमाजियोंसे, परन्तु विराट् हिन्दू जनतासे भी यश, सहायता, धन, सहानुभूति और कृतज्ञता प्राप्त करते हैं। आगे आगे अपनी सन्तान और निकट सम्बन्धियों, मित्रोंके सामने अपना उज्ज्वल दृष्टान्त रखकर इस सेवाकी अग्निको जगाए रखते हैं।

जिस तरुण हंसराजने केन्द्रीभूत होकर यह ज्योति, उत्साह और श्रद्धा-भक्ति फैलाई उसमें गुणराशि संचित थी। यह सौम्य तेजस्वी आत्मा दृढ़प्रतिज्ञ, ईश्वरविश्वासी, तपस्वी, त्यागी, महाप्राज्ञ, नीतिमान्, सबके साथ मिलकर काम करनेवाला, हिन्दूजातिके इतिहासका गहन विद्यार्थी, अर्थशुचि, देशकालपात्रको समझनेवाला, २१ वर्षकी आयुसे लेकर ७४ वर्षकी आयु तक डटकर विद्याक्षेत्र, धर्मप्रचार क्षेत्र, समाज-सुधार क्षेत्र तथा कष्टनिवारण क्षेत्रमें काम करनेवाला, स्वनिश्चित ध्येयनिष्ठ, अच्युत, विरोधीसे डटकर मुकाबला करनेवाला, देखनेमें मितभाषी, परन्तु अपनी स्थिर दैनन्दिनी रखनेवाला, ब्रिटिश सरकार, मुसलमान, ईसाई, सिक्ख, इतर पक्षके आर्यसमाज, सबकी गतिविधि जाननेवाला नीतिमान्, आदि गुण राशिका कोश था। इसलिए स्वयं भी अद्‌भुत काम कर गया और अपने चुम्बकतुल्य शान्त मौन स्वभावसे और दृष्टान्तसे सैकड़ों व्यक्तियोंको अपने साथ लेकर इतना व्यापक काम कर गया। खेद है कि इनके जीवनचरित वहुत छोटे छोटे लिखे गये हैं। खेद है कि इनके अपने पक्षका आर्यसमाज प्रथम श्रेणीके उत्तम ग्रन्थ लिखनेमें वहुत जागरूक नहीं। इस दलने, संघने केवल स्कूल, कॉलेज ही नहीं, आयुर्वेद, प्रविधि-शिल्प, आदि क्षेत्रोंमें भी अनेक विद्यास्थान खोले हैं। अनुसन्धानका भी अद्‌भुत विशाल कार्य होशियारपुरमें आचार्य विश्ववन्धुके नेतृत्वमें हो रहा है। यह अनुसन्धान कार्य ठोस और व्यापक है और देश-देशान्तरोंमें लब्ध-प्रतिष्ठ है। निम्नलिखित उद्देश्योंको लेकर यह कॉलेज संघ स्थापित हुआ था। आज इसका नाम "दयानन्द एंग्लो वैदिक कॉलेज ट्रस्ट तथा मेनेजिंग सोसायटी" है।

(१) पंजाव तथा अन्य स्थानों पर संस्थाएँ—जैसे कॉलेज, स्कूल, बोर्डिंग हाउस, तथा आश्रमोंकी स्थापना करना, जिससे कि हिन्दी, संस्कृत तथा वेदोंका अध्ययन, एवं आयुर्वेदके सिद्धान्त और प्रयोगको प्रोत्साहित एवं प्रसारित किया जा सके तथा (क) अंग्रेजी व अन्य आधुनिक भाषाओं, (ख) कलाओं, (ग) विज्ञानके सैद्धान्तिक एवं व्यावहारिक दोनों पक्षों तथा मेडिसिन, एंजीनियरिंगकी उचित व्यवस्था हो सके।

(२) तकनीकी, औद्योगिक, वाणिज्य तथा रोजगार सम्वन्धी शिक्षाके लिए उचित व्यवस्था करना।

(३) अन्य संस्थाओंको सम्मिलित करना तथा उनका प्रबन्ध करना, जिनके उद्देश्य उपर्युक्त (१) और (२)के अन्तर्गत निर्दिष्ट किए गए हैं; और

(४) अन्य सभी कार्य करना जो उपर्युक्त उद्देश्यों या उद्देश्यकी प्राप्तिके लिए सहायक हों।

इस डी. ए. वी. संघको ला. साईंदास, ला. लालचन्द, महात्मा हंसराज, ला. मूलराज, ला. लाजपतराय तथा पं. गुरुदत्तसे लेकर आज तक ऐसे गम्भीर, महामति, देशकालपात्रज्ञ, अर्थशुचि मार्गदर्शक मिलते रहे हैं जो इसे उत्तरोत्तर परस्पर मिलकर दृढ़ करते रहे हैं। यह डी. ए. वी. संघ मध्यम मार्गका अवलम्बन करता है। पं. गुरुदत्त, महात्मा मुंशीराम, ला. लाजपतराय, भाई परमानन्द जैसे जोशीले लोगोंसे पूरा नहीं निभा सका, इसलिए वे अलग होकर अपने क्षेत्रोंमें पृथक् कार्य करते रहे। 'नये च शौर्ये च वसन्ति सम्पदः।' इस पक्षने नये मार्गको दृढ़तापूर्वक पकड़े रखा, दूसरेने शौर्यको। कॉलेजने सरकारसे सहायता तो नहीं ली। ब्रिटिश विरोधका और ईसाई, मुसलमानोंके विरोधका इसने डटकर मुकाबला किया, पर मध्यम मार्ग पकड़ कर। इस सारी नीतिके मंत्रदाता मुख्यतया महात्मा हंसराज थे। विपत्तियाँ आईं नाना प्रकारकी, पर यह ध्रुव अपने मार्गसे च्युत न हुआ।

इस छोटेसे विवरणमें इस संघके साथी, प्रचार-खण्ड 'आर्य प्रादेशिक सभाका' कार्य नहीं आया। वस्तुत: तो ये शिक्षाखण्ड और प्रचारखण्ड और सेवाखण्ड अन्दरसे एक हैं। हमने विषयको आरम्भसे ही मर्यादित कर लिया है। स्मरण रहे कि इस संघके अपने कार्य और गुरुकुल पक्षके कार्यको मिलाकर सारा, समस्त कृत्स्न चित्र उपस्थित करनेसे एक व्यापक विशाल कार्यकलापका बोध हो सकेगा — अन्यथा चित्र छोटा और अपूर्ण ही रहेगा और पाठकोंको आर्यसमाजके विराट् कार्यका ठीक बोध न होगा। देश-विभाजनके बाद भी इस डी. ए. वी. संघकी रूपरेखाकी और आर्यजनता और सामान्य हिन्दू जनता पर पड़े प्रभावकी और उसके परिणामकी चर्चा भी करनी चाहिए। १९६९–१९७० में इस संघकी शिक्षासंस्थाएँ इस प्रकार थीं —

डिग्री कॉलेज	२५
तकनीकी-व्यावसायिक संस्थाएँ	१२
हायर सेकण्डरी स्कूल	३१
हाईस्कूल	३४
मॉडल स्कूल	१३
प्राथमिक स्कूल	१०

सुदूर शोलापुर (महाराष्ट्र)में विशाल संस्थागुच्छ भी इस संघके अधीन है। उड़ीसा राज्यमें बड़े पैमाने पर कार्य शुरू हो गया है। उपदेशक निर्माणके लिए हिसारमें संस्था है। शोधका एक बड़ा केन्द्र होशियारपुरमें है। सदियों बाद लालचन्द पुस्तकालय जैसा पुस्तकालय पंजाबमें देखनेको मिलेगा। स्वामी विश्वेश्वरानन्द, स्वामी नित्यानन्द, पं. भगवद्दत्त और आचार्य विश्वबन्धुके उद्योगोंका यह फल है। जो विशालता आज यहाँ दीखती है वह आचार्य विश्वबन्धुजीके त्याग और पुरुषार्थका परिणाम है।

पाठकोंको अधिक बोधके लिए "दयानन्द एंग्लो वैदिक कॉलेज ट्रस्ट एवं प्रबन्धक सोसाइटी" की रिपोर्टोंसे और जालन्धर डी. ए. वी कॉलेजकी पत्रिका 'रवि'के Golden Jubilee Commemoration Volume से प्रभूत जानकारी मिलेगी।

इसके साथ आर्य प्रादेशिक सभाके वृत्तान्त भी पढ़ने चाहिए। उत्तरप्रदेशमें इस संघसे अलग, परन्तु इसी नामसे बहुतसी संस्थाएँ चल रही हैं, जिनकी जानकारी सम्भवत: कानपुर डी. ए. वी. कालिजके केन्द्रसे मिल सकती है। आज केवल कानपुर डी. ए. वी. संस्थागुच्छमें ६००० विद्यार्थी पढ़ रहे हैं।

यह विवरण तो स्थूल रेखाचित्र मात्र है। डी. ए. वी. आन्दोलनके कारण सनातनधर्म, सिक्ख-खालसा, इस्लामिया, ब्राह्म, देवसमाज संस्थाएँ भी खुलीं। जनतामें आत्मविश्वास बढ़ गया। बैंक और इंश्योरेंस कम्पनियाँ इसी स्वावलम्बन और आत्मविश्वासकी उपज थीं। हिन्दुओंने बहुतसे उपेक्षित पेशे भी ग्रहण कर लिये। इस विशाल जागृतिके कारण महाभयंकर देश-विभाजनके समय और उसके बाद पंजाबियोंने जो दृढ़ता, स्वावलम्बन, साहस, बुद्धिमत्ता, धैर्य, पुरुषार्थ और धर्मप्रेम प्रकाशित किया — विशेषत: स्त्रीवर्गने, देवी वर्गने — उसकी कहानी रोंगटे खड़े कर देती है और अजस्र अश्रुधारा बहा देती है। कभी हर्षकी, कभी शोककी।

हिन्दू-सिक्खोंके सभी वर्ग जागरूक थे और हैं। पर आर्यसमाजके कार्यका प्रभाव स्पष्ट दीखता है। केवल दिल्लीमें ही आज इतनी अधिक डी. ए. वी. संस्थाएँ और आर्यसंस्थाएँ हैं और लगभग १५० आर्यसमाजें हैं।

ठीक है कि यह विवरण डी. ए. वी. कॉलेज ट्रस्ट एवं प्रबन्धक कमेटीके बारेमें है। परन्तु यह भारतवर्षके पिछले १५० वर्षके जागरणका अंग है। भारतवर्ष विशाल देश है — उसकी वर्तमान जनसंख्या

५५ करोड़के लगभग है। पाकिस्तानकी जनसंख्या १२-१३ करोड़ इससे अलग है। २४ वर्ष पहले तो समस्त अखण्ड भारतवर्षमें तो इस युगका जागरण सम्पूर्ण देशको प्रभावित करता था। भारतकी जनतामें अपरिमित कालसे ये जागरण-स्वाप और उत्थान-पतनके चक्र आते रहे हैं — विशेषत: पिछले २५०० वर्षोंसे। डॉ० हरिराम गुप्त इतिहासवेत्ताने बताया है कि पश्चिम और उत्तरकी सीमाओं पर ही ताजे पाकिस्तानके युद्धको मिलाकर १२५ बड़े युद्ध हो चुके हैं। एक एक युद्ध महाभयंकर होता है। इन १२५ युद्धोंका समुच्चित प्रभाव तो आदमीको कहीं बेहोश ही न कर दे। आज डी. ए. वी. संस्थाओंके संघका और उसके नायकों और कार्यकर्त्ताओंका उपकार मानना ही चाहिए। इस संघके और इसके साथ ही दूसरे आर्य-संघका भी। खरबूजेको देखकर खरबूजा रंग पकड़ता है। परस्पर स्पर्धासे कार्यकी मात्रा और व्यापकता पंजाब, सीमाप्रान्त, सिन्ध और बलूचिस्तानमें बहुत बढ़ गई थी। सारा इतिहास जनताके सामने आना चाहिए। ऐसे ही भारत और भारतसे बाहर हो रहे आर्यसमाजके कार्यका भी। यदि आर्यसमाजके कामका यश हम स्वामी दयानन्द सरस्वतीको देना चाहते हैं तो उनके वन्दनीय गुरु प्रज्ञाचक्षु महाप्राज्ञ स्वामी विरजानन्द सरस्वतीजीको भी देना चाहिए। जिस 'गुरुणां गुरु'के कष्टोंका पारावार नहीं — जिसके उपकार का पारावार नहीं। पर ये दो वन्दनीय स्वामी भी तो विशाल आर्य जातिके अंगमात्र थे जो, आर्यजाति अपने आपत्कालोंमें ऐसे सहस्रों पवित्रात्माओंको जन्म देती रही है। इस दु:खी आर्यजातिको हमारा नमस्कार हो। भगवान् ऐसा आशीर्वाद दें कि इस जातिके दु:ख-निवारण और सुख-वर्धनके लिए महान् आत्माएँ और महान् समाज जन्म लेते रहें।

THE AIM OF INTEGRAL YOGA

To see, know, become and fulfil this one in our inner selves and in our outer nature, was always the secret goal and becomes now the conscious purpose of our embodied existence. To be conscious of him in all parts of our being and equally in all that the dividing mind sees as outside our being, is the consumation of the individual consciousness. To be possessed by him and possess him in ourselves and in all things is the term of all empire and mastery. To enjoy him in all experience of passivity and activity, of peace and of power, of unity and of difference is the happiness which the *Jiva*, the individual soul manifested in the world, is obscurely seeking. This is the entire definition of the aim of integral Yoga; it is the rendering in personal experience of the truth which universal Nature has hidden in herself and which she travails to discover. It is the conversion of the human soul into the divine soul and of natural life into divine living.

(From 'Synthesis of Yoga') **—Shri Aurobindo**

☆ ☆ ☆ आचार्य और अन्तेवासी

लेखक : श्री. इन्द्र विद्यावाचस्पति, उपकुलपति — गुरुकुल विश्वविद्यालय काँगडी, हरिद्वार

प्राचीन कालकी भारतवर्षकी शिक्षा-विधिकी एक बड़ी विशेषता यह थी कि गुरु और शिष्यका सम्बन्ध केवल भौतिक नहीं था, आध्यात्मिक, आधिमानसिक और आधिभौतिक, तीनों प्रकारका था। गुरुको आचार्य इसलिए कहते थे कि वह बालकके आचार (चरित्र)का निर्माण करता था। एक प्राचीन चिन्तकने आचार्यका लक्षण इस प्रकार किया है—

आचिनोति शास्त्रार्थं
आचारे स्थापयत्युत।
स्वयमाचरते यस्तु
स आचार्य इति स्मृतः॥

बालकमें आचारकी स्थापना तब हो सकती है, जब वह गुरुके अति समीप रहता हुआ, गुरुके चरित्रसे प्रभाव ग्रहण करे तथा अपने चरित्रको प्रबोधित करता रहे।

छात्रको अन्तेवासी कहनेका कारण यह था कि वह आचार्यके अतिशय समीप रहता था। वह समीपता इतनी अधिक थी कि अथर्ववेदमें बालकके गर्भमें निवास करनेकी उपमा दी है। जिस प्रकार माता अपने पेटमें बालकका नव मास तक पालन करती है, उसी प्रकार आचार्य अन्तेवासीका आश्रममें पालन-संवर्धन करता था। जब बालक गर्भमें हो, तब माताको रहन-सहन और भोजनके विशेष नियम पालन करने होते हैं। उसे बहुत संयमसे रहना पड़ता है। बच्चा हो जानेके पश्चात् भी जब तक वह दूध पीता रहे, तब तक माताको नियत आहार-विहारके बन्धनोंमें बँधे रहना पड़ता है। आचार्य जब तक आचार्य रहता था, तब तक उसके आश्रमरूपी गर्भमें अन्तेवासी विद्यमान रहते थे। अन्तेवासियोंके उचित पालन-पोषणके लिए आचार्यको जिन नियमोंका पालन करना पड़ता था, उन्हें 'ब्रह्मचर्य' इस एक शब्दके अन्तर्गत ला सकते हैं। अन्तेवासी ब्रह्मचारी बने इस निमित्तसे आचार्यका ब्रह्मचारी बनकर रहना आवश्यक था।

अथर्ववेदके निम्नलिखित मंत्र आचार्य और ब्रह्मचारीके सम्बन्धमें आवश्यक नियमोंका प्रतिपादन करते हैं—

आचार्यः उपनयमानो ब्रह्मचारिणं—
कृणुते गर्भमन्ताः।
तं रात्रिस्तिस्रः उदरे बिभति
तं जातं द्रष्टुं अभिसंयन्ति देवाः॥

यज्ञोपवीत देते हुए आचार्य ब्रह्मचारीको अपने आश्रम रूपी गर्भमें धारण करता है। ब्रह्मचारी तीन रात तक वहाँ रहता है। उसके पश्चात् जब वह गुरुगृहसे विद्यालाभ करके — द्वितीय जन्म लेकर — बाहर आता है, तब विद्वान् लोग उसे देखनेके लिए एकत्र होते हैं।

आचार्यो ब्रह्मचारी, ब्रह्मचारी प्रजापतिः।
प्रजापतिर्विराजति, विराड् इन्द्रोऽभवद् वशी॥

— अथर्ववेद

आचार्य ब्रह्मचारी होना चाहिए, क्योंकि ब्रह्मचारी ही संतानका ठीक पालन कर सकता है।

आर्ष कालमें हमारे देशमें जो शिक्षण-प्रणाली प्रचलित थी, आचार्य और ब्रह्मचारीका अत्यन्त निकट सम्बन्ध उसका सबसे प्रमुख गुण था। आजकलकी शिक्षा-प्रणालीमें परीक्षा-पंडितोंके बहुत यत्न करने पर भी ठीक तरहका गुरु-शिष्य-भाव उत्पन्न नहीं हो सकता। इसका कारण यह है कि आचार्य और गुरुका स्थान अब अध्यापकोंने ले लिया है। अध्यापकका काम यह समझा जाता है कि वह विद्यालयके घंटोंमें पुस्तकें पढ़ाए, विद्यार्थीके आचार-व्यवहार, चरित्र और पूर्ण जीवनसे उसका कोई सम्बन्ध नहीं समझा जाता। शिक्षण एक व्यावहारिक वस्तु बन गया है। विद्यार्थी समझते हैं कि हमारी फीससे मास्टरजीको वेतन मिलता है, इसलिए ये हमारे पढ़ानेके नौकर हैं, और मास्टरजी यह समझते हैं कि मुझे वेतन मिलता है, इसलिए मुझे पढ़ाना पड़ता है। इस व्यापार भावनामें गुरु-शिष्य-भावकी कोई गुंजाइश ही नहीं।

प्राचीन भारतकी शिक्षा-प्रणाली और वर्तमान शिक्षा-प्रणालीकी मूलभूत भावनाओंका अन्तर बहुत स्पष्ट हो जाता है। अब हम उन प्रतिज्ञाओंकी तुलना करें, जो प्राचीन दीक्षान्त संस्कार (समावर्तन संस्कार) और वर्तमान कन्वोकेशनके समय स्नातकोंसे ली जाती हैं। वर्तमान कन्वोकेशनके समय नव-स्नातकोंसे चान्स-लर जो प्रतिज्ञा लेता है, उसका रूप लगभग यह है—"कानून द्वारा चांसलरकी हैसियतसे जो अधिकार मुझे प्राप्त हैं, उनके अनुसार मैं तुम्हें यह पदवी (डिग्री) प्रदान करता हूँ। आशा है, तुम ऐसा कोई कार्य नहीं करोगे जिससे इस पदवीका अपमान हो।"

यह उस शपथका आशय है, जो आजकल कन्वोकेशनमें ली जाती है। नव-स्नातक उत्तरमें सिर झुका देते हैं।

अब आप उन उपदेशोंको भी देखिए, जो प्राचीन आर्य नवस्नातकोंको देते थे और जिनके अनु-सार चलनेकी स्वीकृति नव-स्नातकोंको देनी पड़ती थी। वे उपदेश तैत्तिरीय उपनिषद्की शिक्षोपनिषद्में मिलते हैं—

वेदं अनूच्य आचार्यः अन्तेवासिनं अनुशास्ति—सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनं आहृत्य, प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्।

देव-पितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथि-देवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि। यानि अस्माकं सुचरितानि तानि त्वया उपास्यानि नो इतराणि॥

भावार्थ—

वेदशास्त्रोंका बोध देनेके पश्चात् आचार्य अपने अन्तेवासीको उपदेश करता है—सदा सत्य बोलना। धर्माचरण पर दृढ़ रहना। स्वाध्यायमें आलस्य मत करना। आचार्यके लिए दक्षिणा प्रदान करके, गृहाश्रममें प्रविष्ट होकर प्रजोत्पादन करना। अपने वंशके सातत्य-तंतुका उच्छेद मत करना। सत्याचरणमें कभी प्रमाद मत करना। धर्माचरणमें आलस्य मत करना। कौशल-भरे कार्योंके प्रति प्रमाद मत करना। ऐश्वर्य-प्राप्तिके कर्मोंके प्रति प्रमाद मत करना। स्वाध्याय और प्रवचन अर्थात् विद्या-प्रसारमें प्रमाद मत करना।

विद्वानों और पूज्यजनोंके सेवाकर्ममें प्रमाद मत करना। माताका समादर करना। पिताका सन्मान करना। आचार्यके प्रति पूजाका भाव रखना। अतिथिका सदा सत्कार करना। जो हमारे

उत्तम कर्म हों, उनका अनुसरण करना, अन्योंका नहीं। जो हमारे सुन्दर आचरण हैं, उन्हींका परिपालन करना, अन्योंका नहीं।

आचार्यके ये उपदेश प्राचीन भारतवर्षकी शिक्षा-प्रणालीकी विशेषताओंको सूचित करनेवाले हैं। आचार्य केवल अध्यापक नहीं था। वह जीवनका निर्माता था। वह राष्ट्रके विचारकों, शासकों और प्रजाजनोंका जन्मदाता था। आचार्य इतनी बड़ी उत्तरदायिताको इसलिए उठा सकता था कि वह स्वयं ब्रह्मचर्यके नियमोंका पालन करता था और अपने जीवनका मुख्य लक्ष्य अन्तेवासियोंको ब्रह्मचारी बनाना ही समझता था।

गुरुकुल शिक्षा-प्रणालीकी मुख्य विशेषता यह है कि वह अध्यापक-प्रथाको समाप्त करके आचार्य-प्रथाको जीवित करना चाहती है। गुरुकुलकी शिक्षण-शैलीमें विद्यार्थी केवल विद्यार्थी नहीं रहते, अन्तेवासी बन जाते हैं।

સુશિક્ષિત જન કોને કહેવો?

આનો ઉત્તર દઉં: અનેક વિષય ઉપર થોડી થોડી હકીકત જેણે પોતાના મગજમાં એકઠી કરી હોય એ "સુશિક્ષિત" ન કહેવાય. આપણા હાલના જમાનામાં આવી હકીકત બહુ કામની છે અને તે તિરસ્કારી કાઢવાની મારી મતલબ નથી. પણ એમાં સઘળી કેળવણી આવી જતી નથી, બલ્કે કેળવણીનું એ તત્ત્વ પણ નથી. હવે હું એક "પ્રાચીન" હોઈ પ્રાચીન નેત્રોથી આ પ્રશ્ન તરફ જોઉં અને ઉત્તર આપું. સુશિક્ષિતજન (An educated man)=બ્રાહ્મણ. બ્રાહ્મણ કોણ? એ શબ્દનો જીવન્ત અર્થ મરી ગયો અને પથ્થર જેવો જડ થઈ ગયો તે પહેલાં એનો અર્થ "બૃહત્" યાને દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતા મોટા વિશાળ મનનો માણસ એવો થતો. (જુઓ સંસ્કૃત વૃધ્–વૃહ્ ધાતુ ઉપરથી બૃહત્, ब्रह्मन्) બ્રાહ્મણથી ઊલટો શબ્દ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌માં "કૃપણ" કહ્યો છે. "કૃપણ" એટલે દયા ખાવા જેવો, સાંકડો. હવે કૃપણથી ઊલટા એવા આ "બ્રાહ્મણ" શબ્દના અર્થમાં કેટલા ગુણો સમાયેલા છે એ બુદ્ધ ભગવાને બૌદ્ધ ધર્મના એક સુત્તગ્રંથમાં આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે: (૧) જેનું શરીર સુંદર હોય, (૨) જે શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાન્ માતાપિતાને ત્યાં જન્મ્યો હોય, (૩) જે બહુશ્રુત વિદ્વાન્ હોય, (૪) જે પ્રજ્ઞાવાન્ હોય અને (૫) જે શીલવાન્ હોય. પછી બુદ્ધદેવને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આ સર્વ ન હોય, એમાંથી કંઈ ઓછું હોય તો ચાલે કે નહિ? એના ઉત્તરમાં એ કહે છે કે: (૧) શરીર, (૨) કુળ કે (૩) વિદ્યા (શ્રુત) ન હોય તો ચાલે; પરંતુ પ્રજ્ઞા અને શીલ બંને તો જોઈએ. જેમ હાથ ધોવા હોય તો બંને હાથ એકઠા કરીને જ નહીં, પણ પરસ્પર ઘસીને ધોવા જોઈએ—અને ત્યારે જ એ બરાબર ધોવાય. પ્રજ્ઞા અને શીલનું પરસ્પર ઘર્ષણ—સાહાય્યકારી ઘર્ષણ આવશ્યક છે. હું પૂછું છું કે —જગત્-સાહિત્યમાં educated man યાને બ્રાહ્મણનું આના કરતાં વધારે સારું લક્ષણ કોઈ સ્થળે આપે જોયું છે?

("દિગ્દર્શન"માંથી)

—આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ

☆ ☆ ☆ भारतमें राष्ट्रीय शिक्षणका अरुणोदय और गुरुकुल काँगड़ी

प्राध्यापक रामपाल विद्यालंकार, एम० ए०, राजकीय कॉलेज, मलेर-कोटला (पंजाब)

इतिहास-विधाताके विधानकी कैसी शुभ संभावना थी कि इस शतीके ठीक प्रारम्भमें, भारतमें एक ही वर्षमें — सन् १९०२ में दो स्वतंत्र राष्ट्रीय शिक्षा-प्रतिष्ठानोंका श्रीगणेश हुआ। पूर्वभारतमें बोलपुरके समीप गुरुदेव श्री रवीन्द्रनाथ ठाकुर द्वारा शान्तिनिकेतन ब्रह्मचर्याश्रमकी स्थापना हुई और उत्तरभारतमें हरिद्वारके समीप हिमालयकी छायामें गंगा तीर पर महात्मा मुंशीरामजी द्वारा काँगड़ीमें गुरुकुल ब्रह्मचर्याश्रमकी प्रतिष्ठा हुई। दोनों ही शिक्षा-निकेतन भारतके प्राचीन शैक्षणिक आदर्शोंकी पुनःस्थापनाके लिए प्रारम्भ किये गये थे। परन्तु दोनों ही शिक्षा-प्रतिष्ठानोंमें नवीन युगके विद्या-विज्ञानोंके प्रति समुचित आदर और स्वागतका भाव विद्यमान था, शुभंकरी संस्कृतियोंके समीरके लिए वहाँ अव्याहत प्रवेश था। परम्परागत प्राचीन शास्त्रोंके अध्ययन और अनुशीलनके साथ साथ नवीन विद्याओं और शास्त्रों — भौतिक विज्ञान, रसायनशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, तुलनात्मक धर्मविज्ञान, भाषाविज्ञान, वनस्पतिशास्त्र आदिके नवीनतम प्रवाहोंसे इन शिक्षणालयोंके छात्रोंको केवल सुपरिचित ही नहीं किया जाता था, उनमें अन्वेषण करनेकी भी अनुकूलता प्रदान की जाती थी। प्राचीन आश्रमिक जीवनकी परिपालनाके साथ अपनी संस्कृतिके प्रति अनुराग और गौरवकी भावनाका स्वस्थ वातावरण उपजा कर, जगत्की समसामयिक ज्ञान-संपदाके प्रति मन और बुद्धि उन्मुक्त रक्खी जाती थी। प्रकृति-प्रेम, देशप्रेम और विश्वप्रेमकी सुभग भावनासे शिक्षार्थियोंके मनों और प्राणोंको शिक्षित और दीक्षित करनेका श्रद्धापूर्ण नम्र प्रयोग इन दोनों विद्यास्थानोंमें प्रारम्भ किया गया था। महर्षि दयानन्द सरस्वतीकी भावनासे प्रभावित होकर महात्मा मुंशीरामजीने पुण्यसलिला भागीरथीके तीर पर अपना ज्ञानयज्ञ प्रारम्भ किया।

* * *

दीनबन्धु सी० एफ० एण्ड्रूज महाशय, महात्मा मुंशीरामजी (बादको स्वामी श्रद्धानन्दजी) के परम मित्र थे। उन दिनों वे दिल्लीमें सेन्ट स्टीफेन्स कॉलेजमें प्राध्यापक थे। महात्मा मुंशीरामजीके विद्यातपोवनका नैसर्गिक सौन्दर्य और शान्त पावन वातावरण उनको इतना अधिक प्यारा था कि वे सप्ताहान्तकी छुट्टियोंमें बहुधा गुरुकुलमें आ जाया करते थे। वे गुरुकुलके छात्रोंको अंग्रेजी भी सिखाया करते थे।

एक बार दीनबन्धुजी गुरुकुलके प्रार्थनामंदिर (होमशाला) में बैठे हुए थे। उन्होंने महात्मा मुंशीरामजीसे प्रश्न किया — "क्या गुरुकुलके ब्रह्मचारियोंको कविता लिखना सिखाया जाता है?" महात्माजीने सहज भावसे कहा — "वे तो कवितामें ही विचरते रहते हैं। उनको कविता लिखना क्या सिखाया जाय?"

सचमुच गुरुकुल काँगड़ीका वातावरण ही ऐसा कवितामय था कि जिनको वहाँ रहनेका अवसर नहीं मिला, वे उसके सौन्दर्यकी कल्पना नहीं कर सकते। प्रकृति मनुष्यकी सबसे बड़ी गुरु है। वह दिन-रात चौबीस घंटे कुछ न कुछ शिक्षा देती ही रहती है।

हरिद्वारके समीप, गंगाके उस पार शिवालक पर्वतकी उपत्यकामें प्रकृतिकी रमणीय और प्रभावक गोदमें सन् १९०२ में गुरुकुलकी स्थापना पर्ण-कुटीरोंमें की गई थी। उन दिनों देशमें चहुँ ओर राष्ट्रीय शिक्षाकी आवश्यकता अनुभव की जा रही थी। भारतवर्षमें अंग्रेजी राज्यकी नींव जिस धरातल पर डाली गई थी, उसमें लॉर्ड मेकॉले द्वारा प्रसारित अंग्रेजी शिक्षा-प्रणालीका प्रमुख स्थान था। ईसाई धर्मका

प्रचार और अंग्रेजी शिक्षा-प्रणालीका श्रीगणेश एक ही भावनासे किया गया था। उनका उद्देश्य यह था कि भारतीयोंको दासताके बन्धनोंसे इस तरह जकड़ दिया जाय कि उनकी आत्मगौरव और स्वदेशाभिमानकी भावना सदाके लिए समाप्त हो जाय। काँगड़ी गुरुकुलकी स्थापना, अंग्रेज कूटनीतिज्ञोंकी इस दुर्नीतिके विरुद्ध विद्रोहके रूपमें की गई थी। यही उसकी अपनी विशेषता थी। अंग्रेजी नौकरशाहीके वशंवद बने हुए अमलदार गुरुकुलको राजद्रोहका केन्द्र माना करते थे तथा आर्यसमाजको राजद्रोही संस्था माना जाता था।

* * *

इंग्लैंडके तत्कालीन मजदूर-दलके नेता श्री राम्से मेक्डोनल्ड सन् १९१४ में गुरुकुलमें पधारे थे। उन्होंने स्वदेश लौटकर वहाँके "डेली क्रॉनिकल" समाचार-पत्रमें गुरुकुल और आर्यसमाजके सम्बन्धमें एक विचारपूर्ण लेख लिखा था। उसमें उन्होंने कहा था —

"भारतके राजद्रोहके सम्बन्धमें जिन्होंने थोड़ा-सा भी पढ़ा है, उन्होंने "गुरुकुल" नाम अवश्य सुना होगा। वहाँ आर्यसमाजी सज्जनोंके बालक शिक्षा ग्रहण करते हैं। आर्योंकी भावना और सिद्धान्तोंका यह अत्यन्त उत्कृष्ट मूर्त रूप है। इस उन्नतिशील धार्मिक संस्था, आर्यसमाजके विषयमें जितने भी संदेह किये जाते हैं, वे सब इस गुरुकुल पर आरोपित कर दिये गये हैं। इसीलिए सरकारकी इस पर तिरछी नजर है। पुलिस अफसरोंने इसके सम्बन्धमें गुप्त रिपोर्टें दी हैं और अधिकांश एंग्लो-इंडियनोंने इसकी निन्दा की है।"

सरकारकी तिरछी नजरके कारणोंकी मीमांसा करते हुए उस लेखमें गुरुकुलके रूपका बहुत सुन्दर चित्रण किया गया है। उसमें लिखा गया है —

"सरकारी लोगोंके लिए गुरुकुल एक पहेली है। अध्यापकोंमें एक भी अंग्रेज नहीं है। अंग्रेजी साहित्यकी पढ़ाई और उच्च शिक्षणके लिए पंजाब युनिवर्सिटी द्वारा स्वीकृत पाठ्यक्रम भी यहाँ काममें नहीं लाया जाता। सरकारी विश्वविद्यालयकी परीक्षाके लिए यहाँसे किसी भी विद्यार्थीको नहीं भेजा जाता। छात्रोंको गुरुकुलकी अपनी उपाधियाँ दी जाती हैं। सचमुच ही यह सरकारकी अवज्ञा है। घबराये हुए सरकारी अधिकारियोंके मुँहसे इसके लिए पहली बात यही निकलती है कि यह स्पष्ट राजद्रोह है। परन्तु गुरुकुलके विषयमें यह राय अन्तिम और यथार्थ नहीं हो सकती। सन् १८३५ के अपने खरीतेमें भारतकी शिक्षाके सम्बन्धमें लॉर्ड मेकॉलेके सम्मति प्रकट करनेके बाद भारतके शिक्षाके क्षेत्रमें यह पहला ही प्रशस्त प्रयोग किया गया है। उस खरीतेके परिणामोंसे प्रायः सभी भारतवासी असन्तुष्ट हैं। किन्तु जहाँ तक मुझे मालूम है, गुरुकुलके निर्माताओंके सिवाय किसी औरने उस असन्तोषको कार्यमें परिणत करते हुए शिक्षाके क्षेत्रमें कोई नया प्रयोग नहीं किया है।"

लेखके अन्तमें उन्होंने लिखा था — "मैं स्वप्नमें किसीको यह कहते सुन रहा हूँ: 'हम केवल यह चाहते हैं कि शान्तिसे हमको ईश्वरका भजन करने दो।' क्या यही राजद्रोह है?"

* * *

श्री राम्से मेकडोनल्ड गुरुकुलके प्राकृतिक सौन्दर्य-पूर्ण वातावरण पर कुछ ऐसे मुग्ध हुए थे कि वे अपनी भावनाओंको लेखबद्ध किये बिना नहीं रह सके और उन्होंने अपने उस लेखमें गुरुकुलके स्वरूप तथा उसके वातावरणका इतना सुन्दर चित्र अंकित किया था कि वैसा कहीं और मिलना कठिन है। राष्ट्रीय दृष्टिसे सचमुच ही गुरुकुल एक नवीन प्रयोग था और उसकी नवीनता एक और तथ्यसे भी स्पष्ट हो जाती है। गुरुकुलकी स्थापनासे पूर्व भी शिक्षाके क्षेत्रमें कुछ स्वतंत्र प्रयोग किये गये थे। बंगालमें ब्राह्म-समाज तथा उसके नेताओं द्वारा कुछ शिक्षण-संस्थाएँ कायम की गई थीं। दक्षिणमें "दक्षिण शिक्षा-

समिति" का गठन और फर्ग्यूसन कॉलेजकी प्रतिष्ठा की गई थी। आचार्य विष्णु गोविन्द बीजा रने "समर्थ विद्यालय" शुरू किया था। उत्तरभारतमें आर्यसमाजके नेताओं द्वारा "दयानन्द एंग्लो वैदिक कॉलेज" स्थापित किया गया था। परन्तु वे सब प्रयोग अंग्रेजी शिक्षाके प्रवाहमें कुछ ऐसे रंग गये कि उनमें राष्ट्रीय शिक्षा सम्बन्धी आकांक्षाओं और आवश्यकताओंकी पूर्ति नहीं हुई। इसी कारण बीसवीं शतीके प्रारम्भमें राष्ट्रीय दृष्टिकोणसे स्वतन्त्र शिक्षा पर पुनः जोर दिया जाने लगा। भारतीय राष्ट्रीयताके जनक लोकमान्य तिलकने स्वराज्य-प्राप्तिके लिए काँग्रेसके सम्मुख जो चतुःसूत्री कार्यक्रम सूचित किया था, उसमें स्वतंत्र शिक्षाका महत्त्वपूर्ण स्थान था। गुरुकुल काँगड़ीकी स्थापना सचमुच ही इस दिशामें एक ठोस और अनूठा प्रयोग था।

आर्यसमाजके प्रवर्तक महर्षि दयानन्द सरस्वतीने अपने सुविदित ग्रन्थ "सत्यार्थ-प्रकाश" में शिक्षाके सम्बन्धमें कुछ सिद्धान्तोंका प्रतिपादन किया है। उनमें शिक्षासंस्थाके वातावरणको विशेष महत्त्व दिया गया है। प्राचीन-कालके ऋषियोंके आश्रमोंका रूप प्रधानतया शिक्षण-प्रतिष्ठानका होता था और वे आश्रम बस्तीसे दूर, एकान्त जंगलमें, प्रकृतिकी गोदमें वनाये जाते थे। वेदके एक मंत्रमें कहा गया है—

उपह्वरे गिरीणां, संगमे च नदीनां,
धियो विप्रा अजायत ।।

अर्थात्—पर्वतोंकी घाटियों तथा सरिताओंके संगम पर मनीषी लोग पैदा होते हैं। महात्मा मुंशीरामजीने आर्यसमाजमें प्रविष्ट होते ही अपनेको सत्यार्थ-प्रकाशमें प्रतिपादित आर्यजीवनके ढाँचेमें ढालनेका पूरा प्रयत्न किया। परिणामतया वे महर्षि दयानन्दजीके आदर्श और सिद्धान्तके अनुसार गुरुकुल नामक एक शिक्षण-प्रतिष्ठान स्थापित करनेके लिए अधीर हो उठे। उस संस्थाके लिए साधन-सामग्री जुटानेके लिए वे घरसे निकल पड़े। उनका निश्चय था कि जब तक गुरुकुलके लिए तीस सहस्र रुपये एकत्र नहीं कर लूँगा, तब तक घरमें पैर नहीं रखूँगा। अपने इस संकल्पके पूर्ण होने पर ही वे घर आये। बिजनौर जिलेके उदारचेता रईस मुंशी अमनसिंहजी सहायताके लिए आगे आये। उन्होंने अपनी काँगड़ी नामक ग्रामकी भूमि गुरुकुल स्थापनाके लिए महात्माजीको भेंट कर दी। काँगड़ी गाँव एकान्त वनप्रदेशमें शिवालक पर्वतमालाके ठीक नीचे गंगातीर पर अवस्थित है। इसी गांवके नाम पर गुरुकुलका नाम "गुरुकुल काँगड़ी" प्रख्यात हुआ है और आजतक इसी नामसे प्रख्यात है। यद्यपि अब गुरुकुल सन् १९२४ की गंगानदीकी विनाशक बाढ़के कारण वहाँसे उठ कर ज्वालापुरके समीप आ बसा है।

* * *

गंगापारका गुरुकुलका वातावरण इतना अधिक स्वतन्त्र था कि संयुक्त प्रांतके तत्कालीन उपराज्यपाल लॉर्ड मेस्टन जब गुरुकुलके अवलोकनके लिए आये तो इसकी स्वतन्त्र स्थिति देखकर इसके लिए "गुरुकुल एस्टेट" (गुरुकुलकी स्वतन्त्र रियासत) शब्दका प्रयोग करने लग गये थे।

तात्पर्य यह कि गुरुकुल काँगड़ीका पाठ्यक्रम जितना स्वतन्त्र था, उतना ही स्वाधीन उसका वातावरण था। प्रकृति-माता भी चहुँ ओरसे उस पर सदैव स्वतन्त्रताकी छटा छिटकाया करती थी। वहाँ पहुँच कर सचमुच ऐसा प्रतीत होता था कि जैसे हम किसी नवीन दुनियामें आ गये हैं। महाकवि माघकी काव्यानुभूति गुरुकुलके लिए चरितार्थ होती थी—

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति
तदेव रूपं रमणीयतायाः ।।

हर ऋतुमें वहाँकी निसर्ग-सुषमा परिवर्तित होती रहती थी। शीतकालमें दाँत बजा देनेवाली कठोर सर्दी, गरमीमें पसीनेसे शरीरको तरबतर करनेवाला तीव्र उत्ताप और वर्षाकालमें चौबीसों घंटे मूसलाधार बरसनेवाले वर्षणका दृश्य देखते ही बनता था। गंगा भी हर मौसममें अपना रूप बदलती रहती थी। शीतकालमें वह ठिठुर कर एक छोटीसी नहर बन जाती थी। हिमालयकी पर्वत-माला पर जमी हुई वर्फ गर्मियोंमें पिघल कर जब गंगामें वहती थी तब उग्र गर्मीमें भी उसका शीतल जल अमृत-सा मालूम होता था। चौमासेमें जब उसमें पूर आता था, तब कई दिनों तक गुरुकुलका सम्बन्ध सारे संसारसे टूट जाता था।

इसी प्रकार पर्वत और चारों ओर फैले हुए सघन जंगल अपना रंग हर ऋतुमें बदलते रहते थे। वन्य हाथी और शेर-चीते कभी कभी गुरुकुलके आसपास चक्कर काट जाया करते थे। एक बार साँझकी वेलामें, खेलके समय गुरुकुलकी वाटिकामें निम्बुओंके झुरमुटमें एक चीतेसे छात्रोंकी जो मुठभेड़ हुई थी, वह गुरुकुल जीवनकी एक अनोखी घटना थी। साँपोंका तो कहना ही क्या? विद्यार्थियोंके आश्रममें भी बड़े बड़े सर्प प्रायः पकड़े जाते थे। उन सर्पोंका संग्रह अभी तक गुरुकुलके संग्रहालयमें संचित है। अन्य जंगली जानवरोंसे मुठभेड़ हो जाना कोई बड़ी बात नहीं थी।

मतलब यह कि प्रकृतिकी कृपा और प्रकोप, दोनोंके साथ खेल खेलना और लोहा लेना विद्यार्थियों-का स्वभाव बन गया था। गंगामें बड़ेसे बड़ा पूर आया हो तो विद्यार्थी मछलियोंकी तरह उसमें तैरते दीख पड़ते थे। बरसातका आनन्द-आमोद तो वे इस स्वच्छन्दतासे लूटते थे कि काली घटाएँ घिरते ही पढ़ाई बन्द हो जाती थी और पूरी छुट्टी मनाई जाती थी।

छुट्टीका अभिप्राय होता था, घने जंगलों और पर्वतमालाओंमें घूमना या मीलों तक गंगामें तैरना। इस प्रकार प्रकृतिकी गोदमें स्वाधीनतापूर्वक खेलने-विचरनेवाले विद्यार्थियोंकी सर्जक प्रतिभाका बहुविध विकास होता था। इसीलिए तो कुलपिता श्री श्रद्धानंदजीने दीनबंधु एन्ड्रूचूजको सूचित किया था कि उनके विद्यार्थी कवितामें ही रमते हैं और उनका सारा ही जीवन कवितामय बन गया है। इस प्रकारका प्रेरक और प्रभावक वातावरण गुरुकुलके छात्रोंको किस प्रकार प्रभावित करता था, उसका प्रमाण गुरुकुलके तपोवनकी वंदनामें बनाये गए गीतकी इन पंक्तियोंसे प्रकट होता है। ये पंक्तियाँ कुलके साहित्यो-पाध्याय कविवर पंडित वागीश्वर विद्यालंकारकी बनाई हुई हैं।

तेरे विशद आकाशकी
स्वाधीनतामें हम पले।
स्वर्गीयता-मिश्रित जहाँ
उज्ज्वल उषाका धाम है।।

तेरे वनोंकी स्तब्धतामें
दिव्य कोई राग है।
सब ओरसे मानो बरसता
पुण्यका परिणाम है।।

*

एक अन्य कुल-पुत्र अपनी विद्या-मातृ-संस्थाकी भक्तिको इस प्रकार व्यक्त करता है—

तेरे कुंजोंकी छायामें
हमारे धन्य पल बीते।
तुम्हारी प्रिय चरण-रजसे
ये पावन तन हमारा है।।
निछावर विश्वका वैभव
तेरे चरणोंकी धूलि पर
ये वृन्दावन हमारा है,
ये नंदन-वन हमारा है।।

—शंकरदेव विद्यालंकार

*

गुरुकुल शिक्षा-प्रणालीकी अन्तरात्मा है—गुरु-शिष्य-संबंध। वैदिक परिभाषामें ब्रह्मचारीको अपने आचार्यका अन्तेवासी कहा गया है अर्थात् वह आचार्यके हृदयमें निवास करता है। जिस शिष्यने अपने गुरुके हृदयमें स्थान बना लिया हो, उसका संबंध उसके साथ कैसा बन जायेगा, सो कुछ कहनेकी जरूरत नहीं। न केवल गुरुजनोंके साथ अपितु छोटे बड़े समस्त कर्मचारियोंके साथ छात्रोंका आत्मीयता भरा व्यवहार रहता था। इसीसे गुरुकुलवासियोंमें कुलकी भावना कुछ इस प्रकार व्याप गई थी कि सारा ही गुरुकुल एक कुल या परिवार बन गया था।

अपनी पढ़ाईके अतिरिक्त समयमें ब्रह्मचारी धोबियों, पाचकों, मालियों, हरिजनों तथा अन्य कर्मकरोंको तथा उनके बालकोंको अपने आश्रममें बुलाकर पढ़ना-लिखना सिखाते थे। गुरुकुलके पुराने वयोवृद्ध कार्यकर्ता अपनी इस प्रवृत्तिके कारण सारे कुल-परिवारमें "गुरुजी" के प्यारे नामसे बुलाये जाते थे। उनका असली नाम तो रामजीलाल था। उन्होंने यह आन्दोलन शुरू किया था कि गुरुकुलका कोई भी निवासी, यहाँ तक कि आसपासके गाँवोंका निवासी भी, निरक्षर नहीं रहना चाहिए। गुरुकुलके छात्रोंने यह दायित्व स्वीकार किया और आसपासके ग्रामोंमें पाठशालाएँ खोली गई थीं। किसी भी प्रकारका संकट उपस्थित होने पर ब्रह्मचारी ग्रामवासियोंकी सहायताके लिए तुरंत दौड़े जाते थे—चाहे रात हो या दिन।

वाटरलूके रण-मैदानमें सम्राट् नेपोलियनको पराजित करनेवाले वीर सेनापति ड्यूक ऑफ वेलिंगटनके विषयमें इंगलैण्डमें यह कहावत-सी बनी हुई है कि वह संग्राम तो असलमें सेनापतिके अपने विद्यालय हैरो और ईटनके क्रीड़ाक्षेत्रमें जीता गया था। अर्थात् इंगलैण्डके छात्रोंको अनुशासन, नियंत्रण और खेलदिलीकी तालीम उनके विद्यालयोंके क्रीड़ांगणोंमें मिलती है। गुरुकुलमें भी यह कहावत ठीक ठीक चरितार्थ होती है। उनके जीवनमें खेलके मैदानका पढ़ाईके कमरोंसे कुछ कम महत्त्व नहीं रहा। सायंकाल होते ही गुरुजन खेलके मैदानोंमें उसी प्रकार उपस्थित होते थे जिस प्रकार पढ़ाईके कमरेमें। गुरुकुलके छात्रोंकी क्रीड़ाचातुरीकी ख्याति दूर दूर तक फैली रहती थी।

वर्षाकालीन गंगा-प्रवाहमें निर्भय होकर तैरना ब्रह्मचारियोंको अति प्रिय था। एक बार भीषण पूरमें ब्रह्मचारी सत्यपाल गंगाके दूसरे पार चला गया। परन्तु थकानके कारण वह वापिस लौट न सका। वह पारके बनमें एक पेड़ पर चढ़कर बैठ गया। रातको उपस्थितिके समय ज्ञात हुआ कि उस ब्रह्मचारीकी शय्या खाली है। पूछताछ करने पर साथी छात्रों द्वारा पता चला कि वह गंगा पार गया था। कदाचित् वह थकानके कारण लौट नहीं पाया है। उसी समय कॉलेज-विभागके ब्रह्मचारियोंकी एक टोली

गंगा पार भेजी गई। ब्रह्मचारी जगन्नाथने सत्यपालको खोज निकाला। छात्रोंकी मंडली अपने साथी सत्यपालको तैरा कर इस पार आश्रममें ले आई। गंगातीर पर आचार्य मुंशीरामजी तथा कुलवासी उसके स्वागतको उपस्थित थे।

* * *

एक बार शामको हॉकी खेलते हुए गेंद पासके बगीचेमें कहीं गुम हो गई। उसे खोजते खोजते नींबूकी बाटिकामें, शकरकंदियोंकी लताओंमें छिपा बैठा एक चीता पाया गया। उसको छात्रोंने घेर लिया। उसके साथ युद्ध शुरू हुआ। चीतेने झपट कर ब्रह्मचारी महेन्द्रनाथकी टाँगको दबोच लिया। उसी क्षण छात्रोंकी हॉकियाँ उस पर पड़ी। चीता वहीं ढेर हो गया। ब्रह्मचारी महेन्द्रनाथकी चिकित्सालयमें उपयुक्त चिकित्सा की गई।

इस प्रकारकी भीषण घटनाएँ हो जाने पर भी ब्रह्मचारियोंका खेलकूद, वन-पर्वत परिभ्रमण और गंगा-प्रवाहमें संतरण कभी बन्द नहीं किया गया। उनकी वीरता, साहसिकता और निर्भयताको बढ़ावा देनेकी भावना गुरुजनोंमें सदा प्रबुद्ध रहती है।

गुरुकुलमें विजया-दशमी, दीपावली, वसन्त-पंचमी, श्रावणी (उपाकर्म) आदि त्यौहार राष्ट्रीय ढंग पर अपने निराले ही तरीकेसे मनाये जाते थे। विजया-दशमीका उत्सव तो पूरे दस दिन तक मनाया जाता था। उन दिनों बड़े पैमाने पर विविध खेलोंकी प्रतियोगिताएँ होती थीं। लंका-विजयका खेल गुरुकुलका अपने ही ढंगका एक अनोखा खेल था। वह कई दिन तक चलता था। यह प्रायः रातको खेला जाता था। तीन चार दल अपने अपने झंडों सहित इसमें भाग लेते थे। खेलकी प्रक्रिया यह होती थी कि अपने दलके झंडेकी पूरी रक्षा करते हुए अन्य दलों पर छापा मारकर उनके झंडे हस्तगत किये जायँ। अधिक झंडोंका स्वामी दल विजयी घोषित किया जाता था। सीताजीकी खोजके रूपमें मिठाईका एक थैला एक सूचित मर्यादामें छिपाया जाता था। प्रत्येक दल उसे खोजनेका प्रयत्न करता था। एक दलका दूसरे दलके साथ संधि, विग्रह, संघर्ष आदि खूब चलता था। दूसरे दलके सदस्य कैदी रूपमें हिरासतमें भी लिए जाते थे। यह खेल इतना अधिक मनोरंजक होता था कि समस्त कुलवासी उसको निहारनेके लिए उत्सुक रहते थे।

त्यौहारों पर समस्त कुलवासियोंका बृहद्-यज्ञ, सार्वजनिक सभा तथा प्रीति-भोज अवश्य होता था।

दीपावलीके लिए चार पाँच दिनकी छुट्टियाँ होती थीं। आकाश-दीप (कंदील) सजाना, गुब्बारे उड़ाना, पटाखोंका सामान तैयार करना तथा रोशनी आदिकी व्यवस्था ब्रह्मचारी स्वयं ही करते थे। सभाओंमें गीत, काव्यपाठ, निबन्ध-वाचन, आदिकी बड़ी प्रोत्साहक सरगर्मियाँ रहती थीं।

खेलोंकी तरह हस्तलिखित सामयिक पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित करना, गुरुकुलके छात्रोंकी एक महत्त्वपूर्ण और अतिलाभदायक प्रवृत्ति है। इस प्रवृत्तिका यह शुभ परिणाम आया है कि गुरुकुल काँगड़ीके स्नातकोंका हिंदी-साहित्यके निर्माणमें तथा पत्रकारिताके क्षेत्रमें महत्त्वपूर्ण योगदान है। हिन्दी-साहित्य सम्मेलन तथा अन्य साहित्यिक प्रतिष्ठानोंसे यशस्वी पुरस्कार पानेवालोंमें गुरुकुलके स्नातकोंका परिमाण सदा स्पृहणीय और अभिनन्दनीय रहा है।

गुरुकुलके छात्र छठी सातवीं कक्षामें आते थे, तभीसे अपनी हस्तलिखित पत्रिकाका सम्पादन करने लगते थे। पुराने दिनोंमें छठी सातवीं कक्षाके छात्र "प्रभा" नामक पत्रिका प्रकाशित करते थे। उनकी वाक्-विकासिनी सभाका नाम था "साहित्य-संवर्धिनी।" उसके पश्चात् ९मी – १०मी श्रेणीके छात्र "साहित्य-चन्द्रिका" का सम्पादन करते थे। उनकी आत्मीय-सभाका नाम था — "साहित्य-संजीवनी।" ये

सभाएँ अपना वार्षिक दिन बड़े धूमधामसे मनाती थीं। उसमें काव्य, कहानी, वक्तृता, आदिकी स्पर्धाएँ होती थीं। रातको रंगशालामें हिन्दी और संस्कृतके उच्च कोटिके नाटक खेले जाते थे। द्विजेन्द्रबाबूके नाटक खेलना उन दिनों छात्रोंकी एक प्रिय आकांक्षा रहा करती थी। उनमें गुरुकुलीय वातावरणके अनुसार संशोधन परिवर्तन भी छात्र स्वयं कर लिया करते थे। गुरुजन नाटकोंके अभिनय का निर्देशन किया करते थे।

महाविद्यालय विभागमें तो अनेक हस्तलिखित पत्र प्रकट होते थे। "विजया दशमी" के त्यौहार पर तो ७–८ दिन तक छात्र दैनिक पत्र सम्पादित करते थे। उसमें गुरुकुलीय प्रवृत्तियों तथा बाह्य जगत्‌की बातोंका विवरण-विवेचन कार्टूनों सहित प्रकट होता था। पत्र-पत्रिकाओंकी यह प्रवृत्ति केवल शौककी वस्तु नहीं थी अपितु उनके माध्यमसे लेखन-कलाकी विधिवत् तालीम मिलती थी। यह सब कुछ उनकी पढ़ाईका अंग समझा जाता था। हिन्दी, संस्कृत और अंग्रेजी तीनों भाषाओंकी पत्रिकाएँ प्रकट होती थीं तथा सभाएँ संचालित होती थीं। आयुर्वेद-महाविद्यालयके छात्र आयुर्वेद-परिषद्‌का परिचालन करते थे। काँगड़ी गुरुकुलकी इन जीवन-दायिनी प्रवृत्तियोंका परिणाम यह आया है कि हिंदी-जगत्‌के लेखकों और संपादकीय क्षेत्रोंमें विद्यालंकारों और वेदालंकारोंकी अच्छी प्रतिष्ठा है।

* * * *

इसी शतीके द्वितीय दशकमें तत्कालीन भारतीय सरकारने उच्च शिक्षणकी प्रवृत्तियोंका प्रसार करनेके हेतुसे एक कमीशन बनाया था। अंग्रेज शिक्षणशास्त्री श्री माइकेल सेडलर उसके अध्यक्ष थे। दिवंगत सर आशुतोष मुकर्जीके संग वे गुरुकुलकी शिक्षा-विधिका अनुशीलन करनेके लिए गुरुकुल पधारे थे। उन्होंने अपने वृत्तान्तमें हिन्दी भाषाके माध्यमसे शिक्षा प्रदान करनेमें गुरुकुलकी सफलता पर उसको विशेष बधाई दी थी। गुरुकुलके पाठचक्रममें संस्कृत और हिन्दीको पहला स्थान था। अंग्रेजीका स्थान तीसरा था। स्वर्गीय डॉक्टर अन्सारी जब गुरुकुलमें पधारे तथा विज्ञान-अध्यापनकी कक्षाओंका अवलोकन किया तो वे कहने लगे, विज्ञानकी जो बातें आपके सातवीं कक्षाके छात्र आसानीसे समझ लेते हैं, उन बातोंको मैं दसवीं कक्षामें जान पाता था। इसका कारण स्पष्ट है। आप छात्रोंको उनकी अपनी भाषामें तालीम दे रहे हैं। परदेशी भाषाकी गुलामीसे वे सर्वथा मुक्त हैं। गुरुकुलके उपाध्याय तथा स्नातकजन इस शतीके दूसरे दशकसे हिन्दी भाषामें कॉलेजकालीन शिक्षाविधिके ग्रन्थ वैज्ञानिक विषयों पर भी बना चुके थे। स्वातंत्र्यवीर सावरकर अपनी जन्मकथामें लिखते हैं — "अन्डमानकी जेलमें भारतकी सार्वत्रिक राष्ट्रभाषा हिन्दीकी प्रगतिसे अपने बंगाली, मराठी और पंजाबी कैदी मित्रोंको परिचित करानेके लिए मैं गुरुकुल द्वारा निर्मित उच्च साहित्यकी हिन्दी पुस्तकें मँगा कर दिखाया करता था।"

अलीगढ़के विख्यात मुस्लिम एंग्लो ओरियेन्टल कॉलेजको जब विश्वविद्यालयका रूप देनेका निश्चय किया गया, तब वहाँका एक शिष्ट-मण्डल गुरुकुलके शिक्षण विषयक स्वतन्त्र राष्ट्रीय प्रयोगका अध्ययन करनेको गुरुकुलमें आया था। अपना कार्य समाप्त होने पर वह लौटने लगा तब कुल-परिवारके अधिकारियोंने उनको अपने साथ प्रीति-भोजमें सम्मिलित होनेको आमंत्रित किया। उसके सदस्य तब तक गुरुकुलको एक पुराणपंथी, दकियानूसी व साम्प्रदायिक धार्मिक संस्था समझते थे। उन सबको गुरुकुलके गुरुजनों तथा छात्रोंने अपनी पंक्तिमें बैठा कर स्नेहपूर्वक भोजन कराया, तब गुरुकुलकी धर्मनिरपेक्ष, राष्ट्रीय जीवन-पद्धतिको निहारकर वे मुग्ध मुग्ध हुए जा रहे थे।

मद्रासके एक पुराणपंथी, संस्कृत विद्याके महापण्डितका उदाहरण और भी अधिक मनोरंजक है। वे गुरुकुलके वार्षिक महोत्सव पर सरस्वती-सम्मेलन (संस्कृत साहित्य-सम्मेलन) का सभापतित्व करने

पधारे थे। अपने साथ वे अपना पाचक भी लाये थे। भोजनके विषयमें वे बहुत पुरानी शैलीके पालक थे। दृष्टिदोषसे बचनेके लिए वे बन्द कमरेमें भोजन करते थे। ब्रह्मचारियोंने उनको गुरु मानकर बड़े प्रेमसे सेवा-शुश्रूषा की तथा अपने साथ भोजन करनेका कई बार आग्रह किया। परिणामतः उन्होंने अपना पुराना रिवाज छोड़कर कई बार ब्रह्मचारियोंकी पंक्तियोंमें बैठ कर भोजन किया।

गुरुकुलमें खेलोंका सान्मुख्य करनेवाली विविध मंडलियाँ बाहरसे प्रायः आती रहती थीं। उनमें हिन्दू, सिक्ख, मुसलमान आदि सभी सम्प्रदायोंके खिलाड़ी आया करते थे। उन सबको ब्रह्मचारीगण अपनी पंक्तियोंमें बिठाकर भोजन कराते रहते थे। यह सब उनके लिए विस्मयका विषय होता था। स्थापनाके दिनसे गुरुकुलका संप्रदायातीत राष्ट्रीय जीवन प्रारम्भ हुआ था।

* * *

इंग्लैंडके "न्यू स्टेट्समैन" में गुरुकुलके इस भेदभावरहित जीवनके विषयमें एक सुन्दर लेख प्रकाशित हुआ था। उसमें कहा गया था —

"हरिद्वारका गुरुकुल संभवतः भारतभरमें शिक्षाके क्षेत्रमें सबसे अधिक मनोरंजन परीक्षण है। गंगाके मनोरम तीर पर, हिमालयकी उपत्यकाके नीचे, सांसारिक वातावरणसे बहुत दूर एक आश्रम बना हुआ है। केवल जीवन-निर्वाहके लिए आवश्यक वेतन लेकर आचार्य, प्राध्यापक गण और अन्य कर्मचारी स्वेच्छासे गरीबीका जीवन बिताते हैं। उनमें अधिकतर बालबच्चोंवाले गृहस्थीजन हैं। सात वर्षकी आयुमें बालकोंको प्रविष्ट किया जाता है। पच्चीस वर्षकी आयु तक वे ब्रह्मचर्यके नियमोंका पालन करते हुए आश्रममें रहते हैं। अपनी दैनिक चर्यामें वे प्राचीन भारतीय शास्त्रोंमें प्रतिपादित तपस्याका जीवन व्यतीत करते हैं। सबका एकसा जीवन और एकसा रहन-सहन है। जातपाँतका भेद भारतवर्षमें खूब गहरी जड़ें पकड़े हुए है। पश्चिमकी शिक्षा और आदर्शोंके सहारे उसकी जड़ोंको खोदना कठिन है। यहाँ गुरुकुलमें उसकी जड़ें सफलताके साथ काट दी गई हैं। पश्चिमका अन्धानुकरण करके नहीं, अपितु पूर्वमें पुराने और सुन्दर आदर्शोंको पुनर्जीवित करनेके लिए। आर्यसमाजके शिक्षणके कार्यका यह एक उत्तम नमूना है। शिक्षणका यह कार्य उस महान् समाज-सेवाके कार्यका एक छोटासा अंग है, जो आर्यसमाज उत्तरीय भारतमें कर रहा है। आध्यात्मिकता और नैतिकतासे प्रायः रहित प्रतिभाशून्य ब्रिटिश अधिकारी एकाएक घबरा जाते हैं। वे नहीं समझ सकते कि ये लोग क्या कर रहे हैं। इसलिए वे उस पर राजद्रोहका सन्देह करनेमें अभ्यस्त हो गये हैं।"

* * *

इस उद्धरणसे यह स्पष्ट है कि गुरुकुल काँगड़ीका जीवन समाजवादी समाजव्यवस्थाका एक उत्कृष्ट नमूना है। ऐसे और भी अनेक अवतरण यहाँ दिये जा सकते हैं, जिसमें न केवल जातपाँतके ऊँच-नीचके भेदभावको स्वीकार नहीं किया जाता, अपितु भजन, भोजन, वेशभूषा, तथा रहनसहन आदिके किसी भी प्रकारका कोई भेदभाव नहीं बरता जाता। गुरुकुलसे बाहर निकलकर उसके स्नातकोंमें भी ऐसी ही समाजवादी भावना समाई रहती है।

गुरुकुलकी राष्ट्रीयताका एक पहलू यह भी है कि उसने अंग्रेजियतकी लहरको रोकनेकी तरह ईसाई-यतकी राष्ट्रविरोधी लहरको रोकनेका भी बहुत बड़ा काम किया है। श्रीयुत् सी० एफ० एण्ड्रयूज सरीखे जो लोग ईसाई पादरीके रूपमें भारतमें ईसाई धर्मका प्रचार करनेके लिए आये थे, उनको भारतबन्धु बनानेका गौरव गुरुकुलको प्राप्त है। गुरुकुल जीवनका दीनबन्धु एण्ड्रयूज पर कैसा मजबूत प्रभाव पड़ा था वह उनके द्वारा सन् १९१३में गुरुदेव श्री रवीन्द्रनाथ ठाकुरके प्रति लिखे गये पत्रसे स्पष्ट है। वे लिखते हैं कि मैं अब शाकाहारी हो गया हूँ —

I have been living for some weeks in the Gurukula at Hardwar. Mahatmaji Munshi Ram is one of the noblest Indians I have ever met and extra-ordinarily wider out-look than common Arya Samaj creed. Being with him has only increased the longing I have mentioned. Another small factor is that I have become vegetarian and have found the great benefit from it, so that the health question would not loom so large as it otherwise might have done. I have spoken of all this to no one except Mahatmaji (Munshi Ramji) and you and Willie Pearson though Mr. Rudra partly knows it. I am anxious however not to give him premature anxiety: he has had so much lately and I would wish to spare him all I can.

कितने ही पादरियोंने गुरुकुल आकर अपनी भावनाओंमें पर्याप्त परिवर्तन पाया था। अमेरिकन पादरी स्टोक्स (कोटगढ़ निवासी — सिमलेके समीप)ने तो पादरीपना ही नहीं छोड़ा, ईसाई धर्म भी छोड़ दिया और सत्यानन्द बन गये। इन सत्यानन्दजीकी सुपुत्री देहरादूनके कन्या-गुरुकुलमें अध्यापन-कार्य किया करती थी। लॉर्ड मेकॉलेने अंग्रेजी शिक्षाका सूत्रपात इसलिए भी किया था कि भारतीय लोग ईसाईपनकी ओर शीघ्र आकृष्ट हो सकें। इस दृष्टिसे अंग्रेजीपनके साथ ईसाईपनके प्रवाहको रोकना भी राष्ट्रीयताकी दृष्टिसे विशेष महत्त्व रखता है।

* * *

गुरुकुल काँगड़ीकी राष्ट्रीयता देशके वरिष्ठ लोकनेताओं और विद्वानोंके लिए निरन्तर आकर्षणका विषय बनी रही है। गुरुकुल पधारनेवाले सभी नेताओंने उसकी राष्ट्रीयताकी मुक्त कण्ठसे सराहना की है। राष्ट्रपिता महात्मा गाँधीजीका हृदय तो गुरुकुलने तभी जीत लिया था, जब वे दक्षिण अफ्रीकामें सत्याग्रह आन्दोलनका संचालन कर रहे थे। गुरुकुल काँगड़ीके ब्रह्मचारियों और अध्यापकोंने मेहनत-मजदूरी करके तथा अपने आहार आदिमें कटौती करके १५००) रुपये उस सत्याग्रहके लिए एकत्र किये थे तथा राजर्षि गोपाल कृष्ण गोखले द्वारा वहाँ भिजवाये थे।

गुरुकुल काँगड़ी पहली शिक्षण-संस्था थी, जिसने इस प्रकार अपनी उत्कृष्ट राष्ट्रीय भावनाका परिचय दिया था। इसी प्रकार देशमें कहीं भी बाढ़ या दुर्भिक्ष आदिका संकट आ पड़ने पर गुरुकुलवासी अपने राष्ट्रीय कार्यके पालन करनेमें कभी नहीं चूकते। तभीसे महात्मा गांधीजी श्री मुंशीरामजीको अपना बड़ा भाई मानने लगे थे। दक्षिण अफ्रीकासे लौटने पर उन्होंने अपना निजका आश्रम स्थापित करनेसे पूर्व अपने फिनिक्स आश्रमके विद्यार्थियोंको गुरुकुल आश्रममें रक्खा था। उसके पश्चात् भी गाँधीजी गुरुकुलके वार्षिक उत्सवों पर कई बार पधारते रहे। यहाँ पर यह भी उल्लेखनीय है कि गुरुकुलने ही गांधीजीको सन् १९१४ में अपने यहाँ पधारने पर "महात्मा" के पदसे सर्वप्रथम विभूषित किया था।

* * *

भारतके स्वाधीन होनेके बाद भी गुरुकुल काँगड़ी राष्ट्रीय प्रेरणा, राष्ट्रीय स्मृति और राष्ट्रीय चेतनाका प्रतीक बना हुआ है।

भारतीय गणतंत्रके प्रथम राष्ट्रपति डॉ० राजेन्द्रप्रसादजी, द्वितीय राष्ट्रपति डॉ० सर्वपल्ली राधाकृष्णन्, लोकसभाके भूतपूर्व अध्यक्ष श्री अनन्त शयनन् आयंगर, प्रधानमन्त्री श्री जवाहरलाल नेहरू, विश्वविद्यालय अनुदान आयोगके भूतपूर्व अध्यक्ष श्री चिन्तामणि द्वारकानाथ देशमुख, डॉक्टर सम्पूर्णानन्दजी तथा अन्य अनेक राष्ट्रनेता गुरुकुलको देखकर समान रूपसे प्रभावित और परितुष्ट होते रहे हैं।

श्रीयुत् देशमुखने कहा था — "बीसवीं शतीके प्रारम्भमें राष्ट्रीय नव-प्रबोधनके परिणामस्वरूप स्वतंत्र शिक्षाके लिए देशमें जो तीव्र चेतना पैदा हुई, उसका एक सुन्दर फल है — गुरुकुल काँगड़ी।" उन्होंने गुरुकुलकी विशेषताओं पर विशद् प्रकाश डालकर उन्हींके ढाँचेमें अपनी समस्त शिक्षा-प्रणालीको ढालने पर जोर देते हुए कहा है — "उस समय कुछ शिक्षा-प्रतिष्ठानोंके परिचालकोंने अपनी दुर्दमनीय ध्येय-वादिताका परिचय दिया और सब कठिनाइयोंका सामना करते हुए वे आगे आगे बढ़ते रहे। यादवपुरका एंजीनियरिंग कॉलेज, शान्ति-निकेतनका विश्वभारती, दिल्लीका जामिया मिलिया और हरिद्वारका गुरुकुल काँगड़ी उसी राष्ट्रीय परम्परामेंसे है।" गुरुकुलके प्रतिष्ठापक हुतात्मा स्वामी श्रद्धानन्दजीके सम्बन्धमें आपने कहा था — "यह उनके अदम्य साहस और उत्कट उत्साहका उदाहरण है कि उन्होंने हमारी शिक्षाको सच्ची राष्ट्रीय और सर्वथा स्वतंत्र बनानेका केवल विचार ही नहीं किया, अपितु उस विचार पर जंगलमें बैठ कर अपने हाथोंसे घने वन काट कर और वन्य प्राणियोंका सामना करके इस विद्यालयकी स्थापना की।"

गुरुकुल-सदृश संस्थाओंके राष्ट्रीय महत्त्वको उनके आकार-प्रकार-विस्तार, विद्यार्थी-संख्या तथा संचित कोष आदिसे नहीं आँका जा सकता। वे संस्थाएँ तो उस नमूने (मॉडल) के समान होती हैं, जिनका रूप सदा ही छोटा होता है, और जो राष्ट्रके महापुरुषोंकी साधना व तपस्याका पुनीत परिणाम होती हैं। उनके अनुरूप स्वतन्त्र भारतीय राष्ट्रकी शिक्षण-प्रणालीका ढाँचा तैयार करना बड़े पुण्यका काम होगा।

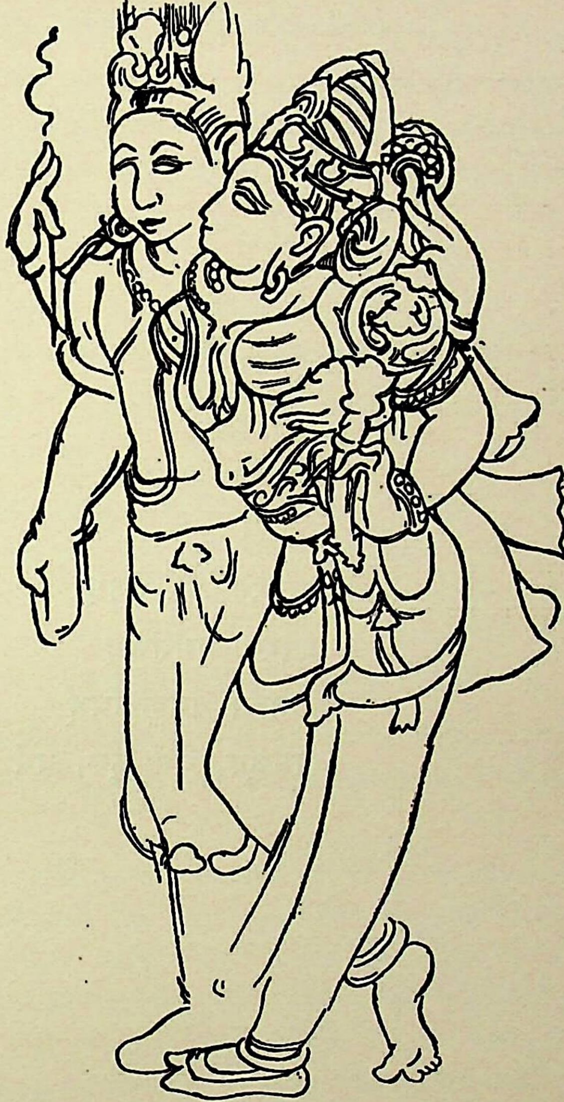
गुरुकुलके सर्वप्रथम सुयोग्य स्नातक सुपुत्र स्वर्गीय श्री हरिश्चन्द्र विद्यालंकारने सन् १९१० में गुरु-कुलकी भावनाको इस प्रकार श्लोकबद्ध किया था —

लोके तपोधन-पुनर्जननं यथा स्यात्
तेजोविहीन-जनता-विलयो यथा स्यात्।
सद् ब्रह्मचर्य-चरण-प्रसरो यथा स्यात्
एतत् तथा गुरुकुलं विबुधा निबद्धम्॥

*

आचार्य-शिष्य-जन-भावनया विहीनां
कीरोपमाङ्ग-जन मात्र विभूति-दक्षाम्।
शिक्षां विचार्य मनसा किल दूषयित्रीं
नव्यं पुनर्गुरुकुलं विबुधा निबद्धम्॥

*

લક્ષ્મી-નારાયણ
શિલ્પ : રાજસ્થાન
: આલેખક :
જગન્નાથ અહિવાસી

ધર્મ

।। धर्मस्य त्वरिता गति ।।

प्रसारय धर्मध्वजम्
प्रपूरय धर्मशंखम्
प्रताडय धर्मदुन्दुभिम्
धर्मंकुरू, धर्मं कुरू, धर्मं कुरू ।।

☆ ☆ ☆ પરમહંસદેવની અનુભૂતિઓ

લેખક : **પ્રા. શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી, મીઠીબાઈ આર્ટ્સ ઍન્ડ કૉમર્સ કૉલેજ, વિલેપારલે**

અંગ્રેજોએ હિંદ જીત્યું. પશ્ચિમની જડવાદી સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ આપણી પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. એના પ્રથમ પ્રત્યાઘાતરૂપે આપણે 'પશ્ચિમનું એટલું સારું' એમ ગણીને તેના પ્રત્યે આકર્ષાયા અને તેને પરિણામે હિંદનો આત્મા, એની સંસ્કૃતિ અને એનું પ્રાણતત્વ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રવાહ પાસે લુપ્ત થઈ જવાની વેળા આવીને ઊભી.

એ વખતે શ્રીરામકૃષ્ણ આવ્યા,

> यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
> अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।

ના પુરાતન કોલને જાણે સાચો પાડતા હોય તેમ તેમણે હિંદુ ધર્મને અસામાન્ય ગ્લાનિમાંથી ઉદ્ધાર્યો. એટલું જ નહીં, બીજા ધર્મોને પણ પુનર્જીવન આપ્યું.

શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ તેમની સર્વદેશીયતા છે. એમની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મતત્ત્વ એક, અજન્મા, સર્વવ્યાપી છે; માતૃત્વ સર્વત્ર, સદસદ્ વસ્તુઓમાં સર્વથા વ્યાપેલ છે; અને બધા ધર્મો એ એક જ પરમ તત્ત્વનું દર્શન કરાવનાર જુદા જુદા માર્ગો છે. એ પરમ તત્ત્વ પ્રત્યેક ધર્મમાં સમાન રીતે મૂર્ત થયું છે; અને માનવીનો પુરુષાર્થ એ પરમ તત્ત્વનું પૂર્ણ દર્શન કરવાની દિશામાં હોવું જોઈએ. આમ, પોતાનું જ શ્રેષ્ઠ એવી સંકુચિત ભાવનાથી શ્રી રામકૃષ્ણની ધાર્મિક માન્યતા બદ્ધ થઈ નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણનું જીવન ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં વસેલા એ પરમ તત્ત્વનું પૂર્ણ દર્શન કરવાના પુરુષાર્થને જ મૂર્ત કરતું હોય તેમ લાગે છે. એમનું જીવન એટલે એ પુરુષાર્થની અવિરામ સાધના પણ ખરું; ને સર્વોત્તમ સિદ્ધિ પણ ખરું.

એ જીવનમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ દર્શનીય ગણાય એવા બનાવો બહુ બન્યા નથી. એમના જીવનમાં જે મન્થનો થયાં છે, એમના માનસને જે ઘર્ષણો નડયાં છે તે મન્થનો, ઘર્ષણો, વિઘ્નો આદિ જેટલાં બાહ્ય નથી તેટલાં આંતરિક છે. બાહ્ય સગાંસંબંધીઓ તરફથી, સમાજ તરફથી કે જગત તરફથી એમને એવાં વિઘ્નો નથી નડયાં, જે ચંડીદાસને કે નરસિંહને, ઈશુ ખ્રિસ્તને કે દયાનંદ સરસ્વતીને નડેલાં. એમને તો માતા, ભાઈ, રાણી રાસમણિ કે મથુરબાબુ, પત્ની કે મિત્રો—સૌ તરફથી પ્રમાણમાં પ્રેરક કહી શકાય એવા સદ્ભાવ અને સહકાર જ સાંપડેલા. એટલે એમના જીવનના સમસ્ત સત્ત્વને કસોટીએ ચડાવે, ઘડીક તો ધર્મસંકટ ખડું કરી દે એવી બાહ્ય ઘટનાઓ તેમના જીવનમાં બહુ ઓછી બની છે.

અને એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમના જીવનની વિકાસોન્મુખતા અંત સુધી જળવાઈ રહી એ જ એમની અસામાન્ય લોકોત્તરતાનું ચિહ્ન ગણી શકાય. સામાન્ય માનવીઓ માટે વિરોધ એ જેમ કેટલીક વાર પ્રગતિનો રોધક બને છે તેમ ઘણી વાર પ્રગતિનો પ્રેરક અને પ્રોત્સાહક પણ બને છે. વિરોધ શમી જતાં માનવીનો ક્રિયોત્સાહ પણ મંદ પડી જાય છે. વિરોધ, ઘણી વાર, એને ધ્યેયાભિમુખ રાખનાર, ધ્યેય પ્રત્યે ધકેલનાર બળ બને છે. વિરોધની સામે અણનમ રહેવામાં, વિઘ્નોથી અપરાજિત રહેવામાં, માણસના વ્યક્તિત્વને જાણે સંતોષ મળતો હોય, કૃતાર્થતાનો અનુભવ થતો હોય તેવું ઘણી વાર બને છે. વિઘ્નો ગયાં એટલે વિજિગીષા ગઈ.

વિજિગીષા ગઈ એટલે યુયુત્સા ગઈ. યુયુત્સા ગઈ એટલે શિથિલતા, વિલાસિતા ને પ્રમાદ આવ્યાં જ. અને એ પ્રમાદ એટલે મૃત્યુ.

આ હકીકત ધ્યાનમાં લઈએ એટલે શ્રી રામકૃષ્ણનો પુરુષાર્થ કેટલો અસાધારણ, કેટલો લોકોત્તર, કેટલો દિવ્ય હતો તેનો આપણને ખ્યાલ આવશે. બાહ્ય વિઘ્નો કે વિરોધ લગભગ નહિવત્. આંતરિક મન્થનો કે ઘર્ષણો પણ જેટલી તીવ્રતાથી બુદ્ધને કે મહાવીરને સ્પર્શ્યાં હતાં તેટલી તીવ્રતાથી એમને નડેલાં નહીં. એમની અસામાન્ય બુદ્ધિપ્રતિભા ને લોકોત્તર શ્રદ્ધાબળને લીધે કોઈ પણ વસ્તુ સિદ્ધ કરી લેતાં એમને ત્રણથી વધારે દિવસ લાગતા નહીં. અને એક વસ્તુ સિદ્ધ કરી લીધા પછી બીજી નવીન વસ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે એમને પ્રેરનાર પ્રાણબળ એમના પોતાના હૃદયની ઊંડી સત્યજિજ્ઞાસા સિવાય બીજું કશું જ નહોતું.–"ઊંચે, ઊંચે, હજી ઊંચે, શિવસૌંદર્યની ભણી"–એ સત્યજિજ્ઞાસા યાવજ્જીવ નિર્મળ, સજાગ અને વિકાસોન્મુખ રહી–કોઈ પણ બહિરુપાધિનો આશ્રય લીધા વિના કેવળ આત્મનિષ્ઠ રહી, એ એમના જીવનનો એક ઘણો મોટો વિજય ગણી શકાય.

શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનનું બીજું મહત્ત્વનું લક્ષણ તેમની બુદ્ધિની નિર્મળતા અને જાગરુકતાને ગણી શકાય. શ્રી રામકૃષ્ણની જીવનમીમાંસામાં શ્રદ્ધાનું સ્થાન સૌથી મોટું છે. શ્રદ્ધાને અથવા વિશ્વાસને તે "ભગવાનને મળવાનો" મહત્ત્વનો રસ્તો ગણે છે. આ બધું ખરું, પણ એમના દર્શનમાં બુદ્ધિનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી; એટલું જ નહીં, પણ કોઈ પણ વસ્તુને કે વ્યવહારપદ્ધતિને એના પ્રણાલિકાપ્રાપ્ત સ્વરૂપમાં સ્વીકારી લેતાં પહેલાં એને બુદ્ધિની કસોટીએ કસી જોવાનું શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનનું લક્ષણ દેખાય છે. ઉપનયન પછી પ્રથમ ભિક્ષા ધની લુહારણને ત્યાંથી માગવામાં કે રાધાકૃષ્ણના મંદિરમાં શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ ખંડિત થઈ જતાં નવી મૂર્તિ ન લાવતાં, ખંડિત મૂર્તિને જ ચાલુ રાખવાનો વ્યવહારુ ઉકેલ રાણી રાસમણિને સૂચવવામાં શ્રી રામકૃષ્ણની આ જાગરુકતાનું દર્શન થાય છે.

सन्त: परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते ।
मूढ: परप्रत्ययनेयबुद्धि: ।।

બુદ્ધિની આ જાગરુકતા એટલે શુષ્ક તર્કજાળ, પુષ્પિતા વાણી, પ્રજ્ઞાવાદ કે સંકુચિત મતાન્ધતા નહોતી. એવી તર્કજાળને માટે તો શ્રી રામકૃષ્ણને બહુ ચીડ હતી. એમણે પોતે જ એક વખત કોઈને કહેલું કે, "તર્ક-વિતર્કો કે વાદવિવાદ કરવા હોય તો જાઓ કેશવની પાસે. એક જ વાક્યમાં સમજવું હોય તો મારી પાસે આવો." તેમ છતાં પોતાની બુદ્ધિમાં ન ઊતરે તો કોઈ પણ નિર્ણય ગમે તેટલો કાલમાન્ય હોય તો પણ ન સ્વીકારવો એવો સિદ્ધાંત એ જ એમની જાગરુકતા.

એ જ જાગરુકતાને પરિણામે શ્રી રામકૃષ્ણ સ્વધર્મના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ભક્તિના, જ્ઞાનના, ઉપાસનાના અને તંત્રમાર્ગના આટઆટલા પ્રયોગો કરવાને પ્રેરાયા; એટલું જ નહીં પણ સ્વધર્મનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ–નિર્વિકલ્પ સમાધિ હસ્તગત કરી લીધા પછી, પરધર્મના તત્ત્વનો પણ સાક્ષાત્કાર કરવાને એ પ્રેરાયા–નિખાલસતાથી, શુદ્ધ જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી, સત્યશોધનની સાત્ત્વિક પિપાસાથી અને સહૃદયતાથી. એ સાક્ષાત્કાર કરવા માટેની એમની સાધનામાં બાહ્ય કે આંતર કોઈ પણ સાધનોની કશી ઊણપ ન રહે એનું એમણે ધ્યાન રાખ્યું. આમ બાહ્યાન્તર સાધનોની ઝીણવટથી કાળજી રાખીને, એમણે પરધર્મોએ પ્રબોધેલાં તત્ત્વોને આત્મસાત કર્યાં અને આ રીતે સર્વધર્મસમભાવની વિશિષ્ટ અને અભિજાત દૃષ્ટિ તેમણે આપણને આપી.

એમના જીવનનું ત્રીજું પ્રધાન લક્ષણ તે એમનું પ્રેમપ્રવણ હૃદય અને દૈવી મહાકારુણ્ય. જીવનનું સર્વોત્તમ અભીષ્ટ–ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર–તો એમને વ્યક્તિગત રીતે મળી ચૂક્યું હતું. છતાં માનવ માત્ર પ્રત્યે અનન્ત કરુણાથી દ્રવતું એમનું હૃદય એટલાથી પરિતૃપ્ત નહોતું બન્યું. મથુરબાબુની સાથે યાત્રાએ જતી

વેળા દેવગઢમાં દરિદ્રનારાયણોને જોઈને જેમ એમનું હૃદય દ્રવી ઊઠયું હતું અને એ સૌને મથુરબાબુ પાસેથી અન્નવસ્ત્રનું દાન અપાવ્યું હતું, તેમ બીજી તરફ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કરવાને સર્જાયેલા માનવદેહને ધન, માન, અકરામ આદિના મૃગજળની પાછળ વેડફાઈ જતો જોઈને એમને પારાવાર દુ:ખ થતું. માનવી પોતાને મળેલી પરમ શક્તિના પ્રવાહને કેવી રીતે ક્ષુદ્ર બાબતો માટે વેડફી દે છે? બુદ્ધિમાન્, સામર્થ્યવાન્, તેજસ્વી માનવીને આ રીતે અંધારામાં અટવાતો અથડાતો, જોઈને એમના હૃદયમાં મહાકારુણ્યના પ્રદીપો પ્રગટતા: એમના વિરક્ત હૃદયમાં પણ માનવજાતિ પ્રત્યે પ્રેમની કૂંપળો ફૂટતી : અને એ પ્રેમપ્રવણ ચિત્તો રાહ જોતા, પોતાના ભક્તોની, પોતાના સંદેશાને જગતને ખૂણે ખૂણે સાચેસાચા સ્વરૂપમાં પહોંચાડી શકે તેવાં સમાનધર્મી હૃદયોની. તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો :

"When during the evening service the temple rang with the sound of bells and conch-shells I would climb to the roof of thc building in the garden, and writhing in anguish of heart, cry at the top of my voice, 'Come my boy! oh! where are you? I cannot bear to live without you!"

અને એમને મળ્યા સ્વામી શ્રી અદ્‌ભુતાનન્દ ને સ્વામી શ્રી બ્રહ્માનન્દ, સ્વામી શ્રી વિવેકાનન્દ અને સ્વામી શ્રી અદ્વૈતાનન્દ જેવાં સંસ્કારસંપન્ન, ઉદારચિત્ત આર્યહૃદયો.

શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનમાં, આ રીતે, આપણને બુદ્ધિની જાગરુકતા, શ્રદ્ધાની નિશ્ચલતા, અને હૃદયની આર્યતાનો ત્રિવેણી સંગમ થતો દેખાય છે.

એમની દૃષ્ટિએ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર એ મનુષ્યજીવનનું એકમાત્ર ધ્યેય હોવું જોઈએ. મનુષ્યજન્મ મેળવ્યા પછી, જે માણસ આ એક જ જન્મમાં ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી તેનું જીવન વ્યર્થ ગયું ગણાય. विरहीव विभो प्रियामयं परिपश्यामि भवन्मयं जगत्–એ પ્રમાણે પરમાત્મા માટે જેને અત્યંત તીવ્ર તાલાવેલી છે તેને તેનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો નથી.

ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર એ મનુષ્યજીવનનું ધ્યેય છે એ ઘણા ઓછા માણસો સમજે છે. એ લોકોમાં ઈશ્વર નથી એમ નથી. ઈશ્વર તો બધાં મનુષ્યોમાં છે. પણ પેલાં મનુષ્યો ઈશ્વરમાં નથી–એ મનુષ્યો ઈશ્વર-વિમુખ છે–અને એ જ એમનાં દુ:ખનું મૂળ છે. એ મનુષ્યો તો સંસારના વિષયોથી દુ:ખી બનતા હોવા છતાં, વિષયોને જ વાગોળ્યા કરતા હોય છે, ઊંટ ઝાંખરાંને વાગોળતું હોય છે તેમ.

એવા માણસો ઈશ્વરાભિમુખ કઈ રીતે બની શકે? એમને કોઈ સદ્‌ગુરુ મળે ત્યારે. પણ એ સદ્‌ગુરુ પણ તેમને મળે જો તેમનામાં સાચી ઝંખના, અને સાચી તાલાવેલી હોય તો. ઝંખના હોય તો સદ્‌ગુરુ મળે; અંત:કરણમાં પણ જિજ્ઞાસા જ ન હોય તો એકલા સદ્‌ગુરુ કશું કરી શકતા નથી.

આમ, અંત:કરણની જિજ્ઞાસાને અથવા મુમુક્ષુતાને શ્રી રામકૃષ્ણ પ્રધાન તત્ત્વ ગણે છે. એ જિજ્ઞાસા જે મનુષ્યમાં સ્વયંભૂ અને સાહજિક હોય તે જ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારનો અધિકારી બને છે.

એ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર એટલે મોક્ષ. એ મોક્ષ મળે, જ્યારે માણસનું 'અહં' વિગલિત થઈ જાય ત્યારે. 'અહં અને મમ' એ અજ્ઞાન છે. 'ત્વં અને તવ' એ જ્ઞાન છે.

પણ એ 'અહં'નો સમૂળો નાશ કરવાનું અશક્ય છે. એટલે એ 'અહં'ને કર્તાહર્તા માનવાને બદલે 'દાસ' તરીકે ઓળખવું જોઈએ. જે પોતાને ઈશ્વરના દાસ તરીકે અને પ્રેમી તરીકે ઓળખે છે તેનું 'અહં' નુકસાન નથી કરતું.

જે વખતે માણસ, પોતાને પરમાત્માના નમ્ર દાસ તરીકે માનવા લાગે છે, તે વખતે તેને આપોઆપ પ્રતીતિ થઈ જાય છે કે જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે પરમાત્માની ઈચ્છાથી જ થઈ રહ્યું છે. માનવી પોતે

તો એ ઈચ્છા વ્યક્ત થવાનું અને સિદ્ધ થવાનું માત્ર નિમિત્ત જ છે. અને માણસ પોતાને નિમિત્તમાત્ર માનતો થયો કે કર્તૃત્વ – ભોક્તૃત્વનાં બંધનમાંથી છૂટચો. એ જ એનો મોક્ષ. એટલે જ શ્રી રામકૃષ્ણ કહે છે કે,

"What are you to do when you are placed in this world? Give up everything to Him, resign yourself to Him, and there will be no more trouble for you. Then you will come to know that everything is done by His will."

આમ મનુષ્ય પોતાના જીવનનું એક માત્ર, પરમ અને ચરમ ધ્યેય – ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર – પ્રાપ્ત કરી શકે છે – પ્રવૃત્તિ દ્વારા, શરણાગતિ દ્વારા, દાસ્યભાવ દ્વારા, પોતાને નિમિત્તમાત્ર માનીને જ. પણ સાથોસાથ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર માટે મનુષ્યે આધ્યાત્મિક પ્રયોગો પણ કરવાના રહે છે જ. શ્રી રામકૃષ્ણે આપેલું દૃષ્ટાંત લઈએ તો દૂધમાંથી માખણ તારવવું હોય તો દૂધનું દહીં થવું જોઈએ અને દહીંને વલોવવું જોઈએ. એટલે ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર માટે શ્રી રામકૃષ્ણ ઉત્કટ જિજ્ઞાસા, સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ અને આધ્યાત્મિક સાધનાને આવશ્યક ગણે છે. આનો અર્થ, અલબત્ત, એવો નથી કે ઈશ્વર શાસ્ત્રોક્ત વિવિધ નિયમોને વશ વર્તે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ તો શ્રેષ્ઠ ભક્ત મહાત્માઓની માફક સ્પષ્ટ કહે છે કે ઈશ્વરનું નામ, જાણતાં લેવાય કે અજાણતાં, તેનું ફળ મળ્યા વિના રહે જ નહીં.

આ સાધના કરવા માટે સંસારનો ત્યાગ કરવો પડે એવું નથી. એમણે એક સરસ ઉદાહરણથી સમજાવ્યું છે તે પ્રમાણે જેમ નાનું બાળક થાંભલાને મજબૂત રીતે પકડીને તેની આસપાસ ઝપાટાબંધ ચક્કર ચક્કર ફરે છે અને તેને પડવાનો ભય લાગતો નથી, તેમ ઈશ્વર પર પોતાના અંતઃકરણને કેન્દ્રિત કરીને માણસ પોતાનાં સાંસારિક કર્તવ્યો બજાવે તો તેનું પતન થતું નથી. આ ને આ વાત એમણે બીજા શબ્દોમાં સમજાવી છે, તે પ્રમાણે વહાણ પાણીમાં રહે તો ચાલે, વહાણમાં પાણી ભરાવા ન દેવું જોઈએ. સાધક સંસારમાં રહે એ બરાબર છે; સંસારનો ચેપ સાધકના મનમાં લાગવો ન જોઈએ.

આમ શ્રી રામકૃષ્ણે વૈરાગ્યને અને સંસારત્યાગને પોતાના શિષ્યો પૂરતા આવશ્યક ગણ્યા હોવા છતાં, સામાન્ય સંસારીઓ માટે તેમણે એ અનિવાર્ય નથી ગણ્યા. એમની દૃષ્ટિએ સંસારી સંસારમાં રહે, પરમાત્મા પર પોતાની સર્વ ચિત્તશક્તિને કેન્દ્રિત કરીને પોતાનાં પ્રવાહપ્રાપ્ત કર્તવ્યો બજાવે અને તેમાં પણ इदं न मम આ મારું નથી, હું તો નિમિત્તમાત્ર છું, એવો વિનમ્ર નિરહંભાવ કેળવે એ પૂરતું છે.

આજે જે વખતે આખું જગત ક્લેશના અને હિંસાના, દ્વેષના અને સ્વાર્થાંધતાના મુખમાં ઓરાઈ રહ્યું છે, જ્યારે માનવી જ માનવીનો મોટામાં મોટો શત્રુ બન્યો છે, જીવનનાં સનાતન મૂલ્યોમાંથી જ્યારે માનવીની શ્રદ્ધા ઊઠવા લાગી છે અને જ્યારે મનુષ્યજાતિ ગઈ કાલને કે આવતી કાલને નહીં, પણ આજની ઘડીને જ સર્વસ્વ ગણવા લાગી છે, એ વખતે શ્રી રામકૃષ્ણનું જીવન આપણને શ્રદ્ધાનો, આશાનો અને માંગલ્યનો, સમભાવનો અને ઔદાર્યનો, કારુણ્યનો અને પ્રભુપરાયણ પુરુષાર્થનિષ્ઠાનો સંદેશ આપે છે.

આપણે એ સંદેશ ઝીલવાના અને પચાવવાના અધિકારી બનીએ.

☆ ☆ ☆ ઋગ્વેદનો વિશ્વામિત્ર-નદી-સંવાદ :

લેખક : ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ઋગ્વેદનું વિશ્વામિત્ર ને નદીઓના સંવાદવાળું ત્રીજા મંડળનું તેત્રીસમું સૂક્ત ઋગ્વેદકાલીન ભારતના જીવનના એક વિશિષ્ટ પાસાની સુભગ ને અવિસ્મરણીય ઝાંખી કરાવે છે. ઋગ્વેદના સમયનો આર્ય એટલે જોમવંતા ને ભરપૂર જીવનને ચાહનારો. જેટલો ખાનપાનનો તે શોખીન, તેટલો જ ઘોડદોડ ને રથદોડ જેવી રમતગમતોનો, અને તેટલો જ પાછો તે યુદ્ધપ્રિય ને વિધિપ્રિય.

સ્થળાંતર કરી ભારતમાં વસવાટ કરી રહેલા આર્યોનું ત્યારે સૌથી મહત્ત્વનું મથક હતું સપ્તસિંધુનો—એટલે કે પંજાબનો પ્રદેશ. તેઓ ક્રમે ક્રમે ગંગાયમુના દોઆબ અને પૂર્વ તરફ આગળ વિસ્તરી રહ્યા હતા. આમાં તેમને અનેક વાર આર્યેતર રહેવાસીઓ સાથે સંઘર્ષ થતો. આર્યોમાં પણ કેટલીક વાર પક્ષ પક્ષ વચ્ચે, ટોળી ટોળી વચ્ચે વર્ચસ્વ માટે અથડામણ થતી. આમ અશ્વ, રથ ને ભાથો એ ઋગ્વેદકાલીન આર્યોના નિત્યના સાથી હતા. સંગ્રામ ખેલવા એ એમની સ્થાયી પ્રવૃત્તિ હતી.

આવા એક સંગ્રામ માટે આર્યોની પ્રધાન શાખા—ભરતો તૃત્સુ કુળના રાજા સુદાસના નેતૃત્વ નીચે આગળ વધી રહી હતી. કુશિક કુળના ઋષિ વિશ્વામિત્ર રાજપુરોહિત હતા. કૂચ કરતી સેના વિપાશા એટલે કે હાલની બિઆસ, ને શતદ્રુ એટલે કે હાલની સતલજ—એ બે નદીઓના સંગમ પાસે આવી પહોંચી. સામાન ને યુદ્ધસામગ્રીથી ભરેલાં સેંકડો શકટો ને રથોની સાથે નદીઓને ઓળંગવાની હતી. નદીઓમાં અણધાર્યું પૂર આવેલું. શું કરવું?

સુદાસે ઋષિ વિશ્વામિત્ર સાથે મંત્રણા ચલાવી. વીતતી દરેક પળ કીમતી હતી. છેવટે વિશ્વામિત્રે દેવીરૂપ નદીઓને જ માર્ગ આપવા પ્રાર્થના કરી. ઋષિનાં વચન એટલે તો મંત્ર. એ કેમ મિથ્યા થાય? પોતાની અને ઇન્દ્રની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈને, ઇન્દ્રના આદેશમાં રહેતી નદીઓએ જળપ્રવાહને પાતળો કર્યો. સુદાસની વિજયિની સેના નદી પાર કરી ગઈ, ને નવી ધરતીને પદાક્રાંત કરતી, વિરોધીઓનો વિધ્વંસ કરતી તે આગળ ધપી રહી.

આમ તો નદી ઓળંગવા જેવો સાધારણ પ્રસંગ છે. પણ સાહસ, પરાક્રમ ને વિજયથી થનગનતા, નવા નવા પ્રદેશો પર આધિપત્ય જમાવતા જતા, ને પોતે દેવોના કૃપાપાત્ર હોવાની અડગ શ્રદ્ધા ધરાવતા લોકોએ એક કટોકટીની પળે જે ઉત્કટ ભાવો અનુભવેલા તેમના ગાઢ રંગે એ પ્રસંગ રંગાયેલો છે. નદીનું વર્ણન, ઇંદ્રની યશોગાથા, વિશ્વામિત્રની આતુર અભ્યર્થના અને સંવાદનું સ્વરૂપ પ્રસંગની માર્મિક ક્ષણોને ચિરંજીવી બનાવવામાં સફળ થાય છે.

ઋગ્વેદનાં ઉત્તમ સંવાદ—સૂક્તોનો (કે આખ્યાન—સૂક્તોનો), મૂળના કાવ્યત્વને સુરક્ષિત રાખતો છતાં વિશ્વસ્ત એવો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું આપણા કોઈ વિદ્વાન કવિને કેમ સૂઝતું નથી? . . .

☆ ☆ ☆ જૈન ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ

લેખક : દલસુખભાઈ માલવણિયા, ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ

જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા કેટલી? આ પ્રશ્ન વિષે વિવાદ છે. વૈદિક આર્યધર્મની એ શાખા છે કે તેથી સ્વતંત્ર કે તેના વિરોધમાં ઊભો થયેલો તે ધર્મ છે એવી અનેક માન્યતા માને છે. એ બાબતમાં નિર્ણયાત્મક રીતે કશું જ કહી શકાય તેમ નથી પરંતુ આ બાબતમાં કેટલીક સંભાવનાઓનો નિર્દેશ માત્ર કરી શકાય.

સાહિત્યદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ભારતના સાહિત્યમાં વેદો સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય છે. વેદમાં જૈન ધર્મનો ઉલ્લેખ છે કે નહીં એ જોઈએ તો જણાય છે કે તેમાં જૈન કે શ્રમણધર્મ—એવા શબ્દો વપરાયા નથી. પણ યતિ, મુનિ એવા શબ્દો વપરાયા છે. યતિ વિષે તો એમ પણ કહી શકાય કે ઈન્દ્રે યતિઓને સાલાવૃક=વરુ (hyenas)ને સોંપી દીધા હતા એવો ઉલ્લેખ મળે છે; તેથી અનુમાન થાય છે કે તે કાળના વૈદિક નેતા ઈન્દ્રને યતિઓ સાથે વિરોધ હતો. આ યતિઓ કોણ હતા એ કહેવું કઠણ છે, પરંતુ સંભાવના એવી કરવામાં આવી છે કે તેઓ વૈદિક યજ્ઞમાર્ગ—પ્રવૃત્તિમાર્ગના વિરોધી હશે અને સંભવ છે કે તેઓ આર્યોના આગમન પૂર્વે ભારતમાં સ્થિર થયેલી સિંધુસંસ્કૃતિને નામે ઓળખાતી નગરસંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા હશે. આવી સભાવનાનું કારણ એ છે કે તે નગરસંસ્કૃતિના જે અવશેષો મોહન-જો-ડેરો આદિમાંથી મળી આવ્યા છે તેમાં યોગમુદ્રાવાળી મૂર્તિઓ મળી આવી છે, એટલે આર્યોના આગમન પૂર્વેની ભારતીય સંસ્કૃતિમાં યોગમાર્ગનું પ્રચલન હશે અને તેની સાથે આ યતિઓને સંબંધ હશે. તે યતિઓની વિચાર-પરંપરામાં જૈન-બૌદ્ધ આદિ શ્રમણમાર્ગી સંપ્રદાયો હોય એવી સંભાવના છે. જોકે આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વની પરિસ્થિતિ વિષે નિશ્ચિત કશું કહેવાય નહીં, છતાં ઉપનિષદ અને ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધના ઉદયકાળ વિષે તો આપણે કેટલાંક નિશ્ચિત વિધાનો કરવા સમર્થ છીએ.

ઉપનિષદ-કાળમાં આર્યવિજેતાઓએ ભારતમાં પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપી દીધું હતું તેથી તે કાળના સમાજમાં વૈદિક-બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ કે ધર્મનું પ્રાધાન્ય હોય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ વૈદિક સમાજમાં જ કેટલાક બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો વેદને નહીં પણ ઉપનિષદોને મહત્ત્વ આપતા થઈ ગયા હતા. અને ઉપનિષદોનો સૂર વેદવિરોધી એ અર્થમાં છે કે તેમાં પ્રાચીન વેદમાં પ્રસ્થાપિત અને બ્રાહ્મણોમાં સુદૃઢ બનેલા હિંસા-પ્રધાન-પ્રવૃત્તિ-પ્રધાન યજ્ઞોનો વિરોધ થયો છે અને તેને સ્થાને બ્રહ્મ કે આત્માની ઉપાસના આગળ ધરવામાં આવી છે, જે નિવૃત્તિ-પ્રધાન ધર્મ છે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની આ પ્રવૃત્તિને તે કાળની શ્રામણ-પરંપરા કે નિવૃત્તિ-પ્રધાન ધર્મને નામે ઓળખી શકાય. અને તે જ શ્રમણ-પરંપરામાં જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મનો સમાવેશ છે, અને આજીવક જેવા અન્ય શ્રમણસંપ્રદાયોનો પણ સમાવેશ છે, જે આજે નામશેષ થઈ ગયા છે. શ્રમણ અને બ્રાહ્મણનો વિરોધ છે—આ હકીકતનું સમર્થન મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ શ્રમણ અને બ્રાહ્મણોનો શાશ્વત વિરોધ છે, એવું ઉદાહરણ આપીને કર્યું છે. આથી કહી શકાય કે હિંસક યજ્ઞધર્મ, જે બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત હતો, તેનો વિરોધ કરીને આત્મધર્મના પ્રચારમાં શ્રમણોનો અને તેની એક શાખા જૈન ધર્મનો ફાળો મહત્ત્વ ધરાવે છે.

વેદમાં આર્યોના નેતા ઈન્દ્રના વિજયોનું વર્ણન છે. પણ તે વિજય ભૌતિક વિજય છે એટલે કે માનવ-શત્રુઓની હત્યા કરીને અથવા એમને પરાજિત કરી દાસ બનાવવા એવો વિજય ઈન્દ્રનો છે અને તે વિજયનું સમર્થન વેદોમાં છે. જિનોના ધર્મ જૈન ધર્મમાં વિજયને ભૌતિક દૃષ્ટિએ નહીં પણ આધ્યાત્મિક

દૃષ્ટિએ મૂલવવામાં આવ્યો છે, એટલે આત્માના રાગ અને દ્વેષ પર વિજયી થવું તે જિનનું કે વિજેતાનું લક્ષણ છે અને તેમના દ્વારા પ્રસ્થાપિત ધર્મ તે જૈન ધર્મ છે. આમ ભૌતિક વિજયને સ્થાને આત્મવિજયની પ્રસ્થાપના જૈન ધર્મના પ્રવર્તકોને માન્ય છે; અને આપણે જોઈએ છીએ કે આ જ પ્રકારની પ્રસ્થાપના બૌદ્ધ આદિ અન્ય શ્રામણપરંપરાના ધર્મમાં પણ દેખા દે છે. આની અસર વૈદિક ધર્મની બ્રાહ્મણ–પરંપરામાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને ઉપનિષદ અને પછીના બ્રાહ્મણો દ્વારા રચિત સમગ્ર સાહિત્યમાં ભૌતિક વિજય કરતાં આધ્યાત્મિક વિજયનું જે મહાત્મ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દેખા દે છે તે શ્રમણ પરંપરાના આત્મવિજયના આગ્રહને કારણે છે એ સ્પષ્ટ છે.

વેદમાં સંસાર એ ભોગવવા લાયક છે, ગૃહસ્થાશ્રમ એ ત્યાજ્ય નથી, સંસારના વિવિધ ભોગોમાં રસ લેવો એ મનુષ્યકર્તવ્ય હોય એવી છાપ ઊભી થાય છે. આથી વિરુદ્ધ ઉપનિષદ અને તે પછીનું સમગ્ર સાહિત્ય સંસારત્યાગ પ્રત્યે વલણ ધરાવે છે – વૈદિક બ્રાહ્મણોના આવા વલણમાં પણ શ્રમણના આત્મવિજય અંગેના ઐકાંતિક આગ્રહે સંસાર એ તો ત્યાજ્ય જ છે, ગૃહસ્થાશ્રમ નહીં પણ સંન્યાસ એ જ મુક્તિનું સાધન છે, એ માન્યતાએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. શ્રમણોની પરંપરામાં, પછી એ જૈન હોય કે બૌદ્ધ કે અન્ય, સૌ એ બાબતમાં એકમત છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ ઐકાન્તિકરૂપે ત્યાજ્ય જ છે, સંન્યાસી કે ભિક્ષુ થવું મોક્ષ માટે અનિવાર્ય છે. આનો પડઘો બ્રાહ્મણ–પરંપરામાં બે રીતે પડયો : એક તો, આશ્રમ-વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી અને અનિવાર્ય રીતે બ્રહ્મચર્ય આદિ ક્રમે કરી સંન્યાસનો માર્ગ સ્વીકારવામાં આવ્યો અને બીજી રીત એ કે આશ્રમ-વ્યવસ્થા છતાં આશ્રમનો ક્રમ અનિવાર્ય નથી એમ માનવામાં આવ્યું. મીમાંસા જેવી યજ્ઞ-પ્રધાન બ્રાહ્મણ–પરંપરામાં આશ્રમોનો ક્રમ અનિવાર્ય માનવામાં આવ્યો અને વેદાન્તમાં એવા ક્રમને અમાન્ય કરવામાં આવ્યો. આમ આ બ્રાહ્મણોની વેદાન્તી પરંપરામાં શ્રમણોની સંન્યાસ વિષેની પરંપરાનો સ્વીકાર થયો અને મીમાંસામાં સમન્વય કરવા પ્રયત્ન થયો.

પિતૃઋણ આદિ બ્રાહ્મણપરંપરાને માન્ય ઋણસિદ્ધાન્તને કારણે ગૃહસ્થાશ્રમ અનિવાર્ય મનાયો હતો. જૈન, બૌદ્ધ આદિ શ્રમણોએ એવા ઋણનો અસ્વીકાર કર્યો, અને તેને બદલે કર્મનો સિદ્ધાન્ત વિકસાવ્યો. આથી તેમને મત ગૃહસ્થાશ્રમ અનિવાર્ય રહ્યો નહીં. આની અસર હિંદુ ધર્મના સંન્યાસ–માર્ગમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આત્મા એકલો જન્મે છે અને એકલો મરે છે, સંસારમાં તેનું કોઈ શરણ નથી, શરણ હોય તો તે એકમાત્ર ધર્મ છે – આવી માન્યતાના વિસ્તારને કારણે ઋણસિદ્ધાન્તનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું અને સંન્યાસ–માર્ગ બળવાન થયો. ભારતીય રાંસ્કૃતિમાં શ્રમણોના આ સંન્યાસમાર્ગનું જે મહત્ત્વ છે તેનાં મૂળ જૈન જેવી શ્રમણ પરંપરામાં છે.

ધર્મને નામે, ભોજનને કારણે કે ગમ્મતને કારણે થતી હિંસા એ ત્યાજ્ય છે – આવી આગ્રહપૂર્વક ઘોષણા સૌ પ્રથમ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કોઈએ કરી હોય તો તે જૈન ધર્મના તીર્થંકરોએ કરી છે. અને તે જ કારણે હિંસક યજ્ઞોનું સ્થાન આધ્યાત્મિક યજ્ઞોએ હિંદુ સંસ્કૃતિમાં લીધું છે. ગુજરાત જ્યાં જૈન બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર પ્રાચીન કાળથી રહ્યો છે અને આજે જ્યાં જૈન ધર્મના અનુયાયી વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાય છે ત્યાં ધર્મને નામે કે આહારને નામે કે ગમ્મતને નામે થતી હિંસા અન્ય પ્રદેશ કરતાં ઓછી દેખાય છે તેમાં જૈન ધર્મનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. ગાંધી ગુજરાતમાં પાકે એ અકસ્માત નથી. કૃષ્ણના કુટુંબી જૈન તીર્થંકર નેમિનાથે મહાભારત કાળમાં લગ્નનો એટલા માટે ત્યાગ કર્યો કે તેમને આપવાના ભોજનમાં નિર્દોષ પશુ-ઓની હત્યા થવાની હતી. આ કથા માત્ર કલ્પના નથી, પણ જૈન ધર્મના તીર્થંકરોના વલણને સ્પષ્ટ કરે છે અને ગુજરાતમાં અહિંસક જીવનના પ્રચારની એક કડી બની રહે છે.

દેવો જ બધું કરવા સમર્થ છે, માટે તેમની પૂજા ઉપાસના કરવી – આ વિચાર વૈદિક બ્રાહ્મણોમાં પ્રબળ હતો. તેને સ્થાને જૈન ધર્મ જેવી શ્રામણપરંપરાએ મનુષ્યનું મહત્ત્વ સ્થાપ્યું; અને સાચા ધાર્મિકની તો

દેવો પણ પૂજા કરે છે એમ જાહેર કર્યું. અને કર્મસિદ્ધાન્તને આગળ કરી મનુષ્યનું મહત્ત્વ વધાર્યું અને પોતાના ભાગ્યનો પોતે જ સ્વામી છે તેવી પ્રતિષ્ઠા મનુષ્યને આપી. મનુષ્ય જ ઈશ્વરની યોગ્યતા ધરાવે છે અને પોતાના પ્રયત્ને ઈશ્વર બની શકે છે — આવી નિષ્ઠા પણ જૈન ધર્મે જ આપી. આ જ વસ્તુને ઉપનિષદોમાં સ્વયં જીવ એ જ બ્રહ્મ છે — એમ કહી નિરૂપવામાં આવી છે. અને તેમ કરી દેવ કે ઈશ્વરની પરતંત્રતામાંથી મનુષ્યજાતિને છોડાવીને સ્વાધીન બનાવી છે, તેને પોતાના જ કર્મને અધીન કરી છે. જૈન ધર્મની આ નિષ્ઠા, મૂર્તિપૂજા છતાં, આજે પણ કાયમ રહી છે અને દેવના અનુગ્રહમાં કે ઈશ્વરના અનુગ્રહમાં નિષ્ઠા જામી નથી. અનેક બ્રાહ્મણ, સાંખ્ય, મીમાંસક આદિ દાર્શનિકોએ જૈનસંમત આ નિષ્ઠાનો સ્વીકાર કર્યો છે અને મનુષ્યને સ્વનિર્ભર થવા આદેશ આપ્યો છે.

શાસ્ત્રો એ મનુષ્યકૃત છે અને વીતરાગ મનુષ્ય જ આપ્ત બની શકે છે; આ પ્રકારની નિષ્ઠા જૈન ધર્મની છે, તેથી તેઓ વેદના વિરોધી એ અર્થમાં છે કે તેમાંનું જે વીતરાગ–ધર્મને અનુકૂળ હોય તેટલું જ શાસ્ત્રમાં ખપી શકે છે અને શેષ ત્યાજ્ય ઠરે છે. શાસ્ત્ર વિષેની આવી સ્પષ્ટતા અનેક દાર્શનિકોએ સ્વીકારી છે, અને તે પ્રમાણે શાસ્ત્રનું પરીક્ષણ અનિવાર્ય માન્યું છે. એટલું જ નહીં પણ ભૌતિકવાદના વિરોધી આધ્યાત્મિક વીતરાગ ધર્મને વેદો અનુકૂળ ન હોઈ સ્વયં બ્રાહ્મણોએ પણ ભક્તિ છતાં અધ્યયનમાંથી તેને બાકાત કર્યો છે, પરિણામે આપણે જોઈએ છીએ કે ગીતાના અભ્યાસીનો આજે તોટો નથી પણ વેદના અભ્યાસીઓ વિરલ છે.

સંસારચક્ર અનાદિ છે અને તે જીવના કર્મને કારણે છે; સંસારની રચના કરનાર કોઈ એક વ્યક્તિ નથી, પણ અનાદિ કાળથી જગત તો આવું ને આવું ચાલ્યું આવે છે; શૂન્યમાંથી કે કોઈ અન્ય તત્ત્વમાંથી જગતની રચના કોઈએ ક્યારેક કરી હોય એવું નથી, — જૈન ધર્મની આ માન્યતા જ્ઞાત બધા જ શ્રામણમાર્ગી ધર્મો માને છે. અને તેનો પ્રતિઘોષ બ્રાહ્મણોનાં મીમાંસાદર્શન, સાંખ્ય આદિ અનેક દર્શનોમાં જોવા મળે છે. આ માન્યતા વૈદિક અને ઉપનિષદોની જગદુત્પત્તિ વિષેની માન્યતાથી નિરાળી છે; પરંતુ કેટલાંક વૈદિક દર્શનોએ પણ તેને એક યા બીજે રૂપે સ્વીકારી છે.

જગતનું મૌલિક તત્ત્વ એક કે અનેક — આ વિષયમાં વિવાદ છે. વૈદિકપરંપરાનું ઉપનિષદપર્યંત વલણ એક અને અદ્વૈત માન્યતા તરફ વિશેષે છે, પરંતુ શ્રામણપંથી જૈન, પ્રાચીન બૌદ્ધ, આદિ ધર્મોનું વલણ અનેક તત્ત્વો માનવાનું છે. આનો પ્રતિઘોષ પછીના અનેક વૈદિક મનાતા ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય આદિ દર્શનોમાં જોવા મળે છે.

સમાજ-વ્યવસ્થામાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ કે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ એ બે વચ્ચે વૈદિક પરંપરામાં સંઘર્ષ ચાલતો. ધાર્મિક કૃત્યોમાં બ્રાહ્મણ-પુરોહિત વિના કોઈ યજ્ઞ કરી શકાતો નહીં. આવી સ્થિતિમાં ધાર્મિક નેતૃત્વ બ્રાહ્મણવર્ગનું જામે, પરંતુ ઉપનિષદોમાં આપણે જોઈએ છીએ કે યજ્ઞવિદ્યામાં ભલે બ્રાહ્મણો ચડિયાતા હોય, પણ આત્મ-વિદ્યામાં ક્ષત્રિયો તેમની સાથે ટક્કર લઈ શકે તેવા હતા; અને કેટલીક વાર તો આત્મવિદ્યા શીખવા બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો પાસે જતા જણાય છે. આમ આત્મવિદ્યાની દૃષ્ટિએ વૈદિકોમાં ગુરુપદ કેવળ બ્રાહ્મણનું રહ્યું નહીં પરંતુ જૈન ધર્મ તો તેથી પણ આગળ ગયો. તેમણે ગુરુપદ ત્યાગીને આપ્યું, સંન્યાસીને આપ્યું. બ્રાહ્મણ ધર્મે સંન્યાસ સ્વીકાર્યો ત્યારે પણ તે માત્ર બ્રાહ્મણને માટે સ્વીકાર્ય માન્યો, પરંતુ જૈન — બૌદ્ધમાં એ સંન્યાસીનું પદ કોઈ પણ વર્ણની વ્યક્તિ લઈ શકતી અને ગુરુપદને પામી શકતી. આ પ્રવાહની એ અસર થઈ કે વૈદિકપરંપરામાં અનેક સાધકો સંત તરીકેની પ્રતિષ્ઠાને પામ્યા, અને તેઓ અબ્રાહ્મણ છતાં માર્ગદર્શક અને પૂજ્ય ગુરુસ્થાનને શોભાવી ગયા. આખી સંતપરંપરાનું મૂળ આ પ્રકારે વર્ણવ્યવસ્થાની અસ્વીકૃતિમાં રહેલું છે.

શ્રામણમાર્ગી જૈન ધર્મના વિચારોની અસર જીવન-વ્યવહારથી જ દેખાડી શકાય એ સાચું છે, છતાં પણ એ જીવનવ્યવહારનું નિરુપણ કરતું સાહિત્યસર્જન પણ જૈનો માટે અનિવાર્ય હતું. અને આપણે જોઈએ છીએ

કે ભગવાન મહાવીરના સમયથી વિતરાગ ધર્મને અનુકૂળ એવા ઉક્ત વિચારોને સમર્થન આપતા સાહિત્યની રચના થઈ, જેને ઉચિત રીતે જ વૈદિક સાહિત્ય–પરંપરાથી જુદા જ 'શ્રમણ સાહિત્ય' નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. જૈન આગમ–સાહિત્ય તો જૈન ધર્મના આચાર-વિચારોનું પ્રાકૃત ભાષામાં નિરુપણ કરે છે; અને એમ કરીને એણે સંસ્કૃત જેવી કોઈ દૈવી વાણી જ ધાર્મિક સહિત્ય માટે યોગ્ય ગણાય અને લોકભાષા તો અપભ્રંશ હોઈ બોલવામાં પણ પાપ લાગે એવી રૂઢ બ્રાહ્મણ-માન્યતાને ધક્કો માર્યો. પરિણામે, આપણે જોઈએ છીએ કે, ધાર્મિક સાહિત્ય એ માત્ર બ્રાહ્મણ કે ઉચ્ચવર્ગની આગવી મૂડી ન રહી. પરંતુ સામાન્ય જનસમૂહની સંપત્તિરૂપે લોકમાં સૌ કોઈ તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેવી શક્યતા ઊભી થઈ. આ વિચારને પરિણામે જ આધ્યાત્મિક વિદ્યામાં માત્ર જૈનોએ જ નહીં પણ બ્રાહ્મણોએ અને અન્ય યોગી સંતજનોએ પણ લોકભાષામાં સાહિત્યરચના કરવા માંડી. તેની પરંપરા છેક આજ સુધીના પ્રાદેશિક સાહિત્યના વિકાસમાં જોઈ શકાય છે.

ગુજરાતમાં અને અન્યત્ર મંદિરો આદિ દૃશ્ય કલાનો વિકાસ જે જૈનોએ કર્યો છે અને શત્રુંજય જેવાં મંદિરોનાં નગરો ઊભાં કર્યાં છે તે વિષે સૌ કોઈને એ પ્રત્યક્ષ હોઈ વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. અનેક વિષયોમાં જૈન આચાર્યોએ જે સાહિત્ય–રચના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, તામિલ, કન્નડ આદિ ભાષાઓમાં કરી છે તે વિષે તો વળી સ્વતંત્ર લખવું પડે. પરંતુ દર્શનવિદ્યાના ક્ષેત્રે તેમનું જે પ્રદાન છે તેની નોંધ ન લઈએ તો આ લેખ અધૂરો જ ગણાય.

અહિંસાને વરેલા જૈનને માટે વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને મતભેદસહિષ્ણુતાને અવકાશ આપવો જરૂરી હતો. તેના પરિણામે જૈન દાર્શનિકોએ અનેકાંતવાદી દર્શનનું નિર્માણ કર્યું છે. તેનું સંક્ષેપમાં તાત્પર્ય એટલું જ છે કે વસ્તુવિચારની અનેક દૃષ્ટિઓ, માર્ગો કે નયો હોઈ શકે છે, માટે વિચારકે પોતાના જ મંતવ્યની સચ્ચાઈ માની અન્યના મંતવ્યનો તિરસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી. પરંતુ અન્યના મતમાં પણ સત્ય શોધવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આથી વસ્તુદર્શનનાં અનેક વિરોધી મંતવ્યોના સંભવને સ્વીકારતું અનેકાંતવાદી દર્શન જૈનોએ સ્વીકાર્યું. આને જ કારણે ધાર્મિક મતસહિષ્ણુતા અને સમાજમાં સામંજસ્ય અને શાંતિની સ્થાપનામાં જૈન ધર્મનો મોટો ફાળો છે એમ કહી શકાય.

પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવતી પુસ્તકભંડારોની વ્યવસ્થા એ જૈનોની આગવી સંસ્થા છે. આવા પુસ્તક-ભંડારો સામાન્ય રીતે વ્યક્તિગત નહીં, પરંતુ સંઘના હોઈ તેની સુરક્ષાની જવાબદારી સંઘની રહેતી. પરિણામ એ આવ્યું કે આધુનિક કાળે, જે પ્રકારે ભારતીય વાઙ્મયની સમગ્રભાવે સાચવણી જેવી જૈન ભંડારોમાં થઈ છે, તેવી અન્યત્ર દુર્લભ છે. પરિણામે અન્યત્ર દુર્લભ એવાં જુદાં જુદાં ધર્મ અને દર્શનોનાં પુસ્તકો જૈન ભંડારોમાંથી મળી આવે છે. વળી ભારતીય વાઙ્મયની ઉપલબ્ધ પ્રાચીન પોથીઓમાં જૈન ભંડારોમાં સચવા-યેલી જૈન-જૈનેતર સાહિત્યની પોથીઓ કાળની દૃષ્ટિએ સર્વાધિક પ્રાચીન મળી આવે છે.

પુસ્તકોમાં ચિત્રો દોરવાની કલાના ભારતમાં શ્રીગણેશ કોણે કર્યા તે કહી શકાય તેમ નથી. પણ અગિ-યારમી સદીથી માંડી આજ સુધીની વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવતી સચિત્ર પોથીઓમાં જૈન પોથીઓ અગ્ર-સ્થાન ધરાવે છે, અને તેઓ ચિત્રકળાના ઈતિહાસમાં અનેરું સ્થાન ધરાવે છે—એ નિર્વિવાદ હકીકત છે.

ઉપર જે કાંઈ કહ્યું છે તેનો એવો અર્થ નથી કે આ બધું જૈનોએ સ્વતંત્રભાવે વિકસાવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે એ વિચારો અને વર્તનનું નિર્માણ તો ઘાત-પ્રતિઘાતને પરિણામે જ થાય; પરંતુ પ્રકટરૂપે જૈનોમાં તરી આવતાં એ લક્ષણો છે, તેથી જ તે સૌ હકીકતોનો નિર્દેશ જૈન પ્રદાનમાં જરૂરી બન્યો છે.

☆ ☆ ☆ પુનર્જાગરણના દેવતા : શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી

લેખક : **સ્નાતક શ્રી સત્યવ્રતજી, વેદવિશારદ, ગુરુકુલ, ઘાટકુપર**

મહાભારતકારે એક રેખાંકન દોરતાં ગાયું છે કે—

अग्रतश्चतुरो वेदाः पृष्टतः सशरं धनुः ।
इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं, शापादपि शरादपि ।।*

—ઓગણીસમી સદીનું ભારત, વિદેશીઓના દાસ્યના બંધનમાં જકડાયેલું હતું; ધાર્મિક રીતે અનેક પ્રકારના મત-સંપ્રદાયોમાં છિન્નભિન્ન થઈ રહ્યું હતું; સામાજિક દૃષ્ટિએ તે સંગઠનહીન અને પરમુખી બની ગયું હતું. શિક્ષણના ક્ષેત્રે મેકૉલેના નિર્દેશાનુસાર વિદેશી ભાષામાં ગૌરવ લેતું બન્યું હતું અને મૅક્સમૂલરની જાળમાં બુદ્ધિમાન વર્ગ સપડાઈ ભારતનાં ધર્મશાસ્ત્રો તથા ભારતની વૈદિક સંસ્કૃતિની હાંસી કરવામાં બડાઈ લેતો થઈ, ઉપરથી કાળા પણ અંદરથી ગોરા અંગ્રેજો બની વિદેશી ખ્રિસ્તી રાજ્યકર્તાઓને દેશનું તંત્ર ચલાવવાનો યાંત્રિક ભાગ બનવામાં ગૌરવ લેતો બન્યો હતો. જ્ઞાતિના વાડાઓ ઊંચનીચના ભેદો સર્જી, દેશબંધુઓને વિધર્મ તરફ હડસેલી દેતા હતા. દેશભરમાં નામર્દાઈ, ઔદાસિન્ય અને શિથિલતાનું સામ્રાજ્ય એક તરફ ફેલાઈ રહ્યું હતું, ત્યારે પ્રકૃતિ સૈકાઓથી સુપ્ત પડેલી દેશની ચેતનાને પ્રગતિ તરફ અગ્રેસર કરતી હતી. એ નવચેતનના પ્રભાત કાળે—પુનર્જાગરણ— Renaissance—ની વેળાએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર એક પછી એક યુગપુરુષોએ ભારત પર જન્મ લઈ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ પુનર્જાગરણની ગતિને વેગવાન બનાવી.

બંગાળમાં ૧૭૭૨માં રાજા રામ મોહનરાય પ્રાદુર્ભૂત થયા. ૧૮૩૪માં રામકૃષ્ણ પરમહંસ પ્રગટયા અને તે અરસામાં સ્વામી વિવેકાનંદે પણ દેહ ધારણ કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૪માં નવચેતનાના અગ્રદૂત શા દયાનંદે અવતાર લઈ ભારતમાતાને ધન્ય બનાવી. ૧૮૯૩માં મદ્રાસમાં થિયૉસૉફિકલ સોસાયટીનો પાયો નંખાયો. ૧૮૮૪માં દક્ષિણમાં પ્રાર્થનાસમાજ, અને તે સમયની થોડા પૂર્વે સર સૈયદ અહમદ પણ જન્મેલ હતાં.

ઈતિહાસના અધ્યયન અને મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોના મનન દ્વારા મારા મનમાં એ નિ:સંશય વાત છે કે ૫ હજાર વર્ષ પૂર્વેના મહાભારતકાળના યોગેશ્વર+ શ્રીકૃષ્ણ પછી દયાનંદ જેવો ચતુર નેતા પૃથ્વીના પટ ઉપર બીજો થયો નથી! ધાર્મિક, રાજનૈતિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, ભાષાકીય, બૌદ્ધિક આદિ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તથા આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન—ક્ષેત્રમાં તેનાથી મહાન તો શું પણ તેનો બરાબરિયો કોઈ દેખાતો નથી! તેની વિશિષ્ટતા તો એ છે કે ઉપલા પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટ નેતાઓ થયા છે, પણ ઉપલાં **બધાં ક્ષેત્રોમાં એક સાથે** ઝૂઝનાર અને જગતને લલકારનાર તો એક અને અદ્વિતીય દેવતા દયાનંદ છે!

નેપોલિયન કે ગેરીબૉલ્ડી, શિવાજી કે પ્રતાપ, વિવેકાનંદ કે રામતીર્થ, રામમોહન રૉય કે કેશવચંદ્ર સેન, ટિળક કે ગાંધી, શંકર કે રામાનુજ, લાલા લજપતરાય કે સાવરકર, નેતાજી સુભાષ કે નેહરુ આદિ નિ:સંશય તેમના જમાનામાં મહાન નેતાઓ થયા, પણ એ બધા તો રાજનીતિજ્ઞ કે આધ્યાત્મવાદી, સમાજસુધારક, કે

---

* આગળ ચાર વેદ અને પાછળ શરસંધાનયુક્ત ધનુષ્ય; બ્રહ્મતેજ અને ક્ષાત્રતેજ દ્વારા શાપ આપીને યા શરસંધાનથી આચાર્યદેવ સજ્જ છે!—એ દ્રોણાચાર્યનું વર્ણન આબેહૂબ અર્વાચીન યુગદ્રષ્ટા મહર્ષિ દયાનંદના અદ્વિતીય બ્રહ્મચર્યપૂર્ણ જીવનમાં પૂર્ણતયા ઘટે છે તે આ લેખમાં દર્શાવવા સંક્ષેપમાં પ્રયાસ કર્યો છે. લંબાણના ભયે અંગ્રેજી ઉદાહરણોનું ભાષાંતર નથી આપ્યું તે માટે વાચકો ક્ષમા કરશે—લેખક.

+ योगः कर्मेसु कौशलम् । यत्र योगेश्वरः कृष्णः ।। ગીતા

દેશભક્ત, ઉપદેશક કે મઠાધીશમાંથી કંઈક ને કંઈક હતા. તેઓ એકસાથે દયાનંદના મિશન પાસે ઊણા દીસે છે. ૧૮૭૫માં 'સત્યાર્થપ્રકાશ'નું પ્રણયન કરી તે દ્વારા 'સ્વરાજ'નું આદિ ઉચ્ચારણ કર્યું. તેમાં રાજનીતિની છણાવટ કરી; ઈશ્વર, વેદ અને વૈદિક સંસ્કૃતિની યથાસ્વરૂપ સ્થાપના કરી; વિવિધ દેશીવિદેશી સંપ્રદાયોની ક્ષતિઓ ખુલ્લી કરી વિજ્ઞાનહીનતા સાબિત કરી; સમાજના પુનરુદ્ધારાર્થે ચાતુર્વર્ણની ગુણકર્માનુસાર પ્રણાલી અને ચાતુરાશ્રમોની મર્યાદા ઉદ્‌બોધી; 'સત્યાર્થપ્રકાશ'ના ૧૧મા સમુલ્લાસમાં સ્વદેશીની હિમાયત કરી તથા સુરાજ્ય કરતાં સ્વરાજ્યનું ગૌરવ જણાવ્યું; દેશની એકતા માટે દિલ્હીમાં રાણી વિક્ટોરિયાના તખ્તપોશી–સમયે 'સર્વધર્મ સંમેલન'નું એક એલાન કર્યું; અંધકારમાં સબડતી નારીજાતિ અને અસ્પૃશ્યો* માટે વિદ્યા અને સર્વ-સામ્યના પાઠ પઢાવ્યા. દેશજાતિના સંગઠન માટે એક રાષ્ટ્રભાષા હિંદી અને નાગરી લિપિનાં મંગલાચરણ કર્યાં. સમાજની સ્થિરતા તથા રામ અને કૃષ્ણના વંશજોને 'શુદ્ધિ'નો મહામંત્ર આપ્યો; વેદો ભણવા કે સાંભળવાના પ્રતિબંધને હઠાવી સંસ્કૃત-હિંદીમાં વેદભાષ્યો કર્યાં; પ્રજાનો સંસ્કારવારસો સુધારવા 'સંસ્કારવિધિ' ગ્રંથની રચના કરી; એકમાત્ર સાર્વભૌમ વૈદિક ધર્મ અને ઈશ્વરીય જ્ઞાનની કસોટી માટે સૃષ્ટિઅનુકૂળ વૈજ્ઞાનિક વિચાર-ધારાના અવગાહનરૂપી 'ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા' રચી, જેને જોયા પછી પાશ્ચાત્ય વેદજ્ઞ કહેવાતા મૅક્સમૂલરે મોંમાં આંગળાં નાખી બાપોકાર જાહેર કર્યું કે વેદાર્થનો આર્ષદ્રષ્ટા તો સાચે જ મહર્ષિ દયાનંદ છે.÷ સાયણ

---

* "There have been from time to time great Maharshis and seers who have revolted against the caste-system and tried to teach us that we should forget the caste. Therein is Swami Dayanand Saraswati."

"I bow in obedience to the great Maharshi Swami Dayanand Saraswati who for the first time in India raised the banner of revolt against caste. Swami Dayanand Saraswati proclaimed that during the Vedic period there was no caste in India."

Shri Govind Menon
(at the last session of Indian Parliament in 1969). Law Minister of India

ફ્રાંસનો મહાન્ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ચિંતક અને લેખક રોમાં રોલાં લખે છે કે—

"Dayanand would not tolerate the abominable injustice to the untouchables, and no body has been more ardent champion of their outraged rights. They were admitted to the Aryasamaj on the basis of equality, for the Aryas are not a caste."

એ જ પ્રસિદ્ધ લેખક ભારતીય નારી માટે લખે છે કે—

"Dayanad was no less generous and no less bold in his crusade to improve the condition of women, a deplorable one in India. He revolted against the abuses from which they suffered."

Life of Rama Krishna, P. 163

÷ મૅક્સમુલરે પોતાના Biographical Essaysમાં જણાવ્યું છે કે –

"To Swami Dayanand everything contained in the Vedas was not only perfect truth, but he went one step further and by their interpretation succeeded in persuading others that everything worth knowing, even the most recent inventions of modern science, were alluded to in the Vedas"

સરખાવો: મહર્ષિ દયાનંદ સ્થાપિત આર્યસમાજનો ત્રીજો નિયમ – વેદ સર્વ સત્ય વિદ્યાઓનું પુસ્તક છે અને વેદોનું ભણવું-ભણાવવું એ આર્યોનો પરમ ધર્મ છે.

મુંબઈ આર્યસમાજની સ્થાપના સન ૧૮૭૫માં થઈ. યોગી અરવિંદનો પણ આ બાબત એવો જ અભિપ્રાય છે.

મહીધરનાં વેદભાષ્યોમાં ગણાનાત્વાં ગણપતિ હવામહેના અર્થો લઈ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વેદોની અશ્લીલતા જણાવી અને ભરવાડોના ગીત રૂપે વેદોની નિંદા કરી, તેના સચોટ ઉત્તર રૂપે વેદમંત્રોના આધ્યાત્મિક અર્થ કરી વેદોનો પુનરુદ્ધાર કરી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અંધ અનુયાયી આ દેશના ભારતીય વિદ્વાનોને વેદનો કક્કો શીખવા ફરજ પાડી. દેશભરમાં યાત્રા આરંભી લેખન, પ્રવચન અને શાસ્ત્રાર્થો દ્વારા એકલે હાથે દેશીવિદેશી વિદ્વાનો તથા રાજકર્તાઓની ઊંઘ ઉડાડી દીધી; તે ત્યાં સુધી કે દયાનંદે ઉપદેશેલા સૃષ્ટિનિયમાનુકૂળ વિજ્ઞાન દ્વારા પુરાણ, કુરાન અને બાઇબલના પણ આધ્યાત્મિક અર્થો થવા લાગ્યા! એ તેની અદ્‌ભુત કરામત છે.

પરમાત્માના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને નિરાકાર, અજ, અનંત, અનાદિ, સર્વવ્યાપક આદિ વિશેષણોથી બુદ્ધિપૂર્વક સાબિત કરી નાની કે મોટી, લાંબી કે પહોળી, કાળી કે ગોરી, ઊભી કે બેઠી, સવસ્ત્ર કે નિર્વસ્ત્ર તમામ પ્રકારની મૂર્તિઓનું સયુક્તિક ખંડન કરી, જનસમાજ પાસે પાખંડ ખુલ્લું કરી, મઠાધીશો અને મહંતોની માયામાંથી સમાજને ઉગારી લીધો; તથા કોઈ પણ પ્રકારની મૂર્તિપૂજાના નામે થતા અનાચારો અને શોષણથી દેશ અને દુનિયાને જાગ્રત કર્યાં. એ દયાનંદની એકલવ્ય–વીરતા સંસારના પટે અન્યત્ર જોવા નથી મળતી.

તેમનું કાર્યક્ષેત્ર જેટલું વિશાળ–વિસ્તૃત તેટલો તેમનો કાર્યસમય અતિ ટૂંકો! માત્ર ૯ વર્ષમાં જ આવું અદ્‌ભુત કાર્ય કરી સંતોષથી ઝેરનો કટોરો પી દયાનંદે સાચે જ નીલકંઠ બની બતાવ્યું* અને દયાનંદ પછી તેનાં શિષ્યમંડળ અને અનુયાયીઓએ તેમનું અપૂર્ણ કાર્ય પૂરું કરવા બીડું ઝડપ્યું. તેની શાખા-પ્રશાખાઓ ભારતમાં જ નહીં પણ ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, આદિ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિકસી પુનઃ ભારતમાં પ્રત્યાવર્તિત થઈ. દયાનંદજીના પ્રમુખ શિષ્ય શ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ ઑક્સફર્ડ પહોંચી વેદોનો નિનાદ કરતાં, "ઇન્ડિયા હાઉસ"ની સ્થાપના કરી અને તેમાં અનેક મદનલાલ ધીંગરા અને સાવરકર, લાલા હરદયાલ અને મૅડમ કામાને તૈયાર કરી ભારતની મુક્તિફોજના શ્રી ગણેશ માંડયા. પછી તો દેશભક્તિની ભરતી ઊછળી અને લાલ-બાલ-પાલની ત્રિપુટીની ભારતભરમાં બોલબાલા થઈ. સને ૧૯૦૬માં કલકત્તાની મહાસભામાં 'સ્વરાજ'ની દાદાભાઈ દ્વારા સામૂહિક માગણી થઈ; જે વિકસતાં આખરે 'સ્વરાજ'ની ૧૯૪૭માં પ્રાપ્તિ થઈ. ગાંધીજીની એ સ્વરાજની લડતમાં દેશભરમાં ૮૦ ટકાથી વધુ દયાનંદના આર્યોએ ભાગ લઈ માલમિલકત ફના કરી જેલવાસ અંગીકૃત કર્યો. એ દયાનંદના ઉપદેશામૃતની ઉષ્મા હતી, જેમાં રામપ્રસાદ બિસ્મીલ તથા ભગતસિંહ આદિ શહીદો માતૃભૂમિની બલિવેદી પર હસતા હસતા લટકી ગયા!

નવજાગરણના એ જુવાળ – Renaissanceમાં ચોમેર જ્યાં નજર નાખો – જે ક્ષેત્રે નજર નાખો ત્યાં ત્યાં દયાનંદની અડીખમ અને નિર્ભીક મૂર્તિનાં જ દર્શન થશે – જેના પ્રકાશમાં સર્વ મતમતાંતરવાદીઓ, વિદેશી શાસકો અને પાખંડીઓ ધ્રૂજતા જોઈ શકાશે :

संसार की नजर में, सूरज समान चमका ।
क्या क्या न दृश्य देखें, उस सांसने सफर में ?
उसको निहारने की, फुर्सद कहां किसे थी ?
सौ बार होठ कांपे, सौ बार आंख रोई ! !

---

* "I behold a fire, that is universal, the fire of infinite love, which burneth to destroy all hate, which dissolveth all things to their purification . . Beholding this infinite fire . . . to restore primitive Aryan religion to its first pure state was the fire in the furnace called "Aryasamaj" which started and burnt brightly in the bosom of that inspired son of God in India, Dayanand Saraswati."

A. J. Devis of America. Beyond The Valley, P. 382.

મહર્ષિ દયાનંદ એ પ્રથમ ભારતીય છે, જે સૌથી પ્રથમ પાશ્ચાત્યોના ગુરુ ગણાય!

અમેરિકામાં થિયૉસૉફીનો પ્રચાર કરનાર અને આદ્યસંસ્થાપક કર્નલ આલ્કોટ અને મૅડમ બ્લેવેટ્સ્કી અમેરિકાથી લખેલા પત્રોમાં મહર્ષિ દયાનંદને — venerated Teacher ગુરુ માની તેમને અમેરિકામાં પ્રચાર કરવા બોલાવે છે. આખરે તેઓ ભારતમાં આવી ગુરુદેવ દયાનંદના ચરણોમાં બેસી ધર્મજિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા લલચાય છે અને પોતાની થિયૉસૉફીકલ સોસાયટીને આર્યસમાજમાં જોડી દઈ નવું નામ 'The Theosophical Society of Aryasamaj in India' આપવા માગે છે. દયાનંદ પાસે ત્યારે જગદ્‌ગુરુનું પદ ચરણમાં પડયું હતું, પણ કર્નલ આલ્કોટ તથા મૅડમ બ્લેવૅટ્સ્કી સાથે ઈશ્વરીય જ્ઞાન વેદ વિષે મતભેદ પેદા થતાં થિયૉસૉફિકલ સોસાયટીને અલગ કરી પોતાની નિઃસ્પૃહતા જગત સામે ધરી એ એની સિદ્ધાંતનિષ્ઠા બતાવે છે.

येषामशेषोदयदायि दिव्यं
वचः सुधासार रसालहारम् ।
वन्देऽहमानन्दिपदारविंदं
श्रीमद्दयानंद महामुनीनाम् ।। મહર્ષિ ચરિતામૃત

આ લેખની શરૂઆતમાં મેં જણાવ્યું છે કે મૅક્સમૂલરની જાળમાં દેશનો બુદ્ધિમાન વર્ગ ફસાતો હતો. મૅક્સમૂલરનું ધ્યેય આપણા ધર્મગ્રંથોનાં ભાષ્યો પાછળ દેશના શિક્ષિત વર્ગને ખ્રિસ્તી બનાવવાનો હતો. તેના અનુસંધાનમાં નીચે કેટલાક ફકરા તેના પત્રવ્યવહારમાંથી ટાંકીશ, જે દેશના શિક્ષિતોની આંખ ખોલવા બસ થશે :

મેક્સમૂલરે પ્રથમ પત્ર ૧૮૬૮માં તત્કાલીન વાઈસરૉય ડ્યૂક ઑફ આર્ગાઈલને લખ્યો હતો તેમાં તે લખે છે :

"The ancient religion of India is doomed. If Christianity does not step in, whose fault will it be?"

મેક્સમૂલરે તેની પત્નીને ૧૮૮૬માં એક પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે લખેલું :

"I hope I shall finish the work and I feel convinced, though I shall not live to see it, yet this edition of mine and the translation of the Veda will hereafter tell to a great extent on the fate of India and on the growth of millions of souls in that country. It is the root of this religion and to show them what the root is, I feel sure, is the only way of improving all that has sprung from it during the last three thousand years".

૧૮૯૯માં એક બ્રહ્મસમાજી શ્રી. એન. કે. મજમુદારને તેણે સ્પષ્ટ પૂછયું કે

" . . . Tell me some of your chief difficulties that prevent you and your countrymen from openly following Christ."

એક વધુ ઉદાહરણથી પાશ્ચાત્યોની જાળ વધુ સ્પષ્ટ થશે. મેક્સમૂલર જે ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં બોર્ડના ટ્રસ્ટ તરફથી વેદોનાં ભાષ્યોનું કામ કરતા હતા, તે ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ Monier Williams એ પોતાની સંસ્કૃત-અંગ્રેજી ડિક્ષનેરીની ભૂમિકામાં બતાવ્યો છે કે–

"That the special object of his (Boden's) munificent bequest was to promote the translation of the scriptures into Sanskrit, so as to enable his countrymen to proceed in the conversion of the natives of India to the Christian religion".

વાચકોને આટલાથી મૅક્સમૂલરનાં વેદભાષ્યોનું રહસ્ય પ્રગટ થશે. એ મેક્સમૂલર અને બીજા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞોના છક્કા છોડાવવા દયાનંદનાં વેદભાષ્યોએ હિંદુજાતિ માટે સંજીવનીનું કામ કર્યું છે જે અન્ય કોઈ

આચાર્ય કે ધર્મગુરુએ કર્યું નથી. માટે દયાનંદને વેદોના પુનરુદ્ધારક તરીકેની વિશિષ્ટતાથી આજે સંસાર નવાજે છે તે યોગ્ય જ છે.

મહર્ષિ દયાનંદ આવ્યા તે સમયના દાસ બનીને નહીં; પણ સમયને પોતાનો દાસ બનાવવા આવ્યા. સામાન્ય જનો જમાનાને અનુસરે છે. મહાપુરુષો જમાનાને બદલી દે છે. દયાનંદે એ જ કર્યું તે સર્વવિદિત છે. હવે તો એ પણ નિઃસંદિગ્ધ રીતે સાબિત થયું છે કે સન ૧૮૫૭ની ક્રાંતિમાં પણ દયાનંદનો હાથ હતો. તે વખતે તેમનું આયુ ૩૩ વર્ષનું ભરયુવાન હતું. ૫૭–૫૮ અને ૫૯નાં ૩ વર્ષો તેના જીવનનાં ગુપ્ત વર્ષો રહ્યાં છે. એ ૩ વર્ષોમાં જ તેણે કયાં કયાં ચીનગારીઓ ચાંપી, કયાં કયાં આગ લગાવી, એની વિગત હજી પૂર્ણપણે ઉપલબ્ધ નથી, છતાં એ વાતનો કોઈ ઇન્કાર કરી શકે નહીં કે તેના જેવો આર્યોના ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય-નાં સ્વપ્નો સેવનાર '૫૭ના ખરા વખતે મૌન રહી જ ન શકે. નાનાસાહેબ પેશ્વા સાથે તેની અવારનવાર મુલાકાત થતી રહી તેમ ઇતિહાસવિદો જણાવવા લાગ્યા છે. આવા બત્રીસ લક્ષણા પુત્રને જન્મ આપી ભારતમાતા પુત્રવતી બની છે. એ બત્રીસ લક્ષણાએ આખરે ધર્મજાતિ અને વિશ્વકલ્યાણ માટે નવમી વાર ઝેરનો પ્યાલો પી સંસારને અમૃતનું પાન કરાવ્યું.

---

* જુઓ ઋષિ દયાનંદ રચિત આર્યાભિવિજય.

સૌરાષ્ટ્રના ગૂઢ વાણીના ગાયકો

વિરાટ ભારતીય જનતાને ભીંજવી ગયેલા મધ્યકાલીન રહસ્યવાદના, આ ગુજરાતી ભજનિકો નાના નાના પ્રણાલીવાહકો બન્યા. ગોરખનાથ, રામાનુજ, રામાનંદ, કબીર, જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, જ્ઞાનદેવ વગેરે મધ્યકાલીન સંતો અલગ અલગ પ્રાંતના છતાં પરંપરાની દૃષ્ટિએ અભિન્ન એક સંસ્થા કે સંઘસ્વરૂપે હતા. એ રહસ્યવાદીઓની ગૂઢવાણીને આ ગુર્જર સાંઈ-સંતોએ પોતાની ગુજરાતી ભાષાના વાહનમાં બેસાડી મઠો, તપોવનો અને મંદિરની બહાર, શ્રી રાનડે કહે છે તેમ ચોકચૌટામાં લાવી મૂકી હતી. એવું બોલાતું સાંભળ્યું છે કે આ ગુર્જર ભજનકારોમાં નિજનું તો કંઈ જ નથી, એ તો પેલા મધ્યકાલીનોની, મુખ્યત્વે કબીરની ઉક્તિ-ઓનું કે જુક્તિઓનું અનુકરણ માત્ર છે. ના, એ અનુકરણ કે નકલ નથી. મૂળ પરંપરાનો જ, નિજત્વના તોર પર પ્રવાહમાન રાખેલો સાહિત્ય-સ્રોત છે. મધ્યકાલીન રહસ્યવાદ, કે જે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં છવાઈ જઈને એક તેમ જ અખંડ સ્વરૂપને ધારણ કરી બેઠો હતો, તેનો ગૂઢાર્થ આ ભજનિકો ગુજરાતી વાણીની છાબમાં ઝીલી શકયા હોય, અદલ અને અસલ સ્વરૂપે, નાદે, છંદે, તાલે ને લયે અપનાવી શકયા હોય, અને જનસામાન્યને હૈયાદ્વારે એની ખુશબૂને મહેકાવી શકયા હોય, તો તે આપણે માટે બસ છે.

("સોરઠી સંતવાણી"માંથી) — ઝવેરચંદ મેઘાણી

☆ ☆ ☆ આર્યસમાજ, ભુજ્યુની નૌકા

લેખક : **શ્રી દિનેશભાઈ નર્મદાશંકર ત્રિવેદી, આર્યસમાજ, સુરત**

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद् अग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।

આર્યાવર્ત સતયુગ – ત્રેતા – દ્વાપરમાંથી પસાર થઈ કલિયુગમાં પણ પ્રબલ તેજથી પ્રકાશ્યું હતું. વૈદિક ધર્મના અમૃતપાનથી એની સંસ્કૃતિ ભૂમંડલ પરની બધીયે માનવજાતને પોતાની પાસેનો વારસો આપ્યે જતું હતું. મહાભારતના રાજસૂયયજ્ઞ વખતે ભૂમંડલમાં આર્યાવર્ત ચક્રવર્તી બન્યું હતું – બધી દૃષ્ટિએ. કાળ જતાં સમયપલટો થયો અને દુનિયાના બીજા દેશોએ – પ્રજાઓએ ભારત પર આક્રમણ કરીને પોતપોતાની સંસ્કૃતિનાં મોજાં આ દેશ પર લાવી મૂક્યાં. પ્રલય નાનામોટા સ્વરૂપમાં આ દેશને આવરવા માંડયો.

આ દેશ પાસેથી મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયના સ્થાપકોએ એકેશ્વરવાદ મેળવ્યો. Sermon on the Mountના ઉપદેશો આપણા ધર્મગ્રંથોમાંથી મેળવ્યા. હઝરત મહમદ પેગંબરે પણ ભારતની યાત્રા કરી અને યુરોપ તથા એશિયાના ઇતર દેશોમાં અહીંની મશાલની રોશનીમાંથી પ્રેરણા લઈને પોતપોતાના દેશ-કાળ અને પાત્ર તથા સંયોગાનુકૂલ સંસ્કૃતિઓનો ઉછેર શરૂ કર્યો.

ચાલુ વર્ષમાં હિજરી સન ૧૩૮૯ છે; પારસી સાલ ૧૩૩૯ છે; ક્રાઈસ્ટની સાલ ૧૯૭૦ અને ભારત-માંના વિક્રમ યુગની ૨૦૨૬ છે. ભારતમાં ગૌતમ બુદ્ધનો નાસ્તિકવાદ આવ્યો. એ આ દેશ માટે પ્રલયનું એક મોજું ફેલાવી ગયો. ઘણા રાજાઓ બૌદ્ધ બન્યા અને એ જ અરસામાં વામમાર્ગ પણ અમુક સ્વરૂપે પ્રચલિત થયો. આ પ્રલયની સામે શંકરાચાર્યજીએ ટક્કર ઝીલી અને ભારતમાંથી બૌદ્ધ ધર્મ સીમાપાર ગયો. એકચક્રી રાજ્ય અશોકના વખતમાં અમુક વિસ્તારમાં થયો. મુસ્લિમ આક્રમણો અને મુસ્લિમ રાજ્યને લીધે એક સંસ્કૃતિ આ દેશમાં આવી. જે મુસ્લિમ ધર્મે આપણી પાસેથી સંસ્કારો મેળવેલા તે જ ધર્મના પાદશાહોએ તલવારના બળે આપણા ભારતને છિન્નભિન્ન કર્યું. એના ફલસ્વરૂપે વર્ણાશ્રમ ધર્મની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને સમાજરચના આ દેશમાં વિકૃતિ પામી. આ એક પ્રલયકારી ક્રિયાએ આ દેશની સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને આર્થિક અવસ્થાને હલાવી નાંખી. એ શાસકને પરાસ્ત કરનાર પાશ્ચાત્ય પ્રજા આવી. એ પ્રજાએ પણ આપણી પાસેથી જ સંસ્કૃતિનું પીયૂષ-પાન કરેલું. એણે હિંદુ-મુસ્લિમ બંનેને એની ચાણક્યનીતિથી હરાવીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ બીજી વિજાતીય સંસ્કૃતિનો પ્રલય-પ્રવાહ આ દેશમાં વહેવા માંડયો. આ પરદેશી આક્રમણોને લીધે આપણા દેશની દરેક પ્રકારની પરિસ્થિતિ પલટાવા માંડી. આપણું અસ્તિત્વ બીજી પ્રજાનો આધાર લેતું થયું. જુદા જુદા સંપ્રદાયો થયા. અન્ય સંસ્કૃતિઓને આપણામાં સમાવી દઈને નવો ઓપ આપવાની જે શક્તિ – Assimilation power – આ દેશમાં હતી તે તૂટવા માંડી. આ બીજી પ્રજાનો હુમલો કાંચનમૃગ જેવો હતો. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ અને શાસકોએ સામ-દામ-દંડ-ભેદથી આ પ્રજાની સાહસિક શક્તિનો નાશ કરવા માંડયો. આપણી ભાષાની જગાએ પોતાની અંગ્રેજી ભાષાને એવું પદ આપ્યું કે જે આજના સ્વાતંત્ર્યયુગમાં પણ ચસી શકતું નથી.

આંગ્લશાસને આખા ભારતમાં રાજકીય, શૈક્ષણિક અને આર્થિક કબજો જમાવ્યો. ખૂબ ઝડપી પરિવર્તનો થયાં. આ ભયંકર પ્રલયમાંથી આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને રક્ષણ આપનાર એક મહાન વિભૂતિ થઈ તે મહર્ષિ દયાનંદ. મહર્ષિએ ભુજ્યુની નૌકારૂપી આર્યસમાજ દ્વારા મૂળભૂત બીજોનું રક્ષણ કર્યું. આર્યદેશ, આર્ય-

ભાષા, આર્યલિપિ અને સ્વરાજ્યનું બીજારોપણ કર્યું. શંકરાચાર્યની માફક મહર્ષિ દયાનંદજીએ ભારતમાં ફરી ફરીને શાસ્ત્રાર્થો અને પ્રવચનો દ્વારા વૈદિક ધર્મની જ્યોતિનું ભારતીઓને દર્શન કરાવ્યું. ગુરુકુલ દ્વારા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજના અમલમાં મુકાઈ. આર્યસમાજરૂપી સંસ્થા મારફત સંસ્કૃતિની જ્યોત સળગાવી. 'સત્યાર્થપ્રકાશ' લખીને સ્વતંત્ર ભારતને ઉપયોગી બધાં ક્ષેત્રોની રૂપરેખા દોરી. આર્યસમાજના દસ નિયમોમાં સંસ્કૃતિનું દોહન કર્યું.

આધુનિક ભારતના નવજાગરણમાં આર્યસમાજનું પ્રદાન બીજસ્વરૂપે દરેક ક્ષેત્રમાં થયેલું છે. પૂજ્ય ગાંધીજીની લડતમાં મોટા ભાગે આર્યસમાજી ભાઈઓએ બલિદાન આપ્યાં. અમૃતસર કૉંગ્રેસ વખતે સ્વાગતાધ્યક્ષ બનીને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ ભારતની અનોખી સેવા બજાવી. આપણી પાસે મૌલિક દૃષ્ટિબિંદુ અને વિચારધારાઓ છતાં આપણે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રદાન કરી શકયા હોત તેટલું કરી શકયા નથી. ભારતનું બંધારણ ઘડવામાં આપણે સહયોગ આપી શકયા નહીં. રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિમાં આર્યસમાજે ભાગ લીધો ન હોવાથી આજે આપણે સામાજિક કે રાજકીય ક્ષેત્રમાં યોગ્ય ફાળો આપી શકયા નથી. રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસને વિસર્જન કરવાનું પૂ. ગાંધીજીએ કહેલું. તે જગ્યાએ જો આર્યસમાજે કાર્યધુરા હાથમાં ધરી હોત તો આજની જે પરિસ્થિતિ છે તે પેદા થઈ ન હોત. મહર્ષિનું અકાળ અવસાન દેશ માટે શાપરૂપ નીવડયું. રાજ્યાશ્રય વગર ઘણી પ્રવૃત્તિઓનાં વહેણ બદલાઈ જાય છે. આર્યસમાજ એ ધર્મ નથી પણ વૈદિક ધર્માનુયાયીઓની સંસ્થા છે. એ ભુજ્યુની નૌકાની માફક છે. તેમાં બીજસ્વરૂપે દરેક વિદ્યુતશક્તિઓ છે. નિઃસ્વાર્થી અને તેજસ્વી નેતાઓની જરૂર છે. આશ્રમપ્રણાલીની પુનર્રચનાની જરૂર છે. વૈદિકધર્મી પ્રભુ પાસે બીજી કોઈ યાચના કરતો નથી—ફક્ત સદ્‌બુદ્ધિની માગણી કરે છે. આર્ય પ્રભુને ચરણે શીર્ષ નમાવે છે અને પૂર્વજન્મ તથા પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાંતને માનીને જીવન જીવે છે. હાલની રાજકીય જાગૃતિમાં બુદ્ધના અશોક ચક્રને સ્થાન છે. એથી પણ મહાન દિવ્યશિખાથી ભારતનું એકચક્રી ઉત્થાન થાય તેવી આશા રાખીએ. વ્યક્તિગત ચારિત્ર્યના અભાવે આજે બાવીસ વર્ષનાં વહાણાં વહી ગયાં છતાં આપણે પ્રજામાં સાચી જાગૃતિ લાવી શકયા નથી. બ્રિટિશ શાસન વખતે થોડા વખતમાં આર્ય સમાજે જે સેવા કરી હતી અને પૂ. ગાંધીજીએ જે સત્ય-અહિંસાનો માર્ગ બતાવ્યો હતો તે તરફ પ્રજાનો અભિગમ થઈ શકયો નથી. આસુરી શક્તિઓનો ઝંઝાવાત થઈ રહ્યો છે. આજે તો નિરાશા અને ઉદાસીનતામાં આપણે ભાવિ તરફ આંખ માંડી રહ્યા છીએ. પણ સત્ય હમેશ જીતે છે એ સ્મરી લઈએ અને કહીએ:

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

ધર્મનો અંતઃપ્રવેશ

ધર્મનો અન્ય પુરુષાર્થો (અર્થ, કામ અને મોક્ષ) સાથે કેવી જાતનો સંબંધ છે એ ન સમજવાથી જ ધર્મની આ સર્વ વિડંબના થાય છે. સિપાઈના પહેરા બદલાય છે તેમ ધર્મ, અર્થ અને કામના પહેરા નથી કે અર્થ અને કામના સમય ઉપરાંત ધર્મનો સમય જોઈએ. અર્થ અને કામનો સમય તે જ ધર્મનો. માત્ર ધર્મના અંતઃપ્રવેશથી અર્થ અને કામ સપ્રયોજન અને પવિત્ર બને છે એટલું જ : અંતઃપ્રવેશ, બાહ્ય સહચાર નહિ. અન્ય પુરુષાર્થ સાથે ધર્મનો બાહ્ય સહચાર એ નિરર્થક દંભ છે. ધર્મની શિક્ષાશાળા તે આ વ્યવહારનું જગત છે. પાણીમાં પડયા વિના માત્ર હાથ હલાવવાની વાત જાણવાથી તરતાં આવડતું નથી. આ જ પ્રમાણે ધર્મનું પણ છે.

("આપણો ધર્મ"માંથી) —આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ

☆ ☆ ☆ પોરબંદરને પુષ્ટિમાર્ગનું પ્રદાન

લેખક : પ્રેમલાલ ગો. મેવચા, તંત્રી : 'વૈશ્વાનર', પોરબંદર

પૂર્ણપુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમ સ્નેહાસ્પદ સખા સુદામાજીની પરમ પાવનકારી જન્મભૂમિ સુદામાપુરી (પોરબંદર), સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક ગુણગરિમા ધરાવતી નગરી છે. અહીંની અસાધારણ રજકણમાંથી ઉદ્ભવેલી જ્યોતિશિખાએ સમગ્ર ભૂમંડલનાં અજ્ઞાનઆવરણને દૂર કરી, તેની સમક્ષ મુક્તિનો દિવ્ય અને ભવ્ય રાજમાર્ગ પ્રકાશિત કરી, તેને નવચેતનવંતું બનાવ્યું છે. આમ પુરાણકાલીન પોરબંદરનું ઐતિહાસિક, રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિકક્ષેત્રે અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન છે. આ લેખ દ્વારા ધાર્મિકક્ષેત્ર પૈકી 'પોરબંદરને પુષ્ટિમાર્ગનું પ્રદાન'—એ વિષય ઉપર યથાશક્તિમતિ વિહંગાવલોકન કરવામાં આવે છે.

'પુષ્ટિમાર્ગ' એ શબ્દનું શ્રવણ અથવા વાચન થતાં પરિચિત કે પઠિત વર્ગ તેનો એવો અર્થ ઘટાવે છે કે સોળમી શતાબ્દીમાં થયેલ ભક્તિમાર્ગના છેલ્લા આચાર્ય શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ પ્રકટ કરેલો માર્ગ તે પુષ્ટિમાર્ગ છે. આ માન્યતાને જરા સ્પષ્ટ કરીશું : 'પુષ્ટિમાર્ગ' બે પદોનો બનેલો શબ્દ છે : ૧. પુષ્ટિ અને ૨. માર્ગ. સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના પ્રમાણે પુષ્ટિ શબ્દનો ઉદ્ભવ પુષ્ ધાતુમાંથી થયો છે. પુષ્ એટલે પોષણ. કોનું પોષણ? શ્રીમદભાગવત્ તેનો ઉત્તર આપે છે કે पोषणं तदनुग्रहः । તેના—ભગવાનના અનુગ્રહનું પોષણ એટલે પુષ્ટિ. હવે માર્ગ શબ્દનો અર્થ જોઈશું. मृग्यते अनेन फलप्राप्त्यर्थमिति मार्गः । જેના વડે અભીપ્સિત શોધી શકાય છે, તેને 'માર્ગ' કહેવામાં આવે છે. એટલે કે, પ્રભુકૃપાની જેમાં શોધ થતી હોય તેનું નામ 'પુષ્ટિમાર્ગ.' આ પુષ્ટિમાર્ગ સારસ્વત–કલ્પ જેટલો પ્રાચીન છે. વ્રજની ગોપીઓ આ માર્ગની પ્રવર્તક છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજી પોતાના ગ્રંથમાં એ વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે કે . . . गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः શ્રી ગોપીજનોને આ માર્ગના ગુરુ કહેલા છે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે ગોપીભાવ—પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો કોમળભાવ આવ્યા વિના આ માર્ગના મુખ્ય ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ મનુષ્યોના નિઃશ્રેયસ માટે આ પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રકાશ અને યુગાનુરૂપ વિકાસ કર્યો છે. અને તેને માટે એઓ-શ્રીએ વેદાંત અને ભક્તિનું વિશદ રીતે નિરુપણ કરતા લગભગ ત્રીસેક જેટલા સંસ્કૃત ગ્રંથોની રચના કરી છે.

હવે, પોરબંદરમાં પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રારંભ ક્યારથી થયો, તે વિષે આપણે જોઈશું. ભક્તિમાર્ગનો સર્વવ્યાપક પ્રચાર કરવા માટે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ માત્ર શ્વેત ધોતી અને ઉપવસ્ત્ર ધારણ કરી, ખુલ્લા ચરણારવિંદથી સમગ્ર ભારતની ત્રણ ત્રણ વખત પરિક્રમા કરી છે. વિ. સં. ૧૫૫૬માં દ્વિતીય પરિક્રમા કરતા કરતા એઓશ્રી ગુજરાતમાંથી પશ્ચિમનાં તીર્થો કરતા સૌરાષ્ટ્રમાં થઈ દ્વારકા પધારી રહ્યા હતા, ત્યારે ચૈત્ર માસમાં સુદામાપુરી (પોરબંદર)ના એક ઉપવનમાં પધારી, 'કપૂર' નામક એક સુદામ્ ક્ષત્રી (બાર વર્ષના) બાળકને શરણે લઈ સેવક કર્યો હતો અને તેની પ્રાર્થનાથી તેને દ્વારકાયાત્રામાં સાથે લઈ ગયા હતા.[1] એટલે સં. ૧૫૫૬થી પોરબંદરમાં કપૂર ક્ષત્રીના નામ સાથે પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રારંભ થાય છે. પોરબંદરમાં એક બીજા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ દેવજીભાઈ વાણિયાના નામનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનાં માતાપિતા દ્રવ્યસંપન્ન હતાં. 'બસો બાવન વૈષ્ણવોની વાર્તા' (વાર્તા સં. ૧૪૧)માં તેમનું માનભર્યું સ્થાન છે. તેમનાં માતાપિતા વિદેહ થયા પછી દ્વારકા-યાત્રા કરવા તેઓ ગયા હતા ત્યારે શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી ગુસાંઈજીના

---

૧. . . . गुर्ज्जरं समुद्धरन्तः सुदामपुरोपवने कपूरसुदामबालमुपविश्य सह निन्युः ।

—श्री वल्लभदिग्विजयम् (कर्ता—श्री यदुनादजी

(रचनाकाल : सं. १६५८ फाल्गुन शु. २ रविवासरे)

સેવક થયા હતા. શ્રી ગુસાંઈજી દ્વારકાયાત્રા નિમિત્તે સં. ૧૬૦૦થી ૧૬૩૭ સુધીમાં છ વાર સૌરાષ્ટ્રમાં પધાર્યા હતા. તેમાંનાં કોઈ પણ એક યાત્રાપ્રવાસ વખતે આ દેવજીભાઈ વણિક, શ્રી ગુસાંઈજીના સેવક થયા હોવાનું અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે.

પોરબંદરમાં પુષ્ટિમાર્ગની આઠ હવેલીઓ છે : ૧. શ્રી ગોપીનાથજીની હવેલી, ૨. શ્રી દ્વારકાનાથજીની હવેલી, ૩. શ્રી ગોપાલલાલજીની હવેલી, ૪. શ્રી રણછોડજીની હવેલી, ૫. શ્રીનાથજીની હવેલી (ભંડાર), ૬. શ્રી ગોવર્ધનનાથજીની હવેલી, ૭. શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજીની (માતુશ્રી રામબા સાહેબની) હવેલી, અને ૮. શ્રી મહાપ્રભુજીની (શ્રી દ્વારકાનાથજીની) બેઠક.

૧. શ્રી ગોપીનાથજીની હવેલી : આ હવેલી પ્રથમ તો બહુ જ નાના સ્વરૂપમાં હતી. શ્રીનાથદ્વારાવાળા શ્રી ગોપાલજી મહારાજ સં. ૧૮૨૨માં પોરબંદર પધાર્યા હતા ત્યારે શ્રાવણ વદી ૧૧ના દિવસે, આ હવેલીમાં બિરાજતા ઠાકોરજી શ્રી મદનમોહનલાલજીને પાટ બેસાડયા હતા. આ હવેલીના જગમોહન ચોકમાં જતાં ડાબી બાજુએ શ્રી ગોપાલજી મહારાજનાં ગાદીજી બિરાજે છે. ઐતિહાસિક પરંપરાનુસાર આ હવેલીના નિધિસ્વરૂપ શ્રી મદનમોહનલાલજી, સિંધ-નગરઠઠ્ઠા (પ્રાચીન નગર સમૈ)ના લોહાણા કામદારના પુત્ર નારાયણદાસના સેવ્ય છે. શ્રી ગોપાલજી મહારાજ પછી તેમના વંશજ શ્રી ગોપીનાથજી મહારાજ આ ગાદી ઉપર બિરાજ્યા, તેમના નામથી આ હવેલી ઓળખાય છે. ત્યાર પછી તેમના પુત્ર શ્રી વ્રજજીવનજી મહારાજ થોડોક સમય આ ગાદી ઉપર બિરાજી નિત્યલીલાસ્થ થયા અને એઓશ્રીનાં પત્ની શ્રી જાનકી વહુજી રુગ્ણ હોવાના સમાચાર મળતાં તેમના વંશજ ગો. શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ ગોકુલથી સં. ૧૯૩૫માં પોરબંદર પધાર્યા. તે વખતે ધોરાજી સુધી જ રેલગાડી હોવાથી, ત્યાંથી સિગરામમાં પોરબંદર પધાર્યા, ત્યારે કાકીજી શ્રી જાનકી વહુજી લીલાસ્થ થયાં હતાં. માસીજી જાનકી વહુજીના ક્રિયાકર્મ પછી જૂનાગઢવાળા શ્રી ગોકુલેશજી મહારાજ અહીં પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમણે આ હવેલી વિષે તકરાર ઉપાડી હતી. શ્રી જીવનલાલજી મહારાજશ્રીએ માત્ર શ્રી મદનમોહનલાલજી ઠાકોરજીને રાખી, હવેલીનું તમામ સાહિત્ય અને શ્રી કાકીજીની જંગમ મિલકત એઓશ્રીને સોંપી ક્લેશમુક્ત બન્યા. એઓશ્રી વિદ્વાન, સાહિત્યપ્રેમી અને ભક્તિમાર્ગના મહાન પ્રચારક હોવાથી સ્વલ્પ સમયાવધિમાં જ, વૈષ્ણવસેવકોના પૂજનીય બની, શ્રી ગોપીનાથજીની હવેલીનું શૂન્યમાંથી નવસર્જન કરી, તેના ઐશ્વર્યમાં અનેક ગણી વૃદ્ધિ કરી. મહાત્મા ગાંધીજીનાં કુટુંબીજનો, શ્રી જીવનલાલજી મહારાજનાં સેવકો હતાં. બ્રાહ્મણોમાં પ્રસુપ્ત બ્રહ્મત્વભાવ જાગ્રત કરાવવામાં એઓશ્રીએ શ્લાઘ્યતમ પ્રયત્ન કરેલ છે. પોરબંદરના પ્રખ્યાત સુદામાજીના નવા મંદિરનો પાટોત્સવ શ્રી જીવનલાલજી મહારાજના વરદ્ હસ્તે થયેલ છે. એઓશ્રીની પાસે ચાર ચાર દિગ્ગજ વિદ્વાન પંડિતો રહેતા. તેમના દ્વારા સાહિત્યનો સમુદ્ધાર અને તેનું પ્રકાશન-વિતરણ થએલ છે અને નાસ્તિકવાદના ભયંકર ઝંઝાવાત સામે આસ્તિકવાદથી—ભક્તિસિદ્ધાંતોથી પ્રબળ સામનો કરેલ છે. આ વિદ્વાનોમાં પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસ નામક પટણાના એક સમર્થ અને પ્રતિભાવંત વિદ્વાન હતા. તેઓ બિહાર રાજકીય સંસ્કૃત વિદ્યાલયના પ્રધાનાચાર્ય હતા. તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણા ગ્રંથોની રચના કરેલી છે; તે પૈકી શિવરાજવિજય: નામક સંસ્કૃત ગ્રંથ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એ ગ્રંથ સંસ્કૃતનાં પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં આદરપાત્ર સ્થાન પામેલ છે.

શ્રી જીવનલાલજી મહારાજ ગોકુલથી પોરબંદરની ગાદી ઉપર આવ્યા, ત્યારથી જ એઓશ્રી પોતાની સાથે શ્રી મુરલીધરજી નામક કીર્તનકારને પોરબંદર લાવ્યા હતા અને તેમને પોતાના શ્રી ઠાકોરજીના પ્રમુખ કીર્તનકાર બનાવ્યા હતા. તેઓ ભારતના ચિત્રકલામર્મજ્ઞ કલાચાર્ય શ્રી જગન્નાથ અહિવાસીના પિતા થાય. એ સમયમાં દ્રુપદ-ધમારના નિષ્ણાત કીર્તનકાર મુરલીધરજીને સાંભળવા—એ જીવનનો એક અણમૂલ લહાવો

મનાતો. તેમના પછી લક્ષ્મીદાસ, કમલદાસ પેટીમાસ્તર અને ત્રિકમભાઈ પખવાજી પણ પોતપોતાની કલામાં નિષ્ણાત હતા.

શ્રી જીવનલાલજી મહારાજશ્રીએ સં. ૧૯૫૫ના ચૈત્ર–પુરુષોત્તમ માસમાં સેવ્ય ઠાકોરજી શ્રી મદનમોહન-લાલજીને પોતાના કૃષ્ણચંદ્રબાગમાં પધરાવીને એક મહિના સુધી, બારેય માસના જુદા જુદા મનોરથો કર્યા હતા, ત્યારે એક મહિના સુધી કૃષ્ણચંદ્ર બાગ માનવમહેરામણથી ઊભરાઈ ગયો હતો!

શ્રી જીવનલાલજી મહારાજ પછી એઓશ્રીના પુત્ર શ્રી રણછોડલાલજી મહારાજ આ હવેલીના ગાદી-પતિ થયા હતા. એઓશ્રીને પણ વિદ્યા અને વિદ્વાનો પ્રત્યે આદરભાવ હતો. એઓશ્રીએ પોતાના પિતાશ્રી-ના પુનિત સ્મારકમાં 'શ્રીજીવનાચાર્ય પુષ્ટિસિદ્ધાંત કાર્યાલય'ની સ્થાપના કરી, લગભગ વીસેક જેટલા સંસ્કૃત-ગુજરાતી ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરેલા છે. એઓશ્રી પ્રવાસના બહુ જ શોખીન હતા. ભારતના સર્વદર્શનીય, ઐતિહાસિક અને સૌંદર્યધામોની એઓશ્રીએ યાત્રા કરી હતી. પોરબંદરમાં સર્વપ્રથમ મૂલ્યવાન 'માર્કોની રેડિયો' એઓશ્રી મુંબઈથી લાવ્યા હતા અને તેના સુમધુર શ્રાવણપાન દ્વારા પોરબંદરનાં પ્રજાજનો આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યાં હતાં! શ્રી રણછોડલાલજી મહારાજશ્રીએ સં. ૧૯૭૮ના ચૈત્ર સુદી ૧૦ના દિવસે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી વલ્લભલાલજી બાવાશ્રીના 'યજ્ઞોપવીત પ્રસ્તાવ'ના ઉપલક્ષ્યમાં ચૈત્ર સુદિ ૮ના દિને પોતાના પિતાશ્રીની ઇચ્છાપૂર્તિરૂપ 'છપ્પનભોગ' કર્યો હતો, તે સૌરાષ્ટ્રના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં અભૂતપૂર્વ હતો. સોંઘવારીના જમાનામાં એઓશ્રીએ એંસી હજાર રૂપિયા પ્રભુઅર્થે વિનિયોગ કર્યા હતા!

એઓશ્રીના દ્વિતીય પુત્ર અને શ્રી ગોપીનાથજી હવેલીના વર્તમાન ગાદીપતિ શ્રી ગોવિંદરાયજી મહારાજ પણ પોતાના પૂર્વજોની જેમ મહાન વિદ્વાન અને સાહિત્યસેવાવિલાસી છે. આપશ્રીના વિદ્યાગુરુ શ્રી હરિકૃષ્ણ વીરજી શાસ્ત્રી 'શુદ્ધાદ્વૈતવિશારદ' ઉત્તમ કોટિના વિદ્વાન હતા. મહારાજશ્રી શાસ્ત્રીય સંગીતના જાણકાર અને સરસ મૃદંગવાદક છે. અનેક વિરલ અને મૂલ્યવાન ગ્રંથખચિત એઓશ્રીનું પુસ્તકાલય ઘણું જ સમૃદ્ધ છે. સ્થાનિક સાહિત્યકારો અને કવિઓને પોતાને ત્યાં નિમંત્રી, વિશિષ્ટ આયોજનો દ્વારા 'સાહિત્યગોષ્ઠી' અને 'કવિસંમેલન' યોજી, સારસ્વતોનું યોગ્ય સન્માન કરી, અન્યને પણ પ્રેરણા આપે છે. એઓશ્રીનાં માતુશ્રી લક્ષ્મી વહુજી સારાં કવયિત્રી હતાં. તેમનાં ગેય કાવ્યોનો એક સંગ્રહ 'ફૂલગૂંથણી' નામથી પ્રકાશિત થયો છે. વર્તમાન મહારાજશ્રીનાં ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય કરતાં ચિંતનપ્રધાન વ્યાખ્યાનોએ નવી પેઢીના યુવાન વર્ગને આકર્ષિત કરેલ છે. લાલબાવાશ્રી હરિરાયજીના અધ્યાપક શ્રીઉદ્ધવજી કાનજી શાસ્ત્રી સંસ્કૃતના અને શાસ્ત્રગ્રંથોના તલસ્પર્શી વિદ્વાન છે.

૨. શ્રી દ્વારકાનાથજીની હવેલી : આ હવેલી પણ સં. ૧૮૨૦–૨૨માં અસ્તિત્વમાં આવી છે. સં. ૧૮૧૩–૧૪માં શ્રી લક્ષ્મણ ભટજી નામે એક લાલાજી પોતાનાં ત્રણ સંતાનો–૧. રણછોડ ભટ્ટ, ૨. રૂગનાથ ભટ્ટ નામે બે પુત્રો અને ૩. શ્રી શોભાજી નામક પુત્રી સાથે નિધિસ્વરૂપ શ્રી મદનમોહન લાલજી ઠાકોરજીને પધરાવી પોરબંદર આવ્યા હતા અને નગરશેઠ વીરજી કાનજીના વડીલ તે વખતે હતા, તેમના સલાટવાડાના મકાનમાં તેઓ ઊતર્યા હતા. તે વખતે રાણાશ્રી સુલતાનજી[1] (રાજત્વકાળ સં. ૧૮૧૩–૧૮૬૯), પોરબંદરની ગાદી ઉપર હતા. તેમને કુંવર નહોતા. પુત્રપ્રાપ્તિ માટે અનેક ઉપાયો કર્યા પછી પંડિતોની સલાહ મુજબ તેમણે બ્રાહ્મણકન્યાનું કન્યાદાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ અરસામાં જામનગરવાળા ગો. શ્રી રણછોડજી ઉપ-નામ ધીંગડમલ્લજી મહારાજ અહીં પધારેલા. કામદાર અને વૈષ્ણવો દ્વારા વાતચીત ચલાવી, શ્રી રણછોડજી

---

૧. પોરબંદરમાં શ્રી સુદામાજીના મંદિરની ઉત્તર દિશાએ આવેલ 'સુલતાનજીનો ચોરો' નામથી ઓળખાતી અને પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી રક્ષિત ઇમારત તરીકે જાહેર થયેલ છત્રી, આ જ રાણાશ્રી સુલતાનજીની છે.

મહારાજ સાથે આગંતુક ભટ્ટજીનાં પુત્રી શ્રી શોભાજીનાં લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. રાજ્ય તરફથી સર્વ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો અને અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક ધામધૂમથી શ્રી શોભાજીનાં લગ્ન, શ્રી રણછોડજી મહારાજ સાથે સંપન્ન થયાં. રાણાસાહેબે રાજરીત અનુસાર શ્રી શોભાજીને દાયજો આપી બહુ જ સન્માન કર્યું. કન્યાદાન આપ્યા પછી રાણાશ્રી સુલતાનજીને ત્યાં કુંવર હાલાજીનો જન્મ થતાં રાજ્યમાં શ્રી શોભાજીનું માન બહુ જ વધી ગયું. શ્રી શોભાજી તો કુંવર હાલાજીનાં 'ફઈબા' અને રાણીવાસમાં 'નણંદબા'નાં માનીતાં ઉપનામોથી વિખ્યાત બની ગયાં. પુષ્ટિમાર્ગમાં આ શ્રી શોભાજી, 'શોભા માજી'ના માનવાચક નામથી પ્રસિદ્ધ છે. લગ્ન પછી થોડા જ સમયમાં શ્રી શોભા માજી વિધવા થયાં. નાનપણમાં જ તેમની ઉપર વૈધવ્યનું દુઃખ આવી પડતાં રાજકુટુંબ તેમની બહુ જ સંભાળ રાખતું. તેમના પિતાશ્રી તરફથી તેમને વારસામાં શ્રી મદનમોહન લાલજી ઠાકોરજી મળ્યા હતા. મેવાડનાં ભક્તિમતી કવયિત્રી મીરાંબાઈના પિતરાઈ ભાઈ મેડતાવાળા રાઠોડ રાજા જયમલ્લજીના આ સેવ્ય ઠાકોરજી છે. શ્રી શોભા માજીને અને તેમના ઠાકોરજી શ્રી મદનમોહનલાલજીને બિરાજવા માટે રાણાશ્રી સુલતાનજીએ, પોરબંદરમાં શીતલા–ચોક પાસે આવેલ પોતાના દરબારગઢની પાછળ જમીનનો લેખ કરી આપી, તેના ઉપર હવેલીનું મકાન તૈયાર કરાવી, તેમાં વૈશાખ સુદી ૩ (અક્ષયતૃતીયા)ને દિવસે વાજતેગાજતે મંગલ જયઘોષ વચ્ચે શ્રી મદનમોહનલાલજીને પધરાવી પાટોત્સવ મનાવ્યો.

શ્રી શોભા માજી શ્રીમદભાગવતનાં અને ભક્તિસાહિત્યનાં અભ્યાસી વિદુષી અને કવયિત્રી હતાં. તેમણે શ્રીમદભાગવતનું સ્વારસ્ય સમજાવતાં શ્રી ભાગવતનાં ૧૬ ધોળ,[૧] નવરાત્ર–નવ વિલાસના ગરબા અને બીજાં પદ-કીર્તન-ધોળ-ગરબા આદિ ગેય કાવ્યસાહિત્યની વિપુલ પ્રમાણમાં રચના કરી છે. જે ધોળ-પદને છેડે 'શોભા' સાથે 'હરિદાસ' શબ્દ હોય, તે નામ-છાપ (કવિ-છાપ) શ્રી શોભા માજીની છે. તેમના કાવ્ય-સાહિત્યથી પોરબંદરનું નામ ઘણું જ ઉજ્જવળ બન્યું છે.

શ્રી શોભામાજીને રાજ્ય અને રાજકુટુંબ તરફથી ઘણી જમીન અને મકાનો મળેલાં હતાં, જેના લેખિત પુરાવા પ્રાપ્ત થાય છે. સં. ૧૮૬૧માં બાઈ સોની બાએ પોતાનો ડહેલો એક શ્રી શોભા માજીને ભેટ આપેલો અને તેની ચિઠ્ઠીમાં 'નણંદશ્રીને ડેલો ૧ ભેટ કરું છું.'–તેવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. બાની બાએ વાડી એક ભેટ આપતાં ચિઠ્ઠીમાં લખેલું છે કે 'નણંદશ્રીને વાડી ૧ ભેટ કરું છું.' આ ભેટ કરેલો ડહેલો 'સોની બાના ડહેલા'થી પ્રખ્યાત છે. વાડી 'ત્રિકમવાડી'ના નામથી ઓળખાતી; પરંતુ તે વાડીની જગ્યા ઉપર અત્યારની ભાવસિંહજી હાઈસ્કૂલ છે અને બદલામાં રાજ તરફથી હવેલીને, ઠક્કર પ્લૉટમાં જગ્યા આપવામાં આવી હતી. શ્રી ઠાકોરજીના નેત્ર-ભોગ માટે લાગા-ટકા બાંધી આપવામાં આવ્યા હતા. આના લેખિત પુરાવામાં કુંવર હાલાજીએ સં. ૧૮૬૬માં મંદિરે આવીને જે લેખ, સહી-સિક્કા સાથે લખી આપેલો, તે નીચે પ્રમાણે છે :

∴।।। ગોસ્વામનિ શ્રી ૬ જીજી મહારાજ ચરંજીવી અધીક પ્રતાપ ચરણાન્ચ લો. વીનતી કુઅર હાલાભાઈ જોગ શ્રી ફઈબા (શ્રી શોભા માજી)ને શરીરે વ્રધાપણું જણાય છે. તેણે પરદેશ થાતો નથી. તે માટે ભંડાર ખરચ સારૂ પેદાશ કરી આપી છે તે અંગીકાર કરજો ને ગાદી ઉપર બીરાજમાન રહીને શ્રી...ની સેવા કરો. હવેથી પરદેશ કરવો નહિ. તે ઉપત કરી આપી છે તેની વિગત.

---

૧. આ લેખ લેખકના 'વૈશ્વાનર પુસ્તકાલય'માં પ્રાચીન હસ્તપ્રતોનો સારો સંગ્રહ છે. તે પૈકી સ્વરૂપનિર્ણયવાર્તા નામક પોથી, શ્રી શોભા માજીની સમકાલીન છે. તેમાં શ્રી શોભા માજીકૃત શ્રી ભાગવતનાં ૧૬ ધોળ છે. તેનું સંશોધન, સ્વયં શ્રી શોભા માજીએ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં કરેલ છે. તેની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે: संवत् १८७१ माघ सुद ५ भौमे लिखितोयं ग्रंथ:

માજનના ઘર કોરી ૨ અખરે ૨
ધુધવા[1] ૧ કોરી ૧૦ દશ
મેર તથા રબારીના ખોરડા ૧ કોરી ૦॥
વાણીયા સાજલું[2] જમાડે તે સાજલા ૧ કોરી ૫૦
રાવલા ગામના શાંતી ૧ કોરી ૧
ટંકસાર ઉપર કોરી ૫૧
પાણા ૧૦૦એ પાણા ૨ લાગ
વાડ[3] ૧ કોરી ૧૦
તરકારી ગાંઠડી ૧ લાગ શેર ૧
દરબાર ઇજારા આપે છે તે ઉપર ધરમાઉનું ઠરાવે
છે તે ધરમાઉ શ્રી ફઈબાને દેવરાવવું

દરબાર જે શેવા વરસોવરસ બનશે તે કરશું. ઈ રીતે ઠેરાવ્યું છે. તે વરસોવરસ લીધા કરજો. તે મહારાજશ્રીના વંશના હોય તે ખાય ને અમારા વંશના હોય તે પોરબંદરમાં શ્રી ઠાકોરજીનું મંદિર હોય ને શ્રીજીની શેવા થાય ત્યાં સુધી પાળે. તે અમને મહારાજશ્રી રાખો છો તેવી રીતે પાછલા રાખે ઈ સરતે પાળશું તથા શ્રી જીજી મહારાજના જુનો પરિકરને રાખે છે તેમનો તેમ રાખે તે લાગો ખાય. સંવત ૧૮૬૬ ચઈતર શુદ ૨ હવેલીમાં બેશી લેખ લખાવી આપ્યો છે.[4]

(સહી)..............

શ્રી શોભા માજી નિ:સંતાન હોવાથી તેમણે ગોકુલવાળા શ્રી ગોકુલનાથજી મહારાજને, અને તેઓ લીલાસ્થ થયા પછી ભારતમાર્તંડ શતાવધાની પં. શ્રી ગટ્ટૂલાલજીનાં માતામહ જૂનાગઢવાળા શ્રી વ્રજવલ્લભજી મહારાજને ગોદ લીધા હતા. ત્યાર પછી તેમના છ પુત્રો પૈકી પાંચમા લાલબાવા શ્રી દ્વારકાનાથજી મહારાજ આ હવેલીના સ્વતંત્ર સ્વામી થયા હતા. તેમના નામથી આ હવેલી ઓળખાય છે. તેમના સમયમાં જૂનાગઢમાં સંવત ૧૯૦૬ના ફાગણ વદી ૧૨ના દિને છપ્પનભોગ થયેલો, ત્યારે એઓશ્રી, પોતાની હવેલીમાં બિરાજતા નિધિસ્વરૂપ શ્રી મદનમોહનલાલજીને પધરાવીને જૂનાગઢ છપ્પનભોગમાં પધાર્યા હતા. પોરબંદરથી જૂનાગઢ વચ્ચે જ્યાં જ્યાં મુકામ કરીને શ્રી ઠાકોરજી રાજભોગ આરોગ્યા હતા, તે સ્થાન બેઠક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. પોરબંદરમાં ફુવારા તરફ જતાં 'શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠક' તરીકે ઓળખાતી બેઠક, વસ્તુત: શ્રી દ્વારકાનાથજીની હવેલીમાં બિરાજતા શ્રી મદનમોહનલાલજી ઠાકોરજીની છે. બીજી બરવાળામાં, ત્રીજી કુતિયાણામાં વગેરે સ્થળે જે બેઠકો છે, તે ઉપર્યુક્ત પ્રસંગે જ અસ્તિત્વમાં આવેલી છે.

ત્યાર પછી મથુરાવાળા ગો. શ્રી ઘનશ્યામલાલજી મહારાજ સં. ૧૯૫૩ના ફાગણ સુદી ૧૩ના દિને પોરબંદરમાં આ ગાદી ઉપર ગોદ આવેલા છે. એઓશ્રી ભારતવર્ષના હાર્મોનિયમવાદકોમાં પ્રથમ કોટિના હતા. બનારસની સુપ્રસિદ્ધ ઠુમરી ગાયિકા સિદ્ધેશ્વરીદેવી એઓશ્રીની પેટી સાંભળીને મુગ્ધ બની ગઈ હતી! એઓશ્રીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી દામોદરલાલજી મહારાજ સરસ મૃદંગવાદક હતા. અને દ્વિતીય પુત્ર શ્રી દ્વારકેશલાલજી મહારાજમાં પિતાશ્રીની હાર્મોનિયમવાદનકલા સંપૂર્ણપણે આવિષ્કાર પામી હતી. શ્રી દ્વારકેશલાલજી મહારાજ સમર્થ સંગીતકલાધર, કવિ, ગુણજ્ઞ અને વિદ્વાન આચાર્ય હતા. એઓશ્રીનો સ્વભાવ ઘણો જ સરલ અને ઉદાર હતો. એઓશ્રીના સમયમાં પોરબંદરની સંગીતકલાપ્રેમી જનતાને અનેક ખ્યાતનામ ગાયક-વાદકોને સાંભળવાનો લાભ મળ્યો છે. 'બ્રજ માધુરી સુધા' નામક એઓશ્રીનાં ગેય કાવ્યોનો એક સંગ્રહ પ્રકાશિત

---

૧. રાણાવાવમાં લોઢાની ખાણ હતી, તેને ધુધવા કહેતા.
૨. સાજલું એટલે સમસ્ત નાત.
૩. વાડ એટલે શેરડીનો વાડ.
૪. આ લેખની નકલ નકલવઈ પાના ૧૮૭મે ઉતારી છે.

થયો છે. એઓશ્રીની હાર્મોનિયમવાદનકલા ઉપર મુગ્ધ થયેલ કલકત્તા, અમદાવાદ અને પોરબંદરમાંથી ત્યાં ત્યાંની કલાસંસ્થા અને કલાગુણજ્ઞો તરફથી માનપત્રો મળેલાં છે. સાહિત્ય, સંગીત અને લલિત કલાઓ પ્રત્યે એઓશ્રીને અસાધારણ અનુરાગ હતો. એઓશ્રીના આશીર્વાદના પ્રભાવ વડે ઘણાનાં જીવન હરિયાળાં બની ગયાં છે.

શ્રી દ્વારકેશલાલજી મહારાજનાં ધર્મપત્ની શ્રી રત્નપ્રભા વહુજીએ 'કુમુદિની'ના ઉપનામથી ઘણાં ગેય કાવ્યોની તેમ જ આખ્યાન અને પ્રબંધકાવ્યોની પણ સરસ રચના કરી છે. મોટાં બેટીજી શ્રી રસિકપ્રિયા (પન્નુબા)માં પણ માતુશ્રીનો કાવ્યવારસો ઊતર્યો છે. 'કુમુદિની'નો 'નવવિલાસના ગરબા'નો એક સંગ્રહ પ્રકાશિત થયા પછી માતાપુત્રીની કાવ્યરચનાઓનો એક સંયુક્ત સંગ્રહ 'રસિક-કૌમુદી'ના નામથી, આ લેખના લેખકનો સંપાદિત કરેલ પ્રકાશિત થયો છે. અત્યાર સુધીમાં તેની ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થયેલ છે.

વર્તમાન ગાદીપતિ શ્રી માધવરાયજી મહારાજ પણ તેવા જ સાહિત્યસેવાવિલાસી અને ઉદાર પ્રકૃતિના ગોસ્વામી આચાર્ય છે. એઓશ્રી બાર વર્ષ થયાં 'અગ્નિકુમાર' નામક ત્રૈમાસિક સંપાદિત-પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે. 'માધવમંજરી' નામનો નાનો કાવ્યસંગ્રહ અને બીજી નાની નાની આઠેક પુસ્તિકાઓ એઓશ્રીએ પ્રકાશિત કરેલ છે. પોતાના પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે 'શ્રી દ્વારકેશ સ્મારક સમિતિ'ની રચના કરી, સાહિત્ય અને કલાને પ્રોત્સાહન આપી રહ્યા છે. 'જયમલ્લ રાઠોડ' અને 'ગોવિંદ સ્વામી' નામક બે નાટ્યકૃતિઓનું આલેખન કરી, તેને રંગમંચ ઉપર ભજવી બતાવેલ છે. તદુપરાંત 'સુરસાધના' નામક ફિલ્મ પણ ઉતારીને ઘણાં શહેરોમાં તેને રજૂ કરીને પ્રેક્ષકોની ચાહના મેળવી છે. એઓશ્રી મથુરા—પોરબંદરમાં અવારનવાર શબ્દગોષ્ઠી, સંગીતગોષ્ઠી, કવિગોષ્ઠી અને કવિસંમેલનનું આયોજન કરી, તે દ્વારા સારસ્વતોનું સન્માન કરી રહ્યા છે.

એઓશ્રીના અનુજ શ્રી રસિકરાયજી મહારાજ ઉત્તમ પ્રકારના હાર્મોનિયમવાદક અને સંગીતના જ્ઞાતા છે. શ્રુતિરહિત હાર્મોનિયમવાદનમાં સૂક્ષ્મ કલાચાતુરી દર્શાવી, શ્રોતાઓને તેમાં તંતુવાદ્યનો આભાસ કરાવી મુગ્ધ કરી દે છે! સિતાર ઉપરનો એઓશ્રીનો કાબૂ વખાણવા જેવો છે. સિતારવાદનનું જ્ઞાન, એઓશ્રીએ વાદનકલાચાર્ય શ્રી રવિશંકરજી પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું છે. બંને બંધુઓનું વાચન વિશાળ છે. શ્રી રસિકરાયજી મહારાજનું પુસ્તકાલય ઘણું જ સમૃદ્ધ છે. ઘણા વાચનપ્રેમીઓ તેનો લાભ લે છે.

૩. શ્રી ગોપાલલાલજીની હવેલી : આ હવેલી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના પ્રપૌત્ર અને પુષ્ટિમાર્ગીય જય-ગોપાલ શાખાના આદ્યપ્રવર્તક શ્રી ગોપાલલાલજીના પુત્ર શ્રી ગોપેંન્દ્રજીની છે. પોરબંદરના રાણાઓની રાજધાની જ્યારે છાયામાં હતી, ત્યારે રાણાશ્રી ભાણજી અને તેમનાં રાણી કલાબાઈ શ્રી ગોપાલલાલજીના સેવક થયાં હતાં અને છાયામાં પોતાના દરબારગઢ પાસે જ જમીન આપી, શ્રી ગોપાલલાલજીને બિરાજવાની બેઠક બનાવી આપી હતી. ત્યાર પછી રાણા શ્રી ખીમાજી પણ શ્રી ગોપાલલાલજીના સેવક થયા હતા. ખીમાજીના કુંવર વિક્રમાજિતજી, શ્રી ગોપાલલાલજીના પુત્ર શ્રી ગોપેંદ્રજીના સેવક હતા. વિક્રમાજિતજીને સં. ૧૭૦૫ના કાર્તક સુદી ૧૧ના દિને રાજતિલક શ્રી ગોપેંદ્રજીએ કર્યું હતું. રાણા શ્રી સુલતાનજીએ સં. ૧૮૪૧માં છાયામાંથી રાજગાદી પોરબંદરમાં સ્થાપી હતી. ત્યાર પછી તેમણે પોરબંદરમાં પોતાના દરબારગઢના પશ્ચિમ દરવાજા સામે જગ્યા આપી, શ્રી ગોપેંદ્રજીની હવેલી બંધાવી આપી હતી.

૪. શ્રી રણછોડજીની હવેલી : આ હવેલી ગો. શ્રી ગિરિધરલાલજી મહારાજની છે. અત્યારે આ હવેલીની ગાદીએ શ્રી ગોવર્ધનેશજી (શ્રી મુરલીધરજી) મહારાજ બિરાજે છે. આ લેખના લેખકના તંત્રીપદે વીસ વર્ષ થયાં પ્રકાશિત 'વૈશ્વાનર' નામક શોધપત્રના એઓશ્રી અધ્યક્ષશ્રી છે. આ હવેલીમાં શ્રી રણછોડજીની રાજસેવા થાય છે. અને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના સમકાલીન કાશીવાળા કરોડાધિપતિ શેઠશ્રી પુરુષોત્તમદાસના સેવ્ય ઠાકોરજી શ્રી મદનમોહનજી (બાવન બીડાંવાળા) બિરાજે છે. તદુપરાંત મોગલ સમ્રાટ અકબરનાં માનીતાં બેગમ તાજ

કે જે પંજાબનાં હિંદુ લલના હતાં અને શ્રી ગુસાંઈજીનાં સેવક હતાં, તેના સેવ્ય ઠાકોરજી શ્રી ચંદ્રભાણ બિરાજે છે. આ તાજ બેગમ ઉચ્ચ કોટિનાં કવયિત્રી હતાં. તે એક વખત હોળીના દિવસોમાં વ્રજમાં ગયાં હતાં અને શ્રી નાથજી સન્મુખ નટ રાગમાં 'બહોરી ડફ બાજન લાગે હેલી' એ ધમાર ગાતાં ગાતાં શ્રીનાથજીના સ્વરૂપમાં વિલીન થઈ ગયાં હતાં અને તેનું અધૂરું પદ સ્વયં શ્રીનાથજીએ 'લટકત આવત 'તાજ' કે પ્રભુ ગાવત હોરી ગીત' એ છાપથી પૂર્ણ કર્યું હતું. પદો ઉપરાંત તેનાં કવિત પણ પ્રાપ્ત થયાં છે. તેમાં 'ટેડી ટાંગવારો વો તો સાહબ હમારો હૈ' અને 'હૌં તો મુગલાની હિંદવાની વ્હૈ રહૂંગી મૈં'—એ અંતિમ પંક્તિવાળાં, કવિત, તેનો હૃદયભાવ વ્યક્ત કરે છે.

૫. શ્રી નાથજીની હવેલી : મહાત્મા ગાંધીના જન્મસ્થાન પર જેની છત્રછાયા બિરાજે છે એ શ્રી નાથજીની હવેલી નામથી પ્રખ્યાત શ્રી નાથજીનો ભંડાર છે. તેમાં શ્રીનાથજીના ચિત્રજીની સેવા થાય છે. આજુબાજુનાં ગામોની ભેટ તથા જમીનની આવક અહીં જમા થાય છે. અહીં પહેલાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળા ચાલતી પરંતુ હાલમાં વર્ષો થયાં બંધ છે.

૬. શ્રી ગોવર્ધનનાથજીની હવેલી : મહાત્મા ગાંધી રોડ ઉપર પોસ્ટ ઑફિસ સામે આ હવેલી આવેલી છે. તેમાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજી ઠાકોરજી બિરાજે છે. આ હવેલી, શ્રી ગોપીનાથજીની હવેલીની નીચે છે.

૭. શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજીની હવેલી : વર્તમાન મહારાણાશ્રી નટવરસિંહજીનાં માતુશ્રી રામબા સાહેબે આ હવેલી બંધાવી, તેમાં પોતાના ઠાકોરજી શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજીને પધરાવી, રાજ તરફથી નેગભોગ બાંધી આપેલ છે.

૮. મહાપ્રભુજીની બેઠક : આ બેઠકની માહિતી 'શ્રી દ્વારકાનાથજીની હવેલી' શીર્ષક નીચે આવી ગયેલ છે.

આ પ્રમાણે પોરબંદરને ગૌરવ આપનાર પુષ્ટિમાર્ગીય સ્થાનોનો અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપી, આ લેખ પૂર્ણ કરું છું.

વાસ્તવિકતાનું ઊંટ

વિલાયતની નકલ કરીને આપણે જે થિયેટર ઊભું કર્યું છે તે એક મોટી વધી ગયેલી રસોળી જેવી વસ્તુ છે. તેને એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જવું મુશ્કેલ છે. ગરીબથી માંડીને સહુને ઘેર તેને લાવવું અશક્ય છે. તેની અંદર લક્ષ્મીનું ઘુવડ જ સરસ્વતીના પદ્મને ઢાંકી દે છે. તેમાં કવિ અથવા અભિનેતાની પ્રતિભાના કરતાં કંપનીના માલિકની મૂડી જ વધારે આવશ્યક છે. પ્રેક્ષક જો વિલાયતી છોકરવાદી દીક્ષા પામેલ ન હોય અને અભિનેતા જો પોતામાં અને કાવ્યમાં યથાર્થ શ્રદ્ધાવાળા હોય, તો તેઓ અભિનયની આસપાસની ખર્ચાળ અને નકામી જંજાળને ઝાડી કાઢી રંગભૂમિને મુક્તિ અને ગૌરવ આપે તો જ સહૃદય હિંદપુત્રને છાજે એવું કામ તેમણે કર્યું ગણાય. બાગને બરાબર ચીતરીને ખડો કરવો પડે અને સ્ત્રીનો વેશ સ્ત્રીએ જ ભજવવો પડે એ જાતના અત્યંત સ્થૂળ વિલાયતી જંગલીપણાને તિલાંજલિ આપવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. ટૂંકમાં કહી શકાય કે જટિલતા નાલાયકી સૂચવે છે. વાસ્તવિકતાનું ઊંટ જો કળાના તંબૂમાં પેસી જાય તો બધી જગા પોતે જ લઈ લે અને કળાને બહાર નીકળવું પડે. જ્યાં અજીર્ણને લઈને યથાર્થ રસની ભૂખ નથી, ત્યાં ખર્ચાળ મસાલો ધીમે ધીમે એટલો બધો વધી જાય છે કે ચટણી જ મુખ્ય આહાર થઈ જાય છે અને અન્ન તો વળામણ જેવું બની જાય છે.

("પ્રાચીન સાહિત્ય"માંથી) —રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

☆ ☆ ☆ ધર્મસુધારણાના અર્વાચીન પ્રયત્નો

આચાર્ય : **શ્રી દુષ્યંત પંડયા, મુંબઈ**

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી આજ દિવસ સુધીમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રે સુધારણાના ભારતમાં જે પ્રયત્નો થયા છે તેનો ઈતિહાસ આપવાનો અહીં પ્રયત્ન નથી કરવો. બ્રહ્મસમાજથી માંડી આનંદમાર્ગ, વિનોબાજી, સંતબાલ, આચાર્ય રજનીશ, કે રણછોડદાસજી મહારાજ સુધી—આ યાદી પૂરી નથી સમજવાની—ધર્મ-સુધારણાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે. અહીં એમની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ, હિંદુ—કે ભારતીય—ધાર્મિક આચારવિચાર પર એમની અસર અને એમના અસ્તિત્વ છતાંય બહુજન સમાજ પર ચાલુ રહેલી ચીલાચાલુ વિચારસરણની પકડમાં વર્તાતી સુધારણાના પ્રયત્નોની અપૂર્ણતા—પૂરી નહીં તો આંશિક તો ખરી જ—વગેરે બાબતો અહીં નિર્દર્શવી છે.

બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન, સ્વામી રામતીર્થ, શ્રી અરવિંદ, આચાર્ય તુલસી, સંતબાલજી વગેરે પુરુષો કે તેમના દ્વારા સ્થપાયેલા સમાજોના પ્રયત્નોમાં કેટલાંક સમાન લક્ષણો આપણને જોવા મળે છે. આમાં કોઈએ જ્ઞાતિપ્રથાને પુરસ્કારી નથી એટલું જ નહીં, એમાંના ઘણાખરા સુધારકોએ માનવની સમાનતાનો, ઉચ્ચનીચના ભેદભાવના ત્યાગનો અને સ્ત્રીપુરુષની સમાનતાનો પુરસ્કાર કર્યો છે. વૈદિક ધર્મના પુનરુત્થાનનો ઘોષ કરનાર આર્યસમાજે પણ વેદવિહિત મનાતી જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને સ્થાને વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો પુરસ્કાર કરી સમગ્ર હિંદુ સમાજની એકતાને પોષી છે. ઓગણીસમી સદીથી શરૂ થયેલા સમાજસુધારાના—કે સમાજસુધારકોના—પ્રવાહે પણ જ્ઞાતિપ્રથાની સામે બંડ પોકાર્યું હતું. 'જાતપાત તોડક મંડળ' નામનું કોઈ મંડળ પણ એક સમયે અસ્તિત્વમાં હતું. કદાચ અત્યારે પણ હશે. આ બધા પ્રયત્નોને—અને બીજી બાબતોને—પરિણામે આજે જ્ઞાતિઓ વચ્ચેનો ભાણાભેદ લગભગ નાબૂદ થઈ ગયો છે. હવે અગાઉની માફક કૉંગ્રેસને કે સાહિત્ય પરિષદને બ્રાહ્મણિયા કે નાગરી રસોડું અલગ કરવાની જરૂર પડતી નથી.

આર્યસમાજ અને બ્રહ્મસમાજ આંતરજ્ઞાતીય—અને આંતરધર્મીય—લગ્નોને મદદરૂપ થાય છે.

આર્યસમાજ કે રામકૃષ્ણ મિશને પછાત વર્ગોની સેવા કરવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે. અસ્પૃશ્યતા સામેની ગાંધીજીની ઝુંબેશ જેટલી સફળતાને વરી છે તે માટેની ભૂમિકા ઊભી કરવામાં આ બંને સુધારણા—પ્રવાહોએ સંગીન કાર્ય કર્યું હતું. એ જ રીતે સ્ત્રીને સમાનતા આપવાની બાબતમાં પણ ગાંધીજીનાં વિચારોએ, ઉચ્ચારણોએ તથા પરદેશી માલનો બહિષ્કાર, સત્યાગ્રહ આંદોલન ઈત્યાદિ કાર્યોએ, આર્યસમાજે તથા ઈતર સમાજસુધારકોને જે કાર્ય આરંભેલું, તેને હરણફાળ ભરાવી છે.

યોગસૂત્રો, ઉપનિષદો, ભગવદ્‌ગીતા આદિ ગ્રંથો પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીઓ તથા મૂલ્યોની કસોટીએ મૂલવાયાં અને એમનું સનાતન તત્ત્વ સ્વીકારાયું. એની અસર પણ ભણેલાઓના વર્ગ પર એ થઈ કે આપણા પ્રણાલિકાગત રૂઢ બાહ્યાચાર ધર્મથી પર એવા તત્ત્વ પર સમાજના વિચારવંત લોકોનું લક્ષ જવા લાગ્યું. સ્વામી વિવેકાનંદની ઓજસ્વતી વાણીએ પશ્ચિમને જ મુગ્ધ કરી દીધું હતું, તો આપણો ભદ્ર સમાજ એના તેજથી અંજાય એમાં નવાઈ જ નહીં. પણ વેદાંતને વ્યવહારમાં ઉતારવાની વાત કરનાર સ્વામી વિવેકાનંદ દરિદ્રનારાયણના ઉપાસક હતા એ ભૂલવું જોઈએ નહીં. ભૂખ્યાને ભગવાનનાં દર્શન રોટલામાં થાય છે એમ તેમણે કહેલું. એમનું શિષ્યવૃંદ તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિની અને ઊંડા જ્ઞાનની પરંપરાવાળું છે. યોગ-સાધનાની સાથે પીડિતોની સેવાનો સુમેળ સાધવાનો એમનો સદાજાગ્રત પ્રયત્ન રહ્યો છે.

શ્રી અરવિંદનું પૂર્ણયોગનું પ્રદાન જાણીતું છે. ચિત્તને વધારે ઊર્ધ્વ ભૂમિકાએ લઈ જવાની દિશામાં એમના અનુયાયીઓ કાર્ય કરી રહ્યા છે, યોગસાધના કરે છે પરંતુ એ સઘળા સંસારથી વિમુખ છે એમ

કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે સંસારસુધારણાના પ્રયત્નો સાધનાના અમુક વરેણ્ય બિન્દુથી સફળ થાય એમ તેઓ માને છે.

ગાર્હસ્થ્ય ખેડયા પછી—ગાર્હસ્થ્યમાં—બ્રહ્મચર્યનો, ઈશ્વરસામીપ્યની સાથે લોકસંશ્રયનો, સંસારની વચ્ચે વસ્યા છતાં ત્યાગનો, પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવવા છતાં પ્રખર સુધારકનો અને સર્વધર્મસમભાવનો એમ પરસ્પર વિરોધાભાસી લાગે તેવો આદર્શ ગાંધીજી આપણી સામે પ્રત્યક્ષ રજૂ કરી ગયા. પ્રાચીન આદર્શોને નવા અર્થો એમણે એવી નજાકતથી આપ્યા કે ચીલાચાલુ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને લોકરૂઢિઓ ખળભળી ઊઠયાં; છતાં સમાજે એકંદરે સહિષ્ણુતા દાખવી—પણ એમના જાનની કુરબાની તો થઈ!

આજે શ્રી વિનોબાજી ગાંધીજીની ભાવનાઓને અને વિચારણાઓને પોતાના ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વનો રસિક અને જ્ઞાનમય પટ આપીને એક નવા જ સ્વરૂપે જગત સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યા છે. એમની વાણીમાં, આચરણમાં કે વિચારણામાં ધાર્મિક ચિંતન નથી એમ કોણ કહેશે? ગાંધીજીએ ધર્મનો પ્રવેશ રાજકારણમાં કરાવ્યો હતો તો વિનોબાએ અર્થકારણમાં કરાવ્યો છે.

આચાર્ય તુલસી, સંતબાલજી વગેરે વ્યવહારશુદ્ધિ પર ભાર મૂકે છે. વ્યવહારમાં નૈતિકતાનો અભાવ અને મુખમાં પ્રભુનું નામ—એ સાચો ધર્મ નથી એમ એમનું કહેવું છે.

રમણ મહર્ષિ, યોગી હરનાથ, રામદાસજી, શ્રી મોટા વગેરેનો ઝોક અહીં ઉલ્લેખેલી એક અથવા બીજી બાબતો પર આપણને જોવા મળે છે. અહીં જેમનો ઉલ્લેખ નથી કરવામાં આવ્યો તેવા યોગીઓ, સિદ્ધો, પરમહંસો વગેરે પણ હશે જ. પરંતુ એમની અસર સીધી રીતે સમાજના બધા સ્તરો પર એટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ પડી હોય એમ જણાતું નથી.

આ જમાપાસું હોવા છતાંયે આજનો ભારતીય સમાજ ખૂબ જ સંતોષપ્રદ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે એમ કહી શકાશે નહીં.

જ્ઞાતિવાદની ભાણાભેદની સંકુચિતતા કદાચ દૂર થઈ હશે, પરંતુ જ્ઞાતિવાદનાં અનિષ્ટો આજે પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તમામે તમામ રાજકીય પક્ષોએ જ્ઞાતિવાદનાં અનિષ્ટોને પોષ્યાં પંપાળ્યાં છે. છેક ગ્રામ–પંચાયતની ચૂંટણીથી માંડી લોકસભાની ચૂંટણી સુધી—થોડા વિરલ અપવાદોને બાદ કરતાં—ચૂંટણીની બેઠકોની વહેંચણી અને સત્તાસ્થાનોની આકાંક્ષાએ જ્ઞાતિવાદને ફરી પોષેલો છે. સહકારી મંડળીઓ બેંકો, વિવિધ સલાહકારી મંડળો વગેરેના સભ્યોની ચૂંટણીઓ કે નિમણૂંકો પણ સદંતર જ્ઞાતિવાદના રંગથી રંગાયેલી નથી એમ કોણ કહી શકશે? જાટ, ક્ષત્રિય, મરાઠા, પાટીદાર અને બીજી લઘુમતી કોમો રાજકારણમાં કેવો રાજકીય કટોકટી વખતે નિર્ણાયક ભાગ ભજવી રહી છે તે આપણી આંખો સામે રચાતો ઈતિહાસ જ કહી આપે છે. એકંદરે જોતાં આ ઈતિહાસ જેવો જોઈએ તેવો ઉજ્જવલ નથી જ રહ્યો. એ ઉજ્જવલ હોય તો પણ એ વેદાંત–પ્રબોધિત અદ્વૈત, સમાનતાની ભાવના સાથે, કે લોકશાહીની પાયાની સમાનતા સાથે સુસંગત નથી. ઈતિહાસનું આ દુ:ખદ પ્રકરણ અર્વાચીન ધાર્મિક અને સામાજિક—સુધારણાના પ્રયત્નોની ઊણપ બતાવી આપે છે!

બ્રહ્મસમાજના, આર્યસમાજના અને પ્રાર્થનાસમાજના પ્રયત્નો સફળ થયા હોત તો મૂર્તિપૂજા જોવા જ ન મળત. મૂર્તિપૂજા ઘટી નથી એટલું જ નહીં, પણ આપણે કેટલાક નવા 'દેવો' સ્થાપ્યા છે. અને કહેવાતા 'મહાત્માઓ'—પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ—ની આરતી એમના ભક્તો ઉતારતા હોય છે. પરદેશથી આવતા અતિથિઓની આરતી ઉતારાતી હોવાનું પણ સાંભળ્યું છે. અરે, જાપાનમાં, એકસ્પો-૭૦માં ભારતથી મોકલવામાં આવેલ સફેદ વાઘની આરતી, પ્રદર્શન માટે ભારતથી મોકલવામાં આવેલી પરિચારિકાએ ઉતારેલી! એ પરિચારિકાએ અંબાજીની મૂર્તિની આરતી ઉતારવાનું ભાવપૂર્વક કદાચ સ્વપ્ને પણ નહીં કલ્પ્યું હોય,

છતાં એને નસીબે અંબાજીના જીવંત વાહનની આરતી ઉતારવાની આવી! અને આ આરત્યુપચારને ત્યાં ભારતીય 'રિવાજ' તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો હતો!

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે બધા ધર્મોની અનુભૂતિ પોતાના જીવનમાં ઉતારી અને એ રીતે બધા ધર્મોની સમાનતા ઉપદેશી. ગાંધીજીની દૈનિક પ્રાર્થનામાં ઈશ્વર અને અલ્લાહને એકરૂપ ગણી સાથે સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું અને વિનોબાએ આ ભાવનાને વધારે વિકસાવી. છતાં હિંદુમુસ્લિમ કોમો વચ્ચેનું વૈમનસ્ય તદ્દન ઘટી ગયું છે એમ કોણ કહી શકશે? કોઈ પણ પ્રકારની અદાલતી તપાસ વિના એક પાદરીને એક રાજ્યમાં પ્રવેશવાની મનાઈ ફરમાવાય તો આપણું રુંવાડુંયે ફરકતું નથી! તદ્દન નજીવી બાબતને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપીને પરસ્પરની કોમી લાગણી સહેલાઈથી ઉશ્કેરવામાં આવે છે. કોમી હુલ્લડો વર્તમાન ઈતિહાસનું બીજું કલંકિત પ્રકરણ છે. એ દર્શાવી આપે છે કે ધાર્મિક બાબતોમાં આપણે એક સમગ્ર પ્રજા તરીકે વિવેકબુદ્ધિથી નહીં પણ ઉશ્કેરાટથી કેટલીકવાર વર્તીએ છીએ. આ સઘળું સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્યતાની ભાવનાને પોષક નથી.

લગભગ તમામ અર્વાચીન ધર્મસુધારકોએ ધર્મને આચરણ સાથે જોડવાનો આગ્રહ સેવ્યો છે. જીવન-શુદ્ધિ, વ્યવહારશુદ્ધિ, વેપારમાં શુદ્ધ નીતિ ઈત્યાદિ રમણીય શબ્દપ્રયોગો શ્રી આચાર્ય તુલસી, શ્રી રણછોડદાસજી મહારાજ, શ્રી રવિશંકર મહારાજ, શ્રી ડોંગરે મહારાજ ઈત્યાદિ સત્પુરુષોએ પ્રચલિત બનાવેલા છે. પરંતુ એ સઘળાના અથાગ પરિશ્રમનું વ્યવહારમાં જોઈએ તેવું સંપૂર્ણ પરિણામ જોવા મળતું નથી. લાઈસેન્સ, પરમીટ, કાળાં બજાર, દાણચોરી, ભેળસેળ, ઘાલમેલ, છેતરપિંડી ઈત્યાદિ વ્યાપારી દૂષણોથી આપણો વૈશ્ય-સમાજ સદંતર મુક્ત છે એમ કોઈ કહી શકશે નહીં. આવા કેટલાયે કિસ્સાઓ આપણા સમાજના આચરણની ઊણપને ઉઘાડી પાડી આપે છે અને સન્માર્ગની ખાંડાની ધારે ચાલવું કેટલું કઠિન છે તે બતાવી આપે છે.

રૂઢ પરંપરાને અનુસરીને ચાલનારા સાધુ, સંતો, સંન્યાસીઓમાં કેટલાક જરૂર એવા છે જે લોકસંશ્રયનું કાર્ય કરે છે અથવા પ્રાચીન પ્રણાલિકા અનુસાર સમાજથી અલિપ્ત રહીને ધ્યાન-ધારણા-સમાધિ આદિમાં મસ્ત રહે છે. પણ એ પક્ષ બહુ જ લઘુમતીમાં છે.

અહીં કોઈ સમાજની, સંપ્રદાય કે તેને અનુસરનારાઓની નિંદા કરવાનો આશય ન હોઈ શકે. બધાય કલંકિત છે એમ કહેવાનો પણ આશય નથી. છતાં એટલું નોંધવું અનિવાર્ય બનશે કે ઓગણીસમી અને વીસમી સદીના ધર્મસુધારકોના અને મહાત્માઓના ભગીરથ પુરુષાર્થ છતાં, મહદંશે વહેમની, અંધશ્રદ્ધાની, મૃતપ્રાય: હીનવિધિઓની કે રૂઢ અશાસ્ત્રીય માન્યતાઓની સમાજના પ્રાણને રૂંધી નાખનારી પકડ આપણા પરથી થવી જોઈએ તેટલી ઢીલી થઈ નથી. આ હકીકત માટે જવાબદાર કોણ? સુધારકો? સમાજ? અન્ય કોઈ? આ વિષેનું સંપૂર્ણ સંશોધન થવું જોઈએ અને જે ખામીઓ સંશોધનને અંતે જણાય એને કુશળતા-પૂર્વક નિવારવાનો વ્યવસ્થાપૂર્વકનો સહૃદય અને પરિણામશીલ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ધર્મસુધારણામાં ભાવુકતા અને આદર્શવાદે જે ભાગ ભજવવો જોઈતો હતો તે પૂરો થયો છે. હવે આપણા સમાજે પોતાની અત્યારની સ્થિતિનો પુન: અભ્યાસ કરી આ ધર્મસુધારકો અને મહાત્માઓના ઉપદેશમાં જે ચિરંજીવ અને ઉપકારકતત્ત્વો હોય અને અત્યારના સમાજને પ્રગતિને પંથે દોરે તેવી શક્તિ ધરાવતાં હોય, તેનો નવાયુગને અનુસરીને ફરી વિચાર કરવો જોઈએ. આજે આપણો આખો સમાજ—અને એક રીતે કહીએ તો આખું જગત—'મૂલ્યનાશ'ને આરે આવી ઊભું છે, ત્યારે તેનો જીવનમાં યોગ્ય વિનિયોગ કરીને આપણા સમાજને ઈપ્સિત કક્ષાએ કેમ પહોંચાડી શકાય તેનો વિચાર તેમ જ પ્રયત્ન કરવાનો રહે છે; અને તેમાં જ આ ધર્મસુધારકો અને મહાત્માઓના ઉપદેશની કૃતાર્થતા છે—એ સમજવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. એમાં થતી ઢીલ આપણા સમાજ અને સંસ્કૃતિને આત્મનાશને માર્ગે દોરી જશે—એ ચેતવણીની પણ સાથોસાથ અવગણના થઈ શકશે નહીં, એ વાત ન ભૂલીએ તો સારું.

☆ ☆ ☆ रवीन्द्रनाथकी धर्मचिन्ता

श्री मोहनलाल वाजपेयी, प्राध्यापक, विश्वभारती, शान्तिनिकेतन

१

रवीन्द्र-प्रतिभाकी जो अन्यतम विशेषता हमें सबसे अधिक चकित और विस्मित करती है वह है उसकी व्यापकता। उसने एक-साथ ही अनेक क्षेत्रोंको उद्‌भासित किया है। काव्य-साहित्य तो रवीन्द्रनाथ-का प्रकृत क्षेत्र था ही, किन्तु उनकी जिज्ञासा और जागरूकता जीवनकी बहुमुखी और बहुधा-विस्तृत गतिविधियोंके प्रति भी कुछ कम सचेत नहीं। अपने युगकी हर समस्याके प्रति उनका ध्यान गया है और उन्होंने अपने ढंगसे उसका विश्लेषण ही नहीं किया, समाधान भी खोजा है। साहित्येतर विषयोंके प्रति उनकी यह अभिरुचि केवल किसी शौकका परिणाम न थी, वह मानों उनके प्राणोंकी प्रबल माँग थी। वस्तुतः रवीन्द्र-प्रतिभा एक अखण्ड, अनेकरूपिणी सृजनशीलताका दूसरा नाम है। उसे समझनेके लिए हम भले ही उसका विश्लेषण कर लें, पर उसकी विशेषता उसकी समग्रतामें ही संनिहित है।

अन्य क्षेत्रोंमें रवीन्द्रनाथकी चिन्ताधाराका अनुशीलन अपेक्षाकृत सहज है, किन्तु धर्मके क्षेत्रमें उनकी भावधाराको अन्यान्य तत्त्वोंसे अलग करके देखना न सहज है, न स्वाभाविक। कहा गया है, "धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्।" धर्म जीवनको धारण किए हुए होता है, जीवनमें ओतप्रोत होता है, फूलकी खुशबूकी तरह फूलके सर्वांगमें परिव्याप्त रहता है। रवीन्द्रनाथ कहते हैं, "हमारा धर्म रेलिजन नहीं, मनुष्यत्वका कोई अंग-विशेष नहीं; पॉलिटिक्ससे तिरस्कृत, युद्धसे बहिष्कृत, व्यवसायसे निर्वासित, दैनिक जीवनसे दूर कोई वस्तु नहीं।" यही कारण है कि रवीन्द्रनाथकी धर्मचेतना उनके समग्र मन-वाणी-कर्ममें समाई हुई मिलती है। रावीन्द्रिक धर्मचिन्ताका अनुशीलन करनेके लिए केवल उनके "धर्म" अथवा "मानुषेर धर्म" नामक ग्रन्थ, "रेलिजन ऑफ मैन" नामक भाषण-माला, "संचय" नामक निबन्ध-संकलन और "शान्तिनिकेतन" के अन्तर्गत संगृहीत प्रवचनोंका अध्ययन ही पर्याप्त नहीं, हमें उनके काव्य, गीत, नाटक, कथा-साहित्य और पत्रावली आदिमें बिखरी हुई सामग्रीको भी दृष्टिपथमें रखना होगा। अवश्य ही प्रस्तुत निबन्ध ऐसे व्यापक विवेचनका तनिक भी दावा नहीं करता; वह तो केवल इसी बातकी ओर ध्यान आकृष्ट किया चाहता है कि रवीन्द्रनाथकी धर्मचिन्ता उनके लगभग सम्पूर्ण साहित्यको अनु-प्राणित किए हुए है।

२

रवीन्द्रनाथकी धर्मचिन्ताको विगत दो शताब्दियोंके सांस्कृतिक इतिहासकी पीठिकामें देखना आवश्यक है। केन्द्रीय राजशक्तिके विघटनसे देशमें जो अराजकता फैल गई थी, उसकी कहानी हम सबकी जानी हुई है। इस्लाम-जैसे सुसंगठित धर्ममतके धक्केसे अपने-आपको सँभालनेके लिए भारतीय मनीषाने कभी आश्चर्यजनक क्षमताका परिचय दिया था, किन्तु कालान्तरमें उसने यह भुला ही दिया कि हमारे तमाम न्याय-दर्शन और स्मृति-व्यवस्थाका अन्तिम लक्ष्य मानव-समाजका कल्याण है। परिणामस्वरूप हिन्दू धर्म-साधनाकी संजीवनी शक्तिधारा आचार-विचारकी शुष्क बालुका-राशिमें खो गई। विधि-निषेधका जो जटिल जाल समाजको आक्रान्त कर बैठा, उसने इस सहज सत्यको भुला ही दिया कि जटिलता वास्तवमें दुर्बलताका ही दूसरा नाम है और सरलता पूर्णताका ही परिचय देती है। रवीन्द्रनाथके शब्दोंमें "धर्म इसी परिपूर्णताका — अतएव सरलताका — एकमात्र चरमतम आदर्श है।"

अंग्रेजोंकी मारफत भारतका पश्चिमी सभ्यताके साथ सम्पर्क देशके परवर्ती इतिहासकी सबसे उल्लेखनीय घटना है। भारत एक विभिन्न प्रकृतिकी सभ्यताके संस्पर्शमें आया, किन्तु यह सभ्यता एक जीती-जागती सभ्यता थी। हमारा आत्म-विश्वास और आत्म-गौरव-बोध एक प्रकारकी जड़ तामसिकतासे आच्छन्न था; पाश्चात्य शिक्षाने उसे जगा दिया। देशकी सुप्त चेतनाने अँगड़ाई ली और केवल अपनी पराधीनताके बन्धनोंकी पीड़ाको ही नहीं अनुभव किया, मुक्तिके आनन्दका भी आभास पाया। और नहीं तो उसने कम-से-कम इतना तो समझा कि मनुष्यत्वका वह कौन-सा जन्मसिद्ध अधिकार है जिससे वह आज इतनी निष्ठुरताके साथ सरासर वंचित है।

शिक्षा एक दुधारी तलवार होती है। अंग्रेज शासकोंने शिक्षादानमें चाहे जितनी कृपणता क्यों न दिखाई हो, जिन शिक्षकों पर शिक्षादानका भार था, उन्हें इस कृपणताने कुण्ठित नहीं किया। पश्चिमी सभ्यताके भावगत आदर्शमें जो उत्तेजना थी, उसे भारतीय छात्र-समाजने अनुभव किया, और इस अनुभवको जीवन्त बनानेमें जिन अंग्रेज़ अध्यापकोंने जाने-अनजाने सहायता पहुँचाई, उनमें हेनरी विवियन डीरोज़ियोका नाम सबसे पहले लिया जायगा। उन्होंने अपने छात्रोंमें संस्कार-मुक्त निरपेक्ष मननशीलताका आग्रह जगाया। किन्तु दूसरी ओर ईसाई धर्मप्रचारक हिन्दूधर्म और आचारकी बाहरी कुरीतियों और उसके ग्लानिकर कुसंस्कारोंको बहुत बढ़ा-चढ़ाकर दिखा रहे थे, जिसके प्रभावमें भावप्रवण तरुण-सम्प्रदाय कभी-कभी विद्रोही हो उठता था। इस विद्रोहमें तोड़नेकी जितनी शक्ति थी, जोड़नेकी उतनी नहीं थी। तथापि आकस्मिक रूपसे प्राप्त इस मुक्तिबोधने देशके व्यापक जागरणमें अन्त तक सहायता ही पहुँचाई। माइकेल मधुसूदन दत्तका साहित्य इस जागरणकी ही दृप्त घोषणा करता है। अब आवश्यकता थी किसी ऐसे नेतृत्वकी जो देशकी अपनी संस्कृतिसे पोषक तत्त्व संग्रह करके तरुणोंके मानवता-बोधको सन्तुष्ट कर सके। सामाजिक जीवनको अस्त्रोपचारसे अधिक उस शुश्रूषाकी जरूरत थी जो स्वास्थ्यकी चेतना जगाता है। इस आवश्यकताकी पूर्ति राजा राममोहन राय और ईश्वरचन्द्र विद्यासागरके भीतरसे हुई। पाश्चात्य शिक्षाने इन लोकनायकोंको दीक्षा-मन्त्र नहीं दिया था, केवल उनके ज्ञानकी कृपाण पर नया पानी चढ़ाया था।

इस प्रकार उन्नीसवीं शताब्दीके मध्यभागमें हमें जिस सांस्कृतिक जागरणके दर्शन होते हैं, उसके पास ज्ञानका तेज था, विद्याका आकर्षण था और था देशात्मबोधका आवेग। अवश्य ही प्रारम्भमें देशभक्ति और राजभक्तिके बीच व्यवधानका सूत्रपात नहीं हुआ था, और न देशमें उस उग्र, द्वैपायन, स्वजाति अथवा स्वराष्ट्र-प्रेमका आन्दोलनमूलक भाव ही जागा था जिसे अंग्रेजीमें पेट्रियॉटिज्म कहते हैं। तथापि स्वदेश-गौरवकी एक गूढ़ अन्तरालचारी भावना नवयुगके इन मनस्वियोंके हृदयको निःसन्देह दीप्त किए हुए थी। इसी भावनाने क्रमशः उस दुःखद विच्छेदकी ओर ध्यान आकृष्ट किया, जो समाज और संस्कृतिके बीच एक दीवारकी तरह खड़ा हो गया था। नागर संस्कृति निष्प्राण और लोक-संस्कृति आर्थिक दैन्यसे निष्प्रभ होती जा रही थी।

३

इस नवोन्मेषका सर्वोत्तम प्रकाश यदि अपने व्यापकतम और गंभीरतम रूपमें भारतीय धर्म-साधनाके क्षेत्रमें प्रकट हुआ तो इसे केवल इतिहास-विधाताका कुतूहल अथवा कौतुक मानना असंगत होगा। धर्म मानव-जीवनकी पूर्णतम सार्थकताकी ओर संकेत करता है, इसीलिये इस नवजागरणको अनुप्राणित करनेवाली शक्ति वस्तुतः धर्मके क्षेत्रसे ही संचारित हुई। यह और बात है कि उस युगके प्रत्येक लोकनायकको इस शक्तिने एक ही प्रकारसे प्रभावित नहीं किया, किन्तु युगके प्रत्येक आन्दोलनका मूल सूत्र एक प्रकारकी धर्म-भावनासे जुड़ा हुआ था, इस तथ्यको अस्वीकार करना सहज नहीं। एक और बहु का

समन्वय भारतीय प्रतिभाका सवसे महान् कृतित्व है, इसीलिये इस युगके प्रयासोंमें हम ऐसी आकर्षक विविधता और वैचित्र्यके दर्शन करते हैं। प्रमाद और प्रवंचनाके बीच श्रीरामकृष्ण अध्यात्मके कषित-कांचनके समान थे; विवेकानन्द भारतकी सनातन अन्तरात्माके वीर-विग्रह। राजा राममोहन आधुनिकताके प्रतीक थे; धर्म-सिद्धान्तके क्षेत्रमें उन्होंने जिस स्वातन्त्र्य-वोध और युक्ति-प्रियताका प्रवर्तन किया, उसका प्रभाव बहुत दूरप्रसारी सिद्ध हुआ। देवेन्द्रनाथ ठाकुरने उनके निक्षिप्त बीजको जीवन-वारिसे अभिसिंचित किया, जिसके सुफलके रूपमें हमने रवीन्द्रनाथको प्राप्त किया। राममोहनसे रवीन्द्रनाथ तककी परिणति एक सार्थक विकास-प्रक्रियाका ही दूसरा नाम है।

तथापि राममोहन और रवीन्द्रनाथके चित्तका गठन एक ही प्रकारका न था। राममोहनकी भाव-सत्ताके केन्द्रमें वैठी हुई है उनकी प्रखर बुद्धि, जब कि रवीन्द्रनाथको केवल बुद्धिजीवी किसी भी सूत्रसे नहीं कहा जा सकता। राममोहनकी धर्मचिन्ता यदि देवेन्द्रनाथकी ब्रह्मनिष्ठामें परिणत न होती तो आज हम केवल उसकी युक्तिपरक बौद्धिकताको ही उनका सबसे बड़ा कृतित्व मानकर चुप रह जाते, उसके युगान्तरकारी प्रभावको न देख पाते। देवेन्द्रनाथ राममोहनके उत्तराधिकारी कहे जा सकते हैं; अन्तर केवल यही था कि धर्मके क्षेत्रमें राममोहन बुद्धिका प्रदीप हाथमें थामकर आगे बढ़ते हैं, देवेन्द्रनाथ हृदयके पाथेयको ही प्रधान मानते हैं। ईश्वरके अभूतपूर्व आनन्दके प्रसंगमें वे अपनी "आत्मजीवनी" में स्पष्ट ही कहते हैं कि यह आनन्द किसी श्मशान-वैराग्यसे उद्‌भूत नहीं, "वह स्वाभाविक आनन्द है। तर्क करके, युक्तिके द्वारा कोई उसे पा नहीं सकता। उस आनन्दको ढालनेके लिये ईश्वर सुयोग खोजते हैं।" उनके अन्तरमें एक गहरी रस-पिपासा थी जो उन्हें जीवनोन्मुख किए हुए थी; श्रीरामकृष्णने देवेन्द्रनाथको सम्भवतः इसीलिये राजर्षि कहकर पुकारा था।

राममोहनकी चर्चा करते हुए रवीन्द्रनाथने स्वयं कहा है: "ब्रह्मको विश्व-इतिहास, विश्वधर्म और विश्वकर्ममें सर्वत्र सत्य रूपमें उपलब्ध करनेकी साधना द्वारा उन्होंने हमारे देशमें सभी विषयोंमें एक नूतन युगका प्रवर्तन कर दिया।" ब्रह्मको अन्तर-बाहरकी सत्यतम उपलब्धिके रूपमें देखनेका आदर्श रवीन्द्रनाथने अपने पितृदेवसे पाया था; ब्रह्मोपलब्धिका विश्ववोध सम्भवतः उनके चित्तमें राममोहनने ही जगाया था।

४

रवीन्द्रनाथकी धर्मचिन्ताका क्रम-विकास काफी दूर तक उन्हींके कथनोंके भीतरसे समझा जा सकता है। सन् १९२७ के एक पत्रमें वे लिखते हैं: "यद्यपि मेरा जन्म ब्राह्म-परिवारमें हुआ था, तथापि ईश्वरोपासनाके विषयमें मेरा मन किसी भी संस्कारमें बँधा नहीं रहा। इसका एक कारण यह है कि बहुत बचपनमें ही मुझमें बड़ी प्रबलतासे कवि-प्रकृति जाग उठी थी। मैं सदा अपनी कल्पनामें ही डूबा रहता था; धर्मके विषयमें कौन क्या कहता है, सो शैशवमें मेरे कानोंमें ही नहीं पहुँचा।" किशोर वयस आने पर वैष्णव-पदावलीके छन्द-रस-भाषा-भाव सभीने उन्हें विमुग्ध किया और वे स्वयं ही कहते हैं: "यद्यपि उम्र कम थी तब भी एक अस्फुट प्रकारसे मैंने वैष्णव धर्मतत्वमें प्रवेश किया।"

वास्तवमें केवल वैष्णव धर्मतत्त्वने ही नहीं, अन्य अनेक भावों और आदर्शोंने रवीन्द्रनाथके धर्मचित्तको गठित किया था। इनमें सूफी, निर्गुणपन्थी, बौद्ध, सहजिया अथवा बाउल साधनाओंका नाम प्रमुख रूपसे लिया जा सकता है। किन्तु इनमेंसे किसीको भी उनके कवि-मानसने समग्र अथवा ऐकान्तिक रूपसे ग्रहण नहीं किया। उन दिनों ब्राह्मधर्ममें प्रचारकी भावना उग्र हो रही थी। बंकिमचन्द्र सनातन धर्मकी व्याख्या कर रहे थे। कवि नवीनचन्द्र सेनने कृष्ण-चरित्रको अपने महाकाव्योंका विषय बनाया था। श्रीरामकृष्ण

परमहंसके दीक्षित शिष्य विवेकानन्द वेदान्तको युगधर्मके रूपमें प्रस्तुत कर रहे थे। दयानन्द सरस्वतीने आर्य-समाजकी प्रतिष्ठाके भीतरसे वैदिक आदर्शोंको सामने रखा था। उधर थियॉसोफिकल सोसायटीकी स्थापना भी इन्हीं दिनों हुई थी। ये तमाम धाराएं लगभग समानान्तर चल रही थीं; उनमें पारस्परिक आदान-प्रदान नहींके बराबर था। सभीमें एक प्रकारकी स्वकेन्द्रियताका मनोभाव काम कर रहा था। किशोर रवीन्द्रनाथका चित्त इनमेंसे किसीके प्रति भी विशेष आग्रहशील न हो सका। यौवनमें ब्राह्म-समाजके मन्त्रीके रूपमें काम करने पर भी वे साम्प्रदायिक बन्धनसे मुक्त ही रहे।

किन्तु अपने पिताके प्रति उनके मनमें गहरी श्रद्धा और भक्ति थी। उपनयनके समय गायत्री-मन्त्र-की दीक्षाने उन्हें बहुत गहराई तक प्रभावित किया था। "जीवन-स्मृति" में और अन्यत्र कविने इसकी कई बार चर्चा की है, किन्तु भावशून्य निष्प्राण जपका विरोध ही किया है। उपनयनके पश्चात् शैशवमें ही पिताके साथ बोलपुर और बादमें हिमालयकी यात्राने बालक रवीन्द्रनाथके अन्तरमें एक अनिर्वचनीय भाव-बोधका संचार किया था। वे लिखते हैं: "यहाँका अनवरुद्ध आकाश और मैदान, दूर ही से प्रति-भात नीलाभ साल और ताल तरुश्रेणीके शाखापुंजकी श्यामला शान्ति-स्मृतिका वैभव बनकर सदाके लिये मेरे स्वभावका अंग बन गए हैं। साथ ही इसी आकाश और इसी आलोकमें मैंने साँझ-सवेरे देखा है पितृदेवकी पूजाका निःशब्द निवेदन — उनका गंभीर गाम्भीर्य।" हिमालयके निर्जन परिवेशमें पिताका साहचर्य उनके जीवनकी अनमोल सम्पदा बनकर रह गया।

कविकी वाणीमें हमें एक और भी बहुमूल्य उपलब्धिका साक्ष्य मिलता है। फ्री स्कूलकी वाटिकामें पेड़ोंके अन्तरालसे सूर्योदय हो रहा था। पलभरमें ही मानों उनकी आँखोंसे एक पर्दा-सा हट गया। उन्होंने देखा: "समस्त विश्व-संसार एक परम रूपमयी महिमासे समाच्छन्न है — सर्वत्र आनन्द और सौन्दर्य तरंगित हो रहा है। . . . बचपनसे केवल आँखोंसे देखनेका ही अभ्यास था, परन्तु आज मानों समस्त चैतन्यके द्वारा देखना शुरू किया।" इस नवप्राप्त दृष्टिसे देखकर कविको ऐसा लगा, जैसे इस तमाम पृथ्वी पर कामकाजमें लगे हुए असंख्य मानवोंके देह-चांचल्यके भीतरसे एक अनिर्वचनीय "महा-सौन्दर्य-नृत्य" का आभास मिल रहा है। उन्हें अनुभव हुआ मानों समस्त छोटे-छोटे परिचित और सामान्य दृश्योंके भीतर "एक अन्तहीन अपरिमेयता" है, जो उनके मनको विस्मयके आघातसे पीड़ित कर रही है।

विश्वव्यापी सौन्दर्यका यह साक्षात्कार रवीन्द्रनाथके जीवन-बोधके मूलमें समाया हुआ है। केवल प्रारम्भिक युगकी कविताओंमें ही नहीं, "प्रकृतिर प्रतिशोध" अथवा "विसर्जन" जैसे नाटकोंमें भी उनकी सौन्दर्याकुलताकी झांकी मिलती है। यह आकुलता केवल गलदश्रु भावालुता बनकर ही नहीं रह गई, उसके पीछे हम भावुककी परिच्छन्न बुद्धिके भी सुस्पष्ट दर्शन करते हैं। इन दिनों प्रकाशित उनके कई निबन्धोंमें तर्क-वितर्कका आलोड़न भी देखनेको मिलता है। तथापि ऐसा लगता है जैसे कविकी यह सहज-स्वाभाविक प्रवृत्ति नहीं। परवर्ती कालमें उन्होंने स्वयं स्वीकार किया है कि बार-बार अपने सहजात धर्मबोधके साथ ब्राह्मसमाजके उग्र मनोभावकी टक्कर होते देख उन्होंने उस संगठनसे अपने-आपको अलग कर लिया था। वास्तवमें बहुत बचपनसे ही रवीन्द्रनाथने ठाकुर-परिवारका स्वातन्त्र्य-बोध विरासतमें पा लिया था। सत्यकी अनुभूति जैसे-जैसे सूक्ष्मतर और गंभीरतर होती गई, उनकी धर्मचिन्ता भी उसी अनुपातमें संस्कार-बन्धनोंसे मुक्त होती गई। कवि कहते हैं: "मेरा मन जिस साधनाको स्वीकार करता है, उसका मूल सत्य यही है कि अपने-आपको मिटाकर नहीं वरन् अपनी सत्तामें ही उन महान पुरुषको उपलब्ध करनेका क्षेत्र वर्तमान है जो निखिल मानवकी आत्मा है।" अपने "सत्यबोध" शीर्षक निबन्धमें वे स्पष्टतः घोषणा करते हैं: "समुद्रमें बुद्‌बुदका भी स्थान है। समुद्रके समग्र सत्यके साथ मिलाकर देखने पर उस बुद्‌बुद्‌का भी जो कुछ सत्य है, उसे अस्वीकार करनेकी जरूरत नहीं होती। किन्तु जब

हम इस बुद्‌बुदमें ही वेष्टित होकर समुद्रकी ओरसे अपनी दृष्टि एकबारगी फिरा लेते हैं, तभी विपत्ति घटित होती है।"

५

रवीन्द्रनाथकी धर्मचिन्ताके बीज और अंकुरका परिचय प्राप्त कर चुकने पर हम उसके विकास-क्रमकी दिशाको स्पष्टतर रूपमें समझ पाते हैं। इस विकासका आरम्भ "साधना" पत्रिकाके सम्पादन-कालसे हुआ। इससे पहले उन्होंने संन्यास-वृत्तिके प्रत्याख्यान-स्वरूप हृदय-वृत्तिकी प्रबलता और प्रामाणिकता पर जोर दिया था। सदर-स्ट्रीटके सौन्दर्यानुभवने उनके धर्मबोधको विश्वामानवकी उपलब्धिसे युक्त कर दिया था। "भानुसिंह पदावली" में श्रीराधाके जिस प्रेमाभिसारकी बात कविने कही है, उसमें वैष्णव कविकी उस अनुभूतिका माधुर्य है जिसके द्वारा यह "देवताको प्रिय और प्रियको देवता" बना लेती है। "पंचभूत" की निबन्धावलीमें वे कहते हैं: "हम जिससे प्रेम करते हैं, उसीके भीतर अनन्तका परिचय पाते हैं। यहां तक कि जीवके भीतर अनन्तके अनुभवका ही दूसरा नाम प्रेम है।" इसी प्रेमको बुद्धदेव-ने मैत्रीभावकी संज्ञा दी है। कवि इसे ही ब्रह्म-विहार कहकर पुकारते हैं। सीता रावणके निकट कामके द्वारा बन्दिनी हैं, किन्तु रामके निकट प्रेमके द्वारा मुक्त। कविके "मालिनी" नामक नाटकमें इसी प्रेम-मैत्री-भावकी अभिव्यंजना है। उन्होंने गान्धारीके मुखसे धृतराष्ट्रके प्रति कहलवाया है: "धर्म सेतु नहीं है सम्पदाका, महाराज, न वह सुखका ही क्षुद्र सेतु है: धर्मका अन्त धर्ममें ही है।" अतएव धर्ममें मनुष्य परिपूर्णताको प्राप्त करता है — सार्थकताकी उपलब्धि करता है। इसीसे कवि "नैवेद्य" में दृप्त कण्ठसे घोषणा करते हैं: "वैराग्य-साधनसे मुक्ति — वह नहीं है मेरी मुक्ति। मैं तो महानन्दमय मुक्तिका आस्वाद पाऊँगा असंख्य बन्धनोंके बीच।" आगे चलकर वे कहते हैं: "जो भी आनन्द समाया हुआ है दृश्यमें, गन्धमें, गानमें, उसीके केन्द्रमें प्रतिष्ठित रहेगा तुम्हारा आनन्द। मोह मेरा जल उठेगा मुक्ति बनकर, प्रेम मेरा फल उठेगा भक्ति बनकर।" किन्तु रवीन्द्रनाथ ज्ञानका तिरस्कार करनेवाली "उद्‌भ्रान्त उच्छल-फेनभक्तिमदधारा" के कभी पक्षमें नहीं रहे। वे पक्षपाती थे उस भक्तिके जिसका अमृत समस्त जीवनमें निगूढ़, गभीर, विस्तृत रहता है, "जो समस्त कर्मोंको देता है बल, व्यर्थ शुभ-चेष्टाको भी कर देता है सफल — आनन्दसे — कल्याणसे।"

इन दिनों कविके मनमें देशात्मबोध बहुत सजीव था। उपनिषदोंकी वाणी तो आजीवन उनका पाथेय रही है। उसीके साथ प्राचीन-साहित्यके भीतर प्रतिफलित भारतीय आदर्शोंकी प्रेरणा भी उन्हें इन दिनों उद्‌बुद्ध कर रही थी। प्रथम यौवनमें पिताजीके आदेश पर वे पैतृक भू-सम्पत्तिकी देखभालके लिये उत्तरी बंगालकी ओर गए थे, तभी उन्हें देशके कृषक-जीवनका प्रामाणिक और प्रत्यक्ष परिचय मिला था। लोक-जीवनके भीतर उन्होंने भारतीय धर्म और समाजनीतिके सहज आदर्शके दर्शन किए, किन्तु उसीके साथ उन्होंने यह भी देखा कि पराधीनताने उसकी जीवनी-शक्तिको धीरे-धीरे किस प्रकार सोख लिया है। यथार्थकी निदारुण मूर्ति देशप्रेमकी भावालु उत्तेजनाके नीचे दबी न रह सकी। रवीन्द्रनाथ कहते हैं: "भारत-माता हिमालयके दुर्गम शिखर पर शिलासन पर आसीन होकर केवल करुण स्वरमें वीणा बजा रही हैं, इस मूर्तिका ध्यान करना एक नशा-जैसा ही है। किन्तु भारत-माता हमारे ही गाँवके पंकशेष रुद्ध पोखरके तीर, मलेरियासे जीर्ण प्लीहारोगीको गोदमें लेकर, उसके पथ्यके लिए अपने रिक्त भाण्डारकी ओर हताश दृष्टिसे ताक रही हैं — यही देखना सच्चा देखना है।"

इसीलिये धर्मचिन्ताके इस विकास-कालमें हम कविको शान्तिनिकेतनके विद्यालय और आगे चलकर श्रीनिकेतनके ग्रामोन्नयन-केन्द्रकी स्थापना करता हुआ पाते हैं। प्रति बुधवारको होनेवाली उपासनामें

रवीन्द्रनाथ छात्रों, अध्यापकों और सहकर्मियोंके प्रति जो भाषण देते रहे हैं, उनका संग्रह बादमें "शान्ति-निकेतन" नामसे प्रकाशित हुआ। ये प्रवचन मानों कविकी धर्म-भावनासे दीप्त रत्नमालाके समान हैं। तथापि उनकी धर्मचिन्ताके पूर्ण स्वरूपकी उपलब्धि करनेके लिये हमें उनके उस पूर्ण व्यक्तित्वका परिचय पाना होगा जो अखण्ड है और जो उनके तमाम साहित्य और कर्म-जीवनके साथ अंगागि-भावसे जुड़ा हुआ है।

६

रावीन्द्रिक धर्मचिन्ताके क्षेत्र, वीज, अंकुर और विकासकी एक सामान्य झाँकी प्राप्त कर लेने पर हम क्रमशः उसके फूल और फलकी परिणति पर ध्यान नियोजित कर सकते हैं। फूलका आभास हम सबसे पहले उनकी "जीवन-देवता" शीर्षक कवितामें पाते हैं। कविने सौन्दर्य-लक्ष्मीके दर्शन दो रूपोंमें किए थे: जगत्में वे वैचित्र्यमयी हैं किन्तु अन्तरमें अद्वितीया। यन्त्र और यन्त्रीका रूपक बहुपरिचित है परन्तु रवीन्द्रनाथ कहते हैं, यन्त्र-यन्त्रीके योगसे जो संगीत उद्भूत होता है, उसका प्रधान अंग यन्त्र-की अपनी विशिष्टता है। कविके शब्दोंमें "यह मानों अर्धनारीश्वर-जैसा भाव है। "जीवन-देवता" में हम इसी सामंजस्यका संकेत पाते हैं। जीवनके ये देवता सर्वानुभू ब्रह्म न होकर कविके अपने जीवनके देवता —उसके निविड़तम सत्य हैं, किन्तु उन्हींके भीतरसे कवि विश्वके साथ अपना योग-स्थापन करता है। सो भी यह केवल किसी एक प्रस्तुत जन्मकी कहानी नहीं, जन्म-जन्मान्तरकी कथा है। रवीन्द्रनाथ कहते हैं: "मैं जानता हूं, अनादि कालसे विचित्र-विस्मृत अवस्थाके भीतरसे उन्होंने मुझे अपने इस वर्तमान प्रकाशके रूपमें उपनीत किया है। वही विश्वके भीतर प्रवाहित अस्तित्वधाराकी विशाल स्मृति, उन्हींका आश्रय लेकर, मेरी दृष्टिकी ओट मुझमें वर्तमान है।" यहां पुनर्जन्मका प्रश्न नहीं उठता; यह कविकी वह व्यापक और सूक्ष्म अनुभूति है जिसका रहस्य कवि ही जानते हैं। किस विस्मृत अनादि कालमें जब तरुणी पृथिवी समुद्र-स्नान करके निकली, तव कविको ऐसा लगा मानों वह जीवनके प्रथम उच्छ्वासमें वृक्ष बनकर पल्लवित हुआ था। "तब मैंने इसी धरती पर अपने अंग-अंगसे सूर्योदयका पान किया था, तब मैं अन्ध-आदिम जीवनकी निगूढ़ पुलकसे नीले आकाश-तले आन्दोलित हो उठा था। मूढ आनन्दसे तब मुझमें फूल खिलते, नई कोंपलोंसे डाल छा आती, वर्षाके मेघोंकी घन-नील छाया मेरे तमाम पत्तों पर अपना परिचित करस्पर्श फेर जाती। आज भी जब हम आमने-सामने बैठते हैं तो परिचयकी वह भूली-बिसरी कहानी कुछ-कुछ याद आ जाती है।"

यहींसे हम रवीन्द्रनाथका कदाचित् सबसे मोहक परिचय पाते हैं— उनके गीतस्रष्टा-रूपका, जो उनकी समग्र अध्यात्म-चेतना, सत्य-शिव-सुन्दर-बोध, कवि-सुलभ, रसमयी, स्पर्श-कातर, बहुविचित्र उपलब्धिका मूर्त विग्रह है। कविने कई सहस्र गीत लिखे थे और उन्हें स्वयं ही स्वरोंमें बाँधा था। इनमें हम उन्हें कभी वृन्दावनकी नित्यलीलाके अभिराम गायकके रूपमें पाते हैं, तो कभी निर्गुणिया सन्तके रूपमें। कहीं उपनिषद्की वाणीका मन्द स्वर है तो कहीं बाउल अथवा सहजिया साधकका फक्कड़ाना भाव। कहीं निरन्तर परिवर्तित होनेवाले प्रकृतिके नाटकके दृश्य हैं तो कहीं मातृभूमिके लिए विगलित अथवा संकल्प से सुदृढ़ हृदयावेग। प्रेमके गीत अत्यन्त करुण-कोमल और मर्मस्पर्शी हैं, किन्तु इनमें पार्थिव और अपार्थिव प्रेमकी विभाजक रेखा इतनी सूक्ष्म है कि उनकी उपलब्धि श्रोताकी अनुभूतिके भीतर ही रूपायित हो सकती है— विश्लेषककी चतुर बुद्धिमें नहीं। इन गीतोंमें कभी लगता है शब्दने ही स्वरको पथ दिखाया है, पर अधिकतर स्वर ही शब्दका पथ-प्रदर्शक है। वस्तुतः शब्द और स्वरका ऐसा एकात्म्य अन्यत्र दुर्लभ है। साथ ही रवीन्द्रनाथका इससे पूर्णतर परिचय भी उतना ही विरल।

"गीत-वितान" की भूमिकाके रूपमें कवि कहते हैं: "प्रथम युगके उदय-दिगंगनमें जब प्रथम दिवसकी ऊषा उतर आई, तब प्रकाशके लिये तृषित धरती वन-वन भटकती-पूछती फिरने लगी कि उसे सुरका पता कब मिलेगा?" रवीन्द्रनाथ उसी नव-सृष्टिके कवि — नवजागरणयुगके प्रभातरवि — का आवाहन करते हैं, जो उस आलोक-अन्धकारके आनन्द-विप्लवकी घड़ीमें, तरुणी ऊषाके शिशिरस्नानकी वेलामें, नवछन्द और नवतालमें गुँथे हुए गीत लेकर आया था। उसी आदि-संगीतको वे आज भी नाना राग-रागनियोंमें सुना चाहते हैं, जो नयनोंमें उसी प्रथम-दर्शनका अनुराग जगाता है। वह वन-नीलिमाकी कोमल सीमा पर, इसी व्याकुल धरती पर, असंख्य जनताके बीच अकेला आ खड़ा होता है। यह वही गीत है जो नीरव आलोकका संदेशा वहन करके लाता है – सूने प्रहरमें – कविके त्रस्त प्राणोंमें। विह्वल प्रभातकी संगीत-सुरभित घड़ीमें, सुदूर आकाशके अरुण उत्सवके बीच वही गीत नवीन परिचयके अन्तरमें विरहकी अनिर्वचनीय वेदना जगा देता है। ऐसे ही संगीतसे रवीन्द्रनाथका गीत-वितान मुखरित और झंकृत है। यहाँ तत्ववाद नीरव हो जाता है, चिन्ता और अनुभूति दोनों ही स्वरके रूपमें ढलकर वह जाते हैं। कवि कहते हैं: "सुरकी जो आग तुमने लगा दी मेरे प्राणोंमें, सो आग अब सभी ओर फैल गई है। . . . कौन जाने, क्या-क्या गुन भरे हैं इस आगमें।"

७

रवीन्द्रनाथकी धर्मचिन्ताके सुपरिपक्व फलका साक्षात्कार करने जाकर हम मुग्ध और विस्मित होते हैं उनकी अतुलनीय स्वीकरण-शक्तिके दर्शन करके। उपनिषद्के दुर्दशं-गूढ़मनुप्रविष्टं-गुहाहितं ब्रह्मके साथ कविने वैष्णव भक्तके लीलारसमयं रूपको भी प्रेमके माध्यमसे ग्रहण किया है। वे अनुभव करते हैं कि जड़ताकी मोहनिद्रासे "हमारी समस्त प्रकृतिको जगा देनेके लिये ही विपद-मृत्यु-दुःख-शोक क्षण-क्षणमें आकर हमें झकझोर जाते हैं।" अपने व्यक्तिगत जीवनमें रवीन्द्रनाथने किस अविचल धैर्य और अविचल शान्तिके साथ दुःखको गले लगाया था, यह रवीन्द्र-जीवनीका अनुशीलन करनेवाले प्रत्येक अध्येताके निकट स्पष्ट हो जाता है। शोकके निविड़ तिमिरान्तरालमें उन्होंने प्रभुके मंगल-प्रदीपका प्रकाश ही देखा है और कहा है: "आविरावीर्म्म एधि"। उपकरण-बहुल सांसारिक जीवनमें उनके अनेक गीतोंमें मानों मैत्रेयीकी वही शाश्वत आकांक्षा ही प्रतिध्वनित हुई है: "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्"। प्रेमकी साधनामें मानों कबीर-प्रमुख मध्ययुगके साधक कवियोंका भाव ही प्रकट हुआ है। रवीन्द्रनाथ कहते हैं: "हमारी प्रेम-साधना सती-स्त्रीकी साधना होगी। उसमें सतीके तीनों लक्षण ही विद्यमान होंगे: उसमें ह्री होगी, धी होगी और होगी श्री। उसमें संयम होगा, सुविवेचना होगी, सौन्दर्य होगा।"

एक पत्रके प्रसंगमें रवीन्द्रनाथने लिखा था: "धर्मका अर्थ है मनुष्यत्व। जैसे अग्निका धर्म अग्नित्व है, पशुका धर्म पशुत्व है, उसी प्रकार मनुष्यत्वकी परिपूर्णता ही मनुष्यका धर्म है।" अपनी दुर्बलताको प्रश्रय देकर अपने धर्मको नीचे गिरानेकी प्रवृत्तिकी उन्होंने तीव्र निन्दा की है। "अचलायतन" नाटकमें उन्होंने प्राणहीन आचार-निष्ठाके विरुद्ध घोर प्रतिवाद किया है। आजके उद्भ्रान्त मानव-समाजके अन्तर-में वस्तुतः धर्मकी ही प्रबल क्षुधा और पिपासा है, जिसका स्वयं ही उसे पता नहीं। रवीन्द्रनाथ कहते हैं: "मनुष्यका ज्ञान आज मुक्तिके जिस क्षेत्रमें आ खड़ा हुआ है, उसीके उपयुक्त हृदय-बोध और धर्म-बोधको न पानेसे उसे अपने जीवन-संगीतका सुर न मिलेगा — बार-बार केवल ताल-भंग ही होगा।" मोहमुग्ध धर्म-नामधारी प्रवंचनासे वे निपट नास्तिकताको कहीं श्रेष्ठ मानते हैं। कहते हैं: "आज मिथ्या-धर्मको भस्म करके यदि भारत खरे धर्म और सच्ची आस्तिकताको प्राप्त कर सके, तो वह सचमुच ही नवजीवन लाभ कर सकेगा। नास्तिकताकी आगमें अपने समस्त धर्म-विकारको दग्ध करनेके सिवा, बिल्कुल

नये सिरेसे आरम्भ करनेके अतिरिक्त और कौन-सा रास्ता है, सो मेरी तो समझमें नहीं आता।" स्पष्ट ही इन शब्दोंके भीतर कविकी कौनसी गहरी वेदना मुखर है, यह हम सहज ही अनुभव कर सकते हैं।

धर्मके सरल आदर्शको कवि एक उदाहरणके द्वारा स्पष्ट करते हैं। हम रहनेके लिए घर बनाते हैं, किन्तु मुक्त आकाशका भी हमें उतना ही प्रयोजन है। "यदि आकाशकी ओर हम प्राचीर ही खड़ी करते जाएँगे, तो उससे हमारे गृहका विस्तार चाहे घटित होता जाए, मुक्त आकाश सुदूरतर होता जायगा।" धर्मको इस प्रकार सांसारिक व्यवहारकी वस्तु बनाना अधर्म है। कवि देशकी सनातन वाणीके द्वारा हमें सावधान करते हैं:

अधर्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति॥

ARTISTS AND ART FORMS IN INDIA

Art forms, says Coomaraswamy, are by no means empirically determined but designed as far as possible according to metaphysical tradition: On one hand comfortably to the divine order, and on the other with a view to facilitating approximate individual perfection by an adjustment of opportunity to potentiality. Even town planning, adds Coomarswamy, depends in the last analysis upon considerations of this kind. The artist was thought to visit some heaven and there observe the ideal which he treasured in his heart and tried to approximate to it on earth. The sculptor made image not for museum or mantle piece, but for worship in the temple. It is so even to-day except when made for foreign tourists. The *Ramayana* and the *Mahabharata* are not only great poetry but *dharmashastra-s* meant for all as religious, political, social and ethical teaching. The concept of 'levels of enjoyment' in a work of art had been perfected by a mature civilization. Art had, like the legendary *kamadhenu*, to fulfil every one's desire—appeal to the learned (*pandita*), the pious (*bhakta*), the cultivated (*sharadavat*), the master artist (*acharya*) and the layman (*alpabuddhijana*). It must have usefulness (*prayojana*) and ultimate value (*purushartha*).

From: 'LITERARY CRITERION' —**C. D. Narasimhaiah**

☆ ☆ ☆ दिव्य जीवनके प्रेरणास्रोत : वेद

श्री विनोदचन्द्र विद्यालंकार, एम. ए., गुरुकुल विश्वविद्यालय, काँगडी, हरिद्वार

वेद आर्यजातिकी पवित्र पुस्तक हैं। ये सनातन कालसे श्रद्धालु वर्गके लिए दिव्य जीवनके प्रेरणा-स्रोत रहे हैं। इनमें मानवके उत्थानके लिए उद्बोधनके गीत भरे पड़े हैं। इनमें आध्यात्मिकताका सन्देश मुखरित हो रहा है। इनमें आचार-निर्माणकी भावना प्रतिध्वनित होती है। इनमें जीनेकी कला वर्णित है। ये उच्च जीवनका मार्ग प्रशस्त करते हैं। ये भगवान्के प्रति आत्म-समर्पण द्वारा आत्म-कल्याण करनेका मन्त्र पढ़ाते हैं। ये मनुष्यके अन्तःकरणमें यज्ञ-भावनाकी ज्योतिको स्फुरित करते हैं। ये सत्य, यश, माधुर्य, अभय, एवं विश्वशान्तिका नाद गुंजाते हैं। ये पाठकके अन्दर आत्म-विश्वास, आत्मबल और महत्वाकांक्षाको जगाते हैं।

वेदोंमें जहाँ ईश्वर-स्तुति, यज्ञ, राजधर्म, सृष्ट्युत्पत्ति, पशु-पालन, कृषि, व्यापार, शत्रु-विजय, आरोग्य आदिके अध्याय उद्घाटित हुए हैं, वहाँ साथ ही व्यक्तिगत एवं सामाजिक जीवनको पवित्र बनानेके लिए अनेक नैतिक आदर्शोंका भी बड़ी ही उद्बोधक और सरस शैलीमें संकीर्तन हुआ है। यहाँ हम कुछ वैदिक प्रेरणाएँ उद्धृत कर रहे हैं।

भ्रातृ-भावना

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः।
अन्यो अन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ।।
अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ।।
मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ।।

अथर्व. ३।३०।१–३ ।।

प्रभु कह रहे हैं: "आप सब मानवोंके लिए मैं सौहार्द, सांमनस्य तथा अविद्वेषकी प्रेरणा करता हूँ। आप सब परस्पर ऐसा प्रीतिका व्यवहार करें जैसा गाय अपने नवजात वत्ससे करती है। पुत्र पिताका आज्ञाकारी रहे, मातासे उसका मन मिला रहे। पत्नी पतिके प्रति मधुमय, शान्त वाणी बोलने-वाली हो। भाई भाईसे द्वेष न करे, बहिन बहिनसे कलह न करे। सब आपसमें मिलकर चलते हुए, एक-लक्ष्य होकर भद्रवाणीमें वार्तालाप किया करें।"

संगठन

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथापूर्वे संजानाना उपासते ।।
समानो मन्त्रः समितिः समानी, समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः, समानेन वो हविषा जुहोमि ।।

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति।।

ऋग्. १०. १९१. २–४

"संगठित होकर चलो, संगठित होकर बोलो, आप लोगोंके मन संगठित होकर ज्ञानोपार्जन करें। जैसे श्रेष्ठ देवजन एकमत होकर अपने-अपने कर्तव्यका पालन करते हैं, वैसे ही आप भी करें। आप सबका समान मन्त्र हो, समान समिति हो, समान मन हो, समान चित्त हो। मैं आपके अन्दर संगठनका मन्त्र फूंकता हूँ, समानताकी हविसे आपको आहुत करता हूँ। आपका संकल्प एक हो, आपके हृदय एक हों, आपका मन एक हो, जिससे आपमें संगठन रह सके।"

मैत्रीभाव

दृते दृंह मा,
मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम्
मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे।
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे।।

यजु. ३६.१८

"हे द्वेषविदारक प्रभो, आप मुझे दृढ़ता प्रदान कीजिए। मैं ऐसा बनूँ कि मुझे सब लोग मित्रकी दृष्टिसे देखें। मैं भी सबको मित्रकी दृष्टिसे देखूँ। इस प्रकार हम सभी एक-दूसरेको मित्रकी दृष्टिसे देखा करें।"

सत्य

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः।
अश्रद्धामनृतेऽदधात् श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः।।
अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्।
इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि।।

यजु. १९. ७७ तथा १.५

"प्रजापति प्रभुने सत्य और अनृत दोनोंके स्वरूपोंको देखकर उनका विश्लेषण कर दिया है। उसने कहा है कि अनृतमें अश्रद्धा रखो तथा सत्यमें श्रद्धा। अतः हे व्रतपते अग्ने! मैं आजसे यह व्रत लेता हूँ कि मैं अनृतको छोड़कर सत्यको ग्रहण करूँगा। आपकी कृपासे मैं इस व्रतका पालन कर सकूँ। यह मेरा व्रत सफल हो।"

पाप-मुक्ति

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव।
यद् भद्रं तन्न आसुव।।

ऋग्. ५.८२.५; यजु. ३०.३

"हे शुभ प्रेरणाओंको देनेवाले देव, आप हमारे पापोंको दूर कीजिए और जो भद्र गुण हैं वे हमें प्रदान कीजिए।"

परोऽपेहि मनस्पाप किमशस्तानि शंससि।
परेहि न त्वा कामये वृक्षां वनानि संचर
गृहेषु गोषु मे मनः।।

अथर्व. ६.४५.१

"हे मेरे मनके पाप, तू मेरे पाससे दूर हो जा। क्यों तू निन्दित कार्य करनेकी सलाह दे रहा है? हट जा, मुझे तेरी चाह नहीं है। तू वृक्षोंसे जाकर टकरा, वनोंमें भटकता फिर। मेरा मन तो गृहकार्योंमें तथा गोसेवा, राष्ट्रसेवा आदि शुभ कर्मोंमें लगा हुआ है।"

शिव-संकल्प

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु।।
सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु।।

यजु. ३४.१,६

"जो जागते हुए दूर-दूर जाता है, वैसे ही सोते हुए भी जाता है, एवं जो दूरगामी तथा ज्योतियोंमें एक अद्‌भुत ज्योति है, वह मेरा मन शिव-संकल्पोंवाला हो। जैसे कुशल सारथि लगामोंसे नियन्त्रित करके रथके घोड़ोंको ठीक मार्ग पर ले जाता है, वैसे ही हृदयमें स्थित, बूढ़ा न होनेवाला, अति वेगशाली जो मन अपने सद्‌विचारोंसे मनुष्योंको सन्मार्ग पर चलाता है, वह मेरा मन शिव-संकल्पोंवाला हो।"

मनोबल

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे।
ज्योक् च सूर्यं दृशे।।
पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः।
जीवं व्रातं सचेमहि।।

यजु. ३.५४, ५५

"यदि किसी कारण हम हतोत्साह हो गए हैं तो पुनः हमारे अन्दर मनोबल आ जाये, जिससे हम कर्मरत हों, दक्ष बनें, जीवितोंकी तरह जियें और चिरकाल तक सूर्यका दर्शन करते रहें। पुनः हमें पितृजन मनोबल प्रदान करें, पुनः ऋषिजन मनोबल प्रदान करें, जिससे हम जीवितोंकी श्रेणीमें आ जायें।"

शक्ति-संचय

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि, वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि।
बलमसि बलं मयि धेहि, ओजोऽस्योजो मयि धेहि।
मन्युरसि मन्युं मयि धेहि, सहोऽसि सहो मयि धेहि।।

यजु. १९.९

"हे प्रभो, आप तेजस्वी हैं, मुझे तेज दीजिए। आप वीर्यवान् हैं, मुझे वीर्य दीजिए। आप बलवान् हैं, मुझे बल दीजिए। आप मन्युमान् हैं, मुझे मन्यु दीजिए। आप साहसी हैं, मुझे साहस दीजिए।"

वर्चस्विता-यशस्विता

वर्चसो द्यावापृथिवी संग्रहणी बभूवथुः
वर्चो गृहीत्वा पृथिवीमनु संचरेम।
यशसं गावो गोपतिमुपतिष्ठन्त्यायतीः
यशो गृहीत्वा पृथिवीमनु संचरेम।।

अथर्व. १९.५८.३

"आकाश और धरतीने वर्चस्का संग्रह किया हुआ है, हम भी वर्चस्वी होकर भूमि पर विचरें। गौएँ यशोयुक्त गोपतिके पास ही आती हैं, हम भी यशस्वी होकर भूमि पर विचरें।"

सिंहे व्याघ्रे उत या पृदाकौ
त्विषिरानौ ब्राह्मणे सूर्ये या।
इन्द्रं या देवी सुभगा जजान
सा न ऐतु वर्चसा संविदाना।।

अथर्व. ६.३८.१

"जो तेज सिंहमें है, व्याघ्रमें है, सर्पमें है, अग्निमें है, ब्राह्मणमें है, सूर्यमें है और जिसने इन्द्रको इन्द्र बनाया है, वह तेज वर्चस्विता सहित हमें प्राप्त हो।"

यथेन्द्रो द्यावापृथिव्योर्यशस्वान्
यथाप ओषधीषु यशस्वतीः।
एवा विश्वेषु देवेषु वयं सर्वेषु यशसः स्याम।।

अर्थव. ६.५८.२

"जैसे आदित्य द्यावापृथिवीमें यशस्वी है और जैसे जल ओषधियोंमें यशस्वी हैं, वैसे ही समस्त देवजनोंमें हम यशस्वी बन कर रहें।"

माधुर्य

जिह्वाया अग्रे मधु मे जिह्वामूले मधूलकम्।
ममेदह क्रतावसो मम चित्तमुपायसि।।
मधुमन्मे निक्रमणं मधुमन्मे परायणम्।
वाचा वदामि मधुमद् भूयासं मधुसंदृशः।।

अथर्व. १.३४. २,३

"मेरी जिह्वाके अग्रभागमें माधुर्य हो, जिह्वाके मूलमें माधुर्य हो। हे माधुर्य, तू मेरे कर्ममें वास कर, मेरे चित्तमें वास कर। मेरे बाहर निकलनेमें माधुर्य हो, मेरे समीप आने और दूर जानेमें माधुर्य हो। वाणीसे मैं मधुर भाषण करूँ। मैं मधु जैसा मीठा हो जाऊँ।"

पवित्रता

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनवो धिया।
पुनन्तु विश्वानि भूतानि पवमानः पुनातु मा।।
उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च।
अस्मान् पुनीहि चक्षसे।।

अथर्व. ६.१९. १,३

"मुझे देवजन पवित्र करें। मुझे मननशील लोग अपने सद्विचारसे पवित्र करें। मुझे सब भूत पवित्रता प्रदान करें। पावक प्रभु मुझे पवित्रता प्रदान करें। हे सर्वप्रेरक प्रभो, पवित्र ज्ञान तथा पवित्र कर्म दोनोंसे आप मुझे पवित्र कीजिए, जिससे मैं द्रष्टा बन सकूं।"

दोष-निवारण

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो
वातितृण्णं, बृहस्पतिर्मे तद् दधातु।
शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ।।

यजु. ३६.२

"जो कोई मेरे चक्षुमें, हृदयमें या बुद्धिमें बड़ा दोष उत्पन्न हो गया है, बृहस्पति प्रभु उसे दूर कर दे। सकल भुवनका स्वामी प्रभु ऐसी कृपा कर मेरे लिए सुखदायक हो।"

श्रद्धा-मेधा

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यन्दिनं परि।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ।।

ऋग्. १०.१५१.५

"प्रातः हम श्रद्धाका आह्वान करते हैं, मध्याह्नमें श्रद्धाका आह्वान करते हैं। हे श्रद्धे, तू हमें श्रद्धालु बना।"

यामृषयो भूतकृतो मेधां मेधाविनो विदुः।
तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कृणु ।।

अथर्व. ६.१०८.४

"उज्ज्वल भूतका निर्माण करनेवाले मेधावी ऋषियोंने जिस मेधाको पाया था, उस मेधासे हे सर्वाग्रणी प्रभो, मुझे मेधावी बनाइये।"

त्याग-भावना

अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन् दानाय चोदय।
पणेश्चिद् वि म्रदा मनः ।।

ऋग्. ६.५३.३

"हे तेजस्वी पोषक प्रभो, जिसकी त्यागकी इच्छा नहीं होती, उसे भी आप त्यागके लिए प्रेरित कीजिए। कृपणके भी मनको आप मदु बना दीजिए।"

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः
सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं
केवलाघो भवति केवलादी ।।

ऋग्. १०.११७.६

"हृदयहीन व्यक्तिका अन्नादि ऐश्वर्य प्राप्त करना व्यर्थ है। सच कहता हूँ, वह उसके लिए मृत्यु बनकर आता है। जो उपार्जित अन्न आदिसे न श्रेष्ठ देवोंका पोषण करता है, न साथियोंका, ऐसा अकेला खानेवाला व्यक्ति केवल पापका ही भागी होता है।"

सच्चा चारित्र्य

परि माग्ने दुश्चरिताद् बाधस्व—
आ मा सुचरिते भज।
उदायुषा स्वायुषा-उदस्थाममृतां अनु ।।

प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।
येन विश्वा: परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ।।

यजु. ४.२८, २९

"हे मार्गदर्शक प्रभो, आप मुझे दुश्चारित्र्यसे दूर हटाइये, सच्चरित्रमें प्रवृत्त कीजिए। आपकी कृपासे मैं उत्कृष्ट जीवनसे युक्त होकर अमर पद पा लूँ। हे प्रभो, हम सब ऐसे मार्ग पर चलें जो कल्याण प्राप्त करानेवाला और निष्पाप होता है तथा जिस पर चलकर मनुष्य सब विद्वेषक विघ्न-बाधाओंको छिन्नभिन्न करता हुआ ऐश्वर्य प्राप्त कर लेता है।"

उन्नति

उद्यानं ते पुरुष नावयानं, जीवातुं ते दक्षतातिं कृणोमि ।
आ हि रोहेममममृतं सुखं रथम्, अथ जिर्विविदथमावदासि ।।

अथर्व. ८. १. ६

"हे नर, तेरी उन्नति होनी चाहिए, अधोगति नहीं। मैं तुझे जीवन और बल प्रदान करता हूँ। तू इस सुखमय शरीर-रथ पर बैठ उन्नति-पथ पर अग्रसर होता रह, और चिरंजीव होकर ज्ञान-चर्चा करता रह।"

ये वैदिक दिव्य जीवनकी कतिपय आदर्श प्रेरणाएँ यहाँ संकलित हैं। इनसे बल पाकर हम अपने व्यक्तिगत तथा सामाजिक जीवनको पुण्य बना सकते हैं। इन उदात्त भावनाओंके पुष्पोंसे हम अपने जीवनको सजा कर सुरभित कर सकते हैं। अपने हृदय-सरोवरके प्रवाहको इन तरंगोंसे तरंगित कर निर्मल बना सकते हैं। इन अमृत-बिन्दुओंका आस्वादन कर अपने-आपको अमर कर सकते हैं। इन पवित्र भावोंके संजीवन-रससे अनुप्राणित हो हम जागृति और स्फूर्ति पा सकते हैं।

HOW IS *RASA* AWAKENED?

How is *rasa* (aesthetic pleasure) awakened? The mind of the responsive reader is attuned to the emotional situation as portrayed in the work of art (hradaya samvada), is then absorbed (tanmayata) in its portrayal and this absorption results in *rasanubhava* (experience of aesthetic pleasure). The organization of the poem should involve all the significant emotions (akhandananda), not as in Aristotle pity and fear only, but the erotic, the comic, the frightened, the disgusting, the tender, the tranquil, etc., though one of them will predominate, as the tender (*karuna*) in the Ramayana and the tranquil (*shanta*) in the Mahabharata. The emotions may be of the individual poet but he must universalize (*sadharanikarana*) them. And so much depends in this on the poet's (*pratibha*) imagination and (*vasana*) sensibility and (*abhyasa*) assiduous cultivation of the art. So created it gives pleasure immediately (*ramaniyata*), while indirectly it helps to transcend the egocentric and presenticentric states (*alaukika*). In all the controlling quality is propriety (*auchitya*). If this is not observed there is *rasabhanga*, *rasabhasa* (bathos).

From: LITERARY CRITERION —**C. D. Narasimhaiah**

☆ ☆ ☆ वेदमें आर्यनारीका दर्शन

डॉ. प्रशान्तकुमार वेदालंकार, हंसराज कॉलेज, दिल्ली

नारीके बिना यह सम्पूर्ण विश्व सारशून्य है। जन-विस्तारकी दृष्टिसे पुरुषकी अपेक्षा नारीकी महत्ता अधिक है। नारीकी इसी महत्ता तथा आवश्यकताके कारण ही वैदिक साहित्यमें इसकी कामना और इसकी समुचित पालना प्रत्येक गृहस्थसे किये जानेका विधान है। इसी कारण इसका नाम कन्या अर्थात् सबके द्वारा वांछनीय रखा गया है। यास्काचार्यने निरुक्तमें 'कन्या कमनीया भवति' कह कर उसे कमु धातुसे सिद्ध करके सबसे चाही जानेवाली कहा है। मनुने 'यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा' (९-१३०) जैसा पुत्र वैसी ही पुत्री — कहकर नारीका महत्त्व पुरुषके समान ही निर्दिष्ट किया है।

वैदिक साहित्यके अनुसार ब्रह्मचर्य-कालमें कन्याको सुशिक्षित किया जाना आवश्यक है। नारीको 'सरस्वती' शब्दसे सम्बोधित करके उसे वाणी और ज्ञानकी देवी कहा है। अशिक्षित कन्या अमंगलकारिणी होती है, अतः अथर्ववेद (३-२८-२)में माता-पिताको यह परामर्श दिया गया है कि कन्याको शैशव-कालमें ही पूज्यजनके आश्रित रख देना चाहिए जिससे वह सुखदायिनी बन सके। मनुने 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्' (३-२) कहकर कन्याको ज्ञान-विज्ञानके भण्डार वेदोंको पढ़नेका उपदेश दिया है।

भली प्रकारसे सुशिक्षित हो जानेके उपरान्त जब कन्या युवा हो जाती है, तब उसका विवाह हो जाना चाहिए। वैदिक साहित्यमें विवाहका अत्यधिक महत्त्व है। अथर्ववेद एवं मनुस्मृतिमें गृहस्थाश्रमको स्वर्ग कहा गया है। कुछ आधुनिक विचारकोंका मत है कि विवाहमें कर्त्तव्यकी प्रधानता होनेके कारण प्रेमका अभाव रहता है। विवाहित व्यक्ति प्रेमके विषयमें अनभिज्ञ होता है। किन्तु वस्तुतः यह एक भ्रान्त धारणा है। भारतीय कन्या एक बार पतिका वरण करनेके उपरान्त उससे अटूट सम्बन्ध स्थापित कर लेती है। सत्यवान् एवं सावित्रीकी प्रेमकथा अमर है। पिता द्वारा किसी द्वितीय पतिको चुननेके लिए कहने पर उसका दृढ़ उत्तर है:

दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा।
सकृद् वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम्॥

चाहे वह दीर्घायु हो या अल्पायु, चाहे उसमें गुण हों या वह गुणहीन हो, परन्तु मैंने एक बार पति चुन लिया है; अब मैं दूसरा पति कदापि नहीं चुनूंगी। इसी प्रकार जब सीताको उसके पतिने त्याग दिया तो वह रामके प्रति दृढ़ निश्चय करती है:

साहं तपः सूर्यनिवृष्टदृष्टिः ऊर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये।
भूयो यथा मे जननान्तरेपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः॥

पुत्रका जन्म होनेके बाद मैं सूर्यकी ओर दृष्टि करके तपस्या करूँगी, जिससे अगले जन्ममें तुम ही मेरे पति बनो और तुमसे मेरा वियोग न हो। हमारी भारतीय परम्पराके अनुसार एक ओर यदि परि-णयके बिना प्रेम अवैध है तो दूसरी ओर प्रेमके बिना विवाह अनैतिक है।

वैदिक साहित्यके अनुसार बाल-विवाह पाप है। उसके अनुसार विवाहित दम्पती इतने प्रौढ़ हों कि वे प्रेमी, पति-पत्नी तथा शिशुओंके माता-पिता हो सकें। विवाह-संस्कारमें इस प्रकारके अनेक मन्त्रोंका

पाठ किया जाता है, जिनसे सूचित होता है कि वे तत्काल ही सन्तान उत्पन्न करनेमें समर्थ हैं। ऋग्वेदमें स्पष्ट लिखा है कि पतिको प्राप्त करनेकी इच्छा करनेवाली कन्याका ही विवाह होना चाहिए। कन्याका पुरुषकी कामना करना तथा उसका पुत्रोत्पत्तिमें समर्थ होना इस बातको स्पष्ट सूचित करता है कि उसकी विवाह-आयु १६ वर्षसे कम कभी नहीं होनी चाहिए, क्योंकि वह इस आयुमें ही सन्तानोत्पत्तिमें समर्थ सिद्ध होती है। किन्तु १६ वर्ष विवाहकी न्यूनतम आयु है। सूर्या आदि पद उसे आदित्य ब्रह्मचारिणी अर्थात् २५ वर्षकी आयु तक ज्ञान और बलका संग्रह करनेका उपदेश देते हैं।

वैदिक साहित्यमें पत्नीको पतिके घरमें सर्वोपरि स्थान प्रदान किया है। अथर्ववेदमें उसे घरमें खिली हुई कलीका स्थान देकर घरके अन्य सदस्योंसे अधिक महत्त्वपूर्ण माना है। 'वह वधू पतिके घरमें जाकर रानी बने और वहाँ प्रकाशित होवे'—कहकर उसे घरकी स्वामिनी बताया है। वह सास, श्वसुर, ननद और देवर सभीकी सम्राज्ञी है। मनुके अनुसार वह स्त्री घरके कार्योंका प्रबन्ध करती है। उसे वेदकी एक ऋचामें रानी अथवा राजाकी भाँति प्रजाकी चिन्ता करनेवाली कहा गया है।

वधूकी इसी महत्ताके कारण मनुने उसे पूज्य बतलाया है। उसके अनुसार उसकी प्रसन्नतामें सारा कुल प्रसन्न रहता है और उसके दुःखी और अप्रसन्न होनेकी अवस्थामें सारा कुल शोकाकुल हो जाता है। जिस कुलकी स्त्रियाँ दुःखी रहती हैं वह कुल शीघ्र नष्ट हो जाता है; किन्तु जहाँ स्त्रियाँ सुखी रहती हैं वहाँ परिवार सदा फलता फूलता रहता है। जहाँ इनकी पूजा नहीं होती वहाँ सम्पूर्ण क्रियाएँ निष्फल सिद्ध होती हैं। (म० ३–५५,५९)

वैदिक साहित्य कन्याको एक बार खूब सोच-समझकर पतिका वरण करनेकी आज्ञा देनेके पश्चात् संस्कारके सम्पन्न हो जाने पर पुनः उसके त्यागकी आज्ञा नहीं देता। आपस्तम्ब धर्मसूत्रके अनुसार पति-पत्नीमें विभाजन सर्वथा असम्भव है। विवाहमें कन्या कहती है—'हे ध्रुव नक्षत्र, तू जैसा निश्चल है वैसे ही मैं पतिकुलमें निश्चल होऊँ। हे अरुन्धती तारे, जिस प्रकार तू सप्तर्षि तारोंके पास सदा रुका रहता है, वैसे मैं भी पतिकुलमें रुकी रहूँ। हे पति, जो तेरा हृदय है वह मेरा हृदय ही हो जाए और जो मेरा हृदय है वह तेरा हो जाए।' इसके उत्तरमें उसके पतिका कहना है कि मैं तुझे अपने कुलके साथ भली प्रकार सम्बद्ध कर चुका हूँ। अब तू यहाँसे छूट न सकेगी। वे दोनों सौ वर्ष तक इकट्ठा रहनेकी कामना करते हैं।

वैदिक साहित्यका यह आदर्श अनुपम है कि विवाहोपरान्त स्त्री-पुरुषका परस्पर मिलन सन्तानोत्पत्ति जैसे पवित्र कार्यकी पूर्तिके लिए ही है। विवाह-संस्कारमें पुनः पुनः 'प्रजावति, प्रजया वर्धयन्तु; प्रजया परिधत्तां, पुनः पतिभ्यो जायां दाग्ने प्रजया सह' आदि पदोंसे यही स्मरण कराया गया है कि समागम सन्तानोत्पत्तिके लिए ही हो। मातृत्वकी इच्छाके बिना यौन-जीवन व्यतीत करना वैदिक साहित्यको अभीष्ट नहीं है।

गर्भ धारण करनेके उपरान्त नारी पर एक महत्त्वपूर्ण दायित्व आ पड़ता है। उसका ध्यान सदा अपने गर्भकी ओर ही रहे। उसे वर्चस्विनी होकर सदा प्रसन्न रहना चाहिए। गर्भावस्थामें स्त्रीके प्रत्येक क्रियाकलाप एवं आचरणका प्रभाव उसकी सन्तान पर पड़ता है। वह इस अवस्थामें जिस गुणसे युक्त रहेगी, जिस ज्ञानसे तादात्म्य रखेगी, सन्तान भी उस गुण अथवा ज्ञानसे युक्त बनेगी।

वैदिक साहित्य माताको प्रतिष्ठाके उच्चासन पर बिठाता है। उसके अनुसार विश्वके प्रत्येक व्यक्तिसे प्रतिष्ठित उसकी माँ है। शतपथ ब्राह्मण 'मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् पुरुषो वेद' कह कर माँको मानवका प्रथम गुरु स्वीकार करता है। महर्षि वशिष्ठ तथा मनुका कथन है कि उपाध्यायसे दस गुना

प्रतिष्ठित पिता है और पितासे सहस्र गुना प्रतिष्ठित उसकी माँ है। तैत्तिरीय उपनिषद्में 'मातृदेवो भव' कहकर पुत्रको माँकी देवताकी भाँति पूजा करनेका आदेश है। पारस्कर गृह्यसूत्रके अनुसार माँके पतित होने पर भी पुत्रका धर्म है कि वह उसकी सेवा करे।

इस प्रकार वैदिक साहित्यमें नारीका महत्त्व अत्यधिक है। वह माता बनकर पुरुषका निर्माण करती है। उसके कर्त्तव्यकी पूर्ति आदर्श सन्तानकी जननी बनकर उसे सम्पूर्ण सांसारिक सफलताओंके रहस्योंको समझाकर कर्मक्षेत्रसे संघर्ष करनेके लिए तैयार करके बाहर भेजनेमें निहित है। उसके बिना पुरुषकी और उससे सम्पूर्ण समाजकी प्रगति सर्वथा असम्भव है। मातृसुख-विहीन बालक प्रायः आवारा, निष्कर्मण्य और असफल ही दृष्टिगोचर होते है। पत्नीके बिना पुरुषकी प्रतिष्ठा और सम्मान नगण्य है। इन्हीं सब कारणोंसे वेदने पत्नीको घरका कार्य सौंपा है। यदि वह चाहे तो घर, परिवार, समाज और राष्ट्रको स्वर्ग बना सकती है और चाहे तो नरक। वह जैसा घरका निर्माण करेगी वैसा ही सम्पूर्ण समाजका ढाँचा बदल जाएगा। घरकी समुचित देखभालके लिए ही मनुने उसे सारे जीवनभर धन कमानेकी चिन्ता-ओंसे मुक्त कर रखा है।

वेदके इस उच्च आदर्शको न समझ सकनेके कारण कुछ लोग नारीको गृह-व्यवस्थाका भार सौंपनेका अर्थ उसका असामर्थ्य मानते हैं। उनके विचारमें नारी बाहर समाजमें खुले रूपमें रहनेमें असमर्थ है। उसे पिता, पति और पुत्रके कमाये धन पर निर्भर रखनेका अर्थ यह है कि वह धन कमानेके अयोग्य है। घरकी चारदीवारीमें बन्द रहनेके अतिरिक्त उसका बाहर निकलना सर्वथा दूभर है। पर वस्तुतः वे वेदके सच्चे अभिप्रायको समझनेमें असमर्थ रहे हैं। इतिहास साक्षी है कि जब जब स्त्रीको भली प्रकार शिक्षित करके घरकी सम्पूर्ण व्यवस्था नहीं सौंपी गई तब तब समाजका पतन हुआ है। बिना व्यष्टिकी उन्नतिके समष्टिकी उन्नतिकी कल्पना करना व्यर्थ है। यदि नारी भी पुरुषकी भाँति बाहरके क्षेत्रमें प्रविष्ट हो जाए, पुरुषकी ही भाँति घूमघाम कर धन-संचय करे, जीवनके विविध युद्धोंसे संघर्ष करनेमें तत्पर रहे, तो समाजरूपी गाड़ीके दोनों पहियोंका कल्मषताके पंकमें फँस जानेका खतरा है। परिणामस्वरूप मानव-समाजकी नींव, जो कि शैशवावस्थामें माता ही तैयार करनेमें समर्थ है, कच्ची रह जायगी। पत्नी पतिको भी कभी सन्मार्ग पर प्रेरित करनेमें समर्थं न रहेगी। वस्तुतः वेद उसे घरका काम सौंप कर उसकी स्वतन्त्रताका अपहरण करनेका इच्छुक नहीं है। वह तो आपत्कालमें आवश्यकता पड़ने पर उसे बाहरके क्षेत्रमें कूच करनेकी पूरी स्वतन्त्रता प्रदान करता है। तब वह संघर्षमें पुरुषोंको भी मात कर देती है। अथर्ववेदके १९ वें काण्डमें उसे गौकी भाँति कहा गया है। वह गौकी भाँति दया, सरलता, ममता और प्रेमकी खान है। किन्तु जब उस सरल स्वभाव गौको कोई तंग करता है, तो वह मरखनी होकर उसे मार भगानेमें समर्थ सिद्ध होती है। नारी भी अपनेको सताया जाता देखकर अत्या-चारीके प्रति भयानक रूप धारण कर लेनेमें समर्थ है। उसमें वीरताकी तीव्र भावना है। वह राजनीतिकी कुशल खिलाड़ी है। उसका घरमें रहना उसके कर्त्तव्यका सूचक है, उसकी दासताका नहीं। शुद्ध व्यव-हारके लिए परदा-प्रथाको दूर रखा गया है। वह सभाओंमें भाग ले सकती है। अध्यापन-कर्म करनेमें समर्थ है। उपनिषदोंमें गार्गी, मैत्रेयी आदि विदुषी महिलाओंके नाम विद्यमान हैं, जो कि दर्शन तथा इतिहासकी पण्डिता हैं। शास्त्रार्थमें पुरुषोंको भी हरा देनेमें समर्थ हैं। आजकी परिस्थितियाँ यदि नारीको कार्य करनेके लिए मजबूर करती हैं तो वह कार्य कर सकती है। किन्तु बाहरके क्षेत्रमें जाकर वह उच्छृंखल न हो जाए, इस बातका ध्यान रखना अनिवार्य है।

वैदिक साहित्य व्यक्तिगत उन्नतिसे समष्टिगत उन्नतिके सिद्धान्तको स्वीकार करता है। उसके अनुसार गृहकी उन्नतिसे राष्ट्रकी उन्नति होनी सम्भव है। उसने नारीको घरकी सम्राज्ञी बना कर प्रकारान्तरसे विश्वका शासन-सूत्र उसीके हाथमें सौंप दिया है। वेदकी मान्यता है कि गृहकी व्यवस्था एवं परिवारको सुखी रखनेके कार्यमें कुछ सूक्ष्मताएँ हैं जिन्हें नारी समझ सकती है, पुरुष नहीं। अपने शिशुको पूर्ण योग्य बनानेकी क्षमता माँमें विद्यमान है, पितामें नहीं। नारी घरमें रहकर बाहरकी सभी कल्मषताओंसे बची रहती है और घरमें ही रहकर अपने पति, पुत्र अथवा भाईको ऐसे निर्देश देती है कि वे भी बाहर जाकर किसी पापपूर्ण कर्ममें लिप्त न हों। वह घरको स्वर्ग बनाकर परोक्ष रूपसे सम्पूर्ण समाज, राष्ट्र अथवा विश्वको स्वर्ग बनानेमें समर्थ सिद्ध हो सकती है। नारी मानव-समाजकी उन्नतिके लिए अनिवार्य अंग है। यदि वेदके इस दृष्टिकोणको समझकर नारीको घरकी व्यवस्थाका भार सौंपकर हम उसका सम्मान कर सकें, और घरका कार्य सौंपनेका अर्थ उसमें बाहरका काम करनेकी अयोग्यता न मानें, तो मानव-समाज अधिक सुखी रह सकेगा।

मानव-जातिका उत्कर्ष नारीजातिकी समुचित उन्नतिमें निहित है। हमारे विचारमें वैदिक साहित्यमें नारीके सम्बन्धमें जो धारणाएँ व्यक्त की गई हैं, उनके सम्यक् परिपालनसे उसकी समुचित उन्नति होगी। वैदिक साहित्यके सन्देश ही उसकी उन्नतिके प्रत्येक मार्गको प्रशस्त करनेमें सक्षम हैं—'नान्यः पन्थाः विद्यतेऽयनाय।'

MODERN AGE AND UGLINESS

But the modern age is in a hurry, and has no time. Livelihood has gained the upper hand of life. Man has to race through his work and rush through his pleasure in the midst of a crowd of accelerating machines. The human being who used to create his own intimate world at leisure, now delegates his duties to a factory, and rigs up some sort of provisional affair on the spur of the moment to suit his needs, according to some official standard. There is no urge to consider whether life is in harmony with the mind or not, for the mind of man is engaged, along with the crowd, in pulling the ropes of the huge juggernaut car of livelihood. Instead of music, there issue from his throat hoarse shouts of 'Push boys, push'. He has to spend most of his time in company of the crowd, not in the world of his own fellows. His mentality is the mentality of the hustler. In the midst of all this hustle, he has not the will-power left to by-pass ugliness unadorned.

From: 'On Modern Poetry' **Rabindranath Tagore**

☆ ☆ ☆ भारतीय आचारशास्त्र

लेखकः आचार्य दत्तात्रेय वाबले, डी. ए. बी. कॉलेज, अजमेर

अल्बर्ट स्वीटजरने अपने निवन्ध 'आचारशास्त्रका विकास' में जो फ्रान्सकी "मॉरल एण्ड पॉलिटिकल साइन्स" की अकादमीमें पढ़ा था उसमें हिन्दूधर्मके आचारशास्त्रके सम्बन्धमें कुछ प्रश्न तथा शंकायें उठाई थीं।

साधारणतया उनके अनुसार आचारशास्त्रकी परिभाषा इस प्रकार है: "आचारशास्त्र केवल अपने कल्याण तक ही सीमित नहीं है, इसमें दूसरों तथा समस्त मानव-जातिका कल्याण भी अपेक्षित है।"

विभिन्न धर्मों और विचारकोंके आचारशास्त्रके विकास तथा दृढ़तामें योगदानका मूल्यांकन करते हुए तथा भौतिक जगतके स्वीकारात्मक या सत्तात्मक दृष्टिकोणके साथ आचारशास्त्रकी तुलना करते हुए वे कहते हैं:

"भारतीय विचारकोंकी इस जगतके प्रति नकारात्मक धारणा (जो उनके विचारमें अपने अस्तित्वको जगतसे निःसंग तथा अनासक्त करते हैं) ही का फल था, क्योंकि वास्तविक अस्तित्व अभौतिक, अमिट तथा वाह्य है, और सांसारिक सत्ता कल्पित, भ्रमात्मक तथा क्षणभंगुर है।" जिस जगतकी हम कल्पना करते हैं, उनके लिए यह अभौतिक जगतकी देश एवं कालमें मृगमरीचिका थी। उनका कथन है कि इस मायामय जगतमें कार्य-व्यापारमें प्रवृत्त हो तथा आसक्त होकर मानवने एक वड़ी भूल की है। केवल निष्क्रियता (अकर्मण्यता) ही प्रकृतिकी सत्ताका सही ज्ञानका व्यवहार है।

वे मानते हैं कि किसी अंशमें अकर्मण्यतामें भी आचार-सम्वन्धी विशेषतायें हैं।

जहाँ भौतिक पदार्थोंके प्रति अनासक्ति अहंकारके त्यागको उत्पन्न करती है, जो केवल लोभसे उत्पन्न होती है। अकर्मण्यताका एक प्रमुख रूप अहिंसा भी है।

किन्तु वे फिर लिखते हैं, ब्राह्मणधर्म, सांख्य, जैनधर्म तथा बौद्धधर्मके विचारक हिंसा न करनेको ऊँचा स्थान प्रदान करते हैं, तथा अहिंसाका नाम देते हैं। वास्तवमें इसको वे उच्च सिद्धान्त मानते हैं। कुछ भी हो, यह अपूर्ण तथा अधूरा है, क्योंकि यह मनुष्यको अहम् भाव प्रदान करता है, ताकि वह केवल अपनी ही मुक्तिके लिए पूर्णतया प्रयत्नशील रहे।

वह केवल धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तोंके लिये अनुशासित करता है, करुणाके लिए नहीं। इसकी माँग केवल पाप न करनेकी है, वजाय इसके कि प्रवृत्तिमूलक कार्योंके लिए प्रेरणा प्रदान करे, जो परोपकारकी भावनासे ओतप्रोत हों।

आचारशास्त्रकी जो परिपाटी जगतके स्वीकारात्मक विचार ही से केवल सम्बन्धित हो, वही स्वाभाविक और पूर्ण हो सकती है। बुद्धने ब्राह्मण धर्मके हिंसात्मक दर्शनके प्रति विद्रोह किया और करुणाका उपदेश दिया। वे भी अकर्मण्यताके सिद्धान्तके त्यागका लोभ संवरण नहीं कर सके।

भारतीय विचारका यह अनुशीलन जो विस्तृत अर्थमें हिन्दूधर्म कहलाता है, जो साधारणतया बहुतसे अमरीकी और पश्चिमके लोगों द्वारा मान्य है, जो हिंन्दूधर्म एवं दर्शनमें गहरी दिलचस्पी लेते हैं। हमें मालूम है कि किस प्रकार ईसाई धर्मोपदेशक दृढ़ताके साथ विश्वास करते हैं कि भारतमें समग्र मानव एवं समाज-कल्याणकारी कार्यकलाप सब ईसाई धर्म द्वारा ही प्रेरित हैं। जब मैं संयुक्त-राष्ट्र अमेरिकामें था, तब बहुत लोगोंने मुझसे इसी प्रकारके प्रश्न किये थे, जो संक्षिप्त रूपमें निम्न प्रकार हैं:

क्या आप लोग नहीं जानते भारतमें जो निर्धनता तथा कष्ट हैं, वे आपके कर्मसिद्धान्तकी स्वाभाविक देन नहीं हैं?

क्या भारतके लोग अपनी भौतिक उन्नति एवं समृद्धिके लिए प्रोत्साहित हो सकते हैं, जबकि उनका धर्म यह सिखाता है कि संसारकी प्रत्येक वस्तुका त्याग करो?

क्या यह ठीक है कि हिन्दू संसारकी सत्यतामें विश्वास नहीं करते हैं? चूँकि हिन्दू जीवन-दर्शन संसारके मिथ्यात्व पर आधारित है, जो जागतिक अभ्युदयके विपरीत है।

क्या यह ठीक नहीं है कि ईसाईधर्म या साम्यवाद नेहरूके सामने दो विकल्प नहीं हैं? यदि वे समाज-कल्याणकारी राज्यका निर्माण करना चाहते हैं। परलोकमें वैयक्तिक मुक्ति ही हिन्दुओंके समस्त मतोंका उद्देश्य है। वे किस प्रकार दूसरों तथा अपने स्वदेशवासियोंकी भलाईके लिए काम कर सकते हैं?

क्या ये पंचवर्षीय योजनायें और विदेशी सहायता प्रोग्राम जीवन-स्तरको ऊँचा करने तथा लोगोंको इन उद्देश्योंकी प्राप्तिके लिए कठोर परिश्रम करनेका प्रोत्साहन देनेमें सफल होंगे, जबकि उनकी कोई भी महत्त्वाकांक्षा एवं कामना भौतिक अर्थमें सम्पन्न होनेकी नहीं है? क्या आपका अहिंसा तथा अनासक्ति दर्शन भारतकी तटस्थताकी विदेश-नीतिका मूलाधार है?

आधुनिक भारतका अमरीकियोंको परिचय कराते हुए मैंने उनको सामाजिक तथा धार्मिक सुधार-आन्दोलनोंके विषयमें बताया जिससे कुछ भ्रान्त धारणायें हिन्दूधर्मके विषयमें दूर हुईं, किन्तु वे किसी दूसरे प्रकरणमें थीं जिसका हिन्दू धार्मिक दर्शनके विश्लेषणका उद्देश्य नहीं था।

श्री आर्थर गुडफाइन्ड, कलतक जो अमेरिकाकी 'इनफॉरमेशन सर्विस'में नई दिल्लीमें सांस्कृतिक मामलोंके अधिकारी थे, उनके साथ हिन्दूधर्मके रूपोंके बारेमें वार्तालाप करनेका सुअवसर मुझे प्राप्त हुआ था। उन्होंने मुझसे पूछा कि आपने अल्वर्ट स्वीटजरका निबंध पढ़ा है? मेरे नकारात्मक उत्तरमें उन्होंने बड़ी कृपाकरके मेरे पास "दी अमेरिकन रिव्यू आफ जनवरी १९६०"का अंक भेजा, जो मूल फ्रेंचका अंग्रेजीमें रूपान्तर प्रकाशित हुआ था।

श्रीमान तथा श्रीमती गुडफाइन्डके हिन्दूधर्म-दर्शनके सम्बन्धमें बहुत ही मैत्रीपूर्ण एवं प्रशंसात्मक विचार थे, और स्वीटजरके हिन्दूधर्मके विषयमें विचार जानने चाहे। जैसाकि मैंने उनको बताया कि मैं अपने आपको इसके लिए समर्थ नहीं पाता हूँ। किन्तु मेरी सीमाओं तथा इस कार्यकी योग्यताके अभावके बावजूद भी उनके द्वारा की गई शंकाओंका समाधान करनेके लिए मैं राजी हो गया। हिन्दूधर्मका एक संक्षिप्त परिचय उसके एक अपौराणिक फिर भी गर्वान्वित मेरे जैसे अनुयायीका विदेशी मित्रोंको समझानेमें सहायता करे, जो आधुनिक हिन्दूधर्मके विकासको समझनेके इच्छुक थे, और इसका विकास इस थोड़े समय और इस प्रकारके लेख द्वारा।

स्वीटजर द्वारा उठाया गया महत्वपूर्ण प्रश्न यह है कि क्या हिन्दूधर्म जगतके नकारात्मक (मिथ्या-वादी) दृष्टिकोण पर आधारित है?

यदि ऐसा है तो कुछ प्रवृत्तिमूलक और स्वीकारात्मक कथन भी हिन्दूधर्मको समझनेमें आवश्यक होंगे?

वास्तवमें यह विचार करना तथा इसकी परिभाषा करना कि माया या मृगतृष्णा क्या है? सरल कार्य नहीं है।

सौभाग्यसे हिन्दूधर्मका केस इतना निराशाजनक तथा निराला नहीं है, क्योंकि स्वीटजर स्वयं ही स्वीकार करते हैं कि लगभग संसारके समस्त प्रधान धर्मोंने किसी न किसी समय अपनी उन्नति तथा विकास-कालमें इस प्रकारके विचारोंको स्वीकृत किया था, तथा घोषणा भी की थी।

उनके निवन्धमेंसे कुछ निम्नलिखित उद्धरण मेरे अनुमानको प्रमाणित करते हैं:

ईसाईधर्म या ख्रीष्टमत अपने आदिकाल तथा मध्ययुगोंमें संसारके प्रति निषेधात्मक (मिथ्यावादी) विचार अकर्मण्यवादकी अतिवादी सीमाको पार किये विना भी रखता था।

संसारका भगवानके राज्यमें परिवर्तनका आदिकालीन ईसाई स्वप्न देख रहे थे, किन्तु यह कभी नहीं हुआ। प्राचीन कालके तथा मध्ययुगोंके ईसाई लोगोंको संसारमें कोई आशा दृष्टिगोचर नहीं हुई।

ईसाईधर्म तथा स्टाइकइज्म (विदेहवाद)को जो विचार अलग करता है वह यह है। जबकि ग्रीक-रोमन दर्शन जगतकी सत्यता पर विश्वास करता था, वहाँ ईसाईधर्म मिथ्यावादके विचारको मानता था।

दूसरी ओर स्वीटजर अपने परिवर्तित विचार हिन्दूधर्मके विषयमें लिखते हैं: "केवल आचारशास्त्रकी जो पद्धति जगतकी सत्यताके विचारसे युक्त है वही स्वाभाविक एवं पूर्ण हो सकती है। आचारशास्त्रके आवरणमें संसारकी सत्यताका विचार भारतमें प्रचलित है। अकर्मण्यवादके विरुद्ध एक निरन्तर संघर्ष चलता है। हिन्दूधर्म जो ब्राह्मणधर्मके अतिवादोंके विरोधमें एक धार्मिक आन्दोलन है, उसमें स्वीकारात्मक दृष्टिकोणको अकर्मण्यवादके समान ही माना है। भगवद्गीतामें दोनोंका समन्वय है। वे आगे फिर लिखते हैं: आजकल भारतके विचारक कर्मण्यताके सिद्धान्तकी वहुत हिमायत करते हैं। उनका विचार है कि इसका मूल उपनिषदोंमें है। यह सत्य है। इसकी व्याख्यामें भारतके आर्य जिनके विषयमें हम वेदोंमें पढ़ते हैं, वे देशप्रेम तथा उत्साहसे परिपूर्ण थे।

स्वीटजरके द्वारा यह मान्य है कि जगतकी सत्यताका विचार हिन्दू धर्मग्रंथों जैसे वेदों और उपनिषदोंमें प्राप्त होता है। इससे मेरा कार्य सरल हो जाता है।

किन्तु इस तथ्यसे इनकार नहीं किया जा सकता कि हिन्दूधर्मके दीर्घ इतिहासमें एक समय शून्यवाद, अकर्मण्यवाद और मिथ्यावाद, जो मायावाद कहलाता है, अपनी स्वाभाविक सीमाओंको पारकर गया था। वास्तवमें यह हिन्दूधर्मका मूलाधार नहीं था। यह तर्क वास्तवमें १६ वीं शताब्दीके समाज-धर्म सुधारकोंका था। दयानन्द इन सुधारकोंमें सर्वप्रधान थे। उन्होंने सिद्ध कर दिया है कि यह अवास्तविक विचार, मिथ्यावाद और अकर्मण्यवाद वेदोक्त नहीं है। उपनिषदोंमें भी नहीं है, जो वेदोंके केवल पूरक या भाष्यमात्र हैं। उनके अनुसार वेद ही केवल तथा अंतिम हिन्दुओंके धर्मग्रन्थ हैं।

वास्तवमें उनका मूल विचार यह था कि परवर्ती हिन्दूधर्म साथ ही इसका नाम भी मूल वैदिक धर्मका एक ह्रासोन्मुख और विकृत संस्करण है, भारतके आर्योंके वंशज आधुनिक हिन्दू हैं। हमें मालूम है कि उन्होंने तथा दूसरे आधुनिक सुधारकोंने तथाकथित हिन्दूधर्मको, उसके ऊपर लगी हुई गर्द-गुबारको हटाना चाहा, जिसमें अनेक सामाजिक दुर्गुण, जातिवाद, धार्मिक अंधविश्वास तथा दूसरी भ्रान्त धारणायें, जगतका मिथ्यात्व आदि थीं।

स्वीटजर स्पष्ट रूपसे इन सुधारकों तथा स्वतंत्र भारतके नेताओंका स्मरण करते हुए लिखते हैं: "आजकल भारतके विचारक कर्मयोगके सिद्धान्तकी विशेष हिमायत करते हैं।"

वेद एवं उपनिषदोंके मूल दर्शनकी गिरावटका कारण हिन्दुओंका राजनीतिक तथा सामाजिक पतन भी था।

मध्ययुगीन ईसाइयोंकी तरह हिन्दुओंने भी लम्बे और अत्याचारी विदेशी आक्रान्ताओंके दमनके कारण समस्त आशायें तथा अभिरुचि जगतमें खो दी थी।

आन्तरिक उष्मा जो अनेक जातियों तथा सिद्धान्तोंके संघर्षके परिणाम स्वरूप उत्पन्न हुई थी, एक सहायक कारण हुई।

स्वीटजरके निबन्धमें कई भ्रान्त प्रसंग ब्राह्मणधर्म, हिन्दूधर्म, सांख्य तथा बौद्धधर्मके सम्बन्धमें हैं, किन्तु उनका यहाँ यह स्पष्टीकरण आवश्यक नहीं है।

इसमें कोई सन्देह नहीं है कि परवर्त्ती हिन्दूधर्मने वैदिक भारतीय आर्योंके धर्मसे अलग करके देखने पर स्पष्ट है कि भारतीय बड़े दर्शनोंके विचारकोंसे सांत्वना संभवतः उनके पुस्तकीय एवं धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तोंसे प्रेरणा भी प्राप्त की।

ये दर्शन छः विभिन्न दार्शनिक पद्धत्तियों एवं विचारोंका प्रतिनिधित्व करते हैं, जो मूलभूत समस्याओं ब्रह्म, जीव एवं जगतके विषयमें हैं। स्वीटजर केवल उनमेंसे एक सांख्यका ही उल्लेख करते हैं, जो जैसे कि उन्होंने सोचा था, जगतका मिथ्यात्व घोषित करता है।

किसी भी तरह ये छः वैकल्पिक तथा एक-दूसरेके पूरक सिद्धान्त हैं। वे पूर्णतया धर्मशास्त्रीय हैं, कल्पना-प्रधान नहीं हैं, वे धार्मिक रूढ़ियों अथवा जीवन-दर्शनके रूपमें पालनके लिये नहीं बने हैं।

किन्तु कमसे कम उनके रचयिताओंका यह उद्देश्य नहीं था, क्योंकि उन्होंने ग्रीक रोमन युगके भोग-वादियोंकी तरह भौतिक जीवनकी समस्त सुख-सुविधाओंका उपयोग किया था। यह तो केवल वादकी बात हो सकती थी। निराश हिन्दुओंने जो सिद्धान्त सरलतासे उनके अनुकूल पड़ता था उसकी शरण ली, जिसके द्वारा वे अपने पतन एवं दुःखोंके भारको सहन कर सकें। यह केवल जगतके मिथ्यात्वके आवरणमें ही संभव था।

माया या शून्यवाद भी कई सिद्धान्तोंमेंसे एक था। दूसरी ओर उनमेंसे कई सिद्धान्तोंमें एक चार्वाक भी था, जो दूसरी सीमाको स्पर्श करता है, जो स्पष्ट रूपसे भोगवादका खुला जीवन वितानेकी घोषणा करता है। इनके मूल सिद्धान्त तो पश्चिमके भोगवादसे भी एक कदम आगे हैं, जिनका सार है : 'खाओ पीओ, मौज उड़ावो। कल तुम्हें मर जाना है।' चार्वाक-दर्शन परलोक, स्वर्ग, कर्मफलवाद तथा पुर्नजन्म-वादमें विश्वास नहीं करता था। उनके लिए तो केवल यहीं जीवन था, इससे ही वे अधिकसे अधिक लाभ उठाना चाहते थे।

दूसरी नैतिक धारणा प्रकट होती है, स्वीटजर जिसको "संसारकी सचाईका सिद्धान्त" कहते हैं, जो इसके मिथ्यात्वके विपरीत है। यह मानव-भ्रातृत्व है, जो एक-दूसरेके प्रति एक-दूसरेका कर्तव्य है, जो एकके प्रति दूसरेका सेवाभाव, सहानुभूति, करुणा और परस्पर सुख-दुःखमें भागी होना है। स्वीटजर ठीक ही कहते हैं, एक मनुष्य दूसरेके लिए आत्म-त्याग करता है। यह ईसाई आचारशास्त्रका अभिन्न अंग बन गया है। किन्तु यह सोचना गलत होगा कि हिन्दूधर्मने इस समान मानव-भ्रातृत्वके सिद्धान्तको सिद्धान्त या व्यवहार रूपमें नहीं अपनाया; यह भी उसी प्रकार गलत होगा जिस प्रकार जगतके मिथ्यात्व का विचार हुआ है।

यह स्वीटजर भी मानते हैं। वे लिखते हैं: "भारतके बड़े विचारक, भले ही वे ब्राह्मणधर्म, बौद्ध-धर्म या हिन्दूधर्मको मानते हैं भ्रातृभावका अस्तित्व उनके धर्मशास्त्रोंमें प्राप्त होता है। किन्तु इसको आचारशास्त्रमें महत्वपूर्ण स्थान देनेकी कठिनाई उनके सामने थी, क्योंकि परम्परा अनुमोदित जातिबन्धन जो भारतमें मनुष्योंने बनाये हैं नहीं टूट सके। निःसन्देह जातिवादने भारतमें इस विचारके पूरा होनेमें बाधा पहुँचाई है। किन्तु हमें यह भी स्मरण रखना चाहिए कि यह वैदिक धर्मके मूलमें नहीं थी। प्राचीन-कालमें इसका प्रचलन भी नहीं था। यह जो आजकल अविवेकपूर्ण अवस्थामें प्राप्त है, यह हिन्दूधर्मकी विकृतावस्थाके युगकी देन है।

आधुनिक भारतके संविधानने जनताके व्यावहारिक जीवनमें इस जातिभेदके पालनको वर्जित माना है। यह सामाजिक जीवनमें भी मर रहा है, किन्तु धीरे धीरे।

इसी प्रकारके समान कर्मों या अन्य भेदोंके कारण मनुष्योंमें दूसरे धर्मों तथा देशोंमें भी इस आदर्शके व्यावहारिक रूपमें आनेमें बाधायें उत्पन्न हुई हैं। जैसा कि स्वीटजर भी इस बातको स्वीकार करते हैं। यह सिद्धान्त अपनी पूर्ण सत्ताको नहीं प्राप्त कर सका, जितना होना चाहिए था। हमारे समय तक इसमें कठोर मतभेदोंके कारण समझौता हुआ। जातियों, धार्मिक विश्वासों और राष्ट्रीयता आदिके भेद पड़ोसियों तकको अनजान तथा अजनबी बना देते हैं, जिनका हमसे उदासीनताके सिवाय कोई सम्बन्ध नहीं रहता, भले ही हम उनका तिरस्कार न करें। महत्वपूर्ण प्रश्न है मानव-भातृत्वका भाव, आचारशास्त्रकी यह मुख्य धारणा हिन्दूधर्मका मूलाधार है या नहीं। इस तथ्यमें कोई सन्देह नहीं है। समस्त संसार ही हमारा परिवार है (वसुधैव कुटुम्बकम्), यह प्रत्येक हिन्दूको वैदिक धर्मका आदेश है। इसको सुनकर कई पश्चिमी देशवासियोंको आश्चर्य होगा। जातिभेदके बावजूद भी पुराने विचारोंवाला या ऊँची जातिवाला भी मानवी दयाके वशीभूत हो कोई भी बलिदान करनेके लिए तैयार रहता है। उस समय जाति, मत, पंथ कोई भी दीवार सामने नहीं रहती है।

वह उनके साथ वैवाहिक सम्बन्ध नहीं रखते, उनके हाथका स्पर्श किया हुआ अन्न-पानी भी नहीं लेते। जातिपाँतिके इन प्रतिबंधों तथा वर्जनाओंके बावजूद भी जो विपत्तिमें है उसके प्रति सहानुभूति-प्रदर्शन तथा यथाशक्ति सहायता करनेके लिए कोई कसर नहीं उठा रखेगा।

जातिवादको माननेवाला हिन्दू भी घृणा नहीं करेगा, किसी मनुष्यको हानि न पहुँचायेगा। यदि वह ऐसा करेगा तो वह सच्ची अहिंसासे दूर चला जायेगा। वास्तवमें पौराणिक हिन्दूधर्मका भी विश्वास है कि समस्त जातियाँ अपने कर्तव्यों तथा धर्मोंका पालन किसी एक दूसरी जातिको घृणा किये बिना करें। एक ओर इस बहुनिन्दित जातिवादके मूल भेदोंका तथा दूसरी ओर जाति, रंग, धर्म तथा राष्ट्रीयताके साथ अंतर स्पष्ट रूपसे समझना चाहिये।

दक्षिण अफ्रीकामें इन भेदोंने ईसाई धर्मको एक मखौल बना दिया है। ये बातें हिन्दूधर्ममें नहीं थीं, इसलिए इसका घोर आलोचक भी इसकी जातीय असहिष्णुताको दोष नहीं दे सकता।

केवल कमी एक ही है, अन्यथा प्रशंसनीय उत्थानके, यह है कि संभवतः बहुत हिन्दू पुण्य-प्राप्ति या परलोकमें वैयक्तिक मुक्तिकी प्राप्तिके लिए जातीय तथा धार्मिक उत्पीड़नसे बचें। किन्तु इस स्वार्थपूर्ण उद्देश्यने इस सिद्धान्तका पालन अधिक निश्चित बना दिया।

संभवतः संसारमें हिन्दूधर्म ही एक मात्र ऐसा धर्म है जो केवल मनुष्य-जातिके लिये ही नहीं अपितु प्राणीमात्रके लिए भी दया-भावको जागृत करता है। उनका शाकाहारी होना और अहिंसाका पालन उनके करुणा-सिद्धान्तका ही विस्तृत रूप है।

इस्लामकी तो बात ही क्या है? दूसरे धर्म भी, और तो क्या ईसाई धर्मने भी इस आत्म-त्याग तथा करुणाके सिद्धान्तका विस्तार मानवेतर जीवित प्राणियोंके लिए नहीं माना है।

स्वीटजर हिन्दू दृष्टिकोणका महत्व स्वीकार करके लिखते हैं:

"आत्म-बलिदानके सिद्धान्तसे अंतिम निष्कर्ष यह निकलता है कि हमें अपने करुणा-भावको मनुष्यों तक ही सीमित नहीं रखना चाहिए। हमें यह प्रतीत होता है कि मानवेतर प्राणियोंके साथ भी वही व्यवहार करना चाहिए। जिनका भाग्य हमारे साथ बँधा हुआ है, वे भी हमारे साथी हैं, वे भी सुखकी कामना रखते हैं। वे भय और दुःखका अनुभव करते हैं तथा विनाशसे आतंकित होते हैं।"

जो संवेदनशील हृदयवाला है, उसका समस्त प्राणियों पर दया करना स्वाभाविक है। दर्शन हमें क्यों नहीं सिखाता है कि समस्त प्राणियों पर दया करना आचारशास्त्रका अभिन्न अंग होना चाहिए?

जो हमें सिखाता है, तो भी अपने ही प्रश्नका उत्तर देनेमें उसकी व्यावहारिक कठिनाइयोंका सामना करना पड़ता है। इसका कारण खोजना बहुत सरल है, दर्शनको भय है यह ठीक भी है, क्योंकि हमारे उत्तर-दायित्वोंके विस्तारका क्षेत्र हमें आचारशास्त्रसे दूर ले जायेगा, इससे छोटी-मोटी आशायें भी नहीं रहेंगी, जिसको समुचित तथा संतोषजनक आदेशोंका निर्माण करना है। कोई भी समझदार व्यक्ति इस तर्ककी अवहेलना नहीं कर सकता। यह हिन्दू विचारकों द्वारा भी मान्य है, जो कहते हैं: "जीवो जीवस्य भोजनम्"– जीव ही जीवका भोजन है। किन्तु हमें उन हिन्दुओंके सामने नतमस्तक होना चाहिये, वे व्यावहारिक सीमाओंको पार करके जो बहुत बड़ा बलिदान करते हैं उस आदर्शके स्तर तक अपने जीवन-को उठानेका प्रयत्न करते हैं जहाँ हिन्दू धर्मग्रंथोंने समस्त प्राणियोंकी एकता प्रतिपादित की है, जो केवल मनुष्योंके लिए ही नहीं है:

दूसरा संस्कृत उद्धरण है, जो हिन्दू धर्मग्रंथोंका सार है, जिसमें आदर्श करुणा एवं त्याग दूसरे दुखित मनुष्यके प्रति वर्णित हैं।

न त्वहम् कामये राज्यम् न स्वर्गं नापुनर्भवम्।
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्।।

मैं न तो राज्य चाहता हूँ, न स्वर्ग और पुनर्जन्म, मेरी सर्वोच्च कामना है समस्त जीवित प्राणियोंके दुःखदर्दको दूर करूँ।

दूसरा ग्रंथ कहता है, "आत्मवत् सर्वभूतेषु य पश्यति स पंडित:।" जो समस्त प्राणियोंको अपने ही समान देखता है, वही पंडित है।

हिन्दूदर्शन उस उच्चासन तक पहुँच गया है। स्वीटजरने आचारशास्त्रके विकासका ध्येय निश्चित किया है, जो भविष्यमें आचारशास्त्रके विकासमें सर्वोच्च है। वे अपने निबंधका उपसंहार इस प्रकार करते हैं, "जीवनके प्रति श्रद्धा रख कर हम संसारके साथ एक आध्यात्मिक सम्बन्ध स्थापित करते हैं।

पूर्ण (ब्रह्म) इतना सूक्ष्म है कि हम उसके साथ तादात्म्य स्थापित नहीं कर सकते। यह हमारे बूतेकी बात नहीं है कि सृजनात्मक शक्ति जो अनंत एवं अथाह है उसकी प्रकृति एवं इच्छाको समझकर सेवापरायण बनें।

जब हम जीवनके रहस्यका उद्घाटन करते हैं और संसारके समस्त जीवित प्राणियोंकी सेवा करते हैं, जिनकी सेवाके लिए हम समर्थ हों, तब हम आध्यात्मिक सम्पर्कमें आते हैं।

जो आचारशास्त्र हमें केवल मानव एवं समाज तक ही सीमित रखता है, वह इस महत्वको प्राप्त नहीं कर सकता।

केवल एक सार्वभौम आचारशास्त्र, जो हमें समस्त प्राणियोंकी सेवा एवं कल्याणके लिए प्रेरित करता है, हमारा पूर्ण सम्बन्ध विश्व एवं जिसमें भगवानकी इच्छा अभिव्यक्त है, स्थापित करता है।

साधारण नर और नारी अपनी समस्त मानवी कमजोरियोंके कारण इस कठोर आदर्शके अनुसार आचरण नहीं कर सकते हैं तथा नहीं करते हैं। यह सर्वमानवोंके लिए सत्य है, जिसमें हिन्दू भी अपनी आध्यात्मिक ऊँचाईके बावजूद भी सम्मिलित हैं।

किन्तु जो किसी भी आत्म-त्याग या बलिदानसे मुँह नहीं मोड़ते हैं, किसी भी प्राणीसे द्वेष नहीं करते हैं, वे इस आदर्श तक पहुँच जाते हैं, वे केवल संत एवं महात्मा हैं। अपेक्षाकृत दूसरे देशोंसे वे निश्चित रूपसे भारतमें ही अधिक हैं। हिन्दू धर्मदर्शनको ही इसका श्रेय प्रदान करना चाहिए।

☆ ☆ ☆ वेद एवं मन्त्रपाठ

लेखक : **पं. वीरसेन वेदश्रमी, वेदसदन, महारानी रोड, इन्दौर**

वेद ईश्वरीय ज्ञान हैं। वेदोंका उपलब्ध स्वरूप संहितामय है। संहिताबद्ध वेद स्वर एवं छन्द युक्त हैं। स्वरोंकी सुनिश्चिततामें पदों और अर्थोंकी सुनिश्चितता निहित है। अर्थोंका वर्गीकरण देवतावादमें निहित है। वेदोंका देवतावाद त्रिविधार्थयुक्त होनेसे अध्यात्म, अधिभूत एवं अधिदैवत द्वारा ईश्वर, जीव एवं प्रकृतिका यथार्थ ज्ञान कराते हुए परमात्माके ज्येष्ठत्व एवं श्रेष्ठत्वको प्रकट कर रहा है। अतः वेद अनन्त एवं शाश्वत ज्ञानके भण्डार हैं। इनकी रक्षा, ज्ञानकी रक्षा है। ज्ञानकी रक्षा अज्ञानसे नहीं अपितु ज्ञानसे होगी।

उस ईश्वरीय ज्ञान वेदको परमात्माने सृष्टिके आदिमें, चार ऋषियोंके ज्ञानके मध्यमें प्रकट किया। वे ऋषि, अग्नि-वायु-आदित्य एवं अंगिरा संज्ञक थे। अग्निसे ऋग्वेद, वायुसे यजुर्वेद, आदित्यसे सामवेद एवं अंगिरासे अथर्ववेद प्रकट हुआ। वेदोंका प्रादुर्भाव इन ऋषियों पर शब्दमय ही हुआ। शब्द नित्य हैं। वे सदा रहते हैं। उनकी ग्रहण सामर्थ्य जब जब जिसमें उत्पन्न होगी, वह उस अनादि शाश्वत वेदकी वाणीको श्रवण कर सकेगा या साक्षात्कार कर सकेगा। वेदमें कहा है कि :

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ये ब्राह्मणामनीषिण:।
गुहात्रीणि निहिता नेंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति।। ऋ० १-१६४-४५)

अर्थात् वाक् अथवा शब्द तत्वके ४ परिमित पद अथवा स्तर हैं। उन चारोंको आत्मयोगसे सिद्ध, ब्रह्मज्ञ, मनीषी जानते हैं। उनमें जो तीन स्तर हैं वे क्रमशः गूढतर रूपसे अन्तर्निहित होनेसे अमनीषी एवं अब्रह्मविदोंको प्रकट नहीं होते। अर्थात् वे उन वाणियोंको श्रवण नहीं कर सकते। केवल चौथी वाक्स्तरमें ही वाणी प्रयोग करते हैं, अथवा उसको व्यवहारमें लाते हैं। वेदविद्या महत्वदर्शी, आत्मरत, आत्मक्रीड, समाधिसिद्ध, विधूतपाप्मा, ब्रह्मवित् महर्षियोंने वाणीके उन चारों पदोंको निम्न नामोंसे सम्बोधित किया है :

(१) **वैखरी वाक्**—स्थूल जगत्के प्राणियों एवं तत्वोंसे उत्पन्न होनेवाला शब्द जो स्थूल श्रोत्रेन्द्रियग्राह्य एवं जिसकी अधिष्ठान आधिदैविकत्व एवं उसके संघात हैं। अर्थात् जो शब्द अन्नमय कोश द्वारा उत्पन्न एवं ग्राह्य हैं।

(२) **मध्यमा वाक्**—संकल्प, विकल्पात्मक शब्द जो मनसा ही उच्चारित होते हैं। अर्थात् जो प्राणमय एवं मनोमय कोश द्वारा उत्पन्न एवं ग्राह्य होते हैं।

(३) **पश्यन्ती वाक्**—सुषुम्ना नाड़ीके अन्तर्गत उत्पन्न होनेवाले अलौकिक एवं तीव्र स्वर जिनको अन्तर्मुख होने पर ही सुना जा सकता है। अर्थात् पश्यन्ती पदके स्वरोंको विज्ञानमय कोश द्वारा ग्रहण एवं उत्पन्न किया जाता है।

(४) **परा वाक्**— असम्प्रज्ञात समाधिमें आत्मानंदका अनुभव एवं परमात्माका साक्षात्कार करते हुए ज्ञानस्वरूप परमात्माकी वेदवाणीका ग्रहण करना। यह कार्य आनन्दमय कोश द्वारा सम्पन्न होता है।

यतः वेद परावाणी है। अतः परमात्माकी परम पवित्र; परमस्वादु, पवित्रकारिणी वाणी—ऋचाओं—का ग्रहण सात्विक गुणोंसे युक्त, निर्मलान्तःकरण प्रतिभाशाली समाधिसिद्ध ऋषियोंके आनन्दमय कोशमें होना स्वाभाविक था। परावाणीके रूपमें परमात्माका अनन्त ज्ञानभण्डार इस विश्वमें व्याप्त है। क्योंकि

परमात्मा सर्वत्र व्यापक एवं एक-रस है। परावाणीकी ग्राहक शक्ति असम्प्रज्ञात समाधिमें होती है जब आत्मा आनन्दमय कोशमें अवस्थित रहता है। अतः निर्मलान्तःकरण, निर्धूतमल चेतस ऋषियोंके आनन्दमय कोशमें परावाणीकी ग्राहक शक्ति होनेसे वेदोंका प्रादुर्भाव ऋषियोंके ज्ञानमध्यमें हुआ। उसीको उन्होंने क्रमशः पश्यन्ती, मध्यमा, एवं वैखरी वाक्‌में प्रकट किया। यतः "परावाक्"के रूपमें परमात्माने ही वेदवाणी ऋषियोंके ज्ञानमध्यमें प्रकट की, अतः वैखरीवाक्‌के रूपमें ऋषियों द्वारा वेदको प्रकट किये जाने पर भी वेद परमात्माके द्वारा ही प्रकट हुए यह शाश्वत सत्य सर्वारम्भसे ही स्वीकृत किया जाता रहा।

वेदोंके ईश्वरीय ज्ञान एवं ईश्वरीय वाणी होनेसे उनका यथार्थ रूपमें यथावत् रक्षण करना ऋषियोंके लिये अत्यन्त आवश्यक था। अतःप्राचीन समयसे ही वेदोंकी परम्परागत रक्षाके लिये प्रयत्न चलते रहें। वेदमन्त्रोंकी शुद्धतापूर्वक रक्षा एवं उनको मिश्रणसे शाश्वत पृथक् रखनेके लिये संहिता पाठके एक-एक अक्षर, एक-एक शब्द, एक-एक स्वर और विरामकी रक्षाके लिये अनेक प्रकारके प्रयत्न किये गये। उन्ही प्रयत्नोंके कारण आज भी वेद शुद्ध एवं अमिश्रित रूपमें विद्यमान है और उसमें किञ्चिन्मात्र भी परिवर्तन न हो सका। परमात्माकी वाणीमें मानुषी वाणीका सम्मिश्रण होना तो असंभव ही था, क्योंकि ऋषियोंने यह ध्रुवधर्मग्रहण कर लिया था कि—

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो पराधात्॥

अर्थात् वेदमन्त्रोंके यथावत् शब्दोंके विपरीत यदि उनका उच्चारण किया जावे, चाहे उसके एक अक्षरके स्थान पर दूसरा वर्ण बोला गया हो या उसे विकृत करके बोला गया हो अथवा वेदमन्त्रोंको स्वर-रहित या उनके जो स्वर हैं उनसे विपरीत स्वरके सहित उच्चारण किया जावे, तो वे मन्त्र अथवा शब्द अपने अर्थको प्रकट करनेवाले नहीं होते। इतना ही नहीं कि वे शब्द अपने अर्थको ही प्रकट नहीं करते अपितु वे ठीक न बोले जानेसे विपरीत, अनिष्टकारी फल भी प्रदान करते हैं और इसकी पुष्टिके लिये उदाहरणरूपमें ऐतिहासिक घटनाका भी इसमें उल्लेख किया कि जिस प्रकार 'इन्द्रशत्रु' शब्दके उच्चारणमें स्वरका दोष हो जानेसे अनिष्ट हुआ था।

इस नियम एवं आदर्शको सामने रखकर ऋषियोंने वेदवाणीकी सर्वप्रकारसे रक्षा की और उसमें मानुषी वाणीका मिश्रण किसी प्रकार नहीं होने दिया। अपने शिष्योंको भी उन्होंने इसी मार्ग पर चलाया। अतः परम पवित्र वेदवाणी आजतक सुरक्षित रही। वेदकी सुरक्षाके लिये जो प्रयत्न ऋषियोंने प्रचलित किये उनमें प्रकृति एवं विकृति पाठोंका अत्यन्त महत्व है। प्रकृतिपाठके अन्तर्गत संहिता, पद एवं क्रम-पाठ हैं तथा विकृति पाठोंके अन्तर्गत जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दण्ड, रथ एवं घनपाठ हैं। इस प्रकार ३ प्रकृति पाठ एवं ८ विकृति पाठ प्रचलित हैं।

प्रकृति पाठोंकी रक्षा विकृति पाठोंसे होती है। परन्तु प्रकृति पाठके अन्तर्गत संहिता पाठ जो मूल प्रकृति पाठ है उसकी रक्षा पद एवं क्रम पाठोंसे होती है। संहिता पाठ जो अर्थमय रूपसे विद्यमान है उसका अर्थ अथवा उसके अर्थ भी मन्त्रके साथ ही विद्यमान हैं एवं सुनिश्चित हैं, शब्दार्थ सम्बन्ध नित्य होनेसे। अर्थात् मन्त्रोंमें जो अर्थ निहित हैं वे परमात्माके ज्ञानसे आबद्ध हैं। मन्त्रोंका अर्थ उनके पद एवं क्रममें आबद्ध है। यदि मन्त्रोंके पद एवं क्रम सुनिश्चित न हों, तो उनके अर्थोंकी यथार्थता न रह सकेगी और मनमाने अशुद्ध अर्थ होने लगेंगे। यथा—"तेन त्यक्तेन" इसमें दो ही पद हैं। यदि पद नियत न हों तो कोई व्यक्ति—'ते। न। त्यक्तेन।' इस प्रकार तीन पद बनाकर अन्य अर्थ भी कर सकते हैं।

दोनों प्रकारके अर्थोंमें कौनसा अर्थ परमात्माको अभिलषित है या किस अर्थको निमित्त करके पद-रचना की है, इस निमित्त सृष्टिके आरम्भमें परमात्माने वेदोंको प्रकट करनेके साथ-साथ उनके पद एवं क्रमपाठका ज्ञान भी शब्दार्थ सम्बन्धपूर्वक ही दिया, जिससे यथार्थ अर्थके बोध हो सकें। विना पद-पदार्थके बोधके ज्ञान देनेका कोई तात्पर्य नहीं। वेदमन्त्रोंके संहितामय ज्ञानके ऋषियोंके ज्ञानमध्यमें प्रकट होनेके साथ उसी प्रभुने उनके पद एवं क्रमका भी ज्ञान शब्दार्थ सम्बन्धयुक्त ही दिया था, यह मानना ही पड़ेगा। अतः संहिताओंके तुल्य ही पद एवं क्रमपाठका महत्व होते हुए भी दोनों पाठ संहिताओंके लिये ही हैं और इनसे संहिताओंकी शुद्ध रूपमें रक्षा करनेमें परम सहायता प्राप्त होती है। पदपाठके महत्वको प्रदर्शित करनेके लिये निम्न दो उदाहरण प्रस्तुत करते हैं:

(१) "वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति" यजुः अ. २९, मं. ४० वें का यह मन्त्रभाग है। सामान्यतः पदपाठसे शून्य व्यक्ति इसका पदच्छेद 'वक्ष्यन्ति। वेदाः। गनीगन्ति।' करके अर्थ करनेमें प्रवृत्त हो सकते हैं। परन्तु वास्तवमें पदपाठ निम्न प्रकार है: "वक्ष्यन्ती वेति वक्ष्यन्तीऽइव। इत्। आ। गनीगन्ति।"

(२) ". . . . मनसो वातितृण्णं"—यह मन्त्र वाक्य यजुर्वेदके अ. ३६ के दूसरे मन्त्रका है। यहाँ पर 'वाति' एक ही पद है या भिन्न-भिन्न है इसका निर्णय पदपाठसे होगा। पदपाठ निम्न प्रकार है: "मनसः। त्वा। अतितृण्णमित्यतिऽतृण्णम्।" अतः 'वाति' पद एक नहीं है यह निश्चय हो जानेसे 'वाति' पदको एक ही पद मानकर जो अर्थमें प्रवृत्त होंगे उनका अर्थ अशुद्ध ही होगा।

उपरोक्त निदर्शनोंको प्रस्तुत करनेका तात्पर्य यह है कि वेदार्थकी रक्षाके लिये "पदपाठ" अथवा पद संहिता ग्रन्थोंका अत्यधिक महत्व है। अथवा यह भी कह सकते हैं कि वेदार्थका आधार पदपाठ पर ही है। यदि कोई व्यक्ति किसी मन्त्रमें किंचित् भी परिवर्तन या परिवर्धन कर दे तो पदपाठ शुद्धि, अशुद्धि, परिवर्त्तन या परिवर्धनका निश्चय एवं निर्णय करानेमें परम सहायक होगा।

इसी प्रकार संहिता एवं पदपाठोंकी रक्षा "क्रमपाठों"से होती है। क्रमपाठ मन्त्रोंके पदोंकी इयत्ताके निर्धारणके साथ साथ उनके क्रमको भी प्रकट करता है। इसको निम्न उदाहरणसे समझा जा सकता है। यजुर्वेदके ३२ वें अध्यायका तीसरा मन्त्र "न तस्य प्रतिमाऽअस्ति" है। इसका पदपाठ "न। तस्य। प्रतिमेति प्रतिऽमा। अस्ति।" इस प्रकार है। यदि पदपाठके उच्चारणमें "न" इस पदके उच्चारणके पश्चात् किंचित् विरामका उच्चारण न किया जावे तो "नतस्य" इस प्रकारका एक पद उच्चारित होता है। पदपाठ "न। तस्य।" इस प्रकार है या "नतस्य" है, इसका निर्णय करनेमें क्रमपाठ सहायक है। क्रमपाठ निम्न प्रकार है: "न तस्य। तस्य प्रतिमा। प्रतिमाऽअस्ति।"

यदि "नतस्य" इस प्रकारसे एक ही पद होता तो क्रमपाठ 'नतस्य प्रतिमा। प्रतिमाऽअस्ति।" इस प्रकारसे होता। यतः क्रमपाठ इस प्रकारसे न होकर पूर्वोक्त प्रकारसे ही है। अतः निश्चित हो जाता है कि "न" और "तस्य" दोनों पृथक् ही पद हैं तथा दोनों पदोंके पृथक्-पृथक् अर्थसे जो मन्त्रार्थ होगा वह वास्तविक अर्थ होगा और जो "नतस्य" इसको एक ही पद मानकर अर्थ किया जायेगा वह अशुद्ध

अर्थ ही होगा। इसमें किंचित् भी सन्देह नहीं। वेदमन्त्रोंके पदोंके ज्ञानके लिये पद एवं क्रम संहिताओंका अत्यन्त महत्व है, परन्तु पद-संहिताके पदोंकी प्रामाणिकता स्वरोंसे भी निश्चित होती है।

क्रमपाठसे यह भी ज्ञात होता है कि मन्त्रमें कहाँ विराम है। कई मन्त्र ऐसे हैं जिनमें मन्त्रान्तमें ही विराम है। कई मन्त्र ऐसे हैं जिनमें कहीं भी विराम नहीं है। कई मन्त्र ऐसे हैं जिनमें मध्यमें विराम है और अन्तमें विराम नहीं है। कई मन्त्र ऐसे हैं जिनमें एक ही विराम है, किन्हींमें दो, तीन, चार, पाँच भी विराम हैं। संहिता पाठ उच्चारित करते समय या लिखते समय स्वेच्छासे विराम नहीं करने चाहिए। उदाहरणार्थ — "आब्रह्मन्ब्राह्मणः०" मन्त्र यजुर्वेद अ. २२ का २२ वाँ मन्त्र है। इसमें "ब्रह्मवर्चसी जायतां" यहाँ पर "जायतां" के पश्चात् विराम है या नहीं, इस सन्देहकी निवृत्ति भी क्रमपाठसे होती है। जहाँ मन्त्रमें विराम होगा तो क्रमपाठमें उस पदका वेष्टन किया जाता है तथा उस पदकी पुनरुक्ति आगेके पदके साथ मिला कर नहीं की जाती है। क्रमपाठ इस प्रकार है: "ब्रह्मवर्चसी जायताम्। ब्रह्मवर्चसीती ब्रह्मऽवर्चसी। जायतामाराष्ट्रे। आराष्ट्रे। राष्ट्रे राजन्यः।" यदि "जायतां" के पश्चात् विराम होता तो क्रमपाठ इस प्रकार होता: "ब्रह्मवर्चसी जायताम्। ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्मऽवर्चसी। जायतामिति जायताम्॥ आराष्ट्रे। राष्ट्रे राजन्यः।" यतः क्रमपाठ इस प्रकारसे नहीं है और पूर्वोक्त प्रकारसे ही है। अतः निश्चित हो जाता है कि "जायतां" के पश्चात् विरामचिह्न नहीं है। ऐसी दशामें "जायतां" के पश्चात् विराम उच्चारणमें या लेखनमें करना अशुद्ध है। इस मन्त्रमें केवल एक ही विराम है, वह भी अन्तमें ही है।

यदि संहिता-पाठके मन्त्रोंमें स्वेच्छासे विराम बोले जावें या लगाये जावें, तो दूसरा दोष यह होगा कि संहिता-पाठमें स्वरोंकी एवं उच्चारणकी समानता भी नहीं रहेगी। यथा — 'ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे" ऐसे स्वर संहिता-पाठमें है। यदि "जायतां" के पश्चात् विरामचिह्न लगा दिया जाये तो केवल "जा" पर स्वरितचिह्न लगेगा और "ता" के नीचे अनुदात्त चिह्न नहीं लगेगा। इस विषयसे अनभिज्ञ व्यक्ति यदि "ता" के नीचे अनुदात्तका चिह्न लगाकर "जायताम्" के पश्चात् विरामचिह्न लगा देगा तो स्वरकी भी अशुद्धि हो जायगी। इस प्रकार संहिता-पाठ ही विकृत हो जायेंगे।

उच्चारण-दोष निम्न प्रकारसे होगा। विरामचिह्न अर्धऋचाके पश्चात् या ऋचाके अन्तमें होता है। महर्षि याज्ञवल्क्यने एवं अन्य शिक्षाग्रन्थोंके निर्माताओंने "ऋचोर्द्धे तु द्विमात्रः स्यात्त्रिमात्रः स्यादृगन्तके" — यह विधान वेदपाठमें विरामके काल नियत करनेका किया है। ह्रस्व अक्षर एक मात्रा कालमें, दीर्घ दो मात्रा कालमें और प्लुत तीन मात्राकालमें उच्चारित करना चाहिए। अतः उच्चारणमें अक्षरोंके उच्चारणका काल नियत होनेसे मन्त्रोंके उच्चारणका काल नियत है ऐसा सुस्पष्ट है। मन्त्रमें अर्धऋचाके पश्चात् विरामका एवं अन्तके विरामका काल भी उपरोक्त शिक्षावाक्यसे नियत ज्ञात हो जाता है। इसलिए मनमाने ढंगसे मन्त्रोंमें विराम घटा या बढ़ा दिये जावेंगे तो मन्त्रोंके उच्चारणका जो काल है वह न्यूनाधिक हो जायगा।

छन्द नियत मात्रावाला होता है और वह नियत स्वर एवं कालमें आबद्ध हो जानेसे संगीतमय होकर विशेष आकर्षक एवं प्रभावोत्पादक हो जाता है। उस समय मन्त्रकी दो शक्तियाँ संगीत और

अर्थरूपी, दोनों पृथक् पृथक् और सम्मिलित भी अपना प्रभाव जड़ एवं चेतन जगत् पर डालने लगती हैं। यदि इनमेंसे कहीं भी दोष उत्पन्न हुआ तो उसके प्रभावमें भी परिवर्त्तन हो जायगा। उदाहरणार्थ, "सकृत्" शब्दके स्थान पर "शकृत्" उच्चारित किया तो अर्थका प्रभाव भी परिवर्त्तित हो जायगा। सकृत्का अर्थ 'एक बार' है और शकृत्का अर्थ 'विष्ठा' है। यह शब्दके परिवर्त्तनसे अर्थभेदका उदाहरण है। "इन्द्रशत्रुः" "देवानां प्रियः" आदि शब्दोंमें स्वरके वैपरीत्यसे विपरीत या प्रतिकूल अर्थ हो जाता है। 'इन्द्रशत्रुः' शब्दके स्वरभेदसे 'इन्द्रका शत्रु' और 'इन्द्र ही शत्रु' अर्थ हो जाते हैं। 'देवानां प्रियः' शब्द स्वरभेदसे 'देवताओंका प्रिय' और 'मूर्ख' इन दोनों अर्थोंको प्रकट करता है। अतः वर्णके परि-वर्त्तन एवं स्वरके परिवर्त्तनसे अर्थमें परिवर्त्तन हो जाता है।

इसी प्रकार यदि नियत मात्रावाले छन्दमें एक या आधी मात्राका ह्रास या वृद्धि कर दी जाये तो छन्द भंग हो जायगा और संगीतमें आबद्ध स्वर, ताल, काल, मात्रादिमें परिवर्त्तन, वृद्धि या ह्रास कर दिया जावे तो संगीत भंग हो जायगा। जब संगीतका स्वर, ताल, मात्रा, काल आदिसे आबद्ध होकर स्वरूप प्रकट होता है तो उसका प्रभाव न्यूनाधिक समस्त जगत् पर पड़ता है। मानव-शरीरके अंग-अंगमें उत्तम संगीतसे गति एवं कम्पन उत्पन्न होने लगता है, प्राणोंमें स्थिरता और मनमें शान्ति एवं आनन्दका संचार होने लगता है तथा चित्त पर पड़े हुए संस्कारोंका शमन एवं उच्छेद होने लगता है। वृक्षों एवं वनस्पतियों पर भी उनकी वृद्धिमें संगीतका बहुत अनुकूल एवं उत्तम प्रभाव पड़ता है। अतः सुनियमित संगीतका प्रभाव उत्तम होगा और भग्न संगीतका या विकृत संगीतका प्रभाव विपरीत या प्रभावशून्य अथवा आह्लादशून्य होगा। इसलिए मन्त्रोंके कालकी मात्राको नियत करनेमें क्रमपाठका जो महत्त्व है वह छन्ददृष्टिसे भी महत्त्वपूर्ण है।

क्रमपाठसे पदोंकी वास्तविक सन्धिके सन्देहकी भी निवृत्ति होती है। उदाहरणार्थ — "यऽआत्मदा बलदा०" (यजु: अ. २५, मं. १३) इस मन्त्रकी दूसरी पंक्तिमें "यस्य च्छाया" ऐसा पाठ है या "यस्य छाया" ऐसा पाठ है। पदपाठसे तो इसके बारेमें कोई निर्णय नहीं हो सकता है। पाणिनीय व्याकरणकी दृष्टिसे "यस्य च्छाया" पाठ ठीक है और प्रातिशाख्यकी दृष्टिसे "यस्य छाया" पाठ ठीक है। अर्थकी दृष्टिसे भी दोनों पाठोंके अर्थोंमें कोई भेद उत्पन्न नहीं होता; तथापि मन्त्र किस रूपमें प्रकट हुआ इसका निश्चय पूर्वकालसे प्रचलित क्रमपाठसे ही होगा। संहितामें क्रम कैसा है यह क्रमपाठसे निश्चय हो जाता है। क्रमपाठमें "यस्य छाया" चकाररहित छकारका पाठ है, अतः "यस्य च्छाया" ऐसा पाठ अशुद्ध एवं अग्राह्य है और "यस्य छाया" पाठ ही ग्राह्य एवं संगत है।

इन्हीं प्रकृति पाठोंकी शुद्धता एवं रक्षा आदिके लिए विकृति पाठ ऋषियोंने प्रचलित किये। भवन-निर्माणमें जो महत्त्व ईंटों एवं उनके चयनक्रमका है वही महत्त्व संहिता-पाठके प्रति पदपाठ एवं क्रमपाठका है। पदपाठ पदोंके स्वरोंका भी यथार्थ बोध कराता है और यथार्थ स्वर अर्थनिश्चय करानेमें सहायक होता है। अतः वेदमन्त्रोंका संहितामय शुद्ध एवं स्वरसहित उच्चारण अवश्य करना चाहिए और उन्हें अशुद्ध एवं स्वर रहित बोलनेका प्रचलन नहीं करना चाहिए।

वेदमन्त्रोंके शुद्ध एवं सस्वर उच्चारणके लिए वेदोंका पद, क्रमादिके सहित अभ्यास करना चाहिए। तभी मन्त्रोंका ठीक रीतिसे उच्चारण हो सकता है। आज तो लोग संहिताके उच्चारणका भी अभ्यास नहीं करते तो पद, क्रमादि सहित वेदोंके अभ्यासका कौन प्रयत्न करे? परन्तु महर्षि स्वामी दयानन्द सरस्वतीजीने पठन-पाठन विधिमें वेदोंको पद, क्रमादि पाठोंके सहित ही पढ़नेके लिए लिखा है। अतः इन पाठोंका अभ्यास वेदके पठनको परम धर्म माननेवालोंके लिए आवश्यक है।

☆ ☆ ☆ वेदिकरण

लेखक : श्री विद्यानंद विदेह, वेद – संस्थान, नई दिल्ली

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम्।
यूपेन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना।।
(य० १९–१७)

वेद्या वेदिः सं–आप्यते बर्हिषा बर्हिः इन्द्रियम्।
यूपेन यूपः आप्यते प्र-नीतः अग्निः अग्निना।।

शुद्ध पवित्र सुपरिष्कृत भूमिका नाम वेदि है। वेदि कहते हैं उस पवित्र स्थलको, जिस पर या जिसमें स्थित होकर यज्ञ किया जाता है। वेदि कहते हैं उस उच्च स्थलको, जिस पर आसीन होकर ब्रह्मा उपदेश और प्रवचन करता है। वेदि नाम है उस कुण्डका, जिसमें व्रतकी तथा शुद्ध, पवित्र, मिष्ट, स्विष्ट, पौष्टिक और सुगन्धित हवियोंकी आहुतियाँ दी जाती हैं और जिससे सब ओर दूर दूर तक सुरभियाँ और सुगन्धियाँ व्यापती हैं, जिसकी सुरभियाँ और सुगन्धियाँ सम्पूर्ण वातावरणको शुद्धता और पवित्रतासे आप्लावित कर देती हैं। वेदि कहते हैं उस स्थलीको, जिसपर बैठकर वेदकी पावमानी ऋचा-ओंका गान किया जाता है, जिसपर आसीन होकर वेदके सुपावन मन्त्रोंका पाठ किया जाता है, जहाँ "स्वाहावाट्" और "इदं न मम"की अन्तर्ध्वनियाँ गूंजती हैं।

'वेदात् वेदिः।' वेदसे वेदि। 'वेदोमया हि वेदिः।' जो नर या नारी वेदज्ञानसे युक्त तथा वेदाचारसे सुयुक्त है, उसका जीवन वेदि है। जो व्यक्ति वेदज्ञानसे सुपूत और वेदाचारसे प्रपूत है, उसका जीवन वह सुपावन वेदि है, जिसमें संस्थित होकर आत्मा यज्ञ (श्रेष्ठ कर्म) करता है, वेदज्ञ ब्रह्मा बनकर वेदोपदेश करता है। वेदवित् और वेदाचारी अपनी जीवन-वेदिमें भद्र श्रवण और भद्र दर्शनकी शुद्ध सुगन्धित आहुतियाँ देता है और परिणामस्वरूप उसकी जीवन-वेदिसे निकले सुरभित विचारों और सुगन्वित भावनाओं-की महकसे अखिल विश्व महकता रहता है। ऐसी जीवन-वेदिमें "स्वाहावाट्" और "इदं न मम"की साध होती ही है। इस मन्त्रमें वेदि शब्दका प्रयोग सुपरिष्कृत सुपावन जीवन-वेदिके अर्थमें हुआ है।

जिसे विस्तारकर, फैलाकर, बिछाकर जिसपर बैठा जाता है, जिसपर आसीन हुआ जाता है, जिसपर या जिसमें स्थित हुआ जाता है, उसे बर्हि कहते हैं। एक शब्दमें बर्हिका अर्थ है आसन। बर्हि या आसन अनेक हैं। अन्तरिक्ष अथवा आकाश बर्हि है, वह विस्तृत विशाल बर्हि, जिसमें या जिसपर सब लोक-लोकान्तर स्थित हैं। ब्रह्म बर्हि है, वह अनन्त और असीम बर्हिः, यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं, जिसमें यह सब स्थित है। राष्ट्र बर्हि है, वह बर्हि, जिसमें सब नागरिक स्थित हैं। जल बर्हि है, जिसमें जलचर स्थित हैं। हृदय बर्हि है, वह अनुपम बर्हि, भक्तजन जिसपर भगवान्को बिठाते हैं, प्रेमी जिसपर प्रेमाधारको बिठाते हैं, उदार जन जिसपर प्राणीमात्रको बिठाते हैं। बर्हि शब्दका प्रयोग यहाँ हृदयासन अथवा हृदयके अर्थमें हुआ है।

इन्द्रसे इन्द्रिय। इन्द्र नाम आत्माका है। इन्द्रियोंका स्वामी होनेसे आत्मा इन्द्र है। इन्द्रियका अर्थ है आत्मीयता। जिसमें आत्मीयता होती है, उसे इन्द्रिय कहते हैं। आँख, नाक, कान, आदि अवयवोंमें आत्माकी आत्मीयता होती है, इसीसे शरीरके अवयवोंको इन्द्रिय कहते हैं। इस मन्त्रमें इन्द्रिय शब्दका प्रयोग आत्मीयताके अर्थमें हुआ है।

यूपका अर्थ है खम्भा, स्तम्भ, थम्भ। यूप स्थिरताके साथ अपने स्थान पर स्थित रहता हुआ भवनके भारको सराहता है। भवनका स्थायित्व यूपकी स्थिरता पर आश्रित होता है। यूपकी स्थिरतासे भवनका स्थायित्व है। इसी प्रकार किसी भी साधका स्थायित्व साधककी साधनाकी स्थिरता पर निर्भर करता है। यहाँ प्रथम यूप शब्दका प्रयोग स्थिरताके और द्वितीय यूप शब्दका प्रयोग स्थायित्वके अर्थमें हुआ है।

इस मन्त्रके चार भाग हैं——

१) वेद्या वेदिः सं-आप्यते।

२) वर्हिषा वर्हिः सं-आप्यते, इन्द्रियं सं-आप्यते।

३) यूपेन यूपः आप्यते।

४) अग्निना अग्निः प्र-नीतः।

उपर्युक्त निरुक्तियोंके आश्रयसे अव इस मन्त्रका अर्थ तथा उसकी व्याख्याका अवलोकन कीजिए।

१) (वेद्या वेदिः सं-आप्यते) वेदिसे वेदि सम्पादन की जाती है, पवित्र जीवनसे पवित्र जीवन निष्पादन किया जाता है, जीवनसे जीवन सँजोया जाता है, जीवनकी पवित्रतासे जीवनोंमें पवित्रताकी स्थापना की जाती है, जीवनसे जीवनोंका निर्माण किया जाता है।

योनियाँ दो प्रकारकी हैं——मानव-योनि औरं मानवेतर योनि अथवा पशुयोनि। मानव-योनि सर्व-श्रेष्ठ योनि है। मानव-योनिके लिए वेदमाताने कहा है, "विष्णोः शर्म असि – तू विष्णुका मन्दिर है," "यजमानस्य वेदिरसि – तू आत्मयजमानकी यज्ञस्थली है।"

पुराणोंने जिस मानवकी उत्पत्ति कमलके फूलसे हुई बताकर उसे कमल-पुष्पके समान सुकोमल और अनासक्त रहनेका संकेत किया था, वह मानव पशुओंसे भी अधिक निर्दय और विषयासक्त हो गया है। वाइविल और कुराननें जिस इन्सानके लिए कहा था कि उसे खुद खुदाने बनाया है, उस इन्सानकी शैतानियत वाइविल और कुरानके शैतानकी शैतानियतको भी मात कर रही है। जिस मानवको वेदमाताने आदेश दिया था, "मनुर्भव जनय दैव्यं जनम्——मनु बन और जगतीको दिव्य मानवतासे आलोकित कर," वह मानव दरिन्दा बनकर जगतीमें घोर अन्धकार फैला रहा है। मानव–योनि आज दानव–योनि बनी हुई है। अशरफुल्मखलूकात् आज लानतुल्-मखलूकात् बना हुआ है। Lord of creation has become curse of creation: सृष्टिनायक सृष्टिका अभिशाप बन गया है। विष्णुका मन्दिर पापागार वना हुआ है। आत्म-यजमानकी वेदि भोगस्थली वनी हुई है। मानव मनुष्यरूपमें दानव बन गया है।

मनुष्यरूप दानवको पुनः मानव बनानेका एकमात्र कारगर उपाय वही है, जो वेदमाता बता रही है——वेद्या वेदिः समाप्यते——वेदिसे वेदि सम्पादन की जाती है। जिस प्रकार एक प्रज्वलित दीपक अपने सम्पर्कसे अनेक अज्वलित अथवा बुझे हुए दीपकोंको प्रज्वलित कर देता है, उसी प्रकार एक विशुद्ध मानव, जिसने अपने आपको शोधकर अपने जीवनको वेदिरूप बना लिया है, अपने सम्पर्कसे अनेक असंख्य जीवनोंको वेदिरूप बना सकता है। वेदिरूप यज्ञीय जीवनके सम्पर्कमें आनेवाले जीवन अनायास ही वेदि-मय यज्ञीय जीवन बन जाते हैं।

जिन नारियों व नरोंको यह अभीष्ट है कि मनुष्य-जातिके जीवन वेदि बन जायें, वे आत्म-साधना द्वारा स्वयं अपने अपने जीवनको वेदि बनायें। तब वे देखेंगे कि उनसे सम्पर्कित होनेवाला प्रत्येक जीवन अनायास ही वेदि बनता चला जायेगा। जिनकी यह अभिलाषा है कि मनुष्य-मात्रका जीवन यज्ञीय बन जाये, वे आत्म-साधना द्वारा अपने अपने जीवनको यज्ञीय बनायें। वे देखेंगे कि उनके सम्पर्कमें आने-वाले अनायास ही यज्ञीय बनते चले जा रहे हैं। जिनकी यह कामना है कि जन-जन विश्व-सरोवरका

खिला हुआ अनासक्त कमल-पुष्प बन जाये, वे आत्म-साधना द्वारा अपने आपको कमल-पुष्प बना लें। वे देखेंगे कि उनके सम्पर्कमें आ-आ कर प्रत्येक नर-नारी कमल-पुष्प बन रहा है। जिनकी यह तमन्ना है कि हर इन्सान खुद खुदाकी कृति बन जाये, वे आत्म-साधना द्वारा खुद खुदाकी कृति बन जायें। वे देखेंगे कि उनकी नजदीकीसे इन्सान खुदाकी कृति बन रहे हैं। जिनकी यह आरजू है कि हर फर्दे बशर अशरफुल् मखलूकात् बन जायें, वे आत्म-साधना द्वारा स्वयं आला दर्जेके इन्सान बन जायें। वे देखेंगे कि उनके सम्पर्कसे हर इन्सान आदर्श इन्सान बनता चला जा रहा है।

बनानेसे पहले बनना पड़ता है। जो स्वयं नहीं बना है, वह किसीको क्या बनायेगा? जिसने अपने आपको नहीं बनाया है, वह दूसरोंको कदापि नहीं बना सकता। स्वयंको बनानेवाला ही अन्योंको बना सकता है। अन्योंको बोध प्रदान करनेसे पूर्व गौतम बुद्धने स्वयं बोध प्राप्त किया था और अन्योंको बुद्ध बनानेसे पहले वह स्वयं बुद्ध बना था। अन्योंको खुदाका बेटा बनानेसे पहले क्राइस्ट स्वयं खुदाका बेटा बना था और अन्योंके हृदयोंमें स्वर्गकी स्थापना करनेसे पहले उसने अपने हृदयमें स्वर्गकी स्थापना की थी। अन्योंको जगानेसे पहले दयानन्दने स्वयं अपने आपको जगाया था, अन्योंको आर्य बनानेसे पूर्व दयानन्दने अपने आपको आर्य बनाया था, अन्योंको वेद पढ़ानेसे पूर्व दयानन्दने स्वयं वेद पढ़े थे। अपने आपको बनाये बिना ही लोग दूसरोंको बनानेमें लगे हुए हैं, यही मूलकी भूल है। अपने आपको बनाकर दूसरोंको बनाइये, यही सही उसूल है। अपने स्वयंके जीवनको वेदि बनाकर अन्योंके जीवनोंको वेदि बनाइये।

एक और भयंकर भूल की जा रही है, जिसके कारण संसारका बड़ा अहित हो रहा है। स्मरण रखिये, वेदिसे वेदिका निर्माण होता है, संस्था या सम्प्रदायसे नहीं। जीवनसे जीवनका सुविकास होता है, संस्था या सम्प्रदायसे कदापि नहीं। महत्त्व व्यक्तित्वका है, संस्था या सम्प्रदायका लेशमात्र नहीं। व्यक्तित्व पर संस्था या सम्प्रदायको तरजीह देनेके कारण ही मानवका यह महत्पतन हुआ है। किसी भी संस्था या सम्प्रदायके द्वारा मानवका उत्थान और मानवताका सम्मान तब ही होता है, जब उसका संचालन किसी सुमानव या सुमहान् व्यक्तिके द्वारा हो रहा होता है। संस्थावाद और सम्प्रदायवाद एक आधुनिक अनार्ष प्रणाली और अनार्य प्रथा है। प्राचीन कालमें प्रत्येक ऋषि अपनी कुटीर या अपने आश्रममें आत्म-साधना करके अपने जीवनको यज्ञीय वेदि बनाकर हजारों लाखों व्यक्तियोंके जीवनोंको यज्ञीय वेदि बनाता था।

वेदिसे वेदि सजती है, दीपकसे दीपक जलता है।
ज्योतिसे ज्योति जगती है, जीवनसे जीवन बनता है।।

२) (बर्हिषा) हृदयसे, हृदयके प्यारसे (बर्हिः सं-आप्यते) हृदय प्राप्त किया जाता है, (इन्द्रियम् सं-आप्यते) आत्मीयता सम्पादन की जाती है।

स्वयं वेदि बनकर अन्योंको वेदि बनानेकी व्यापक, विशाल और वरणीय साध खण्डन, कटाक्ष और कटुतासे नहीं, प्रियता और आत्मीयतासे सिद्ध होगी। इसके लिए हमें हृदयसे हृदयोंको प्राप्त करना होगा, अपने हृदयसे जन-जनके हृदयको जीतना होगा, अपने हृदयके प्यारसे जन-जनके हृदयको आहृत करके जन-जनसे आत्मीयता सम्पादन करनी होगी। प्यार और सुधार सदा साथ-साथ चलते हैं। प्रेमसे सुधार, घृणासे बिगाड़। सौहार्द और आत्मीयताके साथ सस्नेह और सौजन्यके आश्रयसे ही हम सर्वजनोंके हृदय और आत्मामें समा सकेंगे और उन्हें अपने निकट लाकर उनका सर्व-सुधार कर सकेंगे। तद्विपरीत व्यवहार करनेसे वे हमसे दूरसे दूरतर होते चले जायेंगे और हम उनका लेशमात्र सुधार न कर पायेंगे।

सौहार्द और आत्मीयताके साथ हम जनताके निकट सम्पर्कमें आयें और अपने सम्पर्कसे उनके जीवनोंमें यज्ञीयताका संचार करें। हमारे स्नेह और सौजन्यसे प्रभावित होकर प्रजा हमारे निकट आये और

हमारी जीवन-वेदियोंके सम्पर्कसे उनके जीवन यज्ञीय वेदि बन जायें। जनताके निकट और जनताके मध्यमें रहकर जब हम सौहार्द और आत्मीयताके साथ उनकी शिक्षा, दीक्षा और सेवा करेंगे, उन्हें अपने सम्पर्कमें रखकर जब हम स्नेह और सौजन्यके साथ उनके जीवनका परिष्कार करेंगे, तब बड़ी सरलता और शीघ्रताके साथ प्रजाका वेदिकरण हो रहा होगा। दूर रहकर प्रज्वलित दीपक भी अन्य दीपकोंको प्रज्वलित नहीं कर पाता है। एकान्त, शान्त, सुरम्य स्थानोंमें नहीं, हमें ग्रामों और नगरोंके मध्य संन्यासाश्रम स्थापित करने होंगे, नरकरूप गन्दी गलियोंमें डेरे डालने होंगे। ऐसा करके ही हम भोग-रोगसे भरे जीवनोंको शोधकर उन्हें वेदिमें परिणत कर सकेंगे और तब ही हम नरकोंको स्वर्ग बना सकेंगे।

३) (यूपेन यूपः आप्यते) यूपसे यूप प्राप्त होता है, स्थिरतासे स्थायित्व सिद्ध होता है।

अपने अपने जीवनको वेदि बनाकर सौहार्द और आत्मीयताके साथ अन्योंके जीवनोंको वेदिमें परिणत करनेका कार्य स्थिरताके साथ निरन्तर किया जायेगा, तब ही वेदिकरणकी इस साधनामें स्थायित्व आ पायेगा। विश्वके वेदिकरणकी साध उतनी सुकर और सरल नहीं है, कहने-सुननेमें वह जितनी सुकर और सरल प्रतीत होती है। इसके लिए हमें वंशानुवंश हजारों लाखों जीवन-वेदियाँ नितराम् पृथिवीके प्रत्येक नगर और ग्राम-समूहमें स्थायी रूपसे स्थापित करनी होंगी।

४) (अग्निना अग्निः प्र-नीतः) अग्निसे अग्नि प्रनीत–प्रज्वलित किया जाता है।

जिसके हृदयमें जो अग्नि प्रज्वलित होती है, वह ही उस अग्निको अन्योंके हृदयोंमें प्रज्वलित कर पाता है। प्रज्वलित अग्नि ही समिधाओंको प्रज्वलित करती है, बुझी हुई राख नहीं। जिसका अपना स्वयंका दिल बुझा हुआ है, वह किसीके दिलको क्या प्रज्वलित करेगा? विश्वके वेदिकरणके लिए हमें बुझे हुए, थके हुए, जीर्णशीर्ण जीवन नहीं, अंगारोंके समान देदीप्यमान जीवन चाहिए। हमें चाहिए वे अंगिरी और वे अंगिरा, हमें चाहिए वे अंगारियाँ और वे अंगारे, जो अपनी दीप्तिसे मानवोंके जीवनोंको प्रदीप्त कर दें, जो अपनी प्रज्वलित वेदिसे जन-जनकी वेदिको प्रज्वलित कर दें, जो अपने प्रज्वलनसे जगतीके अन्धकारको तिरोहित करके धरती पर शुभ्र ज्योत्स्ना जगमगा दें।

संसारने देखा है वह युग, जब सम्राट् सम्राज्ञियाँ, राजे रानियाँ, महाराजे महारानियाँ, राजकुमार राजकुमारियाँ, कुमार कुमारियाँ, सुन्दर सम्पन्न दम्पतियाँ, भिक्षु भिक्षुणी बनकर, भिक्षापात्र हाथमें लेकर, अपने महलों और प्रासादोंसे बाहर निकला करते थे, दिग्दिगन्तमें बुद्धमतका सन्देश देनेके लिए।

संसार आज देख रहा है वह दृश्य कि सुशिक्षित, सुसम्पन्न और सुसुन्दर यूरोपियन और अमेरिकन कुमार और कुमारियाँ मिशनरी और नन बनकर सम्पूर्ण पृथिवी पर क्रिश्चियन मतका प्रचार और प्रसार कर रहे हैं।

हमें अब संसारको दिखाने हैं वे स्वर्णिम उषीले दृश्य कि आर्य राजा और रानी, सुशिक्षित सुसुन्दर आर्य कुमार कुमारियाँ, उच्च शिक्षा प्राप्त सुपावन दम्पती, सुयौवना ऋषि-ऋषिकायें, सुमोहक सन्त सन्तिकायें निकलेंगे संन्यासी और संन्यासिनी बनकर और व्याप जाएँगे समस्त भूमण्डल पर, किसी मतको फैलानेके लिए नहीं, इस सम्पूर्ण पृथिवीके दिव्यीकरण, उद्यानीकरण, आर्यकरण, वैदिकीकरण और सार्वभौम आर्यसाम्राज्यकरणके लिए, जन-जनके जीवनके वेदिकरणके लिए।

होती है सम्प्राप्त वेदिसे वेदि,
होता है सम्प्राप्त हृदयसे हृदय,
हृदयसे ही प्राप्त आत्मीयता होती।।
स्थायित्व संसिद्ध स्थिरतासे होता है,
होता है प्रज्वलन अग्निका अग्निसे ही।।

☆ ☆ ☆ अहिंसक तपस्वी तथागत

लेखक : श्री ब्रह्मदेवजी, देहरादून

हिन्दी साहित्य पर महात्मा बुद्धका प्रभाव सर्वज्ञात है। प्रसादने अपने नाटकोंमें यत्र तत्र सर्वत्र तथागतके सिद्धान्तोंकी मान्यताओंको प्रतिपादित किया। राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्तने 'यशोधरा'में तथागतका ही जीवन 'यशोधरा'के माध्यमसे गाया है। विश्वकवि रवीन्द्रने तो वर्तमानकी विभीषिकासे क्षुब्ध होकर तथागतको फिरसे इस पावन भूमिमें जन्म लेनेका निमन्त्रण दिया है—

छल, द्वेष, दम्भ विग्रहसे त्रस्त समस्त विश्व
कर रहा तुम्हारे पुनर्जन्मकी फिर पुकार।

और आगेकी पंक्तियोंमें तथागतके पुनर्जन्मकी कल्पना करके विश्व-कवि गा उठे—

फिर वायु करे गुंजरित
तुम्हारी मधुमय लय
फिर खुलें, पड़े जो बन्द द्वार
फिर करें तुम्हारे पुण्य आगमनका सुघोष
शतशंख नगर, पथ द्वार—द्वार
गूंजे असंख्य कण्ठोंसे करुण प्रेमराग
मंगलमय हो जीवन
दिशि दिशि सौरभ प्रसार।

महात्मा बुद्धने अपने आदेशोंसे, अपने सिद्धान्तोंसे समूची मानवताको प्रभावित किया। उन्होंने राजमहलको छोड़कर जंगल-जंगल घूम कर अन्तमें बोधिवृक्षकी छायामें ज्ञान प्राप्त करके समस्त संसारको अपने ज्ञानके प्रकाशसे चकाचौंध कर दिया। श्री मोहनलाल श्रीवास्तवने तथागतकी वन्दना यों की है—

राजमहलोंको दिया जब जब मनुजने छोड़,
ले लिया इतिहासने तब तब नया ही मोड़,
मनुजताके दीपको जिसने दिया है स्नेह,
ज्योतिमें परिणत किया जिसने जगतका दाह।
वन्दन है उसे सौ बार।

सिद्धार्थके तप और त्यागका वर्णन करना सूर्यको दीपक दिखानेके समान ही होगा। किस प्रकार तथागतके त्याग-तपसे विमल-विवेक शुद्ध हो गये, सद्भाव, स्नेह, ममता, समता और सुनीतिका प्रादुर्भाव हुआ, इसका वर्णन श्री हरिशंकर शर्माके शब्दोंमें देखिए—

तप किया, त्याग तम, विमल विवेक विशुद्ध हुए,
सिद्धार्थ साधना साध धन्य तुम बुद्ध हुए,
सद्भाव, स्नेह, समता, सुनीतिका नृत्य हुआ,
जग उठी अहिंसा ज्योति विश्व कृतकृत्य हुआ।

तथागतका सम्पूर्ण जीवन त्याग-तप और सत्कर्मोंसे ओतप्रोत रहा। इसी जन्मके सत्कर्म मनुष्यको निर्वाण प्राप्त करानेके लिए पर्याप्त हैं। वचन, कर्म और मनकी शुचिता ही निर्वाणके मूलमन्त्र हैं। श्री वीरेन्द्रकुमार सिंहने तभी तो तथागतके आदर्शोंको अपनी वाणीमें इस प्रकार अभिव्यक्त किया है—

इसी जन्मके सत्कर्मोंसे मिलता है निर्वाण,
जो हरता है मानव मनका अन्धकार अज्ञान,
वचन, कर्म, मनकी शुचिता आदर्श शीलोंका पालन—
बिना न मिलता कभी मुक्तिपद, हैं ये सच्चे साधन।

जिस समय तथागतने जन्म लिया था उस समय समस्त मानवताको एक ऐसे शुचि हृदयकी आवश्यकता थी, जो समस्त संसारको अपने पवित्र विचारोंसे, उच्च आदर्शोंसे नये मार्ग दिखा सके, दानवी विभीषिकाओंसे छुटकारा दिला सके। और यही कार्य किया तथागतने। तभी श्री रामानन्द 'दोषी'को सोचनेके लिए विवश होना पड़ा—

सोचता हूँ,
कौनसी वह शक्ति है
जिसके सहारे
कालवैतर्णी करी है पार तुमने?
और इस दगधी डगरके
कौन हिमशीतल करोंसे
चुन लिये अंगार तुमने?
कौनसा वह मन्त्र
जिससे कोटि हृदयों पर
किया है अन्यतम अधिकार तुमने?

सचमुच, उस मन्त्रको जाननेकी समस्त मानवताकी आकांक्षा है, जिसके सहारे उन्होंने समस्त विश्व-मानवताको अपना भक्त बना लिया है।

आज विश्वके आकाशमें युद्धके काले बादल मँडरा रहे हैं। समस्त संसार परेशान है कि कब युद्ध छिड़ जाये। चीन और भारतकी समस्या अभी सुलझने नहीं पाई है। भारत, जहाँ कि बुद्धने सर्वप्रथम अपने उपदेशोंका प्रचार किया और चीन जो कि बुद्धकी अहिंसाका सबसे बड़ा उपासक है, आज भी हिंसक प्रवृत्तियोंसे एक-दूसरेका मुँह ताक रहे हैं। ऐसी ही स्थितिमें श्री 'राही' ने व्यंगपूर्वक लिखा है—

बुद्धं शरणं गच्छामि तुम्हारे अधरों तक—
आया तो है चुपचाप काँपता सहमा-सा।
पर उसे निगल जानेको दिशि दिशि घूम रहा
उद्जनका उद्घोषक स्वर शोणितका प्यासा।
और आगे कविने हिंसाके नग्न नर्तनके पक्षपातियोंसे कहा है—
मैं नहीं कह रहा फेंक कहीं आओ कटार,
पर उसे उढ़ा तो दो कमसे कम आज म्यान।
बुद्धं शरणं गच्छामि आज कह रहे अगर
तो इसे चढ़ाओ नहीं बीच बाजार सान।

कितना तीखा व्यंग है 'मुंहमें राम बगलमें छुरी' के हिमायतियोंके प्रति! केवल तथागतके सिद्धान्तों-का नारा लगाकर ही सच्ची शान्तिकी प्राप्ति संभव नहीं, जब कि हृदयमें मानवताके प्रति आस्थाका अभाव सर्वत्र व्याप्त हो।

आज इन्सान बुद्धके नामसे परिचित है, पर उनके सिद्धान्तोंको भूल गया है या उसे उन सिद्धान्तोंसे परिचय प्राप्त करनेकी आवश्यकता ही नहीं। ड्राइंग रूममें सजी हुई बुद्धकी मूर्तियां केवल आज मनुष्यके सौन्दर्यशास्त्रीय दृष्टिकोणका परिचय प्राप्त कराती हैं, उसके आध्यात्मिक रूपका नहीं। तभी तो कवि श्री 'बच्चन' अपनी 'बुद्ध और नाचघर' रचनामें बुद्ध भगवानको सम्बोधित करते हुए लिखते हैं—

बुद्ध भगवान,
अमीरोंके ड्राइंग रूम,
रईसोंके मकान
तुम्हारे चित्र, तुम्हारी मूर्तिसे शोभायमान हैं।
पर वे हैं तुम्हारे दर्शनसे अनभिज्ञ,
तुम्हारे विचारोंसे अनजान,
सपनेमें भी उन्हें इसका आता नहीं ध्यान।
शेरकी खाल, हिरनके सींग,
कला-कारीगरीके नमूनोंके साथ
तुम भी हो आसीन,
लोगोंकी सौन्दर्य प्रियताको
देते हुए तसकीन,
इसीलिए तुमने एक की थी
आसमान जमीन?

सत्यसे मनुष्य दूर है, बुद्धके दर्शनको जानकर भी अनजान है। नये कवि केवल तथागतकी वन्दना ही नहीं करते बल्कि मानवताको उनके आदर्शों पर चलनेके लिए प्रेरित भी करते हैं—करते रहेंगे। यही मनुष्यको मनुष्यके निकट ले जानेवाला चरम सोपान है।

INTELLECTUALS AND PEACE

If, as the French saying has it, war is too important to be entrusted to the generals, we may say that peace is much too fragile to be entrusted to politicians. The intellectuals must become aware of their mission to build a universal society; which is truly free and democratic, based on the preciousness of the human soul. Out of the anguish of our times is being born a new unity of all mankind in which the free spirit of man can find peace and safety. The threat to our civilization can be met only on the deeper levels of consciousness. If we fail to overcome the discord between power and spirit, we will be destroyed by the forces which we had the knowledge to create but not wisdom to control. For the new effort we need the sense of religious purpose.

(From: "The Present Crisis of Faith") **Dr. S. Radhakrishnan**

अर्वाचीन भारतीय जागृतिके प्रवर्तक :

☆ ☆ ☆ महर्षि दयानन्द सरस्वती

श्री अवनीन्द्रकुमार विद्यालंकार, इतिहास-सदन, नई दिल्ली

कृत्ये मे दक्षिणे हस्ते, जयोमे सत्य आहितः । अथर्ववेद

इस दृढ़ विश्वासको आकार रूप देना हो, प्रतिमा घड़नी हो तो कलाकारको महर्षि दयानन्द सरस्वतीसे सार्थक मूर्तिमान दूसरी प्रतिमा नहीं मिल सकती। यह इस बातका प्रमाण है कि ऋषि दयानन्दका सम्पूर्ण शरीर, श्वास-प्रश्वास, वेदमय था। उसका शरीर-वैभव इसका साक्षी था।

अयं लोकः प्रियतमो देवानामपराजितः।
अथर्व. ५. २. १८

मानव-शक्तियोंके पूर्ण विकासकी चरम सीमाका नाम है ऋषि दयानन्द। यही कारण है कि १७ बार विषपान करनेके बाद भी वह ६० सालकी आयु पूरी कर सका और उस समय भी उसके मुखसे यही शब्द निकले, 'प्रभु तेरी इच्छा पूर्ण हो।'

इस दृढ़-विश्वासी ऐतिहासिक व्यक्तिकी क्या किसीसे तुलना की जा सकती है? विश्व-इतिहासमें क्या ऐसा अद्भुत दृढ़ संकल्पका धनी, ज्ञानी, वाग्मी, प्रवर, तेजस्वी और पारदृश्वा दृष्टिका व्यक्ति क्या कोई अन्य हुआ है? राम-कृष्णके समान दयानन्द भी अतुलनीय मनुष्य थे। दयानन्द भविष्यका युगद्रष्टा है, अभिनव विश्वका युगद्रष्टा है। उसका सिंहगर्जन कालके आगे ही आगे बढ़नेके साथ प्रबलसे प्रबलतर हो जायगा, क्योंकि उसने वैदिक जीवन-प्रणाली (आर्य जीवन-प्रणाली)का पुनरुद्धार किया है। उसने दुनियासे कहा — ऐश्वर्य-वृद्धि और जीवन-मुक्तिका अर्थ यह है। धर्म क्या है? ऋषिका उत्तर था —

"यतोऽभ्युदय निश्रेयस सिद्धि स धर्मः।
(वैशेषिक दर्शन)

इस लोकमें जो अभ्युदय, उन्नति, ऐश्वर्यका सामर्थ्य दे, पुरुषार्थका प्रेरक और जन्म-मरणके विधानसे छुटकारा दिला दे। यह कौन दिला सकता है? एकमात्र वैदिक जीवन-प्रणाली। यही एक मार्ग है —"नान्यः पन्थाः विद्यतेऽयनाय।" दुनियामें दुःखी रहते हुए, कष्ट सहते हुए, येन केन प्रकारेण गुजारा करते हुए, जीवन-मुक्ति नहीं प्राप्त की जा सकती। जब इहलोक सुखी नहीं बना सके, तो परलोकको सुखी बना सकोगे, इसकी क्या गारंटी है? अतः दयानन्दने प्राचीन भारतीय जीवन-प्रणाली (वैदिक जीवन-प्रणाली) मानव-समाजको दी। ईसाई मिशनरी हिन्दू धर्मको, हिन्दू जीवन-प्रणालीको, एकांगी बताकर इसके विरोधमें प्रचार करते रहे हैं। उनकी रायमें भारतीय धर्म विशुद्ध अध्यात्मवादी है। इसमें भौतिकवादके लिए कोई स्थान नहीं है। यह निष्क्रियताका लँगड़ा धर्म है। यह धर्म सर्वथा मिथ्या धारणा है। पर दयानन्दने अपने जीवनके अन्तिम साँस तक धर्म-प्रचार करके सिद्ध कर दिया — भारतीय जीवन-प्रणाली, वैदिक जीवन-प्रणाली, वस्तुतः भौतिकवाद और अध्यात्मवादके मध्य समन्वय करनेवाली है। दयानन्दने यह महान् कार्य किया है। यह नया मार्ग आरम्भ कर विश्वको दिखलाया है। कुमारिल भट्टने भी राजा सुधन्वाके महलोंसे आनेवाली इस आवाज — वेदोंका उद्धार कौन करेगा? — "को वेदान् उद्धरिष्यति?" — का उत्तर दिया था — कुमारिल भट्टके जीवित रहते हुए क्या यह प्रश्न पूछनेका अवकाश शेष है? पर सचाई है कि राजकुमारीका प्रश्न १८७५ तक अनुत्तरित ही रहा, जबतक दयानन्दने वैदिक धर्मके प्रचारके लिए और अपने प्रवर्तित कार्यको आगे बढ़ानेके लिए, आर्य-समाजकी स्थापना नहीं की। यदि

कुमारिल भट्ट और आद्य शंकराचार्यने वस्तुतः वेदोंका उद्धार किया होता, तो भारत निरन्तर २००० साल तक पराधीन नहीं रहता। इतने लम्बे कालमें यह ऋषिवाणी इस देशमें गूंजी ही नहीं — "माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः।" इस ऋषिवाणीको आगे प्रवल न बना सकने और जोरदार न बना सकनेके ही कारण भारतमें भारतीयताका उदय नहीं हुआ, विकास नहीं हुआ और भारत-भक्तिके अभावमें, संकीर्ण मजहबके आधार पर, भारत विभक्त कर दिया गया। दिल्ली दरबारके समय ऋषिने दिल्लीमें एकता-सम्मेलनका आयोजन किया था। इसमें केशवचन्द्र सेनके सिवाय सर सैयद अहमदखाँ भी थे। यह एकता-सम्मेलन भंग हो गया था। क्यों? केशवचन्द्र सेन आंशिक रूपमें वेदको प्रमाण माननेको तैयार थे, पर सर सैयद अहमदखाँ वेदको अन्तिम प्रमाण माननेको तैयार न थे। वह कुरानको सर्वोपरि मानते थे। इसके विपरीत ऋषि दयानन्द आर्यजाति (हिन्दू जाति) के जीवनका मूल आधार वेदको मानते थे। इस नींव पर रहकर ही आर्य (हिन्दू) जाति आज भी जीवित है। काल इसको मार नहीं सका, नष्ट नहीं कर सका। कवि इकबाल इस प्रश्नका जवाब ढूंढ़ता ही रहा —

कुछ बात है कि हस्ती मिटती नहीं हमारी,
सदियों रहा है दुश्मन दौरे जमाँ हमारा।

पर ऋषिकी पारदृश्वा दृष्टिने इस सत्यको देख लिया था कि जव आर्यजातिने वेदमार्गका परित्याग कर दिया, तब भारत पराधीन हो गया। इसपर भी उसने पराजयको कभी स्वीकार नहीं किया। किन्तु जव भारतने यूरोपियन सभ्यता-संस्कृति और इस्लामसे पराजय स्वीकार कर ली तब भारत ही विभक्त हो गया। दयानन्द क्या कभी भारत-विभाजनकी कल्पना भी कर सकता था? क्योंकि ऋग्वेद कहता है —

यस्य इमे हिमवन्तो महित्वा,
यस्य समुद्रं रसया सह आहुः।
इमा प्रदेशो यस्य बाहू,
कस्मै देवाय हविषा विधेम।।

ऋग्वेद, १०–१०१–४

रसा नदी कहाँ है? ऋग्वेद कहता है: कथं रसया अतरः पर्यांसि (ऋ. १०–१०१–१)। क्या इन मंत्रोंका पाठ करनेवाला, इन वेदवाक्यों पर श्रद्धा करनेवाला कभी भारत-विभाजनकी बात भी सोच सकता था और वह भी संकोर्ण मजहबके नाम पर?

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः
सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या।
त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं,
क्रुमुं मेहत्नवा सरथं यामिः ईयसे।।

ऋग्वेद, १०–७५–६

तृष्टामा नदी चित्रालसे नीचे पञ्चकोश प्रदेशमें बहती है। सुसर्यू (सुवा नदी), लसा लेही (लेई नदी), श्वेमी अर्जुनी, क्रुमु-काबुल, गोमती-गोमल नदी, मेहत्नू नदी और इभु व्रेरेय आदि नदियोंको साथ लेकर सिन्धु नदी बहती है। क्या इस सिन्धु नदीका दयानन्द कभी त्याग करता?

सुअश्वा सिन्धुः सुरथा सुवासाः
हिरण्ययी सुकृती वाजिनीवती
उर्णावती युवतिः सीलमावती,
उमाधिवस्ते सुभगा मधुवृधम्।।

ऋग्वेद, १०–७५–८

इस ऐश्वर्यशाली सिन्धु नदीका परित्याग करके भारत क्या दरिद्र नहीं बनाया गया है? यदि आज गाँवोंमें प्रति भारतीयकी दैनिक आय २० पैसा दैनिक है, तो क्या इसके लिए एकमात्र विभाजन ही उत्तरदायी नहीं है? ऋषिकी पारदृश्वा शक्तिने इस सत्यको लार्ड लिटनके दरबारके समय ही देख लिया था। और फिर इसके बाद भूल कर भी इस्लामके साथ एकताकी बात करनेका विचार नहीं किया। सत्यार्थ-प्रकाशका १४ वाँ समुल्लास इसका साक्षी है।

इस अवस्थामें क्या ऋषि दयानन्दकी किसी भारतीय या अन्यदेशीय व्यक्तिके साथ तुलना की जा सकती है? विश्व-इतिहासको नया मोड़ देनेवाले सत्य-शोधक व्यक्तिका नाम दयानन्द है।

* * *

वैदिक धर्म अपौरुषेय है। यह व्यक्तिविशेषकी वाणियों व उक्तियोंका उनकी मृत्युके बाद संग्रह किया हुआ नहीं है। प्राचीनतम साहित्यको ऋषिने अपने हाथमें उठाया और इस मणिदीपको प्रदीप्त किया और उसके दिव्य आलोकसे विश्वके कोने-कोनेको आलोकित करनेका कार्य आर्य-समाजको सौंपा।

वेदोंका घर भारत है। यह भारत समुद्रकी अमनोल निधि है। इसको खोकर वह निर्धन ही न हो जायगा, बल्कि उसका राष्ट्रीय अस्तित्व और राष्ट्रीय वैशिष्टच संकटमें पड़ जायगा। ऋषि दयानन्दने पुनः ऋषियोंकी इस वाणीसे इस देशको गुंजा दिया:

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे।।

यजुर्वेद। ४०–२

भारत राष्ट्रमें जीनेकी इच्छा उत्पन्न की। सुप्त पुरुषार्थको जगाया। बताया कि देशमें भीख माँग रही गेरुआ वस्त्रधारी साधुओंकी सेनाका कारण, वैदिक जीवन-प्रणालीका परित्याग है।

ऋषि तो कहता है—

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते
ततो भूय इव ते तमो ये उ विद्यायां रताः।

यजुर्वेद।

एकमात्र अध्यात्मज्ञानमें निमग्न और अधिक अंधेरेमें प्रवेश करते हैं। भौतिक ज्ञान और अध्यात्मज्ञानको ऋषि पृथक् और भिन्न नहीं मानते, वे इसको एक ही सिक्केके दो बाजू मानते हैं।

अन्यदेव आहुः विद्याया अन्यदाहुः अविद्याया।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद् विचचक्षिरे।

यजुर्वेद।

ऋषिने बताया है, दोनोंको अपनाओ। इस जीवनको ऊँचा बनाओ और फिर अमर हो। यथा—

विद्यां च अविद्यां च यस्तद् वेद उभयं सह
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।

यजुर्वेद।

ऋषि दयानन्दने केवल कहा ही नहीं किया भी। अनेक जर्मन मंडलियोंसे बात चलाई कि वह भारतीय मेधावी युवकोंको अपने अपने कारखानोंमें सिखानेकी व्यवस्था करें। जर्मन फर्मोंने दयादन्दके अनुरोधको स्वीकार किया। पर दैवको यह अभीष्ट न था कि भारतको औद्योगीकरण करनेका श्रेय इतिहास ऋषि दयानन्दको दे और उसको भावी सन्तति दीनोद्धारक ऐश्वर्यप्रदाताके रूपमें स्मरण करे। परन्तु ऋषिकी सर्वांगीण, सर्वतोमुखी एवं सर्वग्राही व्यापक दृष्टिकी झाँकी अवश्य मिलती है और उसका महत्व कम नहीं होता। इस दृष्टिसे क्या राजा राममोहन रायसे लेकर स्वामी विवेकानन्द तक हुए सुधारकोंमेंसे कोई ऋषि दयानन्दके मुकाबले ठहरता है?

आधुनिक यूरोपके युगद्रष्टाके रूपमें विचारक बेकनका नाम यूरोपीय इतिहासमें लिया जाता है। किन्तु यदि इतिहासज्ञ एच. जी. वेल्सकी दृष्टि धुँधली न होती और विश्व-इतिहासमें भारतको केन्द्रबिन्दु मानता तो वह निश्चयसे भावी विश्वके स्वप्न-द्रष्टाके रूपमें ऋषि दयानन्दको स्थान देता और महात्मा बुद्ध, अब्राहम लिंकनका जयनाद न करके ऋषि दयानन्दका जयनाद करता और विश्वका श्रेष्ठतम पुरुष ऋषि दयानन्दको बताता। पर पराधीन देशमें जन्मे किसी व्यक्तिका जयनाद क्या शासक जातिका कोई ऐतिहासिक कर सकता है? इस प्रसंगमें लॉर्ड मेकाले द्वारा प्रो० मैक्समूलरको दी गई सीखको क्या भुलाया जा सकता है?

प्रो० मैक्समूलरने अपनी बहिनको एक पत्रमें लिखा था कि वेदोंका समय कमसे कम ईसासे ६००० से १०००० वर्ष पूर्व मानना चाहिए। परन्तु जब पुस्तक प्रकाशित हुई तब मैक्समूलरने वेदोंका काल १२०० वर्ष पहले रखा था। बहिनने इस विसंगतिका कारण पूछा। मैक्समूलरने उत्तरमें लिखा—पुस्तक लार्ड मेकालेको दिखायी थी। उसने पुस्तकको देखकर कहा—तुझे ऑक्सफोर्डमें नौकरी करनी है, या नहीं? मैक्समूलरका उत्तर था—क्यों? क्या काम है? मेकालेने जवाब दिया—मूर्ख आदमी, जब भारतीयोंको ज्ञात होगा कि उनकी जाति इतनी प्राचीन है, वह वस्तुतः जगद्-गुरु है, सभ्यता और संस्कृतिका मूल स्रोत है, तब क्या हम ब्रिटिश लोग भारत पर शासन कर सकेंगे? भारत पर जब हमारा शासन ही नष्ट हो जायगा, तब हमारा आजका वैभव क्या बना रहेगा? हमारे विश्वविद्यालय क्या केन्द्र रहेंगे? मेकालेने सलाह दी कि वेदोंका काल जितना अधिक नीचे ले जा सकता हूँ, ले जाऊँ। फलतः मुझे अपना मत छिपाना पड़ा। सम्भवतः इस झूठके कारण मैक्समूलर जीवनभर भारी अन्तर्द्वन्द्वमें पड़ा रहा। यही कारण है कि मरनेसे पहले वह घोषित कर गया कि वेद इतने अधिक प्राचीन हैं कि उनका काल-निर्णय करना सम्भव नहीं। वह वेदको अनादि कहनेका साहस न कर सका। एक यूरोपियनसे यह आशा भी नहीं की जा सकती।

* * *

इसका उल्लेख करनेका एक कारण है। भारतमें यह बौद्धिक दासता आज भी विद्यमान है। ऋग्वैदिक इण्डियाके लेखक डॉ. अविनाशचन्द्र दासको पहली बार डॉक्टरेट नहीं दिया गया, क्योंकि इस विद्वान्ने लिखा था कि ऋग्वेदका काल ईसासे तीस हजार साल पहले है। फिर एक मित्रकी सलाह मानकर डॉ. अविनाशचन्द्र दासने वेदका काल डॉ. जैकोबी और लोकमान्य तिलकके मतको अपनाकर २००० से १०००० वर्ष पूर्व ठहराया। डॉक्टरेट और नौकरी दोनों मिले। "बुभुक्षितः किं न करोति पापम्?"

यह अवस्था १५ अगस्त १९४७ के बाद भी बदली नहीं। पुरातत्व-विभागका एक डायरेक्टर मोहन-जो-दड़ोंसे प्राप्त सभ्यताके अवशेष आर्य सभ्यताके हैं, यह सिद्ध करनेवाली पुस्तक सेवा-निवृत्त होनेसे पहले प्रकाशित करनेका साहस न कर सका। यद्यपि १९३५में डॉ० प्राणनाथ विद्यालंकारने "इलस्ट्रेटेड वीकली"में मोहन-जो-दड़ोंसे प्राप्त लिपिको लेकर बताया था कि ये वेदमन्त्र लिखे हुए हैं, और यह सभ्यता आर्य-सभ्यताकी अवशेष है। परन्तु १९०० में भी इस सत्यको कहनेका कोई साहस नहीं करता। ऋषिने बौद्धिक स्वाधीनताका बिगुल बजाया और वेदोंको अनादि और अपौरुषेय घोषित किया और अपने प्रकाशित साहित्य पर सृष्टि संवत् और विक्रम संवत्को स्थान दिया। पर भारतके नये शासकोंने सृष्टि संवत्को भी छोड़ दिया। विक्रम संवत्का भी परित्याग कर दिया और शक संवत्को स्वीकार किया, जो ईसासे ५७ वर्ष बादका है। राजर्षि टण्डनके शब्दोंमें ब्रिटिशोंकी मानस-सन्तान विजयके सूचक संवत्को कैसे स्वीकार कर सकती थी? राजा राममोहन रायको नूतन भारतका आदि नेता माननेवाले मानसिक रूपसे कितने पराधीन थे, उसका यह द्योतक है। राजा राममोहन रायके कार्यका महत्व उसके इस फलसे पहचाना जा सकता है।

भारतमें जागृति और उत्थानका कारण ब्रिटिश शिक्षा तथा ब्रिटिश शासनको माननेका यह फल है। ऋषि दयानन्द यूरोपियन सभ्यता और संस्कृतिमें कोई नवीनता नहीं मानते थे। उसमें कोई उपादेयता नहीं देखते थे। उसको वह भारतीयताका शत्रु और भ्रष्ट करनेवाला मानते थे। इस्लामसे समझौते करने-का फल क्या हुआ? वेद छोड़नेका परिणाम क्या निकला? १५ अगस्त १९४७को जो देश महाजन था, वह आज लाखों रुपयेका कर्जदार है। अकेले अमेरिकाका ५० अरव रुपया भारत पर कर्ज है। क्यों? भारतीय बुद्धिका अनादर करने और भारतीय धर्मका परित्याग करनेके कारण। १९७१में भारतमें अंग्रेजीका राज बना रहना और इसका अविलम्ब शीघ्र अन्त न करनेका संकल्प तक न करना, क्या प्रमाणित करता है? यही न कि भारत पर आज भी अंग्रेजी शासन है। अंग्रेज इसके सिवाय क्या कुछ और चाहता था?

१८२५में एल्फिस्टनने वोर्ड ऑफ डायरेक्टर्सके एक सदस्य और अपने एक मित्रके पत्रके उत्तरमें लिखा था: मित्र! तुम जो कहते हो, वह सर्वथा सत्य है। हम जो शिक्षा देते हैं, उसका परिणाम यह होगा कि भारतीय कुछ सालों बाद अधिकार माँगेंगे। हम उनको इच्छा और अनिच्छासे वह देंगे। फिर और कुछ समय वीतने पर सम्भव है कि वे लोग स्वायत्त शासनकी माँग करें। हम वह भी उनको देंगे। एक दिन वह भी आयगा जब हम बोरिया-बिस्तर बाँधकर भारतसे चले जायेंगे। पर मित्र! यह तुम स्मरण रखो कि जब इण्डियामेंसे आखरी ब्रिटिश सैनिक भी पार हो जायगा और लन्दन वापस लौट आयगा, तब भी भारतमें ब्रिटिश भाषा (अंग्रेजी), ब्रिटिश-कानून, ब्रिटिश-सभ्यता और सर्वोपरि ब्रिटिश सदाचार-नीति (मौरल)का राज्य बना रहेगा। इससे और अधिककी तुम और क्या आशा करते हो?

राजा राममोहन रायसे लेकर स्वामी विवेकानन्दजी तकके सुधारकोंने एल्फिस्टनकी भविष्यवाणीको सत्य बनानेमें अपनी शक्ति खर्च की। इसका एकमात्र अपवाद ऋषि दयानन्द हैं। उन्होंने पोपडमको गिरानेका ही सिंहनाद नहीं किया, वरन् डंकेकी चोट कहा: भारत भिखारी नहीं है, वह आदाता नहीं प्रत्युत प्रदाता है। ज्ञान-विज्ञानके क्षेत्रमें उसको यूरोपसे कुछ नहीं लेना। उसके पास सब कुछ है। भारत-को अपनी वृत्तियाँ अन्तःमुखी करनी हैं। खेदकी बात है कि ऋषिको अपना आचार्य और गुरु मानने-वालोंने ही उसकी इस बातपर विश्वास नहीं किया। अन्यथा दयानन्द ऐंग्लो वैदिक स्कूल या दयानन्द ऐंग्लो वैदिक कालेज स्थापित न किया जाता। ऐंग्लो और वैदिकको जोड़कर ऋषि दयानन्दकी स्मृतिको चिर-स्थायी नहीं बनाया गया, अपितु भारतकी पराधीनताको चिरस्थायी बनाया गया। अंग्रेजीके राज्यका आज भी जारी रहना इसी दासताका परिणाम है। अंग्रेजी पठित वर्ग भारतभक्त नहीं है। अंग्रेज जाते समय इसी वर्गको सत्ता हस्तान्तरित कर गया है। भारतमें सत्ताका हस्तान्तरण हुआ है। भारतने स्वबाहुबलसे स्वाधीनता अर्जित नहीं की है। भारतीय स्वाधीनताका विदेशियोंकी नजरमें यही मूल्य है।

* * *

१९६७ में भारतमें एशिया-अफ्रीकी विधि-सम्मेलन हुआ था। उन दिनों दिल्लीमें भाषा-आन्दोलन चल रहा था। हिन्देशियाके विधिमंत्रीने चायपानके समय कुछ काँग्रेसी नेताओंसे पूछा — आपके देशमें यह भाषा-आन्दोलन कैसे चल रहा है? कांग्रेसी नेताओंने कहा, कुछ नहीं, ऐसे ही है। हिन्देशियाके विधिमन्त्रीने कहा — बात तो कुछ अवश्य है। लाठियाँ चलती हैं, लोग गिरफ्तार होते हैं। फिर वह कुछ रुक कर बोला — हमने तो अल्पतम संख्यकोंकी भाषाको राष्ट्रभाषा मान लिया, फिर कोई झगड़ा नहीं हुआ। पास ही यह लेखक खड़ा हुआ यह सब सुन रहा था। बोलनेकी अनुमति पाकर मैंने कहा — हमने भी अल्पतम संख्यकोंकी भाषाको राष्ट्रभाषा माना है, फिर भी झगड़ा है। कांग्रेसी नेता चौंके। उन्होंने विस्मय-विस्फारित नेत्रोंसे पूछा, यह कैसे? जवाब दिया गया — "राजाजीके बागमें दुशाला ओढ़े खड़ी है।" यह हिन्दी ही राष्ट्रभाषा है। और यह केवल दिल्लीमें ही बोली जाती है। भारत भरमें अन्यत्र कहीं भी यह नहीं बोली जाती। दिल्लीकी आबादी ४० लाख है। इसमें १० लाख पंजाबी व

सिख हैं। वे अपनी भाषा हिन्दी नहीं मानते, अतः हिन्दी ३० लाख लोगोंकी भाषा है। कांग्रेसी नेता विवादको बढ़ता देखकर खिसक गये। हिन्देशियाके विधिमन्त्रीने फिर पूछा, क्या कारण है? थोड़ी देर रुक कर वह बोला, मैं समझ गया। क्या?

यह प्रश्न सुनकर उसने अपनी बाँह उठाई। भुजा ऊँची उठाकर बोला, हमने आजादी लड़कर अपने बाहुबलसे हासिल की है। भारतमें शान्तिपूर्वक (पीसफुली) और अहिंसात्मक रीतिसे (नॉनवॉय-लेन्टली) सत्ता हस्तान्तरित हुई है, अतः आप लोग स्वाधीनताका महत्त्व नहीं जानते।

ऋषि दयानन्दके बताये हुए मार्गको छोड़नेका यह परिणाम है। भारतके उन्नीसवीं और बीसवीं शतीके महापुरुषोंमें महर्षि दयानन्द सर्वथा सबसे अलग दिखाई देते हैं। इस महान् भारतीयने अपना सारा प्रचार-कार्य संस्कृत और हिन्दीमें किया। अंग्रेजीको स्पर्श तक नहीं किया। अंग्रेजीका बहिष्कार ही किया, क्योंकि वह अंग्रेजोंका राज भारतमें स्थापित करना नहीं चाहता था। शेष सबने अंग्रेजीका सहारा लिया, क्योंकि वह सब अंग्रेजोंसे कृपाकी भीख माँगते फिरते थे। उनको आत्मविश्वास नहीं था। वह वास्तविक स्वतन्त्रता नहीं चाहते थे। वह तो गोरेकी जगह कालेका शासन भर चाहते थे। ऋषि दयानन्द आत्म-विश्वासका मन्त्रदाता था। "आर्याभिविनय" क्या है? क्या वह केवल मन्त्रोंका संग्रह मात्र है? या वह भारतीय स्वाधीनताकी घोषणा है? यह बात प्रसिद्ध पटियाला केसमें सरकारी अंग्रेज वकीलने कही थी। कहा था कि आर्यसमाज राजद्रोही संस्था है, वह ब्रिटिश शासनको भारतसे समाप्त करना चाहता है। प्रमाणार्थ उसने "आर्याभिविनय"को बार बार उद्धृत किया। यह पुस्तक भी छपी हुई है। आर्यसमाजकी ओरसे वकालत महात्मा मुंशीरामजी कर रहे थे, क्योंकि और कोई वकील पैरवी करनेको तैयार नहीं हुआ था। विवश हो महात्मा मुंशीरामजीको पुनः वकीलका काला चोगा पहनना पड़ा था।

स्पष्ट है कि आर्यसमाज ऋषि-निर्दिष्ट मार्ग छोड़कर भटक चुका था और प्रवाहके साथ वह गया था। यही कारण है कि केनियामें वह वैदिक-धर्मका प्रचार स्वाली भाषाके द्वारा न करके अंग्रेजीके द्वारा करता है। फलतः पूर्वी अफ्रीकासे भारतीय भगाये जा रहे हैं, क्योंकि वे ब्रिटिश सत्ताके पोषक माने जाते हैं। ऋषिकी दूरदर्शिता पर आश्चर्य हुए बगैर नहीं रहेगा। यही कारण है कि स्वामी विवेकानन्दका स्थापित रामकृष्ण परमहंस मिशन जहाँ जहाँ गया, अंग्रेजीमें गया, अंग्रेजीसे गया। इसके विपरीत आर्य-समाज जहाँ जहाँ गया वहाँ वहाँ हिन्दी पहुँची। प्राचीन भारत पहुँचा, ब्रिटिश भारत नहीं। ऋषिकी इस विलक्षण पारदृश्वा शक्ति पर आश्चर्यचकित रह जाना पड़ता है। इजराइल राज्य १९४८में स्थापित हुआ है। छः मास बाद ही उसने अपनी नष्टप्राय भाषा हिब्रूको अपनी राजभाषा बना दिया। भारतमें यह क्यों नहीं हुआ? क्योंकि हमने दयानन्द-पथको छोड़ दिया, मेकाले-पथको आँख मूँदकर ग्रहण किया। राजा राममोहन रायने एक प्रकारसे ब्रिटिश साम्राज्यकी नींव दृढ़ की। स्वामी विवेकानन्दने भी यही किया। परमहंस रामकृष्ण यदि इस महान् भारतीयको समझौता न करते देख निराश हुए तो तो कोई आश्चर्यकी बात नहीं। वह भारतको जगद्-गुरु मानता था और भारतको पुनः जगद्-गुरु बनाना चाहता था। वह भारतको शिष्य और दास नहीं देखना चाहता था। क्या इस दृष्टिसे ऋषि दयानन्द अनुपमेय और अतुलनीय नहीं है? क्या इस दृष्टिसे १८७५ भारतीय इतिहासमें युग-परिवर्तनकारी वर्ष न माना जायगा? सत्य यह है: आचार्य चाणक्यके बाद ऋषि दयानन्दके समान दूसरा कोई महान् भारतीय उत्पन्न ही नहीं हुआ। डॉ. रामकृष्ण गोपाल भांडारकरने कहा है, आचार्य चाणक्यके अर्थशास्त्रके बाद कोई मौलिक ग्रन्थ नहीं लिखा गया, इसके बाद सब आचार्य टीकाकार और भाष्यकार ही हुए। सत्यार्थ-प्रकाश और ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाने टीका आदिकी परम्पराका अन्त कर दिया। सत्यार्थप्रकाशका तेज तो इससे प्रकट है कि पिछले ९० सालमें कार्ल मार्क्सके "केपीटल"से अधिक संस्करण इसके प्रकाशित हो चुके हैं। ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका और सत्यार्थप्रकाशने "केपीटल" के समान वर्ग-विद्वेषको उत्पन्न नहीं किया है। बेकारी, गरीबी, विषमताका उपाय वर्णाश्रम व्यवस्थाको बताकर नूतन विश्वव्यापी समाज-

रचनाका नया सन्देश ऋषिने दिया है। दयानन्द-विहित वर्णाश्रम व्यवस्थामें वैयक्तिक सम्मतिका कोई स्थान नहीं है। शिक्षा प्रदान करनेकी जिम्मेदारी राज्य व समाज पर है, क्योंकि ऋषि कहता है—छ वर्षके बालक-वालिका गुरुकुल और कन्या गुरुकुल भेज देने चाहिएँ। यह राजनियम होना चाहिए। सबको निःशुल्क शिक्षा दी जाय। भरण-पोषणका व्यय राज्य उठावे। ऋषिने भारतीय परम्पराको ही आगे बढ़ानेकी सलाह दी है, क्योंकि भारतके आद्य राष्ट्रकवि कालिदासने लिखा है:

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद् भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतव:।।

—रघुवंश।

वयोवृद्ध राजाजी इसी कारण वेल्फेयर स्टेटका अनुवाद "पितृराज्य" करते हैं, कल्याण-राज्यको ठीक अर्थ-सूचक नहीं मानते। भारतीय मार्ग पर चलने और भारतीय दृष्टिसे सोचने एवं कार्य करनेका अन्तर इससे स्पष्ट है। ऋषि दयानन्दने भारतको भारतीय ज्ञान-दृष्टि दी है। विश्वको देखने और समझनेके लिए नई ऐनक दी है, जो विशुद्ध भारतीय है।

इससे अकेले अंग्रेज ही नहीं घबराते थे, शेष दुनिया भी काँपती है, क्योंकि भारतीयताका विकास हो, विस्तार हो, यह विश्वकी कोई शक्ति नहीं चाहती। अतः वह वेदको पूज्य और आदरणीय माननेको तैयार नहीं है। क्योंकि इतिहासका नियम है, अतीत भावीमें परिणत होता है। इसको सत्य माननेका अर्थ है, पुनः बृहत्तर भारतका निर्माण। यदि एक-दो करोड़ वेदाभिमानी भारतीय लैटिन अमेरिका पहुँच जायँ और अमेज़नकी घाटीको अपने पुरुषार्थसे आवाद कर दें और एण्डीज पर्वतमालाको अपने पुरुषार्थसे जगमगा दें, तो सोचिए विश्वकी महानतम शक्ति कौनसी होगी? भारत क्या विश्वकी सर्वश्रेष्ठ शक्ति न होगा? क्या यह कोई चाह सकता है? अतः पहले ही कहा गया और प्रचार किया गया कि भारत आत्मज्ञानका सन्देश ही दुनियाको दे सकता है। त्याग ही इसकी परम्परा है। विश्व-विजय इसकी परम्परामें नहीं। ऋषि दयानन्दने उपनिषदोंसे आगे जाकर वेदोंको आगे बढ़ाया और कहा कि जो वेद-विरोधी हैं, वेद-विरुद्ध है वह भारतका गुरु नहीं हो सकता। इस उद्घोषके इस चमत्कारिक साहसको तो देखिए। इसकी इस चुनौतीकी गर्जनाको तो आँकिए।

वेदकी शक्तिसे अंग्रेज परिचित थे। गुरुकुलको वह सन्देहकी दृष्टिसे देखते थे। पृथ्वीसूक्तको अर्थ-सहित प्रकाशित करनेके कारण "विविध-वृत्त" के दो अंक जब्त कर लिए गये और इसके लेखक वेद-मूर्ति श्रीपाद दामोदर सातवलेकरको लाहौरमें १९२० तक फोटोग्राफरके रूपमें जीवन बिताना पड़ा। बात क्या है? वेद, ओ३म् और स्वस्तिकका चिह्न आर्य जातिकी एकताके प्रतीक हैं। हिन्दुओंमें प्रचलित मत-मतान्तर वेदोंको अपौरुषेय मानते हैं और वेदोंमें बड़ी श्रद्धा रखते हैं। सन्त शिरोमणि तुलसीदासने लिखा है—

नानापुराण-निगमागम-सम्मतं यद्
रामायणे निगदितं क्वचिदन्यतोऽपि
स्वान्तःसुखाय तुलसी रघुनाथ-गाथा-
भाषा-निबन्धमतिमंजुलमातनोति।।

तुलसीने अपनी रामायणमें निगमागम-सम्मत वाक्य लिखा और नहीं। यही क्यों, तुलसी कहते हैं:—

भले पोच सब विधि उपजाए
जाति गुन-दोष वेद बिलगाए।
कहहिं वेद इतिहास पुराना
विधि प्रपंच गुन अवगुन साना।।

वेदमन्त्रोंके यथार्थ अर्थके विषयमें मतभेद रहेगा, क्योंकि ऋषि भी नहीं जानता कि वेद कब बने और इसका बनानेवाला कौन है? अतः वह नमस्कार करता है—

इदं नमः ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्‌भ्यः ।।

ऋ. १०–१४–१५; अथर्व. १८–२–२

यहाँ ऋषिने नमस्कार किया है ऋषियोंको, उनके पूर्वजोंको और पूर्वजोंके पूर्वजोंको। इतनी अति प्राचीन वैदिक जीवन-प्रणाली है। वैदिक मार्ग बनानेवालेका पता कहीं नहीं। इस वास्ते ऋषि दयानन्दने दृढ़तासे हरेक वस्तुके ग्रहण और अग्रहण करानेकी कसौटी वेदको ठहराया। वेदमन्त्रोंका ठीक ठीक अर्थ करनेकी यास्क-विहित परिपाटीको चलाया। योगी अरविन्द घोष ऋषिके इस आग्रहको महान् और चमत्कारिक मानते हैं, क्योंकि हरएक मन्त्रके इस रीतिसे तीन अर्थ होते हैं। ऋषिका यह कार्य अपनी उपमा नहीं रखता। इस कारण जैनाचार्य महाकसंक देवके शब्दोंमें ऋषि दयानन्दकी स्मृतिमें कहा जा सकता है— केवल "वर्द्धमानं"की जगह "दयानन्दं" कर दीजिए :—

यो विश्व-वेदवेद्यं जननजननिधेर्भङ्गिमः पारदृश्वा
पौर्वापर्या विरुद्ध वचनमनुपमं निष्कलंकं यदीयम् ।
तं वन्दे साधु-वन्द्यं निखिलगुणनिधिं ध्वस्तदोष-द्विषन्तम्
बुद्धं वा वर्द्धमानं (दयानन्दं) शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ।

मार्टिन लूथरने रोमके पोपको चुनौती दी थी। पर ऋषि दयानन्दने तो पोपडमका गढ़ ही ढाहनेका उपक्रम किया। उनकी समानतामें कोई है? मातुंगाचार्यके शब्दोंमें क्या ऋषिके विषयमें यह नहीं कहा जा सकता :—

नात्यद्‌भुतं भुवनभूषण भूतनाथ ।
भूषैः गुणैः भुविभवन्तमभिष्टुवन्तः ।
तुल्या भवन्ति भवतो ननु तेन किंवा
भूत्याश्रितं य इह नाल्प समं करोति ।।

"महागणपतिस्तव"में सायणाचार्यने अपने गुरु श्रीकण्ठकी स्तुतिमें जो कुछ कहा है, वह आज भारत अपने गुरु व आचार्य ऋषि दयानन्दके विषयमें आनन्दमग्न होकर कह सकता है :—

मन्दारश्च तरुः परेऽपि तरवो मेरुश्च शैलः परे–
ऽप्या शैलाः कमला-गृहस्य-शयनं चाब्धिः परेऽप्यब्धयः
श्रीकंठश्च गुरुः परेऽपि गुरवो लोकत्रयेऽप्यद्‌भुतम्
भक्ताधीन भवाँश्च दैवतमहो सर्वेप्यमी देवताः ।।

* * *

अभिनव भारत राष्ट्रका राष्ट्र-गुरु और राष्ट्र-देवता ऋषि दयानन्द है। वनमें शेर एक ही होता है। राष्ट्र-गुरु भी दो नहीं हो सकते। एक ही दयानन्दको इस रूपमें, आचार्यके रूपमें, भारतने अभी तक नहीं पहचाना है। जब भारतने ही नहीं पहचाना तो विश्व कैसे पहचानता? पर काल अनन्त है :—

कालो ह्ययं निरवधिः विपुला च पृथ्वी ।

(भवभूति)

काल ऋषिको पहचानेगा और दयानन्दके जयजयकारसे नभोमण्डलको व्याप्त कर देगा। क्या अमेरिकाने सबको भस्म कर देनेवाली प्रचण्ड ज्वालाके योगी दयानन्दमें दर्शन नहीं किये? एकाकी ऋषिने दिग्-दिगन्त देश-देशान्तर द्वीप-द्वीपान्तरमें वैदिक धर्मके प्रचारका और वैदिक जीवन-प्रणालीका विस्तार करनेका बीड़ा

उठाया। उसने पोपके समान गद्दी स्थापित नहीं की। केवल सामान्य जनोंको "कृण्वन्तो विश्वमार्यम्" के मन्त्रकी दीक्षा दी। प्रश्न यह है :—ऋषिकी इस चमत्कारिक शक्ति, साहस और अटूट संकल्पका मूल स्रोत कहाँ है?

वह आदित्य ब्रह्मचारी था, योगी था, परम ज्ञानी था, मनीषी था, सब शास्त्र उसे कण्ठस्थ थे। ये उत्तर नहीं हैं। परन्तु ये रहस्यको रहस्य ही बनाये रखते हैं। क्योंकि भारतमें ऐसे गुणी पुरुषोंकी कभी कमी नहीं रही, पर राष्ट्रके लिए जीनेवाले राष्ट्र-सेवामें सर्वस्व समर्पित करनेवालोंकी कमी सदा बनी रही। इस वास्ते ऋषिके जीवनके इस रहस्यका पता लगाना आवश्यक है। संस्कृत-कोशकार सर विलियम-के निमन्त्रणको ऋषिने यह कहकर अस्वीकार कर दिया—"जिस देशके अन्न-जलसे यह शरीर बना है, पहले उसके प्रति उसका कर्तव्य है, भारतमें अन्धकारके रहते हुए वह यूरोपमें प्रचारके लिए जानेकी कल्पना ही नहीं कर सकता।" यह थी भारत-भक्ति।

मूलशंकर घरसे भागा। दुनियासे डर कर। वह विवाहके बन्धनमें बँधना नहीं चाहता था। वह तरुणाईकी देहली पार कर चुका था। शास्त्रोंका अभ्यास उसका बहुत व्यापक था। परन्तु मृत्युसे वह भयभीत था। वह मृत्युञ्जय होनेकी इच्छासे घरसे बाहर निकल गया। रोटी बनानेके चक्करसे बचनेके लिए वह दण्डी संन्यासी हो गया। मूलशंकरसे दयानन्द दण्डी संन्यासी हो गया। उस कालमें लोग इसी उमरमें इसी कारण संन्यासी हो जाते थे। दयानन्दने आत्म-सुखकी प्राप्तिके लिए संन्यास लिया था।

योग-विद्या जाने बिना मृत्यु पर विजय पाना सम्भव नहीं। यह उसको टंकाराके गुरुने ही बता दिया था। वह इस कारण योगी गुरुकी खोजमें निकला। नर्मदाकी घाटी छानी। विन्ध्य पर्वत छान डाला। आबू पहुँचा। काशी गया। हरद्वार गया। शास्त्रोंका अभ्यास किया। व्याकरण पढ़ा। योग-समाधि लगाना सीखा। पर तसल्ली नहीं हुई। हिमालयकी गुफाओंमें वह खोजता फिरा। बदरीनाथ गया। गंगोत्तरी पहुँचा। परन्तु इच्छित गुरुके दर्शन नहीं हुए। खोज जारी रखी। इससे वह अलकनन्दा नदीको पार करते हुए लोहूलुहान हो, क्षत-विक्षत हो, शीतसे मूर्छित हो गया। उस समय वह शरीरान्त करनेको उद्यत था। मृत्युका आलिंगन करनेको सहर्ष प्रस्तुत था। परन्तु उसने मैदानसे उठती एक आर्त पुकारको सुना। यह भारतीय जनताकी पुकार थी। गगन-गिराके समान इसको मानकर वह उत्साहसे उठ बैठा। उसने मरनेका विचार त्याग दिया। पुराना निश्चय बदल गया। मुमुक्षु दयानन्द अब भारत राष्ट्रका सेवक दयानन्द हो गया। उसने माना, यह शरीर और यह जीवन उसका नहीं, भारत राष्ट्रका है। भारत-माताके चरणोंमें अर्पित करनेको है। अतः उसको मरनेका कोई हक नहीं। यह शरीर, मन और जीवन भारतभूमिको सम्पूर्ण रीतिसे अर्पित होना चाहिए। दयानन्दने अपनी आत्माको बाईस करोड़ भारतीयोंकी आत्मासे मिला दिया। वह भारतभरमें व्याप्त हो गया। प्रश्न यह है, दयानन्दमें यह परिवर्तन कैसे आया?

* * *

ऋषिकी अप्रकाशित आत्मकथा इसका उत्तर देती है। आबूमें रहते हुए ऋषिने योगाभ्याससे पतंजलि-कृत योगदर्शनमें प्राप्त विभूतियाँ और सिद्धियाँ प्राप्त कर ली थीं। वह अन्नजलके बिना रह सकता था। उसके गुरुओंने प्रसन्न होकर उससे कहा—

दयानन्द! तुमने माता-पिता, घरबार छोड़ा, केवल योगविद्या सीखनेके लिए ही नहीं। योगविद्या अनन्त और अपार है, हमसे भी बहुत बड़े बड़े योगी बहुत संख्यामें भारतवर्षके वन-जंगलों, पहाड़-पर्वतों, आश्रम-तपोवनों, पर्वत-कन्दराओं और भू-विवरोंमें हैं। ये लोग चक्षुओंके अन्तरालमें रहकर योगसाधना और कठोर तपस्या कर रहे हैं, किन्तु यह सब कुछ साधनमात्र है, साध्य वस्तु कुछ दूसरी ही है। उस एकमात्र साध्य वस्तुका नाम कैवल्य है। कैवल्यके दूसरे तीसरे नाम मुक्ति या मोक्ष हैं। मोक्ष ही यदि नहीं मिले तो विभूतियोंकी जरूरत भी क्या है? विभूतियाँ तुम्हारी दासी बनकर तुम्हारे अधीन होकर रहें। ये शक्तियाँ परार्थके लिए या जीवसेवामें प्रयुक्त करो। अविद्यासे मुक्त होना ही तुम्हारी मुक्ति

है। इस मुक्तिसे ही मृत्युञ्जय बनो। मृत्युञ्जय होनेके लिए तुमने घर छोड़ा था। कैवल्य-प्राप्तिके लिए आगे हिमालयकी तरफ गुरुजनोंको ढूंढ़ो।

हिमालय जानेका द्वार है हरद्वार। दयानन्दने हरद्वारके लिए प्रस्थान किया। साथमें साधु मण्डली थी। ये सब कुम्भ मेले पर जा रहे थे। दयानन्दको आशा थी कि हरद्वारमें हिमालयसे उतरे योगियोंमें से किसीके साथ वह भी हिमालय पर चले जायेंगे, क्योंकि तिब्बत ल्हासा तक योगियोंके मिलनेकी बात उनको कही गयी थी।

हरद्वारमें कुम्भका यह मेला वि. सम्वत् १९१२ अर्थात् १८५५ ई. में हो रहा था। १० मई १८५७को प्रारम्भ हुए स्वाधीनता-संग्रामसे लगभग दो साल पहले। इस समय कैवल्य (मोक्ष) मार्गके राही दयानन्दको नये नये अनुभव हुए। इनका वीतराग संन्यासी पर अद्भुत प्रभाव पड़ा। अनुभवोंकी बात ऋषिके शब्दोंमें पढ़िए —

रास्तेमें, मन्दिरोंमें, बाजारोंमें, अतिथिशालाओंमें सर्वत्र स्वदेश और स्वधर्मकी रक्षाके लिए आन्दोलन और आलोचना, व्यापक रूपसे चल रहे थे। धनी-गरीब, ज्ञानी-मूर्ख, वृद्ध-नौजवान, पुरुष-स्त्री सभीके मुखोंसे यही सुनाई देता था कि विदेशी पादरियों द्वारा ईसाई धर्मके व्यापक प्रचार और प्रलोभनसे स्वधर्मकी रक्षा करनी चाहिए। विदेशी राष्ट्रके मुखसे स्वराज्यकी रक्षा करनी चाहिए। इन सब चर्चा और आन्दोलनोंसे मालूम होने लगा था कि विदेशी और विधर्मियोंकी सर्वग्राही कूटनीतियोंसे बचनेके लिए जन-साधारण कोई रास्ता ढूंढ रहे थे। विदेशी और विधर्मके प्रति भय और घृणाके भावका धीरे धीरे विस्तार हो रहा था।

मारवाड़में भी अनुभव हुआ था कि जनता स्वधर्म और स्वदेश रक्षा और पुनरुद्धारके लिए कोई शक्तिशाली और धार्मिक राजाको ढूंढ रही थी। उपयुक्त नेता और संचालक मिलनेसे युद्ध करनेके लिए भी तैयार है। ईसाई राज और ईसाई धर्मसे बचनेके लिए हिन्दू और मुसलमान एक साथ मिलकर युद्ध करनेके लिए तैयार हो जायेंगे और मौका आनेपर प्राण भी दे देंगे!

* * *

यह एक नया अनुभव था। युवा दयानन्दका हृदय नूतन भावनाओंसे भर गया। एक नई हलचल उसके दिल-दिमागमें होने लगी। उसके गुरुओंने परोपकार करनेका निर्देश किया था। पर निश्चित कार्य और कोई दिशा निर्दिष्ट नहीं की थी। हरद्वार जाते हुए उसको कार्य और अकार्यकी दिशा मिली। दयानन्दके ये अनुभव सन् १८५७के इतिहासलेखकोंकी इस भ्रान्त धारणाको निर्मूल बनाते हैं कि यह युद्ध राज्ययुद्ध, सत्तायुद्ध और सैनिकोंका विद्रोह मात्र था। यह जनताका स्वाधीनता-संग्राम नहीं था। यह ब्रिटिश राज्यको समाप्त करनेके लिए स्वातंत्र्य-संग्राम नहीं था। ऋषि दयानन्दका अनुभव इससे सर्वथा उलटा है। यह स्वातन्त्र्य-वीर सावरकरकी मान्यताओंको पुष्ट करता है। विचित्र बात यह है कि भारत सरकार द्वारा डा० सेनसे लिखाया गया इतिहास भी ब्रिटिश धारणाकी पुष्टि करता है कि १८५७ का संग्राम स्वाधीनताका संग्राम नहीं था। मौलाना आजादने इस पुस्तककी भूमिका लिखी है। भारत सरकार सही अर्थमें भारत सरकार नहीं है इसका प्रमाण यह इतिहास है।

१८५७का स्वातन्त्र्य-संग्राम वस्तुतः जनताका उठाया हुआ था। वह बात ऋषिकी कही निम्न बातसे पुष्ट होती है। अजमेर मारवाड़, जयपुर व अलवर सभी स्थानोंमें जन-साधारणके अन्दर प्रबलरूप से चांचल्यका अनुभव हुआ। दिल्लीमें इस चांचल्यका अनुभव अत्यधिक हुआ था। रास्तेमें, बाजारोंमें, दुकानोंमें, पथचारी यात्रियोंमें, साधु-संन्यासियोंमें, धनी-गरीबोंमें, मुख्य रूपसे केवल एक ही चर्चा होने लगी कि अब सहन करना कठिन है। अब तो जीवनकी बाजी लगाकर भी स्वदेश और स्वधर्मका उद्धार करना ही चाहिए।

हम दश साधु यमुनाके किनारे (दिल्लीमें) सारे दिनके बाद भोजन सायंकाल ही कर रहे थे। एक छोटे लड़केने हम सबको दिखाकर अपनी माँसे कहा — माताजी, हमारा देश और धर्म विदेशी ईसाई और अंग्रेज ईसाई धर्मवालोंके अत्याचार और शैतानीके कारण डूब रहा है; और हमारे देशके ऐसे लाखों साधु बाबा केवल देह-पूजनमें ही व्यस्त हैं। देश और धर्मकी रक्षाके बारेमें ये लोग कुछ परवाह नहीं करते हैं। इनके लिए पेट ही भगवान् है और व्यक्त भगवान् ही पेट है।

* * *

लड़केकी १८५५में कही यह बात आज भी ठीक है। साधुओंने उस लड़के पर अभिशापकी वर्षा की। इससे लड़केकी माँ रोने लगी। लड़का भी माँको रोता देख रो पड़ा। इस समय दयानन्द माँके पास पहुँचा और बोला — माताजी, लड़केकी बातें सम्पूर्ण सच्ची हैं। आपका लड़का देवदूत-सा मालूम होता है। कमसे कम इस लड़केकी बातोंसे मेरी आँखें तो बिलकुल खुल गयी हैं।

न्यूटनने फलके गिरनेसे नया ज्ञान पाया था। दयानन्दने बालककी बातसे रास्ता पाया, कर्तव्य-बोध पाया। लड़केके दादा दयारामने १८१७में लार्ड हेस्टिंग्ससे लड़ाई की थी और हाथरसके किलेकी रक्षा करते हुए वीरगति प्राप्त की थी। जिज्ञासु दयानन्दने यह भी ज्ञात कर लिया। ऋषिने कर्तव्य-बोध करानेवाले बालकको आशीर्वाद दिया और बालकको प्रसन्न किया।

लाल किलेके सामने एक साधु बैठे हुए हरद्वार जानेकी बात सोच रहे थे। इसी समय एक नया साधु आया। वह कहने लगा — आप लोग जाइये। हरद्वार जाकर स्नान कर शुद्ध बन जाइये। हमारी पवित्र मातृभूमिको राहुने ग्रस लिया है, धीरे धीरे हमारे देशकी सुख-शान्ति, शिक्षा, सभ्यता, धर्म, संस्कृति, सम्पद्, ऐश्वर्यको भी हजम करने लगे हैं। हमारे धर्मका ग्रास करके विधर्मी पादरी हमारे सहज सरल देशवासियों पर ईसामसीहके धर्मको लाद रहे हैं। हमारे स्वधर्मी भाई-बहनोंको विधर्मी बनाकर देशद्रोहीके रूपमें बदल देते हैं। स्वदेशको विदेशियोंके पंजेसे मुक्त करना जितना कठिन है, उससे हजारों गुणा कठिन विधर्मियोंके पंजेसे स्वधर्मियोंको मुक्त करना है। जब तक स्वदेश और स्वधर्म पर राहू और केतुका ग्रहण रहेगा तबतक हम गंगास्नानसे शुद्ध होनेमें विश्वास नहीं कर सकते हैं।

वह साधु एक महाराष्ट्रीय था। क्या उसकी कही बात ११५ साल बीत जानेके बाद भी अक्षरशः सत्य नहीं है? क्या भारत भूमि आज रूस, चीन और इस्लामकी भूमिसे नहीं रौंदी जा रही है? भारतीय कम्युनिस्ट और इस्लामी विधर्मी तत्वोंसे भारतकी रक्षा करना क्या अधिक कठिन नहीं हो रहा है? इस महाराष्ट्रीय साधुने ऋषि दयानन्दको नया आलोक दिया और बच्चेकी कही बातको पुष्ट किया।

ऋषिने इस साधु-वेषधारी महाराष्ट्रीय पण्डितसे एकान्तमें बातचीत की। ज्ञात हुआ कि सौ से अधिक पण्डित साधुके वेशमें घूम घूम कर, साधुओंमें नई प्रेरणा पैदा करनेकी कोशिश कर रहे हैं। इस सम्मेलनने ऋषिका कार्यक्रम बदल दिया। क्योंकि ऋषिने लिखा है — हम लोग जितने ही आगे बढ़े उतने ही हरिद्वारके यात्री हमारे साथ अधिक संख्यामें मिल गये। स्वदेश और स्वधर्मके उद्धारके लिए सभी लोग व्यग्र और उत्सुक मालूम पड़े।

ब्रिटिश सरकार जनताकी भावनासे अपरिचित नहीं थी। वह अपने विरोधी प्रचार का जवाब अपने ढंगसे दे रही थी। ऋषि दयानन्दको मेरठ-गढ़मुक्तेश्वरमें ब्रिटिश प्रचारकी जानकारी हुई। उनको ज्ञान हुआ।

तीर्थयात्रियोंके अन्दर गोइंदे सरकारी कर्मचारी और बनावटी वेषवाले राजकर्मचारी गुप्तरूपसे रहते थे। सीधेसादे यात्रियोंको इसका पता न था। सरल यात्रियोंमें गुप्तचर, राजकर्मचारियों और अंग्रेज शासनके बारेमें प्रसंग शुरू कर देते थे। तीर्थयात्रियोंके अन्दर कभी कभी अंग्रेज वणिक् शासकोंके अत्याचार, अनाचार और स्वैराचारोंके बारेमें तरह तरहकी चर्चा चलती थी। तीर्थयात्रियोंके पीछे पीछे

कभी कभी घुड़सवार श्वेतांग सैनिक तीर्थयात्रियोंकी रक्षाके बहाने आते थे। जासूस गोइन्दे लोग ही इन चर्चाओंके प्रवर्तक होते थे। एक दिन देखा गया—एक व्यक्ति सरकारी कार्यालयसे पकड़ा गया। उसकी पत्नी एक शिशुको गोदमें लिए गोरे सरकारी कर्मचारीके पैरोंपर गिर पड़ी। लेकिन श्वेतांग कर्मचारीने शिशु—बच्चेको माताकी गोदसे छीन कर ले लिया, गंगाके तीव्र स्रोतमें फेंक दिया। पुत्र-शोकसे करुण चिल्लाहटके साथ माता गंगामें कूद पड़ी। पिता भी गंगामें कूदनेको तुरंत तैयार हो गया, लेकिन दो सिपाहियोंने बन्दूकोंके हत्थोंसे उसको मारते मारते अचेत कर दिया। उधर शिशुपुत्र और शिशुकी माता गंगामें बहती हुई कहाँ चली गई, भगवान ही जानते हैं। सरकारी कर्मचारीके पीछे बन्दूक-धारी पल्टन बहुत संख्यामें थी। अंग्रेजी शासन और प्रजा-पालनके बारेमें जीवनमें यह पहला प्रत्यक्ष अनुभव था। विरक्त दयानन्द अब दुनियामें आ गया था। युवा दयानन्दका हृदय किसी नई वेदनासे व्यथित था। हम सब साधु दलबद्ध न रह कर चार चार पाँच पाँच करके एक साथ रह कर चलने लगे। हम साधुओंके समाजमें चिन्ता बहुत प्रबल और क्रियाशील हो रही थी। दुःखिनी पराधीना भारतमाताकी सेवामें हमको आयु, काल और शक्तिके अनुसार कुछ न कुछ अंश जरूर समर्पित कर देना चाहिए। राहमें किया गया यह प्रण कितना प्रबल सिद्ध हुआ। लेकिन गुप्तचर राजकर्मचारियोंके सन्देह करनेके डरके मारे कोई साधु किसी साधुसे बातचीत करना निरापद नहीं मानता था। इस प्रकारकी घटनाओं और इन सबका प्रतिविधान सोचते हुए हम सब तीर्थयात्री विभक्त होकर हरद्वारकी तरफ यात्रा करनेमें व्यस्त थे। कभी कभी हम सब पुराने जान-पहचानके साधु लोग किसी किसी निरापद स्थान पर एकत्र हो जाते थे और देशकी शोचनीय दुर्दशा पर विचार करते थे।

* * *

देशकी इस स्थितिको देखते हुए गेरुवे कपड़े पहन कर अपनी अपनी मुक्ति और पारमार्थिक कल्याणके लिए देशभरमें घूमना बहुत ही लज्जाकर और ग्लानिकर मालूम होने लगा। लेकिन देशवासी जन-समुदायको कैसे सचेत और दलबद्ध किया जाय—यह विचार दिमागमें आने लगा। क्या यह विचार अलखनन्दा नदीकी धाराको पार करते हुए संन्यासीके मनको बेचैन बना रहा था? ऋषि दयानन्दकी जीवन-दिशा किस तेजीसे बदल रही थी वह यहाँ देखा जा सकता है।

(१) राहमें दक्षिण भारतके एक वृद्ध साधुने बताया, अब तो जनरल कार्नवालिसके बाद उस पर अस्थायी रूपसे जार्ज बार्लो आये थे। यह करीब पचास साल (१८०५) पहलेकी बात है। देशी सेना पर कैसे कैसे अत्याचार होते थे और आज भी होते हैं वे वर्णनातीत हैं। मद्रासके गवर्नर लार्ड बैंटिक थे। उनकी अनुमतिसे सेनापति जॉन कैडलने फौजी पोशाकके बारेमें अचानक आदेश जारी कर दिया है:

सब फौजोंको कम्पनीकी दी हुई टोपी पहननी पड़ेगी। उस टोपीका ऊपरका भाग गायके चमड़ेसे और नीचेका भाग सूअरके चमड़ेसे बना हुआ था। सभीको दाढ़ी-मूँछ सफा कर देने पढ़ेंगे। कोई कपालमें, तिलक-चन्दन भस्मादि छाप नहीं लगा सकेगा। सिर पर कोई चोटी नहीं रख सकेगा। कोई हिन्दू या मुसलमान निर्दिष्ट विश्रामके समयसे अतिरिक्त समयमें संध्या-उपासना या नमाजके लिए समय न दे सकेगा। गलेमें कोई जनेऊ या माला नहीं पहन कगेगा। विश्रामके समयसे अतिरिक्त किसी समय भगवान या खुदातालाका नाम उच्चारण नहीं कर सकेगा।

इस आदेशसे प्रायः सभी हिन्दू या मुसलमान सिपाहियोंके अन्दर जाति और धर्मके ऊपर आघात होनेके कारण विक्षोभ पैदा हो गया।

सर्वप्रथम इस अन्याय और धर्म-विघातक आदेशके विरोधमें वेल्लोरके सिपाहियोंने विद्रोहकी घोषणा की। उन लोगोंने उस आदेशका पालन करनेसे इनकार कर दिया। सिपाहियोंको सामरिक कानूनके अनुसार फौजी नियम-शृंखलाको तोड़नेके अपराधमें गोलियोंसे मार दिया जाय ऐसी राय दी गयी थी। साथ ही देशी सिपाहियोंने ११३ अंग्रेजी फौजियों और सामरिक कार्यकर्त्ताओंको थोड़े समयके अन्दर ही

गोलियोंसे मार दिया था। उन विद्रोहियोंको काबूमें लाना कठिन था। अरकाटसे विशाल सैन्यवाहिनी बुलवाकर अमानुषिक रूपसे विद्रोहका दमन किया गया। विद्रोहियोंको हथकड़ी और बेड़ी लगवाके दो दिन भूखा और नंगा रखा गया। तीसरे दिन विद्रोही सैनिकोंके नेताओंके जीवित शरीरसे चमड़े निकाल कर उन चर्महीन मृत देहोंको ठेलागाड़ीमें रख कर सैन्यवासमें जलूस निकाला गया। मृत अपराधियोंमें हिन्दू और मुसलमान दोनों ही थे। इस रूपसे वेल्लोरके विद्रोहका दमन किया गया था। इसके बाद ही बैंटिक और कैडलको स्वदेश जानेका आदेश दिया गया था। हमारे तीर्थयात्रियोंके अंदर वेल्लोर विद्रोहके बारेमें सुनानेवाले व्यक्तिके मामा दण्डप्राप्त फौजी नेताओंमें शामिल थे।

(२) ऋषिकी आत्मकथाको आगे बढ़ानेसे पहले यहाँ एक शब्द कहना उचित है। स्कूलोंमें पढ़ाई जानेवाली इतिहासकी पुस्तकोंमें वेल्लोर विद्रोहके लिए वेल्लोर जेलमें वन्दी बनाकर रखे टीपू सुलतानके पुत्रोंको जिम्मेदार बताया गया है। पर ऋषिवार्तासे असल बात प्रकट हो जाती है। कैडल और बैंटिक इसके लिए जिम्मेदार थे। कम्पनी और ब्रिटिश सरकारने लार्ड विलियम बैंटिकके इस कार्यकी सराहना कर उसको भारतका गवर्नर-जनरल बना दिया। इस बैंटिकके शासनकालकी ब्रिटिश ऐतिहासिक भूरिभूरि प्रशंसा करते हैं, क्योंकि अंग्रेजी शिक्षा-प्रणालीका भारतमें इसने ही राजा राममोहन रायकी सलाह मानकर सूत्रपात किया। सतीप्रथाका अन्त किया। परन्तु विलियम बैंटिकके यथार्थ स्वरूपको भुला दिया जाता है।

(३) नदिया (बंगाल)के एक वृद्ध साधुने कहा कि वेल्लोरकी ही अनुरूप घटना आजसे करीब तीस वर्ष पहले (१८२५) बंगालके बैरकपुरमें भी घटी थी। वहाँके सैन्यावासके सैनिकोंको भी ब्रह्मदेशमें युद्ध करनेके लिए आदेश मिला था। इससे उनके भीतर विक्षोभ पैदा हुआ। उनको मासिक वेतन भी बहुत कम दिया जाता था। इसके उपरान्त समुद्र पार होके विदेश जानेसे उनके खाद्य-अखाद्यका विभेद नहीं रहेगा और वे लोग धर्मभ्रष्ट और जातिभ्रष्ट हो जायेंगे। घरसे भी ये लोग निकाले जायेंगे। सम्मिलित रायसे करीब दो सौ फौजियोंने सरकारसे प्रार्थना की थी—हम लोग जाति-रक्षा, धर्म-रक्षा, आचार-रक्षाके लिए समुद्रके उस पार ब्रह्मदेश युद्धके लिए नहीं जाना चाहते हैं। हमारे प्रति वहाँ जानेका जो आदेश दिया गया है, वह खारिज कर दिया जाय।

बैरकपुरसे कलकत्ता केवल दो योजनकी दूरी पर है। वहाँका सामरिक ढंगका जवाब आ गया। तदनुसार सैन्यावासके अन्दरके मैदानमें सब ही प्रार्थनाकारियोंको बेड़ी और हथकड़ी लगाके खड़ा करके सबको एक ही साथ गोरे सैन्योंसे मरवा दिया गया। इनके शवदेहोंको गंगाके किनारे सप्ताहभर प्रदर्शनीके रूपमें रखा। मांसाशी पशुपक्षियोंने शवोंके मांसको खा लिया। केवल पड़े रहे सैकड़ों कंकाल। उस कंकाल-राशिको गंगामें फेंक दिया।

शामको हररोज जनता हटाई जाती थी। मृत व्यक्तियोंके बन्धु-बान्धव लोग दूर दूरसे शवोंको देखनेके लिए आते थे। मृत-गलित खण्ड खण्ड मांसराशियोंके अन्दरसे अपने आदमियोंको पहचानना असम्भव था। संध्याके पहले जनताको गंगाके किनारेसे हटानेके लिए गोरे लोग घोड़ों पर सवार होकर आते थे। जनता हटनेमें देर करती तो बन्धु-बान्धवोंके शोकके कारण रोती हुई जनता पर बन्दूकोंसे गोलियाँ छोड़ते थे। उन गोलियोंसे बहुतसे स्त्री-पुरुष, शिशु और पथिक भी घायल होकर मर जाते थे।

सारे देशमें विदेशी शासनका होना सुनते हुए हम सब कुम्भमेलाके यात्री लोग धीरे धीरे हरिद्वार-की तरफ पैदल जाने लगे। पूरे देशका हाल सभीकी ज्ञानदृष्टिके सम्मुख आने लगता। कोई युक्ति नहीं है। सब कोई अंग्रेज शासनसे दुःखी हैं, यह मालूम होने लगा। इस शासनको हटानेके लिए सब कोई प्रस्तुत हैं। जन-साधारणके इन दुःखोंके कारण एक नहीं बहुत हैं। सौ वर्षोंके अन्दर देशकी धर्मनीति,

सामरिक नीति और राजनीति उलट गई है। विभिन्न प्रकारकी युद्धनीतिने समाजके शरीरको पंगु और निराश कर दिया है।

* * *

अलखनन्दाकी शीतल धारामें हिमशिलाखण्डों पर चलते हुए संन्यासी दयानन्दने कैवल्यका मार्ग क्यों छोड़ दिया और भारतमाताकी आर्त पुकार सुनकर राष्ट्रसेवाका संकल्प करके, बद्रीनाथसे आये ग्वालोंके आतिथ्यको क्यों स्वीकार किया और गरम गरम दूध पी कर जीवन-शक्ति प्राप्त करनेका क्यों निश्चय किया, इसको समझनेके लिए संन्यासी दयानन्दकी मनःस्थितिको जानना आवश्यक है। अतः ऋषिकी आत्म-कथासे इतना बड़ा भाग उद्धृत किया गया है।

हरद्वारके कुम्भमेलेमें ऋषिने साधु लोगोंसे ब्रिटिश शासनका अन्त करनेके लिए प्रेरणा ली और वह इसी कार्यको सँभालनेके इरादेसे हिमालयोंकी घाटियोंमें घूमे। हिमालयकी घाटियों और गुफाओंमें तत्वान्वेषी आत्ममुक्तिका नहीं राष्ट्रमुक्तिका मार्ग खोज रहा था। अलखनन्दाकी धारामें हिमशिलाखण्डों पर लेटे-लेटे उसको अन्तर-ज्ञान हुआ और दुःखी जनताकी आवाज उसको सुनायी दी। देवदूत बालकका वचन उसे याद आया और गढ़मुक्तेश्वरका दृश्य आँखोंके सामनेसे गुजरा। वेल्लोर और बैरकपुरका विद्रोह और ब्रिटिश शासकोंकी नृशंसता याद आयी। यह स्मरण आते ही ऋषि दयानन्दने कैवल्य प्राप्त करनेका पुराना इरादा त्याग दिया। और इसके साथ ही जाना कि राष्ट्रमुक्तिका मार्ग हिमालयमें नहीं है। उसने योगियोंकी खोज भी छोड़ दी और जन-समुदायके साथ सन्धान करनेका नया संकल्प कर, पहाड़ोंको छोड़कर मैदानमें उतर कर आ गया। स्वाधीनताके संग्रामकी तैयारीमें जुट गया।

गढ़मुक्तेश्वरमें जिज्ञासु दयानन्दने गंगामें बहते जाते एक शवको देखा। शवको पकड़ लिया, उसको चीरा। अपने पासकी किताबोंसे उसका मिलान किया। पुस्तकोंको गलत पाकर चीरे हुए मुर्देके साथ उन पुस्तकोंको भी गंगामें प्रवाहित कर दिया। सत्य ज्ञानके प्रति तीव्र जिज्ञासा बनी हुई थी, परन्तु गढ़मुक्ते-श्वर आकर भी दयानन्द मथुराकी ओर नहीं गया। क्या यह अकारण हुआ? गुरु विरजानन्दका दरवाजा दयानन्दने तब खटखटाया जब ताँत्याटोपेको अंग्रेजोंने फाँसी दे दी और ऋषिका और ऋषिकी गठित नई संन्यासियोंकी सेनाका कार्य समाप्त हो गया था।

गढ़मुक्तेश्वरसे सीधे दयानन्द कानपुर आया। कानपुर, बिठूर और इलाहाबाद, मिर्जापुर और वारा-णसीके मध्य सम्पर्क दृढ़ किया। कानपुर, बनारसके बीच बार बार ऋषिकी यात्रा करना क्या सूचित करता है? इस कार्यके लिए दिनमें ४० से ६० मील चलनेवाले ऋषिसे अधिक उपयुक्त व्यक्ति क्या कोई और हो सकता था? बनारससे कानपुर तकके प्रदेशका १८५७के स्वाधीनताके-संग्राममें लिए गये भागका, किये कार्यका, यहाँ उल्लेख करनेकी आवश्यकता नहीं। कर्नल नीलने उग्र प्रतिहिंसाकी नीति इसके कारण अपनायी। बनारससे कानपुर तक मार्गमें उसको जो वृक्ष मिले उन पर दोनों ओर वह वीर भारतीयोंके सिर लटकाता हुआ आगे बढ़ता गया। उसका यह कार्य ही इस बातका प्रमाण है कि ऋषिने कितना दृढ़ और प्रबल सैन्य संघटित किया था। जनताको लड़ाईके लिए तैयार किया। महामना माल-वीयजीके पिता भी पकड़े गये थे। उनका सिर काटा जानेवाला था, पर उनकी बाँसुरीके स्वरने नीलको मोह लिया और वह बच गये।

कानपुर-बनारसके मध्य संग्रामकी तैयारीको पूरा करके स्वातंत्र्य-संग्रामका वीर सेनानी मिर्जापुरसे वन ही वन नर्मदा घाटीमें संन्यासियोंकी सेनाका संगठन करनेके लिए गया, जिसका निश्चय उसके सह-योगी संन्यासियोंने हरद्वार कुम्भयात्रामें किया था। नर्मदाकी घाटियोंकी इससे पहले दो बार ऋषि योगि-योंकी खोजमें छानबीन कर चुका था। यहाँके संन्यासी पहले परिचित थे। इन संन्यासियोंकी घुड़सवार सेना ऋषिने तैयार की। ऋषिका ताँत्याटोपे और नानाजी पेशवा और बिठूरसे सम्पर्क बराबर बना रहा।

निश्चित तिथिसे पहले १० मईको स्वाधीनता-संग्रामका शंखनाद मेरठमें किया गया। अभी ऋषिकी तैयार की गयी संन्यासियोंकी घुड़सवार सेना और पैंदल सेना रानी लक्ष्मीवाईकी सहायताके लिए और झाँसीके किलेकी रक्षाके लिए कुछ देरसे पहुँची। यह सेना बुन्देलखण्डके जंगलोंको पार कर आयी थी। इसके पास नये ढंगके हथियार नहीं थे, इसके पास बर्छे और भाले थे। किन्तु इसका हमला प्रवल होता था। यदि रानी लक्ष्मीवाई किला खाली करनेका असमय निश्चय न करती और किलेकी दीवारके गिर जानेपर भी युद्ध करती और लड़ती रहती, तो दुर्गको घेरनेवाली ब्रिटिश सेना और इसके दोनों जनरल भी यमधामके यात्री होते। संन्यासियोंकी सेनाके ताजे हमलेको यह सह नहीं सकती थी। पर ब्रिटिश शासनका भाग्य अच्छा था। ऋषिकी तैयार की गई सेनाके साथ सीधी मुठभेड़ उसकी कहीं नहीं हुई।

ऋषि भी ताँत्याटोपे और रानी लक्ष्मीवाईके साथ साथ ग्वालियरकी ओर बढ़ा। पर ग्वालियरके दुर्गमें नहीं गया। बाहर ही नदीके किनारे झोंपड़ी वनाकर डेरा डाला। रानी जब नदी पार करते समय ब्रिटिश सैनिकोंकी गोलीसे धराशायी हुई, तब उस समय रानीके शवको यवनोंके हाथमें जानेसे बचाया और रानीका वैदिक-विधिसे ऋषिने संस्कार किया। इतिहासकार इस बातमें एकमत हैं कि नदी तट पर इससे कुछ दिन पहले कोई झोंपड़ी नहीं थी। न वहाँ कोई संन्यासी ही रहता था। संन्यासीको झोंपड़ी वनाकर रहनेकी आवश्यकता ही क्या थी? अतः मानना चाहिए कि पूर्व योजनाके अनुसार रानीके शरीरकी रक्षाके लिए ऋषिने यह व्यवस्था ताँत्यातोपेके निर्देशसे की होगी।

नई ब्रिटिश सेनाके इंग्लैंडसे आ जानेके कारण और क्रीमीयाकी लड़ाई अनुमानसे पहले समाप्त हो जानेके कारण ब्रिटेनके लिए भारतको पुनः विजय करना सम्भव हो गया और ताजी आई ब्रिटिश सेना और ब्रिटिश आर्थिक सहायताने कम्पनीको दिल्ली, कानपुर, बनारस और लखनऊमें विजयी बनाया। कुँवरसिंहकी मृत्युसे नानाजी पेशवाके नेपाल चले जाने और ताँत्याकी गिरफ्तारीसे स्वाधीनता-संग्रामका होम कुछ शान्त हो गया। ज्वालाएँ बुझ गईं। जबतक ब्रिटिश सेना बदला लेनेका कार्य कर रही थी तबतक तो अश्वारोही दयानन्दके पास भी काम था। वह व्यापारियों और अन्य यात्रियोंको ब्रिटिश सेनाके आनेकी सूचना देकर सावधान करता था। वह पाइलटका काम करता था और जनताको विपत्तिकी सूचना देता था। हिसार और रोहतकके व्यापारी अश्वारोही ऋषि दयानन्दसे ही ब्रिटिश सेनाके आनेकी सूचना पाकर कलकत्ता जानेके बदले अपना माल ले वापस लौट आए। इसकी साक्षी देनेवाले आज भी जीवित हैं। रोहतकके ही एक सज्जनने इससे पहले योगी दयानन्दको मानसरोसवरकी ओर जाते हुए देखा था। इसको दन्तकथा न मानना चाहिए। न यह उपाख्यान है। यह एक ऐतिहासिक सत्य है।

* * *

प्रचण्ड ज्वालाओंके शान्त हो जाने पर ऋषिने गुरु विरजानन्दका आश्रय लिया। आश्रयकी इस समय उसको बहुत जरूरत थी। महाभाष्य और व्याकरणका पुनः अध्ययन प्रारम्भ किया। स्वातन्त्र्य-संग्रामका संन्यासी नेता इस प्रकार ब्रिटिश शासनकी गिरफ्तारीमें आनेसे बच गया, किन्तु ब्रिटिश शासन उसको सदा सशंक दृष्टिसे देखता रहा। वह जहाँ जहाँ, जिसके पास गया वहीं उसको विषका प्याला लिए ब्रिटिश सरकारके गोइन्दे व एजेन्ट प्रतीक्षा करते हुए मिले। एक नहीं १७ बार उसको विष दिया गया। क्या कोई पकड़ा गया? दण्डित किया गया? यह क्या प्रमाणित करता है? ब्रिटिश सरकार १८५७–५८ के स्वातन्त्र्य-समरमें ऋषिके लिए भागको कभी भूली नहीं। उससे वह सदा भयभीत रही। उसको अपने हस्तकों द्वारा मरवानेका यत्न करती रही। इस प्रकार ऋषि अपनी साँसके अन्तिम साँस तक विदेशी शासनसे अहर्निश लड़ता रहा। हरद्वार कुम्भयात्राके समय किये गये संकल्पको इस रीतिसे पूरा किया। यमुनातट पर बाल देवदूतने दिव्य ज्ञान दिया था और उसने पराधीन भारतमाताकी मुक्तिका उपाय सोचा और उसको मूर्त रूप दिया। सफलता और विफलताने उसे नये सिरेसे विचार करनेके लिए बाध्य किया। मथुरा वह इस विचारसे आया था।

जनताका संगठन ही काफी नहीं, जनतामें शासनके प्रति तीव्र असन्तोष होना और उसको पलटनेकी उद्दाम इच्छा होना ही पर्याप्त नहीं। शत्रुसे लड़नेके लिए उसकी शक्तिका ज्ञान भी होना आवश्यक है और कुशल ज्ञानवान् नेतृत्व भी अपेक्षित है। यह ऋषिको ध्यानमें आया। १८५७ में स्वातन्त्र्य-संग्रामका आयोजन करनेवाले नायकोंने ब्रिटिश सैनिक शक्तिका विचार नहीं किया था। अपनी कमीका भी विचार नहीं किया था। विद्युत् वेगसे पहले हमलेमें यदि भारतीय स्वातन्त्र्य-वीर अंग्रेजी सेनाको भारत छोड़नेके लिए विवश कर देते तो भारतका इतिहास बदला हुआ होता, परन्तु सम्पूर्ण देशमें १० मईको ज्वाला नहीं भड़की। फलतः अंग्रेज भी उसका सामना करनेमें समर्थ हुए। फिर पंजाब और मद्रास अलग ही रहे। भारतीयताकी भावना प्रबल सिद्ध नहीं हुई। ऋषिको विफलताके कारणों पर विचार करके नया मार्ग चुनना था। गुरु विरजानन्द और मथुरा इसके लिए उपयुक्त स्थान थे। मथुरा तीर्थस्थान था। देशके विभिन्न भागोंसे आये यात्रियोंसे सम्पर्क स्थापित करनेका वहाँ अनायास अवसर मिलता था। ऋषि दयानन्दने यमुनाके तीर पर ही एक देव-मंदिरमें डेरा डाला। यमुनाकी मध्य धारासे पानी भर कर वह प्रतिदिन गुरुको स्नान कराता था। गुरुसेवाका यह आदर्श उपस्थित करके अपनी प्रगाढ़ विद्वत्ताको छिपाये रहता था और किसीको सन्देह करनेका अवसर नहीं देता था।

मथुरावास वस्तुतः ऋषि दयानन्दका पाण्डवोंके विराट् नगरमें रहनेके समान अज्ञात-वास था। गुरुकी कृपा थी। एक गुजराती औदीच्य ब्राह्मण-परिवारकी स्नेहपूर्ण श्रद्धा प्राप्त थी। ऋषिका हाथ खाली था। रुपया नामकी वस्तु उनके निकट नहीं थी। महाभाष्य ग्रन्थ भी गुरुकी कृपासे प्राप्त हुआ था। अध्ययन समाप्त हुआ। अज्ञात वास भी समाप्त हुआ। गुरु-दक्षिणा देनेका समय आया। लौंग लेकर शिष्य दयानन्द गुरुसे विदाई लेने पहुँचा। इस दृश्यके साथ भारतके इतिहासने नई करवट ली। गुरुने सजल नेत्रोंसे कहा — दयानन्द! तुझसे लौंग नहीं, मैं तो कुछ और ही पानेकी आशा करता था। शिष्यने चरणोंको छूकर कहा — गुरु, मेरा तन-मन आपके चरणोंमें अर्पित है।

गुरुने कहा — दयानन्द, देशमें छाये घोर अविद्याके अन्धकारको दूर करो, आर्ष ग्रन्थोंका प्रचार करो। दयानन्द, भारतकी मुक्तिका यही पथ है। विनम्र ज्ञानी शिष्यने गुरुके चरणोंको छूकर प्रण किया कि वह अविद्याके अन्धकारको दूर करनेमें अपना शेष जीवन अर्पित कर देगा। ऋषिने अब 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः'का महत्त्व समझा और ऋषिने भारतको नया नारा दिया: "वेदोंकी ओर लौटो।" इस नारेको सुनकर यूरोप खिलखिलाकर हँस पड़ा, उसने इसकी खिल्ली उड़ाई। भारतके पुरातनपंथियोंकी त्यौरी चढ़ गई। उसका चारों ओरसे विरोध किया गया। उसको कोई समर्थन नहीं दिखाई दिया, पर वह बढ़ता ही गया।

* * *

हरद्वारके कुम्भ पर वह पुनः पहुँचा। चण्डीके मन्दिरके समीप हरद्वारमें उसने अपनी पाखण्ड-खण्डिनी पताका गाड़ दी। किन्तु उसको यह देखकर आश्चर्य हुआ कि उसने यह जो विचार-क्रान्तिकी पुण्यपताका फहराई है, उस ओर जनता तनिक भी आकृष्ट न हुई। भीड़ आती और आगे बढ़ जाती। ऋषिके फहराये झण्डेके नीचे नहीं आती। ऋषि दृढ़ था। यहाँ उसको पथच्युत करने और आत्ममुक्तिके लिए प्रेरणा करनेवाले अनेक ज्ञानी महात्मा मिले। परन्तु उसका एक ही उत्तर था। वह भारतीय जनताको दुःखी छोड़ कर आत्ममुक्तिका सुख नहीं चाहता। अतः पाखण्ड-खण्डिनी पताकाके चारों ओर जनसमूहको एकत्र होते न देख कर वह निराशा नहीं हुआ। इसमें उसने अपनेमें त्यागकी कमीका अनुभव किया।

रघुके समान ऋषि दयानन्दने गंगाके तट पर सर्वमेध यज्ञका अनुष्ठान किया। रेशमी वस्त्रोंका त्याग किया। कोपीनको छोड़कर शेष सब वस्त्रोंका त्याग कर दिया और रामके समान ऋषिने बारह सालका वनवास शुरू किया। नगर-निवासका त्याग किया। गंगाका तट और गंगाकी रेतीको अपना

निवास बनाया। ऋषिने इस कालमें प्रचण्ड और घोर तपस्या की। वेदोंका डंका बजाया, गंगाके तट पर घूमते हुए। आकाश उसके लिए छत थी। तम्बू छोलदारीमें भी उसने इस समय आश्रय नहीं लिया। झोंपड़ी नहीं बनायी। आश्रम भी स्थापित नहीं किया। निर्गृही कोपीनधारी संन्यासी गंगा तटको वेद-मन्त्रोंकी ध्वनिसे गुंजाता रहा। इस कालमें उसने मूर्तिपूजाका खण्डन जोरोंसे किया, क्योंकि वह इसको मानसिक और बौद्धिक पराधीनताका मूल कारण मानता था; क्योंकि गीतामें कहा गया है — देवताओंकी उन्नति करो तो देवता तुम्हारी उन्नति करेंगे। जिसकी जैसी पूजा करोगे वैसे ही बनोगे।

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ।। (गीता)

पत्थरोंको पूजते पूजते आर्य (हिन्दू) जाति पीरों, मकबरोंको भी पूजने लगी और इस्लामके प्रतिरोधकी भावना मन्द हो गयी। इससे पीछे लौटानेका एक ही मार्ग था कि वेदमार्ग पर लाकर वह पुनः भारतको खड़ा करे। वैयक्तिक पूजाके फेरसे राष्ट्रको मुक्त करनेका क्या कोई अन्य मार्ग था?

मिशनरी यूरोपियन विचारक और इस्लाम सब यही करते थे और प्रचार करते थे कि हिन्दू बहु-देवता-वादी हैं, और वह सब एकेश्वरवादी हैं। आर्यधर्म, वैदिक-धर्म, हिन्दूधर्म एकेश्वरवादी है यह जगको बताना और वैदिक जीवन-प्रणालीको सर्वश्रेष्ठ बतानेके लिए मूर्तिपूजाका प्रबल रूपमें खण्डन करना आवश्यक था। ध्यानको एकाग्र करनेके लिए भी मूर्तिपूजाकी आवश्यकता नहीं। वेदकी यह बात ऋषिके ध्यानमें थी।

आत्मशक्तिके विकास, समष्टिकी उन्नति और भलाई, जनसमाजके कल्याणके लिए अपने आपको समर्पित करना चाहिए। आन्तरिक शक्तियोंके साथ बाह्य प्राकृतिक शक्तियोंका सम्बन्ध देखना चाहिए। इतना ही नहीं बाह्य देवताओंके अंश अपने शरीरके भीतर देखना चाहिए। अपनेको ध्यानी, बाह्य देवताओंके सूक्ष्म अंशोंका पुतला माने।

इस अवस्थामें मनको एकाग्र करनेके लिए किसी अन्य उपकरणकी, बाहरी साधनाकी आवश्यकता रहती है क्या? यथा —

सूर्यो मे चक्षुर्वातः प्राणो अन्तरिक्षं आत्मा पृथिवी शरीरम् ।।

—अथर्व० ५–७–९

ईश्वर निर्मित विस्तृत प्रकृति नटीकी लीला क्या मनको एकाग्र करनेके लिए पर्याप्त नहीं है? दस इन्द्रियाँ ही दस देव हैं। इनको जाननेवाला ब्रह्मको जानता है। यथा —

दश साकं अजायन्त देवा देवेभ्यः पुरा।
यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स वा अद्य महद् वदेत् ।।

—अथर्व० ११–८–३

वैदिक ऋषि कह गया है: जो पुरुषमें ब्रह्मका अनुभव करता है वह परमेष्ठी प्रजापतिको यथावत् जानता है।

ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम्, यो वेद परमेष्ठिनं यश्च वेद प्रजापतिम्।
ज्येष्ठं ये ब्राह्मणं विदुस्ते स्कम्भमनु संविदुः।

—अथर्व० १०–७–१७

ऋषिने यह ज्ञान देकर नवभारतको मकबरों और पीरोंकी पूजा करने और मिठाई चढ़ानेसे परावृत्त किया। क्या यह साहसिक कार्य भारतमें किसी औरने किया? विवेकानन्द तक तो मूर्तिमें भगवान्के दर्शन कराते रहे। ऋषि दयानन्दने ज्ञानका मार्ग दिखाया।

*　　*　　*

सत्यार्थप्रकाशका प्रथम समुल्लास यूरोपके इस आक्षेपको निर्मूल बनानेके लिए लिखा गया है कि हिन्दूधर्म -- वैदिकधर्म बहुदेवतावादी है। ऋषि दयानन्दने १०० देवताओंके नामोंकी निरुक्ति करके सिद्ध किया है कि ये सब नाम एक ईश्वरके हैं। हिन्दु वस्तुतः एकेश्वरवादी हैं। भारत राष्ट्रके नव-निर्माणके लिए यह अत्यावश्यक था। इसके कारण बुद्धि पर पड़ा ताला टूट गया। ऋषिको जनताकी माँगको पूरा करनेके लिए जर्मनीसे छपे वेद मँगाने पड़े और उनको छापनेके लिए वैदिक यन्त्रालय (अजमेर) स्थापित करना पड़ा। इससे पहले इस देशमें मुद्रित वेद उपलब्ध नहीं थे। ऋषिने प्रत्येक भारतीयके लिए वेदोंको पढ़ना सम्भव कर दिया। घर घर वेद पहुँचा दिया। ज्ञान-आलेकसे भारतका कोना कोना जगमगा दिया। इन बारह सालोंमें दूसरा कार्य यज्ञोपवीत देने और गायन्त्री मन्त्र देनेका भी किया। इसके कारण उत्तरी भारतमें ब्रिटिश शासन दक्षिणके समान ब्राह्मण और ब्राह्मणेतरोंके मध्यमें वर्ग-संघर्ष उत्पन्न नहीं कर सका। हिन्दू-मुस्लिम संघर्ष उत्पन्न करना तो सम्भव था, क्योंकि ऋषि दयानन्दने धर्मान्तरित हुए हिन्दुओंके लिए पुनः अपनी जातिमें आनेका मार्ग खोल दिया था। यदि वर्तमान हिन्दूसमाज आत्मसात् करनेकी शक्तिका परिचय देता और शुद्ध हुए लोगोंको बेटी देनेको तैयार हो जाता, तो न तो पाकिस्तान बनता, न आज मुस्लिम लीग यह कहती कि पुलिसमें मुसलमानोंकी संख्या बढ़ाओ, अन्यथा इन्दिरा गांधीकी सरकारका हम समर्थन न करेंगे। मुसलमान शुद्धिसे इस कारण घबड़ाता है। शुद्धि-आन्दोलनके महान् नेता अमर शहीद श्रद्धानन्दकी उसने जान लेकर सन्तोष माना। शुद्धिसे उसका डरना क्या अकारण है? ऋषि दयानन्दने बन्द कपाट खोल दिये। धर्मान्तरित लोग सामूहिक रूपसे पुनः अपनी जातिमें लौट सकते हैं।

यूरोपियन ऐतिहासिकों और मिशनरियोंने बौद्धों और जैनोंके समान अपने अपने उद्देश्यसे ब्राह्मण-वादका दानव साधारण जन-समाजके सामने खड़ा किया। उनका प्रयत्न सर्वथा निष्फल नहीं हुआ। नव-बौद्धोंका जन्म उसीका प्रमाण है। पर रिपब्लिकन पार्टी बनाकर भी ये नवबौद्ध हरिजन ही रहे और अब सरकारने इनको भी हिन्दू हरिजनकी स्थितिमें रखना स्वीकार कर लिया है। ऋषि दयानन्दने ब्राह्मणवादके किलेको वर्ण-व्यवस्था प्रचारित करके ढा दिया। गुण-कर्मानुसार वर्ण-व्यवस्थाका प्रतिपादन करके ऋषिने समाज परसे ब्राह्मणोंका प्रभुत्व नष्ट कर दिया।

भगवान् कृष्णने अवश्य कहा था —

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।

किन्तु कृष्ण भगवान् जन्मजात ब्राह्मणके प्रभुत्वका अन्त नहीं कर सके और न समाजमें ही इसके कारण कोई हलचल हुई। यदि होती तो डॉ० आम्बेडकरका जन्म न होता। न पुनः भारतमें बौद्ध धर्मका अव-तरण होता। ऋषिने मनुकी इस बातको दोहराया —

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः।।

वेदका अध्ययन न करनेवाला द्विज (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य) जीते हुए अपने वंशजोंके साथ शूद्रत्वको शीघ्र ही प्राप्त होता है। ऋषिकी इस घोषणाको भारतीय जनसमाजका चार्टर समझना चाहिए। उसने अज्ञानियोंके प्रभुत्वसे समाजको मुक्त किया। धर्म और समाजके क्षेत्रसे जन्ममूलक ठेकेदारीका अन्त किया। अन्त हुआ नहीं, यह सच है। यह परिवर्तनका चक्र ऋषिने अवश्य चला दिया। यह सुदर्शनचक्रसे कम शक्तिशाली नहीं है। जन्ममूलक विषमता और असमानताको यह दूर करता है। प्रत्येक बच्चेको शिक्षा पानेका ईश्वर-प्रदत्त अधिकार है, यह घोषित करके प्रत्येक व्यक्तिको उन्नति करनेका अवसर दिया। वर्णका नियामक

आचार्यको बनाया। यदि ब्राह्मणका लड़का वैश्यवृत्तिका हो और वैश्यका लड़का ब्राह्मण-वृत्तिका हो तो दोनोंको परस्पर विनिमय करनेकी सलाह दी। वैयक्तिक सम्पत्ति पर कुठाराघात किया। आचार्य विनोबा भावेका यह नारा — "सब भूमि गोपालकी" — बता रहा है कि ऋषिने भारतीय परम्पराकी ही रक्षा की है और समाजको कृत्रिम असमानतासे मुक्त किया है। गंगा तट पर विचरते हुए, योग साधन करते हुए, बारह साल घूमते हुए इतना कार्य किया।

इसी युगमें काशीको आद्य शंकराचार्यके समान जीता। शास्त्रार्थमें ऋषि विजयी हुए थे, यह एक असंदिग्ध, संशयरहित सत्य है। 'पॉयनियर' ने माना कि स्वामी दयानन्द विजयी हुए। गंगा घाटीकी विजय कलकत्ताको विजय किये बिना पूरी नहीं होती। काशीसे ऋषि कलकत्ता पहुँचे। ऋषिकी दिव्य मूर्तिने कलकत्ताके नागरिकोंको चकित कर दिया। कलकत्ताको एक दृष्टिसे ऋषिने जीत लिया। उसके बारेमें कहा जा सकता है: मैं आया, मैंने देखा और जीत लिया। कोई विरोध सामने नहीं आया। — (Veni, Vidi, Vici)।

ऋषिका तनु-वैभव, विद्याबुद्धि वैभवसे कम न था। बनेड़ा-नरेश (मेवाड़के एक सामन्त) के पण्डितने स्वामीजीको देखनेके बाद जो लिख छोड़ा है, वह इसका एक प्रमाण है। यथा —

"ऐसी दीर्घ, पुष्ट एवं भव्य मूर्ति आज तक कहीं कभी नहीं देखी। महात्माके मस्तिष्ककी परिधि दो फुटसे कम न थी। गर्दन बड़ी, ऊँची, मुखारविंद गोलाईको लिए हुए लम्बा था। नेत्र विशेष बड़े न थे, कर्ण और नासिका बड़े बड़े थे। दोनों बाहू बड़े, पुष्ट और आजानु लम्बे थे। वक्षःस्थल किसी वीर धनुषधारीके समान चौड़ा और दृढ़ था। शरीर अति पुष्ट होने पर भी उदर पिचका हुआ नहीं था। दोनों जाँघें बड़ी पुष्ट और तीन फुटकी परिधिसे कम नहीं थीं। पिण्डलियाँ भी पुष्ट एवं साफ थीं। पैर सवा फुटके करीब लम्बे थे। शरीरका वर्ण गोरा था। सिरके बाल श्वेत होने लगे थे। जिस समय वह घूमनेको निकलते मुलतानी मिट्टी शरीर पर लगा कर, जोड़ा पहन, एक दुशालेको सिर पर बाँध कर, चद्दरसे शरीरको ढक कर, हाथमें लट्ठ-कमण्डलु लिए स्वयं एकाकी निकलते थे। उस समय यदि जंगलमें किसी अज्ञात पुरुषको अचानक दृष्टिगोचर होते तो वह इनको मनुष्य नहीं, देव विशेषकी मूर्ति मान, चकित होकर, मार्गको छोड़कर, एक तरफ खड़ा हो जाता। दर्शन कर बतलाने पर, निर्भय हो प्रसन्न हो जाता।

आपका घूमना तीन मीलसे कभी कम नहीं होता था। एक दिन मुझे व मेरे मित्र गौरीशंकरजी-को स्वामीजीके साथ घूमनेका सौभाग्य प्राप्त हुआ, किन्तु स्वामीजीके धीरे धीरे चलने पर भी हम दोनों उनके साथ नहीं मिल सके। अतः ४००–५०० गजके फासलेसे ही वापस लौट आये।"

स्वामीजीके शरीर-वैभवका यह विवरण १८७५ ई० का है। कलकत्तेमें जब स्वामीजी गये थे तब वह कौपीनधारी थे। संस्कृतमें भाषण देते थे और संस्कृतमें ही बोलते थे। कलकत्तेमें एक साल रहे, पर केशवचन्द्र सेन और देवेन्द्रनाथ टागोरको ऋषि अपने विचारोंका न बना सके। यदि ये दोनों व्यक्ति पूर्वग्रह छोड़कर वेदधर्मको ग्रहण कर लेते तो बंगालका स्वरूप ही आज बदला हुआ होता। पर यह होना नहीं था। केशवचन्द्र सेनके परामर्श पर ऋषिने अपने प्रारम्भ किये कार्यको और आगे बढ़ानेके लिए एक संस्थाकी स्थापना करना, वस्त्र धारण करना और संस्कृतकी जगह हिन्दीका व्यवहार करना स्वीकार किया। ऋषि अब साधारण जनताके बीच आ गया और जननायक हो गया। यह एक नये परिवर्तनका, जीवनका नवप्रस्थान था।

* * *

ब्रिटिश कालमें उत्पन्न भारतीय महापुरुषोंमें स्वामीजी पहले महात्मा और महापुरुष थे, जिन्होंने अंग्रेजीको अपने पास फटकने तक नहीं दिया। ऋषि दयानन्द अत्यन्त सरल संस्कृतमें भाषण देते थे। साधारण व्यक्ति भी उनकी बात समझ लेता था। एक मास तक कलकत्तेके पत्रोंमें ऋषिकी ही चर्चा रही। वैदिक राजनीति पर तीन व्याख्यान देकर ऋषि दयानन्दने बंगालके अंग्रेजी पठित वर्गको विस्मित कर दिया। उनकी कल्पनासे यह परेकी बात थी कि यूरोपमें प्रचलित और राजनीतिमें ग्रथित नूतन राजनीतिके सिद्धान्तोंसे, संस्कृत और वेदोंका यह महापण्डित, परिचित ही नहीं है, वरन् यूरोपियन विद्वानोंसे भी अधिक अच्छी उनकी व्याख्या कर सकता है। फिर ये सब वेदोंमें विहित हैं।

इस समय तक ऋषि अपने प्रसिद्ध ग्रन्थ ऋग्वेदभाष्यभूमिकाको प्रकाशित कर चुके थे। यह केवल संस्कृतमें था। इसमें एक अध्याय राजनीतिको दिया गया है। संस्कृतकी जगह हिन्दीका व्यवहार करनेका निश्चय करने पर ऋषिने ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाका दूसरा संस्करण (१८७२) संस्कृत और हिन्दी भाषाके साथ प्रकाशित कराया।

हिन्दीको राष्ट्रभाषा मानकर ऋषिने घोषणा की कि भारत एक राष्ट्र है और इसकी राष्ट्रभाषा हिन्दी है। आज कम्युनिस्ट और इतर राजनीतिक दल भारतको एक राष्ट्र ही नहीं मानते। फलतः अनैक्य-की ज्वाला धधक रही है। विघटन बढ़ रहा है। चौदह भाषाओंमें सरकारी परीक्षाएँ लेनेका उपक्रम किया जा रहा है। क्योंकि शासक-वर्ग और शासक-दल यह विश्वास नहीं करता कि भारत एक देश, एक राष्ट्र है और इसकी राष्ट्रभाषा एकमात्र हिन्दी है। क्योंकि यह अंग्रेजी पठित वर्गको ही केवल भारतीय जनता मानता है।

किन्तु ऋषि इस सत्यको स्वीकार करनेको बाध्य था, क्योंकि वेद कहता है प्रत्येक व्यक्तिको इन तीन देवियों — मातृभाषा, सरस्वती और मातृभूमि — को हृदयमें सदा स्थान देना चाहिए, उनकी आरा-धना और उपासनासे ही कल्याण होता है :—

इडा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयो भुवः।
बर्हि सीदन्त्वस्रिधः॥

—ऋग्० १–१३–९

इसी बातको आगे विशद किया गया है :—

तिस्रो देवी बर्हिरेदं सदन्त्विडा,
सरस्वती मही भारती गृणाना।

—अथर्व० ५–२७–९; यजु० वा० स० २७–१९

इन देवियोंकी उपासना क्यों करनी चाहिए इसका उत्तर वैदिक ऋषिने दिया है : — इनकी उपासनासे आयु, बुद्धि और शक्ति बढ़ती है। मातृभूमिकी उपासना करनेसे सामान्य जनताके साथ प्रीति उत्पन्न होती है। मातृभाषाकी सेवासे दिव्य मनुष्योंके साथ सम्पर्क बढ़ता है और सरस्वतीकी सेवासे विद्वानोंके साथ सम्पर्क बढ़ता है :—

सरस्वती साधयन्ती धियं न इला देवी भारती विश्वमूर्तिः।
तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं यान्तु शरणं निषद्य॥

—ऋग्० २–३–८

आ भारती भारतीभिः सजोषा इलां देवैर्मनुष्येभिरग्निः।
सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु।

—ऋग्० ७–२–८

महान् भारत राष्ट्रके महान् निर्माता ऋषि दयानन्दकी पारदृश्वा दृष्टिने भारत राष्ट्रकी नींव हिन्दी पर धरी। ऋषि इस भाषाको हिन्दी नहीं आर्य-भाषा (आर्यजातिकी भाषा) कहते थे। ऋषिने सर्वत्र आर्य-भाषा शब्दका ही व्यवहार किया है। ऋषिके अन्यतम शिष्य श्रद्धानन्दजी द्वारा स्थापित गुरुकुल विश्व-विद्यालय काँगड़ीमें आर्यभाषाकी पढ़ाई होती थी। आर्यभाषा पाठावलीका निर्माण किया जाता था। आर्यजातिकी भाषाका नाम आर्यभाषा ही हो सकता था। किन्तु भारतेन्दुने हिन्दी नामका प्रचार किया, क्योंकि इस्लाम इसी नामसे इसे जानता था।

आर्यभाषा (हिन्दी) वेदोंके अत्यन्त निकट है। एक उदाहरण देना पर्याप्त होगा। दूर शब्दको ही ले लीजिए। इस शब्दका व्यवहार निरक्षर और साक्षर, शहरी और ग्रामीण सब करते हैं और इसको समझते हैं। दूर बोलनेके साथ वह अपना सम्पर्क अति प्राचीन कालके भारतीय ऋषियोंसे जोड़ लेता है:

"यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं"
"तद् दूरे तद्ु अन्तिके"

किसी भी वेदमन्त्रको ले लीजिए। आप साश्चर्य देखेंगे कि मंत्रमें कमसे कम तीन-चार शब्द उनके जाने-पहचाने ही नहीं हैं, वरन् उनकी दैनिकी बोलचालके हैं। हिन्दी (आर्यभाषा) वैदिक भाषाके अत्यन्त निकट है, अतः भारतकी राष्ट्रीय निधि — वेदकी सम्पत्ति — की रक्षा एकमात्र हिन्दीसे ही सम्भव है। अतः भारतीय भाषाओंमें हिन्दी ही भारत राष्ट्रकी राष्ट्रभाषा होनेकी एकमात्र अधिकारी है।

ग्रियर्सनके अनुसार एक सौसे अधिक बोलियोंके मिश्रणका नाम हिन्दी है। १९६१की जनगणनाके कमिश्नर श्री अशोक मित्रके अनुसार एक हजार बोलियोंके मिश्रणका नाम हिन्दी है। हिन्दीकी यह शक्ति ही इसे राष्ट्रभाषा बनती है। है। पंजाबी, बंगला और गुजरातीने यदि अपनेको इस राष्ट्रीय महानदीमें विलीन नहीं किया तो इसी कारण ये प्रान्तिकताके गढ़ हैं। भारतीयता यहाँ नहीं पलती। गुजरातीके कवि १८७०से पहले तक ब्रजमें कविता करते थे। पर ब्रिटिश शासनने गुजराती अस्मिताको उत्पन्न किया और गुजराती हिन्दी-धारामें विलीन होनेके बदले अलग हो गई। वैष्णव भक्त कवि नरसी मेहताकी अपनी इच्छा यही थी कि प्रभु मुझे यदि जन्म दे तो भारतभूमिमें देना और अपने चरणोंमें भक्ति देना। नरसी मेहता भारतभूमिके सिवाय और किसीकी कल्पना ही नहीं कर सकता था।

* * *

हिन्दीको राष्ट्रभाषा घोषित करने और हिन्दीका व्यवहार करके ऋषिने भारतकी जो सेवा की है, उसका मूल्य आँकना संभव नहीं। ऋषिके प्रचारका ही यह फल है कि मगही, भोजपुरी, मैथिली, मुंडा, उरांव (बिहारकी भाषाएँ और बोलियाँ), ब्रज, अवधी, बुन्देली, छत्तीसगढ़ी, मेवाड़ी, मारवाड़ी आदि बोलियोंने अपना अपना समृद्ध साहित्य होते हुए भी, अपनी अपनी अलग लिपियाँ होते हुए भी, अपनेको हिन्दीमें विलीन कर दिया और सौदा नहीं किया, बदलेमें प्रतिफल पानेकी चाह नहीं की। अपनी लिपियोंका भी विसर्जन कर दिया, जिससे भारत राष्ट्रकी आत्मा दृढ़ हो, पुष्ट हो, बलवान हो। यह चमत्कार हुआ ऋषिके पुरुषार्थके कारण। ऋषिकी तपस्या फल लाई। पंजाबमें उर्दूको, इस्लामको, ऋषि विजय नहीं कर सके, अतः वह भारतका अल्स्टर बना रहा। पंजाबमें जो लोग आर्यसमाजके नेता बने, वह लोग उर्दूका व्यवहार करते रहे, इस्लामी शासनकी गुलामीसे अपनेको मुक्त नहीं कर सके। महात्मा मुंशीरामको इसका अपवाद ही मानना चाहिए। और आर्यसमाजके छः नियम जब श्री मूलराजने बनाये और उनको लिपिबद्ध किया तो वह उर्दूमें। आर्य-समाज भी पंजाबमें भारत-भक्ति उत्पन्न नहीं कर सका।

पंजाब दो बार विभक्त हुआ और पंजाबसे हिन्दी निष्कासित कर दी गयी। हिन्दीके प्रचार-प्रसारने उत्कट भारत-भक्तिको उत्पन्न नहीं किया। उसके लेखकोंके समक्ष अंग्रेजी पठित जनता थी। उनको वह प्रसन्न करना, उनसे वाहवाही लेना वह अपनी कृतार्थता मानता था। राष्ट्र-भाषा प्रचार-समितिने भी

सामान्य जनताकी उपेक्षा की। अंग्रेजी पठित वर्गकी कृपा पानेके लिए वह उनको हिन्दी पढ़ानेकी आज भी कोशिश कर रही है। जिनको हिन्दीकी आवश्यकता नहीं, जब अंग्रेजीसे काम चल रहा है, तब हिन्दी पढ़नेकी क्या आवश्यकता है। इस सत्यको ऋषिने अनुभव किया, अतः इस महान् भारतीयने अंग्रेजीका सर्वथैव बहिष्कार किया; क्योंकि उसको अपनी बात सामान्य जनताको सुनानी और बतानी थी। विदेशी शासकोंसे उसको आँख नहीं माँगनी थी। ब्रिटिश शासनसे याचना करनेवाला, उसके आगे हाथ पसारने-वाला यह महान् भारतीय नेता नहीं था। उन्नीसवीं और बीसवीं सदीके भारतीय नेताओं और ऋषि दयानन्दके मध्यके इस अन्तर पर ध्यान देना चाहिए। इन दो शतियोंमें भारतने एकमात्र ऋषि दयानन्दको ही उत्पन्न किया जो पूर्णतः भारतीय था और सच्चे भारतीयकी दृष्टिसे ही सोचता था।

ऋषिकी महत्ता जहाँ इससे प्रकट है, वहाँ उनकी व्यावहारिक बुद्धिका भी यह परिचायक है। महाराष्ट्र और बंगाल प्रान्तिकताके गढ़ माने जाते हैं, यद्यपि महादेव गोविन्द रानडेने कहा था —— हमको एकमात्र भारतीय होना चाहिये। श्री गोखलेने कहा —— मैं सर्वप्रथम भारतीय हूँ, द्वितीयतः भारतीय हूँ और आखिरमें भी भारतीय हूँ। स्वामी विवेकानन्दने कहा था —— प्रत्येक भारतीय यह घोषणा करे : मैं भारतीय हूँ। प्रत्येक भारतीय मेरा भाई है, भारत भूमि मेरा सर्वोच्च स्वर्ग है। भारतका मंगल मेरा मंगल है। भारतीय मेरा जीवन है। भारतके देवी-देवता मेरे देवी-देवता हैं। भारतीय समाज मेरी कल्पनाका पलना है, युवावस्थाका नन्दन-कानन हैं, बुढ़ापेका स्वर्ग मेरा वाराणसी है। श्री अरविन्द घोषने भी भारतीय दृष्टिकोण अपनाने और भारतीय होनेपर बल दिया। किन्तु स्वर्गीय पत्रकार अम्बिका-प्रसाद वाजपेयीके कथनानुसार राष्ट्रनेता सुरेन्द्रनाथ बनर्जीको छोड़कर कोई भी बंगाली नेता प्रान्तिकता-से मुक्त नहीं हुआ। यह बात क्या है? ये सब विदेशी भाषा अंग्रेजीमें बोलते थे और अंग्रेजीमें सोचते थे। सुन्दर और भावपूर्ण मंचीय भाषा, किन्तु वह जनताके हृदयको स्पर्श नहीं करती थी। ऋषि दयानन्द-की विशिष्टता और भिन्नता एवं महत्ता समझने और आँकनेके लिए इस भेदको न भूलना चाहिए। हिन्दीभाषी जगत प्रान्तिकताके दोषसे १९४७ तक मुक्त रहा। पर बादकी सरकारी नीतिने इस क्षेत्रमें भी भारतीयताकी भावनाको शिथिल कर दिया, क्योंकि भारतीयताकी भावना उत्कट और प्रबल होने पर वर्तमान शासकवर्ग टिका नहीं रह सकता। अतः हिन्दीकी उपेक्षा है। उसको किंकरी और दासी बना कर रक्खा गया है।

निःसन्देह-हिन्दी-साहित्य सेवी इसके लिए उत्तरदायी हैं। उन्होंने हिन्दी साहित्यका निर्माण वेदोंके आधार पर नहीं किया; इसके विपरीत अंग्रेजीकी जूठनसे किया। "भारत भारती"के समान अगले लेखक और कवि भारतकी गौरव-गाथाका गान करके वेदमन्त्रोंको गीतोंका रूप देते तो भारत-भक्तिका वह प्रबल ज्वार उठता जो अंग्रेजीको बहा ले जाता और भारतको प्रगतिशील और समृद्ध देशोंमें स्थान दिलाता। ऋषि भारतीयोंकी मानसिक गुलामीकी सीमासे परिचित था, यही कारण है कि अपनी पुस्त-कोंका उर्दू तकमें अनुवाद करानेसे इन्कार कर दिया। हरद्वारके कुम्भ पर इसका आग्रह करनेवाले सज्जन को ऋषिने जवाब दिया था —— अपने देशवासियोंके लिए अनुवाद नहीं किया जाता। अनुवाद तो विदेशियोंके लिए किया जाता है।

* * *

भारत-भूमिके प्रति ऋषिकी भक्तिकी थाह नहीं ली जा सकती। भावनगरमें ऋषिने भाषण देते हुए कहा था: मेरा तन मन भारतभूमिको समर्पित है। शेष जीवनका प्रत्येक क्षण भारतभूमिकी सेवामें ही अर्पित करूँगा। यही कारण है कि एक लेखकने लिखा है कि ऋषि दयानन्दके इस कथनके साथ अंग्रेज हमारे विषयमें क्या कहते हैं, यह विचारका विषय नहीं है। विचारका विषय है —— हम उनके

बारेमें क्या करते हैं और सोचते हैं। इसके साथ भारतमें राजनीतिक आन्दोलन आरंभ हो गया। राज-नीतिक जागरण और चेतनाका आदि देवता ऋषि दयानन्द है। भारत राष्ट्रकी जीवनधाराको अविच्छिन्न रखने और भारत राष्ट्रको एक सूत्रमें ग्रथित करनेके लिए ऋषिने परस्पर मिलने पर नमस्कारके लिए "नमस्ते" चलाई, क्योंकि नमस्ते करनेके साथ प्रत्येक भारतीयको यह स्मरण आता है कि वह उन ऋषियोंका वंशज और सन्तान है जो कहते थे :

'नमस्ते भगवन्, अस्तु।'

——यजु० ३६–२१।

भारतीय राष्ट्रिय जीवन-धाराको पुष्ट, बलवान और वेगवान बनानेके लिए वर्तमान भारतको मंत्रकालके भारतसे जोड़ना जरूरी है, क्योंकि यह बताता है कि भारतीय आर्यजाति कितनी प्राचीन है। दो अरब सालसे (सृष्टि संवत् १९७२९४९०७१ के अनुसार) भी अधिक समयसे यह जाति जीवित है। काल इसको नष्ट नहीं कर सका। इतिहासके रंगमंच पर आनेवाली न जाने कितनी जातियाँ नष्ट हो गयीं। पर भारत और भारतीय जाति आज भी अजर अमर है। इकबाल इसके अमर होनेका कारण ढूंढ़ नहीं सका। ऋषि दयानंदने उस तथ्यको जाना और नमस्तेका प्रचलन किया। भारतके मुसलमानोंने नमस्तेको स्वीकार नहीं किया। ईसाई भी इसको स्वीकार नहीं करते, क्योंकि उनकी दृष्टिमें यह आर्य जातिके विजयका प्रतीक है। परन्तु पदच्युत रूसी प्रधानमंत्री ख्रुश्चेवने इसको पसन्द किया और स्वीकार किया और १९६५में जब राष्ट्रपति राधाकृष्णन् मास्को पहुँचे तब विमानसे उतरते ही भारतके राष्ट्र-पतिका अभिनन्दन श्री ख्रुश्चेवने यह कह कर किया 'गुरुदेव नमस्ते'। यह कम्युनिज्म पर ऋषि दया-नन्दकी विजयका सूचक है। इसलिए कहा गया — २१वीं शती ऋषि दयानन्दकी होगी, भारतकी होगी। इसका स्रष्टा कौन है? इसके स्रष्टाका नाम है ऋषि दयानन्द।

भारतमें फिरसे लोकतन्त्रकी स्थापना करनेका श्रेय ऋषि दयानन्दको है। आर्यसमाजका संगठन इसका ज्वलन्त उदाहरण है। ऋषिने संन्यासी होनेके कारण आर्यसमाजका प्रतिनिधि सदस्य होनेसे भी इन्कार कर दिया। जब संरक्षक होनेकी प्रार्थना की गयी, तब कहा : यदि वह संरक्षक होगा तो परमेश्वर-को क्या करोगे? यह थी लोकतन्त्रकी भावना। १८७५में आर्यसमाजकी स्थापना की, परन्तु विरक्त संन्यासीने अपना संन्यास-धर्म नहीं त्यागा। उसने डिक्टेटर होनेका प्रयत्न नहीं किया। क्या भारतमें विरागका इससे बड़ा और उदाहरण मिलता है? ऋषिके समस्त कार्योंका प्रेरणा-स्रोत वेद था।

*　　　*　　　*

आर्यसमाजके दश नियमों पर दृष्टिपात कीजिए। इसका छठा नियम है —— संसारका उपकार करना इसका मुख्य उद्देश्य है, अर्थात् शारीरिक, आत्मिक और सामाजिक उन्नति करना। पहला नियम है – सब सत्य विद्या और जो पदार्थ सत्य विद्यासे जाने जाते हैं, उन सबका आदि मूल परमेश्वर है। ईश्वरके ज्ञानकी सीमा नहीं बाँधी गई है। सब सत्य विद्याका मूल परमेश्वर है। विद्यारूपी वृक्षका तना है, शाखाएँ हैं, पत्ते, मूल, फल सब हैं। परमात्मा उनका आदि मूल है। इस प्रकार अपरिमित ज्ञानरूपी कल्पवृक्षका मूल परमात्माको माना गया है। चौथा नियम है – सत्यके ग्रहण करने और असत्यके छोड़नेमें सर्वदा उद्यत रहना चाहिए। क्या उदारताकी सीमाको और अधिक विस्तृत किया जा सकता है? दसवाँ और अन्तिम नियम है – प्रत्येकको अपनी ही उन्नतिसे सन्तुष्ट न रहना चाहिए, किन्तु सबकी उन्नतिमें अपनी उन्नति समझनी चाहिए। ये नियम असीम सत्यप्रेम, अनन्त उदारता और व्यापक उद्देश्यकी सूचना देते हैं। ये तीनों बातें ऋषिके ऋषित्वको प्रतिपादित करती हैं।

भारतीय सभ्यता व संस्कृतिका आधार मातृभूमिकी पूजा और गौ-रक्षा है। वेद इस शरीरको ही गौशाला कहता है। यथा :

सर्वा ह्यस्मिन् देवता गावो गोष्ठ इवासते।

वेदके राष्ट्रीय आशीर्वादमें कहा गया है—दूध पीकर राष्ट्रके साथ बढ़ें :

अभिवर्धतां पयसाभि राष्ट्रेण वर्धताम्।

रय्या सहस्रबुवर्चसे मौ स्तामनुपक्षितौ।

यह घीकी धारा हमारे चारों ओर प्रवाहित हो रही है। एक जगह कहा गया है :

उप क्षरन्ति सिन्धवो भयो भुव, ई जानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः।

पृणन्तं च पपुरिम् च श्रुवस्यवो, घृतस्य धारा उपयान्ति विश्वतः॥

और भी, देवोंके साथ स्वर्णभूमि पर जानेका मार्ग गोरक्षा ही है :

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति,
श्रितो यः पृणाति सहदेवेषु गच्छति।
तस्या आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवः
तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा।

स्पष्ट है कि गो-संरक्षण (गोवंश)की अभिवृद्धि भारतीय संस्कृतिका एक अभिन्न अंग है। यदि भोज्य पदार्थसे किसी देशकी संस्कृति और सभ्यताको जाना जा सकता है, तो मानना चाहिए कि गौ-महिमाका गान जितना भी किया जाय, वह थोड़ा है। वेद-प्रचारमें रत राष्ट्रनिर्माता ऋषि गोवधकी उपेक्षा नहीं कर सकता था।

किन्तु उसने इस कार्यके महत्वको बतलानेके लिए और यह सिद्ध करनेके लिए कि गौ भारतीय अर्थव्यवस्थाका मूल आधार है, कहा : राष्ट्रके आरोग्य और स्वास्थ्यरक्षाके लिए ही नहीं अपितु भारत राष्ट्र-समृद्धिके लिए भी गोरक्षा आवश्यक है। भोजनमें दूध, दही, मक्खन, घी की मात्रा जितनी बढ़ेगी उसी मात्रामें अन्नकी आवश्यकता कम हो जायगी। एक समय देशमें कहा जाता था कि—"तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्।" और दूध बेचना पाप माना जाता था। किन्तु आज छाछके दर्शन ही दुर्लभ हैं। भारतीय कृषिको गोपालनसे अलग कर दिया है। गौको हम नहीं पालते, गौकी हम रक्षा नहीं करते, फलतः गौ भी हमारी रक्षा नहीं करती। मनुने कहा है: "धर्मो रक्षति रक्षतः।" इसको बदल कर कहा जा सकता है कि जब तक भारतने गोसेवा की भारत समृद्ध रहा। जब उसमें गोभक्तिका परित्याग कर दिया, भारत गरीब और दरिद्र देश हो गया। कालिदासने सिंहके मुखसे कहलाया है : मुझे नन्दिनी गायसे 'पारणा' करने दे, तू सैकड़ों घटोघ्नी गायें गुरुको दान करके, उनकी इस हानिको पूरा कर देना। यथा—

अथैक धेनोरपराध चण्डाद्,
गुरोः कृशानु प्रतिमाद्बिभेषि।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं,
गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोघ्नीः।

गौका एक अर्थ पृथ्वी भी है। गौ और पृथ्वीके मध्य अन्योन्य सम्बन्ध है। कालिदासकी मान्यता है :

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां,
सौरमेयीं सुरभिर्यशोभिः।
पयोधरी भूत चतुः समुद्रां,
जुगोप गोरूप धरामिवोर्वीम्।

यह है भारतीय परम्परा। राजा गौकी सेवा किस प्रकार करता था, और गोसेवकका क्या लक्षण है, यह भी कालिदाससे सुनिए :

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां,
कण्डूयनैः दंशनिवारणैश्च।
अव्याहतै स्वैरगतैः स तस्याः,
सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्॥
स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां,
निषेदुषी मासनबन्ध धीरः।
जलाभिलाषी जलमा ददानां,
छायेव तां भूपतिरन्व गच्छत्॥

यह है भारतीय रीतिनीति। गोरक्षाके कार्यको भुलानेके साथ हमने देशरक्षाके कार्यको भुला दिया। ऋषिके सामने यह यथार्थ स्थिति थी। अतः गोरक्षाके आर्थिक लाभों पर बल दिया और स्वतः रिवाड़ीमें गोशालाकी स्थापना की। ऋषिने सर्वप्रथम गोशालाकी भारतमें स्थापना की और यह आज भी विद्यमान है। इसके बाद ऋषिने गोवध बन्द करनेका आन्दोलन उठाया। एक लाख लोगोंके हस्ताक्षरोंसे स्मृति-पत्र वायसरायको भेजा। गवर्नर-जनरल लार्ड नार्थब्रुकको समझाया। लाट पादरीसे मिले। यह ऋषिका मनोरथ पूर्ण नहीं हुआ, क्योंकि शासन इस देशको भूखा, नंगा और दरिद्र रखकर परवश बना कर रखना चाहता था। आज भी यही नीति जारी है। गोवध बन्द हो जानेसे गोरक्षाको प्रोत्साहन मिलेगा, गोबर गोमूत्र खादके लिए मिलेगा। प्रचुर मात्रामें गोबर, लीद, मेंगनीकी खाद मिलने पर क्या फर्टीलाइजरकी आवश्यकता रहेगी? वनस्पति घी क्या चल सकेगा? चीन और जापान कम्पोस्ट खाद तैयार करके प्रतिव्यक्ति १५ रु. वार्षिक कमाते हैं और इधर भारत है जो ५५×१५=८२५ करोड़ रु० हर साल खोता है। कम्पोस्ट खाद क्यों नहीं राष्ट्रीय स्तर पर तैयार की जाती? कृषिवैज्ञानिकका उत्तर है—क्या चीन जापानके समान भारतमें प्रचण्ड व उत्कट राष्ट्रवाद है? अतः गोवध बन्द करनेका काम आजका शासन भी ब्रिटिश शासनके समान नहीं कर सकता। आजका शासन भारतको एक राष्ट्र ही नहीं मानता, तब यदि ऋषिका स्वप्न आज भी पूरा नहीं हो रहा तो क्या आश्चर्य? गोरक्षाके प्रश्नका सम्बन्ध भारतकी गरीबी और समृद्धिसे है। यह महँगाईको दूर करनेवाली है। शासन यह महँगाई बढ़ाना चाहता है, घटाना नहीं चाहता। इस सत्यको आँखसे ओझल न करना चाहिए। परंतु ऋषिने राष्ट्रनिर्माणकी दिशामें रिवाड़ीमें गोशाला स्थापित करके भारतको मार्ग बता दिया है। ऋषिकी इस दूरदर्शिताको अभी तक समझा नहीं गया है। इस विशुद्ध धार्मिक प्रश्नको सामुदायिक रूप देकर उलटा दिया है। इस बुद्धि-दोषके लिए कौन उत्तरदायी है?

वही बुद्धि उत्तरदायी है जो आज १९७१में भी शिक्षाका माध्यम अंग्रेजीको बनाए रखनेका आग्रह करती है। यही क्यों, वह तो अगले सौ सालों तक भारतमें अंग्रेजीको कायम रखनेका विचार करती है, क्योंकि वह हीनताकी छायासे ग्रस्त है। वह भारतीय ज्ञान-विज्ञानको कोई महत्व नही देती। ऋषि दयानन्दने भारतको इस हीनता की छायासे मुक्त करने कोशिश की। ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका १८७०से पहले छप चुकी थी। इसमें विमान बनानेका वर्णन है। राइट बन्धुओंने १८९२में विमान बनाया। ऋषिका दिया ज्ञान व्यर्थ नहीं गया।

अमेरिकन 'रिलीजियस एनसाइक्लोपीडिया'के अनुसार बम्बईके एक ब्राह्मण युवकने १८९०-९२ के मध्य ऋग्वेदके मंत्रोंके अनुसार विमान बनाया। बम्बईके चौकमें जस्टिस तैलंग और जस्टिस रानडेकी

उपस्थितिमें वह उड़ाया गया। वह २०० फुट ऊँचा गया। उसके परिवारका आज कोई व्यक्ति जीवित नहीं।

महात्मा मुंशीरामने एक व्याख्यानमें बताया था कि मैसूरके दो नवयुवकोंने वास्तुशास्त्रके अनुसार विमान बनाया था। जब बंगलौरके रेजीडेन्टको इसका पता लगा तो उसके दोनोंके हाथ कटवा दिये। वास्तुशास्त्र ग्रन्थ आज भी जैनियोंके संग्रहालयमें देखा जा सकता है।

बड़ोदामें एक मराठा दम्पतीने विमान बनानेका प्रयोग किया। स्वामी नित्यानन्दके अनुरोध पर बड़ोदा नरेशने उनको आर्थिक सहायता दी। विमान महाराजकी उपस्थितिमें छोड़ा गया। दो सौ फुट ऊँचा उड़ा। इस विमानकी विशेषता यह थी कि यह सीधा इच्छानुसार ऊपर जाता था और स्वतः ही इच्छानुसार नीचे उतर आता था। इसको दौड़पट्टी (रनवे)की आवश्यकता नहीं थी। प्लेनमें यह परिवार समाप्त हो गया।

भोज-प्रणीत समरांगण सूत्रधारमें विमान बनानेकी बात इस प्रकार कही गयी है :

लघु दारूमय महाविहंगम सुश्लिष्टं तन्तु विधाय तस्य।
उदरे रसयन्त्रमादधीत ज्वलनाधारमधोस्य चाग्निचूर्णम्।
तत्रारूढ़ः पुरुषस्तस्य यथा उन्दोच्पाल प्रोज्झितनालिनेव
सुपास्यास्मि त्यारहस्यास्य शक्रस्य चित्रन्कुर्वताम्बरे भाति दूरम्॥
इत्थमेव सुरमन्दिर संचलत्यलघुनासविमानम्।
अरिथीत विधिना चतुरनोन्नस्तस्य पारदमृतातृरकुम्भान्।
अयाकपालहितमन् वहेन प्रतयत्कुम्भकनुजेन
व्योम्नि झगित्या भरणत्वमेति संतप्त गर्जेंद्रराज शक्यता॥

यदि भारत ऋषिकी बात मानता तो वह आज विमान बनाने और जहाज-निर्माणके उद्योगमें दुनियामें सबसे आगे होता। अंग्रेजीको अपनानेसे भारत पर-निर्भर और परवश हो गया है और चीनसे ही नहीं सारी दुनियासे पीछे रह गया है। ऋषिकी बातका अनादर करनेका यह परिणाम है।

ऋषिने ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकामें विद्युत्‌से चलनेवाले जल-जहाजोंके बनानेका उल्लेख किया है। आज भी यात्री जहाज बिजलीसे नहीं चलते। हाँ, अणुशक्ति चालित पनडुब्बियाँ अवश्य संचार कर रही हैं। यदि हमने अंग्रेजोंके फेरमें इन संकेतोंको नहीं जाना, इन निदेशोंको नहीं पढ़ा, तो हमारी इस मानसिक दासताके लिए हमारे सिवाय और कौन उत्तरदायी है?

यूरोपमें बातके निकल आनेके बाद भारतीय आर्यसमाजी उसको खींच खाँचकर निकालते हैं यह बात निर्मूल है। उदाहरणके लिए एक बात यहाँ लिखनी आवश्यक प्रतीत होती है।

अणुबम बनानेका एक कारण बताया जाता है कि भारत जैसे गरीब देशको इतना खर्च न करना चाहिए। यूरेनियमसे अणुबम बनाना इतना व्ययसाध्य नहीं है जितना समझा जाता है, क्योंकि आकके फूलमें यूरेनियम पाया जाता है। भारतमें आक या यूरेनियमकी कमी नहीं है।

उपनिषद्‌में कथा है: उपमन्यु आकका दूध पीनेसे अन्धा हो गया था। हमारे देशमें आककी कमी नहीं है। आककी खेती की जा सकती है। यह आधुनिक वैदिक विद्वान्‌का कहना है। यूरेनियम आकमें पाया जाता है, वह तो अभी तक किसी यूरोपीय वैज्ञानिकने नहीं बताया न?

ऋषि दयानन्द विजयाभिलाषासे शून्य इस देशको विजयाभिलाषी बनाना चाहता था। पर-विजित राष्ट्रको विजयी राष्ट्र बनाना चाहता था। उसका 'ओ३म्'का ध्वज भारतका विजय-ध्वज था, क्योंकि वह कहता है: व्योमके मार्गोंको जानो, जलके मार्गोंको जानो, साम्राज्यकी सुव्यवस्था करो।

वेदो यो वीना परम् अन्तरिक्षेण पतताम्। वेद नावः समुद्रियः।
वेद वातस्य वर्तनिम् उरोः ऋष्वस्य बृहतः । वेदा मे अधि आसते।
निषसाद धृतव्रतो वरुणः यस्त्यासु आ साम्राज्याय सुक्रतुः।

—ऋग्वेद ।

ऋषि सही अर्थमें राष्ट्रनिर्माता था। उसकी कल्पनाका भारत विश्वविजयी भारत, जगद्गुरु भारत था। अतः उसकी सर्वग्राही सर्वतोमुखी प्रतिभासे कोई बात छूटी नहीं। ऋषि कोरा धर्म-सुधारक और प्रचारक मात्र न था। उसकी ऐतिहासिक वुद्धि बड़ी पैनी थी। अभी मैसूरमें इकट्ठी हुई पण्डित मण्डलीने एक स्वरसे सम्मति दी थी कि आद्य शंकराचार्यका जन्म ८वीं सदीमें हुआ। कहना न होगा कि यह जन्म-काल मानना आचार्यकी बुद्धिका अपमान करना है। आद्य शंकराचार्यका जन्म वस्तुतः ८वीं सदीमें हुआ होता, तो क्या वह हिन्दू धर्मकी रक्षाके लिए इस्लाम और ईसाइयतसे लोहा न लेता? क्या आठवीं सदीमें भारतमें बौद्ध और जैन प्रवल थे? क्या इनसे हिन्दूधर्मको कोई भय था?

यूरोपियन ऐतिहासिकोंके इस मतका जवाव ऋषिने सत्यार्थप्रकाशके ११वें समुल्लासमें लिखा है कि शंकराचार्यका जन्म विक्रम संवत् १३२के पहले हुआ अर्थात् ईसासे १८९ वर्ष पहले हुआ। 'एज आफ शंकर'के लेखक स्वर्गीय नारायणस्वामीने शंकरका काल लगभग यही निश्चित किया है।

रूसी पुरातत्वविदों और ऐतिहासिकोंने नारायणस्वामीकी इस वातको सत्य माना है कि मेगस्तनीज-का चंद्राकोटस चन्द्रगुप्त मौर्य नहीं—गुप्तवंशी चन्द्रगुप्त है। किन्तु इसको व्रिटेनका मानस-दास भारतीय ऐतिहासिक माननेको तैयार नहीं। वह वाईवलसे तो ऐतिहासिक तथ्य ले सकता है, पर सत्यार्थप्रकाशसे नहीं, क्योंकि वह धार्मिक पुस्तक है।

ऋषि दयानन्दने सत्यार्थप्रकाशके एकादश समुल्लासके अन्तमें ऐतिहासिक शोधको आगे बढ़ानेकी दृष्टिसे परीक्षितसे लेकर यशपाल तकके दिल्लीके राजाओं और राजवंशोंकी सूची दी है। प्रत्येक राजवंश-का काल और प्रत्येक राजाका शासनकाल भी दिया है। यह वंशावली ऋषिने एक प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थसे ली है। यह उस समय नाथद्वारेसे प्रकाशित हरिश्चन्द्र चन्द्रिकामें प्रकाशित हुई थी। इससे यह प्रमाणित हो जाता है कि महाभारतका युद्ध आजसे पाँच हजार साल पहले हुआ था। यूरोपियन ऐति-हासिक इस सत्यको माननेको तैयार नहीं, जो भारतीय जनसाधारणका दृढ़मूल विश्वास है और धारणा है। क्योंकि इसके माननेके बाद मोहन-जोदड़ोसे प्राप्त भग्नावशेषोंको आर्य सभ्यताका मानना होगा, जिसको यूरोप माननेको तैयार नहीं; क्योंकि इससे भारतीय सभ्यताकी श्रेष्ठता सिद्ध होती है, जो उसको वाँछनीय नहीं। भारतका जगद्गुरु होनेका दावा ठीक वैठता है, यूरोप यह कैसे मान सकता है?

दिल्लीका अन्तिम हिन्दूनरेश पृथ्वीराज नहीं था। स्वामीजीके अनुसार गोरीके शासकोंसे लड़नेवाला दिल्लीका शासक यशपाल था। यह पृथ्वीराजका पोता था। दूसरी वात यह कि दिल्लीके शासक पृथ्वीराज-का कोई सम्बन्ध अजमेरसे न था। ऋषिके अनुसार दिल्लीका नरेश पंजाबमें शत्रुसे लड़ने गया हुआ था। दिल्लीका सिंहासन खाली पाकर सहारनपुरके इस शासक पृथ्वीराजने दिल्ली पर अधिकार कर लिया और राजा हो गया। सहारनपुरमें आज भी चौहान बड़ी संख्यामें हैं। शिवालक पर इनका अन्नपूर्णाका मन्दिर है। यहाँ हर साल मेला भरता है। परन्तु बिड़ला मन्दिर, दिल्लीमें पृथ्वीराजकी मूर्तिके नीचे लिखा है—'अन्तिम हिन्दू सम्राट्।' हमारे इस अज्ञानको दूर करनेकी ऋषिने कोशिश की, पर हम आँख ही मूँदे रहे। हम लन्दनकी चढ़ी ऐनक उतारनेको तैयार नहीं।

सत्यार्थप्रकाशमें दी गयी वंशावलीमें एक दो नामोंका अर्थान्तर है। महीपतिसिंह न होकर भूपति-सिंह है। अन्यथा पूर्णतः मिलती है। ऋषिकी इस ऐतिहासिक खोजका महत्व क्या कम है? यदि ऋषि

भारतका इतिहास लिखता तो अद्भुत होता अनुपम होता। सत्यार्थप्रकाश १८७७ में छप चुका था। ९२ साल बीत गये किन्तु हम जहाँके तहीं हैं। टाड ही हमारा गुरु है। ऋषि दयानन्द नहीं। भारतके इस दुर्भाग्यके लिए कौन दोषी है?

ऋषिका भारत देशके विषयमें क्या मन्तव्य था और वह विरासतमें भारतको क्या दे गया है, यह प्रत्येक भारतीयको, विशेषतः यह गीत गानेवालोंको

दयानन्दके वीर सैनिक बनेंगे,
दयानन्दका काम पूरा करेंगे।

सत्यार्थप्रकाशके ग्यारहवें समुल्लाससे पहले लिखी अनुभूमिकासे आगे लिखे भागको ध्यानसे पढ़ना चाहिए। एक पुस्तकमें दो भूमिकाएँ लिखनेकी बात क्या ही चमत्कारिक और अनोखी है। फिर यह भूमिका हिन्दू जातिमें प्रचलित मतमतान्तरोंका खण्डन करनेसे पहले दी गयी है। इस कारण इसका महत्व बढ़ जाता है। हिन्दू जातिमें प्रचलित मतमतान्तरोंके रहते हुए भारत एक सुसंगठित राष्ट्र नहीं रह सकता, क्योंकि एक लक्ष्यके अभावमें कोई राष्ट्र विजयी नहीं हो सकता। विश्वविजयी भारत राष्ट्रके स्वप्नद्रष्टा योगेश्वर दयानन्दका यह विश्वास प्रतीत होता है। यह वस्तुतः आधुनिक भारत राष्ट्रके महासेनानीका भारतकी विश्वविजयको उद्यत विजयवाहिनीको मार्चिंग आर्डर है। सेनानी ऋषिका आदेशपत्र अथवा हुक्म इस प्रकार है–

"यह आर्यावर्त देश ऐसा है जिसके सदृश भूगोलमें दूसरा कोई देश नहीं है। इसलिए इस भूमिका नाम सुवर्ण भूमि है, क्योंकि यही सुवर्णादि रत्नोंको उत्पन्न करती है। इसलिए सृष्टिके आदिमें आर्य लोग इसी देशमें आकर बसे . . .। जितने भूगोलमें देश हैं वे सब इसी देशकी प्रशंसा करते और आशा रखते हैं कि पारसमणि पाकर, सुना जाता है कि लोहा भी सोना हो जाता है, यह बात तो झूठी है, परन्तु आर्यावर्त देश ही सच्चा पारसमणि है जिसको लोहेसम दरिद्र देश छूनेके साथ ही सुवर्ण अर्थात् धनाढ्य हो जाते हैं।"

एतद् देश-प्रसूतस्य सकाशाद् अग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षरेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।

सृष्टिसे लेके पाँच सहस्र वर्षोंसे पूर्व समय पर्यन्त आर्योंका सार्वभौम चक्रवर्ती राज्य अर्थात् भूगोलमें सर्वोपरि एकमात्र राज्य था। अन्य देशोंमें माण्डलिक अर्थात् छोटे छोटे राजा रहते थे। कौरव पाण्डव पर्यन्त यहाँके राज्य और राज्य-शासनमें सब भूगोलके सब राजा और प्रजा चलते थे, क्योंकि यह मनु-स्मृति जो सृष्टिके आदिमें हुई है उसका प्रमाण है।

इसी आर्यावर्त देशमें उत्पन्न हुए ब्राह्मण अर्थात् विद्वानोंसे भूगोलके मनुष्य ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, दस्यु, म्लेच्छ आदि सब अपने-अपने योग्य विद्या 'चरित्रों' की शिक्षा और विद्याभ्यास करें। और महाराजा युधिष्ठिरके राजसूय यज्ञ और महाभारत-युद्ध पर्यन्त वहाँके राज्याधीन सब राजा थे। सुनो! चीनके भगदत्त, अमेरिकाका बब्रूवाहन, यूरोप देशका विडालाक्ष अर्थात् मार्जारके सदृश आँखवाला, यवन जिसको यूनान कह आये हैं, ईरानका शल्य आदि सब राजा राजसूय यज्ञ और महाभारत युद्धमें आज्ञानुसार आये थे। जब रघु राजा था, तब रावण भी यहाँके आधीन था। जब रामचन्द्रके समय विरुद्ध हो गया तो उसको रामचन्द्रने दण्ड देकर राज्यसे नष्ट कर, उसके भाई विभीषणको राज्य दिया था।

स्वायम्भुव राजासे लेकर पाण्डव पर्यन्त आर्योंका चक्रवर्ती राज्य रहा। तत्पश्चात् आपसके विरोधसे लड़कर नष्ट हो गये, क्योंकि इस परमात्माकी सृष्टिमें अभिमानी अन्यायकारी लोगोंका राज्य बहुत दिन नहीं चलता। और यह संसारकी स्वाभाविक प्रवृत्ति है कि जब बहुतसा धन असंख्य प्रयोजनसे अधिक

हो जाता है, तब आलस्य, पुरुषार्थरहितता, ईर्ष्या, द्वेष, विषयासक्ति और प्रमाद बढ़ता है। इससे देशमें विद्या-सुशिक्षा नष्ट होकर दुर्गुण और दुर्व्यसन बढ़ जाते हैं। जैसे कि मद्य-मांस सेवन, बाल्यावस्थामें विवाह और स्वेच्छाचारादि दोष बढ़ जाते हैं। और जब युद्ध विभागमें युद्धविद्या कौशल और सेना इतनी बढ़े कि जिसका सामना करनेवाला भूगोलमें दूसरा न हो, तब उन लोगोंमें पक्षापक्ष अभिमान बढ़ कर अन्याय बढ़ जाता है। जब ये दोष हो जाते हैं, तब आपसमें विरोध होकर अथवा उनसे अधिक दूसरे छोटे कुलोंमेंसे कोई ऐसा समर्थ पुरुष खड़ा होता है कि उनकी पराजय करनेमें समर्थ हो। जैसे मुसलमानोंकी। बादशाहोंके सामने शिवाजी और गोविन्दसिंहजीने खड़े होकर मुसलमानोंके राज्यको छिन्नभिन्न कर दिया।

अथ किमेतैर्वा परेऽन्येमहाधनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचित् सुद्युम्न भूरिद्युम्नेन्द्रद्युम्न कुवलयाश्व यौवनाश्ववद्ध्यु-श्वाश्वपति शशबिन्दु हरिश्चन्द्राम्बरीष ननक्तु सर्याति ययात्यनरण्याक्षसेनादयः। अथ मरुत-भरतप्रभृतयो राजानः। मैत्र्युपनिषद्।

इत्यादि प्रमाणोंसे सिद्ध है कि सृष्टिसे लेकर महाभारत पर्यंत, चक्रवर्ती सार्वभौम राजा आर्यवर्तमें ही हुए थे। अब इनकी सन्तानोंका अभाग्योदय होनेसे राजभ्रष्ट होकर, विदेशियोंके पादाक्रान्त हो रहे हैं। जैसे यहाँ सुद्युम्न, भूरिद्युम्न, इन्द्रद्युम्न, कुवलयाश्व, यौवनाश्व, वद्ध्युश्व, अश्वपति, शशबिन्दु, हरिश्चन्द्र, अम्ब-रीष, ननक्तु, सर्याति, ययाति, अनरण्य, अक्षसेन, मरुत और भरत सार्वभौम, सब भूमिमें प्रसिद्ध, चक्रवर्ती राजाओंके नाम लिखे हैं, वैसे स्वायम्भुव चक्रवर्ती राजाओंके नाम मनुस्मृति महाभारतादि ग्रन्थोंमें लिखे हैं। इसको मिथ्या करना अज्ञानी और पक्षपातियोंका काम है।

यह किस बातकी प्रेरणा करता है? यह किस ओर संकेत करता है? अतीत भावीमें परिणत होता है। इतिहासके इस नियमका स्मरण क्या ऋषिने भारतीय जनताको नहीं कराया? यह उद्धृत अंश ग्यारहवें समुल्लासके प्रारम्भमें है। इसके बाद आग्नेयास्त्र, वारुणास्त्र, पाशुपतास्त्र, शतघ्नी, भुशुण्डीकी चर्चा और विचार है। एक तारसे वा शीशेसे अथवा किसी और पदार्थसे विद्युत् उत्पन्न करके शत्रुओंका नाश करते थे, उसको भी आग्नेयास्त्र तथा पाशुपतास्त्र कहते हैं।

ऋषि भारतको केवल स्वतन्त्र और स्वाधीन ही नहीं देखना चाहता था। वह भारतको विश्वका शिरमौर देश बनाना चाहता था। वह भारत सन्तानको विजिज्ञासु बनाना चाहता था। उसके इस कार्यके महत्वको, संकेतको, प्रेरणाको उसके एक भक्तने ठीक ठीक समझा। उसने अपनी चलती वकालतको त्याग दिया। इसको स्मरण कर:

उपह्वरे गिरीणां संगमे च नदीनां धिया विप्रोऽजायत।

हिमालयकी उपत्यकामें गंगा तट पर गुरुकुलकी स्थापना की। इसकी कुलवन्दनामें कहा गया है—

आदित्य ब्रह्मचारी ज्योति जगा गया है।
अनुरूप पुत्र उसका कुल हो यही हमारा।।

०

बादल गरजने को है, छानेको है अँधेरा।
बत्ती बने जलेंगे, तेरे सुपूत माता।

०

गुरुकुलके संस्थापक ऋषिभक्त महात्मा मुन्शीरामके मनमें क्या था और क्या बनानेके उद्देश्यसे उसने गुरुकुलकी स्थापना की थी, वह उक्त दो पद्योंसे स्पष्ट है। तीर कमानकी शिक्षा देनेसे यदि ब्रिटिश शासन चौंका तो विस्मयकी बात नहीं, क्योंकि गुरुकुल बृहत्तर भारत के निर्माणका उपक्रम था। भारत एक विश्वशक्ति हो, यह क्या कोई अन्य देश स्वप्नमें भी चाह सकता है? भारतका कोई देश सच्चा मित्र

नहीं हो सकता। इस बातको ऋषिने प्रकारान्तरसे बानवे साल पहले भारतको बता दिया था। किन्तु अभारतीय मनोवृत्तिके कारण इस सत्यको हमने हृदयंगम नहीं किया।

ऋषि दयानन्दने १८८३के बाद भारतको कितना प्रभावित किया, आन्दोलित किया, उसका मूर्तरूप गुरुकुल है। ब्रिटिश प्रधानमन्त्री रैम्जे मैक्डॉनल्डके शब्दोंमें यह मेकालेकी शिक्षानीतिके विरुद्ध पहली सफल क्रान्ति थी। १९०८में ऋषिभक्त आपसे आप शिक्षा हिन्दी माध्यमसे देनेकी और उसकी व्यवस्था करनेकी बात सोच सकता था, और कर सकता था। परन्तु १९००में भी भारतका शिक्षा-मन्त्री इसकी कल्पना करने तकका साहस नहीं कर सकता। ऋषि-भक्तिने महात्मा मुंशीरामको इतना साहसी बनाया। सत्यार्थ-प्रकाशका दूसरा समुल्लास क्या कहता है?

महात्मा मुंशीरामने अपनी हिम्मत पर एक दो साल सर्वथा निःशुल्क शिक्षा देनेकी व्यवस्था की। राज्य-साहाय्यके अभावमें वह चलनेवाला नहीं था। चला भी नहीं। पर खान-पान, रहन-सहनमें अमीर-गरीबका भेद नहीं किया गया। जातिभेद भी नहीं किया गया। आदर्श समानता बरती गई। यह था ऋषि दयानन्दका प्रभाव। महात्मा मुंशीरामके रहते यह चला। आज यदि यह नहीं है तो इसके लिए काल और ब्रिटिश मनोवृत्ति, अंग्रेजी राज उत्तरदायी है। ऋषि-भक्तिका अभाव हमारी पराजयका कारण है। पराजय गुणोंका नाश करती है और दुर्गुणोंको उत्पन्न करती है।

जोधपुर जानेसे पहले ऋषिने अजमेरमें दो भाषण दिये थे। ऋषिके सार्वजनिक सभामें दिये गये ये अन्तिम भाषण हैं। इसके बाद ऋषिकी गर्जना सुनाई नहीं दी। इसमें कहा था: मैं अभी तक धनुर्वेदका पता नहीं लगा सका। केवल (सभाको दिखाते हुए) ये चार पन्ने मिले हैं। यदि जीवन शेष रहा तो सम्पूर्ण धनुर्वेद ढूंढ़ लूंगा। ऋषिकी यह अन्तिम इच्छा और यह प्रयत्न देशवासियोंको क्या सन्देश देता है? किस कामकी प्रेरणा करता है? शस्त्रास्त्रोंके लिए भारत देश सोवियत रूस पर आश्रित है। वह पाकिस्तानको एड़ीसे चोटी तक सशस्त्र कर रहा है। यदि धनुर्वेदका पता लगाया जाता, भारतीय बुद्धि पर विश्वास किया जाता, तो क्या भारतकी आजके समान असहाय और हीन अवस्था होती?

पारदृश्वा ऋषिकी दूरदर्शिताका लोहा मानना होगा।

जोधपुर पहुँचने पर, ऋषि शासनके षड्यन्त्रोंके चक्करसे नहीं बच सके। इस्लाम, ईसाइयत और ब्रिटिश शासनने मिलकर ऋषिके प्राण लेनेका सामना किया। क्या नन्हीजान वेश्यामें इतना साहस हो सकता था कि वह ऋषिके दूधमें बारीक पिसा हुआ काँच मिलाकर पिलानेका आदेश स्वामीजीके रसोइयेको दे? वेश्या नन्हीजानने कुतिया कहे जानेसे बुरा माना और इसका बदला लिया। इसको घड़नेवाले भूल जाते हैं कि नन्हीजानके लिए 'कुतिया' शब्द नया नहीं था। न जाने कितनी बार उसने यह शब्द अपनी भेंट पर जाते हुए सुना होगा। राजमहलमें पहुँचनेसे पहले वह इसको सुननेकी अभ्यस्त थी। फिर ऋषिने राजाको कहा था, नन्हीजानसे तो कुछ नहीं कहा था। प्रतिशोध लेना चाहिए था राजाको, न कि वेश्या नन्हीजानको। नन्हीजानकी वृत्ति छिन जानेका कोई भय नहीं था। ऋषि हदसे हद एक मास तो जोधपुर रहते।

नन्हीजान ऋषिको विष दिलवाकर भी जोधपुरमें तो रही। सार्वभौम ब्रिटिश शासनने जोधपुरसे सफाई तक नहीं माँगी। यदि कोई अंग्रेज मारा जाता तो क्या ब्रिटिश सरकार मौन और निष्क्रिय बनी रहती? ऋषिके प्राणोंका मूल्य क्या इतना भी न था? राज्यके जिस मुस्लिम डाक्टरकी चिकित्सा शुरू हुई, वह करता कुछ था और उसकी दवा उसके ऊपर उलटा असर करती थी। इसको क्या दैवसंयोग माना जाय? ब्रिटिश साम्राज्यका सबसे महान् शत्रु शासनके पंजेमें था, लाचार था और उसको तिल-

तिल करके मरने दिया। विचित्र बात तो यह है कि किसी भारतीयने इस रहस्यकी खोज करनेकी आवश्यकता तक नहीं समझी।

जस जस सुरसा बदन बढ़ावा,
तस तस कपि निज रूप दिखावा।

की उक्ति चरितार्थ हुई। चिकित्सासे रोग बढ़ता गया। जोधपुरसे ऋषिको आबू ले जाया गया। पर कोई लाभ नहीं हुआ। आबूसे ऋषिको अजमेर लाया गया। अजमेरसे डाक्टरके आनेमें देर हुई और दिवालीका दिन आ पहुँचा। अमावासकी रात थी। दिया-बत्ती जलनेका वक्त हो गया था। ऋषिने वार पूछा, समय पूछा। फिर सब दरवाजे खिड़कियाँ खुलवा दीं। सब भक्तोंको चले जानेका इशारा किया। केवल लाहौरसे आया नास्तिक युवा गुरुदत्त पास बैठा रहा। ऋषिने समाधि लगाई और तीन बार 'ओ३म्'का गम्भीर स्वरसे उच्चारण किया। और यह कहकर कि "ईश्वर, तेरी इच्छा पूर्ण हो" दीर्घ निश्वास लिया। ब्रह्मरन्ध्रकी राह प्राण निकल गये। योगीश्वर अन्तिम क्षण योगका चमत्कार दिखा गया और मृत्युञ्जय होनेका पथ दिखा गया।

असह्य वेदना होते हुए भी उफ तक जिसके मुँहसे नहीं निकली, उस महान् प्रेमीने इतनी सरलतासे ईश्वरका स्मरण करते हुए हँसते हँसते प्राण छोड़ दिये। यह विस्मय-जनक दृश्य देखकर नास्तिक गुरुदत्त भक्ति-विभोर हो ऋषिके चरणोंमें गिर पड़ा और फूट फूटकर रोने लगा। इस करुण क्रन्दनसे ऋषि-भक्तोंको ऋषिकी इहलीला समाप्त कर देनेकी सूचना मिली। भारतके लिए वस्तुतः वह अमावसकी रात थी। रोशनी गुल हो गई थी। आलोक चला गया था। नवम्बर १८८३का सन् था। कांग्रेसका जन्म इससे दो साल बाद दिसम्बर १८८५में हुआ। दयानन्द निर्वाण और कांग्रेसकी स्थापनाके पहले कोई सम्बन्ध नहीं है? इन दोनों घटनाओंके राजनीतिक महत्वको जाने बगैर भारतीय ब्रिटिश शासन-नीतिकी यथार्थ रूपसे व्याख्या नहीं की जा सकती। ब्रिटिश शासन-नीति गरम-शीतलकी धारा रही। ऋषि दयानन्दकी मृत्युके बाद उसकी उग्रताने शीलतलता धारण की, क्योंकि भारतवर्षका केसरी पंचानन मर चुका था। अब कौन शेष रह गया था, जो देशसे इन मन्त्रोंको गाँठमें बाँधनेको कहता —

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ–
इलस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर।।
सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते।।
समानो मन्त्रः समितिः समानि समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वा समानेन वो हविषा जुहोमि।।
समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति।।

आधुनिक भारतीय जनतन्त्रका द्रष्टा व मन्त्रज्ञाता अपनी आखिरी साँससे इन मन्त्रों (ऋग्वेदका अन्तिम सूक्त)को कहता हुआ इस देशको छोड़ गया। क्या भावी पीढ़ी ऋषिकी मृत्युके लिए उत्तर-दायी लोगोंको कभी क्षमा करेगी? दो हजार साल पहले कवि-कुल-गुरु द्वारा उच्चरित यह भरतवाक्य क्या ऋषिकी कृपासे सत्य सिद्ध नहीं होगा?

स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्ताम्
न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः।
गो-ब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं
लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु।।

☆ ☆ ☆ अमृतत्वकी अभीप्सा और मैत्रेयी

लेखक : आचार्य धर्मदेव विद्यामार्तण्ड (देवमुनि वानप्रस्थ) आनंदकुटीर, ज्वालापुर, उत्तर प्रदेश

भारतवर्षके प्राचीन संस्कृत साहित्यमें उपनिषदोंका बड़ा उच्च स्थान है। यूरोपके एक मनीषी मास्करोने वेद, उपनिषद् और भगवद्गीता इनको आत्माके हिमालय (The Himalayas of The Soul)के नामसे पुकारा है जो यथार्थ है। पाश्चात्य निष्पक्षपात विद्वान् भी उपनिषदोंसे बड़े प्रभावित हुए हैं। जर्मनीके जगद्विख्यात मनीषी शौपनहारके उपनिषदोंके अनुशीलनके पश्चात् लिखे वे वाक्य अत्यन्त सुप्रसिद्ध हैं जिनमें उसने कहा था कि –

"In the whole world there is no study so beneficial and elevating as that of the Upanishads. It has been the solace of my life — it will be the solace of death."

अर्थात् सारे संसारमें कोई अन्य अध्ययन इतना लाभदायक और उन्नत करनेवाला नहीं है, जितना उपनिषदोंका। यह अध्ययन मेरे जीवनमें शान्तिदायक रहा है और यह मृत्युके समय भी मुझे शान्तिदायक होगा।

इन उपनिषदोंमेंसे मुख्य उपनिषत् ईशोपनिषत् अधिकतर तो यजुर्वेदका ४०वां अध्याय ही (काण्वशाखा पाठानुसार) है। शेषका उसी पर आधार है। अतः उपनिषदोंको वेदान्त के नामसे भी पुकारा जाता है। प्रामाणिक उपनिषत् ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, ऐतरेय, तैत्तिरीय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक और श्वेताश्वतर ये ११ हैं, जिन्हें ऋषि-मुनियोंने वेदों और अपने आध्यात्मिक अनुभवोंके आधार पर सरल — बहुत स्थलों पर संवादात्मक शैलीमें लिखा है। इस छोटेसे लेखमें मैं बृहदारण्यक उपनिषत्में दिये एक अत्युत्तम महत्त्वपूर्ण संवादके कुछ आवश्यक अंशों पर थोड़ासा प्रकाश डालना चाहता हूँ, जिससे ज्ञात होगा कि प्राचीन कालमें भारतीय नर-नारी आत्मज्ञानको कितना महत्त्व देते थे। बृहदारण्यकोपनिषत् के चतुर्थ ब्राह्मणमें कथा आती है कि जब ऋषि याज्ञवल्क्य संन्यासाश्रममें प्रवेश करने लगे तो उन्होंने अपनी धर्मपत्नी मैत्रेयीको कहा कि अब मैं संन्यासी बन कर इस स्थानको छोड़ने लगा हूँ, अतः तुम्हें धन-सम्पत्ति देकर इस विवाह-सम्बन्धका अन्त करना चाहता हूँ। तब मैत्रेयीने पूछाः 'यत् नु इयं भगोः सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेन अमृता स्याम् इति।" भगवन्! यदि यह सारी पृथिवी धनसे पूर्ण हो जाए तो क्या मैं इससे अमृत (अमर) बन सकती हूँ? ऋषि याज्ञवल्क्यने उत्तर दियाः "नेति होवाच याज्ञवल्क्यः यथैव उपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यात् अमृतत्वस्य तु न आशास्ति वित्तेन इति।" – नहीं, जैसे धनधान्य सामान सम्पत्तिवालोंका जीवन होता है वैसे ही तुम्हारा जीवन बन जाएगा; अमरताकी तो धनसे कोई आशा नहीं।

इस पर मैत्रेयी देवीने कहा कि 'येन अहं न अमृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यत् एव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि इति।"

– अर्थात् जिससे मैं अमर न बन सकूँ, उसको लेकर मैं क्या करूँगी? आप अमरता प्राप्त करनेके विषयमें जो जानते हैं, उसीका मुझे उपदेश करें।

इस पर ऋषि याज्ञवल्क्य बड़े प्रसन्न हुए और उन्होंने कहा कि तुमने मेरी प्रिया सती होकर यह बड़ा प्रिय वचन कहा है, इसलिये बैठो, मैं इस विषयकी व्याख्या करूँगा। जो कुछ मैं तुम्हें बताऊँगा उसका

भलीभाँति मनन और निदिध्यासन करो। (सहोवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वत ते न सती प्रियं भाषसे एहि आस्व व्याख्यास्यामि व्याचज्ञाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति)

इसके वाद ऋषि याज्ञवल्क्यने मैत्रेयी देवीके आत्मिक कल्याणके लिये बहुतसा उपदेश दिया जिसका प्रारम्भिक भाग यह है कि:

"स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति, न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति, न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति। आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति। नवा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति . . . .

नवा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि, आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन इदं सर्वं विदितम्"।।

(वृहदारण्यकोपनिषत्)

इसका तात्पर्य यह है कि पत्नीको पति जो प्रिय होता है वह पतिकी कामनाके लिये नहीं अपितु अपने आत्माकी कामनाकी पूर्तिके कारण वह प्रिय होता है अर्थात् पति पत्नीको तभीतक प्रिय होता है जब तक उसके द्वारा पत्नीको यह अनुभव होता है कि उसके आत्माकी कामनाकी पूर्ति वा तृप्ति हो रही है। जब उनमें किसी कारणवश सच्चा प्रेम नहीं रहता तब वही पति होते हुए भी उसे प्रिय नहीं लगता। पतिको पत्नी जो प्रिया लगती है वह केवल पत्नीकी कामनाके लिये नहीं अपितु अपने आत्माकी कामनाकी तृप्ति वा पूर्तिके लिये वह प्रिया लगती है। जब उसके द्वारा पतिके आत्माकी इच्छाकी पूर्ति वा तृप्ति नहीं होती तो वह पत्नी प्रिय नहीं लगती। इसी प्रकार पुत्र मातापिताको केवल पुत्रकी कामनाके लिये प्रिय नहीं होते अपितु मातापिता आत्माकी कामनाकी पूर्ति वा तृप्तिके कारण वे प्रिय लगते हैं। जब पुत्र आज्ञाकारी, विनीत, सद्गुण-सम्पन्न नहीं होते और उनके द्वारा मातापिताके आत्माकी कामनाकी पूर्ति वा तृप्ति नहीं होती तो वे पुत्र प्रिय नहीं लगते। धन भी धनकी कामनाके कारण प्रिय नहीं लगता किन्तु मनुष्यके आत्माकी कामनाकी पूर्तिके कारण ही वह प्रिय लगता है। इसी प्रकार सब प्राणी उनकी कामनाके कारण प्रिय नहीं लगते अपितु आत्माकी कामनाकी पूर्ति वा तृप्ति (सन्तोष) के कारण ही वे प्रिय लगते हैं। जब उनके कारण मनुष्यके आत्माकी कामनाकी पूर्ति नहीं होती तो वे प्राणी प्रिय नहीं लगते। इसलिये याज्ञवल्क्य ऋषिका अपनी धर्मपत्नी मैत्रेयीके प्रति सन्देश यही है कि: आत्माका ही दर्शन करना चाहिये, आत्माका श्रवण वेदादि शास्त्रों द्वारा करना चाहिये, आत्माका ही मनन करना चाहिये और आत्माका ही निदिध्यासन वा ध्यान करना चाहिये। आत्माके दर्शन, श्रवण, मनन और विज्ञानसे हे मैत्रेयि, यह सब जाना जाता है। मैत्रेयी देवीने इस सन्देशको ध्यानपूर्वक श्रवण किया, उसका मनन किया, ध्यानकी अवस्थामें चित्तको एकाग्र करके निदिध्यासन किया और फिर आत्माके साक्षात्कार वा दर्शन करके अन्य देवियोंको भी उपदेशादि द्वारा करवाया। इसलिये इसे हम महर्षि याज्ञवल्क्य और ब्रह्मवादिनी मैत्रेयी देवीका संसारके समस्त आत्म-कल्याण और शान्तिके अभिलाषी नर-नारियोंके लिये सन्देश कह सकते हैं। यह स्पष्टतया समझ लेना चाहिये कि यहाँ तात्पर्य स्वार्थभावना और उसकी पूर्तिका नहीं है, अपितु सारा वल आत्माके सच्चे ज्ञान पर है जिसके श्रवण, मनन, निदिध्यासन और दर्शन वा साक्षात्कार ये चार क्रमिक उपाय हैं। आत्मा पदसे उपनिषदादि प्राचीन साहित्यमें जीवात्मा, परमात्मा दोनोंका ग्रहण होता है। इन दोनोंके विषयमें वेदादि शास्त्रोंके वचनों द्वारा पहले श्रवण करना चाहिये। फिर उन वाक्यों पर अच्छी प्रकारसे मनन वा विचार करना चाहिये। फिर चित्तको योगाभ्यास द्वारा एकाग्र करके निदिध्यासन वा ध्यान करना चाहिये और अन्तमें उनका ऐसा दर्शन वा

साक्षात्कार करना चाहिये कि उसमें किसी प्रकारका अणुमात्र भी सन्देह न रहे। इस पवित्र भारत-वर्षमें भी दुर्भाग्यवश अब शिक्षितवर्गकी भौतिकवादकी ओर प्रवृत्ति बढ़ रही है और आत्मज्ञानकी प्रायः सर्वत्र उपेक्षा की जा रही है। यूरोप, अमरीका इत्यादिमें भौतिक विज्ञानकी यद्यपि आशातीत अद्भुत उन्नति हो रही है तथापि आन्तरिक अवस्था अत्यन्त शोचनीय है और वहाँ भी इस द्विव्य सन्देशको सुनानेकी आवश्यकताको उधरके मनीषी विचारक अधिकाधिक अनुभव कर रहे हैं। उनमेंसे एक महान् मनीषी नोवल पुरस्कार विजेता वैज्ञानिक और दार्शनिक डा. अलेक्सिस कैरलने अपनी सुप्रसिद्ध Man The Unknown नामक पुस्तकमें वर्तमान शोचनीय अवस्थाका यथार्थ चित्रण करते हुए आत्मज्ञानकी आवश्यकता पर अत्यधिक वल दिया है। वे लिखते हैं:

"We are unhappy. We degenerate morally and mentally. We are the victims of the backwardness of the sciences of life over those of the matter. The only possible remedy for this evil is a much more profound knowledge of ourselves. The science of man has become the most necessary of all sciences."
("Man The Unknown" by Dr. A. Carrel, P. 38-39)

अर्थात् हम दुःखी हैं। सदाचार और मानसिक दृष्टिसे हमारा पतन हो रहा है। यह इसी आत्म-विद्याके अभावका परिणाम है। इस बुराईका एकमात्र प्रतीकार यही है कि हम अपने आत्माका अधिक गम्भीर ज्ञान प्राप्त करें। वर्तमान अवस्थामें तो आत्म-विज्ञान अन्य सब विज्ञानोंकी अपेक्षा अधिकतम आवश्यक हो गया है।

अन्तमें पाठकोंके सूचनार्थ इतना निवेदन करना उचित प्रतीत होता है कि मेरे सामवेदके सम्पूर्ण अंग्रेजी भाष्यके प्रकाशित होने के अनन्तर यूरोप अमरीकाके अनेक वेद और योगके जिज्ञासु मेरे पास आनन्द-कुटीरमें पर्याप्त संख्यामें आते रहते हैं। गत १५ दिनोंमें ही अमरीका, फ्रांस, इंगलैण्ड और अन्य विदेशोंके १०-१२ सत्य-जिज्ञासु नर-नारी यहाँ आये हैं। मैंने उनमेंसे कइयोंने सामने जब डा. अलेक्सिस कैरलका यह पाश्चात्य चरित्र-चित्रण प्रस्तुत किया तो उन्होंने इसकी यथार्थताकी स्पष्टतया पुष्टि की और बताया कि भौतिक उन्नतिकी चरम सीमा होते हुए भी आत्मज्ञान और ब्रह्मज्ञानके अभावमें पाश्चात्य नर-नारी वस्तुतः बड़े अशान्त और व्याकुल हैं। अतः उनमें महर्षि याज्ञवल्क्यके इस वेदानुकूल संदेशके प्रसारकी बड़ी आवश्यकता है।

A GREAT TRADITION

Indian civilization has been the form and expression of a culture as great as any of the historic civilizations of mankind, great in religion, great in philosophy, great in science, great in thought of many kinds, great in literature, art and poetry, great in organisation of society and politics, great in craft and trade and commerce.

More high-reaching, subtle, many sided, serious and profound than the Greek, more noble and human than the Roman, more large and spiritual than the old Egyptian, more vast and original than any other Asiatic civilization, more intellectual than the European prior to the eighteenth century, possessing all that these had and more, it was the most powerful, self-possessed, stimulating and wide in influence of all past human cultures.

[From "Foundations of Indian Culture"] **Shri Aurobindo**

☆ ☆ ☆ वैदिक देववाद

लेखक : डॉ० सत्यकाम वर्मा, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

आदिम और प्राकृतिक देवता

वैदिक देववादका विषय बहुत प्राचीन समयसे ही विवाद और चर्चाका विषय रहा है। निरुक्त और उपनिषदोंमें इसकी चर्चा अनेकधा और विस्तारसे हुई है। ब्राह्मणग्रन्थोंमें भी यह विषय अनेकत्र चर्चित हुआ है। स्वयं वेदमें उन-उन देवोंके स्वरूप पर कहीं-कहीं चर्चा आई है।

इस विषयमें अबतक व्यक्त विविध मतोंका उपसंहार निम्न रूपमें किया जा सकता है: **एक एव आत्मा**— निरुक्तके आगमनसे बहुत पूर्व ही लगता है कि प्रमुख आरण्यकों और उपनिषदोंका विकास हो चुका था। कारण यह कि उपनिषदोंमें प्रथम बार पूर्णताके साथ उद्‌घोषित 'परब्रह्म'की धारणाको निरुक्त सप्तम अध्याय आदिमें 'महाभाग्याद् देवताया एक एव आत्मा बहुधा स्तूयते' आदि द्वारा कहा गया है। वेदमें यह भावना केवल कहीं-कहीं ही झलकती है। ईशोपनिषद् (यजुर्वेद ४०वां अध्याय) और पुरुष-सूक्त आदिमें इस भावको खोजा गया है। अथर्ववेदमें 'गणानां त्वा गणपतिं' आदिमें भी इसी भावनाको खोजा गया है। पर ऋग्वेदकी मूल भावना यह नहीं रही प्रतीत होती। कमसे कम 'पुरुष-सूक्त' का इससे कोई सम्बन्ध नहीं है।

प्राकृतिक देवता

ऋग्वेद और अन्यत्र देवताओंका अध्ययन करनेके बाद उनमें स्पष्टत: तीन प्रकारके विभाग दिखाई देंगे। **प्रथम** देवताओंको **प्राकृतिक** या प्रकृतिके तत्वोंके रूपमें कह सकते हैं। **द्वितीय** कोटिमें हम **ऐतिहासिक** व्यक्तियोंको ले सकते हैं। किन्तु **तृतीय** कोटि उन देवताओंकी है, जो न तो तत्त्वात्मक हैं और न ही ऐतिहासिक अस्तित्वसे युक्त। इन्हें हम **भावात्मक** या **आध्यात्मिक** भी कह सकते हैं। **प्रथम** कोटिमें अग्नि, वायु, आदित्य, मरुत्, सविता, आप:, आदिका समावेश होता है। **द्वितीयमें** इन्द्र, वरुण, यम, बृह-स्पति, श्रद्धा, आदिका समावेश होता है। **तीसरी** कोटिमें आते हैं भाववृत्त, पुरुष, मन, इच्छा, आदि। कदाचित् इसी आधार पर निरुक्तने तीन प्रकारके देवता और तीन प्रकारकी ऋचाएँ स्वीकार की थीं। वे मन्त्रोंका अर्थ भी कदाचित् व्यक्तिगत देवताओंके इसी त्रिधा रूप पर आश्रित करते थे। उन्होंने हर देवताका त्रिधा प्रतिनिधित्व स्वीकार किया।

किन्तु, पाश्चात्य विद्वानोंने इस भावनाको नहीं समझा और अग्नि, मरुत्, आदि प्राकृतिक द्रव्य-सूचक देवोंकी उपस्थिति देखकर घोषित कर दिया कि आरंभिक वैदिक विचारक प्रकृतिके इन तत्वोंके सम्मुख आदिम मानवकी भाँति पराजित और नतमस्तक हो गया, और उनकी स्तुतिके गीत गाने लगा।

आदिम देवता

परन्तु ऐसे आलोचकोंका लक्ष्य यदि वैदिक समाजको आदिम समाज ही बताना मान्य था, तब वे यह उद्‌घोषित करना भूल गए कि 'पुरुष-सूक्त'में 'महान् देव' की एवं 'वरुण' आदि सूक्तोंमें जलाधि-देव आदिकी जो स्तुति की गई है, तथा स्वयं अग्नि आदिकी जिस रूपमें स्तुति की गई है, वह सब ही इस बातको पुष्ट करनेके लिए पर्याप्त है। 'पुरुष-सूक्त'में जिस सहस्र चक्षु-पाद-हस्त-शिरवाले देवकी

कल्पना की गई है, वह अनेक आदिम जातियों द्वारा माने गए 'आदिम महादैत्य' या 'महादेव'से कम भयावह और कम आदिम नहीं है।

तुलना

इस विषयमें हम केवल उत्तरी यूरोप और आइसलैण्डके आदिम 'देव' 'इमिर' की ओर ध्यान खींचना चाहेंगे। नॉर्स लोगोंके इस देवका वर्णन इस प्रकार उपलब्ध होता है:

"मस्पल्हीमसे कुछ तूफानी वादल उठे और उन्होंने बर्फको धुंधमें पलट दिया। इसमेंसे ही 'फ्रोस्ट मेडन्स' (हिम-कन्याओं) और 'इमिर' (महान् देव) का जन्म हुआ। इस देवका पुत्र ही 'ओडिन' का पिता बना, जिसकी माता और पत्नीके रूपमें इन्हीं हिम-कन्याओंने काम किया। ओडिन और उसके दो भाइयोंने मिलकर ही इमिरका वध किया। उन्होंने द्यावापृथिवीका निर्माण उसके देहसे ही किया। उसके रक्तसे समुद्र बनाया। धरतीका जन्म उसके शरीरसे और आकाश (द्युलोक) का जन्म उसके शिरः-कपालसे हुआ। मस्पल्हीमसे इस 'हवन'से जो चिनगारियां उठीं, उनसे ही उन लोगोंने तारों और सूर्य, चन्द्र, आदिका निर्माण किया और उन्हें आकाशमें स्थापित किया।"

इस वर्णनको यदि हम तुलनात्मक रूपसे ऋग्वेदके 'पुरुष-सूक्त'में वर्णित 'पुरुष'के साथ रखकर पढ़ें, तव पता चलेगा कि दोनोंके वर्णनमें अत्यधिक समानता है।

ऋग्वैदिक पुरुष

'सहस्रशीर्षः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' (प्रथम ऋक्का पूर्वार्ध)में उस महान् पुरुषको हजार आँख, सिर और पाँव वाला वताया गया है।

'सभूमिं सर्वतो वृत्वा' इत्यादिमें उसके अत्यधिक विस्तारको ही वताया गया है। अगली चार ऋचाओंमें भी यही अतिव्यापी विस्तार वर्णित है। उसके घेरेसे इस ब्रह्माण्डका कोई कोना या अंश भी नहीं बच गया है।

इस 'पुरुष'का यज्ञमें वलिदान करनेवाले इसीके बनाए या इसके पुत्र 'देव' हैं, जिन्होंने अपने यज्ञमें वलि देनेके लिए इसको वलिपशुके रूपमें बाँधा: 'देवा यद्यज्ञं तन्वाना' (पन्द्रहवीं ऋचा)। इसी भावकी पुष्टि छठी और सातवीं ऋचासे भी होती है। 'यत्पुरुषेण हविषा' (६), एवं 'तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः' (७)।

वलि दिए हुए इसी पुरुषके शरीरके विविध भागोंसे ही सृष्टिके विविध भाग या प्रक्रियाएँ आरम्भ हुईं। द्युलोक, पृथ्वी, अन्तरिक्ष, ऋतुएँ, समाजके विविध अंग, ज्ञान और ब्रह्माण्डके भाग आदि सब इसके ही बलि दिए भागोंसे जन्मे। दूसरे शब्दोंमें आध्यात्मिक अथवा आधिभौतिक सृष्टिका, अथवा चराचर सृष्टिका, कोई भी अंग ऐसा नहीं है, जिसका सृजन उससे न हुआ हो।

इस तरह स्पष्ट है कि प्रत्यक्षतः इस सूक्तमें जिस 'पुरुष'की चर्चा की जा रही है, वह आदिम जनों द्वारा मान्य 'आदिम महामानव' या 'आदिम ईश्वर'से किसी भी प्रकार भिन्न नहीं है। फिर भी इस सूक्तको और इसमें निहित कल्पनाको उच्चतम मानव-बुद्धिकी महान् उपलब्धि माना गया है। इससे इतना स्पष्ट हो जाता है कि आदिमें कोई एक तत्व ही था, या अब भी सृष्टिके मूलमें कोई एक तत्व ही है, जिससे सम्पूर्ण सृष्टि-प्रक्रियाका विस्तार होता है। इस प्रकार 'पुरुष' की कल्पना, इमिरकी कल्पनाके समान, आदिम मानव-मनकी उपज होते हुए भी दर्शनकी महान्, बल्कि महत्तम, उपलब्धि— 'परब्रह्म' और 'हिरण्यगर्भ' की अधिक पूर्ण और उत्कृष्ट कल्पनाको जन्म देनेका कारण बनी। बादमें उसी परब्रह्मको वैदिक भाषामें 'पुरुष' संज्ञा ही दे दी गई।

अपूर्णता

परन्तु इस तुलनात्मक अध्ययनको पूरा करनेके लिए ऋग्वेदके 'नासदीय सूक्त' पर एक दृष्टिपात करना नितान्त आवश्यक है, जिसके विना यह अध्ययन अपूर्ण रहेगा, और जिसे मानव-मस्तिष्ककी महत्तम दार्शनिक और चिन्तनात्मक उपलब्धि स्वीकार किया गया है। इस सूक्तके अधिक विस्तारमें विना गए इतना कहा जा सकता है कि इसमें निहित विचारके निष्कर्षके अनुसार सारी सृष्टि-रचना एक अनिश्चय (काओस)की स्थितिसे जन्मी, जिसे भाव और अभाव (अथवा सत् और असत्) के बीचकी स्थिति कहा जा सकता है। किन्तु, इसका प्रथम सर्जनात्मक रूप 'हिरण्यगर्भ' कहा जा सकता है, जिसका आरम्भ आन्तरिक तप और तापके कारण हुआ, किन्तु जिसका अन्त या फूटना सृष्टि-विकासका उसी रूपमें कारण वना, जैसे 'पुरुष'का। अतः यदि हम इस सम्पूर्ण सूक्तको 'पुरुष-सूक्त'के साथ रखकर पढ़ें, तो हमारे निष्कर्ष आश्चर्यजनक रूपसे पूर्वोक्त नॉर्स 'जायण्ट गॉड' (या महामानव) से मिलते-जुलते सिद्ध होंगे। ये निष्कर्ष इस प्रकार होंगे :

"आरम्भमें अनिश्चयकी एक स्थिति थी, जिसमें कुछ भी स्पष्ट न था, न ही अस्तित्वमय था। उसमें 'काम' या 'विकासेच्छा' के कारण उत्तापजन्य एक हलचल आरम्भ हुई। तव हिरण्यगर्भका जन्म हुआ। आरम्भमें वही सर्वेश्वर था। उसीमें द्यावापृथिवी आदि अन्तर्हित थे। तब उसीके अंशभूत देवोंने उसे अपने यज्ञमें पुरुष-पशु बनाकर बलि दिया। इस यज्ञमें फेंके उसके अंग-प्रत्यंगोंसे ही सृष्टिका आध्यात्मिक-आधिभौतिक एवं चेतन-अचेतन रूप विकसित और प्रसृत हुआ। इस प्रकार उससे ही प्रसूत होनेके कारण इस ब्रह्माण्डका एक भी अंश उससे अछूता या वाहर नहीं है।"

दोनों कल्पनाओंमें कदाचित् ही कहीं अन्तर बैठता है।

भेद

इस पर भी जहाँ 'नॉर्स'-कल्पनाको 'आदिम या जंगली' कह दिया जाता है, और उसे उपहास योग्य समझा जाता है, वहाँ ऋग्वेदके 'पुरुष'को मानव-मस्तिष्ककी उच्चतम उड़ान माना जाता है। इसका कारण जाननेके लिए हमें तनिक गहरेमें जाना होगा।

एक शब्दमें इस कारणको हम 'वैदिक ऋषिकी दृष्टि' या 'ऋषि-दृष्टि' कह सकते हैं। कारण यह है कि जिसे आदिम मानवने 'पुरुष' या 'पशु' के रूपमें 'देवोंकी बलि' कल्पित किया था, उसे ही वैदिक ऋषि आहुति देते-देते स्वयं 'यज्ञ' मान बैठता है। (७वां मन्त्र)। इस प्रकार 'हवि' या 'बलि' को ही वहाँ स्वयं यज्ञका रूप देकर उसकी 'आदिमता' या उसका 'जंगलीपन' समाप्त कर दिया गया है, और उसे —— उसी 'पुरुष' को —— बादमें माने जानेवाले ईश्वर या ब्रह्मके समकक्ष बना दिया है। 'यज्ञ'की इस भावनाको ही हम ऋषि-दृष्टिका वह 'जादू' कह सकते हैं, जिसके आधार पर वह किसी भी ऐतिहासिक, आधिभौतिक या आध्यात्मिक बातको सामान्य स्तरसे उठाकर लोकोत्तर या अलौकिक बना बैठता है।

और, नॉर्स-कल्पनामें यह दृष्टिभेद न होनेसे वह 'निरी आदिम' कल्पना ही कही जाती है। यह बात केवल नॉर्स-कल्पनाके सम्बन्धमें ही सत्य नहीं है। उत्तरी ध्रुवके लोगों द्वारा कल्पित 'आदिम महा-हिम मानव' की कल्पना भी ठीक इसी प्रकारकी है। विश्वकी अनेक आदिम जातियोंका ज्ञात इतिहास यह बताता है कि इस प्रकारकी कल्पना उन सबने तो की ही, मिस्र, आर्य, आदि परवर्ती सभ्य जातियोंने भी इस प्रकारकी कल्पनाको आदिम पूर्वजोंसे ग्रहण करके उन्हें परिष्कृत रूपमें स्वीकार किया था। मानव-विकासकी परम्परामें अपने मूलसे अपना सम्बन्ध बनाये रखनेकी इस प्रवृत्तिने ही उसे अपने आदि-पुरुषोंसे अब तक सम्बद्ध, एवं उनके प्रति गौरवान्वित, बनाए रखा है।

अन्य देव-कल्पनाएँ

इस निबन्धमें मेरा आशय 'पुरुष'की वैदिक कल्पनाका विश्लेषण करना नहीं है, प्रत्युत यह बताना है कि वैदिक देव-कल्पनाका मूल आधार भी आदिम या सामान्य मानवकी कल्पनाओं या धारणाओं पर ही स्थित है। इन सामान्य मानव-कल्पनाओंको ही माध्यम बनाकर ऋषिने वे चमत्कारी विचार दिए, जिन्हें हम आज भी आश्चर्यजनक रूपसे समृद्ध और पुष्ट पाते हैं। सम्पूर्ण देव-कल्पना इसी प्रकारकी सामान्य कल्पनाओंसे आरम्भ हुई है। उसमें वैदिक ऋषिने इतिहास, अध्यात्म और भौतिक आरोपोंको आरोपित कर उन्हें उसी प्रकार समृद्ध और सुसंस्कृत बना दिया था, जिस प्रकार आज भी पाश्चात्य धार्मिक विद्वान् अपने-अपने धर्मकी मूल और अर्धसत्य कल्पनाओंको वैज्ञानिक और सत्य प्रतीत होनेवाला रूप देनेके लिए कर रहे हैं।

दिशाओंके अधिपति देवता स्वीकार करना इसी प्रकारकी बात है। 'मनसा-परिक्रमा' के रूपमें हम दैनिक संध्यामें जिन 'प्राचीदिगग्निः' आदि छहों मन्त्रोंको बोलते हैं, उनमें इस 'आदिमता' की बात पूरी तरह प्रत्यक्ष हो सकती है। दिशा, उसका अधिपति देवता, रक्षक सेनानी, अस्त्र-शस्त्र, आदिकी एक पूर्ण विभाजित कल्पना इन छहों मन्त्रोंमें की गई है। मूलतः यह आदिम कल्पना है, जिसके अनुसार किसी भी दिशामें प्रयाण करनेसे पूर्ण एक विशेष विघ्न-निवारण प्रक्रियाको पूरा करना इसलिए आवश्यक होता है, ताकि उसके तथाकथित देवता आदि उस दिशामें यात्राके समय आनेवाली विघ्नबाधाओंसे प्रयाणकर्ताकी रक्षा कर सकें। बादमें दिशाओंके इन 'अधिपति देवताओं'की मान्यतामें अन्तर भी हुआ, किन्तु वैदिक ऋषि केवल इन्हें 'अधिपति' मानकर ही नहीं रुक जाता। इन्हीं अग्नि, वरुण, सोम, बृहस्पति, इन्द्र, विष्णु, आदिकी कल्पना बादमें बहुत समृद्ध हुई, और वैदिक ऋषिने उन्हें जीवनके व्यापकतर क्षेत्रका दिशा-निर्देशक अथवा अधिपति स्वीकार किया। समयके विस्तृत प्रवाहमें जो अनन्त गाथाएँ और कथायें विविध व्यक्तित्वों और नामोंके चारों ओर जमा होती आई थीं, उन्हें भी इन्हीं तथा अन्य आदिम-कल्पना-प्रसूत देवोंके व्यक्तित्वके साथ सम्बद्ध करके उन्होंने उनके वर्णनमें आधिभौतिक, आध्यात्मिक, और ऐतिहासिक रूपोंका ऐसा व्यामिश्रण किया कि निरुक्तकारको कहना पड़ा कि 'कोई भी देवता शुद्ध रूपमें न तो प्राकृतिक या आधिभौतिक है, न ही आध्यात्मिक, और न ही ऐतिहासिक। बल्कि, वेदमें उसका जो भी स्वरूप सामने आया है, वह उसके इन तीनों पहलुओं पर आश्रित है। अर्थात् एक स्थान पर वह देवता ऐतिहासिक रूप लिए प्रतीत होता है, जब कि दूसरे सूक्तमें वही भौतिक शक्तियोंका प्रतिनिधि बन जाता है, तथा अन्यत्र वही शुद्ध आध्यात्मिक शक्तियोंका संकेतक बन जाता है। इसे ही हम उसके 'महाभाग्याद् देवताया एक एव आत्मा बहुधा स्तूयते' आदि शब्दोंमें व्यक्त भावना कह सकते हैं।

उदाहरण : विचार

यह बात हम किसी भी 'देवता' पर घटा लें, सही उतरेगी। उदाहरणके लिए, हम कुछ प्रसिद्ध देवताओंके विषयमें संक्षिप्ततम रूपमें इसी दिशामें विचार करेंगे।

अग्नि

मूलतः यह भौतिक या आधिभौतिक वस्तुका संकेत करता है। यज्ञके लिए इसीलिए भौतिक अग्नि ही प्रयुक्त होता है। इसकी लपटों, इसके हव्यवाहन रूप, आदिकी चर्चा अनेक रूपमें और अनेकत्र की गई है। 'भस्मसात् करने' आदिकी बात इसीके साथ अनेक रूपोंमें सम्बद्ध है। किन्तु **रत्नधातमम्, होतारम्, नेतारम्, नय सुपथा, युयोधि**, आदि शब्दोंके द्वारा इसके जिस स्वरूपका स्मरण किया गया है,

वह केवल 'मानवीकरण' जैसे किसी अलंकारका प्रभाव मात्र नहीं है। प्रत्युत ऐसे स्थलों पर अग्नि अनेकानेक ऐतिहासिक वीरों और नेताओं, अथवा राजाओं, आदिकामान वीय प्रतिनिधि बन जाता है। पर तभी हम इसे **आध्यात्मिक** रूपमें परिवर्तित होता पाते हैं। यह इसी स्तर पर 'सविता' आदि शक्तियोंसे समरूप होकर किसी संचालिका शक्ति, अथवा सर्जक शक्ति, का द्योतक बन जाता है। वह स्वयं जगत् की ज्योति और मनका प्रकाशक और मार्गदर्शक बन जाता है। अब उस आध्यात्मिक अग्निका प्रकाश ही सर्वत्र – सूर्यचन्द्रादि तकमें फैला हुआ दिखाई देता है। भौतिक और प्राकृतिक दृष्टिसे यह विविधता रहते भी सबके अन्दर अन्तर्हित दीखनेवाली यह एकताका सूत्र बनी अग्नि अब 'आध्यात्मिक' हो चुकी है। हम इसे **परमात्माकी शक्ति** कहें, या उसका एक पक्ष, आन्तरिक ज्योतिका यह अजस्र स्रोत भौतिक रूपमें न दिखाई देकर भी वैदिक ऋषिके लिए 'अग्नि' ही है। वह इससे अधिक इसके विषयमें चिन्ता नहीं करता। उसे प्रयोजन नहीं कि यह परमात्मा स्वयं है, उसका अवतार, या उसका अंशरूप! अगर ऐसे हजार पदार्थ हो जाएँ, और सभीको परमात्माके रूपमें मानना हो, तो वैदिक ऋषि इस बातकी चिन्ता किये बिना उन्हें तत्वात्मक रूपसे एक या एकसा स्वीकार कर लेगा, कि दुनिया उसे बहुदेववादी तो कहीं मान न बैठेगी। यदि ऐसे बहुदेववादके बाद भी सर्वत्र एक ही ज्योतिका प्रकाश — इस अग्नि या सविताके रूपमें या अन्यथा — पा लेता है, तब उसके लिए 'परम सत्य' की अभिव्यक्तिके ये अनेक द्वार या मुखमात्र ही हैं। इन्हें 'देवता' इसीलिए कहा गया है कि इनमें क्रमिक दिव्यस्तर पर पहुँचने-पहुँचानेकी यह दिव्य शक्ति है। अग्निमें यह शक्ति प्रखर है।

ये हैं अग्निके तीनों रूप, जिन्हें यास्कने भूमि, अन्तरिक्ष और द्युलोकमें स्थित तीन अग्नियोंके रूपमें भी बाँटा है, और आधिभौतिक, आध्यात्मिक और ऐतिहासिक विद्याओं या स्तरोंपर भी व्यावर्तमान पाया है।

अन्य प्राकृतिक देवता

मरुत्, वायु, अप्, ओषधि, ओपधिपति, सविता, मित्र, आदि इसी प्रकारके देवता हैं, जिनका उद्भव और विकास प्रकृतिमें पाए जानेवाले उनके रूपोंसे ही आरम्भ हुआ माना जा सकता है। 'मरुत्' वीर सैनिकोंके रूपमें, या गणपतिके गणोंके रूपमें, अथवा इन्द्रके सैनिक सहायकोंके रूपमें ऐतिहासिक प्रतिनिधित्व भी करते हैं। 'ओषधि' रक्षा भी करती है, मरनेसे भी बचाती है: एक रक्षक सैनिकके रूपमें। वह एक 'जड़ी-बूटी' मात्र नहीं है। उससे प्रार्थना की जाती है, और वह उसे सुनती है। यही बात आपः के साथ भी है। वे भी प्रार्थना सुनते हैं। बहते हैं, किन्तु मलदोपोंको बहाते भी हैं। वे विश्वमें प्रवाह और गतिके प्रतिनिधि हैं, तथा शान्ति, कल्याण, योगक्षेम और जीवनके आधायक भी हैं। इस रूपमें विश्वकल्याणकी सूचना देनेवाले 'देव' हैं।

'सविता' सामान्यतः उदयशील सूर्यका नाम है। किन्तु, अस्त होते हुए भी उसका रूप 'सविता' ही हो जाता है। दोपहरको वही 'मित्र' या 'सूर्य' बन जाता है। इस प्रकार जहाँ इसका **भौतिक रूप** जगत्को प्रबुद्ध करने और अपने-अपने कामोंमें व्याप्त करनेवाला है, अथवा वह और भी आगे बढ़कर सबको प्रेरणा देनेवाला है, वहाँ इसका आध्यात्मिक रूप मानवमात्रके दुरितोंको दूर करनेवाला, उनमें सद्गुणोंका आधान करनेवाला, समस्त जीवनका स्रष्टा और प्रेरक, एवं बुद्धिको सन्मार्ग पर रखनेवाला है। ये कार्य **भौतिक सविताके** नहीं हैं। किन्तु, सविता ऐतिहासिक भी हो उठता है। इसने रात्रीके तमको पराजित किया है, रात्रि-माताने इसे अपनी योनिसे जन्म दिया है, यह रथ पर बैठकर आता है, यह हिरण्यमय आभूषणोंसे सुसज्जित है। इत्यादि।

अवधेय सत्य

किन्तु इस सम्बन्धमें एक सत्य अत्यधिक अवधेय है। वह यह कि सभी देवताओं या वेदमें वर्णित विषयोंके सभी प्रकारके रूप खोज निकालना, या उस रूपमें उनका व्यवहार अथवा प्रयोग सिद्ध करना, न तो लक्ष्य होना चाहिए, न वैसा सम्भव ही है। क्योंकि वेदका अतिलौकिक कवि इस प्रकारकी कोई प्रतिज्ञा लेकर नहीं चला था। इसके विपरीत, वह तो किसी भी वस्तुको देखकर उसके आन्तरिक रहस्योंको खोजने बढ़ पड़ता था। इसीलिए उससे यदि किसी एक देवताका एक पक्ष छूट गया, या दूसरा पक्ष अधिक ग्रहण हुआ, तब कठिनाईमें पड़ जानेकी कोई बात नहीं है। दिव्यीकरणकी उसकी यह वृद्धि उसकी अपनी उस दृष्टिका परिणाम कही जा सकती है, जिसे हम सही मानोंमें 'वैदिक दृष्टि' या 'ऋषि-दृष्टि' कह सकते हैं। यह बात अन्य देवताओंके सम्बन्धमें भी सत्य है।

ऐतिहासिक देवता

इनमें हम इन्द्र, विष्णु, यम, बृहस्पति, वरुण, अश्विनौ, आदिको ले सकते हैं। इनके सम्बन्धमें भी उक्त बातें ही सत्य उतरती हैं। अन्तर केवल क्रम और मात्राका रह सकता है। इन्हें भी हम व्यक्तिशः देखेंगे।

इन्द्र

वृत्रको मारनेवाला, देवोंका सखा और राजा, मरुतोंकी सहायताका पात्र, वरुणका सखा, इत्यादि रूपमें वर्णित इन्द्र ऐतिहासिक व्यक्ति ही था, जो अपने वीरताके अभूतपूर्व कारनामोंके कारण लीजैण्डरी या कथामूलक व्यक्तित्वका रूप धारण कर चुका था। इसका इसी रूपमें वर्णन वेदके अनेक मन्त्रोंमें आया है। यह उसका ऐतिहासिक रूप है। किन्तु, जब उसे वृत्र (मेघ), मरुत् (वायु), आदिके योगमें कहा गया है, तब वह **स्तनयित्नु** या तडित्का रूप धारण कर 'आधिभौतिक' हो उठता है। इस आधिभौतिक रूपको ही 'वज्र' का प्रतिनिधित्व देकर कदाचित् उसके **ऐतिहासिक** रूपके साथ समवेत कर दिया गया। उधर, उसके वृत्र-विजयको प्रतीकात्मक बनाकर मेघ-विजयका स्थानीय समझकर निरा **भौतिक** बना दिया गया। किन्तु, विष्णु, वरुण, आदिकी भाँति यह भी दिशाओंका स्वामी, प्राणों और इन्द्रियोंका अधिष्ठाता, स्वयं आत्मा, आदि न जाने कितने रूपोंमें **आध्यात्मिक** बन बैठा। इसकी यह आध्यात्मिकता किसी भी रूपमें इसे सामान्यतः मान्य 'देवता' का स्थान नहीं देती। बल्कि इसे हम परमात्माकी कुछ शक्तियोंका प्रतीक और प्रतिनिधिरूप ग्रहण करता कह सकते हैं। वास्तवमें यह है उस सर्वव्यापी सत्ताकी सर्वशक्तिमत्ताको अनुभव करने या पानेकी एक 'दृष्टि' या 'माध्यमभूता व्यक्ति' मात्र !

बृहस्पति

इनकी आरम्भिक कल्पना भौतिक रूपमें हुई या ये ऐतिहासिक व्यक्ति थे, इस पर शंका और विवादका अवकाश है। एक ओर इन्द्रके महामन्त्री और उपदेष्टा गुरुके रूपमें इनकी चर्चा बहुधा मिलती है। अतः कहा जा सकता है कि इनके ये दोनों ही रूप बहुत आरम्भमें ही एक-दूसरेके समानान्तर होते हुए भी एक नामसे अन्तःसम्बद्ध हो गए थे। किन्तु, इनका तीसरा आध्यात्मिक रूप, जिसमें इन्हें 'बृहतां पतिः' के रूपमें वर्णित कर सकते हैं तथा 'बृहन्नेषामधिष्ठाता' जिस रूपकी पुष्टि करता है, अधिक व्यापक और रोचक है। एक आध स्थल पर यह भी स्पष्ट होता है, मानो आरम्भमें 'ब्रह्मा' और 'बृहस्पति' एक ही व्यक्तिके रूपमें कल्पित रहे होंगे, क्योंकि वहाँ बृहस्पतिके स्थान पर 'ब्रह्मा' को इन्द्रके गुरुके रूपमें माना गया है। बृहस्पति समस्त ज्ञान-विज्ञानका अधिष्ठाता तो है ही। यह भी उसके

आध्यात्मिक रूपका ही द्योतक है। पर, इस रूपमें न वह भौतिक है, न ऐतिहासिक। इसे ही बादमें 'वाचस्पति'के साथ भी एकाकार कर दिया गया। वेदमें शुक्राचार्यके मुकाबिले इनकी स्थिति विरोधी नहीं है। वह बात बादकी लगती है।

वरुण

मूलतः समुद्रोंके अधिपति, समुद्र-यात्राके आदि-जनक और तदर्थं रक्षक, जल-सम्बन्धी रोगोंसे रक्षा करनेवाले, या दण्ड रूपमें जलोदरादि रोग देनेवाले देवाधिदेव 'वरुण' ऐतिहासिक ही रहे दीखते हैं। जल या समुद्रके साथ इनका सम्बन्ध अकाट्य और अविभाज्य है। इन्द्रकी सहायता, मित्रका साहचर्य, अग्निके साथ दोस्ती, आदि अनेक ऐतिहासिक या प्रतीकात्मक आख्यान इनके साथ जुड़े हैं। कदाचित् 'यम'का पृथक् व्यक्तित्व सामने आनेसे पूर्व ये ही उसके प्रतिनिधि रहे होंगे। किन्तु, इनका भौतिक रूप भी इन्द्रके समान ही, जलसे सम्बद्ध होकर ही सही, दृढ़तासे स्थापित है। किन्तु आध्यात्मिक रूपमें इन्हें विष्णु या इन्द्रसे किसी भी प्रकार कम महत्त्व प्राप्त नहीं है। उस रूपमें ये भौतिक 'पाशों' और 'रोगों'के ही सर्जक-विसर्जक नहीं रह जाते, वल्कि हर 'अंहस्'से मुक्तिके लिए इनसे प्रार्थना की जाती है। कदाचित् भक्तिके वर्तमान रूपका आरम्भिक उदय इनके रूपके साथ मिलकर ही हुआ था। 'भौतिक' रूपमें इनका प्रतीक, इन्द्रकी भाँति, राजाको भी कहा जा सकता है। वह भी प्रजाओंके समुद्रमेंसे उठकर ही बाहर आता है। वह **वरेण्य** है। किन्तु, 'वरेण्य' रूपमें सविता भी वरुणका ही प्रतिरूप है। इस प्रकार इसका प्रतिनिधित्व भी तीनों रूपोंमें हो जाता है।

विष्णु

यह भी मूलतः ऐतिहासिक व्यक्ति ही लगते हैं। 'विष्णुके तीन चरणों'की बात इतनी अधिक आई है कि इसका ऐतिहासिक अस्तित्व वेदोंसे पर्याप्त पहलेका माने विना काम नहीं चल सकता। इस घटनाका सम्बन्ध ऐतिहासिक और आख्यानकार लोग 'बलि'से मानते हैं। वेदमें 'बल' और 'वृत्र'को एक माना गया है। किन्तु, वलिकी घटना वहाँ नामशः उल्लिखित नहीं है। पर, यह निश्चय है कि इन्द्रसे पहले ही 'विष्णु' कदाचित् अपनी वीरताके कारण सर्वातिशायी बन चुका था। दूसरी ओर, भारतीय परम्परा विष्णुको **उपेन्द्र** मानती है। घटनाक्रमको पढ़नेसे लगता है, दोनों विविध कालोंके दो व्यक्तित्व हैं। 'विष्णु'का अतिशायी प्रभाव इसीसे स्पष्ट है कि वेदमें ही विष्णुके 'परम पद'की चर्चा होने लगी थी। बादमें यही 'तद् विष्णोः परमं पदं' उसके आध्यात्मिक रूपका आधार बना। किन्तु, एक ओर 'परम पद' या 'स्वर्ग'का अध्यक्ष 'इन्द्र'को माना गया है, दूसरी ओर वेदमें इसका सम्बन्ध केवल विष्णुसे ही माना गया है। अब लगता है, आध्यात्मिक रूप ग्रहण करनेके बाद विष्णु और इन्द्रमें स्वरूपात्मक और स्वभावात्मक एकता हो गई है। यद्यपि वेदमें इस प्रकारकी एकता स्पष्ट नहीं होती। कदाचित् बादमें 'शिव'में बहुतसे देवस्वरूपोंका ऐकात्म्य हो जानेके बाद ही इन्द्र और विष्णुके बीच यह एकता मान ली गई होगी। वास्तवमें स्वर्गकी आदि-कल्पना 'यत्र गावो भूरिश्रृंगा अयासः' इत्यादिके रूपमें ही आरम्भ हुई थी। इन्हीं कल्पनाओंके कारण विष्णुको अलौकिकत्वसे सम्पन्न मान लिया गया। किन्तु अलौकिकतामय उसके इस **आध्यात्मिक** रूपका वास्तविक आधार उसके **भौतिक** रूप पर आश्रित था। 'स्वर्ग' और 'भूरिश्रृंग गौओं'का आश्रय-स्थल 'द्यौः' है। यही **द्यौः** बादमें स्वर्गका पर्यायवाची बन गया। आरम्भमें यह 'स्पेस' या 'आकाश'का ही पर्याय था। तब आकाशका अधिपति था 'सूर्य,' 'सविता,' या 'पूषा,' जिसे बादमें 'मित्र' या 'रवि'के रूपमें एक कर दिया गया। आरम्भमें भौतिक रूपमें विष्णु इसी 'सूर्य'का पर्याय बना। आकाश या 'हैवन्स'में उसका स्थान ही 'विष्णु'को मिला। यह उसका प्रतीकात्मक रूप भौतिक रूपसे 'सूर्य'के लिए वास्तविकता थी। 'सूर्य'की ही नानामुखी और

नानाप्रकारी किरणें द्यौमें नानावर्णोंमें प्रसृत होती हैं। उषा, मध्याह्न, सन्ध्याके तीन चरणोंमें विश्वको आक्रान्त करना भी उसके लिए सत्य निकला।

अतः विष्णुके तीनों रूप — ऐतिहासिक, आध्यात्मिक और भौतिक — पूर्णतः एक दूसरेमें मिलकर वैदिक 'विष्णु'का स्वरूप बताते हैं। इतना और विशेष ज्ञातव्य है कि वेदमें 'विष्णु'का सम्बन्ध केवल 'आकाश' या 'दिवः'से है, जब कि पौराणिक और आख्यान-साहित्यमें उसे सागरशायी माना गया है। स्पष्ट है कि इस कल्पनाको परवर्ती ही मानना होगा। कारण यह है कि इस समय तक 'वरुण'का अपना अस्तित्व उतना अलग न टिक पाया। कदाचित् शिवके बढ़ते प्रचारके कारण इन्द्र, वरुण और विष्णुके वेद-प्रोक्त सभी गुणोंको उसकी परवर्ती कल्पनामें एक कर दिया गया। यही विष्णु था। तब उसका भौतिक और ऐतिहासिक कारण मिट गया। बादमें, राम और कृष्ण जैसे व्यक्तित्वोंके सामने आने पर इन्द्र और वरुणका रहा-सहा सम्बन्ध भी समाप्त होकर विष्णुने मूल 'ब्रह्म' या 'अवतार पुरुष'-का स्थान ले लिया। पर, वेदमें उसके तीनों — आध्यात्मिक, भौतिक, ऐतिहासिक — रूप अत्यन्त स्पष्ट हैं।

अन्य देवता

यही बात यम, अश्विनौ, आदिके सम्बन्धमें भी सत्य है। लगता है 'यम' मूलतः कोई प्रसिद्ध आचार्य और कुलपति रहे होंगे। उनके इस रूपकी पुष्टि नचिकेता-सम्बद्ध 'कठोपनिषद्'से भी होती है। ऋग्वेदका यम-सूक्त ही उस उपनिषद्का मूल रहा प्रतीत होता है। किन्तु, बादमें वह 'मृत्यु' और 'विनाश'का भौतिक प्रतीक बन गये। उधर, दूसरी ओर, उनका यह आचार्य रूप उठकर मृत्युके देवता — या अमरताके देनेवाले आदि स्रोतके रूपमें परिणत हो गया। इनमेंसे भौतिक रूपकी चर्चा वेदमें कम है। किन्तु शेष दोनों रूप उसमें प्रचुर मात्रामें उपलब्ध हैं। परन्तु, इस पर भी वेदमें 'यम' और 'मृत्यु' पर्याय या समानार्थकके रूपमें प्रयोग हुए हैं।

'अश्विनौ' भी 'यम'की भाँति शासक या क्षात्र वर्गके प्रतिनिधि नहीं हैं। जिस प्रकार यमका व्यवसाय 'शिक्षण' है, इसी प्रकार इन दोनोंका व्यवसाय 'चिकित्सा' है। अर्थात् यम के समान ये भी 'ब्राह्मण' हैं। किन्तु, इनकी सहायताके बिना क्षात्रके प्रतीक 'इन्द्र' अपने वीरकार्योंमें प्रवृत्त नहीं हो सकते। इनकी एम्बुलेंस ब्रिगेड सदा तैयार रहती है। किसी भी रोग या क्षतको ये तुरन्त दूर कर सकते हैं। इन्हें हम 'अधार्मिक या सेकुलर' देवता कह सकते हैं। परन्तु, इन ऐतिहासिक वैद्योंको भी भौतिक और आध्यात्मिक प्रतिनिधित्व मिला। इन्द्रके रूपांतरके साथ-साथ इनका भी रूपान्तर होता रहा है। इन्द्र यदि 'तडित्'का रूप धारण करता है, तब स्वभावतः इन्हें भी कुछ और रूप धारण करना ही पड़ता है। आध्यात्मिक रूपमें इन्हें योग और क्षेमके देवता या शक्तियोंका प्रतिनिधि मान लिया गया।

यही स्थिति मात्राभेदके साथ अन्यान्य ऐतिहासिक वैदिक देवताओंके साथ भी घटती पाई जा सकती है।

आध्यात्मिक देवता

'देवता'का मूल अर्थ है — 'सूक्त या मन्त्रका वर्ण्य विषय।' स्थूल रूपमें हम कह सकते हैं कि "वे सभी विषय 'आध्यात्मिक' कहे जा सकते हैं, जिनका अन्तर्भाव भौतिक या ऐतिहासिक पूर्वप्रोक्त कोटियोंमें नहीं हुआ है।" दूसरे शब्दोंमें, जो विषय अपना व्यक्तित्व भौतिक या ऐतिहासिक रूपमें न रखकर, भावात्मक या प्रतिनिधि रूपमात्रसे ही स्थित हैं, उन्हें केवल आत्मभावसे स्थित होनेके कारण आध्यात्मिक ही कहा जा सकता है। हम यह कह चुके हैं कि इनमें मृत्यु, भाव, पुरुष, मन, महत्, श्रद्धा आदिका नाम दिया जा सकता है। इनमेंसे 'पुरुष'की चर्चा हमने ऊपर की है। यहाँ उस पर

इस नई दृष्टिसे, या उसके वैदिक स्वरूपकी दृष्टिसे, विचार कर लेना सावसर ही होगा। साथ ही हम भाव एवं श्रद्धा पर भी सरसरे रूपमें विचार करेंगे।

मृत्यु

हम कह चुके हैं कि ऋग्वेदके समय ही 'मृत्यु' और 'यम'के व्यक्तित्व एक ही हो चुके थे। 'ब्रह्मचर्य सूक्त' और 'यमसूक्त' इस बातके साक्षी हैं। किन्तु, यह भी कह चुके हैं कि इनमेंसे 'यम' ऐतिहासिक मूलसे आया प्रतीत होता है। 'मृत्यु' मूलतः आध्यात्मिक या भौतिक स्थितियोंका ही सूचक रहा लगता है। यजुर्वेदके चालीसवें अध्यायमें उसका यही रूप स्पष्ट होता है: "मृत्युरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम्" (४०वाँ अध्याय)। परन्तु उसका भौतिक विनाशात्मक रूप इसीलिए भयावह नहीं रहा कि उसकी आध्यात्मिक 'अमरता'के साथ एकता वहुत पहले ही हो चुकी थी। इसीलिए 'मृत्यु' और 'अमृत' का यह संयोग एक अन्यन्त उदार दृष्टिकोणका परिणाम था। यह उदार दृष्टिकोण ही हमने 'वैदिक दृष्टि' के नामसे आरम्भमें कहा है। ईशोपनिषद् या यजुर्वेदके चालीसवें अध्यायको हम भले ही 'परब्रह्म' जैसी किसी भावनाका उद्घाटक या प्रतीक कह लें, पर मेरी दृष्टिमें वह किसीकी मरण-वेलामें सामने आनेवाला वैदिक जीवन-दर्शन है, जिसमें मृत्यु जीवन और विनाशके बीचकी दीवारोंको गिराकर जीवनकी अखण्डता और अमरताका सन्देश देती प्रतीत होती है। सम्भूति-असम्भूति, विद्या-अविद्या, आदिके द्वारा इसी द्वन्द्वात्मक भावको गिराकर वास्तविक जीवनके दर्शन होते हैं। अन्यथा, वेदके ही शब्दोंमें "भौतिक शरीर तो भस्मके रूपमें ही अन्त हो जाता है।" मृत्युके अवसर पर जीवनकी वास्तविकताका यह विवेचन निराशावादी न होकर अमरता और अजस्रतासे भरे जीवनको और भी आकर्षक वना देनेवाला है।

इस प्रकार यम और मृत्युके बीच ही नहीं, मृत्यु और अमृतके वीच भी, भौतिकता, आध्यात्मिकता, या ऐतिहासिकताकी सभी दीवारें टूट कर गिर जाती हैं।

पुरुष

आरम्भमें ही इसी शीर्षकके नीचे हम 'महामानव' या 'महादानव'की आदि कल्पनाको दे आए हैं। कदाचित् उसे ही 'चत्वारि शृंगा'वाले 'महो देवो' या 'महादेव'से भी एकाकार किया जा सकता है। किन्तु, आख्यान या आदिम कल्पनासे सम्बद्ध होकर भी वह पूर्णतः न तो ऐतिहासिक कहा जा सकता है, और न भौतिक ही। यद्यपि 'काओस' या 'हिरण्य-गर्भ'के रूपोंमें वह भौतिक भी कहा ही जा सकता है। उसकी सर्वव्यापिताको देखकर उसे ही सबसे पहले 'ब्रह्म' या 'परमेश्वर' का सर्वातिशायी परवर्ती रूप दिया गया। वेदमें इसकी व्याख्याका ढंग भले ही काव्यात्मक ढंगसे वढ़ा हो, पर वादमें यह रूप 'विष्णु,' महादेव, इन्द्र आदि सभी रूपोंको अपने अन्दर अन्तर्हित करता ही चला गया। अन्ततः वैदिक 'परब्रह्म' का आदिस्रोत यह 'पुरुष' ही बना, यद्यपि पुराणों आदिमें अन्य देवताओंके ऐतिहासिक रूप चलते ही रहे। उनका समाहार त्रिदेव-कल्पनाके रूपमें हुआ। पर ऋग्वेदका यह 'पुरुष' परवर्ती शब्दावलीमें कथित उस ईश्वरकी प्रथम अभिव्यक्ति था, जिसका रूप विविध ऐतिहासिक और भौतिक स्वरूपोंसे मुक्त होकर, असाम्प्रदायिक या अलौकिक तत्त्वके रूपमें प्रतिष्ठित हुआ। इन्द्र, विष्णु, आदि अंशचित्रों या अंशव्यक्तियोंके रूप इसीके विविध पार्श्वोंके व्यंजक रह गए। उनसे सम्बद्ध सभी कथाओंने, पुरुष-सूक्तकी आदिम कथाकी भाँति, अपना व्यक्तिरूप इसकी महासत्तामें मिटा दिया।

अतः कहा जा सकता है कि यही 'पुरुष' भौतिक या ऐतिहासिक रूपोंको खोकर प्रथम 'अलौकिक' अथवा 'आध्यात्मिक' देवता — या महादेव — वना। बादमें शैव मतमें जो 'लीला' और 'स्पन्द'का सिद्धान्त चला, अथवा गीतामें जिसे 'विराट् रूप दर्शन'के रूपमें कहा गया, वह इस सूक्तकी कल्पनासे

अत्यधिक प्रभावित था। इसी 'पुरुष' ने 'हिरण्यगर्भ' की भौतिक स्थितिका भी प्रतिनिधित्व ग्रहण करके एक दार्शनिक आधार भी ग्रहण कर लिया था।

अन्य

श्रद्धा, मन, ज्ञान, आदिको इसी प्रकारके अन्य देवता कहा जा सकता है। किन्तु, उन्हें ऐतिहासिक या भौतिक रूपमें व्याख्यात करना सम्भव और उचित नहीं है। अतः उन्हें यदि शुद्ध रूपमें 'आध्यात्मिक देवता' ही कहा जाए, तो अधिक उचित रहेगा।

उपसंहार

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि वैदिक देव-कल्पनाका वास्तविक आधार कोई सुचिन्तित देवश्रेणी नहीं है, बल्कि एक विशेष "वैदिक दृष्टि" है, जिसके कारण इतिहास, भूतजगत्, या भावजगत्से आई हुई कोई भी बात, भाव, या व्यक्ति अपना नामरूप खोकर तीनोंमेंसे किसी भी रूपमें वर्णित की जा सकती है। दूसरे शब्दोंमें, वह अपने व्यक्तिरूपसे विहीन होकर व्यापक प्रतिनिधि रूपको अपना लेती है। इसी कारण वेदमें इन तीनों भिन्न क्षेत्रोंके बीचकी समस्त सीमाएँ टूटकर गिर गई हैं।

परन्तु, ऐसा किसी 'प्रिमिटिव' (आदिम) या 'अपरिपक्व' कल्पनाके कारण नहीं हुआ है। यह उस प्रौढ़ दृष्टिके कारण हुआ है, जिसमें कोई भी कल्पना, 'असत्य' न मानकर, एक व्यापक 'सत्य' की प्रतिनिधि ही स्वीकार की जाती है। इसीलिए हर भौतिक या ऐतिहासिक सत्यको भी 'अध्यात्म' के स्तर पर ले जाकर उसे व्यापकतर आधार प्रदान कर दिया जाता है। वैदिक ऋषि इस बातसे पूरी तरह परिचित है कि अन्ततः सत्य एक है। उसकी व्याख्या या उपलब्धि किसी भी रूपमें की जा सकती है।

यही कारण है कि वहाँ तथाकथित 'आदिमतम' कल्पनाएँ भी 'अलौकिक' बनकर सामने आई हैं। उनमें अलौकिकताका आधान करनेवाले उस महान् सत्यको ही बादमें 'ब्रह्म' या 'महादेव' की व्यापकतर कल्पनामें अन्तर्भूत कर दिया गया।

VISVASSREYAH KAVYAM

Individual nations should be trained to think in terms of the welfare of humanity as a whole: *Visvassreyah Kavyam.* Great books are of use to us at a time when our critical values are thrown into confusion. Many of us are not men but shadows of men. We suffer from contradictory impulses. We have fear, suspicion, greed, jealousy as well as kindness, good will, the desire to serve and help one another. If we wish to create a normal harmonious human society, the former should be held in check and the latter encouraged. A general spiritual awakening is indispensible. We must not debauch the minds of our people with trivialities. There is good deal to be said for our ancient practice of starting a day's work with a few minutes of silent meditation and the reading of scared classics. Everything will pass away, wealth, possessions, even kingdoms. Even great nations are not immortal. But truth, beauty and loving kindness will live for ever. *mano hi mahatam dhanam.*

(From: On Reading) **Dr. S. Radhakrishnan**

☆ ☆ ☆ महर्षि दयानन्द और बंगदेश

श्री पं. दीनबन्धु वेदशास्त्री, बी० ए०, आचार्य, आर्य-समाज, कलकत्ता

काशी-शास्त्रार्थ (१८६९) के विजयी महारथी महर्षि दयानन्द सरस्वती आजसे कोई सौ वर्ष पूर्व (१८७२) भारतकी तत्कालीन राजधानी कलकत्तामें पधारे थे। वे कलकत्तामें वेद-विद्यालयकी स्थापना-की भावनासे आये थे। उस समय तक आर्यसमाज-संस्थाकी स्थापना नहीं हुई थी।

महर्षिके आगमनका समाचार पाकर वंगदेशके तीन उज्ज्वल रत्न, उनकी संवर्धना और स्वागत करनेके लिए, हावड़ा स्टेशन पर उपस्थित हुए थे। उनमें प्रथम थे रॉयल एशियाटिक सोसायटी (बंगाल) के प्रथित वैदिक-मनीषी श्री० सत्यव्रत सामश्रमी। उन्होंने वैदिक साहित्य, मंत्र-ब्राह्मण, आरण्यक और सूत्रादि ग्रंथोंका संपादन किया था। द्वितीय थे वैरिस्टर श्री० उमेशचन्द्र बनर्जी (भारतीय कॉंग्रेसके प्रथम अधिवेशनके सभापति (१८८५)। तृतीय थे ब्राह्मसमाजके विश्रुत नेता बैरिस्टर श्री चन्द्रशेखर सेन। उन्होंने भूमण्डलका परिभ्रमण करके "भू-प्रदक्षिणा" नामक सुंदर ग्रंथ लिखा था।

महर्षि दयानन्दका कलकत्तामें शुभागमन आकस्मिक नहीं था। इससे तीन वर्ष पूर्व ही काशी-शास्त्रार्थ में विजय-लाभ करनेके कारण बंगालमें भी उनकी ख्यातिका विस्तार हो रहा था। उस शास्त्रार्थमें भारत-विख्यात सत्ताईस पंडित-गण महर्षि दयानंदके विरोधमें खड़े हुए थे। उनमें ये छ: पंडित तो बंगदेशके थे :

१. श्री. पंडित ताराचरण तर्करत्न
२. श्री. पंडित कैलाशचन्द्र आचार्य शिरोमणि
३. श्री. पंडित राधामोहन तर्कवागीश
४. श्री. पंडित काशीप्रसाद शिरोमणि
५. श्री. पंडित नवीन नारायण तर्कालंकार
६. श्री. पंडित जयनारायण तर्कालंकार

उस शास्त्रार्थ-सभामें पचास हजारसे अधिक प्रेक्षकजन और श्रोताओंमें सैकड़ों बंगाली विद्यार्थी और अध्यापक विद्यमान थे। बहुतसे गंगा–यात्रीके रूपमें काशीमें उपस्थित हुए थे।

शास्त्रार्थमें महर्षि दयानंदजीने विरोधी पंडितोंसे मात्र एक ही प्रश्न पूछा था – "क्या वेदमें मूर्ति-पूजाका विधान है? यदि है तो प्रमाण प्रदर्शित कीजिए।" पंडित-जन इस प्रश्नका उत्तर देनेमें असमर्थ हो गये थे। काशी-नरेशके सम्मुख ये पंडित इस प्रकारका अपमान सहन नहीं कर पाये, और इस अपमानसे रोषमें आकर चारों ओरसे शोरगुल और होहल्ला करनेमें प्रवृत्त हो गये। वहाँ पर एक ऐसा मनोभाव मानो व्याप्त हो रहा था कि महर्षि दयानन्दके पांडित्यके आघातसे और मूर्धन्य पंडितोंके पराजयकी लज्जासे, शिवजीके त्रिशूल पर स्थापित महातीर्थ काशीनगरी हिल गई, काँप उठी, झुक गयी और म्लान हो गई। दूसरी प्रतिक्रिया बंगाल तक पहुँच गई थी। परिणामत: बंगदेशके बहुतसे लोग महर्षि दयानन्दके दर्शनके लिए उत्सुक हो गये थे।

उस शास्त्रार्थ-सभामें चार प्रसिद्ध प्रतिष्ठित बंगाली महानुभाव भी उपस्थित थे। प्रथम पूर्वोल्लिखित पंडित श्री सत्यव्रत सामश्रमी, द्वितीय श्रीयुत चन्द्रशेखर सेन, तृतीय कासिम बाजारके राजा, तथा चतुर्थ नाटोरके राजा। दोनों राजा मूर्तिपूजाके अनुयायी थे। अतः उन्होंने परम दु:खके साथ सनातनी पंडितोंकी पराजय-वार्ता, बंगालमें प्रधान प्रधान बंगाली सज्जनोंको सुनाई थी। ऐसी परिस्थितिमें तीन वर्षके पश्चात् १८७२ में महर्षि दयानंद कलकत्ते पहुँचे थे। उनका शुभागमन बंगालियोंके लिए आनंददायक हुआ।

* * *

बंगदेशके प्रति महर्षिका आकर्षण

बंगालके प्रति महर्षिका भी प्रबल आकर्षण था। प्रयागमें महर्षि श्री देवेन्द्रनाथ ठाकुर (कविवर रवीन्द्रनाथ ठाकुरके पूजनीय पितृदेव) ने, वर्धमानके महाराजाधिराज श्री महताबचन्द्र रायने और राजा बनविहारी कापुरने भागलपुरसे महर्षि दयानंदको बंगदेशमें पधारनेका निमंत्रण दिया था।

इसके उपरांत निष्ठुर सतीदाह-प्रथाके निवारक श्रीयुत राजा राममोहन राय (१७७४-१८२८) की, ऋग्वेदके बंगानुवादके प्रकाशक महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुर (१८१७-१९०५) की तथा विधवा-विवाहके प्रवर्तक पंडित श्री ईश्वरचन्द्रजी विद्यासागर (१८२०-१८९१) की जन्मभूमि बंगालमें आनेके लिए महर्षि दयानंद स्वयं भी विशेष आग्रहशील थे। बंगालमें वैदिक-विचारधाराका प्रचार तथा कलकत्तामें वैदिक-पाठशालाका स्थापन करना, महर्षि दयानंदके बंगालमें आनेके प्रधान उद्देश्य थे।

महर्षि दयानंदके कलकत्ता आनेका संवाद निम्नलिखित रूपमें मुख्य मुख्य समाचार-पत्रोंमें प्रकाशित हो चुका था —

"The redoubtable Hindu iconoclast, Pandit Dayananad Saraswaty, who recently dis-comfited the learned Pandits at Banaras in an open theological encounter, and has otherwise made himself famous throughout Northern India, has come down to Calcutta, and is now staying in the suberban garden-house of Raja Jatindra Mohan Tagore at Nainan. He has issued notices in Sanskrit, Hindi, Bengali and English, waiting inquiries and others to come and discuss the theological subjects with him."

—The Indian Mirror, 30th December, 1872

अर्थात् – मूर्तिपूजाके महाविरोधी पंडित दयानंद सरस्वती, जिन्होंने कुछ समय पूर्व काशीमें पंडितोंको शास्त्र-युद्धमें पराजित करके भारतके उत्तरांचलमें यशोलाभ किया है, अब कलकत्तेमें आकर श्री राजा यतीन्द्रमोहन ठाकुर महाशयके नगरोपकंठ-स्थित, नैनानके उद्यान-भवनमें अवस्थित हैं। जिज्ञासु-जनों तथा अन्य व्यक्तियोंसे धर्मालोचना करनेके अभिप्रायसे उन्होंने संस्कृत, हिंदी, बंगला तथा अंग्रेजी भाषाओंमें विज्ञापन प्रचारित किये हैं।

इन विज्ञापन-पत्रों द्वारा महर्षि दयानंदकी आगमन-वार्ताको जानकर उनके दर्शनके लिए, आबाल-वृद्ध-वनिता, सैंकड़ों व्यक्ति, उद्यान-भवनमें आने लगे। महर्षि दयानंद उषाकालमें उठकर, प्रातःकालीन साधना-उपासनासे निवृत्त होकर, आठसे ग्यारह बजे तक तथा सायं दो बजेसे छः बजेतक जनसाधारणसे धर्म-कर्म तथा अध्यात्म-तत्वके संबन्धमें वार्तालाप करते थे। इनमें धनी-मानी, पंडित-मूर्ख, सर्वश्रेणीके जिज्ञासु-जन सम्मिलित होते थे। महामहोपाध्याय श्री महेशचन्द्र न्यायरत्न (संस्कृत कॉलेज, कलकत्ताके आचार्य) और पंडित-प्रवर श्री तारानाथ तर्कवाचस्पति, दार्शनिक श्री राजनारायण बसु, श्री द्विजेन्द्रनाथ ठाकुर आदि आदि-ब्राह्मसमाजके अध्यक्ष महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुर, नवविधान ब्राह्मसमाजके श्री केशवचन्द्र सेन, राजा-महाराजाओंके अंदर श्री यतीन्द्रमोहन ठाकुर, श्री शौरीन्द्रमोहन ठाकुर, ईसाई पादरी रेवरेण्ड श्री कृष्णमोहन बनर्जी, रेवरण्ड श्री लालबिहारी दे आदि, तथा भविष्यत्के उज्ज्वल रत्न श्रीयुत सुरेन्द्रनाथ बेनर्जी, श्री जगदीशचंद्र वसु, श्री रमेशचन्द्र दत्त, ऐतिहासिक श्री अक्षयकुमार दत्त, श्री रजनीकान्त गुप्त आदि सुविख्यात व्यक्ति महर्षि दयानंदजीके समीप धर्म-कर्मके विषयमें उपदेश-ग्रहणके लिए उपस्थित होते थे। महर्षि दयानंदजीकी प्रेरणासे ही श्रीयुत बंकिमचन्द्र चटर्जीने "श्रीकृष्ण-चरित," श्रीयुत रजनीकांत गुप्तने "सिपाही युद्धका इतिहास" (पाँच खंडोंमें) तथा श्री अक्षयकुमार दत्तने "भारतीय उपासक संप्रदाय" नामक सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिखे थे। तीनों ही ग्रंथ बंगभाषाके सुविदित खोज-ग्रंथ हैं।

अपराह्नमें दो बजेसे ही महर्षि दयानंदके दर्शनोंका इच्छुक जनप्रवाह, उद्यान-भवनकी ओर प्रवाहित होने लगता था। इसके अतिरिक्त महर्षिसे एकान्तमें मिलनेके लिए श्रीयुत देवेन्द्रनाथ ठाकुरने, महर्षि दयानंदको

अपने निवास-स्थान पर भी निमंत्रित किया था। ब्रह्मानंद श्री केशवचन्द्र सेनजी भी स्वामी दयानंदजीको अपने घर पर ले गये थे। ये दोनों ही महानुभाव क्रमशः आदि-ब्राह्मसमाज तथा नवविधान ब्राह्मसमाजके नेता थे।

* * *

विश्वकवि रवीन्द्रनाथ ठाकुर

शांति-निकेतन जाकर पूछने पर कविवर रवीन्द्रनाथजीने कहा था – "ग्यारह माघके दिन माघोत्सवके ४३ वें उत्सवमें हमारे पूज्य पिताजी (महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुर)के आग्रह और निमंत्रण पर महर्षि दयानंदजी हमारे घर पर पधारे थे। वहाँ पर ब्राह्मसमाजके अन्य नेतागण तथा अन्य प्रतिष्ठित पुरुष भी उपस्थित हुए थे। स्वामीजीका आदर-सत्कार करके पिताजीने उनको अपने दुतल्ले घर पर बिठाया था। स्वामीजीके उज्ज्वल लोचन, सहास्य मुख, तेजोमय वार्तालाप, सरल मधुर-भाव और निष्कपट भाषासे हम सब लोग मुग्ध हो गये थे। हम सब भाइयोंने स्वामीजीको सादर प्रणाम किया था। स्वामीजीने प्रत्येकको, यशस्वी भव, धर्मशीलो भव, शुभकर्मा भव, भगवद्‌भक्तो भव, त्यागी भव, आदि वाक्योंसे आशीर्वाद दिया था।

"श्री पंडित ईश्वरचन्द्र विद्यासागर, श्रीयुत अक्षयकुमार दत्त, श्री राजनारायण वसु और श्री हेमचन्द्र चक्रवर्तीके साथ स्वामीजीने वेद, ब्राह्मसमाज, और धर्मप्रचार आदि विषयों पर वार्तालाप किया था। मेरी अवस्था उस समय १०-११ वर्षकी होगी। पूज्य पिताजीके आदेशसे हम सब भाइयोंने समवेत-उदात्त स्वरसे वेदों और उपनिषदोंके कई मंत्र संगीत रूपमें स्वामीजीको सुनाये थे। उन्हें सुनकर स्वामीजी महाराजने परम हर्ष प्रकट किया था।"

* * *

पंडित ईश्वरचन्द्र विद्यासागर

कलकत्तेमें आनेके साथ ही महर्षि दयानंद, ब्रह्मानंद केशवचन्द्र सेनजीके साथ बादुर-बागानमें स्थित पं. ईश्वरचन्द्र विद्यासागरसे मिलनेके लिए गये थे। विद्यासागरजी उस समय बीमार थे। दयानंदजीको देखते ही विद्यासागरजी रोगशय्या छोड़कर खड़े हो गये थे। बीमारीके कारण विद्यासागरजी दो सप्ताहसे शय्याशायी थे। उम्रके हिसाबसे विद्यासागरजी स्वामीजीसे चार वर्ष बड़े थे। महर्षि दयानंदजीने "भैया" शब्दके साथ विद्यासागरजीका कंठालिंगन किया था। दोनों महानुभावोंके लोचनोंसे आनन्दाश्रु प्रवाहित होने लगे थे। विद्यासागरजीके साथ महर्षिने विधवा-विवाह, बहु-विवाह, वृद्ध-विवाह, ब्रह्मचर्य, नियोग, बाल-विवाह, शिशु-विवाह आदि विषयों पर वार्तालाप किया था। महर्षिने विद्यासागरजीके प्रति कहा था – "अब आप जन-साधारणमें वेदप्रचारके कार्यके लिए व्रती बन जाइए।" विद्यासागरजीने कहा – "अब इस जराजीर्ण शरीरसे यह नहीं बन पड़ेगा, दूसरे जन्म और दूसरे शरीरसे ही वह जरूर होगा। इस संकल्पको लेकर ही हम चले जायेंगे।"

* * *

श्री परमहंस रामकृष्णजी

ब्रह्मानंद केशवचन्द्र सेनजी महर्षि दयानंदजीको साथ लेकर, कलकत्तेके उपकण्ठमें स्थित, दक्षिणेश्वरमें श्रीयुत रामकृष्णजी परमहंसके निवास-स्थान पर भी गये थे। दोनोंका कंठालिंगन हुआ था। रामकृष्णजी परमहंस उम्रके हिसाबसे स्वामी दयानंदजीसे दस वर्ष बड़े थे। रामकृष्णजीने दयानंदजीको चरणस्पर्शपूर्वक प्रणाम करनेका प्रयत्न किया था। दयानंदजीने उसका निवारण करते हुए कहा – "परमहंसजी, आप तो भक्तिरसके समुद्र हैं।" इसपर रामकृष्णजीने कहा – "महर्षि-देव, आप भी तो वैदिक विराट् ज्ञान-समुद्र हैं।" यह निहार कर केशवचन्द्रजीने कहा – "तब तो समुद्र और महासमुद्र मिलकर आप लोग प्रशांत महासागर बन गये हैं।" उस पर दयानंदजीने कहा – "केशवबाबूजी, आपने ठीक ही कहा है कि

भक्ति और ज्ञानके सम्मेलनसे चित्तमें प्रशांति आ जाती है। अन्यथा ज्ञानहीन भक्तिसे, कर्मके स्थान पर विकर्म और अपकर्म आ जाते हैं और भक्तिहीन कर्मसे उद्दण्डता और अशांति आ जाती है"

* * *

विशिष्ट जनोंसे मिलाप

कलकत्ता हाईकोर्टके वकील, ब्राह्मसमाजी समाज-संस्कारक श्री दुर्गामोहन दासने विधवा-विवाहके प्रचारके लिए बहुत द्रव्यका व्यय किया था। वृद्ध होते हुए उन्होंने स्वयं विधवा-विवाह किया था। तथा अपनी विधवा युवती विमाताका पुर्नविवाह कराया था। इनके ही भ्रातृ-पुत्र देशबंधु चित्तरंजन दास थे और जामाता थे विज्ञानाचार्य जगदीशचन्द्र बसु। दुर्गामोहन दासके ज्येष्ठ भ्राता कालीमोहन दास, कलकत्ता हाईकोर्टके वकील सतीश रंजन दास बैरिस्टरके पिता थे। ये सब महानुभाव स्वामीजीके भक्त बन गये थे।

* * *

वेद-विद्यालयकी स्थापना

गवर्नर-जनरलकी मंत्री-परिषद्के सदस्य "हिन्दू पेट्रियेट" पत्रके प्रसिद्ध संपादक श्री कृष्णदास पालने कलकत्तामें वेद-विद्यालयकी स्थापनाके लिए स्वामीजीकी नाना उपायोंसे सहायता की थी। राजा राजेन्द्रनाथ मल्लिकके भवनमें वेद-विद्यालयकी स्थापनाके लिए विशिष्ट व्यक्तियोंकी एक परामर्श-सभा ४ जनवरी १८७३को बुलाई गई थी। राजा यतीन्द्रनाथ ठाकुर, उत्तरपाड़ाके जमींदार श्री जयकृष्ण मुकर्जी, श्री चारुचन्द्र मल्लिक, श्री द्विजेन्द्रनाथ ठाकुर (महर्षि देवेन्द्रनाथके ज्येष्ठपुत्र), पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, श्री केशवचन्द्र सेन, श्री भूदेव मुखोपाध्याय, और महामहोपाध्याय महेशचन्द्र न्यायरत्न (संस्कृत कॉलेज, कलकत्ताके अध्यक्ष) इस परामर्श-सभामें उपस्थित थे। महर्षि दयानंदने प्रस्ताव प्रस्तुत किया था कि भारतकी राजधानी कलकत्तामें शीघ्र ही वेद-विद्यालयकी स्थापना होनी चाहिये। पंडित ईश्वरचन्द्र विद्यासागरने इसका समर्थन किया और निश्चय हुआ कि संस्कृत कॉलेजको वेदाध्ययनकी व्यवस्थाके लिए प्रेरणा की जाय। यदि कार्यकर्ता न मिलें तो स्वतंत्र वेद-विद्यालय खोला जाय। परन्तु संस्कृत कॉलेजके कार्यकर्ताओंको वह प्रस्ताव स्वीकृत नहीं हुआ। लेकिन प्रतिष्ठित व्यक्तियोंके मनमें स्वामीजीका परामर्श दृढ़ रूपसे बैठ गया था।

स्वामीजीके कलकत्तासे विदा होनेके दस वर्षोंके बाद सन् १८८३में ब्रह्मानंद केशवचन्द्र सेनकी प्रचेष्टासे वेद-विद्यालयकी स्थापना हुई थी। परन्तु कई कारणोंसे वेद-विद्यालय बंद हो गया था। साधारण ब्राह्मसमाजके आचार्य श्री पं. शिवनाथ शास्त्री अपने सुप्रसिद्ध अंग्रेजी ग्रंथ "ब्राह्मसमाजका इतिहास"में लिखते हैं—

The first January 1883, witnessed the birth of a New Institution. It was a Vedic School, whose object was the encouragement of Vedic studies. . . . Well-known scholars of the town took part in the opening ceremony. Pandit Brahmavrat Samadhyayi, a renowned Vedic scholar of the time, opened the proceedings with a speech in which he dealt upon the advantage of the Vedic studies; and Mahamahopadhyaya Maheshchandra Nyayaratna, the Principal of the Sanskrit college, alluded to before, concluded those proceedings with a sympathetic speech. At the beginning, the classes of the new school used to meet three days in a week in the Albert School, but its activity seems to have soon declined owing to the progress of Mr. Sen's disease and his consequent departure from Calcutta. Then it beacame practically defunct." (page 85)

अर्थात् – एक जनवरी १८८३को एक नवीन संस्थाका श्रीगणेश हुआ। इसका नाम था वेद-विद्यालय। इसका उद्देश्य था, वेदाध्ययनको उत्साह प्रदान करना। उद्घाटन समारोहमें सुविदित पंडित लोग सम्मिलित हुए थे। पंडित ब्रह्मव्रत सामध्यायी (आधुनिक युगके प्रसिद्ध वेदज्ञ पंडित)ने अपने भाषणके द्वारा इस अनुष्ठानका अभिनंदन किया था। वेदाध्ययनके लाभोंके विषयमें आपने अच्छा उद्बोधन किया था। महा-महोपाध्याय महेशचन्द्र न्यायरत्नके सहानुभूति-सूचक भाषणके साथ सभा समाप्त हुई थी। प्रारंभमें इस विद्यालयकी श्रेणियाँ, सप्ताहमें तीन दिन, अलवर्ट स्कूलके भवनमें समवेत होती थीं। आगे जाकर ज्ञात हुआ कि श्रीयुत सेन महाशयकी बीमारीके कारण तथा लगातार बाहर रहनेके कारण इस संस्थाका कार्य बंद हो गया था।

इसके पश्चात् ही संस्कृत कॉलेजमें वेदाध्ययन चालू हो गया था। इससे प्रतीत होता है कि बंगदेशके विद्यालयोंमें वेदाध्ययनकी प्रवृत्तिको चालू करनेमें महर्षि दयानंदके प्रयत्न कारण-भूत थे। बंगदेशीय हिन्दू-समाज आज भी पवित्र भावसे और कृतज्ञतासे महर्षि दयानंदके इन प्रयत्नोंको स्मरण करता है।

*   *   *

ठाकुर परिवार और महर्षि दयानंद

महर्षि दयानंद और महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुरका प्रयागके कुंभमेलेके अवसर पर (५ फरवरी १८७०) मेल-मिलाप हुआ था। श्रीयुत देवेन्द्रनाथजीने महर्षि दयानंदजीको कलकत्तामें पधारनेके लिए प्रेमपूर्वक निमंत्रित किया था। दयानंदजीने देवेन्द्रनाथजीको कलकत्तेमें वेद-विद्यालय स्थापित करनेका अनुरोध किया था। काशी-शास्त्रार्थके समय भी बहुतसे बंगाली सज्जनोंने स्वामीजीसे कलकत्ता पधारनेकी प्रार्थना की थी। स्वामीजी महाराजने कलकत्ता आकर देखा कि ब्राह्मसमाज संप्रति आदि-ब्राह्मसमाज और नव-विधान ब्राह्मसमाजमें द्विधा विभक्त हो गया है। दोनों एक-दूसरेका विरोध कर रहे हैं। केशवचन्द्रजीने ब्राह्मसमाजकी ओरसे यज्ञोपवीत छोड़नेका आंदोलन शुरू कर दिया था। उनकी दृष्टिमें यज्ञोपवीत जाति-भेदका चिह्न है। यज्ञोपवीत नहीं छोड़ देने पर किसी आचार्यको ब्राह्मसमाजकी वेदी पर बैठकर प्रार्थना करनेका अधिकार नहीं है। महर्षि देवेन्द्रनाथ इस आन्दोलनके विरोधी थे। उनके परिवारमें यज्ञोपवीत, उपनयन, मंत्रदीक्षा आदि वैदिक-कार्य उत्साहसे संपन्न होते हैं। महर्षि देवेन्द्रनाथजीके पौत्र श्री रथीन्द्रनाथ ठाकुरने अपनी जीवन-स्मृतियोंमें अपने उपनयन-संस्कारका सुंदर वर्णन प्रस्तुत किया है —

> "मेरे पितामह (महर्षि)ने शीघ्र ही आदि-ब्राह्मसमाजके पंडित शिवधन विद्यार्णवको बुलाया और कहा कि बालकको तीन महीनेके अंदर उपनयन संस्कारकी दीक्षाके लिए तैयार कर डालो। उसके पश्चात् मुझे शांतिनिकेतन बुला लिया गया। उपनयन संस्कारके निमंत्रण-पत्र प्रतिष्ठित जनों और आत्मीय जनोंको भेज दिये गये। यह संस्कार वैदिक-विधिसे संपन्न किया गया। मेरा मुंडन किया गया। पीताम्बर पहिनाया गया। हाथमें एक लम्बा दण्ड दिया गया और ब्राह्मसमाजके प्रार्थना-मंदिरमें उपस्थित अतिथियोंके समक्ष भिक्षाके लिए मुझे घुमाया गया।
>
> उसके पश्चात् गायत्री मंत्रकी दीक्षाका अवसर आया। आमंत्रित पंडितोंमें विख्यात वैदिक विद्वान् ब्रह्मव्रत सामध्यायीको काशीसे बुलाया गया था। उन्होंने मेरे पिताजी (रवीन्द्रनाथ ठाकुर) को कहा कि बालकका उच्चारण तो शुद्ध है परन्तु वेदमंत्रोंका वैदिक रीतिसे ही उच्चारण किया जाना चाहिए। पंडितजीने मुझको "ॐ" का ठीक प्रकार उच्चारण करते हुए स्वरके साथ वेदमंत्रोंका वाचन सिखाया।"

परन्तु उन दिनों ब्राह्मण परिवारोंके बहुतसे ब्राह्मसमाजी यज्ञोपवीत छोड़ने लगे थे। आदि-ब्राह्म-समाजके उपदेष्टा श्री हेमचन्द्र चक्रवर्ती तथा अन्य कई प्रतिष्ठित पुरुष भी यज्ञोपवीत छोड़नेके लिए

उद्यत हो गये थे। श्री हेमचन्द्रजीका स्वामीजीके साथ इस विषयमें जो वार्तालाप हुआ था वह जानने योग्य है:

हेमचन्द्रजी – यज्ञोपवीत धारण करना उचित है या नहीं?

दयानन्दजी – वेदाध्ययन-कर्ता और यज्ञाधिकारीके लिए यज्ञोपवीतका चिह्न आवश्यक है। उपवीत धारण करनेवाले व्यक्तिके मानसमें दृढ़ताका भावोदय बना रहेगा कि मुझे वेदाध्ययन अवश्य करना है। मुझे यज्ञानुष्ठान नियमित करना ही होगा, अन्यथा मैं कर्मभ्रष्ट हो जाऊँगा।

हेमचन्द्रजी – यज्ञोपवीत छोड़ देनेसे जातिभेद दूर हो जायगा, यह ठीक है या नहीं?

दयानन्दजी – यज्ञोपवीत दूर करनेसे ही जातिभेद दूर नहीं होगा। अपनी कौटुम्बिक व कुलकी उपाधियों चक्रवर्ती, भट्टाचार्य, सेन, दत्त, वसु, मित्र आदि जातिभेदके चिह्न हैं। सबने वंश-परंपरासे जातिभेदको जीतित रखा है।

हेमचन्द्रजी – यज्ञोपवित विरोधी आन्दोलन सफल होगा या नहीं?

दयानन्दजी – हिन्दूसंस्कार या आर्य-मनोभाव जब तक रहेगा, तबतक यज्ञोपवीतके प्रति श्रद्धा भी बनी रहेगी। जिन लोगोंने बौद्ध युगसे यज्ञोपवीत छोड़ दिये हैं, या आजकल जिनके पास यज्ञोपवीत नहीं है, उन लोगोंके कथन मात्रसे यज्ञोपवीत वर्जन आन्दोलन सफल नहीं होगा।

इस प्रकार स्वामीजीके साथ विस्तारके साथ वार्तालाप करनेके पश्चात् आचार्य हेमचन्द्रजीने अपना यज्ञोपवीत परित्यागका संकल्प छोड़ दिया था। ठाकुर-परिवारके बहुतसे नवयुवकोंने यज्ञोपवीत धारणके संकल्पको दृढ़ कर लिया था। श्री देवेन्द्रनाथजीने एक बार श्री केशवचन्द्र सेनको लिखा था कि मैं जातिभेद सूचक चिह्नको छोड़ रहा हूँ। आशा है, आप भी अपने जातिवाचक चिह्न सेनका परित्याग करोगे। परन्तु केशवचन्द्रजीने इसका कुछ भी जवाब नहीं दिया था।

दयानन्दजीने यह भी कहा था कि यज्ञोपवीत त्यागका आन्दोलन करनेसे इसकी प्रतिक्रियाके रूपमें वे लोग भी पुनः यज्ञोपवीत धारण करनेके लिए उद्यत हो जायेंगे, जिन्होंने चिरकालसे यज्ञोपवीत छोड़ा हुआ है।

पिछले ९० वर्षोंसे हम देख रहे हैं कि आर्यसमाजके आन्दोलनसे अनेक लोग उपवीत धारण करनेके लिए तैयार होते रहे हैं, और उसके साथ वेदाध्ययन और यज्ञकर्मके लिए उत्साहित हुए हैं।

पंडित विजयकृष्ण गोस्वामी ब्राह्मसमाजके सुविदित अग्रणी थे। उन्होंने पहले यज्ञोपवीत छोड़ दिया, परंतु बादको पुनः धारण कर लिया था। आज भी आदि-ब्राह्मसमाजके प्रति श्रद्धावान् जन यज्ञोपवीत धारण किये हुए देखे जाते हैं।

*   *   *

आदि ब्राह्मसमाजके नेता श्री देवेन्द्रनाथ ठाकुर पर भी दयानंदजीका प्रभाव पड़ा था। श्री केशवचन्द्रजीके यज्ञोपवीत त्यागके आन्दोलनको उन्होंने पसंद नहीं किया था। श्री देवेन्द्रनाथजीका वैदिक कर्मानुष्ठान और वेदके प्रति सहजात आकर्षण था। ब्राह्मसमाजके वेदविरोधी आन्दोलनके कारण उनका मन वेदके प्रति उदासीन हो रहा था। परन्तु दयानंदजीके साथ विस्तृत वार्तालाप और धर्मचर्चाके पश्चात् देवेन्द्रनाथजीके भावोंमें परिवर्तन हुआ था। यह बात इससे प्रमाणित हो जाती है कि देवेन्द्रनाथजीने अपने दो पुत्रों और एक पौत्र रथीन्द्रनाथका यज्ञोपवीत-संस्कार धूमधामसे किया था।

उपाध्याय गौर गोविन्दने स्वलिखित केशवचन्द्र सेनकी जीवनीमें लिखा है—

ब्राह्मधर्मके अनुष्ठानमें यज्ञोपवीत छोड़नेके नियम प्रकाशित हुए थे। महर्षि देवेन्द्रनाथने उनका अनुमोदन किया था। उसके प्रमाण स्वरूप उन्होंने अपना यज्ञोपवीत छोड़ दिया था। जब उन्होंने स्वयं "ब्राह्मधर्मकी अनुष्ठान-पद्धति" प्रकाशित की थी, उसमें भी यज्ञोपवीत धारणका

विधान नहीं था। परन्तु परवर्ती कालमें देवेन्द्रनाथजीने अपने पिछले दो पुत्रोंके उपनयन-संस्कारमें हिन्दू पद्धतिके अनुसार यज्ञसूत्र, मेखला, दण्ड-धारण आदि क्रियाएँ मंत्र-पूर्वक करवाई थीं।

इससे यह स्पष्ट होता है कि यज्ञोपवीत छोड़नेवाले महर्षि देवेन्द्रनाथजी ठाकुर पर महर्षि दयानंदजीके विचारोंका प्रभाव पड़ा होगा।

* * *

कलकत्तेमें महर्षिकी दिनचर्या

विज्ञापनपत्रोंके प्रचारके कारण जन-साधारण स्वामीजीके दर्शनोंके लिए प्रातःकालसे लेकर रातके आठ बजे तक उद्यान-भवनमें आते रहते थे। अतः स्वामीजीने अपनी कर्मसूची भी प्रचारित की थी। वे बड़े सवेरे तीन बजे ही उठकर दैनिक कर्ममें प्रवृत्त हो जाते थे। योग-साधनाका समय भी प्रभातमें ही रखा था। सवेरेसे मध्याह्न बारह बजे तक स्वामीजी अभ्यागत व्यक्तियोंसे बातचीत नहीं करते थे। अपराह्नमें दो तीन बजे जन-सामान्य उद्यान-भवनकी ओर आने लगते थे। बहुतसे पुरुष केवल उनका दर्शन करने आते थे। कोई कोई शास्त्र-चिंतन और धर्मचर्चाके लिए आते थे। कुछ लोक त्रुटियों और भ्रांतियोंका अन्वेषण करनेके लिए आते थे। धनी-गरीब, पंडित-मूर्ख, पुण्यात्मा और असत्कर्मी सब ही तरहके लोगोंकी वहाँ भीड़ होती रहती थी।

महर्षिके दर्शनके लिए बंगालके प्रतिष्ठित समाज-सुधारक, धर्म-संस्कारक, साहित्यिक, कवि, दार्शनिक, वैज्ञानिक, और चिन्तनशील मनीषी उनके निवास-स्थलपर प्रतिदिन आते थे। लोगोंकी संख्या धीमे धीमे बढ़ती जाती थी। विशिष्ट पुरुषोंके साथ वे वार्तालाप, विचार-विनिमय, तत्वचर्चा, आलोचना, शंका-समाधान करते रहते थे। बहुतोंके साथ उनका अच्छा स्नेह-सौहार्द, समादर पैदा हो गया था।

स्वामीजीके मुख्य मुख्य उपदेशों, चर्चाओं और संस्कृत-भाषाकी वक्तृताओंको लिपि-बद्ध करनेके लिए महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुर, पंडित ईश्वरचन्द्र विद्यासागर और ब्रह्मानंद केशवचन्द्र सेनने कुछ एक विद्वान् लेखकोंकी नियुक्ति की हुई थी। स्वामीजीके उपदेशों और शंका-समाधानोंको सुरक्षित रखनेके लिए बंगालके तत्कालीन प्रतिष्ठित पुरुषोंका यह प्रबंध, उनकी स्वामीजीके प्रति विशेष श्रद्धा और समादरका परिचायक है।

* * *

बंगालमें महर्षिके जीवन-वृत्तांत-संग्रहकी प्रथम प्रचेष्टा

महर्षि दयानंदजी सन् १८७२में कलकत्तेमें आर्यसमाजके संस्थापकके रूपमें नहीं आये थे, क्योंकि तबतक आर्यसमाजकी स्थापना ही नहीं हुई थी। महर्षि आये थे वेद-प्रचारकके रूपमें। इससे पहले तीर्थ-यात्रीके रूपमें आप एक बार कलकत्ता आये थे। बंगालके प्रतिष्ठित व्यक्तियोंके सनिर्बन्ध अनुरोधसे स्वामीजीने अपनी जीवन-कहानी सुनाना कलकत्तेमें प्रारंभ किया था। उस कहानीमें उनकी योग-साधनाका विशद विवरण मिलता है। विभिन्न व्यक्तियोंके घरोंसे यह विशद कहानी प्राप्त हुई है, जिसे उन्होंने अर्ध-शताब्दी तक परिश्रमसे सुरक्षित किया हुआ था। इसे हम महर्षिकी प्रथम जीवनी कह सकते हैं (१८७२-७३)।

स्वामीजीकी दूसरी जीवनी आर्य-समाज स्थापित हो जानेके बाद पूनामें प्रकट हुई थी। पूनामें कुछ विशिष्ट जनोंके आग्रहसे स्वामीजीने अपना परिचय अति संक्षेप रूपसे सुनाया था (१८७५)। महर्षिकी तृतीय जीवनी बंगालमें साहित्य-सम्राट् श्री बंकिमचंद्र चटर्जी परिचालित पुराने "बंग-दर्शन" पत्रमें प्रकाशित हुई थी (१८७८)।

उसके अनन्तर हिंदी-भाषामें लिखित आत्म-जीवनी अंगरेजीमें भाषांतरित होकर चतुर्थ जीवनीके रूपमें "थियोसोफिस्ट" पत्रिकामें प्रकट हुई थी — १८७९-१८८०। स्वामीजीके अवसानके बाद १८८४में प्रोफेसर मैक्समूलरके निबंध-संचय (Biographical Essays)में स्वामीजीकी पंचम जीवनी प्रकट हुई थी। फिर उसी वर्षमें इंगलैण्डके "पाल-माल गजट" नामक समाचार-पत्रमें षष्ठ जीवनी छपी थी।

महर्षि दयानंदके परलोक-प्रस्थानके तीन वर्ष पश्चात् ब्राह्मसमाजके उपदेशक श्री नगेन्द्रनाथ चटर्जीने १८८६में "महात्मा दयानन्द सरस्वतीर संक्षिप्त जीवनी" नामक बंगला जीवन-कथा छापी थी। यह महर्षिकी सप्तम जीवनी या महर्षिकी पुस्तक रूपमें प्रकाशित प्रथम जीवनी है। उस समय आर्यसमाजकी उमर ११ वर्षकी थी। आर्यसमाजकी ओरसे तबतक कोई महर्षि-चरित्र नहीं प्रकट हुआ था। उक्त बंगला जीवन-कथामें नगेन्द्रनाथजी खेद प्रकट करते हुए लिखते है—"यदि दयानंदजी यूरोप या अमेरिका देशके व्यक्ति होते तो संभवत: उनके परलोक-गमनके एक सप्ताहके अंदर ही उनका सुविस्तृत जीवन-वृत्तान्त सर्व-साधारण जन-समाजके सम्मुख उपस्थापित हो जाता। परन्तु इस दुर्भागी देशमें आजतक उनका उपयुक्त जीवन-चरित्र नहीं निकला है। सौभाग्यकी बात है कि वे अपने जीवनकी कुछ बातें स्वयं सुना गये हैं, अन्यथा उनके जीवनके बारेमें हम अंधकारमें ही रहते हैं। . . . दयानंदजी तो चले गये हैं, परन्तु उनका आदर्श भारतभूमिमें उनके प्रतिनिधिके रूपमें कार्य कर रहा है, और चिरकाल तक करता रहेगा।"

इसके पश्चात् दूसरे ब्राह्मसमाजी विद्वान् थे श्रीयुत देवेन्द्रनाथ मुकर्जी। उन्होंने महर्षिका जीवन-वृत्तान्त दो खण्डोंमें लिखकर "दयानन्द-चरित" नामसे क्रमश: १८९४में और १८९६में प्रकाशित किया था। "इंडियन मिरर" नामक वृत्तपत्रने उस समय ११ दिसम्बर १८९६में लिखा था—

> We of Bengal have not up to this time, done our duty to the great pandit. Much credit is due to Babu Devendranath Mukherjee for his undertaking the laudable work. Bengal is not behind-hand in doing honour to the venerable pandit.

अर्थात्—हम बंगदेशीय आजतक भी इस महाप्राण पंडितके प्रति यथोचित कर्तव्य संपादन नहीं कर पाये हैं। श्री देवेन्द्रनाथ बाबूने इस महत्वपूर्ण कार्यको हाथोंमें लेकर बड़ा यशस्वी कर्म किया है।

यह "दयानन्द-चरित"ही महर्षिकी अष्टम जीवनी है। श्री बाबू देवेन्द्रनाथजीको आर्यसमाज, कलकत्ता-की ओरसे अच्छी सहायता और सहानुभूति प्राप्त हुई थी। अब तक आर्यसमाजकी ओरसे महर्षि दयानंदजी की जीवनी नहीं लिखी गई थी। इसके पश्चात् सन् १८९७में आर्य प्रतिनिधि सभा, पंजाबकी ओरसे आर्य-पथिक पंडित श्री लेखरामजीके अवसानके पश्चात् "महर्षि दयानंद सरस्वतीका जीवन-चरित" नामसे प्रकट हुई थी। आर्यसमाजकी ओरसे यह ही सर्वप्रथम प्रकाशित जीवन-कथा है। बंगालियोंके लिए महर्षि दयानंद कितने अपने बन गये थे, यह बात पूर्वोक्त जीवन-वृत्तांतोंके प्रयत्नोंसे सहज ही विदित हो जाती है।

*   *   *

बंगवासियोंका महर्षिके प्रति प्रेम

बंग-देशमें महर्षि दयानंद कुल मिलाकर १२१ दिवस रहे। इस कालावधिमें अनेक संस्कार-पथा-न्वेषी, मनीषी तथा नेताजनोंका समादर, स्नेह, सौजन्य और सौहार्द वे बराबर प्राप्त करते रहे। महा-महोपाध्याय पंडित-जन, राजे-महाराजे और जमींदार, मौलवी लोग और धर्मप्रेमी पादरीजन—सभी महर्षिको श्रद्धा और सम्मानकी दृष्टिसे देखते थे। यहाँ तक कि काशी-शास्त्रार्थके विरोधी पंडित मंडलीके नेता तथा हुगली शास्त्रार्थके अग्रणी पंडित श्री ताराचरण तर्करत्नने, भट्टपल्लीके पंडित-जनोंने, महर्षिके वेद-भाष्यके आलोचक श्री महेशचन्द्र न्यायरत्नने, ईसाई पादरी रेवरेण्ड लालबिहारी दे महाशयने, मौलवी साहब मुजफ्फर हुसेनने तथा बंग-देशकी जनताने महर्षिके प्रति अपना समादर, स्नेह, और श्रद्धाका भाव प्रदर्शित किया था।

इसके पश्चात् महर्षिजीने कलकत्तासे बाहर, नवद्वीप, हुगली, वर्धमान, बहरामपुर, आदि स्थानोंमें ज्ञानी-गुणी-पंडितोंसे तथा धार्मिक जनोंके साथ वार्तालाप आदि करके वैदिक धर्मके प्रचारका प्रशस्य कार्य किया था। प्रबल विरोधी मतवादी जन भी महर्षि दयानंदजीके तेजोदीप्त व्यक्तित्व, विराट् प्रतिभा, पांडित्य और साधु स्वभावके प्रति नत-मस्तक होते थे।

યોગી
શિલ્પ : નાશિક
આલેખક
જગન્નાથ અહિવાસી

तत्त्वज्ञान

।। वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ।।

एषो देवो विश्वकर्मा महात्मा
सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो
य एतद् विदुः अमृतास्ते भवन्ति ॥

–श्वेताश्वतरउपनिषद्

☆ ☆ ☆ RESETTLEMENT OF MAN

Hon'ble Shri Apasaheb B. Pant, *High Commissioner for India* (*London*)

It is, indeed, a great privilege for me to be the first one to offer homage to the memory of Kingsley Martin by participating in these memorial lectures at the Sussex University.

Kingsley became increasingly concerned about the world in which he lived. He felt sad during the past few years of his life at the turn of events in many parts of the world.

Last time, we met in Cairo, he, Dorothy, Nalini and I talked about the problem of "Resettlement of Man". Man is today "unsettled"—physically, mentally, intellectually and spiritually. Too many things, too rapidly have been happening around him. He seems, as a result to have lost his bearings, the perspective as well as purpose of action. That was the trend of that talk in 1969, February, in a sunlit garden on the banks of the Nile in Egypt.

What is the kind of world in which today, one year after the death of Kingsley Martin, we find ourselves in? Is it a world really of utter, complete, disorientation, dislocation, of confusions and conflicts? Is the state of restless bewilderment, of unforseen sudden tensions, of superficial sorrows and of deep fears, of a feeling of being lost, of purposelessness, of drifting without control, common to people in communities and countries in all parts of the world?

Or, is it really that somehow or other, unknown and in spite of ourselves, or even *against* our contrary and futile activity, a *new world order* is in the process of being born? Is it that the outmoded, unscientific, unintelligent methods of our existence in tribal, in feudal, in small national groups is somehow out of context, out of tune with the temper and tempo of a process of History that has been set in motion by our own actions over a period of time?

It appears that a very large part of the confusion and conflicts, and the feeling of bewilderment are due to the too sudden, indiscriminate, indigestible "progress" or haphazard application of modern science and technology to our life. The sudden environmental changes, pollutions and exploitation of Nature and resulting imbalances are creating physical, nervous, psychological, apart from sociological, tensions. The way, and, the purpose for which modern inventions, methods of production, organisation and distribution, have been brought in, to change our environment have affected in their turn the relationship between man and man, man and society and man and the machinery of Government. Often these changes are haphazard, ad hoc, unscientific, illogical and incomplete. Hence the tensions and conflicts. Modern science and technology, has brought enormous "power" to man, the indvidual and to man, in a group. New methods of production have not only made available "profits" that can purchase a whole range of new and ever varied sensations, giving an illusion of happiness (alas! never to be satiated, never leading to contentment) to some to start with and many more because the others will not allow the few alone to enjoy these illus-

ions of happiness, but also power. Power to an individual, or a group. And with "power" is involved, is a part of, the phenomena of violence that we see all around us. Power is deified, as it is supposed to satisfy an inner craving of the human mind, and violence becomes the natural concomitant of it. Look around us! The daily press, the radio, the television, the novels, all deal, preach, glorify power and violence. Power seems to please and violence is the expression of power. Thus, the mind of man geared to the pursuit of power has no alternative but to be involved in violence. Modern science and technology, of course, have brought better production methods and greater wealth, created chiefly with a profit motive, conditioned by greed and controlled by so called "self-interests" of persons who are involved in it. This profit motive gets itself linked up with the whole process of building up a new status, a "new power" for a group which we call a nation and becomes difficult of control, as "power" by itself without even the incentive of profit or the enjoyment that it can purchase, is a very satisfying, fulfilling phenomenon for a community. The use of science and technology, thus, is becoming more and more geared to profit and power motives. This leads to wrong priorities. Welfare, harmony, happiness, beauty do not come into the picture much, if at all.

To be "powerful and glorious", you must not only be rich but have an Army, Air Force and Navy. Now-a-days the poorer you are the bigger the Army you require to look, feel, powerful. And there are many who will sell or even lend you the wherewithal of power, because they have to get rid of the surplus, useless stocks in any case!!

Besides, there would be other "advantage" from it in many other directions!!

Thus, one of the many causes of his disorientation, a very serious problem that faces modern man, is the necessity for a community, i.e. a nation, State, of which he is a member, to produce weapons of destruction, not for self-defence but for sale, as anyother commodity to keep up its prosperity and stability and enlarge or enhance it. Many of the nations of the world today are thus "involved", have a stake in the prepetuation of tensions and conflicts, in say Afro-Asia, Latin America, or between themselves just because the armament industries support hundreds of thousands, if not millions, of their "citizens" and because withiout the production of this type of goods, employment will not be available to them. Thus, apart from the mere "power and glory" aspect of it the modern armament production has become an integral part of our economic systems and has thus a vested interest in keeping up tensions and conflicts on a continuing basis.

Surely, this is not a normal, natural state of existence for man and the sorrow and suffering from it, to him and others, is inevitable.

When man lived in smaller self-enclosed communities, in tribal or feudal patterns of life, defence or even conquest had some relevance to the life of man and at times together with a great deal of misery and suffering brought a source of satisfaction or fulfilment, however, temporary it may be to him and to the community in which he lived. Thus, conflicts, tensions, wars, defensive, unjust

or "just", were to the man of yesterday, not a matter of *total* involvement. They happened around him. He was affected, took part in them, but his livelihood, his standrd of life, the whole basis of his socio-economic existence did not depend on conflict and tensions being kept going. He did not have a "vested interest" in the destruction of man by war or the continuing threat of it.

In the context of science and technology, necessitating world-wide organisations or an integrated plan of development and of production of wealth, defence by or aggression against one group by another, seems so utterly illogical, unscientific, ludicrous, out of place and absurd, unless again it is all meant to keep up the prestige or the status or the power of one group in face or in contradiction to the other. Thus, if it is the urge or desire to supersede or be superior to and not really defence against that is the real cause of this conflict and confusion, we have to get rid of, supersede this urge to supersede, the urge to be superior to others.

But we all seem to be so keen, concerned, desperately trying to, arrange or upset "Balances of Power"? What a mad game? No one seems to be at all interested in Stability, or Peace. Will this game of balance of power, or Terror, this grouping of big nations or small set in a precarious, triangular or quadrilateral, balance or imbalance ever lead to a state of equilibrium and harmony? In this game of balance of tensions smaller nations, especially the so called "Third World", have an increasing feeling of futility. Some talk of the "power" of the "middle powers" to bring about a better balance and create some kind of harmony. Middle powers, if they wish, seem to be powerless today to make any serious difference. They continue to re-act to situation created by this power-game of great powers and are powerless to act on their or take any initiative.

In this state of affairs, can there be any sense of "purpose", feeling of inspiration (adventure to the moon seems to have lost its glowing attraction all too soon!!) or a feeling of satisfaction for any one? There only seems to be a total mental and physical exhaustion and a spiritual vacuum in front of us.

How unforunate it is that even in the developing countries this dependence upon power, in whaterver small manner it may be or "defence establishment" for employment and for status, is increasingly vitiating the whole process of development. One does not know how really to get about it and dismantle this dependence on defence industries or defence employment in the developing world.

It seems that more and more countries in the developing world, either from the point of view of prestige or fear or as a good employment potential, would continue, for some time to come, to build up arms or armament industries and thus keep going the confusion and not allow man to be settled.

Let us stop a while to look a bit more closely at the scene in the so called "third" or "developing" world, where old tribal, feudal, ritualistic patterns of life that gave a feeling of security, identity and a purpose for living to the individual, are rapidly disintegrating. Human relationships based on tradition, family life that existed for thousands of years, seem no longer to satisfy a restless urge to take part in this change that is bringing so much of energy, a feeling of vital, vigorous

activity to communities and nations elsewhere. Modern life seems to be so free, so enjoyable, as compared to the dull routine of duties and responsibilities of the feudal age! To enjoy, to have a "good time", seems to be the urge, the lure in the "old world". Besides, a new identity, that of belonging to a community with the symbols of Power, Equality, promises a purposeful existence in a utopia, though in fact it may lead to not even the glitter and glamour of western cities, but to slums and a stark life of utter de-personalisation. I wonder whether anywhere on earth, one can find such utter despair, misery as in the new capital-towns cropping up all over the place as status symbols in the "New Nations". The so called road to Power and Glory in the developing world leads more often than not to mere concentration of power in fewer and fewer hands with continued struggle to keep it there, but also to privilges for a new class, and for the rest, to an existence of being one of the faceless millions.

And all the while growing population pressures in cities and towns, depredation of the country-side, deserted villages make the re-settlement of man, in towns and country side, in spite of all the ad hoc, often haphazard, sometimes planned and unplanned moves towards utilisation of modern science and technology for better life in a totally different environment, more and more difficult and complicated.

There is another factor that leads to a conflict and consequent "de-personalisation" of man in modern society. Science and technology for profit and/or for power require larger and larger units of operation. Gigantism is the rule of the day everywhere; in petro-chemicals, steel, transport, armaments, research, atomic energy, computers—even in production of newspapers or radio and television progress which have become just another industry to make profit from. In the field of finance and banking this has been so for some time. It is not only the control over the many by the few but the loss of personality, lack of purpose for creative action, a feeling that one is contributing nothing worthwhile, that his life is just a routine, *repetitive* existence that leads nowhere, that is the more serious problem. Man feels, therefore, unsettled, belonging to no one in particular or to nowhere.

This leads in many societies to a new atavism, a throw-back, as it were, towards new "religious", tribal or linguistic rituals, or to new or old groupings, with new or old symbols to assert and identity, an individualism apart from, as he cannot be a part of, the Organisation, the Establishment. In many parts of world, tribal, parochial, linguistic "Nationalisms" violently come to the surface. Man resists this loss of identity in huge, impersonal organisations, whether industrial, political or semi-religious—whatever the "new rituals" may be, they evoke the same response from an individual.

How to harmonise these two contradictory urges, forces; *One* towards a larger and larger unit of existence, a world-wide pattern of life in which, with all the barriers down, production of wealth and its distribution could be carried on, perhaps successfully, for "human welfare"; (provided we can get out of this vicious circle of "Profit and Power" for one group or nation and think, feel and

act as living in *One World*;) and *the other* to maintain the identity, freedom, the essence of humanness of man and his valid, vital, creative, purposeful relation with his fellow-beings and the creation around him.

This conflict, wanting to lose one's identity, surrender the "ego" to a larger and larger entity, to be a part, and not be apart from existence, of life and, at the same time, be frightened of losing it, is a constant experience, fact of each individual consciousness. To understand the true nature, the profundity of this conflict and thus go beyond it, is to reach a new dimension of consciousness and realise, experience the truth of Existence, which is unique, self-evident, spontaneous Unity of all that exists. But as long as this conflict exists in the mind of man, it will lead to a state of tensions of the limited "ego" with its environment; without Self-Realisation, Rehabilitation of the Self and Action that will lead to harmony and happiness around him, is impossible.

How do we then start breaking this vicious circle and create a new "Virtuous" one? Few care to think of and reorganise fully, if at all, the "power" of good thought and good actions. Too long have we taken it for granted that the world would be like this always and that nothing can be changed. Those with a "power urge", energy for action, are allowed freely to play havoc with our environment, our lives and even our souls. Constructive forces and the simple power of the good have not been recognised or organised.

Can the present political organisations, present institutions, present modes of operation, present range of thinking, exert any real pressure and bring about a change in this situation? Can those very people, you and I for example, whether scientists, organisers, administrators, politicians or workers, rebel against or "opt" out of a system which helps them to maintain a "comfortable" life physically, emotionally, even intellectually, and to benefit, as it were, from this state of confusion and conflict all around us? Can this formula of life be ever changed at all? Can the people, as individuals, not organisations, bring adequate pressure to bear upon "the system" as a whole from which they profit, from which they receive their security, identity and a certain definition of their duties and of actions?

Governments, Nations as Nations, or present institutions have only a limited range of action. They are incompetent to act and bring about their own transformation. They are not constituted, whether they are of one sort or another, to bring about radical, total change. It seems that only people as individuals and not as belonging to one group, nation, race or religion, can exert any pressure to bring out a change.

It appears that such popular pressures through independent individual action from time to time are, indeed, brought to bear upon Governments and establishments in many parts of the world. But these seem to be at best very haphazard and short-lived. Individual action shall have to find, if it is to be effective, a more regular basis of expression as continuous, critical, creative, pressure on Establishment.

The tragedy of it all is that thinkers, the so-called intellectuals, the philosophers, who should be capable of the necessary courage and clarity of thought

for such action, seem not to be over-exercised and over-concerned about these matters.

Even those who can "opt out", refuse to co-operate in adding to this misery and confusion, get carried away by the current and feel satisfied in doing a job of work which adds to it. It appears that "intellectuals" and "wise men" in many parts of the world are not even fully aware of the true dimensions of this problem. It is, as it were, that the present system as it grows, grows bigger and concentrates more and more power in fewer and fewer hands, creates a feeling of utter helplessness amongst not only the common man, but even those who are intellegent or often powerless because they are not power hungry. Some of us, a very few of us, secure in a narrow field of existence at the mercy of propaganda machines which we have created ourselves but over whom in large areas of the world we have now lost control, however unhappy, do not seem to have enough urge even to revolt. There is a lassitude, tiredness. And those other millions, the majority who do not even have security, the three-fourths of this world, their revolt or protest is an expression of utter futility and an expression of confusion.

And yet, at the same time all over the world, man as an individual is *wanting* to resist. He feels helpless and at the same time does not accept all that is happening around him. He is not always taken in. He feels more and more restless and wants to find a way out. His spirit is not destroyed though it may be dominated for the time being. Even under the most controlled of all systems, or systems where there is no control and where he has to face a constant process of new conditioning, he not only survives but retaliates. Increasingly, he is becoming aware that the security and comfort that is offered to him, when and if it is offered, is a make-shift arrangement, an illusion, of a kind of an equilibrium, a peace that is neither satisfying nor creative. In the restless area of the developing world no equilibrium or any "Balance of Tensions" is even offered or possible to the hungry millions. In any case, a prospect of a "balance of tensions" *ad infinitum* fails to evolve any feeling of enthusiasm or joy or acceptance anywhere in the world.

The question has to be asked again: Can individuals revolt effectively, constructively, under these conditions? Without falling into the trap of the "vicious circle" of anger, hate, violence, can individual action bring about a total revolution, a new outlook?

To enable individual action to become operative, effective, under the present state of affairs, it appears that *firstly* widest possible dissemination of information of the true state of affairs is essential. People, individuals, simply do not know. They do not know how involuntarily they take part in exploitation and misery and perpetrate a system that brings no security to them or to others. If they would know, people, individuals, could respond and act in a positive way. The technique of dissemination of information, therefore, is very important as the media are changing rapidly and the problems of communications become more complicated and controlled. From schools to open-air Universities and from

homes to community centres, information and education about the true state of affairs shall have to be organised on a more intelligent, scientific and practical basis. The objectives must be made clear: they are the Freedom of Man and His Resettlement in harmony with his environment.

How to bring this about? Is there enough money? Who will spend it? What element of private or public initiative could be brought in? Again, what organisation? Will such an organisation get involved in the same "vicious circle?" These are the questions to be posed, analysed and answered. A continuous, open dialogue at all levels, a people to people one, on a world-wide basis through seminars, discussions, must be organised. People must learn, be taught to "opt out", to non-co-operate with acts and policies that add to this confusion and disorientation. People, individuals, must fully realise that the "vicious circle" of anger, hate, pride, fear can only be broken through action that is not a result of these. That real, radical transformtion can only come about by action that is the result of a new understanding by man of his relationship with his environment.

Secondly, we must examine if the groups, the community as well as the unit of production and administration, be made smaller. In fact, dismantle the huge industrial-military complexes and decentralise these mighty, inhuman concentrations of power. Many intelligent individuals living under these systems are getting sick of it. Those that will build again such a system elsewhere must be stopped from doing so with a workable alternative. Therefore, we must examine as to how the present methods of production, the whole present technology which necessarily leads to centralised action, can be re-organised for decentralised production, so that the individual can find a more easily recognisable liveable definition of his identity, know his place in and his duty to, his environment.

Development of this new technology and its efficient utilisation in smaller communities would require a great deal of research and experimentation. Areas in the developing world, such as in India, are available to try out such experiments of building better integrated, smaller communities. In Bihar, for example, under the inspiration of Vinoba Bhave, a new attitude towards ownership of property and towards Government and of individual responsibility is developing. Here, with better technology, a new socio-economic structure could be stabilised. Wherever possible, and there are many areas in the developing world where the process of centralisation has not yet taken deep roots, it should not be difficult to start buiding up such communities based on very efficient, but decentralised system of production. Smaller, privately or publicly owned industries, farms, community-services, could bring to an individual a totally different feeling of belonging and participating in an adventure of creating Prosperity, Beauty and Harmony around him. Thousands of such successful communities in the developing world can reverse the present current of history that is leading man towards more and more centralisation and his further enslavement.

Is it impossible then to visualise that the present 128 Member—United Nations could grow and include many more groups or communities which today form part of a huge techno-economic-Military complex, its number being raised to 500 or even a 1000? Would such a "World Congress of Peoples" be more realistic, more capable of tackling human needs? Will such a congress be effective in eliminating petty or big powers struggles?

How long can we go on suffering under this myth, that keeping the world in order is the prerogative of only "Big Powers", who in fact are themselves caught up in a maze and seem only interested in being big and keeping the power to themselves? Would successful decentralisation of economic and political power lead to a world order of a more democratic pattern of collective responsibility and bring forth a creative effort for progress and peace without getting lost in the "Power and Glory" game.

Resettlement of man may be more easy and certainly more worthwhile under such circumstances.

Thirdly, this revolution for a new world-order has to start in the mind of man himself. With all the physical, emotional and intellectual tensions that we face in the modern world, it appears that we have not sufficient time or energy to give thought to these problems. In its normal natural condition man wants to exist without tensions in an atmosphere of friendship, of happiness, of co-operation, of compassion, of love with his fellow-beings and his surroundings. Confused and bewildered, stimulated and exhausted by the variety and multifarious range of constant sensations, demands, tensions, his mind today has no time for relaxation, for silence, wherein it can feel rejuvenated through its experience of unity with its surroundings, its environment. It is this lack of "direct" creative contact with its surroundings, with trees, rivers, birds, flowers, the sky, the moon, the stars, it is this lack of feeling of unity, of communion with the Totality of Existence which is the basic cause of all the conflicts and confusions in his mind. Any action that originates in a tense, confused mind full of conflicts, of anger, hate, despair, will lead to furthering these. It is essential, therefore, in this modern world of technology, of science, of tremendous power available to man that his mind is trained, educated to reach the silent centre within him, at least a few minutes every day. In that silence within him will arise an experience of enormous energy, of intelligence, of compassion and an experience of unity with all that exists around him. Then and only then, action, any action, all action, will lead to the creation of a new Harmony, Beauty and Happiness around him.

Thus, through proper and right information and education, through a deliberate well-planned decentralisation and establishment of small communities within a framework of well-integrated economic, social and cultural pattern of "One World" and through the training of the mind to live on a dimension of awareness, where it will not be in conflict but in harmony, that this vicious circle could be broken and a "virtuous" one of right thinking, right feeling and right action started.

The problem is so immediate and grave, that one or two re-orientated individuals starting this process will not suffice. Individuals all over the world, in larger and larger numbers, must be brought in to participate in Right Action, so that a new current of history is created.

As long as Man allows himself to function only on the superficial level of consciousness made up of conflicting sensations and tensions, the fact of his "enslavement" remains. In the context of the speed and variety of modern developments in all spheres of his existence, it is necessary that a new dimension to Man's capacity to know, to understand, is developed. This new understanding is the understanding of the true nature of Existence itself. This understanding alone will be able to transform all human action. At its superficial level, consciousness is shallow and crude. Action orginating at this level will lead inevitably to conflicts, as at this level mind of man is in constant turmoil, troubled by anger, hate, pride, fear, greed. To live in a world that is physically, technologically one, the mind of man must reach a deeper, more subtle state of awareness. Otherwise, man, with power that is available to him, will destroy himself both physically and spiritually.

Man can never be fully satisfied, can never feel fulfilled, complete, as long as he lives a life of fractional, superficial existence. Deep down in him there is this urge for Realisation, experiencing the Unity of Existence. This urge must lead to an experience that is continuous and from day to day, from moment to moment. When man would reach this heightened state of consciousness, his conflict with his environment will cease, he will find his place in the scheme of Total Existence, he will then have a "purpose", an orientation to his life. Then, problems, from that of pollution of air, water and soil around him to that of eradication of poverty and exploitation of man by man, or of nature by man and of proper utilisation of science and technology for the creation of a new Harmony, a new Beauty and Happiness around him, will cease to exist.

This is what we were thinking, feeling, experiencing that February-day in Cairo, on the banks of the river Nile in the company of Kingsley Martin.

CHILDREN'S BOOK

Children's books should be such as can partly be understood by them and partly not. In our childhood, we read every available book from one end to the other; and both what we understood and what we did not, went on working within us. That is how the world itself reacts on the child's consciousness. The child makes its own what it understands, while that which is beyond, leads it on a step forward."

—**Rabindranath Tagore**

☆ ☆ ☆ DESTINY AND FREE WILL

H. H. The Maharaja Maharana Shri Natwarsinhji, Porbandar

While it can be said of a large river that its destination and destiny is to meet and merge into the sea, this cannot be said about its tributaries which do not reach the sea but merge into the river itself; and these tributaries themselves have smaller ones in diminishing forms until they are mere trickles formed by collective drops of water. The single drop of rain hence plays as much a role in the formation of a river as any of its large tributaries. This is the picture of the life of a river; and, in it, the drop of rain has as much importance as the river itself, even as the small carburettor and the minute needle have in relation to the car and the gramophone. And just as the drop of rain at the one end and the merging into the sea at the other, would compose the span of the life of the river, each small activity leading to the other from the first breath to the last, would compose the life of the human being. The big is thus only a conglomeration or magnification of the small, and size alone does not count for importance.

Which is then the more important—Destiny or Free Will? And to what extent would they govern the life of man?

Those who staunchly support one or the other, usually come to the compromise that Destiny governs the major events of life, and Free Will the minor. The difficulty would, however, arise in determining the events which could be considered as major or extraordinary, and which the minor or the ordinary. Though an aeroplane journey, for instance, has now become quite a commonplace occurrence, none can yet pinpoint beforehand the journey that will be ill-fated for the traveller. In an example as this, therefore, it would be an ordinary act of Free Will that would have led to an act of Destiny, and it would be Destiny alone that could have led to the act of Free Will.

It is not possible to distinguish between the forces of Destiny and Free Will. They are equal and alternating factors in the life of man. And were it asked as to which was made for which, the answer would be the same as it would be for the hands and the dial of a clock. Each was made for the other, even as day and night were made for each other, each holding its supremacy in turn. Likewise would Destiny and Free Will hold their supremacies in turn, but with the difference that man, individually or collectively, would never be assuredly aware as to which was predominating, when.

☆ ☆ ☆ શ્રી શંકરાચાર્ય રચિત 'આત્મબોધ'

શ્રી રમેશ સુંદરજી બેટાઈ, સંસ્કૃતના રીડર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ,

આદિ શંકરાચાર્ય વિરચિત शाङ्करभाष्य, गीताभाष्य અને દસ ઉપનિષદો પરનાં ભાષ્યો પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમમાં અત્યંત ખ્યાતનામ બની જતાં, તેની પાછળ તેમની અન્ય રચનાઓ છપાઈ છે, વંચાય છે, તે છતાં તેમના મૂલ્ય પ્રતિ વિદ્વાનોએ અપેક્ષિત ધ્યાન આપ્યું નથી. શંકરાચાર્યની ગૌણ કૃતિઓમાં પણ તેમનાં आत्मबोध અને विवेक-चूडामणि તેમની અત્યંત ગરવી દાર્શનિક રચનાઓ છે. એ તો સહુને વિદિત છે કે શંકર દર્શનનો કેન્દ્રસ્થ સૂર

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या
जीवो ब्रह्मैव नापरः ।

એ છે. મિથ્યા, માયાવી જગતમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનું ઉત્થાન કરી જ્ઞાનમાર્ગે વળે તો માનવ–આત્મા 'આત્મા એ જ બ્રહ્મ–तत्त्वमसि એવી પ્રતીતિ પામે. એ પ્રતીતિ અનુભવગમ્ય બનતાં માનવ મોક્ષનો આરાધક બને અને નિર્ગુણનિરાકાર બ્રહ્મ, એ જ પરમ અને એકમાત્ર સત્ય છે, કેવલાદ્વૈત છે તેવો અનુભવ કરી મોક્ષ પામે; આ શંકરાચાર્યના મુખ્ય ગ્રંથોનું જે દર્શન છે તે તેમણે આ બે પદ્યાત્મક દાર્શનિક કૃતિઓમાં પણ આપ્યું છે. પોતાની Bhagavadgitaમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન શંકરાચાર્યના દર્શનગત સિદ્ધાંતો આ રીતે વર્ણવે છે :

"S'amkara affirms that Reality or Brahman is one without a second. The entire world of manifestation and multiplicity is not real in itself and seems to be real only for those who live in ignorance. To be caught in it is the bondage in which we are all implicated. This last condition cannot be removed by our efforts. Works are vain and bind us firmly to this unreal cosmic process (samsara), the endless chain of cause and effect. Only the wisdom that the universal reality and the individual self are identical can bring us redemption. When this wisdom arises, the ego is dissolved, the wandering ceases and we have perfect joy and blessedness."[1]

આ જ વાત 'ગીતાભાષ્ય'માંના શંકરના ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં રજૂ કરીએ તો :

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरम लक्षणं । तच्च सर्वकर्मसंन्यास पूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति ।[2]

શંકરાચાર્યે સમન્વિત રીતે જે દર્શન તેના શાંકરભાષ્યમાં વાંચ્યું છે અને જે ગીતામાંથી તારવ્યું છે, તે જ દર્શન તેની ગૌણ કૃતિઓમાં અગ્રગામી 'आत्मबोध' અને 'विवेक-चूडामणि'માં પણ તેઓ વાંચે છે. ફેરમાત્ર એટલો કે તેના विवेक-चूडामणि માં નિત્ય અને અનિત્યનો વિવેક એટલે કે શાશ્વત અને મર્ત્યનો ભેદ–आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते[3] એ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. અને તેને કેન્દ્રમાં રાખી ઉપનિષદોક્ત દર્શન શંકરે અન્ય ગ્રંથોમાં વાંચ્યું છે તે રીતે અહીં રજૂ કર્યું છે. आत्मबोध માં તેણે આત્મવિષયક બોધ આપ્યો છે, એટલે કે આત્માનું સ્વરૂપ, તેનો અને પરમાત્માનો સંબંધ, સમગ્ર બ્રહ્માંડની સૃષ્ટિમાં આત્મા, વગેરે પ્રશ્નોની મીમાંસા કેન્દ્રમાં રાખીને પોતાનું જ વિશિષ્ટ દર્શન સંક્ષેપમાં નિરૂપ્યું છે.

તેની અતિ પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ કે અન્ય દાર્શનિક ગ્રંથો પરનાં ભાષ્યો છે તે જોતાં, આ બે કૃતિઓને ઉપનિષદમૂલક અને છતાં મહદંશે શંકરાચાર્યની મૌલિક રચનાઓ કહી શકાય. વળી, આ બંને રચનાઓ પદ્યમાં છે તે પણ આ મૌલિક કૃતિઓની એક વિલક્ષણતા છે. દર્શનના અત્યંત ક્લિષ્ટ સિદ્ધાંતો પોતાના અર્થઘટનની દૃષ્ટિએ, મૌલિક રીતે અને તે પણ પદ્યમાં નિરુપવાના હોય ત્યારે રચયિતાની ભારેમાં ભારે કસોટી થાય છે. એવી કૃતિ આપનાર માત્ર કવિ હોય તો તે ન જ ચાલે, પરન્તુ તે માત્ર દાર્શનિક હોય તે યે ન ચાલે. શંકરાચાર્ય, તેની આ બે કૃતિઓમાં, સિદ્ધ કરે છે કે તે પ્રથમ પંક્તિના દાર્શનિક અને કવિ બંને છે. વળી ખૂબી એ છે કે એક પદ્યકૃતિ ૬૦૦થી વધારે શ્લોકની એટલે કે અતિ વિસ્તૃત છે, બીજી ૬૦ શ્લોકની લગભગ, એટલે કે સંક્ષિપ્ત છે. બંને રીતે તે જે દર્શન નિરૂપે છે તે તેનું જ દર્શન છે. विवेक-चूडामणि માં ૬૦૦થી વધારે શ્લોકોમાં શંકરાચાર્ય ભારતીય દર્શનનાં તમામ સિદ્ધાન્તો પોતાની ઉચ્ચત્તમ દૃષ્ટિએ સારામાં સારી રીતે ચર્ચે છે. રોમાં રોલાંએ કહેલુ છે કે :

"The only religion that can have any hold on the intellectual people is the rationalistic religion of Advaita Vedanta,"[૩]

અને આ અદ્વૈત વેદાન્તમાં પણ શાંકર વેદાન્તનો બ્રહ્માત્મૈક્યનો સિદ્ધાન્ત શ્રેષ્ઠ છે એવું ઘણા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યું છે. આ સાથે विवेक-चूडामणि બાબત સ્વામી માધવાનંદ વિધાન કરે છે કે :

Being an original production of Sankara's genius, the book combines with a searching analysis of our experience and authoritativeness and a depth of sincerity that at once carry conviction into the heart of its readers."[૪]

આ વિધાન આ જ રીતે શંકરાચાર્યના आत्मबोध ને પણ લાગુ પડે છે. અને તેથી જ સ્વામી ચિન્મયાનન્દ સાચી રીતે જ કહે છે કે :

Scientific detachment, honest observation, logical conclusions and heroic decisions, alone can help an individual to come away from his own life's fallacies. *Atma-bodha* supplies all these requisites and Shankara has made this scientific treatise a chiselled beauty with a distinct cadence and rhythm of its own."[૫]

બે વિશિષ્ટતાઓ :

પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ 'आत्मबोध'ની બે વિશિષ્ટતાઓ ધ્યાન ખેંચે છે :

(૧) આ કૃતિમાં ભારતીય દર્શનમાં અને તેને સાચી અને શ્રેષ્ઠ વાચા આપવાનો દાવો કરનારા શંકરાચાર્યના દર્શનમાં 'આત્મા'નું સ્થાન ક્યાં છે તે બાબતનો બોધ આ કૃતિ કરાવે છે. આથી જ આ કૃતિની સિદ્ધિ અનોખી છે. ચિન્મયાનંદનું વિધાન છે કે :

In the days of his perfect maturity he took up his pen to write "introductory books", introducing the theme of Vedanta for the infants in the spiritual world. *Atma-bodha* is one of them. This is not an original book in so far as there is not a a single idea in it which is an entirely original contribution of Shri Shankara. Everyone of them is culled from the garden of the Upanishads, and strung together on the chord of his poetry, interspersed with his exquisite similies."[૬]

આ વિધાન બાબત એટલું કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે તમામ વિચારો ઉપનિષદોના છે અને તે શંકરાચાર્ય પોતાના દર્શનના અનુસંધાનમાં જ રજૂ કરે છે ત્યારે તેના નિરૂપણમાં અનોખી વ્યવસ્થા, અદ્‌ભુત ચોક્સાઈ, મુગ્ધકર સૂત્રાત્મકતા છતાં સ્પષ્ટતા અને રીતિની આશ્ચર્યકારક મૌલિકતા જોવા મળે છે· આ રીતે આ કૃતિ શાંકર દર્શનનું અને કેટલેક અંશે વેદાન્ત-દર્શનનું હાર્દ સંક્ષિપ્તમાં છતાં સચોટ રીતે પ્રગટ કરે છે.

(૨) આ કૃતિ ફક્ત ૬૮ શ્લોકોમાં આત્મવિષયક લગભગ સમગ્ર વેદાન્ત-ચિન્તનને આવરી લે છે અને સાથે શંકરના પોતાના સિદ્ધાન્તના માર્ગે તેને ગૂંથી આપે છે. આ સંક્ષેપ ખરેખર અદ્‌ભુત છે, વિશેષ તો એટલા માટે કે શંકરાચાર્ય ભાષ્યોનો વિસ્તાર કરનારા છે. તે સાથે તેમણે અતિ સંક્ષેપમાં પણ એ જ એમના સિદ્ધાન્તો પૂર્ણતયા વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપિત કરવાનું જે સામર્થ્ય બતાવ્યું છે તેને લીધે તેમની વિદ્વત્તા માટે સાનંદાશ્ચર્ય બહુમાન જ થાય છે. સ્વામી ચિન્મયાનંદ કહે છે કે :

"Philosophy in action is Religion. From time to time an ancient philosophy needs an intelligent re-interpretation in the context of new times and men of wisdom, prophets and seers guide the common man on how to apply effectively the ancient laws in his present life."[૭]

શંકરાચાર્ય પોતાના રચેલા આત્મબોધમાં આ વિધાન અક્ષરશ: સાચું પાડે છે.

આત્મબોધ બાબત એક વિશેષ નોંધપાત્ર હકીકત પણ છે, જેને આપણે શંકરની એક સિદ્ધિ જ ગણી શકીએ. મોટા ભાગના અનુષ્ટુપ-શ્લોકોમાં શંકરાચાર્ય એ પદ્ધતિએ ચાલે છે કે આત્મા બાબત એક એક વિધાન એક એક શ્લોકમાં કરવું અને એ વિધાનને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા માટે એ શ્લોકમાં જ ઉપમામૂલક એક એક સુંદર ઉદાહરણ આપવું. આ ઉદાહરણો રોજિંદા જીવનમાંથી નિષ્પન્ન થતાં પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. તેને લીધે શંકરાચાર્યના વિભિન્ન સિદ્ધાન્તોને સરળતાપૂર્વક ગ્રહણ કરવામાં વાચકને ખૂબ મદદ મળે છે. અને આને લીધે થયું છે પણ એવું કે અત્યંત ક્લિષ્ટ, ગૂઢ અને મહામહેનતે સમજમાં ઉતરે એવા તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો શંકરાચાર્ય સરળતાપૂર્વક સમજાવી શકે છે.

એક બે ઉદાહરણો લઈએ તો :

उपादानेऽखिला धारे
जगन्ति परमेश्वरे ।
सर्वस्थितिलयान्यान्ति
बुद्‌बुदानीव वारिणी ।।८।।

સર્વાધાર ઉપાદાન
પરમેશ્વરમાં જગત્;
પામે જન્મસ્થિતિનાશ
જલમાં બુંદ્‌બુદો યથા. (૮)

આ શ્લોકમાં, બાહ્ય જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણેય પરમેશ્વરમાં છે તે અતિ ગૂઢ એવો ઉપનિષદનો સિદ્ધાન્ત શંકરાચાર્ય જે સરળ અને અતિ પરિચિત ઉદાહરણ બુદ્‌બુદાનીવ વારિણી દ્વારા આપે છે, તેને લીધે તે સ્પષ્ટ રીતે મનમાં ઠસી જાય છે. અભિવ્યક્તિની આ સચોટતા અને પ્રભાવોત્પાદકતા અનોખી છે. એ જ રીતે,

व्यापृतेष्विन्द्रियेष्वात्मा
व्यापारीवाविवेकिनाम् ।
दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु
धावन्निव यथा शशी ।।१९।।

ક્રિયાશીલ યદા હોયે
ઈન્દ્રિયો, અવિવેકીને
આત્મા પ્રવૃત્ત શો લાગે;

દોડતાં વાદળો થકી
જે રીતે દોડતો ભાસે
દૃષ્ટિને નભમાં શશી. (૧૯)

ઇન્દ્રિયોના કાર્યને આપણે માનવો આત્મા પર કઈ રીતે સમારોપિત કરીએ છીએ તે બાબત શંકરાચાર્ય પોતાની વાત આ શ્લોકમાં પણ ધાવન્નિવ યથા શશી એ ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવામાં પૂર્ણતયા સફળ થાય છે.

આ રીતે સરળતા એ આ કૃતિનું એક અનોખું લક્ષણ છે. વાદાવાદમાં ઊતર્યા વિના, પૂર્વપક્ષના મતનાં વિદ્વત્તાપૂર્ણ નિરૂપણ અને ખંડનની ચિન્તામાં પડયા સિવાય આટલી સરળતા સાથે સીધે સીધા આ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કર્યે જવું, તેમાં શંકરાચાર્યની સફળતા વિશેષ તો એ દૃષ્ટિએ જોવાની છે, કે સામાન્યતયા ગૂઢ, ક્લિષ્ટ અને દુર્બોધ ગણાતા વેદાન્તના સિદ્ધાંતો અહીં અત્યંત સરળ રીતે સુજ્ઞ વાચકના ચિત્તમાં ઉતારવામાં શંકરાચાર્યને સારી એવી સફળતા મળે છે. દર્શનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો આટલા બધા સરળ બનાવી રજૂ કરી શકાયા હોય, અને તે પણ એ સિદ્ધાન્તોનાં ગૌરવ તથા ગૂઢતાનો ભોગ લીધા વિના, તેમને પોતાની મહત્તાની ઉચ્ચ કક્ષાએથી નીચે ઉતાર્યા વિના, અને તે પણ માન્ય કરેલા વિષયને સર્વાંગીણ રીતે નિરૂપવાની કાળજી રાખવા સાથે, એ એક એવી સિદ્ધિ છે જે ઘણા ઓછા વિદ્વાનોને વરે છે.

દર્શનગ્રંથમાં કવિત્વ હોય એવું બહુ ઓછું બને છે. ભગવદ્‌ગીતા જીવનદર્શનનો એક અનોખો ગ્રંથ છે અને તેની કવિતા માટે પણ વિદ્વાનો ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપે છે. પરન્તુ ગીતાની ભૂમિકામાં રહેલી અત્યંત રોમાંચક અને વાચકની ચેતનાને સમગ્ર રીતે આકૃષ્ટ કરી લેતી યુદ્ધકથા આ કાવ્યસિદ્ધિમાં એક નોંધપાત્ર કારણ છે. આત્મબોધના મૂળમાં આવી કોઈ ભૂમિકા નથી; વાતાવરણ વધુમાં વધુ એવું લાગે છે કે ભાવુક અને શ્રદ્ધાસમન્વિત શિષ્ય ગુરુચરણે નમ્રભાવે શ્રદ્ધાંજલિ બનીને બેઠો છે અને ગુરુ પૂર્ણ પ્રસન્નતા અને પ્રીતિભાવ સાથે તેને સુબોધ બને તેવી રીતે આત્મવિષયક સિદ્ધાન્તો સમજાવે છે અને તેની પાછળ ભારતીય આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનનું પૂરું હાર્દ સમજાવી દે છે. આ છતાં, કૃતિનાં સરળતા, સંક્ષિપ્તતા, સાહજિકતા અને અનોખાં તેમ જ સર્વ રીતે સમુચિત ઉદાહરણો એક અદ્‌ભુત કાવ્ય સર્જે છે. દર્શનના ગૂઢ, દુર્બોધ અને કેટલીક વાર તો કંટાળાજનક સિદ્ધાન્તો આટલી કાવ્યમય રીતે રજૂ કરવા તે પણ આ કૃતિની અને આદિ શંકરાચાર્યની પ્રતિભાની એક આગવી સિદ્ધિ છે. શંકરાચાર્યની, વેદાન્તની પરિભાષાથી અન્વિત છતાં સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષા પણ આ કૃતિની દાર્શનિક તેમ જ કાવ્ય તરીકેની ગુણવત્તાનું એક લક્ષણ બની રહે છે.

આ કૃતિના સિદ્ધાંતો

આ કૃતિના દાર્શનિક સિદ્ધાન્તો બાબત વિસ્તૃત ચર્ચા કે મીમાંસા કરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી અને તે જરૂરી પણ નથી; ખાસ એટલા માટે કે શંકરાચાર્યે અન્યત્ર પોતાનાં ભાષ્યોમાં આત્મવિષયક જે સિદ્ધાન્તો આપ્યા છે, લગભગ તે જ અહીં જરા જુદી રીતે અને દૃષ્ટિએ રજૂ કર્યા છે. અને વળી આ સમશ્લોકી ભાષાન્તરમાંથી સુજ્ઞ વાચક પોતે જ એ સિદ્ધાન્તો સીધા વાંચે તો તેનો આ કૃતિમાંનો રસ જળવાઈ રહે. સિદ્ધાન્તો બાબત અહીં એટલું જ કહેવું જરૂરી લાગે છે કે આ આખી કૃતિમાં "આત્મા એ જ બ્રહ્મ" એ સિદ્ધાન્ત પાયાનો ગણીને શંકરાચાર્ય ચાલ્યા છે અને આખુંય સિદ્ધાન્ત-સ્થાપન એ માર્ગે જ ચાલે છે. વાદાવાદમાં પડયા વિના, પોતાનું પ્રકાંડ પાંડિત્ય તથા વેધક તાર્કિકતા દાખવવાની વૃત્તિ જતી કરીને, સહજ રીતે પોતે પચાવેલા દાર્શનિક સિદ્ધાન્તો તેમણે પોતાની સ્વાભાવિક ભાષામાં અહીં જ રજૂ કર્યા છે. આનો આડકતરો લાભ એ રહે છે કે ઉચ્ચ કોટિની મેધાના વિદ્વાનોને સુબોધ બનતા આ સિદ્ધાન્તો, સંસ્કૃતમાં અને દર્શનમાં એકંદરે ઠીક ઠીક પ્રવેશ મેળવી ચૂકેલા ઉત્સુક જનોને પણ વાંચવા અને ગ્રહણ કરવા ગમે તે રીતે રજૂ કરાયા છે. આ પણ આ કૃતિની અનોખી ગુણવત્તાનું, બહુમૂલ્યતાનું એક આગવું લક્ષણ ગણાવું ઘટે.

આત્માવિષયક મુખ્ય વાતો

સિદ્ધાન્તચર્ચા અને વાદવિવાદને બદલે અત્રે આપણે તેમના આ શ્લોકોમાં રજૂ થયેલી મુખ્ય બાબતો માત્ર નોંધી લઈએ તો તે યોગ્ય થશે; (૧) જ્ઞાન વિના મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી શ્લોક (૨) અને આત્મજ્ઞાનથી સ્વયં પ્રકાશે ત્યારે જ મોક્ષ સંભવે છે (૪).

(૨) વાસ્તવિક રીતે સંસાર સ્વપ્ન શો છે, (૬) અને માણસ આત્મજ્ઞાન માર્ગે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે જ તે મોક્ષ પામે છે. (૭-૮) આમ, મોક્ષ માટે બ્રહ્મજ્ઞાન અપેક્ષિત છે અને તેનું પ્રથમ પગલું છે આત્મજ્ઞાન.

(૩) છતાં વાસ્તવિક સ્થિતિ એ સમજવી ઘટે છે કે આત્મા એ જ બ્રહ્મ છે (૧૪) અને સંસાર સમગ્ર તેની પૂર્ણ માયાસહ આત્માની ઉપાધિ છે (૧૦ થી ૧૩). આ આત્મા સ્વચ્છ બુદ્ધિથી પ્રકાશતાં તેને વ્યાપી વળેલાં મર્ત્ય સંસારનાં બંધનથી મુક્ત થાય છે (૧૮).

(૪) વાસ્તવિક રીતે સ્વયં બ્રહ્મ એવા આત્માને કોઈ જ વિક્રિયા નથી (૨૬), પરન્તુ સર્પરજ્જુ ન્યાયે માનવી તેના પર સાંસારિકતાનો કે મર્ત્ય દેહ પર આત્મત્વનો આરોપ કરે છે (૨૭).

(૫) આત્મજ્ઞાન દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન થાય અને તે સાથે આત્મા એ જ બ્રહ્મ એ જ્ઞાન થાય ત્યારે પરબ્રહ્મ નિત્ય, નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, આદિ સમજાય છે (૩૪).

(૬) આથી જ્ઞાનમાર્ગે અનુભવ એ જ ખાસ જરૂરી છે કે 'હું બ્રહ્મ છું.' (૩૭) અને આમ થાય તો જ જગત આખું વિલુપ્ત થાય (૩૯), અને તો જ અજ્ઞાન દૂર થાય (૪૨-૪૩).

(૭) આ દૃષ્ટિએ જોતાં આત્મા એ જ વિશ્વ આખું છે (૪૮) અને આ વસ્તુ સમજી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરનાર સર્વ સાંસારિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થાય છે (૫૧-૫૨), આ ઈશ્વરને એટલે કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ શ્રેષ્ઠ લાભ છે (૫૪), જેને પામ્યા પછી કંઈ પામવાપણું રહેતું નથી. (૫૫).

(૮) એ સર્વવ્યાપી અને સર્વભૂતાન્તરાત્મા છે, એ જ બ્રહ્મ છે (૫૬-૫૭) તે સાથે તે સર્વ સંસારથી અતીત પણ છે (૬૦-૬૨).

આપણે આટલી મુખ્ય વાતો પરથી પણ જોઈ શકીશું કે આ કૃતિમાં શંકર પોતે જે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપનિષદોમાં વાંચે છે અને પોતાની દૃષ્ટિએ, તે જ અહીં પ્રગટ થાય છે. ડૉ. સિંહા કહે છે:

"Shankara emphasises the monistic tendency in the Upanishads and develops into a systematic Advaitavada. He emphasizes the reality of the unqualified (nirguna) Brahman, and regards God (Ishvara), the individual souls (Jiva) and the world (Jagat) as appearances due to the indefinable principle called Maya (cosmic nescience) which is neither real nor unreal, nor both nor neither. God is Brahaman associated with Maya in its excellent aspect. The Jiva is Brahman associated with Maya (avidya) in its infinite aspect. The Jiva is, in essence indentical with Brahman, or Atman. Brahman is one, eternal, pure, transcendental consciousness. It transcends the empirical categories of space, time, substance, causality, change and the like. It is transempirical and non-phenomenal. It is pure identity. It is one homogeneous consciousness."[૯]

આ જ સિદ્ધાન્ત અહીં રજૂ થાય છે તે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીશું.

સ્વામી ચિન્મયાનન્દ અને બીજાપણ કેટલાક કહે છે કે આ કૃતિમાં મૌલિક સિદ્ધાન્ત કોઈ જ નથી. પરન્તુ એક બાબત અહીં આપણે ફરી સ્પષ્ટ કરી લેવી જોઈએ કે આ કૃતિમાં ઉપનિષદોના જ આત્મા

વિષયક સિદ્ધાન્તો વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઈને રજૂ થયા છે તે વાત સ્વીકારીએ તોપણ એ સિદ્ધાન્તો શંકરાચાર્યની દૃષ્ટિએ અને તેની પોતાની ઉપનિષદોની સમજ મુજબ, તેના પોતાના અર્થઘટન અનુસાર રજૂ થયા છે. અને પરબ્રહ્મનાં રહસ્યોનો પાર પામવામાં ઉચ્ચતમ કક્ષાએ શંકરાચાર્ય જ ગયા છે તે પણ હકીકત છે. આમ, આ કૃતિનો આધાર જેટલા પ્રમાણમાં મુખ્ય ઉપનિષદો છે તેટલા પ્રમાણમાં શંકરાચાર્યનાં મેધા, પ્રતિભા, દર્શન અને અર્થઘટન છે.

શ્રી શંકરાચાર્યવિરચિત આત્મબોધ

(સમશ્લોકીઅનુવાદ)

તપોથી ક્ષીણ જે પાપે, શાન્તને રાગમુક્ત જે,
મુમુક્ષુઓ તણે અર્થે આત્મબોધ હું આ રચું. (૧)

અન્ય સાધનથી બોધ, મોક્ષનું સીધું સાધન
અગ્નિથી પાક શું, જ્ઞાન વિના મોક્ષ ન સાર્થક. (૨)

અવિરોધી હોઈ કર્મ અવિદ્યા ન નિવારતું;
અવિદ્યા નષ્ટ વિદ્યાથી અંધારું જેમ તેજથી. (૩)

અજ્ઞાને જે વ્યાપ્ત પૂરો, તેના નાશે જ કેવલ
સ્વયં પ્રકાશતો આત્મા સૂર્ય મેઘ જતાં યથા. (૪)

જીવ અજ્ઞાનકલુપ, અભ્યાસે નિર્મળો કરી
જ્ઞાન પોતે નષ્ટ થાય જલેકતક રેણુ શું. (૫)

સંસાર સ્વપ્ન શો નિશ્ચે રાગદ્વેષાદિથી ભર્યો;
અસ્તિત્વે સત્ય શો ભાસે, જાગતાં બનતો અસત્. (૬)

ત્યાં સુધી જગ ભાસે સત્ યથા રજત છીપમાં,
જ્યાં સુધી બ્રહ્મ ના જાણ્યું સર્વાધિષ્ઠાન અદ્વય. (૭)

સર્વાધાર ઉપાદાન પરમેશ્વરમાં જગત્,
પામે જન્મસ્થિતિનાશ જલમાં બુદ્બુદો યથા. (૮)

સચ્ચિદાત્મા સર્વવ્યાપી વિષ્ણુમાં નિત્ય કલ્પિયું,
વિભિન્ન વ્યક્ત સૌ, જેમ અલંકાર સુવર્ણમાં. (૯)

---

૧. 'Bhagavadgita' Intro. VII. 16-17.
૨. 'ગીતાભાષ્ય'માં પ્રાસ્તાવિક
૩. 'Vivekachudamani'—Peface.
૪. 'Atmabodha' Intro. VII. IX
૫. 'Atmabodha' Intro. VII. IX
૬. 'Atmabodha' Intro. VII VII
૭. 'Bhagavadgita' pt. 1
૮. 'History of Indian History' pt. 2.

આકાશ શો હૃષીકેશ વિભુ, વ્યાપ્ત ઉપાધિથી,
ભિન્નથી ભિન્ન શો ભાસે, જતાં સૌ એકલો રહે. (૧૦)

ઉપાધિ ભેદને લીધે જાતિ, વર્ણાદિ, આશ્રમ,
આરોપ્યાં આત્મમાં, નીરે રસવર્ણાદિ ભેદ શા. (૧૧)

પંચીકૃત મહાભૂતે સંભવ્યું કર્મસંચિત,
શરીર સુખદુ:ખોના ભોગનું સ્થાન જાણવું. (૧૨)

પંચપ્રાણ, મનોબુદ્ધિ દશેન્દ્રિયથી અન્વિત,
અપંચીકૃત ભૂતોત્થ સૂક્ષ્માંગ ભોગસાધન. (૧૩)

અનાદિ ને અવર્ણ્યા જે અવિદ્યા તે જ કારણ,
આરોપિત ગણાયું તે, આત્મા તણી ઉપાધિ તે;
નક્કી એ જાણવું આત્મા આ ત્રણેથી જુદો જ છે. (૧૪)

પંચકોશાદિના યોગે તે તે કોશરૂપી દીસે
શુદ્ધાત્મા; નીલવસ્ત્રાદિ યોગે સ્ફટિક જેમ હો. (૧૫)

શુદ્ધ અન્તરઆત્માને છોડાં શા કોશથી મઢયા
જુદો પાડો યુકિતઓથી જ્ઞાનની; ખાંડવા થકી
છોડાંથી મુક્ત થાયે છે ચોખાના કણ જે રીતે. (૧૬)

સર્વવ્યાપી છતાં આત્મા પ્રકાશે ન બધે સદા;
સ્વચ્છ બુદ્ધિ મહીં માત્ર પ્રકાશે પ્રતિબિમ્બ શો. (૧૭)

દેહથી, ઇન્દ્રિયોથી યે, મનથી ય વિલક્ષણ,
બુદ્ધિપ્રકૃતિથીયે જે; વૃત્તિનો સાક્ષી તેમની,
આત્માને રાજવી જેવો જાણવો અહીં સર્વથા. (૧૮)

ક્રિયાશીલ યદા હોયે ઇન્દ્રિયો, અવિવેકીને
આત્મા પ્રવૃત્ત શો લાગે; દોડતાં વાદળો થકી
જે રીતે દોડતો ભાસે દૃષ્ટિને નભમાં શશી. (૧૯)

દેહેન્દ્રિય મનોબુદ્ધિ આત્માની ચેતના લઈ
સ્વક્રિયા અર્થમાં વર્તે સૂર્યતેજે યથા જનો. (૨૦)

દેહ ને ઈન્દ્રિયો કેરા ગુણો, કર્મો ય નિર્મલ
આરોપે સચ્ચિદાત્મામાં અવિવેકે જનો મૂઢ
આરોપે ગગને જેમ નીલવર્ણાદિ એ સહુ. (૨૧)

કર્તૃત્વાદિ ઉપાધિ જે મનની આત્મમાં જુએ
અજ્ઞાને જલમાં ચન્દ્રે જેમ ગત્યાદિ પાણીનાં. (૨૨)

રાગ ઈચ્છા, સુખો દુઃખો બુદ્ધિ કાર્યકરી થતાં
દેખાયે વર્તતાં, તેના નાશે ના તે સુષુપ્તિમાં,
તેથી તે સૌ મને બદ્ધ કદિયે આત્મમાં નહીં. (૨૩)

સૂર્યમાં તેજ, જલમાં શૈત્ય, અગ્નિની ઉષ્ણતા
જે રીતે, તેમ આત્માનો સચ્ચિદાનંદ જાણવો
સ્વભાવ, નિત્યતા સાથે વળી નિર્મલતા ય તે. (૨૪)

આત્માકેરો સચ્ચિદંશ, વૃત્તિ બુદ્ધિની, એદ્રય
જોડતાં અવિવેકે 'હું જાણું છું' ભાવ થાય એ (૨૫)

વિક્રિયા નથી આત્માને, બુદ્ધિને બોધ ના તથા,
જીવ સાચું ગણી સર્વે, 'જ્ઞાતા, દ્રષ્ટા હું' માનતો. (૨૬)

રજ્જુને સર્પ માનીને, આત્માને જીવ જાણતાં
ભયભીત થતા લોક; 'જીવ ના, પરમાત્મ હું'
જાણે જો માનવી તો તો બને નિર્ભય એ પછી. (૨૭)

પ્રકાશિત કરે આત્મા ઈન્દ્રિયો બુદ્ધિ આદિ સૌ
એકલો, ઘટને દીપ જે રીતે; ન પ્રકાશતા
હોવાથી જડ એ સૌએ પદાર્થો, સ્વપ્રકાશના. (૨૮)

જ્ઞાનરૂપ સ્વયં આત્મા હોવાથી નથી વાંછતો
અન્યનું જ્ઞાન સ્વજ્ઞાને; દીપ પોતે પ્રકાશવા
જે રીતે કદિયે વાંછે અન્ય દીપ નહીં, નહીં. (૨૯)

વાકયથી 'નેતિ નેતિ' એ ઉપાધિ સૌ નિષેધીને
મહાવાક્યે ઐક્ય જાણો જીવાત્મ પરમાત્મનું. (૩૦)

અવિદ્યા નીત દેહાદિ દૃશ્ય બુદ્‌બુદ શું ક્ષર;
વિલક્ષણ ગણો સૌથી 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' નિર્મળ. (૩૧)

દેહથી અન્ય છું તેથી જન્મ, વાર્ધક્ય, ના મને
કૃશતા, લય, ઈત્યાદિ; ઈન્દ્રિયાતીત હું રહ્યો,
શબ્દાદિ વિષયો કેરો તેથી ના સંગ માહરો. (૩૨)

મનાતીત મને દુઃખ, રાગ, દ્વૈષ, ભયાદિ ના,
અપ્રાણ, અમના, શુભ વગેરે શ્રુતિશાસને. (૩૩)

નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય, નિત્ય, નિર્વિકલ્પ, નિરંજન,
નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિત્યમુક્ત હું નિર્મળ. (૩૪)

આકાશ શો વ્યાપતો હું બ્હાર, અંદર, અચ્યુત
સૌમાં રહું; સદા શુદ્ધ સર્વમાં સમ છું, વળી
અનાસક્ત અને હું તો નિર્મળો ને અચંચલ. (૩૫)

નિત્ય ને શુદ્ધ ને એક, જે વિમુક્ત, અખંડ જે,
આનન્દ, અદ્વય, સત્ય, જ્ઞાન જે, જે અનન્ત છે
એ પરબ્રહ્મ તો જાણો 'હું જ છું.' 'હું જ છું' ખરે! (૩૬)

અભ્યસ્ત આમ સતત 'હું છું બ્રહ્મ જ' ભાવના
હરે અવિદ્યાવિક્ષેપો રોગને જેમ ઔષધ. (૩૭)

એકાન્તે વસી, આસીન, વિરાગ, વિજિતેન્દ્રિય,
ચિન્તવો એક આત્માને દત્તચિત્તો અનન્તને. (૩૮)

બુદ્ધિથી આત્મમાં માત્ર આખું યે દૃશ્ય વિશ્વ આ
વિલોપી બુદ્ધિમાન્ એક આત્માને જ વિચારતો
સદા નિર્મલ આકાશ સમો તેને ગણી રહી. (૩૯)

રૂપવર્ણાદિ સર્વેયે તજીને પરમાર્થચિત્ત
પરિપૂર્ણ ચિદાનન્દ સ્વરૂપે સ્થિર એ બને. (૪૦)

જ્ઞાતાજ્ઞાનજ્ઞેય ભેદો પરમાત્મા મહીં નથી;
ચિદાનન્દ, એકરૂપ, જાતે એ તો પ્રકાશતો. (૪૧)

આત્મા કેરી અરણિમાં નિત્ય આમ થતાં રહ્યાં
ધ્યાનમન્થનથી ઊગી, જ્ઞાન જ્વાલા પ્રકાશિત
સર્વ જ્વાલા થકી ઊંચી દહે અજ્ઞાન-ઈન્ધણ. (૪૨)

અરુણોદય શા બોધે તમ અજ્ઞાનનું જતાં
પછી પ્રકાશતો આત્મા સૂર્ય શો સ્વયમેવ એ. (૪૩)

આત્મા તો પ્રાપ્ત સતત, અવિદ્યાએ અપ્રાપ્ત શો;
તે જતાં પ્રાપ્ત શો ભાસે સ્વકંઠે જેમ ભૂષણ. (૪૪)

સ્થાણુમાં નરની પેઠે ભ્રાન્તિથી બ્રહ્મમાં જીવ
ગણે; સાચા રૂપે તેમાં દેખાતાં દૂર તે થતું. (૪૫)

અનુભૂતિ થતાં તત્ત્વ સ્વરૂપ તણી, જાગિયું
સહસા જ્ઞાન'તે હું છું' અને આ 'મારું છે સહુ,'
દિશાના ભ્રમના જેવું, દૂર અજ્ઞાન એ કરે. (૪૬)

સાક્ષાત્કાર કરી યોગી સ્વાત્મમાં જગ આખુંયે
ને એક સર્વ આત્માને પેખતો જ્ઞાનદૃષ્ટિએ. (૪૭)

આત્મા જ વિશ્વ આખું યે આત્માથી ભિન્ન ના કંઈ;
ઘટાદિ માટીથી જેમ સર્વને જ્ઞાની પેખતો. (૪૮)

જીવન્મુક્ત જ આત્મજ્ઞ પૂર્વોપાધિ ગુણો ત્યજે,
સચ્ચિદાનન્દ રૂપે એ બને ભ્રમર કીટ શો. (૪૯)

મોહસિન્ધુ તરી રાગદ્વેષાદિ હણી રાક્ષસો
યોગી શાન્તિથી આયુક્ત આત્મારામ જ રાજતો (૫૦)

અનિત્ય બાહ્ય સુખની આસક્તિ તજી, આત્મના
સુખથી બની સંતુષ્ટ, ઘટે મૂક્યા દીવા સમો,
સ્વસ્થ અંતરમાં માત્ર જીવન્મુક્ત પ્રકાશતો. (૫૧)

ઉપાધિસ્થ છતાં ધર્મે અલિપ્ત વ્યોમ શો મુનિ
સર્વજ્ઞ મૂઢ શો બેસે, આસક્ત વાયુ શો ફરે. (૫૨)

ઉપાધિનાશે વિષ્ણુમાં પૂર્ણ લીન થતો મુનિ,
જલે જલ, નભે વ્યોમ, તેજમાં તેજ જેમ વા. (૫૩)

જે લાભ્યે અન્ય ના લાભ, જે પામ્યે અન્ય ના સુખ,
જે જ્ઞાને અન્ય ના જ્ઞાન, તેને બ્રહ્મ જ જાણજે. (૫૪)

જોતાં જે અન્ય ના દૃશ્ય, જે થતાં ન પુનર્ભવ,
જે જાણ્યે અન્ય ના જ્ઞેય, તેને બ્રહ્મ જ જાણજે. (૫૫)

આડો, ઊંચે, નીચે, પૂર્ણ, સચ્ચિદાનન્દ, અદ્વય,
અનન્ત, નિત્ય જે, એક, તેને બ્રહ્મ જ જાણજે. (૫૬)

નકારી સર્વરૂપોને વેદાન્તે જાણ્યું અદ્વય,
અખંડાનન્દ ને એક, તેને બ્રહ્મ જ જાણજે. (૫૭)

અખંડાનન્દ તેના એ કણે આનન્દના શ્રિત;
બ્રહ્માદિ તે પ્રમાણે જ આનન્દી બનતા સહુ. (૫૮)

તદ્યુક્ત સર્વ છે તત્ત્વો, તદ્યુક્ત વ્યવહાર છે;
સર્વમાં બ્રહ્મ છે, જેમ સર્વત્ર ક્ષીરમાં ઘૃત. (૫૯)

અણુ ના, સ્થૂલ ના એ તો; ના એ દીર્ઘ, અદીર્ઘ વા;
અવ્યય ને અજન્મા એ, એને ના રૂપ વા ગુણ;
વર્ણ ના નામ ના એને, તેને બ્રહ્મ જ જાણજે. (૬૦)

પ્રકાશે તેજથી જેના સૂર્યાદિ, ન પ્રકાશતું
જેમના તેજથી કિન્તુ બ્રહ્મ આ, થકી જેહના
પ્રકાશતું અહીં આ સૌ; તેને બ્રહ્મ જ જાણજો. (૬૧)

જાતે અંદર ને બ્હાર વ્યાપી વિશ્વ પ્રકાશતું;
પ્રકાશે બ્રહ્મ, અગ્નિથી તપ્ત લોખંડ પિંડ શું. (૬૨)

જગથી જુદું છે બ્રહ્મ, બ્રહ્મથી જુદું ના કંઈ;
પ્રકાશે બ્રહ્મથી જુદું મિથ્યા મૃગજળે સમું. (૬૩)

દૃશ્ય-શ્રાવ્ય બધું જે કૈં બ્રહ્મથી જુદું ના કંઈ;
તત્ત્વજ્ઞાની જુએ તેને સચ્ચિદાનન્દ અદ્વય. (૬૪)

સર્વત્ર સચ્ચિદાત્માને જ્ઞાનચક્ષુથી પેખતો,
એને અજ્ઞાની ના પામે, અંધ તેજસ્વી સૂર્યને. (૬૫)

શ્રાવણાદિથી ઉદ્દીપ્ત, જ્ઞાનાગ્નિથી તપ્યો તપ્યો;
જીવ સૌ મલથી મુક્ત પ્રકાશે સ્વર્ણ શો સ્વયમ્. (૬૬)

ઊગ્યો આત્મા હૃદાકાશે જ્ઞાનભાનુ હણે તમ;
સર્વવ્યાપી, સર્વધારી પ્રકાશી સૌ પ્રકાશતો. (૬૭)

દિગ્દેશકાલાદિ વિના જ સર્વગ,
શૈત્યાદિહારી સુખી જે નિરંજન,
એ આત્મતીર્થ ભજતો વિનિષ્ક્રિય,
તે સર્વજ્ઞાતા, સહુવ્યાપી, અમૃત. (૬૮)

* * *

THE APPEAL OF AJANTA

Ever since the Ajanta frescoes were re-discovered and became generally known, they have exercised an increasing influence on our thought and on Indian Art, generally. They bring out not only the artistic traditions of fifteen hundred years ago or so, but make vivid the life of those distant periods. The women of Ajanta are famous. History becomes human and living and not merely a record of some distant age which we can hardly understand. Thus the appeal of Ajanta is not merely to the artist or the expert, but to every sensitive human being. Any one who would understand the past of India must look at these frescoes which have exercised such a powerful influence not only in India but in distant countries also. If I were asked to name three or four places of paramount interest in India, which give some glimpse into India's mind in successive ages, I would mention Ajanta as one of them.

From: INDIA: Paintings from Ajanta Caves —Jawaharlal Nehru

☆ ☆ ☆ ભારતીય દર્શનોની કેટલીક સમાનતાઓ

લેખક : ડૉ. જિતેન્દ્ર જેટલી, ન્યાયાચાર્ય, એમ.એ., પી.એચ.ડી., દ્વારકા,

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની મુખ્ય શાખાઓને તપાસતાં તત્ત્વજ્ઞાન અને મિથ્યાજ્ઞાનના સ્વરૂપ વિશે બધાં દર્શનોમાં મતભેદ હોવા છતાં આ બધાં દર્શનોની કેટલીક ભૂમિકાઓ સમાન છે, જેનો આપણે અહીં સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

સામાન્ય રીતે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાઓ નીચેનાં મુખ્ય દર્શનોમાં વહેંચાયેલી છે: (૧) ન્યાય, (૨) વૈશેષિક, (૩) સાંખ્ય, (૪) યોગ, (૫) પૂર્વ મીમાંસા તથા (૬) ઉત્તર મીમાંસા યા વેદાંત. આ આસ્તિક દર્શનો અથવા તો વેદને પ્રમાણ માનનાર દર્શનોની સંખ્યા છે. આ ઉપરાંત (૧) ચાર્વાક, (૨) બૌદ્ધ તથા જૈન એમ ત્રણ શાખાઓ નાસ્તિક એટલે કે વેદને પ્રમાણ તરીકે ન માનનાર દર્શનોની છે. આ બધાંય દર્શનોમાં કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાઓમાં ચાર્વાકને બાદ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂન ભિન્ન હોવા છતાં કેટલીક બાબતો ખૂબ જ સમાન છે.

આમાં વ્યવહારમાં યથાર્થવાદી ગણાતા ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનોનો વિચાર આપણે સૌ પહેલાં કરીશું; કારણ કે સામાન્ય વ્યવહારમાં વસ્તુઓ જે સ્વરૂપે આપણી નજરે ચડે છે યા અનુભવાય છે એ રીતની પ્રધાનતા ન્યાય—વૈશેષિક દર્શનોમાં જોવા મળે છે.

ન્યાય દર્શન પરમાત્મા, જીવાત્મા તથા પરમાણુરૂપે પ્રકૃતિ, આ ત્રણેયનો સ્વીકાર કરે છે. વૈશેષિક પણ આ ત્રણેય બાબતો સ્વીકારે છે. અન્ય દર્શનો, જે રીતે અને જે સ્વરૂપે ન્યાય તથા વૈશેષિક આ બધી બાબતોનો સ્વીકાર કરે છે એ જ રીતે સ્વીકારતાં નથી, પરંતુ ન્યાય તથા વૈશેષિક બન્ને દર્શનો પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરે છે. એ પ્રમાણે પુનર્જન્મનો સ્વીકાર આસ્તિક દર્શનોમાં સાંખ્ય તથા યોગ, પૂર્વ તથા ઉત્તર મીમાંસા, તેમ જ નાસ્તિક ગણાતાં દર્શનોમાં બૌદ્ધ તથા જૈન આ બધાંનો સ્વીકાર કરે છે. આમ પહેલી મુખ્ય બાબત એ પુનર્જન્મનો સ્વીકાર છે.

હવે પુનર્જન્મના સ્વીકાર સાથે જ કર્મફળનો સ્વીકાર પણ આપોઆપ થઈ જાય છે. આમ પુનર્જન્મ એટલે કે આ જન્મમાં કરેલાં કર્મોનું ફળ બીજા જન્મમાં મળે છે તથા પ્રત્યેક પ્રાણીનો જન્મ તે તે પ્રાણીના કર્મ અનુસાર થાય છે. આમ ચાર્વાક સિવાય બધાં જ આસ્તિક તેમ જ નાસ્તિક દર્શનો સ્વીકારે છે. સારાં કર્મો કરવાથી સારો જન્મ તથા ખરાબ કર્મો કરવાથી ખરાબ જન્મ એ પણ આ માન્યતામાં સમન્વિત થઈ જાય છે. એ જ રીતે પુનર્જન્મના સ્વીકાર સાથે કર્મનાં સારાં નરસાં ફળનો સ્વીકાર કિંવા ધર્મ અધર્મનો સ્વીકાર એ પણ એક બીજી મુખ્ય સમાન બાબત છે.

ત્રીજી મુખ્ય સમાન બાબત એ કર્મના સારાં તથા નરસાં ફળો મળે છે; જ્યાં મોક્ષ એ કોઈ પણ કર્મનું ફળ નથી એમ આ બધાંય આસ્તિક તથા નાસ્તિક દર્શનો સ્વીકારે છે. આ વિશે કોઈ મતભેદ નથી. અર્થાત્ મોક્ષ મળવા અગાઉ સર્વ કર્મોનાં એટલે કે સર્વ કર્મોનાં પરિણામોનો ક્ષય થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થતાં પૂર્વનાં સંચિત કર્મોનું ફળ ભોગવવાનું રહેવાથી બાકી નવાં કર્મો કોઈ સંચિત થતાં નથી. આ બધાંયે કર્મોનો વિપાક થઈ ગયા પછી તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થતાં જે મોક્ષ થાય એ કોઈ કર્મનું ફળ ન હોતાં એ શાશ્વત રહે છે. એટલે કે મોક્ષ થયા બાદ કોઈ પણ જીવાત્મા ફરીથી શરીર ધારણ કરી આ સંસારમાં દુઃખ ભોગવવા જન્મતો નથી એમ આ બધાંયે દર્શનો સ્વીકારે છે. આમ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સર્વ

કર્મોના ક્ષયની આવશ્યકતા મોક્ષ માનનાર બધાં ભારતીય દર્શનોએ સ્વીકારી છે. આ પણ એક મુખ્ય સમાનતા ગણી શકાય.

મોક્ષના સ્વરૂપ વિશે અલબત બધાં દર્શનોમાં મતભેદ છે, તેમ છતાં મોક્ષ મળ્યા પછી જીવાત્મા ફરીથી શરીર ધારણ કરતો નથી એ હકીકત બધાંય ભારતીય દર્શનોએ સ્વીકારી છે. આમાં બૌદ્ધદર્શનની મહાયાનની એક શાખા થોડોએક અપવાદ રાખે છે. એ શાખાના મત મુજબ તથાગત પરમ કરુણાશીલ તથા અનુ-કંપાયુક્ત હોઈ આ જગતમાં એક પણ જીવ મુક્તિ વિનાનો રહે, ત્યાં સુધી પોતે આ જીવાત્માઓની યુક્તિ અર્થે અવતાર ધારણ કરે છે. એટલું નક્કી છે કે આવી રીતે મુક્ત તથાગત અવતાર ધારણ કરવા છતાં બંધાતો નથી પરંતુ જીવાત્માઓની મુક્તિ અર્થે એ સતત પ્રયત્નશીલ છે. આ માન્યતામાં બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયની અવતારવાદની અર્થાત્ ભગવાન સજ્જનોનાં કષ્ટો દૂર કરવા અવતાર લે છે એની અસર સ્પષ્ટ છે. ગમે તે હો, ભગવાન અવતાર લે કે તથાગત અવતાર લે, પરંતુ એક વાર જીવાત્મા આ સંસારમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા મુક્તિ મેળવે ત્યાર પછી બંધાતો નથી એ હકીકતમાં બધાંયે સંમત છે. આમાં કોઈ આસ્તિક કે નાસ્તિક દર્શનમાં જરા પણ મતભેદ નથી.

ચોથી સમાનતા તો મોક્ષ મેળવવાનાં સાધન પરત્વે છે. મોક્ષ મેળવવામાં જરૂરી તત્ત્વજ્ઞાન કિંવા તત્ત્વ-દર્શન માટે આ બધાંયે દર્શનો યોગની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કરે છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કાર બળે અષ્ટાવક્ર કે શુકદેવ જેવાને ભલે સમાન જન્મ સાથે અમુક વર્ષ પહોંચતા તત્ત્વજ્ઞાન થાય. પરંતુ તત્ત્વદર્શન માટે બધાં દર્શનો સાધન તરીકે યોગની જરૂરિયાત સ્વીકારે છે. આ રીતે પતંજલ યોગના આધારે જૈન દર્શનમાં તથા બૌદ્ધ દર્શનમાં પણ યોગની પરંપરા તથા ચિત્તાવૃત્તિના નિરોધની પ્રક્રિયાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. આ યોગના સાધન દ્વારા બધાંયે દર્શનો અલબત્ત પોતાને ઇષ્ટ એવું તત્ત્વદર્શન કરી શકાય છે; જલદીથી કરી શકાય છે એમ માને છે.

આવા પ્રકારની સમાનતાઓ ભારતીય દર્શનોમાં હોવાને કારણે આસ્તિક ગણાતા કે નાસ્તિક ગણાતા દર્શનોના અનુયાયી સંતપુરુષોનાં કે તત્ત્વદર્શી આપ્તોનાં વચનામૃતો લગભગ એક સરખો ઉપદેશ આપે છે. શું વૈદિક કે શું જૈન યા બૌદ્ધ દરેક સંપ્રદાયના અનુયાયી સંતપુરુષની વાણી લગભગ એક સરખી અને સમસ્ત વિશ્વના પ્રાણીઓ માટે કલ્યાણ ઇચ્છતી જોવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ આપણે ઊંડેથી જરા તપાસીએ તો આ તત્ત્વદર્શી સંતપુરુષોમાં કોઈ સાંપ્રદાયિક ભાવના જ હોતી નથી. એમને મન પ્રાણીમાત્ર સરખાં છે. પ્રાણીમાત્રમાં એક સરખો જીવાત્મા યા એક સરખું ચૈતન્ય છે. આપણા ભારતીય દર્શનની કિંવા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની આ એક વિશિષ્ટ સમાનતા છે.

જરાક વધારે ઊંડેથી તપાસીશું તો જણાશે કે આ દર્શનોમાં જે કાંઈ પણ ભિન્નતા જોવામાં આવે છે એ પણ ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર પહોંચવાની જુદી જુદી શ્રેણીઓ કિંવા સોપાન છે. જેમ કે સામાન્ય માણસોને વ્યવહારમાં વેદાન્તનો એકબ્રહ્મવાદ મનમાં ન ઊતરે, તો એમને માટે સમજી શકાય એવું સોપાન ન્યાય-વૈશેષિક પૂરો પાડે છે. એ યથાર્થવાદી દર્શન છે. પરંતુ આ સોપાનથી જરાક ઊંચે જઈએ છીએ એટલે બીજું સોપાન સાંખ્ય તથા યોગનું આવે છે. એમાં ન્યાય-વૈશેષિકની જેમ જીવાત્મા કર્મનો કર્તા ન હોઈ એ કેવળ આ સંસારમાં જે કંઈ પણ બની રહ્યું છે એનો સાક્ષી માત્ર છે. જે કંઈ પણ કરે છે કે કારવે છે એ પ્રકૃતિ જ છે. પ્રકૃતિ સાથે માત્ર ચૈતન્યનો સંપર્ક થાય એટલું પૂરતું છે. જેમ વીજળીનાં સાધનો વીજળીના સંપર્કથી પોતાનું કાર્ય કરે છે, એજ રીતે પ્રકૃતિ અને એનાં સઘળાં પરિણામો જીવાત્માના ચૈતન્યના સંપર્ક માત્રથી કામ કરે છે. એમાં જીવાત્માએ કશું કરવાપણું નથી રહેતું. આ રીતે એ તો માત્ર સાક્ષીરૂપ છે.

પ્રકૃતિના ગાઢ સંપર્કને કારણે એનામાં કર્તૃત્વ તથા ભોકર્તૃત્વનો ભ્રમ થાય છે. આ બાબત એ ન્યાય વૈશેષિકથી એક આગળ સોપાનના ઉપરની છે.

આ રીતે ન્યાય–વૈશેષિકની વ્યવહારમાં અનુભવાતી શ્રેણી, અવસ્થા કિંવા સોપાનમાંથી આગળ વધી બીજી અવસ્થા યા બીજું સોપાન એ સાંખ્ય–યોગ કૃતિનું છે. એમાં જીવાત્મા સાક્ષી હોઈ એને ઉદાસી ગણવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ જ બધું કરે છે. આ પ્રકૃતિમાં રહેલ અહંમતત્ત્વના પ્રતિબિંબને કારણે જીવાત્માને એવો સંભ્રમ થાય છે કે એ પોતે કર્તા છે અને ભોકતા છે. પોતે પ્રકૃતિ કરતાં જુદો છે અને પ્રકૃતિ જ સઘળું કરે છે અને કારવે છે એ સાંખ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન છે. પરંતુ આ બીજું સોપાન છે.

એનાથી આગળ ત્રીજા સોપાન ઉપર આવતાં છેલ્લી વેદાંતની ભૂમિકા આવે છે. આ ભૂમિકામાં પ્રકૃતિ એ માયા છે અર્થાત્ એ સત્ છે કે અસત્ છે એનું નિશ્ચિત થઈ શકે એમ નથી. એના સાધનોને કારણે જ સંપૂર્ણ જગતમાં વ્યાપ્ત એક ચૈતન્ય એ અનેક ઔપાધિક રૂપ ધારણ કરે છે, જેને વ્યવહારમાં જીવાત્મા કહેવામાં આવે છે. જરાએક તત્ત્વદૃષ્ટિ થતાં માયાને કારણે થતી ઉપાધિ દૂર થતાં અંતઃકરણમાં ચૈતન્યભાવ કિંવા એક ચૈતન્યભાવ પ્રગટ થાય છે. આ આત્મભાવને કારણે તત્ત્વદર્શી સર્વ પ્રાણીમાં એક સરખું ચૈતન્ય જુએ છે; અને આમ તત્ત્વજ્ઞાન થતાં આવા તત્ત્વજ્ઞાની માટે કોઈ પણ નાનામાં નાનું જંતુ પણ નીચું નથી. સઘળે ચૈતન્ય એક જ છે. આમ આ ભૂમિકામાં આવ્યા પછી સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે એક સરખો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે. એ પણ ચૈતન્યનું આનંદ-સ્વરૂપ છે. આ રીતે દર્શનોમાં જોવામાં આવતી ભિન્નતાઓને જરાએક ઊંડા નિરીક્ષણથી જોવામાં આવે, તો એ પણ ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનાં જુદાં જુદાં સોપાન છે.

આ રીતે આપણે જૈન તથા બૌદ્ધ દર્શનોમાં પણ ઊંડા ઊતરીને તપાસીશું, તો આવાં સોપાનો સહજ જણાઈ આવે છે. અનેક આત્માઓ માન્યા છતાં જૈનદર્શન આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્યમય અને પ્રકાશમય માને છે. આ સ્વરૂપમાં કોઈ પણ જીવાત્માના સ્વરૂપમાં ફરક નથી. જૈનદર્શન જે સામાન્ય રીતે પૃથ્વીના, જળ વગેરે પદાર્થો જેને વ્યવહારમાં આપણે જડ ગણીએ છીએ એમાં પણ ચૈતન્ય માને છે. આમ સર્વત્ર આત્મા કિંવા ચૈતન્ય છે. હવે એનું પૃથકત્વ દૂર થતાં સ્વરૂપે આ બધું ચૈતન્ય કિંવા આત્માનું સ્વરૂપ સરખું પ્રકાશમય છે. આમ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ રાખવી કારણ કે બધાં પ્રાણીઓમાં કે જંતુઓમાં એક સરખું એક જ પ્રકારનું ચૈતન્ય વિલસે છે. આ પણ એક રીતે તપાસીએ તો વેદાન્ત દર્શનની એકાત્મદૃષ્ટિની પાસે જઈ, સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે પ્રેમ રાખવા, નાનામાં નાનાં પ્રાણીની–સૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મ જીવની હિંસા ભૂલથી પણ ન થાય એની ખૂબ જ તકેદારી રાખવી એ સર્વાત્મસમભાવની નિશાની છે. આ રીતે જોતાં જૈન દર્શન ભિન્ન ભિન્ન અનેક આત્માઓ માનવા છતાં વેદાન્તની પાસે જ છે.

બૌદ્ધ દર્શનની શાખાઓ, તપાસીશું તો વૈભાષિક તથા સૌત્રાંતિક શાખા એ યથાર્થવાળાં પહેલાં બે સોપાન છે. જરાએક ત્રીજા સોપાનમાં યોગાચાર તરફ જઈએ તો સર્વ પ્રકાશમય છે. અર્થાત્ આ જગતમાં વિજ્ઞાન સંતતિ સિવાય કશું પણ નથી એમ યોગાચાર બૌદ્ધોએ સ્વીકાર્યું છે. જરા એનાથી આગળ જાઓ તો ચોથા સોપાનમાં માધ્યમિક બૌદ્ધો જે શૂન્યવાદી ગણાય છે એ આવે છે. આ શૂન્યવાદનો અર્થ સમજવો ઘણો જ અઘરો છે. વસ્તુતઃ શૂન્યવાદને જરા અભ્યાસપૂર્વક તપાસીશું તો એના સિદ્ધાંત શંકરના અદ્વૈત વેદાન્તના સિદ્ધાંતને મળતા આવે છે. શૂન્યનું લક્ષણ અને શંકરાચાર્યે કહેલ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું લક્ષણ બંને એક જ છે. આ માધ્યમિકો પરમતત્ત્વ શૂન્ય છે એમ કહે છે, એનો અર્થ એટલો જ છે કે એને કોઈ શબ્દમાં વર્ણવી શકાય એમ નથી. શૂન્ય એટલે કશું પણ નહીં એવો અર્થ નથી, પરંતુ શૂન્ય એટલે કોઈ પણ શબ્દથી એને સમજાવી ન શકાય; એનું દર્શન થતાં એનો અનુભવ કરી શકાય. આમ અનિર્વાચ્ય યા અવ્યપદેશ્ય જેવો જ અર્થ શૂન્યનો છે.

વેદાન્તમાં જેમ કહ્યું છે કે·यतो वाचो निवर्तन्ते तद्धामं परमं मम આ બાબત જ બ્રહ્મ વિષે કહી શકાય. જે શૂન્ય વિષે પણ કહી શકાય છે. વસ્તુતઃ આપણે તપાસીશું તો પ્રત્યેક દર્શનમાં તત્ત્વદર્શન એ અનુભવની બાબત છે. અને એ અવ્યદેશ્ય અર્થાત્ શબ્દથી સમજાવી શકાય એમ નથી. જે કાંઈ પણ વાદો થયા છે અને મતભેદ થયા છે એ તત્ત્વદર્શન શબ્દોમાં સમજાવવાના પ્રયત્નોમાંથી થયા છે. શબ્દોની શક્તિ ખૂબ જ મર્યાદિત છે. વળી એ શબ્દોના અર્થો કરી તત્ત્વજ્ઞાન કિંવા તત્ત્વદર્શન આ પ્રકારનું હોય એમ સમજાવનારા પંડિતો પોતે તત્ત્વજ્ઞાની કે તત્ત્વદર્શી હોતા નથી. માટે જ વધારે ચર્ચાઓ ચાલે છે. એટલે આપણે વ્યવહારમાં પણ જોઈએ છીએ કે પંડિતો, સાક્ષરો અને વિદ્વાનો ખૂબ ચર્ચાઓ કરે છે જ્યારે સંતપુરુષો દુનિયાના ગમે તે ભાગના હોય પરંતુ તેઓ પ્રાણીમાત્રમાં સમભાવ જોઈ એ રીતે વર્તન કરે છે. અને દરેક પ્રાણીઓમાં સરખા આત્માનું, કે ચૈતન્યનું કિંવા એકાત્મભાવનું દર્શન લાધ્યું હોય છે. માટે ખોટી ચર્ચામાં સમય ન વીતાવતાં સર્વધર્મ પ્રત્યે સમભાવ, સર્વ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ તથા કરુણા તથા સદા સર્વ પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થાય એવી ભાવના એમના હૃદયમાં જાગ્રત રહે છે.

આ જ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન યા ભારતીય દર્શનોની વિશિષ્ટતા છે; એટલે ભિન્નતામાં એકતાનો પણ અર્થ આ જ છે. જે કાંઈ પણ ચર્ચા છે એ તત્ત્વદર્શીઓએ નથી કરી એ પણ એટલું જ નક્કી છે. આમ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની અંદરથી તપાસતાં આપણને અનેકવિધ સમાનતા નજરે પડશે.

કલા અને સામાજિક વ્યવહાર

જે મંડળમાં કળાકાર ભળેલો હોય છે, તેના બધા સભ્યો જાણેઅજાણે પણ કલાતત્ત્વનો વિચાર કરતા બની જાય છે; અને ધીરે ધીરે કલાસૃષ્ટિના વૈભવોના ભોક્તા બનતા જાય છે, અને ઘણામાં છુપાયેલી રસિક વૃત્તિઓને નવો જ માર્ગ મળતાં તેમના દ્વારા સમાજને પણ અવનવો લાભ થાય છે. કલાકાર–મિત્રથી કોઈ શ્રીમંતને રસ લાગે છે, તો નગરમાં સુંદર મહાલય કે બાગબગીચા, પૂતળાંઓની શોભા વધે છે. સુંદર કલાગ્રંથોની નગરમાં આયાત થાય છે. પ્રવાસમાં કલાકાર સાથે હશે તો ઝડપથી બદલાતાં દૃશ્યોમાં ક્વચિત્ પળે દેખાતું સૌંદર્ય, વિરલ માનવરૂપે કે પ્રાણી અથવા પદાર્થમાં, તમને નવીન જ આનંદ અને આકર્ષણ પમાડી શકશે. ઉત્સવો અને સમારંભોમાં કલાકારને અગ્રપદ આપી જુઓ એટલે તમને નવીન રંગરચના અને અલંકારોની શોભા જોવાની મળશે. કલાકારો જ રૂઢિઓને બદલીને સંસ્કૃતિને નવો ઓપ આપી શકે છે. ફ્રેંચ પ્રજા તો માનતી આવી છે કે કલાકાર વિના કોઈ સર્જનની સીમાઓ વિસ્તારતું નથી. જૂના આકારો કે પદાર્થોથી થાકી ગયેલી આંખોને નવીનતાનું દર્શન કલાકારો જ કરાવી શકે છે. આ જગતના સ્થાવર, જંગમ, જે જે પદાર્થો છે તે પર કલાકારનો હાથ ફરે છે, ત્યારે તે વિશેષ શોભા અને ઉપયોગિતા ધારણ કરે છે.

("કલાચિંતન"માંથી) —રવિશંકર રાવળ

☆ ☆ ☆ સમર્પણની ગતિ

શ્રી શાંતિલાલ લા. જોષી, એમ. એ. અધ્યાપક, આર્યકન્યા ગુરુકુલ, પોરબંદર

અનાદિકાળથી માનવજાતના ચિત્તતંત્રમાં સ્વયંભૂ એવો ખ્યાલ જન્મતો આવ્યો છે કે પોતાના વ્યક્તિત્વથી 'પર' અથવા 'બહાર' કોઈ એવી એક દિવ્ય-મહાસમર્થ શક્તિ રહેલી છે જે શક્તિ તેના સમગ્ર જીવન ઉપર સતત અસર મૂકતી રહી છે. પોતાને કોઈ ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે મનુષ્ય આ કોઈ અનિર્વચનીય પરમ શક્તિ પ્રત્યે બીકને લઈને, યા તો તેના પ્રત્યેના અહોભાવથી પ્રેરાઈને અથવા તેના પ્રત્યે ઉદ્‌ભવેલા સ્વયંભૂ પ્રેમથી સંચાલિત થઈને તે શક્તિ સાથે પોતાનો વ્યવહાર ગોઠવતો આવ્યો છે. તે શક્તિ પોતાને અનુકૂળ થાય તે માટે તેને પ્રસન્ન કરવા અહર્નિશ ઉપાય અજમાવતો રહ્યો છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં, તે શક્તિને પ્રસન્ન કરવા માટે માનવે ઘણા અણઘડ—અત્યારની આપણી સુસંસ્કૃત અને સંસ્કારી દૃષ્ટિએ જોતાં જુગુપ્સાનો ભાવ પ્રેરે તેવાં—ઉપાય અને આચરણ કરવામાં પણ પાછીપાની કરી નથી. આમ હોવા છતાં, એટલું ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે કે તે શક્તિ પ્રત્યે માનવ આકર્ષિત થયેલ છે અને પોતાનું જે કંઈ માને છે:—પછી ભલે તે પશુ હોય, પુત્ર હોય કે સંપત્તિ હોય તે બધું તે શક્તિને અર્પી દેવાની તત્પરતા બતાવે છે. માનવની આવી બાહ્ય તેમ જ આંતરિક પ્રવૃત્તિને આપણે 'સમર્પણ'નું નામ આપીએ.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની એક કથા ઉપરોક્ત વિધાનની સાક્ષી પૂરે છે. ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં એક 'શુનઃશેપ'નું કથાનક આવે છે. તેની વાત આ પ્રમાણે છે. હરિશ્ચંદ્ર નામનો એક રાજા હતો. તેને સો પત્નીઓ હોવા છતાં એક પણ પુત્ર ન હતો. નારદ ઋષિએ તેને કહ્યું કે જો તારે પુત્ર જોઈતો હોય તો વરુણ પાસે જા, અને 'મને પુત્ર થાઓ' એવી પ્રાર્થના કર. અને તેને કહેજે કે તે પુત્ર હું આપને અર્પણ કરીશ. નારદની સલાહથી હરિશ્ચંદ્ર તે પ્રમાણે કરે છે. અને વરુણ તેને પુત્ર આપે છે. આ પુત્ર તે રોહિત. હવે, હરિશ્ચંદ્ર શરત પ્રમાણે આ પુત્ર વરુણને અર્પતો નથી, એટલે વરુણ તેને આપેલું વચન યાદ કરાવે છે. હરિશ્ચંદ્ર કહે છે, "જ્યાં સુધી બાલક દસ દિવસનું ન થયું હોય ત્યાં સુધી તે બાલક પશુ સમાન હોય છે. એટલે દસ દિવસ બાદ હું તે પુત્ર આપને આપીશ." વરુણ આ શરત મંજૂર રાખે છે. દસ દિવસ વીતે છે, છતાં હરિશ્ચંદ્ર વચનનું પાલન કરતો નથી. વરુણ ફરીથી તેને યાદી આપે છે. હરિશ્ચંદ્ર પુત્ર પ્રત્યેની આસક્તિને લઈને પુત્રને અર્પી દેવાની ક્રિયામાં ઢીલ કરતો જાય છે. છેવટે, રોહિત મોટી ઉંમરનો થાય છે, છતાં હરિશ્ચંદ્ર વરુણને છેતરવાનું ચાલુ જ રાખે છે. વરુણ કોપાયમાન થાય છે અને તેને પરિણામે હરિશ્ચંદ્રને 'જલોદર' થાય છે. હવે, ઈન્દ્ર પુરુષનું રૂપ ધારણ કરીને રોહિત પાસે જાય છે. અને તેના પિતાનો સંકલ્પ કહી બતાવે છે; અને તેને તેનો જીવ બચાવવા નાસી જવાનું કહે છે. રોહિત સમજી જાય છે અને વનમાં નાસી જાય છે. પરંતુ, રોહિતના નાસી જવાથી પ્રશ્ન ઊકલતો નથી. વરુણદેવને આપેલ વચન તો અવશ્ય પાળવું જ જોઈએ. અને જો ન પાળે તો વરુણ પોતાના પિતા ઉપર ક્રોધ બતાવવાનું ચાલુ જ રાખે અને તેનો પિતા 'જલોદર'થી કદી મુક્ત જ ન થાય. એવી પ્રતીતિ થતાં, રોહિત પોતાને બદલે અજીગર્તના પુત્ર શુનઃશેપને બલિ તરીકે વરુણ પાસે રજૂ કરે છે. વરુણ ઉદારચિત્ત થઈને કહે છે भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियात्' (ક્ષત્રિય કરતાં બ્રાહ્મણ વધારે સારો) અને છેવટે, શુનઃશેપને હરિશ્ચંદ્ર પાસે લાવવામાં આવે છે અને વિધિપૂર્વક હરિશ્ચંદ્ર તેનું બલિદાન વરુણને આપવા તત્પર થાય છે. શુનઃશેપ પોતાનું જીવન બચાવવા માટે મનઃપૂર્વક દેવોને શરણે જાય છે. દેવો તેની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થઈને તેને મુક્ત કરે છે અને આ રીતે હરિશ્ચંદ્ર રોગમુક્ત થાય છે અને રોહિતનું જીવન પણ બચી જાય છે.

ઉપરના કથાનકનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરતાં નીચે પ્રમાણે મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે :

(૧) હરિશ્ચંદ્ર પુત્રપ્રાપ્તિ માટે વરુણને પ્રાર્થે છે – માનવ પોતાની ઇચ્છાની પૂર્તિ માટે પોતાનાં કરતાં મહાન શક્તિ – દેવને શરણે જાય છે.

(૨) વરુણ પ્રસન્ન થઈને તેને પુત્ર આપે છે. – દેવ માનવીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે.

(૩) વરુણ ઇચ્છે છે કે હરિશ્ચંદ્રે પોતાના પુત્રને પોતાને સમર્પિત કરવો જોઈએ. – દેવ માનવ પાસેથી સમર્પણની ઇચ્છા રાખે છે.

(૪) હરિશ્ચંદ્ર રોહિતને અર્પવામાં બાનાં કાઢે છે. – માનવ પોતાની વસ્તુ દેવને અર્પવામાં દુ:ખ અનુભવે છે. પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાની પ્રિય વસ્તુ દેવને અર્પી શકતો નથી.

(૫) રોહિતને અર્પવામાં વધારે પડતી ઢીલ થતાં વરુણ હરિશ્ચંદ્રને રોગિષ્ઠ બનાવે છે—શરતનું પાલન ન થતાં દેવ કોપાયમાન થઈ શકે છે અને શાપ આપવાની હદ સુધી પણ જાય છે.

(૬) ઈન્દ્ર રોહિતને નાસી જવાનું કહે છે. – દેવો પણ એકબીજાની ઈર્ષ્યા કરનાર હોઈને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી દેવને સમર્પણ ન થાય તે માટે અયોગ્ય આચરણ કરે છે.

(૭) રોહિત પોતાને બદલે શુન:શેપને બલિ માટે રજૂ કરે છે અને વરુણ તે વાતને કબૂલ રાખે છે. –દેવો પોતાની માગણીને ચુસ્તપણે વળગી રહેતા નથી. તેઓ થોડી બાંધછોડ કરવા પણ તત્પરતા બતાવે છે.

(૮) શુન:શેપ દેવોને શરણે જાય છે. વરુણ કરતાં વધારે શક્તિશાળી દેવો તેની મદદ આવે છે અને તેને મુક્ત કરે છે. – મોટા દેવોને શરણે જવાથી નાના દેવોની પકડમાંથી છૂટી શકાય છે.

(૯) છેવટે, હરિશ્ચંદ્ર રોગમુક્ત થાય છે. વરુણ પ્રસન્ન થઈને તેને રોગમુક્ત કરે છે. – દેવ કરુણા પણ બતાવે છે અને માનવ જો નમનીય બનીને દેવને અનુકૂલ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે, તો દેવ ક્ષમા બતાવીને માનવને દુ:ખમુક્ત કરે છે.

ઉપરોક્ત કથાનકમાં આ રીતે માનવ અને દેવનો સંબંધ પ્રસ્થાપિત થાય છે. માનવ પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુનું પોતાના દેવને સમર્પણ કરવા જેટલું વલણ લઈ શકે છે. દેવો પણ ઇચ્છે છે કે માનવો પોતાને ઇષ્ટ વસ્તુનું અર્પણ કરે. પરંતુ, આ સમર્પણની પાછળ સ્વાર્થ હોવા ઉપરાંત સમર્પણની ક્રિયા કરવામાં માનવ હિચકિચાટ અનુભવે છે; પ્રેમપૂર્વક સમર્પણ કરી શકતો નથી. પોતાના દેવની સાથેના સંબંધમાં તે 'સોદો' કરતો હોય તેમ જણાય છે. આ આખી અર્પણની ગતિ વિશુદ્ધ હોતી નથી. માનવ સમગ્રભાવથી મહાદેવની પાસે ઉપસ્થિત થઈ પ્રેમપૂર્વક સમર્પણ કરી શકતો નથી. આ તેની અશક્તિ છે. જેવો માનવ તેવો દેવ. દેવ પણ અલ્પ અને ક્ષુદ્ર વસ્તુથી પ્રસન્ન થાય છે; તે ક્રોધાયમાન પણ થઈ શકે છે. સામાન્ય માનવીની જેમ વર્તે છે અને માનવને પોતાના શાપનો ભોગ બનાવે છે. તેમ જ થોડો પ્રસન્ન થઈને માનવની ક્ષુદ્ર ઇચ્છાને સંતોષે છે.

પ્રાચીન ગ્રીસ દેશમાં પણ ક્રુદ્ધ થયેલ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને પ્રસન્ન કરવા માટે બલિદાન આપવાનો રિવાજ હતો. પ્રાચીન સીરિયાના લોકો અને પોલીડેઓન (polydaon) નામના ધર્મોપદેશકે સુંદરી એન્ડ્રોમેડાને ભયંકર સમુદ્ર પાસેની ટેકરીની સાથે સાંકળ વતી બાંધી, જેથી ક્ષુબ્ધ સમુદ્રના કોપાયમાન દેવ અને પોઝીડોન (posaidon)ના ક્રોધનો તે ભોગ બને. જ્યારે આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું, ત્યારે એન્ડ્રોમેડાએ પોતાના રક્ષણની બધી આશા છોડી દીધી હતી.

ત્યાર બાદ ગ્રીસનો સૂર્યદેવ Perseus તેની પાસે આવે છે અને તે એન્ડ્રોમેડાનાં બંધનો છેદી નાખીને તેને મુક્ત કરે છે. મુક્ત થયા પછી તે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢે છે :

. . . . . . Let the dire cult
For ever cease and victims bleed no more
On its dark altar. Instead Athene's name
Spread over all the land and in men's hearts.
Then shall a calm and mighty will prevail
And broader minds and kindlier manner's reign
And men grow human, mild and merciful.

(Sri Aurobindo's "Perseus, The Deliverer)

(આ જુલમી સંપ્રદાય સદાયને માટે અસ્ત થઈ જાઓ! અને દેવોને ધરાવાતા ભોગોનાં લોહીનો છંટકાવ કાળી વેદી ઉપર ન થાઓ. અને આ પ્રથાને બદલે સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં અને માનવોના અંતઃકરણમાં દેવી એથેનીનું નામ વ્યાપી રહો. આવું થશે ત્યારે શાંત અને સમર્થ સંકલ્પશકિતનું શાસન પ્રવર્તશે અને વિશાળ હૃદયના ઋજુતાભર્યા વ્યવહારો જીવનમાં સિદ્ધ થશે અને માનવ ખરા અર્થમાં નમ્ર અને દયાળુ 'માનવ' થશે.)

ઉપરનું કથાનક જોતાં એવું જણાય છે કે પ્રાચીન યુગમાં પોતાના રાષ્ટ્રના અથવા તો શહેરના યા તો કુટુંબના સુખ માટે લોકો નિર્દોષ અને માનવીય ગુણોથી અલંકૃત વ્યક્તિઓને પણ બલિદાન તરીકે અર્પતા. એવી વ્યક્તિઓ વધારે મોટા દેવની પ્રાર્થના કરતી અને તે દેવો તેને મદદ કરીને તેને બંધનમાંથી છોડાવતા.

પછી જેમ જેમ માનવ ઉત્ક્રાંતિને માર્ગે આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેની બલિદાન આપવાની ક્રિયા પણ વિશુદ્ધ બનતી ગઈ. જડ અથવા તો અર્ધ-જડ પ્રકૃતિમાંથી બહાર નીકળતો માનવ પોતાના વ્યવહારમાં ધીમે ધીમે વિશુદ્ધ બનતો ગયો. પરંતુ, આ પ્રકૃતિની વિશુદ્ધિભવનની પ્રક્રિયા અત્યંત ધીમી હોય છે. સૈકાના સૈકાઓ વીતી જાય છે. માનવ ધીમે ધીમે સચેતન થતો જાય છે. અને પોતામાં તેમ જ પોતાના ઈષ્ટ દેવ પ્રત્યેના વ્યવહારમાં શુદ્ધિકરણ કરતો જાય છે. દેવતાઓનાં સ્વરૂપો પણ બદલાતાં જાય છે.—સ્થૂલને બદલે સૂક્ષ્મ બનતાં જાય છે. ચંચલ મનોવૃત્તિવાળા દેવોનું સ્થાન ધીર દેવો લેતા જાય છે અને માનવ અને દેવના વ્યવહારમાં શુદ્ધિનું સ્થાપન થતું જાય છે.

હવે, આપણે 'મહાભારત'ના યુગમાં આવીએ. આ યુગમાં સમર્પણની સમગ્ર ભાવના કોઈ અજબ રીતે પરિવર્તિત થઈ જાય છે. ક્ષર અને અક્ષર તત્ત્વથી પણ પર એવા પરાત્પર પુરુષોત્તમરૂપ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન જેવી સંસ્કારી પણ યુદ્ધ ઉપસ્થિત થતાં મોહ પામેલ વ્યક્તિને મુક્ત કરવાના હેતુથી તેની સમર્પણ કરવાની વૃત્તિને બહુ જ મૃદુભાવથી ઉત્તેજે છે.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः॥ (ગીતા ૯–૨૬)

(જે મને ભક્તિભાવપૂર્વક પત્ર, પુષ્પ, ફલ કે પાણી અર્પે છે તે યતાત્મા ભક્તના અર્પણનો હું પ્રેમ-પૂર્વક સ્વીકાર કરું છું.) અને તે ઉપરાંત અર્જુનને સમગ્ર રીતે નિષ્પાપ અને કર્મબંધનથી મુક્ત કરવાના હેતુથી આગળ કહે છે:

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥ (ગીતા ૯–૨૭)
(હે અર્જુન, તું જે કંઈ કરે, ખાય, હોમે, દાન કરે અને તપ કરે તે બધું મને અર્પણ કર.)

मय्यर्पित मनोबुद्धिर्मामे वैष्यस्यसंशयम्। (ગીતા ૮–૭)
(તારાં મન અને બુદ્ધિ મને અર્પણ કર તો તું ચોક્કસ મને જ પ્રાપ્ત કરીશ.)

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः। (ગીતા ૧૨, ૧૪)

(જે મારો ભક્ત પોતાનાં મન અને બુદ્ધિ મને અર્પણ કરે છે : તે મને પ્રિય છે.)

શ્રીકૃષ્ણની મૃદુતાભરી આ માગણીનો પ્રત્યુત્તર વાળતો અર્જુન છેલ્લે શ્રીકૃષ્ણને કહે છે. करिष्ये वचनं तव (ગીતા. ૧૮–૭૩) (હું તારા વચન પ્રમાણે કરીશ). આ સમર્પણની ક્રિયા કેવળ મનના વ્યાપારથી કરવાની છે. આમાં કોઈ સ્થૂલ બલિદાનની વાત નથી. આ માગણીની પાછળ શ્રીકૃષ્ણનો કોઈ આગ્રહ નથી. અર્જુનને નિર્મોહ અને મુકત કરવા માટેની માત્ર અહૈતુકી પ્રેમપ્રવૃત્તિ છે. અને આ સમર્પણની ક્રિયા કરવામાં અર્જુન કોઈ જાતની દ્વિધા અનુભવતો નથી. મન:પૂર્વક સર્વાત્મના અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની માગણીનો પ્રત્યુત્તર વાળે છે અને મુક્તિ અનુભવે છે.

આ રીતે જ્યારે વ્યકિત પોતાનું જે કંઈ છે તેનું પ્રેમપૂર્વક પોતાના અંતર્યામી અને પરાત્પર પુરુષોત્તમને સમર્પણ કરે છે ત્યારે તે કૃતકૃત્ય બને છે; અને તેના જીવનની ચરિતાર્થતા સિદ્ધ થાય છે. અને પોતે જેને સમર્પણ કરે છે તેની સાથે સમગ્રતયા એકતા અનુભવીને સાયુજ્ય, સામીપ્ય, સાલોકય અને સાધર્મ્યભાવ અનુભવે છે; અને પોતાની ચેતનામાં તે પરમ દિવ્યતત્ત્વનું અવતરણ કરાવે છે. હરિશ્ચંદ્રને સ્થાને અર્જુન મૂકીએ, વરુણને સ્થાને શ્રીકૃષ્ણ અને રોહિતને સ્થાને પુષ્પ અથવા ફલ – આ સમર્પણની ગતિ-વિધિમાં કેટલું પરિવર્તન થઈ ગયું! અને પરિણામ પ્રત્યે નજર કરતાં પણ જણાય છે કે હરિશ્ચંદ્ર તો માત્ર 'જલોદર'થી જ મુક્ત થયો. પરંતુ, અર્જુનનો તો મોહનષ્ટ થયો. નવું જીવન – નવી ચેતના પ્રાપ્ત થઈ અને દિવ્યતા અનુભવતો યુદ્ધરૂપી દેખાતા ઘોરકર્મમાં અનાસક્ત રહીને જોડાયો અને ભગવાનના કાર્યનું માત્ર નિમિત્ત જ બન્યો. (निमित्तमात्रम् भव सव्यसाचिन् ગીતા ૧૧–૩૩).

આ રીતે આપણે ઉપર જોયું કે આ સમર્પણની ગતિ-વિધિમાં કાલક્રમે મહાન પરિવર્તન આવી ગયું. શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં સમર્પણનો વિચાર ઘણી જ ઊંચી આધ્યાત્મિક ભૂમિકા ઉપરથી કરવામાં આવ્યો છે. આ સમર્પણના તત્ત્વજ્ઞાનને શ્રી વલ્લભાચાર્યે પોતાના ગ્રંથોમાં સિદ્ધાંતનું રૂપ આપ્યું છે; અને એ રીતે પ્રપત્તિ વૈષ્ણવધર્મનું એક ખૂબ જ ઉપયોગી અંગ બની ગયું છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય રચિત 'ષોડશ ગ્રંથો'માં સમર્પણ પાછળનું તત્ત્વજ્ઞાન અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્ફુટ કરવામાં આવ્યું છે.

અને છેવટે, મહાયોગી શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગમાં આ 'સમર્પણ' સમગ્ર પૂર્ણયોગનો પાયો બને છે. સાધકે પોતાની સમગ્ર જાતને (શારીરિક, પ્રાણિક અને માનસિક) સંપૂર્ણપણે – નિઃશેષપણે ભગવાનને સમર્પિત કરી દેવી. ભગવાન સિવાય બીજા કોઈને નહીં – તેમ જ બીજી કોઈ વસ્તુને પણ નહીં. અને આ રીતે ભગવાનની દિવ્ય શક્તિ યા સત્તા, મા ભગવતી સાથે સંપૂર્ણપણે પોતાની ચેતનાની એકતા સાધીને પોતાની ચેતનામાં મા-ભગવતીનાં વિશાળતા, જ્યોતિ, શાન્તિ, પવિત્રતા, આનંદ અને ઋત-ચેતનાનું અવતરણ કરાવવું. આ પ્રક્રિયામાં 'સમર્પણ'ની ભાવના પૂરેપૂરી ચરિતાર્થ બને છે.

જ્યાં સુધી વ્યકિતની નિમ્નપ્રકૃતિ સક્રિય હોય અને ઊર્ધ્વ પ્રકૃતિની દોરવણી નીચે મુકાયેલી ન હોય અગર હૃદ્‌ગત ચૈત્યપુરુષના પ્રભાવ નીચે ન આવી હોય, ત્યાં સુધી વ્યક્તિને અંગત પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. આ અંગત પ્રયત્ન કરવામાં અભીપ્સા, પરિવર્જના અને સમર્પણ – એ ત્રિવિધ પુરુષાર્થનો સમાવેશ થાય છે. અભીપ્સા એટલે સતત, અવિચ્છિન્નપણે મનની એકાગ્રશક્તિ અને પ્રાણની અનુમતિપૂર્વક સ્થૂલ દેહની ચેતનાને નમનીય બનાવવાની માગણી કરીને સતત ઊંચે ને ઊંચે, પોતાના આત્માનું અતિક્રમણ કરીને, જવાની તીવ્ર ઝંખના. પરિવર્જના એટલે આપણી અત્યારની અવિદ્યામય પ્રકૃતિની સમસ્ત ક્રિયાઓનો આત્યંતિક પરિત્યાગ. આપણા મનનાં ધારા-ધોરણો, માનસિક તેમ જ પ્રાણિક પક્ષપાતો, જૂના અભ્યાસો અને સ્વભાવમાં બંધાઈ ચૂકેલાં ઘડતરોનો અસ્વીકાર કરી દેવો તે. તેમ જ રૂપાંતર માટેની ઝંખના સેવવી તે. આ બે વ્યાપારો – અભી-

પ્સા અને પરિવર્જના—થયા બાદ અથવા તો સાથે સાથે આત્મસમર્પણ કરવું. આત્મસમર્પણ એટલે, શ્રી અરવિંદની દૃષ્ટિએ, પોતાની જાતનું, પોતાનું જે કંઈ છે તે સર્વનું—ચેતનાના એકેએક સ્તરનું તેમ જ આપણા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ક્રિયાકલાપોનું ભગવાનને અને તેની શક્તિ—મા ભગવતીને સમર્પણ કરવું. આ સમર્પણની ક્રિયા સતતપણે આપણામાં ચાલુ રહે તો જ આપણે આ પરાત્પરની શક્તિના વિશુદ્ધ અને સમર્થ વાહક બની શકીએ; અને આ પાર્થિવ અવિદ્યાગ્રસ્ત જગતમાં ભગવાનનો વિજયસ્તંભ રોપી શકીએ અને ભાગવત ચેતનાનું અવતરણ કરાવી શકીએ.

'બલિદાન' અને 'સમર્પણ' એક વસ્તુ નથી. શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગમાં 'બલિદાન'ને કોઈ સ્થાન નથી. આ 'બલિદાન' અને 'સમર્પણ' વચ્ચેનો તાત્ત્વિક ભેદ શ્રી માતાજીએ "The words of the Mother"ના ૧૫મા પ્રકરણના આરંભમાં બહુ જ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. 'બલિદાન' પૂર્ણતા તરફ દોરી જતું નથી. બલિદાનમાં તો વ્યક્તિએ પોતાની બધી શક્યતાઓ (possibilities) નો નાશ કરી દેવાનો હોય છે. 'બલિદાન'—એ આપણી સત્તાને (being)ને નીચે ઉતારે છે. આ રીતે જો આપણે આપણા શરીરનું બલિદાન આપીએ, તો શરીરની બધી ભાવિ શક્યતાઓનો આપણે અંત લાવી દઈએ છીએ; અને આપણી પાર્થિવ—અસ્તિત્વની સિદ્ધિને નિર્મૂળ કરી દઈએ છીએ. એ જ પ્રમાણે જો આપણે આપણા જીવનનું નૈતિક બલિદાન આપીએ, તો આપણી આંતરિક સત્તા (અસ્તિત્વ)ની મુક્ત ચરિતાર્થતાને છોડી દઈએ છીએ. આ લેખની શરૂઆતમાં આપેલ હરિશ્ચંદ્રના કથાનકમાં હરિશ્ચંદ્રને પોતાની તેમ જ પોતાના પુત્રની મરજી વિરુદ્ધ આગ્રહ કરનાર વરુણને બલિદાન આપવાની નૈતિક ફરજ પડે છે. આવી સ્થિતિમાં જે કંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે 'બલિદાન' કહેવાય છે. સાચા અર્થમાં 'અર્પણ' કહી શકાતું નથી. અર્પણમાં તો આપનારની આંતરવૃત્તિ પ્રેમસભર હોય છે. તેમ જ તેની પાછળ કોઈ શરત હોતી નથી; ને તે સ્વીકારનાર દેવ કોઈ અધિકૃત સત્તાધારી હોતો નથી. સમર્પણ કરનાર સામા પક્ષથી આવતી કોઈ પ્રેમપૂર્વકની ગતિને એટલા જ પ્રેમપૂર્વક પ્રત્યુત્તર વાળતો હોય છે. આ રીતે આપણે વેદના યુગની 'બલિદાન' આપવાની ભાવનાને ગીતામાં ખૂબ જ વિકસિત રૂપમાં જોઈ અને શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગના પ્રકાશમાં તો તે ગીતાની ભાવના કરતાં પણ ચડિયાતી અને તેની ચરમ સ્થિતિએ સ્પર્શીને પણ ઊર્ધ્વગતિમાં આરોહણ કરતી જોઈ.

ઉપર આપવામાં આવેલ સમર્પણની વિભાવનાની ગતિવિધિનો ઉપસંહાર કરતાં નીચેના મુદ્દાઓ રજૂ કરીને આપણે આ લઘુલેખની સમાપ્તિ કરીએ.

૧. વેદના કથાનકમાં અર્પણ કરનાર વ્યક્તિ અને અર્પિત વસ્તુ સ્વીકારનાર દેવ બન્ને નિમ્ન, અલ્પ, અને અવિશુદ્ધ જોવામાં આવે છે. અર્પણ કરનાર વ્યક્તિ સ્વાર્થી, સંકુચિત મનની, બહાનાં કાઢનારી અને કમને અર્પણ કરતી જોવામાં આવે છે. અર્પિત વસ્તુ સ્વીકારનાર દેવ પણ તગાદો કરીને, હઠ અને બલાત્કારપૂર્વક માગનાર, બાંધછોડ કરવાનું પસંદ કરનાર, શક્તિ પ્રમાણે ન અર્પનાર વ્યક્તિને શાપાદિ આપવામાં પણ પાછી પાની ન કરનાર જોવામાં આવે છે; यथा देवः तथा भक्तः જેવી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે કહીએ તો આ 'સમર્પણ' નથી, પરંતુ 'બલિદાન' છે.

૨. મહાભારતના યુગમાં શ્રીકૃષ્ણ પરાત્પર પુરુષ તરીકે અર્જુન સમક્ષ રજૂ થાય છે. નથી તેની માગણીમાં કોઈ જાતનું દબાણ કે પૂર્વશરત. અર્જુનની ચેતનાને વિશુદ્ધ બનાવવા માટે તેને અર્પણ કરવાનો માત્ર નિર્દેશ આપવામાં આવે છે. અહીં અર્પણ સ્વીકારનાર સાક્ષાત પરાત્પર પુરુષ છે, અર્પણ કરનાર અભીપ્સુ અર્જુન છે. પરંતુ, અહીં એક વસ્તુની હજી ખામી જણાય છે. તે એ કે અર્પણ કરનાર વ્યક્તિએ 'પરિવર્જના' કરીને પોતાની પ્રકૃતિમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવી દીધું નથી; કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે મહાભારતના યુદ્ધ બાદ અર્જુનમાં ચોક્કસ પરિવર્તન જોવામાં આવે છે; પરંતુ, તેનામાં દિવ્યતા સંપૂર્ણપણે ખીલી હોય

તેમ જણાતું નથી. શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં સુધી તેની સમીપ હોય છે, ત્યાં સુધી તેની અસર અર્જુનમાં જોવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામ ગયા બાદ એ જ અર્જુન સામાન્ય માનવ જેવો થઈ જાય છે અને નિરાશા અને વિષાદનો અનુભવ કરે છે. આ બતાવે છે કે સમર્પણ કરનાર વ્યક્તિ હજી અપરિવર્તિત રહી છે.

૩. શ્રી અરવિંદની 'સમર્પણ' અંગેની વિભાવનામાં સમર્પિત અને સમર્પણ સ્વીકારનાર – બન્ને વિશુદ્ધ છે. એ બન્નેની એકતા રચાય છે. સમર્પિત થનાર વ્યક્તિ સમર્પણ સ્વીકારનારમાં દિવ્યતા અનુભવે છે અને જીવનની કૃતાર્થતાનો ભાગીદાર બને છે. છેવટે, સમર્પણના સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનને આવરી લેતું શ્રી અરવિંદનું કથન રજૂ કરીને વિરમીએ.

"The Divine gives itself to those who give themselves without reserve and in all their parts to the Divine. For them the calm, the light, the power, the bliss, the freedom, the wideness, the heights of knowledge, the seas of Ananda."

(Lights on Yoga: Sri Aurobindo)

જરા પણ સંકોચ કે સ્વાર્થ વગર, નિ:શેષપણે અંત:કરણનો એકેએક ભાગ જેઓ પ્રભુને સમર્પણ કરી દે છે તેઓને પ્રભુ પણ પોતાની જાત સમર્પે છે. સ્થિરતા, જ્ઞાનજ્યોતિ, શક્તિ, આનંદ, મુક્તિ – સૌ દિવ્યતત્ત્વો એમનાં છે, જ્ઞાનનાં ઉન્નોન્નત શિખરો અને આનંદના મહાસાગરો તેમને માટે છે. (પુરાણી)

THE RIGHT OF MANHOOD

In the creative activities of the soul, Man realises his surroundings as his larger self, instinct with his own life and love. But in his ambition, he defies and deforms it with the callous handling of his voracity. Man, suckled at the wolf's breasts, sheltered in the brute's den, brought up in the prowling habit of depredation, suddenly discovers that he is Man, and that his true power lies in yielding up his brute power for the freedom of spirit. The God of humanity has arrived at the ruined temple of the tribe. Though he has not yet found his altar, I ask the men of simple faith, wherever they meet me, to bring their offering of sacrifice to him and to believe that it is far better to be wise and worshipful than to be clever and supercilious. I ask them to claim the right of manhood to be friends of men, and not the right of a particular proud race or nation which may boast of the fatal quality of being the rulers of men.

[From: "Religion of Man"] **Rabindranath Tagore**

☆ ☆ ☆ सत् और असत्

डॉ. रामदत्त भरद्वाज, डी. लिट्. (हिन्दी), पी-एच. डी. (दर्शन), एम. ए., दिल्ली

गीताका दृष्टिकोण

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः।। गीता, २,१६।।

अर्थात् असत्का भाव नहीं, सत्का अभाव नहीं (अथवा असत्से भाव नहीं) होता, ज्ञानी पुरुषोंने दोनों ही सत् और असत्का अन्त देखा तो है।

गीताके १४वें अध्यायमें सत्त्व, रज और तमकी व्याख्या की गयी है। सत्व, रज और तम ये तीनों ही प्रकृतिके गुण हैं, जिनमें सत्व गुण प्रकाश करनेवाला, निर्मल सुख और ज्ञानके संगसे बाँधता है, सुखमें लगाता है और ज्ञान उत्पन्न करता है, जैसा कि इन वचनोंसे स्पष्ट है:

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृति-सम्भवाः (१४, ५); तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनायम्, सुख-संगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ (१४, ६); सत्त्वं सुखे संजयति (१४, ९); सत्त्वात्संजायते ज्ञानं (१४, १७)।

गीताके १७वें अध्यायमें 'ॐ तत्सत्' की व्याख्या करते समय 'सत्' पर भी इस प्रकार प्रकाश डाला गया है:—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ।। १७, २६ ।।
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ।। १७, २७ ।।
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ।। १७, २८ ।।

अर्थात् 'सत्' शब्दका प्रयोग 'सद्भाव', 'साधुभाव' और प्रशस्त कर्ममें भी किया जाता है। यज्ञ, तप और दानमें जो स्थिति है वह भी 'सत्' है। 'तत्' अर्थात् परमात्माके अर्थ किया हुआ कर्म सत् है और अश्रद्धापूर्वक किया हुआ हवन, दान, तप और कर्म असत् है, जो न इस लोकमें और न मरनेके पश्चात् लाभदायक है। सत्=भला। असत्=बुरा।

गीताके दूसरे अध्यायमें 'सत्' शब्दका जो प्रयोग हुआ है वह तो 'भाव', 'अस्तित्व', 'सातत्य' अथवा विद्यमानताके अर्थमें प्रतीत होता है और उसे 'सत्ता' का पर्याय ही समझना चाहिए।

अन्य अनेक अर्थ

'सत्ता' शब्द भी अनेक अर्थोंमें प्रयुक्त होता है:—

१. साँस लेना (जीवित रहना, वृद्धि पाना), यथा: दशरथ नामके एक राजा थे (जीना); उस उद्यानमें एक पेड़ है (उगना, बढ़ना)

२. स्थिति अथवा अवस्था, यथा: कोनेमें छड़ी है (खड़ी); मेज पर छड़ी है (पड़ी)

३. स्पर्श अथवा गोचरता, यथा: सिनेमाके परदे पर दीखनेवाले व्यक्ति वास्तवमें नहीं होते (अर्थात् वे स्पर्श-गम्य नहीं)

४. वेदना या अनुभव: रोगीके शिरमें दर्द है अर्थात् वह शिरमें दर्दका अनुभव कर रहा है।

५. जाति-बोध। रीछ होता है, चींटी है, अर्थात् इन जन्तुओंकी एवं अन्य पदार्थों वा वस्तुओंकी परा अथवा अपरा जातिकी चर्चासे अभिप्राय है।

६. उद्देश्य-विधेयका संयोजन मात्र, यथा: यह आम मीठा है।

७. अहंकार अथवा स्वतश्चेतना (Self-Consciousness) यथा: मैं हूँ, सोऽहम्।

८. भूत, भविष्य और वर्तमान, यथा: कबीर १६वीं शताब्दीके कवि थे; आजकल चीन-सीमाका प्रश्न चल रहा है; कुछ समय पश्चात् भारत और अधिक उन्नत हो जायगा।

९. आरोप, यथा: चाकू अच्छा है। चाकू वास्तवमें न अच्छा होता है न बुरा। हम अपने अभिप्रायकी पूर्त्ति अथवा अपूर्त्तिके अनुसार उस पर अच्छे-बुरे गुणोंका आरोप कर देते हैं।

१०. तादात्म्य, यथा: यह वही नदी है जिसे मैंने तीन वर्ष पूर्व देखा था। नदी तो वही है यद्यपि वह तीन वर्षमें अपने पूर्व स्थानसे दो मील हट गयी है। यह वही बच्चा है जिसे मैंने पन्द्रह वर्ष पूर्व देखा था। 'वही' बच्चा है यद्यपि आकारसे वह पहचाननेमें नहीं आ सकता। तादात्म्य तो स्थान-विशेष अथवा गुण-विशेषकी स्मृति पर अवलम्बित रहता है।

११. किसी पदार्थके अनुभवकी आसन्न और क्रमागत पुनरावृत्ति, यथा: यह पेड़ है = यह पेड़ पेड़ पेड़ पेड़ . . . (अज्ञात संख्या तक आवृत्ति)

१२. मनका अभ्यास जिसके कारण वह अपने मनोभावोंको मनके भीतर अथवा बाहर किसी पदार्थकी ओर संकेत करता है। यह बहुविध है, यथा: विकल्प, भ्रान्ति, स्वप्न, व्यवहार।

१३. आविर्भाव अर्थात् अव्यक्तावस्थासे व्यक्तावस्थाको प्राप्त करना अथवा तिरोहित वस्तुका प्रकाशमें आना।

१४. सविकल्प और निर्विकल्प प्रत्यक्षका अन्वय। यथा यह पेड़ है; वह आम है। 'यह' और 'वह' निर्विकल्प प्रत्यक्षके द्योतक हैं और पेड़ और आम सविकल्पके। 'है' इन दोनोंका अन्वयमात्र है।

यद्यपि 'सत्' अथवा 'सत्ता' शब्द उपर्युक्त अर्थोंमें प्रयुक्त होता है तथापि दार्शनिक चर्चामें वह अन्तिम तीन अर्थोंमेंसे किसी एक अथवा अधिकमें प्रयुक्त होता है।

व्युत्पत्ति

'सत्' शब्दसे तीन भाववाचक संज्ञाएँ बनी हैं—सत्ता, सत्य और सत्त्व। यद्यपि ये सभी शब्द पर्याय रूपसे प्रयोगमें शिथिलतासे आते रहे हैं, फिर भी सत्ताका अर्थ 'भाव' (Existence)से; सत्यका 'सचाई' 'तथ्य' (Truth)से; और सत्त्वका 'भला' या 'अच्छा'से ही है। अंग्रेजी-कोशकार कहते हैं कि is की उत्पत्ति 'अस्'से, was की 'वस्'से और be की 'भू'से हुई है; और संस्कृतके वैयाकरण 'सत्'की उत्पत्ति 'अस्'से बताते हैं।

मेरी धारणा

इस विषयमें मेरी निजी धारणा भिन्न है। मेरा विश्वास है कि ध्वन्यात्मक 'श्वस्'से 'वस्'की उत्पत्ति हुई और 'वस्'से 'अस्' की। समयाभावसे मैं अपने विचारोंका विस्तार नहीं करना चाहता। मैं यह नहीं मानता कि 'सत्'की उत्पत्ति क्रिया-सामान्य 'अस्'से हुई है। मेरी धारणा है कि आरम्भमें 'सः तत्' यह वाक्य था और यह संधि-नियमके अनुसार 'सतत्' हो गया तथा भाषा-विज्ञानके नियमोंके अनुसार बीचके तकारका लोप होनेसे 'सत्' शब्द बन गया। मूल वाक्य एक ओर 'सत्' रहा, दूसरी ओर उसका रूप 'सतत्' अर्थात् 'सतत' भी बना रहा। 'सत्' और 'सतत' प्रायः एकसे अर्थमें प्रयुक्त होते हैं। 'सतत्' इस वाक्यमें 'सः' परब्रह्मका द्योतक है तथा निर्विकल्प प्रत्यक्षमात्र है, और 'तत्' व्यक्त ब्रह्मका सविकल्प प्रत्यक्ष। इन दोनों प्रकारके प्रत्यक्षोंके अन्वय-मात्रको 'सत्' अथवा 'सत्ता' कहते हैं और इस अन्वयका निषेध 'असत्' है, ऐसी मेरी धारणा है। सत् और असत् परस्पर सम्बद्ध हैं। ऋग्वेदमें भी बताया गया है: 'सतो बन्धुमसति निरविन्दन्'।

☆ ☆ ☆ आत्माकी अभीप्सा और उपलब्धि

प्रा. भगवद्दत्त वेदालंकार, एम. ए., गुरुकुल कांगड़ी विश्व-विद्यालय, हरिद्वार

प्राचीन समयमें किसी वाजश्रवा नामके ब्राह्मणने सर्वमेध यज्ञ किया अर्थात् जो कुछ ऐश्वर्य व पशुधन आदि उसके पास था वह सब ब्राह्मणोंको दानमें दे दिया। इन पशुओंमें कुछ गौएँ बूढ़ी व दूध देनेमें असमर्थ थीं। वहीं पर ही वाजश्रवाका पुत्र नचिकेता पिता द्वारा किये जाते हुए इस दानके दृश्यको देख रहा था। सहसा उसमें यह श्रद्धाका भाव जागृत हुआ कि इन दुग्धदोह, निरिन्द्रिय, बूढ़ी गौओंको दान करनेवाला व्यक्ति निरानन्द लोकोंको प्राप्त करता है। पिता यह अच्छा काम नहीं कर रहे हैं। उनका स्वामित्व मुझ पर भी तो है। अतः मुझे भी दानमें दिया जाना चाहिए। यह विचार कर नचिकेता पितासे निम्न प्रकार विनती करता है कि "हे पिता, दानमें मुझे भी तो दो, किसको दोगे?" पुत्रकी इस प्रार्थनाको पिता अनसुनी कर चुप रहता है, परन्तु नचिकेता पुनः दूसरी बार, तीसरी बार यही दुहराता है। इस पर पिता क्रुद्ध होता है और क्रोधावेशमें कहता है — जा, मैं तुझे यम (मृत्यु)को देता हूँ। पिताके इस क्रोधभरे वाक्यको सुन नचिकेताके मानस-समुद्रमें यमके सम्बन्धमें विचार-तरंगें उद्वेलित होने लगती हैं। मैं यमके पास जा रहा हूँ, मुझसे भी पहिले कई उसके पास पहुँचे और बादमें भी कई पहुँचेंगे —

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः।

धनके मदमें मस्त मनुष्य भूलभुलैयामें पड़ा रहता है। उसे यह नहीं मालूम कि सस्य=धान्यकी तरह मनुष्य पड़ता है, गिरता है और सस्यकी तरह ही फिर पैदा हो जाता है। वह यह जन्म-मरणकी माला अनन्त कालसे फेरता चला गया है और अनन्त काल तक फेरता चला जायेगा।

अन्ततो गत्वा नचिकेता यम-गुरुके पास पहुँचता है। उस समय यम अपने घर पर विद्यमान न था। घर वापिस आने पर यमको जब यह ज्ञात हुआ कि एक ब्राह्मण-कुमार मेरे गृहद्वार पर तीन रात्रि तक भूखा-प्यासा पड़ा रहा तो उसे बड़ा दुःख हुआ।

ब्राह्मण साक्षात् वैश्वानर अग्नि होता है, घरमें आये वैश्वानराग्नि रूप ब्राह्मण अतिथिका यदि समुचित आतिथ्य-सत्कार न हुआ तो वह सब कुछ भस्म कर देता है। ऐसे भाग्यहीन व्यक्तिकी सब आशा धूमिल हो जाती है, प्रतीक्षाएँ कभी पूरी नहीं होतीं, जो कुछ वह उपलब्ध कर चुका है, सूनृतावाक्, इष्ट, आपूर्त, पुत्र, पशु आदि सब कुछ उस दुर्बुद्धिका विनष्ट हो जाता है। इन दौर्भाग्योंसे भयभीत हुआ यम नचिकेतासे क्षमा-याचनाके साथ प्रायश्चित्त रूपमें तीन वर माँगनेके लिए कहता है। सर्वप्रथम नचिकेता यह वर माँगता है कि हे यम, जब मैं तुमसे मुक्त होकर घर पर वापिस जाऊँ तब मेरा क्रुद्ध पिता सौमनस्य तथा शान्त चित्तसे मुझे स्वीकार करे। वह द्वितीय वर यह माँगता है कि पूर्वकालसे यह सुनते आये हैं कि स्वर्गलोकमें भूख, प्यास, जरा तथा मृत्यु आदिका भय नहीं है और सब प्रकारके शोकोंको अतिक्रान्त कर मनुष्य वहाँ दिव्य ऐश्वर्य व दिव्य आनन्दका उपभोग करता है। ऐसे स्वर्गमें पहुँचानेवाली एक विशिष्ट अग्नि है जिसे तू जानता है। उस स्वर्ग्य अग्निको मुझे बता, यही द्वितीय वर है। यमने द्वितीय वरके रूपमें सब लोकोंके आदि-कारण उस स्वर्ग्य अग्निका ज्ञान उसे कराया। इस प्रकार ये दोनों वर यमने नचिकेताको दिये। परन्तु नचिकेताका मृत्युके स्वरूप अर्थात् — जीवनमरणकी समस्याके सम्बन्धमें तृतीय वर ही विशेष था। नचिकेता कहता है कि पृथिवी पर अभी यह सन्देह बना हुआ है कि मृत्युके बाद प्राणीकी सत्ता रहती भी है या नहीं। इसका समाधान आप मुझे बतावें। प्रश्न रूपमें यही एक तृतीय वर था जिसे यम बतानेसे कतराता था। देवता भी इसका समाधान न पा सके, यह एक सामान्य ब्राह्मण-पुत्र इसके समाधानके लिए हठ कर रहा है।

यमने अनेकों दिव्य ऐश्वर्यों, दिव्य स्त्रियोंके प्रलोभन दिये। सम्पत्ति, कीर्ति आदि जिन भौतिक वस्तुओंकी प्राप्तिके लिए मनुष्य रात-दिन मारा मारा फिरता है, उसका भी दस गुणा देनेको यम तैयार था। दिव्य स्त्रियोंके साथ दिव्य रथों पर विहार करना, नानाविध उद्यान, दिव्य संगीत व नृत्य आदिका आनन्द, यह सब नचिकेताने अस्थिर व क्षणिक समझ कर त्याग दिया। सहस्रों वर्षोंका जीवन भी उसकी दृष्टिमें क्षणिक ही रहा। एक न एक दिन यह सब समाप्त हो जायेगा। नचिकेता दृढ़तासे कहता है कि हे यम, ये सब दिव्य वैभव, स्त्रियाँ, संगीत, नृत्य, आदि अपने ही पास रखो। अन्तमें तो ये सब वस्तुएँ विनष्ट ही हो जायेंगी और तुम्हीं इनके अन्त करनेवाले होओगे। मुझे तो तुम अपना मृत्युका स्वरूप स्पष्ट करो, और यह बताओ कि मनुष्य मर कर भी मरता है या कि नहीं। इस प्रकार बाल्यबुद्धिकी इस दृढ़तासे पराजित हो यम जीवात्माको अमर बनानेवाली ब्रह्म-विद्याका ज्ञान उसे देता है।

आत्मज्ञान अति दुर्लभ है

इस संसारमें श्रेय (निःश्रेयस=अमृतत्व) और प्रेय (भौतिकत्व) विद्या और अविद्या ये दोनों परस्पर मिले रहते हैं। श्रेयका इच्छुक व्यक्ति अपनी विवेक-बुद्धिसे निःश्रेयसका वरण करता है और इसके विपरीत मन्दबुद्धि प्रेय अर्थात् प्रियतर भौतिक वस्तुओंको चुनता है। अविद्याग्रस्त, प्रमादी, वित्तमोहसे मूढ़ लोगोंको सांपराय (मोक्ष) अच्छा नहीं लगा करता। ऐसे ही व्यक्ति पुनः पुनः जन्म-मरणके चक्करमें पड़कर मृत्युके वशीभूत हुआ करते हैं।

यह आत्मज्ञान अतिदुर्लभ है, बहुतोंके भाग्यमें इसका सुनना भी नसीब नहीं, और बहुतसे सुनकर भी इसे समझ नहीं पाते। इस आत्मतत्त्वका कुशल वक्ता, दुनियाका अद्वितीय आश्चर्य है और जो सुनकर व कुशल व्यक्तिसे अनुशिष्ट होकर आत्मतत्त्वको उपलब्ध कर लेता है वह भी एक दूसरा आश्चर्य है। क्योंकि यह विषय सूक्ष्मातिसूक्ष्म है, दुर्विज्ञेय है, अतः तर्कका यह विषय नहीं है, इसमें तर्कबुद्धि लगाना अनुपयुक्त है।

अतः ब्रह्माण्डगत तत्त्वोंको निम्न दो भागोंमें विभक्त किया जा सकता है:

श्रेय – प्रेय
विद्या – अविद्या
ध्रुव – अध्रुव
नित्य – अनित्य

आत्मतत्त्वका स्वरूप व महिमा

यह आत्मतत्त्व धर्म, अधर्म, कर्म, अकर्म, भूत तथा भव्य इन सबसे भिन्न है। दुदर्श, हृदय-गुहामें निहित, गूढ़ातिगूढ़में प्रविष्ट, वह पुराण पुरुष अध्यात्मयोग द्वारा ही प्राप्तव्य है। इसे प्राप्त कर मनुष्य दुनियावी हर्ष-शोकसे ऊपर उठ जाता है।

समग्र वेद जिसकी महिमा गाते हैं, जिसकी प्राप्तिके लिए पुराकालसे ही ऋषि-मुनि ब्रह्मचर्य-व्रत धारण करके तप करते आये हैं, उसे वेदोंमें 'ओ३म्' नामसे कहा गया है। यही अविनाशी ब्रह्म है, वह ही परम पद है, इसी ओ३म् रूपी अक्षरका ज्ञाता जो चाहता है वह उसे प्राप्त होता है। इस संसारमें यही एक श्रेष्ठ आलम्बन है। इस परम् तथा श्रेष्ठ आलम्बनको जानकर पुरुष ब्रह्मलोकमें स्वमहिमाको प्राप्त करता है।

यह अजन्मा है, नित्य है, शाश्वत है, न कभी पैदा होता है, और न कभी मरता है। यह पुराण-पुरुष न किसीसे पैदा हुआ है और ना ही इसमेंसे पृथक् होकर कोई पैदा हुआ है। शरीरके विनष्ट होने पर भी इसका विनाश नहीं है। यह आत्मतत्त्व अणुसे भी अणु और महान्से भी महान् है। सब प्राणियोंकी हृदय-गुहामें यह निवास करता है। विधाताकी कृपासे इस आत्मतत्त्वकी महिमाका दर्शन वही

व्यक्ति कर पाता है जो संकल्प-विकल्पसे रहित हो चुका है तथा विगत-शोक हो गया है। इसकी महिमा बड़ी अद्‌भुत है। एक स्थान पर स्थित हुआ कभी यह सर्वत्र पहुँचा हुआ है, शयन करता हुआ भी सर्वत्र गतिमय रूपमें दृष्टिगोचर होता है।

यह आत्मा शरीरोंमें अशरीर, अनवस्थितोंमें अवस्थित ऐसे महान् विभु आत्माको जानकर वीर पुरुष शोकमग्न नहीं होता। यम नचिकेतासे कहता है कि इस मदामद (मद+अमद) अर्थात् दिव्य आनन्दसे युक्त तथा भौतिक आनन्दसे रहित इस देवको मेरे अतिरिक्त कौन जान सकता है।

आत्माकी उपलब्धि

यह आत्मा न तो प्रवचनसे, न मेधासे, न बहुत सुननेसे प्राप्त होता है। तो फिर प्रश्न पैदा होता है कि कौन ऐसा भाग्यशाली व्यक्ति है, जो उसे प्राप्त कर सकता है? इस सम्बन्धमें उपनिषद् कहती है कि "यमैवैष वृणुते तेन लभ्यः" अर्थात् जिस पवित्र व्यक्तिको यह आत्मतत्त्व वर लेता है वही उसे प्राप्त कर सकता है। उपनिषद्के इस उपर्युक्त वाक्यको समझानेके लिए आगे आता है कि अशान्त, दुश्चरित्र तथा असमाहित व्यक्ति यदि यह समझता है कि प्रकृष्ट ज्ञान अर्थात् पाण्डित्य द्वारा वह प्राप्त किया जा सकता है तो वह उसकी भूल है।

जिस आत्माके ब्रह्मशक्ति और क्षात्रशक्ति अथवा हृदय और मस्तिष्ककी शक्तियाँ ओदन (भात) बनती हैं अर्थात् वह इनका सेवन करता है। और मृत्यु–अनात्म वस्तुओं व बुरी बातोंका विनाश उसके दाल व कढ़ीके तुल्य हैं। अर्थात् ब्रह्मशक्ति तथा क्षात्रशक्तिके साथ लिपटी हुई यह मृत्यु आत्मतत्त्वका खाद्य है, जिससे यह संसार-चक्र अनादि कालसे चला आ रहा है।

धूप-छाँहकी तरह आत्मा-परमात्माका सम्बन्ध

ब्रह्मवेत्ता ऐसा बताते हैं कि हमारी हृदय-गुहाके परम परार्ध स्थानमें सुकृतका चैत्यलोक है जिसमें यह आत्मा तथा परमात्मा ऋतका पान करते हुए छाया और आतपके सम्बन्धसे निवास करते हैं। यही तथ्य पञ्चाग्नि विद्यावाले तथा त्रिणाचिकेतस लोग बताते हैं।

इन्द्रियोंसे अर्थ परे हैं अर्थात् सूक्ष्म हैं, अर्थसे मन, मनसे बुद्धि और बुद्धिसे वह महत् तत्त्व, महत्‌से अव्यक्त प्रकृति, और इस अव्यक्त प्रकृतिसे वह पुरुष रूप जीवात्मा सूक्ष्म है, श्रेष्ठतम है, यही काष्ठा है और यही परा गति है, जहाँकि पहुँचना है। अब प्रश्न है कि इस परा गति, काष्ठा व अन्तिम सीमाको कैसे पहुँचा जाये? उपनिषद् कहती है रथ पर सवार होओ और वहाँ पहुँचो। वह रथ कौन-सा है?

शरीर रथ है, आत्मा रथी है, बुद्धि सारथि है, मन लगाम है, इन्द्रियाँ घोड़े हैं, इन्द्रिय-विषय गोचर भूमि हैं। आत्मा, मन और इन्द्रियाँ ये तीनोंसे युक्त होकर विषयोंमें प्रवृत्त होनेवाले जीवात्मा को मनीषी लोग भोक्ता कहते हैं। इस शरीर रूपी रथ पर सवार होकर जीवात्मा परम तत्त्वको प्राप्त कर सकता है। परन्तु यह ध्यान रखना चाहिये कि जो अज्ञानी है, जिसका मन सदा अयुक्त (Unrestrained) रहता है, उसकी इन्द्रियाँ रूपी घोड़े वशमें नहीं रहते और आत्मा-रथीको खड्डेमें जा पटकते हैं। इसके विपरीत जो विज्ञानी है, सदा युक्तमन रहता है उसकी इन्द्रियाँ उसके वशमें रहती हैं और उन्हीं विषयोंमें विचरती हैं जहाँ वह चाहता है, और वह विज्ञानी पुरुष समनस्क, सदा पवित्र रहकर प्रयत्न द्वारा विष्णुके उस परम पदको प्राप्त कर लेता है, उसे फिर संसार-चक्रमें फँसना नहीं पड़ता।

बुद्धिमान् पुरुषको यह चाहिये कि सर्वप्रथम वह वाक्‌को मनमें लीन करे, तदनन्तर वाक् और मन इन दोनोंको बुद्धिमें और फिर वाक्, मन और बुद्धि इन तीनोंको महान् आत्माके चिन्तनमें अर्थात् उसकी विशालता व सर्वव्यापकताके चिन्तनमें लीन करे और मनसे शान्तात्मामें लीन हो जाये।

यह आत्मा सामान्य रूपसे दृष्टिगोचर नहीं होता, सब भूतोंमें प्रच्छन्न रूपमें निहित है। सूक्ष्मदर्शी लोग ही अपनी आन्तरिक तीक्ष्ण, पैनी व सूक्ष्म बुद्धिसे उसे देख पाते हैं।

☆ ☆ ☆ दर्शनकी यथार्थ भावना

डॉ० इन्द्रसेन, श्री अरविंद–आश्रम, पोंडिचेरी

दर्शन क्या है ?

दर्शन जीवन और सत्ताके समग्र सत्यकी खोज तथा उपलब्धि है। यह केवल खोज ही नहीं और न यह विभिन्न सम्मतियोंका खिलवाड़ ही है। बुद्धिका स्वभाव है कि वह सम्मतियोंके मोहमें फँस जाती है और सम्मतियाँ बनानेमें उसे रस भी बहुत आने लगता है। परन्तु दर्शन जीवनकी गम्भीर प्रवृत्ति है, समूचे जीवनकी तृप्ति इसका उद्देश्य है, केवल बुद्धिका नहीं।

भारतमें जीवनकी इस प्रवृत्तिको बड़े ही सार्थक भावमें दर्शन कहा गया है। यह मानसिक-बौद्धिक कसरत और गवेषणा मात्र ही नहीं, यह दर्शन है सत्यका, जीवनके तत्त्वका। तभी दर्शन जीवनका पथ-प्रदर्शक बनता है, जीवनको तृप्त करता है।

बुद्धि सामान्य जीवनका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अंग है। यह हमारी पथ-प्रदर्शिका है। चिन्तन और विचारसे जीवनके प्रश्नोंका हम समाधान खोजते हैं और पाते हैं। बुद्धि अपने सामान्य व्यवहारके स्तरसे उठकर समग्र जीवन और पूरी सत्ताके विषयमें जिज्ञासा उठाती है, और जब वह सत्य-प्रेमसे प्रेरित और प्रभावित होकर शुद्ध तटस्थ भावमें विचार करती है तो जीवनके रहस्योंको बहुत कुछ भाँप जाती है। इसलिए दर्शनका सामान्य विकास बुद्धिसे ही होता है। चिन्तन और विचार हमारे बड़े साधन हैं। शुद्ध चिन्तन जीवनका गौरवमय धन है, अपूर्व बल है। परन्तु दार्शनिक प्रवृत्तिकी परिसमाप्ति होती है सत्यके दर्शनमें ही। सत्य और सत्ताके विषयमें चिन्तन मात्रसे जीवन तृप्त नहीं होता। सत्ता-विषयक कल्पनाएँ यथार्थ दार्शनिक जिज्ञासाको सन्तोष प्रदान नहीं करतीं। यह जिज्ञासा तो सत्य उपलब्ध करके ही तृप्त होती है। यह सत्य और सत्ताका साक्षात् दर्शन चाहती है, इनके विषयमें यह पूरी पूरी निश्चितता माँगती है।

यह है दर्शनकी यथार्थ भावना, उसका वास्तविक स्वरूप। प्रत्यक्ष ही, यह जीवनकी कैसी अद्‌भुत प्रवृत्ति है, कैसी अनिवार्य गति है ! इसके बिना क्या जीवन सारा ही सन्देह-शील और दुविधापूर्ण नहीं बना रहेगा ?

पश्चिमकी वर्त्तमान सांस्कृतिक स्थिति

पश्चिमकी वर्तमान सांस्कृतिक स्थिति बड़ी विचित्र है। एक ओर इतना ज्ञानका विस्तार और विकास है कि मनुष्य समझता है कि मैं पृथ्वीके अतिरिक्त अनन्त आकाशके अन्य नक्षत्रों पर भी अपना अधिकार प्राप्त कर लूँगा और दूसरी ओर इतनी सन्देहशीलता है कि उसे जीवन और मानव-संस्कृति-मात्र ही खतरेमें दिखाई देती है। प्रश्न पैदा होता है, यह क्यों ? क्यों नहीं यह सारा ज्ञान हमें जीवनके पथ-प्रदर्शनमें निश्चयता प्रदान करता ? क्यों नहीं हम जीवनको इसके यथार्थ विकास-क्रममें आगे बढ़ा सकते ? जीवनका उद्देश्य निश्चय ही महत्तर जीवन, विशालतर जीवन, समृद्धतर जीवन, अधिक आशापूर्ण तथा सन्तोषप्रद जीवन ही हो सकता है। जीवनका उद्देश्य जीवनका अन्त नहीं हो सकता। यदि आज जीवन हमें उस स्थितिमें ले आया है जहाँ सम्पूर्ण जीवनका भयपूर्ण अन्त दिखाई देने लगा हो, तो क्या जिस रास्तेसे हम चलते आ रहे हैं उस पर ही हमें सन्देह न होने लगेगा ?

आधुनिक यूरोप एक विलक्षण सांस्कृतिक पथसे विकसित हुआ है। १६ वीं सदीके प्रारम्भमें इसने मध्ययुगीन तार्किक परम्पराओंके विपरीत प्रतिक्रिया-रूप एक नये दृष्टिकोणको अपनाया। उस दृष्टिकोणके

अनुसार, प्रकृति सत्ता है, बुद्धि और इन्द्रियाँ ज्ञानका साधन हैं। सत्ताको प्रकृति मानकर और मानवकी बुद्धि और इन्द्रियाँ लेकर सारे वर्तमान जीवनका निर्माण हुआ है। मनुष्यने बड़े परिश्रमसे काम किया है और उसने बड़ी सफलतापूर्वक इंद्रियों और बुद्धिरूपी मानवके लिए समृद्ध और सुखपूर्ण संस्कृतिको पैदा किया है। यदि मानव वस्तुतः ऐसा ही होता तो उसे आज खूब संतुष्ट होना चाहिये था। परन्तु मानव-जीवन क्या इतना मात्र ही है?

क्या उसमें इन्द्रियोंके सुखोंके अतिरिक्त, बुद्धिके रसपूर्ण कौशलसे परे, हृदयगत निरपेक्ष शान्ति, निरपेक्ष आनन्द, निर्मम प्रेमभाव, समग्र सत्ताके निश्चयात्मक ज्ञानके लिए अदम्य जिज्ञासा नहीं है? क्या जीवन बार-बार इन अन्तिम मूल्योंको नहीं खोजता और क्या इनकी कुछ झाँकी पा करके ही वह सहारा नहीं उपलब्ध करता? और क्या आधुनिक यूरोपकी जीवन-जिज्ञासामें इनका कुछ स्थान रहा है अथवा है?

वस्तुतः यूरोपकी वैज्ञानिक जिज्ञासामें निरपेक्ष ज्ञान और अन्य निरपेक्ष तत्त्वोंका स्थान कम ही रहा है। सारा पुरुषार्थ ही प्रकृतिके सापेक्ष ज्ञान और इसके अन्य सापेक्ष साधनोंके लिए रहा है। ये सापेक्ष ज्ञान और सापेक्ष साधन-सामग्री इसने प्रचुर मात्रामें जुटा लिए हैं और इन सबके सापेक्ष सुख और सापेक्ष बल हमें खूब प्राप्त हैं। परन्तु आज खटक रहा है अभाव, अभाव निश्चयात्मक ज्ञानका तथा जीवनके अचूक सहारेका।

दार्शनिक जिज्ञासामें एक आधारभूत प्रश्न है — क्या निरपेक्षके विना सापेक्षका ज्ञान उपलब्ध हो सकता है? प्रत्यक्ष ही, एक प्रकारका ज्ञान जरूर हो सकता है, परन्तु क्या उसमें निश्चयता होगी? व्यावहारिक शैलीमें एक निश्चयता भी हो सकती है, परन्तु वह मूलगत नहीं हो सकती। दार्शनिक दृष्टि-कोणसे आज यह निर्णय दिया जा सकता है कि यूरोपने अपनी जिज्ञासामें एक आधारभूत भूल की, उसने यह संभव माना कि निरपेक्षकी जिज्ञासा और ज्ञानके बिना ही सापेक्ष इन्द्रियगोचर प्रकृतिका निश्चयात्मक ज्ञान प्राप्त किया जा सकता है, और इसीलिए आज वह इस अप्रिय सांस्कृतिक संकटमें पड़ गया है तथा उसके नाते सारा जगत् पड़ा हुआ है।

वैज्ञानिक जिज्ञासाकी उपलब्धि अपने-आपमें महत्त्वपूर्ण है। यह मानव-इतिहासकी एक स्थायी वस्तु रहती प्रतीत होती है। परन्तु यह सत्ताके सापेक्ष स्वरूपका सापेक्ष ज्ञान है, इसमें जीवनके निरपेक्ष मूल-गत तत्त्व और जुड़ने चाहिए। उनके जुड़नेसे इसके मूल्योंका नया मूल्यीकरण हो जाएगा, जिससे इसके सापेक्ष भावमें निरपेक्ष, मूलगत तत्त्वोंकी निश्चयता आ जाएगी और तब आजकी सन्देहशीलता और द्वन्द्वपूर्णता आनन्ददायक निश्चयतामें परिवर्त्तित हो सकेगी।

पश्चिममें दर्शनने विज्ञानका अनुसरण किया। दर्शनका क्षेत्र इन्द्रियगोचर प्रकृति नहीं होता बल्कि समग्र सत्ता, पूर्ण सत्य और समूचा जीवन होता है। परन्तु इसने एकता, सत्य और जीवन पर बल कम दिया और इनको जाननेके साधन – बुद्धि पर अधिक। परिणाम यह हुआ कि फिलासफी वस्तुओंका चिन्तन-पूर्ण विचार बन गयी। सत्ता और सत्य काल्पनिक विचारके विषयमात्र रह गये। उनको हर उपायसे अधिगत करनेकी अदम्य प्रवृत्ति लुप्त ही हो गई। ऐसी फिलासफीका जीवनसे भी सम्पर्क कम हो गया। यह वादों-विवादोंका एक विज्ञान बनने लगी। इस प्रवृत्तिके विपरीत प्रतिक्रियाएँ भी बहुत हुईं, परन्तु वहाँ दर्शनका प्रधानस्वरूप इस आधुनिक युगमें, सत्ता विषयक बौद्धिक गवेषणा और परिकल्पना ही रहा है।

इस प्रकार दर्शन भी वैज्ञानिक जिज्ञासामें यथेष्ट संशोधन न ला सका, उसे गाम्भीर्य और निरपेक्षता न प्रदान कर सका।

परन्तु यूरोपीय जीवनका बल कोई सामान्य बल नहीं। ये सब होते हुए भी यूरोप बलवान् है, ठीक सांस्कृतिक रूपमें ही। उसका यह बल है बुद्धिका बल, चिन्तनका बल, विचारका बल। उसके लिए

उसने लंबी साधना की है और इन्हें उसने प्राप्त किया है। परन्तु इन्हींकी पराकाष्ठाको प्राप्त करके वह इनकी सीमाको दर्शा रहा है। आज लगभग प्रत्यक्ष-सा ही अनुभव हो रहा है कि विश्लेषणात्मक बुद्धिके साथ साथ समग्रतापूर्ण निरपेक्ष तत्त्वोंको जाननेवाली संश्लेषणात्मक अंतर्दृष्टिकी आवश्यकता है। ऐसी दृष्टिकी जो जीवन और सत्ताको अंग-अंगमें और अंश-अंशमें ही न देखे बल्कि उन्हें उनके समग्र भावमें भी देखे, उनके 'भूमा' रूपमें उनके 'अल्प'रूपको यथार्थ रूपमें अनुभव करे। तब भला आजके जीवनका असंतुलन कैसे रह सकेगा?

जगत्की वर्तमान सांस्कृतिक स्थितिमें भारत क्या दे सकता है?

भारत एक विशेष स्वभाव रखता है। यह स्वभाव उसके समग्र इतिहासमें झलक रहा है। उसका वर्तमान जीवन भी इसे प्रतिलक्षित कर रहा है और स्वाधीनताके बाद इस स्वभावको पुनः प्राप्त तथा विकसित करनेके लिए एक गंभीर प्रवृत्ति भी उसमें देखनेमें आ रही है। यह स्वभाव है मूलतः वस्तुओं-की जड़ तक पहुँचनेकी प्रवृत्ति। हम कह सकते हैं कि भारतीय चेतना स्वभावसे दार्शनिक है। यह अंतिम तत्त्वके लिए विशेष भावना और जिज्ञासा रखती है। आधारभूतको जाने बिना व्यावहारिक भागको जानकर यह सन्तोष नहीं मानती। इस वृत्तिमें बड़ा बल है। इससे यह जीवनके और सत्ताके मूलगत आध्यात्मिक तत्त्वको प्राप्त करनेमें सफल हुई। वस्तुतः इससे यह जीवनके मूलभूत रहस्योंको अधिगत कर सकी और इससे जो जीवनका पथप्रदर्शन हुआ है वह निश्चय ही सुन्दर हुआ है। भारतीय संस्कृतिने जो जीवन-काल पाया है वह मानव-इतिहासमें आश्चर्यकी वस्तु है और उसका जीवन-दीप अनेक विनाश-कारी आक्रमणोंमें भी सुरक्षित रहकर पुनः पुनः पनप उठता है।

भारतमें सत्य और सत्ताके लिए, तथा पूर्ण सत्य और सत्ताके लिए वस्तुतः अदम्य भाव रहा है। और इस भावके लिए यहां रही है पूरी स्वतन्त्रता। इस जिज्ञासा और स्वातंत्र्यके फलस्वरूप इसने जो सत्य तथा सत्ता विषयक मूलगत दृष्टि प्राप्त की है, उसे वह स्वयं अच्छी प्रकार पुनः प्राप्त और विकसित करे और उसे दृष्टांत रूपमें जगत्के सम्मुख प्रस्तुत करे, यह भारतकी वर्तमान जगत्को देन होनी चाहिए। इस दृष्टिका मर्म है कि जगत् और जीवनका सत्य इनका तलीय स्वरूप नहीं, सत्य इनकी गहराईमें एक अद्भुत तत्त्व है। उसे हम इन्द्रियोंसे ग्राह्य रूपमें रस, गंध आदिमें और बुद्धिके विवेचन द्वारा नहीं बल्कि एक गंभीर तादात्म्य-भाव द्वारा प्राप्त कर सकते हैं। यही सत्य जीवन है, यही सत्य सदा विजय-शील होता है। इसीमें जीवनकी सब गतियाँ समन्वित होती हैं और वहींसे जीवनका यथार्थ विश्वासपूर्ण पथप्रदर्शन हो सकता है। और यह सत्य असीम और अनन्त है, उसमें नित्य नये आविष्कार हो सकते हैं, इसका स्वभाव ही सृजनशीलता है। इसकी हर झांकी जीवन-वृद्धिका साधन होती है।

यह सत्यका भाव, असीम, अनंत, सृजनशील और स्वातंत्र्यपूर्ण आजकी संस्कृतिकी माँग है। आजकी संस्कृति एक बहिर्मुखी और मानसिक सत्य पर आधारित है, इसीलिए जीवनका समन्वयपूर्ण पथदर्शन इसके लिए असंभव हो रहा है। भारत तात्विक सत्यका विशेष जिज्ञासु रहा है, और यह इसके जीवन-का मुख्य आधार रहा है, इसलिए इससे ही जागतिक संस्कृति आशा कर सकती है और इसे देना भारत-का ही कर्तव्य बनता है।

इस कर्तव्यको निभानेके लिए भारतको स्वयं पहले यथार्थ दार्शनिक भाव और भावना उपलब्ध करने होंगे। दर्शन, हम कह चुके हैं, समग्र जीवनकी जिज्ञासा है और समग्र जीवनकी तृप्ति ही इसका उद्देश्य है। इससे यह समग्र जीवनकी ही साधना बन जाता है। इसे बुद्धिमात्रकी व्यस्तता मानना पथ-भ्रष्ट हो जाना होगा।

परंतु दार्शनिक चिंतन और विचार अनिवार्य और अत्यंत उपयोगी साधन हैं। इन्हींसे हम अपनी दार्शनिक यात्रा शुरू करते हैं। और ये हमें बहुत दूर तक ले चलते हैं। परंतु उनका वास्तविक स्वरूप विचारणीय है। एक चिंतन होता है अहंमय। यह चिंतन अपने आपको सब-कुछ समझता है और

अभिमानपूर्वक विश्वास रखता है कि मैं सब-कुछ जान लूंगा। एक दूसरा चिंतन होता है जिसमें अहंभाव प्रबल नहीं होता। वहाँ प्रवल होता है ज्ञानव्य सत्य। चिंतन सत्यके प्रति विनम्र होता है, कृतज्ञ होता है, ऐसे चिंतनके प्रति सत्य अपने समग्र रूपको अधिक आसानीसे प्रकाशित कर सकता है, अथवा ऐसा चिंतन सत्यको उसके समग्र रूपमें अधिक आसानीसे प्राप्त कर लेता है। फिर ऐसा चिंतन अपनेसे उच्चतर ज्ञानके साधनोंके लिए भी भावना विकसित कर देता है।

ऐसा दार्शनिक चिंतन, हम कह सकते हैं, हमारी प्रथम आवश्यकता है। अहंमय चिंतन अपनी वृत्तिके समग्र सत्यके प्रति उन्मुख नहीं होता। वह उग्र इच्छाओंसे सीमित होता है। और, क्या सत्यके प्रति ऐसा आक्रमणकारी भाव उचित है? क्या सत्यके प्रति आदर, नम्रता और कृतज्ञताका भाव नहीं होना चाहिए? जो सत्य हम अहंभावसे प्राप्त करेंगे उसे हम सर्वहितके लिए कैसे वरत सकेंगे?

प्रत्यक्ष ही, ऐसे दार्शनिक चिंतनको विकसित करनेके लिए हमें एक तटस्थतापूर्ण समभाववाले व्यक्तित्वका निर्माण करना होगा। यदि राग, द्वेष, भय, क्रोधादि हमारे चित्तको उद्वेलित करते रहते हैं तो हमारा चिंतन उससे विकृत होगा ही। दार्शनिक चिंतनकी विशालता और उसका आनंद उपलब्ध करनेके लिए क्या हमें दर्शनको साधन-रूप नहीं अपनाना होगा?

हम वहुत शिकायत सुनते हैं कि दार्शनिक मत-मतान्तरोंके अध्ययनसे बुद्धि भ्रमित हो जाती है। यह संभव है, परन्तु ऐसा होना नहीं चाहिए। वस्तुतः प्रायः सभी भारतीय दर्शन जीवनकी समग्रताको सुदृढ़ बनाये रखते हैं। वह जीवनको ज्ञानात्मक (Theoretical) और क्रियात्मक (Practical) पक्षोंमें बाँट नहीं देते। यहाँ दार्शनिक जिज्ञासा और ज्ञानका उद्देश्य सदा जीवन-विकास रहता है। सब दर्शनोंका उद्देश्य जीवनकी पूर्णता, आध्यात्मिक स्थितिकी उपलब्धि है। पश्चिमके लिए एक समय यह आक्षेप-जनक था। आजका सांस्कृतिक संकट इसकी सत्यताको प्रमाणित कर रहा है। भारतीय दर्शनमें ज्ञानात्मक और क्रियात्मक पक्ष संग संग रहे हैं। दूसरे अर्थोंमें, दर्शन और योग एक-दूसरेसे संवद्ध हैं। यह अनिवार्य भी है। ज्ञान जीवनका पथप्रदर्शक प्रकाश है, पर जीवन आगे वढ़ेगा तो उसे और आगेका ज्ञान प्राप्त होगा। यदि मेरी इन्द्रियां और भावावेग तुच्छ उपभोगमें आसक्त हैं तो मेरी बुद्धि आखिर कहाँ तक विशालतामें उड़ान ले सकेगी? और उस उड़ानमें कितनी सच्ची जिज्ञासा होगी?

यदि दार्शनिक चिंतनके साथ समग्र जीवनका उचित विकास होगा तो बुद्धि भ्रमित नहीं होगी। वहाँ तो सुन्दर निश्चयात्मक ज्ञानका विकास दिखाई देगा। परंतु दार्शनिक पोथियोंका पठन-पाठन तो प्रधान उद्देश्य हो, चिंतन भी कम हो और यथार्थ दार्शनिक जीवन-जिज्ञासा हो नहीं, तव सम्मतियोंके जंगलमें मनुष्य-जीवनका सामान्य रास्ता खो भी सकता है।

दर्शन वास्तवमें एक सजग जिज्ञासा है। जैसे कोई भी ज्ञानका क्षेत्र तत्संबंधी जिज्ञासाकी अपेक्षा रखता है। बिना जिज्ञासाके ज्ञानोपलब्धि नहीं होती। परंतु दर्शन विशेष रूपसे जिज्ञासाकी अपेक्षा रखता है? इसके विषय, अंतिम सत्य और अंतिम सत्ता, अपने स्वरूपसे ही बिना सजग जिज्ञासाके कल्पनासे भी ग्राह्य नहीं होंगे। सहज जिज्ञासा होने पर मनुष्य जिज्ञासाके सहारे दार्शनिक भावमें सहज ही विकसित हो सकता है। उसके लिए दार्शनिक साहित्य पूर्वका और पश्चिमका सब, उपयोगी साधन बन जायगा। जिज्ञासा विनम्र हो परंतु हो आत्म-विश्वासपूर्ण अथवा आत्म-विश्वासकी अभीप्सावाली।

उपनिषदोंमें कैसा उदार, स्वतंत्र, जिज्ञासापूर्ण विचार, चिंतन और अनुभवका वातावरण मिलता है? उपनिषदोंके वाद अनेक बार दार्शनिक भावनाका सुन्दर–उज्ज्वल स्वरूप हमें अपने इतिहासमें देखने को मिलता है। परंतु उपनिषद् इस संबंधमें अद्भुत रूपमें आनंददायक हैं।

अव जवकि भारत अपने स्वभाव और प्रतिभाको स्वतंत्रतापूर्वक पुनः विकसित करना चाह रहा है, दार्शनिक भाव — भावनाकी दृष्टिसे उपनिषद् हमारे लिए विशेष दृष्टांत रूप उपस्थित होते हैं। उनमें भी प्रिय है उनकी भावना, वातावरण, उनकी जिज्ञासा, उनका स्वातंत्र्य, आत्मविश्वास, सत्यप्रेम आदि।

वरुण ऋषिका पुत्र भृगु अपने पितासे निवेदन करता है, 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति'–भगवन्, मुझे ब्रह्मके विषयमें शिक्षा दें। वरुण उत्तर देते हैं, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत'––जिससे ये प्राणी उत्पन्न होते हैं, जिससे उत्पन्न हुए जीते हैं, और जिसमें जा कर प्रवेश करते हैं, उसे जाननेकी जिज्ञासा कर, वही ब्रह्म है। उसने तप किया।

अन्न, प्राण, मन, विज्ञान और आनन्द सत्ताके पाँचों स्तरोंके संबंधमें वारी-बारीसे वरुण कहते हैं, ये सब ब्रह्म हैं, इनको तू ब्रह्मरूप जाननेकी जिज्ञासा कर। 'तद्विजिज्ञासस्व।' तू इन्हें ब्रह्मरूप जान और ऐसा जाननेकी जिज्ञासा कर। यह अत्यंत सुंदर और महत्वपूर्ण अंतर है। वरुण भृगुकी स्वतन्त्रताको स्वीकार करते हैं। वे उस पर अपना मत लादते नहीं, बल्कि जाननेकी जिज्ञासा प्रेरित करते हैं और इस ज्ञानोपलब्धिके लिए भृगु तप करता है। अन्न, प्राण, मन, विज्ञान और आनंद विषयक यथार्थ ज्ञानके लिए वह पुनः पुनः तप करता है। चित्तको एकाग्र करता है, जीवन मात्रकी साधना करता है। तपके विना ज्ञान मानों है ही नहीं।

एक और जगद्जिज्ञासाका स्वरूप है: 'सत्यं भगवो विजिज्ञासम'–मैं सत्यको जानना चाहता हूँ।

उपनिषदोंके सिद्धान्तोंसे यहाँ हमारा प्रयोजन नहीं, बल्कि उनकी भावनासे है। इस भावनामें कितनी गम्भीर जिज्ञासा है। जिज्ञासा ही वास्तवमें दार्शनिक खोजका मौलिक तत्त्व है। यदि यह शुद्ध हो तो दार्शनिक उपलब्धि आनंददायक होगी ही।

एक और प्रसंगमें गुरु और शिष्य दोनों मिल कर अभीप्सा करते हैं कि हमारा इकट्ठा यश हो, हमारा इकट्ठा ब्रह्मतेज वढ़े।

और जनककी बुलाई ब्रह्मवेत्ताओंकी सभामें ब्रह्मवेत्ताओंके संबंध कितने सुन्दर दिखाई देते हैं। याज्ञवल्क्यके प्रति कैसा आदरका भाव है। गार्गी कैसी अद्भुत दृष्टि और भावनावाली है और सारी सभामें कितना ऊँचा उसका स्थान है।

अनेक ऐसे प्रसंग हैं जो उपनिषदोंकी अद्भुत भावनाओं सत्य, उदारता तथा गंभीर प्रेमको हमारे सामने उपस्थित करते हैं और ये भावनाएँ हमारे नये दार्शनिक उत्थानके लिए कैसा अपूर्व पथप्रदर्शन कर सकती है?

नवीन भारत और दर्शन

दर्शनका विषय हम समग्र सत्य और सत्ता कहते आए हैं। परन्तु इन्हींके अंतर्गत जीवनके समस्त क्षेत्र आ जाते हैं। भारतीय ज्ञानकी एक मौलिक दृष्टि यहाँ स्मरणीय है। नाट्यशास्त्र अपने अभीष्ट क्रियात्मक विषयका विवेचन करनेके साथ साथ अपनी सारी विद्याका ब्रह्मके साथ भी संबंध जोड़नेकी आवश्यकता मानेगा। व्याकरणके लिए भी यह आवश्यक है कि वह अपने आपको अंतिम सत्तामें प्रतिष्ठित करे। यह एक विलक्षण दृष्टिकोण है। निश्चय ही, जीवनकी हर गतिविधि, जीवनका हर कोई क्षेत्र, वह कितना भी व्यावहारिक क्यों न हो, समग्र अंतिम सत्यमें आधारित तथा प्रतिष्ठित है और जब हम किसी गतिविधि तथा क्षेत्रको यहाँ प्रतिष्ठित देखते हैं और समग्र रूपमें उसकी स्थिति तथा स्वरूपको देखते हैं, तभी हम उसके यथार्थ स्वरूपको जानते हैं।

आज भारत अपने इतिहास मात्रका एक विशेष महान कार्य कर रहा है। लंबे समयके बाद आत्मा सजग रूपसे अपने जीवनको नवसृष्ट कर रहा है। आज मानों उसका प्राचीन इतिहास उसे देख रहा है और उसकी भविष्य मात्रकी विशाल जातीय भवितव्यता देख रही है। आज भारत ऐसी स्थितिमें है। यह स्थिति और उसका अनेकविध सृजन सब भारतीय दर्शनके हाथमें है। भारतीय मानव जैसे दार्शनिक भाववाला व्यक्ति कब अपने जीवनके थोड़े बहुत स्थूल परिवर्तनसे ही संतुष्ट होने जा सकता है और

ऊपर ऊपरकी लीपापोती उसे क्या प्रसन्न करेगी ? सजग दर्शन ही भारतीय मानवकी दार्शनिक भावनाको तृप्त कर सकता है। दर्शनके विशाल, उदार, समग्र सत्य और सत्ताके से उदार और विशाल भावमें सारे जीवनको नवसृष्ट करना होगा। भारतीय जीवनके सामने आज अनेक विशेष महत्वपूर्ण प्रश्न मौजूद हैं। भारतके राष्ट्रीय मानसका नवीन और सच्चा स्वरूप क्या है अथवा होना चाहिए, व्यक्ति और समष्टिके संबंध कैसे निर्धारित हों, विशिष्ट समाजों और राष्ट्रके आंतरिक संबंध, भारत और जगत्के संबंध, विज्ञान और उद्योगीकरण और भारतीय संस्कृति, आध्यात्मिकता और व्यावहारिकता, सर्वधर्म सम्बन्ध और नवीन जीवन, राज्य, सत्ता और नैतिक-आध्यात्मिक जीवन, और वास्तविक जीवन-विकास, भारतसे आध्यात्मिक देनकी माँग और भारतीय जीवनकी सच्ची भवितव्यता आदि अनगिनत प्रश्न, दुविधाएँ और संकट हमारे सामने प्रस्तुत हैं। क्या इनका समाधान बिना गंभीर शुद्ध विचार के, बिना सत्य-दृष्टिके ही किया जा सकता है?

यही है आज भारतीय दर्शनका विशाल और महान् उत्तरदायित्व। राजा राममोहन रायके समय से लेकर इन प्रश्नों पर कुछ चिंतन बराबर होता रहा है, परंतु यह नहीं कहा जा सकता कि भारतीय दर्शनने सजग रूपसे इस कर्तव्यको पहचाना हो और इसे निभानेकी कोशिश की हो। चिंतन जितना हुआ है वह अधिकांशमें समाज-सुधारसे प्रेरित होकर हुआ है अथवा राजनैतिक स्वाधीनतासे अनुप्राणित होकर हुआ है। शुद्ध दार्शनिक भाव और भावनाके चिंतन, सत्य और सत्तामें प्रतिष्ठित चिंतनका राष्ट्रीय प्रवाह अभी चलता है।

श्री अरविन्दका दृष्टान्त

वैयक्तिक दृष्टान्तके रूपमें श्री अरविन्दने इस कार्यको अपनाया था। सत्य और सत्ताकी दृष्टिसे तथा भारतीय दर्शनके सृजनशील प्रवाहके रूपमें उन्होंने भारतीय जीवनके वैयक्तिक निर्माण और शिक्षा, समाज-निर्माण तथा राष्ट्रीय विकास, मानव-एकता, भारतीय भवितव्यता, साहित्य, कला आदि प्रश्नों पर एक मौलिक दृष्टि ही प्रस्तुत नहीं की, बल्कि भारतीय दर्शनकी क्रियात्मक परंपराके अनुरूप इन आदेशोंको अपनी आश्रम-प्रयोगशालामें चरितार्थ करनेका भी यत्न किया। वहीं पर वर्तमान जीवनके अन्य प्रश्नों पर भी परीक्षण करना स्वीकार किया। मशीन और संस्कृति, कर्म और ध्यान, देश-विदेशके संबंध, मानव और भाषा, व्यवसाय, उद्योग और जीवन-विकास आदि अनेक प्रश्नोंको गंभीर दार्शनिक सुविचार और परीक्षाका विषय बना कर, उनपर सत्य दृष्टि निर्माण करनेका यत्न किया।

इस दृष्टांत द्वारा भारतीय दर्शनने वर्तमान दर्शन मात्रके लिए एक नये आदर्शको प्रस्तुत किया है। यह है सर्वांगीण ज्ञान, सर्वांगीण संस्कृति और सर्वांगीण व्यक्तित्वका आदर्श। इन सबमें केन्द्रीय विचार है अतिमानसकी सर्वांगीण चेतनाका। मन वहिर्मुख है और खण्ड भाववाला है। अतिमानस अंतर्मुख, स्वयं सत् और एकीकृत चेतना है। और यह अन्न, प्राण और मनके विकासक्रममें अन्न, प्राण और मनकी श्रेणीका ही एक आगामी कारण है। आज ज्ञान, संस्कृति, व्यक्तित्व सब मनके खण्डमय मानदण्डोंके अनुरूप कल्पित किए जाते हैं। भारतीय दर्शनका यह नया संदेश है कि अतिमानस हमारे सामने अद्भुत एकत्वका आदर्श उपस्थित करता है। मानों जीवन-प्रवाह आज हमें जागतिक संस्कृति, समग्रतापूर्ण ज्ञान तथा एक विशालतर सर्वांगीण व्यक्तित्व-विकासकी ओर प्रेरित तथा प्रचारित कर रहा है। दार्शनिक वादों, धार्मिक विश्वासों, सांस्कृतिक विशिष्टताओं आदि सभी विविधताओं और विभेदोंको एक विशालतर एकीकृत चेतना के आसनसे देखनेकी आवश्यकता है। आजके समृद्ध और भेदपूर्ण जीवन और जगत्का आध्यात्मिक, बौद्धिक, सामाजिक और राजनैतिक एकीकरण हमारा प्रश्न है और यही प्राचीन भारतीय दर्शनका नवीन संदेश है।

यहाँ हम श्री अरविन्दके कुछ अपने शब्दोंको स्मरण कर सकते हैं। वे कहते हैं: "वस्तुओंको स्थिर रूपसे तथा उनको समग्र भावसे देखना, मनके लिए संभव नहीं, परंतु परात्पर अतिमानसका तो यह अपना स्वभाव ही है।"

पुनः एक वचन है: "एकतामें विभिन्नता व्यक्त-जगत्का नियम है, अतिमानसिक एकीकरण तथा संगठन इन विभिन्नताओंको समस्वरतामें लाएगा। क्योंकि इन्हें मिटा देना प्रवृत्ति निहित आत्मतत्वका आशय नहीं है।" इसी सत्यको एक और वचन खोल कर "विभिन्नता और विरोधमें निहित एकता मानव-धर्मों और दर्शनोंकी विविधताका रहस्य है, क्योंकि वे सभी उस एकमेव सत्यके किसी प्रतीक तथा किसी गौण भावको प्राप्त करते हैं, अथवा किसी भागका स्पर्श अरते हैं, या उसके अनन्त स्वरूपोंमेंसे किसीको देख पाते हैं।"

दर्शन तथा बौद्धिक जिज्ञासाका मानव-विकासमें क्या स्थान तथा महत्व है, इस संबंधका एक कथन भारतीय दार्शनिक विकासके लिए विशेष महत्वपूर्ण हो सकता है। वे कहते हैं:

"उच्चतम ज्ञानकी ओर वौद्धिक प्रवृत्ति एवं मन द्वारा उसकी प्राप्ति मानव सत्तामें 'प्रकृति' की इस विकासात्मक क्रियाकी एक अनिवार्य सहायक है। साधारणतया ऊपरी तल पर मानवमें विचार एवं कर्मका प्रमुख यंत्र तर्कबुद्धि अर्थात् निरीक्षण करनेवाली, समझने और क्रमबद्ध करनेवाली बुद्धि है। आत्माकी किसी भी संपूर्ण प्रगति या विकासमें, अंतःस्फुरणा, अंतर्दृष्टि, आंतरिक वोध, हृदयकी भक्ति, आत्माकी वस्तुओंकी गहरी और सीधी जीवन-अनुभूति को ही विकसित नहीं करना है, वरन् बुद्धिको भी आलोकित और संतुष्ट करना है। हमारे विचार और तर्कशील मनको, हमारी प्रकृतिके उच्चतम विकास और क्रिया के लक्ष्य, ढंग और सिद्धांतोंको और उस सबके सत्वको जो इसके पीछे स्थित है, समझने और उनके विषयमें एक युक्तिसंगत और व्यवस्थित विचार बनानेमें सहायता दी जानी चाहिए। आध्यात्मिक उप-लब्धि और अनुभूति, एक अंतःस्फुरित और साक्षात् ज्ञान, आंतरिक चेतनाकी तथा आत्मा और एक घनिष्ठ आत्मबोधकी उन्नति एवं आत्मदृष्टि तथा आत्मिक अनुभूति ही इस विकासके उचित साधन हैं। किंतु साथ ही चिंतनशील और समीक्षक तर्कबुद्धिकी सहायता भी बड़ा महत्व रखती है। यदि कुछ लोग इसके विना काम चला सकते हैं, क्योंकि उनका आन्तरिक वास्तविकताओंके साथ स्पष्ट और सीधा संपर्क है तथा वे अपनी अनुभूति और अंतर्दृष्टिसे संतुष्ट हैं, तो भी समस्त क्रियाचक्रमें इसका होना अनिवार्य है। यदि सर्वोच्च सत्य एक आध्यात्मिक सद्वस्तु है, तो भी समस्त क्रियाचक्रमें इसका होना अनिवार्य है। तो मानवकी बुद्धिके लिए यह जानना आवश्यक है कि मूल 'सत्य' का स्वभाव क्या है, साथ ही इसके शेष सत्ताके साथ, हमारे और विश्वके साथ, संपर्कोंका सिद्धान्त क्या है। बुद्धि अपने आपमें आध्यात्मिक वस्तुके साथ हमारा संपर्क स्थापित करनेमें समर्थ नहीं है, किंतु वह 'आत्मा' के सत्यके विषयमें मानसिक रचना बनाकर हमारी सहायता कर सकती है, यह रचना मनके समक्ष इस 'सत्ता' की व्याख्या करती है और अधिक सीधी खोजमें भी प्रयुक्त की जा सकती है, बुद्धिकी इस सहायताका बड़ा भारी महत्व है।

"यहां यह भी कह देना होगा कि आध्यात्मिक अनुभव पर बुद्धिका आलोचनात्मक नियंत्रण एक वाधा हो सकता है तथा उस पर भरोसा नहीं किया जा सकता, क्योंकि वह एक निम्न प्रकारका आलोचक है जो उच्चतर प्रकाशके क्षेत्र पर प्रक्षिप्त किया जाता है। सच्ची नियंत्रक शक्ति, एक आंतरिक विवेक, एक आंतरात्मिक वोध एवं कौशल, ऊपरसे एक उच्च हस्तक्षेप अथवा एक स्वाभाविक प्रकाशपूर्ण आंतरिक पथप्रदर्शन है। किंतु फिर भी यह विकासकी दिशा आवश्यक है, कारण आत्मा और तर्कबुद्धिके मध्यमें एक सेतु होना ही चाहिए। एक आध्यात्मिक बुद्धि या कम-से-कम एक आध्यात्मिक बुद्धिका प्रकाश हमारे संपूर्ण आंतरिक विकासक्रमकी पूर्णताके लिए आवश्यक है, और उसके बिना, यदि अन्य गहनतर पथप्रदर्शन भी नहीं है, तो आंतरिक क्रिया भ्रांत और अनुशासनहीन, गंदली तथा अनाध्यात्मिक तत्वोंसे मिश्रित और अपनी उदारतामें एकपक्षीय या अपूर्ण हो सकती है। 'अज्ञान' के समग्र 'ज्ञान'में रूपांतर-के लिये हमारे अंदर एक ऐसी आध्यात्मिक बुद्धिका विकास, जो उच्चतर प्रकाशको ग्रहण करनेके लिये तैयार हो तथा जो उसका संचार हमारी प्रकृतिके समस्त भागोंकी ओर कर सकती हो, अत्यंत महत्व-पूर्ण मध्यवर्ती आवश्यकता है।"

☆ ☆ ☆ तत्त्वदर्शी श्री अरविन्द

श्री नारायणप्रसाद बिन्दु, श्री अरविन्द-आश्रम, पॉंडिचेरी

अमा निशाके बाद प्रतिमास अम्बरमें दूजका चाँद निकल आता है। तदनन्तर जहाँ अंधकारका एकाधिपत्य था वहाँ प्रकाशका प्रभुत्व हो जाता है। किंतु मानवके भाग्याकाशमें जो अंधकार छाया है, उसका कभी अवसान होगा?

चिरदुखिया भूमिका अंचल आज अश्रुजलसे पूर्ण है। उसके दुःखका पारावार नहीं। यदि कहा जाय कि उसके अश्रुजलसे ही सागरका जल खारा हो उठा है, तो इसमें तनिक भी अतिशयोक्ति न होगी। जगतीमें अन्नकी कमी नहीं है, धनकी कमी नहीं है, आजका संसार क्षुद्र वा कंगाल नहीं है, कमी इस बात की है कि लोगोंके पास दृष्टि नहीं है।

जिस युगमें हम रह रहे हैं उसे श्री अरविन्दने महान् कहा है। मानवको सुखी करनेके लिये विज्ञानने क्या नहीं किया? पर जिनके पास सब कुछ है वे भी क्या रोग-शोक, दुःख-द्वन्द्वसे बरी हो सके? सामान्य जनकी आवश्यकताएँ इतनी बढ़ गयी हैं कि वह पिसा जा रहा है, पर कोई मुख फेर कर खड़ा होना नहीं चाहता। उसके भीतर विभिन्न प्रकारकी वृत्तियाँ, आकांक्षाएँ, भावनाएँ आपसमें होड़ ले रही हैं, मरना मारना, दुःख देना, दुःख भोगना – इन सबको आजका मानव इसी आशासे सहन करता है कि ये उसे किसी आदर्श तक पहुँचा देंगे। इससे मानव-जीवन बड़ा जटिल हो गया है। आजके जीवनमें कितना कीचड़, कितना स्वार्थ, धोखा और झूठ है यह किससे छिपा है?

जैसे सागरमें खलबली है वैसे ही मानव-जीवनमें आज हलचल है। कोई किसीकी नहीं सुनता। सब अपनी अपनी हाँक रहे हैं। दुर्भावना और दुर्वासनाओंकी ऐसी आँधी चल पड़ी है कि लोग तिनकेकी तरह उड़े जा रहे हैं। पुराने आदर्श पर मनुष्यकी आस्था नहीं रही। पतझड़के पत्तेकी तरह पुराने आदर्श टूट रहे हैं, पर किसी नूतनका विकास नजर नहीं आता। धर्मको मनुष्यने ताक पर रख दिया है, नैतिकताके बंधन तोड़ दिये गये हैं। वर्तमान अंधकारमय दीख रहा है और भविष्य अज्ञात है। मनुष्य कोई ऐसी डाल नहीं पा रहा जिसे पकड़कर खड़ा हो। आज मानव भगवान्की पुकार नहीं सुन पाता। आसुरिक शक्तियाँ उसे हर तरहसे विवश किये हैं। सब कुछ मानवके कर-तल-गत है, पर उसके दुःखका अंत नहीं।

पूर्व तमकी कब्रसे उठा है, पर वह निश्चय नहीं कर पाता कि अगला कदम किधर धरे। दुनिया आज दो खेमोंमें बँट गयी है। सामान्य स्तरके लोगोंका साम्यवादकी ओर इतना झुकाव है कि आधी दुनियाका सर उसके आगे झुक गया है। चिरागकी लौको सूर्यालोक समझकर लोग बे-तहाशा दौड़ लगा रहे हैं। मानवता आज जैसे भयंकर रोगोंसे पीड़ित है। मार्क्स जैसे वैद्यकी दवासे उसकी पीड़ा कुछ कम हो सकती है, पर उसकी छाती पर दुःखका जो पहाड़ पड़ा है, वह हट नहीं सकता। राजनीति, अर्थनीति अग्निको दबा सकती हैं, बुझा नहीं सकतीं। वसुधाके वक्षःस्थल पर काली शक्तियोंका प्रभाव इतना बढ़ गया है, वे इतनी प्रबल हो उठी हैं कि इच्छा रहते भी लोग सत्पथ पर चल नहीं पाते। इससे प्रत्यक्ष है कि समस्या बाह्य नहीं आंतरिक है। इस संबंधमें माताजीके ये शब्द द्रष्टव्य हैं:

"असत्यके अधिपति आज बेचारी मानव-जाति पर प्रायः पूर्ण रूपसे अधिकार जमाये हुए हैं। मनुष्यकी निम्नतर प्राणशक्ति एवं निम्नतर प्राणिक-सत्ता ही नहीं अपितु उसका संपूर्ण मन इनके अधीन है। वह अनगिनत प्रकारसे इनकी पूजा करता है, क्योंकि ये अपनी धूर्ततामें अत्यंत प्रवीण हैं और नाना ढंगके लुभानेवाले वेषोंमें अपने स्वार्थोंको सिद्ध करनेकी चेष्टा करते हैं। परिणाम यह होता है कि मनुष्य अपने असत्यसे ऐसे चिपट जाते हैं जैसे यह कोई खजाना हो, इसे वे जीवनकी सुन्दरतम वस्तुओंसे भी

अधिक स्नेहपूर्वक पालते-पोसते हैं। इसकी रक्षाके संबंधमें शंकित होकर वे इसे अपने अंदर सावधानीसे गहरा गाड़ देते हैं; किंतु जब तक वे इसे बाहर निकालकर भगवान्को समर्पित नहीं कर देंगे तब तक उन्हें सच्चा सुख कभी नहीं प्राप्त होगा।"

कभी लोग पत्थरसे पत्थर घिसकर रोशनी करते थे, आज स्विच दबाकर रोशनी करते हैं। युगकी माँग चिरागकी नहीं सर्चलाइटकी है—महाप्रकाशकी है, जिसके उजालेमें मनुष्य अपना भविष्य बाँच सके।

आज मानवको एक ऐसे सुव्यवस्थित और सुगठित दर्शनकी आवश्यकता है जिसके मूलमें सामाजिक और आध्यात्मिक मूल्य हों, जिसके आलोकमें वह प्रत्येक समस्याके हलका अनुसंधान कर सके।

साम्यवाद सुख-शांतिका एक नया संसार बसाना चाहता है; पर वह मानवको ऐसा पशु बना देता है, जिसे बस चारेसे ही काम है। दुनियामें एक ओर तो सर्वत्र सर्वांगीण शांतिका नारा लगाया जा रहा है, दूसरी ओर राकेट और एटम बमका अंधाधुंध निर्माण हो रहा है। चाँदके बिना चाँदनी छिटक सकती है? आध्यात्मिकताके बिना शाश्वत शांतिका शिलान्यास हो सकता है?

एक समय था, संसारको वमन सदृश त्याग कर मुक्तिकी तलाशमें निकल पड़ना ही श्रेय माना जाता था। योगकी, साधनाकी बात आज कोई सुनना नहीं चाहता। भगवान्से लोगोंको जीवनमें विशेष आशा नहीं। सुतरां, भगवान् दुनियासे इतनी दूर चले गये कि जगतीके अंचलसे उनका नाम ही लुप्त होनेको है। सद्वृत्तियोंको स्वार्थ चबा गया है, विश्वासके सिरहाने छल-कपट पहरा दे रहे हैं। इसीका फल है कि दुःखसे दुनिया कटे बकरेकी तरह तड़फ रही है।

संक्षेपमें यह है आजकी समस्या और यह है समयकी माँग। अब देखना है कि श्री अरविन्दका दर्शन इस माँगकी कहाँ तक पूर्ति करता है, युग-समस्याका कैसे निराकरण करता है।

श्री अरविन्दके विचारमें मानव-जीवनमें जो जटिलताएँ आ गयी हैं उनका निराकरण मनके द्वारा नहीं हो सकता। अब विचारणीय प्रश्न यह है कि उनके ऐसा कहनेका आधार क्या है? मनकी बुराइयाँ और कमियाँ क्या हैं?

मानसिक शक्ति पर यूरोपका अगाध विश्वास है। वैज्ञानिकताका आधुनिक मानव पर इतना प्रभाव है कि एक तरहसे वही उसके दृष्टिकोणको परिचालित करती है। देखना है कसौटीके इस पत्थर पर श्री अरविन्दका दर्शन कैसा उतरता है? जो दर्शन समयकी माँगको पूरा नहीं करता, वह पच कर जीवनका अंग नहीं बन सकता, उसकी जड़ जमीनमें नहीं जम सकती।

बुद्धि-बलसे आत्मिक बलकी ओर प्रयाण

विज्ञानकी जो देन है उसे श्री अरविन्द अस्वीकार नहीं करते। वह यह नहीं चाहते कि जबतक उच्चतर ज्ञान एवं शक्तियाँ हमारे भीतर अच्छी तरह जड़ न जमा लें, भौतिक ज्ञानकी उपेक्षा की जाय; उसके सत्यका एक कण भी नष्ट होने दिया जाय। उसके बिना आध्यात्मिक ज्ञानको पूर्ण रूपसे प्रकाशित होनेका अवसर नहीं मिलता। बीचकी सीढ़ियोंको पार किये बिना कोई छतपर नहीं पहुँच सकता।

भौतिकवादके अनुसार स्थूल इन्द्रियाँ ही ज्ञानके एक मात्र साधन हैं, उनसे परे जानेका और कोई उपाय नहीं। 'यह मानना ही होगा कि भौतिकवाद ने मनुष्यकी बहुत बड़ी कमीको पूरा करनेका प्रयास किया है और उसके इस महान् उपकारको भुलाया नहीं जा सकता।' उसने मानवके हाथोंमें इतनी बड़ी शक्ति दी है कि प्राचीन लोगोंको इस पर विश्वास ही न होता। उधर मनके द्वारा निरीक्षण और परीक्षण करनेकी जो पद्धति है, उसके भी अपने लाभ हैं—उससे भूलकी संभावना बहुत कम हो जाती है, पर जो ज्ञान प्राप्त होता है वह अति सीमित है।

मानसिक अनुसंधानोंकी दूसरी कमी यह है कि उनके द्वारा अन्तर्दृष्टि नहीं खुलती। मूल-भ्रांतिकी नगरीसे निकलनेके बदले मनुष्य उसीमें उलझता चला जाता है। मन-बुद्धिके भरोसे रहनेमें एक और हानि यह है कि जो कुछ ज्ञान मानव अर्जित करता है, उसे अपनी वासनाओंकी पूर्तिमें व्यय कर देता

है। इससे उसकी चेतना बहिर्मुख हो जाती है। वह अपने चारों ओर ऐसी दीवार खड़ी कर लेता है कि उसके भीतर विश्व-चेतनाकी एक किरण भी प्रवेश नहीं कर पाती। यही दीवार उसके लिये बन्दीगृहका काम करती है। भगवान् पर उसका भरोसा नहीं, अपनी आत्माकी आवाज वह सुन नहीं पाता, इसलिए मनके कहे अनुसार उसे चलना पड़ता है। मन-प्राणके फेरमें पड़ कर मनुष्य व्याकुल हो उठता है।

जब चेतना बहिर्मुखी हो जाती है, मनुष्य सबसे अपनेको पृथक् देखने लगता है। 'आप सुखी तो जग सुखी'की भावना उसमें घर कर लेती है। दूसरोंसे साठ-गाँठ भी वह स्वार्थवश करता है। पाश्चात्य जगत्में ये बातें विशेष रूपसे देखनेमें आती हैं। वहाँ जनतंत्र, समाजतंत्र, राजतंत्र सभी अहं-केन्द्रित हैं। फलतः अहंता इतनी बढ़ जाती है कि जिसे मन स्वीकार नहीं करता, उस ओर व्यष्टि या समष्टि भ्रूक्षेप भी करना नहीं चाहती और वही परस्पर विरोधका कारण बनता है। मानव-जीवनमें संकटका जो जाल बिछा है उसका यही कारण है।* मानवके समस्त दुःखकी जड़ मनमें है।

मन-बुद्धिकी सबसे बड़ी कमी यह है कि उसके द्वारा पूर्ण ज्ञानकी प्राप्ति नहीं हो सकती। वह हमें अतिभौतिक लोकोंका कोई संधान नहीं दे सकता। बुद्धिकी दूरबीनसे आत्माके दिग्दिगंत विस्तृत राज्यका पता नहीं पाया जा सकता। मनके पंख पर चढ़कर हम ग्रहोंका छायाचित्र खींच सकते हैं, पर तदात्मताके द्वारा जिस ज्ञानकी प्राप्ति होती है उसकी तुलना नहीं हो सकती।

'भौतिकवादके अनुसार हमारा प्रत्यक्ष जगत् ही एक ऐसा तत्त्व है जिसका कुछ निश्चय हो सकता है, इसके परे या तो कुछ है ही नहीं और है तो उसे जाननेका कोई उपाय नहीं।' श्री अरविन्द कहते हैं: यदि इसे मान लिया जाय तो संन्यासीका यह हठ भी अनुचित नहीं ठहराया जा सकता कि ब्रह्म ही एक मात्र सत्य है और यह प्रत्यक्ष जगत् मनकी गढ़ी हुई माया मात्र है।

हमारी इन्द्रियाँ सूक्ष्म तत्त्वोंको ग्रहण नहीं कर पातीं इसलिए यदि कोई उसे मिथ्या कहे तो इसमें आश्चर्य क्या? किंतु इन्द्रियोंके द्वारा जो कुछ ग्रहण नहीं हो सके उसे क्या हम चुटकी बजाकर उड़ा देंगे? सदा स्थूल पर ही हम आश्रित रहें, तो क्या कभी आगे बढ़ सकेंगे, उन्नतिके पावक पथ पर पग धर सकेंगे?

जबसे मनुष्यने सोचना विचारना सीखा है उसे अतीन्द्रिय तथ्योंकी अनुभूतियाँ होने लगी हैं। 'वैज्ञानिकोंको इन सूक्ष्म तथ्योंका जो अभीतक पूर्णाभास नहीं मिला उसका कारण यह है कि उनकी गवेषणाकी पद्धति ही अभी तक अधूरी तथा दोषपूर्ण है।' 'दिव्यजीवन'के तीसरे परिच्छेदमें श्री अरविन्द लिखते हैं कि स्थूलकी भाँति सूक्ष्मका क्षेत्र भी सत्य है। उर्ध्वलोकोंका भी अपना एक अस्तित्व है, इस विश्वलीलामें उनका भी एक छन्द है, उनकी भी विपुल रूप-रेखाएँ हैं। हमारी पृथ्वीपर भी उनका प्रभाव पड़ता है, उनके प्रतिनिधि यहाँ भी कार्य करते हैं। अतएव भौतिक, अतिभौतिक दोनोंका ज्ञान हमें प्राप्त करना होगा, अन्यथा मानवको चिरकाल तक मनकी चौहद्दीके भीतर ही चक्कर काटते रहना पड़ेगा।

समाज-सेवा, शांति-सेना, उत्तम-शासन, अन्तर्राष्ट्रीय-संगठन, निरस्त्रीकरण आदि सामयिक उपचारोंसे कुछ लाभ हो सकता है, पर इनमेंसे कोई भी युग-समस्याका स्थायी समाधान नहीं है; इससे मानवके जड़ स्वभावमें आमूल परिवर्तन नहीं आ सकता, नरकके जिस कीचड़में वह मग्न है, उससे उसकी निष्कृति नहीं हो सकती।

नवयुगके द्वार पर

द्वितीय विश्वयुद्धके बादसे सभी एक नई दुनिया बसाना चाहते हैं, पर उसकी बुनियाद किस पर होगी, वह नई दुनिया कैसी होगी, इसका किसीको पता नहीं।

आधुनिक विचारकोंमें बरट्रेंड रसेलका अपना विशिष्ट स्थान है। वे एक जगह लिखते हैं: "मुझसे बहुधा प्रश्न किया जाता है कि आजके संसारके सामने जो घोर अंधकार छाया है उसमें आशाकी कोई

* The whole crux of difficulties of human life lies here. (Sri Aurobindo)

किरण है या नहीं। मुझे इस बातका पूरा-पूरा विश्वास है कि संसार और मानव-जातिका भविष्य अंधकार-पूर्ण नहीं है। हमारे सामने जो अंधकार है, उसमें आशाकी कोई-न-कोई किरण अवश्य है। मैं इस किरण-को स्पष्ट रूपसे देख रहा हूँ। किंतु उसकी परिभाषा नहीं कर पा रहा। मेरा दृढ़ विश्वास है कि आगे आनेवाला संसार आजके संसारकी तुलनामें कहीं अधिक सुन्दर होगा, किंतु मैं यह नहीं बता सकता कि उस सुन्दर संसारके आनेमें कितना विलम्ब है।"

श्री अरविन्द केवल रोटीका सवाल हल करने नहीं आये थे। अंधकारसे अंधकारको दूर नहीं किया जा सकता। मानव-जीवनमें वे जो क्रांतिकारी परिवर्तन लाना चाहते हैं, वह किसी बाह्य प्रक्रियासे नहीं आ सकता। वह बुद्धिका दृष्टिकोण बदलना मात्र नहीं है। बुद्धिका युग अपनी समाप्ति पर है। मानवको वे उस भँवरसे वाहर निकाल ले जाना चाहते हैं, जिसके चक्करमें वह जा कर फँस गया है।

उसे अब और रोना नहीं है, बहुत हो चुका। उसे अब वह विद्या चाहिए जो उसे देवों जैसा चरित्रवान् बनाये, देवोंकी कोटिमें ला बैठाये।

मुख्य बात यह है कि क्या मन-बुद्धिके अतिरिक्त ज्ञानार्जनका कोई ऐसा साधन है, जो प्रगतिशील मानवको इस पंकिल परिधिसे निकालकर अन्तिम मंजिलका आभास दे। यदि है तो उसे आयत्त करनेकी पद्धति क्या है? इस प्रश्नको एक और तरहसे उठाया जा सकता है। यदि आत्माको इन्द्रियोंके द्वारा नहीं जाना जा सकता तो उसे जाननेका उपाय क्या है? उत्तर होगा—अनुभवसे जानना, तदात्मता द्वारा उसकी अनुभूति प्राप्त करना। श्री अरविन्दके शब्दोंमें वह पद्धति है ज्ञेयके साथ एकत्व द्वारा ज्ञान प्राप्त करना। इसे तदात्मता-लभ्य ज्ञान कहते हैं। इसका अर्थ है, जिसे जानना चाहते हैं वही हो जाना। भगवान्को जानना चाहते हैं तो उनके साथ तदात्मता प्राप्त करना। इस प्रकार जो ज्ञान होता है वही सच्चा ज्ञान है। वैज्ञानिक ढंगसे प्राप्त ज्ञानसे यह उपलब्धि सर्वथा भिन्न है।

माताजीका कथन है: "जब तुम्हें भागवत सत्यकी प्रतीति हो जाती है तब तुम्हें यह स्वयं अनुभव होने लगता है कि समस्त संसार अज्ञानवश सिर नीचे और पैर ऊपर हवामें करके चल रहा है।"

वैज्ञानिक और योगीके ज्ञानमें क्या अन्तर है यह उन्होंने थोड़ेसे शब्दोंमें बड़े सुन्दर ढंगसे इस प्रकार समझाया है: साधारण चेतनाका शिखर विज्ञान (Science) है। भूतल पर जो कुछ भी है वह विज्ञानके लिए अन्तिम सद्वस्तु है और इसका लक्ष्य है—उसके कार्य-व्यापारकी व्याख्याके लिए सिद्धान्तकी रचना करना। अतएव यह स्थूल मनकी पहुँचके अन्दर अधिकतम ऊँचाई तक जाता है और इस तथ्यात्मकके, जिसे यह सत्य मान लेता है, कारणोंको खोजनेका यत्न करता है। परन्तु वास्तवमें वह "कारणों"को "कार्यों" के अनुकूल घड़ता है, क्योंकि जो कुछ भी है उसे तो पहलेसे ही सच्चा एवं वास्तविक मान लिया है और केवल उसकी मानसिक व्याख्या करनेका ही यत्न करता है। परन्तु यौगिक चेतनाके लिए यह संसार सद्वस्तु नहीं है। मनसे ऊपर अधिमानसमें और फिर अतिमानसमें उठ-कर, यह अन्तिम मूल सत्योंके दिव्य लोकमें प्रवेश करती है और वहाँसे नीचे दृष्टि डालकर देखती है कि उन सत्योंकी यहाँ क्या दशा हो गई है। कैसे विकृत हो गये हैं वे, कैसे पूर्णतया मिथ्याकृत! इस प्रकार तथाकथित तथ्यात्मक जगत् योगीके लिए अतथ्य है और किसी भी प्रकार एकमात्र सत्य सद्वस्तु नहीं है। यह वैसा नहीं है जैसा होना चाहिये, यह लगभग ठीक उलटा ही है; जब कि वैज्ञानिकके लिए यह सर्वथा आधारभूत तथ्य है।

हमारा लक्ष्य वस्तुओंको बदलना है। वैज्ञानिक कहता है कि जो कुछ भी है वह स्वाभाविक है और वह मूलतः नहीं बदला जा सकता। परन्तु वास्तवमें देखा जाये तो जिन नियमोंकी वह प्रायः ही बात करता है वे उसके अपने मनके बनाये हुए हैं; और क्योंकि प्रकृति जैसी भी है उसीको वह अपना असली आधार मानता है, यह जगत् उसके लिए किसी रूपमें भी मूलतः परिवर्तित नहीं होता और न हो ही सकता है। परन्तु, हमारे मतके अनुसार, यह सब कुछ बदला जा सकता है, क्योंकि हम जानते

हैं कि एक ऊर्ध्वस्थित सत्ता भी है, एक दिव्य सत्य भी है जो अभिव्यवितके लिए यत्न कर रहा है। यहाँ स्थिर नियम कोई नहीं है, अपने आग्रहरहित क्षणोंमें विज्ञान भी यह स्वीकार करता है कि नियम निरी मानसिक रचनाएँ हैं। असलमें तो यहाँ घटनाएँ ही घटनाएँ हैं, और यदि मन सभी स्थितियोंका निरीक्षण कर सके तो इसे पता चलेगा कि कोई भी दो घटनाएँ एकसी नहीं हैं। नियम तो मनकी सुविधाके लिए हैं, परन्तु अतिमानसिक अभिव्यक्तिकी प्रक्रिया कुछ और ही है, हम यहाँ तक कह सकते हैं कि यह मनकी प्रक्रियासे बिलकुल उलटी है।

यहाँ सहज ही एक प्रश्न उठता है आजके मानवसे — भूमि पर कीड़े-मकोड़ेकी तरह रेंगनेवाले मानवसे — यह आशा करना कि वह आत्माको जान ले, उसे जीवनमें सक्रिय होने दे, क्या आकाशमें खेती करनेवाली कहावतको चरितार्थ नहीं करता? जिसके जीवन-सागरमें आशा-आकांक्षाकी गगन-चुम्बी तरंगें उठ रही हैं, उसके चित्तकी वृत्तियाँ कभी इतनी शान्त हो सकती हैं कि उसमें सत्यके सूरजकी किरणें प्रतिबिम्बित हों? क्या यह दिवास्वप्न नहीं है?

यह दुस्साध्य भले ही हो, असाध्य नहीं है। जगतीके कोने-कोनेसे किसी नवीन तंत्रके हेतु आज जो पुकार उठ रही है, वह इस बातकी सूचना देती है कि कोई नवीन चेतना पृथ्वी पर प्रकट होनेकी तैयारीमें है। आजसे सौ वर्ष पूर्व किसीकी कल्पनामें भी यह बात आ सकती थी कि मनुष्य शब्दकी चालसे भी तेज गतिसे उड़नेमें समर्थ होगा? श्री अरविन्द हमें आश्वासन देते हैं — "जो कुछ भी ज्ञेय है, सभीका ज्ञान मनुष्य प्राप्त कर सकता है। इस विश्वमें मानवके लिए अज्ञेय कुछ भी नहीं है। जो शक्ति विश्वको नियंत्रित करती है, उसे जाननेकी वृत्तियाँ मानव-पिंडमें मौजूद है। हम उन्हें स्वयं अविकसित पड़ी रहने दें या उनका गला घोंट दें तो बात दूसरी है। प्रकृतिने मानवमें आत्मोपलब्धिकी ऐसी उद्दाम प्रेरणा भर दी है कि बुद्धि लाख रोड़े अटका कर भी उसे सदैव अपने घेरेमें आबद्ध करके नहीं रख सकती। इस युगकी पुकार है कि भौतिक विज्ञानकी संकीर्ण गलीसे निकलकर आगे बढ़ो और अन्य क्षेत्रोंमें भी विजयका डंका बजाओ।"

मनुष्यकी इस प्रगतिको भौतिकवाद अनिश्चित काल तक रोक कर नहीं रख सकता। ज्ञानका संधान ही तो भौतिकवादका भी लक्ष्य है। अतएव इन्द्रिय-ज्ञानकी सीमा पर पहुँचते ही कोई अदृश्य शक्ति मानवको सीमाके बाहर बहा ले जायगी और एक बार इस सीमाको लाँघनेके उपरान्त जिस दृढ़ता और उत्साहसे उसने प्रत्यक्ष जगत् पर अधिकार प्राप्त किया है, उससे भी अधिक उत्साहसे वह लोकोत्तर पर विजय प्राप्त करनेमें जुट जायगा। अतः हम नवयुगके द्वार पर खड़े हैं।

इससे प्रत्यक्ष है कि श्री अरविन्दकी दृष्टि निशीथके नभमें मंडरानेवाले निशाचर पर नहीं है। अतीतकी सायामें वर्तमानकी छाती पर पग धरके वे आगे बढ़ते हैं और हमें उषाकी उस लालीकी ओर अंगुलीनिर्देश करते हैं जिसकी किरणें निबिड़ निशीथके वक्षःस्थलको विदीर्णकर फूटनेको हैं।

नये युगका आह्वान हो चुका है। यह व्यक्तिका नहीं समुदायका युग होगा। इस युगकी उपलब्धि सारे मानव-समाजकी उपलब्धि होगी। इस युगका चरम और परम आदर्श होगा दिव्य जीवन।

दिव्य जीवन

वैदिक कालसे भारतमें जो कुछ सोचा जा रहा था, उसके चित्त-समुद्रमें विचारोंका जो विपुल मन्थन चल रहा था, उसकी परिणति 'दिव्य-जीवन'में ही हो सकती थी। आर्य ऋषिगण जिस मानवताको जन्म देना चाहते थे उसका दार्शनिक आधार कोई ऋषि ही प्रस्तुत कर सकता था। उस आलोकपूर्ण कालसे विभिन्न तत्त्वान्वेषियों द्वारा जो दर्शन तैयार हो रहा था उसका वही रूप हो सकता था जो श्री अरविन्दके हाथों प्राप्त हुआ।' मनुष्यका भविष्य क्या है, दुनिया किस ओर करवट लेनेको है, इस सम्बन्धमें श्री अरविन्दने जो कुछ कहा है वही उन्हें युग-पुरुषके आसन पर समासीन करनेके लिए पर्याप्त है।

एक दृष्टि-सम्पन्न कवि गाता है—

नष्ट भ्रष्ट हो जीर्ण पुरातन, पावक पग धर आवे नूतन।

श्री अरविन्द नूतनका आह्वान करते हैं, किन्तु उन्हें यह अभीष्ट नहीं है कि पुरातनकी राख पर नूतनका निर्माण हो। अतीतकी कमाईको हम गँवा नहीं सकते। उसकी खानोंमें रत्नोंका अभाव नहीं है। भूतसे वर्तमानका सम्पर्क तोड़ा नहीं जा सकता। किन्तु भूतके गीत गानेमें ही हमारे कर्तव्यकी इतिश्री नहीं हो जाती। श्री अरविन्दके मतसे यदि भूत हमारा शुभ्र प्रभात था, तो भविष्य मध्याह्न-सा समुज्ज्वल होगा।

हमारे देशमें सर्व-साधारणकी धारणा है कि आध्यात्मिक जगत्में और किसी नवीन सत्यके आविष्कारकी संभावना नहीं है। जो कुछ ज्ञातव्य है वह ऋषि लोग बहुत आगे कह गये हैं। नवीन कुछ कहनेके लिए उन्होंने बाकी नहीं रखा। आत्मिक जिज्ञासुके लिए वही अन्तिम वाणी है।

मगर आध्यात्मिक जगत्की कितनी भूमिकायें हैं, कितने स्तर हैं, अतिक्रम करनेके लिए कितनी चोटियाँ हैं, इसका कोई अनुमान लगा सकता है? मध्ययुगीन आचार्योंने इस ओर ध्यान नहीं दिया। आर्य ऋषिगण जो कुछ कह गये हैं उसीका पर्यालोचन करते रहनेमें उन्होंने अपने कर्त्तव्योंकी इतिश्री समझी। किसी सर्वथा नूतन पथका आविष्कार करनेकी बात ही स्यात् उनके जीमें नहीं आयी।

पाश्चात्य परंपरा यह नहीं है। पुरातनसे चिपके रहनेके बदले सदा उनका संधान किसी नूतनकी ओर रहा है और इसीलिए उनकी प्रगतिकी धारा सतत नूतन जमीन काटकर, पत्थर फोड़ कर बहती रही है। हमारे देशमें विद्याबुद्धि-निधानोंकी कभी कमी नहीं रही, पर किसी अनजाने पथ पर पग धरनेकी, किसी अश्रुत नूतनके आविष्कारकी धुन यहाँ देखी नहीं जाती।

श्री अरविंदके विचारमें मानव-जीवनका चरम उद्देश्य है जीवनमें भगवान्को मूर्तिमन्त करना (To fulfil god in life is man's manhood.)* सायन्सकी चमत्कारिणी सभ्यतामें मनस् तत्वका बहुत ऊँचा स्थान है; किन्तु, वह तो हमारी मंजिलका एक पड़ाव है—मध्यवर्ती लोक है। उसे अन्तिम मंजिल मान लेना भूल होगी। मन-बुद्धि उन्नति करती हुई कितनी ही ऊँचाई पर जा पहुँचे, फिर भी वह उसकी छायाको नहीं छू सकती जो हमारी भवितव्यता है।

गीतामें कहा है जब जब धर्मकी ग्लानि होती है तब तब भगवान् अवतरित होते हैं। अर्थात् क्रम-विकासकी गति जब रुक जाती है तब उनका अवतरण होता है। श्री अरविन्द एक और तथ्य जोड़ते हैं। अवतरणका एक और उद्देश्य है। वह मानव-मनके सामने यह जीता जागता दृष्टान्त रखते हैं कि वह भी चाहे तो उस स्थितिको प्राप्त कर सकता है। इस चोलेको उस महानताको अर्थात् भगवान्को धारण करने योग्य बना सकता है।

श्रीकृष्णके युगमें मानव जिन समस्याओंसे ग्रस्त था उनसे आजकी स्थिति भिन्न है। किसी सामयिक समस्यासे आज दुनिया ग्रस्त नहीं है। आज एक समस्या हल नहीं हो पाती कि दस उससे बढ़कर उसे आ घेरती हैं। ये समस्याएँ मानसिक सभ्यताकी उपज हैं। इसलिए मानसिक उपचारसे इनका निराकरण नहीं हो सकता। मनके द्वारा जो कुछ करना कराना संभव था, किया जा चुका है। किन्तु कोई ऐसा रास्ता नहीं मिल रहा है जिससे नये क्षेत्र खुलें, आँखोंमें नई ज्योति जगे। इसलिए कहना होगा कि मनके द्वारा जो उन्नति होनेको थी हो चुकी। उसके आगे अब खाई है। अतएव वह समय आ गया है कि मनके परे जो स्तर है उसका पृथ्वी पर अवतरण हो, वह यहाँ सक्रिय हो, 'विषस्य औषधम् विषम्'के बदले विषको दूर करनेके लिए मानवके हाथमें अमृतका प्याला हो।

युद्धको रोकनेके लिए 'लीग आफ नेशन्स'का जन्म हुआ था। उसका फल क्या हुआ हम देख चुके हैं। अब हम यू. एन. ओ. की गतिविधि देख रहे हैं। इससे प्रत्यक्ष है कि स्थितिके आमूल परिवर्तनकी जितनी आवश्यकता आज है उतनी पहले कभी नहीं आयी।

* Life Divine : American Edition (3)

☆ ☆ ☆ स्त्री-पुरुष सम्बन्धकी आधुनिक मर्यादा

श्री हरिभाऊ उपाध्याय, आचार्य, गांधी आश्रम, हटूंडी, (अजमेर)

भारतका विश्वसे जैसा जैसा सम्पर्क बढ़ता जाता है, बुद्धिवाद और विज्ञानकी जैसी जैसी प्रगति होती जाती है, वैसे वैसे यह स्वाभाविक है कि भारतीय समाज —— जीवन या मानव —— जीवनमें एक खलबली पैदा हो। गति और खलबली समाजके जीवन या चैतन्यका लक्षण है। इसलिए हमें इस हलचल या खलबलीका स्वागत करके, नवीन प्रकाश या विचारधाराओंमेंसे भूसा छोड़कर गेहूँ चुन लेना चाहिए, और भूसेका भी उचित उपयोग कर लेना चाहिए।

इस छटनीकी कोई कसौटी बनानी या माननी होगी। पहलेके मानदण्डोंको ध्यानमें रखते हुए नये मानदण्डोंका हिसाब लगाना होगा, और एक तीसरे ही मानदण्डकी स्थापना शायद करनी पड़े।

मनुष्यकी उच्चता या श्रेष्ठताका पुराना मानदण्ड 'त्याग' न कि 'भोग' था। नई प्रवृत्तियाँ हमें भोगकी तरफ खींचती मालूम होती हैं। इसका विचार करनेकी आवश्यकता है।

'भोग' मानव-जीवनमें एक प्राकृतिक भावना है, जब कि 'त्याग' हमारी सुसंस्कृति या संस्कारिताका लक्षण है। 'भोग' में व्यक्तिवादकी प्रधानता है, जबकि 'त्याग' में समाजवादकी सामाजिक दृष्टिसे ही त्यागका विशेष महत्त्व है। न्यायोचित 'भोग'-संयम और उससे भी आगे बढ़कर दूसरेके या समाजके हितमें जब हम अपने 'भोग'को संयत और नाम-मात्रका करते हैं तो वही हमारा 'त्याग' कहलाता है।

हमारे प्रजातन्त्रका आधार मर्यादा-पालन है। समाजवाद हमें 'संयम' की प्रेरणा देता है और 'सर्वोदय' हमें त्यागकी ओर (स्वेच्छापूर्वक) अग्रसर करता है।

जब हम 'स्वार्थ' और 'भोग' की स्वतन्त्रता पर अधिक जोर देते हैं, तो हम 'व्यक्तिवाद'को ताकत देते हैं और जब 'मर्यादा,' 'संयम,' 'त्याग' पर उत्तरोत्तर जोर देते हैं, तो हम अधिक समाजवादी, समदृष्टिवादी, या साम्ययोगी होते जाते हैं।

इन अवधारणाओंके बाद, अब हम, इसीके प्रकाशमें, स्त्री-पुरुष-संबंध पर विचार करेंगे।

नर-नारीका भेद प्रकृति या परमात्माका बनाया है, मनुष्यका नहीं। उसे सर्वांशमें मिटा देना मनुष्यके बसकी बात नहीं — भाव रूपमें वह इनमें एकता, एकात्मता, को सिद्ध कर सकता है, प्रत्यक्ष एकरूपता नहीं ला सकता।

स्त्री-पुरुषका परस्पर आकर्षण भी हम स्वाभाविक देखते हैं। एक ही जीव-तत्त्वके ये दो विभाग किसी तरह हो गये हैं और दोनों कुछ कुछ अधूरे हैं, दोनों मिलकर सम्पूर्ण बन जाते हैं। इस आकर्षणको रोकना भी किसीके बसकी बात नहीं। इसीलिए समाजके नियामकोंने समय समय पर, देश, काल, पात्रके अनुसार, इसे नियमित और नियन्त्रित करनेका प्रयत्न किया है, रोकने या मिटानेका नहीं।

स्त्री-पुरुषका यह आकर्षण दो रूपोंमें उपलब्ध होता है —— एक प्रेममूलक, दूसरा काममूलक। प्रेममूलक आकर्षण मानसिक है, जबकि काममूलक भौतिक या शारीरिक। प्रेममूलक आकर्षण भी कई बार काममूलक हो जाता है। दोनों वेग स्वाभाविक हैं। फिर भी यह कहना बड़ा कठिन है कि इनमें कौन अधिक बलवान है। यह बताया जा सकता है कि कौन अधिक वांछनीय है।

काममूलक आकर्षण यदि काम या भोगप्रधान ही बना रहा —— प्रारम्भमें या अन्तमें, प्रेमप्रधान नहीं हुआ, तो वह अनर्थका कारण हो जाता है। वह व्यक्तिवाद और स्वामित्वकी भावनाको या मनकी अपेक्षा शरीरकी आवश्यकताओंको अधिक बढ़ावा देता है, जो सामाजिक दृष्टिसे वांछनीय नहीं है और अन्तमें जाकर वैयक्तिक दृष्टिसे भी पश्चात्तापका कारण बनती है। शारीरिक प्रेरणाओं या आवश्यकताओंसे अधिक हमें मनकी प्रेरणाओं और निर्देशोंको महत्व देना ही पड़ेगा।

शारीरिकता भी अन्तमें तो मनकी भावनाओंका ही प्रत्यक्षीकरण है। अतः शरीरको कहीं बचाना अभीष्ट है, तो पहले मनको बचानेका उपाय करना होगा।

स्त्री-पुरुषके काममूलक आकर्षण और मिलनका फल है —संतति। इस प्रक्रियामें जो सुख या आनन्द —रति-सुख मिलता है वह संतति पर निश्चित प्रभाव डालता है।

हाल ही 'टाइम्स आफ इंडिया'में एक रमादेवी मेहताने अमेरिकामें नारी-स्वतन्त्रताकी नई लहरके बारेमें एक लेख लिखा है, जिसमें उन्होंने इस बातका जिक्र किया है कि नारियाँ अब विवाह-बन्धनको आवश्यक नहीं मानना चाहतीं। कोई दो साल पहले मुझसे एक प्रोफेसर मित्रकी बात हो रही थी। उनकी धर्मपत्नी भी साथ थीं। वे भी अमेरिकाकी या सम्भवतः रूसकी इस विचारधारासे प्रभावित हो कर बता रहे थे कि मनुष्य तबसे दुःखी हुआ है, जबसे उसने परिवार बनाया। परिवारका मूल है विवाह-बन्धन। मनुष्य अब नये सिरेसे जो सुखकी खोज कर रहा है, वह इस नतीजे पर पहुँचा है कि दुःखका मूल परिवार है। महात्मा बुद्ध भी दुःख-निवारण अर्थात् सुखकी खोजमें ही घरसे बाहर निकले थे और उन्होंने बताया था कि तृष्णा दुःखका मूल है। हमारे आर्य ऋषि-मुनियों, आचार्यों, समाजनेताओंका भी यही अभिमत रहा और इसलिए उन्होंने जीवनमें 'संयम' पर जोर दिया था।

एक दो और मित्र भी आकर बहस कर गये कि अब इस युगमें विवाह-मर्यादा नहीं रखनी चाहिए, या विवाहित होने पर भी स्वतन्त्र खुले प्रेमकी छुट्टी रहनी चाहिए। ये विचार और प्रस्ताव चौंकाने-वाले जरूर हैं, परन्तु इनकी कोरी निन्दा, उपेक्षा या भर्त्सनासे इस प्रवाहको रोकना कठिन है। एक सज्जन तो मुझसे यहाँ तक कह गये कि अमेरिकामें कोई, सम्भवतः प्रतिष्ठित, व्यक्ति है, जिसने जीवनमें अविवाहित रहकर सैकड़ों स्त्रियोंसे कामाचार किया और वह कहता है कि मैं बहुत सुखी हूं। उसकीं रायमें परिवार और विवाह ही दुःखका मूल है।

इंग्लैंड, अमेरिकामें हमारे देशकी तरह संयुक्त परिवार प्रथा तो नहीं, फिर भी एक बहुत शिथिल परिवार-मर्यादा है। पर अब नवयुवा-वर्ग इसे भी नहीं चाहता। इंग्लैंडके एक विश्वविद्यालयके छात्रोंमें १०० में ८० ने यह बयान दिया कि विवाह-पूर्व अर्थात् कुआँरेपनमें काम-संभोग सम्बन्ध बुरा नहीं है।

ये कुछ उदाहरण मैंने इसलिए दिये हैं कि हमारे देशमें भी ये विचार और भावनायें तेजीसे फैल रही हैं। हमारे समाजनेताओंके लिए इनका तमाशबीन बनकर रह जाना उचित नहीं।

रमादेवीजीने यह भी बताया कि नारियाँ भूतकालके सब सम्बन्ध तोड़ देना चाहती हैं, बिल्कुल नई दुनिया बनाना चाहती हैं। मुझसे इस तरहकी विचारधाराके नवयुवा मित्र मिलते हैं, तो मैं उन्हें कहता हूँ कि अच्छा भूत या प्राचीनको बिल्कुल पोंछ डालिये, नई सलेट ले आइये, पर यह तो बताइए कि कि आप उस पर लिखना क्या चाहते हैं? अभी तक तो किसीने कोई उत्तर नहीं दिया। सिवाय इसके कि पहले पुरानेको खत्म कर लेने दीजिए, तब नई बात मनमें उपजेगी। यह अजीब तर्क या जवाब था उनका। अस्तु।

नवयुवा अपनी भावना या उमंगमें यह भले ही मान लें और कह दें कि पुरानेसे हम बिल्कुल कट जाना चाहते हैं, परन्तु वास्तवमें न कोई पुरानेसे कट सकता है न वर्तमानकी उपेक्षा कर सकता है, न भविष्यकी आशा छोड़ सकता है। इन सारी बातोंका सार इतना ही है कि स्वतन्त्रताकी जो प्रवृत्ति या लहर दिन प्रतिदिन बढ़ रही है उसकी सीमाका विस्तार लोग चाहने लगे हैं, जिसका अधिकांश सम्बन्ध हमारी अर्थ-व्यवस्था और कामाचारसे है। राजनैतिक क्षेत्रमें जनतन्त्र-व्यवस्था या समाजवाद, साम्यवाद, सर्वोदय इनमेंसे किसी भी व्यवस्था पर तथा सामाजिक क्षेत्रमें आर्थिक और लैंगिक स्वातन्त्र्यकी दिशामें यह पुकार उठी है, जिस पर हमें गम्भीरतासे विचार करनेकी आवश्यकता है। अभी अभी 'सर-स्वती' इलाहाबादमें श्री परिपूर्णानन्दजीका एक लेख निकला। उसे पढ़ने पर तो एक मित्रने बताया कि

इंग्लैंड, अमेरिकामें अन्दर ही अन्दर इतना भ्रष्टाचार व्याप्त हो रहा है कि वहाँके समाजशास्त्री बड़ी चिन्तासे विचार कर रहे हैं। किसी एक देश सम्भवतः स्वीडनके २० परिवारोंने वहाँकी सरकारसे इस बातकी छुट्टी चाही थी कि वे परिवार या दम्पती – परिवारहीनताकी स्थितिमें – स्त्री-पुरुष परस्पर स्वतंत्र सम्बन्ध रखकर एकसाथ रहना चाहते हैं और वहाँकी सरकारने उन्हें छुट्टी भी दे दी है। एक नग्न समाज या उपनिवेशकी बात तो अब बहुत पुरानी पड़ गई है। हमारे यहाँ चलचित्र जगतमें तथा समाजमें भी खुले चुम्बनके हामी होते जा रहे हैं। इन सब लक्षणोंको देखकर हमारे समाजशास्त्रियोंको खाली नहीं बैठा रहना चाहिये।

एक समय था, जब हिन्दू-समाजमें विधवाओंके आन्तरिक भ्रष्टाचारकी कोई सीमा नहीं रह गई थी। तो स्वामी दयानन्द आदिने प्रौढ़-विवाह, विधवा-विवाह आदि के पक्षमें जोरदार आन्दोलन किया। पिछड़ी जाति और अछूत वर्गको समाजमें बराबरीका दर्जा दिलानेके लिए महात्मा गांधी और ठक्कर बापा आदिने घोर आन्दोलन किया। अरबमें जब आन्तरिक व्यभिचार बहुत बढ़ गया तो हजरत मोहम्मद पैगम्बरने उसमें कुछ मर्यादा बाँधी। रूसमें भी ऐसी ही दशा हो गई थी तो वहाँ तलाक-प्रथाको बहुत ढीला कर दिया। मतलब यह कि अन्दर ही अन्दर कोई सड़ाँध बढ़ती रहे या निर्लज्ज अथवा विद्रोही बनकर हमारे युवा-युवती सामाजिक बन्धनों, नियमों, सीमाओंकी अवहेलना करने लगें, तो समाजनेताओंका धर्म होता है कि वे परिस्थितिके अनुरूप सुधारोंका प्रवेश करके समाजको भीतरी सड़नसे बचावें। मेरी समझमें अब वह समय हमारे भारतमें भी आ रहा है कि जब हम समानता, स्वतन्त्रताके भावोंकी रक्षा करते हुए, ऐसे नये सामाजिक विधि-विधानकी रचना करें जिससे समाजमें भीतरी सड़ाँध बन्द हो व खुले तौर पर हम अपना विकास द्रुत गतिसे करते रहें।

क्या ही अच्छा हो कि भारतके गिने-चुने कुछ प्रतिष्ठित नेता और विचारक, समाज-सुधारक, एक गोष्ठीका आयोजन करें और उसमें इस प्रश्नकी सांगोपांग चर्चा करके नये समाजकी भावनाओंके अनुरूप नवीन सामाजिक विधि-विधानका निर्माण करें।

કલા અને તપસ્યા

હા, પણ હું તો કહું છું કે તપસ્યા જીવનમાં સૌથી મોટી કલા છે. સંગીતની વિરુદ્ધ તો હું હોઈ જ શેનો શકું? હું તો હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક જીવનનો વિકાસ સંગીત વિના કલ્પી શકતો નથી. હું સંગીતનો તેમ જ બધી કળાનો શોખીન છું. પરંતુ કળાને નામે આજે અનેક વસ્તુઓ ચાલી રહી છે, તેની વિરુદ્ધ હું ખરો. એ કળાને માટે હૃદય જોઈએ, એ સમજવા માટે કાંઈ શિક્ષણ અને જ્ઞાન ન હોય. તમે સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જાઓ તો ત્યાંની દીવાલો ખરબચડી, ચૂનાથી ધોળેલી જ દેખાશે. પણ તેથી કાંઈ એમ નથી કે ત્યાં કળા નથી, કારણ એ છે કે દીવાલનો ટાઢતડકાથી રક્ષણ કરવાનો હેતુ છે. મારે માટે તો જગતકર્તાએ રચેલા નભોમંડળમાં કળાના અનંત ખજાના ભરેલા છે—તે જોઈને મારી આંખો કદી થાકતી નથી, દરેક વખતે કાંઈક નવું જોવાનું મળ્યા કરે છે. તમે ગમે તેવું ભવ્ય ચિત્ર કાઢો, પણ તે કંઈ અગણિત તારકોથી જડેલા નભોમંડળની ભવ્યતાને આંટી શકવાનું હતું? એની અસર જ ઓર છે. ઈશ્વરની એ શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ આગળ મનુષ્યની તુચ્છ કળા શા હિસાબમાં છે?

("તીર્થસલિલ"માંથી) —મહાત્મા ગાંધી

☆ ☆ ☆ शक्तिस्वरूपा नारी

श्री अगरचन्द नाहटा, बीकानेर

संसारकी समस्त वस्तुएँ एवं बातें परिवर्तनशील हैं। इसीलिए संसारको परिवर्तनशील कहा गया है। परिवर्तन प्रति समय हो रहा है, पर उसका सूक्ष्म रूप हमारी दृष्टिके अगोचर है। जब परिवर्तन कुछ बड़े परिमाणमें हो जाता है तभी वह दृष्टि और बुद्धिग्राह्य हो सकता है। संसारमें कोई भी वस्तु व मर्यादायें आदि सदा एकसी नहीं रहीं। और तो दर किनार शब्दोंका अर्थ भी बहुत बार सर्वथा बदल जाता है। अर्थात् उसमें भी बहुत परिवर्तन होता नजर आता है। कई बार तो विपरीत बुरे अर्थमें भी अच्छे शब्द प्रयुक्त होते नजर आते हैं। जैसे — देवानांप्रिय, पाखंड इत्यादि। ये शब्द पहले बहुत अच्छे अर्थोंमें प्रयुक्त होते थे, पर क्रमशः देवानांप्रियका अर्थ मूर्ख और पाखंडका अर्थ ढोंग माना जाने लगा।

नारीके पर्यायवाची अनेक शब्द हैं और उन शब्दोंके विकासके पीछे नारीके विविध रूपोंका इतिहास छिपा पड़ा है। वेदकालसे लेकर अब तक नारीके लिए जितने भी शब्द विविध भाषाओंमें प्रयुक्त हुए उनका विकास कैसे हुआ और उनके अर्थोंके साथ क्या इतिहास जुड़ा हुआ है, इस पर कोई शब्दशास्त्री, भाषा-विज्ञानका विद्वान् खोजपूर्ण प्रकाश डाले, तो अवश्य ही बहुतसे नवीन तथ्य प्रकाशमें आयेंगे। यहाँ तो उनमेंसे केवल "शक्तिस्वरूपा नारी" पर ही थोड़ा-सा प्रकाश डाला जाता है।

पुरुष और नारी संसार रूपी रथके दो पहिये हैं। समग्र विश्वका संचालन स्त्री और पुरुषकी जुगल जोड़ी पर ही निर्भर है। प्रकृतिने इन दोनोंका निर्माण इस ढंगसे किया है कि वे एक-दूसरेके पूरक, सहायक और सम्बन्धित हो कर विश्वकी सृष्टि एवं विकासमें सहयोग देते रहें। इन दोनोंका सम्बन्ध अनादि और शाश्वत है। नरके बिना नारीका अस्तित्व नहीं और नारीके बिना नरकी उत्पत्ति और स्थिति संभव नहीं। कल्पनासे चाहे हम जो भी मान लें कि पहले नर ही था या नारी ही थी। सृष्टि-कर्ता ईश्वरने अमुकको पहले बनाया। पर वास्तविक तथ्य तो जैसा कि जैन मनीषियोंने एवं महा-पुरुषोंने कहा है — दोनोंमेंसे किसीकी भी पहले व पीछे उत्पत्ति बतलाना बुद्धिगम्य व तर्कसंगत नहीं है। जैसे अंडा और मुर्गी, बीज और वृक्षका अटूट व अनादि सम्बन्ध है उसी तरहका सम्बन्ध पुरुष व स्त्रीका है।

भारतीय इतिहासका पर्यालोचन करनेसे विदित होता है कि नर और नारीकी प्रधानताका युग परिस्थितिवश बदलता रहा है। ऐतिहासिक विद्वानोंका मत है कि पहिले समाज या परिवारमें नारी प्रधान थी। पुरुषकी भी वही संचालिका थी। घरकी तो वह मुखिया थी ही। पुरुष व परिवारके भरण-पोषणका भार भी उसी पर निर्भर था। उस परिस्थिति व समयमें नारीका प्रधानत्व होना सहज व स्वाभाविक होगा ही। परिवर्तन-चक्रने पलटा खाया, युग बदला। पुरुषने प्रधानता पाई। नारीके अधि-कार क्रमशः छिनते गये और अन्तमें वह अबला व दासी तक, दीन व हीन बन गई।

जैन आगमोंके अनुसार बहुत प्राचीन समयमें एक युग ऐसा भी था जिसमें मानवकी आवश्यकताएँ बहुत ही थोड़ी थीं व उनकी पूर्ति 'कल्पवृक्ष' नामक वृक्षसे ही हो जाती थीं। उन्हें भूख भी बहुत कम लगती थी, वे लम्बे समयसे थोड़ा-सा आहार लेते थे; पर उतना आहार ही उनके लिए शक्तिका भंडार था। उस समय बालक और बालिकाओंका युग्म, साथ ही पैदा होता, बढ़ता और अन्तमें वयस्क होने पर उनका परस्परमें स्त्री-पुरुषका व्यवहार हो जाता। दोनोंका दर्जा समान था। न किसीकी प्रधानता थी, न किसीकी गौणता। इसको 'युगलिक' संज्ञा दी गई है। उस समयका जीवन बड़ा ही

सुखी व शान्त था। न अधिक पापवृत्ति थी, न धर्मकी ही विशेष आराधनाकी आवश्यकता थी। स्त्री-पुरुषकी समानताका यह युग वास्तवमें ही बड़ा आनन्ददायक और आजकी दृष्टिसे तो विस्मयकारक भी था।[१]

इसी युगलिक परम्परामें प्रथम जैन तीर्थंकर भगवान् ऋषभदेवका अवतार हुआ। उनके साथ एक बच्ची भी पैदा हुई थी। यौवन अवस्थामें वही उनकी पत्नी बनी। पर वह युग परिवर्तन व क्रान्तिके मोड़ पर उपस्थित था। हुआ यह कि एक युगलिकमें से अकस्मात् नरकी मृत्यु हो गई। स्त्री बची रही। उस कन्याका विवाह ऋषभदेवजीसे कर दिया गया। यहींसे एकसे अधिक स्त्रियोंके साथ विवाह एवं अन्य युगलिकके साथ उत्पन्न हुई कन्याके साथ विवाह होनेकी प्रथा प्रचलित हुई। भगवान् ऋषभदेवने, इन दोनों पत्नियोंसे जो सन्तानें हुईं, उनके वैवाहिक सम्बन्धमें एक नवीनता यह कर दी कि उनके बड़े लड़के भरत जिनके साथ ब्राह्मी जन्मी थी, उसका विवाह अपने दूसरे पुत्र बाहुबलिके[२] साथ कर दिया और बाहुबलिके साथ उत्पन्न सुन्दरीका विवाह भरतके साथ करनेका निश्चय किया गया। यद्यपि उसने लम्बी तपस्या करके भरतसे आज्ञा प्राप्त कर प्रव्रज्या ग्रहण कर ली। ब्राह्मीने भी उसका अनुसरण किया। पर यहींसे स्त्री-पुरुष सम्बन्ध-सम्बन्धी पूर्व परंपरामें परिवर्तन हो गया अर्थात् क्रान्ति हुई।

भगवान् ऋषभदेवका बड़ा पुत्र चक्रवर्ती सम्राट् हुआ और उसीके नामसे हमारे देशका नाम भारतवर्ष पड़ा, यह जैन अनुश्रुति पुराणोंसे भी उपस्थित है। चक्रवर्ती होनेके नाते उसने बहुतसी स्त्रियोंसे विवाह किया और तभीसे बहुपत्नी-प्रथाका रिवाज चालू हुआ और यहींसे पुरुषकी प्रधानता हो गई। फिर भी नारीका उचित स्थान बना रहा। भगवान् ऋषभदेवने भरतादिको पुरुषकी ७२ कला सिखाईं तो अपनी पुत्री ब्राह्मी सुन्दरीको भी ६४ कलाएँ सिखाईं, जिनमेंसे ब्राह्मीको सिखलाई हुई लिपि ही भारतकी सबसे प्राचीन ब्राह्मी लिपि है।

जब कमाई व व्यवस्थाका सारा अधिकार पुरुषोंके हाथमें आ गया तो नारी पुरुषकी आश्रित हो गई, पराधीन बन गई। उसे पुरुषके इशारे पर चलना पड़ा, पुरुषका महत्त्व मानना पड़ा। इस प्रकार स्त्री पुरुषके भोग-विलास व आनन्दकी सामग्री और घरके कामोंकी संचालिका मात्र रह गई। लम्बे समय तक यह परम्परा रहनेसे नारीने अपने गौरव, बल और महत्ताको भुला दिया। उसने अपनेको अबला और पराश्रिता मान लिया। स्थिति क्रमशः बिगड़ती गई और उसका जो परिणाम हुआ वह आज हमारे सामने है। मध्यकालमें तो अन्य वस्तुओंकी भाँति स्त्री बिकने भी लगी और उसका जीवन पशुसे भी गया-बीता हो गया। ऋषियोंने भी यहाँ तक प्रचारित कर दिया कि पति ही उसके लिए परमेश्वर है; चाहे वह कैसा ही दुष्ट, अत्याचारी व दानव सदृश ही हो, स्त्री तो उसकी सेवामें ही कल्याण समझे। वह मन-माना चाहे कितना ही अत्याचार उस पर करता रहे। वह लूला, लँगड़ा, कोढ़ी, अन्धा यावत् नपुंसक भी हो, पर स्त्रीके लिए उसके सिवाय अन्य कोई गति नहीं। सामाजिक व धार्मिक सभी नियम-कानून बनाने पुरुषोंके ही हाथोंमें थे और उन्होंने अपनी महत्ता स्थापित करने और स्वार्थ साधनमें कोई कमी नहीं रखी। स्त्री जो अपनी शक्तिको भुला बैठी थी उसे अब सब कुछ सह लेनेके अतिरिक्त कोई चारा न था। मध्य युगमें एक सामाजिक वातावरण ऐसा जबरदस्त घातक बन गया कि इच्छा या अनिच्छासे पतिके मरने पर स्त्रीको भी साथ जलना आवश्यक हो गया। क्योंकि सतीत्व व प्रतिष्ठाके लिए यह

---

१. नारीको अर्धांगिनीकी संज्ञा है एवं अर्द्ध-नारीश्वरकी मूर्तियाँ मिलती हैं। वास्तवमें यह अर्द्ध-नारीश्वरकी कल्पना सचमुच अद्भुत है। शिवके साथ पार्वती, विष्णुके साथ लक्ष्मी, रामके साथ सीता, कृष्णके साथ राधा आदि पूजी जाती हैं। यह भारतका उज्ज्वल आदर्श है।

२. श्रवण बेलगोला (दक्षिण, मैसूर राज्य)की ५७ फूट ऊँची विस्मयकारक व परम शान्त व सुन्दर मूर्ति इन्हीं बाहुबलिकी है जिन्हें गोमट्ट भी कहते हैं।

आवश्यक माना गया था। पुरुष चाहे जितनी भी स्त्रियोंसे विवाह करे और कितना ही दुराचारी हो, पर स्त्रीके लिए पतिके सिवाय अन्य किसीको मनमें स्थान देना असतीत्व था। कहना पड़ेगा कि भारतीय नारीने अपने शील, सतीत्व, सहनशीलताका जो अपूर्व परिचय दिया है वह विश्वभरमें अपूर्व है — अद्वितीय है — अनुपमेय है।

समाज, देश और राष्ट्र बहुत अधिक व्यक्तियोंका समूह है, जिसमें अनेक प्रकारकी प्रकृति व मति-वाले व्यक्ति होते हैं। इसलिए बीचमें कई स्थानों में कई धर्म, समाज और कई व्यक्तियोंने इस स्थितिसे कुछ भिन्न व्यवस्थायें भी कीं। अर्थात् समूचे राष्ट्रमें, सब समाज, धर्म और व्यक्तियोंमें उपर्युक्त व्यवस्था ही नहीं थी, पर यहाँ अधिकांशको लेकर ही यह चर्चा की गई है। स्त्रीके मातृत्वकी महिमा पुरुष भूल गया। वह भोग नहीं, त्यागकी प्रतिमा है, मातृत्वके नाते पूज्य है — इस महत्त्वकी बातको भुला देना पुरुषकी सबसे बड़ी कृतघ्नता है।

वैदिक कालमें हम देखते हैं कि गृहस्थाश्रमके बाद वानप्रस्थाश्रमकी भी अवस्था-व्यवस्था थी। उस समयके ऋषि-मुनि लोग, जंगलमें पर्णकुटियाँ बनाके रहते। कन्दमूल फल आदिसे अपना निर्वाह करते। यज्ञ, होम आदि क्रियानुष्ठान ही उनके लिए विधेय व महत्त्वकी उपासना थी। उस समय सम्भवतः संन्यासाश्रम प्रकाशमें नहीं आया था। ऋषि लोग भी अपनी पत्नियोंके साथ ही रहते और उनके साथ भोग करते हुए संतान उत्पन्न करते थे। ब्रह्मचर्यसे रहना उनके लिए आवश्यक नहीं था। संभवतः उस समयकी यही मान्यता थी कि संतान उत्पन्न किये बिना पितृ-ऋण चुक नहीं पाता। 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' यह वाक्य शायद उनका प्रधान प्रेरक सन्देश था। मरनेके बाद यदि उनका पुत्र श्राद्ध-तर्पण आदि न करे तो पिता-माताकी सद्-गति नहीं होती यह मान्यता रूढ़ थी। उस समयके ऋषि-जीवनसे ऐसा लगता है कि पीछेसे जो स्त्रियोंके लिए सतीत्वकी अनिवार्य आवश्यकता रूढ़ हुई, वह उस समय तक न थी, पीछेसे बनी है। कई ऋषि-पत्नियोंके व्यवहारसे यही सूचना मिलती है। महाभारतमें नियोगकी प्रथाका जो प्रचुर उल्लेख है उससे भी कुछ ऐसा ही आभास होता है। सतीत्वकी अपेक्षा भी सन्तति-उत्पादन उस समय अधिक आवश्यक माना जाता था।

जैन साहित्यसे पता चलता है कि भगवान् ऋषभदेवने इस अवसर्पिणी कालमें सर्वप्रथम संन्यास ग्रहण कर उसे प्रचारित किया। ऋषभदेवके साथ चार हजार व्यक्तियोंने संन्यास लिया था। पर वे ऋषभदेव जैसी कठिन साधना करनेमें असमर्थ रहे। फलतः थोड़े समयके बाद ही उन्होंने ऋषि व तापसों का जीवन स्वीकार कर लिया। वे वनमें कन्दमूल, फलों आदिसे देह पोषण करने लगे। और अन्य भी अनेक सुख-सुविधाएँ अपना लीं। उन्होंने ऋषि व तापसोंकी परम्परा चालू की — ऐसी जैन अनुश्रुति है।

बीच-बीचमें हम कुछ ऐसे उदाहरण भी पाते हैं जिनमें नारीके तेजस्वी रूपका दर्शन होता है। उसकी धार्मिक स्वतन्त्रता और समानता विदित होती है। जैसा कि पहले कहा गया है, भगवान् ऋषभ-देवकी पुत्रियोंने प्रव्रज्या याने संन्यास-मार्ग स्वीकार किया था। अर्थात् जैन धर्ममें स्त्रियोंकी धार्मिक स्वतन्त्रताको प्रारंभसे ही स्थान प्राप्त था। पुरुषोंके समान ही उन्हें मोक्षका अधिकारी माना गया है। इससे उन्हें धार्मिक अधिकारोंमें समानता दी गई, यह स्पष्ट है। भगवान् बुद्धने स्त्रियोंको प्रव्रजित करनेमें बहुत ही आनाकानी की और बड़ी ही अनिच्छा और संकोचके साथ उनके संघमें स्त्रियोंको स्थान मिला था। पर भगवान् महावीरने तो प्रारंभसे ही चतुर्विध संघकी स्थापना की, जिनमें ग्रहस्थोपासिकाएँ — श्रावि-काएँ और संन्यासिनियाँ-साध्वियाँ भी समान अधिकार प्राप्त थीं। चतुर्विध संघकी गणना पर दृष्टि डालनेसे तो संस्थामें श्रावक और साधुओंकी अपेक्षा श्राविकाएं व साध्वियोंकी संख्या दुगनी पायी जाती है। इससे जैन परम्परामें, स्त्रियोंने धार्मिक समान अधिकार प्राप्त कर पुरुषोंसे भी अधिक प्रगति की यह स्पष्ट होता है।

भगवान् नेमिनाथ विवाह करनेको अनिच्छुक थे। पर श्रीकृष्णने विशेष प्रपंच करके उन्हें विवाह करनेको बाध्य किया। बरात सुसराल पहुँची, पर नेमिनाथ वैवाहिक भोजके लिए बाड़ेमें भरे हुए पशुओंको देख कर, उनका क्रन्दन सुनकर विना विवाहके ही लौट पड़े। तब उनकी भावी पत्नी राजीमति-को अन्य किसीसे विवाह करनेके लिये कहा गया, पर उसने मनसे वरे हुए नेमिनाथका ही अनुगमन कर यथासमय उनके पास दीक्षा ले ली। एक बार राजीमति गिरनार पर प्रभुकी वंदना कर स्वस्थान लौट रही थी, रास्तेमें ही घनघोर वृष्टि हुई। वस्त्र भीग जानेसे वह एक गुफामें जाकर वस्त्र उतार कर सुखाने लगी। उसी गुफामें आगे अन्धकारमें नेमिनाथके भाई रहनेमि मुनि ध्यानस्थ बैठे थे। बिजलीके चमकनेसे राजीमतिको यथाजात (नग्न) रूपमें देख कर वे काम-विह्वल हो उठे। उनके द्वारा राजीमतिसे विषय-भोगकी याचना करने पर उसने तत्काल अंगोंको संकुचित कर, वस्त्रोंसे शरीरको ढक कर, जिन शब्दोंमें रहनेमिकी भर्त्सना की, वे नारीकी तेजस्विताके ज्वलंत उद्गार हैं। पतित होते हुए रहनेमिको राजीमतिके उन वचनोंने गिरनेसे बचा लिया और नई जीवन-दिशा दी। नारीका वह रूप अवश्य ही भारतीय संस्कृतिमें आदर-प्राप्त, अमर और युग-युगका संदेश है।

भारतीय साहित्य बहुत विशाल है और उसमें नारीके विविध रूपोंका इतना अधिक विवरण व चित्रण है कि उनका निर्देश करना भी किसी एक लेखका विषय नहीं, महाभारत जैसे ग्रन्थोंका विषय है। एक ही ग्रन्थमें इसीके अधिक रूपोंका चित्रण है। अतः यहां थोड़ीसी चर्चा करके ही मूल विषयको आगे बढ़ाना पड़ रहा है।

भगवान् महावीरके समय तकका साहित्य देखनेसे पता चलता है कि केवल एक मल्लिनाथ ही १९ वें तीर्थंकर 'स्त्री' रूपमें अवतरित हुए एवं तीर्थंकर-पद पाकर पुरुषों व देवों आदि सभीके लिए पूज्य बने। इनके अतिरिक्त नारीकी महत्ता व पूजाका अन्य उल्लेख ध्यानमें नहीं आता है। महावीरके समय यक्षोंकी उपासना व पूजा तो बड़े जोरों पर थी, पर यक्षिणियोंकी पूजाका उल्लेख नहीं मिलता। इसी प्रकार शिव आदिकी पूजा तो होती थी, पर पार्वती आदिकी पूजाका कोई उल्लेख नहीं मिलता। इससे उस समय पुरुषोंकी ही प्रधानता थी, यह स्पष्ट है। 'उपदेश माला' नामक प्राचीन जैन ग्रन्थमें तो धर्मदास गांधीने स्पष्ट कहा है:

धम्मो पुरिसप्पभवो पुरिसवरदेसिओ पुरिसजिट्ठो।।
लो एवि पहू पुरिसो किं पुण लोगुत्तमे धम्मे।।

अर्थात् धर्म पुरुष-प्रधान है, उसीसे उपदेशित है। लोकमें भी पुरुष प्रधान है तो धर्ममें भी वही प्रधान है। १०० वर्षकी दीक्षित साध्वी आजके दीक्षित साधुको वंदन करेगी, पर आजका दीक्षित साधु वृद्ध साध्वीको भी वन्दन नहीं करेगा। ऐसा जैन ग्रन्थोंमें विधान किया गया है। इससे मोक्षाधिकारिणीके रूपमें समान स्थान देने पर भी सामाजिक याने लोक-व्यवहारकी दृष्टिसे यह विधान रखा गया है ऐसा स्पष्ट है। हाँ तो शक्तिरूपा नारीका लक्षण इसके बाद ही साहित्य और इतिहासमें देखनेमें आता है।

भगवान् महावीरके कुछ समय बाद शक्ति-उपासनाका बड़े जोरोंसे प्रचार हुआ। असंख्य देवोंके साथ साथ असंख्य देवियोंके कल्पित नाम प्रकाशमें आये और उनकी मन्दिरकी मूर्तियोंका निर्माण विविध प्रकारके शिल्पोंके विधान और उनकी उपासनाके विधि-विधान सम्बन्धी अनेक शास्त्रोंका निर्माण, उनकी स्तुति-वंदना-गर्भित स्तोत्रोंकी लम्बी परम्परा, मंत्र और तंत्रका उनसे अटूट संबंध यह सभी उसी शक्ति-उपासनाके युगकी देन है।

शक्ति-उपासना या देवी-उपासना संबंधी साहित्य बहुत ही विशाल है। तान्त्रिक परम्पराका तो यही मूलाधार है। कई शताब्दियों तक सारे भारतमें इसका इतना अधिक बोलबाला हो गया कि वैदिक और बौद्ध ही नहीं, निवृत्ति-प्रधान जैन धर्ममें भी उसका प्रभाव व्याप्त हो गया। भगवान् महावीरके अति

दूरदर्शितापूर्वक बनाये हुए कठोर एवं अतिसूक्ष्म नियमोंने जैन साधुओंकी मर्यादा सम्भाले रखी, दूसरोंकी भाँति नैतिक पतन व भोगोंमें गरकाव होनेसे जैनोंको बचाये रखा। उस समयकी स्थितिको देखते हुए जैन धर्म और जैनाचार्योंका यह गौरवशाली कार्य अति प्रशस्त, श्लाघनीय और असाधारण है। फिर भी अनेक यक्ष-यक्षिणियों, देव-देवियोंका तीर्थंकरोंसे शासन-देवियोंके रूपमें सम्बन्धित होना एवं स्वतंत्र रूपसे भी अनेक देवियोंकी उपासना और उनके स्तोत्र, तंत्र, कल्प आदिका समावेश जैन धर्ममें हो ही गया, जो आज तक भी प्रचलित है। यह सब उसी शक्ति व तंत्रयुगका प्रभाव समझना चाहिये।

शक्तिस्वरूपा नारी, देवी और यक्षिणियोंके रूपमें पुरुषके लिए अति आकर्षणका केन्द्र बनकर पूज्या बनी, उसे एक असाधारण बात या घटना ही समझिये। देवी माहात्म्य, देवीपुराण या देवी भागवत्में शक्तिरूपा देवी या नारीका जो माहात्म्य वर्णित है वह जन-मानसमें उसके प्रति भक्तिसंचारका परम साधन बना। जनतामें चाहे भयसे कहिये या कामनासे कहिये देवीपूजाकी लहर एक छोरसे दूसरे छोर तक व्याप्त हो गई। गांव, नगर यावत् वन-निकुञ्जोंमें भी इसका गुंजार, टंकार व उद्घोष हम स्पष्ट रूपमें पाते हैं। आदि निवासी जंगली जातियाँ, अशिक्षित जनता व ग्रामनिवासियोंमें तो आज भी शक्तिपूजाका बड़ा प्रभाव व चमत्कार है, यद्यपि नगरनिवासी दिग्गज पण्डित भी इस प्रभावसे बरी नहीं हैं। आसोज व चैत्रके शुक्ल १ से ८ तक देवी व शक्तिपूजाका प्रचार भारतमें जोरोंसे होता है।

मुझे बड़ा आश्चर्य होता है जब मैं प्राचीन साहित्यमें जिन देवियोंका नामो-निशान नहीं पाता उन असंख्य देव-देवियोंकी कल्पना, मध्यकालीन साहित्यमें उनका मूर्त व साकार रूप, शिल्प-स्थापत्य एवं चित्रोंमें उनकी उपासनाके विधि-विधान हजारों छोटे मोटे पोथोंमें पाता हूँ। एकाएक न मालूम ऐसी क्या परि-स्थिति हुई कि जिससे ये सब कल्पनायें सर्वमान्य-समान रूपसे अदृश्य हो गईं। किसीने भी इसका विरोध तक नहीं किया। सब एक ही प्रवाहमें बह गये। भारतकी प्राप्त प्राचीन मूर्तियोंमें शिल्प व वास्तुशास्त्र ग्रन्थोंमें इतनी अधिक और विविध देव-देवियोंका स्वरूप अंकन व उल्लेख देखकर बुद्धि हैरान हो जाती है। इसका कारण व रहस्य अनुसंधान एवं प्रकाशन योग्य है। मेरी धारणा है कि जब विदेशी आक्रमण भारतमें प्रारंभ हुए तब उन असुरोंके संहारकी आवश्यकतासे शक्तिपूजाका प्रचार बढ़ा हो। भयग्रस्त जनताने उसे खूब अपना लिया हो।

इन देवियोंमें क्रूर या रौद्ररूपकी प्रधानता पाई जाती है। देवियोंमें चार, आठ, सोलह, बीस आदि भुजाओं या हाथोंका विस्तार होता ही गया। एक ही व्यक्ति अनेक–विविध प्रकारके कार्य करनेकी क्षमता रखता है व उसे करना आवश्यक है, मानों इसी भावको प्रकट करनेके लिए इन भुजाओं और हाथोंका विस्तार होता गया है। इन हाथोंमें विविध अस्त्र-शस्त्र दिये गये और उनके वाहनके रूपमें सिंह, भैंसा आदि अनेक पशुओंको स्थान मिला। हाथोंमें तलवार, गलेमें रुण्डमाल, लपलपाती हुई जीभ और रौद्र मुखाकृति–ये सब मानों एक साथ ही समस्त भयका संचार करनेका उपक्रम हो। चण्डी, भवानी असुरों, दुष्टोंका संहार कर रही हैं, उनके पैरोंके नीचे भी दुष्ट दलित हो रहे हैं। कहीं कहीं तो असुर-मुण्ड अलग कटा हुआ दिखाया गया है। इस प्रकारका रौद्ररूप ही शक्ति-उपासनामें अधिक मिलेगा। इतने विविध नाम, आकार, वाहन आदिकी विभिन्नता, विविध उपासनाएँ और उनकी फलदात्री शक्तिकी कल्पना, अवश्य ही विस्मयकारक हैं।

पौराणिक कालमें असुरों और दुष्टोंका दमन एवं संहार विविध पुरुष अवतारोंसे संबंधित मिलता है, तो यहाँ शक्तिरूपा नारी या देवीको ही वह गौरव दिया गया है। सर्वविघ्ननिवारिणी, रोगोपशमनी, भयकष्टनिवारिणी, मंगलकारिणी, वांछित फलदायनी ऐसी मन-इच्छित सिद्धिकी दात्री, शक्तिकी उपासना कौन न करेगा?

इसके बाद यह शक्तिस्वरूपा नहीं, देवी कल्पनासे हटकर मानुषिक नारीपूजाके रूपमें प्रगट हुई दिखाई देती है। स्थान-स्थानके सतियोंके स्मारक और आदि क्षत्रिय व चारणी देवियोंके मंदिर व मूर्तियाँ

इसीके द्योतक हैं। इस समय हमें रणमैदानमें जंग करनेवाली नारी-देवियोंके भी दर्शन होते हैं। कभी तो वे अपनी शक्तिका इतना असाधारण परिचय देती हैं कि पुरुषोंको दाँतों तले अंगुली दबानी पड़ती है। अनेक क्षत्राणियों और वीरांगनाओंकी कथाओंसे हमारा साहित्य-विशेषतर राजस्थानी साहित्य भरा पड़ा है। गुजरात, सौराष्ट्र और कच्छका साहित्य भी उसका साथी है।

वास्तवमें ही शक्तिरूपी नारीके इस भव्य दर्शनसे हमारा यह साहित्य गौरवान्वित हुआ है। पर अभीतक जिस परिमाणमें, जिस शैलीसे व जिस रूपमें इसका प्रकाशन होना चाहिये था, नहीं हुआ। यह कार्य अब शीघ्र ही होना चाहिये।

वर्तमान

नारी अब अबला बन चुकी है। अपनी अनन्त शक्तियोंको वह भुला चुकी है, उसमें फिर नवजीवनका संचार करना आवश्यक है। प्राचीन वीरांगनाओंकी पूर्व गाथाएँ अवश्य ही उनमें साहस एवं शक्तिका नवोदय कर सकती हैं। अतः उनको नारीशिक्षामें स्थान मिलना ही चाहिये।

शक्तिके रौद्र रूपके साथ कुछ थोड़ेसे सौम्य रूपके प्रतीक भी हमें मिलते हैं। लक्ष्मी, सरस्वती, अम्बिका आदि ऐसे ही सौम्य रूप हैं। लक्ष्मी और सरस्वतीकी महिमा आज कौन नहीं जानता? वे तो घट घटमें व्याप्त हैं। उनकी उपासना तो आज जन जनकी जीवन-पोषक बन चुकी है। लक्ष्मी और सरस्वतीकी मूर्तियाँ हमें नारीके एक शान्त सौम्य सुन्दर और आकर्षक रूपका दर्शन कराती हैं। अम्बिकामें मातृ-वात्सल्यकी प्रधानता है। आजकी नारीमें उस रौद्र और सौम्य दोनों रूपोंका सुन्दर समन्वय व शुभ सम्मिश्रण प्रकट होना या पाया जाना ही आवश्यक एवं वांच्छनीय है।

नरकी भाँति नारीमें भी अनन्त शक्ति है, इसमें अब तनिक भी शंकाकी गुंजाइश नहीं है। इतना ही नहीं नारीकी शक्तिमें कुछ विचक्षणता व मौलिकता है, उसके भी अब दर्शन होने लगे हैं। पाश्चात्य जगत्में आज नारी नरके समान ही नहीं, उससे आगे बढ़नेके लिए उत्सुक है—प्रयत्नशील है। उसने हर काममें योग्यता व दक्षता प्राप्त की है। जीवनके सभी कामोंमें उसकी प्रगति त्वरासे आगे बढ़ रही प्रतीत हो रही है। यह ठीक है कि कई प्राकृतिक कारणोंसे कई विशेषताएँ पुरुषोंमें अधिक हैं तो इन्हीं प्राकृतिक कारणोंसे कई विशेषताएँ स्त्रियोंमें भी अधिक मिलेंगी। रूप, दिशा व शैलीमें अन्तर हो, पर भूमिका और पहुँच तो समानता पर ही जा ठहरती है। भारतकी नारी भी आज अपने अधिकारोंको प्राप्त करनेमें सजग है—सक्रिय है। पर अभी नारी-उत्थानका आन्दोलन बहुत जोरोंसे आगे बढ़ना अवशेष है। थोड़े ही वर्षोंमें यह बहुत आश्चर्यजनक रूपमें सफलीभूत होगा यह निःशंसय है। शिक्षित भारतीय नारी भी आज सभी जगह प्रवेश पाकर अपनी शक्तिका अद्भुत परिचय दे रही है। सफलता तो समय, साधन व वेगके सापेक्ष है।

महात्मा गांधीजीने नारीको उसकी अपरिमित शक्तिका भान करानेका प्रयत्न किया था। अपने स्वराज्य-आन्दोलनमें उन्होंने अनेक नारियोंका सहयोग प्राप्त किया, उन्हें प्रोत्साहन दिया, प्रेरणा दी, बल दिया, योग्यता विकसित की, उनका संकोच दूर किया। उसका परिणाम हमारे सामने है। पिकेटिंग आदिमें तो नारीको ही अधिक सफलता मिली। जन-जागृतिमें भी यह नारीका सहयोग अनमोल सिद्ध हुआ। पाषाणसे कठोर हृदय भी पिघल गये, उन माताओं, बहिनों, बच्चियोंके प्रिय संबोधनों और भर्त्सनाओंसे। आज हमें नारीके रौद्र और सौम्य उभय शक्तिरूपको विकसित करना है। देशके रचनात्मक कामोंमें उनका सहयोग मिलने पर ही दिन दूनी—रात चौगुनी सफलता मिलेगी, देश समृद्ध व गौरवशाली बनेगा व नारीशक्ति जागृत व प्रगट होकर देशकी प्रगतिमें जुट जायगी। महामना विनोबाने भी नारीको उद्बोधन किया है। वे उसकी विशेष शक्तिका भान कराते रहे हैं। कई बातों या कामोंमें वह पुरुषसे भी अधिक प्रगति कर सकती है, सफल हो सकती हैं। हमें उन्हें उसके लिए अवसर देना चाहिये।

उनकी योग्यताका विकास करना चाहिये। किन किन कामोंमें वे सहज अधिक सफलता प्राप्त कर सकती हैं, इसका वैज्ञानिक परीक्षण होना चाहिये। पाश्चात्य देशोंका उदाहरण हमारे सामने है, यद्यपि हमें भारतीय नारीको उसी रूपमें नहीं ढालना है। पर उनकी सुप्त शक्तियोंको जागृत कर उचित दिशामें उनका उपयोग करना है। राष्ट्रके भावी कर्णधार पुरुष और स्त्री दोनों बनें। अतः पुत्र एवं पुत्रियोंमें भेदभाव रखना उचित नहीं है। दोनोंको समान रूपसे तैयार करना है। नारी भयाक्रांत है, साहस खो चुकी है यही उसकी अवनतिका मूल कारण है। अपनी शक्तिको वह भूल चुकी है। उसकी उसे याद दिलाना है। बच्चोंके सुधारमें ही नहीं पुरुषोंके सुधारमें भी वह बहुत उपयोगी सिद्ध हो सकती है। उनकी वाणीमें बल होना चाहिये। उनकी तेजस्विताको पुनः प्रगट करना है। ज्ञान-विज्ञानकी कई शाखाओंमें एवं कलाके क्षेत्रमें वे बहुत उन्नति कर सकती हैं। हां, यह ध्यान रखना आवश्यक है कि उनको एकाकी व एकांगी नहीं बनाना है। पुरुष एवं स्त्रीकी शक्ति सम्मिलित होकर अधिक सुन्दर काम कर सकेगी, एककी पूर्ति दूसरेसे होती रहेगी। अतः सहयोगी होना आवश्यक है। पुरुष भी उसे केवल भोगका साधन नहीं मान कर, उसका सम्मान करे व उन्नतिमें सहाय करे।

SCIENCE AND WORLD MYSTERY

There is a mystery in the heart of the world. To deny it is not to destroy it. We cannot weigh and measure the beauty of Meghaduta or the value of saintliness. The world of truth and falsehood, right and wrong, beauty and ugliness, is different from the world of science. The world of scientific facts and the world of value are two different worlds. They belong to one whole, controlled by a presence greater than we are and is called Absolute Reality. Towards it, we have a feeling of awe and humility and we should try to act in this world in conformity with the spiritual direction of the universe. Religion is right belief, right feeling and right action. It is all the three. It is not intellectual conviction, emotional ecstasy, or social service. It is all the three. The passage from the intellectual to the spiritual is not a quantitative accumulation but a qualitative leap. The transition from *vijnana* to *ananda* is a leap from one orbit to another.

— Dr. S. Radhakrishnan

☆ ☆ ☆ नारीके कार्यक्षेत्र

लेखक : श्री बाबूलाल कोठारी, 'साहित्य-रत्न', १३१, सरदारपुरा, उज्जैन, म. प्र.

यह निर्विवाद रूपसे मान्य हो चुका है कि शिक्षाप्राप्तिके क्षेत्रमें महिलाओंको पुरुषोंके समान ही अधिकार प्राप्त हैं। शिक्षणमें इस अधिकारके परिणामस्वरूप हमें वर्तमानमें महिला विद्यालय तथा सह-शिक्षाके माध्यमसे की गई महिला-शिक्षाकी व्यवस्थाके रूपमें परिलक्षित हो रही है। यह नारी स्वतन्त्रता-की प्रथम ज्वलन्त उद्घोषणा है। शिक्षाके द्वारा स्वचिन्तन, स्वमनन तथा स्वाभिमान व अपनी भलाई-बुराईके विचारकी भावना, कर्तव्य और कर्मके प्रति सजगता उत्पन्न होती है, जो कि स्वतन्त्रताको चिरस्थायी, सुखदायी वनाने और सार्वभौमिकताके हेतु अति आवश्यक है। यही कारण है कि देशके मनीषियों, चिन्तकों, राष्ट्रीय महापुरुषोंने नारी-स्वतन्त्रताके हेतु शिक्षाकी उपादेयता घोषित की है।

किन्तु स्वतन्त्र नारीके हेतु शिक्षाके पश्चात् कर्म और क्षेत्र अभी तक निर्धारित नहीं हुवे हैं, अभी तक भारतमें केवल महिलाओंकी शिक्षा को ही लक्ष्य रखा गया है, जब कि यह लक्ष्य नहीं वरन् साधन है, साध्य (मंजिल) तक पहुँचनेके हेतु। इसी कारण अभी तक इस अभावकी पूर्तिके हेतु हम पश्चिमकी ओर ताका करते हैं, जैसे कि अन्य समस्याओंके समाधान हेतु, हम यहाँ न खोज कर पश्चिमकी उप-लब्धिको पानेकी चेष्टा करते हैं। राजनीतिक, सामाजिक समस्याओंमें तो पश्चिमका अन्धानुकरण किया जा सकता है, क्योंकि राजनीतिक दृष्टिसे आज सारा विश्व बहुत ही छोटे घेरेमें बँध गया है। राष्ट्रोंकी दूरी कम हो गई है, सभी देश भौगोलिक दृष्टिसे चाहे कितने ही दूर हों पर राजनीतिक दृष्टिसे करीब आ गये हैं।

पर सामाजिक दृष्टिसे अभी पूर्व और पश्चिम बहुत दूर दूर हैं, दोनोंकी संस्कृति, समाज-दर्शन, शिक्षा, आचार-व्यवहार आदि सभीमें आकाश-पातालका अन्तर है। दोनोंके वैचारिक धरातल पृथक् हैं, दोनोंका जीवन-दर्शन अलग है। ऐसी सूरतमें सामाजिक समस्याओंको सुलझानेके लिये एक-दूसरेका सहारा नहीं लिया जा सकता। उदाहरण स्वरूप पाश्चात्य समाजमें स्वीकृत नारीकी उच्छृंखलता, शरीर-प्रदर्शन, रूप-सौंदर्य प्रदर्शन, आचरण-हीनता, शीलकी मर्यादा-भंगके उपलब्धिको भारतीय समाज कभी भी स्वीकार नहीं कर सकता।

नारीके लिये कर्म एवं क्षेत्र निर्धारणके हेतु भी इसी दृष्टिकोणसे पहले हमें भारतीय समाजके रचना-विधान पर दृष्टि दौड़ाना होगी। यहाँ समाज कुटुम्बके संगठित रूपको माना जाता है, पश्चिममें केवल व्यक्ति-समूहको। कुटुम्बमें माता-पिता तथा उनकी समस्त सन्तानें सम्बन्धित रहती हैं। पश्चिममें कुटुम्ब केवल स्त्री-पुरुषका रहता है, संतानें वयस्क होते ही कुटुम्बसे पृथक् हो जाती हैं। भारतीय कुटुम्बमें पुत्र तो आजीवन ही अपने माता-पिताके सान्निध्यमें रहकर उनकी सेवा-शुश्रूषा करना कर्तव्य समझता है, पर पश्चिमी समाज-सभ्यतामें ऐसे भाव नहीं मिलते। भारतीय कुटुम्बमें नारियोंके चरित्र और शीलको सर्वोपरि माना जाता है, पर पश्चिमी सभ्यताने उसे बलाए-ताक रख दिया है। इस असमानताके कारण पश्चिमी सभ्यताकी वर्तमान उपलब्धियाँ हमारे यहाँ उपयोगी नहीं हो सकतीं। यही कारण है कि जब भी सामाजिक आचार-व्यवहारमें हम पश्चिमी अन्धानुकरण करनेकी चेष्टा करते हैं, तो बुराइयोंके अति-रिक्त कुछ पल्ले नहीं पड़ता।

इसी हेतु भारतीय शिक्षित नारीके क्षेत्र और कर्मका निर्वाचन, निर्धारण हमें भारतीय समाज एवं राष्ट्रीय विचारधाराके पोषक तत्वोंसे गठित करना होगा। जहाँ तक क्षेत्रका प्रश्न है वह भारतीय नारीके लिये साधारण एवं असाधारण दोनों परिस्थितियोंके अनुरूप होना चाहिये। सैनिक शिक्षा, परिवहन-चालन,

शिक्षा तथा प्रशासनिक क्षेत्र ऐसे हैं, जहाँ साधारण परिस्थितिमें नारीकी आवश्यकता नहीं प्रतीत होती, क्योंकि ये क्षेत्र शारीरिक एवं बौद्धिक दोनों दृष्टिसे पुरुषके ही लिये उपयुक्त प्रतीत होते हैं। अन्य सभी सामाजिक, राजनीतिक एवं धार्मिक क्षेत्र साधारण परिस्थितियोंमें भी नारियोंके लिये खुले रहना चाहिये।

पश्चिममें नारियोंको सेना, परिवहन आदिके क्षेत्र मुक्त कर देनेसे वहाँका सामाजिक जीवन कितना दुःखद और अव्यावहारिक हो गया है, यह किसीसे छिपा नहीं है। भारतमें भी उसका अनुकरण किया जा कर सैनिक-शिक्षण देने, बस-कन्डक्टरी, सेल्स-मेनशिप तथा अन्य कार्योंकी सुविधा प्राप्त होनेके दुष्परिणाम प्रगट होने लगे हैं।

कर्मका सम्बन्ध क्षेत्रसे होता है, इसलिये क्षेत्रमें जिन्हें असाधारण परिस्थितिके प्रकट किये गये हैं, वे कर्म तो महिलाओंके अनुपयुक्त हैं ही, राजनीतिक, धार्मिक एवं सामाजिक क्षेत्रके भी कई ऐसे कार्य हैं, जिनमें महिलाओंको केवल परिस्थिति विशेषमें ही प्रवेश दिया जाना चाहिये। राजनीतिमें प्रशासनिक जिम्मेदारीके कार्योंमें नारीके कोमल, करुण, स्वभाव व शीघ्र द्रवित होनेकी भावनाके कारण उसे प्रवेश नहीं देना चाहिये, क्योंकि अपवाद स्वरूप एक दो उदाहरण मिल भी जायें, पर अधिकतर इन कर्मोंमें महिलाएँ सफलता नहीं पा पातीं।

कर्ममें सर्व प्रथम सामाजिक दृष्टिकोणसे विचार करना आवश्यक है। भारतीय समाज-व्यवस्थाने नारीको कुटम्बसे पृथक् एक स्वतन्त्र स्वावलंबिनी नारीके जीवन-यापनको मान्यता नहीं दी है। कुटुम्बमें उसका जहाँ सम्मान बढ़ता है, वहीं अधिकार-क्षेत्र भी विस्तृत हो जाते हैं। किन्तु उस कौटुम्बिक परिधिके कारण उसके कर्मक्षेत्र भी सीमित हो जाते हैं। इस कारण कुटुम्बसे सम्बद्ध रहनेवाली महिलाओंको कई ऐसे धार्मिक, राजनीतिक एवं सामाजिक कार्योंसे पृथक् रहना पड़ता है जो कि कुटुम्बके साथ वह पूर्ण सफलतासे सँभाल नहीं पाती।

कर्म ऐसा अपनाना चाहिये जो समाज, कुटुम्ब और अभिभावकोंका श्रेयकर हो, सम्मान बढ़ानेवाला हो, तथा पतनकी ओर ले जानेवाला न हो। केवल धनोपार्जनके ध्येयसे अपनाया गया कर्म (व्यवसाय) कभी भी सर्वव्यापी सफलता एवं श्रेयकर नहीं होता।

इस दृष्टिकोणसे महिलाओंके हेतु सबसे उपयुक्त शैक्षणिक-क्षेत्र और शिक्षण-कर्म माना जा सकता है। आजकलकी शिक्षा-पद्धति तथा उसके स्तरको देखते हुवे तो यहाँ तक धारणा वनती जा रही है कि शिक्षाके क्षेत्रमें महिलाओंका एक मात्र राज्य स्थापित कर दिया जाये तो भी अनावश्यक प्रतीत नहीं होगा। क्योंकि आजकलके विद्यार्थियोंमें अनुशासन, चरित्र, राष्ट्रीय भावनाका दिनोदिन ह्रास होता जा रहा है, जिसका एक मात्र दायित्व पुरुष-शिक्षकों पर डाला जा सकता है; क्योंकि पुरुष-शिक्षक धूम्रपानके निषेधका जहाँ उपदेश देते हैं, वहीं स्वयं खुलकर करते हैं, पाठशालामें अपने वर्चस्व-स्थापना-हेतु तिकड़में करके लड़कोंको उच्छृंखल बनाते हैं और अपने भ्रष्ट चरित्रका विद्यार्थियों पर कुप्रभाव डालते हैं। नारी-शिक्षिकाओंसे ये बुराइयां एकदम समाप्त हो सकती है, क्योंकि उनके सद्-चरित्र, निष्ठावान जीवन, सादगीपूर्ण रहन-सहन, दायित्वपूर्ण भावनाके कारण विद्यार्थियोंमें ये गुण सहज-स्वाभाविक रूपसे सम्पर्क द्वारा ही समा सकते हैं। इसीलिए महिलाओंको महापुरुषोंकी निर्मात्री कहा जाता है। यह सूत्र केवल नारीकी प्रजननकी प्राकृतिक देनके कारण नहीं वरन् इसीलिए है कि माँ जैसा चाहे वैसा पुत्र और उसके चरित्रको बना सकती है। उदाहरणके लिये, जितने भी आदर्श पुरुष हुए हैं, क्या उनके आदर्शोंके निर्माणमें उनकी माताका महत्वपूर्ण योग नहीं रहा—जैसे शिवाजीके निर्माणमें उनकी माँ जीजाबाईका आदि। इन तथ्योंको संमुख रख कर यह मान्यता स्थापित की जा सकती है कि शिक्षकके कर्ममें महिलाओंका महत्व एवं उपयोगिता पुरुषोंसे अधिक है।

इसके बाद नर्सका कर्म है जो महिलाओंकी सेवा-भावनाकी प्राथमिकताकी दृष्टिसे उपयुक्त माना जा सकता है। महिलाओंमें परिचर्याकी भावना प्रारंभसे ही रहती है तथा बच्चोंकी सेवा-शुश्रूषाके अनुभव

के आधार पर नर्सका कर्म महिनाओंके लिए उचित रहता है। इसके पश्चात् कौटुम्बिक परिधिमें रह कर सिलाई-बुनाईके कर्म, गृह-उद्योग आदि भी उपयुक्त माने जा सकते हैं।

जो महिलाएँ कौटुम्बिक बन्धनोंसे स्वतन्त्र हों उन्हें सामाजिक कार्यकर्त्ता, धार्मिक प्रवचक या धर्म-प्रचारक, राजनीतिक नेता आदिका कर्म अपना लेना बुरा नहीं है, क्योंकि ये कर्म कर्तासे पूर्ण जीवन और समयकी माँग करते हैं। अल्प समय प्रदान करनेवाले कार्यकर्ता न तो इस क्षेत्रमें सफल हुए और न उनके कार्य ही सराहनीय रहे हैं।

व्यावसायिक क्षेत्रके कर्म अर्थात् दुकानके काउन्टर पर बैठना, सेल्स-मेनेजरी करना, फेक्टरीमें, बस कन्डक्टर या अन्य व्यावसायिक कर्म ऐसे हैं, जो समाजसे निर्बन्ध महिलाएँ ही अपनावें तो अच्छा रहता है; इसके साथ ही इन कर्मोंको करनेवाली महिलाके लिये यह आवश्यक रहता है कि वातावरण और परिस्थितिका डट कर मुकाबला करते हुए अपने चरित्र, शीलको स्वच्छ रखनेकी क्षमता हो। ऐसे कर्ममें अव्यवस्थित सामाजिक कारणोंसे कर्ताके मान-सम्मानको कभी भी ठेस पहुँच सकती है। क्योंकि ये कर्म-क्षेत्र ऐसे हैं जहाँ समाजके हर वर्ग, हर व्यक्तिसे सीधे सम्पर्क आता है और चूँकि सभी सभ्य समझदार व्यक्ति नहीं रहते, इस कारण कहा नहीं जा सकता कि कब किस विषम परिस्थितिका सामना करना पड़े।

इस प्रकार भारतीय शिक्षित नारीको भारतीय समाज-व्यवस्था, कौटुम्बिक बन्धन एवं अपने मान-सम्मानको संमुख रख कर बहुत ही जिम्मेदारीसे अपने कर्म एवं क्षेत्रका निर्वाचन करना चाहिए।

OUR ARTS AND CONCENTRATION

Our arts are not concerned with the appearances of the actua They are directed towards the realization of ideas, of the truth in the objects. Arts do not so much represent as suggest. They do not so much reproduce reality as create aesthetic emotion. They are interested in the spirit of men and things rather than in their material forms. In all arts we have imaginative creation. It is related of a famous modern painter that when he had painted a sunset, some one said to him: "I never saw a sunset like that", and the painter replied: "Don't you wish you could?". The artist's primary aspiration is for a redeemed world. His mind is not a mirror which reflects the glinting surface of the given. It is on fire, close to contemplation. Croce is correct when he speaks of 'the artist, who never makes a stroke with his brush without having previously seen it with his imagination'. When the king, Agnimitra, found the portrait of Malvika lacking in fidelity to the original, he traced it to *shithilsamadhi*, impaired concentration.

— Dr. S. Radhakrishnna

☆ ☆ ☆ अन्तःकरणकी तीन मूलवृत्तियाँ

लेखक : श्री आत्मानन्द विद्यालङ्कार, नई दिल्ली

१. भारतवर्षमें अनेक परम्पराएँ अब भी सुरक्षित हैं। इन परम्पराओंमें एक परम्परा अन्तःकरणके विषयमें भी है। यों तो हम अपने अन्दर जितना गहरा पैठते जाएँ उतना ही अधिक ज्ञान, अधिक प्रकाश और अधिक वृत्तियाँ हमें सूझती और मिलती जाती हैं। स्वयं मानव आश्चर्यचकित हो जाता है कि जैसे बाह्य संसार आश्चर्यमय है और अपरिमेय और अज्ञेय है, वैसे ही आन्तर जगत् भी आश्चर्यमय, अपरिमेय और अज्ञेय है। दोनों जगतोंको देखकर आनन्द आता है।

२. इस लघु लेखमें यह दिखानेका यत्न किया गया है कि जीवके अन्तःकरणकी स्पष्ट और निश्चित और सुपरीक्षित तीन मूल वृत्तियाँ हैं। पुराने दीर्घकालसे अबतक नाना शास्त्रों और नाना व्यवहारोंमें, कभी बुद्धिपूर्वक और कभी अनायास ही, अनजाने ही अन्तःकरणकी तीन मूल वृत्तियोंको गिन कर जानते और उनका व्यवहार करते हैं -- ऐसे स्पष्ट गिन कर जैसे स्थूल शरीरकी हड्डियाँ, जैसे हाथकी पाँच उँगलियाँ।

३. ये तीन वृत्तियाँ ज्ञान-इच्छा-क्रिया हैं। वेद, उपनिषद्, गीता, व्याकरण, महाभाष्य, न्यायदर्शन, जैनदर्शन, पाश्चात्य मनोविज्ञान, अंग्रेजी भाषाका मुहावरा, आदि अनेक विद्याओं और अपने प्रतिदिनके व्यवहारोंमें इन तीन वृत्तियोंको हम प्रतिपादित और व्यवहृत पाते हैं। यदि हम इन तीन मूल वृत्तियोंको कण्ठस्थ और हस्तस्थ करके लोकयात्रा करें तो अपने औजार हाथमें लिए एक शिल्पीकी तरह, हम बहुतसी घटनाओं, व्यवहारों, स्वभावों और चरित्रोंका सूक्ष्म और स्पष्ट विवेचन कर सकते हैं।

४. जीवोंके चार भेद हैं – जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्‌भिज्ज। इन सबमें आत्मा और अन्तःकरण हैं। संसारके दार्शनिक क्षेत्रमें आत्मा और मनके गुण-धर्मोंके बारेमें चिरकालसे ऊहापोह और विवाद चला आ रहा है। पर इस विवादमें न उलझ कर इस लघुलेखके लेखकने आन्तर-तत्वके लिए अन्तःकरण नाम चुन लिया है। सबके अन्दर आत्मा है, चेतन है, पर साथ ही मन भी काम करता है। दोनों मिलकर जो यन्त्र चला रहे हैं उसे लेखकने इस लेखमें अन्तःकरण नाम दे दिया है।

५. संस्कृत भाषामें विद्वानोंमें प्रसिद्ध एक श्लोकार्ध इस प्रकार है –

"ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः।"

ज्ञानसे इच्छा उत्पन्न होती है, इच्छासे कृति उत्पन्न हो जाती है।

जबसे मनुष्य उत्पन्न होता है और जबतक जीता है, वह अन्दरसे, बाहरसे, बहुत स्थानोंसे नया नया ज्ञान बटोरता रहता है। नन्हेसे बच्चेको अपने अन्दरका कौतूहल यह प्रेरणा देता है कि मैं स्वयं जानूँ और दूसरोंसे पूछूँ – यह क्या है, वह क्या है, मैं क्या हूँ, तू क्या है? संस्कृतके विद्वान् कहते हैं कि "किमः रूपम् पुरुस्कृत्य"। किम् शब्दके जितने रूप बनें उसकी सहायतासे हम नाना प्रकारके प्रश्न कर लेते हैं – क्या है, कौन है, किसको है, किसके साथ है, किसलिए है, किससे है, किसका किसमें है, किस पर है, क्यों है, कैसे है – इत्यादि। जब कुछ ज्ञान होता है, तो बालक उसके बारेमें सोचता है कि लूं या न लूं, प्रिय है या अप्रिय। इसे इच्छा कहते हैं, यह दूसरी वृत्ति है आदानकी इच्छा या त्यागकी इच्छा। इसे प्रिय-अप्रिय कहें, अनुकूल वेदना-प्रतिकूल वेदना कहें, सुख-दुःख कहें, राग-द्वेष कहें, इच्छा-द्वेष कहें, एक ही बात है। ज्ञान और इच्छाके बाद अपने अन्दर चेष्टा-क्रिया कर्मकी ओर वह झुकता है। पशु-पक्षी-कीट-पतंग सब कुछ न कुछ ज्ञान रखते हैं और अपनी प्रिय-अप्रिय वस्तुओंके प्रति चेष्टा करते हैं – उधर जाते हैं। स्थावर वृक्ष-वनस्पति अपनी इच्छानुसार, प्रकाश, पवन, अन्न-पान लेते हैं। यदि

वस्तुएँ वृक्ष-वनस्पति-लता आदिको अप्रिय हों, प्रतिकूल हों तो वे कुम्हला जाते हैं, यहांतक कि नष्ट भी हो जाते हैं। यह तो ठीक है कि ये तीन वृत्तियाँ आपसमें सूतके तीन तारोंकी तरह प्रायः साथ साथ रहती हैं, पर किसी समय ज्ञानकी प्रधानता है, किसी समय इच्छा-द्वेषकी, प्रियाप्रियकी और किसी समय चेष्टा, कृति कर्म, कार्यकी। सब प्राणी प्रतिक्षण इन तीन वृत्तियोंमेंसे किसी एक वृत्तिके वशमें होते हैं। एक तत्वदर्शी, सूक्ष्मदर्शी, महाप्राज्ञ व्यक्ति इस सारे व्यवहारमें गहरा पैठ कर किस शक्ति, परिवार, वर्ग, समाज, राष्ट्र और समस्त मानवतामें इस समय कौनसी वृत्ति प्रधान है यह स्पष्ट जान लेता है।

६. अन्तःकरणका यह विश्लेषण पुरातन कालसे चला आ रहा है। एक मंत्र है:

(अ) यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृण्णं बृहस्पतिर्मे तद् दधातु शन्नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः (यजुर्वेद, अध्याय ३६, मंत्र २)।

मेरे चक्षु, हृदय और मनका बहुत फटा जो छिद्र है बृहस्पति उसे भर दे, भुवनका जो पति रक्षक है वह कल्याणकारी हो। इस मन्त्रमें चक्षु – कर्मका प्रतीक है, हृदय – भावका और मन–ज्ञानका। स्वयं वेदत्रयीमें ऋग्वेद ज्ञानका दाता है, यजुर्वेद कर्मका और सामवेद गीतका, भक्तिका, हृदय-तत्वका। ऋग्भिः शंसन्ति, यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति – ऐसा निरुक्तकारने कहा है

उपनिषद्में कहा है –

(आ) भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व संशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि यस्मिन् द्रष्टे परावरे।।

उस परावर ब्रह्मके दर्शन हो जाने पर हृदयकी ग्रन्थि फूट जाती है, सब संशय छिन्न हो जाते हैं और इसके कर्म क्षीण हो जाते हैं। जीवके ज्ञानके संशय, हृदयकी गाँठ और सब कर्म – ऐसा कह कर उपनिषद् तीन ही वृत्तियोंकी ओर निर्देश करती है।

(इ) यह विदित ही है कि आर्यधर्मका संक्षिप्त-सार रूप गीता ज्ञानयोग, भक्तियोग और कर्मयोगका उपदेश करती है। जिस जीवको उपदेश देना है, उसकी तीन वृत्तियोंका संस्कार करना है। महाप्राज्ञ व्यासजीको और योगेश्वरको यह अभीष्ट था और शिष्य अर्जुनके लिए यह अपरिहार्य था।

(ई) महाभाष्यकार भगवान् पतञ्जलि आचार्य कहते हैं: "यो मनुष्यः प्रेक्षा-पूर्वकारी स बुद्धया कश्चिदर्थं सम्पश्यति, संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थिते अध्यवसायः, अध्यवसाये आरम्भः, आरम्भे निवृत्तिः, निर्वृत्तौ फलावाप्तिः (महाभाष्य–१. ३. ४; १. ४. ३२) ऐसा दो स्थानों पर आया है। जो मनुष्य सोच-समझ-कर कार्य करनेवाला है वह पहले बुद्धिसे किसी अर्थको, तत्वको, वस्तुको भलीभाँति जानता है, जानने पर प्रार्थना–चाह, इच्छा करता है, वस्तुके प्रार्थित हो जाने पर चेष्टा-यत्न करता है। चेष्टा-यत्नके बाद आरम्भ करता है, आरम्भके बाद उसका पूर्ण-सम्पादन करता है और सम्पादन – निष्पादनके बाद फल-लाभ होता है। आचार्यजी इन तीन वृत्तियोंको लोककल्याणके लिए और खोलकर छः अंगोंमें बाँट देते हैं, संदर्शन–ज्ञान, इच्छा, चेष्टा, आरम्भ, सम्पादन और फल-लाभ। आचार्य गुरुभक्त भी हैं और स्वयम् भी सूक्ष्मदर्शी हैं और तत्त्वदर्शी हैं।

(उ) न्यायदर्शनकार गोतम मुनि कहते हैं: "इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-सुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिंगम्"–आत्माके जाननेके छः लिंग–चिह्न, लक्षण हैं। इनमें ज्ञान और प्रयत्न तो स्पष्ट हैं, इच्छा-द्वेष-सुखदुःखमें सुख-दुःख क्रमशः इच्छा-द्वेषके परिणाम हैं। ये चारों 'वेदना' नामके तत्वके भिन्न भिन रूप हैं। इच्छा-सुख, अनुकूल वेदनाको कहते हैं और द्वेष–दुःख, प्रतिकूल वेदनाको कहते हैं। मूलतः ज्ञान – वेदना (इच्छा)-प्रयत्न ये तीन हस्तगत हुए।

(ऊ) सारा नैयायिक सम्प्रदाय परमात्मा-ईश्वरमें भी 'ज्ञान-इच्छा-क्रिया' ये तीन गुण-धर्म मानता है। आत्मा जहाँ है वहाँ ये तीन गुण-धर्म हैं।

(ॠ) जैनाचार्य उमास्वाति कहते हैं : "सम्यग्-दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः। तत्त्वार्थश्रद्धानम् सम्यग्दर्शनम्"–सम्यग्-दर्शन (सम्यक्श्रद्धान – सम्यग्ज्ञान – सम्यक्-चारित्र) यह मोक्ष मार्ग है। श्रद्धा – ज्ञान – चारित्र। ज्ञान-श्रद्धा-चारित्र – ज्ञान – वेदना – चारित्र (आचरण) यह मोक्षमार्ग है।

(ऌ) मनुस्मृतिका एक श्लोक है :—

विद्वद्भिः सेवितस्सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत॥

उस धर्मको जानो – जिसका आचरण-सेवन विद्वानोंने, रागद्वेषरहित सज्जनोंने किया है और हृदय भी जिसकी पूरी अनुज्ञा – सहमति – सम्मति देता है। विद्वानों (ज्ञानियों), रागद्वेषरहित सज्जनों (शुद्ध हृदय) द्वारा सेवित आचरित है। ज्ञान – हृदय (भाव-वेदना) और आचरण ये तीन तत्त्व श्लोकमें स्पष्ट वर्णित हैं।

(ॡ) वेदके षडंगमें शिक्षांग पाणिनीय शिक्षामें कहा है :—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्।
मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्।

आत्मा बुद्धि द्वारा अर्थों-वस्तुओंको जानकर विवक्षासे कहनेकी इच्छासे मनको प्रेरित करता है। मन कायाग्निको चोट लगाता है, कायाग्नि मारुत-वायु-प्राणको प्रेरित करती है और उरस् — वक्षः-स्थलमें विचरता हुआ मारुत मन्द स्वरको उत्पन्न करता है। बुद्धि-इच्छा-प्रेरणा यह क्रम सुस्पष्ट है।

(ए) सारा पाश्चात्य मनोविज्ञान Cognitive (ज्ञानात्मक), Affective (भावात्मक) और Conative (प्रेरणात्मक), इन तीन मूल वृत्तियोंको मनकी, अन्तःकरणकी मानता है। जो जो अन्तः-करणकी परीक्षा करता है, वह अगत्या, अन्ततोगत्वा इन तीन मूल वृत्तियोंको हस्तगत करता है।

(ऐ) अंग्रेजी भाषाके लेखक विद्याके विभागोंको प्रवाहमें वर्णन करते हुए तीन विभागोंमें बाँटकर कहते हैं – Philosophy, Religion, Science. ज्ञानका प्रतिनिधि Philosophy है, श्रद्धा-हृदय-तत्त्व, वेदनाका प्रतिनिधि Religion है, और स्थूल कर्म, इन्द्रियों द्वारा परीक्षित पदार्थ Science है। जिन सूक्ष्मदर्शी विद्वानोंने आरम्भमें भाषामें यह मुहावरा डाल दिया उन्होंने मूल वृत्तियोंको जानकर यह विभाग किया। अब लेखक उसे सिद्ध-परिपक्व तत्त्व समझकर भाषा-प्रवाहमें प्रयुक्त किए जाते हैं।

धर्ममें श्रद्धा-वेदना-हृदयकी इतनी प्रधानता है कि Faith शब्द धर्मका पर्याय बन गया है। यास्कीय निरुक्तके वृत्तिकार श्री दुर्गाचार्य निम्नलिखित मन्त्रमें :

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः।

श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि॥ (ऋ० मण्डल १०, सूक्त १५१, मंत्र १, निरुक्तवृत्ति, अध्याय ९, खण्ड ३१)

अग्नि श्रद्धासे समिद्ध-प्रदीप्त की जाती है, श्रद्धासे हविः का होम किया जाता है, हम श्रद्धाको भगके – भजनीय धर्मके मूर्धा पर वेदमन्त्र द्वारा घोषित करते हैं। श्रद्धा धर्मका मूर्धा है – प्रधान अंग है।

सब कोई कहता है, तेरा कोई धर्म-ईमान नहीं। ईमान और धर्म पर्यायवाचक हो गये हैं। अंग्रेजीमें Christian Religion को Cristian Faith द्वारा भी पुकारते हैं।

सानुप्रास मुहावरा Head, Heart and Hand भी ज्ञान, वेदना और कर्मका ही द्योतक है।

(ओ) अलंकारशास्त्री लोग रचनाशैलीमें तीन गुण बताते हैं – प्रसाद-माधुर्य-ओजस्। अन्तःकरणकी तीन वृत्तियों ज्ञान-वेदना-क्रियाका यदि सात्त्विक और उत्कृष्ट विकास होगा तो हमारे वचनमें, रचनामें, ज्ञानके विकासमें प्रसाद गुण, स्वतः, अगत्या, अनायास आएगा। वेदनाके, हृदयके भावोंके विकाससे माधुर्य गुण आएगा और कर्म-गुणके विकाससे ओजस्-बल-प्रवाह आएगा। निषेध मुखेन देखें तो जहाँ

ज्ञान नहीं वहाँ स्पष्टता नहीं, जहाँ वेदना नहीं वहाँ माधुर्य नहीं, जहाँ चेष्टा-स्फूर्ति नहीं वहाँ वचनमें ओज नहीं आता।

७. मूल वृत्तियाँ तीन हैं: ज्ञान-इच्छा-क्रिया। सूत्र रूपसे, सिद्धान्त रूपसे इसकी चर्चा हुई। वेद, उपनिषद्, वैयाकरण पतञ्जलि, शिक्षाशास्त्री, जैनाचार्य, पाश्चात्य मनोवैज्ञानिक, अलंकारशास्त्री आदि इस प्रतिज्ञाकी स्थापनाको पुष्ट करते हैं। अब ज्ञान-वेदना-क्रियाके अंगोपांगोंकी उदाहरणमें और लोकजीवनमें क्या स्थिति है इसका कुछ वर्णन किया जाता है। बुद्धिके गुण-धर्म-अंग एक प्रसिद्ध श्लोकमें गिनाए हैं:

> शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणन्तथा।
> ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः।।

पहले इन्द्रिय द्वारा सुननेकी इच्छा, ऐसे ही चक्षु आदि दूसरी इन्द्रियों द्वारा भी जाननेकी इच्छा, फिर श्रवण-दर्शन, श्रवणके बाद वस्तुका ग्रहण, ग्रहणके बाद उसका धारण करना, बुद्धिस्थ और कण्ठस्थ करना, धारणके बाद ऊहापोह, ऊहापोहके बाद विविध एवं विशेष ज्ञान और इसके बाद महागुण तत्त्वज्ञान।

ये धीगुण क्रमिक भी हैं। प्रत्येक व्यक्तिको स्वयम् और माता, पिता, आचार्य, संन्यासी, उपदेष्टा, लोकनायक, शिक्षाशास्त्री–सबको अपने अपने स्थान पर समय समय इन बुद्धिगुणोंकी परीक्षा करते रहना चाहिए। एक एक गुणको आगे आगे पाना ऐसा है, जैसे सीढ़ीके डण्डों पर आगे आगे चढ़ना। एक एक गुण आगे आगे ऐसे गहरे हैं, जैसे पंचकोशोंमें, वाहर स्थूल कोशसे अन्दर सूक्ष्म-कोशोंमें प्रविष्ट होना–या जैसे नारियलके एक ऊपरके आवरणसे आरम्भ करके अन्दर अन्दर पैठना। हमारे सब प्रकारके गुरुओंको, वृद्धोंको, हितैषियोंको अपनेमें और अपनी सन्तान और शिष्योंमें इन गुणोंकी परीक्षा करते रहना चाहिए। केवल सन्तान और शिष्योंमें ही नहीं, समस्त कक्षामें, विद्यालयमें, समूची उठती पीढ़ीमें, समाजके घटक भिन्न भिन्न वर्णोंमें, भिन्न भिन्न आश्रमोंमें, पिछड़े वर्गोंमें, उपेक्षित वर्गोंमें, सबमें कमेटी, कमीशन बैठाकर परीक्षा करते रहना चाहिए। ऐसी परीक्षा न करने पर सन्तान, शिष्य, साधारण जनता, सारी पीढ़ीकी पीढ़ी इन बुद्धिगुणोंमें से किसी न किसी गुणको खो बैठती है। हमारे राष्ट्रमें पिछले सौ-डेढ़सौ वर्षोंमें हमारे देशमें नवचेतना आई है। परन्तु पीढ़ी दर पीढ़ी हमने समय समय पर गहरे पैठकर अपनी सन्तान और शिष्योंकी बुद्धिके गुणोंकी ठीक ठीक परीक्षा नहीं की। विशेषतः अपनी शास्त्रीय पद्धतिसे नहीं की। इस चर्चाका एक प्रयोजन यह भी है कि किस प्रकार अपनी शास्त्रीय पद्धतिसे हम वस्तुस्थितिकी परीक्षा कर सकते हैं। यह ठीक है कि विद्याका, ज्ञानका, शिक्षा-पद्धतियोंका बहुत प्रचार-प्रसार हुआ है।

परन्तु दार्शनिक रीतिसे, वैज्ञानिक रीतिसे परीक्षा न करनेसे इस समय ५५ करोड़के इस विशाल राष्ट्रमें उठती पीढ़ीके बुद्धिके गुणोंके विकासकी विकट समस्या खड़ी हो गई है। माना कि आर्थिक दृष्टिसे भी करोड़ों तरुण-तरुणियोंका भविष्य अन्धकारमय है, परन्तु शिक्षापद्धति और गुरुजनोंमें भी ऐसे दोष आ गये हैं, जिनको हम निर्भयतासे प्रकट नहीं करते, और स्वीकार नहीं करते। जानकर भी उन दोषोंको दूर करनेमें, अपनेको समर्थ नहीं पाते। मातृभाषामें शिक्षा न देनेसे, गुरुभक्तिके कम हो जानेसे, बाह्य आकर्षक वस्तुओंकी प्रचण्डताके कारण, चित्तवृत्तिकी वहिर्मुखतासे, सात्त्विक-पौष्टिक अन्नपानके न मिलनेसे, छात्रोंका जीवन ही अस्त-व्यस्त हो गया है। परन्तु हिम्मत हारनेसे तो समस्या हल न होगी। इसलिए जातिके हितैषियोंको, अपने राष्ट्रकी श्रेष्ठ परम्पराओंको हस्तगत करके, समस्त राष्ट्रके विभिन्न अंगोंकी और बुद्धिकी परीक्षा करनी चाहिए। बुद्धिके एक एक गुणकी दशा जाँचनी चाहिए। एक एक गुणकी रक्षा और वृद्धिमें सतत प्रयत्न करना चाहिए। हजारों वर्षोंसे चली आ रही बहुतसी बौद्धिक परम्पराएँ

उत्तम हैं। इनके साथ नई रीतियों, उपायों और साधनोंका समन्वय करके कोई व्यावहारिक श्रेष्ठ मार्ग खोजना चाहिए। निष्काम चिन्तन-वचन और आचरणसे यह कार्य सिद्ध हो सकेगा। बुद्धिके गुणोंके साथ राष्ट्रकी इतनी ज्ञाननिधि भी उपलब्ध है। शुश्रूषा-श्रवण-ग्रहण-धारण-ऊहापोह-अर्थविज्ञान और तत्त्वज्ञानकी सहायतासे सारा राष्ट्र अपनी पुरातन ज्ञाननिधिका और आधुनिक ज्ञान-विज्ञानका समन्वय कितना और कैसे करें, इसके यथार्थ बोधसे ही हम अपने देशकी बौद्धिक समस्याको कुछ हल कर सकेंगे। इस संकट कालमें यदि हम अपने लिए कोई सन्मार्ग न ढूंढ़ सकें तो समस्त राष्ट्रका कष्ट बढ़ता जायगा।

स्थानाभावसे बुद्धिगुणोंकी चर्चा यहाँ समाप्त की जाती है। आगे वेदना – हृदयके भावोंकी चर्चा अपेक्षित है।

८. ज्ञान-इच्छा-क्रिया इन वृत्तियोंमेंसे इस वर्तमानकालमें इच्छा-वेदना-हृदय – हृदयके भावोंका प्रभाव बहुत अधिक है। बुद्धिके गुण जरा सूक्ष्म हैं। बाह्य व्यवहारमें बुद्धिगुणोंका प्रभाव शनैः शनैः और कुछ गहरा जाने पर मालूम होता है – कुछ अनुमानसे भी, पर हृदयके भाव तो वेगसे उमड़-उमड़ कर प्रकट होते हैं। व्यक्तिमें, कुटुम्बमें, समाजमें, राष्ट्रमें यहाँ तक कि समस्त मानवतामें, भूमण्डलमें हृदयके भावोंका अखण्ड राज्य – साम्राज्यसा होता रहा है; और हो रहा है। केवल मनुष्योंमें ही नहीं पशु-पक्षियोंमें, कीट-पतंगोंमें, वृक्ष-वनस्पतियोंमें भी अन्तःकारणकी प्रियाप्रिय – सुख-दुःख, इच्छा-द्वेषकी वृत्तियोंकी लीला और खेल चारों ओर दीख रहा है। हृदयके मुख्य मुख्य भाव निम्नलिखित हैं :—

सात्त्विक – दया, प्रीति, श्रद्धा, सन्तोष, सरलता, ब्रह्मचर्य, उदारता, सेवा, निर्भयता, शूरता, विनय, शान्ति ।

राजस – रागात्मक – काम, मत्सर, तृष्णा, लोभ ।
द्वेषात्मक – क्रोध, ईर्ष्या, असूया, द्रोह, अमर्श, अभिमान।

तामस – भय, शोक, विषाद ।

अलंकारशास्त्रियोंने भी भावात्मक वाङ्मयमें मूल स्थायी भाव ये गिनाए हैं :

रति (प्रीति), हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, घृणा, आश्चर्य, निर्वेद (वैराग्य), वात्सल्य।

लोकप्रसिद्ध हैं, राजस, तामस षड्रिपु — काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर।

वस्तुतः अन्तःकरणकी तीनों वृत्तियोंके विभागोंका परस्पर मिश्रण-सा हो जाता है।

यम-नियम — अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, शौच, सन्तोष, तपः, स्वाध्याय, ईश्वर-प्रणिधान।

मनूक्त दश धर्म – धृति, क्षमा, दम, अस्तेय, शौच, इन्द्रिय–निग्रह, धी, विद्या, सत्य, अक्रोध।

प्रायः सभी शास्त्र विशेषतः धर्मशास्त्र, दर्शनशास्त्र, अलंकारशास्त्र, आयुर्वेदशास्त्र अन्तःकरणके तत्त्वोंकी विवेचना करते हैं। बौद्ध, जैनशास्त्र, संसारके मुख्य मुख्य धर्म-सम्प्रदाय, साधारण जनता सभी आत्मा–अन्तःकरणके गुणों–धर्मोंकी प्रतिदिन चर्चा करते रहते हैं। इनमेंसे यम-नियम और प्रशस्त-पादाचार्य-कथित गुणराशि कुछ अधिक स्पष्ट है। एक और भी प्रकार है :—

शुभ	अशुभ
मानस – अस्पृहा, अश्रद्धा, दया	मानस – परद्रोह, परद्रव्येच्छा, नास्तिकता
वाचिक – सत्य, प्रिय, हित-स्वाध्याय	वाचिक – अनृत, पिशुन-सूचन, असम्बद्ध-प्रलाप,
कायिक – दान, परित्राण, परिचर्या	कायिक – हिंसा, स्तेय, निषिद्ध-मैथुन

गीतामें दैव-आसुर-भेदसे अथवा सात्त्विक, राजस, तामस भेदसे वर्णन किए हैं। हमें इनमेंसे बुद्धि और कार्यके गुण अलग करके हृदयके तत्त्वोंको अलग करना है। उन भावोंमें भी कुछ दैव, कुछ आसुर हैं। अथवा कुछ स्थूल दृष्टिसे अच्छे या बुरे हैं।

यूरोपियन – पाश्चात्य मनोविज्ञानी भी Instinct और Emotion की सूची प्रस्तुत करते हैं। भय, क्रोध, अभिमान-युयुत्सा, वात्सल्य, मैथुन, आश्चर्य, रचना इनमेंसे कुछ हैं।

इनके स्थूल और व्यापक भेद कुछ प्रिय हैं, कुछ अप्रिय हैं। इन भावोंका शरीर पर क्या प्रभाव पड़ता है, इसका वर्णन आयुर्वेदमें पर्याप्त है।

अलंकारशास्त्री : कमसे-कम भरत मुनिके नाट्यशास्त्रसे लेकर पण्डितराज जगन्नाथके रस-गंगाधर तक ललित वाङ्मयकी विवेचनामें, भाव, विभाव, अनुभाव, संचारिभाव आदिके विवेचन द्वारा मूल भावों और उनके परिणामों पर पड़ा सूक्ष्म और व्यापक विवेचन करते हैं। सारी ललित कलाओं, ललित वाङ्मयोंमें मुख्यतया इन्हीं हृदयके भावोंका साम्राज्य है। इन भावोंके भिन्नभिन्न अनुपातमें मिश्रणसे संसारमें सृष्टि-वैचित्र्य, मानव-वैचित्र्य हो गया है। कथा, आख्यायिका, नाटक, काव्य, चित्रपट, टेलिविजनमें इन्हीं भावोंकी लीला ही दिखाई जाती है। दो वर्षके बच्चेसे लेकर १०० वर्षके बूढ़े तक इस कथामें — अपनी या पराईमें प्रत्येकको रस आता है। हमारे देशका महाग्रन्थ महाभारत इन भावोंकी परस्पर लीलाओं का व्यापक क्षेत्र है। सात्त्विक राजस, तामस सभी भावोंके सम्मिश्रण द्वारा ये पात्र महाभारतकी रचना करते हैं। और इसकी विवेचना करनेवाले कुछ महाप्राज्ञ भी हैं, जो इसका प्रभूत ऊहापोह करते हैं। स्वयं वेदव्यासजी, योगेश्वर श्रीकृष्णजी, भीष्म पितामहजी और विदुरजी, ये महाप्राज्ञ लोग इन सब पात्रोंको उनके स्वभावकी दृष्टिसे खूब समझते हैं। इस महानाटकके पात्र भी हैं और दर्शक भी। जो दोनों दृष्टियोंसे देखे, वह तो महाप्राज्ञ बन ही जाता है।

९. अन्तःकरणकी दो वृत्तियाँ – ज्ञान और वेदना (भाव) की कुछ चर्चा हुई। अब तृतीय वृत्ति, प्रयत्न-चेष्टा-क्रियाकी चर्चा होनी चाहिए। यद्यपि जानना और वेदना – भावोंका अनुभव करना भी मानस-क्रिया है, पर हम यहाँ प्राण-इन्द्रिय-शरीरसे जो स्थूल-प्रत्यक्ष-क्रिया है – उतने तक अपनेको सीमित करना चाहते हैं। दश इन्द्रियोंसे, प्राणसे, शरीरसे स्थूल व्यापार हम क्या करते हैं? उसमें समता कितनी है, और विषमता कितनी है? अयोग, अल्पयोग, अतियोग और मिथ्यायोग कितना है? देखना है कि हम प्राणों – इन्द्रियोंसे, शरीरसे, जो चेष्टाका आश्रय है, कैसा उपयोग लेते हैं। व्यक्ति, पुरुष, स्त्री, कुटुम्ब, चारों वर्ण, चारों आश्रम, राष्ट्र, मानवता, पशु-पक्षी, कीट-पतंग, वृक्ष-वनस्पति इन सबके बारेमें विचारना चाहिए। ज्ञान और इच्छा-वेदना-प्रियाप्रियके बाद सबके अन्दर प्रयत्न-चेष्टा है।

इस क्रियावृत्तिकी दृष्टिसे अपने भारतराष्ट्रकी कुछ विवेचना करनी आवश्यक है। हम भारतवासियोंमें, विशेषतः हिन्दुओंमें ज्ञान और वेदनाकी वृत्तियोंकी दृष्टिसे बहुत कमी है, बहुत दोष हैं। अर्थात् चिरकालसे, कमसे कम पिछले २५०० वर्षोंसे भारतमें बसनेवाली मुख्य — प्रधान जनता तृतीय वृत्ति प्रयत्न, चेष्टा, क्रिया-कर्ममें बहुत प्रमादी है। इसमें आदर्शकी दृष्टिसे और दूसरी जातियोंकी तुलनाकी दृष्टिसे उत्साह, प्रयत्न, चेष्टा, कर्म, बहुत कम है। आलस्य, प्रमाद, उपेक्षा, कुटुम्ब छोड़कर आगे सामुदायिक कर्ममें – ग्राम, नगर, जिला, प्रदेश, राष्ट्र इन बड़े सामुदायिक क्षेत्रोंमें कर्मकी दृष्टिसे हम बहुत पीछे हैं। इसके कई कारण हैं : (१) बाल-विवाह, (२) पीढ़ी दर पीढ़ी बाल-विवाहसे उत्पन्न अत्यन्त निर्बल सन्तान, भ्रम, कुरीतियाँ, जीवन-संघर्षसे पलायन, भय, अतिशोक और विषादने हमारे मन, इन्द्रिय, प्राण, शरीरको खोखला कर दिया है। हम पहले तो काम नहीं करते, पूरा नहीं करते, उत्साहसे नहीं करते, ठीक ढंगसे नहीं करते, इसलिए अपनेको, कुटुम्बको, जातिको किसीसे सन्तोष परितोष नहीं होता। पूरा कमा नहीं पाते, पूरा खा नहीं पाते, पूरा खिला नहीं पाते। हम अपने गाँव, जिला, प्रान्तको छोड़कर बाहर जाना नहीं चाहते, दूसरोंसे कम सीखते हैं। इसलिए जीवन-संघर्षमें अन्य जातियोंके मुकाबलेमें पिछड़े हुए हैं। हम सामान्यतः विचार कर रहे हैं। इसमें अपवाद भी हैं। ५५ करोड़में पहले किसान और वर्गोंसे अधिक काम करता है, पर पूरा नहीं करता, उसकी स्त्री मात्रामें पुरुषसे अधिक करती है। साक्षर वर्ग

इस दृष्टिसे अल्पकर्मा है। उसमें पढ़े-लिखे अल्पकर्मी हैं, पढ़ेलिखोंमें भी अंग्रेजी पढ़ेलिखे। एक विद्वान्ने बताया है कि पिछले २५०० वर्षोंमें हमारे देश को पश्चिम और उत्तर सीमाओं पर १२५ बड़े युद्ध हुए हैं। क्यों? हमारे देशमें अनगिनत दुर्भिक्ष पड़े हैं। क्यों? हमारे देशमें बीसियों बार महामारियाँ पड़ी हैं। एक ओर हम ब्रह्म-विश्वासी है, दूसरी ओर बालविवाह और अब्रह्मचर्यके अभ्यासी हैं। २५०० वर्षोंमें निवृत्ति-मार्ग और उसका दर्शन और उसके उपदेष्टा – बौद्ध, जैन, वैदिक संन्यासी, प्रवृत्ति-मार्गसे घृणा उत्पन्न करते रहे हैं और पिछले २५०० वर्षोंमें इनकी सापेक्ष दृष्टिसे और अनुपातकी दृष्टिसे भारत-में संख्या बहुत अधिक रही है। इनमें श्रेष्ठों, साधुसन्तोंका, यतियों, संन्यासियोंका हम उपकार मानते हैं। उनकी चरण-वन्दना करते हैं। बाकी अयोग्य अनधिकारी लोग स्वयं भी, चेष्टा, प्रवृत्ति, कर्म, क्रियामें हीन हैं और दूसरोंको मन, वचन और कर्मसे अकर्मण्यताका और नैष्कर्म्यका उपदेश देते हैं। पिछले १५० वर्षोंमें हमारी इस चेष्टा-कर्मकी हीनताको देखकर दूसरी जातियोंने –– मित्र और शत्रु सबने, हमारे अन्दर इस दोषको स्पष्ट रूपसे पाया है। हमारे अपने तेजस्वी उद्धारकोंने भी राजा राममोहन रायसे लेकर समस्त जाति, समस्त प्रधान जातिके अन्दर इस दोषको पाया है और ज्ञान और भक्तिके साथ अधिक बल वे सज्जन कर्मयोग पर देते रहे हैं और सभीने –– राममोहन राय, देवेन्द्रनाथ ठाकुर, केशवचन्द्र सेन, दादाभाई नौरोजी, स्वामी विरजानन्द, स्वामी दयानन्द, रामकृष्ण-विवेकानन्द, एनी बेसेंट, ईश्वरचन्द्र विद्यासागर, अरविंद घोषके नाना राजनारायण बसु, लोकमान्य बालगंगाधर तिलक और उनका कर्मयोग-शास्त्र, रवीन्द्रनाथ ठाकुर, स्वामी श्रद्धानन्दजी, रानडे, तिलक, महात्मा गांधी, सरदार पटेल, ठक्कर बापा, पितामह कर्वे, विश्वेश्वरैया, श्रीपाद दामोदर सातवलेकर, सुरेन्द्रनाथ, विपिनचन्द्र पाल, जगदीश-चन्द्र बसु, प्रफुल्लचन्द्र राय, महात्मा हंसराज, भाई परमानन्द, सर सैयद अहमदखाँ, जवाहरलाल नेहरू, डॉ० भगवानदास, सुभाषचन्द्र बोस, सारे क्रान्तिकारी लोग, ब्राह्मसमाज, आर्यसमाज, रामकृष्ण मठ-मिशन, ग्रामोद्योग, स्वदेशी, सारा सिक्ख सम्प्रदाय, देशदेशान्तरोंमें जानेवाले, गुजराती, पंजाबी, तामिल, सिन्धी, सिक्ख, व्यापारी-कृषक, विद्यार्थी-अध्यापक, उपदेष्टा, व्याख्याता, हमारा कथा-साहित्य और उसके लेखक, हमारे समाचारपत्र, विदेशी मिशनरियोंका दृष्टान्त, आजकलका सारा साम्यवाद और समाजवाद –– इन सबका यही उपदेश और आदेश है: काम करो, बहुत करो, उत्साहसे करो, मिलकर करो, बुद्धिपूर्वक करो, विज्ञानपूर्वक करो, निरन्तर करो। यदि हम यह सीख गए होते तो १९४३ का दुर्भिक्ष न पड़ता, जिसमें ३० लाख मनुष्य मर गए। यूँ भी १७७० से लेकर भारतवर्षमें दुर्भिक्षोंकी लगातार परम्परा रही है। इन पिछले २४ वर्षोंमें भी हमने दूसरे देशोंसे अरबों रुपयोंका अन्न माँगा है। माँगता वह है जो काम नहीं करता और दीन है और आत्म-सम्मानसे रहित है। इसलिए भारतीय राष्ट्र और विशेषतः प्रधान हिन्दू-वर्गको यदि सम्मानपूर्वक जीना है और पशुकी मौत नहीं मरना है, तो अन्तःकरणकी तीसरी वृत्ति चेष्टा, प्रयत्न, कर्म-क्रियाको अपने अन्दर जगाकर कर्मशील बनना पड़ेगा। यह चिरकालका राष्ट्रीय रोग है। इसका इलाज करना पड़ेगा। चेष्टा, प्रयत्न, क्रिया, कर्मका मुख्य और प्रत्यक्ष आश्रय –– आधार –– शरीर है, जिसमें प्राण, दश इन्द्रिय, वात, पित्त, कफ, रस, रक्त, मांस, मेदस्, अस्थि, मज्जा, वीर्य, ओजस् –– ये घटक अवयव हैं।

इस शरीरको, इस देव-मन्दिरको स्वस्थ, नीरोग, सुन्दर बनाकर इससे उचित मात्रामें काम लेनेकी शिक्षा समस्त राष्ट्रको जिसने दी है, जो दे रहा है और जो देगा, वह सत्पुरुष और सन्नारी धन्य है। और इस शिक्षा पर जो आचरण करेगा वह धन्यतर होगा।

(१०) अन्तःकरणकी तीन मूल वृत्तियाँ, ज्ञान-इच्छा-क्रिया हैं। चिरकालसे अनेक शास्त्र, शास्त्रज्ञ, और लोकव्यवहार, इन तीनका परिगणन और विवेचन स्पष्ट रूपसे कर रहे हैं। हमारी अपनी विचार-पद्धति भी इन तीन वृत्तियोंकी सत्ताको समर्थित करती है। हाँ, हमारे कुछ नवीन ढंगसे शिथिल लोग इसकी कुछ उपेक्षा अवश्य करते हैं। इसी उपेक्षाको दूर करनेका प्रयास इस लेखमें है। इन तीन प्रवृत्तियों-

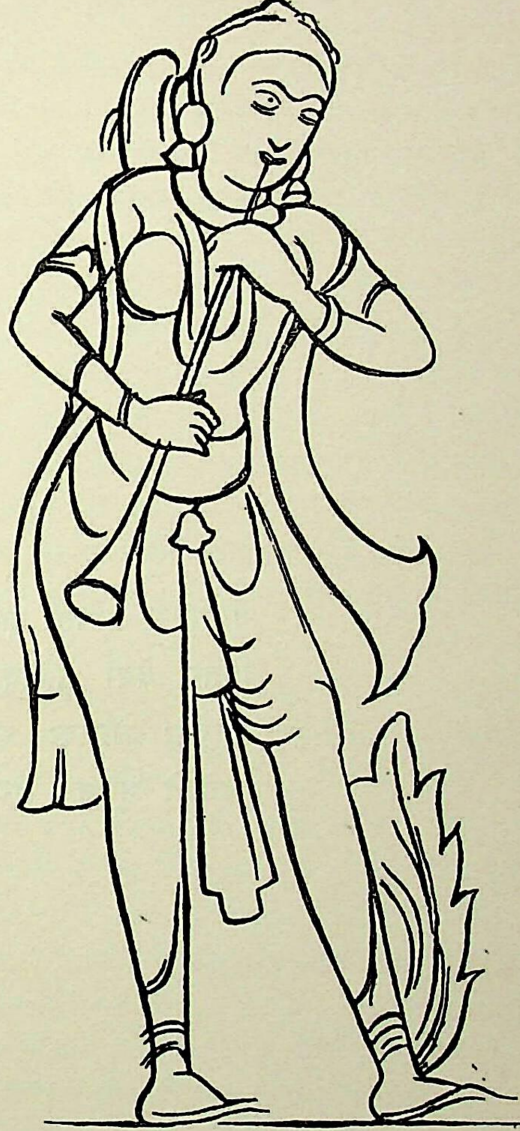
के समर्थनमें भारतीय ज्ञाननिधिसे और प्रमाण भी दिये जा सकते हैं, पर लेखकी अपनी सीमा है। यूं तो मनोविज्ञान पर भारतीय रीतिसे ग्रन्थ भी लिखा जा सकता है। दीर्घकालीन भारतीय जीवनमें इन वृत्तियोंका कृत्स्न रूपसे, समस्त और अखिल रूपसे जिनने विकास किया और उसका अपने जीवनमें चरम उत्कर्ष कर दिखाया, वे ऋषि-मुनि लोग एवं राजर्षि श्री जनक, श्रीराम, श्रीकृष्ण जैसे पुरुषोत्तम हमारे पूज्य रहे हैं।

इन तीनों वृत्तियोंको अभिवृद्ध करनेवाले वेद, उपनिषद्, शास्त्र और इतर वाङ्मय भी हमारे मार्गदर्शक रहे हैं। गीता और रामायणमें इन तीनों वृत्तियोंके परिणाम-स्वरूप प्रसाद, माधुर्य और ओजस् हैं। तीन वृत्तियोंवाले मानवरूप इस प्रिय वत्स को, संसारके सब महापुरुष, सब ज्ञाननिधियाँ, समस्त इतिहास और प्रकृतिकी समस्त सम्पदाएँ, प्रेममयी गौओंकी तरह अपना पीयूषतुल्य ज्ञानदुग्ध पिलानेको रंभा रही है—आओ वत्स, हम सब तुम्हारे अन्तःकरणको और उसके परिणामस्वरूप तुम्हारे व्यवहारोंको पुष्ट करनेको उद्यत हैं। हे वत्सो, क्या तुम हमारी इस कामनाको पूर्ण करोगे और स्वयम् आनन्दित होकर इस राष्ट्रको आनन्दमय बनाओगे ?

A LARGER AND COMPLETER AFFIRMATION

We seek, indeed, a larger and completer affirmation. We perceive that in the Indian ascetic ideal the great Vedantic formation "One without a Second " has not been sufficiently read in the light of the other formula equally imperative "All this is Brahman ". The passionate aspiration of man upward to the Divine has not been sufficiently related to the descending movement of the Divine leaning downward to embrace eternally its manifestation in time and space. Its meaning in matter has not been so well understood as Its truth in spirit. The reality, which the *Sanyasin* seeks, has been grasped in its full height but not, as the ancient *vedantins*, in its full extent and comprehensiveness. But in our completer affiirmation, we must not minimise the part of the pure spiritual impulse. As we have seen how greatly Materialism has served the ends of the Divine, so we must acknowledge the still greater service rendered by Asceticism to life. We shall preserve the truth of material science and its utilities in the final harmony, even if many or even if all of its existing forms have to be broken or left aside. And even greater scruple of right preservation must guide us in our dealing with the legacy, however actually diminished or depreciated of the Aryan past."

(From: LIFE DIVINE) **— SHRI AUROBINDO.**

પરિવ્રાજક
બંસી-વાદક
શિલ્પ : હઠીસિંગનું દેરાસર
(અમદાવાદ)
: આલેખક :
જગન્નાથ અહિવાસી

પ્રકૃતિ-દર્શન અને પ્રવાસ

रम्याणि वीक्ष्य मधुराँश्च निषम्य शब्दान् ।

माता मे पार्वती पुण्या
पिता देवो महेश्वरः ।
मनुजाः भ्रातरः सर्वे
स्वदेशो भुवन – त्रयम् ।।

☆ ☆ ☆ નળસરોવરની નિસર્ગ-સુષમાઓ

લેખક: **શ્રી વિજયશંકરભાઈ કામદાર, સુરેન્દ્રનગર**

જીવમાત્રની ઉત્પત્તિ જળમાંથી થઈ છે. એટલે ખેચર, ભૂચર કે જળચર પ્રાણીઓ સૌને જળનો સંપર્ક ને સંસ્પર્શ વધુ પ્રિય છે. જળચરોનું તો જીવન જ જળ છે: તો માનવીને પણ જળ ઉપર જ જીવવાનું હોઈ અન્નથી પણ અધિક જળ વહાલું છે. હાથીઓની જળક્રીડા, તેમ નારીને પણ જળાશય કે સરોવર સવિશેષ ગમે છે. સરિતાતટ કે સરોવરકાંઠો નારીનું પિયર ગણાય છે. આથી એકલાં કે સરખીસરખી સાહેલીઓ સંગે નવયૌવના નારીઓ પ્રમત્ત કે રસમત્ત પેઠે જળક્રીડા કરતી જોવા મળે છે. કાલિદાસે મેઘદૂતમાં ક્ષિપ્રાનાં જળને નવયૌવનાનાં સ્તનલેપની સુગંધથી મહેંકતા વર્ણવ્યાં છે. હંસોની બેલડીઓને કમલતંતુનું આદાનપ્રદાન કરતી સરિતા જળે વિહરતી રસકવિ કાલિદાસ વર્ણવે છે. કોણ જાણે કેમ પણ માતાના ગર્ભમાંયે અર્ભક જળઝૂલે ઝૂલતું રહી નિજ કાયાને નિર્મિત કરે છે તેથી જ હરેક માનવી જળવિહારે રસમત્ત થઈ વિહરતો અનંત યુગોથી જોવામાં આવે છે. નાનકડા વૃક્ષના થડનું Canoe હોડકું બનાવી સાગરસફર ખેડતો જંગલી કે અર્ધસંસ્કૃત માનવી જોવા મળે છે. મહર્ષિ અગસ્ત્ય પણ સમસ્ત ભારત વીંધી પૂર્વસાગરને પેલે પાર સંસ્કૃતિ થાણાં સ્થાપવા, આર્ય સંસ્કારની મહાન્ કેશર–ક્યારીઓ કે વાડીઓ વિકસાવવા દૂર દૂર પૂર્વનો સાગર પ્રવાસ ખેડી, આર્ય સંસ્કૃતિની ધજા ફરકાવી — અગસ્ત્યના વાયદારૂપે ખ્યાત થઈ, સાગરની અંજલિ કરી ગયાનું બિરૂદ પામે છે; અને જ્યાં જ્યાં અગસ્ત્યની પ્રતિમા જોશો ત્યાં ત્યાં વિશાળોદર એ સાગરસફરી મહર્ષિનું દર્શન થશે.

આમ, જળનો સંગાથ — જળનો સ્પર્શ જીવમાત્રને અને વિશેષત: માનવીને આહ્લાદક લાગતાં તેણે એનો આદ્ય નિવાસ સરિતાતટે નિર્માર્યો. સાગરને આરોહી — સાત સાગરોની સફર કરનાર માનવી સાગરથી બ્હીતો નહીં એટલે સાગરકાંઠે કે જ્યાં અપાર હિમશિલાઓ પડી રહે છે એવા દુર્ભેદ્ય ધ્રુવપ્રદેશોથી પણ એ ગાંજતો નહીં. પણ જેમ જેમ સંસ્કૃતિનો પ્રસાદ પામતો ગયો તેમ તેમ માનવ — મહામાનવ — એની સંસ્કૃતિની માનવવણઝાર સરિતાને કાંઠે ને કાંઠે દોરતો ઠેઠ ઉત્તરધ્રુવથી મધ્ય યુરોપ — ઈરાન અને એથીયે આગળ ગંધારને ખૈબરને પાર કરી આર્યાવર્તમાં આવ્યો. ત્યાં પંજાબની પાંચ પુણ્યસલિલા સિંધુ આદિના તટે એણે સ્થાયી આર્યસંસ્કારનો મહાસ્થંભ રોપ્યો અને ત્યાંથી અનેક ઋષિગણોએ આર્યસંસ્કાર અને સંસ્કૃતિને પ્રચારવા, અડાબીડ જંગલો વટાવી, વિંધ્યને સૂઈ રહેવાની આજ્ઞા કરી, ભારતના પાદપદ્મને ત્રણ ત્રણ મહાસાગરો પખાળે છે ત્યાંથીયે સુદૂર પૂર્વની સંસ્કારયાત્રાઓ કરી, એ અજાણી ભૂમિને વતન માની, ત્યાં સ્થાયી વાસ કર્યો — એના સગડ પૂર્વના કોઈ પણ યાત્રીને પ્રત્યક્ષ થયા વિના રહેતા નથી.

આમ સરિતાઓ — લોકમાતાઓનાં — સ્રોત્ર ગાતો માનવી તો શિશુવયે ચંબલ, રાવી ને સરસ્વતીનાં હાલરડાં સાંભળી જીવનમાં સાહસ-શૌર્ય ને સંસ્કારની સુધા પી ઉછરતો માનવી સરિતાનાં ઋણ, એની દેણને ન વિસરે એ સહજ ને સ્વાભાવિક છે.

આમ જ્યાં જ્યાં સરિતા — જ્યાં જ્યાં બે, ત્રણ, પાંચ કે સાત સાત નદીના સંગમ એ તીર્થ ને મહાતીર્થો બન્યાં. અને પેલા સાઈબીરિયાના બૈકલ સરોવરે તો ૩૦–૩૦ સરિતાનાં જળ રેડાય છે. વળી ત્યાગને વૈરાગ્યની મૂર્તિ શંકરાચાર્યે પણ નર્મદા ને ગંગાનાં અદ્ભુત સ્તોત્રો ગાઈ, માયામાં ન માનનાર સમર્થ સંન્યાસીના હૃદયમાં પણ માતા નર્મદા માટેની જે મમતા પ્રગટ કરી છે એથી શંકરાચાર્ય વિરક્ત હોવા છતાં અરસિક કે રસવિહીન નહોતા એની પ્રતીતિ થાય છે.

પછી તો આર્યસંસ્કૃતિની પ્રગતિકૂચ સાથે સાગરતટ કે સરિતાસંગમો તીર્થ લેખાવા માંડયાં. તીર્થના માહાત્મ્ય માટે સરિતા, સરોવર કે કુંડ આવશ્યક મનાયાં. દક્ષિણ ભારતના વિરાટ ને ગગનચુંબી મંદિરો, મંડપો ને ગોપુરમ્‌ની સાન્નિધ્યમાં જ તીર્થમ્—કુંડ ને સરોવરજળો હિલ્લોળતાં થયાં.

કુંભકોનમ્‌માં મહામાઘ તીર્થમ્, નાલંદાની વિદ્યાપીઠ જૂની ને આજે નવો જન્મ પામતી નવ-નાલંદા વિદ્યાપીઠની સમીપે ને ઉત્તરે પદ્મોથી લહેરાતું પદ્મસરોવર, બોધિગયાના મહાતીર્થે તીર્થની સમીપે જ વહેતાં તારક ફલ્ગુ કે નિરંજનાનાં નીર તીર્થની પાવકતા પામ્યાં, ને શાસ્ત્રે ભાખ્યું :

તીર્થોદકં ચ વહ્નિશ્ચ નાન્યત્ર શુદ્ધિમર્હતિ!

આમ બદરીકેદારના હિમરાશિ, જગન્નાથ, દ્વારિકા ને રામેશ્વરમ્‌ના સાગરઘૂઘવાટ, ઝાડખંડી વૈદ્યનાથ ને ભુવનેશ્વરનાં પાવન સરોવરો, મોઢેરા ને શાક્ત પીઠોનાં સૂર્યકુંડો ને માનસરોવરો આ સૌને વરી તીર્થની પવિત્રતા.

આમ સરોવરો અને કુંડો—અને ખાસ તો ટુવા કે લસુંદ્રાના તપ્તકુંડો, કે વજ્રેશ્વરી કે મગધમાં આવેલ એના પુરાણા પાટનગર રાજગૃહની ડુંગર-તળેટીમાંના પેલા સ્વચ્છ જળના તપ્તકુંડો જાણે યાત્રિઓની સાત સાત ડુંગરધારોની યાત્રા પછી તેમની સેવા કરવા ને થાક નિવારવા જ કુદરતે નિર્માણ કર્યાં હોય એમ માનવાનું મન થાય.

આમ, જેમ પ્રકૃતિમાતાએ વિશાળ ગંગા, યમુના ને બ્રહ્મપુત્રા સિંધુ ને સરસ્વતી જેવી સરિતાઓ આપી, તો પ્રકૃતિ-બાળ માનવે, એના વિહાર ને વિલાસ માટે નિજ નિજની પ્રેયસી કે પ્રિયતમા સાથે ચાંદની ધવલ રાત્રિમાં નૌકાવિહાર અર્થે કે સાગરનું નીરવ સંગીત ધરતીના ધમસાણથી દૂર દૂર જઈ એકાંતે માણવા સરોવરો નિર્માણ કર્યાં. આમાં કેટલાંક પ્રકૃતિ રચ્યાં સરોવરો છે, તો કેટલાંક માનવરચિત.

પૃથ્વી ઉપરનાં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રને અને પ્રજા પ્રજાને આવાં પ્રકૃતિનિર્મિત સુંદર ને રમણીય સરોવરો વારસામાં મળ્યાં છે. કોઈ પ્રજા આ વારસાથી વંચિત રહી નથી. સિંહલદ્વીપથી સાઈબીરિયા, સ્વીટ્‌ઝરલેન્ડ, કાશ્મીર ને કેનિયા, અમેરિકા અને આફ્રિકાના વિશાળ ખંડખંડે વિશાળ—વિશાળાં જળ હિલોળતાં ને સામો કાંઠોયે ન દેખાય એવડાં ૪,૦૦૦—૪,૦૦૦ માઈલના ક્ષેત્રફળવાળાં વિકટોરિયા-ન્યાંઝા અને આલ્બર્ટ-ન્યાંઝા જેવાં સરોવરો છે. પ્રકૃતિએ એમને જેમ વિશાળ ને વિપુલ જળરાશિ આપ્યાં છે, વનરાજીનું અથાગ સૌંદર્ય આપ્યું છે તેમ જળચરોનાં અથાક રૂપ ને વૈવિધ્ય, તો પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓનાં વિરાટ દર્શન ને સમૃદ્ધિયે બક્ષ્યાં છે.

પ્રજા પ્રજાએ, આ નૈસર્ગિક શ્રી અને સંપત્તિનો, નિજ નિજના સંસ્કાર પ્રમાણે ઉપભોગ કર્યો છે. કોઈએ પ્રકૃતિના આવા રમણીય ને નીરવ ખોળે બેસી—divine પરમ જ્યોતિની ઉપાસના કરી એનો સાક્ષાત્કાર અને એની સાથે તાદાત્મ્ય પામવા સાધના કરી છે, તો કેટલાકે નિજની સ્થૂલ ક્ષુધાને નિવારવા, એનામાં પડેલી યુગોજૂની હિંસકવૃત્તિને પરિતૃપ્ત કરવા—અનર્ગળ હિંસા જ કરી છે, જેથી પાશ્ચાત્ય લેખિકા ને કુમારી રાશેલ કારસન જેવી નારી પણ આ હિંસાથી ત્રાસી જાય ને જગતની પ્રજાઓ પાસે આ અવિચારી હિંસાને 'રૂક જાવ' કહેવા બે મહાગ્રંથો લખી જાણે હિંસાથી ત્રાસી ગઈ હોય એમ ૨૮ વર્ષની ઉંમરે તો આ સંસાર છોડી—જાણે માનવ-માનવ સાથેનો સંબંધ છોડી પરલોકમાં સિધાવી ગઈ. વારસામાં બે ચિરવિચારણીય ગ્રંથો મૂકતી ગઈ છે :

1. The Silent Spring; 2. The Sea Around Us.

એક છે જાણે પેલા કવિ કલાપીની ઉક્તિને અનુમોદતો ગ્રંથ :

સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં ના, ના, સુંદરતા મળે;
સૌન્દર્યો પામતાં, પહેલાં, સૌન્દર્ય બનવું પડે.

-વાળી કડીનો સાર ભાષ્યરૂપ સંસારભરમાંથી શિકારીઓની ગોળી, છરા, તીર ને ગોફણે વિનાશ પામતાં ને નિ:શેષ થઈ જતાં વિહંગોનું કલ્પાંત, એનાં પાને પાને વાચકને સંભળાય છે અને પૂંઠા ઉપરના આલેખનમાં એક વૃક્ષડાળે માળો ઝૂલે છે. એમાં ત્રણ ઈંડાં વણસેવ્યાં પડયાં છે. એને સેવનાર માદા કયાંય નજરે પડતી નથી કે ચણ ચંચુમાં લાવી આપનાર નરપક્ષીયે નથી. પારધીએ બંનેને હણી નાખ્યાં છે. આ માળો તો માત્ર સંસારભરની વિરાટ હિંસાના ચિત્રનું કરૂણ પ્રતીક જ છે. ૧૯૫૫માં 'નળસરોવર આવતાં યાયાવર પક્ષીઓ'ના વાર્તાલાપની સામગ્રી માટે હું એક રાજમહેલે જઈ ચડયો. રાજકુમારને પૂછયું: નળસરોવરે આવતાં પક્ષીઓની થોડી યાદી?

અરે! કામદાર સાહેબ, તમે ભૂલા પડયા કે શું?

મેં કહ્યું, કેમ? આપ તો જાણકાર છો.

હા, પણ હું—I am not a bird-lover, I am a hunter of birds. મારે પક્ષીનાં રૂપ, રંગ, કંઠ કે સૂર સાથે કશી નિસ્બત નથી. મારી ક્ષુધાને સંતર્પે ને સ્વાદ પૂરે એવું પક્ષી મારી ગોળીનું નિશાન થઈ જાય છે. સાંજના કલાકભરની લટારે મારી બૅગ ભરી પાછો વળું છું.' આ રાજકુમાર અને એનો જવાબ સમસ્ત સંસારની આજની અમર્યાદ હિંસા ને હિંસકવૃત્તિના જવાબનો પડઘો માત્ર છે. શ્રી રિચાર્ડ કારસન એની કિતાબ—The Sea Around Usમાં, જળચરોની પારાવાર થતી હિંસાની કરૂણામયી નારીએ કરેલી વાસ્તવિક આલોચના છે. સંસારભરના હરેક યુવાન અને ખાસ તો અહિંસામાં માનતા ગુજરાતી યુવકે આ બંને ગ્રંથો વાંચવા ને વિચારવા જેવા છે.

હવે આપણે આપણા પ્રકૃતિનિર્મિત નળસરોવરની નિસર્ગ-સુષમાઓ જોઈએ.

જે રાષ્ટ્રમાં કુંડો, સરોવરો ને સરિતાઓની તીર્થોમાં ગણના ને પૂજા થાય છે, ત્યાં સૌરાષ્ટ્રમાં અને ઝાલાવાડ જેવી શુષ્ક, નપાણિયા, મેઘરાજાની પ્રતિવર્ષ ઓછી થતી કૃપાના અધિકારી અને જેની ધરતીનો દળ માત્ર છીછરો કે ઉપરછલ્લો જ છે—ભાગ્યે જ સમથળ ત્રણ ફીટનો હશે ત્યાં ગુજરાત જેવા ને જેવડાં ગગનચુંબી વૃક્ષો કે ઘેઘૂર વૃક્ષરાજી થતાં નથી. એવા પ્રદેશને એક પશ્ચિમ ખૂણે આવેલ પ્રકૃતિનિર્મિત ૭૫ ૭૫ માઈલના ક્ષેત્રફળનું, આપોઆપ પ્રતિવર્ષ વર્ષાના અભિષેકે ભરાતું ને છલકાતું સરોવર હોય એ જોઈ, પ્રાકૃત કે અરસિક આદમીનો આત્મા પણ આનંદવિભોર થઈ ડોલી ઊઠે, ઊંડેરા આહ્લાદે, તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી.

નળસરોવરને ફરતો જે પ્રદેશ આવેલો છે તેને નળકાંઠો કહે છે. જે વિસ્તારમાં ચોમાસે અને ચોમાસા પછી પણ અને ઉનાળા સુધી અખંડ ઓછુંવધતું પાણી રહે છે તેને લીલોનળ કે ચોખનળ કહે છે. જે સુકાઈ જાય છે તેને સૂકનળ કહે છે.

આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે—વર્ષાનાં અમીજળ વરસતાં અને આસપાસના પ્રદેશોમાંથી પાણી આ નીચાણ-વાળા પ્રદેશે વહી આવતાં, નળસરોવર જળબંબાકાર થઈ જાય છે; અને જેમજેમ અષાઢ-શ્રાવણની હેલીઓ જામે તેમ તેમ નળસરોવર છલકાઈ ફરતો આખો નળકાંઠો જળબંબાકાર થઈ જાય. નળનાં ગામ-ગામ વચ્ચે વાહનવ્યવહાર થંભી જાય અને શ્રીનગરની બજારોમાં નૌકાથી શહેરમાં હરાયફરાય, માલખરીદી ને વેપાર થાય, તેમ અહીં પણ નળકાંઠાનાં ગામ-ગામ વચ્ચે પઢારોના તરાપા ફરતા થઈ જાય. માલની અને માનવીની અવર-જવર આ તરાપા દ્વારા જ થાય. ત્યારે આ સરોવરનું ક્ષેત્રફળ ૭૨—૭૫ માઈલનું મટી ૧૫૦થી ૨૦૦ માઈલનું થઈ જાય.

આ નળસરોવરમાં ૩૦૦થી ૩૫૦ જેટલાં નાનાંમોટાં બેટડાં આવેલાં છે. અને આખુંયે સરોવર ભરાય ત્યારે સમથળ છ ફૂટથી ઊંડું પાણી હોતું નથી; એટલે આખા સરોવરમાં માણસ નિર્ભય થઈ ફરી શકે. બૂડવાની બીક નહીં, સિવાય કે બાળકો માટે.

આ સરોવરનો રૂપરાશિ જોવાની ખરી તક ડિસેમ્બરના અંત સુધી (ક્વચિત્ શિયાળાભર). પણ ઉનાળાની ઊની લૂ ને તાપ શરૂ થતાં પાણી સુકાવા માંડે. છલકતાં જળ આરેથી ઓસરવા માંડે અને ઊંડાણ ઓછું થાય. આથી સમશીતોષ્ણ હવા માણવા હજારો માઈલનો આકાશીપંથ ખેડી આવેલાં migrating યાયાવર પક્ષીઓ નિજનિજને વતન પાછાં વળવા માંડે છે અને સરોવર તીરનો પક્ષીવૈભવ દિનપ્રતિદિન ઘટવા માંડે.

આ સરોવરમાં બરૂ, છૈયાં ને ડીલાનો કારમો ઉગાવો ચોમાસાનાં જળ પડતાં જ ઉગી નીકળે છે. અને તે ઘણીવાર પાણીની વિપુલતાને કારણે માથાઢંક ઊંચેરો વધે છે. આની સળીઓ લીલીછમ અને સુંવાળી હોય છે. એને માથે પાકે ત્યારે મોરના મસ્તકે હોય છે એવી કલગી જેવી ઘેરા પીળા રંગની ફૂમકીઓ આવે છે. પાન પણ ખૂબ થાય છે અને એને માથે લીસું-સુંવાળું બાજરાના બાજરિયા જેવું ઘાબાજરિયું થાય છે; જે વાગવાથી લોહી નીકળતું હોય તો એ બાજરિયું દાબી દેવાથી તુરત બંધ થાય છે. ગ્રામજનતા એનો બહોળો ઉપયોગ કરે છે. આ પાનનું ઘાસ તરાપા બાંધવામાં પઢાર લોકો છૂટથી વાપરે છે. એની ઊંચાઈ ૮ થી ૧૦ ફૂટ જેટલી હોય છે. એનાં પાન ડીલા કરતાં પહોળાં અને છરી જેવાં ચપટાં પણ લીસાં ને ધાર વિનાનાં હોઈ દર્ભની સળી પેઠે હાથને ઈજા કરતાં નથી. આ પાન જ્યાં ઊગે છે ત્યાં એટલી ઘાટી ઊગે છે કે, માણસ એના સોંસરો નીકળી શકતો નથી. એ માટે એણે ભેંસોને આગળ કરવી પડે અને ભેંસે પાડેલ માર્ગ કે પટમાંથી પછી માણસ પસાર થઈ શકે.

ડીલો પાનથી નીચો થાય છે. એની સળી પાતળી હોય છે. એના મૂળમાં એક ગાંઠ થાય છે, જેમાંથી એ પ્રતિવર્ષ વર્ષા થતાં ફૂટી નીકળે છે. આ ગાંઠ શ્યામ રંગની ને મજબૂત તાર જેવાં એની સાથે મૂળ હોય છે જે તૂટતાં નથી. આ ગાંઠને સ્થાનિક લોકો બીડ અથવા મોથાળિયો કહે છે. નળ સુકાયે પઢાર લોકો આ ડીલા કે બીડના ઘાસને વાઢી પૂળા બાંધી રાખી મૂકે છે. એનાથી રહેવાના કૂબાને છાય છે. અર્થાત્ cone જેવા આકારના કૂબા ઉપર છાજ આ ડીલાનું ઘાટું છાય છે. covers જેથી ચોમાસે પાણીનું ટીપું અંદર પડતું નથી. પ્રથમ પઢાર લોકો—ઝાલાવાડના ગરીબ વાઘરી પેઠે ગોળ વંડો માટીથી ચણે છે. એક બાજુ બારણું રાખે છે. પછી વચમાં તંબૂ પેઠે એક લાંબો મજબૂત વાંસ કે વળી ખોડી ઊભી કરે છે ને એ વળીને આધારે પેલા વંડા ઉપર દસબારેક વાંસડા છત્રીના સળિયા પેઠે બાંધી લે છે. વચ્ચે આડી ખપાટો પણ બાંધે. પછી પેલો ખૂબ ઘાટો ડીલો શંકુ આકારના છાપરા ઉપર ઢાંકી દે. પછી અંદર ગાર-ગોરમટી, કરી ચૂનાને બદલે ખડી—સફેદમાટીથી ગોળ દિવાલને ધોળી એમાં નાનાં આભલાં જડે. એક ઠેકાણે રસોડું-ચૂલો બીજી તરફ ખાટલો અને બારણાં કે ઝાંપો એના ખપાટના બારણાને તાળાની જરૂર નહીં. આ થયું પઢારનું ઘર.

પઢારોનો ખોરાક, જુવાર મુખ્યત્વે. પણ તેમાં બીડ-મોથાળીઆનો લોટ ખાસ ઉમેરવાનો. બીડ પઢારોનો રાષ્ટ્રીય ખોરાક છે. બીડને આછા તાપે પ્રથમ શેકી નાખે, પછી બીડને ધોકાવે અથવા ખાણિયામાં ખાંડતાં, કાળાં ફોતરાં નીકળી જાય અને સફેદ દૂધથી ઊજળો મેંદાનાં સમો લોટ રહે એને ચાળીને જુવારના લોટમાં ભેળવે. એમાં ગળપણ ખૂબ હોય છે. સં. ૧૯૫૬ની સાલમાં પઢાર ઉપરાંત સારાયે ઝાલાવાડનાં ગામડાનાં લોકો તળાવકાંઠે કે તળાવની મધ્યમાં થતા આ ડીલાની ગાંઠો કાઢી, સૂકવી, ખાંડી-ધોકાવી એનો લોટ બીજા અનાજ સાથે ભેળવી ખાતાં એ અમે નજરે જોયું છે.

આ ઉપરાંત એ શિકારી હોય છે. સૂર, વકરેલ ભૂંડ દાતરડીવાળાનો શિકાર કરવા ગામની સીમમાં દેખાય તો પાંચસાત જુવાનો ભાલાં લઈ નીકળી પડે ને માર્યે જ રહે. પણ સૂરનાં દર્શન ક્વચિત જ થાય. ખાસ તો જળચર મચ્છીની સૂકવણી, જળનાં બીજાં નાનાંમોટાં પ્રાણીઓને જાળથી પકડી કે બગલાની જાતનાં મોટાં પક્ષીઓને ખપાટના સાણસાથી પગ પકડી લઈ પરબાર્યા વેચી નાખે છે. પઢારો કોઈ પક્ષી કે પ્રાણીને નથી

ખાતા એમ ન કહેવાય. આવી સૂકવણીનાં માટલાં ભરી રાખે છે. પાણી સુકાયે, આછીપાતળી ખેતી પણ જુવાર, બાજરી ને ડાંગરની, તો કવચિત્ ઘઉંની પણ કરે છે. છતાં બીડના લોટ વિનાનું ખાણું ખાતા નથી.

સંસ્કૃત ભાષામાં બરૂને નડ કહે છે. જ્યાં આ ઘાસ વિપુલ પ્રમાણમાં થાય છે એ પ્રદેશને નડ ઉપર લોકો નળ કહેતાં થાય એ સહજ ને સ્વાભાવિક છે. ડીલાની એકજાતની સળીઓ ગોળ ને લાંબી થાય છે, જેમાંથી ગારાની ભીંતો આડે બાંધવાની સાદડી-વાછટિયાં થાય છે. સૂકાણે એનો રંગ પીળો થાય છે. બીજી જાતની સળી ત્રિકોણાકાર થાય છે તે પોચી હોય છે અને રંગે લીલી, સુંવાળી ને ટૂંકી. આ જાત સૂકાણે પીળી પડતી નથી.

આ પ્રદેશના માલધારી મુખ્યત્વે ભેંસો રાખે છે. એ ભેંસો ને માલધારી પેલાં નાનાં મોટાં બેટડાં ઉપર માલ સાથે રહે છે. આ પ્રદેશમાં મચ્છરનો ભારે ત્રાસ છે અને નળસરોવર ફરતાં ગામોમાં પણ ગરીબો પણ મચ્છરદાની સિવાય રાતે ઊંઘી શકતાં નથી. પછી ભલે મચ્છરદાની ફાટેલ જૂનાંપુરાણાં ધોતિયાં કે સાડલાની હોય, માલઢોરને પણ આ ડાંસ જેવા મોટા મચ્છરો લોહીલોહાણ કરી મૂકે છે, તેથી ઢોરની કોઢયોમાં રાત આખી ધુમાડી રાખવી પડે છે, જેથી ધુમાડાને કારણે મચ્છરોનો ત્રાસ થોડો ઓછો લાગે છે.

અહીં એક ચમત્કારિક વાત નોંધ્યા વિના રહી શકતો નથી. સર્પોને રમાડી-રિઝાવી વાદી કંડિયે પૂરી એનો રોટલો રળી લે છે અને પેલા વાદીનો અંગ્રેજ સગોત્રી That rat charmer ની કવિતા ઘણાએ વાંચી હશે. અને જે ગામમાં ઉંદરોનો ભારે ત્રાસ હોય ત્યાં બોલાવવા જાય અને એની વાંસળીના સૂરે ગામના એકે એક ઉદરને એટલે ઉંદરના ધણને પોતાની પાછળ દોરી જાય ને બીજું ગામ જ્યારે ઊંઘતું હોય ત્યાં મૂકી દે. આમ નળસરોવરે એકવાર, વર્ષો પહેલાં, એક સાધુ આવ્યો. માલધારીના નેહડે ઉતર્યો. માલધારીઓએ સાધુની અચ્છી સરભરા-સેવાચાકરી કરી તેથી એ પ્રસન્ન થયો. લોકોએ એને મચ્છરના ત્રાસની વાત કરી. તો કહે, ચાલો માલ સાથે પેલા મોટા બેટડે. ત્યાં એણે મચ્છરની દાઢ બાંધી. એટલે એ બેટ ઉપર એકે મચ્છર ન ફરકે કે ન કરડે. લોકો તો ગુલતાન કરવા મંડયા. સાધુની વાહ વાહ થઈ ગઈ. પણ કોઈ ખરાબ ચોઘડિયે માલધારીઓના મનમાં મેલી મુરાદ જન્મી કે આ સાધુ કદાચ નારાજ થઈ કોઈ વાર અહીંથી ચાલી નીકળશે તો ફરી મચ્છરનો ત્રાસ વેઠવો પડશે. એથી આ સાધુને રાતમાં મારીને અહીં જ ભંડારી દઈએ તો ફરી ત્રાસ થાય નહીં. અસદ્ માર્ગે ઢાળવો—વહેલા ઉતરાય એવો હોય છે. પુણ્યનાં ચઢાણ કપરાં ને દોહ્યલાં. લોકની પાપવૃત્તિ બળવત્તર થતાં સાધુને એક રાતે સૌએ મળી, મારીને ભોંમાં ભંડારી દીધો. આજ પણ એની સમાધિનો ઓટો છે અને આજ પણ આ બેટડે મચ્છરનો ઓછાયો-પડછાયો યે પડયો જાણ્યો નથી. દરેક પ્રજાને નિજનિજની આવી આગવી શ્રદ્ધા ને અનોખી દંતકથાઓ હોય જ છે, જે માનવી જ પડે.

આ નળ સરોવરનું પાણી થોડા માસ જતાં ભાંભરું થવા લાગે છે અને પાણી સાવ આછું કે છીછરું થતાં—આસપાસની ધરતીમાં રહેલ તેલીઆ ક્ષારને લીધે—ઉનાળો આવતાં એનાં જળ ખારાં થઈ જાય છે. છતાં આ પાણી ખૂબ સ્વચ્છ ને નિર્મળ રહે છે, કારણ કે આ સરોવરને તળિયે જે જળમાં થતી વનસ્પતિ થાય છે એ આ પડયાં જળને પણ સ્વચ્છ રાખે છે. આ વનસ્પતિ ભેંસોને ખૂબ ભાવે છે. વાંસાબૂડ પાણીમાં ભરચોમાસે ને શિયાળે પણ આ માતેલી ભેંસો—મહિષીઓ—પાણીમાં મોં ને ગરદનો બુડાડી ૧૦થી ૧૨ સૅકન્ડ સુધી આ સરોવરતળનાં ચાટલાં—વનસ્પતિનાં ભોથાં—ખાતી હોય છે. આ દૃશ્ય કૅમેરાની આંખને નયનચશ્પ લાગે એવું છે.

નળ સરોવરની પોતાની આગવી, જળમાં થતી વિવિધ ને કવચિત્ બીજે અપ્રાપ્ય એવી વનસ્પતિ છે. પણ સરોવર બહાર અને આસપાસ કશી વનસ્પતિ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. જોકે નળ સરોવર

ફરતાં જ્યાં જ્યાં ગામડાં વસ્યાં છે, ત્યાં ઝાલાવાડનાં ગામડાંમાં જોવા મળતાં વૃક્ષો છે. જેમ કે લીંબડા, પીપર ને વડ. પણ તે સિવાય તો બાવળે દુર્લભ છે. હા, છે માત્ર ખારીમીઠી જાળ salvadora Persica આ જાળનાં વૃક્ષો ઉજ્જડ કે વેરાનપ્રદેશની ધાત્રી સમાં છે. જાળનાં વૃક્ષો Antiquity નો પુરાણા સ્થળનો ખ્યાલ ઊભો કરે છે. એનાં સફેદ થડો, એની ઘેઘૂર ઘટાઓ, સંખ્યાબંધ પાનના થોકેથોક કે જેથી તેમાં બેઠેલ પક્ષી ન નજરે ચડે કે ન દેખાય. હા, સંભળાય માત્ર પેલા અદૃશ્ય રહી બોલતા હોલાનો કરુણ રવ— "ઘૂ ઘૂ ઘૂ...ઘૂ ઘૂ ઘૂ". પણ તમે તેને જાળની ઘેઘૂર ઘટા ને પર્ણાવલીમાંથી શોધી શકો નહીં. એટલે જ્યાં ગામ ને ગામનો ગોઠ ત્યાં જ ઝાડપાન. બાકી તો છે માત્ર જાળરાણીનો વૈભવ.

તમને જાણીને નવાઈ લાગશે કે તો દેશવિદેશ ને દૂરસુદૂરથી આવતાં લાખ્ખો પક્ષીઓ વિસામો કયાં કરતાં હશે? ઝાલાવાડમાં ખળાં ટાણે એટલે કે માગશર માસે અનાજ ચણવા ગામેગામ આવી પહોંચતાં હજારો વૈયાંનાં ટોળાં સાંજ પડતાં જ જળાશય-તળાવ હોય કે સરિતાતટના કાંઠાનાં વૃક્ષોનાં પર્ણેપર્ણને બોલતાં કરી દે છે એવું અહીં બનતું નથી, કારણ કે નળ સરોવરની આસપાસ વનરાજી કે ઉત્તુંગ વૃક્ષોનો વૈભવ નથી એટલે એ બધાં શિયાળા વ્યતીત કરવા આવેલાં પક્ષીઓ મોટા ભાગે જળમાં જ ઊભાં ઊભાં, તરતાં કે પેલાં ૩૦૦થી ૩૫૦ જેટલાં જ બેટડાં આગળ (કહ્યાં તે ઉપર) જ વિસામો લે છે અને કલાપી કહે છે તેમ : "જે પોષતું તે મારતું, એ ક્રમ નથી શું કુદરતી?" આમ જ આ લાખ્ખો પક્ષીઓ કાયદાથી ભલે સુરક્ષિત ગણાતાં હોય, પણ વાસ્તવિક અને માનવી-માનવીની હૈયાગુફામાં જ્યાં સુધી હિંસા વાસ કરીને બેઠી છે ત્યાં સુધી આ પક્ષીઓ સલામત નથી.

પ્રથમ તો પઢારો જ જળચર ને ભૂચર પક્ષીઓના રીઢા-અઠંગ શિકારી છે. એમને માછલી પકડવાની જે હાથફાવટ છે તે બીજે જોઈ જાણી નથી. જળના પ્રવાહમાં, જળવેગે ભાગતી, માછલીને પઢારનો બાળક જે સિફતથી માત્ર હાથ વડે જ પકડી પાડે છે તે કરામત બીજાને વશ નથી. બીજાના હાથમાંથી મત્સ્ય સરી કે લપસી જાય કે મત્સ્યનાં શરીરની ધ્રુજારી કે તરફડાટે માછલી હાથની પકડમાંથી છૂટી જ જાય તે પઢાર યુવાનના હાથમાં ન બને. આ તો થઈ મત્સ્યની વાત : પણ સરોવર આવતાં સર્પગ્રીવ બગલાં, પેલાં Pelicans અને Flemingos જે એકેક પક્ષીનું મૂલ્ય જીવતું પકડી આપવા માટે રૂ. ૨૦ થી ૨૫ પરબાર્યા મળે છે, તેમને પકડવાનો પઢારોનો વાંસ-વાળો બીજાને બનાવતાં કે વાપરતાં જ નથી આવડતો. પઢારોનો એ આગવો કસબ ને કુશળતા છે.

આ શિકાર, ને આછી પાતળી ખેતી ઉપરાંત મજૂરી ઉપર જીવન ગાળતા ગરીબ પઢારોનો વ્યવસાય કે આશરો ખારાપાટ જમીનમાં થતી તરણાં તરણાં જેવી થેક છે. નળસરોવરની આસપાસ ચોમાસાનાં જળ સુકાતાં પ્રદેશમાં થેકનાં તરણાં ઉગી નીકળે છે. એને ખોદી ઘેર લાવી ખડ કે સૂકા ઘાસમાં શેકી મૂળના દાણા રાખી બાકીના તરણાં બાળી નાખી, મસળીને ચોખા થેકના દાણા કરે છે. આ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ ને મધુર હોય છે. આ થેકની પઢારો કોથળી માથે મૂકી રાણાગઢથી સુરેન્દ્રનગર કે લીંમડી સુધી વેચવા આવે છે અને આમ આ ગરીબ લોકો પેટ ગુજારો કરે છે. આમ બીડ અને થેક પઢારોની જીવાદોરી છે.

પ્રાણીઓ : આ પ્રદેશમાં Black Buch પુષ્કળ સંખ્યામાં હતાં, તે આજે ઓછાં થઈ રહ્યાં છે. લોંકડી, શેળા, શેઢી, સસલાં અને જંગલી ભૂરા ઉંદરો પુષ્કળ સંખ્યામાં ગામની નજીક મળે છે. સસલાં ભૂરાં, શ્વેત અને શ્યામરંગી, લાલચટક આંખોવાળા ને રમાડવાં ગમે એવાં મનોહર હોય છે. પણ આ કોમળ જાત માટે શિકારીનો પાણો જ બસ થઈ પડે છે. પ્રકૃતિએ રક્ષેલ ને માનવની હિંસા પળવારમાં હણી નાખે છે અને પામે છે માત્ર માંસનો લોચો. તેથી જ કલાપીનો આત્મા હિંસાથી કકળી ઊઠતાં ગાય છે :

સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં,
ના, ના, સુંદરતા મળે.

ગરોળિયોની બે ત્રણ જાતો મળે છે. એક તો અવાવરૂ કે વપરાતા ઘરની ગરોળી. બીજી વૃક્ષો ઉપર રહેતી ને ત્રીજી water ligard ને પાણી ગમતું હોઈ પાણીના ઉપરવાસે વસતી ગરોળીઓ.

પાણીના સર્પો જે ઝેરી નથી ને આખા સરોવરની સપાટી ઉપર ડોકાં કાઢીને તરતા, દેડકાં ને નાનાં જળચર ઉપર નભતા, ઘણી સંખ્યામાં છે. કાળોતરા નાગ પણ ઝાલાવાડ ને ભાલ – વિભાગમાં અવારનવાર જોવા મળતા હોઈ અહીં પણ હશે જ.

ધામણો – આંધળી ચાકોટ, અને રેતીમાં દર કરી રહેતા સર્પો પણ જોવા મળે છે. જ્યાં સૌન્દર્યનું અમૃત સાંપડે ત્યાં વિષનાં ટીપાંયે પ્રકૃતિએ ભેળવ્યાં જ હોય છે.

અષાઢનાં ધસમસતાં જળપૂર સાથે આસપાસનાં જળાશયોમાંથી મોટાં નાનાં મત્સ્ય સરોવરે આવી પડે છે અને તે ચારમાસ ચોમાસાના અને શિયાળાના ત્રણ ચારમાસ અહીં જીવનલીલા માણી – માનવીની સંતોષી ન શકાય એવી ભૂખાવળી હિંસાનો ભોગ બનીને સ્વયં ખલાસ થઈ જતાં, નવવર્ષાનાં જળભેગાં થઈ શકતાં નથી, એ ઓછી કરુણતા નથી. આ મત્સ્યો માટેની ખાસ બજાર તો છે અમદાવાદ, પણ આસપાસની પઢાર વસતિ, અને રજપૂત, કોળી જેવી માંસાહારી પ્રજા પણ આ મત્સ્યોને નામશેષ કરવામાં કારણભૂત બને છે.

હાલની સરકારે શિકાર ઉપર ઘણા પ્રતિબંધો મૂકયા છે પણ જેમ સુવર્ણ વિદેશમાંથી લાવનારા, અફીણ-ગાંજાના વેપારી, શેળભેળ કરનારા છડેચોક એમનો ધંધો – ચોકી કરનારાઓને રીઝવી કર્યે જ રાખે છે એ સાવ ખોટી વાત નહીં હોય.

નળ સરોવરે પક્ષીઓનો વિરાટ વૈભવ

નળ સરોવરની વિશિષ્ટતાઓ, વિવિધ, વિપુલ અને ચિત્તાકર્ષક છે : સારાંયે ગુજરાત, કચ્છ, ને સૌરાષ્ટ્ર-ભરમાં અનેક નાનાં મોટાં સરોવરો તો છે જ. સૌરાષ્ટ્રની જ વાત કરું તો અહીંના તમામ રજવાડામાં એના પાટનગર પાસે અકેક વિશાળ સરોવર હતું. તેમાં કેટલાંક ઐતિહાસિક હતાં, તો કેટલાંક નગરોને પાણી પૂરું પાડવા, તો બીજાં રાજ્યોની ખેતીને સમૃદ્ધ કરવા રાજવીઓએ એ જમાનામાં પણ કરકસર કરી, કાળ-દુકાળ પ્રજાને ઉતરાવવા, ખોદાવેલ હતાં. સરોવરની જરૂરિયાત સૌ રાજવી સમજતા : ભાવનગર, જૂનાગઢ, પોરબંદર, નવાનગર, ગોંડલ, જસદણ, ધ્રાંગધ્રા અને સાયલા જેવાં નાનાં રાજ્યો પાસે પણ અચ્છાં સરો-વર હતાં : ગોંડલ ને, ગોંડલ ને પાનેલીમાં હતાં : ધ્રાંગધ્રાને ધ્રાંગધ્રામાં બે તળાવ, હળવદમાં એક એમ નિજ નિજની શક્તિ, સાધન ને સંપત્તિ પ્રમાણે સરોવરો હતાં જ : ભાવનગર ને ગગા ઓઝા લેઈક, તો જૂનાગઢને જેમ પુષ્કળ બાગ-બગીચા તેમ સુદર્શન તળાવનો ઐતિહાસિક વારસો ધરાવતા રાજ્યને અનેક તળાવો હતાં. લીંબડી, લખતર, પાટડી કે પોરબંદરે પછી તો પછાત શેનાં હોય : જસદણનું આલન સાગર, રાજકોટનાં બબ્બે તળાવ, તો સરધારનું શિકારને કારણે ૧૯૨૧–૨૨માં સત્યાગ્રહ સુધીનો મામલો જોનાર વિશાળ સરોવર, અને અંગ્રેજ ગવર્નરનો સરધારમાંનાં લાખો આડો આદિ જળચરોનો આખરી વિનાશ થતો રોકવા રાજકોટની પ્રજાએ જે સામૂહિક સત્યાગ્રહની તૈયારી કરેલી એ આઝાદી પહેલાં ૨૭–૨૮ વર્ષ પહેલાંનો પ્રજા નિર્ધાર જેણે આજીને તટે, આથમતી સાંજે જોયો છે એ જ પ્રજાબળની નાડ પારખી શક્યા હશે : એ સત્યાગ્રહના આયોજકોમાંના એક તરીકે એ પ્રસંગ યાદ કરતાં – કવિની પેલી ઉક્તિ :— સિંહને શસ્ત્ર

શાં? એમ રાજકોટભરનાં નરનારી રાતે કૂચ કરી સરધારના સરોવરમાં શિકાર કરતાં રોકવા – અંગ્રેજ લાટને – માનવીની દીવાલ ખડી કરી દેવાનો નિર્ધાર માનવીમાં પડેલી ત્યાગ ને બલિદાનની શક્તિનો પરચો દેખાડી જાય છે.

રાજકોટ સ્ટેટ જેલની સામેના આજીના ઓવારે ને બેઠા પૂલે મધરાત સુધી અસંખ્ય માનવી, આગળ વધવા માટે અધીર થઈ ગાતાં હતાં :–

શરફરોશીકી તમન્ના અબ હમારે દિલમેં હૈ!

સોરઠી પ્રજાના બલિદાનનું આ એક ઉજ્જવલ પૃષ્ટ હતું.

આમ આ તળાવો મુખ્યત્વે વીસમી સદીના પ્રારંભથી કે તે પહેલાંથી પણ રજવાડાંઓ ગોરા અધિકારીઓની ખુશામત કરવા નાતાલમાં પોતપોતાને ત્યાં નોતરતાં ને નિજ નિજનાં સરોવર કાંઠે લાખો નિર્દોષ જળચરોનો કારમો સંહાર – યજ્ઞ રચાવી એમાં કૃતકૃત્યતા માનતાં : આ માંહેનું એક પ્રસિદ્ધ સરોવર તે નળ સરોવર : લીંબડી રાજ્યના રાણાગઢ ગામને અડીને આ સરોવર પૂર્વ તરફ પહોળે પટે લંબાઈને પડયું છે.

આમ માત્ર સૌરાષ્ટ્રે જ નહીં પણ ગુજરાત અને કચ્છમાં પણ નારાયણ સરોવર સમું અને ભારતનાં પાંચ પાવક સરોવરમાંનું એક કચ્છમાં છે. ઉત્તરે માનસ સરોવર, તો દક્ષિણે પંપા સરોવર. પૂર્વે ભુવનેશ્વરમાં બિન્દુ સરોવર, તો પશ્ચિમે કચ્છનું નારાયણ સરોવર અને ભારત મધ્યે અજમેરથી આથમણું પુષ્કર સરોવર : આ બધાં સરોવરો ભારતમાં સૈકાઓથી સરોવરોનો જે મહિમા છે તેને ગાઈ રહ્યાં છે.

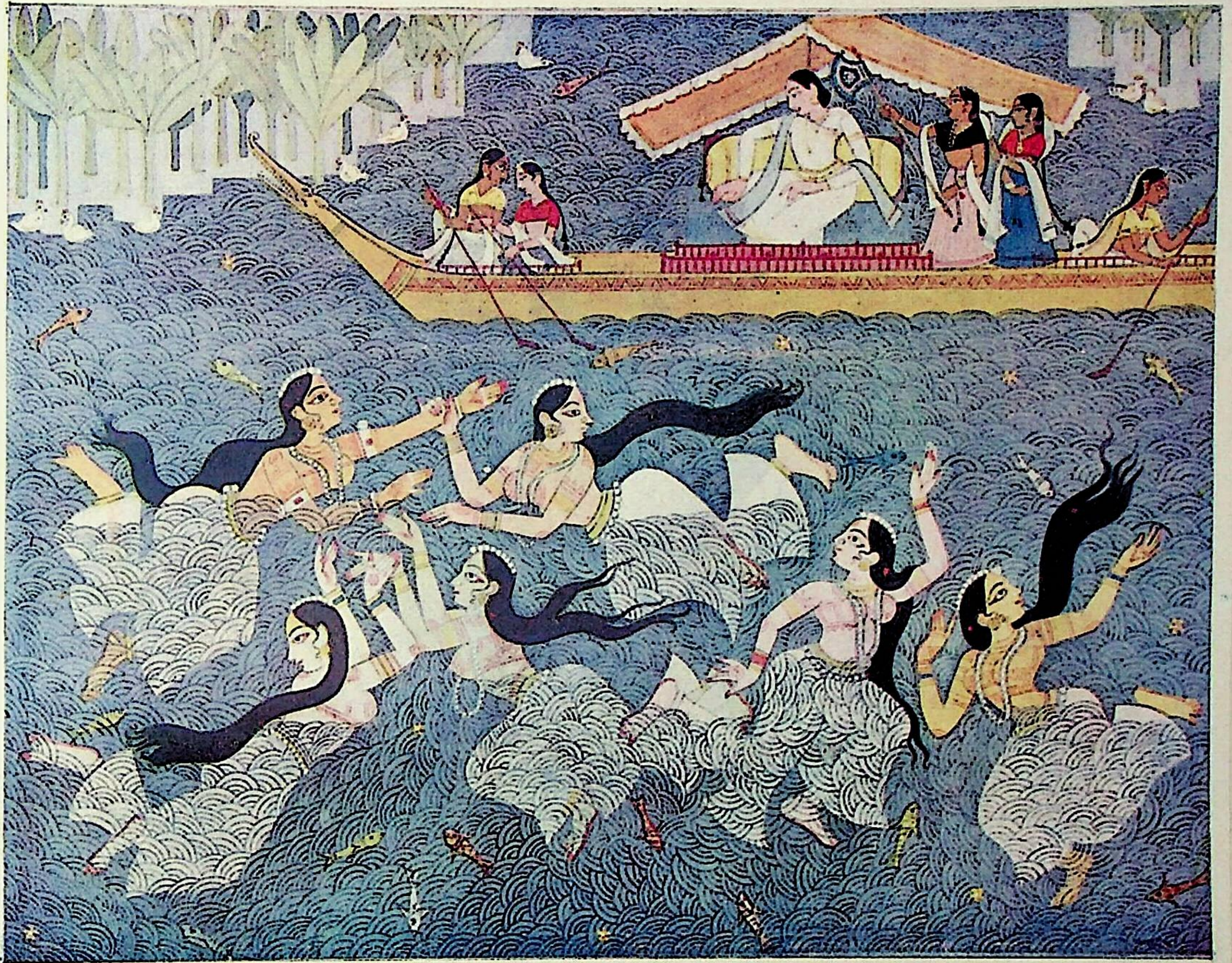
પછી તો કાળ ભગવાનનો રથ જ્યમ જ્યમ આગળ ધપતો ગયો તેમ તેમ ભારત એકચક્રી રાજ્ય કવચિત જ અને તેય થોડા કાળ માટે જ હતું. ભારત રાજસ્થાનોની ફૂલવાડી સમું છે. પાટનગરો બદલાય, વંશ ને રાજન્યો બદલાય પણ પ્રજા તો King is dead, long live the King કહી નિજના વાણિજ્ય ને કૃષિ-વ્યાપાર ચલાવ્યે જ રાખતી.

આમ ભારતભરમાં સરોવરોની ભારે વિપુલતા હતી. માત્ર ઉદેપુરની જ વાત કરું તો રાજમહેલને પગથિયેથી જ પીચોરા સરોવરમાં લસરતી વિહાર નૌકાઓ મળે. એ પીચોરા લેઇક – અને એને જ જોડતું બીજું સ્વરૂપ – સાગર, અને એને પેલે છેડે આવેલું ફત્તેહસાગર : તો ઉદેપુરથી બાવીસેક માઈલ દૂરનું પેલું 'જય – સમુદ્ર' મીઠા પાણીનું મોટામાં મોટું સરોવર છે, તો પેલું ઉદયસાગર જ્યાં લેડ અને ઝીંકનાં કારખાનાં આજ ધમધોકાર ચાલે છે તે અને તીર્થરાજ કાંકરોલીનું રાજસમુદ્ર પણ એક દર્શનીય સરોવર છે. તો રાજસ્થાનનું ખારા પાણીનું સાંભર સરોવર – જયપુરથી ૪૦ માઈલને છેટે આવેલું – દરિયા સમોવડ વિશાળ ખારા જળનું મોટું સરોવર છે. જોકે બાઇબલમાં જેની કથા છે તે શાપિત Dead Sea ની તોલે તો તે થોડું જ આવે? તો આપણી સાથે ધર્મસંબંધે બંધાયેલું સિંહલદ્વીપ પણ સરોવરોનો રમણીય દેશ છે. એથી પક્ષી માટેનાં અભયવનો Sanctuaries પણ જોવાલાયક છે. એક બુદ્ધગયાના ૨૩૦૦ વર્ષ પુરાણાં બુદ્ધ પુનિત અશ્વત્થને નાતે જ જે શહેર બુદ્ધગયા જેટલું જ ભારતીયજનો માટે પાવક ને પુનિત છે તે અનુરાધાપુર પાસેનું 'બસવાકુલ' જલાગાર અનુરાધાપુરના પ્રથમ રાજવીએ બંધાવેલ. તેને બંધાવતાં જ તોંતેર વર્ષો લાગેલ. આ સરોવર ગિરિનગર પાસેના સુદર્શન સમોવડું વયમાં પુરાણું હશે.

અજમેરનું અનાસાગર ને પુષ્કરનું રાજસરોવર, તો કરાંચી પાસેના મધાપીર સરોવરે પાળેલી અને નાકમાં સુવર્ણકડા સમી નથો વડે શોભતી મઘરો જળમાં છૂટી ફરતી જોઈ – જાણી છે. આવાં તો અગણિત સરોવરો ગણાવાય, પણ પેલી લોકોકિત સંભારી અહીં જ એ વાત પડતી મૂકીએ :

તાલ તો ભોપાલ તાલ, ઔર સબ તલૈયાઁ હૈં.

* * *

જલક્રીડા : વાસુદેવ સ્માર્ત
(કલાકાર તથા 'કુમાર'ના સૌજન્યથી)

આમ સ્વરાજ્ય પહેલાં માત્ર વૈભવ, વિલાસ અને ક્યારેક ક્યારેક કારમાં હિંસાનાં તાંડવ માટે વપરાતાં સરોવરો અને નવાં રચાયે જતાં વિશાળ – વિશાળાં જળાગારો – બંધો ને સરોવરો ધરતીના અલંકાર રૂપ બની રહ્યાં છે.

નારીએ અલંકાર કે પુષ્પો – અને તેમાંય દક્ષિણ ભારતની નવપરિણીત અંગના પિયરથી સંધ્યા વીત્યે – એની ભાભીના સંગ અને સંગાથમાં પતિગૃહે સંચરે છે, ત્યારે અંબોડામાં પુષ્પોની જે નયનરમ્ય ફૂલગૂંથણી કરે છે એ જોતાં આંખોને – રસદૃષ્ટિને તૃપ્તિ જ થતી નથી. રાત્રીને ચંદ્રમા અલંકૃત કરે છે તેમ સમુદ્રવસના ધરિત્રીને સરોવરો ભૂષિત કરે છે : સરોવરો ધરતીનું રૂપ છે – અલંકાર છે; પક્ષીઓનો એ વિસામો છે, તો કૃષિનાં એ કરોડરજ્જુ સમાન છે : ધનધાન્યના કોશ ભરનાર જેમ આષાઢી મેઘ છે તેમ સરોવરોનાં જળ પણ છે : આમ સરોવરો ખેતીની આધારશિલા છે. એથી જ આફ્રિકા સમાં વિરાટ સરોવરો જ્યાં નથી ત્યાં કર્મયોગી માનવે નિજ નિજના સહિયારા પુરુષાર્થે માનવરચિત સરોવરથી સૃષ્ટિને અલંકૃત કરી છે અને મા-પ્રકૃતિનું પૂજન-અર્ચન કર્યું છે.

જે રાષ્ટ્રમાં સરિતાઓ અને સરોવરોનું આદિ કાળથી – મહાભારત ને રામાયણ કાળ પહેલાંથી – આટ-આટલું ગૌરવ અને તીર્થપદ ગાવામાં આવ્યું છે – દક્ષિણ ભારતમાં તો જેને સ્વયંતીર્થમ્ કહેવામાં આવે છે – ત્યાં સૌરાષ્ટ્ર-ઝાલાવાડના આવા વિશાળ નળ સરોવરની લોકો ગૌરવગાથા ગાય તો કશા આશ્ચર્યની વાત નથી.

આપણું નળ સરોવર બીજાં તીર્થો પેઠે શ્રદ્ધાનું તીર્થ નથી. આ છે રસ, રંગ અને રૂપનું મહાતીર્થ. અહીં રંગ, રૂપ અને રસની ત્રિવેણી રસિકજનોને પક્ષીઓના આ રંગમેળે – પક્ષીઓની વિશાળ ને વિરાટ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદે – આકર્ષી લાવે છે.

ગરીબ ગ્રામ-લલનામાં પણ કોક વાર થોકેથોક રૂપ અને રૂપરાશિ જોવા મળે – કાલિદાસના શબ્દોમાં :

किमिव हि मधुराणां मंडनं नाकृतिनाम्

(શાકુન્તલ)

એમ આમ તો નળકાંઠો ચરોતર નથી, કાશ્મીરે નથી કે નથી સોરઠ કે ચોરવાડની ચારુતર ધરતી. આ તો છે અર્ધનગ્ન રંકજનોની ધરતી. કાળી મજૂરીએ માંડ પેટ ભરી શકે એવાની.

પઢારોની નારી ક્વચિત જ અને કોક જ વાર સુવર્ણ-અલંકાર પામે છે. સરોવરે આવી પડતાં જળચરો અને પક્ષી, બીડ ને થેક, આછી પાતળી જારની ઘેંસ ને રોટલા આ છે એમનું ખાણું. આધુનિક ભોગ કે વિલાસની કોઈ સામગ્રી આજ સુધી એમને આંગણે ચડેલી જોઈ નથી. આવી, રંકજનોની ભૂમિને વસવસો ન રહે એટલે વિધાતાએ એને લાખ લાખ પક્ષીઓનો રંગ, રૂપ, સૂર ને કંઠનો સામટો વૈભવ અર્પણ કરી અલંકૃત કરી છે. એથી શિયાળે અને વર્ષાના મંડાણ સાથે ધરતી, સદ્યસ્નાતા રમણી પેઠે, 'ધન્યાસ્મિ' કહીને પુલકિત ને પ્રફુલ્લ વદને લાખો આંતરરાષ્ટ્રીય પક્ષીઓનું નિજ ખોળે સ્વાગત કરે છે.

આમ પક્ષીમેળો નિહાળવા આવેલ માનવી, સરોવરની તીરે ઘડીક અવાક શો ઊભો રહી, આ ધરતીની પુલક ને સોડમ, એનો પમરાટ ને પ્રફુલ્લતાનું રહસ્ય પામવા અંતરમાં ઊંડો ઊંડો ઊતરી જાય છે : જાણે જીવનભર એ સંસારની જે ગડમથલમાં પડયો હતો એ ખોટી હોય ને આ જ જીવવા જેવી, માણવા જેવી, ભોગવવા જેવી સૃષ્ટિ હોય!

પણ વાચક! તારે હજુયે બીજી રહસ્યકથા ઉકેલવાની છે : થોડો ધીરો થા! એની તૈયારી માટે તારાં ચક્ષુ દ્વારા આ રંગ ને રૂપનું રસાયણ અંતરમાં ઉતારી સ્વસ્થ અને તત્પર થા!

આ લાખલાખ પક્ષીઓનાં ટોળાં દૂર દૂરથી ઠેઠ સાઈબિરીયા જેટલા અંતરેથી નાજુક પાંખો વીંઝી બરફ, કરા ને વર્ષાનાં તોફાનનો સામનો કરી, વા, વંટોળ ને વરુથીયે ક્રૂર ઠેર ઠેર ગોફણ ને ગોળી તૈયાર રાખી માર્ગે આંતરતા શિકારીઓ અને હિંસક પક્ષીઓનાં નહોર-નખનો સામનો કરી ઝબ્બે થતાં તો કોઈ વાર બચી જતાં – વર્ણાનિરિર્ગત un-chalked આકાશી માર્ગે કશા compass આદિ આધુનિક માર્ગ દર્શાવતાં સાધનો વિના, માત્ર intuition વડે, અંતરચેતનાની સૂઝ વડે જ, કંઈ સૈકાઓથી દૂર દૂરથી અને ભારતભર-માંથી આશરે જુદી જુદી બસોથી ત્રણસો જાતોનાં લાખો પક્ષીઓ નળ સરોવરે ઊતરી પડે છે. પક્ષીવિશા-રદોએ આ રહસ્યકથા હવે ઉકેલવાની છે. ભારતમાં આવાં પક્ષીઓ માટેના અભયાશ્રમો છે. પણ એ સૌમાં નળ સરોવર પક્ષીઓની નિર્ભયતા અને યોગક્ષેમ માટે ઉત્તમ છે, એ આદર્શ છે એમ કહેવાનો અમારો જરાયે આશય નથી. નળ સરોવરને કાંઠે થૉર આદિ કાંટાળા કોઈ વૃક્ષો જેમાં પક્ષીઓ નિરાંતવા માળા બાંધી શકે, તેનો અભાવ છે; તો બીજી કોરથી ત્યાં વનરાજી જ નથી : ગામને ગોંદરે – પીંપર, વડ, પીપળા ને જાંબુડી છે પણ નળસરોવર ફરતા કે બેટડામાં પક્ષીઓને બેસણાં માટે પણ વૃક્ષો નથી. ગુજરાત સરકારે શ્રી ગાયકવાડ જે નળ સરોવરની કમિટી ઉપર ડેપ્યુટી-કલેક્ટર-પદે હતા અને જેમણે આ અંગે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે તેમનો, શ્રી સાલિમ અલીનો, ભાવનગરના કુમારશ્રી તથા ગુજરાતના વનેચર, પક્ષી વિશારદો જેમની લેખમાળા 'કુમાર'માં અને અન્યત્ર પ્રગટ થાય છે, તેમનો અને નળના પક્ષીના ઠીક ઠીક અભ્યાસી શ્રી મીન પિયાસી વગેરેની સમિતિ નીમી, નળ સરોવર આવતાં આગંતુક પક્ષીઓનાં, સાર-સંભાળ, યોગ-ક્ષેમ, ખોરાકનો પુરવઠો, તેમની સંપૂર્ણ સલામતી આદિનો સત્વર પ્રબંધ કરવા અમારો આગ્રહ છે.

દરિયાકાંઠાને પાછો મેળવવા, સમુદ્રનાં જળ ધરતીને ધોતાં હોય તે અટકાવવા, અજંટાની સૂકી ભઠ ટેકરીને વૃક્ષમંડિત કરવા, માંડવી (કચ્છ) કાંઠે ઊડી આવતી રેતીને રોકવા અને કચ્છના નાના રણને સુલ-તાનપુર આસપાસ આગળ વધતું અટકાવવા કચ્છનું જંગલ ખાતું જે સ્તુત્ય પ્રયત્નો કરી રહેલ છે, તેવા પ્રયત્નો નળ સરોવરના ચોમેર તળપ્રદેશમાં, આ પ્રદેશને ભાવતાં ને પક્ષીઓને ગમતાં વૃક્ષો રોપાવવાનો સત્વર પ્રબંધ થવો જરૂરી છે : ઉપરાંત આ સાલ ઝાલાવાડમાં ઉપરાઉપરી બે વર્ષ દુકાળ પડતાં આ સાલ નળ સરોવર સૂકુંભઠ પડવું છે, ત્યાં પક્ષીઓનો પગરવ કે પદસંચાર નથી : પક્ષીની પાંખો વીંઝાતી નથી : ને નથી ત્યાં મત્સ્યની મનોહર રૂપેરી રંગલીલા. પેલી silent spring જેવું આજ નળ સરોવર સૂનકાર પડયું છે. એ જોતાં રસિક પક્ષી-નિરીક્ષકોનાં હૈયાં કકળી ઊઠે છે : અભયાશ્રમો બેચાર વર્ષે એકાદ વારે આમ ખાલીખમ પડયાં રહે તો પક્ષીઓનો પ્રવાહ બીજે વળી જાય. તો પછી એમને નોતરવા કોણ જશે? આવું સંકટ નિવારવા સરોવરનાં ૭૫ માઈલના ક્ષેત્રફળમાંથી નિચાણના ૧૫–પંદરેક માઈલના ક્ષેત્રફળને કે ઓછા વધુ વિસ્તારને ખોદી નીચો ઉતારવો જોઈએ કે જેથી ત્યાં બારેમાસ પાણી ભર્યાં રહે, ને પક્ષીઓ અને મત્સ્યસૃષ્ટિ પાંગરે ને એમની વૃદ્ધિ થાય. યાયાવર પક્ષીઓ તો શિયાળો વીત્યે નિજ નિજને વતન જશે પણ સ્થાનિક ને ભારતનાં પક્ષીઓ અહીં સ્થાયી વાસ કરે તો પક્ષી–શોખીનોને અને પક્ષીઓનું નિરીક્ષણ કરવા ઊલટતા વિશાળ વિદ્યાર્થીગણ માટે સુવિધા થશે.

એક નાનકડા પક્ષી–સંગ્રહાલયે જીવતાં પક્ષીઓને અહીં રાખવાની ભારે જરૂર છે કારણ કે stalked પક્ષીઓની કશી અભ્યાસીઓ માટે કિંમત નથી. પેલો દંતવૈદ્ય કહે છે તેમ પેઢામાંનો એક નીરોગી દાંત – પ્લેઈટ – ચોગઠા ઉપરના દસ દાંત કરતાં વધુ ઉપયોગી છે. પક્ષીઓને લગતું થોડું પુસ્તકાલય પણ અભ્યાસ અર્થે અત્રે અનિવાર્ય લેખાય.

તમને આ પ્રવાસી – પક્ષીઓનો વિચાર કરતાં એ ખ્યાલ જરૂર આવશે કે આવડાં ટચૂકડાં કે હળવાં-ફૂલ પક્ષીઓ ૫૦૦૦ માઈલનો પ્રવાસ ખેડી શકતાં હશે? પણ પશુ અને પક્ષીઓની શકિત માપવાનાં કાટલાં જુદાં છે : પશુનું બળ એના કદ ઉપર અવલંબે છે, ત્યારે પક્ષીઓમાં તેમ નથી. સિલોનની જંગલી ભેંસો, સાઠમારી માટેના સાંઢ, અને બલિદાનના પાડાનું જોમ ને કૌવત એના કદ ઉપર અવલંબે છે પણ પક્ષીઓ માટે તેમ નથી.

આ પક્ષીઓ ઘણે ભાગે તાપ અને શિકારીઓથી બચવા રાતે જ પ્રવાસ ખેડે છે : એમનાં માર્ગદર્શકો ચંદ્ર, તારા અને નક્ષત્રો જ છે. એ હકીકત છે :

નળ સરોવરે કયાંય દૂર સુદૂરથી આવતાં લાખો પક્ષીઓનો રંગમેળો જોવો એ ખરેખર તો પક્ષી રસિકો માટે દેવદુર્લભ દૃશ્ય છે. ભારતમાં અને અન્યત્ર આવા અભયાશ્રમો છે પણ નળ સરોવરને એનાં આગવાં સ્થાન ને શોભા છે. કારણ કે એ એવું એકાંત રમણીય સ્થાન છે કે ત્યાંથી જેને નગર કે મહાનગર કહી શકાય એવું એકે નગર સમીપમાં નથી. સારી વસતીવાળાં શહેરો ૪૦ થી ૫૦ માઈલ દૂર છે – ઘોંઘાટ કરતાં એરોડ્રોમોયે નથી. પ્રવાસીઓની એટલી ભીડ નથી કે પક્ષીઓને એમની એકાંત નીરવતામાં વિક્ષેપ પડે. થોડો શિકાર થતો હશે, પણ એના ટકા જૂજ લેખાય એવા છે, એટલે નિર્ભય કે અભય થઈ, દૂર દૂરથી ત્રણેક માસના જાણે Holiday કૅમ્પ માટે આવેલાં પક્ષીઓ અહીં વિના ઉપદ્રવે unmolested વિચરી શકે છે.

હવે જે પક્ષીઓને લીધે આ પક્ષીઓના સંગમતીર્થનું માહાત્મ્ય છે એ પક્ષીઓનો ઊડતો પરિચય કરી લઈએ.

પ્રવાસીએ બ્રાહ્મમુહૂર્તે ચા-પાણીથી પરવારી પોતાના આગવા તરાપામાં બે પાંચ મિત્રો સાથે ગોઠવાઈ જઈ (Binoculars) — દૂર દૂર નજર માંડતાં·દૂરબીનો સાથે લઈ વહેલી સવારે સરોવરની શાંત સફરે ઊપડી જવું ઘટે.

ઉષાદેવી પૂર્વના ગોખે હાસ્ય વેરી આભને કેસરવર્ણું રંગે ત્યારે જંપેલાં નદી-નાળાં ને સરોવરનાં જળો જાગી જાય છે, તો જળદેવીના વિરાટ આત્મા સમાં આ પક્ષીવૃન્દોએ શતસહસ્ર જિહ્વાએ ઉષાને વધાવવા સ્તોત્ર ને સ્તવન મધુર કંઠે ગાવા પ્રેરાય તો એ આશ્ચર્યજનક હકીકત નથી.

હરેક પક્ષીને જેમ નિજ નિજનો આગવો ઘાટ, કદ અને કાયા છે, રંગ, રૂપ અને પિચ્છ – કલાપ છે, એની પાંખોના અવનવા ને આકર્ષક રંગો છે: ડોકના વિવિધ વળાંક, પગની ચાલ ને પગના રંગ છે. એમનાં નેત્રોની ચમક ને રંગે જૂજવા છે: તેમ એમના કંઠ ને સૂરે આગવી મીઠાશ ને મધુરપે મહેકતાં ને સોહામણાં હોય છે. આમ આ વિરાટ સ્વરૂપમાં મળેલ પક્ષીગણનું chorus–સમૂહગીત સાંભળવું એ પણ એક દુર્લભ લહાવો છે. પેલા સર્પગ્રીવ કે હંસની નાજુક નમણી ગ્રીવાના અનેક વળાંક તમને સરોવર કાંઠે જોવા મળશે. તમારી રસવૃત્તિ તો એથી સંતૃપ્ત ન જ થાય, હજી જોઉં, હજી જોઉં એમ જ તમારી આંતરચેતના ઝંખ્યા કરે પણ તમારો પેલો જડ કૅમેરાયે હજી વધુ ચિત્રો, હજી વધુ pose, હજી વધુ નમણો ઠમકો નોંધી લેવા દ્યો, એમ કહ્યા જ કરે.

પક્ષીઓની ઊંચી નીચી pitchની સૂરાવલિઓ, એમનાં અપૂર્વ સુષમા, શ્રી ને સૌન્દર્ય અને ઊઘડતાં રવિ – તેજનાં મધુર અજવાળાં તમે કયાં વિહરી રહ્યા છો એ ભુલાવી દઈ કાશ્મીરનાં રૂપ – મઢયાં સરોવરના જલવિહારનો આનંદ ને આહ્લાદ અર્પી જશે.

આમ ઉષા ને સંધ્યા ટાણે જ્યારે સામાન્ય પક્ષીઓય સરોવર તીરનાં વૃક્ષપર્ણોને બોલતાં કરી દે છે, તો આ તો નળ સરોવર ઉપરની રમણીય સંધ્યા! આભની પશ્ચિમ અટારીએ સંધ્યા કયોરક અવનવા કેસરવર્ણા રંગો પૂરે છે, તો કોઈ વાર આભની અટારીએ હિમશૃંગો ઉપર અલકાના સુવર્ણ – કાંગરા પ્રદર્શિત કરે છે. એ

વખતે સૂર્યાસ્ત પછીની—ચંદ્રલોકમાંથી જાણે આવતી—શીતળ સમીર લહરાતી પાંખે ચડી, પક્ષીઓની જે ઊંચીનીચી સૂરાવલિઓ, વાતાવરણને ભરી દે છે એથી તમારો આત્મા પ્રસન્ન અને પ્રફુલ્લિત થઈ ફોરી ઊઠે છે—ને નળ સરોવરનો વિહાર અજોડ, અપૂર્વ અને અનુપમ લાગે છે.

આ પક્ષીઓની પૂરી તો શું પણ થોડી યે સર્વે—ગણતરી હજુ થઈ નથી: ગીરના સિંહોની સંખ્યા તો માત્ર ૨૦૦ થી ૨૫૦ વચ્ચેની જ છે છતાં નક્કર આંકડો ઉપલબ્ધ નથી, તો આ તો કીડિયારા પેઠે ઊભરાતાં કયાંય કયાંયથી ઊતરી પડતાં નાનાવિધ પક્ષીઓની ગણના કલ્પનાતીત લાગે છે, પણ આજના વૈજ્ઞાનિક યુગને કશું અસંભવિત નથી. છતાં એ દિશામાં પ્રસ્થાન થવું જરૂરી છે.

નિષ્ણાતોની બહુ ઉદાર ગણતરી એમ કહી જાય છે કે પક્ષીસંખ્યા લાખોની, પણ જાતો જુદી જુદી તો બસોક માંડ હશે: તેમાં બે પ્રકાર:

(૧) ભારતીય પક્ષીઓ તેને હું યજમાન કહીશ.

(૨) યાયાવર પક્ષીઓ—(અતિથિપક્ષીઓ)

આવડા મોટા સમૂહ મેળામાં આ બે પ્રકારને જુદા પાડવા ને ઓળખવા એ જ મુશ્કેલ કાર્ય છે.

આપણે ત્યાં પક્ષીવિદ્યાનો અભ્યાસ બહુ મોડો મંડાયો છે અને જે થોડું પણ સ્તુત્ય કાર્ય થયું છે, તેમાં ભારતીય કરતાં પાશ્ચાત્ય પક્ષીશાસ્ત્રનો વિશેષ ફાળો છે.

આ કારણે મોટા ભાગે આ પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં હોઈ, જિલ્લા પુસ્તકાલયોમાં એના અભ્યાસગ્રંથો કરતાં નવલકથાઓથી વધુ પ્રમાણમાં હોય છે એ દુઃખની વાત છે.

ચાલો ત્યારે થોડાં પક્ષીઓને નિકટથી ઓળખીએ:

આવાં વિશાળ સરોવરો આડયોની અગણિત સંખ્યાથી જળરાશિમાં પગ મૂકવાનીયે જગ્યા ન રહે એટલી વિપુલ સંખ્યામાં ઊતરી પડે છે. હળવદ, સાયલા, સરધાર, રણજિત સાગર કે આલન સાગર હોય, રાંદરડું, લાલપરી કે નળ સરોવર હોય પણ સર્વત્ર આડયોની ભારે ભીડ ચિત્રકૂટના ઘાટ ઉપર પેલી સંતનકી ભીડ પેઠે—હોય છે. અને એ ભારતીય પક્ષી છે. એમાં ત્રણેક જાતો છે: જાંબલી જળ મુરઘી, અને શ્વેત છાતીની જળ મુરઘી. જળમુરઘી શિકારીઓ આ આડયોની લાખોની સંખ્યામાં સોથ વાળી દેતા હોય એવો હત્યાકાંડ આજ સંભવિત નથી. હંસ—સુરખાબ કે Flemingos કચ્છના મોટા રણમાં લાખોની સંખ્યામાં પ્રજનન માટે આવે છે અને બન્ની વીંધી, કાળા ડુંગરની છેલ્લી ધાર ઊતરતાં રણ—પ્રદેશમાં લાખોની સંખ્યામાં તમને જાણે સામટા હંસોનું મહાનગર હોય એવું દૃશ્ય ખડું કરે છે: આ પક્ષી શાનદાર, નમણી ગ્રીવાળું ને નયનરમ્ય ગુલાબી રંગે રંગાયેલું જોતાં આંખો તૃપ્તિ જ ન પામે એવું છે. આ પક્ષીને ઠાકોરજીના જાનૈયા કે બગહંસ, કે કંસાવર પણ કહે છે. માથાથી પૂંછડી સુધી દૂધ—ઊજળો શ્વેત રંગ—પણ પાંખો ફૂલ—ગુલાબી ચારેક ફૂટ ઊંચી: ચાંચનાં બબ્બે પાંખિયાં વાળેલાં—ભાગેલાં જેવાં સામટાં ઊડે ત્યારે V આકારે કુંઝડાં પેઠે ઊડે છે. એમાં નાની મોટી બે જાતો છે અને તે બન્ને જાતો નળ સરોવરને અલંકૃત કરે છે પણ એમને લાખોની સંખ્યામાં જોવાં હોય તો કચ્છના હંજનગરમાં માર્ચ—એપ્રિલે ઊતરી પડો—રણની નૌકા સમા ઊંટને આરોહીને.

સારસ: પક્ષીઓમાં એ પ્રેમ જોડલી છે. દંતકથાઓ કહે છે કે એક પક્ષી મરે તો બીજું માથું ફોડી મરે. આમ આ જનતાનું માનીતું પક્ષી છે; એટલું જ એ કદાવર ને જોમવંતું છે. એ કોઈ વાર સામનો કરે તો ભલ ભલા માણસને મહાત કરે એટલાં એનાં ચોટ, ઝડપ ને ગતિ હોય છે. કદાવર એટલું જ રૂપાળું. ગામેગામ જળાશયો, નદીનાળે કે ધરાકાંઠે એકાદ જોડલી જોવા મળે જ. ડીલાના ઉગાવા વચ્ચે માળો કરી ત્રણ ચાર ઈંડા મૂકે. ઈંડા છોલેલ શ્રીફળનાં ગોટા જેવડાં. તમને માળા પાસે જવા ન દે. પગ લાંબા

તો ચાંચ ટૂંકી : પગ રતુંબડા ગુલાબી, આંખો લાલ ચટાક. પીંછાં મુલાયમ. આ પક્ષીઓ કદી ઝાડ ઉપર બેસતાં નથી.

કુંજ : સારસથી નાનાં, કુંજડાં પણ કહે છે. શિયાળે ભાલમાં અને બીજે ઘઉં-પાક ઉપર આવતાં ટોળાબંધ ઊતરી પડે છે અને વહેલી સવારે પ્રભાતની છડી પોકારતાં હોય તેમ આભમાં કુંજો તોરણો રચીને ઊડતાં હોય છે. એનો અવાજ એમના આગમનના શુભ સમાચાર લોકોને પાઠવે છે. ફાગણ ચૈત્રે વતન તરફ પાછાં વળી જાય છે.

બતકો : Ducks : નળ સરોવરે ગયા વિના પણ બતકોથી લોકો પરિચિત છે. નગરની શેરીઓમાં એઠવાડ કે ગંદું ચૂંથતી એ ઠેર ઠેર અને ખાસ કરીને મુસલમાનોના લત્તામાં વધુ નજરે પડે છે. ગંદા પાણીની ગટરો અને ખાળો પણ ચાંચથી ફંફોળ્યા કરે છે. એનો હંસ જેવો સફેદ રંગ — વાંકી ડોક ગમે એવાં ખરાં; એમાં બે ત્રણ જાતો છે :

૧. ટીલાવાળી બતક : એની ચાંચનાં મૂળના ચાંદલાને કારણે આવું નામ છે.

૨. નાની સિસોટી બતક : આ બતકો સમૂહમાં — પાણીના તલાવડા પાસે રહે છે. ખોરાક વનસ્પતિનો હોવા છતાં ડૂબકી મારવામાં કુશળ ને ઝડપી છે. ભારતમાં સ્થાયી રહે છે.

૩. નાની બતક : પરદેશથી સૌથી વહેલી નળ સરોવરે આવનાર અને સૌથી મોડી જનાર આ જાત છે. એનું કદ માંડ ફૂટ-સવા ફૂટનું હોય છે.

શિખાવાળી બતક : Pochard જાતની આ બતક છે. એને શિખા હોય છે લાંબી દોઢેક ફૂટની હશે. સમૂહમાં રહેનાર જાત છે. પાણીમાં ડૂબકી મારી લાંબો સમય રહી શકે છે. સરોવર — તળિયાની વનસ્પતિ એનો મુખ્ય ખોરાક છે. ભલભલા શિકારી એને ડૂબકી મારી પકડી શકતા નથી.

પેણ : Pelicans : નળ સરોવરે હંસ — સુરખાબ સાથે પેણ, ને ગુલાબી પેણો પણ સંખ્યાબંધ જોવા મળે છે. આફ્રિકામાં, કચ્છના મોટા રણ સમોવડ, પેલિકન્સનું પ્રજનન થતું પેણોનું વસવાટ સ્થાન છે, ત્યાં પણ પેણોનાં બચ્ચાંનો ભારે વિનાશ કોઈ કોઈ વાર સર્જાય છે, પણ ત્યાંની ગોરી પ્રજા આ નાનાં બચ્ચાંના સંરક્ષણ માટે પણ ઘણો અચ્છો પ્રબંધ પણ સંકટ જોતાં કરી જાણે છે.

આ પક્ષી સારસ જેટલું ને જેવું છે. પાંચ ફૂટ લાંબું — રંગે શ્વેત. પગ હંસ જેવા ટૂંકા, તો ચાંચ બગલાથી પણ લાંબી. આ પક્ષીઓ સુરખાબ જેટલાં જ રૂપાળાં છે અને પ્રજનન સ્થળે લાખોની સંખ્યામાં ભેગાં રહે છે. વાચક ! એટલું તો તારા ખ્યાલમાં આવ્યું હશે જ કે અત્રે — નળ સરોવર ઉપર આવતાં જે પક્ષીઓનો પરિચય અપાય છે તે મુખ્યત્વે નાનાં મોટાં જળચરો અને જળમાં થતી વનસ્પતિ-લીલ કે શેવાળ ઉપર નભતાં પક્ષીઓનો જ છે.

થોડાં એવાં પણ પક્ષીઓ છે જેમને જળનો સહવાસ, સંપર્ક કે સંસ્પર્શ ગમે છે. જળ કે જળાશયોની સમીપમાં રહે છે અને થોડા ઘણા અંશે વનસ્પતિ આહારી છે અથવા જીવજંતુનો — દેડકાં, સર્પો, ગરોળી, કાચીડાં કે અન્ય પક્ષીઓનાં ઈંડાં આરોગી જઈ જીવન ગાળતાં હોય છે. કેટલાંકના માળા જળની વચ્ચે, છૈયાં કે પાન કે ડીલા વચ્ચે જ હોય છે. કેટલાંકના માળા જળાશય વચ્ચે આવેલા બેટડા ઉપર — પણ ઘાસ કે બીજી રીતે સંગોપિત સ્થળે હોય છે. જેથી શિકારીઓને સુલભ ન થાય કેટલાંક એવાંયે પક્ષીઓ છે કે જળમાં રહે છે — જળચર ઉપર નભે છે; છતાં એમના માળા જળાશય કાંઠાની કાંટમાં, થોર ઉપર કે જળ નજીકનાં વૃક્ષો ઉપર હોય છે. આવાં વિવિધ પક્ષીઓની જીવનકલા માત્ર જાણવા જેવી જ નહીં પણ અભ્યાસીને ખરેખર રોમાંચક લાગે છે. ચંદ્રયાન સુલભ થશે ત્યારેય કેટલાય પક્ષી વિશારદો કે શાસ્ત્રજ્ઞો એવા

હશે જેમને પક્ષીવિદ્યામાં — પક્ષીઓની જીવનલીલા ઉકેલવામાં વધુ રસ વધુ આનંદ અને ઉલ્લાસ હશે, જેથી મુખ્યત્વે પશ્ચિમના અને આપણા પણ પક્ષીવિશારદોએ નિજ નિજના કે આફ્રિકા જેવા અડાબીડ જંગલોથી વસેલા દેશોમાં જઈ મૃત્યુના મુખમાં વાસ કરી અવનવાં પક્ષીઓની અજબ જેવી જીવનલીલા નિહાળી એ રોમાંચક હકીકતો જગત પાસે રજૂ કરી છે અને અભ્યાસનો, અભ્યાસ-ક્ષેત્રનો તો આરોવારો નથી. અવનવી ક્ષિતિજો ઊઘડતી જ જાય છે અને તેય ચંદ્ર, મંગળ કે શુક્રને આંબવા જેટલી જ રોમાંચક ને હર્ષવર્ધક છે.

કુલંગ – કરકરા : આ પણ આપણાં માનીતાં સારસ અને કુંજડાંનાં જ પિતરાઈ ભાઈ સમા છે. (cranes : બગલાં) એમની ઊંચાઈ ત્રણેક ફૂટ તો ખરી જ. લાલ માણેક જેવી મનોહર આંખો. કુંજથી નાનેરાં. આહાર વનસ્પતિ ને અનાજ. વસવાટે વિદેશી. બગલાની ડોક ને ચાંચ બન્ને લાંબાં હોય છે. રંગબેરંગી જળાશયોમાં શિકાર માટે ધ્યાનસ્થ સમા ઊભા રહેતા બગલાથી કોણ પરિચિત નથી?

અંગ્રેજીમાં જેને Stork અને Heron કહે છે એમાંય કદ ને રંગભેદે ઘણી જાતો છે અને ખંડે ખંડે કે રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્રેય અનોખી વિવિધતા વિધાતાએ સર્જી છે. માણસ (Hobby) શોખથી પ્રેરિત અનેક વણખેડાયેલા પ્રદેશો શોધી કાઢી અવનવાં રહસ્યો જગત સમક્ષ રજૂ કરે છે : જેમ કે આપણને અવાવરુ નાળાં, પાણીનાં વહેળા, સરિતા કે સાગરકાંઠે મળતાં કરચલાં — મેં પ્રથમ કોટેશ્વર જતાં ત્યાંના સરસ્વતીના મૂળ પાસેના કુંડમાં જોયાં, ત્યાં સુધી આ પ્રાણીની ભાળ જ નહોતી. પણ પછી તો જાણવા મળ્યું કે જપાનના નામદાર સમ્રાટ પાસે કરચલાનો શોખ હોઈ, એમના જળાગારે ૫૦૦૦ કરચલાઓની વિભિન્ન જાતો છે, જેમાં ગઈ સાલ જ એક નવી જાત હાથ લાગતાં આ સમાચાર પ્રાણીવિશારદોના વિશાળ જગતમાં વાયુવેગે પ્રસરી ગયેલા.

Storkને ગુજરાતીમાં ધોકડા કહે છે તેમાં ધોળી ડોકના, લોહાર જંગ, ફાટી ચાંચ, રંગીન બક, શ્વેત બક વગેરે છે.

રંગીન બગલો અડધીચાંચ પાણીમાં બોળી મત્સ્યની શોધમાં વણથાક્યો દિવસભર પાણી ડખોળ્યા કરતો જોવા મળે છે. આ જળચર પ્રાણીની ક્ષુધા એટલી બળવત્તર હોય છે કે એમને ખોરાકની અતિશયતાથી કદી અપચો થયાનું નોંધાયું નથી; તો રાખોડી અંજન બગલાના વિશાળ કુટુંબનું રૂપ-મનોહર પ્રાણી છે. તેનો રંગ શ્વેત કે રાખોડી પણ હોય છે. આને આપણે ખરેખર બગભગત કહી શકીએ.

આમાં એક શ્વેત મોટેરી જાતે છે અને તે ઑસ્ટ્રેલિયા સિવાય ચારેય ખંડમાં જોવા મળે છે.

Little Egret : કિલીચિયાને શ્વેત અંજન કહે છે. પ્રજનનની ઋતુમાં એના માથે કલગી પેઠે બે સુંદર પીંછાં ઊગે છે. આ પીંછાં શાહમૃગનાં પીંછાં કરતાં વધુ કીમતી લેખાય છે અને રાજા મહારાજાઓના યુગમાં એમના શિરપેચની કલગીમાં એ શોભતાં. આ પીંછાંને કારણે જ આ નાનકડાં પણ રૂપાળાં શ્વેત અંજનોનો વ્યાપાર સંહાર વ્યાપાર માટે થતો.

આ નાનાં મોટાં અંજનો નળ સરોવરે ખૂબ જોવા મળે છે.

ઢોર બગલું : Cattle Egret આ જાત તો ગ્રામજીવનમાં ઢોરઢાંખર સાથે વીડ કે ખેતરે ચરતાં ધણ કે બાળધાંની સાથે અચૂક જોવા મળે છે. પણ શહેરીજનોનાં બાળકોને ક્વચિત જ જોવાની તક સાંપડે છે. આ દૂધધોયું શ્વેત ટિટોડીથી જરાક મોટું પક્ષી એનાં સુંદર શ્વેત પીછાંને કારણે ખૂબ મોહક પક્ષી છે. ક્વચિત ક્વચિત શહેરોમાં પણ સુલભ થઈ જાય છે. વઢવાણ શહેરમાં ફૂલબાગનાં વૃક્ષો ઉપર પ્રજનન કાળે અસંખ્ય માળાઓ આ ઢોર — બગલાં નાખે છે; એક કોરથી એમની ચરકની દુર્ગંધ સહી ન જાય, તો બીજી કોર વેરાયેલાં એ શ્વેત પીંછાં વીણવાનું મન રોકી ન શકાય તેવું થાય છે.

આ પક્ષીઓ ઢોરની ઈતરડી આદિ અચો-જીવાત ખાઈને જીવે છે.

લાંબા વર્ણનોમાં ન રોકાતાં પક્ષીઓની થોડીક નામાવલી પીરસી લેખ પૂરો કરું તા યોગ્ય થશે.

નળ સરોવર ઉપરના તા. ૫–૭–૫૬ના મારા રાજકોટ અમદાવાદ ઉપરથી પ્રસારિત થયેલ વાર્તાલાપ-માંથી, પઢારોમાં ફરી ફરી મેળવેલ, તથા બીજા શિકારીઓ પાસેથી મેળવેલ નામાવલી જ અત્રે રજૂ કરીશ.

મેલાર્ડ, ગેડ બૉલ, પેન્ટેલ ને પોચાર્ડ; સ્પૂનબીલ – ચમચો, ચાંચ, નકટા છતાં નાક છે, ગુઝ હંસોનો પ્રકાર અને પેલું પોર્શિગ તો પઢારો સાથે તેમની કુળદેવી હીંગળાદ ની સાથે નળ સરોવર સુધી પહોંચાડવા આવેલ પક્ષી છે ; એટલે પઢારોનું એ પૈતૃક પક્ષી છે; અને તે માનવી પેઠે રહ રહ રોતું હોય છે.

સ્નાઈપની પણ બે ચાર જાતો છે : જેવી જેક સ્નાઈપ, ને કૉમન સ્નાઈપ. નાનાં મોટાં કિંગ ફિશરની પણ નાની મોટી ત્રણ જાતો છે, જે જળાશયને કાંઠે આવેલ વૃક્ષ ઉપર એકાગ્ર નજરે બેસી શિકાર દેખતાં ઉપરથી જળમાં દોટ કે ડૂબકી મારી શિકાર પકડી પાડે છે.

ઉપરાંત કિચડિયા, રેતાળ – ટિટોડી, ગંદા – પગ – તુતવારી, લાલ મેંદી રંગ્યા પગવાળા ટિમટિયા, ખેરાં – જે હંજનાં બચ્ચાં ને ઈંડાંને આરોગી જાય છે : બુલા, કાણી બગલી, રાત બગલો, ટીલાવાળી બતક, સીસોટી બતક, પગતીચાંચ, ને શંખલ પિયાસણ, નીલપંખ, લાલ – શિર – કારચિયાં ને લાલ ચાંચ, નીલ શિર, કાળી કાંકણ, ધોળી કાંકણ, ડૂબકી સર્પગ્રીવ Snake bird, માછીમાર બાજ, માછીમાર ગરુડ અને ગજપાઉં આદિ જાતો જોવા મળે છે.

Goodse કે Swan હંસોની જાતો જોયાનું અહીં કોઈએ નોંધ્યું નથી એટલે આટલી વિગતથી સંતોષ માનીએ.

આ પક્ષીમેળામાંથી કોઈ સુંદરતર પક્ષીની વરણી કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. સાગર તીરે નાનું ખેલતું બાળક રંગ બેરંગી છીપ-છીપલાંથી જેમ ધરાય નહીં તેમ આ સકલ પક્ષીમેળાને નિજની પદ્મતલાવડીએ વસાવાનો મનોરથ રસિક નારી કે નર છોડી શકતાં નથી; કારણ કે કોઈની ગ્રીવા ડોકનો કમનીય વળાંક, તા કોઈનો અજબ ગુલાબી કે શ્વેતલ રંગ, કોઈનાં પીંછાંની કુમાશ તો કોઈનાં પગ, ચાંચ ને ચક્ષુ તમારી નજરને અચૂક હરી રાખે છે.

આ વિવિધ પક્ષીઓને કુદરતે ઊભા રહેવાનાં, ઊડવાનાં અને શિકારનાં અનોખી છટા ને આવડત બક્ષ્યાં છે. એનાં અંગે અંગનું રંગ – વૈવિધ્ય મનોહારી ને મુગ્ધકર લાગે છે; જાણે વસંત પેઠે અહીં શિયાળો ચિરવાસ કરી નળ સરોવરે સ્થિર થઈ જાય.

આટલું પક્ષી – સ્તવન કર્યા પછી પૂજ્ય કાકાસાહેબના શબ્દોમાં જ આટોપીએ :

"આપણે સહુ પ્રકૃતિ – માતાનાં બાળકો છીએ. આપણને દરેક જાતનું સ્તન્ય પ્રકૃતિ – માતા પાસેથી સનાતન કાળથી મળતું આવ્યું છે. માણસનો ધર્મ છે કે એણે પ્રકૃતિનો પરિચય મેળવી એની ઉપાસના કરવી અને બધી રીતે પ્રકૃતિને અનુકૂળ થઈ પ્રકૃતિનાં સકલ નાનાં મોટાં સર્જનોનું સંરક્ષણ કરી સંસ્કૃતિ તરફ પ્રયાણ કરવાનો પુરુષાર્થ આદરવો. એને માટે ભગવાને માણસને ધર્મજ્ઞાન આપ્યું, પણ માણસે ધર્મને વિકૃત કર્યો અને જ્ઞાનોન્મત્ત થઈ પ્રકૃતિનો પરિચય પામવા માટે પ્રકૃતિ ઉપર પ્રહારો ચલાવ્યા. માતાનાં દૂધનું સેવન કરવાને બદલે માણસ હવે માતાનું લોહી ચૂસવા તૈયાર થયો છે. માતાની સેવા લેવી અને સેવા કરવી એ ધર્મ ભૂલી જઈ માણસ પોતાના જ્ઞાન વડે પ્રકૃતિનો મહાસંહાર કરવા તૈયાર થયો છે. હવે એને ઝાંખી થવા માંડી છે કે પ્રકૃતિના સંહાર સાથે એણે આત્મનાશનો પણ પ્રારંભ કર્યો છે."

આટલી ઋષિવર સમા કાકાસાહેબની ચેતવણી ધ્યાનમાં લઈ માનવી પશુ-પંખી-જળચર ને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે માનવતા દાખવે એટલું ઇચ્છી વિરમીએ.

તા. ૯–૪–૭૦

TAGORE'S GREATEST CONSTRIBUTION TO INDIAN MUSIC

"But Tagore's greatest contribution to Indian music was the *creative* use he made of the tunes and melodies of our common village folk —the wandering minstrel, the boatman singing his way downstream, the begger and the mendicant at the house-door, the man at the plough, the Santhal Boy herding his cows, the simple devout mystic and the village-men singing in groups. He made their tunes and melodies an integral part of our classical, but courtly, heritage by grafting them on the *latter* or inseminating the *latter* with its fertile seeds of the moods, themes, and melodies of the former, that is our unsophisticated rural folk. Their meek acceptance of life, their deeper yearnings and aspirations, their mystic faith and devotion, their sense of wonder and their helplessness at the hands of fate all seem to have been transubstantiated by nature through the centuries in a countless number of tunes and melodies, simple in form, direct and immediate in their appeal. Tagore's responses to these tunes and melodies were too deep and intimate, because of the very demands of his personality that ever was in search of expansion in depth and magnitude. It was, therefore, only natural for him to try to integrate them into the form and spirit of our cultured and sophisticated tradition of music, and make our music a truly homogenous and national cultural exprssion. Tagore's subtle insight into the collective consciousness of our common folk, coupled with his knowledge of the intricacies of melody and rhythm of our classical but courtly music, has given a new depth and dimension to Indian musical tradition.

("AN ARTIST IN LIFE")

— Niharranjan Ray

☆ ☆ ☆ સૌરાષ્ટ્રની વિહંગ-સૃષ્ટિ

લેખક : શ્રી પ્રદ્યુમ્નરાય કંચનરાય દેસાઈ, ભાવનગર

સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ એક અજબ પ્રદેશ છે કારણ કે તેમાં આવેલી નાનકડી ગીરમાં એશિયાઈ સિંહનો વસવાટ હોવાથી પ્રકૃતિ-વિશારદો દેશના અને પરદેશના આપણા સૌરાષ્ટ્રને બરાબર ઓળખે છે. ત્રણ બાજુ દરિયો હોવાથી અને નળસરોવર જેવા વિશાળ જળાશય ઉપરાંત મીઠું પકવવા માટે દરિયાકિનારે બનાવેલા તળાવ જેવા મોટા અગરો આવેલા છે. આથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા દરિયાકિનારે અને ખાસ કરીને રેબડિયો કાંઠો તો દરિયાકિનારે વસતાં પ્રવાસી અને રહેવાસી પંખીઓથી ઘણો ઘણો સમૃદ્ધ થાય છે. તેમાં શિયાળામાં ઑક્ટોબરથી એપ્રિલ માસની અધવચ સુધી તો આ પંખીસૃષ્ટિ એટલી બધી જીવંત બની જાય છે કે ત્યાં કશુંયે ઉજ્જડ જણાતું નથી. વળી ત્યાં મીઠાના ઉદ્યોગ માટે બનાવેલા દરિયાનું પાણી ભરવા માટેનાં તળાવો, આ પ્રવાસી અને રહેવાસી પક્ષીના નિરીક્ષણ માટે તો સ્વર્ગ સમાન બની જાય છે; કારણ કે, આ તળાવોમાં દરિયાનાં પાણી ઊંડાં હોતાં નથી. માત્ર તેની ઊંડાઈ આઠથી દસ ઇંચની ભાગ્યે જ હશે. આથી આ પંખીઓને કાંઠા ઉપરથી ચારો શોધવો નથી પડતો. એ બધાં પોતાને પસંદ ઊંડાઈએ જઈ મનગમતો ચારો શોધી લે છે. તેમાં કેટલીક બતકો પણ ચારો શોધતી તરતી માલૂમ પડે છે, તેમ જ લાંબા પગવાળાં બળાં પણ તેમાં ફરતાં જોવામાં આવે છે; અને નાનો પંખીસમાજ પણ એટલી જ સહેલાઈથી પોતાનો ખારા પાણીનાં ઝીણાં ઝિંગાંનો ખોરાક મેળવી શકે છે.

ગુજરાત સરકારે નળસરોવરને પંખીધામ તરીકે વિકસાવ્યું છે તે ખૂબ આનંદની વાત છે. નળસરોવરની લંબાઈ પહોળાઈ વિશાળ છે. વળી તેની સાથે વચ્ચે નાનામોટા ટાપુઓ હોવાથી પંખીને આરામ કરવા માટે સલામત જગ્યા સાંપડે છે. એટલે ત્યાં પરદેશનો લાંબો પ્રવાસ ખેડીને પંખીને આવા અભય ધામમાં આવી વસવાની ઈચ્છા થાય એ તો સમજી શકાય એવી વાત છે. આવાં પ્રવાસી પંખીને જ્યાં પેટપુરણ ચારો મળે અને ડર વગરનો આરામ જણાય ત્યાં અવશ્ય વસવાનું પસંદ કરે છે. છતાં મારાથી કહ્યા વિના રહી શકાતું નથી કે આજથી બે અઢી દાયકા પહેલાં ભાવનગર રેલવે લાઈનની પેલી બાજુ એક મોતી તળાવ નામનું તળાવ હતું. તે ગામની નજીક હોવાથી માનવ હરફર થતી ને દરરોજ સ્ત્રીઓ ઘાટ ઉપર કપડાં ધોતી. ત્યાં રેવડી બનાવવા માટે તલ ધોવાનું કામ આખો વખત ચાલતું હોવાથી અને સૌથી વધારે અગત્યની બાબત તો એ હતી, કે તે તળાવ ઉપર કોઈ બંદૂકનો અવાજ કરી શકતું નહતું, એથી ત્યાં તેની પાળ ઉપર બેસી પંખી મેળાનું નિરીક્ષણ કરવામાં જે આનંદ આવતો હતો એવો નિરીક્ષણનો આનંદ ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંય મળ્યો હશે; કારણ કે અહીંના પાણીમાં પણ તેઓને પુષ્કળ ચારો જડતો હતો એટલું જ નહીં પણ કાંઠે તલ અને બીજા દાણા ખાવાનું સુલભ થતું હતું. આવી સગવડો તેઓને મળતી એટલે આ પ્રવાસી તેમ જ દેશી પંખીઓ ડરરહિત બની જતાં. આપણે શાંત બેઠા રહીએ તો તેઓ પાંચપંદર ફૂટની અંદર ફરતાં જોવામાં આવતાં હતાં. આથી તેઓનું નિરીક્ષણ નરી આંખે થઈ શકતું·હતું. અત્યારે અને પહેલાં અહીં સાઈબીરિયા અને હિમાલયની પેલી પારથી પંખીગણ આવી વસતાં હતાં. એ જ પ્રમાણે હાલના મીઠું પકવ-વાના તળાવમાં પણ આવાં પંખીઓ આવી વસે છે. પણ તેમાં એટલો તફાવત પડે છે કે તેઓ ડરરહિત બની શકતાં નથી. એટલે આવા એકાદ તળાવના બંધ ઉપર આડચ રાખી સારાં દૂરબીન સાથે બેઠા હોઈએ તો પંખીઅભ્યાસીને નળસરોવર જેટલી જ સુવિધા પ્રાપ્ત થાય છે. અમારા બંદરને રસ્તે આવા મીઠાના તળાવ બનેલાં છે. ત્યાં આગળથી અમારા ભાવનગરના પક્ષીવિશારદ મહારાજ કુમારશ્રી ધર્મકુમારસિંહજી

સાહેબે સૌરાષ્ટ્રમાં ભાગ્યે જ સાંપડે તેવાં પક્ષીઓનું અન્વેષણ કર્યું છે. તેમાં અંગ્રેજીમાં જેનું નામ રેડ-નેકડ ફ્લેરોપ છે તે પક્ષીનું અન્વેષણ કર્યું છે અને બીજું એક બતક, જેને સફેદ સુરખાબ કહેવાય છે, જે સૌરાષ્ટ્રમાં ભાગ્યે જ બીજે દેખાય છે, તે પણ જોઈ છે. તે ઉપરાંત ખારમાં વસતા એકજાતના ચંડુલનું અન્વેષણ કરી તેને ભાવનગરના-રેતાળ-ચંડુલ નામ આપ્યું. પણ તેનું વૈજ્ઞાનિક નામ છે 'કેલેન્ડ્રેલ્લા-રેતલ-કૃષ્ણકુમારસિંહજી ધર્મકુમાર અને વૉરીએ બંનેએ મળીને ઉપલું નામકરણ કર્યું છે. જ્યારે કાંટમાં થતા હતા એવા રાજાલાલનું બરાબર અન્વેષણ કરી તેઓશ્રીએ પોતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ ધર્મકુમારનો રાજાલાલ પાડયું છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે' રેડનેકડ ફ્લેરોપ' આપણે ત્યાં શિયાળામાં પાકિસ્તાનના મેકરાણના કિનારા સુધી અને એ હિસાબે અરબી સમુદ્ર અને ન્યૂ ગીનીના ઉત્તર સમુદ્ર, મોલુક્કાસ અને પેરૂના દરિયાકિનારા ઉપર ધ્રુવ ફરતું ચક્કર મારીને દક્ષિણ બાજુ ઉપરની જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. પણ તે પક્ષી અહીંના મીઠાના અગર ઉપરથી હાથ કરવામાં આવ્યું હતું. તે બાબતને આજે દસબાર વરસ થઈ ગયાં છે, અને કયારેક પાટાગોનિયા સુધી દેખાય છે; અને પોતાની દક્ષિણની યાત્રા સમયે અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારે અને યુરોપના દક્ષિણ કિનારે, જાપાન, ચીન અને ફિલિપાઈન્સના કિનારે જોવામાં આવે છે. જ્યારે તેઓનું પ્રજનન આલાસ્કા, કેનેડા, દક્ષિણ ગ્રીનલૅન્ડ, આઇસલૅન્ડ, સ્પીટ્ઝ બર્ગન, સ્કેન્ડીનેવિયા, બ્રિટિશ ટાપુઓ, રશિયા અને સાઇબીરિયા તથા સૅન્ધાલિયન, કમાન્ડર અને એલ્યુશિયન ટાપુમાં થાય છે.

આ ફ્લેરોપ અહીં આવ્યું હતું ત્યારે તેની નોંધ લેવામાં આવી હતી.

બીજાં લાંબો પ્રવાસ ખેડીને આવતાં આવાં દરિયાઈ પંખીમાં દરિયાઈ અબલખ, 'ઓયસ્ટર કૅચર'. તેતરના કદથી થોડું મોટું, અબલખ રંગ અને રાતી ચાંચનું પંખી યુરોપ અને ઉત્તર એશિયામાં કુટુંબ ઊછેરીને સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે શિયાળો ગાળવા આવે છે. જો કે તે સ્વભાવે સ્થાયી જણાતું નથી, એટલે પોતાની મુસાફરી આગળ કરતું જાય છે—એટલે દક્ષિણ બાજુ ચાલુ રાખે છે.

મળતાવડી ટીટોડી 'સોસ્યેબલ લૅપવિંગ'નું કદ તેતરને મળતું રહે છે. અને સમૂહચારી પંખી છે. ખેડેલાં ખેતરમાં ફરવાનું પસંદ કરે છે, છતાં પડતર ભોંયમાં નથી જોવામાં આવતું એવું નથી. અલબત્ત આ પંખી ચોક્કસ દેખા દેતું નથી; છતાં કયારેક વરતાઈ આવે છે; અને દક્ષિણ પૂર્વ એશિયામાં કુટુંબ ઉછેરીને શિયાળો ગાળવા સૌરાષ્ટ્રમાં આવી પહોંચે છે.

સફેદપૂંછી ટિટોડી 'વ્હાઈટ ટેઈલ્ડ લૅપવિંગ'નું કદ તેતરને મળતું છે. તેનો વસવાટ ગીલા અને પાણી-કાંઠો છે. તેને ડરપોક સ્વભાવની કહી શકાય; પણ દેખાવે તરવરાટ વગરની, એકાકી, કે જોડીમાં ફરતી જણાય છે. તે પોતાનું પ્રજનન મેસેપોટેમિયા, ઈરાન અને તુર્કસ્તાનમાં કરીને આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવી પહોંચે છે.

બાટણ ટિટોડી 'ગ્રે પ્લોવર'નું કદ તેતર કરતાં સહેજ નાનું કહી શકાય. તેની સામાન્ય ખાસિયત સફેદ-પૂંછી ટિટોડીને મળતી આવે છે. તે ડરપોક કંઈક ઓછી છે. તે પોતાનું કુટુંબ વિષુવવૃત્ત, ગ્રીનલૅન્ડ અને સાઈબીરિયામાં ઉછેરે છે અને શિયાળામાં સપ્ટેમ્બર માસથી દરિયાકાંઠે વસતી જોવામાં આવે છે.

સોનેરી બાટણ ટીટોડી 'ઇસ્ટર્ન ગોલ્ડન પ્લોવર'નું કદ તેતરને મળતું આવે છે. તે પંખીસૃષ્ટિનું બહુ મોટું મુસાફર ગણાય છે; જો કે તેનાથી લાંબો પ્રવાસ ખેડનાર પંખી છે, પણ આ પંખી રસ્તામાં આરામ કરતું, પ્રવાસ ખેડી, ઉત્તરધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી પહોંચે છે. આ 'આર્ટિક ટર્ન' નામનું પંખી છે. પણ આપણી સોનેરી બાટણ ટિટોડી તો એક જ ઉડ્ડાનમાં બેથી ત્રણ હજાર માઈલ ઊડી નાંખી પોતાના ધાર્યા ટાપુ ઉપર ઊતરી પડે છે. આમાં એકલી મુસાફરીની જ શકિત કામ આવતી નથી, પણ તેના મગજની

દિશાસૂચક યંત્રની કામગીરી પણ ઓછી નથી. જો તેમાં ખોટકો જણાય તો તેને બીજા હજારો માઈલનો પ્રવાસ ખેડવો પડે છે. તે સમૂહચારી છે અને દશેરાથી આપણા દરિયાકાંઠે આવવા લાગે છે અને થોડા વિસામા બાદ પોતાનો પ્રવાસ આખો શિયાળો ચાલુ રાખે છે. આથી તેની વસતિ દરિયાકાંઠે થોડીઘણી વરતાયા કરે છે. આ પંખીને કાંઠો છોડીનેખેતરમાં ચારો શોધવાનું પણ ગમે છે.

આ સોનેરી બાટણ ટિટોડી ઉનાળામાં પોતાના કુટુંબ-ઉછેર માટે ઉત્તર સાઈબીરિયા અને ઉત્તર અમેરિકામાં જઈ પહોંચે છે; અને શિયાળામાં ઑસ્ટ્રેલિયા સુધીનો પ્રવાસ ખેડે છે.

ખલેલી 'ઈસ્ટર્ન કર્લ્યુ' મુરઘી જેવા કદનું આ પંખી આપણા દરિયાકાંઠાને પોતાની સીટીથી જીવંત બનાવી દે છે. તેઓને ખારા પાણી છોડી, મીઠા પાણી અને બીડકામાં ફરવું ગમે છે. બનતાં સુધી સમૂહમાં હોય છે, પણ ચારા માટે એકાકી ફરવાનું પસંદ કરે છે. વળતા પ્રવાહમાં તેઓ ભાલ અને કચ્છના રણ ઉપરથી પસાર થતાં સાંભળવામાં આવ્યાં છે અને એક કતારમાં ઊડતાં જોવામાં આવે છે.

ખલેલી પોતાનાં બચ્ચાંનો ઉછેર રશિયન 'સ્ટેપ્સ' અને પશ્ચિમ સાઈબીરિયામાં કરે છે અને શિયાળો સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે ગાળે છે.

દરિયાઈ લગોઠો "સેન્ડલિંગ"નું કદ બટેરને મળતું છે અને દરિયાકાંઠે સામાન્ય રીતે જોઈ શકાય છે. અને સૌથી વધારે સવલત તો તેના શિયાળુ વાઘાથી ઓળખવામાં પડે છે.

દરિયાઈ લગોઠો પોતાની પ્રજાનો ઉછેર ઉત્તર ગોળાર્ધ એટલે ઉત્તર યુરોપથી સાઈબીરિયા અને ઉત્તર ધ્રુવમાં કરે છે અને વિષુવવૃત્ત સુધી શિયાળાનો પ્રવાસ ખેડે છે.

કીચડિયો 'લિટલ સ્ટિન્ટ', ટેમિન્કનો કીચડિયો 'ટેમિન્કસ સ્ટિન્ટ', કાળા પેટનો કીચડિયો 'ડનલીન', વાંકી ચાંચ'-કર્લ્યુ-સેન્ડપાઈપર. સફેદ નેના કીચડિયો, 'બ્રોડ બિલ્ડ સેન્ડપાઈપર' અને ટીલિયો 'રફ'—આ બધાં પંખીઓ ઉત્તર યુરોપ અને સાઈબીરિયામાં કુટુંબ ઉછેર કરી, આપણા દરિયાકાંઠાને શિયાળામાં જીવન્ત બનાવે છે. તેમાં મોટાં નળસરોવર જેવાં જળાશયો અને દરિયાકાંઠે આવેલા વિશાળ અગરોનો સમાવેશ થાય છે.

મોટાં દરિયાઈ પંખીમાં કાળા પેટવાળો ધોમડો 'ઈસ્ટર્ન બ્લૅક–બેકડ ગલ'નું કદ સમળી જેવડું હોય છે અને પોતાનાં બચ્ચાંનો ઉછેર રશિયા અને સાઈબીરિયામાં કરી શિયાળામાં સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠાની મુલાકાત લે છે. આ દમામદાર ધોમડો ગગનમાં વિહાર કરતો જ જોવામાં આવે છે; ભાગ્યે જ દરિયાના પાણીમાં બેઠેલો જણાય છે. પણ તેની પસંદગી ચોખ્ખા પાણી ઉપર ઊતરે છે. થોડો વખત થાક ઉતારીને ફરી પાછો ચારાની શોધમાં ઊડી નીકળે છે.

હવે આપણે થોડાં સૌરાષ્ટ્રનાં રૂપસુંદર પંખીઓ વિશે કહીએ. તેમાં લક્કડખોદના કુટુંબમાં ગીરમાં થતો સોનેરી લક્કડખોદ 'ગોલ્ડન-બેકડ વુડપેકર'નું કદ કાબરને મળતું આવે છે. ખાસિયત અનુસાર વૃક્ષના થડ નીચેથી પેચદાર રીતે ચડી તે ચારો શોધતો ઊંચે જાય છે. એ સમયે તે બહુ જ સીધો બેઠેલો વરતાય છે: બેઠેલો નહીં, પણ ચોંટેલો કહેવું જોઈએ. સ્વભાવે જરા શરમાળ છે, છતાં થોડા અંતરથી તેનું નિરીક્ષણ થઈ શકે છે. તેને એક વખત સાંભળ્યા પછી ન ભુલાય એવી બોલીથી તેની હસ્તી ધ્યાન ઉપર આવ્યા વગર રહેતી નથી. જ્યાં વૃક્ષનાં થડ સડી ગયેલાં હોય ત્યાં તો તે અવશ્ય પોતાની હાજરી નોંધાવે છે.

ગીરના વનમાં માર્ચથી જુલાઈ સુધીમાં તેનો માળો પોતે ખોદી કાઢેલા બાકોરામાં વૃક્ષ ઉપર તે બાંધે છે. તે બહુ ઊંચો હોતો નથી, પણ તે થડ જાડું પસંદ કરે છે; પછી તે લીલું હોય કે સૂકું, અને ત્રણથી ચાર સફેદ રંગનાં ઈંડાં મૂકે છે.

નવરંગ 'ઇન્ડિયન પીટ્ટા' કાબરના કદના આ પંખીના નામ ઉપરથી જણાય કે તેનામાં નવરંગ છે. આ પંખી ગીરમાં બચ્ચાં ઉછેરે છે. પોતે વધારે વખત ભોંય ઉપર વિતાવે છે, અને પોતાની ટૂંકી પૂંછડી વારે વારે ઊંચીનીચી કર્યા કરે છે. નર-માદાને ઓળખવાં મુશ્કેલ છે, કારણ કે બંનેનો રંગ સરખો હોય છે. એને કરમદીનો આશરો બહુ ગમે છે.

મેથી સપ્ટેમ્બર માસમાં તેના માળા જોવામાં આવે છે. પણ વર્ષાઋતુમાં વધારે પ્રમાણમાં શોધી શકાય છે. તે પોતાનો મોટા દડા જેવો માળો નાનાં સાંઠીકડાં, પાંદડાં વગેરેનો બનાવે છે. તેમાં પેસવાનું દ્વાર તે ઉપરની બાજુ રાખે છે અને ચારથી છ સફેદ ઈંડાં મૂકે છે. તે ઈંડાં ઉપર કાળા ડાઘ જોવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત તો ઘણાં રૂપના અંબાર સમાન પંખીઓ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિને શણગારે છે. તેમાંનાં થોડાંક નામ અહીં આપું તો અસ્થાને નહીં લેખાય. પીલક 'ગોલ્ડન ઓરિયોલ', આઇઓરા 'ફટીકજાલ', પેરેડાઇઝ ફ્લાઈ કેચર', દૂધરાજ અથવા શ્યાહ બુલબુલ. ટીકલ્સ ફ્લાઈ કેચર, અધરંગ, ધર્મકુમારનો મિનિવેટ, ધર્મકુમારનો રાજલાલ અને સૌમાં વધારે અને ગમે તે ઠેકાણે નજરે ચડતો આપણો મોર છે.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર જેટલો અહિંસક દેશ ભારતભરમાં કયાંય ન હતો. અને જે હિંસક વસ્તી તેમાં વસતી હતી તે બધી રાજ્યના કાયદાથી ડરતી હતી અથવા તો માન આપતી હતી. આધુનિક સમયમાં દેશ-પરદેશના માનવીઓ એક અથવા બીજે કામે અહીં વસવા લાગ્યા અને રાજ્યની ઢીલી નીતિથી તેઓએ આપણા રાષ્ટ્રીય પંખી મોરને પણ હણવાનું મૂકયું નથી, કે જે મોર અહીં અર્ધ-પરિપાલિત દશામાં આપણાં બાગબગીચા અને વનઉપવનોને પોતાની કળા અને રંગથી ભરી દેતા હતા. આથી મારા નિરીક્ષણમાં તેઓની વસતિ ઘસાવા લાગી છે. તે સિવાય વસ્તીવધારાએ તેઓના વસવાટનાં વાડી અને કાંટોનો નાશ કરવા માંડયો છે. એ પણ તેની વસતિના ઘસારાનું કારણ ગણાય ખરું.

બતકમાં આગળ જણાવી ગયો તે સફેદ સુરખાબ 'શેલ્ડ ડક' કયારેક સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર ઉતરી પડે છે. બહુ રૂપાળી બતક છે. આ બતક યુરોપ અને મધ્ય એશિયામાં કુટુંબ ઊછેરે છે અને શિયાળો ગાળવા સૌરાષ્ટ્રમાં ભમતાં આવી ચડે છે.

બ્રાહ્મણી બતક અથવા સુરખાબ "રડી-શેઈડ-ડક અથવા બ્રાહ્મણી ડક"-કદમાં મોટી પાળેલી બતક જેવડી હોય છે. તેનો એકસરખો ચંદન રંગ ઘણો દૂરથી જોવામાં આવે છે.

શિયાળો શરૂ થતાં ઑક્ટોબર માસમાં આપણે ત્યાં આવી જાય છે; અને પૂરો થતાં એટલે માર્ચ એપ્રિલમાં આપણું સૌરાષ્ટ્ર છોડીને પોતાના પ્રજનનના દેશ દક્ષિણ યુરોપ અને મધ્ય એશિયાથી હિમાલય સુધી એટલે લડાખ અને તિબેટ તરફ ચાલી જાય છે. તે સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ કિનારે વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે; અને માર્ચ-એપ્રિલમાં તેઓ વળતી મુસાફરી માટે સમૂહમાં એકત્ર થાય છે. બ્રાહ્મણી બતકને ખાસ અવાજ છે તે 'કો ઓન્ક કો ઓન્ક' જેમ સંભળાય છે. તેઓ ખાસ તો નદીનાં મુખ અને રેતાળ કાંઠે દેખાય છે. સ્વભાવે ડરપોક છે; પણ જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો કનડાટ ન હોય ત્યાં થોડા પાસે આવવા દે છે.

આ બતક ઠંડીથી બચવા માટે આપણા દેશની મુલાકાત લે છે. આ પંખીના ભયસૂચક અવાજથી શિયાળામાં તડકો તાપવા કાંઠે પડેલી મગર તરત જ પાણીમાં ચાલી જાય છે; અને ભયને દૂરથી દેખી જવામાં તેની આંખ બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે.

લુહાર બતક 'ગેડવલ' સામાન્ય બતકના કદની આવે છે. બહુ રૂપાળા રંગની તો ન કહેવાય. આ બધી પ્રવાસી બતકો કોઈક વરસમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તો કેટલીક વખત સામાન્ય સંખ્યામાં માલૂમ પડે છે. તેનું ઉડ્ડયન સારી રીતે ઉતાવળું કહી શકાય અને ઊડતી વખતે પાંખમાંથી વ્હીસલ નીકળે છે તે બરાબર સાંભળી શકાય છે. તે સમૂહચારી છે.

ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશથી દક્ષિણ યુરોપ અને ઉત્તર આફ્રિકામાં તેઓ કુટુંબ ઉછેરીને ઉષ્ણ કટિબંધવાળા દેશમાં આવી પહોંચે છે.

પિયાસણા 'વિજિયન' કદમાં સામાન્ય. દરેક બતકના કુટુંબમાં નર વધારે રૂપાળો અને માદા ચમક વગરના રંગની હોય છે. આ પિયાસણા બતક શિયાળામાં આપણાં જળાશયોમાં સારી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. તે ચોખ્ખું પાણી પસંદ કરે છે. ઉપરાંત પાણીની સપાટીથી ઊંચી લાગે છે અને પાણી ઉપર બેઠી હોય ત્યારે બરાબર પીંછાં દબાવીને અને ગરદન પોતાની પીઠમાં ઠસ્સાથી દબાવીને બેસે છે.

ઉત્તર યુરોપ અને એશિયામાં તે કુટુંબ ઉછેરે છે; અને શિયાળો ઊતરતાં પાછી ત્યાં ચાલી જાય છે.

નાની બતક અથવા મુરધાબી 'કૉમન ટીલ' એના નામ ઉપરથી તેનું કદ માલૂમ પડી આવે છે. આ બતક શિયાળામાં આપણાં જળાશયોમાં સામાન્ય રીતે દેખી શકાય છે. સમૂહચારી છે. જ્યારે તેને ઉડાડવામાં આવે છે ત્યારે પાણીની સપાટી ઉપર ઊડે છે. વળી આ નાની બતક ઊડતાં ઊડતાં ગોળ મંડળમાં ઊડે અને એકદમ પોતાની દિશા બદલતાં માલૂમ પડે છે.

તે યુરોપ અને ઉત્તર એશિયામાં બચ્ચાં ઉછેરીને, પ્રવાસ કરીને, શિયાળામાં આપણાં જળાશયોની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

સીંગપર 'પિનટેઈલ' લગભગ બતક જેવડી આ સીંગપર બહુ રૂપાળી બતક છે, કારણ કે તે પાણીની સપાટીથી અધ્ધર તરે છે, એટલે તેની પૂંછડીનાં બે લાંબાં પીછાં હોય છે, તે સાફ જોવામાં આવે છે. માદાને આ પીછાં એટલાં બધાં લાંબાં હોતાં નથી. જરા સ્વભાવે બીકણ અથવા ચેતક છે. પણ જ્યાં તેને કનડવામાં નથી આવતી ત્યાં તેને જોવાની મજા આવે છે.

તેનું પ્રજનન યુરોપ અને ઉત્તર એશિયામાં થાય છે અને શિયાળામાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવી પહોંચે છે.

ચેત્વા 'ગાર્ગની' પકતામુખી 'શોવેલર'—ચેત્વા નાની બતકને મળતી આવે છે અને પરતામુખી સામાન્ય બતકના કદની હોય છે. ચેત્વા પણ એક સુંદર બતક છે. આ બતક શિયાળુ બતકોમાં આપણે ત્યાં સૌથી વહેલી આવે છે. નાની બતક જેટલી સંખ્યામાં તે આવતી નથી. તેની બોલી બીજી બતકો કરતાં જુદી પડે છે. તેમાં નર તડતડાટી બોલાવે છે. પકતામુખી તો સૌરાષ્ટ્રમાં શિયાળુ બતકોમાં સૌથી સામાન્ય છે; અને મોટી સંખ્યામાં આવે છે. તેના નામ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તેની ચાંચ બહુ પહોળી પાવડા જેવી હોય છે, એથી તેને વરતવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. આ બતક ગમે તેવા ગંદા પાણીમાંથી પોતાનો ચારો શોધે છે; અને જે જળાશય ઉપર તેને હેરાન કરવામાં ન આવતી હોય, ત્યાં તે આદમીથી ખાસ ડરતી હોતી નથી. ઊડતાં જોઈએ તો શીશાના જેવો તેનો આકાર જણાય છે. ગરદન લાંબી હોતી નથી. વસંતની વળતી મુસાફરીમાં થોડાં એવાં પાણી ઉપર તેઓ મોટી સંખ્યામાં એકત્ર થાય છે. આ બતક પણ બહુ વહેલી આવે છે.

આ બંને બતકો યુરોપ, અને મધ્ય અને ઉત્તર એશિયામાં બચ્ચાં ઉછેરીને આપણે ત્યાં શિયાળો શરૂ થાય તે પહેલાં આવી પહોંચે છે.

લાલ ચાંચ 'રેડ-ક્રેસ્ટેડ પોકાર્ડ'—બહુરૂપવાળી આકર્ષક. આ બતકનું કદ સામાન્ય બતક જેવડું હોય છે. બધાં જળાશયો ઉપર આધુનિક સમયમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવતી આ બતક આજથી વીસ વરસ પહેલાં સારી સંખ્યામાં આવતી હતી. લાલ ચાંચથી પોતાનો ચારો શોધવા પાણીમાં ડૂબકી મારે છે. તે ઊંડા પાણી ઉપર વસવાનું પસંદ કરે છે. ઉડાનમાં તેજ હોઈ પાણી ઉપરથી સીધી ઊડી નીકળે છે.

મારી સમજ પ્રમાણે પ્રવાસી પંખીઓની આવક દિનપ્રતિદિન ઓછી થતી જાય છે. જે દિવાળી ઘોડા 'વ્હાઈટ વૅગ ટેઈલ' ખૂબ જોવામાં આવતા હતા, તેનાં લગભગ દર્શન દુર્લભ થતાં જાય છે. એ જ પ્રમાણે

થરથરા, કેટલાક માખીમાર, હુદહુદ અને, જે કાશ્મીર-સબજક તો વર્ષામાં આવી જતાં, તે ઘણાં જ ઓછા પ્રમાણમાં આ વરસમાં જોવામાં આવ્યાં છે. ઈ. સ. ૧૯૨૭-૧૯૨૮માં જે યાયાવર બતકો આવી હતી તે તો કોઈ વખત ભુલાય નહીં એટલી સંખ્યામાં સાંજના બેઠા હોઈએ ત્યારે જોવામાં આવતી હતી. તે આધુનિક સમયમાં તળાવ ઉપર દેખાવી દુર્લભ થઈ ગઈ છે. અલબત્ત જળાશયો અને કેનાલો વધી છે, તેથી કંઈક વહેંચાઈ જતી હોવા સંભવ છે; પણ તે બધી જોતાં પણ તેઓની સંખ્યા ઓછી થઈ છે, તેમાં શંકાને સ્થાન નથી.

એ જ સ્થિતિ પશુસૃષ્ટિમાં પણ જોવામાં આવે છે. જે જગ્યામાં હરણોની સંખ્યા હજારોની જોવામાં આવતી હતી, ત્યાં સેંકડો પણ રહ્યાં હોય એમ દેખાતું નથી. તેઓને માટે નિર્ભય બીડકાં સરકારે સર્જ્યાં છે, પણ એ તો જ્યારે તેની સંખ્યા બિલકુલ ખખડી ગઈ, ત્યાર પછીનો વિચાર છે. છતાં જો તેને સરકાર મન ઉપર લઈ સાચવે તો પ્રકૃતિ તેનો બદલો આપ્યા વગર રહેતી નથી. પણ નજીકના ભવિષ્યમાં તો તેઓનો વંશ વધારવા માટે ખાસ જોઈએ તેવા પ્રયત્ન થતા નથી અને સ્વતંત્ર પ્રજા પણ સરકાર સાથે કદમ મિલાવવામાં જરાય વિચારતી નથી, એટલે ગમે તેવા અભય બીડમાંથી પણ બંદૂક ચલાવી લેવા માટે ગમે તે ઉપાયો શોધતી જ રહે છે. વળી મારી સમજમાં એ પણ આવે છે કે આ પ્રાણીઓના દુશ્મનનો વધારો થતો રહે છે અને તેથી તેનાં બચ્ચાં ઉછેરવામાં બાધા પડતી હોય તો નવાઈ નહીં. એશિયાના નાક સમાન આપણા સિંહો પણ પોતાનો વંશ કેટલે દરજ્જે અને કેટલાં વધારે વરસ સાચવી શકશે તે પણ એક કોયડો છે.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતાં આપણી સમજુ અને અણસમજુ વસ્તીને છુટો દોર પ્રાપ્ત થતાં તેઓએ પોતાને મનફાવે તેમ આપણી પંખીસૃષ્ટિ અને પશુસૃષ્ટિનો નાશ કરવાનું શરૂ કર્યું; અને જે પંખીઓ અને પ્રાણીઓ એક વખત પ્રકૃતિનો ખોળો ખૂંદતાં હતાં, તેઓને પોતાની હસ્તી સાચવી રાખવા માટે મોઢું સંતાડવું પડે છે. પરિણામે જે ઠેકાણે જે પ્રાણીઓ અવશ્ય માલૂમ પડતાં હતાં તેઓને શોધવા જતાં પણ ક્યારેક નજરે ચડી જાય છે; આવે વખતે પંખી-પ્રાણીઓને નિરખવામાં આનંદ લેનારને એટલો આનંદ થાય છે કે તેનું વર્ણન કરવા શબ્દો જડતા નથી.

આ લેખમાં મેં ખાસ કરીને પ્રવાસી-પંખીઓનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને તેમાં દેખાડયું છે કે, તેઓ આપણાં જળાશયો અને દરિયાકિનારે શિયાળો ગાળવા કેટલી લાંબી મુસાફરી કરીને આવે છે. જ્યારે તેઓ આ મુસાફરી અહીં પૂરી કરે છે, ત્યારે તેઓના શરીરમાંથી ચરબી જેવી વસ્તુ તો ખલાસ થઈ ગયેલી જણાય છે. પણ ચારપાંચ માસના અહીંના રોકાણ દરમિયાન તે ચરબીનો ફરી પાછો સંચય કરીને, વસંતની વળતી મુસાફરી માટે પાછાં તાજાંમાજાં બનીને, પોતાના કુટુંબઉછેર માટે તેના વતન ભેળાં થઈ જાય છે. જ્યાં તે વખતે પાછાં સાવ લીલાં થઈ ગયાં હોય અને ત્યાં વિપુલ પ્રમાણમાં આહાર સાંપડતો થઈ જતાં, પાછાં ચરબીથી ભરપુર થઈ જાય છે અને ફરી કુટુંબઉછેરની પ્રવૃત્તિમાં પડી જાય છે.

* * *

☆ ☆ ☆ પક્ષી-તીર્થ, પોરબંદર

લેખક : વિજયગુપ્ત મૌર્ય, ભૂતપૂર્વ તંત્રી 'જન્મભૂમિ-પ્રવાસી', મુંબઈ

મદ્રાસ રાજ્યમાં એક ડુંગર પર બે "દેવતાઈ" પક્ષીઓ ખીર ખાવા રોજ નિયમિત રીતે આવે છે તેની ઉપરથી એ સ્થળને પક્ષીતીર્થ નામ આપવામાં આવ્યું છે. પા સદી પહેલાં મેં પોરબંદર છોડયું તે અગાઉ પણ મેં તેના વિષે વાંચ્યું હતું. થોડાં વર્ષો પહેલાં હું જાતે એ રળિયામણું સ્થળ જોઈ આવ્યો ત્યારે મારી માન્યતા સાચી પડી. એ "દેવતાઈ પક્ષી" નથી, પણ ખેરો નામના સફેદ ગીધ છે જે પોરબંદરનાં ગામડાંનાં પાદરમાં મળ ખાતાં હોય છે! પરંતુ તેમાં દેવત્વનું આરોપણ કરીને એ સ્થળને પક્ષીતીર્થમ્ નામ આપી આખા દેશમાં તેને પ્રખ્યાત કરી દેવામાં આવ્યું છે.

દેવત્વનું આરોપણ કર્યા વિના પક્ષીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પોરબંદર અને તેની આસપાસનો પંથક ખરેખર પક્ષીતીર્થ છે. મેં મારી એ જન્મભૂમિ હંમેશ માટે છોડીને શું ગુમાવ્યું છે અને શું મેળવ્યું છે એ તો જિંદગીના નફાતોટાના સરવાળા-બાદબાકી કરવાથી ખબર પડે; પરંતુ મેં એ પક્ષીતીર્થ તો ગુમાવ્યું છે.

પોરબંદરની પક્ષીસમૃદ્ધિ તેનાં ભૌગોલિક સ્થાન અને ભૂતલરચના (topography)ને આભારી છે. પક્ષીઓ સહિત પ્રકૃતિ અને પ્રજાનો અભ્યાસ કરવા હું ભારતના ચારે છેડા સુધી ભટકું છું ત્યારે મને ભાન થયું છે કે પોરબંદર બીજી રીતે ગરીબ હશે, પણ પક્ષીસમૃદ્ધિમાં તો ગરીબ નથી; કારણ કે તે ઋતુપ્રવાસી પક્ષીઓના એક ધોરીમાર્ગ પર આવેલું છે અને તેને સમુદ્રકાંઠો, ખાડીકાંઠો, ખેતરો, નાની નદીઓ, તળાવ, ઉજ્જડ પ્રદેશ, ડુંગર, ઝાડી, બગીચા, બીડ વગેરે બધું છે. આથી જુદી જુદી જાતના પ્રદેશો પસંદ કરનાર જુદી જુદી જાતનાં પક્ષીઓ પોરબંદર-પંથકમાં વસે છે, કે ઋતુ પ્રમાણે તેની મુલાકાત લે છે. રાજસ્થાનમાં ભરતપુર ઘાણા, આસામમાં કાઝીરંગા, કાશ્મીરમાં જેલમ નદી અને દાલ તથા વુલર સરોવરોનો પ્રદેશ અને કેરલની પાર્વતીય વનશ્રીની પક્ષી-સમૃદ્ધિ તો મુગ્ધ કરે તેવી છે; તેમ છતાં મને લાગ્યું કે પોરબંદર-પંથક ગર્વ લઈ શકે. આજે શી સ્થિતિ છે તે હું નથી જાણતો. સાંભળ્યું છે કે વનશ્રીનો ઘણો નાશ થઈ ગયો છે.

ઘરની શેરી છોડીને બહાર ફરવા જેવડો મોટો નહોતો થયો એવી બાલ્યાવસ્થામાં હું શેરીનાં સમડી, કાગડા, કાબર અને ચકલી ઉપરાંત, ઘરની અગાસીમાંથી શરદઋતુના આકાશમાં ઊડતાં કુંજ અને કુલંગનાં ટોળાં કલરવ કરતાં, ઊડતાં જતાં, જોતો હતો-એ દૃશ્યને હજી ઝંખું છું; કારણ કે કુંજ અને કુલંગ મુંબઈ સુધી આવતાં નથી. પક્ષી-સૃષ્ટિમાં જે કેટલાંક અવિસ્મરણીય દૃશ્યો છે તેમાં કુંજ અને કુલંગનું સમૂહ ઉડ્ડયન પણ છે. સ્ટેટ-લાયબ્રેરીમાં જતો થયો અને થોડુંક અંગ્રેજી સમજતો થયો ત્યારે જાણ્યું કે કેટલાંક પક્ષીઓ તો દર વર્ષ હજારો માઈલનો ઋતુ-પ્રવાસ કરે છે, અને કુંજ તથા કુલંગ તો છેક રશિયાના સાઈ-બિરિયા પ્રદેશમાંથી આવે છે! એ જાણીને હું તાજજુબ થઈ ગયો. શ્રી મથુરાદાસ આણંદજી થાનકી ત્યારે લાઇબ્રેરિયન હતા. લાઇબ્રેરીમાં આવનાર કયા વાંચકની શી અભિરુચિ છે તેની ઉપર તેઓ ધ્યાન રાખે. મારો શોખ જોઈને તેમણે હિંદુસ્તાનનાં પક્ષીઓ વિશે જેમ્સ મરે કૃત અને જર્ડનકૃત ગ્રંથો કાઢી આપ્યા. એથી મને રોમાંચક આનંદ મળ્યો. તે પછી તો હું પોરબંદરમાં રહ્યો ત્યાં સુધી એ પુસ્તકો લગભગ બધો વખત મારી પાસે જ રહેતાં. ઓ'બ્રાયન પોરબંદરના ઍડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકે તો બહુ ઝળકયા ન હતા, પરંતુ ઘણા અંગ્રેજોની જેમ તેઓ પક્ષીપ્રેમી હતા. એ તો ઘણું કરીને મારા જન્મ પહેલાંની વાત, પરંતુ લાઇબ્રેરીમાં તેમણે વસાવેલાં આ પુસ્તકો મેં કાઢયાં ત્યાં સુધી ધૂળ ખાતા હતાં. આજે એ પુસ્તકો છે કે ઊધઈ ખાઈ ગઈ તે નથી જાણતો. ઓ'બ્રાયને વસાવેલાં બોમ્બે નૅચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના મુખપત્રના

બે-ત્રણ અંકો રહ્યા હતા તે પસ્તીમાં કાઢી નાખવાના હતા. શ્રી થાનકીએ તે મને ભેટ આપ્યા. તે વાંચીને મેં નિશ્ચય કર્યો કે હું કમાતો થઈશ ત્યારે આ સંસ્થાનો સભ્ય થઈશ. પહેલું કામ મેં એ જ કર્યું. આ પ્રકૃતિમંડળનો સભ્ય થઈ ગયો અને મુંબઈ જવાનું થયું ત્યારે તેની મુલાકાત લીધી. મને થયું કે હું કોઈ પ્રાકૃતિક સંગ્રહસ્થાનનો કે પ્રાણીબાગનો સંગ્રહપાલ થઈ શકું તો કેવું સારું! પણ નસીબમાં બીજી દિશાનો કાંટા અને ફૂલોનો માર્ગ નિર્માયેલો હતો.

બાળપણમાં જ શેરી છોડીને નજીકના જ સમુદ્ર કાંઠે "રોજ સવારે" જવાની રજા મા માંડ માંડ આપતી, તે પણ લોટો લીધા વિના અને એકલાં નહીં! કારણ કે મારી એક મોટીબહેન સમુદ્રમાં તણાઈ ગઈ હતી. સમુદ્ર-કાંઠે શિયાળામાં જાત જાતનાં પક્ષીઓ આવતાં જોયા ત્યારે મને તેમાં બહુ રસ પડયો. તેઓ શરદઋતુમાં જ આવે છે અને વસંત ઋતુમાં કયાં ગાયબ થઈ જાય છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ મને કોઈ આપી શકયું નહીં. એ તો જ્યારે હું લાઇબ્રેરીમાં જતો થયો ત્યારે મળ્યો. પરંતુ આ તરેહ તરેહનાં પક્ષીઓનાં રંગ, રૂપ, આકાર, જીવનવ્યવહાર, તેમના ઉડ્ડયનની ખૂબી વગેરેનું નિરીક્ષણ કરવામાં મને બહુ રસ પડતો. તેમાં મોડું પણ થઈ જતું. આથી મારી રાંકડી માને શી ચિંતા થતી હશે તેનો મને ત્યારે ખ્યાલ નહોતો આવતો. ઘેર આવું ત્યારે તે છુટકારાનો દમ ખેંચીને મારી પર રોષ કાઢતી. ગરીબ બિચારી મા!

પોરબંદરની નવી પેઢીએ સુલતાનબાગ અને રૂપાળીબાના તળાવનાં નામ પણ કદાચ નહીં સાંભળ્યાં હોય. શહેરના આધુનીકરણના નામે તેમનો ભોગ અપાઈ ગયો છે. શહેરની વચ્ચે એ પક્ષીઓનાં ધામ હતાં. તળાવમાં શિયાળુ પક્ષીઓ આવતાં. પાણીના સાપ પણ જોવા મળતા. સુદામાજીના મંદિરની આસપાસ ઝૂંપડીનું અને ઉપવનનું વાતાવરણ હતું. તે પક્ષીઓનું ધામ હતું. તે બધું તોડી પાડીને મહેલાતોનું વાતાવરણ આપવામાં આવ્યું તે પહેલાં જ નાનપણમાં મારા પિતાશ્રીની આંગળી પકડીને હું ત્યાં રોજ જતો. પાણીના હોજમાં રંગબેરંગી કલકિયા પક્ષીઓ, માછલી અને દેડકાંને પકડતા. વૃક્ષોનાં ઝુંડને મથાળે જાત જાતના બગલા અને કાંકણસાર માળા બાંધતા. ઝાડીમાં શિયાળુ પક્ષીઓ પણ આવતાં. કોયલ અને બે જાતનાં બુલબુલના ટહુકા અને રણકા સંભળાતા. ફૂલો પર સકરખોરા ઝળૂંબતા હતા. ફૂલના રસ રૂપી જેવો મીઠો ખોરાક, તેવો જ મીઠો કંઠ! જાણે ફૂલોના મધુરસની મીઠાશ કંઠમાં જ ભરી હોય ને! ઠસ્સાદાર, ઘાટીલા, મનોહર દૈયડનું ગાન પણ એટલું જ મનોહર.

દૂરબીન તો હતું નહીં, તેથી પક્ષીઓને તદ્દન નજીકથી જોવાની તક મળતી ન હતી. સ્ટેટ-લાઈબ્રેરીના મિનારા પર બાજ પક્ષીઓ પ્રજનન કરતાં હતાં. સમુદ્ર પર ઢોમડા (gulls) અને વાબગલી (terns) ઉડા-ઉડ કરતાં હતાં. દૂરથી એમની જાત ઓળખવામાં તકલીફ પડતી હતી.

કોઈ કોઈ દિવસ શાળાનો દિવસ ભાંગીને પણ, પોરબંદરની આપસાસ દૂર દૂર પગે રખડવાનું શરૂ કરતો. પૂર્વમાં છાયાની ખાણો, પશ્ચિમે ખાડી-ઉતાર ખીમેશ્વર, ઉત્તરમાં બાબડેશ્વર. એ રખડપાટમાં જાત જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળતાં; પરંતુ તેમના વર્ગીકરણનું ભાન ન હતું, તેથી વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસ થઈ શકતો ન હતો. એવા અભ્યાસની એ વય પણ ન હતી.

ચોમાસામાં જ રણ ભરાઈ જતું, ત્યારે તેમાં સુરખાબ સહિત જાત જાતનાં પક્ષીઓ આવતાં. તેના કાંઠાના બરુની ઝાડીમાં પણ નવી નવી જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળતાં. હજુર બંગલાની પાછળ થોરની ઝાડીમાં ટીકટીકી (warblers) અને લેલાંનો વાસ હતો. જાતે રૂપાની ઘંટડી વાગતી હોય તેમ ટીક-ટીકી બોલતાં હતાં.

દરેક ઝાડી અને દરેક ઝાડમાં ત્યારે પક્ષીઓનો વાસ હતો. શેરી છોડીને મોસાળમાં વસવા લાગ્યા ત્યારે ગંગાધર ઔષધાલયના પાછળના વાડામાં નાનકડા બગીચામાં દરજીડાનો પરિચય થયો, જો કે વડીલો એ

તેને બાપૈયા અને ચાતક તરીકે ઓળખાવ્યા! ચોમાસામાં તે અંજીરનાં પાંદડાંને દોરા અને ચાંચ વડે સીવીને તેની પોલાણમાં માળો બાંધે અને તેમાં ઈંડાં મૂકે. પક્ષીના માળા, ઈંડાનું સેવન અને બચ્ચાંના ઉછેરનો મને એ પહેલો અનુભવ થયો, ત્યારે હજી હું પ્રાથમિક શાળામાં ભણતો હતો, છતાં તેથી મને રોમાંચક આશ્ચર્ય થયું. નર-માદાનો શો ઠસ્સો! શો આનંદ! કેવાં પ્રફુલ્લ પક્ષી!

આ બગીચાની પાછળ પીપળાના ઝુંડમાં સફેદ છાતીવાળા મોટા કલકલિયા (Kingfishers) કલરવ કરતા અને કંસારા (Coppersmith) ટોંક-ટોંક એવા અવાજથી જાહેર કરતા કે વસંત ઋતુ હવે હાથવેંતમાં છે. ખાડી કાંઠે રંગબેરંગી સામાન્ય કલકલિયા પોતાની બેઠક પરથી માછલી પાછળ પાણીમાં પડતું મૂકતા અને કાબરા કલકલિયા પાણીની ઉપર ઝળુંબતા, ઊડતા રહીને, માછલી દેખી, તીરની જેમ પડતું મૂકતા; એ દૃશ્ય જાણે જોયા જ કરીએ એવાં મનોહર હતાં.

ભાવસિંહજી હાઈસ્કૂલની આસપાસ પતરંગા (Bee-eaters) પક્ષીઓ ટચુકડાં લીલાં વિમાનોની જેમ તાર ઉપરથી હવામાં ઊડી જતાં અને લડાયક વિમાનોની જેમ દાવપેચ ખેલીને હવામાંથી જીવડાં પકડી લાવતાં. ધરતી પર પણ ઊતરી, જીવડું પકડીને પાછા તાર પર જઈને બેસે અને નાનાં બાળકોની જેમ પોતાનાં પરાક્રમોનો આનંદ કિલકિલાટથી વ્યક્ત કરે. હાઈસ્કૂલ અને સમુદ્ર-કાંઠા વચ્ચેની રેતાળ ધરતીમાંથી કાળી કાકણાસાર (Ibis) ચીપિયા જેવી લાંબી ચાંચ વડે ધરતીમાંથી જીવડાં પકડતી હતી તે વખતે તેનાં ઉદ્યમ અને તન્મયતા જોવા જેવાં લાગે.

ભણવા માટે મુંબઈ જવાનું થયું ત્યારે કાયદાનાં શુષ્ક થોથાંમાંથી બહાર આવીને પ્રાણીબાગમાં અને પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં જીવતાં તેમ જ મઢેલાં પક્ષીઓનો નજીકથી અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાની પહેલી તક મળી. પાછા પોરબંદર આવીને મેં પોરબંદરનાં પક્ષીઓનો હવે વ્યવસ્થિત અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સેક્રેટેરીઅટના કમ્પાઉન્ડમાં નાળિયેરીનાં ઝુંડ હતાં. પાછળ ભાવસિંહજી પાર્ક નામનું હરિયાળું ઉદ્યાન હતું. આ બધામાં જાત જાતનાં પક્ષીઓનો વાસ હતો. હવે ગોપનાથ પ્લોટ નામે ઓળખાતી જગ્યાએ સડકની બંને બાજુ મેદાન હતું અને ત્યાં ગાયોનું ધણ એકઠું થતું હતું. અહીં ગાય બગલા અથવા ઢોર બગલા (Cattle-egrets) અચૂક હોય જ. ભાટિયા બજારમાં દેલવાળીના વડલામાં નાનપણમાં હું જાત જાતના બગલાનું પ્રજનન જોતો હતો ત્યારથી મને બગલામાં રસ હતો, કારણ કે પ્રજનન ઋતુમાં કેટલીક જાતના બગલા નવા વાઘા ધારણ કરે છે, તેમાં ઢોર બગલાનું રૂપાંતર તો કોઈનું પણ ધ્યાન ખેંચે. ગ્રીષ્મમાં તેઓ પીઠ, છાતી અને ડોક પર મનોહર નારંગી રંગના વાળ જેવાં પીછાં ધારણ કરે. દૂધ જેવી ધોળી કાયા પરથી આ પીંછાં બહુ શોભે. તેઓ ઢોર ઉપર સવાર થાય, તેમની આગળ-પાછળ દોડે અને તેમના શરીર પરથી તથા ધરતી પરથી જીવડાં પકડે. પાછળથી જીવસમાજશાસ્ત્ર (Ecology) નો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે જાણવા મળ્યું કે કુદરતે જીવ-જીવ વચ્ચે ખોરાકની કેવી સાંકળ રચી છે.

જ્યારે ન્યાય-ખાતામાં મારી નિમણૂંક થઈ અને ત્રણે મહાલોમાં રહેવાનું થયું ત્યારે પક્ષીઓના અભ્યાસની શ્રેષ્ઠ તક મળી. નવીબંદરમાં તો સરેરાશ રોજ એક કલાકનું જ કામ રહેતું અને વકીલો બપોર પછી નિરાંતે આવે. ખુલ્લો વગડો પક્ષીઓને સંતાડી શકે નહીં. આથી જાત જાતનાં પક્ષીઓનો અભ્યાસ કરવાની સુવિધા હતી. તેમાં ગુજરાતને ખ્યાતિ અપાવનાર સુરખાબ (Flamingoes) પણ હતાં. ભાદર અને ઓજત નદીના સંગમ પાસે આ વિચિત્ર પક્ષીઓનું ટોળું છીછરા પાણીમાં કાદવમાંથી ખોરાક મેળવતું હતું. તે સમયે માથું પાણીમાં ડુબાડેલું હોવાથી કશું જોઈ ન શકે. તેથી એકાદ સુરખાબ સંત્રી તરીકે ચોકી કરે. હું હોડીમાં બેસી તેમની તરફ જાઉં ત્યારે તે સાવચેત થઈ જાય, વધુ નજીક જાઉં ત્યારે તે અવાજ કરીને બધાને ચેતવણી આપે. પછી બધા સાબદા થઈ જાય, અને હું વધુ પડતો પાસે જાઉં, ત્યારે આખું ટોળું વિમાનોની

જેમ દોડે, અને એમ કરીને હવા પર સવાર થઈ જાય. સુરખાબના ટોળાને ઊડી જતું જોવું અને પછી આથમતા (કે ઊગતા) સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો તેમની ગુલાબી ઝાંયવાળી ધવલ કાયા પર પડતાં હોય તેમા આ મનોહર પક્ષીઓનું લયબદ્ધ મનોરમ ઉડ્ડયન જોવું એ પક્ષી-સૃષ્ટિનું એક અજોડ દૃશ્ય છે. નવીબંદરના લોકો સુરખાબને ઠાકોરજીના જાનૈયા કહે છે.

બીજા પ્રભાવશાળી પક્ષી તરીકે પેણ બતક (Pelican) કદી ભુલાશે નહીં. નાનકડી નૌકાની જેમ તરતાં આ મોટાં કદના પક્ષીઓ તરફ હોડી જાય એટલે તેઓ ભાગે, વધુ નજીક જાય એટલે શ્રમપૂર્વક ઊડવા પાણી પર દોડે, ત્યારે જાણે પાણીનું વિમાન (sea-plane) ઊડવા જતું હોય એમ લાગે. પણ વિશાળ પાંખો પ્રસારીને એક વાર હવા પર સવાર થઈ જાય એટલે શી આસાનીથી, શું મનોહર ઉડ્ડયન કરે!

કદી ન ભુલાય એવાં પક્ષીઓમાં ચારેક જાતનાં ચંડુલ પક્ષી હતાં. અંગ્રેજ કવિઓએ મુગ્ધ બનીને જેમની પર કાવ્યો લખ્યાં છે એ મેં શાળામાં વાંચ્યાં હતાં. એ જ પક્ષીઓને મેં પહેલી વાર જોયાં, ત્યારે જોવા ન ગમે તેવા ભૂખરા અને ધૂળિયા રંગોથી નિરાશ થયો. પરંતુ તેમનું મનોહર ઉડ્ડયન જોયું અને માદક સંગીત સાંભળ્યું ત્યારે હું મુગ્ધ થઈ ગયો. જાણે આકાશમાંથી મધુર રવની ઝડી વરસતી હોય!

મારાં સેંકડો પક્ષીમિત્રોમાંથી કેટલાને યાદ કરું અને કોની ઉપેક્ષા કરું?

પોરબંદર-પંથક ઋતુપ્રવાસી પક્ષીઓના ધોરીમાર્ગ પર છે. યુરોપ, પશ્ચિમ એશિયા, મધ્ય એશિયા અને હિમાલયથી જાતજાતનાં પક્ષીઓ શિયાળો ગાળવા આપણા દેશમાં આવે છે. તેમનો મુખ્ય પ્રવાહ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી પસાર થાય છે. કેટલાંક અહીં જ શિયાળો ગાળે છે. કેટલાંક આગળ વધે છે. પોરબંદર-પંથકની વિશિષ્ટ ભૂરચના અને તેનું વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થાન તેને પક્ષીતીર્થ બનાવે છે. વર્ષાઋતુ પૂરી થાય ત્યાં વૈયાં (Rosy pastors)નાં આનંદી ટોળાં પશ્ચિમ એશિયાથી બંદરમાં અને જ્યાં જ્યાં વડ, પીંપળ અને પીલુ હોય ત્યાં આવી ચડે. દિવાળી આવે તે પહેલાં દિવાળીઘોડા હિમાલયથી અને મધ્ય એશિયાથી આવી ચડે. ખેતરમાં વાઢ પડે ત્યાં સાઇબીરિયાથી કુંજ અને કુલંગનાં ટોળાં આવી પહોંચે. કાશ્મીરથી ચાષ (Roller) આવે અને હવામાં ઉડાઉડી કરી જાણે રંગની છોળો ઉડાડતો લાગે. આ બધાં શિયાળુ મહેમાનો જતાં રહે ત્યારે કંસારો (Barbet અથવા Coppersmith) ટુક ટુક કરતો હોય, કોયલના મધુર ટહૂકા સંભળાતા હોય. મેઘની પહેલી ગર્જના થાય ત્યાં મોરના ગળામાંથી ઘૂંટાતો માદક કેકારવ દિશાઓને ભરી દે. ઋતુઋતુના ફેરફારો જોવામાં પણ કેવી મજા હતી!

પોરબંદર શહેરની બહાર મહારાજબાગ અને રાજવાડી જાતજાતનાં હજારો પક્ષીઓનાં ધામ હતાં. ગામ પર સવારે ને સાંજે દુનિયાનાં સૌથી ઝડપી પક્ષીઓમાં ગણાતાં કાનકડિયા (Swifts)નાં ખુશમિજાજ ટોળાં ચકરાવા લેતાં હોય અને પછી છાપરાં અને જૂનાં મકાનોની છત નીચે રાતવાસો કરવા ધસી આવે બહાર જ્યાં તાડ અને નાળિયેરીનાં ઝાડ હતાં ત્યાં તાડી કાનકડિયા (Palm swifts) ચકરાવા લેતાં હોય; સાંજે તો મહારાજબાગ અને રાજવાડી પક્ષીઓના કલરવથી ગાજતાં હોય.

આ બધું આજે છે ખરું? સાંભળ્યું છે કે બાગબગીચા ઉજ્જડ થઈ ગયા છે, વનરાઈઓ કપાઈ ગઈ છે. જળાશયો પુરાઈ ગયાં છે. વૃક્ષરાજીને ઠેકાણે મકાનોનાં જંગલ વસી ગયાં છે. ઉદ્યોગો વડે રણનો 'ઉદ્ધાર' (Reclamation) થઈ ગયો છે. બરડા ડુંગરની ઝાડી અને ઝાંખરાં, ખંભાળાનું સરોવર, બિલગંગા નદી, એ બધાં જાતજાતનાં પક્ષીઓનાં ધામ હતાં.

શું હતું, હું શું શું જોતો હતો, તે યાદ આવે છે અને આજે શું થઈ ગયું છે તે સાંભળું છું ત્યારે આ સંસ્મરણો મને ખિન્ન કરે છે. વનસ્પતિનો નાશ માત્ર પોરબંદર-પંથકમાં જ થયો છે એવું નથી.

આખા દેશમાં ચાલતી વિઘાતક પ્રક્રિયાનો આ એક ભાગ છે. આપણે વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ કરી છે, પણ સંસ્કારમાં પીછેહઠ કરી છે. કેળવણી અને સંસ્કાર માટે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન મેળવવું જરૂરી છે. સરકાર જ બધું કરી આપે એવી આશામાં ન રહેવું જોઈએ. ધ્રાંગધ્રામાં એક ઉદ્યોગપતિએ એક બહુ સરસ પક્ષીબાગ બનાવ્યો છે, જેમાં દેશવિદેશનાં પક્ષીઓ તેમના પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં રહે છે. પોરબંદરમાં ધનવાન ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓની અછત નથી. તેઓ મન પર લે, તો વનસ્પતિઉદ્યાન (બોટૅનિકલ ગાર્ડન), પક્ષીબાગ તથા પ્રાણીબાગ પણ આપી શકે અને સમગ્ર ગુજરાતમાં પોરબંદરને ગૌરવ અપાવી શકે. પોણી સદી પહેલાં પોરબંદરને જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી જેવા પ્રખર વનસ્પતિશાસ્ત્રી મળ્યા હતા. સ્વ. રાણાસાહેબ ભાવસિંહજી જેવા પશુપક્ષીના પ્રેમી મળ્યા હતા. આજે એ રીતે તેમને કેટલા જણ ઓળખે છે?

* * *

VIDYA AND AVIDYA

Unity is the eternal truth of things; diversity a play of unity. The sense of unity, has been, therefore, termed knowledge, *Vidya*; the sense of diversity Ignorance, *Avidya*. But diversity is not false except divorced from the sense of its true and eternal unity. Those who are devoted entirely to the principle of multiplicity and division, and take their orientation away from oneness, enter into a blind darkness. Also, those who are devoted entirely to the principle of indiscriminate Unity and seek to put away from them the integrality of the Brahman, put away from them knowledge and completeness and thus enter into stilll greater darkness. They enter into some special state of experience and accept it, for the whole, mistaking exclusion in consciousness for transcendence. They ignore by choice the knowledge of the Brahman in its manifestation, as others ignore the knowledge of the soul by solely persuing the knowledge of material manifestation. Complete and integral truth and experience of the Brahman lies both in its transcendence and manifestation. Thus knowing All to transcend all is the right path of Vidya, to know *vidya* and *avidya* both in their proper relation and perspective to the total truth of the Brahman.

(From 'Guide to the Upanishads'). —**MADHAV PANDIT**

☆ ☆ ☆ ભારતની ભૂમિ ઉપર કરેલાં કેટલાંક પરિભ્રમણોનાં સંસ્મરણો

લેખક : **શ્રી પ્ર૦ ત્રિવેદી, ભૂતપૂર્વ આચાર્ય, રામબા ગ્રેજ્યુએટ ટીચર્સ કૉલેજ, પોરબંદર**

ગુંટકલથી મારી ટ્રેન અર્ધી રાત્રે હોસ્પેટ પહોંચી. રિટાયરિંગ રૂમ ખોલી આપનાર મજૂરની પાસેથી હમ્પી જવા માટેની માહિતી મેળવી. તેના કહેવા પ્રમાણે સવારે ગામમાં જવા માટે કોઈ વાહન ન મળ્યું; અને બસ-સ્ટેશન ખાસ્સું દૂર નીકળ્યું. પરંતુ રસ્તાંમાં તુંગભદ્રાની નહેરો જોવાની મઝા પડી. નહેરોને કારણે ખેતીવાડી અને વનસ્પતિ તથા ઢોર અને માણસ ઉપર થયેલી સારી અસર જોઈ શકાઈ. એક નવા ભારતની આછેરી છબી એમાં પ્રતિબિંબિત થતી જોઈ.

બસ-સ્ટેશને પહોંચતાં જ હમ્પી માટેની એક બસ મળી ગઈ. હમ્પી નજીક આવતાં જ જાણે મને ભૂતકાળની એક ભુલાયેલી સૃષ્ટિ જડી ગઈ હોય તેવું લાગ્યું.

ઈ.સ. ૧૩૩૬થી ૧૫૬૫ સુધી કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે આવેલ ભારતના સમગ્ર વિસ્તાર ઉપર વિજય-નગરનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું હતું. હમ્પીનું મૂળ નામ રામાયણપ્રસિદ્ધ પમ્પા હતું. કિષ્કિંધાકાંડની કર્મભૂમિ અહીં જ હતી.

વિજયનગરના સામ્રાજ્યનું આ પાટનગર જગતના કોઈ પણ ઐતિહાસિક પાટનગરની સાથે સુંદરતા, ભવ્યતા અને વિશાળતામાં ઊભું રહી શકે તેવું છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની સમીપતાની દૃષ્ટિએ કદાચ આખી દુનિયામાં એ અજોડ છે.

આ વિસ્તારમાં વહેતી તુંગભદ્રાની નિસર્ગભૂષા બેનમૂન છે. લાખ્ખો, છૂટા, ભવ્ય ખડકોવાળા ટેકરી-ઓના પ્રદેશમાં થઈને વહેતી તુંગભદ્રાનું વ્યક્તિત્વ ભારતની કોઈ પણ નદી કરતાં નિરાળું છે; પરંતુ દેખાવમાં કાંઈક કઠોર લાગતી આ નદી દક્ષિણ ભારતની એક મહાન લોકમાતા છે. આ આખોયે વિસ્તાર પ્રાચીન યુગની યાદ આપે છે. રામાયણકાળમાં ભારતનો આ ભાગ કેવો દેખાતો હશે એ આ વિસ્તાર જોતાં કલ્પવું મુશ્કેલ નથી.

હમ્પીને કેટલાક દક્ષિણનું કાશી પણ કહે છે. અહીં ૧૬૫ ફૂટની ઊંચાઈનું એક ગોપુર છે. ૩૦૦ ફૂટની પહોળાઈનું અને લગભગ પોણો માઈલ લાંબું તેનું પ્રાચીન બજાર નગરસ્થાપત્યની ભવ્યતાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. રોમ અને પોમ્પિઆઈનાં ખંડિયેરોથી પ્રભાવિત થનાર પ્રવાસી આ અવશેષો જોઈને ઊંડું આશ્ચર્ય અનુભવ્યા વગર રહેશે નહિ.

અહીંનું વિજય વિઠ્ઠલ મંદિર શિલ્પકલાનો અત્યંત સુંદર નમૂનો છે. તેના થાંભલાની રચના, તેનો ઘાટ અને તેના ઉપરની કોતરણી એટલાં તો અદ્‌ભુત છે કે તેમાંથી સપ્તસ્વરોનું સંગીત નિષ્પન્ન થતું હોય તેવો ભાવ જન્મે છે અને તેનું દર્શન કરનારના હૃદયપટ ઉપર સુરુચિના મેઘધનુષ્યના સાતે સાત રંગો વિલસી રહે છે.

આ વિસ્તારમાં આવેલી ગણેશ અને નરસિંહની ભવ્ય મૂર્તિઓ ભારતીય શિલ્પીઓની વિલક્ષણ શક્તિનું દર્શન કરાવે છે. "ઇન્ડો-સાર્સેનિક" શૈલીનું સ્થાપત્ય ધરાવતો પદ્મપ્રાસાદ કે કમલમહેલ અને વિજય વિઠ્ઠલ મંદિરના ચોકમાં એક જ ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલો રથ, શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલાના દર્શનીય નમૂનાઓ છે.

મંદિરો ઉપર ઊભી કરવામાં આવેલ અસંખ્ય મૂર્તિઓની વિશેષતા એ છે કે બધી જ મૂર્તિઓની મુખમુદ્રા અત્યંત પ્રસન્ન, અત્યંત સૌમ્ય અને અત્યંત ભાવયુક્ત છે. પ્રત્યેક મૂર્તિના વદન-કમલ ઉપર આત્માનું રૂપ તરવરે છે. માંગલ્ય, સમૃદ્ધિ, શ્રદ્ધા, આશા, ચેતના અને ભક્તિની પરકાષ્ઠા સૂચવતી અને

એક ભવ્ય ઇતિહાસની સાક્ષી પૂરતી આ મૂર્તિઓ આથેન્સ નજીકના એક્રોપોલિસના પાર્થેનોનને શોભાવે તેવી છે.

હમ્પીનાં ખંડિયેરો જોતાં આખો દિવસ ઓછો પડયો.

માનવ-અભિવ્યક્તિનો ઉચ્ચતમ આવિષ્કાર સંગ્રહી રાખતાં હમ્પીનાં ખંડિયેરો ભારતીય સંસ્કૃતિનો જીવંત ઇતિહાસ ખડો કરે છે.

હમ્પીના પરિભ્રમણે મને ખોવાયેલા ભારતનું પુનર્દર્શન કરાવ્યું.

[૨]

એક બાજુએ નગાધિરાજ હિમાલયની પુત્રીઓ ભાગીરથી અને અલકનંદા ઊંડી ઊંડી ખીણોમાં થઈને કૂદતી, દોડતી, ભૂસકો મારતી, નાચતી, ગાતી વહે છે. બીજી બાજુએ સદાય હિમાચ્છાદિત રહેતી જગતની સર્વથી ઊંચી શિખરપંક્તિ આકાશને આંબતી ઊભેલી છે. એ બેની વચ્ચે છાતી હચમચાવી નાખે અને નજર કરતાં તમ્મર ખવરાવે તેવી ઊંચાઈની કરાડો ધરાવતા સાંકડા, ઊંચાનીચા, અત્યંત ઢોળાવવાળા ઉચ્ચપ્રદેશો છે. દેવદાર અને ચીડનાં વૃક્ષો જ્યાં ઊગે છે તેવા એ ઉચ્ચપ્રદેશો ઉપર ગરુડના માળા જેવાં અર્ધાં લટકતાં ઝૂંપડાંનાં જૂથ ક્યાંક ક્યાંક દેખાય છે. આભની અટારી જેટલી ઊંચી તેની સાંકડી પગદંડીઓ પ્રવાસીઓનો પ્રાણ ઊંચો ચઢાવી દે તેવી વિકટ છે.

આવા પ્રદેશમાં દેવપ્રયાગ, પૌડી, તિસ્રુ વગેરે સ્થળો આવેલાં છે.

સાંજનો સમય હતો. હું પૌડીથી તિસ્રુ જતો હતો. પહાડી લોકોથી હું જુદી જાતનો માણસ દેખાતો હતો. હિમાચ્છાદિત શિખરોનાં દર્શન માટે જ હું તિસ્રુ જતો હતો તે જાણીને તેમને આશ્ચર્ય થતું હતું. તેમની સાથે ગાળેલી એ સાંજે પેલાં હિમાચ્છાદિત ઉત્તુંગ શિખરોએ તો સંધ્યાના વાદળની અનંત ચાદર ઓઢી લેવી પસંદ કરી; પરંતુ તેમના દર્શનની ખોટ માનવતાનાં શિખરો સમા આ પહાડીઓના દર્શનથી પૂરી થઈ. અસ્તિત્વ ટકાવવા માટેનો પરમ પુરુષાર્થ એ જ એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. એ જ તેમનું તપ હતું. એ જ તેમની સાધના હતી. ચૈતન્યને પડકારતાં પ્રકૃતિનાં પરિબળો વચ્ચે જીવન જીવતાં જીવતાં તેમની માનવતા ઘડાઈ હતી. માનવતાના ભારે નમણા ઘાટ સમા એ પહાડી આત્માઓના જીવનની ત્રણ વિશેષતા-ઓનું અહીં દર્શન થયું: સત્યપ્રિયતા, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ. વેદની ઋચાઓ આ પહાડી ઋષિઓની આંખોમાં વાંચવાની મળી!

[૩]

ઘેરા આસમાની રંગનો બંગાળી ઉપસાગર એનો ઘેરો ઘૂઘવાટ મહાબલિપુરમ્‌નાં તેરસો વર્ષ પુરાણાં સ્થાપત્યોને સંભળાવી રહ્યો છે. ત્રિકાલની બંસરીના ઘેરા સ્વરો એ ઘૂઘવાટનું સંગીત સરજે છે. એ સંગીતની ભાષા ગૂઢ છે પણ વેધક છે.

સમુદ્રકાંઠે એક બાજુએ આવેલું પેલું તટમંદિર અનંતને આહ્‌વાન કરતું ઊભું છે. લોકવાયકા છે કે એવાં બીજાં છ તટમંદિરોને ઉદધિ ગળી ગયો છે. પણ તેથી શું? આ એક જ તટમંદિર સપ્તમંદિરનું સામટું સૌંદર્ય સવાર, બપોર, સાંજ સૂર્યનાં સહસ્ર સહસ્ર કિરણોની સાક્ષીએ રેલાવી રહ્યું છે. સંધ્યા-ઉષાને ટાણે એના ગ્રેફાઈટ પથ્થરો અતીતની આરતીનું તેજ પ્રકટાવે છે. ઘનઘોર રાત્રિઓએ સાગરનાં ફેનિલ મોજાંઓ તેને વીંટળાય છે ત્યારે વિશ્વનું એ બેનમૂન શિલ્પ બની જાય છે. તારકખચિત રજનીની ઓઢણી ઓઢીને એ સનાતન સ્વપ્નસુંદરી બની જાય છે. ચાંદની વરસાવતી વિભાવરી તટમંદિરની શીતળ મૃદુતાના આવિષ્કાર સમી બની જાય છે.

આખંડ ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલા મહાબલિપુરમ્‌ના પાંડવ-રથો વાસ્તવાતીત કલાસૃષ્ટિ ઊભી કરે છે.

અહીંની પાષાણકંદરાઓ માનવીએ કંડારેલ રૂપશિલ્પને સંઘરી રાખે છે અને વિશાળ ખડક-ભીંત ઉપર કોતરેલ 'અર્જુનની તપસ્યા'નાં દૃશ્યો ભૂતકાળની ભવ્યતા સજીવન કરે છે.

ચૌદ વર્ષ પહેલાં હું મહાબલિપુરમ્ ગયો હતો ત્યારે સાગર અને ધરતી પાસેથી શારીરિક અને ભૌતિક આવશ્યકતાઓ સરળતાથી પ્રાપ્ત કરતા સુખી, સંતોષી, નિર્મળ ચિત્તના પર્ણકુટીવાસી માનવીઓનું એક નાનકડું, સમુદ્રકાંઠે ખોવાઈ ગયેલું, શાંત, બ્રહ્મસમાધિમાં લીન હોય તેવું, શાશ્વતતાના જીવન્ત સંદેશ સમું એ ગામડું હતું.

આજે ચૌદ વર્ષે ફરી હું મહાબલિપુરમ ગયો. આજે તો તેના ઉપર પેલા ઊછળતા ઉદધિ કરતાં યે વધારે ઉત્કટ આક્રમણ શહેરી સંસ્કૃતિ કરી રહી છે. જે જમીન ઉપર ઝૂંપડીઓ હતી તે જમીનનું મૂલ્ય શાંતિ, સંતોષ, ખમીર અને અસ્તિત્વના નિર્દોષ આનંદને બદલે રૂપિયા અને પૈસામાં, લોભ અને છળમાં વધતું જાય છે. પલ્લવ રાજાઓના યુગનું આ પ્રાચીન ગામ વિકૃત શહેરી સંસ્કૃતિની નકલ કરતું થઈ જવા માંડયું છે.

જે સુંદર છે, સત્ય છે, શાશ્વત છે તેનું પર્યાવરણ પણ સુંદર, સત્ય અને શાશ્વત રહેવા દેવું જોઈએ.

[૪]

બીજની ભરતી હતી. સાગર હિલોળે ચડયો હતો. વીળનાં પાણી મિયાણીની ખાડીમાં થોકેથોક ઠલવાતાં હતાં. એ પાણીને ચીરતો એક મછવો ગાંધવી ગામ તરફ જતો હતો. વાવડો કહે મારું કામ. ફૂંફાડા મારતા સાપની ફેણ સમાં મોજાં મછવાને હચમચાવી નાખતાં હતાં.

બે ખારવા મછવાને જેમતેમ કાબૂમાં રાખવા મથતા હતા.

ઉતારુઓમાં મોટે ભાગે ફિલસૂફી અને મનોવિજ્ઞાન ભણેલા સ્નાતકો હતા. ખાડીનાં પાણી આટલાં તોફાની થઈ જશે તેવી તેમને કલ્પના ન હતી. આમેય તેમના વ્યાવસાયિક જીવનમાં એ કલ્પનાને બહુ સ્થાન હોતું નથી. કેટલાકને મન તો મિયાણીની ખાડીની એ મુસાફરી જીવનમરણની કસોટી થઈ પડી!

છેક નેપાળથી ચારધામની યાત્રાએ નીકળેલી બે અકિંચન શી યાત્રાળુ સ્ત્રીઓ પણ આ મછવામાં હતી. શાંતિના શિલ્પ શી આ બે સૌમ્ય સાધ્વીઓએ તેમના હૃદયનું સંગીત રેલાવીને તેમના આત્માની આભા મછવામાં જ નહિ પરંતુ મિયાણીની આખીય ખાડી ઉપર વિલસવા દીધી:

રઘુપતિ રાઘવ રાજારામ!
પતિત પાવન સીતારામ!

તેમની આંખોમાં કશી આકુળતા ન હતી. તેમના સ્વરમાં કશો ક્ષોભ ન હતો. તેમની દૃષ્ટિમાં કયાંય ભય નહોતો. સાત્ત્વિક આનંદમાં ઝબોળાયેલી એ બે તપસ્વિનીઓએ સૌ સાંભળનારાંને આનંદમાં તરબોળ કરી દીધાં: आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कदाचन । ઊછળતાં મોજાં ઉપર થઈને મછવાને હંકારવાનું કામ ખારવાઓ માટે પણ આનંદપૂર્ણ બની ગયું. સૌ ઉતારુઓ જાણે આનંદ-સાગરમાં ઝૂલતા હોય તેમ વય, જાતિ, અભિમાન, આશંકાઓ—બધું જ ભૂલી જઈને નાનાં બાળક શાં નિર્ભય બની ગયાં. સૌનાં અંતઃકરણમાં ચૈતન્યસિન્ધુ ઘૂઘવવા લાગ્યો! ભક્તિભાવ ઊછળી રહ્યો. આશાની ઉષા ખીલી. શ્રદ્ધાએ સ્મિત વેર્યાં.

સામે કિનારે આવેલી ટેકરીએ આ સમુદ્ર વિસ્તારમાં ફિનિશિયન, ગ્રીક અને બીજા અનેક દેશીવિદેશી ખલાસીઓનાં વહાણોને ડામાડોળ થતાં જોયાં હશે. ઇતિહાસનાં અજવાળાં-અંધારાંની ભરતી-ઓટના ઝપાટા પેલા

પ્રાચીન ગાંધવી ગામના ટીંબાએ—એના પથ્થરોએ અને ભુલાઈ ગયેલા—કાળને આધીન થયેલા એના માનવીઓએ—એ માનવીઓની ભસ્મે ઝીલ્યા હશે.

અતીતને ઓવારે યુગે યુગે આથડનારી પ્રજાઓની ચેતનાનું માત્ર સાત્ત્વિક તત્ત્વ જ શાશ્વત છે.

નેપાળની પેલી બે ગિરિનંદિનીઓએ મચાવેલી એ ધૂન કદી ભૂલાશે નહિ.

[૫]

ગયાથી બુદ્ધગયા છ-સાત માઈલને અંતરે છે.

બુદ્ધગયા જવા માટે વાહનમાં કેમ બેસાય? મને થયું, જે સ્થળે બેસીને સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ બન્યા તે સ્થળે તો પગે ચાલીને જ જવું જોઈએ. ગયામાં ગાળેલી આખી રાત દરમિયાન કદાચ માત્ર બુદ્ધના જ વિચારો આવ્યા કર્યા હતા.

પ્રભાતે હું બુદ્ધગયા જવા નીકળ્યો.

કરુણા, આત્મમંથન, ત્યાગ, ચિંતન અને સમ્યક્જ્ઞાન જેના જીવનની અજોડ વિશેષતાઓ હતી એ સિદ્ધાર્થનું મહાભિનિષ્ક્રમણ પણ વિશ્વની કોઈ પણ એક વ્યક્તિની કે સમષ્ટિની મોટામાં મોટી શાંતિયાત્રા હતી. એ શાંતિયાત્રાના પંથના થોડાએક ભાગ ઉપર ચાલતાં સમય અને અંતરનો કશો ખ્યાલ રહ્યો નહિ.

આજે વર્ષો પછી જ્યારે મારો એ પ્રવાસ હું સંભારું છું ત્યારે પ્રતીતિ થાય છે કે ૨૫૦૦ વર્ષથી સમય પોતે જ—સ્વયં कालब्रह्म બુદ્ધગયા ખાતે ચિંતન કરતો પદ્માસનવાળીને બેઠો છે. આ વિસ્તારનાં વૃક્ષોનું પાંદડે પાંદડું બુદ્ધનો કરુણાસંદેશ—શાંતિસંદેશ આપી રહેલ છે, એવું અનુભવતો અનુભવતો, હું બુદ્ધગયાની દિશામાં પગલાં માંડતો હતો. નજીકમાં ડાબે હાથે વેળુના વિશાળ પટવાળી ફલ્ગુ નદી રસ્તાને સમાંતરે શાશ્વતતાની સરિતા બનીને ચાલી આવતી હતી. મોડી સવારના તડકામાં વૃક્ષોને છાંયે બેસીને ઢોર ચિંતન કરતાં હોય તેમ લાગતું હતું.

બુદ્ધગયા પહોંચતાં જ તેના ભવ્ય મંદિરે અને ખાસ કરીને પેલા પીપળાના વૃક્ષે મન ઉપર અપૂર્વ અસર કરી. સમસ્ત વિશ્વના સદાને માટે સ્વજન બનેલા બુદ્ધે અહીં યાતનાઓ સહન કરી, ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી, ઉચ્ચતમ તત્ત્વસાધના કરી, ઘોર રજનીમાં ઘર છોડીને, પત્ની છોડીને, પુત્ર છોડીને ચાલી નીકળેલ, એ મહામાનવે કરોડો માણસોના અસ્તિત્વના અશ્વત્થને પાંદડે પાંદડે અજવાળું કરી દીધું—એ બધા વિચારોએ મન ઘેરી લીધું. આત્માને ઓવારે વિશ્વાનુભૂતિનું પ્રાકટ્ય થયું!

[૬]

ઘણાં વર્ષો એ વાતને વીતી ગયાં છે.

સૌરાષ્ટ્રની વંકી ભૂમિ ઉપર થઈને રાજકોટથી થાન આડફેટિયા પગપાળા પ્રવાસે જવાનો સંકલ્પ કર્યો. ચાર સહાધ્યાયીઓ એ વસમા પ્રવાસમાં જોડાયા.

શ્રાવણ મહિનાનો કૃષ્ણપક્ષ ચાલતો હતો. આકાશ વાદળઘેર્યું હતું; અને શ્રાવણનાં સરવડાં ક્યારેક ક્યારેક ભારે ઝાપટાના રૂપમાં પલટાઈ જતાં હતાં. પશ્ચિમ પાંચાળની સિંદૂરવર્ણી ભોમકા ઉપર થઈને ઉતાવળે વહેતા વહેળાઓ, કૂદતા કૂદતા, રૂપાવટી ગામને ઘસાઈને વહેતી મસ્તીભરી મચ્છુના કાળમીંઢ ખડકો વચ્ચે વહેતાં પાણીને પાર કરતા, વાદળછાયી ઘેઘૂર રાત્રીએ પાતાળિયો ઉતરી અમે હોલમાતા પહોંચ્યા.

વહેલી સવારે માંડવધાર તરફના ટેકરાળ વીડ-પ્રદેશ તરફ નીકળી પડયા. પહોરેક દિવસ ગયો હશે. તે વખતે દૂરથી પારવગરનાં ઘેટાંબકરાં સાથે ભટકતા ભરવાડ-કબીલાનો પડાવ નજરે પડયો. અમે એ પડાવ તરફ

ચાલ્યાં. પડાવના ચોકિયાત કૂતરાઓએ ભસીને અમને આવકાર્યા. ભરવાડોએ કૂતરાને ટપાર્યા. અમે 'રામરામ' કર્યા. અમારા એક સાથીએ પૂછ્યું : "દૂધ મળી શકશે?" ભરવાડને સાથીની ભાષા વિચિત્ર તો જરૂર લાગી હશે; પણ તેણે પ્રશ્નનો સાર પામી જઈને સામો સવાલ પૂછ્યો : "તમારે દૂધ પીવું સે ને?"

સાથીએ ઉત્તર-દક્ષિણ માથું કરીને હા કહી.

"દૂધ જોઈ અટલું પીવોને, બાપા! . . . એય ગગી, દૂધનું બોઘરું લાવ્ય."

પણ સાથી શહેરમાં રહેતો એટલે એનાથી પૂછી જવાયું : "દૂધનો શો ભાવ?"

આ ગોઝારા સવાલનો પડઘો પીગળીને વરસાદથી ધરાયેલી ધરતીના ધોવાણમાં ક્યાંક અટવાઈ ગયો.

ભરવાડે અમારી સામે તાકીને જોયું. કયા મલકના અમે માનવી હોઈશું એમ એને વિચાર થઈ પડયો હોય એમ લાગ્યું. એની નજરે અમને સોંસરમોંસર વીંધી નાખ્યા; અને એનાં વેણ અમારાં કાળમીંઢ હૈયામાં કોતરાઈ ગયાં : "દૂધ વેકર્યાં તો અમારો જે'વારો નૅાં રે'!"

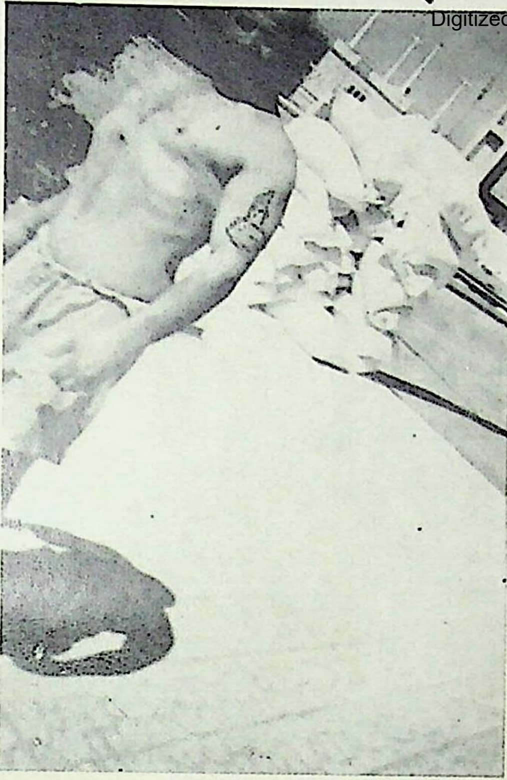
૧૯૨૯ના ઑગસ્ટ માસની આ વાત છે. સાચેસાચી વાત છે. એને એકતાલીસ વર્ષ થઈ ગયાં; પણ એ ભરવાડના શબ્દો હજુ એક સેકન્ડ પહેલાં જ સાંભળ્યા હોય એવો એનો ગેબી રણકાર આતમની કંદરામાંથી આજેય ગુંજી ઊઠે છે. માનવ-અસ્તિત્વનાં મૂલ્યોનું કેવું પરિનાશક પરિવર્તન! ઓ સૌરાષ્ટ્ર! ઓ ભારત!

THE LIBERATION OF THE GITA

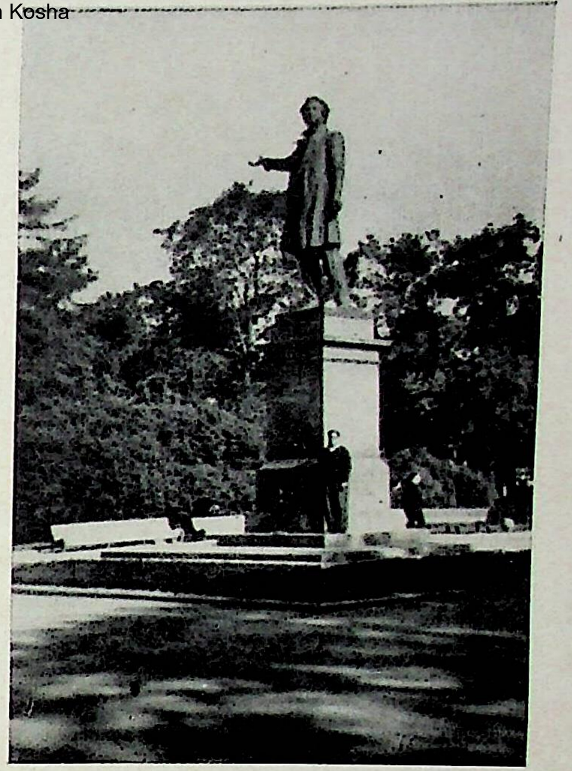
The liberation of the Gita is not a self-oblivious abolition of the soul's personal being in the absorption of the one, *Sayujya Mukti*; it is all kinds of union at once. There is an entire unification with the Supreme Godhead in essence of being and intimacy of consciousness and identity of bliss *Sayujya*, - for one object of this Yoga is to become Brahman, *brahmabhuta*. There is an eternal ecstatic dwelling in the highest existence of the Supreme, *Salokya*-for it is said, "Thou shalt dwell in Me, "*Nivasisyasi Mayyeva*". There is an eternal love and adoration in a uniting nearness, there is an embrace of the liberated spirit by its divine Lover and the enveloping self of its infinitudes *Samipya*. There is an identity of the soul's liberated nature with the divine nature, *sadrisya mukti*,- for the perfection of the free spirit is to become even as the Divine, *madbhavan agatah*. The Yoga of adoration envisages an eternal habitation or nearness as the greater release, *salokya*, *samipya*. The Yoga of works leads to oneness in power of being and nature, *sadrisya*; but the Gita envelops them all in its catholic integrality and fuses them all into one greatest and richest divine freedom and perfection.

From: "Essays on the Gita."

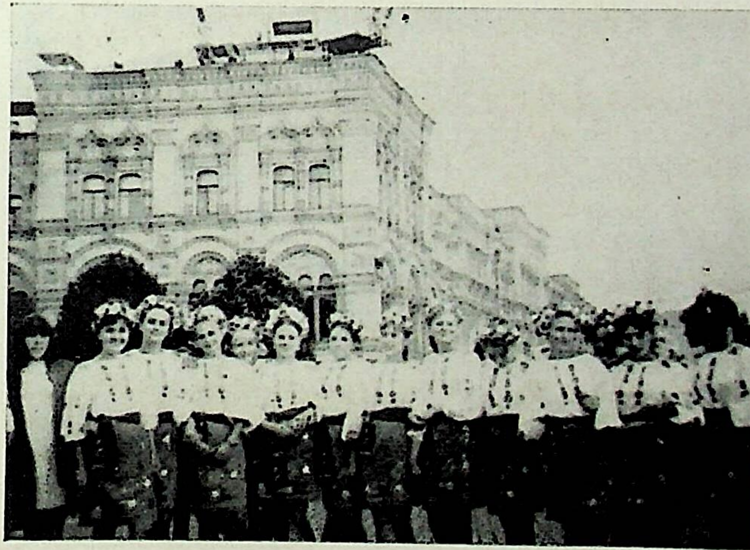
— Shri Aurobindo

પુશ્કિનની પ્રતિમાના સાન્નિધ્યમાં......

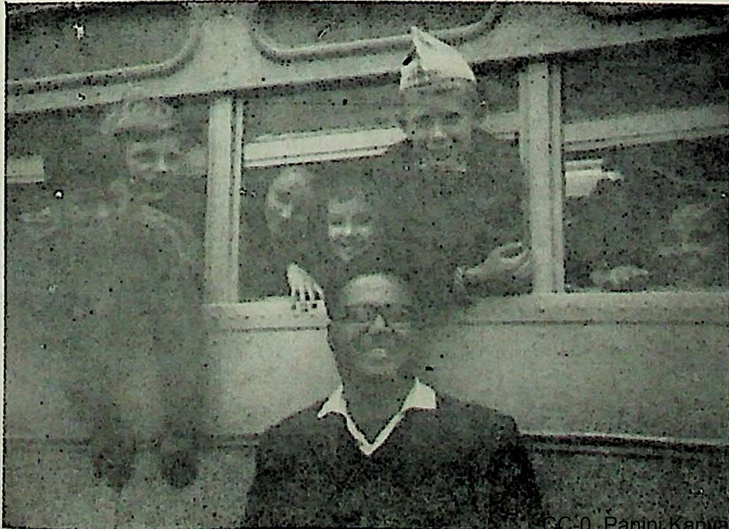

△ ઇરાની મજૂરના હાથ ઉપર ચીતરેલું શ્રી કૃષ્ણનું ચિત્ર

△ કીવની વીર બાલાઓ

(શ્રી ચતવાણી અને બાળકો પાયોનિયર ટોળી સાથે)

(શ્રી ચતવાણીજી મોસ્કોમાં એક શિક્ષક સાથે)

☆ ☆ ☆ मेरी सोवियत यात्रा

श्री रमणभाई चतवाणी, आचार्य, भारतीय स्कूल, कुवैत

१. ईरानमें श्रीकृष्ण और भीम – आज भी

दिन था १२ जुलाई, १९६९ का।

मुझे ईरानके बन्दर पहलवीसे एक रूसी जहाजमें केस्पीयन सागर पार कर बाकू पहुँचना था। सुबहके ११ बजे थे; जहाज दोपहरको ३ बजे रवाना होनेको था। मैं अपना कैमरा लेकर दो घंटेके लिए बाहर निकल पड़ा। थोड़ा चलने पर देखा एक ईरानी मजदूर आटेकी बोरियाँ एक गोदाममें डाल रहा था। उसकी भुजा पर श्रीकृष्णका चित्र अंकित हुआ देख मुझे आश्चर्य हुआ। जिज्ञासावश मैं उसके पास गया। थोड़ेसे ईरानी शब्दोंके आधार पर वह समझ गया। मैं जानना चाहता था कि उसकी भुजा पर वह चित्र किसका अंकित है। पता लगा उसे पहलवानीका, मल्लविद्या और कुश्तीका शौक है और चित्रकी ओर देखकर वह बोला — "कासन"। मैंने फिर पूछा तो बोला — "कासन – बीम"।

केस्पीयन सागर कश्यप ऋषिके तपका स्थान रहा हो या न रहा हो, ब्लेक-सी (कृष्णसागर) का सम्बन्ध श्रीकृष्णसे हो या न हो, आर्य जहाँ कहींसे भी आये हों, मेरे बाह्य और अन्तःचक्षुको इसमें सन्देह नहीं कि इस ईरानी मजदूरकी भुजाके चित्रका सम्बन्ध श्रीकृष्ण या भीमसे अवश्य है।

नैनूने बड़ी मुश्किलसे अपनी भुजाका यह फोटो मुझे लेने दिया। नैनू उस मजदूरका नाम था। वह सहमत तब हुआ जब उसे पता चला कि मैं 'नाजर अल्-मद्रेस अल्हिन्दीया' हूँ — एक भारतीय शिक्षक हूँ।

जहाजको दूसरे दिन सुबह नौ बजे रूसी बन्दर बाकू पहुँचना था। तब तक जिन विचारोंमें मन खोया रहा, यदि उन्हें यहाँ लिखने बैठूँ तो एक पुस्तक हो जाय। यदि ऐसा हो जाय तो मैं लेखक कहलाऊँ – सो मैं हूँ नहीं और ना ही बनना चाहता, मैं तो एक शिक्षक ही अच्छा।

२. रूसका कवि : पुष्किन ((Pushkin)

लेनिनग्राडमें जहाँ ठहरा था उसके पास ही एक उद्यान था। वहाँ बीचमें एक बड़ी प्रतिमा थी। पूछने पर पता चला कि वह प्रतिमा रूसके एक कवि पुष्किनकी है। मेरे सहयोगी रूसी शिक्षकने मेरा यह फोटो उस प्रतिमाके पास लिया और बतलाया कि लेनिनग्राडसे लगभग ५० किलोमीटर दूर एक छोटासा नगर पुष्किन है। वह साहित्यका केन्द्र है। दूसरे दिन सुबह मैं वहाँ पहुँच गया।

अलेक्ज़ेंडर पुष्किन १९वीं शताब्दीमें हुए। उनका सम्बन्ध उस समयके राजघरानेसे था। इस स्थान-का पुराना नाम — 'जार स्कोये सेलो' था। पुष्किनके लिए शाही ढंगके विद्याभ्यासकी सुविधायें खड़ी की गईं। किन्तु, वह तो प्रह्लादकी भाँति पढ़ा ही नहीं। उसकी लेखनीसे देशप्रेम और दीन-दुखियोंके दर्दका प्रवाह फूट पड़ा। जारके षड्यंत्रकारियोंने उसे एक द्वन्द्व युद्धमें मरवा दिया। पुष्प मिट्टीमें कुचला दिया गया, किन्तु इस पुष्पने रूसकी मिट्टीको सौरभ प्रदान की।

रूस केवल वैज्ञानिकों या राजनीतिज्ञोंका ही नहीं अपने कवियोंका आदर भी करना जानता है और इस आदरकी गहराइयोंकी अनुभूति करनी हो तो कोई पुष्किन नगर जाये।

३. कीवकी वीर बालाएँ

सोवियत पाठशालाओंमें जहाँ छुट्टियाँ हुईं कि विद्यार्थियोंके दलके दल अपने शिक्षकोंके साथ निकल पड़ते हैं। १० वर्षकी पढ़ाईमें देशके चारों कोनोंका भ्रमण पूरा करना, हर विद्यार्थीके लिए आवश्यक-सा

है। इसके बिना अध्ययन अधूरा माना जायगा। इन शैक्षणिक पर्यटनोंकी बड़ी सुन्दर व्यवस्था है। सोवियत राज्यमें यदि कोई विशिष्ट वर्ग (Privileged class) है तो वह है देशका बालक-वृन्द।

साथका चित्र मोस्कोके रेड स्क्वायरमें लिया गया है। कीवकी माध्यमिक पाठशालाकी ये बालिकाएँ अपने स्कूलकी पढ़ाईके १२ वर्ष पूरे करनेके पश्चात् जीवनके विविध क्षेत्रोंमें जानेके पूर्व राष्ट्रपिता लेनिनकी समाधि पर पुष्प चढ़ाने आई हैं। इनमेंसे केवल एक विद्यार्थिनी महाविद्यालय और विश्वविद्यालयमें जायगी। अन्य सब काम करेंगी और 'रात्रिवर्गमें पढ़ेंगी। उन्होंने बड़े गौरवसे मुझे कहा कि सोवियत देशको आज सोवियत नारियाँ ही चला रही हैं। पुरुष वर्ग भारी यन्त्रालयों और संरक्षणके कार्यमें जुटे हैं, बाकी सारे काम देशकी बेटियाँ कर रही हैं। रेलगाड़ीमें, बसमें, हवाईजहाजमें, पाठशालाओंमें, पुस्तकालयोंमें, सिनेमाघरोंमें, होटलोंमें, दुकानोंमें, खेतोंमें, म्यूनिसिपालीटी, पोस्ट ऑफिस, अस्पताल, छापखाने, अजायबघर, संग्रहालय, उद्यानोंकी रखवाली, कूड़ा-करकटकी सफाई, धुलाई, रंगाई, मजदूरी इत्यादि काफी परिश्रमके कार्य ये बहनें कर रही हैं।

इन बालिकाओंके शिक्षक-वृन्दसे कई बातोंका ज्ञान हुआ। 'स्पासीबो' (धन्यवाद) कहनेके साथ मेरा मस्तक सोवियत मातृशक्तिकी इस राष्ट्रभक्तिके सामने अनायास ही झुक गया।

४. सोची (Sochi) के वीर बालक और गेला (Gela)

ब्लेक-सी पर स्थित सोची अतिरमणीय उद्यानोंका अति रमणीय नगर है। यह एक स्वास्थ्यकेन्द्र भी है। गंधकयुक्त गरम पानीके स्रोत पर्याप्त मात्रामें हैं। जनताके आरामके लिए यहाँ विश्रामालय बने हुए हैं। मजदूर और शिक्षकके लिए विशेष सुविधायें हैं।

अगस्तका महीना था। सोवियत देशके बच्चे कोने कोनेसे आये थे। ४२ पायोनियर केम्प्स केवल एक सोची नगरके आसपास थे। सोची केंप्समें सोचीका कोई बालक नहीं था—वे सुदूर उत्तर या पूर्व दिशाके वनप्रदेशोंमें या किसी ऐसे ही स्थान पर गये होंगे।

बालकोंकी इस बसके पास चित्रमें जहाँ मैं खड़ा हूँ उसके ऊपर "पायोनियर टोपी" पहने एक बालक झांक रहा है। उसका नाम है गेला। कोहकाफ (Caucasus) पर्वतमालाओंके बीच बसे टीबिलीसी (Tibilisi)—जोर्जिया प्रान्तका निवासी है। दो दिनमें ही वह मुझे अपना "पक्का दोस्त" कहता था। वास्तवमें उसने अपनी इस भावनाको जिस भव्यताके साथ व्यक्त किया, मैं कृतार्थ हो गया। वह मेरा हाथ पकड़कर पासके एक उपवनमें ले गया। वहाँ एक ऐसा स्थान है जहाँ देश-विदेशके महापुरुषोंने अपने हाथसे वृक्षारोपण किये हैं। इस स्थानको Glade of Friendship—मैत्री कुंज नाम दिया गया है। वहाँ 'मेगनोला'के बड़े बड़े पुष्पोंवाला एक ठिगना वृक्ष है। उसकी छायामें बैठ कर उसने मुझे ककड़ी खिलाई और बोला—"यह पेड़ भारतके प्रथम राष्ट्रपति डॉ. राजेन्द्रप्रसादने लगाया है। वहाँ लगी तख्ती मुझे बतलाई और न जाने कब उसने मेरा एक फोटो उस वृक्षके नीचे ले लिया। फोटो बहुत अच्छा तो नहीं आया, किन्तु वह मेरी एकत्रित की हुई निधिका एक बहुमूल्य अंश है, जिसे मैंने अपने आलबमके साथ अपनी स्मृतिमें भी बड़े भावसे सँजोया है।

☆ ☆ ☆ कालिदासकी बलाकाएँ

लेखक : डॉ० चंपतस्वरूप गुप्त, संरक्षक, प्रकृति-विद्या-संग्रहालय, गुरुकुल विश्वविद्यालय काँगड़ी

प्रत्येक सभ्य देशमें ज्ञान-विज्ञानका अपना एक इतिहास है। जिस देशकी सभ्यता और संस्कृति जितनी प्राचीन है, उसके साहित्यका इतिहास भी उतना ही पुराना है। खेदका विषय है कि भारतवर्ष जैसे सुसंस्कृत देशका अधिकांश वैज्ञानिक इतिहास पूर्णतया और आधुनिक रूपमें अभी तक विभिन्न देशोंकी जनताके सामने नहीं आया है। जन्तुविज्ञानके इतिहासकी आधुनिक वैज्ञानिक पुस्तकें तो भारतवर्षको इस इतिहाससे वंचित ही रख रही हैं। इसका विशेष कारण यह है कि हमारा विज्ञान प्राचीन संस्कृत-साहित्यमें भरा पड़ा है, जिसकी वैज्ञानिक खोजमें कोई उचित प्रयत्न नहीं किया गया। जन्तुविज्ञानके इतिहासमें इस न्यूनताको पूरा करनेकी दृष्टिसे लेखकने महाकवि कालिदासके ग्रन्थोंका अध्ययन किया है। कालिदास एक प्रकृति-प्रेमी कवि हुआ है। उसके ग्रन्थोंसे उसकी निरीक्षण-शक्तिका आभास होता है।

बगुलेका नाम तथा वर्गीकरण

बगुला जिसके लिए कालिदासने बलाका शब्द प्रयुक्त किया है अंग्रेजीमें एग्रेट (Egret)के नामसे प्रसिद्ध है। वैज्ञानिक नामावलीके अनुसार भारतीय एग्रेटकी मुख्य जातियाँ निम्नलिखित हैं:—

१. एग्रेटा गारज़ेटा (Egretta Garzetta)
२. एग्रेटा एल्बा (Egretta Alba)
३. एग्रेटा इन्टरमीडिआ (Egretta Intermedia)
४. बुबुलकस आइविस (Bubulcus Ibis)

बगुलोंकी और भी बहुतसी जातियाँ हैं, किन्तु कालिदासने बगुलोंके जिन लक्षणोंकी ओर संकेत किया है उनसे ऐसा प्रतीत होता है कि कालिदासका बगुला ऊपर लिखी हुई किसी जातिका पंखी होगा। वैज्ञानिक वर्गीकरणमें बगुले पक्षी (Aves) श्रेणीके साइकोनिफार्मीज़ (Ciconiformes) वर्ग और आर्डीआइडी (Ardeidae) वंशके प्राणी हैं।

बगुले पर कालिदासके श्लोक

कालिदासके जिन चार श्लोकोंमें बगुलेके सम्बन्धमें उल्लेख मिलता है, वे भावार्थ सहित निम्नलिखित हैं:—

(१) तासां च पश्चात्कनकप्रमाणां काली-कपालभरणा चकासे।
बलाकिनी नीलपयोदराजी दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदेव ।।

कुमारसम्भव, ७–३९ ।

शिव-पार्वतीके विवाहोपलक्षमें शिवकी बारात हिमालयके घर पर जा रही है। स्वर्णके समान चमकनेवाली उन माताओंके पीछे पीछे सफेद उजले कपालोंसे शरीरको सजाए हुए काली देवीजी चली जा रही थीं। काली देवी ऐसी लग रही थीं कि मानो बगुलियोंसे भरी हुई और दूर तक चमकती हुई बिजलीवाली नीले बादलोंकी घटा चली आ रही हो।

(२) मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामाश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः।

पूर्वमेघ, १० ।

रामगिरी पर्वत पर यक्ष मेघसे अपनी बिछड़ी हुई पत्नीके पास सन्देश ले जानेके लिए प्रार्थना करता हुआ कह रहा है कि "देखो सगुन भी सब अच्छे हो रहे हैं। तुम्हारा साथी वायु धीरे धीरे तुम्हें आगे बढ़ा रहा है। इधर अपनी आनका पक्का यह चातक भी बाईं ओर अपनी मीठी बोली बोल रहा है। अभी थोड़ी ही देरमें तुम्हें देखकर बगुलियाँ भी समझ लेंगी कि उनके गर्भ धारण करनेका समय आ गया है और आँखोंको अच्छे लगनेवाले हे मेघ, वे पंक्तियाँ बनाकर तुम्हारी सेवा करेंगी अर्थात् आकाशमें तुम्हारे साथ उड़कर तुम्हें पंखा झलेंगी।"

(३) अम्भोबिन्दुग्रहणचतुराँश्चातकान्वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसंभ्रमालिङ्गितानि ।।

पूर्वमेघ, २३ ।

यक्ष मेघको अलकापुरीका मार्ग बतलाते हुए उस स्थानका वर्णन कर रहा है, जो कि नर्मदा नदी और भोपालके बीचमें स्थित है। यक्ष कहता है कि इस स्थान पर "ऊपर ही ऊपर बूँदोंको घूँटमें लेते हुए चातकोंको देखनेवाले, पंक्ति बनाकर उड़ती हुई बगुलियोंको एक एक करके गिननेवाले सिद्धोंकी प्यारी स्त्रियाँ जब तुम्हारा गर्जन सुनकर और यकायक घबराकर उनके गलेसे लग जायेंगी तब वे सिद्ध लोग तुम्हारे प्रति अनुगृहीत होंगे।"

(४) नष्टं धनुर्बलभिदो जलदोदरेषु
सौदामिनी स्फुरति नाद्य वियत्पताका,
धुन्वन्ति पक्षपवनैर्न नभो बलाकाः
पश्यन्ति नोन्नतमुखा गगनं मयूराः ।।

ऋतुसंहार, ३–१२ ।

शरद ऋतुका वर्णन है। "आजकल न तो बादलोंमें इन्द्रधनुष रह गये हैं, न बगुलियाँ ही पंख हिला हिलाकर अपने पंखोंके पवनसे आकाशको हिला रही हैं और न मोरोंके झुंड ही मुँह उठाकर आकाशको देख रहे हैं।"

बलाकाका शाब्दिक अर्थ तथा लिंग

इन सब श्लोकोंमें बगुलोंके लिए बलाका शब्द स्त्रीलिंगमें ही प्रयुक्त हुआ है। स्त्रीलिंगका कोई वैज्ञानिक महत्त्व यहाँ पर नहीं प्रतीत होता, क्योंकि संस्कृत भाषामें यह शब्द हमेशा स्त्रीलिंगमें ही प्रयुक्त होता है। भट्ट क्षीरस्वामीने अमरकोशकी टीकामें बलाका शब्दके विषयमें निम्नलिखित टिप्पणी दी है:—

"एताः स्त्रियाम्, बलाहकान् कायति बलेनाकति याति वा बलाका" अर्थात् बलाका शब्द स्त्रीलिंगमें ही प्रयुक्त होता है (एताः स्त्रियाम्) तथा इस शब्दसे ऐसे जन्तुका बोध होता है जो कि बादलोंको पुकारता हो (बलाहकान् कायति) या बलके साथ टेढ़ी चालसे चलता हो (बलेनाकति याति वा)।

वैज्ञानिक विवेचन

कालिदासके श्लोकोंमें बगुलोंका मेघोंके साथ सम्बन्ध तो स्पष्ट है ही, इसके अतिरिक्त इन श्लोकोंसे बगुलेके शरीरका सफेद रंग, उसका यूथचारी स्वभाव, पंक्तियोंमें उड़ान, ऋतु-जीवन, गर्भ धारण करनेका समय आदि अनेक महत्त्वपूर्ण वैज्ञानिक तथ्योंका ज्ञान होता है, जिनका विस्तृत विवेचन निम्नलिखित हैं:—

(१) **सफेद रंग**–प्रथम श्लोकमें काली देवीको नीले बादलोंवाली घटासे और उस देवीके हाथमें लटके हुए सफेद चमकीले कपालोंको बगुलोंसे बोधित किया गया है। स्पष्ट है कि कालिदासकी दृष्टिमें बगुलों-का रंग चमकीला सफेद है। बगुलोंकी जितनी जातियाँ ऊपर लिखी गई हैं उन सबका रंग भी आधुनिक वैज्ञानिक वर्णनके अनुसार अधिकांश रूपमें सफेद ही है।

(२) **यूथ-चारिता**–बगुला यूथचारी जन्तु है। श्लोक संख्या दो और तीनसे स्पष्ट है कि बगुले आकाशमें एकाकी नहीं अपितु पंक्तियाँ बनाकर उड़ते हैं। आधुनिक पक्षी-विज्ञानने भी बगुलोंके स्वभावका वर्णन करते हुए उनको यूथचारी बतलाया है। बगुलोंकी कुछ जातियाँ एकाकी भी हैं, किन्तु जनन-ऋतुमें वे भी समूहोंमें इकट्ठे हो जाते है।

(३) **उड़ान**–बगुले पंक्तियाँ बनाकर उड़ते बतलाये गये हैं–श्लोक २ और ३।

(४) **ऋतुजीवन**–श्लोक १, २ और ३ में कालिदासके अनुसार वर्षाऋतु बगुलोंका क्रियाशील और जननकाल है तथा श्लोक ४ के अनुसार शरद ऋतुमें बगुले आकाशमें उड़ते नहीं दिखलाई पड़ते। अर्थात् वे सुस्त पड़ जाते हैं। प्रथम तीन श्लोकोंमें यह स्पष्ट है कि बगुले पंक्तियाँ या समूह बनाकर बादलोंमें उड़नेका आनन्द लेते हैं। श्लोक २ में यह निश्चित संकेत है कि वर्षाऋतुका प्रारम्भ ही बगुलि-योंके गर्भ धारण करनेका समय है। इस श्लोकमें कुछ हद तक विचाराभास इस प्रकारका भी है कि गर्भ धारण करनेके लिए आकाशमें समूह बनाकर उड़ना आवश्यक है। सम्भभवतः आकाशकी उड़ान अनुरंजन (Courtship) में सहायक होती है, क्योंकि अनुरंजनके पश्चात् ही जनन-सम्भोग और गर्भ-धारण हो सकता है।

बगुलेके सम्बन्धमें कालिदासका यह निरीक्षण बहुत ही महत्त्वपूर्ण है और आधुनिक पक्षी-विज्ञानकी दृष्टिसे भी इसकी विस्तृत विवेचना करना यहाँ पर आवश्यक है।

आधुनिक पक्षी-विशेषज्ञोंका यह कहना है कि उत्तरी भारतमें बगुलोंके गर्भ धारण करनेका समय जुलाई और अगस्त अर्थात् वर्षाऋतुका प्रारम्भ, तथा दक्षिण भारतमें वह समय नवम्बरसे मार्च तक होता है। कॅटल एग्रेटके लिए यह समय मानसूनकी विभिन्न अवस्थाओंके अनुसार भिन्न भी हो सकता है। स्पष्ट है कि कालिदासका वर्णन आधुनिक विज्ञानके वर्णनसे कोई भिन्न नहीं है।

बगुलोंके विषयमें कालिदासके ऊपर लिखे निरीक्षण तथा लेखकके इस विषयमें किये नये अवलोकन इस तथ्यके साक्षी हैं कि संस्कृत साहित्य प्रकृतिके सुन्दर तथा महत्वपूर्ण निरीक्षणोंसे भरा पड़ा है। प्राचीन भारतके जन्तु-विज्ञानके इतिहासका अध्ययन करनेके लिए तो यह आवश्यक है ही, साथ ही साथ आधुनिक जन्तु-विज्ञानको भी यह साहित्य बहुत कुछ लाभदायक वैज्ञानिक सामग्री प्रदान कर सकता है।

અભિનય અને ચિત્રકલા

અભિનયનું જ્ઞાન ચિત્રકળાના અભ્યાસ માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં માર્કણ્ડેય ઋષિ વજ્ર રાજાના પ્રશ્નમાં કહે છે : "ચિત્રકળા હસ્તગત કરવી હોય તો નૃત્યનું જ્ઞાન આવશ્યક છે." પ્રથમ નજરે આ બંધબેસતું નથી લાગતું; પરંતુ પ્રાચીન યુગમાં જ્યારે ચિત્ર-કળાના અભ્યાસ માટે અત્યારે મળે છે તેવી મૉડેલની વ્યવસ્થા ન હતી, શીખવવાની પદ્ધતિ મૌખિક હતી ત્યારે નૃત્યનું જ્ઞાન ખૂબ જ આવશ્યક થઈ પડતું. કારણ કે નૃત્ય દ્વારા ભાવ પ્રમાણે શરીરની થનારી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે, યા તો તેનું ચિત્ર મનમાં ખડું કરી શકાય. વળી નૃત્યશાસ્ત્રજ્ઞોએ શરીરની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિઓનું વિશ્લેષણ કરી તેમાંથી કારણો, અંગહારો અને નૃત્ય સ્થિતિઓ રચી હતી. જેથી તેનું પ્રમાણભૂત જ્ઞાન સીધે સીધું કામમાં આવી શકે તેમ જ વિદ્યાર્થીને પણ પોતાને સ્મૃતિમાંથી આલેખવાની સ્થિતિનું તે પોતે જ સ્પષ્ટ દર્શન કરી શકે. અજંતાનાં ચિત્રોમાં વ્યક્ત થયેલી લગભગ બધી જ શરીરસ્થિતિઓને ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર-વર્ણિત કરણો, નૃત્યસ્થિતિઓ અંગહારો સાથે સરખાવતાં બંનેમાં ઘણું સામ્ય જોવા મળ્યું છે, જેમ કે પ્રતીક્ષા, સર્વનાશ, ઉપદેશસ્થિતિ, અંગરાગ દૃશ્ય. વળી નૃત્યસ્થિતિ તેમજ મુદ્રાઓના જ્ઞાનથી ચિત્રકારને ભાવાભિવ્યકિતમાં પણ સરળતા પડે છે. તેથી જ બોધિસત્ત્વ પદ્મપાણિનો હસ્ત વાસ્તવિક ન હોતાં નૃત્યમુદ્રા પર આધારિત છે. તેમની ઊભા રહેવાની શરીરસ્થિતિ પણ એ જ રીતે નૃત્યસ્થિતિ છે. યશોધરા, રાહુલ અને બુદ્ધ ત્રણે પાત્રોવાળા ચિત્રોમાં પણ યશો-ધરા રાહુલને પકડીને બુદ્ધની સામે જે રીતે મૂકે છે તે શરીરસ્થિતિમાં કેટલાં બધાં નૃત્યાત્મક લાસ્ય અને ઋજુતા છે; તેમ છતાં તેની હસ્તમુદ્રા દ્વારા તેના દાનનો ખ્યાલ પણ તરત જ આવી જાય છે. અભિનયશાસ્ત્રની મોટા ભાગની શરીરસ્થિતિઓ સાથેની અજંતાનાં ચિત્રોની સમાનતા જરાક બારીકાઈથી જોતાં જણાયા વિના રહેતી નથી.

('અભિનય દર્પણ'ના અનુવાદમાંથી) પનુભાઈ ભટ્ટ

અંજન

શિલ્પ : ઉદેપુર

: આલેખક :

જગન્નાથ અહિવાસી

વિજ્ઞાન

।। विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् ।।

ज्ञानं विज्ञान-सहितम् ।

☆ ☆ ☆ વૈજ્ઞાનિક દાર્શનિક : શ્રી બર્ટ્રાન્ડ રસેલ

લેખક : પ્રા. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

"જેને જ્ઞાન કહી શકીએ એવું કંઈ આપણી પાસે છે કે કેમ, તે જોવાની મારી ઈચ્છા છે"—આવી શોધકનજરે બર્ટ્રાન્ડ રસેલ જ્ઞાનવિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં ઘૂમી વળ્યા હતા. બધી જ વસ્તુઓને, એ કોઈ ઘટના હોય, વિચાર હોય કે કોઈ ગૃહીત હોય, પ્રશ્નરૂપે મૂકીને જોવાનો એમનો અભિગમ હતો. આથી, વસ્તુઓ કે વિચારોને ઉલટાવીને જોઈને સત્ય તરફ જવાનો માર્ગ એમણે ગ્રહણ કર્યો હતો. આપણા જમાનાની વિવાદાસ્પદ વ્યક્તિઓમાં બર્ટ્રાન્ડ રસેલનું સ્થાન આગલી હરોળમાં હતું, તે કદાચ આ કારણે. વિચારોનું બંધિયારપણું એમણે ક્યારેય ચલાવી લીધું નથી. વૈચારિક જગતના તેઓ મહાન ક્રાંતિકારી હતા. એમના પિતા તેમ જ પિતામહનો વારસો તેમનામાં ઊતર્યો હતો. એમના પિતામહ પહેલા અર્લ હતા, જેમણે ક્રાંતિકારી "રિફૉર્મ બિલ" રજૂ કર્યું હતું. બર્ટાન્ડ રસેલના પિતાએ મૃત્યુ વખતે જાહેર કર્યું હતું કે, મારા પુત્રનો ઉછેર અજ્ઞેયવાદી તરીકે કરવો. પિતા અને પિતામહના આવા વિચારજીવનની અસરો બર્ટ્રાન્ડ રસેલના માનવ-બંધારણમાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી ગઈ હતી. લગભગ અગિયારેક વર્ષની ઉંમરે તો બર્ટ્રાન્ડ રસેલે યુક્લિડની વ્યાખ્યાઓ પાછળનાં ગૃહીતોની સ્વયંપ્રકાશ્યતાને પડકારી હતી. વિશ્વના જૂનામાં જૂના સ્કૂલ-પાઠ્યપુસ્તક યુક્લિડની ભૂમિતિ વિશે એમણે કહ્યું હતું કે, હવે આ જમાનામાં એને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલુ રાખવું એનાથી બીજો કોઈ મોટો ફજેતો હોઈ શકે નહીં! જૂની ભૂમિતિએ ગણિતશાસ્ત્રની આજુબાજુ જે કિલ્લો વર્ષોથી ઊભો કર્યો હતો તેમાં બાકોરું પાડીને ગણિતશાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા કરનારાઓમાં રસેલનો ફાળો ઘણો મહત્ત્વનો છે.

ગણિત અને ફિલસૂફી

ગણિતશાસ્ત્ર રસેલનો પ્રિય વિષય રહ્યો હતો. વીલ ડયૂરાં નોંધે છે કે સ્પષ્ટતા માટેનો આગ્રહ રસેલને ગણિતશાસ્ત્ર તરફ દોરી ગયો હતો. આ શાસ્ત્રની સ્વસ્થતાભરી ચોકસાઈથી રસેલ મુગ્ધ થયા હતા. રસેલે એક જગાએ કહ્યું છે કે, ગણિતશાસ્ત્રમાં શિલ્પના જેવું સૌંદર્ય છે. ગણિતશાસ્ત્રની નૈર્વ્યક્તિતા અને તેની વસ્તુ-લક્ષિતા રસેલને મન મોટાં આકર્ષણો હતાં. ગણિતશાસ્ત્રનાં "a priori" પ્રમેયોના પ્લેટોના "Ideas" અને સ્પીનોઝાનો "eternal order" રસેલને દેખાયો હતો. ફિલસૂફીમાં ગણિતશાસ્ત્રના જેવી પૂર્ણતાનો રસેલનો આગ્રહ હતો. એમણે કહ્યું હતું કે, "philosophical propositions must be a priori". ગણિતશાસ્ત્ર તરફથી વિજ્ઞાનમાં જઈને, ત્યાં સ્થિર થઈને, એકાકી જિંદગી જીવવાની રસેલને ઇચ્છા હતી. ગેલિલિયો અને ડેકાર્ટને બાળપણમાં પ્રેરણા આપનારાં દિવાસ્વપ્નો એમનેય જોવાં હતાં. પણ સમયના વહેવા સાથે ફિલસૂફી એમના મન પર પકડ જમાવતી ગઈ અને પછી તો શોધકનજરથી અનેક પ્રદેશોમાં ઘૂમી વળવાનું જાણે કે એમને આહ્વાન મળી ગયું. ફિલસૂફી તરફ તેઓ વળ્યા તે માત્ર નૈતિક કે ધાર્મિક સંતોષ લેવા માટે નહિ, પણ જ્ઞાનની ખોજ માટે. એ રસ્તે શંકાશીલ બનીને આગળ વધતાં સર્વ-સ્વીકૃત જેવાં ગૃહીતોને પડકારવાનું એમના ભાગ્યમાં આવ્યું. એ કારણે 'અનૈતિક' અને 'રાજ્યશત્રુ' જેવાં વિશેષણોથી તેઓ નવાજાયા પણ ખરા. પણ રસેલ રસેલ હતા. એક સદી જેટલા લાંબા સમયમાં સત્યની શોધના માર્ગેથી એમને કોઈ ચલિત કરી શક્યું નહીં. કેમ્બ્રિજમાંથી એમને રુખસદ મળી તો દુનિયાને એમણે પોતાની યુનિવર્સિટી બનાવી. જે લોકોને રસેલના ડહાપણમાં શંકા હતી તેમણે પણ એમની નિષ્ઠાને તો

સ્વીકારી હતી. એમનાં લખાણોમાં કોઈ કોઈ વાર દેખાતા વિરોધાભાસોને લીધે એવી શંકા જન્મે તેય સમજી શકાય, પણ આખરે એમની શાલીનતાનો પરિચય એમને માટે માનની લાગણી મૂકતો જાય.

માનવીય મૂલ્યો

જ્યાં આખરી જ્ઞાન હજુ શકય નથી એવી વસ્તુઓ પરત્વેની અવધારણામાં ફિલસૂફીનું કાર્યક્ષેત્ર રહેલું રસેલ જુએ છે. વિજ્ઞાનના ચોકસાઈભર્યા જ્ઞાનનો પ્રદેશ તો હજુ બહુ સાંકડો છે. ફિલસૂફીની અવધારણાઓ વિજ્ઞાનને આહ્વાન આપતી રહે છે. જેને આપણે ઘણી વાર જ્ઞાન માની બેઠા હોઈએ છીએ તે ખરેખર તો જ્ઞાન નથી અને તેથી જ્ઞાનની દિશામાં આગળ વધવું જોઈએ, એવું ફિલસૂફી આપણને શીખવે છે. અને એથીયે આગળ જઈને માનવીય મૂલ્યોનું ભાન કેળવવા આપણે ફિલસૂફી પાસે જવું પડે છે. વૈશ્વિક પરિસ્થિતિની સમજ કેળવવા આપણે બીજે કયાં જઈશું? રસેલની એ માન્યતા હતી કે ફિલસૂફનું કાર્ય જગતને બદલવાનું નથી, પણ જગતને સમજવાનું છે. જગતને બદલવા જનારાઓએ ઘણીવાર જગતને અન્યાય કર્યો છે. પૃથક્કરણને માર્ગે આગળ વધવામાં રસેલ માનતા હતા. પૃથક્કરણની ક્રિયા જ્યાં અટકી જાય ત્યાં જે કંઈ રહે તેને "logical atoms" કહીને રસેલ ઓળખાવે છે. એ એવા વિચારકણો છે જેમનું આગળ પૃથક્કરણ શકય નથી. આથી, પોતાને "logical atomist" કહીને રસેલ ઓળખાવતા. એમનો જ્ઞાનમાર્ગ પૃથક્કરણાત્મક ફિલસૂફીનો હતો.

બર્ટ્રાન્ડ રસેલના યુદ્ધ વિશેના વિચારો વિચારપ્રેરક છે. પહેલા વિશ્વયુદ્ધને એમણે અન્યાયી અને બીજા વિશ્વયુદ્ધને એમણે ન્યાયી ગણાવ્યું હતું. આમ તો એમનો અભિગમ યુદ્ધવિરામનો રહ્યો છે; એટલે કહે છે કે જેનું કાયદાથી પ્રતિપાદન થઈ શકે એવાં કારણો હોય તોપણ યુદ્ધ કરવું જ એવું કાંઈ નથી. યુદ્ધને અટકાવી શકાય; અને અટકાવવું જોઈએ. લોકોને યુદ્ધ ઘણી વાર ગમે છે પણ તે પોતાની ભૂમિ પર અને પડોશમાં ન લડાતું હોય ત્યારે! યુદ્ધના સમાચારો સાંભળીને લોકોની સાહસવૃત્તિ કંઈક અંશે જાગ્રત થઈને સંતોષાય છે; કયારેક એ યુદ્ધનું કારણ પણ બને છે. પણ એવી વૃત્તિને યોગ્ય માર્ગે વાળવી જોઈએ. લોકોની સાહસિકવૃત્તિને માર્ગ મળે એવી અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સમાજમાં હોવી જોઈએ. પર્વતારોહણ જેવી પ્રવૃત્તિઓ તો ઓછી ખર્ચાળ પણ છે. યુદ્ધમાં જ સાહસવૃત્તિ સંતોષાય એવું નથી.

સર્વતોમુખી સ્વાતંત્ર્ય

પહેલું વિશ્વયુદ્ધ જ્યારે ફાટી નીકળ્યું, ત્યારે એ યુદ્ધ બર્ટ્રાન્ડ રસેલની હૃદયભૂમિ પર પણ લડાયું હતું. એમાંથી નવા રસેલનો જન્મ થયો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધને ન્યાયી ઠેરવ્યા છતાં યુદ્ધનો વિપાદ તો એમના મનહૃદયમાં હતો જ. બીજા વિશ્વયુદ્ધને એમણે ન્યાયી એટલા માટે ગણાવ્યું હતું કે, નાઝીઓનો સામનો કોઈ પણ ભોગે થવો જોઈએ જ. જગતનો કબજો લેવાનો નાઝીઓનો ઇરાદો હતો; અને જો એમ થાત તો નર્કાગાર બનવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નહોતો. બર્ટ્રાન્ડ રસેલની નજરમાં માનવીનું સર્વતોમુખી સ્વાતંત્ર્ય રહેલું હતું. એના સંદર્ભમાં એઓ પ્રત્યેક ઘટનાને મૂલવી જોતા. એમાં એમને હાથે ય ભૂલો થઈ છે. પણ પોતાનો મત ફેર કસોટીએ ચડાવવામાં તેઓ હમેશાં તૈયાર હતા. એમની નિષ્ઠાનો અવાજ વિશ્વના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સંભળાતો. આપણા જમાનામાં eliteની ભૂમિકા બર્ટ્રાન્ડ રસેલે એટલી અસરકારક રીતે ભજવી કે અરધા ઉપરાંત સૈકાની ઘટનાઓ પર એમના વ્યક્તિત્વની છાયા વત્તીઓછી પડેલી જોઈ શકાય છે.

આપણા જમાનાની એક મોટી સમસ્યા એ છે કે યંત્ર કે તંત્રથી મુક્ત રહીને વ્યક્તિ પોતે ભાગ ભજવી શકવાને સમર્થ છે કે કેમ? તંત્રની પકડ દિનપ્રતિદિન વધતી રહે છે. કેટલીક વાર તંત્રના આશ્રયે વ્યક્તિએ ઘણો મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો પણ છે. પરંતુ એક વ્યક્તિના વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન તો ઊભો રહે જ છે. રસેલ એક સાદોસીધો દાખલો આપે છે. વિજ્ઞાનની શોધોમાં હવે ખૂબ મોંઘાં સાધનો વપરાવા

માંડયાં છે. કોઈ એકાદ વ્યક્તિ એ ભાગ્યે જ વસાવી શકે. કોઈ તંત્ર એ વસાવે અને વ્યક્તિએ એના દ્વારા પોતાનું કામ કરવાનું રહે. વર્ષો પહેલાં ન્યૂટન કે ડાર્વિનને આ સમસ્યા નહોતી નડી. આજે હવે એવી શકયતા રહી નથી અને એમાંથી કોઈ માર્ગ નીકળી શકે કે કેમ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ રસેલ પાસે નથી. સાંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે સ્વાતંત્ર્ય ઓછું થતું જાય છે એમ રસેલ કહે છે અને તે સાચું છે. એટલે તો, ફરી ફરીને સર્વતોમુખી સ્વાતંત્ર્યની વાત તેઓએ કહ્યા કરી છે. એક મુલાકાતમાં તેઓ કહે છે : "થોડા વખત ઉપર હું એક તારણ ઉપર આવ્યો છું. વર્તનને આગળ ધપાવનાર બે મુખ્ય વૃત્તિઓ હોય છે— સર્જન કરવાની અને ગ્રહણ કરવાની. જ્યારે એવી વસ્તુનું નિર્માણ થાય કે પહેલાં એનું અસ્તિત્વ જ ન હોય અને એ વસ્તુને અન્ય પાસેથી છીનવી લઈ શકાય નહિ, ત્યારે તેવી વૃત્તિને હું સર્જનાત્મક વૃત્તિ કહું. જ્યારે, એનાથી ઊલટું, અસ્તિત્વ ધરાવતી કોઈ વસ્તુને આપણી બનાવી લઈએ, ત્યારે તેમાં ગ્રહણ કરવાની વૃત્તિ કામ કરતી હોય છે. દા.ત. રોટલાનો ટુકડો. બંને વૃત્તિઓને પોતાનાં પ્રયોજનો છે. માણસે જીવતા રહેવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરનાર બનવું પડે છે. પણ જ્યારે આપણે સ્વાતંત્ર્યના ક્ષેત્રની વાત કરીએ ત્યારે, ખરેખર મહત્ત્વની વૃત્તિઓ તો સર્જનાત્મક વૃત્તિઓ છે. જ્યારે તમે કવિતા લખો છો ત્યારે તમે અન્યને કવિતા લખવામાંથી અટકાવતા નથી. જો તમે ચિત્ર દોરતા હો તો અન્યને તમે ચિત્ર દોરતા અટકાવતા નથી. આ વસ્તુઓ સર્જનાત્મક છે અને કોઈ અન્યના ભોગે તે થતી નથી. હું માનું છું કે આવી વસ્તુઓને સર્વતોમુખી—આખરી—સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ."

આપણા જમાનાના પ્રશ્નો

રસેલને જ્યારે સાહિત્ય માટેનું નૉબેલ પારિતોષિક અપાયાની જાહેરાત થઈ ત્યારે એમને આશ્ચર્ય થયું હતું. સ્વિડીશ એકેડેમીએ એ જાહેરાત કરતાં કારણરૂપે જણાવ્યું હતું કે, એનાં વિવિધ અને સાર્થક લખાણોની ગણનામાં આ પારિતોષિક અપાય છે. એમનાં લખાણોમાં માનવીય આદર્શો અને વિચારના સ્વાતંત્ર્યની બાબતમાં રસેલ અગ્રણી ઠરે છે. લગભગ ચાલીસેક ગ્રંથો એમણે આપ્યા છે. એમની ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે એમનું પ્રથમ પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. એ જર્મન સામાજિક લોકશાહીનો અભ્યાસગ્રંથ છે. એ પછીથી લીબનીઝની ફિલસૂફી પર અને ભૂમિતિ પર પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. પણ એમને શરૂઆતમાં કીર્તિ અપાવનાર ગ્રંથ તો વિખ્યાત ફિલસૂફ વ્હાઈટહેડની સાથે કામ કરીને તૈયાર કરેલો ગ્રંથ "પ્રિન્સીપિયા મૅથેમેટિકા." ફિલસૂફીમાં એક નવી પદ્ધતિ અને ગણિતશાસ્ત્રમાં એક નવી શાખા તરફનું એમનું પ્રસ્થાન હતું. એના ત્રણ ગ્રંથો થયા. એ પછી તો સમયના થોડા થોડા અંતરે એમના ગ્રંથો પ્રકાશિત થતા રહ્યા. એમના "સ્કેપ્ટીકલ એસેઝ", "મૅરેજ એન્ડ મોરલ્સ" જેવા ગ્રંથોએ, વિવાદનો વંટોળ જગાડયો; તો "ધ કોન્કવેસ્ટ ઑફ હેપીનેસ" જેવા ગ્રંથોએ એમને ખૂબ લોકપ્રિયતા અપાવી. પશ્ચિમી ફિલસૂફીના ઈતિહાસગ્રંથો એ રસેલનું ભગીરથ કાર્ય છે. એમાં એમણે નોંધ્યું છે કે ફિલસૂફી જે પ્રશ્નો પૂછે છે તેની પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવું સારું નથી. નિશ્ચિતતા વિના જીવવું અને ક્ષોભથી નિર્વીર્ય ન થઈ જવું એ ફિલસૂફી આપણને શીખવે છે—ખાસ કરીને આપણા જમાનામાં તો વિશેષ. રસેલે ફિલસૂફીમાં સામાન્ય માણસોને પણ રસ લેતા કર્યા. એમની ભાષામાં પારદર્શકતા છે. આપણા જમાના માટેના પ્રશ્નો સર્વસ્પર્શી રીતે રસેલે ઊભા કરી આપ્યા અને માનવતાના, અંતરાત્માની સ્વાધીનતાના જતનને માટે વિશ્વને જાગતું રાખ્યા કર્યું એ એક વિરલ ગણાય એવો પુરુષાર્થ છે. કોઈ પણ વિચાર કે વ્યવસ્થાને બુદ્ધિની કસોટીએ ચડાવ્યા વિના સ્વીકારી લેનારી વૃત્તિની સામે રસેલની જેહાદ હતી. રહસ્યવાદની, સામે એમણે લૉજિકનું શસ્ત્ર ઉગામ્યું હતું. એમણે કહ્યું છે કે લોકો જૂઠાણાંઓનો સ્વીકાર કરતા થઈ જાય તેના કરતાં તો બહેતર છે કે આ વિશ્વ નાશ પામે. વિચારના અને અભિવ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય પર, તેથી જ, વારંવાર તેઓ ભાર મૂકે છે. રસેલે વ્યક્તિમાં અને સમાજમાં ચાર ગુણલક્ષણોની અપેક્ષા રાખી

હતી — શક્તિ, હિંમત, ગ્રહણશીલતા (રિસેપ્ટિવિટી) અને બુદ્ધિ. રસેલમાં આ ચારેયનો સમન્વય હતો. માનવીય મર્યાદાઓય રસેલમાં હતી. કોઈ કોઈ વાર ખોટી રીતે અંજાઈ પણ ગયા છે અને કયારેક પરિસ્થિતિના હાર્દમાં જતાં ખોટા તારણ પર ઊતરી પણ પડયા છે. પણ એ બધાંયથી ઉપર એક માનવતાપ્રેમની છબિ ઊભી થાય છે જે ચિરંજીવ રહેશે. એમણે એક જગાએ હસતાં હસતાં કહ્યું છે : "મારી જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષો ગાંડાઓની ઈસ્પિતાલમાં મારે પસાર કરવાનાં આવશે તો તેનું મને આશ્ચર્ય નહિ થાય. પણ ત્યાં માનવતા માટે લાગણી ધરાવવાની શકિતવાળા માણસોની દોસ્તી હું માણી શકીશ."

* * *

THE GOAL OF ALL EDUCATION, TRAINING AND CULTURE.

"The transcendence of this ego is the whole purpose of religion, morality and the social process. Vedanta teaches that the universal is a *given* fact of experience. Therein is man's true selfhood. But he in his ignorance cuts it up into executive particulars by erecting narrow domestic walls. He cuts it up into finite loyalties of caste and creed, race and sect. Remove these ego-built limitations and the universal in him shines untarnished, pure and whole. All education, all training, all culture, according to Vedanta, are but the methods by *which* this ever-present universal is liberated from the temporary limitations of the finite and the particular. The more educated a person and the more cultured, the more he sees this oneness of things; this vision finds expression in life, in increase of love, compassion and service. The sign of true culture is comprehension and compassion. Violence and wickedness, exploitation and egoism, are indications of un-culture, indications of truncated vision. Vedanta calls these the fruits of a smallness of mind, littleness of character. One of the oft-quoted Sanskrit verses has this for its theme, the littleness and greatness of man.

("The Message of the Upanishads")

—Swami Ranganathananda

બીજની કલા : છગનલાલ જાદવ
(કલાકાર તથા 'કુમાર'ના સૌજન્યથી)

☆ ☆ ☆ પ્રાચીન ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર

લેખક: **શ્રી છોટુભાઈ સુથાર: નિયામક, વેધશાળા, અમદાવાદ**

જ્યોતિષશાસ્ત્ર એટલે આકાશી જ્યોતિઓનું શાસ્ત્ર. આકાશમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ગ્રહો આવેલા છે. એમની ગતિવિધિ અને સંરચનાનું શાસ્ત્ર જ્યોતિષશાસ્ત્ર છે. ભારતીય પ્રાચીન જ્યોતિષશાસ્ત્રની શાસ્ત્ર યા વિજ્ઞાનના રૂપની શરૂઆત ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦થી ઈ.સ. પૂ. ૧૧૦૦ના સમયની લેખાય છે. વેદાંગ જ્યોતિષ ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રનો પ્રથમ ગ્રંથ છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે વેદાંગ જ્યોતિષ રચાયો તે પહેલાં ભારતમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર અંગે કશું કામ થયું ન હતું. વેદાંગ જ્યોતિષ તો એની પહેલાં થયેલા કામનું વ્યવસ્થિત ફળ છે. અલબત્ત વેદાંગ જ્યોતિષમાં જે વ્યવસ્થિત ઢંગ છે તે તેની પહેલાંના કામમાં ન હતો. વેદાંગ જ્યોતિષની પહેલાંનું કામ નિરીક્ષણના પ્રકારનું જ રહ્યું છે. પણ એના આધારે ખગોળશાસ્ત્રની કેટલીક કડીઓ મેળવી શકાઈ છે. પૃથ્વી પર દિવસ અને રાત હમેશ માટે સરખાં રહેતાં નથી. વર્ષમાં માત્ર બે વાર દિવસ અને રાતની લંબાઈ સરખી થાય છે. આ પ્રસંગોને સંપાત કહેવામાં આવે છે. એ પૈકીનો વસંતઋતુમાં થનારો સંપાત વસંતસંપાત છે અને બીજો છ માસ બાદનો શરદસંપાત છે. પ્રાચીન ભારતીઓએ વસંતસંપાત સમયે —સૂર્ય બરાબર પૂર્વ દિશામાં ઊગી બરાબર પશ્ચિમ દિશામાં આથમે તે દિવસે—સૂર્ય કયા નક્ષત્રમાં હતો તેનાં નિરીક્ષણ કર્યાં છે. વેદોમાં વસંતસંપાત થયાના ઉલ્લેખ છે. વસંતસંપાત પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં, મૃગશીર્ષમાં અને તે પછી કૃત્તિકામાં થયેલો વગેરે ઉલ્લેખો પરથી ભારતીય આર્યોના પ્રથમ ધર્મગ્રંથ વેદોનો રચનાકાળ નિશ્ચિત કરી શકાયો છે.

સંપાત એવો બનાવ છે કે આકાશનું નિરીક્ષણ કરનારના ધ્યાનમાં તે સહેલાઈથી આવે. આજકાલ વસંતસંપાત ઉત્તરા ભાદ્રપદા નક્ષત્રમાં થાય છે. આનો અર્થ એ થયો કે જૂના જમાનામાં તે પુનર્વસુ, મૃગશીર્ષ અને કૃત્તિકામાંથી સરકતો રહી આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે. વસંતસંપાતનું જુદા કાળે થવાનું કારણ પૃથ્વીની વિષુવાયન ગતિનું છે. આને લઈને લગભગ હજાર વર્ષે વસંતસંપાતનું નક્ષત્ર બદલાય છે. આ હિસાબ ધ્યાનમાં લેતાં જણાયું છે કે વેદોનો રચનાકાળ ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦૦થી ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ સુધીનો છે.

વેદોમાં માસોનાં નામ મધુ, માધવ વગેરે હતાં. ઈ.સ. પૂ. ૨૦૦૦ના અરસામાં તે ચૈત્રાદિ બન્યાં છે. આનો અર્થ એ થયો કે વેદાંગ જ્યોતિષની રચના પૂર્વે, પ્રાચીન ભારતીઓ દ્વારા, ચંદ્રમાર્ગ પરનાં નક્ષત્રોને નિર્ધારિત કરી તેમને નામ આપી દેવાયાં હતાં. અને તે હિસાબે ચિત્રા નક્ષત્રમાં પૂર્ણિમા થાય તે માસને ચૈત્ર માસ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. માસ માસની આ પદ્ધતિ અદ્યાપિપર્યંત ચાલુ રહી છે. ચાંદ્ર અધિક માસની વ્યવસ્થા પણ ઠેઠ ઋગ્વેદ સુધીની પુરાણી છે.

આમ છતાંય ખગોળશાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર રૂપનો વૈજ્ઞાનિક વિકાસ વેદાંગજ્યોતિષથી થયેલો ગણાય. જ્યોતિષને વેદનું એક અંગ (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ અને છંદશાસ્ત્ર પૈકીનું એક અંગ) માની એનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતો. વેદાંગ જ્યોતિષમાં તારાત્મક નક્ષત્ર વિભાગોને બદલે વિભાગાત્મક (ચંદ્રમાર્ગના બરાબર સરખા ૨૭ ભાગ) નક્ષત્ર વિભાગો જોવા મળે છે. એ સિવાય બીજી જે વૈજ્ઞાનિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે તે નીચે અનુસારની છે:

(૧) પાંચ વર્ષની અવધિને યુગ લેખવામાં આવી હતી.

(૨) એક યુગમાં ૧૮૩૦ સાયન (સૂર્ય) દિવસ થતા હતા અને તિથિઓ ૧૮૬૦ થતી હતી.

(૩) એક યુગમાં સૌરમાસ ૬૦ અને ચાંદ્રમાસ ૬૨ થતા હતા. યુગ (૫ વર્ષ) દરમિયાન ચંદ્રના બે અધિક માસ પડતા હતા.

(૪) યુગ દરમિયાનની ૩૦ ક્ષય તિથિ (૧૮૬૦–૧૮૩૦) હતી.

(૫) મહિના અમાસે પૂરા થતા હતા. યુગનો આરંભ માઘ સુદ ૧થી શરૂ થતો હતો વગેરે...

આમ છતાંય વેદાંગ જ્યોતિષને વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ કહી શકાય તેમ નથી. વેદાંગ જ્યોતિષમાં અપાયેલાં સૂર્યચંદ્રનાં સ્થાન સ્પષ્ટ સ્થાન નથી. એ મધ્યમ સ્થાન છે. સ્પષ્ટ સ્થાન મેળવવા મધ્યમ સ્થાનમાં સંસ્કાર કરવો પડે છે. આ સંસ્કારનો પ્રવેશ વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વનું અસ્તિત્વ જાહેર કરે છે. વેદાંગ જ્યોતિષમાં આ વસ્તુ નથી અને તેથી તેને વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ કહી શકાય એમ નથી. અલબત્ત, વિજ્ઞાનના પંથે પડવા માટેનો એ ગ્રંથ છે. વેદાંગ જ્યોતિષમાં ગ્રહગતિના વેધોની વાત આવતી નથી. એ વાત આવી હોત તો વેદાંગ જ્યોતિષનું સ્વરૂપ વૈજ્ઞાનિક ઢંગ પામ્યું હોત.

વેદાંગ જ્યોતિષ પછી લખાયેલા જ્યોતિષ-ગ્રંથોમાં ગર્ગસંહિતા મહત્ત્વનો ગ્રંથ લેખાય છે. પણ આજે તે ઉપલબ્ધ નથી એટલે એ ગ્રંથમાં કઈ બાબતો સમાવિષ્ટ થઈ હતી તેનો ખ્યાલ આવી શકયો નથી. ગર્ગ-સંહિતા પછી રચાયેલા કેટલાક ગ્રંથોમાં ગર્ગસંહિતામાંથી ટાંકવામાં આવેલાં અવતરણો જોવા મળ્યાં છે. એ પરથી એક નવી વાત એ જાણવા મળી છે કે એના કર્તાએ વેદાંગ જ્યોતિષવાળા સમાન વિભાગાત્મક નક્ષત્રોને સ્થાને અસમાન નક્ષત્ર વિભાગ (જે તે નક્ષત્ર વિભાગમાં તે નક્ષત્રનો યોગતારો એવી યોજના) દાખલ કર્યા હતા. (અને એ રીતે નક્ષત્રોની લંબાઈ ૧/૨, ૧ અને ૧ ૧/૨ થતી) જે ત્યાર પછી રચાયેલા જૈનોના 'સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ' વગેરે પુસ્તકોમાં જોવા મળે છે. ગર્ગસંહિતાનો રચનાકાળ ઈ.સ.પૂ. ૯૦૦થી ઈ.સ.પૂ. ૭૦૦ સુધીનો છે. ત્યાર બાદ અથર્વજ્યોતિષની રચના થઈ હતી. અને તે પછી પણ લાંબા કાળે વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપના સિદ્ધાંતગ્રંથોની રચના થઈ હતી. આ પૈકી પાંચ સિદ્ધાંત ગ્રંથો—પિતામહ, વસિષ્ઠ, પૌલિશ, સૌર અને રોમક—ઈ.સ. ૦ પહેલાંના છે. આ ગ્રંથોમાં પિતામહ સિદ્ધાંત સૌથી વધુ જૂનો છે. હકીકત એ છે કે આ ગ્રંથો પણ ઉપલબ્ધ નથી. એમના અસ્તિત્વની વાત વરાહમિહિરે સંપાદિત કરેલા 'પંચ સિદ્ધાંતિકા' ગ્રંથ પરથી જ માલૂમ પડી છે. આશ્ચર્યની બીજી વાત એ છે કે ખુદ 'પંચ સિદ્ધાંતિકા' ગ્રંથ પણ કેવળ બે હસ્તપ્રતના રૂપમાં મળી આવેલો લગભગ અપ્રાપ્ય ગ્રંથ છે. વરાહમિહિરે ઉકત પાંચે સિદ્ધાંતોની મુખ્ય બાબતોને પોતાની રીતે 'પંચ સિદ્ધાંતિકા'માં આપી છે એટલું જ નહીં, પણ એ સિદ્ધાંતો પૈકી સૌરસિદ્ધાંતને અધિક સ્પષ્ટ યા ઉત્તમ કહ્યો છે, જ્યારે પિતામહ અને વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતોને નિકૃષ્ટ યા ભ્રષ્ટ કહ્યા છે.

પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપલબ્ધ ન હોવાના કારણે ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રનો વેદાંગ જ્યોતિષથી માંડી ઈ.સ. ૫૦૦ સુધીનાં લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ સુધીનો ખગોળશાસ્ત્રનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ મળી શકયો નથી. આપણને જે વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ મળ્યો છે તે ઈ.સ. ૪૭૬ પછીનો છે. એ સમયના વિદ્વાનોએ પોતાની ગ્રંથરચનામાં પોતાનાં નામઠામ અને અન્ય વિગતો આપી છે. આવા ગ્રંથોમાં સૌ પ્રથમ ગ્રંથ આર્યભટીય છે, જેના કર્તા આર્યભટ છે. કુસુમપુરનિવાસી એ ગ્રંથકારે તે ગ્રંથ ઈ.સ. ૪૯૯માં લખ્યો છે.

આર્યભટીય ગ્રંથ ગ્રહગણિતનો સિદ્ધાંતગ્રંથ છે અને પૂર્વોક્તિ પંચસિદ્ધાંતિકાવાળા પાંચે સિદ્ધાંતગ્રંથો કરતાં ઘણી ઊંચી કોટિનો છે. આર્યભટ સુધીના સમય દરમિયાન ભારતીયોએ જે ખગોળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે બધું અત્યંત શુદ્ધ સ્વરૂપે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આર્યભટીયમાં સમાવિષ્ટ થઈ ગયું છે. આટલી ઊંચી સીમા સર કરતાં પહેલાં, બીજા ગ્રંથો આર્યભટીય પહેલાં લખાયા હોવાનું અનુમાન કરી શકાય. પણ એ માટે આપણી પાસે કશો આધાર નથી. ગ્રંથો લખાયા હશે એમ કલ્પવાનાં બે કારણો છે. એક કારણ સામાન્ય વિકાસશ્રેણીનું છે. ઈ.સ.ની બીજી ત્રીજી સદીમાં રચાયેલા બક્ષાલી ગ્રંથની શોધ બહુ મોડેથી થઈ છે અને તે દ્વારા કલ્પી શકાય એમ છે કે એની જ પેઠે બીજા ગ્રંથો રચાયા હશે. પણ એમનાં અસ્તિત્વ ન હોવાને કારણે ખગોળવિજ્ઞાનનો તેમ જ ગણિતશાસ્ત્રનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ મેળવી શકાયો નથી. બીજું કારણ ઊતરતી

કોટિના ગ્રંથો વિસારે પડવાનું છે. ઉત્તરોત્તર સારા ગ્રંથો રચાતા જઈ છેવટે ઉત્તમ ગ્રંથ (આર્યભટીય)ની રચના થતાં એની પહેલાંના બધા ગ્રંથો પ્રત્યે સ્વાભાવિક દુર્લક્ષ્ય સેવાતાં તે અપ્રાપ્ય બની નાશ પામ્યા હોય.

આર્યભટે પૃથ્વીનાં અક્ષભ્રમણ એક મહાયુગમાં (૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષમાં) ૧,૫૮,૨૨,૩૭,૫૦૦ થાય છે એમ લખ્યું છે અને એ રીતે પૃથ્વી પોતાની ધરીની આજુબાજુ આંટો મારે છે એમ દર્શાવ્યું છે. આર્યભટની આ વાતનો તેની પછીના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ વિરોધ કર્યો છે! આર્યભટ પછી ૧૨૫ વર્ષે થયેલા મહાવિદ્વાન ખગોળજ્ઞ બ્રહ્મગુપ્તે 'પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ફરતી હોય તો વસ્તુઓ ઊડીને અવકાશમાં જઈ પડે' કહી ઉપહાસ કર્યો છે. અને છતાંય આશ્ચર્યની વાત છે કે આર્યભટ જ સાચો હતો. બ્રહ્મગુપ્તે નિરાંતમને અક્ષભ્રમણનું તથ્ય તારવ્યું હોય તો કદાચ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત જે એની પછી બહુ મોડેથી શોધાયો તેની શોધનું માન એને જ ફાળે જાત. બ્રહ્મગુપ્તને બીજગણિતનો જનક માનવામાં આવે છે. આર્યભટ ત્રિકોણમિતિનો જનક છે. અર્ધજીવાને બદલે જ્યા (Sine)નો સર્વપ્રથમ ઉપયોગ આર્યભટે કર્યો છે. વધુ ઉલ્લેખયોગ્ય બાબત π (પાય)ની કિંમતની છે. આર્યભટે પરિઘ અને વ્યાસનો સંબંધ અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે આપ્યો છે. એણે લખ્યું છે કે ૨૦,૦૦૦ લંબાઈના વ્યાસની પરિધિ ૬૨,૮૩૨ થાય છે. અને તેથી વ્યાસ ÷ પરિઘ = ૩.૧૪૧૬ને એણે આસન્ન કિંમત કહી છે. આર્યભટની આ કિંમત એની પછીના બધા જ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકારી ઉપયોગમાં લીધી છે. ઈ. ૫૦૦ના જમાનામાં π ની આટલી સૂક્ષ્મ કિંમત આપવાની વાત ભારે આશ્ચર્યજનક છે. એ તે સમયના ગણિતજ્ઞાનની ઊંચી શકિતનું પ્રદર્શન કરાવે છે. પશ્ચિમના ઉદ્‌ભટ પ્રાચીન ખગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી.(ઈ. સ. ૧૫૦)એ એ કિંમત ૩.૧૪૧૫૫૨ આપી છે. આધુનિક કિંમત ૩.૧૪૧૫૯૩ છે, જેને આર્યભટે આપેલી કિંમત બહુ જ નજદીકથી અનુસરે છે. આર્યભટ આ કિંમત આપી શકયો તેના મૂળમાં એનું ત્રૈકોણમૈતિક જ્ઞાન પડેલું છે એ હવે સૌએ સ્વીકારેલી વાત છે.

જ્યોતિષ ગ્રંથોની ઉત્તમતાનું એક સાધન એમના દ્વારા થતી દૃક્‌પ્રતીતિનું છે. આર્યભટના ભારે ટીકાકાર બ્રહ્મગુપ્તને લખવું પડયું છે કે શ્રીષેણ અને વિષ્ણુચંદ્ર નામના તેની પહેલાંના ખગોળજ્ઞોએ મન્દોચ્ચ, પાત, પરિધિ અને સ્પષ્ટીકરણ વ. આર્યભટીયમાંથી લીધાં છે. આ દર્શાવે છે કે અન્ય ગ્રંથોનું પ્રચલન હોવા છતાંય ઉત્તમ ગ્રંથ તરીકે આર્યભટીયને જ સન્માનવામાં આવ્યો હતો અને કદાચ આ જ કારણે ઉપેક્ષિત થયેલા અન્ય ગ્રંથ કાળક્રમે નષ્ટ થઈ ગયા.

આર્યભટનો સમકાલીન ખગોળશાસ્ત્રી વરાહમિહિર હતો. એ પણ મહાપંડિત હતો. પણ એણે કોઈ ખગોળગ્રંથ લખ્યો નથી. એની મોટી સેવા 'પંચસિદ્ધાંતિકા' આપવાની છે. એ ગ્રંથમાં એણે આર્યભટીયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બાબત પરથી એક અનુમાન એમ કરી શકાય કે આર્યભટીય જેવો ઉત્તમ ગ્રંથ લખાયો હોવાથી વરાહમિહિરે પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ પાંચ સિદ્ધાંતોનું સંપાદન કરવામાં કર્યો હશે. તથા અન્ય રીતના 'બૃહદ્‌સંહિતા' વગેરે ગ્રંથો રચી પોતાની વિદ્વત્તા પ્રકટ કરવામાં શ્રેય માન્યું હશે.

બ્રહ્મગુપ્તે (ઈ. સ. ૫૯૮) આપણને બીજગણિત અને ઉત્તમ અંકગણિત આપવા સાથે ઉત્તમ ખગોળગ્રંથ આપ્યા છે. આર્યભટનો એ ઉગ્ર ટીકાકાર ન થયો હોત તો સંભવ છે કે અયનગતિ (Precession of Equinoxes) શોધ્યાનું માન એ ખાટી જાત. આર્યભટના સમયથી પોતાના સમય સુધીમાં ગ્રહસ્થિતિઓમાં પડેલા ફરકને એ સમય પૂરતો લેવાને બદલે એણે આદિયુગથી લેવાની ભૂલ કરી અને અયનગતિ અંગેની એક મહાશોધ કરવાનું એ ચૂકી ગયો. બ્રહ્મગુપ્તે એના સમય સુધીના સંપૂર્ણ ખગોળજ્ઞાનને અદ્યતન રૂપમાં આપ્યું હતું એટલું જ નહીં, પણ અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ દ્વારા ગણિતકામને સરળ બનાવ્યું હતું. કુટ્ટક અને ચક્રવાલ (એકઘાત અને દ્વિઘાત સમીકરણો) દ્વારા એ આમ કરી શકયો હતો. એની ખાસ પ્રતિષ્ઠા એ છે કે એના સમયમાં એના ગ્રંથો (બ્રહ્મસ્ફૂટ સિદ્ધાંત અને ખંડખાધિક) અતિ ઉત્તમ ગ્રંથો તરીકે પ્રતિષ્ઠિત

થયા હતા. અરબી ભાષામાં પાછળથી આ ગ્રંથો 'સિન્દહિન્દ' અને 'અલ અરકંદ' નામે અનૂદિત થઈ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

બ્રહ્મગુપ્ત પછીનો મોટો ખગોળશાસ્ત્રી ભાસ્કરાચાર્ય છે. એના લીલાવતી ગ્રંથને કારણે એ અનેકોને જાણીતો છે. એના 'સિદ્ધાંત શિરોમણિ' અને 'કરણ, કુતૂહલ' નામના બે ગણિત જ્યોતિષગ્રંથ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. આ પૈકી સિદ્ધાંત શિરોમણિ તેના સમય સુધીમાં રચાયેલા બધા સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં ખરેખર શિરોમણિ જ છે. અને એ કારણે ભાસ્કરાચાર્ય ખગોળના સૌ આચાર્યોમાં ભાસ્કર (સૂર્ય) સાબિત થયો છે. ભાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથોમાં ગણિત તેમ જ ખગોળવિષયક અનેક વાતો સમાવિષ્ટ થઈ છે. પણ એ વિષે ચર્ચા ન કરતાં આપણે એક બીજી વાતની ચર્ચા કરીશું.

આપણે જોયું કે બ્રહ્મગુપ્ત આર્યભટનો ભારે ટીકાખોર રહ્યો હતો. પણ એ માટે એને દોષ દેવો અન્યાય ગણાશે. ઊલટ પક્ષે એ માટે એની પ્રશંસા કરવી ઠીક રહેશે. અને તે એ અર્થમાં ટીકા કરવા માટેની એણે સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી. મતલબ કે તે માત્ર ગણિતશાસ્ત્રી જ બની રહ્યો ન હતો, પણ એણે વેધો લીધા હતા. આકાશી પદાર્થોનું એણે કરેલું નિરીક્ષણ એણે કરેલી ટીકાઓનું સંબલ હતું. બ્રહ્મગુપ્ત મોટો વેધકાર હતો એ આ પરથી પ્રકટ થાય છે.

ભાસ્કરાચાર્યની વાત એથી ઊલટી છે. એનું વેધકાર્ય ખૂબ જ ઓછું છે. પણ એની મેધા ખૂબ તેજસ્વી હતી અને તેને કારણે એણે પોતાના જમાના સુધીમાં વિકસિત ખગોળજ્ઞાનનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરી, તેમાં રહેલી બધી વિસંગતતાઓને દૂર કરી, ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રને અત્યંત સૂક્ષ્મ રૂપનું (એ જમાનાના હિસાબે) બનાવ્યું હતું. પરિણામે એના ગ્રંથોમાં નવીન વિશેષતાઓ દેખાતી નથી પણ ઉત્પત્તિ વગેરે માટે એણે જે જહેમત લીધી છે તથા ગણિત ગણનાની નવી નવી રીતો આપી છે એ દ્વારા એનું ગાણિતિક ચાતુર્ય પ્રકટ થાય છે. બ્રહ્મગુપ્તની ત્રુટિઓ બતાવતાં પણ એ ખચકાયો નથી.

સિદ્ધાંત શિરોમણિ ખરેખર શિરોમણિ ગ્રંથ હોવા છતાં એક વાતની નોંધ લેવી રહેશે કે ભાસ્કરાચાર્યે વેધકાર્ય ટાળ્યું ન હોત તો એની પછી થયેલા ખગોળજ્ઞો જે કેવળ નવીન અને સરળ કરણગ્રંથો આપવાના કાર્યમાં પડી ગયા હતા તે ન થાત અને ખગોળના સંશોધનનું કેટલુંક કામ કરવા તેઓ પ્રેરાત. આ નોંધ અમે એટલા માટે લખી છે કે ભાસ્કરાચાર્ય પછીનો મહાખગોળજ્ઞ જયસિંહ (ઈ.સ. ૧૭૩૧) થયો ત્યાં સુધીના ગાળામાં વેધકાર્ય બહુ જ ઓછું થયું છે. આ છસો વર્ષના ગાળો આકાશી નિરીક્ષણના કામમાં લેવાયો હોત તો ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રની ખૂબ સેવા થઈ ગણાત. પરિણામ જે આવવું જોઈએ તે આવ્યું. વેધકાર્ય છોડી બેઠેલા ખગોળજ્ઞો રાજા જયસિંહ પરથી પાછા મૂળ રૂપમાં જઈ બેઠા અને ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રની પ્રગતિ એના સૌથી ઊંચા શિખરે પહોંચી તરત જ અટકી ગઈ! આથી મહાદુઃખની બીજી કઈ વાત હોઈ શકે!! અરે આજે પણ એવી જ સ્થિતિ હજી પ્રવર્તે છે! હજીયે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને બદલે શાસ્ત્રપ્રમાણને પ્રમાણભૂત માનનારાઓ આપણા ખગોળશાસ્ત્રને તેમ જ એના પ્રાણને રૂંધી રહ્યા છે. જયસિંહે 'સિદ્ધાંત સમ્રાટ' ગ્રંથ આપ્યો પણ પછી આપણું એ સમ્રાટપદ આપણે સાચવી કે આગળ વધારી શકયા નથી.

આ સ્થળે એક વાતની નોંધ આપવી યોગ્ય રહેશે. કેટલાક લેખકોએ ભાસ્કરાચાર્યની પુત્રી લીલાવતીના વૈધવ્યયોગની વાત લખી ફળ જ્યોતિષનો ભાસ્કરાચાર્યને પુરસ્કર્તા બતાવ્યો છે એ તદ્દન વાહિયાત વાત છે. એવી વાતો કેવળ ક્ષેપક કથાઓ છે અને તેથી એમને લક્ષમાં લેવાનો અર્થ મહાન ખગોળવેત્તાઓને અન્યાય કરવાનો જ થાય છે. ફળજ્યોતિષ અંગેની એક બીજી માન્યતા એવી છે કે પ્રથમ ફળજ્યોતિષ પ્રકટયું હતું અને તે પછી ગણિતજ્યોતિષ (ખગોળશાસ્ત્ર) વિકસ્યું હતું. આ દલીલ કીમિયાગીરીમાંથી રસાયણશાસ્ત્ર વિકસેલું તેનો આધાર લઈ કરવામાં આવે છે. હકીકત ઊલટી છે. મૂળે ખગોળશાસ્ત્ર વિકસ્યું છે અને તે પરથી જોષીઓએ ફળજ્યોતિષ ઉપજાવ્યું છે. ખગોળશાસ્ત્રને ફળજ્યોતિષ સાથે કશી લેવાદેવા નથી એ વાતને સ્પષ્ટપણે સમજી ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીશું તો માલૂમ પડશે કે વેધો લેવાનો પુરુષાર્થ ટાળીને ભારતના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ પોતાનું 'નસીબ' પોતે જ હણ્યું છે.

☆ ☆ ☆ વિજ્ઞાનીઓની પ્રભુતા

લેખક : શ્રી મહેશભાઈ વૈષ્ણવ, આચાર્ય, રામબા ગ્રેજ્યૂએટ ટીચર્સ કૉલેજ, પોરબંદર

એક બાળકે દેવળમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરતાં કરતાં હવામાં ડોલતો દીપ જોયો. ફંગોળાતો દીપ લાંબા દોરથી બંધાયો હતો અને તેથી પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે તેનો આંદોલનકાળ ઓછો થવો જોઈએ. . . પણ આ શું? નાડીના ધબકારે તેનો તાલ માપતાં તે તો બહુ ધીમે ધીમે ઝૂલે છે. . . બાળકે પ્રયોગ કર્યા અને સત્યનિયમ તારવ્યો . . . આ બાળક તે બીજો કોઈ નહિ પણ ગૅલિલિયો. ૧૫૬૪માં તેનો જન્મ; પ્રણાલિકા-ગત શિક્ષણની પકડમાં આવ્યો; સત્યનો આધાર ન હોય તેવી બનાવટી ધર્મની માન્યતામાંથી મુક્તિ મેળવવા મથતો તે એક સાચો દર્શનશાસ્ત્રી બન્યો.

ઍરિસ્ટોટલે વહેતી કરેલી માન્યતાઓને પડકારી ગણિતશાસ્ત્રનાં દ્વાર ખોલ્યાં, યુનિવર્સિટી ઑફ પિસામાં ગણિતશિક્ષણને નવું રૂપ આપ્યું; પ્રયોગપદ્ધતિ અને વૈજ્ઞાનિક તારણો મેળવવાના અભિગમને ઘાટ આપ્યો અને પદાર્થ પડવાની માન્યતાને ખોટી સાબિત કરી પ્રવેગની સંકલ્પનાને જન્મ આપ્યો. આ બધાં કાર્યો અને પરિણામો સામે વિરોધનો વંટોળ ઊઠયો. વેનિસની વિશ્વવિખ્યાત યુનિવર્સિટી ઑવ પૅડુઆમાં ગયો અને વિદ્યાર્થીઆલમ ત્યાં આકર્ષાઈ.

દૂરબીન શોધ્યું અને વિરાટ વિશ્વનાં દર્શન કરાવ્યાં; ગુરુના ચાર ઉપગ્રહોને નીરખ્યા અને અન્યને પ્રભુજગતનાં પારખાં કરાવ્યાં.

કૂપમંડુકિયા દર્શનશાસ્ત્રીઓને, ધર્મગુરુઓને આ બધું પ્રભુની સત્તા ઉવેખવા જેવું લાગ્યું અને ગૅલિલિયો-ને સત્તર વર્ષો સુધી નજરબંધીમાં રાખવાનું પ્રભુના નામે મહાપાપ વહોર્યું...કારણ આ મહાન વિજ્ઞાનીઓ પ્રભુ પ્રત્યેની અવિરત આસ્થાને આ રીતે વ્યક્ત કરી છે.

"God reveals Himself every moment in the majesty of nature's laws. Science is the lens through which we see these laws, and then it can only advance."

આ પ્રભુમયી વિજ્ઞાની ૧૬૪૨માં મૃત્યુ પામ્યો અને તે જ વર્ષે આઈઝેક ન્યૂટનનો જન્મ થયો. કેવો યોગાનુયોગ!!!

એનો જન્મ થયો ત્યારે પરિચારિકાએ તેનું દૌર્બલ્ય જોઈ કહ્યું કે, "આ બાળક આજ સાંજ સુધીમાં નહિ હોય, પણ પ્રભુએ આ મહાન આત્માની મારફત ૮૪ વર્ષો સુધી લીલા રચી.

કેમ્બ્રિજમાં પ્રાધ્યાપક થયા બાદ આ મહાનુભાવે જે નિબંધ વાંચ્યો તેનાથી મહાવંટોળ વીંઝાયો, વિરોધીઓના ઉકળાટ બાદ તેણે ગૌરવપૂર્વક પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

"I see a man must either resolve to put out nothing new or become a slave to defend it."

કૅલક્યુલસ – કલનગણિતના મૌલિક સિદ્ધાંતો જ્યારે ન્યૂટને વહેતા કર્યા, ત્યારે વિદ્વેષના વિષથી ભરેલા પ્રતિસ્પર્ધીઓએ આરોપ મૂક્યો કે તેણે જર્મનીના વિલ્હેમ ફોન લેબેનીટઝના સિદ્ધાંતોને ખૂબીપૂર્વક તફડાવ્યા છે.

એવે સમયે એક પ્રત્યાહ્વાન ફેંકાયું. જૉન બર્નોતિએ બે વણઉકેલ્યા કૂટપ્રશ્નો રજૂ કરી ગણિતજ્ઞોને એક વર્ષમાં ગણી આપવાની અવધિ આપી.

જર્મનીનો વિલ્હેમ ફોન લેબેટ્નીઝ વર્ષને અંતે એમાંનો એક ગણી શક્યો, જ્યારે ન્યૂટને માત્ર વીસ કલાકમાં બંનેનાં અણીશુદ્ધ ગણનને અંકિત કરી દીધાં. બેનોલિએ ન્યૂટનને પ્રશંસાથી પુરસ્કૃત કર્યો : "The lion is known by his claws."

આ ભવ્ય સિંહમાનવની એક બીજી પ્રભુતા પણ ઓળખવા જેવી છે. તે સમયના રાજખગોળવિદ એકમન્ડ હેલીને કેટલાક ગ્રહોની કક્ષા ગણવામાં પરસેવો છૂટી જતો હતો. તે એક સમીક્ષા લઈને ન્યૂટન પાસે ગયો. ન્યૂટને પોતાના કાગળો ઉખેળી કેટલાક પત્રો કાઢ્યા. વીસ વર્ષ પહેલાં તૈયાર થયેલા એ કાગળોમાં એ તમામ ગ્રહોની કક્ષાની ગણતરી અવતરિત થઈ ગઈ હતી. મેધાવી હેમીને કળતર ન વળે તેવું આશ્ચર્ય થયું. આ બધા કાગળો હેમીએ લઈ લીધા અને પોતાના ખર્ચે ન્યૂટન રચિત "પ્રિન્સિપિયા"નું પ્રકાશન કર્યું.

આ મહાન વિજ્ઞાનીએ પણ વૈશ્વિક ગતિવિધિ જગન્નિયતાનાં દર્શન આ રીતે કર્યાં.

Though Tid Sand Ebbs I saw the Supreme Creator."

કોણ કહેશે કે વિજ્ઞાનીઓ નાસ્તિકતાની મૂર્તિ બની રાચે છે?

આવો મહાન પુરુષ કેવું સાદું જીવન આનંદથી માણતો હતો તેનું એક જ્વલંત દર્શન કરીએ. પ્રજ્ઞાશીલ અને શાનદાર જીવન ગાળતા એક મહાનુભાવે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં ધૂમ્રપાન ન કરવાનું કારણ પૂછ્યું... અત્યંત ઉદાત્ત પ્રકારનો સહજ ઉત્તર મળ્યો : "Because I do not want to acquire any new necessity."

એક ત્રીજા સાહિત્યિક વિજ્ઞાનીના જીવનમાં ડોકિયું કરીએ, તે પહેલાં જાતઅનુભવમાંથી એ વિજ્ઞાનીએ કેટલાંક સાહિત્યિક પ્રકારનાં જીવનતથ્યો આપ્યાં છે તે જોઈએ.

"Early to bed and Early to rise makes a man healthy, wealthy and wise".
"Experience keeps a dear school, yet fools will learn in no other."
"He that goes a-borrowing goes a-sorrowing."
"Nothing is inevitable but death and taxes."
"Half a truth is often a great lie."
"Now I have a sheep and a cow, everybody bids me good morrow."
"Approve not of him who commends all you say."
"Having been poor is no shame, but being ashamed of it, is."
"Love your neighbour, yet don't pull down your hedge."
"It is ill manners to silence a fool, and cruelty to let him go on."

વિજ્ઞાની બેન્જામિન ફ્રેન્કલિનના સાહિત્યિક માનસે આકાશી વિદ્યુતને રેશમદોરીએ ધરતી પર ઉતારી અને ઘણાં મૌલિક સંશોધનોનો યશ પોતાને બદલે અન્યને પણ આપ્યો. નાનપણમાં ઉગ્ર વાદવિવાદમાં ઊતરનારો પરિપક્વ વયે સ્વાનુભવી ઉક્તિ મૂકતો ગયો.

"Quarelling is like an insect–bite which can infect you if you scratch it."

બેન્જામિન ફ્રેંકલિનને ભવ્ય અંજલિ કાર્લ ફોન ડોરેને આપી તે સર્વથા સાચી જ હતી :

"In my age, in any place, Franklin would have been great. Mind and Will, Talent and Art, Strength and Ease, Wit and Grace met in him, as if nature had been lavish and happy, when he was shaped."

આ જ રીતે ડાર્વિને પણ અનેક પ્રતિકારો સહન કર્યા છતાં, એના અનેક શિષ્યોએ અને તેમાં એના પટ્ટશિષ્ય તથા પ્રખર વિજ્ઞાની હક્સ્લેએ અંજલિ અર્પી :

"Never by any word of his, was God denied nor the soul of man."

પ્રખર વિજ્ઞાની માર્કોની જન્મ્યો ત્યારે એક નોકરે તેના મોટા કાન પ્રતિ કૌતુક વ્યક્ત કરતાં કહ્યું : "What big ears he has!"

માર્કોનીની માતાએ દેવવાણીનો શો ઉત્તર વાળ્યો,

"With these ears he will be able to hear still small voice of the air'.

આ આશીર્વાદથી માર્કોનીએ વિશ્વને બિનતારી સંદેશની ભેટ વિશ્વચરણે ધરી.

ટોમસ આલ્વા એડિસન આજે અઢાર અઢાર કલાક સુધી કાર્યમાં રત રહેતો. તે માનતો કે :

"Sleep is like a drug. Take too much at a time and it makes you dozy. You lose time, vitalities and opportunities".

પ્રશાંત મહાસાગર શી એની પ્રતિભા એક વાર કસોટીએ ચડી. ૧૯૧૪ના ડિસેમ્બરની રાત્રિએ તેના એક ભવ્ય કાર્યપ્રયોગ – મંદિરમાં આગ લાગી. વયોવૃદ્ધ એડિસન પર તેની માઠી અસર થશે એમ માની તેનો પુત્ર બગીચામાં પિતાની ખોળ કરતો ગયો. ત્યાં એડિસને પુત્રને કહ્યું, "જલદી જા તારી માતાને બોલાવ. આવી મનોરમ્ય આગ ફરી જોવા નહિ મળે."

આખી રાતના જાગરણ બાદ સવારે બધા કાર્યકર્તાઓને એકત્ર કરી કહ્યું :

"We're rebuilding . . . you can always make a capital out of disaster . . . we'll build bigger and better on the ruins."

અને આમ કહી ટેબલ ઉપર જ એક કલાકને માટે કોટનું ઓશિકું કરી સૂતો.

એ કહેતો હતો કે :

"Genius is one percent inspiration and ninety percent perspiration."

અસંખ્ય શોધોની છોળો ઉડાડનાર આ વિજ્ઞાની તો બહેરો હતો. કોઈ મિત્રે પૂછ્યું કે, "તમે બહેરા સાંભળી શકે તેવું યંત્ર બનાવી ઉપયોગ કરો તો કેવું સારું?' તડાક કરતો ઠાવકો ઉત્તર એડિસને વાળ્યો :

"How much have you heard in the last twenty four hours that you couldn't do without. A man has to shout before me and remember that a man who has to shout can never tell a lie."

આવા અનેક વિજ્ઞાનીઓના માનવ્યનાં દર્શન કરાવતી ગાથાઓમાં વિજ્ઞાનીઓ ડોકિયું કરે. વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ આવી જીવનકથાઓ વાંચે તો અતીતની સાચી સંપત્તિના વાહકો બની શકે તેમાં નવાઈ નથી. વિજ્ઞાનશિક્ષણનો આવો અભિગમ આપણી રોજિંદી અન્ય પદ્ધતિઓમાં વણાતો રહે તો કેવું?

* * *

☆ ☆ ☆ विज्ञान : रवीन्द्रनाथकी दृष्टि

डॉ० शिवनाथ, प्रा. विश्वभारती, शांति-निकेतन, बोलपुर

अपनेको स्वयं कवि कहनेवाले और जगत्-संसारमें कविकी हैसियतसे ही माने जानेवाले रवीन्द्रनाथने विज्ञान–सम्बन्धी चिंतना भी की है, सुननेमें यह बात अजीब-सी लगेगी; मगर यह उक्ति चौंकानेके लिए नहीं की गई है। बाल्यकालसे लेकर जिन्दगीके आखिरी दिनों तक विज्ञान-विषयक अपनी अभिरुचिकी और इसके बारेमें अपने चिंतनकी एवं जीवन-समाजके चौमुख दायरोंमें इसके प्रवेशके आग्रहकी बात, रवीन्द्र-नाथने आत्म-जीवनी-जैसी अपनी किताबोंमें जगह निकाल-निकाल कर कही है। 'जीवनस्मृति'का 'नाना-विचार आयोजन' देख लें, 'छेलेबेला'के बीचवाले अंश देख लें, 'विश्वपरिचय'का 'समर्पण' भाग देख लें, मेरी बात साफ हो जायगी।

बड़ी छोटी उमरमें ही एक दिन माँ और उनकी सखियोंकी मजलिसमें सुना आए कि "सूर्य पृथिवीसे नौ करोड़ मील दूर है।"[1] तब उनकी उमर शायद बारह सालकी थी। उस समयकी बात वे कहते हैं कि विज्ञानका "स्वाद मिला, इसीलिए लिखा था, जीवनमें वही मेरी प्रथम धारावाहिक रचना थी और वह वैज्ञानिक सामग्रीको लेकर थी।"[2] वस्तुतः यह रचना थी ज्योतिर्विज्ञान विषयक।

यह एक जानकारीकी बात है कि रवीन्द्रनाथ बहुत पढ़ते भी थे और पढ़नेकी उनकी किताबोंमेंसे बहुत-सी विज्ञान-विषयक होती थीं। उनके निकट सम्पर्कमें रहनेवाले तो कहते हैं कि ८० प्रतिशत किताबें विज्ञानकी होती थीं। रवीन्द्रनाथकी ही बात सुनिए न : "क्रमागत पढ़ते-पढ़ते मनका एक वैज्ञानिक मिजाज यों ही बन गया था। आखिरी उमरमें मन अभिभूत है, नव्य प्राकृततत्त्वसे –– वैज्ञानिक मायावादसे।"[3] उनकी यह बात भी जान रखनी जरूरी है कि "ज्योतिर्विज्ञान और प्राणविज्ञान केवल इन्हीं दो विषयोंने मेरे मनको झकझोड़ा है।"[3]

असल बात है कि चिंताके क्षेत्रमें रवीन्द्रनाथ वैज्ञानिक और भावके क्षेत्रमें कवि थे। चिंताक्षेत्रके विज्ञानने अनजाने ही भावक्षेत्रमें प्रवेश कर अपना प्रभाव–विस्तार किया है उनके विशुद्ध साहित्य पर। रवीन्द्रनाथके पूरे जीवन और साहित्य पर आधुनिक युगके विज्ञान-चिंतनका गहरा प्रभाव पड़ा है; इसे बेहिचक कहना चाहें, तो कह लें। अर्थात् हम रवीन्द्रनाथको विज्ञानी चाहे न कहें; मगर उनकी चिंतन-धारा, उनकी जीवनधारामें विज्ञान बूंद-बूंद पड़ा है। इसका प्रमाण उनके साहित्यकी सारी विधाओंमें मिल सकता है न कह, कहें कि मिलता है। उनके काव्यसाहित्य, नाट्यसाहित्य, कथासाहित्य, निबन्ध-साहित्यमें विज्ञान-चिंतनकी बिंदु-श्रृंखला दिखाई पड़ती है। मतलब यह कि उन्होंने जीवन और साहित्यमें वैज्ञानिक दृष्टि अपनायी है।

बिना जीवन-बोधके कोई असल साहित्य-स्रष्टा नहीं हो सकता और जीवन-बोधके लिए यह भी जरूरी है कि वह अपने अगल-बगल, ऊपर-नीचे फैले विश्व-जगत्का भी बोध करे। रवीन्द्रनाथने इस व्यापक बोधके लिए विज्ञानके अपने अध्ययन और चिंतनको सहायक बनाया है। बंगला साहित्यमें जीवन एवं विश्व-जगत्के बोधके लिए विज्ञानको अपनाकर चलने पर जोर दिया था पहली बार बंकिमचन्द्रने। बहुत संभव है कि रवीन्द्रनाथने इस क्षेत्रमें बंकिमचन्द्रसे प्रभावित होकर उनकी दृष्टिका फैलाव पूरे तौरसे अपने जीवन तथा साहित्यमें भी किया हो।

रवीन्द्रनाथका एक वैज्ञानिक मिजाज यों ही बन गया था। नतीजा यह हुआ कि अंधविश्वास तथा अन्धपरम्पराको उन्होंने न अपने जीवनमें अपनाया और न अपने साहित्यमें। विज्ञान-चिंतनका फल उन्हींके मुँहसे सुनिए : "अन्धविश्वासकी मूढ़ता पर अश्रद्धाने मुझे बुद्धिकी उच्छृंखलतासे बहुत अंशोंमें, आशा है,

बचाया है।"[३] इसीका फल यह भी है कि उनके मतसे "विज्ञानसे जो मनका खाद्य संग्रह करते हैं वे तपस्वी हैं।"[३] उनकी ही बात पर नजर रख हम उन्हें भी तपस्वी मानें, तो गलत बात न होगी।

वैज्ञानिक मिजाज बन जानेकी वजहसे ही भारतीय चिंताधारामें आकंठ डूबे रहते हुए भी अपनी तर्कबुद्धिके मुताबिक सही, डार्विनके विकास-वाद पर रवीन्द्रनाथकी पूरी आस्था थी। यह जाना जा चुका है कि वे ज्योतिर्विज्ञान और प्राणतत्त्वसे ज्यादा प्रभावित हैं। विकास-वादको इन तत्त्वोंकी कड़ी मान सकते हैं। डार्विनके अनुसार प्रकृति एवं वनस्पतिके विकासके उच्च स्तरके बीचसे ही मानव विकसित हुआ है। इसीलिए रवीन्द्रनाथकी धारणा है कि प्रकृति एवं वनस्पतिके साथ मानवका सगापन है। इनके साथ सगेपनके बोधकी भावना 'छिन्न पत्रावली,' 'वनवाणी' काव्यसंग्रह; 'सोनार तरी,' 'वसुंधरा' नामकी कविताओंमें विशेष रूपसे पाई जा सकती है। अपने काव्य-साहित्यमें प्रसंगके दौरमें रवीन्द्रनाथने भुवन-रचनाकी वैज्ञानिक दृष्टिका आकलन किया है। जड़-चेतन तक पहुँचनेवाली उनकी कल्पना ज्योतिर्मय विश्वके रहस्य तक पहुँचती है विज्ञानके ही सहारे। उनके कथा-साहित्यमें एक ओर विशुद्ध विज्ञानका प्रभाव है, तो दूसरी ओर मनःशास्त्रीय पद्धति और चिंतनाका।

रवीन्द्रनाथके निबन्ध-साहित्यमें विज्ञानके नाना तत्त्वोंका विवरण-विवेचन मिलेगा। रवीन्द्रनाथके विज्ञान-चिंतनके फलस्वरूप उनके निबन्ध-साहित्यमें विज्ञानके विषयमें लिखे गए लेखोंके सहारे हम उनके विज्ञान-चिंतनके बारेमें बहुत-सी बातें जान पाते हैं। इनमेंसे सबसे बड़ी बात यह है कि वे समाजको वैज्ञानिक चिंतनके रास्ते पर ले जाना चाहते थे। और, इसके लिए सबसे मौजूं माध्यम है शिक्षा। इसीलिए रवीन्द्र-नाथने पाठचकोटिके ग्रन्थोंमें विज्ञानके जटिलसे जटिल, किन्तु उपयोगी अनेक विषयोंको स्वायत्त कर उन्हें सरलसे सरल बना बोधगम्य भाषामें लिखा है। 'विश्व-परिचय' लिखनेका लक्ष्य यही है। इसी पर दृष्टि रख जगदीशचन्द्र वसुके आविष्कारोंको बोधगम्य बनाकर उन्होंने बँगला भाषामें कई लेख लिखे थे। इसी लक्ष्य पर दृष्टि रखकर उन्होंने कहा भी था कि "शिक्षा जिन्होंने शुरू की है आरंभसे ही विज्ञानके भांडारमें नहीं, तो विज्ञानके आँगनमें उनका प्रवेश करना अत्यावश्यक है।"[४]

जीवन और समाजमें फैले अंधविश्वास एवं अंधपरंपराको तोड़नेके लिए रवीन्द्रनाथने कुछ ऐसे विज्ञान-विषयक निबंध लिखे हैं जो अपने विषयके अधिकारी विज्ञानियोंके मतोंकी आलोचना-प्रत्यालोचनाके आधारपर तैयार किये गये हैं। उनका ऐसा ही एक निबंध है 'अभ्यास-जनित परिवर्तन'। यह 'पाठसंचय' नामक पाठचग्रंथमें संगृहीत है। इस निबंधके पूर्वपक्षको रवीन्द्रनाथने इस प्रकार उठाया है: "अभ्यास द्वारा हमारे अंग-प्रत्यंगमें परिवर्तन हो सकते हैं, . . . किंतु ऐसे अभ्यास और कृत्रिम कारणोंसे सारे परिवर्तन वंश-परंपरागत होते हैं या नहीं, इस संबंधमें आजकल वैज्ञानिकोंके बीच आलोचना-प्रत्यालोचना चल रही है"।[५] रवीन्द्रनाथने दिखलाया है कि हर्बर्ट स्पेंसरकी मान्यता ऐसे परिवर्तनके पक्षमें है। मैं इसे स्पष्ट कर कहूँ, तो कहूँगा कि एक आदमी अभ्याससे हाथोंका कारीगर हो गया और उसकी वंश-परंपरामें हाथोंके कारीगर ही पैदा होते रहेंगे। हर्बर्ट स्पेंसर यही स्थापित करना चाहते हैं। मगर, इस मतके खिलाफ हजार-हजार दृष्टांत मिलते हैं और यह बात अंधविश्वाससे भरी है, क्योंकि यह जरूरी नहीं है कि बढ़ईकी वंशपरं-परामें बढ़ईका काम करनेवाले शिल्पी ही पैदा होते रहें। रवीन्द्रनाथने इस अंधविश्वासको तोड़ना चाहा है वाइसमान, वैलेसे—जैसे वैज्ञानिकोंके मतों द्वारा, जो मानते हैं कि "विकासवादमें अभ्यासका कोई स्थान नहीं है,"[६] क्योंकि "बहुतसे आधुनिक विकासवादियोंकी दृष्टिसे सहजात सुविधाएँ प्राणियोंमें स्थायी होती हैं, अभ्यास-जनित सुविधाएँ नहीं।"[६]

कहा गया है कि एक ओर जगदीशचंद्र बसु वैज्ञानिक आविष्कार कर रहे थे और दूसरी ओर वैज्ञा-निक चिंतकके प्रति आस्थाके कारण रवीन्द्रनाथ उनके आविष्कारोंको अपने सरल लेखों द्वारा लोकसामान्य-में प्रचारकी चेष्टा चला रहे थे। इसके भी प्रमाण मिलते हैं कि रवीन्द्रनाथने जगदीशचंद्र बसुको न जाने कितनी तरहसे उनके आविष्कारोंके लिए सहायता की थी।

रवीन्द्रनाथके जीवनमें एक और बड़े विज्ञानी आए थे आइंस्टाईन। इन दोनोंकी मुलाकात और बातचीत दो बार हुई थी। पहली बार ये लोग मिले थे बर्लिनमें। यह सितंबर, सन् १९२६ ई०की बात है। इनकी बातचीतका सारांश 'एशिया' पत्रिकामें छपा था और इसका बँगला अनुवाद छपा 'विचित्रा' के बँ० सं० आश्विन १३३८के अंकमें। दूसरी बार ये लोग मिले १४ जुलाई, सन् १९३० ई०में पूथ नामकी जगह पर। इस बारकी इनकी बातचीत रवीन्द्रनाथके 'दि रिलिजन ऑव् मैन' के परिशिष्ट अंशमें छपी है।

विज्ञानी आइंस्टाईन और कवि रवीन्द्रनाथ जीवन-जगत्के रहस्य, इनके बारेमें अपनी-अपनी जिज्ञासा तक अलग-अलग रास्तेसे चलकर भी पहुँचे हुए, एक ही जगह दिखाई पड़ते हैं। यह बात दूसरी है कि कभी-कभी ये दोनों एक ही जगह नहीं भी पहुँचे हैं; मगर अनेक मुकामों पर ये पहुँचे हैं एक ही जगह। इनके वार्तालापोंकी महीन जानकारीसे यह बात साफ है।

असलियत यह है कि सत्य-संधानी दोनों हैं–विज्ञानी भी और कवि भी। फर्क है दोनोंके प्रस्थानमें। विज्ञानी जीवन-जगत्का सत्य ढूंढ़ता है वैज्ञानिक प्रयोगके माध्यमसे किसी वस्तुके छोटेसे छोटे टुकड़ेके सत्यको जाँचकर। फिर इन सभी सत्योंको मिलाकर पूर्ण वस्तुके पूर्ण सत्यकी उपलब्धि तक वह पहुँचता है। कवि जीवन-जगत्के सत्यको ढूंढ़ता है अनुभूति, बोध तथा भावनाके माध्यमसे। और, इस माध्यम द्वारा वस्तुको टुकड़े-टुकड़े न जाँच उसके सबके सबकी जाँचके सहारे सत्य तक पहुँचता है। इस तरह दोनोंके प्रस्थानमें तो अंतर होता है, मगर दर्शनमें भेद नहीं हो पाता, उपलब्धिमें अंतर नहीं आ पाता। आखिर-में दोनों एक ही जगह पहुँचते हैं।

रवीन्द्रनाथके नाट्य-साहित्यमें विशेष जोर है यंत्र पर, मगर यंत्रवाद पर नहीं; वे यांत्रिकताके विरोधी सर्वत्र रहे हैं। यंत्रको वे मानव-कल्याणके लिए इस्तेमालमें लाना चाहते हैं, उसे आदमीका देवता नहीं मानते। वे विज्ञानको मानवका दास बनाना स्वीकार करते हैं, न कि मानवको विज्ञानका दास। इस संदर्भमें उनकी यह बात ध्यानमें रखनेकी है कि "यूरोपीय सभ्यतामें विज्ञानके अध्ययन-मननके सामने यदि कोई बड़ी नैतिक साधना हो तो वह है बाह्य प्रकृतिके हाथसे सब तरहके भारसे आदमीको बचाना, और है मनुष्यके मनको ही मशीनसे न बाँध प्राकृतिक शक्तिको ही मशीनसे बाँध उससे समाजका काम कराना। यह बात निश्चित है कि विज्ञानको एक ओर हटाकर केवल हाथ चलाकर देशका व्यापक दारिद्र्य किसी भी तरह दूर नहीं हो सकता।"[७]

संसारके कुछ भाग आज विज्ञानके दास हो गए हैं। विज्ञानने इन भागोंकी बुद्धिका नाश शायद कर दिया है और 'बुद्धिनाशात् प्रणश्यति।' इस संदर्भमें रवीन्द्रनाथकी दृष्टि समझी जाय, तो कहेंगे कि वे विज्ञान द्वारा जीवन और समाजमें आत्मरक्षाका मार्ग प्रशस्त कर प्रज्ञान अर्थात् उच्चस्तरीय विद्या द्वारा अमरत्वका मार्ग विस्तृत करना चाहते हैं। इसीको ऋषिकी वाणीमें कह लें कि अविद्या अर्थात् विज्ञान द्वारा मृत्युको जीते और प्रज्ञान अर्थात् उच्चस्तरीय विद्या द्वारा अमृत पान करे : अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।

नीचेके सभी सन्दर्भित ग्रन्थ 'विश्वभारती ग्रंथालय', कलकत्तासे प्रकाशित हैं और प्रकाशन-तिथि 'बँगला संवत्'की है, इसलिए सर्वत्र प्रकाशका उल्लेख न कर ग्रन्थोंकी पृष्ठसंख्या तथा 'बँ० सं०' विना लिखे प्र० तिथि दी जा रही है:

१. छेले बेला, पृ० ४२; १३५१.
२. विश्वपरिचय, समर्पण, पृ० ४–५; १३४६.
३. वही, पृ० ६.
४. वही, पृ० १.
५. पाठ-संचय, पृ० १३९; १३४९.
६. वही, पृ० १४१.
७. कालांतर, पृ० २६५; १३५५.

☆ ☆ ☆ मुद्रण-कलाके प्रवर्तक गुटेनबर्ग

श्री नरेन्द्रदेव विद्यालंकार, अध्यापक, बनिता विश्राम विद्यालय, बंबई

मनुष्यने अनेक आविष्कार किये हैं। उनसे मानव-जातिका कल्याण भी हुआ है और उसकी हानि भी हुई है। अगर हम विचार करें कि किस आविष्कारने मनुष्यका अधिकतम कल्याण किया है तो मुद्रण-कलाको प्रथम स्थान मिलेगा।

आज तो ज्ञान-प्रचारके अनेक साधन हैं। बेंजामिन फ्रेंकलिनने आकाशीय विद्युत्का पतंग उड़ाते हुए अनुभव किया और उस बातकी प्रसिद्धि अपने प्रेस द्वारा कर दी, क्योंकि उसका अपना एक प्रेस भी था।

मुद्रण-कलाके साथ जागृतिका युग आया। मुद्रण-कलाके बिना मनुष्य-जाति अन्धकारमें पड़ी रहती। इसीसे मुद्रण-कला मानव-जातिके लिए एक बड़ा वरदान सिद्ध हुई है। अज्ञानके अन्धकारसे अन्धे लोगोंको ज्ञानका अंजन लगाकर इसने उनकी आँखें खोल दी हैं।

इस आविष्कारको अभी पाँच सौ वर्ष ही हुए हैं। इन पाँच सौ वर्षोंकी पिछले हजारों वर्षोंसे तुलना कर देखें तो इसका महत्व हमारी समझमें आ जायगा।

प्राचीन-कालमें ज्ञान हस्तलिखित साधनों द्वारा एक व्यक्तिसे दूसरे व्यक्तिके पास जाता था। वह इनेगिने लोगोंमें ही सीमित था। १४५६ ई० से पहले ब्लॉक प्रिन्टिग नामकी छपाई-पद्धति प्रचलित थी। इस पद्धतिमें लकड़ीके तख्ते पर छापी जानेवाली वस्तुके सिवाय बाकी भाग खुरच डाला जाता था। छापी जानेवाली वस्तु उभरी रहती थी। आज भी यह पद्धति साड़ियाँ छापनेमें इस्तेमाल की जाती है। यह पद्धति बड़ी धीमी थी और लकड़ी पर खुदाईके लिए जानकार लोगोंकी जरूरत पड़ती थी। इस प्रकारकी पद्धतिसे ताशके पत्ते छापे जाते थे। अक्षरोंकी छपाई गुटेनबर्गके पहले भी होती थी, पर उनसे एक ही प्रति छापी जा सकती थी।

मध्ययुगमें ढाले गये अक्षर भी पाये जाते हैं। जहाँ जहाँ सिक्के या तमगे ढाले जाते थे, वहाँ पर धातु पर स्थिर रूपसे अक्षरकी छपाई ज्ञात थी। गुटेनबर्गसे पूर्व चीनियोंको भी छपाईकी कला मालूम थी। १००० ई० के लगभग चीनमें मिट्टीके टाइप तैयार किये जाते थे। कोरियामें भी गुटेनबर्गके पूर्व धातुके टाइप मिलते हैं। मगर चीनी लिपि इस आविष्कारके अनुकूल न थी। गुटेनबर्गको भी इसके बारेमें कोई जानकारी न थीं।

गुटेनबर्गके पूर्वकी पुस्तकें—यूरोपमें मठोंमें लिखाईका काम होता था। एक पुस्तक सामने रखकर उसकी नकल लिख कर की जाती थी। इसमें बड़ा समय लगता था। हमारे देशमें चीनसे आये विद्वानों-को पुस्तकोंकी नकल करनेमें बड़ा समय लगता था। हमारे देशमें मध्ययुगके बादशाह कुरानकी नकल करते थे। यूरोपमें अधिकतर बाइबलकी नकलें की जाती थी।

आजकल हम जो पुस्तकें देखते हैं वे कागज पर छपी होती हैं, उनकी जिल्द बँधी होती है, उनके पन्ने पलटकर हम पढ़ सकते हैं और पढ़नेके बाद अलमारीमें रख सकते हैं। मगर हमेशा ऐसा न था। पुराने वेबिलोनमें लोग अपनी पुस्तकें नरम मिट्टीकी पाटों पर लकड़ीसे कुरेद कर लिखते थे और बादमें उन्हें ईंटकी तरह भट्टीमें पका लेते थे। ऐसी प्राप्त पाटोंसे हमें पाँच हजार वर्ष पूर्वकी सभ्यताकी जानकारी मिलती है। मगर ये बड़ी संख्यामें छापी नहीं जा सकती थीं, जैसा कि इसके चार हजार वर्ष बाद गुटेनबर्गके किया। मिसरके लोग अपनी किताबें लंबे भोजपत्र पर लिखते थे और बादमें उन्हें लपेट कर

रख लेते थे। पढ़ते समय आदमी जो भाग पढ़ना चाहता था उतना ही खोला जाता था। इस प्रकारकी पुस्तकोंके पुस्तकालय भी थे। इन किताबोंको नली जैसे गोल डिब्बोंमें रखा जाता था और नामकी छोटी-सी पट्टी लगा दी जाती थी।

ईसाके जन्मके बाद पुस्तकें पृष्ठोंके रूपमें आईं। मठोंमें भिक्षु पार्चमेन्ट पर लिखते थे और फिर उनको सी लेते थे। ऐसी पुस्तकें बहुत कीमती होती थीं। उनकी जिल्दें धातुके पतरेकी होती थीं और हाथीदाँत एवं जवाहिरोंसे सजाई हुई होती थीं। पुस्तकोंकी माँग बढ़ने पर इनके कारखाने खुले। एक आदमी लिखाता था और कई लोग एक साथ लिखते थे। इस प्रकारकी पुस्तकोंमें श्रुतलेखनकी भूलें रह जाती थीं। चित्रोंके समावेशसे इनकी कीमत बढ़ जाती थी।

बादमें लकड़ीके तख्ते पर सारा पृष्ठ कुरेद लिया जाता था। इस पर स्याही लगाकर कागज रखके छाप लिया जाता था। इस तरहकी पुस्तकें 'ब्लॉकबुक्स' कहाती थीं। इनके लिए अनेक तख्तोंकी जरूरत पड़ती थी। इनमेंसे बहुत कम पुस्तकें आज बची हैं।

सुनहरा माइन्त्स शहर—जिस सदीमें गुटेनबर्गका जन्म हुआ वह सदी अशान्ति और परिवर्तनोंसे भरी थी। पुरानी राजसत्ताएँ नष्ट हो रही थीं और नई सत्ताएँ जोर पकड़ रहीं थीं। गुटेनबर्ग माइन्त्स शहरके एक सामन्तका पुत्र था। माइन्त्स शहर पश्चिम जर्मनीमें माइन और राइन नदीके संगम पर बसा है। उत्तरकी ओर जानेवाले मार्ग और पूर्वी-पश्चिमी जनमार्ग पर स्थित होनेसे इसका विशेष व्यापारिक और राजनीतिक महत्व रहा है। उन दिनों यह 'सुनहरा माइन्त्स'के नामसे प्रसिद्ध था। यहाँ अनेक मठ थे। जितनी हस्तलिखित पुस्तकें यहाँ थीं उतनी और किसी शहरमें न थीं। १३९७ ई० में इस शहरमें योहानेस गुटेनबर्गका जन्म हुआ। उसका पारिवारिक नाम गेन्जेफ्लाइश था, पर वह अपनेको गुटेनबर्ग कहता था।

सिक्कोंकी कटाई और मुहरें बनानेमें माइन्त्सके कारीगर प्रसिद्ध थे। संभव है कि उस समयके पोप और जर्मनीके राजाओंके स्वर्ण-मुकुट यहीं बनते रहे हों। अपनी युवावस्थामें गुटेनबर्गने स्वर्णकारकी कला सीखी। गहने गढ़नेकी कुशलता और धातु पर अक्षर खोदनेकी कलाने ही आगे चलकर सीसेमें ढाले जानेवाले अक्षरोंको जन्म दिया। गुटेनबर्गने सीसेके जादूसे जो अक्षर गढ़े, उन्हें दुनियाने सोने, हीरे, और जवाहरातसे भी अधिक कीमती माना।

यह क्रांतिका युग था। न केवल व्यापारके क्षेत्रमें नई चीजें दाखिल हो रही थीं, बल्कि नये नये विचार भी पैदा हो रहे थे। ज्ञान-पिपासा बढ़ती जा रही थी। पेरिस, प्राग, बोलोना, वियेना, हाइडलबर्ग और एरफुर्टके विश्वविद्यालयोंमें विद्यार्थियोंकी संख्या बढ़ती जा रही थी। विद्वान् और सुधारक ईसाई धर्ममें सुधारकी आवाज उठाने लगे थे। उधर इस्लामकी ताकत बढ़ रही थी। कुस्तुनतुनियाका पतन हो चुका था। हागिया-सोफियाका गिरजा मसजिद बन चुका था और यूरोपकी पूर्वी सीमाओं पर तुर्कोंका भय बढ़ता जा रहा था। नये प्रदेशोंकी खोजमें जहाजी बेड़े निकल पड़े थे। मार्टिन बेहाइमने पृथ्वीका प्रथम भौगोलिक ग्लोब तैयार किया था। ईसाई धर्म-सुधारने चिंतनमें क्रांति मचा दी थी।

प्राचीन समयसे मनुष्य सादी चीजसे सोना बनानेका प्रयत्न करता आया है। पारस-मणिकी खोजके लिए इस समय भी प्रयत्न हो रहे थे।

स्ट्रासबर्गमें निवास—शहरमें रहनेवाले सामन्तों और कारीगरोंके झगड़ोंके कारण गुटेनबर्ग माइन्त्स शहर छोड़कर स्ट्रासबुर्ग चला आया। यह शहर भी राइन नदीके किनारे बसा है। दोनों शहर कला और व्यापारके केन्द्र थे।

स्ट्रासबुर्ग शहरका नाम हमेशा मुद्रण-कलासे सम्बद्ध रहेगा। यहीं गुटेनबर्गने अपने प्रारंभिक परीक्षण किये, जिनका परिणाम माइन्त्स शहरमें छपी बाइबलके रूपमें आया। किशोरावस्थासे ही गुटेनबर्गको

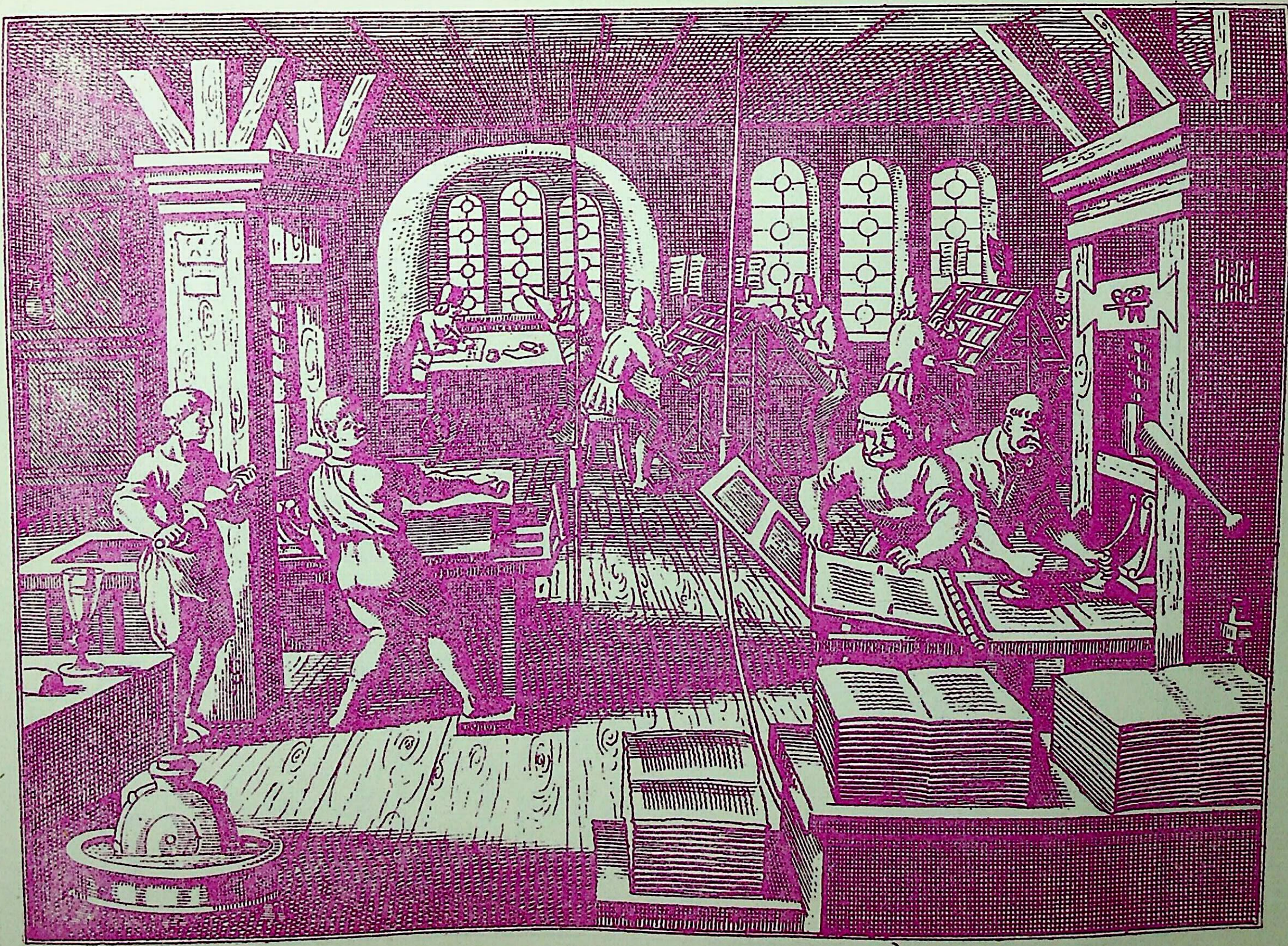
मुद्रणकला के प्रवर्तक : श्री. गुटेनबर्ग
(वुडकट चित्र)

मुद्रण-कला के आद्य-प्रवर्तक गुटेनबर्ग

जिनके अथक पुरुषार्थ से अर्वाचीन युग का प्रवर्तन हुआ और विद्या-प्रसार एवं ग्रंथ-प्रकाशन का क्षेत्र पल्लवित और पुष्पित हुआ । मुद्रण और ग्रंथ-प्रकाशन की दिशामें एक नई मुस्करा-हटका संचार हो गया तथा यूरोप एवं समस्त विश्व की संस्कृतिमें एक नया ही उल्लास प्रकट हुआ । जर्मन-प्रजा की सत्व-शीलता, प्रयोग-वीरता और नव-नवोन्मेष–शालिता के इस उत्साही वारस-दार ने विश्व को जो दाय प्रदान किया है, वैसा दाय अन्य किसीने शायद ही दिया होगा ।

भोजपत्र, ताड़-पत्र, शिला-छपाई और प्रतिलिपि-कारों की कला के बीच में जिस समय ग्रंथ-प्रकाशन और मुद्रण-व्यवसाय अवरुद्ध होकर प्रमाद में पड़ गया था, ऐसे समय में उसकी संशोधन-शील प्रज्ञा आलस्य तोड़कर खड़ी हो गई । उसने स्वयं मुद्रण-कला की खोज करके, प्रथम मुद्रणालय स्थापित करके, विश्व को संस्कृति-प्रचार और प्रसार का एक अमूल्य साधन प्रदान किया । पीछे के पृष्ठ पर श्री. गुटेनबर्ग ने जो प्रथम छापाखाना खड़ा किया था, उसकी व्यावसायिक प्रवृत्ति को वुडकटकार ने तादृशरूप में प्रस्तुत किया है । इस प्रकार हमारे सांस्कृतिक इतिहास के एक उज्ज्वल प्रकरण को इस कलाकार ने अमर बना दिया है ।

आद्य-मुद्रक : गुटेनबर्ग का प्रथम छापाखाना : जर्मनी
(वुडकट–चित्र)

सुनारीका शौक था। उसके परिवारके लोगोंको राजाओंके सिक्के ढालनेका अधिकार प्राप्त था। वह अनेक कलाएँ जानता था। स्ट्रासबुर्गके एक कारीगरको उसने हीरेकी घिसाईकी कला सिखाई थी। इस शहरमें रहते हुए वह गुप्तरूपसे एक कला पर काम कर रहा था। यह कला सीखनेवालों और उसके बीच एक करार हुआ था कि सीखनेवाले व्यक्ति किसीके आगे इस कलाके बारेमें कोई चर्चा न करें।

इनमें से एक व्यक्ति मर गया। करारके अनुसार मुद्दत पूरी होने पर उसके वंशजोंको पैसा चुकाना था। करारकी रजिस्ट्री नहीं हुई थी, इसलिए मृत व्यक्तिके भाइयोंने गुटेनवर्ग पर मुकद्दमा कर दिया। १४३९में यह मुकद्दमा चला। इस मुकद्दमेका सम्बन्ध मुद्रण-कलासे था। अदालतके बयानोंसे मालूम हुआ कि बहुत-सा सीसा खरीदा गया था। सीसेकी ढलाईके साँचे थे। सुनारोंको बड़ा मेहनताना दिया गया था। एक बढ़ईने प्रेस भी तैयार किया था। एक गवाहने यह भी कहा था कि गुटेनवर्गने प्रेसके अमुक पुर्जेको निकाल देनेको कहा था। दूसरे एक गवाहने कहा था कि छपाईसे सम्बन्ध रखनेवाले कामके लिए मुझे तीन सौ गुल्डन मिले थे। इन सब बातोंसे मालूम होता है कि इस कलाके बारेमें कितनी गुप्तता रखी गई थी।

मुद्रण-कलाका आविष्कार—पहले भिक्षु मठमें बैठकर कागज पर पुस्तकें लिखते थे या उनकी नकलें करते थे। ये पुस्तकें अकसर बाइबलें होती थीं। इसके बारेमें अमुक प्रकारकी आज्ञाएँ थीं। इनमें कोई नवीनता लानेकी कोशिश करता तो वह अधार्मिक माना जाता था और उसे दंड भी मिलता था। परमात्माके शब्दको सीसेमें ढाल छपाईके रंग द्वारा अनेकगुना बनाना एक अपराधके समान था। मगर गुटेनबर्गके दिमागमें एक ही तरहकी अनेक चीजें बनानेकी धुन सवार थी। लकड़ीके तख्तोंसे ताशके पत्ते छापे जाते थे, सीसेसे बन्दूकगो गोलियाँ ढाली जाती थीं, सिक्के ढाले जाते थे और ठठेरोंके यहाँ एक जैसे अनेक बर्तन तैयार होते थे। उसने खुद भी आखन शहरमें एक जैसे हजार दर्पण तैयार किये थे तो क्या यह संभव नहीं कि एक जैसे हजार पृष्ठ तैयार किये जा सकें। इसके लिए उसने अनेक परीक्षण किये। मगर वह आखिरी परिणाम पर पहुंच नहीं पाया था। उसके साथी भी निराश हो कर उससे विदा हो गये थे।

स्ट्रासबुर्गसे वह माइन्त्स लौट आया और यहाँ उसने दुगने वेगसे अपने परीक्षण शुरू कर दिये। उसे विश्वास था कि एक दिन मुझे अवश्य सफलता मिलेगी। उसे अपने मित्रों और सगे-सम्बन्धियोंसे आर्थिक मदद मिलनेकी भी आशा थी। माइन्त्स पहुँचने पर भी उसका 'कृत्रिम लेखन' अभी बाल्यावस्था-में ही था। हजारोंकी संख्यामें पुस्तकें छाप सकना अभी तक सपना ही था। दिन रात वह इस पर विचार करता रहता था। अनेक लोग उससे प्रभावित थे। वह जानता था कि मैं क्या करना चाहता हूँ, पर वहाँ तक पहुँचनेका उसे रास्ता नहीं दिखाई देता था।

संभवत: अपने मौरूसी घरमें रह कर ही बड़ी गुप्तताके साथ वह अपने परीक्षण कर रहा था। पुस्तकें लिखनेवाले कातिब उसको अपना हितशत्रु समझने लगे थे। इनकी शहरके शासकवर्ग तक पहुँच थी। गुटेनबर्गको यह भी भय था कि अगर मैंने अपना रहस्य खोल दिया तो मेरे अब तकके किये पर पानी फिर जायगा। दूसरे लोग इसका फायदा उठा लेंगे, क्योंकि उस समय 'पेटेन्ट' जैसा कोई संरक्षण न था।

उसके आविष्कार सम्बन्धी बातें हमें तब मालूम होती हैं जब उसे पैसेकी जरूरत पड़ी। अपने एक सम्बन्धीसे उसने १५० गुल्डन लिये थे। वे सब उसके परीक्षणोंमें खर्च हो चुके थे। गुल्डनकी कीमतका इस परसे ख्याल आ सकता है कि उस समय एक सामान्य व्यक्ति १० गुल्डनमें अपने परिवारका सारा खर्च चला सकता था। अब उसे फिर बड़ी रकमकी जरूरत पड़ी। वह माइन्त्स शहरके एक अमीर योहानेस फुस्टके पास गया। उसने फुस्टको अपनी मुद्रण-कला समझाई। नये साज-सामान दिखलाये, जिनसे

पुस्तकोंकी छपाई बड़े सरल ढंगसे की जा सकती थी। कितावें छापनेके लिए उसे धनकी जरूरत थी। फ़ुस्ट गुटेनवर्गको आठ सौ गुल्डन देनेको तैयार हो गया। वह समझ गया था कि हाथसे लिखी पुस्तकोंकी तुलनामें प्रेसमें छपी कितावें अधिक सस्ती रहेंगी।

इस पूंजीसे उसने अपना कारखाना खोला। सीसा, कागज, पार्चमेन्ट खरीदा। अक्षरोंके साँचोंका आर्डर दिया। छपाईके हर कामके लिए उसने यह धन खर्च किया।

गुटेनवर्ग समयकी लिपि पहचानता था। जो काम भिक्षु मठोंमें वरसोंकी मेहनतसे तैयार करते थे, उसे वह धातुके अक्षरों द्वारा कर दिखाना चाहता था। वह सुन्दरसे सुन्दर हाथसे लिखे अक्षरोंका मुकावला करना चाहता था। उस समय हलकी और मिलावटकी चीज अज्ञात थी। पूर्णतामें ही सफलता थी। इस कारण प्रारंभमें छपाई हाथके लिखे अक्षरोंसे इतनी मिलती जुलती थी कि अभ्यस्त आँखें ही दोनोंका भेद पहचान सकती थीं।

अव अक्षरोंको कागज पर उतारनेका सवाल आया। लकड़ी कुरेदकर छपाई पहले भी होती थी। गुटनवर्ग धातु द्वारा छपाई करना चाहता था। वह कड़ी धातुके एक टुकड़े पर अक्षरकी दर्पणमें प्रतिविम्वित प्रतिमाको उतारता था। यह वड़ी मेहनतका काम था। इसमें वड़ी होशियारीकी जरूरत पड़ती थी। इसे नरम धातु पर उतारा जाता था और इसपरसे सीसेमें टाइप ढाले जाते थे। उसने अपने टाइपोंमें एन्टिमनी और कलईका भी मिश्रण किया था। पुस्तककी छपाईके पूर्व उसने ऐसे सैकड़ों टाइप तैयार कर लिये थे। तैयार टाइप वोक्सके खानोंमें रख दिये जाते थे। फिर कंपोजिटरका काम शुरू होता था। एक एक अक्षर जोड़ कर वह एक पंक्ति तैयार करता था। इस तरह सारा पृष्ठ तैयार किया जाता था। सावधानी न रखी जाय तो यह सव तितर-वितर हो जाता था। इसलिए टाइपको मजवूतीसे बाँधकर प्रेसमें रखा जाता था। इसको वहाँ मजवूतीसे जकड़ दिया जाता था। फिर मुद्रक उस पर स्याही लगाता था। वादमें उस पर गीला कागज रखकर प्रेसमें दवा दिया जाता था। इस प्रकार एक पृष्ठकी कई सौ प्रतियाँ छापी जा सकती थीं।

सन् १४५० और १४५२ के बीच गुटेनवर्गका छापाखाना तैयार हो गया। पेरिस विश्वविद्यालयके कातिव पेटर श्यॉफ्फरको सहायकके रूपमें नियुक्त किया गया। उसके और गुटेनवर्गके विचार मिलते थे। वह भी पुस्तकको मुद्रण-कलाका उत्कृष्ट नमूना वनाना चाहता था।

मगर प्रश्न यह था कि क्या छापा जाय? शुरूसे ही गुटेनवर्गके मनमें वाइवल छापनेका विचार था। उसने वाइवलका नाम सुझाया और फुस्टको उसकी उपयोगिता समझाई। गुटेनवर्ग एक प्रमाणित बाइवल चाहता था। वह उसे अपने ही शहरके एक धर्मगुरुसे मिल गई।

बाइबल— इतनी तैयारी के वाद वाइवलकी छपाई शुरू हुई। पूरी वाइवल छपते छपते तीन साल गुजर गये। पुस्तकें लिखनेवाले कातिव इस वातका ध्यान रखते थे कि एक पृष्ठ पर लिखी हुई पंक्तिके पीछे दूसरे पृष्ठकी पंक्ति हो। गुटेनवर्गने भी इस बातका ध्यान रखा।

इस वाइवलका कागज उसने उत्तरी इटलीसे मँगाया था। उसमें लकड़ीका मिश्रण न था। आज भी उस कागजकी सुन्दरता नष्ट नहीं हुई है। कुछ प्रतियाँ गुटेनवर्गने पार्चमेन्ट पर भी छापी थीं।

इस बाइवलके १२८० पृष्ठ थे। एक पृष्ठ पर ४२ पंक्तियोंके दो कालम थे। उसने कितनी प्रतियाँ छापीं, यह मालूम नहीं। अन्दाज है कि उसने १८० से २०० प्रतियाँ छापी होंगी। बाइबलके हर अध्याय-के प्रथम अक्षरको वेलबूंटोंसे सजाया गया था। गुटेनवर्गकी बाइवल देखकर लोग दंग रह गये। हर पुस्तकमें अमुक शब्द एक ही जगह था।

पूर्णताका ख्याल रखकर ही उसने बाइबल छापी थी। आज पाँचसौ साल बाद भी इन बाइवलोंकी सुन्दरता कायम है। इस बाइवलकी कीमत कई हजार मार्क थी। राजा और श्रीमन्त मठ ही इसे खरीद

सकते थे। उस समय बाइबलका अध्ययन करनेवालेको विश्वविद्यालय या किसी मठमें जाना पड़ता था। वहाँ यह जंजीरसे बँधी रहती थी। हर कोई उसका उपयोग कर सकता था, मगर उसे घर न ले जा सकता था।

उसके छापाखानेमें कमसे कम छह कंपोजिटर रहे होंगे। इनके सामने छह प्रेस रहे होंगे। पन्द्रह बीस मददगार रहे होंगे। कागज और पार्चमेन्टके लिए गोदाम रखा होगा। वहाँ भी आदमी रखे होंगे। उसके काममें अनेक कठिनाइयाँ आई होंगी। कभी कभी महँगा कागज और पार्चमेन्ट कारीगरोंकी असावधानीसे बिगड़ जाता था और फिर मँगाना पड़ता था। मकानका किराया भी देना पड़ता होगा।

१४५५में बाइबलकी छपाई पूरी हुई। उस पर कोई तारीख नहीं छपी है। मगर पेरिसकी एक प्रति पर हाथसे लिखे वर्णनसे मालूम होता है कि इस वर्षमें पूरी हुई होगी। जो काम आज कुछ घंटोंमें हो जाता है उसके लिए उस समय तीन साल लगे। अभी जिल्द-बँधाई और सुशोभनका काम तो बाक़ी था।

गुटेनबर्गकी बाइबलकी लगभग १८० प्रतियाँ हाथोंहाथ बिक गईं, क्योंकि बादमें दूसरे मुद्रकोंने भी लेटिन भाषामें बाइबलें छापीं। कीमत भारी थी, पर हस्तलिखित प्रतिसे सस्ती थी। भारी कीमत वाजिब ही थी, क्योंकि कारीगरोंका मेहनताना, कागज, पार्चमेन्ट, स्याही, सीसा और प्रेसकी कीमतें कम न थीं। गुटेनबर्गकी इस बाइबलकी आज ४७ प्रतियाँ उपलब्ध हैं। इनमें कुछ अधूरी और कुछ छिटपुट पृष्ठोंकी हैं। पार्चपेन्ट पर १२ प्रतियाँ तैयार हुई थीं। सबसे सुन्दर प्रति वॉशिंग्टनके कांग्रेस-पुस्तकालयमें है। यह ऑस्ट्रियाके सेन्ट पाल मठसे १९२६में दस लाख मार्क देकर खरीदी गई थी। जर्मनीमें इस बाइबलकी अनेक प्रतियाँ मिलती हैं। रोममें दो, पेरिसमें तीन और लंदनमें चार प्रतियाँ हैं। अमेरिकामें १४ प्रतियाँ हैं जिनमेंसे छह तो अकेले न्यूयार्कमें हैं।

गुटेनबर्गकी बाइबलकी महत्ताके कारण– यह बाइबल धातुके टाइपसे छपी दुनियाकी प्रथम पुस्तक है। इसकी सुन्दरता भी बेजोड़ है। माइन्त्स शहरके गुटेनबर्ग म्यूजियममें गुटेनबर्गकी बाइबलकी एक प्रति काँचके सन्दूकमें रखी दिखाई देती है। उसका कागज आज भी फूल जैसा सफेद है। पृष्ठके बीचमें वाटरमार्क दिखाई देता है। गुटेनबर्गने काले अक्षर ही छापे थे। सुशोभनका कार्य हाथसे ही किया गया था। चित्र-सुशोभकोंको छपाईके बाद बहुत काम करना पड़ता था। रुब्रिकेटर प्रारम्भके अक्षरको लाल रंगसे रंगता था। दूसरा आलेखक खाली स्थानोंको रंग-बिरंगे बेलबूंटोंसे सजाता था। सुनहरी स्याहीका भी उपयोग होता था, जिसकी चमक आज भी जैसी-की-तैसी बनी हुई है।

मुकद्दमा– १४५५में गुटेनबर्गकी बाइबल छपनेकी तैयारीमें थी। उस समय उसका आर्थिक हिस्सेदार फुस्ट नाराज हो गया। छपाई-कालमें गुटेनबर्ग उसे छपे पृष्ठ दिखाता रहता था और छपाईके अन्तका विश्वास दिलाता रहता था। फुस्टको इस बातसे असन्तोष था कि कई छापे हुए पृष्ठ नष्ट कर दिये गये थे, जिनका उसके ख्यालसे पुस्तकमें समावेश किया जा सकता था। इसमें काफी कीमती सामान और समय नष्ट होता था। मगर गुटेनबर्ग केवल पूर्ण वस्तु तैयार करना चाहता था। इसीसे कलाकार और व्यापारीमें तनातनी रहती थी। गुटेनबर्गका सहायक श्यॉफ्फर भी फुस्टसे सहमत न था, मगर वह फुस्टकी लड़कीसे प्रेम करता था इसलिए वह फुस्टकी तरफदारी करने लगा।

फुस्टने अपनी रकम और ब्याजके लिए अदालतमें गुटेनबर्ग पर दावा कर दिया। इस बातका ध्यान रहे कि बाइबल छपते समय गुटेनबर्गको किसी प्रकारकी आय न थी। फुस्टकी अदालत तक अच्छी पहुँच थी। गुटेनबर्गको अपना सब कुछ गँवानेका डर था।

इस मुकद्दमेके कागजात अभी तक ग्यटिंगन शहरमें सुरक्षित हैं। उनसे मालूम पड़ता है कि गुटेनबर्ग अपनी कलाके उत्साहमें जी रहा था और पक्का बनिया फुस्ट पैसे बनानेकी फिक्रमें था। दोनोंका

स्वभाव भिन्न था। गुटेनबर्गको अपनी दस सालकी मेहनतमें विश्वास था। फुस्टको लिखे गये कागजोंसे अपनी जीतका विश्वास था। फुस्टने ८०० गुल्डन की रकमका दावा किया था और छह प्रतिशत उस पर व्याज गिना था। यह रकम दोनोंके उपयोगके लिए — यानी बाइवलकी छपाईके लिए ली गई थी। ब्याज देनेकी जरूरत नहीं, ऐसा फुस्टने मौखिक ही कहा था। ८०० गुल्डन देने पर गुटेनबर्ग फुस्टसे अलग हो सकता था। इस रकमसे बाइवलकी छपाई शुरू हुई थी। छपाईमें दोनोंका हिस्सा था। नफेमें भी दोनोंका हिस्सा था। फुस्ट अन्तमें १५५० गुल्डनके लिए तैयार हो गया। मगर इतनी बड़ी रकम देना गुटेनबर्गके लिए असंभव था। उसने अपनी सारी जिन्दगीकी मेहनतको बरवाद होते देखा।

मुकद्दमा फुस्टके पक्षमें आया। इतना ही नहीं वह चार सालकी मेहनतसे छपी सब बाइवलें भी खो बैठा। अगर वे छपकर बिक जातीं तो अपने हिस्सेकी आयसे वह फुस्टका ऋण चुका देता। मगर बिक्री कई महीने बाद हुई और फुस्ट जैसा आदमी नीचे गिरे हुएको ऐसा मौका न देना चाहता था। इतिहास फुस्टके इस आचरणको कभी न भूलेगा।

कोर्टके फैसलेके वाद सारी बाइबलोंके साथ छापाखाना फुस्टके हाथमें आ गया। श्यॉफ्फर फुस्टके साथ रहा। नई कम्पनीका नाम 'फुस्ट और श्यॉफ्फर' पड़ा। नई कम्पनीकी दिन दूनी रात चौगुनी उन्नति हुई। श्यॉफ्फर अच्छा कलाकार था। उसने भी कई सुधार किये।

बाइवलकी प्रतियोंकी विक्रीके नफेमें गुटेनबर्गको एक पैसा भी न मिला। अन्दाज है कि सारा खर्च निकालने पर ५००० से ६००० गुल्डेन बिक्रीसे नफा हुआ। फुस्टको मूल धन आसानीसे मिल गया और वह आसानीसे अपने छापाखानेका विस्तार कर सका। अदालतके न्यायाधीश अगर थोड़ी सूझबूझसे काम लेते तो एक आविष्कारककी ऐसी दुर्दशा न होती।

आविष्काकरका दुर्भाग्य – जब जब भी कोई नया आविष्कार होता है, उसका श्रेय लेनेवाले अनेक लोग निकल आते हैं। अनेक किंवदन्तियाँ फैल जाती हैं, जो आविष्कारकको ही चोर ठहराती हैं।

१४५५में मुकद्दमा हार जानेके बाद गुटेनबर्ग टूट गया था। वह जानता था कि मैंने मनुष्य-जातिको एक अमूल्य भेंट दी, है पर अपनी जीवितावस्थामें इस आविष्कारका सम्मान न पा सका। दूसरे लोगोंने उसकी कला, उसकी मेहनत, उसके कारखानेका लाभ उठाया। उसके कारखानेकी एक भी चीज आज सुरक्षित नहीं है। उसके साथ जो व्यवहार हुआ उसपर हमें आश्चर्य होता है।

गुटेनबर्गके साथ हालेन्डके कोस्टरका नाम जुड़ा है। हार्लेम शहरमें एक पुतला है जो मुद्रण-कलाके आविष्कारकको भेंट किया गया है। वहाँकी पाठ्यपुस्तकमें लिखा मिलता है कि माइन्त्सका एक कारीगर इस कलाको चुरा ले गया था। यह सही है कि कोस्टरने लकड़ीके टाइपसे छपाई की थी, मगर चलते-फिरते धातुके टाइपसे सर्वप्रथम छपाई तो गुटेनबर्गने ही की थी। खुद जर्मनी, बेल्जियम और इटलीमें भी इस आविष्कारके दावेदार निकल आये थे।

दुनियामें फैलाव – १४६२में माइन्त्स शहरके नाशके वाद इस कलाकी गुप्तता भी नष्ट हो गई। फुस्ट और उसके दामाद श्यॉफ्फरने गुटेनबर्गके विना भी काम जारी रखा। अन्य मुद्रकोंने भी बाइवलें छापीं। १४६६में जर्मन भाषामें बाइबल छपी। १४६२में सारे यूरोपमें यह कला फैल चुकी थी। कोने कोनेमें प्रेस खुल गये। १५७० तक २७० स्थानोंसे ४०,००० भिन्न भिन्न पुस्तकें छप चुकी थीं, जिनकी एक करोड़ प्रतियाँ छापी गई थीं। ऐसे भी शहर थे जहाँ तीस-तीस चालीस-चालीस प्रेस थे। अकेले वेनिसमें १५०० ई० में १५१ प्रेस थे।

दूसरे शहरोंमें भाग्य आजमानेवाले माइन्त्स शहरसे ही गये थे। इनमेंसे अनेकोंने यह कला गुटेन-बर्ग या श्यॉफ्फरसे सीखी थी। १४६८में उसकी मृत्यु पर यह कला ९ शहरोंमें फैल चुकी थी।

प्रारम्भके सभी मुद्रक भाग्यशाली न थे। कहते हैं कि गुटेनबर्गकी आहें उन्हें लगीं। कई देवादार बन गये। १४६६ में फुस्ट पेरिसमें महामारीमें मरा और उसका दामाद पेटर श्यॉफ्फर उसके महान् प्रेस-का मालिक बना। श्यॉफ्फर मुकद्दमेमें गुटेनबर्गके विरुद्ध होने पर भी अपने आश्रयदाताको भूला न था। फुस्टकी मृत्युके दो ही वर्ष बाद छापी गई पुस्तकोंमें उसने दो 'योहानों' का नाम आदरसे लिया है। एक तो मुद्रण-कलाके प्रवर्तक योहानेस गुटेनबर्गका और दूसरे अपने ससुर योहानेस फुस्टका। केवल उसके पुत्रने अपने पिताको मुद्रण-कलाका आविष्कारक बताकर गुटेनबर्गके नामको भुलानेका प्रयत्न किया था।

वृद्ध और विस्मृत – मुकद्दमा हारने पर गुटेनबर्ग बिलकुल साधनहीन हो गया। अदालतने उसका कारखाना और उसमें छपी बाइबलें फुस्टको दिला दीं। इस समय वह बूढ़ा हो चला था। अपनी सारी जिन्दगीकी मेहनत खोनेसे उसको बहुत धक्का लगा। फिर भी उसने साहस नहीं खोया। साधन जुटानेका प्रयत्न करता रहा। माइन्त्स शहरकी सिन्डिकेटके एक मान्य सदस्य डॉ० हुमरीने किसी तरहसे गुटेनबर्गके कारखानेका एक हिस्सा अपने अधिकारमें कर लिया था। गुटेनबर्गके प्रति उसके मनमें बड़ी सहानुभूति थी। उसने प्रेसका वह हिस्सा फिर गुटेनबर्गको सौंप दिया और साथ ही कुछ धन भी दिया। वहाँ गुटेनबर्गने 'केथोलिकोन' नामक विश्वकोश तैयार किया। कलाकी दृष्टिसे यह बाइबल जैसा सुन्दर तो न था, पर इसकी छपाई स्पष्ट और सुघड़ थी।

फिर भी गुटेनबर्गके जीवनमें आँधियाँ आती रहीं। उसका जीवन-संघर्ष उग्रतर होता रहा। सत्ताकी छीना-झपटीमें माइन्त्स शहर जला दिया गया। गुटेनबर्गके छापाखानेको भी बड़ा नुकसान पहुँचा। नये सत्ताधीश आडोल्फ फौन नास्साउने एल्टविलेमें एक प्रेस खोलनेको कहा। वहाँ उसने प्रेस खोला और वाल्टर म्युंत्से परिवारके लड़कोंको प्रशिक्षित किया। नास्साउको गुटेनबर्गने इतना प्रभावित किया कि उसने गुटेनबर्गके लिए जीवन-पर्यन्त अन्न–वस्त्रकी व्यवस्था कर दी।

गुटेनबर्गकी मुद्रण-कला दावानलकी तरह सारे संसारमें फैल गई। सेनेफेल्डरने लिथोग्राफी पद्धतिको विकसित किया और चित्र-मुद्रणको सम्भव बनाया। रोटरी प्रेसके रूपमें आज मुद्रण-कला सम्पूर्णताको प्राप्त कर चुकी है।

गुटेनबर्ग म्यूजियम – सामान्य जनता तक साहित्यको पहुँचानेवाले गुटेनबर्गके संघर्षों और उसकी अनमोल देनका साक्षी है वह म्यूजियम जो उसके प्रशंसकोंने बनाया है। सन् १९५७ में इन्टर–नेशनल गुटेनबर्ग म्यूजियमकी स्थापना हुई। इसके प्रमुख डा० रुडोल्फ श्योडरने दूसरे विश्वयुद्धमें नष्ट हुए गुटेन-बर्ग म्यूजियमको पुनः प्रतिष्ठित करनेके लिए एक कार्यकारिणी योजना समिति बनाई। इस समितिमें हेमिंग्वे, फोयख्तवांगर, प्रो० होयस, ब्रान्ड्ट, ब्रूनो वाल्टर आदि प्रसिद्ध व्यक्ति थे। देश-विदेशके बड़े बड़े उद्योगपतियों और प्रकाशकोंने भी इसमें सहयोग दिया। विदेशोंसे २० लाख मार्ककी सहायता मिली। शेष रकम माइन्त्स शहर और जर्मनीके अन्य शहरोंने इकट्ठी की।

भवन बनकर जब तैयार हुआ, तो प्राचीन म्यूजियमसे बचाई गई सारी अनमोल सामग्री यहाँ लाई गई। दुनियाके कोने कोनेसे अनेक मुद्रक-संघोंने मुद्रण-कलाकी अमूल्य आवश्यक सामग्री भेजी।

म्यूजियमके सामने प्रसिद्ध शिल्पी प्रो० वेइमो आल्टोनेन द्वारा निर्मित गुटेनबर्गकी प्रतिमा है। विशाल प्रवेश-द्वारको पाँचों सदियोंके विभिन्न टाइपोंके ब्लाक कास्टिंग द्वारा सजाया गया है। प्रवेश-द्वारके सामने ही एक बड़े नकशेमें विभिन्न देशोंकी मुद्रण-कलाका विकास चित्रित किया गया है। यहीं बगलवाले जीनेमें गुटेनबर्गका वह ५०० वर्ष प्राचीन छापाखाना है, जहाँ पहुँचकर दर्शक अपने आपको ५०० साल पहलेकी दुनियामें पाते हैं।

भवनकी पहली मंजिल पर गुटेनबर्गके प्रयोगों–आविष्कारोंके नमूने प्रदर्शित हैं। एक अलमारीमें म्यूजियमकी सबसे अधिक कीमती वस्तु, गुटेनबर्ग द्वारा प्रकाशित बाइबलकी प्रति रखी है। दूसरी अलमा-रियोंमें प्राचीन और अर्वाचीन मुद्रणके अत्यन्त दुर्लभ नमूने हैं।

यहीं पर एक ग्राफिक विभाग भी है, जहाँ काष्ठ-चित्र, कॉपरप्लेट, एनग्रेविंग, एचिंग और लिथो-ग्राफीके नमूने ऐतिहासिक क्रममें प्रदर्शित हैं। दूसरी मंजिल पर बेबिलोन और मिसरकी पांडुलिपियाँ ग्रीक और रोमन दस्तावेजोंके साथ रखी हैं।

भवनके अन्य खंड भी महत्त्वपूर्ण हैं। एक जगह ७६० ई. में लकड़ीसे बनाये कागजका अलभ्य नमूना है जो विश्वमें और किसी जगह नहीं है। एक जगह एक प्रेस है जिसमें उस जमानेका एक अख-बार छपता दिखाया गया है।

जिल्दसाजी, टाइप फाउन्ड्री और कागजके अलग अलग विभाग हैं। एशिया और यूरोपके मुद्रण-कलाके नमूने हैं और बीसवीं सदीकी उत्तमोत्तम कृतियोंका संग्रह है। और इस तरह विश्वमें अपने ढंगका अकेला यह म्यूजियम मुद्रण-कलाका जीता-जागता इतिहास प्रस्तुत करता है।

म्यूजियमके पुनरुद्घाटनके प्रथम वर्षमें ६० देशोंके ७० हजार प्रेक्षकोंके नाम संग्रहालयकी अतिथि-पुस्तकमें दर्ज हैं, जो इसकी लोकप्रियताका प्रमाण है। म्यूजियम देख लेनेके बाद इसमें तनिक सन्देह नहीं रह जाता कि गुटेनबर्ग विश्वमें नव-जागरणके सूत्रधारोंमेंसे था और उसकी मूर्तिके सामने दर्शकका सिर श्रद्धासे झुक जाता है।

PERSONALITY, TRADITION AND NATURALNESS IN ART

"In our view, a real work of art must show the artist's personality, must be natural and must conform to tradition as well. They must be well balanced. Too much emphasis on personality may lead to eccentricity; on naturalness, to mere imitation, on tradition, to inelasticity. What is understood by composition in the academic sense has no place in our system of teaching. We prefer the term creation instead. By composition is meant only the bringing together of certain unrelated parts and then shape them into rhythmic whole, the life movement coming last. It is like creating body first and putting the breath of life into it afterwards. To the Indian artist the life movement suggests itself along with the Idea. Then comes rhythm closely followed by form. To our mind, art is the complete whole and is to be judged as such. A mere analysis of its component parts is of no help. Art is a *live* something and it is so intermingled with artist's personality that it is well-nigh impossible to separate the two."

—Nandalal Bose

FROM: *An Album of Nandalal Bose*

☆ ☆ ☆ भारतके प्राचीन-साहित्यमें विमान-रचना

श्रीमती सरोजकुमारी दीक्षा, एम. ए., दिल्ली

महर्षि दयानन्दने ऋग्वेदादि भाष्य-भूमिकामें नौविमानादि प्रकरणमें कुछ इस प्रकारके मन्त्रोंका उल्लेख किया है जिनमें पानीके जहाजों एवं विमानोंका वर्णन है। रामायणके अध्येता पुष्पक-विमानसे भली प्रकार परिचित हैं। महाराज भोजके 'समरांगण सूत्रधार'में पारेसे उड़नेवाले विमानका उल्लेख है, इसी प्रकार 'युक्तिकल्पतरु'में विमानका वर्णन मिलता है। किन्तु, फिर भी पाश्चात्य धारणा यही है कि अध्यात्म-प्रधान भारत देशमें भौतिक उन्नतिकी संभावना नहीं की जा सकती। जब तक कोई वैज्ञानिक भारतके प्राचीन साहित्यमें उपलब्ध वर्णनोंके आधार पर किसी चमत्कारी, भौतिक उपकरणका निर्माण न कर दे, तब तक यह कोई स्वीकार करनेको तैयार नहीं है कि भारतके प्राचीन कालमें भी भौतिक उन्नति चरम सीमा पर थी। किन्तु कठिनाई यह है कि संस्कृत साहित्यके विद्वान् विज्ञानसे अपरिचित हैं, और वैज्ञानिक संस्कृत साहित्यसे। जब तक कोई वैज्ञानिक ही संस्कृत साहित्यका भली प्रकार अध्ययन न कर ले, तब तक संस्कृत साहित्यमें उपलब्ध विज्ञानका उपयोग नहीं किया जा सकता। हम संस्कृत पढ़ने लिखनेवाले लोग तो केवल प्राचीन साहित्यमें उपलब्ध वर्णनोंका उल्लेख करके विज्ञानमें अभिरुचि रखनेवाले पाठकोंको प्रेरणा ही दे सकते हैं कि वे वैज्ञानिक प्रगतिमें अपने प्राचीन साहित्यका भी उपयोग करें। अभी पीछे सन् १९५८में स्वामी ब्रह्ममुनि परिव्राजकने भारद्वाज मुनिकृत 'यन्त्र सर्वस्व'के वैज्ञानिक प्रकरणका हिन्दी अनुवाद प्रकाशित किया है, जिसमें प्राचीन कालमें भारत विज्ञानमें कितनी प्रगति पर था, इसका पता चलता है। मैं विज्ञानमें अभिरुचि रखनेवाले पाठकोंसे निवेदन करूँगी कि वे उसका अध्ययन अवश्य करें। इस वैमानिक प्रकरणमें ९७ पुरातन विज्ञान विषयक ग्रन्थोंका उल्लेख भी हुआ है। साथ ही चाक्रायणि, घुण्डिनाथ आदि ३६ उन वैज्ञानिकोंके नाम भी उपलब्ध होते हैं जो विमानादि बनानेमें निपुण थे।

यों तो वैमानिक प्रकरणमें मान्त्रिक (योगसिद्धिसे सम्पन्न) एवं तान्त्रिक (औषध, युक्ति एवं शक्तिमय वस्तु-प्रयोगसे सम्पन्न) विमानोंका भी उल्लेख प्राप्त होता है। किन्तु हम यहाँ कृतक (यान्त्रिक, कला, मशीन, ऐंजिन आदिसे प्रयुक्त) विमानोंका ही उल्लेख करेंगे, क्योंकि वैज्ञानिक प्रगतिके निदर्शनके रूपमें इनका ही वर्णन आवश्यक है।

कृतक विमान २५ प्रकारके हैं, जिनमेंसे चार मुख्य हैं— (१) शकुन, (२) सुन्दर, (३) रुक्म, (४) त्रिपुर। शकुन विमान पक्षीके आकारका होता है, उसके पंख एवं पूंछ आदि २८ अंग होते हैं। इसकी रचना कृत्रिम लोहेसे की जाती है। इसकी पीठ पर तीन कक्ष होते हैं। प्रथम कक्षमें यन्त्रोंके उपकरण, द्वितीयमें यात्रियोंके बैठनेका स्थान तथा तीसरेमें सिद्ध यन्त्र आदि साधन रहते हैं। इसमें औष्म्ययन्त्र (इंजिन), वायुको खींचनेके लिए वाताकर्षण यन्त्र तथा भूमि पर संचार करनेके लिए चक्र भी लगा रहता है।

सुन्दर विमान शुण्डालके आधार पर चलनेवाला जेट विमान है। शुण्डाल सूण्ड जैसा एक बालिश्त मोटा और १२ बालिश्त लम्बा होता है। इसीसे विमानको गति मिलती है। इस विमानकी गति एक घंटेमें ८००० मील कही जाती है। इसमें ३२ विद्युत्यन्त्रोंकी स्थापना की जाती है। सुन्दर विमानका आवरण भी शकुन विमानकी तरह राजलोहेसे ही बनता है। इस विमानमें पीठ, धूमनाल स्तम्भ, धूमोद्गमयन्त्र, मुख्य लोहेकी नाल, वातप्रसारण, विद्युत्यन्त्र और चातुर्मुखोष्मक आदि अंग होते हैं।

तीसरे प्रकारका रुक्म विमान है। यह विमान भी बनता तो राजलोहेसे ही है, पर इसके लोहेको सुनहरे रंगका बना लिया जाता है, इसीसे इसका नाम रुक्म विमान है। इसके वर्णनसे पता चलता है कि पारस जैसी कोई चीज अवश्य रही होगी, जो लोहेको सोना बना देती होगी। १२ बालिश्त लम्बे लोहेके चक्रको जंजीरके द्वारा अन्य चक्रोंसे युक्त कर अँगूठे द्वारा बटन दबानेसे इसके सभी कलायन्त्र चल पड़ते हैं और यान गतिमान् हो जाता है। रुक्म विमानमें अभ्रककी दीवारें बनाई जाती हैं।

त्रिपुर विमानके मुख्य तीन अंग हैं। पहला सबसे बड़ा, दूसरा उससे छोटा और तीसरा उससे भी छोटा। इन तीनों अंगोंके द्वारा यह जल, स्थल और आकाश—तीनों जगह गमन करता है। यह पर्वतादि पर भी चढ़ जाता है। इस विमानमें अत्यन्त वर्षा, वात, धूप आदिके प्रतिकारके लिए वर्षोप-संहार, वातनिरसनयन्त्र, आतपोपसंहार आदि यन्त्रोंका भी विधान है। इसमें एक चिन्तासूचिका डोरी रहती है। साथमें भाषणाकर्षक, दिशाप्रदर्शक तथा शीतोष्णत्वमापक यन्त्र भी होते हैं। ऊपरकी वायुको चूसनेके लिए सीत्कारी यन्त्र होता है, जिससे सर्वत्र वायु प्राप्त होती है।

विमानोंके निर्माणके लिए जो लोहा लगाया जाता है वह बारह स्थानोंसे प्राप्त किया जा सकता है—खनिज, जलज, ओषधिज, धातुज, कृमिज, क्षारज, अण्डज, स्थलज, अपभ्रंशक, कृतक आदि। यह लोहा सौम, सौण्डाल तथा मौत्विक भेदसे तीन प्रकारका है। इनमेंसे प्रत्येकके ११ भेद हैं। इस प्रकार ३३ प्रकारका लोहा विमानमें प्रयुक्त होता है। द्रावकतारों पर गेण्डे आदिके चर्मको लगानेका परामर्श दिया गया है।

विमानके पाँच मार्ग हैं—रेखापथ, मण्डल, कक्ष्य, शक्ति और केन्द्र। इन मार्गों पर आकाशमें विमान चलानेमें अनेक बाधाएँ उपस्थित हो जाती हैं। उनके निवारणार्थ कुछ विशेष प्रकारके यन्त्रोंका विमानमें लगाना आवश्यक है। शक्त्याकर्षण यन्त्रसे आकाश-तरंगों और वातसूत्रोंसे होनेवाली क्षतिको रोका जा सकता है। आकाशमें व्याप्त विषशक्तिके आक्रमणको रोकनेके लिए अंगोपसंहार यन्त्रका तथा भूगर्भसे अथवा पृथ्वीकी बाह्य कक्षाओंसे प्रकट हुए अनिष्टोंके निवारणार्थ विस्तृतास्य-क्रिया-यन्त्रका उपयोग किया जाता है—रोचिषी आदि १२ उल्काओंसे युक्त आकाशीय वातावरण विमानको शिथिल व मैला कर देता है। विद्युत्द्वादशक यन्त्रसे इसके कुप्रभावको रोका जा सकता है। प्राणकुण्डलिनी यन्त्रसे विमानमें स्थित धूम, विद्युत् और वायुको नियन्त्रित किया जा सकता है।

आकाशमें ग्रहोंके प्रभावसे तीव्र वेगसे आती हुई शीतरसधारा, शीतधूमधारा तथा शीतवायुधाराको शक्त्युद्गमयन्त्रसे बचा लिया जाता है। मेघोंसे विद्युत्के पतनकी आशंकाको रोकनेके लिए धूप विमानके सिर पर छतरीके आकारका घूमता हुआ शिरःकीलयन्त्र लगाया जाता है, जिससे विद्युत्का प्रभाव दूर हो सके। दिशाम्पति-यन्त्रसे आती दिशाओंमें व्याप्त १५ कौवेर विद्युत् शक्तिपूर्ण वायुओंसे होनेवाले यात्रियोंके कष्टों-का निवारण किया जाता है। ग्रहसन्धिमें विद्यमान ज्वालामुख-विषशक्तिसे यात्री मर तक सकते हैं, पट्टिका-भ्रक यन्त्रसे उसे नष्ट कर डालना चाहिए। विमानमें वैश्वानरनालयन्त्र भी लगाया जा सकता है, जो भोजनादि पकानेके काम आता है। इन वर्णनोंसे पता चलता है कि नाना ग्रहोंमें यात्राकी भी कल्पना इन ऋषियोंके मस्तिष्कमें रही है।

ग्रीष्मकालमें उष्णकिरणों द्वारा उत्पन्न कुलिकाशक्ति विमानको भस्म कर डालती है। कुण्टिणी-शक्ति-यन्त्रसे उन उष्ण किरणोंको पिया जा सकता है। इसी प्रकार प्राणियोंके जीवन-रसको नष्ट करनेवाली पंचशिखा नामकी धातिका शक्तिको पुष्पिणीयन्त्रसे नियन्त्रित किया जाता है। वायुओंके आवर्त एवं सूर्य-किरणोंके संसर्गसे वज्र-समान विद्युत्के पतनको बिंजुलादर्श यन्त्रसे रोका जा सकता है।

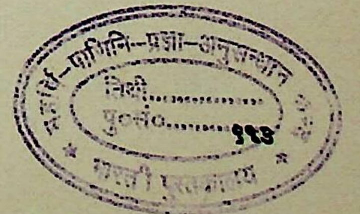
भारतमें विमान केवल यात्राके निमित्त ही निर्मित नहीं होते थे, वरन् युद्धादिके लिए भी उनका उपयोग था। युद्धमें सफलता प्राप्त करनेके लिए विमानका अदृश्यकरण, शत्रुओं पर धूआँ फेंकना, शत्रुओंसे

अपने विमानकी रक्षाके लिए अपने विमानको मेघावृत कर लेना, शत्रुके विमानों द्वारा घिर जाने पर ज्वालाशक्तिको प्रसारित करना, दूरसे आते हुए शत्रु-विमान पर ४०८७ तरंगें फेंक कर उसे उड़नेमें असमर्थ कर देना, शत्रुसेना पर असह्य महाशब्द (शब्दबम) फेंक कर उसे भयभीत, बधिर, अथवा हृदय-रोगसे पीड़ित कर देना, तमोयन्त्रसे शत्रुओं पर अन्धकार फेंक देना आदि उपायोंका वर्णन अत्यन्त विस्तारसे मिलता है। शत्रुओं पर वैरूप्यदर्पणसे अनेक प्रकारके धूओं एवं तेज प्रकाशको फेंक कर उन्हें विरूप करने, मूर्च्छित करने तथा भिन्न-भिन्न रोगोंसे ग्रस्त करनेकी पद्धति बतलायी गयी है। शत्रुके द्वारा भूमिमें छिपाए पदार्थोंको गुहागर्भादर्शयन्त्र द्वारा प्रतिविम्ब (फोटो) लिए जानेका वर्णन भी उपलब्ध होता है। शत्रु द्वारा विघातक शस्त्रोंके छोड़ने पर वक्र-प्रसारण-यन्त्रसे विमानको वक्रगति दे दी जाती है।

विभिन्न ऋतुओंमें अनेक प्रकारके विषैले तत्त्व होते हैं जो विमानयात्रियोंकी त्वचा, मांस, मज्जा, हड्डी आदिको हानि पहुँचाते हैं। अतः- विमानयात्रियोंके लिए विशेष प्रकारका वस्त्र बनाया जाना अनिवार्य है। रेशम, रुई, जल-काई तथा बालको, अभ्रकजल, कपूरजल या नागरमोथेके जलसे प्रक्षालित किया जाए और तव आचार्य गालव द्वारा निर्दिष्ट पद्धतिसे उसके धागे बनाए जाएँ। इसी प्रकार बाँस, केवड़ा, वड़, ताड़, आक, नारियल, सण आदिसे ८ बार शुद्ध करके इन्हींके वल्कल लेकर तन्द्रमुख नामक यन्त्रमें रखकर इनके भी तन्तु बना लें। और तब दोनों प्रकारके तन्तुओंसे आचार्य गालब द्वारा निर्दिष्ट पद्धतिसे वस्त्रोंका निर्माण किया जाए। उस तैयार वस्त्रको अलसी, तुलसी, आँवला, शमी, कालीतुलसी तथा सरसोंके बीजोंके तेलमें सप्ताह भर धूपमें प्रतिदिन पाँच बार तपाकर सुखा लिया जाए। इसके बाद इस वस्त्रको लाख, इमली, मधु, तिलकी खल, अभ्रक, हरिणशृंग आदिकी राखमें मिलाकर मूषा (कृत्रिम बोतल)में भरकर कूर्मव्यासटिका (कछवेके आकारवाले कुण्ड)में अत्यन्त वेगसे फेंकें। और फिर उसमें अगस्त्य वृक्षके ८ सेर पत्तोंका रस तथा स्वर्णमाक्षिक, अभ्रक, सुहागा, बकुल आदिके फलोंका तेल भी डाल दें। इस प्रकार तैयार वस्त्रका आचार्य अग्निमित्र द्वारा निर्दिष्ट विधिके अनुसार कवच आदि बना लिए जाएँ।

ऋतुभेदके अनुसार भिन्न भिन्न प्रकारके भोजनोंका भी उल्लेख प्राप्त होता है। वसन्त एवं ग्रीष्ममें भैंसका दूध, अरहरकी दाल और चावल अथवा भेड़का मांस लेना चाहिए। वर्षा एवं शरद् ऋतुमें गायका दूध, गेहूँकी रोटी एवं मूँगकी दाल अथवा मुर्गेका मांस खाना चाहिए। हेमन्त एवं शिशिर ऋतुमें वकरीका दूध, जौकी रोटी एवं मूँगकी दाल अथवा कबूतरका मांस खाना चाहिए। ब्राह्मणोंको मांस खानेका निषेध किया है। इनके अतिरिक्त आटेके लड्डू, कसार आदि खानेका भी विधान किया गया है। इसी प्रकार कन्द-मूल, फल, घृत, दूध, मुरब्बा, अचार, अर्क, शरबत आदि लेनेकी विधि भी बतलायी गयी है। चावलको ५ बार थोड़ा थोड़ा करके खाना चाहिए। अन्य यात्रियोंको भी कब-कब खाना चाहिए इसका उल्लेख मिलता है।

उपर्युक्त सम्पूर्ण वर्णनसे स्पष्ट है कि भारतमें विमान-रचनाकी कलाका अत्यन्त विकास था। यदि पाठकोंको यह लेख रुचिकर लगा तो अन्य लेखोंमें इन विमानोंके निर्माणकी विधि पर भी विस्तारपूर्वक प्रकाश डाला जा सकता है। हमारा विज्ञानमें अभिरुचि रखनेवाले पाठकोंसे निवेदन है कि वे इस प्रकार-के ग्रन्थोंका मनोयोगपूर्वक अध्ययन करें। हमें विश्वास है कि इनसे उनके लिए अनुसन्धानके नये मार्ग प्रशस्त होंगे।

સદાચારનું વિજ્ઞાન

ધર્માનુસારી શારીરિક ક્રિયાઓને સદાચાર કહીએ, તો સદાચારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ધર્મ જ ગણાય. પ્રત્યેક જીવંત વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ કુદરતી રીતે જ અધર્માચરણ તરફ હોય છે. દરેકને વિના રોકટોક ખાવા-ફરવાની ઇચ્છા છે. આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી, તો મનુષ્યમાં દેવાંશ વિકસિત ન થતાં, તે પશુસમાન બની જીવનને વેડફી દેશે. સદાચારરૂપી અંકુશને કારણે મનુષ્યની નિરંકુશ વૃત્તિઓ કાબૂમાં રહે છે અને તે યથેચ્છ આહારવિહારમાં જ મસ્ત નથી બનતો. પ્રત્યેક કાર્યને નિયમિત રીતે ધર્માનુસારી બનાવવા પ્રયત્ન કરીએ તો આપોઆપ સંયમ પ્રગટશે. મનુષ્યમાં દેહભાવનું પ્રાગટ્ય થતાં તે સ્વયં ભગવાન પ્રતિ પ્રગતિ કરશે, તેનું જીવન શતદલકમલસમ વિકસિત બની ઈશ્વરનાં ચરણોમાં સમર્પિત થશે અને તેના યશની સૌરભ ચારે દિશાઓને પ્રફુલ્લિત બનાવશે. આથી જ ધર્મને સદાચારનું મૂળ કહ્યું છે. સદાચારરૂપી વૃક્ષનું થડ તે આયુષ્ય, અર્થાત્ સદાચારપાલનથી આયુષ્ય વધે છે. જિંદગી વધારવાના અનેક ઉપાયોમાં સંયમ મુખ્ય છે. આપણી ઇંદ્રિયો અને મનની ઇચ્છાઓનો નિગ્રહ કરવાથી આયુષ્ય વધે છે. આપણી જીવનયાત્રામાં વિવિધ પ્રકારનું અતિપણું આવે છે તેને સંયમિત કરી સદાચાર, તપસ્યા અને સંયમનો ઉપદેશ આપે છે અને એમ આયુવૃદ્ધિમાં સહાયરૂપ થાય છે. આથી જ સદાચારી સ્ત્રીપુરુષો દીર્ઘાયુ થાય છે.

સદાચાર-તરુની શાખા તે ધન અને પાંદડાં તે આપણી વાસનાઓ. સદાચાર સર્વ રીતે ધનસંગ્રહમાં અનુકૂળ બને છે. સામાન્ય રીતે ધનલોભને ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી શકાય—ધન મેળવવું, તેને રક્ષવું, તેમાં વધારે કરવો. હવે જો શરીર બલવાન, કામ કરી શકે તેવું અને ખડતલ હોય, બુદ્ધિ પ્રત્યેક વિષયને યોગ્ય રીતે પકડી શકતી હોય, મન સ્થિર અને ઉત્સાહી હોય અને સ્વભાવ વિશ્વાસુ તથા લોકપ્રેમી હોય તો તે ધન મેળવવું કંઈ જ મુશ્કેલ નથી. સદાચાર પાળવાથી શરીર, બુદ્ધિ અને સ્વભાવમાં ઉપલા ગુણો પ્રગટે છે અને ધન મેળવવું સહેલું બને છે. ભોગવવાની વૃત્તિ કાબૂમાં રાખીને, વિલાસીવૃત્તિને દબાવાથી અને મિથ્યા ડોળ-દેખાવ છોડવાથી ધનનું રક્ષણ થાય છે. સદાચારપાલનથી ધનરક્ષણ પણ સુંદર રીતે થાય છે. પ્રમાણસરનો ખર્ચ, પરિણામનું ભાન અને સામાજિક સુવ્યવસ્થા હોય તો ધનની વૃદ્ધિ થઈ શકે. સદાચારપાલનથી આ ગુણો કેળવાય છે અને ધનવૃદ્ધિ શક્ય બને છે. સદાચારવૃક્ષનાં પાન તે કામનાઓ. આ કામનાઓનું સ્વરૂપ એવું છે કે જેમ અગ્નિમાં ઘી રેડતાં જ તે પ્રજ્જ્વલી ઊઠે છે, તે જ પ્રમાણે ભોગી થવાથી વાસનાઓ પ્રબળ બને છે. વિષયવાસનાઓની વૃદ્ધિથી સંસારમાં જીવને ઘણાં દુ:ખ ભોગવવાં પડે છે, વાસનાઓ પર અંકુશ રાખવાથી જ સાચા સુખનો અનુભવ થઈ શકે. સદાચારપાલનથી વાસનાઓ કાબૂમાં આવે છે, તેથી જ કામનાઓને સદાચારતરુનાં પાન કહ્યાં છે.

સદાચારવૃક્ષનું ફૂલ યશ છે, અર્થાત્ સદાચારીની કીર્તિ સંસારમાં ફેલાય છે. નમ્રતા, પવિત્રતા, સારું ચારિત્ર્ય, સુશીલ, સંયમ વગેરે ગુણોથી જ કીર્તિ મળે છે. જેનામાં આ ગુણ છે, તે સૌને પોતાની તરફ આકર્ષશે. સદાચારી મનુષ્યમાં ઉપર્યુક્ત ગુણો સ્વયં પ્રગટે છે અને સદાચારી વિશેષ કીર્તિમાન બને છે. જે ગુણો સૌને માટે ઇચ્છનીય છે, તેના પાલન કરનાર પ્રશંસાપાત્ર બને તેમાં શી નવાઈ! વિદ્યાલયમાં સુંદર અભ્યાસ કરનાર ઇનામ મેળવે છે, તેના જેવું આનું છે. સદાચારીને કીર્તિલાભ રૂપી ઇનામ મળે છે, અને યશથી તો માનવી અમરત્વને વરે છે, એ કોણ નથી જાણતું? શાસ્ત્રસિદ્ધાંત મુજબ 'જેની કીર્તિ જીવતી, તે જીવતો' આ જ સદાચાર-વૃક્ષના પુષ્પનું ફળ છે.

(શ્રી નાનજીભાઈ કૃત 'મારી અનુભવ કથા'માંથી)

જીવન-સંગીત
શિલ્પ : બેલુર, મહીસુર
આલેખક
જગન્નાથ અહિવાસી

આયુર્વેદ

नात्मार्थं नापि कामार्थं अथ भूतदयां प्रति ।।

धर्मार्थ-काम-मोक्षाणाम्
आरोग्यं मूलमुत्तमम् ।

(જૅકેટ ડિઝાઈન : અંતિમ સંસ્કરણ : શ્રી પ્રધાન, મુંબઈ)

સ્મૃતિ અને સંસ્કૃતિ

રાજરત્ન શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા સ્મૃતિગ્રંથ

